НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Випуск 1 (38)

2021

КИЇВ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У 2011 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор
СИМОНЕНКО О. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар
ГОРБАНЕНКО С. А., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальні за випуск
ПАВЛЕНКО С. В., Інститут археології НАН України

ГОРБАНЕНКО С. А., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ

БИРКЕ В., доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ҐОЛДЕН П., професор, Університет Ратґер, США

КУЛАКОВСЬКА Л. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО В. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОЛІДОВИЧ Ю. Б., кандидат історичних наук, філіал Національного музею історії України — Музей історичних коштовностей України

ПОЛТОВИЧ-БОБАК М., професор, Жешувський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СОН Н. О., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СТЕПАНЧУК В. М., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В., доктор історичних наук, Київський національний університет

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

ФІАЛКО О. Є., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ХАЗАНОВ А. М., професор, Університет Медісон — Вісконсін, США

ХОХОРОВСКІ Я., професор, Яґеллонський університет, Польща

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

У ВИПУСКУ:

СТАТТІ

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР

ТАНАТОЛОГІЯ

ДО ІСТОРІЇ УБОРУ

ЮВЕЛІРНА СПРАВА

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

ДИСКУСІЇ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Науковий журнал з проблем археології та давньої історії

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії кіммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This journal is intended for archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for anyone interested in the early history of Ukraine.

Засновник та видавець:
Інститут археології
Національної академії наук України

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ:
КВ № 17659-6509Р від 29.03.2011

Адреса редакції:
Україна, 04210, Київ 210, просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: secretaradiu@gmail.com

Офіційний сайт журналу:
https://adiu.com.ua/index.php/journal
Офіційна сторінка журналу:
Сайт «Спілка археологів України» [http://www.vgosau.kiev.ua] —
Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України»
[http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/adiu]

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України
23.02.2021, протокол № 3.

Рисунки *авторські*
Надруковано *в авторській редакції*
Комп'ютерна верстка *С. А. Горбаненка*

Усі права застережено. Передрук можливий зі згоди редакції та авторів статей

Видання випуску здійснене за підтримки

Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

«Архітектурно-археологічна експедиція»
ІА НАН України;
Дніпро-Псельська ранньослов'янська
експедиція

ISSN 2227-4952 (Print)
ISSN 2708-6143 (Online)

Усі матеріали рецензовано

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2021

Підписано до друку 15.03.2021. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 54,4. Обл.-вид. арк. 60,9. Тираж 100 екз. Зам.

Тираж видруковано ФОП О. О. Євенок, 10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А
тел.: 0412-422-106, email: bookovych@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції України
серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

ЗМІСТ

CONTENTS

До 70-річчя Валентини Олексіївни Петрашенко (замість вступного слова) **7** To the 70th anniversary of Valentyna Petrashenko (instead of the introductory word)

СТАТТІ

ARTICLES

Вакуленко, Л. В. Харчування прикарпатського населення у III—IV ст. **10** *Vakulenko, L. V.* The Nutrition of the Subcarpathian Population in the 3rd—4th Centuries

Горбаненко, С. А., Михайлина, Л. П. Залізний реманент хліборобів із Ревного **16** *Gorbanenko, S. A., Mykhailyna, L. P.* Iron Agricultural Tools from Revne

Черненко, О. Є. Археологізовані сліди орних знарядь на території стародавнього Чернігова **33** *Chernenko, O. Ye.* Buried Furrows of Medieval Arable Implements in Chernihiv

Чекановський, А. А. Керамічні люльки для куріння тютюну з фігуративними зображеннями **44** *Chekanovskyi, A. A.* Ceramic Pipes for Smoking Tobacco with Figurative Images

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

PUBLICATIONS OF ARCHAEOLOGICAL MATERIAL

Жаров, Г. В., Терпиловський, Р. В. Поселення Вишеньки 1 на Десні **58** *Zharov, G. V., Terpylovskyi, R. V.* The Settlement of Vyshenky 1 on Desna River

Переверзєв, С. В. Дослідження літописного городища Чорнобиль у 2004—2020 рр. Результати, підсумки та перспективи **70** *Pereverzev, S. V.* Research of the Chronicle Settlement of Chernobyl in 2004—2020. Resume, Results and Prospects

Прядко, О. О. Домантівське городище в гирлі р. Супій **89** *Pryadko, O. O.* Domantivske Hill-Fort Mouth of the River Supiy

Бобровський, Т. А., Євдокімова, О. О. Свинцева печатка візантійського чиновника кінця XI — початку XII ст. з розкопок 2019 р. в садибі Софійського собору у Києві **99** *Bobrovskyy, T. A., Evdokimova, A. A.* The Lead Seal of a Byzantine Official of the Late 11th — Early 12th Centuries from the Excavations 2019 in the Yard of the St. Sophia Cathedral in Kyiv

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

THE LATEST RESEARCH

Петраускас, А. В., Хададова, М. В. Нові дані до топографії городища 1 в Коростені **105** *Petrauskas, A. V., Khadadova, M. V.* New Data on the Topography of Settlement 1 in Korosten

Манігда, О. В., Борисов, А. В., Беленко, М. М., Пічкур, Є. В. Городища Пороської оборонної лінії Бушеве та Піщана. Топографічні та стратиграфічні дослідження **113** *Manigda, O. V., Borysov, A. V., Belenko, M. M., Pichkur, Ye. V.* Busheve and Pischana — Hill-Forts of Porossya Defensive Line. Topographic Survey and Stratigraphic Researches

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2021

Моця, О. П., Скороход, В. М., Сита, Л. Ф. Археологічна пам'ятка післямонгольського періоду на околиці Седнева **125** *Motsia, O. P., Skorokhod, V. M., Syta, L. F.* Archaeological Site of the Post-Mongolian Period near Sedniv

ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР

LIVING SPACE

Козловський, А. О., Крижановський, В. О. Садиби-двори рядових мешканців Копиревого кінця **140** *Kozlovskyi, A. A., Kryzhanovskyi, V. O.* Farmsteads-Mansions of Ordinary Residents of Kopyrev Kinec'

Пуголовок, Ю. О. Житло пізньосередньовічного часу з Глинського археологічного комплексу **157** *Puholovok, Yu. O.* Late-Medieval Dwelling from the Hlynsky Archaeological Complex

Веремейчик, О. М. Житлова споруда першої половини XVII ст. у Любечі **168** *Veremeychyk, O. M.* Residential Building of the First Half of 17th Century in Lubech

Додаток 1. *Горбаненко, С. А.* Палеоетноботанічні дослідження **182** ***Appendix 1.*** *Gorbanenko, S. A.* Palaeoethnobotanical Research

Додаток 2. *Ковальчук, О. М.* Іхтіологічні визначення матеріалів з Любеча **183** ***Appendix 2.*** *Kovalchuk, O. M.* Ichthyological definition of materials from Lubech

Додаток 3. *Сергєєва, М. С.* Результати антракологічних досліджень матеріалів з розкопок Любеча 2016 р. **183** ***Appendix 3.*** *Sergeeva, M. S.* Results of anthracological studies of materials from the excavations of Lubech 2016

Пшеничний, Ю. Л., Бардецький А. Б. Комплекс споруд ранньомодерного часу Підборецького монастиря на острові Дубовець в околиці Дубна **185** *Pshenychnyi, Y. P., Bardeckyi, A. B.* The Complex of Buildings from Early Modern Period of Pidboreckyi Monastery on the Ostriv Dubovets near Dubno

ТАНАТОЛОГІЯ

THANATOLOGY

Козюба, В. К. Мікротопографія язичницького могильника X ст. під садибою Десятинної церкви в Києві **209** *Koziuba, V. K.* Microtopography of the 10th Century Pagan Burial Ground under the Desyatynna Church Courtyard in Kyiv

Бібіков, Д. В. Поховання у сидячому положенні на території Південної Русі **229** *Bibikov, D. V.* Sedentary Burials on the Southern Rus' Territory

Вайцяховіч, А. В. Вярхоўя Пцічы у X—XI стст. (па матэрыялах даследаванняў курганных могільнікаў) **242** *Voitekhovich, A. V.* The Upper Part of the Ptich River in the 10th—11th Centuries (Based on Research Materials of Burial Mounds)

Плавінскі, М. А. Датаванне і культурная прыналежнасць курганнага могільніка Мілты (Мядзельскі раён Мінскай вобласці) **259** *Plavinski, M. A.* Dating and Cultural Identity of the Milty Barrow Cemetery (Miadziel District Minsk Region)

Баранов, В. І., Івакін, В. Г., Широухов, Р. А. Поховальний обряд могильника Острів (за матеріалами розкопок 2017—2018 рр.) **279** *Baranov, V. I., Ivakin, V. G., Shyroukhov, R. A.* Burial Rite of the Ostriv Graveyard (by the Results of Rescue Excavation 2017—2018)

Макоўская, В. А. Праблемныя пытанні і перспектывы вывучэння дзіцячага пахавальнага інвентару Старажытнай Русі (у кантэксце сінхронных еўрапейскіх могільнікаў) **294** *Makouskaya, V. A.* Problematic Issues and Prospects for Studying Children's Grave Goods of Ancient Rus (in the Context of Synchronous European Burial Grounds)

ДО ІСТОРІЇ УБОРУ

TO THE HISTORY OF THE DRESS

Гопкало, О. В. Черняхівські «булли» (металеві та шкіряні підвіски-складні в ареалі культури Черняхів—Синтана-де-Муреш) **304** *Gopkalo, O. V.* Chernyakhiv «Bullas» (Metal and Leather Pendants-Folding in the Chernyakhiv—Sintana-de-Mures Culture's Area)

Дяченко, Д. Г. Браслети з зооморфними закінченнями (за матеріалами розкопок могильника Острів 2017—2020 рр.) **311** *Diachenko, D. G.* Bracelets with Zoomorphic Terminals (According to the Excavations of the Ostriv Burial Ground in 2017—2020)

Готун, І. А., Гунь, М. О., Сухонос, А. М. Нотатки про вбрання середньовічного селянства (із досліджень 2007—2011 рр. поселення Ходосівка-Рославське) **319** *Hotun, I. A., Hun', M. O., Sukhonos, A. M.* Remarks about Outfits Midieval Peasantry (from Researches in 2007—2011 of Khodosiivka-Roslavske Settlement)

ЮВЕЛІРНА СПРАВА

Колода, В. В., Скиба, А. В. Скарб коваля-ювеліра з Харківщини **347**

Додаток. *Мизгін, К. В.* Античні монети з Мирнодолинського скарбу **359**

Володарець-Урбанович, Я. В., Сидоренко, О. В. Слов'янські прикраси раннього середньовіччя із Полтавського Посулля: нові знахідки **362**

Додаток. *Гошко, Т. Ю.* Елементний склад знахідок із поселення Хитці, уроч. Шимберьово і Вовчик, уроч. Рудка **382**

Комар, О. В. Ювелірна форма з Ходосівського поселення волинцевської культури **383**

JEWELRY ART

Koloda, V. V., Skyba, A. V. Stash of a Smith Jeweller from Kharkivschina

Appendix. *Myzgin, K. V.* Ancient Coins from the Myrna Dolyna Hoard

Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Sydorenko, O. V. Slavic Jewelry of the Early Middle Ages Found from Sula Basin in Poltava Region: New Finds

Appendix. *Goshko, T. Yu.* Elementary Composition of Finds from the Settlement Khittsi, Tract Shimberovo and Vovchik, Tract Rudka

Komar, O. V. The Jewelry Mold from Khodosivka Settlement of the Volyntsevo Culture

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

Рудич, Т. О. Антропологічні матеріали з могильника черняхівської культури біля села Попівка **398**

Ягодинська, М. О., Горбаненко, С. А. Землеробство в межиріччі Дністра та Ікви у давньоруський час (за археологічними даними) **408**

Сергеєва, М. С., Кравченко, Р. А. Предмети з обробленої кістки з городища Радичівське 3 на р. Десна (за матеріалами досліджень 1991—1992 рр.) **425**

Додаток. *Сенюк, О. Г.* Визначення оброблених кісток з поселення Радичівське 3 **436**

ARCHAEOLOGY AND NATURAL SCIENCES

Rudich, T. O. Anthropological Materials of the Chernyakhiv Culture's Cemetery near Village Popivka

Yahodynska, M. O., Gorbanenko, S. A. Agriculture in the Interfluve of Dniester and Ikva at Old Russian Period According to Archaeological Findings

Sergeeva, M. S., Kravchenko, R. A. Objects from the Treated Bone from the Settlement of Radychivske 3 on the Desna River Basin (According to the Excavations 1991—1992)

Appendix. *Seniuk, O. G.* Determination of Processed Bones from the Settlement of Radychivske 3

ДИСКУСІЇ

Біляєва, С. О. Українські обрії Північного Причорномор'я (історико-археологічні спостереження) **438**

Козубовський, Г. А. До походження гривні **449**

DISCUSSIONS

Biliaieva, S. O. The Ukrainian Horizons of the North Black Sea Area: Historical and Archaeological Observations

Kozubovskyi, G. A. To the Origin of the Grivna

ДО 70-річчя ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВАЛЕНТИНИ ОЛЕКСІЇВНИ ПЕТРАШЕНКО

14 грудня 2020 р. виповнилося 70 років від дня народження відомої вітчизняної дослідниці Валентини Олексіївни Петрашенко. Вона належить до тієї когорти співробітників, яка у 1980-х — на початку 2000-х років персоніфікувала образ українського археолога, була уособленням найкращих рис, притаманних тогочасному поколінню вчених — беззастережної відданості улюбленій справі, професіоналізму, вимогливості, передусім до себе, щирості у ставленні до колег і поблажливій доброті до молодшого покоління.

Безтурботні 70-ті роки XX століття були часом формування особистості юної Валентини. Вона вступила на історичний факультет до Київського університету і закінчила його з відзнакою у 1975 р., брала участь у розкопках кількох пам'яток на Канівщині, ще навчаючись, стала лаборанткою Інституту археології. Тоді ж Валентина Тимченко знайшла своє кохання, і з чоловіком Олександром Петрашенком, який завжди допомагав дружині в її експедиціях, вони разом почали торували свій щасливий подружній життєвий шлях.

На рубежі 1970—80-х років Валентина Олексіївна навчалась в аспірантурі, по завершенню якої в 1982 р. блискуче захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук на тему «Лісостепове правобережне Подніпров'я у VIII—X ст.». Одночасно вона, як заступниця начальника експедиції, керувала масштабними розкопками городища Монастирок. Завдяки археологічним дослідженням і науковим студіям Є. В. Максимова й В. О. Петрашенко, ця непересічна пам'ятка слов'яно-руського часу з-поміж фахівців стала однією з найвідоміших на території України.

Валентина Олексіївна під час наукової конференції

Коло наукових інтересів Валентини Олексіївни Петрашенко було широким, при цьому якість її роботи, і польової, і публікаційної, завжди була на високому рівні, про що свідчить висока цитованість її праць, яких загалом вийшло понад сотню. Найбільшу увагу дослідниця присвятила середньовічним сільським пам'яткам Середнього Подніпров'я, частину яких розкопано широкими площами протягом кількох польо-

Валентина Олексіївна з чоловіком Олександром Миколайовичем, Трахтемирів, 1998 р.

Валентина Олексіївна під час досліджень, Бучак, 2003 р.

З домашньою улюбленицею

вих сезонів: біля Ходосівки в ур. Козаків Яр (1985, 1987—1989), Григорівське поселення в ур. Чернече (1986—1989), біля Бучака в ур. Рожана криниця (1990—1991), біля Григорівки в ур. Ревутове (1993—1994). У 1990-ті роки під керівництвом В. О. Петрашенко пройшли розвідки в басейні р. Віти під Києвом і на узбережжі Канівського водосховища, в результаті чого було каталогізовано понад 300 пам'яток археології.

Різнопланові матеріали цих та інших досліджень В. О. Петрашенко опубліковано в численних наукових працях. Серед найвідоміших робіт дослідниці, частина з яких була написана разом із колегами, монографії «Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре» (1988), «Слов'янська кераміка VIII—IX ст. правобережжя Середнього Подніпров'я» (1992), «Узбережжя Канівського водосховища (каталог пам'яток)» (1999), «Трахтемирів: подорож у давнину» (2001), «Древнерусское село: по материалам поселений у с. Григоровка» (2005), розділи у колективних монографіях «Південноруське село IX—XIII ст.» (1997), «Село Київської Русі» (2003) та «Давні поселення України» (2005).

Упродовж 1991—2002 рр. Валентина Олексіївна виконувала обов'язки вченого секретаря Спеціалізованої ради із захисту дисертацій. Ця робота є однією з найвідповідальніших та емоційно напружених в Інституті, а від її якості залежать і наукові долі дослідників, і реноме самої установи. В. О. Петрашенко, завдяки своїй заповзятості, відкритості й легкій вдачі, виконувала її ефективно і невимушено.

Ще із часів досліджень пам'яток на Пилипенковій Горі та Бабиній Горі на початку

В. Петрашенко (у центрі) з Н. Хамайко і В. Козюбою на розкопі на городищі Лисуха. Бучак, серпень 2005 р.

1970-х років дослідниця закохалась у красу Канівських гір, і переважну більшість польових сезонів провела в цьому мальовничому краї. Матеріали розкопок пам'яток біля Трахтемирова, Григорівки, Бучака збагатили східноєвропейську археологічну науку артефактами, дослідженими комплексами і антропологічними серіями доби середньовіччя, надали інформацію щодо неукріплених поселень і могильників часів Київської Русі. Свій останній польовий сезон влітку 2005 р. вона також провела тут, досліджуючи багатошарове городище на горі Лисуха в Бучаку.

Автору цих рядків пощастило познайомитись з Валентиною Олексіївною на розкопках в Григорівці в 1987 р. Відтоді практично усі польові сезони я працював в її експедиціях, і це дозволило мені та багатьом іншим учасникам цих досліджень опанувати методику і набути досвід їх проведення і, що дуже важливо, відчути і запам'ятати назавжди дружню, затишну атмосферу, що панувала в польовому таборі експедиції.

Пам'ятаю, з яким ентузіазмом Валентина Олексіївна, я та інші колеги очікували на нові роботи влітку 2006 р. У липні ми обговорювали різні аспекти майбутніх робіт — від часу виїзду до наукової складової експедиції. Раптове серйозне погіршення стану здоров'я дослідниці перекреслило ці плани, але тоді ніхто не думав, що Валентина Олексіївна вже не повернеться до роботи…

Але Валентина Олексіївна Петрашенко залишається з нами — у її науковому доробку, фотографіях, документальному кіно, добрій пам'яті рідних, друзів, колег, яким пощастило бути поруч, спілкуватись, товаришувати і працювати з цією привабливою жінкою з чарівною посмішкою.

На екскурсії по Ольвії

Випуск журналу «Археологія і давня історія України», який шановний читач тримає в руках, переважно присвячений основним напрямам наукових інтересів Валентини Олексіївни, а серед його авторів — колеги, які шанують і цінують пам'ять про неї.

Від імені друзів та колег,
Віталій КОЗЮБА

СТАТТІ

УДК [904.4/.5:572.023]"2/3" DOI: 10.37445/adiu.2021.01.01

Л. В. Вакуленко

ХАРЧУВАННЯ ПРИКАРПАТСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У III—IV ст.

Аналіз археологічних матеріалів, що походять з пам'яток культури карпатських курганів, дозволив отримати відомості щодо основних джерел харчування прикарпатського населення у III—IV ст.

***Ключові слова**: Прикарпаття, культура карпатських курганів, харчування, населення, поселення, кургани, поховання, зернові культури, тварини.*

У наш час археологи, використовуючи методи та надбання своєї науки, намагаються глибше проникнути у побут стародавнього населення. Досконалі методи розкопок, використання нових технічних можливостей, увага до дрібних деталей, дозволяють уявити повсякдення давнього люду більш предметно. Зокрема, безперечно важливим для відтворення загальної картини життя та побуту стародавнього населення є питання про характер харчування.

Відомості щодо цього археологи отримують аналізуючи залишки продуктів, придатних для харчування, або реманент, який трапився при розкопках пам'яток і може свідчити про виготовлення або вживання таких продуктів. Природно, що основою харчування стародавнього землеробського населення були зернові культури. Втім, у науці довгий час панувала думка, що носії культури карпатських курганів, що займали територію Прикарпаття у III—IV ст., були «*осілим пастушо-землеробським населенням*» (Смішко 1960, с. 136). Тобто основою господарства було скотарство, а землеробство виконувало допоміжну функцію. Втім, ці припущення базувалися на опосередкованих даних, оскільки матеріали поселень в той час ще не були відомі. До уваги приймався розчленований горбкуватий рельєф території та її залісення. Зауважимо, між тим, що незважаючи на ці характеристики території, землеробські племена заселяли ці землі в різні часи. Наприклад тут відома низка пам'яток трипільської культури та досліджені поселення ранньосередньовічної слов'янської культури. Отже, і клімат, і характер рельєфу, і ґрунти не були перешкодою для заняття землеробством для давнього населення.

Однак відкриття і розкопки поселень дали матеріали, які дозволяли остаточно стверджувати, що культуру карпатських курганів залишило землеробське населення (Вакуленко 1977, с. 43—55). Свідченням цього були не лише топографія поселень та їх розміри. Важливе значення мали виявлені на фрагментах кераміки та глиняній обмазці відбитки зернівок злаків та полови, визначення яких здійснила д. б. н. З. В. Янушевич (Вакуленко, Янушевич 1974, с. 31—41). Широкий асортимент злаків (три види пшениці, ячмінь, просо, овес), які вирощувало прикарпатське населення, засвідчував наявність орного землеробства.

Остаточну крапку в цьому питанні поставили дослідження поселення культури карпатських курганів у с. Пилипи, де був відкритий комплекс зерносховищ (рис. 1), що складалися з системи ям, заповнених обгорілим зерном (Вакуленко 2010а, с. 316—323). Аналіз цих матеріалів провела д. б. н. Г. О. Пашкевич (1991, с. 30—38). У складі культур, що зберігалися в ямах, виявлені ячмінь, просо, овес, пшениці плівчасті та м'які голозерні (рис. 2), при вагомій перевазі трьох перших злаків (Горбаненко, Пашкевич 2010, с. 179—183). Потрібно наголосити, що цей асортимент повністю відповідав набору зернових, визначених за їх відбитками на кераміці ще у 1974 р., про що йшлося вище.

Ячмінь і просо відомі з давнини. Вони входили до переліку злакових культур у різних

© Л. В. ВАКУЛЕНКО, 2021

Рис. 1. Пилипи 4, зерносховище 5

народів. Отже можна стверджувати, що ячна та просяна каші, супи та інші страви з використанням продуктів переробки цих культур були включені в раціон прикарпатців.

Окремо потрібно зазначити, що овес був присутній в зерносховищах, кількісно майже у рівних пропорціях з просом. Отже немає сумніву, що овес був вагомою частиною у складі зернових культур, що їх вирощували мешканці поселення. Між тим в ботаніці відомо, що овес як самостійна культура виділився на півночі Європи, де він як більш витривалий перемагав основну зернову культуру і займав її місце (Вавилов 1962, с. 90). Культуру карпатських курганів створило населення, яке мігрувало з північних або північно-західних територій Європи (Vakulenko 2007—2008, p. 162; Вакуленко 2010b, с. 215—218). Серед інших аргументів, на користь такого твердження, може слугувати наявність вагомої частки вівса в асортименті злакових культур. Можна думати, що саме мігранти і принесли з собою в тому числі землеробські традиції вирощування цієї культури (Вакуленко 2010b, с. 164). Зауважимо, що саме вагома присутність вівса у комплексі злаків, що культивувало населення культури карпатських курганів, відрізняє його від набору зернових сусідньої черняхівської культури.

Правда, аналізуючи склад злакових культур, виявлених у Пилипівських зерносховищах, ми висунули припущення, що знайдений у сховищах овес зберігався як провіант для коней (Вакуленко 2010b, с. 162). Це здавалося тим вірогіднішим, що коні, як свідчать інші дані, про що йтиметься нижче, посідали важливу роль в житті прикарпатського населення. Однак, пізніше, при зверненні до етнографічних матеріалів, виявилося, що овес навіть у пізніші часи відігравав важливу роль у харчуванні прикарпатських українців до появи кукурудзи та картоплі. Овес мололи на борошно, з якого пекли прісний хліб, так званий «корж». На Бойківщині та Лемківщині [1] традиція пекти хліб з вівсяного борошна була поширена ще навіть у XIX ст. і зникла лише на початку XX ст. З вівсяного борошна готували також інші страви. Давньою традиційною стравою був вівсяний кисіль (кисилиця), поширеними стравами були так званий «чир», голомбець, тобто густі лемішки та затиранки (Гонтар 1979, с. 62—63; Артюх 1987, с. 204). Отже, вочевидь мешканці Пилипів вирощували овес насамперед для власного харчування. Серед збіжжя, знайденого в сховищах, трапилися зернівки гороху. При відносно незначній кількості зернівок, тим не менше, не має сумнівів в культивуванні цієї культури, оскільки зернівки відносяться до гороху посівного. Продовжуючи аналогії зауважимо, що бобові культури займали значне місце у народному харчуванні прикарпатців і в пізніші часи.

Населення культури карпатських курганів займалося тваринництвом, тримало корів, коней, овець, кіз, свиней, а також птахівництвом, про що свідчать знахідки кісток цих тварин та птиці в матеріалах поселень та похованнях. Так, дослідження остеологічного матеріалу з поселення в Глибокій, проведене к. б. н. Н. Г. Тимченко, виявило такий склад стада в процентах від всіх особин: велика рогата худоба (ВРХ) — 46,62 %, кінь — 26,62 %, свиня свійська — 20,0 %, вівця / коза (ДРХ) [2] — 6,6 % (Вакуленко 1977, с. 55). Рештки тварин, що трапилися в матеріалах поселення Глибока, показують практично стандартний видовий склад стада для землеробського населення. Звичайно такий набір може відрізнятися питомою вагою тих чи інших тварин навіть в межах різних пам'яток однієї культури і є залежним також від масштабів дослідження.

1. Бойки та Лемки — українське передгірське населення Карпат.
2. Досі методичні можливості далеко не завжди дають змогу визначити вид дрібної рогатої худоби. У таких випадках палеозоологи дають загальне визначення «вівця / коза», або «ДРХ».

Переважання в стаді ВРХ безумовно свідчить про важливу роль у харчуванні молока та молочних продуктів. Знайдені глечики та кухлі вочевидь використовували для зберігання та пиття молока. Про те, що прикарпатці робили сир, ймовірно з овечого та коров'ячого молока, свідчать, знайдені на поселеннях спеціальні посудини з дірочками, так звані друшляки. Серед давніх саме карпатських молочних продуктів етнографи називають також бринзу — сир з овечого молока. Його виробництво у XIV ст. вже зафіксовано в письмових документах. Можна, з обережністю думати, що традиція виготовлення бринзи існувала ще раніше (Гонтар 1979, с. 75).

Для відтворення культури харчування прикарпатського населення важливими є також матеріали, що походять з поховань, оскільки стародавнє населення мало звичаї залишати своїм померлим родичам напутню їжу. Поховальний обряд по типу кремації, притаманний населенню культури карпатських курганів, безперечно значно утруднює визначення та диференціацію кісткових матеріалів з поховань. Тим більше значення мають дослідження решток кремації, що походять з п'яти курганів могильника культури карпатських курганів в Бранештах-Немцишор (Румунія), розкопки яких були здійснені В. Михайлеску-Бирлібою (Mihailescu-Bîrliba 1999, p. 181—207; 1997, p. 833—841; 1999, p. 313—320). Не дивлячись на невелику кількість досліджених об'єктів, детальний розгляд матеріалів, проведений румунськими вченими Н. Міріцою та Шт. М. Удреску (Mirițoiu, Udrescu 1980, p. 209—220), внаслідок спільної роботи антрополога та палеозоолога, дали надзвичайно цікаві відомості щодо особливостей поховального ритуалу культури. Зокрема, було виявлено видовий склад тварин, спалені рештки яких вміщували в поховальні комплекси (Mirițoiu, Udrescu 1980, p. 219, tab. 2). В цьому контексті з'явилась можливість розглянути питання щодо звичаю супроводжувати поховання м'ясною напутньою їжею, а отже, опосередковано, отримати відомості про основи м'ясного харчування прикарпатського населення. Звичайно, якщо при цьому виходити з цілком справедливого припущення, що родичі в поховання вміщували традиційну м'ясну їжу. В п'яти досліджених курганах було виявлено дев'ять поховань. Два поховання, дитини та жінки (можливо матері) було в кургані 1, який, власне, складався з двох різночасових але поєднаних насипів. Курган 29 ймовірно був сімейною усипальницею і містив поховання жінки, чоловіка і двох дітей. При цьому рештки жінки були залишені на вогнищі, а рештки чоловіка та двох дітей вміщені в окремі урни. Ще три кургани містили по одному захороненню. Труднощі дослідження полягали також в тому, що спалені кісткові рештки похованих людей і тварин були перемішані як на поверхні вогнища, так і в різних ямах або урнах. У низці випадків через погану збереженість кісткових матеріалів дослідники змогли лише зазначити, що рештки належали великій чи маленькій тварині.

Дослідження виявили, що в поховальній обрядовості в якості напутньої їжі найбільш часто використовувалося м'ясо вівці / кози. Кістки (ДРХ) присутні у шести з дев'яти поховань, при цьому в кургані 30 в урні знаходилися рештки двох особин. В чотирьох похованнях були знайдені рештки свиней. Особливою є ситуація, виявлена в кургані 1, де дві неспалені свинки у віці близько одного тижня були вміщені в посудину, що стояла в центрі кола, яке утворювали ще сім посудин. Цей жертовний комплекс призначався дитині. Кістки спалених свиней були у двох дитячих урнових похованнях в кургані 29. Ймовірно також, що спалені тваринні рештки визначені як «мала тварина» можуть належати вівці або свині. Практично в кожному похованні виявлені кісточки птиці, також знайдена шкарлупа від яєць.

У двох похованнях, обидва жіночі, були знайдені рештки собаки. В кургані 18 тварина не була спалена, а в кургані 29 спалені кістки собаки присутні на вогнищевій площі разом з кістками людини, двох коней, вівці та птиці.

Нарешті, в кожному кургані були виявлені рештки коней. У кургані 1, що містив два поховання, для дитини було спалено двох коней, а для жінки — одного. Два коня також супроводжували поховання в кургані 2, де була ймовірно похована жінка, та жіноче поховання в кургані 29. У кургані 8 для людини, стать якої не вдалося визначити, пожертвували трьох коней, а в курганах 18 (жіноче) та № 30 (стать не визначена) було по одному коню.

Зазначимо, що в нашому розпорядженні надто обмежена кількість матеріалів. Проте вони досить виразні, щоб бути якщо не приводом для остаточних висновків, то принаймні предметом роздумів. Насамперед, важливо визначити смислове навантаження присутності в похованнях решток тварин.

Так, у представленій вибірці найбільш виразним є переважання в похованнях культури карпатських курганів коней. В п'яти курганах виявлено рештки 12 особин. Між тим, в матеріалах з поселення Глибока коні за чисельністю займають друге місце після великої рогатої худоби (ВРХ), при цьому їх вдвічі менше. Можна вважати, що коні в похованнях не були напутньою їжею. Це тварини супроводу померлого у потойбіччя. Напрошується висновок, що особлива роль коней в поховальному обряді культури карпатських курганів свідчить по-перше, про їх важливе місце у житті цього населення, а по-друге, є проявом сакрального значення цих тварин у суспільній свідомості прикарпатських племен. Ймовірно, що в прикарпатському стародавньому суспільстві існував культ коня. Це тим більше вірогідно, якщо згадати гіпотезу, що ототожнює населення культури карпатських курганів з стародавнім народом тайфалів (Вакуленко 2009 с. 175—180), яких Х. Вольфрам (2003 с. 137), спираючись

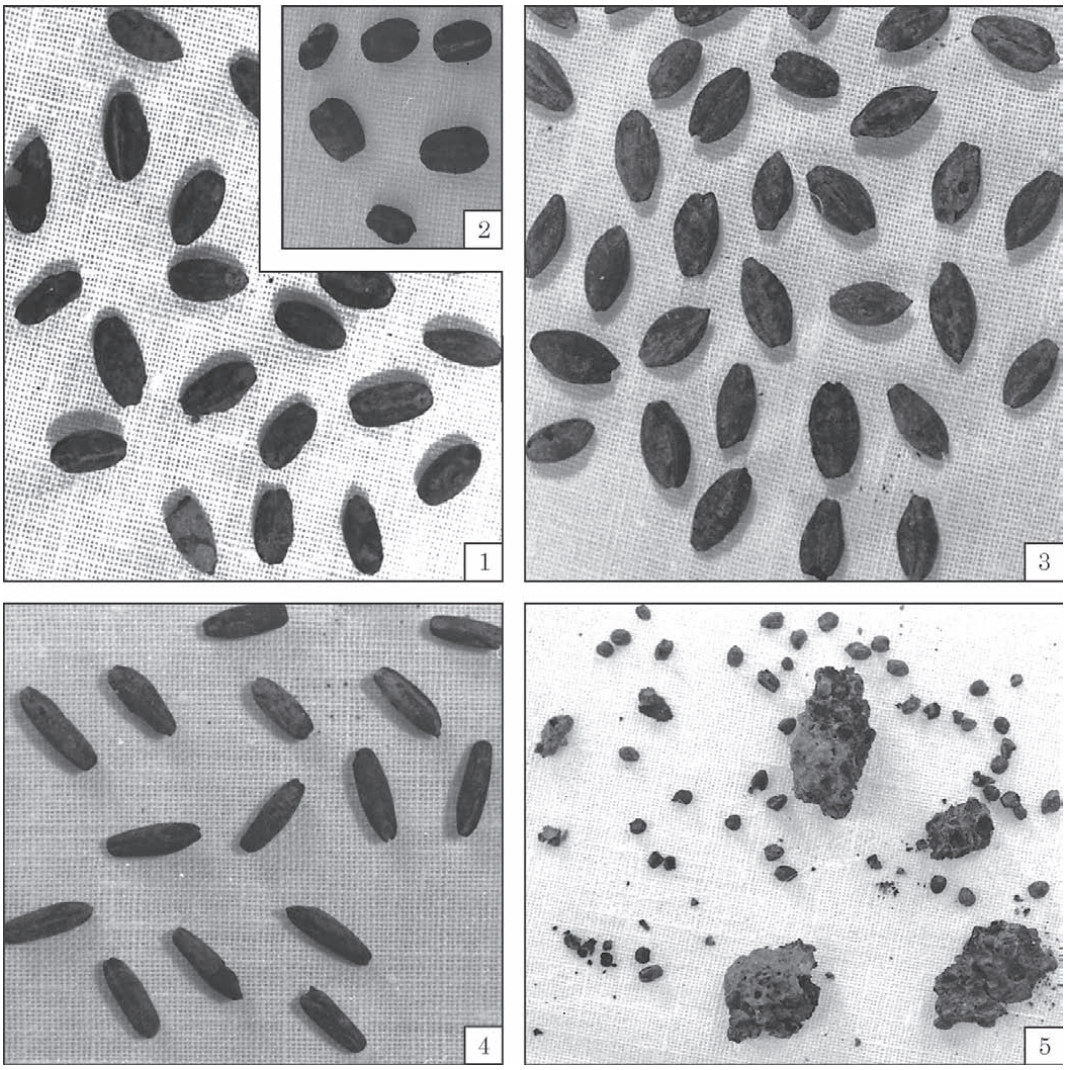

Рис. 2. Зернівки злаків із зерносховищ поселення у с. Пилипи: 1 — пшениця двозернянка; 2 — пшениці м'які голозерні; 3 — ячмінь плівчастий; 4 — овес; 5 — просо

на свідчення Зосіма (Zosimus II, 31, 3) про тайфальську кінноту, називає народом вершників. Опосередкованим свідченням існування такого культу може бути поховання в кургані 1 могильника Пилипи 1 (урочище Гнилець). В кургані не виявлено слідів поховання людини. Всі знайдені спалені кістки належали коню [1]. Також, вочевидь, тваринами супроводу були і собаки.

Додаткові продукти для харчування давало полювання. На це вказують виявлені в матеріалах поселень наконечники списа, дротика, стріли, втоки руків'їв. Саме мисливська зброя, як правило, пов'язана з поселеннями, тоді як зброя воїнів потрапляла в поховання. Значна частина прикарпатських земель була вкрита лісовими масивами в яких водилося багато звірини. До речі, серед остеологічного матеріалу, знайденого в Глибокій, трапилися кістки дикого бика (Bos або Bison).

Отже, якщо йдеться про м'ясну їжу у харчуванні прикарпатського населення, то можна думати, що вона переважно складалася з м'яса овець / кіз, свиней, птиці та впольованої звірини.

На наш погляд цікаво порівняти наші данні з відомостями про склад тварин та напутньої їжі, виявленої в похованнях територіально близької та хронологічно синхронної черняхівської культури. Звичайно, це можливо лише на рівні тенденцій, оскільки відомості щодо наявності тварин в похованнях черняхівської культури та на прикарпатських пам'ятках не можуть бути зіставлені кількісно. Справа не лише в тому, що черняхівські інгумаційні поховання дають дослідникам набагато змістовніші матеріали ніж кремації культури карпатських курганів, але й через незмірно більшу кількість матеріалів та більшу вивченість цього питання для черняхівської культури. Для порівняння ми скористалися результатами дослідження матеріалів, що походять з черняхівських пам'яток, викладеними в працях О. В Гопкало та Т. О. Рудич (2017; 2020). Зіставлення виявило наявність як низки подібних традицій, так і відмінностей. Отже, в обох культурах виявлений кількісний видовий склад

1. Визначення д. б. н. Є. І. Данилової.

тварин відрізняється на поселеннях та в похованнях. Зокрема, ВРХ, яка кількісно переважає на поселеннях обох культур, як напутня їжа, в черняхівських похованнях складає лише 10,7 %, (Гопкало, Рудич 2020, с. 61—69), а в культурі карпатських курганів взагалі відсутня [1]. Слід погодитись з О. В. Гопкало та Т. О. Рудич, які пояснюють таке явище економічними причинами (Гопкало, Рудич 2017, с. 76). Вочевидь, стадо ВРХ в обох випадках складалося здебільшого з молочної худоби, з корів, яких на забій пускали зрідка. Як напутня їжа ДРХ домінує у черняхівського населення на всій території культури (Гопкало, Рудич 2017, с. 76; 2020, с. 62), така саме ситуація, як було зазначено вище, простежена і в досліджених прикарпатських курганах. Нарешті, свиня, як напутня їжа, займає наступне за ДРХ місце в обох культурах.

Втім, щодо складу тварин, присутніх в похованнях обох культур найбільш виразною відмінністю є практично постійна присутність в похованнях культури карпатських курганів решток коней, в той час як в черняхівських похованнях це трапляється зрідка. Однак, як було зазначено, наявність в прикарпатських похованнях решток спалених коней не розглядається нами як залишки напутньої їжі. Так само, на думку дослідників, і в черняхівських похованнях їх призначення носило культовий характер (Гопкало, Рудич 2017, с. 79—80).

Природа Прикарпаття вочевидь давала стародавньому населенню додаткові джерела харчування. Знайдені на поселенні важки до рибальських тенет є свідченням того, що існувала риболовля. Між іншим в прикарпатських річках і зараз водиться форель. Щодо іншого, ми можемо, виходячи з природних умов регіону, з великою долею вірогідності припускати, що прикарпатський люд для приготування їжі використовував гриби, якими цей край надзвичайно багатий. Можна думати, що населення не було байдужим до інших дарів природи, таких, наприклад, як ягоди. Додам, що в сучасній карпатській кухні і сьогодні прийнято використовувати такі трави як кропива та лобода. Так в бойківській кухні є навіть таке популярне блюдо як тушкована лобода. Можна думати, що поживні якості диких корисних трав не пройшли і повз увагу давніх мешканців. Також, цілком імовірно, що населення володіло різними методами збирання дикого меду.

Отже, виходячи з сукупності археологічних матеріалів, фактів, аналогій та обґрунтованих припущень, таким можна уявити харчування прикарпатського населення у III—IV ст.

Носії культури карпатських курганів прийшли на Прикарпаття з північних територій Європи і зайняли свою територіальну природно виокремлену нішу. Можна думати, що їм були близькі природні умови цього краю. Виходячи з цієї гіпотези ми звернулися до матеріалів традиційної кухні балтійського регіону. Це скандинавська кухня, поняття, яке включає національні кухні Швеції, Данії, Норвегії, Фінляндії, тобто країн європейської півночі, та англійська кухня. Виявилося, що у харчуванні цих народів велику роль відіграють страви приготовлені з вівсяного борошна та крупи (Birley 1999, p. 106—107). Вони варять вівсяні каші, використовують овес для приготування супів, з вівсяного борошна печуть хліб та печиво, готують вівсяні киселі. Традиційний англійський сніданок обов'язково включав вівсяну кашу. Хто не знає знамениту фразу Беррімора з фільму «Собака Баскервілей» за твором А. Коннан-Дойля: «Вівсянка, сер». Додамо, що в сучасній скандинавській кухні використовують кропиву, лободу і, навіть, мох.

Зауважимо, що порівнюючи кухню прикарпатського населення III—IV ст. із давніми традиціями звичаєвої кухні регіону, що збереглися у населення Карпат, ми далекі від думки, що останні є прямими нащадками племен культури карпатських курганів або, тим більше, племен, що в свій час мігрували з півночі Європи. За ці часи багато різного люду завертало на прикарпатські землі. Навряд чи можливо говорити про збереження традицій, що якимсь чином законсервувалися. Ймовірно, що можливість подібних етнографічних паралелей спричинена, в першу чергу, певними природними умовами краю.

ЛІТЕРАТУРА

Артюх, Л. Ф. 1977. *Українська народна кулінарія*. Київ: Наукова думка.

Вавилов, Н. И. 1926. *Центры происхождения культурных растений*. Труды по прикладной ботанике и селекции. Т. 16, 2. Ленинград.

Вакуленко, Л. В. 1977. *Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е.* Київ: Наукова думка.

Вакуленко, Л. В. 2009. Археологические свидетельства о народе тайфалов. *Вестник древней истории*, 1, с. 175-180.

Вакуленко, Л. В. 2010a. Комплекс зернохранилищ IV в. н. э. в Прикарпатье. *Краткие сообщения ИА РАН*, 224, с. 316-323.

Вакуленко, Л. В. 2010b. *Українські Карпати у пізньоримський час. (етнокультурні та соціально-економічні процеси).* Київ.

Вакуленко, Л. В., Янушевич, З. В. 1974. Землеробство на Прикарпатті в першій половині I тисяч. н. е. *Археологія*, 14, с. 31-41.

Вольфрам, Х. 2003. *Готы. От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии).* Санкт-Петербург: Ювента.

Гонтар, Т. О. 1979. *Народне харчування українців Карпат*. Київ: Наукова думка.

Гонтар, Т. О. 1987. Харчування. В: Гошко, Ю. Г. (ред.). *Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження.* Київ: Наукова думка, с. 203-214.

Гопкало, О. В., Рудич, Т. О. 2017. Тварини на могильниках культури Черняхів—Синтана-де-Муреш. В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Європейсь-*

1. При дослідженнях в Бранештах-Нямцишор був знайдений один зуб старого бика. Дослідники вважають, що він потрапив випадково з землею насипу (Miriţoiu, Udrescu 1980, p. 215).

ка археологія I тисячоліття н. е. Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко. Київ: ІА НАН України, с. 78-86.

Гопкало, О. В., Рудич, Т. О. 2020. Напутня м'ясна їжа з поховань культури Черняхів—Синтана-де-Муреш. *Історична антропологія та біоархеологія України*, II: Від Трипілля до Козаччини, с. 61-69.

Горбаненко, С. А., Пашкевич, Г. О. 2010. *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.)*. Київ: Академперіодика.

Пашкевич, Г. А. 1991. *Палеоботанические находки на территории Украины*. II. Київ: Препринт.

Смішко, М. Ю. 1960. *Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери*. Київ: АН УРСР.

Birley, A. R. 1999. *Agricola and Germany*. Oxford: World's Classics.

Mihailescu-Bîrliba, V. 1980. Un nouveau groupe culturel sur le territoire de Roumanie. Les fouilles de Branişte-Nemžişor (comm. de Vînători, dép. de Neamž). *Dacia*, XXIV, p. 181-207.

Mihailescu-Bîrliba, V. 1997. The Carpatians Barrows Culture. *Acta Musei Porolissensis*, XXI, p. 833-841.

Mihailescu-Bîrliba, V. 1999. Die Karpatische Hügelgräberkultur in Rumänien. In: Czopek, S., Kokowski, A. (ed.). *Na granicach antycznego świata*. Rzeszow, S. 313-332.

Miriţoiu, N., Udŕescu, M. Şt. 1980. Considérations antropologiques préliminaires sur la nécropole de Branişte-Nemžişor (dép. de Neamž). *Dacia*, XXIV, p. 209-220.

Vakulenko, L. 2007—2008. Eastern Carpathians in the Late Roman Period. *Acta archaeologica Carpathica*, XLVII—XLVIII, p. 141-183.

REFERENCES

Artiukh, L. F. 1977. *Ukrainska narodna kulinariia*. Kyiv: Naukova dumka.

Vavilov, N. I. 1926. *Tcentry proiskhozhdeniia kulturnykh rastenii*. Trudy po prikladnoi botanike i selektcii. T. 16, 2. Leningrad.

Vakulenko, L. V. 1977. *Pam'iatky pidhir'ia Ukrainskykh Karpat pershoi polovyny I tysiacholittia n. e.* Kyiv: Naukova dumka.

Vakulenko, L. V. 2009. Arkheologicheskie svidetelstva o narode taifalov. *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 175-180.

Vakulenko, L. V. 2010a. Kompleks zernokhranilishch IV v. n. e. v Prikarpate. *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 224, s. 316-323.

Vakulenko, L. V. 2010b. *Ukrainski Karpaty u piznorymskyi chas. (etnokulturni ta sotsialno-ekonomichni protsesy)*. Kyiv.

Vakulenko, L. V., Yanushevych, Z. V. 1974. Zemlerobstvo na Prykarpatti v pershii polovyni I tysiach. n. e. *Arkheolohiia*, 14, s. 31-41.

Volfram, Kh. 2003. *Goty. Ot istokov do serediny VI veka (opyt istoricheskoi etnografii)*. Sankt-Peterburg: Iuventa.

Hontar, T. O. 1979. *Narodne kharchuvannia ukraintsiv Karpat*. Kyiv: Naukova dumka.

Hontar, T. O. 1987. Kharchuvannia. In: Hoshko, Yu. H. (ed.). *Hutsulshchyna. Istoryko-etnohrafichne doslidzhennia*. Kyiv: Naukova dumka, s. 203-214.

Hopkalo, O. V., Rudych, T. O. 2017. Tvaryny na mohylnykakh kultury Cherniakhiv—Syntana-de-Muresh. In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (ed.). *Yevropeiska arkheolohiia I tysiacholittia n. e. Zbirnyk naukovykh prats na chest Liany Vasylivny Vakulenko*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 78-86.

Hopkalo, O. V., Rudych, T. O. 2020. Naputnia m'iasna yizha z pokhovan kultury Cherniakhiv—Syntana-de-Muresh. *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, II: Vid Trypillia do Kozachchyny, s. 61-69.

Horbanenko, S. A., Pashkevych, H. O. 2010. *Zemlerobstvo davnikh slov'ian (kinets I tys. do n. e. — I tys. n. e.)*. Kyiv: Akademperiodyka.

Pashkevich, G. A. 1991. *Paleobotanicheskie nakhodki na territorii Ukrainy*. II. Kiev: Preprint.

Smishko, M. Yu. 1960. *Karpatski kurhany pershoi polovyny I tysiacholittia nashoi ery*. Kyiv: AN URSR.

Birley, A. R. 1999. *Agricola and Germany*. Oxford: World's Classics.

Mihailescu-Bîrliba, V. 1980. Un nouveau groupe culturel sur le territoire de Roumanie. Les fouilles de Branişte-Nemžişor (comm. de Vînători, dép. de Neamž). *Dacia*, XXIV, p. 181-207.

Mihailescu-Bîrliba, V. 1997. The Carpatians Barrows Culture. *Acta Musei Porolissensis*, XXI, p. 833-841.

Mihailescu-Bîrliba, V. 1999. Die Karpatische Hügelgräberkultur in Rumänien. In: Czopek, S., Kokowski, A. (ed.). *Na granicach antycznego świata*. Rzeszow, S. 313-332.

Miriţoiu, N., Udŕescu, M. Şt. 1980. Considérations antropologiques préliminaires sur la nécropole de Branişte-Nemžişor (dép. de Neamž). *Dacia*, XXIV, p. 209-220.

Vakulenko, L. 2007—2008. Eastern Carpathians in the Late Roman Period. *Acta archaeologica Carpathica*, XLVII—XLVIII, p. 141-183.

L. V. Vakulenko

THE NUTRITION OF THE SUBCARPATHIAN POPULATION IN THE 3rd—4th centuries

The issue of the sources and nature of nutrition of ancient population is undoubtedly important to reproduce the general picture of its life. Archaeologists learn about this, analyzing the remains of foodstuffs or equipment, which have been found during the excavation of sites and may indicate the manufacture or usage of such products.

The Subcarpathian territory in the 3rd—4th centuries was inhabited by the tribes of the Carpathian Barrows Culture. The agricultural nature of the economy of this population was determined after the discovery and research of the settlements. Long time this archaeological culture was known only by its burial sites.

Naturally, the basis of nutrition of the ancient farmer population was the cereals. In particular, the complex of granaries with charred grain, discovered at the settlement near Pylypy village, indicates the wide range of cultivated cereals, among which the preference was given to the barley, millet, oats. Apparently, the Subcarpathian people in the 3rd—4th centuries used for nutrition mainly the products of retreatment of these cereals. It is interested that, according to ethnographic data, before the appearance of corn and potatoes just the barley, millet and oats were the basis of the daily food of the Carpathian Ukrainians. Even in nineteenth century traditional unleavened bread has been baked of oatmeal. The population was engaged in animal husbandry, kept the cows, horses, sheep, goats, pigs, and poultry. The bones of these animals and birds were occurred in the materials of settlements and burials. The usage of dairy products is evidenced by the findings of jugs, mugs and clay «colanders» for making cottage cheese. The dishes cooked of lamb, pork, poultry as well the eggs were placed in the burial as funeral food. Population Subcarpathian Barrows Culture not use meat of horse as food. The presence of burnt horse bones in the barrows was of sacred significance. Horses in burials were escort animals to the afterlife.

Archaeological finds of hunting weapons and fishing tackle give reasons to believe that additional meals were the game and fish. Naturally, the ancient population also fed by mushrooms, berries, honey of wild bees, herbs.

Keywords: Subcarpathia, Carpathian Barrows Culture, population, nutrition, cereals, animals, settlements, barrow, grave.

Одержано 29.12.2020

ВАКУЛЕНКО Ліана Василівна, доктор історичних наук, Київ, Україна.
VAKULENKO Liana, Dr. hab., Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9556-4479, e-mail: vakulenko08@gmail.com.

УДК 904.21"7/9"(=16)-034.1 DOI: 10.37445/adiu.2021.01.02

С. А. Горбаненко, Л. П. Михайлина

ЗАЛІЗНИЙ РЕМАНЕНТ ХЛІБОРОБІВ ІЗ РЕВНОГО

У статті проаналізовано залізні знаряддя хліборобської праці з Ревнянської агломерації слов'ян VIII—X ст. Проведено порівняльний аналіз матеріалів у географічному оточенні: в межах ареалу райковецької культури, а також з-поміж синхронних та хронологічно близьких культур і пам'яток. Зроблено висновок про високий рівень техніки землеробства.

***Ключові слова**: Ревне, райковецька культура, знаряддя, обробіток ґрунту, збирання врожаю.*

Вступ. Ревнянське гніздо поселень VIII—X ст. разом із ресурсною базою розташоване на обох берегах р. Прут на території сс. Ревне, Стрілецький Кут, Бурдей, Мамаївці та Лужани Кіцманського р-ну Чернівецької обл. (рис. 1), є однією з відомих непересічних пам'яток слов'янського племінного угрупування східних хорватів в Українському Прикарпатті. Пам'ятка відома з кінця XVIII ст. — частково відображена на рукописній карті Ф. фон Міга. Археологічні дослідження розпочала об'єднана експедиція Чернівецького державного університету і Чернівецького обласного краєзнавчого музею під керівництвом Б. О. Тимощука у 1972 р. Починаючи з 1977 р. понад двадцять років Ревнянське гніздо поселень VIII—X ст. досліджувала археологічна експедиція Чернівецького державного університету під керівництвом Л. П. Михайлини. Наглядові роботи тривають тут постійно.

Матеріали досліджень введені у науковий обіг. У їх числі опубліковані знаряддя землеробства, зокрема залізні наральники (Михайлина, Тимощук 1983, рис. 4: 15; Михайлина, Пашкевич, Пивоваров 2007, рис. 1: 4; Пивоваров 2010, рис. 7: 1, 2; Михайлина 2014, рис. 2: 1, 2) і серп (Михайлина 1997, рис. 48: 6; 2007, рис. 53: 5). У 2018 р. ця колекція поповнилась новими знахідками: двома наральниками й череслом (попередня згадка: Михайлина 2019; перша публікація: Михайлина, Горбаненко 2020). Додаткові знахідки наральника та особливо — чересла уможливлюють повноцінний аналіз залізного реманенту хліборобів з Ревнянської агломерації VIII—X ст. Нині цей комплекс представлено майже повним набором деталей, характерним для райковецької культури [1].

Обробіток ґрунту. Джерелом дослідження техніки обробітку ґрунту населенням Ревнянського гнізда поселень досліджуваного часу є деталі виявлених тут орних знарядь: п'ять наральників і чересло, а також дві мотички. Цей комплекс залізних предметів складає повний набір знарядь первинного та вторинного обробітку ґрунту.

Знаряддя первинного обробітку ґрунту представлені найважливішими деталями орних знарядь: наральниками й череслом. Із Ревнянської агломерації VIII—X ст. походить найбільша кількість цих предметів з ареалу поширення райковецької культури. Загалом на окремих пам'ятках вказаної культури знаходили 1—2 наральника. Лише нещодавно на селищі в Рідківцях також було знайдено п'ять деталей [2], а з синхронного Пастирського городища походять чотири екземпля-

1. До цієї статті не залучено знаряддя для переробки врожаю, оскільки їм присвячено окрему ґрунтовну публікацію (Горбаненко та ін. 2021).
2. Із опублікованих. Нещодавно виявлені знахідки потребують введення до наукового обігу.

© С. А. ГОРБАНЕНКО, Л. П. МИХАЙЛИНА, 2021

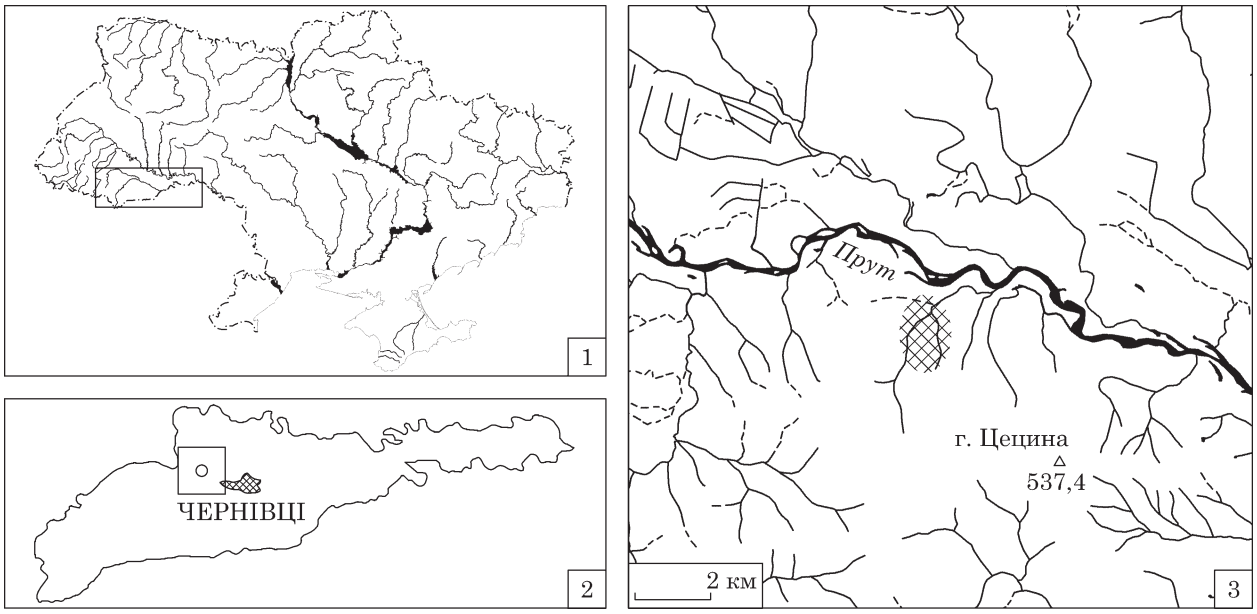

Рис. 1. Ревнянське гніздо поселень: 1 — на карті України; 2 — на карті Чернівецької обл.; 3 — основа 2 км

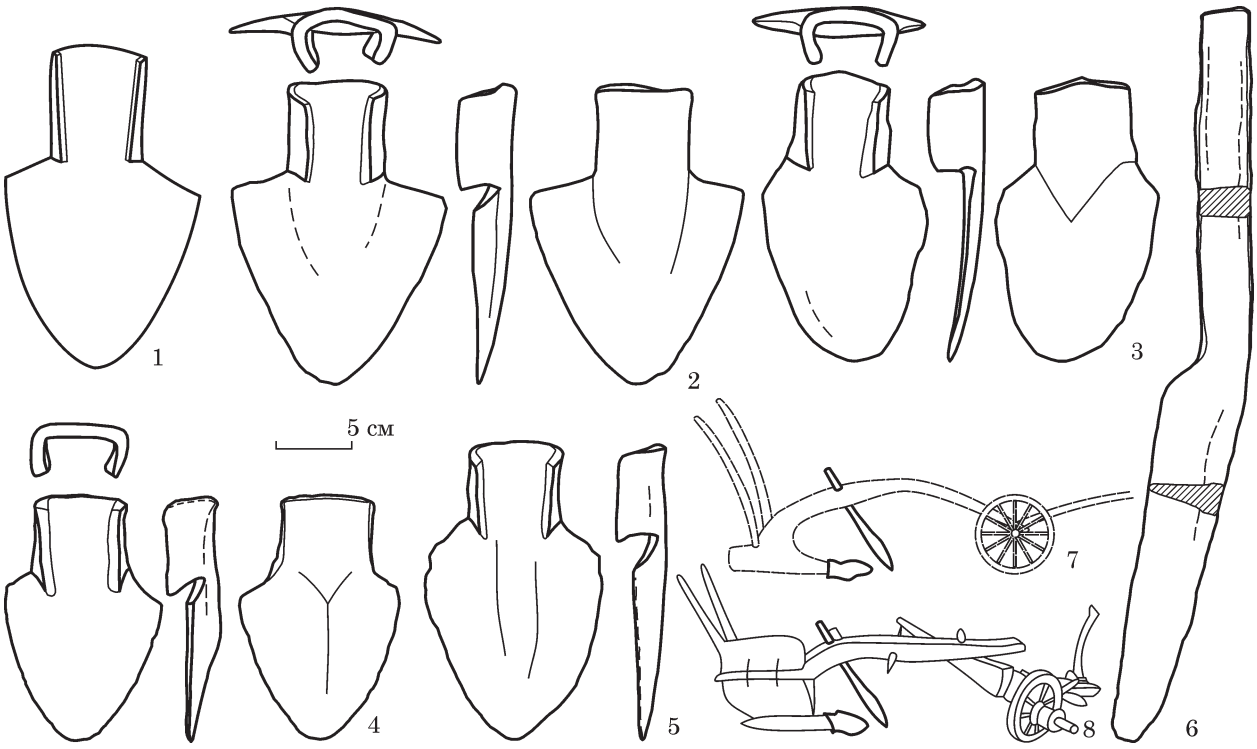

Рис. 2. Знахідки залізних деталей знарядь для первинного обробітку ґрунту і схема їхнього використання: 1—5 — наральники; 6 — чересло (1, 4, 5, 6 — Ревне I; 2, 3 — Веретенникове); 7 — спрощена графічна схема використання залізних деталей знарядь для первинного обробітку ґрунту; 8 — плуг з Полтавської губернії

ри [1]. За параметрами залізні наконечники рал з Ревного подібні між собою. Загальна їх довжина коливається в межах 21,3—16,4 см, а максимальна ширина робочої частини — 10,5—14 см, що на 4—8 см перевищує зовнішню ширину втулки. Усі наральники мають яскраво виражені плічка і за класифікацією Ю. О. Краснова (Краснов 1987) належать до типу I В 2. Несуттєві відмінності візуально помічені лише для наральника 3, але вони, очевидно, є результатом спрацьованості наконечника (рис. 2; табл. 1) [2]. У наральників 1—4 асиметричність плечиків яскраво виражена: праве плече у робочій позиції у них більше за ліве. Лише один наральник 5

1. Тут і далі: джерельну базу матеріалів з пам'яток райковецької культури див.: Горбаненко, Пашкевич 2010; Готун, Горбаненко 2016.

2. Наральники пронумеровані за часом їх виявлення.

Таблиця 1. Розміри наральників з Ревнянського гнізда поселень, см

Номер, рис. 2	Місце знахідки	Довжина			Ширина		Перша публікація
		загальна	втулки	леза	втулки, внутрішня / зовнішня	леза	
1	Ревне I	21,3	7,5	13,8	5 / 6	12,8	Михайлина, Тимощук 1983, рис. 4: 15
2	Веретенникове	20	6	14	5 / 6	14	Пивоваров 2010, рис. 7: 1
3	Там само	19	6	13	4,5 / 6,5	11	Там само: 2
4	Ревне I	16,4	5,4	11	4,6 / 6,3	10,5	Михайлина, Горбаненко 2020, рисунок: 4
5	Там само	19,5	5,5	14	5 / 6	11,5	Там само: 5

виявився таким, який можна назвати симетричним.

В ареалі поширення райковецької культури відомо майже три десятки наральників, що виявлені на 12 пам'ятках (рис. 3: I). Іноді з однієї пам'ятки походить декілька екземплярів. Серед райковецьких старожитностей відомо також кілька так званих скарбів, що складалися з сільськогосподарських знарядь. До таких належать скарб в житлі на поселенні Макарів Острів, низка депозитів у Рідківцях, схованка поблизу Боярки і власне депозитарії залізних виробів з досліджуваних поселень Ревнянської агломерації VIII—X ст. Такі депозитарії — надзвичайно цікаве явище, що потребує окремого осмис-

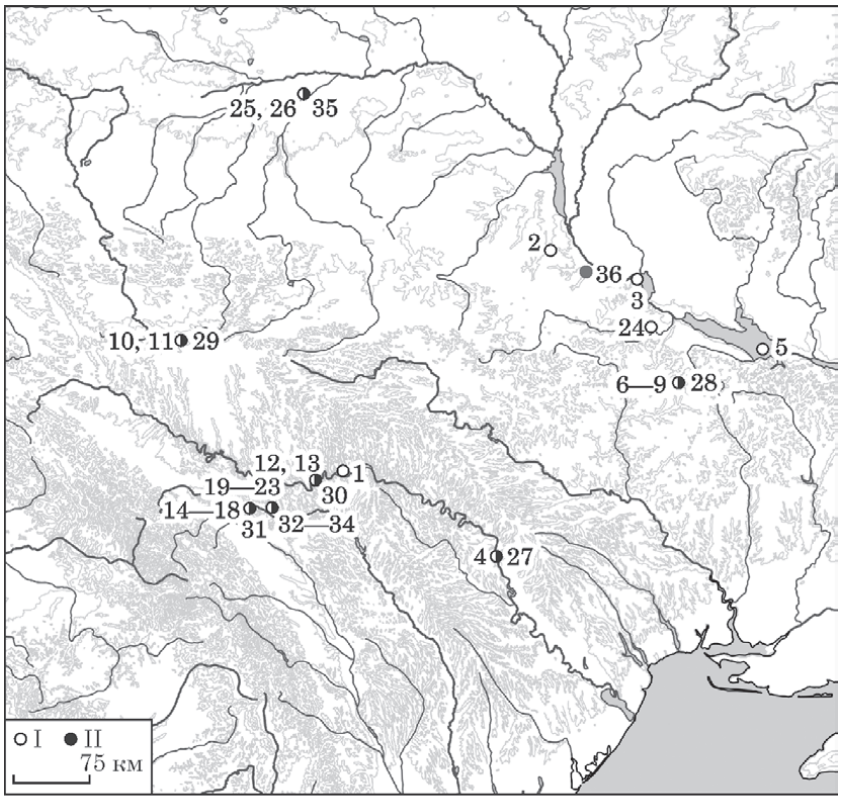

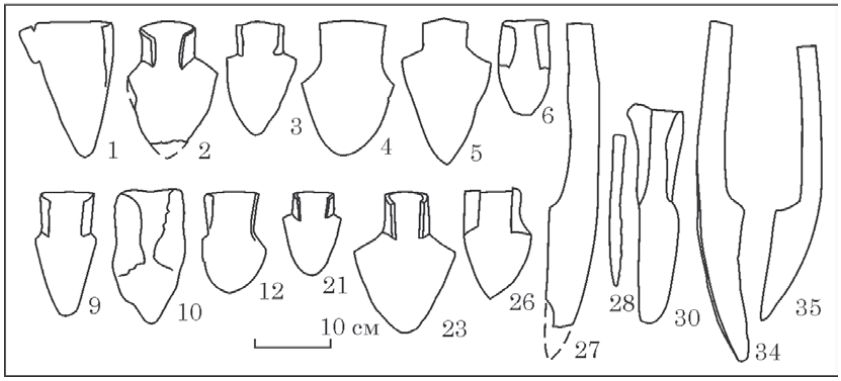

Рис. 3. Карта пам'яток райковецької культури зі знахідками деталей на знаряддя для первинного обробітку ґрунту. I — наральники; II — чересла: 1 — Бакота I; 2 — Боярка; 3 — Григорівка; 4, 27 — Єкімауци; 5 — Макарів Острів; 6—9, 28 — Пастирське; 10, 11, 29 — Плісненько; 12, 13, 30 — Рашків I; 14—18, 31 — Ревнянська агломерація; 19—23, 32—34 — Рідківці; 24 — Сахнівка; 25, 26, 35 — Хотомель; 36 — Козаків Яр (волинцевська пам'ятка)

лення [1]. Тут лише зауважимо, що такі знахідки підкреслюють важливість знарядь, з яких складалися подібні скарби, а відтак — і самої рільничої галузі. Адже люди намагались приховати найцінніше, що мали.

Наральники, що характеризують рівень розвитку технічних можливостей оранки носіїв райковецької культури, суттєво відрізняються між собою. Більше того, навіть з однієї пам'ятки походять наральники, які за розмірами і пропорціями належать до різних за конструктивними й технічними можливостями знарядь первинного обробітку ґрунту. При цьому переважна більшість наральників з пам'яток райковецької культури репрезентовані асиметричними широколопатевими знаряддями зі значними плечиками (типи I B 1 і I B 2 за Ю. О. Красновим). Нині такі типи відомі з десяти поселень (рис. 3: I: 2—5, 7—9, 12—26). Незважаючи на належність до подібних типів, їхні розміри і пропорції різняться між собою. Втім, ці відмінності навряд чи суттєво позначались на принципі їхнього використання. Окремо слід зауважити, що на пам'ятках Ревнянського гнізда поселень виявлені однотипні наральники. Це може свідчити про сталий характер використання земельних угідь у потенційній ресурсній зоні. Техніка землеробства (у значенні процесу, а також і власне знарядь) досягла тут певного рівня і стабілізувалась.

Деякі дослідники вважають асиметрію залізних наральників явищем випадковим або таким, що з'явилося в процесі зношування наконечників (Краснов 1971). Наразі ця думка не набула широкої підтримки у науковій літературі, оскільки ця форма відображає поступальний розвиток від звичайних наральників через їхню асиметричність до прогресивніших наконечників — лемешів — однієї з найважливіших деталей плуга.

На матеріалах райковецьких пам'яток простежується поступовий перехід від найпростіших наральників для прямогрядильних рал до найскладніших — для плугів. Найбільшою кількістю представлені наральники, які вже можна було використовувати на знаряддях плужного типу, але вони ще не набули остаточного вигляду лемешів, за якого одне плече взагалі відсутнє (за рідкісними винятками: Рашків I і Хотомель). Таким чином, маємо яскраву ілюстрацію перехідного періоду від освоєння знелісених ділянок під поля до якісної глибокої оранки староорних угідь [2]. Матеріали Ревнянського гнізда поселень засвідчують останню фазу цього процесу.

Надзвичайно важливою є знахідка чересла — плужного ножа (рис. 2: 6), виявленого разом із наральником у північно-східній частині городища Ревне I. Загальна довжина знаряддя 48,5 см, довжина леза 25 см, максимальна ширина леза 5,4 см, перетин стержня становить 3,2 × 2,1 см.

Чересла є найменш відомими з археологічних матеріалів із знарядь землеробства та їхніх частин, але надзвичайно важливими для характеристики розвитку землеробства. На пам'ятках райковецької культури вони представлені значно меншою за наральники кількістю. Знахідки чересел є одиничними. Нині відомо лише дев'ять екземплярів, що походять із шести пам'яток (рис. 3: II).

За винятком знаряддя з Пастирського, плужні ножі представлені масивними екземплярами (табл. 2). Здебільшого вони мають черешковий тип кріплення. Втулкові плужні ножі кінця I тис. н. е. на півдні Східної Європи представлені сімома екземплярами, три з яких походять зі слов'янських пам'яток правобережної частини сучасної України (Козаків Яр, Рашків I і Рідківці) [3].

1. Для територій на захід від ареалу поширення райковецької культури для синхронного та хронологічно близького зрізу археологічних пам'яток колеги провели роботу з «фіксації» й «каталогізації» депозитів, що повністю або переважно складаються із землеробських знарядь. Однією з перших добірок таких знахідок є стаття Г. Атанасова семи депозитів X — початку XI ст. з Південної Добруджі (північний схід Болгарії; Атанасов 2000). Загалом, різноманітні за варіантами закладання і значення депозитарії на території західних слов'ян представлені набагато більшою кількістю, зібрані й упорядковані в праці (Poleski 2013, ryc. 89). J. Kováč у 2013 р. опублікував один із сільськогосподарських «скарбів» IX ст. із Братиславського замку (Словаччина), а також згадав сім подібних скарбів лише з території Словаччини (Kováč 2013), а вже у 2016 р. у каталозі Z. Borzová є дані майже про три десятки депозитів (Borzová 2016, s. 118—128). Спроба зібрати дані про депозити слов'яно-руського часу здійснена відносно нещодавно у двох публікаціях таких «скарбів» (Горбаненко, Шерстюк, Сидоренко 2015; Готун, Горбаненко 2016). Хронологічно близькі депозити салтівської культури, яскраво проілюстровані матеріалами з Государева Яра (Давыденко, Гриб 2011; Колода 2013) досі потребують опрацювання. Каталогізація райковецьких матеріалів лише розпочинається.

2. Обґрунтування на матеріалах слов'яно-руських пам'яток лівобережжя Дніпра див., напр., тут: Горбаненко 2006.

3. Цікаво, що така форма відома винятково з матеріалів слов'янських культур останньої чверті I тис. Це знахідки з волинцевського городища Битиця I (Юренко, Приймак 1990), волинцевського поселення Ходосівка — Козаків Яр (Готун та ін. 2014, рис. 1: 5; Готун, Горбаненко 2016, рис. 2), сіверянського городища Новотроїцьке (Ляпушкин 1958а, с. 145), роменсько-давньоруського комплексу Глухів (Приймак 1990, с. 70, 71), райковецького селища Рашків I, а також з району городища боршевської культури Животинне (Ковалевський, Горбаненко 2014). До початку 2000-х рр. навіть існувала думка, що втулкові плужні ножі були у вжитку лише у сіверян — носіїв волинцевсько-роменських культурних традицій (Приймак 1990, с. 70; Беляева 2000, с. 39). Зауважимо, що у сусідів слов'ян, носіїв салтівської культури, жоден подібний виріб досі не зафіксований.

Таблиця 2. Параметри чересел зі слов'янських пам'яток ареалу райковецької культури

Номер, рис. 3	Місце знахідки	Тип кріплення	Довжина, см			Ширина, см	
			загальна	леза	кріплення	леза	кріплення
31	Ревне	Черешок	48,5	26	22,5	5,4	3,2
27	Єкімауци	Те саме	44,5 *	20,5 *	24	6,5	3,3
28	Пастирське	» »	20	11—12	8—9	1,6	1,4
29	Плiснесько	» »	?	?	24,5	≈6	2
32	Рідківці	» »	46	20	26	4,5	3
33	Там само	» »	?	16	?	5	3
34	» »	» »	44,5	21	23,5	6	3,3
35	Хотомель	» »	36,3	15,5	20,8	5,1	2,5
30	Рашків I	Втулка	29	15,5	13,5	5,2	5,1
36	Козаків Яр	» »	28,6	18,6	10	6	3,4

Примітки. * Дано імовірні параметри за графічною реконструкцією.

Незалежно від типу кріплення, робочі частини зазвичай мають значні розміри: довжина робочої частини коливається у межах від 15,5 до 26 см; ширина леза — від 4,5 до 6,5 см. Зауважимо, що знахідка з Ревного I представлена наймасивнішим знаряддям. Довжина черешка зазвичай перевищує 20 см, тоді як довжина втулки становить близько 10 см [1]. Імовірним є використання як чересла масивного зубила [2] завдовжки 24,5 см, яке разом із двома наральниками і мотичкою входило до складу скарбу знарядь для обробітку ґрунту з селища Веретенникове.

Таким чином, з Ревнянського гнізда поселень походять обидві найважливіші деталі знарядь первинного обробітку ґрунту (наральники і чересло), що передбачали використання тяглової сили. Така ситуація притаманна матеріалам райковецької культури загалом, оскільки усі відомі нині чересла походять з пам'яток, де також виявлені наральники з вираженою асиметрією плічок.

Для реконструкції орних знарядь важливими є археологічні знахідки. До таких належить три категорії: дерев'яні знаряддя, що збереглися у торф'яниках завдяки особливим властивостям ґрунту; зображення, що збереглись на виробах з глини; глиняна модель рала (див. Горбаненко 2007, рис. 14; Горбаненко, Пашкевич 2010, с. 118, 119, рис. 4.10; Колода, Горбаненко 2018, рис. 2.2; Koloda, Gorbanenko 2020, fig. 2.2; посилання на джерела там само). Відомі й середньовічні літописні мініатюри й іконографічні зображення з церковних фресок (Полевой 1985, рис. 4; Краснов 1987, рис. 55, 56, 70, 75, 76; посилання на джерела там само). Ці знаряддя мають аналогії в етнографічних матеріалах (див. Гюльденштедт 1804; Зеленин 1907; 1991; Мамонов 1952 та ін.). Опис робочих частин «етнографічних» рал XIX ст. збігається з описом «археологічних» рал, що дає достатні підстави для реконструкції загального вигляду орних знарядь, спираючись на виявлені залізні деталі.

Матеріали етнографічних досліджень вказують на існування в Україні у XVIII — початку XX ст. декількох різновидів орних знарядь. Широко застосовували прямогрядільні рала із ральником, поставленим під прямим кутом (Парфенов 1873, с. 640), під кутом 45° до гряділя (Гюльденштедт 1804, с. 3); кривогрядільні з полозом (з наральником і без), з наральником і плужним ножем (Зеленин 1907, с. 16—18; Гюльденштедт 1804, с. 5—9); з колісним передком і без нього (Зеленин 1907, с. 18—25); колісні й безколісні плуги (Гюльденштедт 1804, с. 20—28).

За матеріалами зі слов'янських пам'яток на території України відомо п'ять типів орних

1. Загалом, матеріали райковецької культури продемонстрували надзвичайно важливий момент. Нині є два свідчення того, що навіть такі масивні деталі, якими безумовно є чересла, могли ламатися. Так, з Плiснеська походить фрагмент верхньої частини — черешка, з Рідківців — робочої частини. Очевидно, що до поломок могла призвести інтенсивна експлуатація орних знарядь. Разом з тим, існують поодинокі знахідки втульчастих чересел. Не виключено, що такий тип кріплення з'явився у ході ремонту вже існуючого орного знаряддя. Як вірогідний варіант, можна запропонувати таку «реконструкцію». Якщо чересло зламалося на робочому знарядді для обробітку ґрунту, замість того щоб вибивати добре укріплений в ралі черешок, на нього могли зробити чересло, «обгорнувши» існуючий черешок втулкою. Побіжно, різниця в довжині кріплення між черешком і втулкою засвідчує й діаметр робочої частини гряділя дерев'яного орного знаряддя, на якому закріплювали плужний ніж.
2. Можемо припустити, що на початках у слов'янських ралах роль чересла виконували дерев'яні елементи, потім залізні частини, на кшталт зубила із Ревного, а далі втульчасті й черешкові чересла. Причому черешкові чересла виявилися найдосконалішими й продовжили побутування у землеробстві і в наступні століття.

знарядь (рис. 4; Горбаненко 2006): 1 — прямогрядільне рало з ральником (без залізного наральника), поставленим під кутом близько 45°; 2 — кривогрядільне рало з ральником (без залізного наральника), поставленим горизонтально до землі; 3 — прямогрядільне рало з ральником (із залізним вузьколопатевим наральником), поставленим під кутом близько 45°; 4 — кривогрядільне рало з ральником (із залізним широколопатевим наральником), поставленим горизонтально до землі; 5 — знаряддя плужного типу — кривогрядільне рало з ральником (із залізним широколопатевим наральником), поставленим горизонтально до землі, а також з череслом та відвальною дошкою [1].

Асиметричні залізні наральники, виявлені у Ревному, пов'язують із двома останніми формами (див. рис. 2; 4: 4, 5), а поєднання такого наральника в одному депозитарії з череслом констатує факт використання мешканцями досліджуваної агломерації плуга в остаточно сформованому вигляді.

Знаряддя для вторинного обробітку ґрунту. Ручні знаряддя — мотики, були призначені для первинного обробітку ґрунту на етапі до орного землеробства і для вторинного та для садово-городніх робіт при існуванні знарядь для первинного обробітку ґрунту (Кирьянов 1959, с. 315; Бібіков (ред.). 1975, с. 323). Знаряддя репрезентовані обома відомими конструктивними варіантами, які в літературі традиційно називають втульчастим і провушним. Зауважимо, що коректніше називати перші з них втульчастими мотичками з вертикальною розімкненою втулкою, а другі — з горизонтальною суцільною втулкою (Горбаненко, Колода 2013, с. 37). Перші були набагато простішими у виготовленні, другі — складніші, але більш наближені до сучасних мотик.

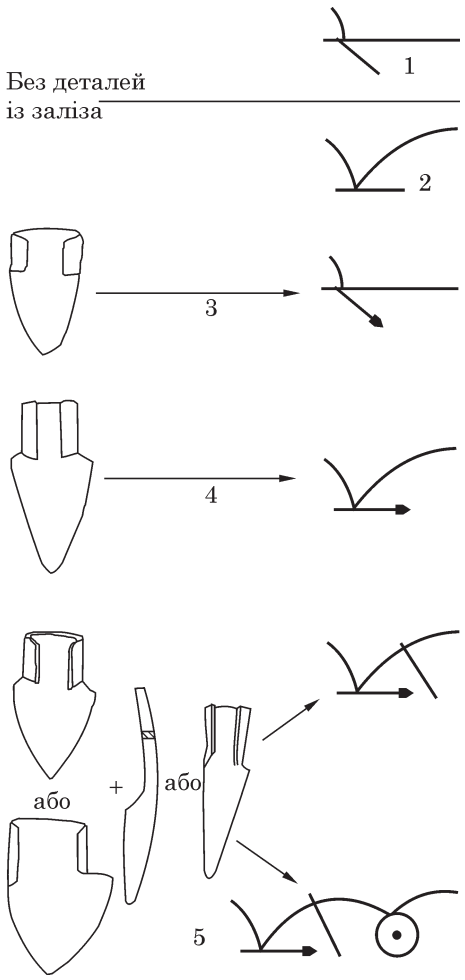

Рис. 4. Схема взаємозв'язку залізних деталей та знарядь для первинного обробітку ґрунту (Горбаненко 2006, рис. 1; пояснення в тексті)

Втульчаста мотичка, зроблена з цілого прямокутного шматка заліза, має овальну в перетині втулку та підтрикутну форму леза. Втулку було утворено згинанням кінців усередину. Робоча частина леза становить близько 5 см. Для використання втульчастих мотик їхню залізну частину достатньо було закріпити на держаку з відігнутим сучком (рис. 5: 1).

Провушна мотичка з Ревного має прямокутну в перерізі робочу частину, вирізні обухи і малопомітні бічні мисоподібні відростки-щекавиці. За даними народознавчих студій таку мотичку просто «надягали» на звичайний держак (Зеленин 1991, рис. 3). Дослідники вважають провушні мотички досконалішими у порівнянні із втульчастими (Бібіков (ред.). 1975, с. 325).

А. М. Кірпічніков, досліджуючи особливості залізних сокир, датував появу знарядь з подібним кріпленням у вигляді провушини не раніше X ст. (Кирпичников 1966, с. 28, 35; Борисевич и др. 1985, с. 310). Поблизу горо-

1. Дискусія щодо часу появи плуга на півдні Східної Європи має свою історію і триває досі (див., напр.: Довженок 1950; 1952а; 1953; 1961; Ляпушкин 1958а, с. 211; Краснов 1971, с. 3—6; 1987, с. 109—135; Сухобоков 1975, с. 95; Беляєва, Відейко 1993, с. 32; Шишкін 1999, с. 39; Никитина 2006, с. 46, 47 та багато ін.; детальніше див.: Горбаненко, Пашкевич 2010). Спираючись на один і той самий матеріал, дослідники доходять різних, часто протилежних, висновків. Запропоновані погляди охоплюють усі можливі варіанти часу виникнення плуга. Значна частина дослідників вважає період існування черняхівської культури часом виникнення плуга, інша — часом виникнення знаряддя плужного типу або «плужниці». Дискусія точиться переважно навколо терміна, який варто вживати щодо реконструйованого орного знаряддя черняхівської культури — адже результат (глибока оранка з обертанням пласта землі) в усіх випадках один і той самий. Зважаючи на результат (а не на назву), то його цілком можна було досягти вже за черняхівських часів — «плужницею», «плугом» або ж «знаряддям плужного типу».

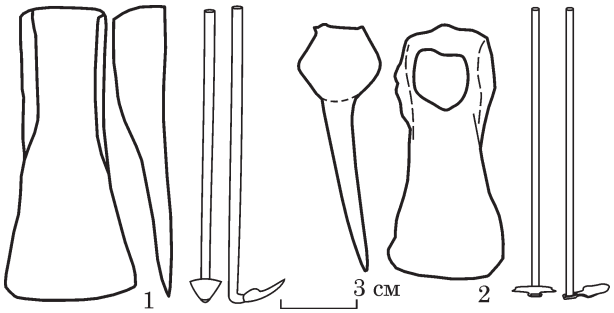

Рис. 5. Знахідки залізних деталей знарядь для вторинного обробітку ґрунту і графічні реконструкції, мотички: 1 — з вертикальною розімкненою втулкою, «втульчаста» (Веретенникове); 2 — з горизонтальною суцільною втулкою, «провушна» (Кидрина)

дища Хитці було знайдено депозитарій, до якого з-поміж інших речей входив деревообробний інструмент з аналогічним конструктивним вирішенням провушини (Пуголовок, Горбаненко 2014, рис. 2; 3: 2). Загалом знаряддя з провушинами слід датувати не раніше кінця I тис. н. е.

Існує кілька варіантів застосування мотик для праці з землею: 1) видовбування ям (Плетнева 1989, с. 91—93); 2) обробіток невеликих ділянок під город (Михеев 1985, с. 38; Магомедов 1987, с. 63); 3) очищення знарядь первинного обробітку ґрунту від налиплої землі (Михеев 1985, с. 38, 39) [1]. Поширеною є думка, що такі знаряддя із незначним розміром робочої частини леза використовували для обробки дерева (з останніх, напр.: Колода 2014, с. 73, рис. 4: 12 та багато ін.). Утім, у науковій літературі досі не визначено, які мотички слід вважати землеробським реманентом, а які — знаряддями для обробки дерева. Традиційно вважається, що знаряддя з найбільшою шириною робочого леза від 10 см використовували для земельних робіт, а з меншою (5 см і менше) — для обробки дерева. Цілком імовірно, що обидва в цілому невеликі знаряддя могли бути поліфункціональними.

1. На думку П. І. Хавлюка, для очистки лез залізних деталей на знаряддях для первинного обробітку ґрунту наприкінці I тис. н. е. слов'яни могли використовувати вироби з рогу оленя у вигляді лопаток, які дослідник виявив на райковецькому поселенні Коржівка у Вінницькій області (Хавлюк 1962, с. 120, рис. 5).

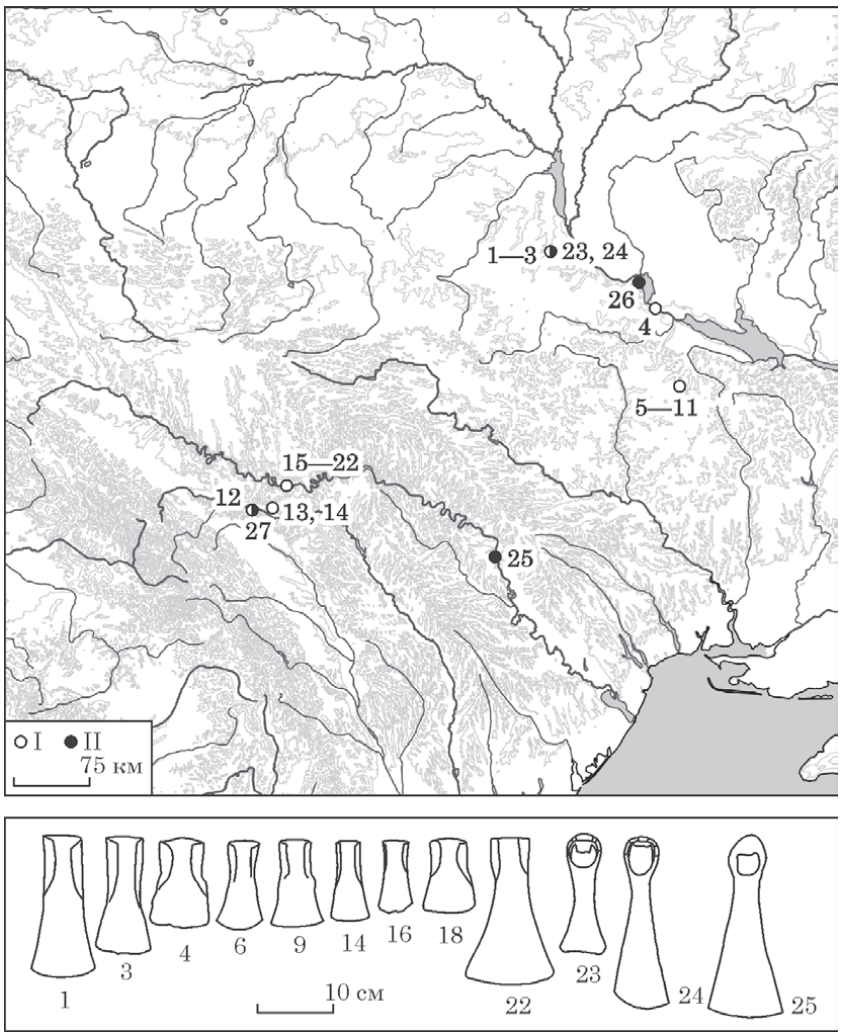

Рис. 6. Карта пам'яток райковецької культури зі знахідками деталей на знаряддя для вторинного обробітку ґрунту, мотички. I — втульчасті; II — провушні: 1—3, 23, 24 — Боярка; 4 — Канівське; 5—11 — Пастирське; 12, 27 — Ревне; 13, 14 — Рідківці; 15—22 — Рухотин; 25 — Єкімауци; 26 — Монастирок

Мотички загалом доволі поширені. В ареалі райковецької культури відомо три десятки мотичок із різним типом кріплення, що походять з восьми пам'яток. Переважну більшість з них становлять простіші у виготовленні втульчасті мотички (рис. 6). Однак, знахідки згаданих знарядь не дають достатньої інформації для оцінки їх ролі та масштабів використання у рільництві, а запровадження мотик з горизонтальною втулкою лише засвідчує доволі високий рівень залізообробного виробництва.

Очевидно, носії райковецької культури для праці з землею користувалися й іншими, переважно дерев'яними знаряддями. Серед останніх очевидно були дерев'яні лопати «заступи». Відомо, що подібні інструменти на Русі називали «рило», а на території Буковини за етнографічними матеріалами — «роскалі», «городники». У XII — першій половині XIII ст. такі лопати мали по краям робочої поверхні залізне окуття «рильце» й досить часто траплялись в різних регіонах Київської Русі. Чи могли бути такі дерев'яні лопати із залізним окуттям у слов'ян VIII—X ст? Матеріали з Ревнянського городища дають обережні підстави інтерпретувати одну зі знахідок як набір залізних набірних «окуть» для скріплення робочої частини заступа. Так, у скарбі металевих виробів із напівземлянкового житла 6 селища-супутника городища Ревне IA серед землеробських знарядь трапились металеві предмети не з'ясованого призначення. Це залізні дугоподібні пластини, скріплені між собою трьома заклепками. Досі аналогії таким знахідкам нам невідомі. Окуття ж «класичних форм» за ранньослов'яських часів в матеріалах відсутні.

Процес **збирання врожаю** з Ревного репрезентований лише однією знахідкою леза *серпа*. Збереглась середня частина виробу у двох фрагментах, а кінець леза втрачено. На місці кріплення (черешка) залишився незначний виступ, що лише теоретично вказує на кут його відхилення від площини леза. Збережена частина не дає змогу провести основні виміри, але зважаючи на велику кількість знахідок серпів кращої збереженості з ареалу райковецької культури, вона цілком придатна для ймовірної графічної реконструкції цілого знаряддя (рис. 7). Параметри виявленого серпа дані в такій послідовності: імовірний розмір цілого серпа та розмір збереженої частини (в дужках). Загальна довжина знаряддя становить близько 35 см (21), довжина полотна леза — близько 24 см (19), максимальна висота вигину леза становить до 6 см (5), ширина леза — майже 3 см. Саме лезо в робочій частині має видовжену трикутну форму. Полотно ближче до кріплення руків'я (неробоча частина) прямокутне в перерізі.

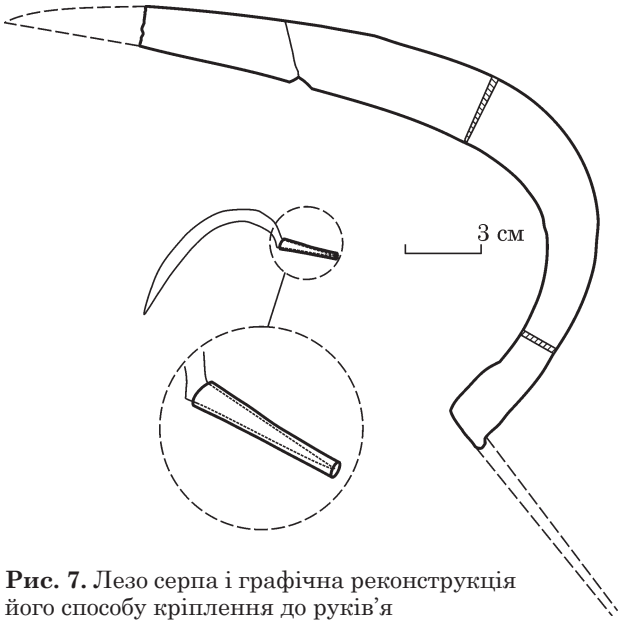

Рис. 7. Лезо серпа і графічна реконструкція його способу кріплення до руків'я

За величезною кількістю доступних аналогій з райковецьких пам'яток (рис. 8), а також і з інших слов'яно-руських пам'яток, повна довжина черешка може становити 9—13 см. Для фіксації дерев'яного руків'я на ньому, останнє треба було насадити на черешок (див. рис. 7). Іноді, якщо той був довшим за саме руків'я, кінець черешка загинали, поліпшуючи таким чином щільність скріплення між деталями.

Серпи були основним інструментом збору врожаю і засвідчують факт вирощування (а не просто вживання) зернових культурних рослин. Існує декілька класифікацій цих виробів (Арциховский 1928; Левашова 1956, с. 60—63, рис. 14; Краснов 1966; Минасян 1978; Борисевич и др. 1985, с. 224, 225 та ін.), які мають сенс лише у рамках поглибленого вивчення власне серпів. Тут лише зауважимо, що серпи на зразок Ревнянського набули поширення наприкінці I тис. (хоча одиничні екземпляри відомі й раніше) і побутують дотепер.

Комплексний аналіз знарядь землеробства. Металеві деталі *знарядь обробітку ґрунту* в тій чи іншій кількості існують у всіх культурах останньої чверті I тис. н. е., однак їх кількість у матеріалах різних культур різна. Серед матеріалів із пам'яток салтівської культури знахідки деталей знарядь для обробітку ґрунту відомі у величезній кількості [1]. З волинцевсько-роменських пам'яток нині відомі біля десятка чересел з різними типами кріплення, близько 30 наральників із восьми пам'яток. У боршевській культурі вони представлені досі єдиною знахідкою фрагменту робочої частини, імовірно, вузько-

1. Досі залишається неопублікованою значна кількість сільськогосподарських матеріалів з пам'яток, розташованих у Донецькій обл., Україна.

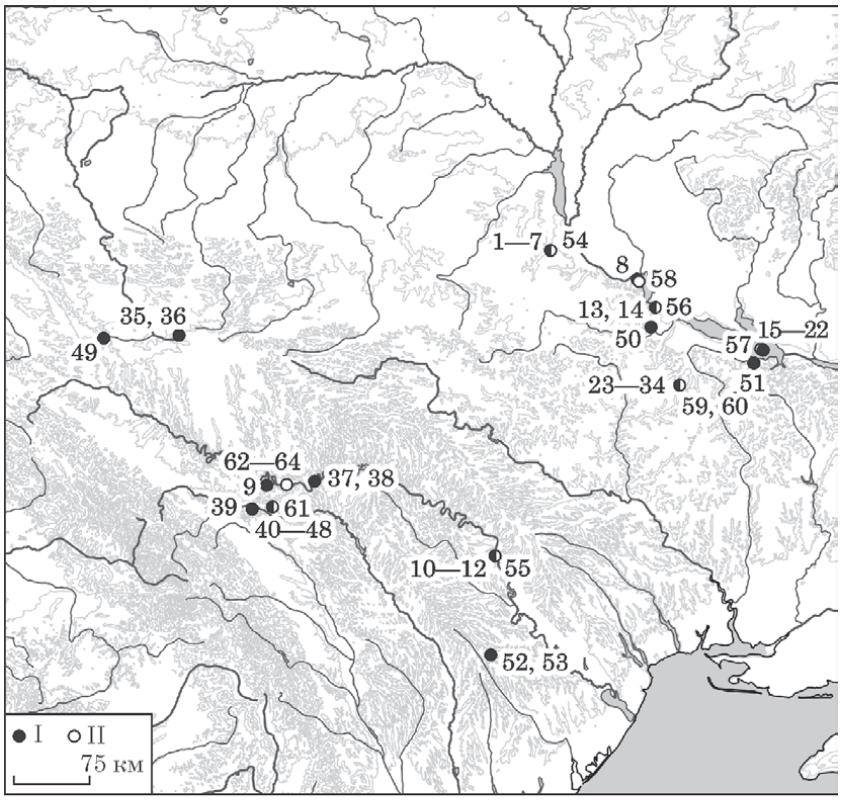

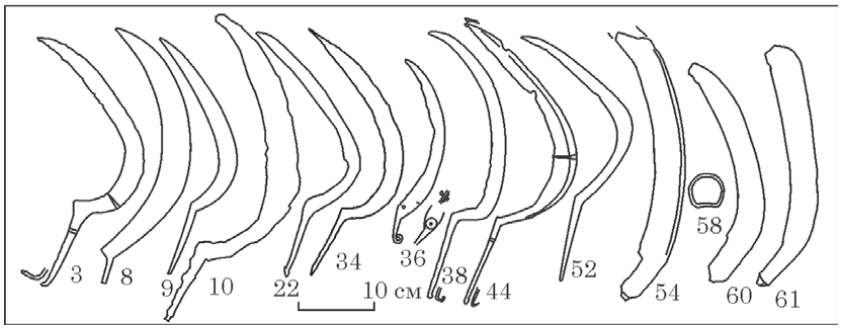

Рис. 8. Карта пам'яток райковецької культури зі знахідками знарядь для збирання врожаю. I — серпи; II — коси: 1—7, 54 — Боярка; 8 — Григорівка; 9 — Добринівці II; 10—12, 55 — Єкімауци; 13, 14, 56 — Канівське; 15—22 — Макарів Острів; 23—34, 59, 60 — Пастирське; 35, 36 — Плісненько; 37, 38 — Рашків I; 39 — Ревне; 40—48, 61 — Рідківці; 49 — Ріпнів I; 50 — Сахнівка; 51 — Стецівка I; 52, 53 — Ханська; 57 — Пеньківка (Луг I); 58 — Монастирок; 62—64 — Рухотин

лопатевого наральника [1]. Вірогідно, що притаманна виключно слов'янським матеріалам втульчаста (за типом кріплення) форма чересел також належала донським слов'янам.

Дещо багатшою для порівняння щодо боршевської культури, але такою, що поступається аналогіям з волинцевсько-роменських пам'яток, є добірка матеріалів з райковецьких пам'яток, яка представлена наральниками різних типів, переважно I B 1; I B 2. Чересла (обидві основні форми) також були відомими для носіїв райковецької культури.

Серед синхронних культур матеріали салтівської культури відрізняються різноманітнішими типами деталей для орних знарядь і їхньою більшою кількістю (рис. 9). За цими показниками салтівська культура займає провідне місце з-поміж інших. Подальші археологічні дослідження навряд чи зможуть змінити такий стан речей. Тому важливим є якісний аналіз наявних даних.

Знахідка лемеша у цьому аспекті становить значний інтерес. На поселенні Красне

1. Зауважимо, що у цьому разі вкрай бажано утриматися від поспішних висновків про рівень розвитку боршевської археологічної культури в цілому і її сільського господарства зокрема. Наприклад, П. М. Третьяков у середині XX ст. стверджував, що для слов'ян Лівобережжя Дніпра останньої чверті I тис. н. е. було притаманне підсічне землеробство, ґрунтуючись на винятково бідному матеріалі з розкопок пам'яток роменського типу й зазначаючи, що орне землеробство у слов'ян змінило підсіку лише наприкінці I тис. (Третьяков 1946, с. 43; 1947, с. 131—133; 1951, с. 49—56). Втім після збільшення джерельної бази і масштабних розкопок таких волинцевсько-роменських пам'яток, як Новотроїцьке (Ляпушкин 1958a), Битиця (Ляпушкин 1958b), Волинцеве (Довженок 1952b), що дали багатий матеріал, зокрема й для оцінки рівня розвитку землеробства, він змінив точку зору, наголошуючи, що орне землеробство існувало вже в середині I тис. н. е. (Третьяков 1966, с. 301; 1969, с. 22, 25). Очевидно, подальші дослідження слов'янських пам'яток на Дону також можуть докорінно змінити ситуацію.

(Донецька обл.) було виявлено леміш великих розмірів і розвинених пропорцій. У матеріалах роменської культури подібний леміш знайдено лише на городищі Мохнач, за часів проживання там слов'янського населення [1]. Разом із лемешем були також виявлені два чересла, характерні для салтівської культури. Таким чином, не викликає сумніву, що найдосконаліша форма наконечника на орне знаряддя плужного типу, яким є леміш, принаймні у зоні контактів носіїв салтівської і роменської культур, була запозичена останніми у носіїв салтівської культури.

З деталей орних знарядь чересла привертають увагу не лише формою і розмірами. У матеріалах салтівської культури плужні ножі представлені масивними черешковими екземплярами. Такі чересла у слов'ян на захід та північний захід від Хозарії (волинцевсько-роменські та райковецькі старожитності), відомі у набагато меншій кількості. У боршевській культурі на Дону вони досі не відомі. На противагу цьому, у слов'янських матеріалах півдня Східної Європи, окрім черешкових, відомі і втульчасті чересла. Далі на захід, в південній і центральній частинах Європи втульчасті чересла вже невідомі [2].

На розглянутих пам'ятках і територіальному оточенні знахідки окуття лопати у контактній Сіверсько-Донецькій зоні досі відомі лише із салтівських пам'яток. У донських слов'ян на Животинному городищі знайдено фрагмент окуття; подібні знаряддя доволі широко побутували наприкінці I тис. н. е. і на півдні Європи. Проте на волинцевсько-роменських і райковецьких пам'ятках вони досі не відомі. Тому треба констатувати вплив носіїв салтівської культури на землеробство донських слов'ян. Однак це знаряддя не набуло поширення у сіверян. Якщо погодитись із тим, що накладки із Ревного репрезентують кріплення на дерев'яні лопати, то маємо чи не перше свідчення для райковецької культури. Пізніше, за давньоруських часів, окуття від лопат поширилися і на слов'янських пам'ятках.

Мотики представлені типовими мотичками з вертикальною незімкненою втулкою. На території півдня Східної Європи вони з'явилися у незначній кількості за часів існування черняхівської культури. Так само у незначній кількості вони відомі з пам'яток пеньківської культури. Істотно поширились вони лише наприкінці I тис. н. е.

Однак у слов'ян на Дону подібні мотички практично невідомі: досі знайдено лише три екземпляри. Дещо більша кількість таких мотичок відома з волинцевсько-роменських і райковецьких пам'яток. Проте дійсно у великій кількості їх виявлено у матеріалах салтівської культури. Завдяки масовості знахідок С. О. Плетньова навіть розробила їх класифікацію і виділила дев'ять типів, щоправда, зауваживши, що різниця між ними особливого значення не має (Плетнева 1989, с. 91—93). У разі порівняння за кількістю знахідок мотичок у салтівської та інших синхронних культурах варто говорити про те, що особливого поширення ці знаряддя дістали саме через вплив салтівської культури.

У цьому аспекті цікаві також знахідки мотичок з горизонтальною втулкою. На Дону у слов'ян такі знаряддя невідомі. У слов'ян Лівобережжя Дніпра кілька таких мотичок виявлено у контактній зоні — городища Водяне (Харківська обл.) і Новотроїцьке (Сумська обл.). Аналогічні за способом кріплення мотички відомі з матеріалів городища Монастирок на середньому Дніпрі (Черкаська обл.; Максимов, Петрашенко 1988, рис. 74), а також із городища Єкимауци (Молдова), де була поширена райковецька культура (Федоров 1953, рис. 51: 4). Пам'ятки є досить віддаленими одна від одної. Форма знайдених на них знарядь відрізняється від мотички, виявленої на городищі Водяне, вона подібніша до знарядь із городища Новотроїцьке. За формою (і територіально) знахідка з городища Водяне ближча до салтівських аналогів, що також наводить на думку про вплив салтівської культури на поширення такої форми мотичок у слов'ян, принаймні в інфільтраційній зоні. За давньоруських часів такі мотики набувають значного поширення.

Цікавою є знахідка депозитарію поблизу Боярки, де виявлено по три мотики обох типів кріплення (Готун, Горбаненко 2016b).

Знаряддя для збирання врожаю в салтівській культурі, порівняно зі слов'янськими матеріалами, представлені найбільшим асортиментом — серпи чотирьох і коси двох типів.

Традиційні для кінця I тис. н. е. серпи з відігнутим черешком відомі з матеріалів боршевської культури (опубліковано 2 екз. — цілий і фрагментований). У значній кількості такі серпи відомі із салтівських, волинцевсько-роменських і райковецьких матеріалів; для означеного кола пам'яток така форма серпів є доволі буденним явищем. На слов'янських пам'ятках виявлено кілька серпів з іншими типами кріплення, а також з формами і пропорціями, характернішими

1. Показово, що леміш було знайдено разом із парою чересел під насипом валу, що наштовхує на думку про обрядовість закопування цього «скарбу» перед будівництвом оборонної лінії слов'яноруського періоду; характер предметів вказує на основну спрямованість господарської діяльності.
2. Тут і далі порівняльний матеріал із зазначених частин Європи див.: Beranová 1980; Henning 1987; Teodor 1985; 1996; 1997; Beranová, Lutovský 2009; Borzová 2016; Dresler, Beran 2019.

Пам'ятки	Для обробітку ґрунту							
	Орні знаряддя					Мотички, втулка		Окуття від лопат
	Наконечники			Чересла				
	Наральники		Лемеші	черешкові	втульчасті	вертикальна	горизонтальна	
	вузько-лопатеві	широколопатеві						
Боршевські		—	—	—			—	
Салтівські					—			
Волинцевсько-роменські								—
Райковецькі								—

Рис. 9. Порівняння деталей знарядь землеробської праці на території півдня Східної Європи останньої

для попередніх періодів (від раннього залізного віку до VII ст. н. е. включно). Однак усі вони знайдені на багатошарових пам'ятках і, напевно, не належать до матеріалів останньої чверті I тис. н. е.

Інша форма — стовпчикові серпи — відома лише з матеріалів салтівської культури. Серпи з подібним типом кріплення в Сіверсько-Донецькому регіоні відомі зі скіфських часів. Доволі поширені вони в матеріалах археологічних культур з кінця I тис. до н. е. до третьої чверті I тис. н. е. Інший вигляд мають стовпчикові серпи салтівської культури: це знаряддя прогресивних форми і пропорцій. Для відтворення повної форми необхідно було «одягнути» руків'я на стовпчик і закріпити стик конструкції еластичним або металевим фіксатором. Імовірно, така форма у носіїв салтівської культури з'явилась унаслідок більшої компактності знаряддя в зібраному стані для переходу на нове місце. Не дивно, таким чином, що більш осілі слов'яни таку форму не запозичили.

Те саме стосується і складаних форм серпів, відомих лише з матеріалів салтівської культури. На слов'янських територіях єдина знахідка такого знаряддя нині походить із райковецько-давньоруського Плісненська. Враховуючи те, що знахідки таких серпів нерідко пов'язані з військовими похованнями салтівської культури, можна припустити, що вони могли відігравати різну роль у різних ситуаціях. Виявлення подібних серпів на поселеннях, безумовно, свідчить про їх сільськогосподарські функції. Знахідки серпів у військових похованнях можна трактувати по-різному. Не можна виключити, що складаний серп використовували і як індивідуальну зброю ближнього бою. На цю саму думку наштовхують і невеликі розміри, і пропорції, середні між серпами і ножами з увігнутими лезами. Однак, швидше за все, з огляду на багатий інвентар цих поховань, серп був показником певного соціального чи майнового статусу (старійшина, землевласник тощо) [1].

Серпи з гачковим типом кріплення, одиничні знахідки яких походять із салтівсь-

1. Це питання потребує окремого дослідження.

Для збирання врожаю				Для переробки врожаю		
Серпи			Коси-горбуші	Зерно-терки	Ступи	Жорна
складані	стовпчикові	черешкові з відігнутим руків'ям				
—	—					
			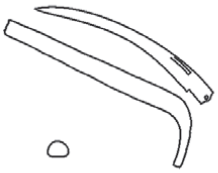		—	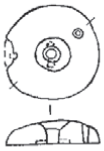
—	—					
	—		5 см		—	

чверті I тис. н. е.; у графі «райковецька культура» сірим кольором позначені деталі не з Ревнянської агломерації

ких пам'яток, вважаємо атавістичними формами.

Коси наявні в матеріалах усіх порівнюваних культур. При цьому в слов'янських матеріалах Лівобережжя Дніпра знайдено лише екземпляри групи I (за класифікацією В. К. Міхеєва; коси з відігнутою п'ятою і шипом на ній); у матеріалах боршевської культури (відома одна ціла коса) — тільки коса групи II (безп'яткові коси з отвором на початку клинка). Перші широко відомі з другої чверті I тис. н. е. У Сіверсько-Донецькому регіоні в попередній період вони були знайдені на двох пеньківських пам'ятках. Наприкінці I тис. н. е. подібні коси-горбуші були дуже поширені в салтівських, волинцевсько-роменських і райковецьких матеріалах. Таким чином, салтівська культура не вплинула на використання кіс носіями волинцевсько-роменських і тим більше райковецьких традицій, а донські слов'яни, очевидно, перейняли цей тип знарядь для збирання врожаю саме у носіїв салтівської культури. Можливо, це було не запозичення форми, а прямий імпорт. Більша кількість кіс та більше розмаїття їхніх форм у салтівській культурі свідчить про значно більшу роль тваринництва для населення Хозарії.

Знаряддя для переробки врожаю. Найменш інформативними для аналізу є зернотерки. Вони відомі з матеріалів усіх культур із найдавніших часів до кінця I тис. н. е. включно, зокрема, у салтівської культури, а також у її слов'янських сусідів. Заради справедливості визнаємо, що у сіверян і донських слов'ян зернотерки і терочники трапляються частіше, ніж у салтівців. На пам'ятках салтівської культури знахідки зернотерок поодинокі. Те саме спостережено й для райковецьких матеріалів; до прикладу, з Ревнянської агломерації такі знахідки невідомі. Ймовірно, це пов'язано з необхідністю отримання невеликої кількості крупи або борошна безпосередньо перед приготуванням страв в окремих сім'ях.

Жорна також належать до повсякденних знахідок, відомих у матеріалах усіх археологічних культур кінця I тис. н. е. Результатом порівняння можуть бути лише висновки, що в контактній зоні, можливо, масивні жорна

з'явилися у слов'ян під впливом салтівської культури.

Отже, порівняння комплексу деталей знарядь землеробської праці дало змогу визначити коло найпоширеніших з них, а також специфічних, притаманних окремим археологічним культурам. Відповідно можна виділити і реконструювати форми, властиві обом культурним групам, і знаряддя, застосовувані лише однією з них. Як видно з рис. 9, переважна більшість знарядь була відома у всіх досліджуваних археологічних культур кінця I тис. н. е. До таких належить увесь комплекс, необхідний для заняття продуктивним з технічного погляду землеробством.

Різноманітнішим є набір для земляних робіт (у широкому розумінні) у носіїв салтівської культури, можливо, внаслідок розвиненішого городництва. Беззаперечно, такі землерийні знаряддя підвищували продуктивність праці і під час будівельних робіт.

Висновки. Археологічні дослідження дали багатий і різноманітний матеріал для загальної характеристики рільництва Ревнянського гнізда поселень, а також детального аналізу виробничих процесів хліборобської праці.

Залізні деталі знарядь плужного типу з Ревного засвідчують високий рівень технічного оснащення обробки ґрунту. Виявлені тут асиметричні наральники і плужний ніж притаманні кривогрядільному ралу з ральником, що мав залізний широколопатевий наконечник, поставлений горизонтально до землі, а також чересло та відвальну дошку. Орні знаряддя такого типу підрізали і перевертали ґрунт, що забезпечувало знищення бур'янів і заорювання органічних добрив, чим підвищувалась врожайність зернових. Використання такого орного знаряддя плужного типу засвідчує найвищий рівень розвитку технічних можливостей обробітку ґрунту.

З матеріалів Ревнянської агломерації походить дві мотички, представлені обома типами: втульчастою мотичкою з вертикальною розімкненою втулкою і з горизонтальною суцільною втулкою. Обидва типи широко відомі (перший — суттєво поширеніший), але функціонально обидва не відрізняються між собою. Зважаючи на розміри, їх варто вважати поліфункціональними: призначеними і для земляних робіт, і для деревообробки. Перший тип мотички можна вважати ранішим, а другий — пізнішим і таким, що характеризує вищий ступінь розвитку ковальського ремесла.

Процес збирання врожаю можна вважати традиційним для носіїв райковецької культури. Є несуттєві відмінності у порівнянні з сукупними даними. Так, у Ревному досі не знайдені коси-горбуші (переважно використовувані для потреб тваринництва — заготівлі сіна; можливо, для збирання врожаїв злакових із тугим колосом). Але такі знахідки загалом трапляються набагато рідше за серпи.

Увесь проаналізований комплекс залізних знарядь хліборобської праці засвідчує найвищий рівень розвитку галузі у слов'ян — носіїв райковецької культури. Порівняльний аналіз із іншими культурними й етнічними групами кінця I тис. н. е. на території центральної та східної Європи також засвідчує, що рівень землеробства близький до досягнень носіїв салтівської культури.

ЛІТЕРАТУРА

Арциховский, А. В. 1928. К методике изучения серпов. *Труды секции археологии и искусствознания РАНИОН*, 4, с. 29-42.

Атанасов, Г. 2000. Клады земледельческих орудий из Южной Добруджи (X — начало XI вв.). *Stratum plus*, 5, с. 183-208.

Беляева, С. А. 2000. Особенности формирования и развития комплексного сельского хозяйства в лесостепном Днепровском Левобережье. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 38-41.

Бєляєва, С. О., Відейко, М. Ю. 1993. *Відтворююче господарство в Лісостепові (історія і екологія)*. Препринт. Київ: ІА НАН України.

Бібіков, С. М. (ред.). 1975. *Археологія Української РСР*: у 3-х томах. III. Київ: Наукова думка.

Борисевич, Г. В., Даркевич, В. П., Кирпичников, А. Н., Кирьянова, Н. А., Колчин, Б. А., Куза, А. В., Медведев, А. Ф., Раппопорт, П. А., Рыбаков, Б. А., Чернецов, В. Л., Янин, В. Л. 1985. *Древняя Русь. Город. Замок. Село*. Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах. Москва: Наука.

Горбаненко, С. А. 2006. Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е. *Археологія*, 3, с. 73-79.

Горбаненко, С. А. 2007. *Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е.* Київ: Академперіодика.

Горбаненко, С. А., Пашкевич, Г. О. 2010. *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.)*. Київ: Академперіодика.

Горбаненко, С. А., Колода, В. В. 2013. *Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі*. Київ: ІА НАН України.

Горбаненко, С. А., Шерстюк, В. В., Сидоренко, О. В. 2015. Скарб господарських знарядь давньоруського часу з околиць с. Городище на Полтавщині. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2015*, с. 77-96.

Горбаненко, С. А., Ільків, М. В., Михайлина, Л. П., Рідуш, Б. Т. 2021. Жорна з Ревного. *Археологія*, 2, в редакції.

Готун, І. А., Синиця, Є. В., Казимір, О. М., Непомнящих, В. Ю., Колосов, Ю. Г., Шахрай, Д. О., Лозниця, Т. В., Квітницький, М. В. 2014. Дослідження поселення Козаків яр у Ходосівці. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 146, 147.

Готун, І. А., Горбаненко, С. А. 2016a. Землеробство жителів слов'янського поселення в уроч. Козаків яр у Ходосівці. *In Sclavenia terra*, 1, с. 153-171.

Готун, І. А., Горбаненко, С. А. 2016b. Комплекс землеробських знарядь з околиць Боярки. *Археологія*, 1, с. 104-117.

Гюльденштедт, А. 1804. Описание некоторых в малой России употребительных плугов. *Технологический журнал*, 1, 2, с. 3-31.

Давыденко, В. В., Гриб, В. К. 2011. «Государев Яр» — новый памятник X—XI вв. в среднем течении Северского Донца (предварительная публикация). *Археологический альманах*, 25, с. 250-269.

Довженок, В. Й. 1950. До питання про техніку орного землеробства на півдні Древньої Русі. *Археологія*, 4, с. 9-26.

Довженок, В. И. 1952a. К истории земледелия у восточных славян в I тыс. н. э. и в эпоху Киевской Руси. В: Греков, Б. Д. (ред.). *Материалы по истории земледелия СССР*. Москва: АН СССР, 1, с. 113-158.

Довженок, В. І. 1952b. Розкопки біля с. Волинцево, Сумської обл. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3, с. 251-270.

Довженок, В. Й. 1953. Феодальний маєток в епоху Київської Русі в світлі археологічних досліджень. *Археологія*, 8, с. 10-27.

Довженок, В. Й. 1961. *Землеробство Давньої Русі до XIII ст*. Київ: Наукова думка.

Зеленин, Д. К. 1907. *Русская соха, ее история и виды*. Вятка: Губернская типография.

Зеленин, Д. К. 1991. *Восточнославянская этнография*. Москва: Наука.

Кирпичников, А. Н. 1966. *Древнерусское оружие*. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв. Свод археологических источников, Е 1-36. Москва: Наука.

Кирьянов, А. В. 1959. История земледелия Новгородской земли X—XV вв. (по археологическим материалам). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 65: Труды Новгородской археологической экспедиции, II, с. 306-362.

Ковалевський, В. М., Горбаненко, С. А. 2014. Знахідка залізного рала в районі Животинного городища. *Археологія*, 3, с. 103-106.

Колода, В. В. 2013. Два салтовских комплекса из Государева Яра. *Салтово-маяцька археологічна культура*, 3: Проблеми та дослідження, с. 73-81, 161-168.

Колода, В. В. 2014. Специализированные ремесленные инструменты салтовского периода на городище Мохнач. *Археологія і давня історія України*, 2 (13): Археологія: можливості реконструкцій, с. 68-74.

Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2018. *Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні*. Київ: Академперіодика. https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.347.170

Краснов, Ю. А. 1966. Из истории железных серпов в лесной полосе европейской части СССР. *Краткие сообщения Института археологии*, 107, с. 17-27.

Краснов, Ю. А. 1971. К вопросу о существовании плуга у племен черняховской культуры. *Краткие сообщения Института археологии*, 128, с. 3-11.

Краснов, Ю. А. 1987. *Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы*. Москва: Наука.

Левашова, В. П. 1956. Сельское хозяйство. *Труды ГИМ*, 32: Очерки по истории русской деревни, с. 19-103.

Ляпушкин, И. И. 1958a. *Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства*. Материалы и исследования по археологии СССР, 74. Москва; Ленинград: АН СССР.

Ляпушкин, И. И. 1958b. К вопросу о памятниках волынцевского типа. *Советская археология*, 29, с. 58-83.

Магомедов, Б. В. 1987. *Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Максимов, Е. В., Петрашенко, В. А. 1988. *Славянские памятники у с. Монастырек на среднем Днепре*. Киев: Наукова думка.

Мамонов, В. С. 1952. Старинные орудия для обработки почвы из с. Староселье на Днепре. *Советская этнография*, 4, с. 67-90.

Минасян, Р. С. 1978. Классификация серпов Восточной Европы железного века и раннего средневековья. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 19, с. 47-85.

Михайлина, Л. П. 1997. *Населення Верхнього Попруття VIII—X ст*. Чернівці: Рута.

Михайлина, Л. П. 2007. *Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами*. Київ: ІА НАН України.

Михайлина, Л. П. 2014. Нові матеріали з Ревнянського гнізда поселень райковецької культури. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Від венедів до Русі: збірник наукових праць на пошану докт. іст. наук, проф. Д. Н. Козака з нагоди його 70-ліття*. Київ: ІА НАН України; Харків: Майдан, с. 357-364.

Михайлина, Л. П. 2019. Палеоботанічні матеріали та землеробські знаряддя про рівень рільництва ревнянського поселення VIII—X ст. В: *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей III міжнародного наукового семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження відомого науковця Бориса Тимощука (м. Чернівці, 13 грудня 2019 р.)*. Чернівці: Технодрук, с. 80-81.

Михайлина, Л. П., Тимощук, Б. А. 1983. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII—X вв. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне на Днестре и Дунае*. Киев: Наукова думка, с. 205-219.

Михайлина, Л. П., Пашкевич, Г. О., Пивоваров, С. В. 2007. Рільництво слов'яно-руського населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра. *Археологія*, 2, с. 57-66.

Михайлина, Л., Горбаненко, С. 2020. Залізні деталі на орні знаряддя з Ревного. В: *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей IV міжнародного наукового семінару (м. Чернівці, 11 грудня 2020 р.)*. Чернівці: Технодрук, с. 110-113.

Михеев, В. К. 1985. *Подонье в составе хазарского каганата*. Харьков: Вища школа.

Никитина, Т. Б. 2006. Земледелие в черняховской культуре. *Российская археология*, 4, с. 41-49.

Парфенов, П. Д. 1873. Письма о сельском хозяйстве юго-западной России. *Русский вестник*, 106, 8, с. 635-669.

Пивоваров, С. В. 2010. Охоронні археологічні дослідження слов'янських пам'яток на Буковині у 2009 р. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 1 (29), с. 41-54.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Полевой, Л. П. 1985. Типология землепашенных орудий и появление плуга на территории феодальной Молдовы. В: Бырня, П. П. (ред.). *Археологические исследования средневековых памятников в Днестро-Прутском междуречье*. Кишинев: Штиинца, с. 66-90.

Приймак, В. В. 1990. Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII—X вв. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы археологии Южной Руси*. Киев: Наукова думка, с. 69-72.

Пуголовок, Ю. О., Горбаненко, С. А. 2014. Скарб виробів із заліза з околиць с. Хитці у Посуллі. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2014*, с. 50-60.

Сухобоков, О. В. 1975. *Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники)*. Киев: Наукова думка.

Третьяков, П. Н. 1946. Восточнославянские племена в свете археологических исследований последних лет. *Краткие сообщения ИИМК*, 13, с. 39-46.

Третьяков, П. Н. 1947. Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли. *Археологія*, I, с. 123-140.

Третьяков, П. Н. 1951. Сельское хозяйство и промыслы. В: Греков, Б. Д., Артамонов, М. И. (ред.). *История культуры Древней Руси*. Москва; Ленинград: АН СССР, с. 47-77.

Третьяков, П. Н. 1966. *Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге*. Москва, Ленинград: Наука.

Третьяков, П. Н. 1969. Некоторые итоги изучения восточнославянских древностей. *Краткие сообщения Института археологии*, 118, с. 20-31.

Федоров, Г. Б. 1953. Городище Екимауцы (работы Славяно-Днестровской экспедиции в 1951 г.). *Краткие сообщения ИИМК*, 50, с. 104-126.

Хавлюк, П. И. 1962. Славянские поселения VIII — начала IX века на Южном Буге. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 4: Славянские древности, с. 116-126.

Шишкін, Р. Г. 1999. Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я). *Археологія*, 4, с. 129-139.

Юренко, С. П., Приймак, В. В. 1990. Землеробські знаряддя Битицького городища. В: *Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: Тези доповідей та повідомлень до науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Роменського краєзнавчого музею (листопад, 1990 р.)*. Суми; Ромни, с. 71-74.

Beranová, M. 1980. *Zemédělstvè starìch Slovanů*. Praha: Academia.

Beranová, M., Lutovský, M. 2009. *Slované v Čechách. Archeologie 6.—12. století*. Praha: Nakladatelství Libri.

Borzová, Z. 2016. *Poľnohospodárske náradie včasného stredoveku na Slovensku*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre.

Dresler, P., Beran, V. 2019. Zemědělské nástroje raně středověkého obyvatelstva Pohanska u Břeclavi. *Památky archeologické*, 110, s. 237-306.

Henning, J. 1987. *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter*. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z., Schriften zur Ur- und Frühgeschichte, 42. Berlin: Akademie.

Koloda, V., Gorbanenko, S. 2020. *Agriculture in the Forest-Steppe Region of Khazaria*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450—1450, 66. Leiden; Boston: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004429574

Poleski, J. 2013. *Małopolska w VI—X wieku: studium archeologiczne*. Opera Archeologiae Iagellonicae, 3. Kraków: Historia Iagellonica.

Teodor, D. Gh. 1985. Autohtoni şi migratori la est de Carpaţi în secolele VI—X. *Arheologia Moldovei*, X, p. 50-73.

Teodor, D. Gh. 1996. *Mestesugurile la nordul Dunarii de Jos on secolele IV—XI d. Hr*. Iaşi: Helios.

Teodor, D. Gh. 1997. Reguinile Carpato-Nistriene on secolele V—X d. Hr. *Arheologia Moldovei*, XX: Spaţiul nord-est carpatic în mileniul întunecat, p. 79-116.

REFERENCES

Artsikhovskii, A. V. 1928. K metodike izucheniia serpov. *Trudy sektsii arkheologii i iskusstvoznaniia RANION*, 4, s. 29-42.

Atanasov, G. 2000. Klady zemledelcheskikh orudii iz Iuzhnoi Dobrudzhi (X — nachalo XI vv.). *Stratum plus*, 5, s. 183-208.

Beliaeva, S. A. 2000. Osobennosti formirovaniia i razvitiia kompleksnogo selskogo khoziaistva v lesostepnom Dneprovskom Levoberezhe. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 38-41.

Bieliaieva, S. O., Videiko, M. Yu. 1993. *Vidtvoriuiuche hospodarstvo v Lisostepovi (istoriia i ekolohiia)*. Preprynt. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Bibikov, S. M. (ed.). 1975. *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*: u 3-kh tomakh. III. Kyiv: Naukova dumka.

Borisevich, G. V., Darkevich, V. P., Kirpichnikov, A. N., Kirianova, N. A., Kolchin, B. A., Kuza, A. V., Medvedev, A. F., Rappoport, P. A., Rybakov, B. A., Chernetsov, V. L., Ianin, V. L. 1985. *Drevniaia Rus. Gorod. Zamok. Selo*. Arkheologiia SSSR s drevneishikh vremen do srednevekovia v 20 tomakh. Moskva: Nauka.

Horbanenko, S. A. 2006. Zemlerobstvo slov'ian ostannoi chverti I tys. n. e. *Arkheolohiia*, 3, s. 73-79.

Horbanenko, S. A. 2007. *Zemlerobstvo i tvarynnytstvo slov'ian Livoberezhzhia Dnipra druhoi polovyny I tys. n. e.* Kyiv: Akademperiodyka.

Horbanenko, S. A., Pashkevych, H. O. 2010. *Zemlerobstvo davnikh slov'ian (kinets I tys. do n. e. — I tys. n. e.)*. Kyiv: Akademperiodyka.

Horbanenko, S. A., Koloda, V. V. 2013. *Silske hospodarstvo na slov'iano-khozarskomu porubizhzhi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Horbanenko, S. A., Sherstiuk, V. V., Sydorenko, O. V. 2015. Skarb hospodarskykh znariad davnoruskoho chasu z okolyts s. Horodyshche na Poltavshchyni. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov'ia 2015*, s. 77-96.

Horbanenko, S. A., Ilkiv, M. V., Mykhailyna, L. P., Ridush, B. T. 2021. Zhorna z Revnoho. *Arkheolohiia*, 2, v redaktsii.

Hotun, I. A., Synytsia, Ye. V., Kazymir, O. M., Nepomniashchykh, V. Yu., Kolosov, Yu. H., Shakhrai, D. O., Loznytsia, T. V., Kvitnytskyi, M. V. 2014. Doslidzhennia poselennia Kozakiv yar u Khodosivtsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r*., s. 146, 147.

Hotun, I. A., Horbanenko, S. A. 2016a. Zemlerobstvo zhyteliv slov'ianskoho poselennia v uroch. Kozakiv yar u Khodosivtsi. *In Sclavenia terra*, 1, s. 153-171.

Hotun, I. A., Horbanenko, S. A. 2016b. Kompleks zemlerobskykh znariad z okolyts Boiarky. *Arkheolohiia*, 1, s. 104-117.

Giuldenshtedt, A. 1804. Opisanie nekotorykh v maloi Rossii upotrebitelnykh plugov. *Tekhnologicheskii zhurnal*, 1, 2, s. 3-31.

Davydenko, V. V., Grib, V. K. 2011. «Gosudarev Iar» — novyi pamiatnik X—XI vv. v srednem techenii Severskogo Dontsa (predvaritelnaia publikatsiia). *Arkheologicheskii almanakh*, 25, s. 250-269.

Dovzhenok, V. Y. 1950. Do pytannia pro tekhniku ornoho zemlerobstva na pivdni Drevnoi Rusi. *Arkheolohiia*, 4, s. 9-26.

Dovzhenok, V. I. 1952a. K istorii zemledeliia u vostochnykh slavian v I tys. n. e. i v epokhu Kievskoi Rusi. In: Grekov, B. D. (ed.). *Materialy po istorii zemledeliia SSSR*. 1. Moskva: AN SSSR, s. 113-158.

Dovzhenok, V. I. 1952b. Rozkopky bilia s. Volyntsevo, Sumskoi obl. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 3, s. 251-270.

Dovzhenok, V. Y. 1953. Feodalnyi maietok v epokhu Kyivskoi Rusi v svitli arkheolohichnykh doslidzhen. *Arkheolohiia*, 8, s. 10-27.

Dovzhenok, V. Y. 1961. *Zemlerobstvo Davnoi Rusi do XIII st*. Kyiv: Naukova dumka.

Zelenin, D. K. 1907. *Russkaia sokha, ee istoriia i vidy*. Viatka: Gubernskaia tipografiia.

Zelenin, D. K. 1991. *Vostochnoslavianskaia etnografiia*. Moskva: Nauka.

Kirpichnikov, A. N. 1966. *Drevnerusskoe oruzhie*. 2: Kopia, sulitsy, boevye topory, bulavy, kisteni IX—XIII vv. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E 1-36. Moskva: Nauka.

Kirianov, A. V. 1959. Istoriia zemledeliia Novgorodskoi zemli X—XV vv. (po arkheologicheskim materialam). *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 65: Trudy Novgorodskoi arkheologicheskoi ekspeditsii, II, s. 306-362.

Kovalevskyi, V. M., Horbanenko, S. A. 2014. Znakhidka zaliznoho rala v raioni Zhyvotynnoho horodyshcha. *Arkheolohiia*, 3, s. 103-106.

Koloda, V. V. 2013. Dva saltovskikh kompleksa iz Gosudareva Iara. *Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura*, 3: Problemy ta doslidzhennia, s. 73-81, 161-168.

Koloda, V. V. 2014. Spetsializirovannye remeslennye instrumenty saltovskogo perioda na gorodishche Mokhnach. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (13): Arkheolohiia: mozhlyvosti rekonstruktsii, s. 68-74.

Koloda, V. V., Horbanenko, S. A. 2018. *Silske hospodarstvo naselennia Khozarskoho kahanatu v lisostepovii zoni*. Kyiv: Akademperiodyka. https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.347.170

Krasnov, Iu. A. 1966. Iz istorii zheleznykh serpov v lesnoi polose evropeiskoi chasti SSSR. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 107, s. 17-27.

Krasnov, Iu. A. 1971. K voprosu o sushchestvovanii pluga u plemen cherniakhovskoi kultury. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 128, s. 3-11.

Krasnov, Iu. A. 1987. *Drevnie i srednevekovye pakhotnye orudiia Vostochnoi Evropy*. Moskva: Nauka.

Levashova, V. P. 1956. Selskoe khoziaistvo. *Trudy GIM*, 32: Ocherki po istorii russkoi derevni, s. 19-103.

Liapushkin, I. I. 1958a. *Gorodishche Novotroitskoe. O kulture vostochnykh slavian v period slozheniia Kievskogo gosudarstva*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 74. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Liapushkin, I. I. 1958b. K voprosu o pamiatnikakh volyntsevskogo tipa. *Sovetskaia arkheologiia*, 29, s. 58-83.

Magomedov, B. V. 1987. *Cherniakhovskaia kultura Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Maksimov, E. V., Petrashenko, V. A. 1988. *Slavianskie pamiatniki u s. Monastyrek na srednem Dnepre*. Kiev: Naukova dumka.

Mamonov, V. S. 1952. Starinnye orudiia dlia obrabotki pochvy iz s. Starosele na Dnepre. *Sovetskaia etnografiia*, 4, s. 67-90.

Minasian, R. S. 1978. Klassifikatsiia serpov Vostochnoi Evropy zheleznogo veka i rannego srednevekovia. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 19, s. 47-85.

Mykhailyna, L. P. 1997. *Naselennia Verkhnoho Popruttia VIII—X st*. Chernivtsi: Ruta.

Mykhailyna, L. P. 2007. *Slov'iany VIII—X st. mizh Dniprom i Karpatamy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Mykhailyna, L. P. 2014. Novi materialy z Revnianskoho hnizda poselen raikovetskoi kultury. In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Vid venediv do Rusi: zbirnyk naukovykh prats na poshanu dokt. ist. nauk, prof. D. N. Kozaka z nahody yoho 70-littia*. Kyiv: IA NAN Ukrainy; Kharkiv: Maidan, s. 357-364.

Mykhailyna, L. P. 2019. Paleobotanichni materialy ta zemlerobski znariaddia pro riven rilnytstva revnianskoho poselennia VIII—X st. In: *Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy: Tezy dopovidei III mizhnarodnoho naukovoho seminaru, prysviachenoho 100-littiu vid dnia narodzhennia vidomoho naukovtsia Borysa Tymoshchuka (m. Chernivtsi, 13 hrudnia 2019 r.)*. Chernivtsi: Tekhnodruk, s. 80-81.

Mikhailina, L. P., Timoshchuk, B. A. 1983. Slavianskie pamiatniki basseina Verkhnego Pruta VIII—X vv. In: Baran, V. D. (ed.). *Slaviane na Dnestre i Dunae*. Kiev: Naukova dumka, s. 205-219.

Mykhailyna, L. P., Pashkevych, H. O., Pyvovarov, S. V. 2007. Rilnytstvo slov'iano-ruskoho naselennia mezhyrichchia verkhnoho Prutu ta serednoho Dnistra. *Arkheolohiia*, 2, s. 57-66.

Mikheev, V. K. 1985. *Podone v sostave khazarskogo kaganata*. Kharkov: Vyshcha shkola.

Nikitina, T. B. 2006. Zemledelie v cherniakhovskoi kulture. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 41-49.

Parfenov, P. D. 1873. Pisma o selskom khoziaistve iugozapadnoi Rossii. *Russkii vestnik*, 106, 8, s. 635-669.

Pyvovarov, S. V. 2010. Okhoronni arkheolohichni doslidzhennia slov'ianskykh pam'iatok na Bukovyni u 2009 r. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 1 (29), s. 41-54.

Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pograniche. Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks*. Moskva: Nauka.

Polevoi, L. P. 1985. Tipologiia zemlepashennykh orudii i poiavlenie pluga na territorii feodalnoi Moldovy. In: Byrnia, P. P. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia srednevekovykh pamiatnikov v Dnestro-Prutskom mezhdureche*. Kishinev: Shtiintsa, s. 66-90.

Priimak, V. V. 1990. Orudiia obrabotki pochvy naseleniia Dneprovskogo Levoberezhia VIII—X vv. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy arkheologii Iuzhnoi Rusi*. Kiev: Naukova dumka, s. 69-72.

Puholovok, Yu. O., Horbanenko, S. A. 2014. Skarb vyrobiv iz zaliza z okolyts s. Khyttsi u Posulli. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov'ia 2014*, s. 50-60.

Sukhobokov, O. V. 1975. *Slaviane Dneprovskogo Levoberezhia (romenskaia kultura i ee predshestvenniki)*. Kiev: Naukova dumka.

Tretiakov, P. N. 1946. Vostochnoslavianskie plemena v svete arkheologicheskikh issledovanii poslednikh let. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 13, s. 39-46.

Tretiakov, P. N. 1947. Starodavni slov'ianski horodyshcha u verkhnii techii Vorskly. *Arkheolohiia*, I, s. 123-140.

Tretiakov, P. N. 1951. Selskoe khoziaistvo i promysly. In: Grekov, B. D., Artamonov, M. I. (eds.). *Istoriia kultury Drevnei Rusi*. Moskva; Leningrad: AN SSSR, s. 47-77.

Tretiakov, P. N. 1966. *Finno-ugry, balty i slaviane na Dnepre i Volge*. Moskva; Leningrad: Nauka.

Tretiakov, P. N. 1969. Nekotorye itogi izucheniia vostochnoslavianskikh drevnostei. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 118, s. 20-31.

Fedorov, G. B. 1953. Gorodishche Ekimautsy (raboty Slaviano-Dnestrovskoi ekspeditsii v 1951 g.). *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 50, s. 104-126.

Khavliuk, P. I. 1962. Slavianskie poseleniia VIII — nachala IX veka na Iuzhnom Buge. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 4: Slavianskie drevnosti, s. 116-126.

Shyshkin, R. H. 1999. Hospodarsko-ekolohichna model cherniakhivskoi kultury (za materialamy Serednoho Podniprov'ia). *Arkheolohiia*, 4, s. 129-139.

Yurenko, S. P., Pryimak, V. V. 1990. Zemlerobski znariaddia Bytytskoho horodyshcha. In: *Vyvchennia istorychnoi ta kulturnoi spadshchyny Romenshchyny: problemy i perspektyvy: Tezy dopovidei ta povidomlen do naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoi 70-richchiu Romenskoho kraieznavchoho muzeiu (lystopad, 1990 r.)*. Sumy; Romny, s. 71-74.

Beranová, M. 1980. *Zemédélstvè starìch Slovanů*. Praha: Academia.

Beranová, M., Lutovský, M. 2009. *Slované v Čechách. Archeologie 6.—12. století*. Praha: Nakladatelství Libri.

Borzová, Z. 2016. *Poľnohospodárske náradie včasného stredoveku na Slovensku*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre.

Dresler, P., Beran, V. 2019. Zemědělské nástroje raně středověkého obyvatelstva Pohanska u Břeclavi. *Památky archeologické*, 110, s. 237-306.

Henning, J. 1987. *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter*. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z., Schriften zur Ur- und Frühgeschichte, 42. Berlin: Akademie.

Koloda, V., Gorbanenko, S. 2020. *Agriculture in the Forest-Steppe Region of Khazaria*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450—1450, 66. Leiden; Boston: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004429574

Poleski, J. 2013. *Małopolska w VI—X wieku: studium archeologiczne*. Opera Archeologiae Iagellonicae, 3. Kraków: Historia Iagellonica.

Teodor, D. Gh. 1985. Autohtoni şi migratori la est de Carpaţi în secolele VI—X. *Arheologia Moldovei*, X, p. 50-73.

Teodor, D. Gh. 1996. *Mestesugurile la nordul Dunarii de Jos on secolele IV—XI d. Hr*. Iaşi: Helios.

Teodor, D. Gh. 1997. Reguinile Carpato-Nistriene on secolele V—X d. Hr. *Arheologia Moldovei*, XX: Spaţiul nord-est carpatic în mileniul întunecat, p. 79-116.

S. A. Gorbanenko, L. P. Mykhailyna

IRON AGRICULTURAL TOOLS FROM REVNE

Iron agricultural tools from the Revne agglomeration of Slavs of the 8th—10th centuries is analyzed in the paper. The complex is one of the outstanding sites of the Eastern Croats Slavic tribal group in the Ukrainian Carpathian region (fig. 1). During ca. 50 years of stationary and supervisory explorations almost complete set of agricultural tools for primary and secondary tillage and for harvesting has been accumulated.

The paper provides detailed description of the tools. Comparative analysis of the materials in geographical environment was carried out both in the area of Raiky culture and synchronous and chronologically close cultures and sites. Iron parts of plow-type tools certify a high level of technical equipment for tillage. Asymmetrical heads are inherent in bow ard. This plow-type tool had the head with iron wide-bladed tip posed horizontally to the ground and also knife coulter and mouldboard. Arable tools of this type cutted and turned the soil. Their use indicates the highest level of development of technical capabilities of tillage in the area of Raiky culture and synchronous archaeological cultures (fig. 2—4, 9). Hoes of two types are presented: the socketed items with a vertical open socket and those with a horizontal solid socket. Both types are well-known (the first type is much more common) but functionally there is no difference between them. Their analogies are common in the area of Raiky culture and synchronous surrounding (fig. 5, 6, 9).

The harvesting process can be considered traditional for the people of Raiky culture. However there are insignificant differences comparing to the aggregate data. Thus, scythes with a curved handle (mainly used for haymaking and possibly for harvesting cereals with a tight ear) have not yet been occurred in Revne. However, such findings are generally much less common than sickles (fig. 7—9).

The complex of iron agricultural tools shows the highest level of development of agriculture in the people of Raiky culture. Comparative analysis with other cultural and ethnic groups of the late 1st millennium AD in Central and Eastern Europe also shows that the level of agriculture is close to the achievements of the Saltiv culture.

Keywords: Revne, Raiky culture, agriculture, tools, tillage, harvesting.

Одержано 4.01.2021

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

GORBANENKO Sergii, Ph. D., Senior Researcher, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-4786-0369, e-mail: gorbanenko@gmail.com.

МИХАЙЛИНА Любомир Павлович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Національний заповідник «Києво-Печерська лавра», Київ, Україна.

MYKHAILYNA Lubomyr, Dr. hab., Leading research collaborator, National Preserve «Kiev-Pechersk Lavra», Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-7505-7211, e-mail: mykhailyna53@ukr.net.

УДК [904.21:631.51](477.51)"9"
DOI: 10.37445/adiu.2021.01.03

О. Є. Черненко

АРХЕОЛОГІЗОВАНІ СЛІДИ ОРНИХ ЗНАРЯДДЬ НА ТЕРИТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО ЧЕРНІГОВА

Стаття присвячена розгляду залишків оранки, виявлених під час археологічних досліджень Чернігова (територія фортеці-дитинця та т. зв. Окольного граду) у 1986, 2005—2006 і 2010 рр.; обґрунтовується її датування часом не раніше X ст. та висловлюються припущення щодо типів використаних орних знарядь.

***Ключові слова**: Чернігів, середньовічне орне поле, X сторіччя, Давня Русь.*

Сліди роботи давніх орних знарядь достатньо рідко вдається зафіксувати під час археологічних досліджень. Це обумовлено тим, що подібні сліди швидко руйнувались під впливом природних чинників. Вони зберігаються, як правило, під насипами курганів та валами городищ за умови, що ті достатньо швидко перекривали ділянку колишнього поля (Еремеев 2019, с. 329, 345, 347; Губайдулин 2018, с. 301, 302; Самойлов 2003; 2013; Макаров та ін. 2014). Оскільки і могильники, і городища, найчастіше виникали за межами аграрних ландшафтів, це відбувалось не так часто. Закономірно, що на сьогодні на території Лівобережного Подніпров'я відомо лише кілька подібних випадків: в уроч. Прорва поблизу Трубчевська (Брянська обл., РФ), поблизу поселення Автуничі (Чернігівська обл., Україна) та на території стародавнього Чернігова.

В уроч. Прорва сліди давньої оранки були виявлені на ділянці зруйнованого могильника. На підставі знахідок фрагментів ліпних посудин роменської археологічної культури у шарі оранки, її було датовано кінцем I тис. н. е. (Падин 1969, с. 215). Свідчення існування орного «поля» у ресурсній зоні давньоруського поселення Автуничі виявили під час шурфовки на рівні материка у вигляді борозн які, згідно висновкам дослідників, залишив по собі вузьколопатевий наральник (Моця, Томашевский 1967, с. 28—42).

На території Чернігова сліди давньої оранки вперше зафіксував В. Коваленко у 1986 р. під час розкопок колишньої земляної фортеці-дитинця (сучасне уроч. Вал; рис. 1: 1; 2: 1), у північній частині її майданчика (з боку р. Стрижень, в зоні відбудови споруди Дворянських зібрань). На думку дослідника, це були сліди обробки ґрунту вузьколопатевим наральником (1990, с. 18). Аналогічні сліди були виявлені у 2005—2006 рр. О. Черненко та А. Казаковим (рис. 1: 1; 2: 4; 3—5) на ділянці, прилеглій з південного заходу до розкопів 1986 р. (2005, с. 10; 2006a, с. 13—14; 2006b, с. 12; 2006c, с. 5—6). У 2010 р. рештки оранки були зафіксовані О. Черненко та А. Казаковим в ході досліджень на території т. зв. Окольного граду (рис. 1: 2; Черненко, Казаков 2010, с. 7, 8, 13).

Найвиразніші сліди давнього поля вдалось виявити під час робіт 2005—2006 рр. (рис. 2: 4; 3—5). Дослідження здійснювались у зоні відновлення будівлі Дворянських зібрань середини XIX ст., зруйнованої у 1941 р. Розкопи охопили внутрішню частину давнього нівельованого фортечного валу (на ширину до 7 м) на відрізку 50 м (розкоп 1) та прилеглу до нього ділянку майданчика фортеці завширшки 35 м (розкопи 2—4). Загальна досліджена площа склала 2100 м^2. Відкладення домонгольського часу потужністю від 0,5 до 2 м збереглись в проміжках між стрічками фундаментів Дворянських зібрань та вздовж їх зовнішнього периметру.

© О. Є. ЧЕРНЕНКО, 2021

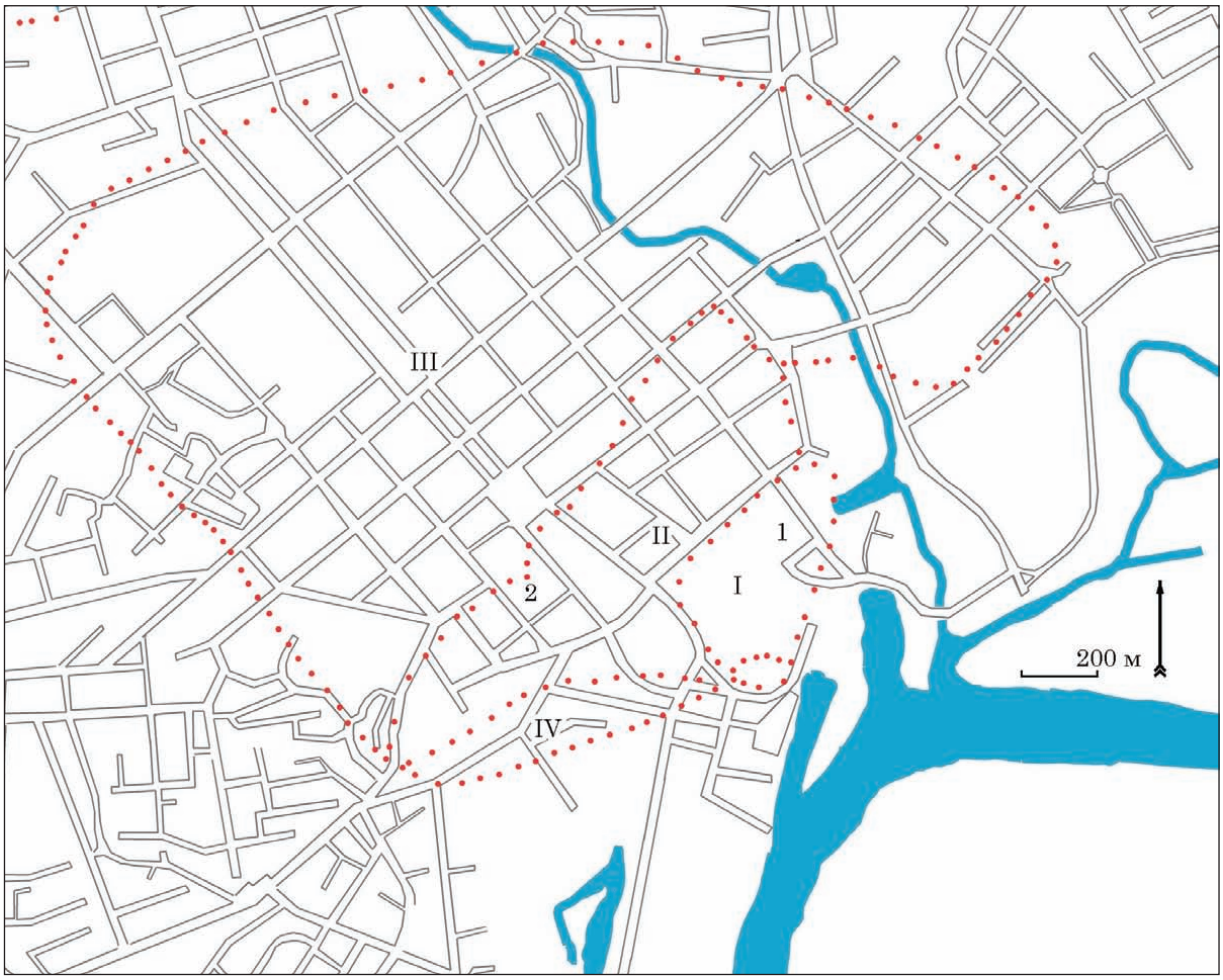

Рис. 1. План центральної частини сучасного Чернігова з позначенням районів давньоруського (X—XIII ст.) міста (за: Ситий 2013, з уточненнями автора): I — фортеця-дитинець (урочище Вал); II — Окольний град; III — Передгороддя; IV — Подол; 1, 2 — ділянки давньої оранки

Сліди оранки простежувались у материку та передматерику на окремих ділянках, розмежованих фундаментами XIX ст. та перекопами, пов'язаними із забудовою фортеці X—XVIII ст. Загалом такі сліди вдалось виявити на площі до 1500 м^2 (і під насипом валу, і на прилеглих до нього ділянках). Візуальні характеристики дозволяють припустити їх спільне походження та приналежність одному умовному полю або полям, що існували синхронно або в наближені проміжки часу. В усіх випадках сліди роботи сільськогосподарських знарядь представлені довгими (до 10 м), вузькими (в середньому 2 см) достатньо глибокими (5—10 см) борознами, підтрикутними в перетині (залишеними загостреним знаряддям), заповнені слабогумусованим світло-сірим супіском з окремими вугликами (рис. 3—5). Лінії борозн проходили в двох напрямках: північ—південь і захід—схід (інколи з незначними відхиленнями). Вони перехрещувалися під прямим кутом, утворюючи густу сітку. Більшість борозн були здвоєними, з внутрішньою відстанню близько 20 см. Загальний напрямок їх «сітки» відповідав природному ухилу площадки фортеці в бік р. Стрижень.

Ступінь збереженості слідів оранки на окремих, розмежованих фундаментами XIX ст. та перекопами ділянках, виявилася різною: від щільної сітки на рівні похованого ґрунту до уривчастих, мало помітних слідів на рівні материка (рис. 3; 4). Там, де вони збереглися краще, можна було визначити до трьох «сіток» борозн, накладених одна на одну, та широкі (10—15 см і більше) смуги, утворені послідовно прокладеними в одному напрямку борознами. Такий їх характер свідчив, що оранка здійснювалась хрестоподібно («хрест-навхрест») та неодноразово, скоріш за все — більше трьох сезонів (після трьох сезонів наступні сліди не зберігаються).

Враховуючи сказане, припустимо, що тут мало місце підсічне землеробство у вигляді «підсіка з оранкою» (оранка на ділянці, вивільненій з-під лісу за допомогою вогню) або «лісовий перелог» (Громов 1958; Конецкий 1989, с. 10). Цю систему землеробства вважають перехідною до традиційного орного, коли відбувається поступове перетворен-

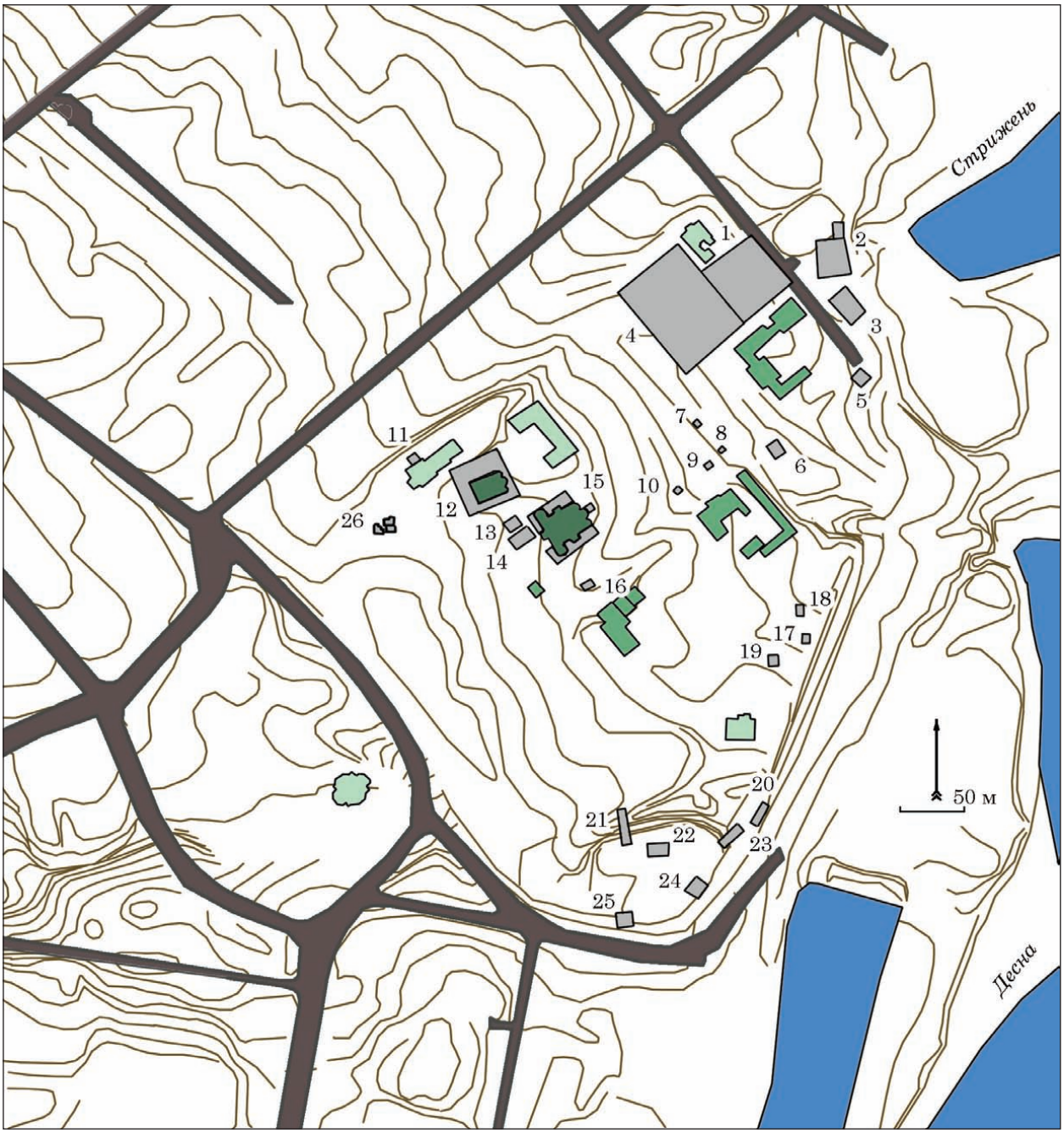

Рис. 2. Схема розміщення археологічних розкопів на території Чернігівської фортеці-дитинця (ур. Вал), *розкопки*: 1 — 1985—1986 рр., зона відновлення споруди Дворянських зібрань; 2 — 1946 р., на краю тераси р. Стрижень; 3 — 2007—2008 рр., на краю тераси р. Стрижень; 4 — 2005—2006 рр., у зоні відновлення споруди Дворянських зібрань; 5, 6 — 1951 р.; 7—10 — 1947 р., «на схід від апсиди Спасо-Преображенського собору»; 11 — 2008 р., у споруди Колегіуму; 12 — 1948—1953 рр., навколо Борисоглібського собору; 13 — 1950, 1951 рр., «із залишками однокамерного терему»; 14 — 1951, 1953 рр. «із залишками воріт»; 15 — 1923—2014 рр., навколо Спасо-Преображенського собору; 16 — шурф 1984 р.; 17—19 — 2015—2016 рр., «на краю тераси р. Десна»; 20 — 1994 р. «поблизу Верхнього замку»; 21 — 1986 р.; 22 — 1947 р., «на Верхньому Замку»; 23 — 1991 р., «на Верхньому Замку»; 24 — 1989 р., «на Верхньому Замку»; 25 — 1990 р., «На Верхньому замку»; 26 — 2016—2019 рр., «на території Борисоглібського монастиря» (1, 16 — В. Коваленко; 2 — Б. Рибаков; 3, 4, 11 — О. Черненко та А. Казаков; 5—10, 22 — В. Богусевич; 12 — М. Холостенко; 13, 14 — М. Холостенко та В. Богусевич; 15 — М. Макаренко, М. Холостенко, А. Карнабеда, О. Черненко; 17—19, 26 — О. Черненко; 20, 23, 25 — І. Ігнатенко та В. Коваленко; 21 — Г. Кузнецов; 24 — П. Гребень та В. Коваленко)

ня підсіки в поле тривалого використання. На території Полісся (у тому числі на Чернігівському Поліссі) її практикували з І тис. н. е. (Горбаненко, Пашкевич 2010, с. 254—255) до XIX ст. (Петров 1968, с. 207—208).

Функціонування «чернігівського» орного поля слід датувати часом, що безпосередньо передував формуванню поселенського культурного шару. Як уже зазначено, без консервації (перекриття протягом кількох сезонів

Рис. 3. Сліди оранки, розкоп 1, 2006 р.

Рис. 4. Сліди оранки, розкоп 2, 2006 р.

Рис. 5. Сліди оранки, розкоп 3, 2006 р.

пізнішими нашаруваннями), сліди оранки швидко руйнуються під впливом дії природних факторів.

В. Коваленко пов'язував сліди оранки на території чернігівської фортеці з існуванням поруч колочинсько-роменського поселення VII—VIII ст., яке, на його думку, передувало виникненню середньовічного міста (1990, с. 18). Він вважав, що внаслідок еволюції цього поселення у VIII ст. на Верхньому Замку (укріплена площадка в південній частині фортеці-дитинця, відома також як «Цитадель», «Перший замок Черкаський») виникло волинцевсько-роменське, тобто сіверянське городище. Ця агломерація, згідно запропонованої В. Коваленком моделі, наприкінці IX ст. трансформувалась у середньовічне місто (1988, с. 22—33; 1990, с. 23—26; 2007, с. 22—23). Підставою для формулювання такої гіпотези послугували знахідки кераміки колочинської культури у північно-західній частині фортеці-дитинця в 1984—1985 рр. (Кованленко 1988, с. 23). Надалі всі виявлені на території Валу знахідки ліпної кераміки В. Коваленко розглядав як відкладені у VII—IX ст. або як перевідкладені зі зруйнованих об'єктів цього часу. На підставі реєстрації відомостей щодо місцезнаходження фрагментів ліпної кераміки було укладено схему поширення культурного шару VII—IX ст. в межах центральної частини Чернігова. Цей шар, згідно запропонованій схемі, поширювався на площу не менш ніж 300—350 × 150 м вздовж краю тераси р. Десна, у тому числі на ту ділянку, де були сліди давнього поля (Коваленко 1988, с. 24—25). Утім до сьогодні, не зважаючи на багаторічні інтенсивні дослідження (рис. 2), колочинський або ж волинцевсько-роменський горизонт на території чернігівської фортеці-дитинця так і не був виокремлений. Не було знайдено і вузькодатованих речей VII (VIII) — IX ст. Спроби пояснити це поганою збереженістю найдавніших культурних нашарувань Дитинця (Коваленко 1990, с. 17; Сытый 2016, с. 24) навряд чи виправдані. Безумовно це питання заслуговує окремого розгляду та виходить за межі проблематики цієї статті. Утім, починаючи з перших професійних розкопок чернігівської фортеці, які здійснив М. Макаренко в 1923 р. (рис. 2: 15; Макаренко 1929, с. 25), дослідники неодноразово відзначали горизонт «початкового» чернігівського поселення (гумусований супісок, насичений горілими рештками) на тих ділянках, що не зазнали активної забу-

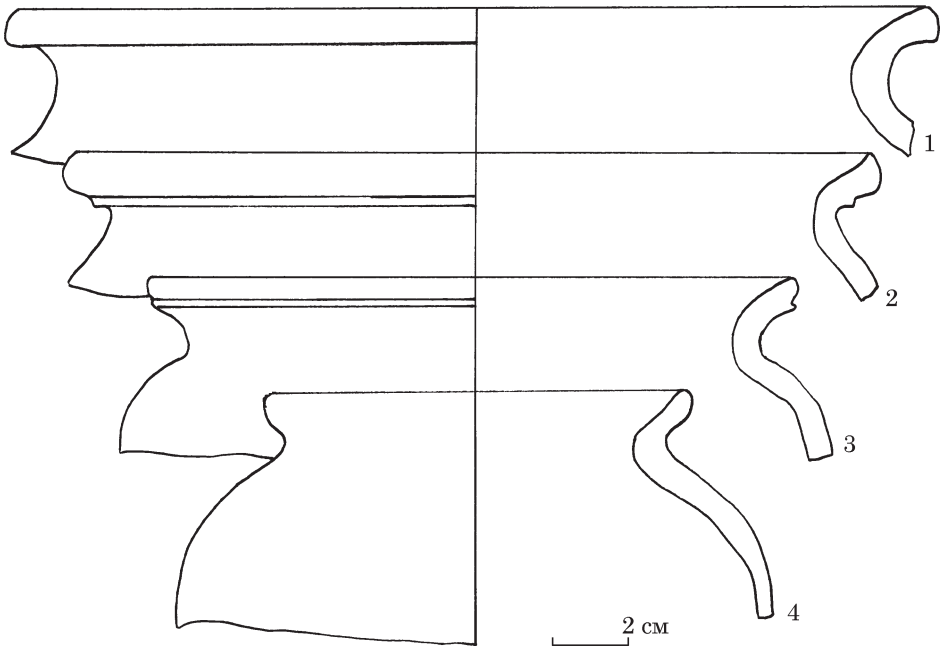

Рис. 6. Гончарна кераміка з горизонту середини X — початку XI ст.

дови, перш за все, — навколо Спасо-Преображенського і Борисоглібського соборів і під залишками валів.

На ділянці, дослідженій у 2005—2006 рр., найдавніший поселенський горизонт зберігся достатньо добре. Він перекривав орне поле та передував будівництву оборонних споруд. Спочатку цей горизонт автори досліджень датували IX—X ст. (Казаков, Черненко 2007, с. 119—121). Це датування спиралось, перш за все, на знахідки уламків ліпного керамічного посуду роменської археологічної культури і товстостінних, дещо асиметричних, з недбало обробленою поверхнею гончарних горщиків, край яких був округленим або зрізаним (рис. 6: 1, 4). За матеріалами досліджень Правобережного Подніпров'я, подібні форми (так звані «доманжетні») прийнято вважати ранньогончарними та датувати IX — початком X ст. (Кучера 1986; Толочко 1981; Петрашенко 1992). Утім в горизонті, котрий перекривав оранку, такі форми посудин складали дуже незначний процент, так само, як і знахідки фрагментів ліпної роменської кераміки (не більше 0,1 % від загальної кількості виявлених керамічних матеріалів). Переважна ж більшість форм належить до тих типів, які вважають характерними для другої половини X — початку XI ст. Це горщики з так званим «манжетоподібним» вінцем (рис. 6: 2, 3). Вони були присутні і в заповненні найраніших об'єктів, що прорізали оранку — ямах-смолокурнях (рис. 8) і господарських ямах. Там само було знайдено пряслиця з пірофілітового сланцю (рис. 7), появу яких у Подесенні прийнято датувати часом не раніше середини X ст. (Веремейчик 2007). Окрім цього, з указаних об'єктів походить цілий ряд речей, які можуть бути датовані в межах X—XI ст.: кубічні замки та ключі до них, однобічні, скріплені бронзовими штифтами багаточасні гребні, рублений бісер тощо (Черненко, Казаков 2005; 2006a, 2006b, 2006c).

У цьому зв'язку можна згадати, що на думку І. Русанової (1973, с. 19) та І. Сарачева (2000, с. 323), поширення гончарної кераміки на території Північного Лівобережжя відбулось не раніше X ст. Слід також указати, що поєднання знахідок роменської ліпної, давньоруської гончарної кераміки з доманжетним та манжетоподібним вінцем у цілому властиво пам'яткам Подесення середини X — початку XI ст. Таке поєднання (приблизно у тій же пропорції, що й у розкопах 2005—2006 рр.), добре простежується, наприклад, за матеріалами датованих комплексів Новгорода-Сіверського (Григорьев 2000, с. 41; Сарачев 2000, с. 232—234; Кравченко 2017). Таким чином, зафіксований у розкопах 2005—2006 рр. найдавніший горизонт чернігівського поселення можна досить впевнено датувати часом не раніше середини X ст. і, за відсутності надійніших хроноіндикаторів, датувати досить широко: серединою X — початком XI ст. Відповідно слід датувати і виникнення оранки, що передувала поселенню.

Як уже було вказано, сліди роботи орних знарядь швидко зникають під впливом природних чинників. Вони зберігаються лише за умови достатньо швидкої їх консервації валами городищ, насипами курганів тощо. У цьому ж випадку, як виняток, — шаром поселення і лише потім, частково, конструкціями валу. Тобто, можна визначити, що поле,

ділянка якого була досліджена у 2005—2006 рр. на території чернігівської фортеці було зорано близько середини X ст.

На окрему увагу заслуговує питання щодо орного знаряддя, використаного на чернігівському полі. Важливість цього питання обумовлена тим, що знахідки орних знарядь X — початку XI ст. у Чернігові на сьогодні не відомі. Найбільш наближені територіально й хронологічно знахідки таких знарядь походять з Шестовицького археологічного комплексу, опубліковані Л. Ситою (Сита 2003; 2005, с. 25—26, 28, 32). Це наральник та чересло з культурного шару початку XI ст. подолу городища Коровель. Наральник належить до типу I B4 за Ю. Красновим, ототожнюється з робочим наконечником однозубих рал які використовувались, як правило, для першої оранки (1987, с. 43, 105). Натомість, параметри чернігівської оранки можуть свідчити про використання двозубого знаряддя. Виходячи з аналогій зі слідами орних знарядь, виявленими на території Північно-Західної Русі, можна припустити, що для оранки тут використовували двозубу соху. Саме так інтерпретував аналогічні здвоєні сліди оранки початку XI ст. у Старій Русі В. Самойлов (2003; 2013, с. 104—106). Як зазначено в статті В. Мурашової і В. Нефьодова, нині це найвагоміший доказ раннього (кінець

Рис. 7. Пряслиця з пірофіліту з горизонту середини X — початку XI ст.

Рис. 8. Яма-смолокурня, розкоп 1, 2006 р.

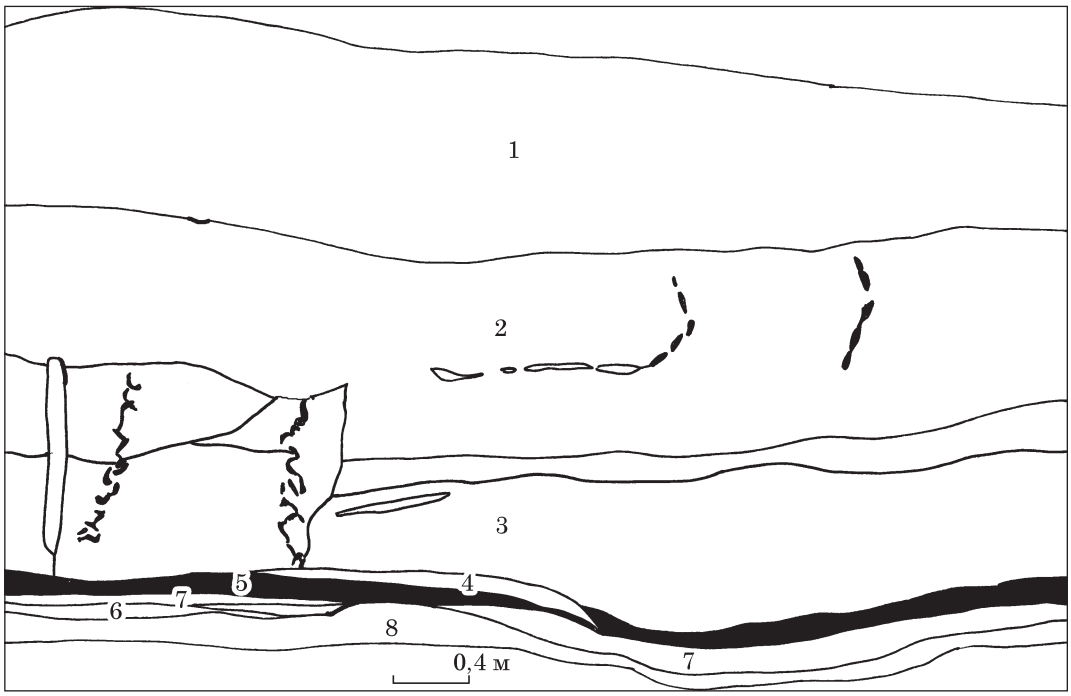

Рис. 9. Ділянка повздовжнього розрізу валу, розкоп 1, 2006 р.: 1 — горизонт XIX—XX ст.; 2 — другий будівельний період валу (XII ст.); 3 — перший будівельний горизонт валу (друга половина X — початок XI ст.); 4 — шар похованого дерну; 5 — горілий шар; 6, 7 — горизонт поселення (середина X — початок XI ст.); 8 — горизонт оранки

Рис. 10. Ділянка повздовжнього розрізу валу, розкоп 1, 2006 р.

X — початок XI ст.) використання двозубої сохи (2002, с. 197). На думку В. Самойлова, у Старій Русі таку соху використовували як знаряддя інтенсивної агротехніки для підсилення обробки «старих» орних ділянок, що пов'язано з виникненням зачатків парової системи в околицях міських центрів (2013, с. 106). Можливо, так само можна поясни-

ти використання двозубої сохи на території майбутньої чернігівської фортеці. Можна також припустити, що ділянку поля систематично використовували під оранку доти, доки на неї не поширилась поселенська забудова. Надалі (не пізніше початку XI ст.) на місці цієї забудови була споруджена лінія фортифікації (Казаков, Черненко 2007). Не виключено, що її появі передував період запустіння, оскільки насип валу підстилав прошарок похованого дерну (рис. 9; 10).

Сліди оранки, відкриті на ділянці Окольного граду Чернігова у 2010 р. (рис. 1) збереглись на поверхні материка вздовж внутрішнього краю оборонного рову (Черненко, Казаков 2010, с. 7, 8, 13). Їх вдалось зафіксувати на площі 6 × 2 м. Це окремі уривчасті, з нерівними краями паралельні борозни завширшки до 10 см завдовжки до 1 м (з півночі їх прорізав рів, з півдня — теплотраса), що протягнулись у напрямку північ—південь, з незначними відхиленнями. Перетин борозн був нечітким (підтрикутний?), заповнення утворював слабогумусований світло-сірий супісок. Таким чином, загальний характер слідів оранки відрізнявся від зафіксованого на території чернігівської фортеці. За своїми характеристиками рештки оранки на території Окольного граду наближені скоріше до тих, які зазвичай пов'язують з використанням рала з одним наконечником (напр.: Георгієвський розкоп 1 у Старій Русі; Самойлов 2013, с. 102).

Безпосередньо над горизонтом оранки простежувались залишки городень оборонного валу. Вони збереглись на висоту до 0,5 м і були заповнені переважно шарами переміщеної материкової породи. Лише у їх нижній частині вирізнявся прошарок гумусованого ґрунту (так звана «зворотна стратиграфія»). У засипці городень містились окремі фрагменти гончарних горщиків з манжетоподібними вінцями, що дозволяє датувати появу валу і, відповідно, орного поля, що йому передувало, часом не раніше другої половини X — початку XI ст. Виходячи зі стратиграфії, можна також припустити, що до початку будівництва більш чи менш виразний культурний шар на цій ділянці не встиг сформуватись. Порівняно нечисленні сліди орного знаряддя дозволяють також припустити, що функціонування поля було нетривалим. Не можна виключити, що у цьому випадку оранка була безпосередньо пов'язана з підготовкою (вирівнюванням або трасуванням) поверхні перед будівництвом валу, як було, за припущенням А. Губайдуліна, у західній частині Болградського городища (2018, с. 301, 302). Утім вірогідніше існування орного поля (покинутого?), яке використали для улаштування фортифікації як зручнішу (рівну, вивільнену від лісової рослинності).

ЛІТЕРАТУРА

Веремейчик, Е. М. 2008. Пирофилитовые пряслица из сельских поселений черниговского Полесья. *Наукові записки з української історії*, 20, с. 339-375.

Горбаненко, С. А., Пашкевич, Г. О. 2010. *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.)*. Київ: Академперіодика.

Григорьев, А. В. 2000. *Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным*. Тула: Гриф и К°.

Громов, Г. Г. 1958. Подсечно-огневая система земледелия Новгородской области. *Вестник МГУ*, 4, с. 141-152.

Губайдулин, А. М. 2018. Типы средневековых древо-земляных оборонительных сооружений и способы их возведения. *Поволжская археология*, 2 (24), с. 297-306.

Еремеев, И. И. 2019. К вопросу об аграрной скандинавской колонизации в Восточной Европе в раннем средневековье. В: Виноградов, Ю. А., Васильев, С. А., Степанова, К. Н. (ред.). *Прошлое человечества в трудах петербургских археологов на рубеже тысячелетий (к 100-летию создания российской академической археологии)*. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, с. 324-347.

Казаков, А., Черненко, Е. 2007. Черниговский детинец IX—XIII вв. в свете новых археологических материалов. В: Коваленко, О. Б. (ред.). *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячених 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів*. Чернігів: Деснянська правда, с. 119-125.

Коваленко, В. П. 1988. Основные этапы развития древнего Чернигова. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернигов и его округа в IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка, с. 22-33.

Коваленко, В. П. 1990. К исторической топографии черниговского детинца. В: Толочко П. П. (ред.). *Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.»*. Киев: Наукова думка, с. 15-23.

Коваленко, В. П. 2007. 1300 чи 1100? В: Коваленко, О. Б. (ред.). *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячених 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів*. Чернігів: Деснянська правда, с. 21-30.

Конецкий, В. Я. 1989. Некоторые вопросы исторической географии Новгородской земли в эпоху средневековья. *Новгородский исторический сборник*, 3, с. 3-19.

Краснов, Ю. А. 1987. *Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы*. Москва: Наука.

Кучера, М. П. 1986. Керамика. В: Толочко, П. П. (ред.). *Археология УССР*. 3. Киев: Наукова думка, с. 446-455.

Кравченко, Р. А. 2017. Археологічні комплекси X — початку XI ст. з городища Замкова Гора у Новгород-Сіверському (за матеріалами досліджень 2014—2015 рр.). *Археологія*, 1, с. 80-87.

Макаренко, М. 1929. *Чернігівський Спас: Археологічні досліди р. 1923*. Київ: ВУАН.

Макаров, Н. А., Шполянский, С. В., Долгих, А. В., Алешинская, А. С., Лебедев, Е. Ю. 2014. Собор на пашне: культурный слой и пахотный горизонт под

церковью Бориса и Глеба в Кидекше. *Российская археология*, 2, с. 50-65.

Моця, О. П., Томашевський, А. П. 1997. Просторові та еколого-господарчі аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі. *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*, 1, с. 28-42.

Мурашёва, В. В., Нефёдов, В. С. 2002. Сошники из Гнёздова. *Новгород и Новгородская земля: история и археология*, 16: Материалы научной конференции, с. 187-199.

Падин, В. А. 1969. Раскопки поселения в урочище Макча близ Трубчевска. *Советская археология*, 4, с. 208-218.

Петров, В. П. 1968. *Подсечное земледелие*. Киев: Наукова думка.

Петрашенко, В. А. 1992. Керамика IX—XIII вв. Среднего Поднепровья. В: Плетнёва, С. А. (ред.). *Древнерусская керамика*. Москва: ИА РАН, с. 7-22.

Русанова, И. П. 1973. *Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом*. Свод археологических источников, Е1-25. Москва: Наука.

Самойлов, К. Г. 2003. Следы древней распашки на материке Борисоглебского (XVI) раскопа в г. Старая Русса и некоторые проблемы изучения истории земледелия. В: Мачинский, Д. А. (ред.). *Ладога первая столица Руси: 1250 лет непрерывной жизни*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 79-87.

Самойлов, К. Г. 2013. Археологизованные следы работы средневековых пахотных орудий по материалам исследований в Старой Русе в 2001—2012 гг. *Вестник Новгородского государственного университета*, 73, 1, с. 103-107.

Сарачев, И. Г. 2000. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья. В: Григорьев, А. В. *Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным*. Тула: Гриф и К°, с. 225-236.

Сита, Л. 2003. Орні знаряддя з урочища Коровель біля с. Шестовиця. В: *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—XI ст.: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів—Шестовиця, 17—20 липня 2003 р.)*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 144-147.

Сита, Л. 2005. Орні знаряддя праці із археологічних колекцій Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. Каталог. *Скарбниця української культури*, 5, с. 25-33.

Ситий, Ю. М. 2016. Питання ранньої історії Чернігова. *Археологія і давня історія України,* 4 (21), с. 27-33.

Толочко, П. П. 1981. Гончарное дело. В: Толочко, П. П. (ред.). *Новое в археологии Киева*. Киев: Наукова думка, с. 284-301.

Черненко, О. Є., Казаков, А. Л. 2005. *Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського дитинця в 2005 р. (вул. Горького 6-А «ВАЛ»)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2005/226.

Черненко, О. Є., Казаков, А. Л. 2006. *Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського дитинця в 2006 р. (вул. Горького 6-А, «Вал»). Розкоп 1.* 1. НА ІА НАН України, ф. 64, 2006/264.

Черненко, О. Є., Казаков, А. Л. 2006a. *Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського дитинця в 2006 р. (вул. Горького 6-А, «Вал»). Розкоп 2.* 2. НА ІА НАН України, ф. 64, 2006/265.

Черненко, О. Є., Казаков, А. Л. 2006b. *Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського дитинця в 2006 р. (вул. Горького 6-А, «Вал»). Розкоп 3.* 3. НА ІА НАН України, ф. 64, 2006/280.

Черненко, О. Є., Казаков, А. Л. 2010. *Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігова у 2006 р. (на розі вул. Кирпоноса та Князя Чорного).* НА ІА НАН України, ф. 64, 2010/168.

REFERENCES

Veremeichik, E. M. 2008. Pirofilitovye priaslitca iz selskikh poselenii chernigovskogo Polesia. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 20, s. 339-375.

Horbanenko, S. A., Pashkevych, H. O. 2010. *Zemlerobstvo davnikh slov'ian (kinets I tys. do n. e. — I tys. n. e.).* Kyiv: Akademperiodyka.

Grigorev, A. V. 2000. *Severskaia zemlia v VIII — nachale XI veka po arkheologicheskim dannym*. Tula: Grif i Ko.

Gromov, G. G. 1958. Podsechno-ognevaia sistema zemledeliia Novgorodskoi oblasti. *Vestnik MGU*, 4, s. 141-152.

Gubaidulin, A. M. 2018. Tipy srednevekovykh drevo-zemlianykh oboronitelnykh sooruzhenii i sposoby ikh vozvedeniia. *Povolzhskaia arkheologiia*, 2 (24), s. 297-306.

Eremeev, I. I. 2019. K voprosu ob agrarnoi skandinavskoi kolonizatcii v Vostochnoi Evrope v rannem srednevekove. In: Vinogradov, Iu. A., Vasilev, S. A., Stepanova, K. N. (ed.). *Proshloe chelovechestva v trudakh peterburgskikh arkheologov na rubezhe tysiacheletii (k 100-letiiu sozdaniia rossiiskoi akademicheskoi arkheologii).* Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie, s. 324-347.

Kazakov, A., Chernenko, E. 2007. Chernigovskii detinetc IX—XIII vv. v svete novykh arkheologicheskikh materialov. In: Kovalenko, O. B. (ed.). *Chernihiv u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenykh 1100-littiu pershoi litopysnoi zghadky pro Chernihiv*. Chernihiv: Desnianska pravda, s. 119-125.

Kovalenko, V. P. 1988. Osnovnye etapy razvitiia drevnego Chernigova. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv.* Kiev: Naukova dumka, s. 22-33.

Kovalenko, V. P. 1990. K istoricheskoi topografii chernigovskogo detintca. In: Tolochko P. P. (ed.). *Problemy arkheologii Iuzhnoi Rusi. Materialy istoriko-arkheologicheskogo seminara «Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv.».* Kiev: Naukova dumka, s. 15-23.

Kovalenko, V. P. 2007. 1300 chy 1100? In: Kovalenko, O. B. (ed.). *Chernihiv u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenykh 1100-littiu pershoi litopysnoi zghadky pro Chernihiv*. Chernihiv: Desnianska pravda, s. 21-30.

Konetckii, V. Ia. 1989. Nekotorye voprosy istoricheskoi geografii Novgorodskoi zemli v epokhu srednevekovia. *Novgorodskii istoricheskii sbornik*, 3, s. 3-19.

Krasnov, Iu. A. 1987. *Drevnie i srednevekovye pakhotnye orudiia Vostochnoi Evropy*. Moskva: Nauka.

Kuchera, M. P. 1986. Keramika. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Arkheologiia USSR*. 3. Kiev: Naukova dumka, s. 446-455.

Kravchenko, R. A. 2017. Arkheolohichni kompleksy X — pochatku XI st. z horodyshcha Zamkova Hora u Novhorod-Siverskomu (za materialamy doslidzhen 2014—2015 rr.). *Arkheolohiia*, 1, s. 80-87.

Makarenko, M. 1929. *Chernihivskyi Spas: Arkheolohichni doslidy r. 1923.* Kyiv: VUAN.

Makarov, N. A., Shpolianskii, S. V., Dolgikh, A. V., Aleshinskaia, A. S., Lebedev, E. Iu. 2014. Sobor na pashne: kulturnyi sloi i pakhotnyi gorizont pod tcerkoviu Borisa i Gleba v Kidekshe. *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, s. 50-65.

Motsia, O. P., Tomashevskyi, A. P. 1997. Prostorovi ta ekoloho-hospodarchi aspekty doslidzhen davnoruskoho selyshcha Avtunychi. *Arkheometriia ta okhorona istoryko-kulturnoi spadshchyny*, 1, s. 28-42.

Murasheva, V. V., Nefedov, V. S. 2002. Soshniki iz Gnezdova. *Novgorod i Novgorodskaia zemlia: istoriia i arkheologiia*, 16: Materialy nauchnoi konferentcii, s. 187-199.

Padin, V. A. 1969. Raskopki poseleniia v urochishche Makcha bliz Trubchevska. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 208-218.

Petrov, V. P. 1968. *Podsechnoe zemledelie*. Kiev: Naukova dumka.

Petrashenko, V. A. 1992. Keramika IX—XIII vv. Srednego Podneprovia. In: Pletnyova, S. A. (ed.). *Drevnerusskaia keramika*. Moskva: IA RAN, s. 7-22.

Rusanova, I. P. 1973. *Slavianskie drevnosti VI—IX vv. mezhdu Dneprom i Zapadnym Bugom*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-25. Moskva: Nauka.

Samoilov, K. G. 2003. Sledy drevnei raspashki na materike Borisoglebskogo (XVI) raskopa v g. Staraia Russa i nekotorye problemy izucheniia istorii zemledeliia. In: Machinskii, D. A. (ed.). *Ladoga pervaia stolitca Rusi: 1250 let nepreryvnoi zhizni*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 79-87.

Samoilov, K. G. 2013. Arkheologizovannye sledy raboty srednevekovykh pakhotnykh orudii po materialam issledovanii v Staroi Ruse v 2001—2012 gg. *Vestnik Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta*, 73, 1, s. 103-107.

Sarachev, I. G. 2000. Tipologiia venchikov drevnerusskikh gorshkov Dneprovskogo Levoberezhia. In: Grigorev, A. V. *Severskaia zemlia v VIII — nachale XI veka po arkheologicheskim dannym*. Tula: Grif i Ko, s. 225-236.

Syta, L. 2003. Orni znariaddia z urochyshcha Korovel bilia s. Shestovytsia. In: *Druzhynni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy VIII—XI st.: Materialy Mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru (Chernihiv—Shestovytsia, 17—20 lypnia 2003 r.)*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 144-147.

Syta, L. 2005. Orni znariaddia pratsi iz arkheolohichnykh kolektsii Chernihivskoho istorychnoho muzeiu im. V. V. Tarnovskoho. Kataloh. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*, 5, s. 25-33.

Sytyi, Yu. M. 2016. Pytannia rannoi istorii Chernihova. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (21), s. 27-33.

Tolochko, P. P. 1981. Goncharnoe delo. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Novoe v arkheologii Kieva*. Kiev: Naukova dumka, s. 284-301.

Chernenko, O. Ye., Kazakov, A. L. 2005. *Zvit pro okhoronni arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Chernihivskoho dytyntsia v 2005 r. (vul. Horkoho 6-A «VAL»)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2005/226.

Chernenko, O. Ye., Kazakov, A. L. 2006. *Zvit pro okhoronni arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Chernihivskoho dytyntsia v 2006 r. (vul. Horkoho 6-A, «Val»). Rozkop 1*. 1. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2006/264.

Chernenko, O. Ye., Kazakov, A. L. 2006a. *Zvit pro okhoronni arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Chernihivskoho dytyntsia v 2006 r. (vul. Horkoho 6-A, «Val»). Rozkop 2*. 2. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2006/265.

Chernenko, O. Ye., Kazakov, A. L. 2006b. *Zvit pro okhoronni arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Chernihivskoho dytyntsia v 2006 r. (vul. Horkoho 6-A, «Val»). Rozkop 3*. 3. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2006/280.

Chernenko, O. Ye., Kazakov, A. L. 2010. *Zvit pro okhoronni arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Chernihova u 2006 r. (na rozi vul. Kyrponosa ta Kniazia Chornoho)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2010/168.

O. Ye. Chernenko

BURIED FURROWS OF MEDIEVAL ARABLE IMPLEMENTS IN CHERNIHIV

Evidence of ancient plowing systems known in Scandinavia, Denmark, Italy and Poland was found in North-western Rus on the Rurik hill-fort and Novgorod. Almost always they were dated to the 9th—10th century. Evidence of several arable area, dated by the ceramics of Romny culture to the 9th—10th century, was occurred on the left bank of the Dnieper: in Prorva, near Trubchevsk (Bryansk region, Russian Federation) and Avtunichi in the Chernihiv region. A ploughed area in the northern part of the Chernihiv hill fort was recorded by V. Kovalenko in 1986. Similar traces were recorded by the author in 2005—2006 on the neighboring site at the area of more than 1,500 m^2. The plough line were visible in the virgin soil as long (up to 10 m) rather narrow (from 2 to 10 cm) and deep (5—10 cm) furrows of triangular cross-section. They were filled by the light grey sandy loam with charcoal inclusions. The furrows overlapped each other perpendicularly forming the dense mesh. Individual double furrows with an internal distance of about 20 cm were also recorded. They are evidence of use of the double plough with narrow sub-triangular points. Judging by the location of the furrows the crosswise ploughing of the field was repeatedly carried out over several years. The horizon above ploughing was dated to the 10th century. This dating was based first of all on the finds of rough thick-walled Rus ceramic vessels with a slightly turned, flaring, flat rims, in combination with single fragments of handmade Romny culture ceramics and a slate spindle whorl. The presence of the plowing system directly before the appearance of settlement also challenges the frequently expressed opinion that earlier layers of the of the Chernihiv hill fort were completely destroyed by later activity. Had that been the case, the furrows would not have survived either.

Keywords: Chernihiv, medieval ploughing area, 10th century, Rus.

Одержано 12.01.2021

ЧЕРНЕНКО Олена Євгеніївна, кандидат історичних наук, доцент; доцент Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Чернігів, Україна.

CHERNENKO Olena, Ph. D., Associate professor, T. G. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium», Chernihiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-0627-9095, e-mail: allisscorp@gmail.com.

УДК [688.32:904.2]"16/18"-033.6 DOI: 10.37445/adiu.2021.01.04

А. А. Чекановський

КЕРАМІЧНІ ЛЮЛЬКИ ДЛЯ КУРІННЯ ТЮТЮНУ З ФІГУРАТИВНИМИ ЗОБРАЖЕННЯМИ

Стаття присвячена керамічним люлькам для паління тютюну XVII—XIX ст., виконаним у формах, що зображають людську голову чи обличчя, побутові предмети, тварин або їхні частини. В результаті запозичень з середини XVII ст. деяку кількість люльок південно-східного типу почали виготовляти з чашечками для тютюну у вигляді людської голови або тільки із зображенням обличчя. Різні фасони фігуративних люльок у XVIII ст. розповсюджуються на великій території від Волині до Слобожанщини і Північного Причорномор'я. Автор вважає, що люльки із зображеннями людей, тварин і предметів не запозичені з володінь Османської імперії, а є продуктом розвитку європейського, в тому числі і українського, ремесла і декоративно-ужиткового мистецтва.

Ключові слова: *керамічні люльки для куріння тютюну; люльки у вигляді голови людини; люльки у вигляді тварин; люльки у вигляді предметів; фігуративні люльки; XVII—XIX ст.*

В останні десятиріччя в Україні активізувалося вивчення пам'яток пізнього середньовіччя і модерного часу. Накопичено значний матеріал з археологічних розкопок. З'явилися великі публікації, присвячені різним категоріям знахідок, в тому числі і дрібній керамічній пластиці, а саме — керамічним люлькам. Люльки, які зображають предмети, тварин, голови людей, неодноразово потрапляли в коло уваги науковців. Але оскільки такі знахідки є рідкісними, вони найчастіше розглядаються поодинці, з мінімальною кількістю аналогій. Дана публікація ставить завданням простежити хронологію таких люльок і місця їх виявлення, сформулювати припущення щодо виникнення моди на них і напрямків її поширення. До аналізу залучені знахідки з території України (більше двох десятків артефактів) та з-за кордону. Також автор вважає, що цей різновид керамічних виробів потребує своєї описової назви. В цій публікації вживається визначення «фігуративні люльки» або «люльки з фігуративними зображеннями». Увагу приділено саме керамічним виробам. У XVIII ст. почали вготовляти люльки з сепіоліту, фарфору і дерева. Це сприяло розквіту моди на люльки з фігуративними зображеннями, яка тривала до початку XX ст.

Люльки для куріння тютюну у вигляді тварин були ще в індіанців Північної Америки (Holčik 1984, s. 8). Крім них вони робили також антропоморфні кам'яні люльки (Stemless… 2021). В Європі на люльках північно-західного типу (так званих «голландських», хоч раніше їх почали виготовляти в Англії) різні сюжетні зображення на чашечках з'явилися у XVII ст., у тому числі і зображення обличчя людини (рис. 1: 1; Holčik 1984, s. 90). У Німеччині від початку XVII ст. на люльках зображали не лише чоловіче обличчя, а й путті (рис. 1: 9; Mehler 2009, p. 322—323, 333). Робили такі люльки з каолінової глини, іноді вкривали світло-зеленою поливою (Holub, Kolařík, Lečbychová, Zůbek 2016, s. 162; Mehler 2018, p. 6; Vyšohlid 2014, s 911). Маскарон міг бути звернений як до курця, так і розміщуватися на протилежній стороні чашечки для тютюну. Такі вироби виявлені також у Празі і Вроцлаві (рис. 1: 4, 5; Vyšohlid 2009, s. 969, 972; 2014, s 913). Люльки із зображеннями потрапляли до країн Центральної Європи морем з Англії, Нідерландів або сухопутними шляхами з Німеччини, де у першій половині XVII ст. вже

© А. А. ЧЕКАНОВСЬКИЙ, 2021

Рис. 1. Керамічні люльки із зображенням голови людини або обличчя: 1 — люлька північно-західного типу з обличчям чоловіка. XVII ст. (Holčik 1984, s. 90, далі посилання на джерело див. у тексті); 2 — Гданськ, XVII ст.; 3 — сюжет «крокодил ковтає чоловіка», Регенесбург, Баварія, Німеччина, 1640—1670 рр.; 4, 5 — зображення путті, Прага, друга половина XVII ст.; 6 — Гданськ, 30-ті рр. XVII ст.; 7 — Зборовське, Верхня Сілезія, друга половина XVIII ст.; 8 — Варшава, друга половина XVII ст.; 9 — люлька північно-західного типу із зображенням путті, Амберг, Баварія, Німеччина, середина XVII ст.; 10 — Перемишль, Музей Перемиської землі; 11 — Брно, остання третина XVII ст.; 12—17 — Краків, археологічний музей

теж були майстерні з виробництва люльок (наприклад, з 1628 р. у Кельні). Прикладом можуть бути люльки, знайдені в Гданську, де найстарші знахідки датовані 30-ми роками XVII ст. (рис. 1: 2, 6; Dąbal 2013, s. 203, 215—216). Популярним сюжетом було зображення голови чоловіка з бородою і вусами, якого ковтає крокодил, ілюстрація анекдоту про Волтера Релі (Walter Raleigh) — англійського державного діяча, мореплавця і поета. Рельєфне зображення тварини знаходилося на мундштуку (рис. 1: 3, 6; Dąbal 2013, s. 215—216; Mehler 2009, p. 323; Vyšohlid 2009, s. 977). У 1753 р. в Померанії в місті Росцин (Rościn, Польща) біля покладів каолінової глини виникла мануфактура з виробництва люльок, в тому числі з антропоморфними зображеннями, вона працювала до 1804 р. (Dąbal 2013, с. 210). З 1753 р. у Верхній Сілезії (Зборовське) почала роботу майстерня з виготовлення люльок північно-західного типу. Мануфактура працювала до 1850—55 рр. На ній теж виготовляли вироби з чашечкою у формі голови людини. Цікаво,

що це зображення подібне до «голови турка» (вигляд головного убору, борода з вусами, обличчя знаходилося на протилежній до курця стороні; рис. 1: 7; Grabny, Nocuń 2017, s. 96). Проте такі вироби датуються другою половиною XVIII — першою половиною XIX ст., коли цей сюжет вже був популярним як для глиняних, так і для сепіолітових (пінкових) двоскладових люльок південно-східного типу. Отже, найвірогідніше — це приклад сплаву обох традицій. Люльки з портретними зображеннями (в тому числі з «головою турка») продовжували виробляти і в Англії. Пік популярності таких виробів припав на середину XIX ст. (Coleman 1999—2015).

Люльки «східного» типу походять від іншого різновиду індіанських люльок з південної частини Північноамериканського континенту. (Robinson 1985, p. 150). В XVII ст. фігуративні люльки на Середземномор'ї та у володіннях Османської Порти не поширені. На території Центрально-Східної Європи зустрілися обидві стильові традиції, і з початком місцевого виробництва люльок могло трапитися поєднання технологічних і художньо-пластичних особливостей обох типів. Так застосування для люльок світлопалених глин, і в тому числі — каолінових, могло відбутися під впливом англійських і голландських технологій (тим більше, що в Україні і деяких регіонах Польщі вже була традиція використання такої сировини в гончарстві). Від північно-західного типу люльок також могла бути взята ідея виготовляти чашечку для тютюну з обличчям людини, чи у формі голови. Але при цьому загальний вигляд фігуративних виробів виявився ближчим до люльок «східного» типу. Загальна форма чашечки такого виробу, в залежності від форми переходу її у відросток-тулійку, могла бути у деякій мірі схожа на люльки північно-західного типу, проте у них не було довгого глиняного чубука-мундштука. Це завжди двоскладові люльки південно-східного типу з порівняно короткою тулійкою. Деякі дослідники на основі орієнтального в загальних рисах стилю люльок у вигляді голови людини роблять висновок про їхнє південно-східне («турецьке») первинне походження. Чомусь при цьому не звертають увагу на досить сувору заборону на фігуративні зображення у мусульманському світі. На нашу думку, кращі умови для появи таких виробів були на територіях з немусульманським населенням, де відбувалися активні контакти зі Сходом. Скоріше, варто взяти до уваги моду на східний стиль і час поширення його в християнській частині Європи. Остаточне вирішення питання місця виникнення і шляхів поширення фігуративних люльок залежить від датування цих археологічних артефактів на всій території від Малої Азії до Атлантики.

Другою половиною XVII ст. датована люлька з Варшави, чашечка якої зроблена у вигляді людської голови (розкопки 1977 р. на Замковій площі). Зображено чоловічу голову в тюрбані і з довгими вусами (рис. 1: 8). Люлька виготовлена зі світло-кремової глини і вкрита непрозорою світло-зеленою поливою. Разом з нею виявили три керамічні білоглиняні чубуки голландських люльок (Meyza 1997, s. 42—43). В Польщі глиняні люльки у вигляді людської голови є у зібраннях археологічного музею в Кракові і у музеї люльок і дзвонів у Перемишлі (філія музею Перемиської землі). Вони широко датовані рубежем XVII—XVIII ст. — першою половиною XIX ст. Об'єднує ці люльки типаж чоловічого обличчя з вусами і форма головного убору, зображеного з різним ступенем стилізації. Люлька з перемиської колекції світлоглиняна. Зображення обличчя і елементів одягу добре детальоване. Видно брови, ніс з горбинкою, орнамент на головному уборі. Люлька сформована так, що відросток-тулійка для чубука заходить під чашечку. Передня частина у нього відтворює частину коміра верхнього одягу. Муфта на кінці тулійки товста (рис. 1: 10). Люльки з краківської колекції здебільшого вкриті поливою різних кольорів: зеленою, зелено-оливковою, брунатно-червоною, кремовою. Тісто виробів світло-кремове (рис. 1: 13—16). Є люльки неполив'яні — світло-кремові і темно-сірі, майже чорні, випалені у відновлювальному середовищі («димлені»; рис. 1:12). За формою всі вони близькі до глечикоподібних люльок. Тороїдальний головний убір відповідає традиційній формі вінець чашечки для тютюну. На більшості виробів кінчики вусів на обличчі трохи загнуті догори. Найбільша за розмірами люлька з найреалістичнішим зображенням зроблена з тонковідмученої світлої червонопаленої глини, має гладеньку поверхню. Шапка на голові чоловіка містить два пояси рельєфних рядів з листя аканта. Вочевидь, ця люлька наймолодша серед подібних виробів (рис. 2: 1). Схожа люлька виявлена у Чеських Будейовицях (рис. 2: 2). На відміну від краківської вона випалена у відновлювальному середовищі, має трохи краще деталювання, дещо інше зображення головного убору і дуже гладку, темну поверхню з напівматовим блиском (Preusz 2015, s. 313—314).

Одна з люльок з колекції археологічного музею в Кракові має на чашечці зі сторони протилежної до відростка-тулійки рельєф з обличчям і верхньою частиною тіла жінки (рис. 1: 17). Виріб виготовлений з білої каолінової глини. Люлька була у вжитку, при виготовлені відтиснута грубо, несиметрично, має глечикоподібну форму, невеликі розміри. Форма муфти на тулійці характерна для

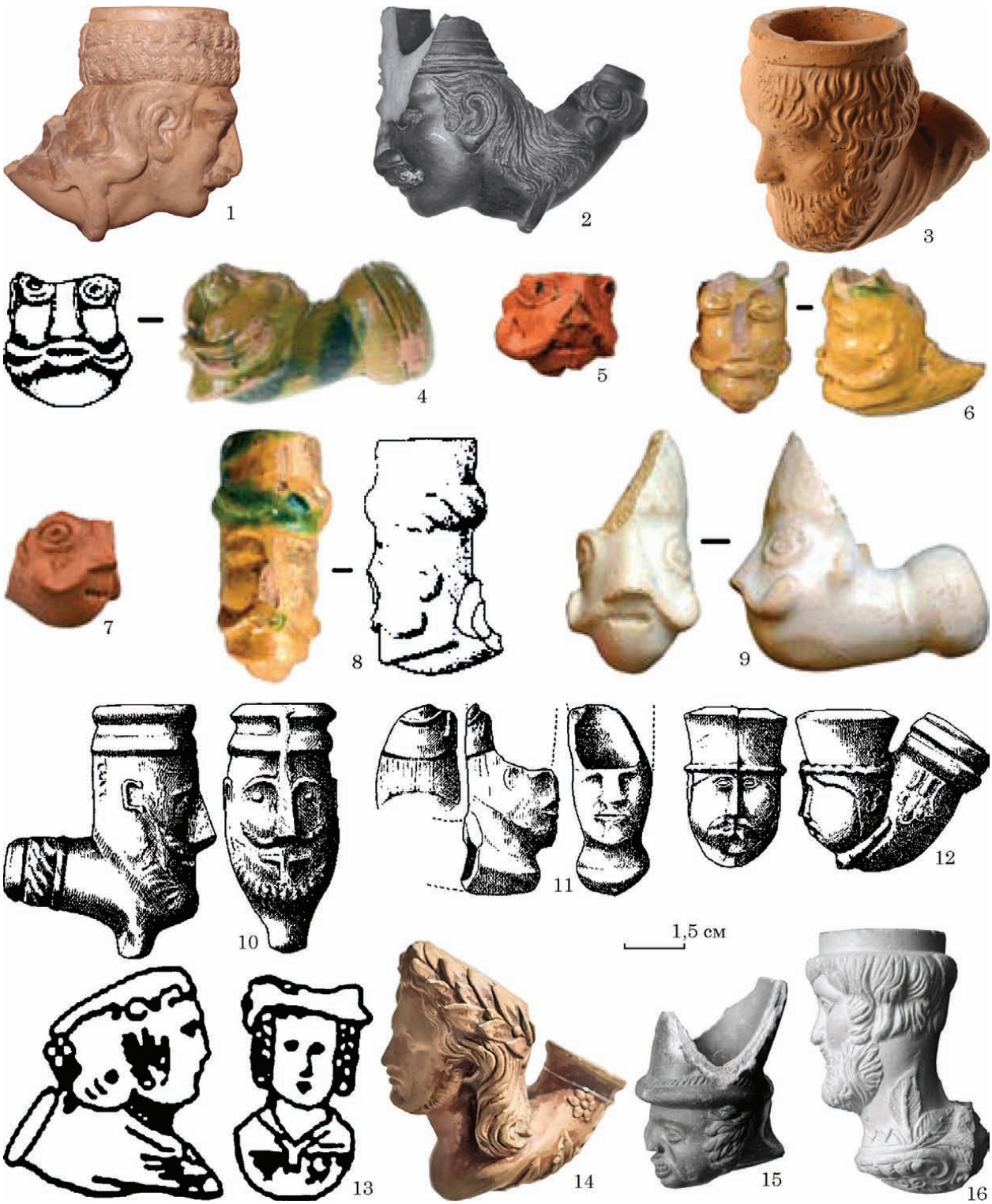

Рис. 2. Керамічні люльки із зображенням голови людини: 1 — Краків, археологічний музей; 2 — Чеські Будейовиці, кінець XVIII — початок XIX ст.; 3 — зображення Улісса С. Гранта, президента Сполучених Штатів (1869—1877 рр.), вироблена в м. Гроссальмероде (Німеччина, земля Гессен); 4 — східноєвропейське виробництво, Прага, Нове Місто, XVIII ст.; 5 — Прага, Нове Місто, XVIII ст.; 6 — Прага, Нове Місто, XVIII ст.; 7 — Прага, Нове Місто, XVIII ст.; 8 — можливо вироблена в Сілезії, Прага, Старе Місто, XVIII ст.; 9 — Празький град, XVIII ст.; 10 — виготовлено в м. Кіоджа (Італія), музей м. Ровінь (Св. Катерина), Хорватія, 1750—1850 рр.; 11 — виготовлено в м. Кіоджа (Італія), музей м. Ровінь, Хорватія, 1650—1750 рр.; 12 — виготовлено в Зелово (Сінь), знайдено у м. Тріль, Гардун, Хорватія, XVIII ст.; 13 — Москва, середина — друга половина XVIII ст.; 14 — історичний музей Державного Корсунь-Шевченківського історико-культурного заповідника, XIX ст.; 15 — «голова військового, Наполеон» (?), західноєвропейське виробництво, Празький град, XVIII ст.; 16 — «філософ», західноєвропейське виробництво, Празький град, XVIII ст.

XVIII ст. Виріб вкрито світло-зеленою поливою (Puziuk 2016, s. 288, 296, 299). Ця люлька може бути прикладом поєднання західних і східних технологічних і стилістичних традицій. Місце розміщення антропоморфного зображення і глиняне тісто такі ж, як у німецьких люльок з путті. Але загальна форма люльки безумовно належить до південно-східного типу.

Восени 2017 р. в археологічному музеї в Кракові відбулася велика виставка, присвячена люлькам. Крім виробів, що зображають голову чоловіка, в експозиції була представлена люлька у вигляді чобота. Колір випаленої глини у неї світло-кремовий. Виріб вкрито світло-зеленою поливою. Станом на 2017 р. в Кракові не було знахідок слідів виробництва люльок у другій половині XVII — на початку XVIII ст. (напівфабрикатів, браку, чи підставок для висушування і випалу виробів). Натомість, такі археологічні матеріали відомі у Варшаві і Вільнюсі. (Puziuk 2015, s. 83, Puziuk 2017). У Варшаві з площі Замкової походить ще одна люлька з каолінової глини з чашечкою у вигляді чоловічої голови (збереглася лише чашечка). Вінця нагадують невисокий головний убір. Відросток-тулійка не збереглася, тому важко визначити — це люлька «голландського» чи «турецького» типу. Знахідка датована початком XIX ст. (Meyza 1999, s. 14).

Фігуративні люльки південно-східного типу виявлені також у Чехії, зокрема в Брно, Празі, Чеських Будейовицях. У Брно люлька зі світло-зеленою поливою на відміну від виробів з колекції краківського музею має інший кут між чашечкою і тулійкою, але подібна до них за спрощеним стилем зображення. Знахідка датується останньою третиною XVII ст. (рис. 1: 11; Holub, Kolařik etc 2016, s. 164—165). Люльки у вигляді «голови турка», датовані XVIII ст., знайдено в Празі (рис. 2: 4—9; Vyšohlid 2011, s. 74, 81). Як аналоги для них вказана люлька, що виявлена у Вроцлаві. Місцем її виробництва називають Болеславець, чи Ґлоґув (Польська Сілезія; Vyšohlid 2009, s. 981). Чеські вироби є як теракотові, так і з поливою, білою, зеленою та жовтою. Глиняна маса має світло-кремовий колір, рудий і білий. За формою вони подібні до люльок з краківського музею, але чашечка трохи вища і над «тюрбаном» знаходяться невисокі циліндричні вінця. Martin Vyšohlid вважає, що зображення на люльках є не запозиченням, а відображенням у народній культурі кількох століть турецької експансії та постійної загрози для Центральноєвропейського регіону (Vyšohlid 2011, s. 74). Разом з цими люльками опубліковано фрагмент виробу у вигляді чобота. Виріб має світлокремове глиняне тісто, датований XVIII ст., місцем походження названа Східна Європа (рис. 5: 3; Vyšohlid 2009, s. 968). Серед люльок північно-західного типу є фасон у вигляді чобота. У таких виробів носок чобота перходить у мундштук (Mechler 2010, s. 202, 398, 406). Ще одна фрагментована люлька з Праги на тулійці має рельєф, що зображує риб'ячий хвіст (Vyšohlid 2011, s. 82). Цей рельєф є елементом відтиснутим у формі. Колір глиняного тіста світло-рудий, такий же як у виробу у вигляді чобота. Люльку, яка відтворює голову чоловіка з вусами, з Чеських Будейовиць датовано кінцем XVIII — початком XIX ст. Її колір чорний, виріб випалено у відновлювальному середовищі. Можливо вона теж походить з Польщі або Угорщини (рис. 2: 2; Preusz 2015, s. 313—314). У 1652 і 1657—58 рр. у Чехії вводилася заборона на куріння тютюну. Але вона не вплинула на поширення цієї звички і в 1664 р. знову було дозволено продаж і введені податки на імпортний тютюн (Vyšohlid 2009, s. 992).

Фігуративні люльки відомі також у Середземномор'ї, зокрема у Хорватії. В музеї міста Ровінь зберігається антропоморфна люлька з чашечкою у формі жіночої голови (як вважає автор публікації) в головному уборі. Її глиняне тісто має брунатний колір. Внутрішній об'єм чашечки для тютюну сполучається через три отвори у дні з відростком-тулійкою для чубука. Місце знахідки невідоме. Виріб виготовлено у м. Кіоджа. (Chioggia) поблизу Венеції в перший період роботи тамтешньої майстерні з 1655 по 1750 рік (рис. 2: 11; Bekić 1999—2000, s. 263, 275). Ще одна люлька з м. Ровінь (Sv. Katarina, Rovinj) зображає голову чоловіка з бородою і вусами з кінчиками догори. Промодельовано волосся. Головний убір позначено валиком. Над ним знаходиться другий валик вінець. Тулійка заходить під чашечку і має невеличкий виступ донизу. Муфта тулійки виділена невисоким рельєфом. Глиняне тісто жовте. Виготовлена люлька у м. Кіоджа (Chioggia) поблизу Венеції у 1750—1850 рр. (рис. 2: 10; Bekić 1999—2000, s. 263, 275). З хорватського містечка Зелово (Zelovo, Sinj), де була досліджена майстерня з виготовлення люльок, походить виріб у формі голови людини з вусами і бородою. Над бровами є тонкий валик довкола чашечки, який відділяє обличчя від вінець, надаючи їм легку подобу головного убору. Автор публікації вважає, що це — голова солдата, і повідомляє про аналогічну люльку, зроблену в Неаполі. Глиняне тісто помаранчевого кольору. Тулійка прикрашена стилізованим рослинним мотивом. Датується люлька серединою XIX ст. Для цього часу вона має досить «старомодну», спрощену форму (рис. 2: 12; Bekić 1999—2000, s. 267, 278).

Ще одна хорватська люлька з темно-сірої глини і червоним ангобом, та лощеною гла-

денькою поверхнею має виразні зооморфні мотиви. Глечикоподібна чашечка і муфта тулійки прикрашені рельєфом у вигляді зубастої пащі. Муфта на тулійці має форму зрізаного конуса. Чашечка з'єднана з тулійкою одним отвором (рис. 4: 5). Місце знахідки невідомо, можливо — острів Бісаг, о-ви Корнати (Bisag u Kornatima; Bekić 1999—2000, s. 265, 277). Зображення тварини на деталях люльок могло бути і більш реалістичним. Прикладом є тулійка з помаранчевої глини, з гладенькою поверхнею. Муфта на її краю виконана у формі голови тварини, ймовірно, лева, із роззявленими щелепами (знайдено у м. Сутомищиця, острів Углян (Sutomišćica, Ugljan), місце виробництва невідоме (рис. 4: 6; Bekić 1999—2000, s. 269, 279).

На початку XVIII ст. в Австрійській імперії почали виробляти люльки для куріння тютюну з мінералу сепіоліту (Holčik 1984, s. 13; Смирнов 2010, с. 110), який є надзвичайно придатним для художнього різьблення (Holčik 1984, s. 40—43, 115—116). Ці люльки загалом відповідали двочастинному південно-східному типу. Сепіоліт дозволяв виконувати складні композиції і надзвичайно реалістичні зображення. Розквіт виробництва пінкових люльок і найбільше поширення припадає на другу половину XVIII — початок XX ст. Це вплинуло на стиль фігуративних керамічних люльок обох типів. Зображення стали набагато реалістичнішими (рис. 2: 1—3, 14—16). Крім продовження у новій якості сюжету з так званим «турком», з'являються портрети філософів, античних героїв, військових, моряків, жінок, африканських тубільців (рис. 2: 3, 14—16; 3: 8, 14). Починають зображати відомих реальних осіб, наприклад: імператорів, королів, полководців, президентів, письменників, шаржовані фігури відомих політиків (Clay… 2021; Coleman 1999—2015; Gosse 2009, p. 6; Mechler 2018, fig. 4; Milošević, Topić 2011, s. 304; Vyšohlid 2009, s. 968). Щодо люльок з головою «турка» то у Франції з середини XIX ст. навіть виникли назви їх традиційних різновидів, такі як «Алі-Паша», «Султан», «Великий Мохамед», «Ібрагім» та ін. (Vyšohlid 2011, s. 74). Зміну стилю портретних люльок добре помітно на прикладі виробів XVIII ст. з Москви — від невеликої чорнолощенної зі спрощеним зображенням чоловіка з бородою і вусами до червонолощенної люльки у вигляді реалістичного, добре детальованого жіночого погруддя (рис. 2: 13; 3: 4; Розенфельдт 1968, с. 38, 57, 105, 115). На цей же період припадає поширення в Європі фаянсових і фарфорових фабрик. З'являються фабричні люльки з цих матеріалів. Вони не розглядаються в даній роботі, але звернемо увагу, що фарфорові і фаянсові люльки крім фігуративної пластики, часто оздоблювали сюжетним розписом. Люльки з тонковідмучених глин, які після випалу дають кремово-медові відтінки, нагадують пінкові вироби, але виконуються за допомогою штампів серійно і є значно дешевшими. Це давало змогу успішно конкурувати їм на ринку з пінковими, а потім і з дерев'яними люльками. Декоративність форм керамічних люльок з другої чверті XVIII ст. збільшується повсюдно. Люльки з білої каолінової глини північно-західного типу з керамічним мундштуком з XIX ст. теж почали виготовлятися з чашечками у вигляді реалістичних зображень голови людини та інших сюжетів (Clay trade pipes 2021; Coleman, H. 1999—2015). Поява цигарок і сигарет теж стимулювала виробників пінкових люльок урізноманітнювати сюжети і привабливість виробів. Подібний вплив був і на керамічні люльки. Як приклад наведемо люльку фабричного виробництва XIX ст. у вигляді чобота (рис. 5: 6; Holčik 1984, s. 69). Хоча прості традиційні фасони за рахунок значно нижчої ціни залишалися цілком конкурентними до початку XX ст. і вироблялися на багатьох фабриках Центральної Європи (Bielich, Čurný 2009, s. 355—357; Preusz 2015, s. 327—333; Puziuk 2017).

Першу спробу огляду фігуративних антропоморфних люльок з території України зробив Є. С. Калашник. Він розглянув знахідки з Києва, Аккерманської фортеці (Білгород-Дністровський), Миропілля (Сумщина), з Маріуполя. Також згадав знахідки з Гродна і Варшави. Дослідник повторює припущення про турецький імпорт щодо знахідок у Білгороді-Дністровському і Маріуполі, та в цілому теж вважає XVIII ст. часом поширення таких люльок у Східній Європі (Калашник 2015a, с. 33—36). Фігуративних люльок, опублікованих у наукових статтях, і тих, що є в колекціях музеїв, є більше, ніж описано в згаданій статті. Можна навіть виділити кілька фасонів люльок із зображенням голови людини. Схожими виглядають люльки з музею Державного історико-культурного заповідника в Острозі та знахідки з Миропілля (Калашник 2015b, с. 42) і Маріуполя (Горбов, Божко 2012; Горбов, Божко, Кушнір 2013, с 139, 148) (рис. 3: 2; 5: 3). Їхніми аналогами є люльки XVIII ст. з Москви (рис. 3: 4; Розенфельдт 1968, с. 38, 105) і Підмосков'я (Дединово; рис. 3: 7; Грачева 2015, с. 77), фрагмент люльки з краківської колекції (рис. 1:12). Всі вироби є стилізованим зображенням голови чоловіка з вусами і бородою у невисокому циліндричному головному уборі. Поверхня виробів гладенька, колір глиняного тіста сірий і чорний. Вуса направлені кінчиками догори, борода з вусами не з'єднана. Люлька з Миропілля чорнолощена, тісто з білуватими включеннями, висота чашечки 3,8 см, діаметр 2,4 см, довжина вцілілої частини

Рис. 3. Керамічні люльки XVIII—XIX ст. із зображенням голови людини або обличчя: 1 — Київ, вул. Олегівська, 41; 2, 3 — музей Державного історико-культурного заповідника, Острог; 4 — Москва, XVIII ст.; 5 — Маріуполь, середина XVIII ст.; 6 — Миропілля, Сумська обл.; 7 — Дединово, Московська обл., початок XVIII ст. 8 — люлька з клеймом «…HONIG W… / … CHEMNITZ», знайдено в Дубровнику, Кула Горні, Хорватія, вироблена у Банській Штявниці, Словаччина, початок XIX ст.; 9 — р-н Кам'янської січі, Херсонський обласний краєзнавчий музей, XVIII ст. 10 — Київ, ур. Гончарі-Кожум'яки, XVIII ст. 11 — музей Державного історико-культурного заповідника, Дубно, XVIII ст.; 12 — Хмільник, XVIII—XIX ст.; 13 — Острог, XVIII—XIX ст. 14 — «моряк з люлькою», вироблено Blanc Garin у м. Живе (Givet), знайдено на о-ві Помег, Фріульські о-ви, Марсель, Франція; 15 — Київ, ур. Гончарі-Кожум'яки, вул. Воздвиженська, 50, XVIII ст.

тулійки — 1,8 см, кут між чашечкою і тулійкою 75° (Калашник 2015b, с. 42). Ці люльки є варіантом сюжету вже згаданих виробів з Варшави, Перемишля, Брно (рис. 1: 8, 10, 11).

Розглянемо інші фасони українських портретних фігуративних люльок. В експозиції Острозького краєзнавчого музею представлена білоглиняна глечикоподібна люлька більш простої форми з личиною (рис. 3: 3). Борода і вуса не виділені рельєфом. Виріб схожий на фрагмент полив'яної оливково-зеленої люльки (глиняне тісто світло-кремове) з краківської колекції (рис. 1: 18).

У кінці XVIII — першій половині XIX ст. реалістичність портретних люльок значно покращилась і зображення набули справді «східного» колориту. Якщо люльки з Чеських Будейовиць і Кракова портретують чоловіка, зовнішність якого можна визнати за карпатсько-балканський типаж, то люлька з Києва (рис. 3: 1) дуже реалістично зображає безумовно «східного» вусаня без бороди в тюрбані. Унікальна за майстерністю виконання люлька з Херсонського обласного краєзнавчого музею, вірогідно, відтворює голову жінки з намистом на шиї та в тюрбані з прикрасами (рис. 3: 9). Вона належить колекції з досліджень Кам'янської Січі (1709—1711 рр.; Братченко 2010, с. 64). Поселення в цьому місці біля Каїрської переправи через Дніпро, можливо за виключенням нетривалих періодів, існувало протягом XVIII ст. і пізніше.

На основі фасону люльки з бутоноподібною нижньою частиною чашечки і тулійкою, яка утворює під нею гребінь (рис. 3: 15), в Україні з другої половини XVIII ст. поширюється різновид люльки із зображенням голови чоловіка. Припускаємо — це розвиток вказаного більш простого фасону люльок, до якого додали бароковий декор. Обидва фасони, тим не менш, побутували паралельно (Чекановський, Чміль 1996, с. 105; Войтюк 2017, с. 220). Знахідки таких бутоноподібних люльок з личиною відомі у Києві, Дубно, Острозі, Хмільнику (рис. 3: 10—13). Всі вони білоглиняні або світлоглиняні. Обличчя на люльках безвусе або з тонкими невеликими вусами, головний убір невисокий, циліндричний, зображено стоячий комір верхнього одягу. Можливо, це — елемент військового однострою. Вироби з Києва і Дубна вкриті світло-зеленою поливою (Чекановський, Чміль 1996, с. 103, 105), про знахідку в Хмільнику автор публікації пише: «Вкрита прозорою поливою» — і вказує, що вона є прямою аналогією люльки з Києва (Виногродська 2016, с. 153—154, 156, 159). Люлька виявлена в заповненні об'єкта другої половини XVIII ст. разом з артефактами XVIII—XIX ст., в тому числі з люльками кінця XVIII—XIX ст. В Києві аналогічний виріб знайдено у культурному шарі XVIII ст. поблизу гончарних майстерень, у яких серед іншого виготовляли люльки. Ще одна ціла люлька такого фасону є в колекції Національного музею історії України (Терещук 2014, с. 179). В Острозі знахідка зроблена у заповненні XVIII ст. Люлька виконана грубо, немає розчленування «бутона» під личиною на «пелюстки», а завитки на гребні тулійки під чашечкою ледь помітні (рис. 3: 13). Невиразне деталювання може бути пояснено тим, що для неї форма-модель не виготовлялась окремо, а бралася натомість інша люлька. Разом зі згаданою знахідкою були виявлені й інші люльки того ж часу. Причому кілька форм тотожні виробам з Хмільника. Нефігуративні люльки з бутоноподібною і мушлеподібною нижньою частиною чашечки з археологічних об'єктів в Острозі (Войтюк 2017, с. 220), в Дубно і в Хмільнику (Виногродська 2017, с. 159) мають аналоги як в Україні, так і в Центральній Європі та датуються XVIII—XIX ст. (Bielich, Čurný 2009, p. 345—349, 355—356; Bekić 1999—2000, s. 273, 276; Vyšohlid 2009, s. 983, 989; Vyšohlid 2011, s. 82, 87; Milošević, Topić 2011, s. 301—310; Preusz 2015, s. 315).

Ще одним фасоном люльок із зображенням обличчя були великі білоглиняні вироби з виступаючим рослинним рельєфом на бокових сторонах чашечки і личиною зі сторони, протилежної курцеві. Вони знайдені в Корсуні-Шевченківському (рис. 4: 1; Воляник, Шкарбан, Приймак, Шекера 1989, табл. 70), у карантинному дворі Аккерманської фортеці (рис. 4: 2; Біляєва, Фіалко 2005, с. 84), є у колекції музею Державного історико-культурного заповідника в Дубненському замку (рис. 4: 3) і в експозиції Херсонського обласного краєзнавчого музею (рис. 4: 4). Люльки збереглися фрагментованими. Розміри цілих виробів були по висоті і довжині більші за 6 × 6 см., у товщину чашечка люльки з Аккерманської фортеці — 2,8 см. Вірогідно вони належать до різновиду горщикоподібних люльок. Верх чашечки і тулійка гранчасті. Судячи з характеру і кольору глиняного тіста, аккерманська люлька походить з Подніпров'я або Волині. Для причорноморських і турецьких люльок масовим є використання червонопалених глин, ангобів червонувато-вишневого і бузкового відтінків. За розміром і оздобленням люльки характерні для другої половини XVIII — початку XIX ст. Цікавою аналогією до цих знахідок є глечикоподібні люльки, які датуються 1755—1802 рр., виявленні і виготовлені у поселеннях моравських переселенців у Північній Кароліні. Це світлоглиняні теракотові і полив'яні люльки. Полива зелена, чорна, брунатна, жовта і прозора. На виробах зображення обличчя теж поєднано з рослинним орнаментом, чашечка і тулій-

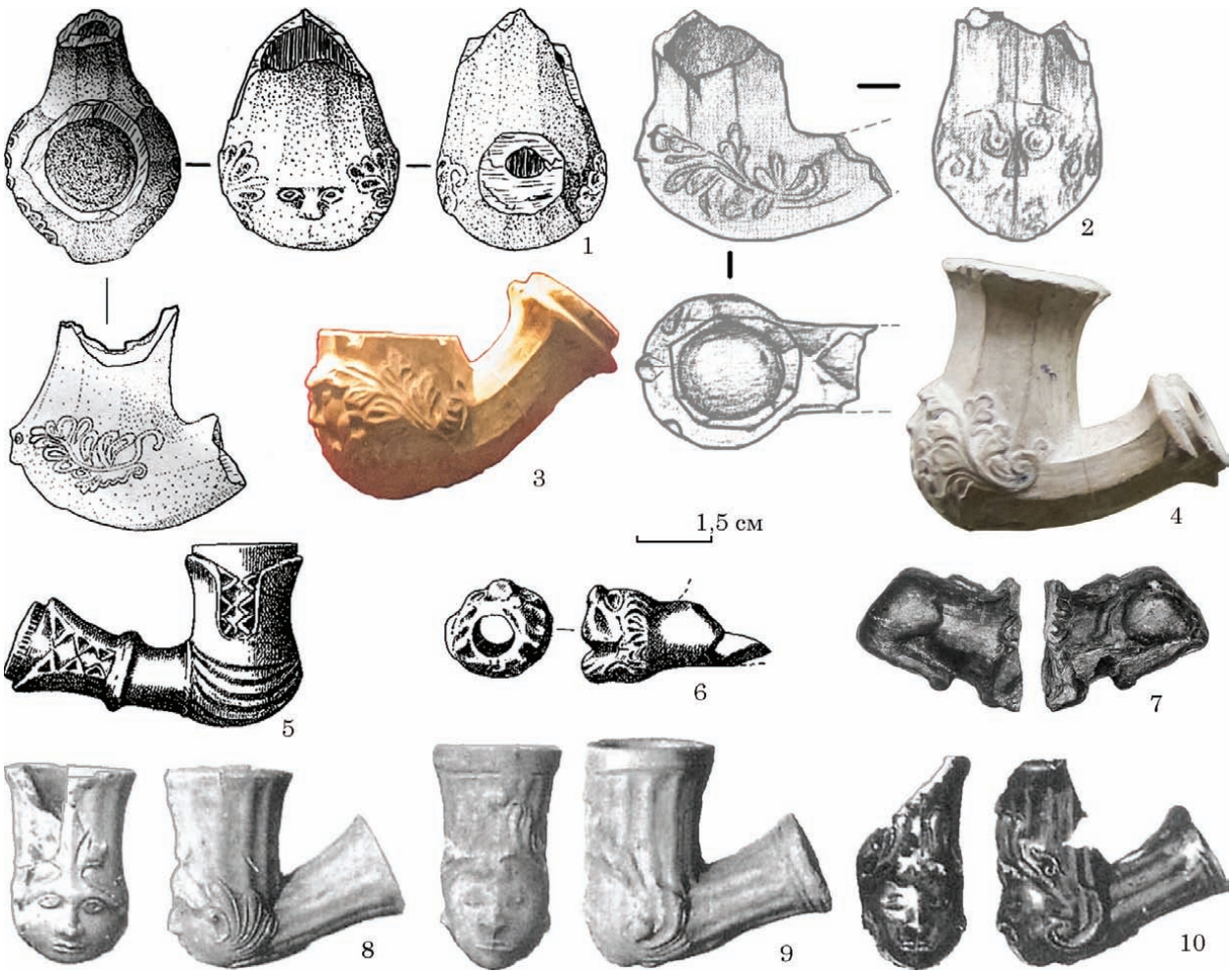

Рис. 4. Керамічні люльки XVIII—XIX ст. із зображенням обличчя і люльки із зооморфними елементами: 1 — Корсунь-Шевченківський; 2 — Аккерманська фортеця, Білгород-Дністровський; 3 — музей Державного історико-культурного заповідника, Дубно; 4 — Херсонський обласний краєзнавчий музей; 5 — підводна знахідка, острів Бісаг, о-ви Корнати, Хорватія, друга половина XVII ст.; 6 — Сутомищиця, острів Углян, Хорватія; 7 — Городок, XVIII ст.; 8, 9 — неполив'яні, Північна Кароліна, 1755—1802 рр.; 10 — брунатна полива, Північна Кароліна, 1755—1802 рр.

ка гранчасто-рельєфні (рис. 4: 8—10; South 2002, p. 238—245).

Фігуративних люльок із зооморфними мотивами в Україні відомо мало. Ціла форма знайдена в Києві під час досліджень біля церкви Феодосія Печерського (вул. Цитадельна, 3) у 2018 р. (Івакін, Оленич, Баранов 2020, с. 68—69). Люлька знайдена в об'єкті разом зі срібними копійками Петра I. Вона ціла, невживана, світлоглиняна, розмірами приблизно 5 × 2,5 см. Край «пащі» утворює вінця чашечки. Рельєфно пророблені нижні і верхні ікла, око. Завитки на чашечці і тулійці можуть означати різні частини тіла тварини (можливо вухо, гриву, луску). Зображення стилізоване і показує зубасту потвору узагальнено (рис. 5: 7). Ще один фрагмент схожої білоглиняної люльки з чашечкою у вигляді пащі тварини виявлений у Бучаку (багатошарове поселення Гряда II, Канівський р-н Черкаської обл.) в 2017 р. Висота чашечки трохи більша за 3 см. Край «пащі» закінчується нижче вінець. У «верхній щелепі» на боковій стінці чашечки видно три гострих зуба, у нижній — чотири. Інші деталі голови звіра дуже орнаментально стилізовані. Автори розкопок розрізнили «передні ніздрі та очі, маленькі вуха із рослинним пагінцем та шерсть (левова грива?) на шиї». Знахідка датована кінцем XVII — початком XVIII ст. (рис. 5: 8; Пробийголова, Куштан 2019, с. 69—70).

Під час розкопок на території Михайлівського монастиря в Києві було знайдено фрагмент білоглиняної люльки, який нагадував бутоноподібні люльки з високими пелюстками. Але розмір рельєфної «пелюстки» на чашечці і деякі елементи ритованого орнаменту дозволяють припустити, що це теж міг бути виріб у вигляді розкритої пащі тварини (рис. 5: 9). Край «пащі» знаходиться нижче вінець. Висота чашечки близько 4,5 см. Люлька виявлена у заповненні будівлі з матеріалами XVII—XVIII ст. (Чекановський

Рис. 5. Керамічні люльки із зображенням чобіт і люльки із зооморфними елементами: 1 — археологічний музей в Кракові; 2 — Київ, ур. Гончарі-Кожум'яки, вул. Воздвиженська, 43, друга половина XVIII ст.; 3 — Прага, р-н Na Poříčí, XVIII ст.; 4 — Батурин, цитадель, початок XVIII ст.; 5 — Київ, Печерськ, вул. Цитадельна; 6 — виготовлена у м. Мартін, Словаччина, кінець XIX — початок XX ст.; 7 — Київ, вул. Цитадельна, 3, початок XVIII ст.; 8 — Бучак, Черкаська обл., кінець XVII — початок XVIII ст.; 9 — Михайлівський Золотоверхий монастир, Київ, кінець XVII — XVIII ст.

2020, с. 99—100). Усі три описані люльки за пропорціями чашечки можна віднести до горщикоподібних. Найменший діаметр чашечки знаходиться у верхній її частині. Аналогією українським зооморфним люлькам є наведена вище знахідка з Хорватії (рис. 4: 5).

Унікальним є фрагмент зооморфної люльки знайдений у м. Городок Хмельницької обл. (рис. 4: 7; Чекановський 2018, с. 272, 276—277). Ця знахідка найбільше близька до стилю пізніх фігуративних пінкових люльок. Виріб випалено у відновлювальному середовищі. Він має сіро-брунатну гладеньку поверхню. Це — тулійка і мала частина чашечки. Зображено тварину, що припала до землі або сидить, вірогідно — лева. Добре розрізняються задні лапи, хвіст з китицею на кінці, завитки гриви. Отвір для чубука розташований у задній частині тулуба тварини. «Голова», вочевидь, була чашечкою для тютюну. Фрагмент люльки знайдено

в об'єкті, який широко датований кінцем XVII—XVIII ст. (Нечитайло, Чекановський 2018, с. 106—107). Аналогій цьому виробу поки що не знайдено. Стилістично подібним є вже згаданий фрагмент люльки з Хорватії, у якої завершення тулійки виконано у формі голови тварини (рис. 4: 6; Bekić 1999—2000, s. 269, 279).

Довгий час для фігуративної білоглиняної люльки у вигляді пари чобіт (рис. 5: 2), знайденої під час дослідження гончарних майстерень в Києві в урочищі Гончарі-Кожум'яки (вул. Воздвиженська, 43; Чекановський, Чміль 1996, с. 103, 105), як аналог був відомий лише невеликий фрагмент люльки з Печерська (Київ, вул. Цитадельна, розкопки 1988 р.; рис. 5: 5; Качан, Балакін 2010, с. 141, 142). Люлька з Гончарів-Кожум'яків датується серединою — другою половиною XVIII ст. В 2005 р. у Батурині в розкопі № 14, закладеному в північно-східній ділянці цитаделі, була виявлена ще одна люлька близького фасону (рис 5: 4). Вона виконана у формі чобота зі штампованим орнаментом і вкрита зеленою поливою (Юхно 2016, с. 283). Вона старша за київську люльку, датується початком XVIII ст. (верхня дата — 1709 р.). Ця знахідка дуже схожа на люльку з колекції краківського археологічного музею (рис. 5: 1). На відміну від київської люльки, чашечки в обох виробів виконані у вигляді лише одного чобота. Цей фасон був популярним у Центральній Європі тривалий період і доказом цього є люлька кінця XIX — початку XX ст. з міста Мартін у Словаччині (рис. 5: 6). Особливістю її, порівняно з іншими згаданими у цій статті виробами, є покриття червоною поливою і відкидна металева кришка на чашечці. Висота виробу разом з чашечкою становить 4,5 см (Holčik 1984, s. 69, 184).

В результаті широкого огляду фігуративних люльок є можливість сформулювати деякі висновки та спостереження. Фігуративні керамічні люльки Центрально-Східної Європи можуть бути результатом поєднання художніх і технологічних ідей виробництва люльок північно-західного і південно-східного типів (одночастинного і двочастинного). Від англійських, голландських, німецьких люльок взято ідею і, можливо, деякі сюжети фігуративних зображень, технологію виготовлення з каолінової глини, оздоблення поливою. Від «східного» типу походить загальна форма двочастинної люльки з чашечкою і окремим чубуком. Статися це могло на територіях, де була традиція виготовлення кераміки зі світлопалених глин і поклади каолінової глини, а саме на землях Польщі й України. Найбільша популярність фігуративних люльок припадає на XVIII—XIX ст. У XVIII ст. вони демонструють прояв барокової стилістики у декоративно-прикладному мистецтві і ремеслі. Поштовхом до більшої реалістичності і урізноманітнення сюжетів став початок виробництва пінкових люльок. Люльки з простою умовною антропоморфністю продовжували продукуватися у другій половині XVIII—XIX ст. Оздоблення зооморфних люльок розвивалося за тими ж тенденціями, що і антропоморфних. Керамічні люльки, які зображали речі, з'являються до появи пінкових виробів. Висновки щодо розвитку цієї групи знахідок потребують аналізу більшої кількості артефактів. Наразі можна твердити про існування двочастинних люльок південно-східного типу у вигляді чобіт з початку XVIII ст до кінця широкого використання керамічних люльок на початку XX ст., після закінчення першої світової війни.

ЛІТЕРАТУРА

Біляєва, С., Фіалко, О. 2005. Люльки з Карантинного двору Аккерманської фортеці (за матеріалами розкопок 2004 р.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 14, с. 79-86.

Братченко, Т. Г. 2010. *120 раритетів Херсонського краєзнавчого музею*. Херсон: Гілея.

Виногродська, В. 2016. Археологічні дослідження у м. Хмільник Вінницької області. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 26, с. 148-166.

Войтюк, О. 2017. Дослідження пізньосередньовічного Острога. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 218-221.

Воляник, В. К., Шкарбан, А. С., Приймак, В. В., Шекера, І. М. 1989. *Звіт про охоронні археологічні дослідження в м. Корсунь-Шевченківський Черкаської області у 1989 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/198.

Горбов, М. В., Божко, Р. П. 2012. Папакома — забытые страницы истории Северного Приазовья. *Кальміуська фортеця та старий Маріуполь за археологічними та письмовими джерелами*. Режим доступу: http://papacoma.narod.ru/articles/domaha2011.htm (Дата звернення 29 грудня 2020).

Горбов, В. Н., Божко, Р. П., Кушнір, В. В. 2013. Археологічні комплекси на території фортеці Кальміус та її околиць. *Донецький археологічний збірник*, 17, с. 132-149.

Грачева, И. 2015. Дединово. *Московский журнал*, 1 (288), с. 76-84.

Івакін, В., Оленич, А., Баранов, В. 2020. Науково-рятівні дослідження Печерського містечка (м. Київ). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 29, с. 67-70.

Калашник, Є. 2015a. Курильні люльки антропоморфного типу. В: *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XIV Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. Чернігів, Україна, 17—19 квітня 2015 р.* Чернігів: ІА НАН України, с. 33-36.

Калашник, Є. 2015b. Нові знахідки козацьких старожитностей на Сумщині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 24, с. 41-48.

Качан, В., Балакин, С., 2010. Керамічні люльки XVIII ст. з розкопок на території КПЛ. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 19, с. 139-145.

Мироненко, Л. В. 2017. *Керамічний комплекс Батурина XVII — початку XVIII ст.* Дисертація к. і. н. ІА НАН України.

Нечитайло, П., Чекановський, А. Нові знахідки керамічних люльок для куріння тютюну з розкопок у м. Городок Хмельницької обл. у 2017 р. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 27, с. 104-107.

Пробийголова, О. Куштан, Д. 2019. Нові матеріали козацької доби з села Бучак на Канівщині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 28, с. 67-71.

Розенфельдт, Р. Л. 1968. *Московское керамическое производство XII—XVIII вв.* Археология СССР. Свод археологических источников, Е1-39. Москва: Наука.

Смирнов, С. 2010. Пенковая трубка. *Наука и жизнь*, 10, с. 110-111.

Терещук, О. 2014. Козацькі люльки XVII—XVIII століть в колекції НМІУ. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 23, с. 177-184.

Чекановський, А., Чміль, Л. 1996. Люльки з розкопок Гончарів-Кожум'як (на Києво-Подолі). *Українське гончарство*, 3, с. 99-108.

Чекановський, А. А. 2018. Знахідки люльок для куріння тютюну XVII—XVIII ст. з розкопок на Поділлі. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 269-279.

Чекановський, А. 2020. Дрібна керамічна пластика XVII—XVIII ст. з досліджень Київського Михайлівського Золотоверхого Монастиря і прилеглих територій у 1969—1999 рр. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 29, с. 93-101.

Юхно, Ф. 2017. Козацькі люльки з Батурина. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 1 (1), с. 282-287.

Bekić, L. 1999. Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 32—33 (1), s. 249-280.

Bielich, M., Čurný, M. 2009. Pipe finds from Nitra and Nitra pipe production. *Studies in Post-Medieval Archaeology*, 3, s. 337-362.

Clay… 2021. Clay trade pipes. *Peach State Archaeological Society. Lloyd E. Schroder* (online). Режим доступу: https://www.peachstatearchaeologicalsociety.org (Дата звернення 8 січня 2021).

Coleman, H. Dawnmist Studio. 1999—2015. *The art and archaeology of clay pipes*. Режим доступу: http://www.dawnmist.org/gallery.htm (Дата звернення 29 грудня 2020).

Dąbal, J. 2013. Fajki badań archelogicznych południowej części Wyspy Spichrzów w Gdańsku. In: *XVIII Sesja pomorzoznawcza*, II. Malbork: Muzeum Zamkowy w Malborku, s. 199-220.

Gosse, P. Philip. 2009. Pipes from the island of Pomegues in Marseille. *Gosse's site*. Режим доступу: http://philippe.gosse.pagesperso-orange.fr/Chioggia/intro.pdf (Дата звернення 29 грудня 2020).

Grabny, B., Nocuń, P. 2017. Od wsi tradycyjnej do ośrodka produkcyjnego. XVIII-i XIX-wieczne przemiany w strukturze osadnictwa na przykładzie wsi Zborowskie na Górnym Śląsku i tamtejszej fabryki fajek glinianych. *Historie — Otázky — Problémy*, 1, s 88-105.

Holčik, S. 1984. *Tabak Pfeifen*. Bratislava: Tatran.

Holub, P., Kolařík, V., Lečbychová, O. Zůbek, A. 2016. *Nejstarši dýmky a kuřácké potřeby z brněnských archeologických nálezů. Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied*, 59, s. 161-166.

Mehler, N. 2009. Clay pipes in Bavaria and Bohemia: common ground in the cultural and political history of smoking. *Studies in post-medieval archaeology*, 3, p. 317-336.

Mechler, N. 2010. Tonpfiefen in Bayern (ca. 1600—1745). *Zeitschrift für Archäologie des mittelalters*, 22, s. 1-425.

Mehler, N. 2018. Clay Tobacco-Pipe Research and Historical Archaeology in Germany, a Difficult Relationship, *Historical Archaeology*, 52, p. 454-466.

Meyza, K. 1997. Fajki gliniane z XVII w. i pierwszej połowy XVIII w.: z badań archeologicznych Zamku Króliewskiego i Starego Miasta w Warszawy. *Almanach Muzealny*, 1, s. 31-44.

Meyza, K. 1999. Fajki gliniane z drugiej połowy XVIII i pierwszej połowy XIX w.: z badań archeologicznych Zamku Króliewskiego i miasta Warsawy. *Almanach Muzealny*, 2, s. 5-21.

Milošević, B, Topić, N. 2011. Keramičke lule s lokaliteta Kula Gornji ugao u Dubrovniku. *Starohrvatska prosvjeta*, III (38), s. 297-328.

Preusz, M. 2015. *Novověké dýmky z Českých Budějovic. Archeologické výzkumy v jižních Čechách*, 28, s. 307-335

Puziuk, J. 2015. Fajki z badań archeologicznych w Krakowie — żródlo mówiące o tradycji, obyczajach i handlu mieszkańców nowożytnego miasta. *Zielonogyrskie Spotkania Źródłoznawcze*, 1, s. 77-88.

Puziuk, J. 2016. Akcesoria do palenia tytoniu z terenów dawnej Rzeczpospolitej w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie. *Materiały archeologiczne*, XLI, s. 277-300.

Puziuk, J. 2017. Wystawa Mieszczańska kultura palenia tytoniu. Fajki w nowożytnej tradycji i obyczajowości mieszkańców Krakowa. Exhibition Bourgeas culture of smoking tobacco. *Pipes in modern tradition and customs of Cracow citizens*. Режим доступу: https://www.academia.edu/32926275 (Дата звернення 29 грудня 2020).

Robinson, R. 1985. Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora. *Hesperia*, 54, 2, p. 149-203.

South S. 2002. *Historical Archaeology Wahovia Excavating Eighteenth-Century Bethabara and Moravian Pottery*. New York; Boston; Dordrecht; London; Moscow: Kluwer Academic Publishers.

Stemless… 2021. Stemless pipes. *Peach State Archaeological Society. Lloyd E. Schroder* (online). Режим доступу: https://www.peachstatearchaeologicalsociety.org (Дата звернення 8 січня 2021).

Vyšohlid, M. 2009. Keramické dýmky v archeologických nálezech a jejich vypovídací možnosti. *Archeologie ve středních Čechách*, 18, s. 965-1000.

Vyšohlid, M. 2011. Dvojdílné keramické dýmky 17—19 století z archeologických nálezů v Čechách. In: *História výroby fajok a archeologické nálezy fajok na Slovensku. Zborník príspevkov z I. medzinárodnej konferencie, konanej v dňoch 29. a 30.9.2011 v Tekovskom múzeu v Leviciach*. Levice: Tekovské múzeum v Leviciach, s. 71-88.

Vyšohlid, M. 2014. Keramické dýmky ze zaniklého židovského města v Praze-Libni. *Archeologie ve středních Čechách*, 18, s. 903-921.

REFERENCES

Biliaieva, S., Fialko, O. 2005. Liulky z Karantynnoho dvoru Akkermanskoi fortetsi (za materialamy rozkopok 2004 r.). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 14, s. 79-86.

Bratchenko, T. H. 2010. *120 rarytetiv Khersonskoho kraieznavchoho muzeiu*. Kherson: Hileia.

Vynohrodska, V. 2016. Arkheolohichni doslidzhennia u m. Khmilnyk Vinnytskoi oblasti. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 26, s. 148-166.

Voitiuk, O. 2017. Doslidzhennia piznoserednovichnoho Ostroha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 218-221.

Volianyk, V. K., Shkarban, A. S., Pryimak, V. V., Shekera, I. M. 1989. *Zvit pro okhoronni arkheolohichni doslidzhennia v m. Korsun-Shevchenkivskyi Cherkaskoi oblasti u 1989 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1989/198.

Horbov, M. V., Bozhko, R. P. 2012. Papakoma — zabytye stranitsy istorii Severnoho Priazovia. *Kalmiuska fortetsia ta staryi Mariupol za arkheolohichnymy ta pysmovymy dzherelamy*. Rezhym dostupu: http://papacoma.narod.ru/articles/domaha2011.htm (Data zvernennia 29.12/2020).

Horbov, V. N., Bozhko, R. P., Kushnir, V. V. 2013. Arkheolohichni kompleksy na terytorii fortetsi Kalmius ta yii okolyts. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 17, s. 132-149.

Gracheva, I. 2015. Dedinovo. *Moskovskii zhurnal*, 1 (288), s. 76-84.

Ivakin, V., Olenych, A., Baranov, V. 2020. Naukovo-riativni doslidzhennia Pecherskoho mistechka (m. Kyiv). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 29, s. 67-70.

Kalashnyk, Ye. 2015a. Kurylni liulky antropomorfnoho typu. In: *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Materialy XIV Mizhnarodnoi studentskoi naukovoi arkheolohichnoi konferentsii. Chernihiv, Ukraina, 17—19 kvitnia 2015 r.* Chernihiv: IA NAN Ukrainy, s. 33-36.

Kalashnyk, Ye. 2015b. Novi znakhidky kozatskykh starozhytnostei na Sumshchyni. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 24, s. 41-48.

Kachan, V., Balakyn, S., 2010. Keramichni liulky XVIII st. z rozkopok na terytorii KPL. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 19, s. 139-145.

Myronenko, L. V. 2017. *Keramichnyi kompleks Baturyna XVII — pochatku XVIII st.* Dysertatsiia k. i. n. IA NAN Ukrainy.

Nechytailo, P., Chekanovskyi, A. Novi znakhidky keramichnykh liulok dlia kurinnia tiutiunu z rozkopok u m. Horodok Khmelnytskoi obl. u 2017 r. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 27, s. 104-107.

Probyiholova, O. Kushtan, D. 2019. Novi materialy kozatskoi doby z sela Buchak na Kanivshchyni. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 28, s. 67-71.

Rozenfeldt, R. L. 1968. *Moskovskoe keramicheskoe proizvodstvo XII—XVIII vv.* Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-39. Moskva: Nauka.

Smirnov, S. 2010. Penkovaia trubka. *Nauka i zhizn*, 10, s. 110-111.

Tereshchuk, O. 2014. Kozatski liulky XVII—XVIII stolit v kolektsii NMIU. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 23, s. 177-184.

Chekanovskyi, A., Chmil, L. 1996. Liulky z rozkopok Honchariv-Kozhum'iak (na Kyievo-Podoli). *Ukrainske honcharstvo*, 3, s. 99-108.

Chekanovskyi, A. A. 2018. Znakhidky liulok dlia kurinnia tiutiunu XVII—XVIII st. z rozkopok na Podilli. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 269-279.

Chekanovskyi, A. 2020. Dribna keramichna plastyka XVII—XVIII st. z doslidzhen Kyivskoho Mykhailivskoho Zolotoverkhoho Monastyria i prylehlykh terytorii u 1969—1999 rr. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 29, s. 93-101.

Yukhno, F. 2017. Kozatski liulky z Baturyna. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 1 (1), s. 282-287.

Bekić, L. 1999. Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 32—33 (1), s. 249-280.

Bielich, M., Čurný, M. 2009. Pipe finds from Nitra and Nitra pipe production. *Studies in Post-Medieval Archaeology*, 3, s. 337-362.

Clay… 2021. Clay trade pipes. *Peach State Archaeological Society. Lloyd E. Schroder* (online). Rezhym dostupu: https://www.peachstatearchaeologicalsociety.org (Data zvernennia 8.01.2021).

Coleman, H. Dawnmist Studio. 1999—2015. *The art and archaeology of clay pipes*. Rezhym dostupu: http://www.dawnmist.org/gallery.htm (Data zvernennia 29.12.2020).

Dąbal, J. 2013. Fajki badań archelogicznych południowej części Wyspy Spichrzów w Gdańsku. In: *XVIII Sesja pomorzoznawcza*, II. Malbork: Muzeum Zamkowy w Malborku, s. 199-220.

Gosse, P. Philip. 2009. Pipes from the island of Pomegues in Marseille. *Gosse's site*. Rezhym dostupu: http://philippe.gosse.pagesperso-orange.fr/Chioggia/intro.pdf (Data zvernennia 29.12.2020).

Grabny, B., Nocuń, P. 2017. Od wsi tradycyjnej do ośrodka produkcyjnego. XVIII-i XIX-wieczne przemiany w strukturze osadnictwa na przykładzie wsi Zborowskie na Górnym Śląsku i tamtejszej fabryki fajek glinianych. *Historie — Otázky — Problémy*, 1, s 88-105.

Holčik, S. 1984. *Tabak Pfeifen*. Bratislava: Tatran.

Holub, P., Kolařík, V., Lečbychová, O. Zůbek, A. 2016. *Nejstarši dýmky a kuřácké potřeby z brněnských archeologických nálezů. Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied*, 59, s. 161-166.

Mehler, N. 2009. Clay pipes in Bavaria and Bohemia: common ground in the cultural and political history of smoking. *Studies in post-medieval archaeology*, 3, p. 317-336.

Mechler, N. 2010. Tonpfiefen in Bayern (ca. 1600—1745). *Zeitschrift für Archäologie des mittelalters*, 22, s. 1-425.

Mehler, N. 2018. Clay Tobacco-Pipe Research and Historical Archaeology in Germany, a Difficult Relationship, *Historical Archaeology*, 52, p. 454-466.

Meyza, K. 1997. Fajki gliniane z XVII w. i pierwszej połowy XVIII w.: z badań archeologicznych Zamku Króliewskiego i Starego Miasta w Warszawy. *Almanach Muzealny*, 1, s. 31-44.

Meyza, K. 1999. Fajki gliniane z drugiej połowy XVIII i pierwszej połowy XIX w.: z badań archeologicznych Zamku Króliewskiego i miasta Warsawy. *Almanach Muzealny*, 2, s. 5-21.

Milošević, B, Topić, N. 2011. Keramičke lule s lokaliteta Kula Gornji ugao u Dubrovniku. *Starohrvatska prosvjeta*, III (38), s. 297-328.

Preusz, M. 2015. *Novověké dýmky z Českých Budějovic. Archeologické výzkumy v jižních Čechách*, 28, s. 307-335

Puziuk, J. 2015. Fajki z badań archeologicznych w Krakowie — źródło mówiące o tradycji, obyczajach i handlu mieszkańców nowożytnego miasta. *Zielonogyrskie Spotkania Źródłoznawcze*, 1, s. 77-88.

Puziuk, J. 2016. Akcesoria do palenia tytoniu z terenów dawnej Rzeczpospolitej w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie. *Materiały archeologiczne*, XLI, s. 277-300.

Puziuk, J. 2017. Wystawa Mieszczańska kultura palenia tytoniu. Fajki w nowożytnej tradycji i obyczajowości mieszkańców Krakowa. Exhibition Bourgeas culture of smoking tobacco. *Pipes in modern tradition and customs of Cracow citizens*. Rezhym dostupu: https://www.academia.edu/32926275 (Data zvernennia 29.12.2020).

Robinson, R. 1985. Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora. *Hesperia*, 54, 2, p. 149-203.

South S. 2002. *Historical Archaeology Wahovia Excavating Eighteenth-Century Bethabara and Moravian Pottery*. New York; Boston; Dordrecht; London; Moscow: Kluwer Academic Publishers.

Stemless… 2021. Stemless pipes. *Peach State Archaeological Society. Lloyd E. Schroder* (online). Rezhym dostupu: https://www.peachstatearchaeologicalsociety.org (Data zvernennia 8.01.2021).

Vyšohlid, M. 2009. Keramické dýmky v archeologických nálezech a jejich vypovídací možnosti. *Archeologie ve středních Čechách*, 18, s. 965-1000.

Vyšohlid, M. 2011. Dvojdílné keramické dýmky 17—19 století z archeologických nálezů v Čechách. In: *História výroby fajok a archeologické nálezy fajok na Slovensku. Zborník príspevkov z I. medzinárodnej konferencie, konanej v dňoch 29. a 30.9.2011 v Tekovskom múzeu v Leviciach*. Levice: Tekovské múzeum v Leviciach, s. 71-88.

Vyšohlid, M. 2014. *Keramické dýmky ze zaniklého židovského města v Praze-Libni. Archeologie ve středních Čechách*, 18, s. 903-921.

A. A. Chekanovskyi

CERAMIC PIPES FOR SMOKING TOBACCO WITH FIGURATIVE IMAGES

The ceramic tobacco pipes of the seventeenth — nineteenth centuries shaped as human head or face, animals or their parts, household items are analyzed in the paper. The tradition of such images on ceramic pipes in Europe takes its origin from England. Similar products appeared later in the Netherlands and Germany. On the territory of Austrian possessions (primarily Czech territory), on Polish and Ukrainian lands the pipes of the North-Western type (with a solid pipe-bowl and stem) are occurred later with pipes of the South-Eastern type (a ceramic bowl and a separate stem from different material). As a result some number of South-Eastern type pipes began to be made with a bowls in the form of a human head, or only with a face image from the mid-seventeenth century. The article describes several styles of pipes with anthropomorphic elements, pipes in the form of boots and products with zoomorphic elements (heads and mouths of predators) or depict an entire animal. The oriental style fashion, dominance of Baroque art, and the beginning of the manufacture of smoking pipes from other materials (primarily from sepiolite) lead to the widespread use of figurative pipes in the eighteenth century and increasing the realism of plastic depiction. This also applies to ceramic pipes. The popularity of smoking pipes with realistic images reaches the top in the late eighteenth and through the entire nineteenth century. The appearance and spread of figurative pipes in Ukraine took place with the same tendencies as in Europe in general. Different styles of figurative pipes in the eighteenth century spread over a large area from Volyn to Slobozhanshchina and the Northern Black Sea coast. The author considers that the pipes with images of people, animals and objects are not inherited from the possessions of the Ottoman Empire but represent a product of the development of European crafts and decorative arts.

Keywords: ceramic pipes for smoking, pipes in the form of a human head, pipes in the form of animals, pipes in the form of objects, figurative pipes, seventeenth — nineteenth centuries.

Одержано 12.01.2021

ЧЕКАНОВСЬКИЙ Андрій Анатолійович, молодший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.
CHEKANOVSKYI Andrii, Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-1538-5671, e-mail: chekanovskyi_andrii@iananu.org.ua.

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

УДК 904.4(477.41)"0"
DOI: 10.37445/adiu.2021.01.05

Г. В. Жаров, Р. В. Терпиловський

ПОСЕЛЕННЯ ВИШЕНЬКИ 1 НА ДЕСНІ

В результаті охоронних розкопок поселення Вишеньки 1 на Десні досліджені об'єкти київської культури пізньоримського часу та пам'яток кола Сахнівки—Волинцева доби раннього середньовіччя.

Ключові слова: *Десна, київська культура, пізньоримський період, пам'ятки кола Сахнівки—Волинцева, раннє середньовіччя.*

Археологічні пам'ятки I тис. н. е., періоду завершення етногенезу і початку історії слов'ян, в Подесенні вивчені переважно в районі Чернігова. Разом з тим, вище за течією Десни дослідження подібних старожитностей дещо поступається кількістю отриманих даних. Певною мірою заповнити цю прогалину дозволяють матеріали поселення Вишеньки 1 поблизу с. Вишеньки Вишеньківської селищної ради Коропського району Чернігівської області. Протягом польового сезону 2013 р. Лівобережною археологічною експедицією ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України тут були проведені охоронні розкопки в зоні приватної забудови (Терпиловский, Жаров, Жарова 2014).

Поселення розташоване у центральній частині села, на краю високого правого берега Десни (рис. 1). Попередньо розміри поселення можна визначити в межах 2 га. Розкоп 1 знаходиться у південно-східній частині поселення. Після розбирання культурного шару на рівні материка проведена загальна зачистка розкритої ділянки з метою виявлення заглиблених археологічних об'єктів, які були розібрані вручну.

Розкоп мав підквадратну форму, він приблизно орієнтований кутами по сторонам світу і поділений на квадрати 2 × 2 м. Нумерація квадратів — арабськими цифрами з північного сходу на південний захід, літерами — з північного заходу на південний схід. Глибини вказані від нульового репера в сантиметрах.

Загальна площа розкопу близько 120 м^2. Його поверхня має ухил у західному напрямку 0,6 м. Культурний шар у західній частині розкопу стратиграфічно поділяється на: верхній горизонт у вигляді плямистого темно-сірого супіску, насиченого уламками цегли, товщиною близько 0,2—0,4 м; під ним залягає плямистий сіро-коричневий супісок з включеннями обпаленої глини (пічини) потужністю 0,2—0,3 м; передматериковий плямистий супісок має жовто-коричневий колір; материк — світлий супісок (рис. 2, 4). Кілька об'єктів у північно-західній частині розкопу пошкоджені фундаментом будівлі XIX ст. (тут темно-сірий супісок з включеннями цегли доходить до материка) або уходить під північно-західну і північно-східну бровки. В процесі зняття культурного шару трапились окремі фрагменти ліпної кераміки та гончарного посуду, а також залізна скоба і фрагментована глиняна люлька.

При зачистці на рівні материка в межах розкопу виявлено понад 20 давніх господарських ям різної форми та розмірів, низка стовпових ямок і частина будівлі 1 (рис. 4).

Як з'ясувалось, крім окремих знахідок доби бронзи (зокрема, трьох кременевих знарядь) та Київської Русі, основні матеріали можна датувати в межах I тис. н. е. Нижній горизонт, до якого слід віднести будівлю 1, ями 4, 12, 20, 21, 23, належать київській культурі пізньоримського часу, а верхній — до пам'яток кола Сахнівки—Волинцева, про що

© Г. В. ЖАРОВ, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ, 2021

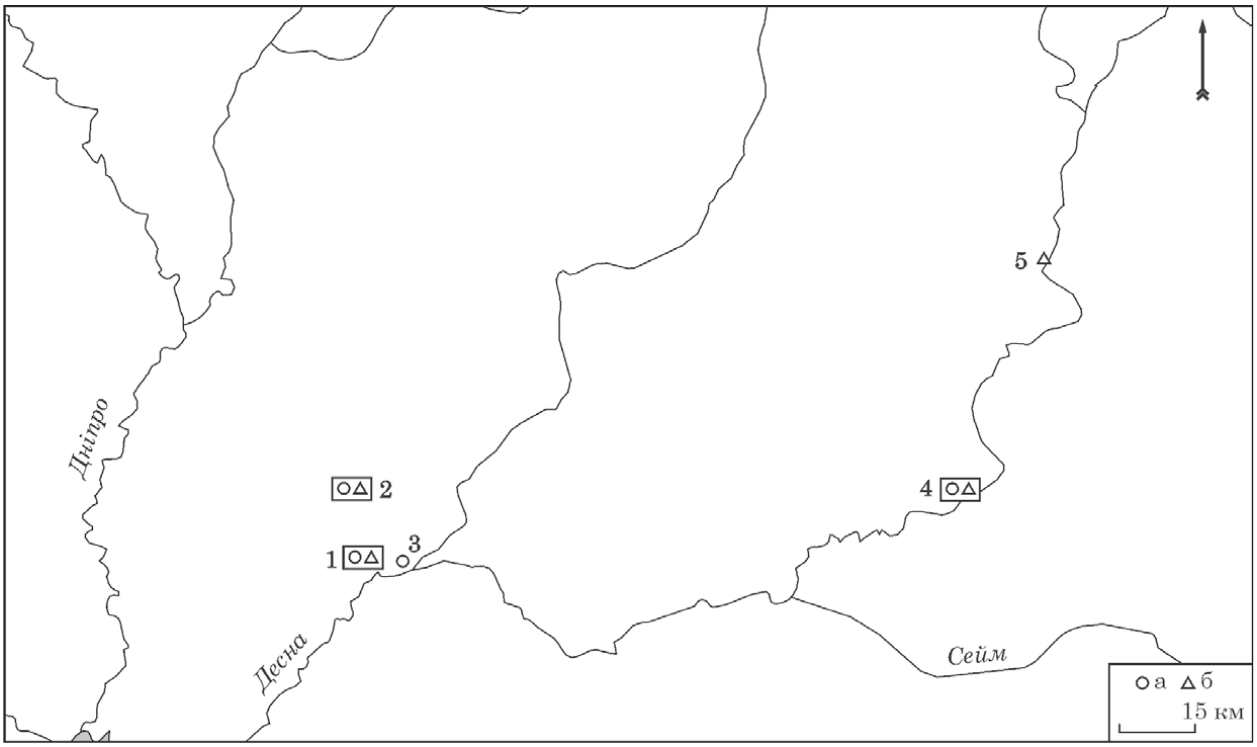

Рис. 1. Розташування пам'яток I тис. н. е., залучені до порівняльного аналізу: 1 — Олександрівка 1; 2 — Роїще; 3 — Улянівка; 4 — Вишеньки; 5 — Целиків Бугор (а — пам'ятки київської культури; б — пам'ятки кола Сахнівки—Волинцева)

свідчать знахідки фрагментів ліпних опуклобоких горщиків з відігнутими вінцями і сковорідок у ямах 6, 17—19, 22.

Інші господарські ями не містили знахідок або містили дрібні невиразні фрагменти ліпного посуду з домішками шамоту, культурно-хронологічну приналежність яких визначити складно. Окремо слід відзначити господарську яму 10, у заповненні якої знайдено фрагмент ліпної стінки з домішками шамоту в керамічному тісті та уламок стінки гончарного горщика черняхівської культури з лінійним орнаментом, а також уламок ручки скляної посудини XVIII—XIX ст. і крем'яний скребок. Очевидно, яма належить новому часу, а кераміка і скребок потрапили до її заповнення з культурного шару.

Крім будівлі та господарських ям в межах розкопу 1 виявлено понад 20 стовпових ямок, безсистемно розкиданих по його площі. Переважно вони мали округлу в плані форму діаметром 0,2—0,5 м і глибиною до 0,5 м від рівня материка (рис. 3, 4). Як і більшість господарських об'єктів, стовпоові ямки заповнени темно-сірим супіском з включеннями вугликів. Із заповнення однієї з ямок походить крем'яний нуклеус. Можна припустити, що ямки залишені стовпами, які використовувались в конструкції огорож, наземних споруд і навісів різних періодів, від доби бронзи до середньовіччя і нового часу.

Пропонуємо розгорнутий опис об'єктів, що містили виразний керамічний матеріал.

ГОРИЗОНТ КИЇВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Будівля 1. Кут заглибленої будівлі зафіксований у північному куті розкопу (кв. 1, 2/А) на рівні материка у вигляді плями темно-сірого супіску з включеннями вугілля і пічини (рис. 2). Споруда, очевидно, мала прямокутну форму і була орієнтована кутами по сторонам світу. Стінки котловану практично прямовисні, долівка порівняно рівна. Глибина будівлі від рівня материка близько 0,65 м. Визначена довжина стін котловану на рівні фіксації — 1,8 і 2,4 м.

В межах дослідженої ділянки котловану виявлено три стовпові ями діаметром 0,2—0,4 м і глибиною 0,1—0,2 м від рівня долівки. Більш глибока (0,34 м) стопова яма, зафіксована у бровці кв. 1/А і віддалена на однакову відстань від обох стін, вірогідно, залишена центральним стовпом споруди (рис. 3). Таким чином, можна припустити, що будівля 1 була напівземлянковим житлом квадратної форм з довжиною стін близько 4 м.

Заглиблена частина будівлі заповнена темно-сірим супіском з вкрапленнями вугілля і пічини, на рівні долівки — «натоп» плямистого жовто-сірого супіску товщиною до 0,1 м. Вздовж стін — більш потужні завали плямистого ґрунту, іноді зі слідами горілого дерева (рис. 4).

В заповненні будівлі 1 знайдено 35 фрагментів ліпних горщиків з домішками крупного шамоту в керамічній масі, в тому числі

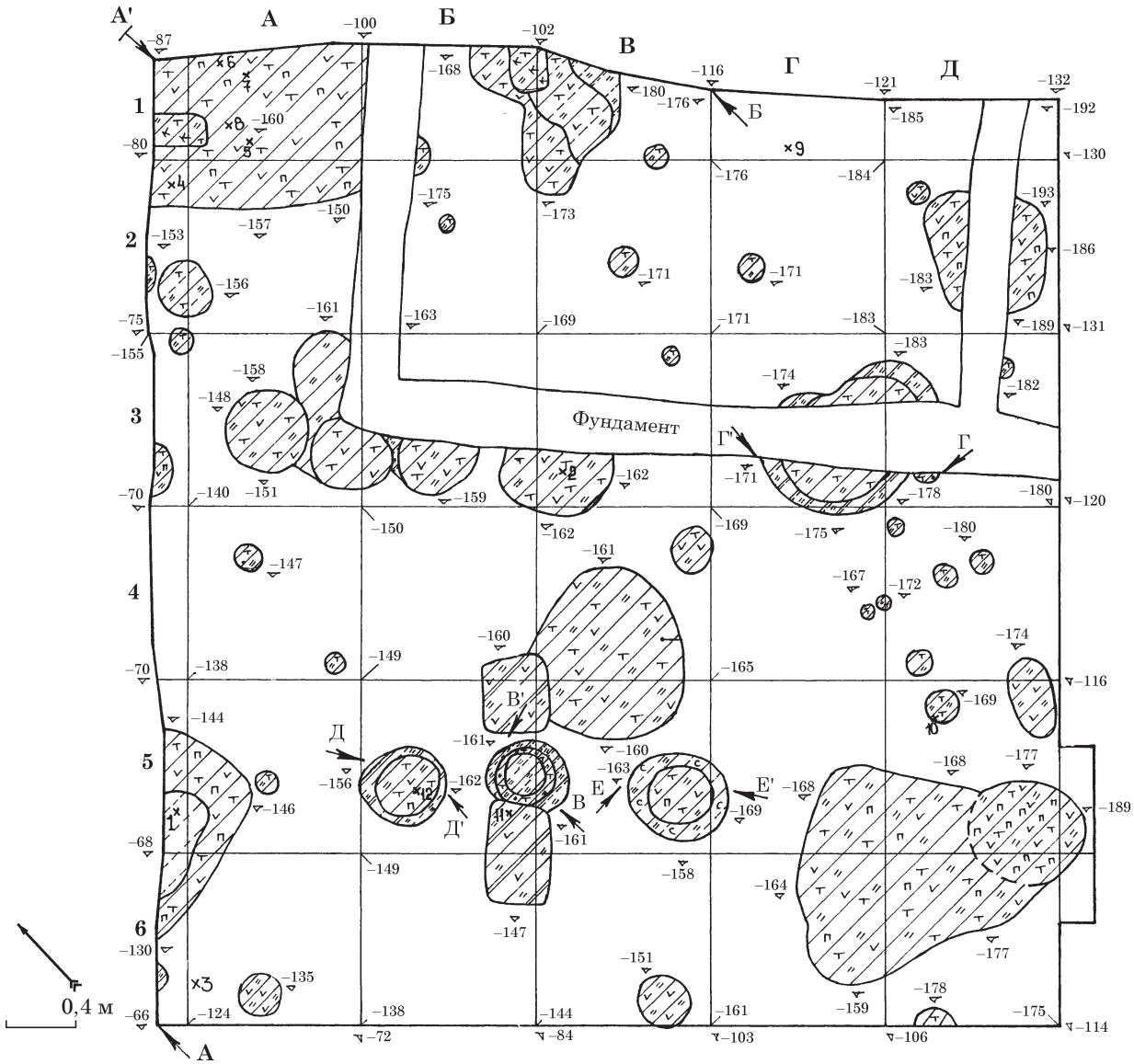

Рис. 2. Поселення Вишеньки 1, план плям розкопу 1. Умовні позначення див. рис. 4

слабопрофільованих вінець, денець та реберчастих бочків (рис. 5: 1—11). Форми, домішки, характер обробки поверхні типові для київської культури III—V ст. На це ж вказують індивідуальні знахідки із заповнення будівлі — п'ять керамічних пряслиць (в тому числі одне фрагментоване) сплощенобіконічної форми з великим отвором (рис. 5: 13—17), а також кілька уламків імпортних гончарних посудин: вінця червонолакової античної мисочки і три стінки посудин черняхівської культури.

Яма 4 Розташована у кв. 3/А. Виявлена на рівні материка у вигляді плями напівкруглої форми. Її південна частина зруйнована фундаментом будівлі XIX ст. і ямою 16 (рис. 2, 3). В плані, очевидно, мала округлу чи овальную форму, розміри збереженої частини 0,9 × 0,65 м. Стінки похило переходять до дна на глибині 0,1 м від рівня материка. Заповнена темно-сірим плямистим супіском.

Із заповнення ями походять 27 фрагментів ліпних посудин з домішками крупного шамоту в керамичній масі, в тому числі кілька слабопрофільованих вінець (рис. 6: 1, 2, 5). Два фрагменти гончарної кераміки нового часу (в тому числі уламок ручки), очевидно, потрапили у заповнення з культурного шару.

Яма 12. Розташована у кв. 1, 2/Б, В. Частково уходить під північно-східну бровку. Виявлена на рівні материка у вигляді плями неправильної форми, що звужується у південно-західній частині. Розміри дослідженої ділянки — 1,75 × 1,75 м. Стінки похило переходятдо більш чи менш рівного дна на глибині до 0,55 м від рівня материка (рис. 2, 3).

Культурний шар над ямою і врізана у верхній горизонт її заповнення ямка насичені включеннями цегли будівлі XIX ст. Яма 12 заповнена темним плямистим сірим і сірожовтим супіском з вкрапленнями вугілля (рис. 4).

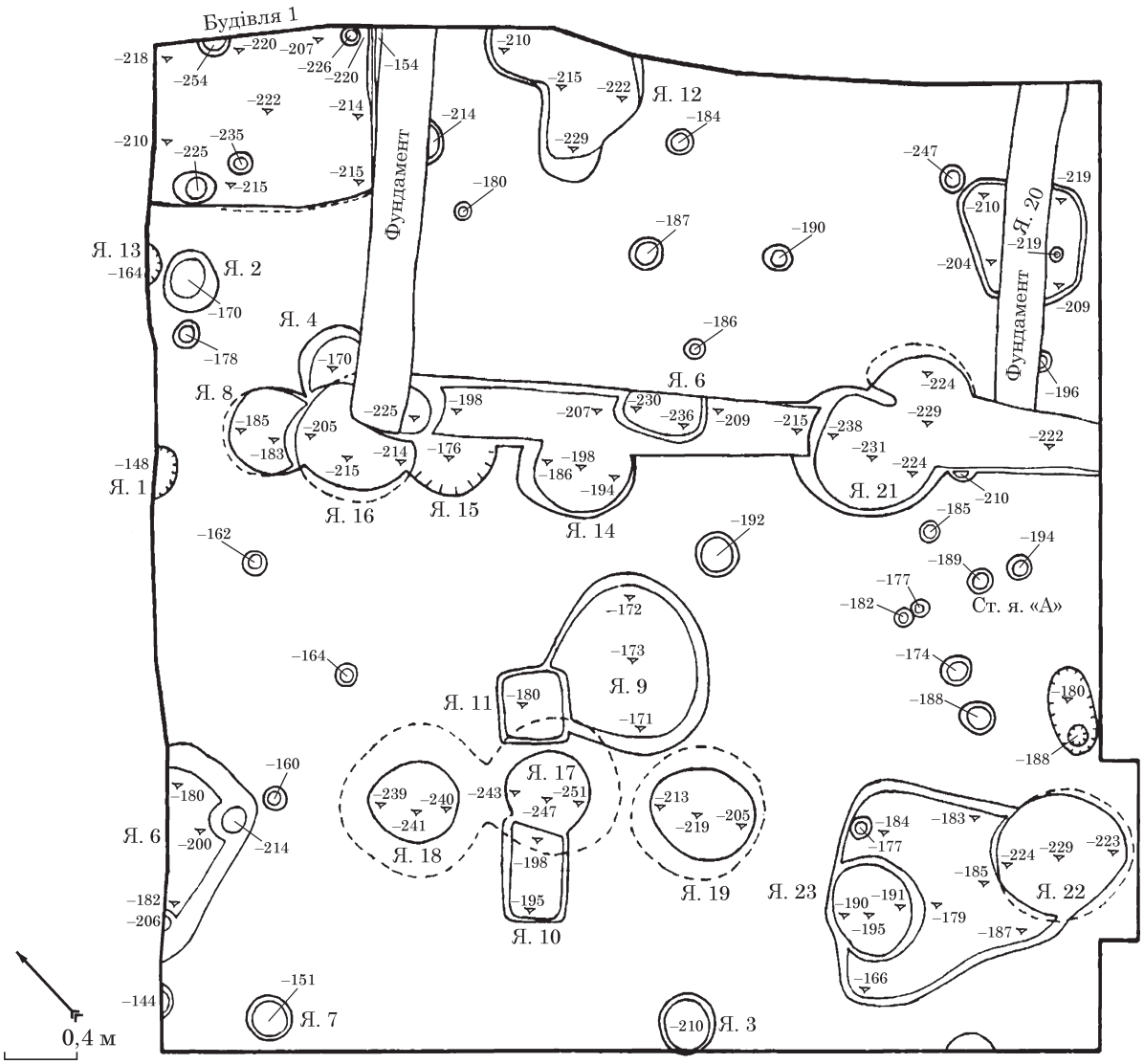

Рис. 3. Поселення Вишеньки 1, план по материку розкопу 1. Умовні позначення див. рис. 4

Із заповнення ями походять фрагменти ліпних посудин з домішками крупного шамоту в керамічній масі, в тому числі два вінця і реберчастий бочок горщика (рис. 6: 4, 6).

Яма 20. Розташована в кв. 2/Д. Виявлена на рівні материка у вигляді плями, прорізаної посередині фундаментом будівлі XIX ст. (рис. 2, 3). В плані мала трапецієподібну форму із заокругленими кутами, розміри 1,5 × 1,45 м. Стінки майже вертикальні, дно рівне на глибині близько 0,2 м від рівня материка. У південно-східній частині — стовпова ямка діаметром 0,15 м і глибиною 0,1 м. Яма 20 заповнена темно-сірим плямистим супіском з включеннями вугликів і пічини.

Із заповнення ями походять фрагмент слабопрофільованих вінець ліпного горщика з домішками шамоту в керамічній масі (рис. 6: 31) та вінця гончарної посудини доби Київської Руси.

Яма 21. Розташована в кв. 3/Г, Д. Виявлена на рівні материка у вигляді неправильно-округлої плями, прорізаної посередині фундаментом будівлі XIX ст. (рис. 2, 3). В плані, очевидно, мала бобоподібнуформу, розміри 2,05 × 1,6 м. Стінки майже вертикальні, у східній частині — дещо розширється до дна. Глибина до 0,57 м від рівня материка. Яма заповнена темно-сірим плямистим супіском з включеннями вугілля, вздовж стінок — більш світлим плямистим жовто-сірим ґрунтом (рис. 4).

Із заповнення ями походять виразні фрагменти вінець, денець і стінок ліпних горщиків з домішками крупного шамоту в керамічній масі (рис. 6: 7, 8), а також денце гончарної посудини нового часу, що, очевидно, потрапило до заповнення з культурного шару.

Яма 23. Розташована в кв. 5, 6/Г, Д. Виявлена на рівні материка у вигляді великої плями підтрикутної форми, у південно-східну частину якого впущена описана вище яма 22 (рис. 2, 3). Власне, яма 23 в плані мала овальну форму, розміри 1,2 × 1,05 м. Стінки трохи звужуються до рівного дна. Глибина до 0,3 м від рівня материка. Загальні розміри заглиб-

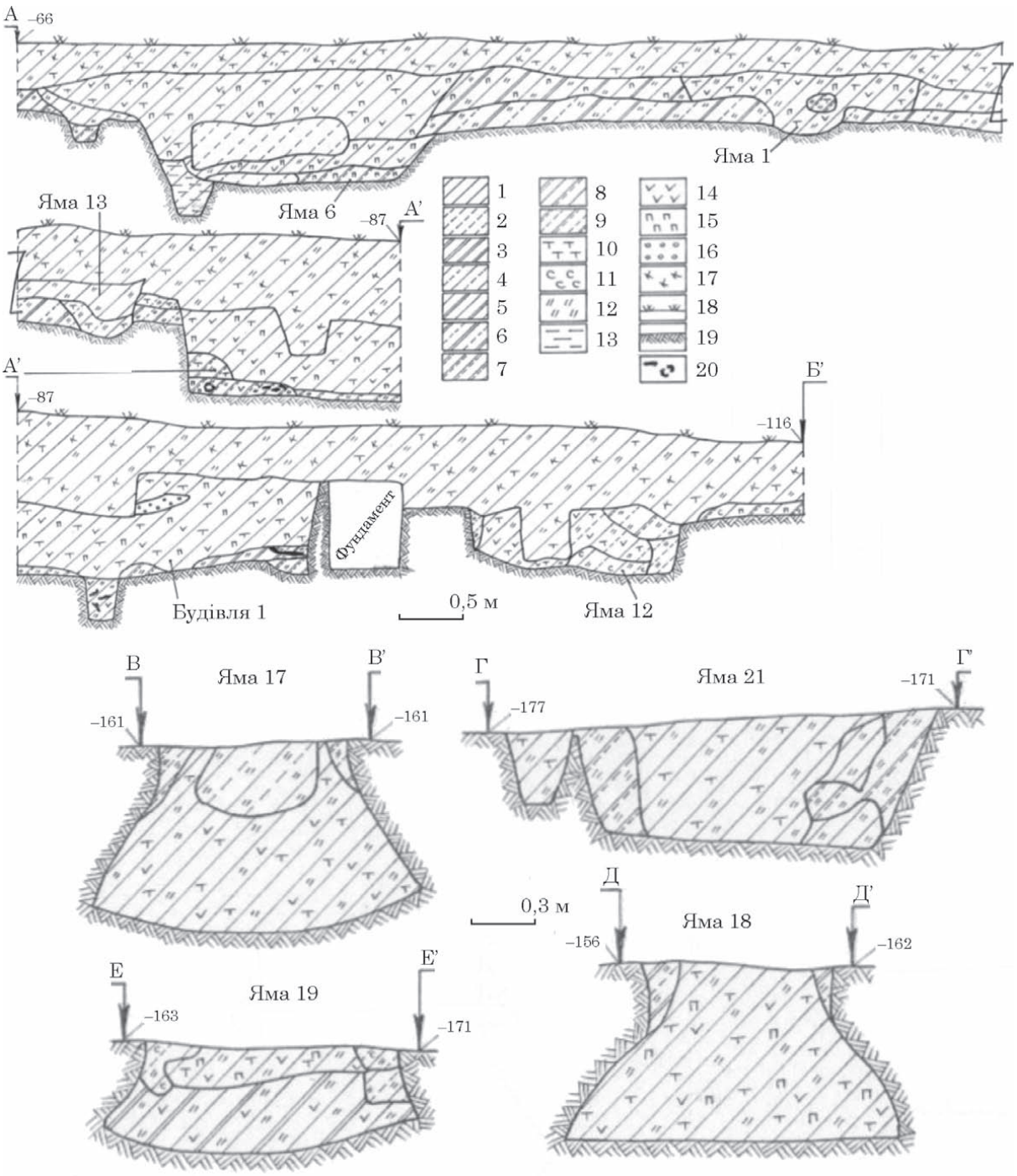

Рис. 4. Поселення Вишеньки 1, стратиграфія розкопу 1, будівлі 1 і ям 1, 6, 12, 13, 17—19, 21. Умовні позначення: 1 — сірий супісок; 2 — жовтий супісок; 3 — коричневий супісок; 4 — сіро-жовтий супісок; 5 — сіро-коричневий супісок; 6 — жовто-коричневий супісок; 7 — жовто-сірий супісок; 8 — коричнево-сірий супісок; 9 — коричнево-жовтий супісок; 10 — темний; 11 — світлий; 12 — плямистий; 13 — шаруватий; 14 — вуглики; 15 — пічина; 16 — попіл; 17 — бита цегла; 18 — дернина; 19 — материк; 20 — горіле дерево

лення (0,1—0,15 м від рівня материка), в контури якого входять ями 22 і 23 — 3,4 × 1,7 м. В 0,3 м на північний схід від краю ями 23 і поблизу краю заглиблення — стовпова ямка діаметром 0,25 м і глибиною 0,07 м. Заглиблення, як і яма 23, заповнене темно-сірим плямистим супіском з включеннями вугликів і пічини.

Із заповнення ями походять виразні фрагменти вінець і стінок ліпних горщиків з домішками крупного шамоту в керамічній масі, а також стінка гончарної посудини черняхівської культури (рис. 6: 9, 10)

Таким чином, описані вище об'єкти і знахідки з них досить характерні для київської культури Подесення пізньоримського часу. Для неї, зокрема, типові житла-напівземлянки квадратної в плані форми з центральним опорним стовпом і відкритим

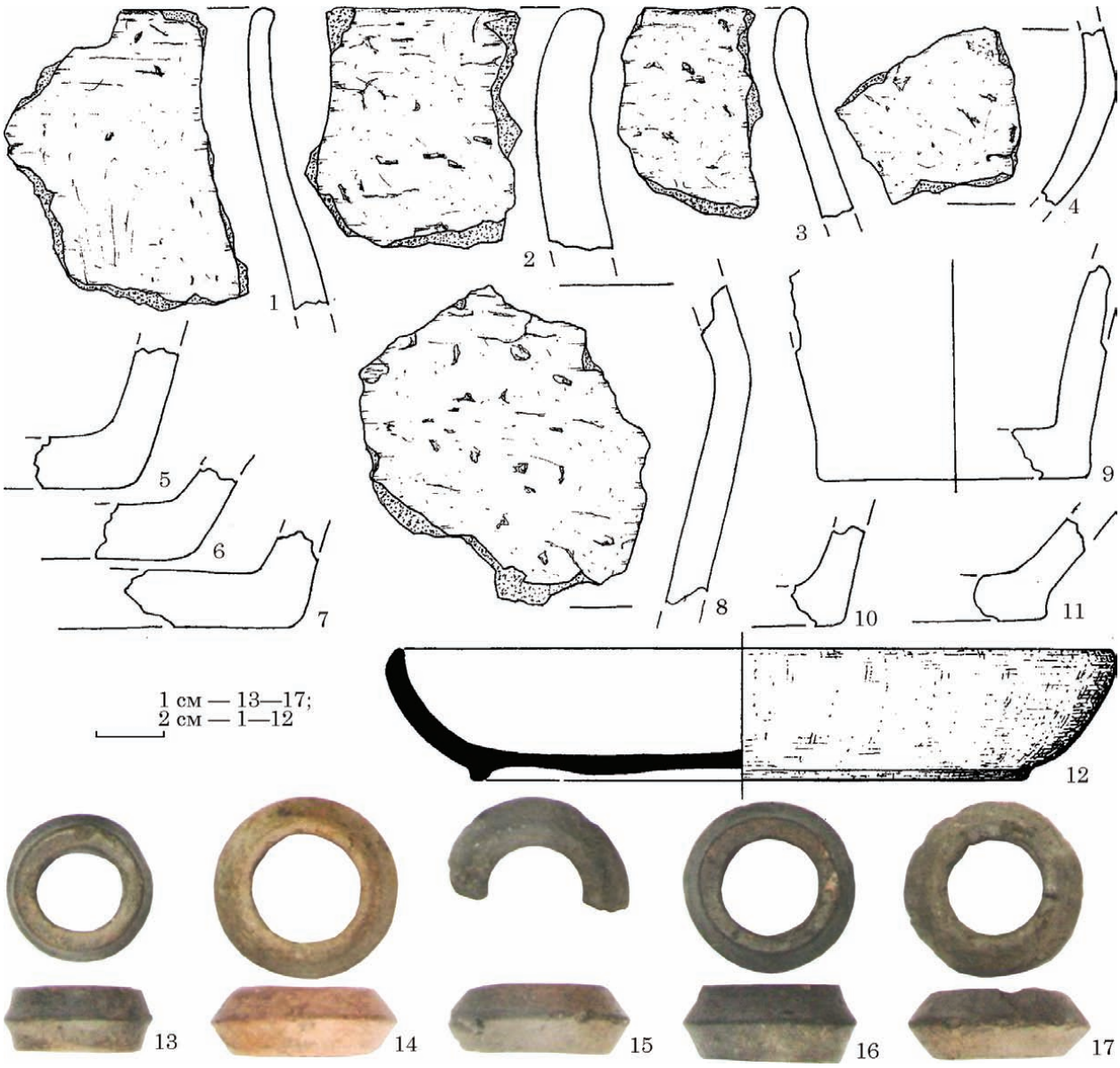

Рис. 5. Поселення Вишеньки 1, знахідки з будівлі 1: 1—11 — ліпна кераміка; 12 — реконструкція червонолакової миски (за С. В. Діденком); 13—17 — керамічні пряслиця

вогнищем, подібні до будівлі частково дослідженій у Вишеньках. Керамічний комплекс представлений переважно горщиками слабопрофільованих та реберчастих форм з слабо виділеними чи взагалі невиділеними вінцями. Вони переважно виготовлені з глиняного тіста з домішками крупного шамоту, внаслідок чого їхня поверхня доволі часто горбкувата (Терпиловский 1984; с. 19—23; 2004, с. 40—42; Терпиловский, Абашина 1992, с. 44—53). Подібна кераміка походить з будівлі 1 та описаних вище ям. Втім, посуд досить фрагментований, тому розрахувати співвідношення окремих типів горщиків неможливо. Типові для деснянських пізньокиївських пам'яток й глиняні сплощенобіконічні пряслиця з особливо великим отвором. Такі знахідки, зокрема, трапились на поселенні Улянівка поблизу Чернігова (рис. 1; Терпиловский 1984, рис. 9: 1, 2, 7, 8; 10: 7—18). Можна припустити, що такі відносно легкі пряслиця виконували певною мірою символічну роль і, очевидно, надівались на масивні веретена.

Для деяких пам'яток київської культури басейну Десни характерні імпортні речі черняхівської культури, насамперед посуд, виготовлений на гончарному крузі (Терпиловский 1984; с. 24—25, 40—41; 2004, с. 43—44; Терпиловский, Абашина 1992, с. 71—75, 82). Поодинокі фрагменти такої кераміки знайдені у Вишеньках в культурному шарі, будівлі 1 і ямі 23. Крім типової черняхівської гончарної кераміки слід зазначити унікальну для Подесення знахідку уламка посудини античного походження у заповнені будівлі 1. За визначенням завідувача сектора археології раннього заліза Національного

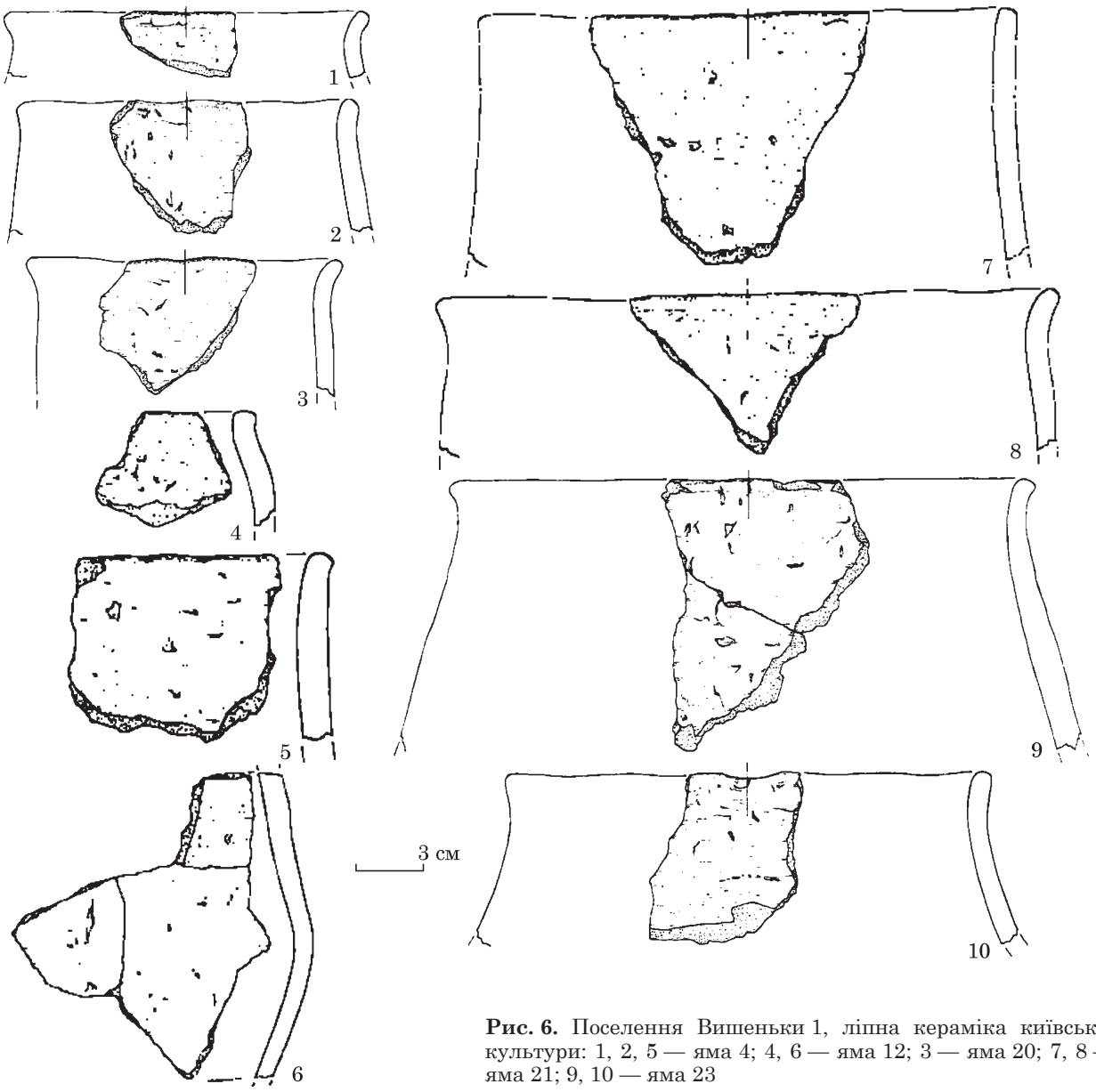

Рис. 6. Поселення Вишеньки 1, ліпна кераміка київської культури: 1, 2, 5 — яма 4; 4, 6 — яма 12; 3 — яма 20; 7, 8 — яма 21; 9, 10 — яма 23

музею історії України, к. і. н. С. В. Діденка, це фрагмент перепаленого червонолакового блюда з широким дном на низькому кільцевому піддоні, що належить до групи Pontic Red Slip Ware, форма 1 за К. Домжальським (рис. 4: 11; Arsen'eva, Domïalski 2002, p. 425, 426). З'являючись у другій чверті IV ст., такі посудини стають одній з найбільш популярних форм червонолакової кераміки у Північному Причорномор'ї, а пік їхнього поширення припадає на середину — другу половину IV ст. (Айбабин 1990, с. 16; Храпунов 2002, с. 58; Юрочкин, Труфанов 2007, с. 366—370; рис. 5: 11, 12; Крапивина, Домжальский 2008, с. 79; Диденко 2009, с. 64—66; Діденко 2018, с. 8, 11—12; Иванова 2009, с. 29—34; Arsen'eva, Domzalski 2002, с. 425, 426; Magomedov, Didenko 2012, с. 175; Opaiţ 2004, p. 75). Виразні фрагменти таких мисок походять також з низки черняхівських пам'яток Північно-Західного Причорномор'я, зокрема, з поселення Кам'янка-Анчекрак (Магомедов 1991, с. 17, рис. 19: 8, 9).

Знахідки фрагментів гончарної кераміки черняхівської культури та античної посудини, очевидно, свідчать, що відповідні матеріали належать до заключної фази київської культури Подесення, яка в цілому визначається в межах другої половини IV — першої половини V ст. н. е. (Терпиловский 2004, с. 44; Терпиловский, Абашина 1992, с. 82—83). Втім, враховуючи запропоновану вище С. В. Діденком дату поширення червонолакових мисок, час існування горизонту київської культури поселення Вишеньки 1, скоріш за все, можна обмежити гунським часом — кінцем IV — початком V ст.

Зазначимо, що біля Вишенок відомо ще кілька пам'яток другої — третьої чверті I тис. н. е. Зокрема, експедицією Ленінградського

відділення Інституту археології АН СРСР на чолі з П. М. Третьяковим у 1967 р. поблизу даного села зафіксовано два селища — на північній та на південній околиці села. На першому з них в ур. Провалля біля вустя пересохлого струмка проведені розкопки: на площі 125 м^2 досліджено 14 господарських ям (Третьяков 1974, с. 113, 116—118), що містили ліпну кераміку та пряслице київського типу.

Таким чином, в районі Вишенок розташовано принаймні три поселення київської культури (у центрі, а також на північній та південній окраїні сучасного села), що утворюють своєрідне «гніздо» пам'яток. Разом з цим, існування подібних «гнізд» не обов'язково пов'язане з групою споріднених громад. На думку Є. О. Горюнова, такі скупчення, які ми сприймаємо як «гнізда», могли виникати внаслідок застосування методів екстенсивного землеробства. Через деякий час після падіння родючості ґрунтів внаслідок їхньої експлуатації мешканці поселення змушені були переселятись на інше місце, неподалік від попереднього (Горюнов 1981, с. 12—15).

ГОРИЗОНТ КОЛА САХНІВКИ—ВОЛИНЦЕВА

Яма 6. Розташована в кв. 5, 6/А. Частково уходить під північно-західну бровку. Виявлена на рівні материка у вигляді плями підтрикутної форми. В плані, очевидно, мала прямокутну чи овальну форму, розміри дослідженої частини — 2,4 × 0,95 м. Стінки похило переходять до більш чи менш рівного дна на глибині до 0,55 м від рівня материка (рис. 2, 3).

Культурний нар над ямою та верхній горизонт її заповнення (темно-сірий супісок) насичені включеннями вугликів та пічини. Нижче ґрунт стає плямистим. На межі між цими шарами та на дні — лінзи жовтого материкового супіску. На дні також простежується шар жовто-сірого супіску з вкрапленнями пічини. У південно-західній частині ями 6 виявлена стовпова ямка глибиною близько 0,25 м від рівня дна, заповнена сірим шаруватим супіском (рис. 4). Ще одна овальна стовпова ямка глибиною близько 0,15 м — у південній частині ями 6.

Із заповнення ями походять кілька фрагментів ліпних посудин з домішками шамоту в керамічній масі, в тому числі вінця з пальцевими та нігтьовими вдавленнями по краю, а також глиняне пряслице округлої форми (рис. 7: 15).

Яма 17. Розташована в кв. 5/Б, В. Виявлена на рівні материка у вигляді округлої плями, південно-західна частина якої прорізана описаною вище ямою 10. На рівні фіксації мала неправильно-округлу форму діаметром близько 0,95 м, діаметр дна близько 1,5 м. Стінки сильно розширені до мископодібного дна на глибині до 0,9 м від рівня материка (рис. 2, 3). Заповнена темно-сірим плямистим супіском з вкрапленнями вугілля. Вздовж стінок у верхній частині — включення більш світлого ґрунту (рис. 4).

Із заповнення ями походять фрагменти ліпних посудин з домішками шамоту в керамічній масі, в тому числі уламки вінець і денець, а також уламок глиняного грузила чи валька (рис. 7: 3—6).

Яма 18. Розташована в кв. 5/Б. Виявлена на рівні материка у вигляді округлої плями (рис. 2, 3). На рівні фіксації мала неправильно-округлу форму діаметром близько 0,9 м, діаметр дна близько 1,6 м. Стінки сильно розширені до ровного дна на глибині до 0,82 м від рівня материка. Заповнена темно-сірим плямистим супіском з вкрапленнями вугликів і пічини. Вздовж стінок у верхній частині — включення більш світлого ґрунту (рис. 4).

Із заповнення ями походять виразні фрагменти ліпних посудин з домішками шамоту в керамічній масі, в тому числі уламки вінець і сковорідок з орнаментом у вигляді вдавлень і «гусенчки» по краю (рис. 7: 9—14). До того самого періоду, очевидно, належить і глиняне пряслице сплощено-округлої форми (рис. 7: 16).

Яма 19. Розташована в кв. 5/В, Г. Виявлена на рівні материка у вигляді округлої плями (рис. 2, 3). На рівні фіксації мала овальну форму розміром близько 1,2 × 1 м, діаметр дна близько 1,4 м. Стінки розширені до мископодібного дна на глибині до 0,6 м від рівня материка. Заповнена в верхній частині темно-сірим ґрунтом з пічиною та вугликами, в нижній — сіро-коричневим плямистим супіском з вкрапленнями вугликів. Вздовж стінок у верхній частині — включення більш світлого ґрунту (рис. 4).

Із заповнення ями походять фрагменти ліпних посудин з домішками шамоту в керамічній масі, в тому числі уламки вінець з орнаментом у вигляді вдавлень і «гусенички» по краю та денець (рис. 7: 7, 8, 17, 18).

Яма 22. Розташована в кв. 5, 6/Д та у прирізці до нього. Виявлена на рівні материка у вигляді округлої плями (рис. 2, 3). В плані мала неправильно-округлу форму діаметром близько 1,4 м. Стенки дещо розширені до рівного дна. Глибина до 0,6 м від рівня материка. Яма заповнена темно-сірим плямистим супіском з включеннями вугликів та пічини.

Із заповнення ями походять виразні фрагменти ліпних посудин з домішками шамоту в керамічній масі, в тому числі два вінця з вдавленнями по краю і неорнаменоване (рис. 7: 1, 2). Два уламка стінок гончарних посудин нового часу, очевидно, потрапили в заповнення з культурного шару.

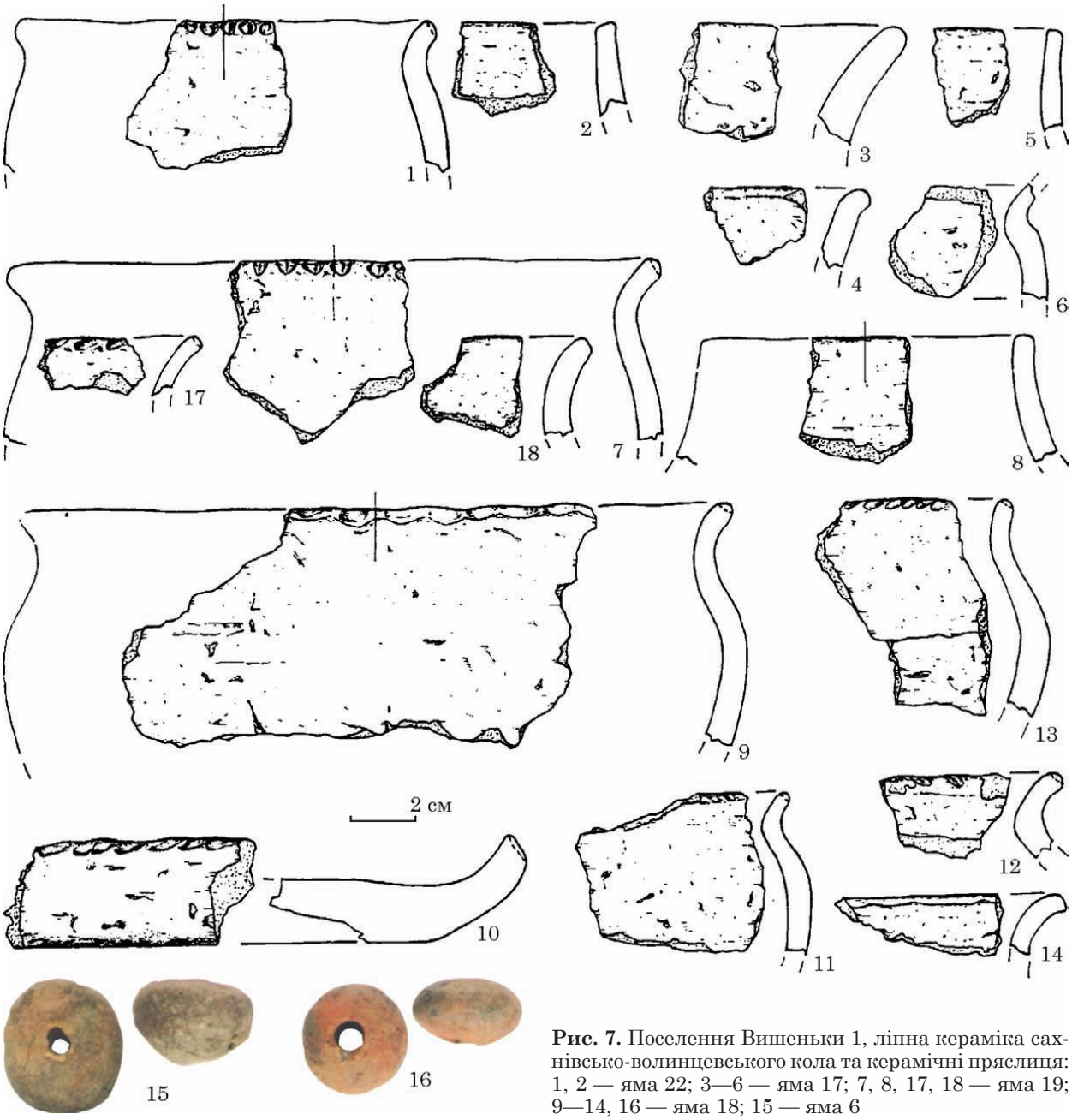

Рис. 7. Поселення Вишеньки 1, ліпна кераміка сахнівсько-волинцевського кола та керамічні пряслиця: 1, 2 — яма 22; 3—6 — яма 17; 7, 8, 17, 18 — яма 19; 9—14, 16 — яма 18; 15 — яма 6

Отже, до верхнього горизонта поселення Вишеньки 1 можна віднести своєрідні «дзвоноподібні» господарські ями, що розширюються до дна, і знайдені в них фрагменти ліпних посудин з домішками шамоту в керамічній масі: опуклобоких горщиків з відігнутими вінцями, звичайно орнаментованими вдавленнями чи «гусеничкою» по краю і сковорідок, вінця яких прикрашені в тій же манері. До того ж періоду належать і два глиняні пряслиця сплощено-округлої форми, а також уламки глиняних яйцеподібних блоків (вальків), що використовувались при спорудження склепіння глинобитних печей.

Подібні матеріали в цілому характерні для пам'яток кола Сахнівки—Волинцева. Слід зазначити, що ліпний посуд з пам'яток типу Сахнівки практично не відрізняється від значної частини ліпної кераміки волинцевської культури, тому діагностичною ознакою звичайно виступає гончарна кераміка того чи іншого типу, яка часто трапляється в комплексах разом з ліпною (Петрашенко 1992, с. 74). В сахнівських пам'ятках іноді присутній гончарний посуд пастирського типу — горщики з кулястим чи яйцеподібним тулубом і відігнутими короткими вінцями (Володарець-Урбанович 2010, с. 148—150). Пам'ятки волинцевської культури, що датуються трохи пізнішим часом, ніж сахнівські, містять так звані «горщики волинцевського типу» з високими вертикальними вінцями (Юренко 1985, с. 119—120).

Нагадаємо, що в басейні Десни поблизу Чернігова досліджені два поселення, Роїще й Олександрівка 1 (рис. 1), житла і господарські ями верхнього горизонту яких містили, як зазначалось в публікаціях, матеріали сахнівсько-волинцевського кола (Терпиловский 1990, с. 60—64; Терпиловський, Шекун 1996, с. 39—42; 2004, с. 233—236). Однак, в обох випадках разом з ліпною керамікою знайдено виразні фрагменти пастирського гончарного посуду (у Роїщі — вінця, а у Олександрівці 1 — розвал цілого горщика; Терпиловский 1990, с. 61—63; Терпиловський, Шекун 1996, с. 40—41, рис. 52: 8). Отже, ці матеріали скоріш слід віднести до пам'яток типу Сахнівки, ніж Волинцева. В будь-якому разі, хронологію даного горизонту можна визначити в межах кінця VII — VIII ст.

Варто зазначити, що вище за течією Десни відоме ще одне поселення з матеріалами типу Сахнівки (рис. 1). На селищі Целиков Бугор Є. О. Горюновим у 1969 р. досліджені два житла з пічками-кам'янками в одному з кутів, що містили як ліпну кераміку, так і фрагменти пастирського гончарного посуду (Горюнов 1972).

Утім, у поселенні Вишеньки 1 господарські ями даного горизонту містили виключно ліпний посуд, отже важко зробити остаточний висновок щодо його культурно-хронологічної приналежності. Разом з тим, можна зазначити, що вінця посудин з Роїща й Олександрівки 1, як правило, не орнаментовані, хоча вдавлення по вінцях досить поширене на пам'ятках типу Сахнівки (Приходнюк 1976, с. 115—117). Посудини з Вишеньок прикрашені не лише вдавленнями, але й іноді «гусеничною». Такий орнаментальний прийом з'являється у волинцевській культурі і надалі поширюється у роменській (Юренко 1985, с. 119—120; Петрашенко 1992, с. 30—32; Сухобоков, Юренко 1997, с. 163—166).

Таким чином, досить незначний обсяг проведених археологічних досліджень і, відповідно, невелика кількість отриманого матеріалу не дозволяють однозначно визначити — маємо ми справу з пам'яткою типу Сахнівки чи з поселенням волинцевської культури? Сподіваємось, що подальші дослідження даного поселення допоможуть знайти відповідь на це питання.

Отже, у результаті охоронних розкопок, проведених у Вишеньках 1, отримано цікавий археологічний матеріал, дещо подібний до ситуації в районі Чернігова на поселеннях Роїще й Олександрівка 1. Втім, в останніх між горизонтами київської культури і сахнівсько-волинцевського кола присутні комплекси колочинської культури V—VII ст. (Терпиловський, Шекун 1996, с. 35—38; 2004, с. 231—233), поки що не виявлені на поселенні Вишеньки 1 або в його околицях.

ЛІТЕРАТУРА

Айбабин, А. И. 1990. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. *Материалы по археологии и этнографии Таврики*, I, с. 4-241.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2010. Пастирський гончарний посуд на слов'янських пам'ятках. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 147-152.

Горюнов, Е. А. 1972. Селище Целиков Бугор на Средней Десне. *Краткие сообщения Института археологии*, 129, с. 42-46.

Горюнов, Е. А. 1981. *Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья*. Ленинград: Наука.

Диденко, С. В. 2009. Сосуды группы Pontic Red Slip Ware в черняховской культуре. В: Любичев, М. В. (ред.). *Ostrogotica. Археология Центральной и Восточной Европы позднеримского времени и Эпохи Великого переселения народов*. Харьков, с. 64-71.

Діденко, С. В. 2018. *Античний керамічний імпорт у черняхівській культурі на території України*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАН України.

Иванова, О. С. 2009. Краснолаковая керамика из раскопок могильника в балке Алмалык-дере (Мангуп). *Материалы по археологии и этнографии Таврики*, XV, с. 26-88.

Крапивина, В. В., Домжальский, К. 2008. Позднеантичная Ольвия в свете находок краснолаковой керамики. *Боспорский феномен*: Боспор и Северное Причерноморье в античную эпоху: материалы юбилейного международного круглого стола, посвященного 10-летию конференции, с. 73-81.

Магомедов, Б. В. 1991. *Каменка-Анчекрак. Поселение черняховской культуры*. Киев: Наукова думка.

Петрашенко, В. О. 1992. *Слов'янська кераміка VIII—IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я*. Київ: Наукова думка.

Приходнюк, О. М. 1976. Ранньосередньовічне слов'янське поселення на р. Рось. В: Довженок, В. І. (ред.). *Дослідження з слов'яно-руської археології*. Київ: Наукова думка, с. 101-119.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1997. Орнаментація волинцевсько-роменського керамічного посуду. В: Баран, В. Д. (ред.). *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових статей, присвячених 100-річчю з дня народження В. П. Петрова*. Київ; Львів: РАС, с. 161-175.

Терпиловский, Р. В. 1984. *Ранние славяне Подесенья III—V вв*. Киев: Наукова думка.

Терпиловский, Р. В. 1990. Поселение I тыс. н. э. у с. Роище на Черниговщине. В: Русанова, И. П. (ред.). *Раннеславянский мир. Материалы и исследования*. Москва: ИА АН СССР, с. 45-74.

Терпиловский, Р. В. 2004. *Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э.* Monumenta Studia Gothica, III. Lublin: UMCS.

Терпиловский, Р. В., Абашина, Н. С. 1992. *Памятники киевской культуры. Свод археологических источников*. Киев: Наукова думка.

Терпиловский, Р. В., Жаров, Г. В., Жарова, Т. Н. 2014. *Отчет об охранных археологических раскопках поселения Вишенки 1 у с. Вишенки (Коропский район Черниговской областт) в 2013 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2013/136.

Терпиловський, Р. В., Шекун, О. В. 1996. *Олександрівка 1 — багатошарове слов'янське поселення біля Чернігова*. Чернігів: Сіверянська думка.

Терпиловський, Р. В., Шекун, О. В. 2004. Нові дослідження ранньослов'янського поселення Олександрівка 1. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали.* Київ: Корвін пресс, с. 215-238.

Третьяков, П. Н. 1974. Древности второй и третьей четвертей I тыс. н. э. в Верхнем и Среднем Подесенье. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности.* Ленинград: Наука, с. 40-118.

Храпунов, И. Н. 2002. *Могильник Дружное (III—IV вв. н. э.).* Monumenta Studia Gothica, II. Lublin: UMCS.

Юренко, С. П. 1985. Волынцевская культура. В: Баран, В. Д. (ред.). *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев: Наукова думка, с. 116-125.

Юрочкин, В. Ю., Труфанов, А. А. 2007. Хронология могильников Центрального и Юго-Западного Крыма 3—4 вв. н. э. В: Зайцев, Ю. П., Мордвинцева, В. И. (ред.). *Древняя Таврика.* Симферополь: Универсум, с. 359-382.

Arsen'eva, T. M., Domzalski, K. 2002. Late Roman red slip pottery from Tanais. *Eurasia antique*, 8, p. 415-491.

Magomedov, B., Didenko, S. 2012. Red Slip Ware in Chernyakhov culture. In: Tsetskhladze, G. R. (ed.). *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity. Aspects of archaeology and ancient history.* British Archaeological Reports, International Series, 2432. Oxford, p. 171-190.

Opaiţ, A. 2004. *Local and imported ceramics in Roman province of Scythia (4th—6th centuries AD). Aspects of economic life in the Province of Scythia.* British Archaeological Reports, International Series, 1274. Oxford.

REFERENCES

Aibabin, A. I. 1990. Khronologiia mogilnikov Kryma pozdnerimskogo i rannesrednevekovogo vremeni. *Materialy po arkheologii i etnografii Tavriki*, I, s. 4-241.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2010. Pastyrskyi honcharnyi posud na slov'ianskykh pam'iatkakh. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 147-152.

Goriunov, E. A. 1972. Selishche Tcelikov Bugor na Srednei Desne. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 129, s. 42-46.

Goriunov, E. A. 1981. *Rannie etapy istorii slavian Dneprovskogo Levoberezhia.* Leningrad: Nauka.

Didenko, S. V. 2009. Sosudy gruppy Pontic Red Slip Ware v cherniakhovskoi kulture. In: Liubichev, M. V. (ed.). *Ostrogotica. Arkheologiia Tcentralnoi i Vostochnoi Evropy pozdnerimskogo vremeni i Epokhi Velikogo pereseleniia narodov.* Kharkov, s. 64-71.

Didenko, S. V. 2018. *Antychnyi keramichnyi import u cherniakhivskii kulturi na terytorii Ukrainy.* Avtoreferat dysertatsii k. i. n. IA NAN Ukrainy.

Ivanova, O. S. 2009. Krasnolakovaia keramika iz raskopok mogilnika v balke Almalyk-dere (Mangup). *Materialy po arkheologii i etnografii Tavriki*, XV, s. 26-88.

Krapivina, V. V., Domzhalskii, K. 2008. Pozdneantichnaia Olviia v svete nakhodok krasnolakovoi keramiki. *Bosporskii fenomen*: Bospor i Severnoe Prichernomore v antichnuiu epokhu: materialy iubileinogo mezhdunarodnogo kruglogo stola, posviashchennogo 10-letiiu konferentcii, s. 73-81.

Magomedov, B. V. 1991. *Kamenka-Anchekrak. Poselenie cherniakhovckoi kultury.* Kiev: Naukova dumka.

Petrashenko, V. O. 1992. *Slov'ianska keramika VIII—IX st. Pravoberezhzhia Serednoho Podniprov'ia.* Kyiv: Naukova dumka.

Prykhodniuk, O. M. 1976. Rannoserednovichne slov'ianske poselennia na r. Ros. In: Dovzhenok, V. I. (ed.). *Doslidzhennia z slov'iano-ruskoi arkheolohii.* Kyiv: Naukova dumka, s. 101-119.

Sukhobokov, O. V., Yurenko, S. P. 1997. Ornamentatsiia volyntsevsko-romenskoho keramichnoho posudu. In: Baran, V. D. (ed.). *Problemy pokhodzhennia ta istorychnoho rozvytku slov'ian. Zbirnyk naukovykh statei, prysviachenykh 100-richchiu z dnia narodzhennia V. P. Petrova.* Kyiv; Lviv: RAS, s. 161-175.

Terpilovskii, R. V. 1984. *Rannie slaviane Podesenia III—V vv.* Kiev: Naukova dumka.

Terpilovskii, R. V. 1990. Poselenie I tys. n. e. u s. Roishche na Chernigovshchine. In: Rusanova, I. P. (ed.). *Ranneslavianskii mir. Materialy i issledovaniia.* Moskva: IA AN SSSR, s. 45-74.

Terpilovskii, R. V. 2004. *Slaviane Podneprovia v pervoi polovine I tys. n. e.* Monumenta Studia Gothica, III. Lublin: UMCS.

Terpilovskii, R. V., Abashina, N. S. 1992. *Pamiatniki kievskoi kultury. Svod arkheologicheskikh istochnikov.* Kiev: Naukova dumka.

Terpilovskii, R. V., Zharov, G. V., Zharova, T. N. 2014. *Otchet ob okhrannykh arkheologicheskikh raskopkakh poseleniia Vishenki 1 u s. Vishenki (Koropskii raion Chernigovskoi oblastt) v 2013 godu.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2013/136.

Terpylovskyi, R. V., Shekun, O. V. 1996. *Oleksandrivka 1 — bahatosharove slov'ianske poselennia bilia Chernihova.* Chernihiv: Siverianska dumka.

Terpylovskyi, R. V., Shekun, O. V. 2004. Novi doslidzhennia rannoslov'ianskoho poselennia Oleksandrivka 1. In: Kozak, D. N. (ed.). *Arkheolohiia davnikh slov'ian. Doslidzhennia i materialy.* Kyiv: Korvin press, s. 215-238.

Tretiakov, P. N. 1974. Drevnosti vtoroi i tretei chetvertei I tys. n. e. v Verkhnem i Srednem Podesene. In: Tretiakov, P. N. (ed.). *Rannesrednevekovye vostochnoslavianskie drevnosti.* Leningrad: Nauka, s. 40-118.

Khrapunov, I. N. 2002. *Mogilnik Druzhnoe (III—IV vv. n. e.).* Monumenta Studia Gothica, II. Lublin: UMCS.

Yurenko, S. P. 1985. Volyntcevskaia kultura. In: Baran, V. D. (ed.). *Etnokulturnaia karta territorii Ukrainskoi SSR v I tys. n. e.* Kiev: Naukova dumka, s. 116-125.

Yurochkin, V. Iu., Trufanov, A. A. 2007. Khronologiia mogilnikov Tcentralnogo i Iugo-Zapadnogo Kryma 3—4 vv. n. e. In: Zaitsev, Yu. P., Mordvintseva, V. I. (ed.). *Drevniaia Tavrika.* Simferopol: Universum, s. 359-382.

Arsen'eva, T. M., Domzalski, K. 2002. Late Roman red slip pottery from Tanais. *Eurasia antique*, 8, p. 415-491.

Magomedov, B., Didenko, S. 2012. Red Slip Ware in Chernyakhov culture. In: Tsetskhladze, G. R. (ed.). *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity. Aspects of archaeology and ancient history.* British Archaeological Reports, International Series, 2432. Oxford, p. 171-190.

Opaiţ, A. 2004. *Local and imported ceramics in Roman province of Scythia (4th—6th centuries AD). Aspects of economic life in the Province of Scythia.* British Archaeological Reports, International Series, 1274. Oxford.

G. V. Zharov, R. V. Terpylovskyi

THE SETTLEMENT OF VYSHENKY 1 ON DESNA RIVER

In 2013, the Livoberezhna Archaeological Expedition made the rescue excavations at the Vyshenky 1 settlement near the Vyshenky village Korop district of Chernihiv region. The settlement is located on the edge of the high right bank of the Desna River. In the excavation area of 120 m^2 more than 20 ancient household pits, a number of post-holes and the part of building 1. In addition to some finds of the Bronze Age and Kyiv Rus the main materials date to the 1st millennium AD.

The lower horizon (building 1, pits 4, 12, 20, 21, 23) belongs to the Kyiv culture of the Late Roman period. The building was probably square semi-dwelling house with a central pillar. Pottery is represented mainly by

pots of weakly profiled and ribbed forms. The flattened biconical spindle whorls with a large hole, as well as single fragments of pottery were occurred in the objects. In addition to fragments of typical Chernyakhiv pottery, the fragment of a red slip bowl of the second half of the 4th and the beginning of the 5th centuries, unique for Desna basin region, was found. Obviously, this is t the possible final date for the layer of Kyiv culture.

The upper horizon of the settlement belongs to the sites of the Sakhnivka-Volyntsevo circle. Pits 6, 17—19, 22 contained the fragments of convex-sided pots with bent rims, usually ornamented with finger impressions on the edge, and frying pans. The flattened-rounded spindle whorls and fragments of clay ovoid blocks belong to the same period.

The hand-made pottery from sites of the Sakhnivka type is practically indistinguishable from significant part of the ceramics of the Volyntsevo culture, so the pottery of different types which often occurs in complexes with the hand-made ceramics usually becomes the diagnostic sign. In Sakhnivka sites there are sometimes pottery of the Pastyrske type, and in the Volyntsevo sites dating a little later there are so-called "pots of the Volyntsevo type". However, in the settlement of Vyshenky 1 the household pits of this horizon contained only hand-made pottery, so it is difficult to draw a final conclusion about its cultural and chronological identification.

Keywords: Desna, Kyiv culture, Late Roman period, sites of Sakhnivka—Volyntsevo circle, early Middle Ages.

Одержано 13.12.2020

ЖАРОВ Геннадій Вікторович, заступник директора, ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Чернігів, Україна.
ZHAROV Genadiy, Deputy director, Protective Archaeological Service of Ukraine, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Chernihiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-5177-9278, e-mail: lae-oasu@ukr.net.

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович, доктор історичних наук, завідувач кафедри, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
TERPYLOVSKYI Rostyslav, Dr. hab. (History), Head of the Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-8111-0794, e-mail: rostt@knu.ua.

УДК 904.4(477.41)"653" DOI: 10.37445/adiu.2021.01.06

С. В. Переверзєв

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО ГОРОДИЩА ЧОРНОБИЛЬ У 2004—2020 рр. РЕЗУЛЬТАТИ, ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Стаття присвячена результатам досліджень літописного городища Чорнобиль та його околиць в період 2004—2020 рр. Коротко представлені матеріали розкопок, на основі аналізу яких зроблені висновки, що надають змогу вважати городище укріпленим форпостом Північної Київщини з міським укладом життя. Позначені перспективи подальших досліджень літописної пам'ятки та засади щодо її збереження як об'єкту культурної спадщини.

***Ключові слова**: городище Чорнобиль, Київське Полісся, культурний шар, ремесло, фортифікація, захисний рів, поселенська структура.*

Сучасний Чорнобиль — це адміністративний центр Зони відчуження та зони безумовного (обов'язкового) відселення, що підпорядкований Державному агентству України з управління зоною відчуження та має статус вахтового селища, де мешкають близько 2800 осіб вахтового персоналу та незначна кількість «самопереселенців». За доби середньовіччя Чорнобильський замок був центром Чорнобильського повіту.

Ландшафт та геолого-морфологічні особливості мікрорегіону. Чорнобиль розташований на правому березі р. Прип'ять (притока Дніпра) при впадінні в неї р. Уж (старов. Уша) та є найпівнічнішим містом Київського Полісся. Київське Полісся — це фізико-географічна область України, що розташована між Житомирським та Чернігівським Поліссям. Київське Полісся займає північну низинну частину правобережної Київщини (Бородянський, Вишгородський частково, Іванківський, Києво-Святошинський, Макарівський частково, Поліський райони та Зона відчуження) та східну частину Житомирської області (частина Радомишльського, Малинського та Народичського районів). Західний кордон Київського Полісся зазвичай проводять по лінії Народичі — Радомишль — Ходорків, а східну — по долині Дніпра. Велику роль в рельєфі Київського Полісся грають широкі річкові долини Дніпра, Прип'яті, Ужа, Тетерева, Здвижа, Ірпеня та деяких більш менших річок. Поширені еолові форми рельєфу, що представлені дюнами, піщаними грядами та пагорбами. Значна частина території області вкрита лісами, які краще збереглися в північній частині і в районі Києва, та луками, що поширені в заплавах і на вододільних просторах. Серед болотних масивів найбільш поширені низинні, зрідка зустрічаються перехідні болота. Київське Полісся розташовано в межах середньодніпровського схилу Українського кристалічного щита. Кристалічні породи покрити товщею осадових порід і ніде не оголюються. Поверхневими відкладами майже всюди служать над моренні водно-льодовикові піски, що частково перевіяні вітром. На перших та других надзаплавних терасах річок розвинені інтенсивно перевіяні вітром давньо алювіальні піски. У Київському Поліссі є невеликі лесові «острови», сформовані лесовидними суглинками, що є останцями надзаплавних терас (Сирота 2016, с. 80—82).

На такому лесовому «острові» Чорнобильсько-Чистогалівського фізико-географічного району на правобережжі р. Прип'ять розташований Чорнобиль. Характерною особливістю району й зокрема м. Чорнобиль є наявність моренних гряд і пагорбів, що скла-

© С. В. ПЕРЕВЕРЗЄВ, 2021

дають підвищену гряду, яка достатньо різко виокремлюється на фоні Поліської рівнини. Гряда сформована алювіальними пісками та лесами, щільно порізана балками та ярами та являє собою другу надзаплавну терасу Прип'яті. На одному з таких мисоподібних пагорбів і існував літописний Чорнобиль (Сирота 2016, с. 85—86).

Історіографія та історія археологічних досліджень. Єдина згадка про давньоруський Чорнобиль знаходиться у «Повісті временних літ». За Іпатіївським літописом, у 1193 році князь Вишгородський і Туровський Ростислав, син великого князя Київського Рюрика «Ѣха съ ловом отъ Чернобиля въ Торчійській» (їхав з ловом від Чорнобиля в Торчійский; Ипатьевская 2001, стб. 677).

Наступна згадка Чорнобиля міститься вже у т. зв. «Списку городов дальніх і ближніх»: «А се Киевьскыи гроди:…на Припетѣ Чорнобиль…» (Новгородская 2000, с. 476). Список датується 1380 р., але більшість дослідників погоджується, що за основу «Списку» служив якийсь текст давньоруського походження (Тихомиров 1979, с. 84—89).

Різні періоди існування Чорнобиля відображені в багатьох історичних джерелах, проте археологічні дослідження міста майже не проводилися, хоча його околиці обстежувалися на початку XX ст. та за часів СРСР. Довгий час не було відомо і місце розташування пам'яток літописного м. Чорнобиль.

Вперше археологічні дослідження в Чорнобилі та його околицях були проведені С. П. Вельміним. Влітку 1913 р. Київським Товариством Охорони пам'яток старовини та мистецтва разом з Київським відділенням Імперського Руського Воєнно-Історичного Товариства з ініціативи С. П. Вельміна була проведена екскурсія в Чорнобиль. Спеціально до приїзду екскурсантів С. П. Вельміним в місті та околицях були проведені археологічні дослідження. Зокрема, у Чорнобилі було здійснено шурфування садиби замку («замок Ходкевича», місце розташування сучасного «Парку Слави»), повністю розкопано один курган (в садибі А. Коваленка, трупоспалення, що було датоване IX—X ст.). Розкопки ще одного кургану тієї самої групі не були закінчені (Вельмін 1914, с. 4).

Під час досліджень С. П. Вельмін знаходив в межах міста фрагменти кераміки, на його думку X—XI ст., «кирпичи великокняжеской эпохи» (уламки плінфи?), металеві вироби давньоруського часу (?). В місті, а також навкруги нього, дослідник засвідчив існування декількох груп курганів (від 8 до 12 курганів кожна; Вельмін 1914, с. 1, 2).

Крім того, С. П. Вельміним були оглянуті і досліджені розмиті весняним паводком печери в ур. Стрижев (2 версти вище по течії р. Стара Прип'ять від Чорнобиля),

Рис. 1. Розташування давньоруських пам'яток на території м. Чорнобиль

датування і призначення яких залишилося не з'ясованим. Археологічного датуючого матеріалу дослідником виявлено не було. Також проведені обміри, складено план та розрізано вал городища в ур. Гримово.

Хоча про це не було заявлено офіційно, здається, що головною метою досліджень С. П. Вельміним території Чорнобиля було виявлення місцезнаходження літописного городища.

Тільки через 90 років археологічні дослідження м. Чорнобиль були поновлені. У 2003—2004 рр. експедиція під керівництвом В. О. Манька провела розвідки в Зоні відчуження. Під час шурфування безпосередньо на території сучасного Чорнобиля, поодинокі знахідки києворуського часу спочатку були зафіксовані на території колишнього стадіону (рис. 1). Проте на серединному мисі другої надзаплавної тераси, що розташований між Іллінською церквою та «Парком Слави», на території покинутих садиб по вул. Петровського В. О. Маньком було зафіксовано наявність неушкоджених ділянок давньоруського культурного шару потужністю до одного метра (Манько та ін. 2003, с. 2). Склад, насиченість та потужність культурного шару дали досліднику підстави вважати пам'ятку літописним Чорнобилем, а топографічні особливості її місцезнаходження, незважаючи на відсутність на той час будь-яких зафіксованих фортифікаційних споруд, — городищем. Таким чином пам'ятка ввійшла в археологіч-

ну літературу як літописне городище Чорнобиль.

У 2004 р. В. О. Манько провів перші стаціонарні розкопки на площі близько 56 м^2, що започаткували археологічні дослідження літописного міста. З 2005 р. по даний час дослідження проводяться під керівництвом С. В. Переверзєва. У 2007 р. археологічна експедиція під керівництвом О. В. Переверзєвої провела топографічну зйомку мису, на якому розташоване городище (Манько, Переверзєва 2008, с. 263—265).

Результати досліджень давнього Чорнобиля в загальних рисах освітлював С. В. Переверзєв. Проте в публікаціях був майже відсутній аналіз здобутого за результатами розкопок матеріалу та розглядалися, в основному, нагальні проблемні питання методики досліджень, охорони культурної спадщини в Зоні відчуження та можливі перспективи щодо подальших досліджень (Переверзєв 2010, с. 328—334; 2011, с. 475—482; 2016, с. 85—92; Переверзєв, Зоценко 2013, с. 14—16).

Останніми проблеми археології літописного Чорнобиля розглядали О. В. Сєров (2016, с. 32—40) та В. К. Козюба (2016, с. 41—57). На жаль, мислячи за правилами формальної логіки, обидва автори літописну пам'ятку беззаперечно пов'язують з пізньосередньовічним Чорнобильським замком, що знаходився на сусідньому (на північ від городища) мисі (Сєров 2016, с. 33; Козюба 2016, с. 47).

В. К. Козюба в своїй статті, розглянувши та проаналізувавши укріплення пізньосередньовічного Чорнобиля, оминає проблемні питання функціонування давньоруського городища. Не наполягаючи принципово на деяких своїх припущеннях, він робить резюме про необхідність подальших досліджень городища (Козюба 2016, с. 47).

О. В. Сєров в своїй роботі зробив однозначні та категоричні висновки щодо результатів та перспектив дослідження розглянутої пам'ятки. Він констатував «*...повну непридатність городища для досліджень*» (2016, с. 33—35).

Але аргументи науковця навряд чи можна вважати переконливими та ґрунтовними.

1. ...після неодноразової перебудови Чорнобильського замку культурний шар давньоруського часу навряд чи зберігся». Якщо саме на місці Чорнобильського замку і була давньоруська пам'ятка, то твердження вірне. Шурфування на території Парку Слави (місце розташування замку) це і підтвердило. От тільки літописне городище знаходилося на південному від замку мисі.

2. Дивною виглядає теза О. В. Сєрова, сенс якої зведений до того, що наявність знахідок «долітописного» часу існування городища, а саме X—XI ст., суперечить самій згадці Чорнобиля наприкінці XII ст. Чому поселення або городище не могло утворитись за 200 років до візиту Ростислава Рюриковича — не дуже зрозуміло.

3. Екстравагантним здається пояснення значної кількості скляних браслетів в Чорнобилі наявністю там виробництва оздоблювальних матеріалів для давньоруських цегляних храмів (!?). Скловиробництво, наприклад, як найпростіше пояснення цього матеріального явища, чомусь навіть не припускається. Тим більше, що слідів мурованого будівництва і відповідних матеріалів на території історичного Чорнобиля до цього часу поки що не виявлено.

Топографія та планіграфія городища. Мис-останець, на якому розташоване городище Чорнобиль, має висоту близько 40—50 м над рівнем заплави р. Прип'ять та розміри 75 × 60 м і займає площу близько 0,45 га. Східна сторона мису обмежена крутим схилом, який спускається до першої надзаплавної тераси р. Прип'ять, південна — «Подільським узвозом», що спускається в заплаву, північна та західна — досить чітко визначаються за залишками давнього яру (залишками зруйнованого давньоруського рову?) глибиною 2—5 м. Відомо, що яр був частково засипаний в процесі будівельних робіт у XX ст.

Площа городища становить собою досить рівний майданчик, де розташовані покинуті після катастрофи приватні будинки та господарчі будівлі. Фундаменти будинків, підвали та льохи, а також водопровідна траншея, що тягнеться майже через усе городище, зруйнували значну частину культурного шару пам'ятки. Найкраще збереглася невеличка центральна частина мису, яка була зайнята садибами дворищ та його периферія.

Східна сторона мису обмежена крутим схилом, який спускається до першої надзаплавної тераси р. Прип'ять, західна — вулицею Петрівського та дуже щільною приватною забудовою. Північна сторона — досить чітко визначається за залишками давнього яру (та, можливо, залишками зруйнованого давньоруського рову?) глибиною 2—5 м. Південна частина маркується «Подільським узвозом», що спускається до першої надзаплавної тераси на місцевий Поділ. Слід відмітити, що Поділом і досі називається житлова забудова у підніжжя городища, яка виходить на берег Прип'яті.

Останець, на якому знаходиться городище, межує на півдні («через узвіз») з Іллінською церквою, на півночі — з Парком Слави, що був побудований на місці пізньосередньовічного замку.

Методика досліджень культурного шару. На даний час досліджена в основному центральна частина городища, що розташо-

вана на просторі поміж покинутих будівель (рис. 2). Це обумовлено двома причинами. По-перше, це найбільш доступна для розкопок та найменш пошкоджена антропогенними факторами частина пам'ятки. Складність розкопок цієї площі зумовлено тільки наявністю багатьох дерев та кущів. По-друге, В. О. Манько на початковому етапі вивчення городища вважав, що культурний шар присутній тільки в центральній його частині де і заклав розкоп 2004 р. В останні роки (2016—2020 рр.) основна увага приділена дослідженню периферійної ділянки пам'ятки в її західній та південно-західній частині. Головна мета досліджень — виявлення можливих залишків фортифікаційних споруд.

Роботи на місці розташування пам'ятки традиційно починаються з розчистки від дерев, кущів та сміття обраної для розкопу ділянки. Після горизонтальної зачистки від залишків сміття дернового шару, площа розкопу розмічається на умовні квадрати 2 × 2 м з цифровою (до 2008 р.), а останнім часом — літерно-цифровою сіткою. Денна поверхня розкопу та всіх кутів квадратів фіксується за допомогою оптичного нівеліру.

На жаль, в різні роки досліджень була застосована різна методика відпрацювання культурного шару. У 2004—2006 рр. культурний шар розбирався лопатами нарізками по 3—5 см умовними горизонтами на глибину 10—20 см, об'єкти вибиралися кельмами та ножами. У 2008 р. методику дослідження було змінено: верхній дерновий пласт знімався лопатами, після чого вся площа розкопу відпрацьовувалась кельмами та ножами умовними шарами 3—5 см; кожна індивідуальна знахідка або скупчення кераміки наносилися на план із використанням оптичного нівеліру. Основною метою такого методу досліджень була спроба виявити та зафіксувати характер залягання культурних шарів за планіграфічним розташуванням артефактів. Під час опрацювання польової документації (планів та розрізів) було з'ясовано, що такий метод неефективний і не дав очікуваних результатів. У 2013 р. методику розкопок було вдосконалено та оптимізовано: культурний шар відпрацьовується лопатними нарізками потужністю 5—10 см, після чого відпрацьована площа перевіряється за допомогою метало детектора та

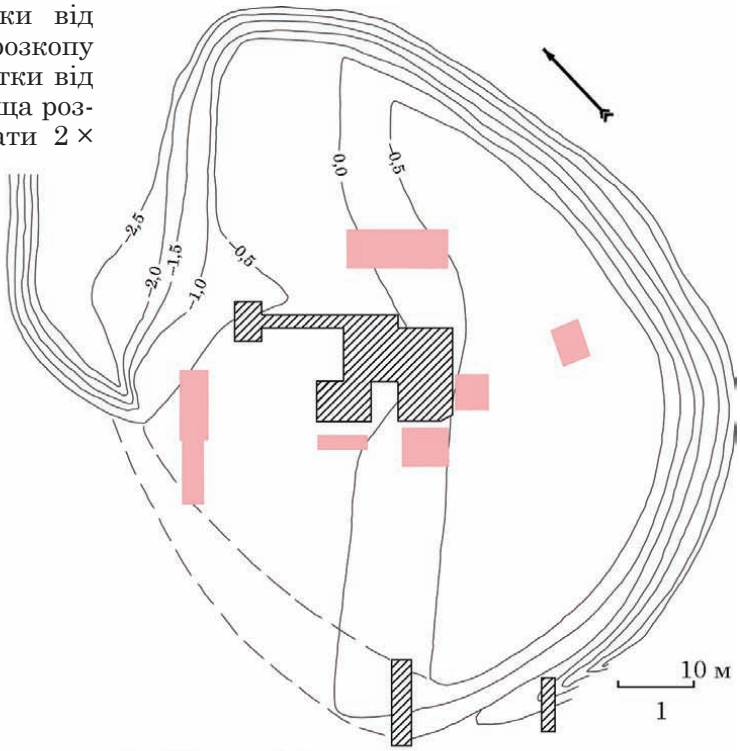

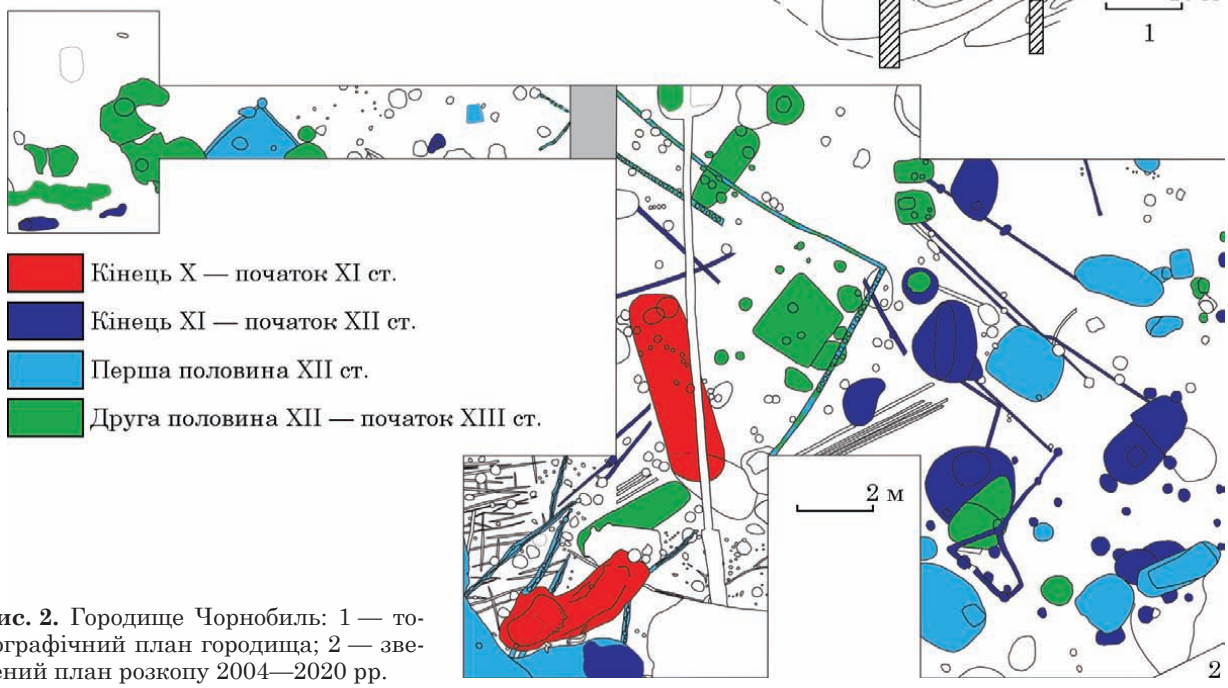

Рис. 2. Городище Чорнобиль: 1 — топографічний план городища; 2 — зведений план розкопу 2004—2020 рр.

робиться горизонтальна зачистка. Об'єкти відпрацьовуються ножами та кельмами. Весь відпрацьований седимент (з культурного шару в тому числі) пересівається через сито з отвором 0,3 мм. З 2014 р. додатково застосовується промивання частини ґрунту через сито з отвором 0,1 мм. Така методика дала значний ефект щодо кількості фіксованих артефактів.

Роботи по фіксації об'єктів, культурних шарів та стратиграфічних особливостей проводяться за допомогою оптичного нівеліру.

Стратиграфія та загальний опис культурного шару. Розкопки городища показали наступну стратиграфію.

1. До 0,3 м (від рівня денної поверхні) — дерновий та орний гумусований шар.
2. 0,3—0,7 м — чорний гумусований супісок.
3. 0,7—0,9 м — темно-сірий гумусований супісок.
4. 0,9—1,1 м — сірий супісок.
5. Від 1,1 м — світло-сірий (до сіро-жовтого) пісок. Умовний «материк» (у 2008 р. досліджений до глибини 2,5 м; рис. 3).

Горизонти 1 і 2 містять залишки матеріальної культури і часів Київської Русі та пізнього середньовіччя, і від XVIII ст. до сучасності. Горизонт 2 в основному перевідкладений. Горизонт 3 містить залишки матеріальної культури доби Київської Русі (переважно XII—XIII ст.), частково шар перевідкладений або пошкоджений пізніми об'єктами. Шар щільний, містить значну кількість археологічних матеріалів. Горизонт 4 містить переважно матеріали кінця X — початку XI ст., також іноді пошкоджений пізніми об'єктами. Кількість артефактів значно зменшується в порівнянні з попереднім горизонтом. Межі між горизонтами 3 і 4 не чіткі. Горизонт 5 вважали материковим (у 2008 р. його було простежено до відмітки 2,5 м від денної поверхні). Проте, у 2014 р. в світло-сірому піску було зафіксовано наявність крем'яних виробів (попередньо фінальнопалеолітичного часу та епохи бронзи?) у перевідкладеному стані. Спорадично по всій площі розкопу в нижніх його шарах трапляється кераміка милоградської культури раннього залізного віку.

Досліджені об'єкти та особливості культурного шару. Станом на 2020 р. на городищі Чорнобиль досліджено 360 м^2. культурного шару, ще 30 м^2 законсервовано з різних причин або відпрацьовано частково. Досліджена площа вражає щільністю виявлених різнофункціональних об'єктів. Виявлено більше 300 об'єктів кінця X—XVII ст., в тому числі будівля кінця X — початку XI ст., елементи склоробної (?) майстерні, яма для отримання дьогтю, дві печі, шість вогнищ (рис. 2: 2). По всій території розкопу дисперсно «розкидані» щільні скупчення глиняної обмазки та обпаленої глини різного діаметру (іноді до 2 м) потужністю до 30 см, як правило, аморфної форми. Зазвичай вони бувають заповнені археологічним матеріалом. Не знайдено жодного давньоруського житла або будь-якої майстерні чи спеціалізованого господарчого комплексу.

Загалом вся площа розкопу вкрита численними різночасовими стовповими ямами, системою парканів-частоколів з елементами перебудов та реконструкцій. В західній частині розкопу зафіксовано факти сільськогосподарської діяльності на городищі — сліди оран-

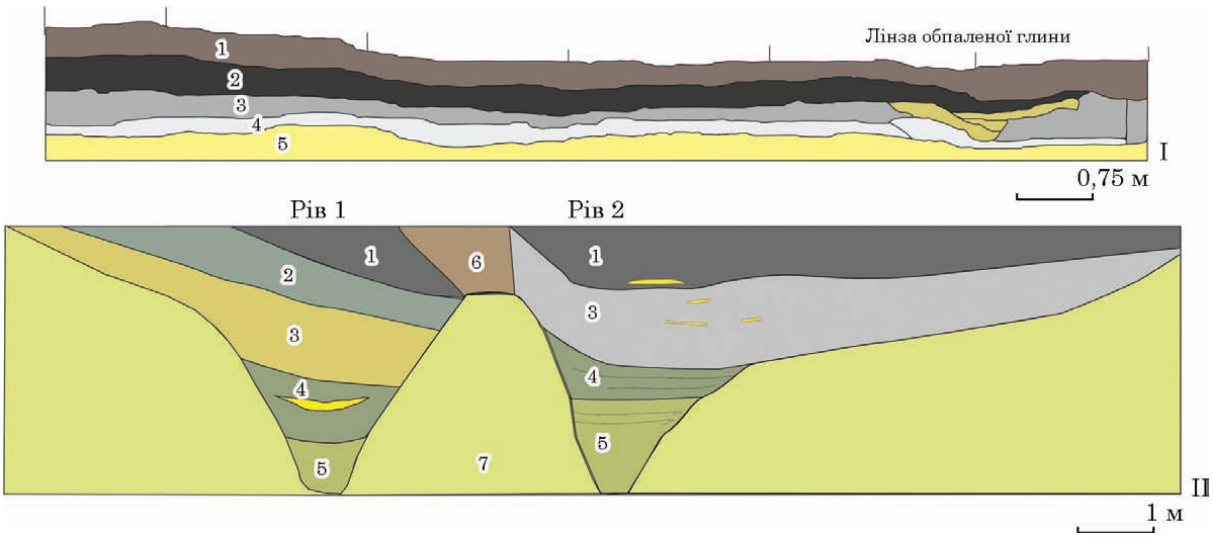

Рис. 3. Загальна стратиграфія городища: I — північно-східна стінка розкопу 2013 р. по лінії квадратів О/36—31 (експлікація по тексту); II — розріз ровів по лінії схід—захід (1 — темний гумусований супісок; 2 — темний гумусований перемішаний з материковим викидом супісок; 3 — сірий гумусований супісок; 4 — сірий гумусований супісок з великою кількістю мікрогоризонтів; 5 — материковий викид; 6 — коричневий гумусований супісок; 7 — материк)

ки та заступу / мотики, заповнення від яких дуже добре простежуються в «материку».

На жаль, значна кількість об'єктів є багатошаровими або частково перевідкладеними, тому хронологічна інтерпретація їх значної частини або неможлива, або настільки ускладнена, будь-які висновки будуть неоднозначними.

Значна кількість інтерпретованих об'єктів функціонувала в літописний період городища (XII — початок XIII ст.), дещо менше зафіксовано об'єктів кінця XI — початку XII ст. і тільки дві споруди — кінця X — початку XI ст. (рис. 2: 2). Однією з цих споруд у 2008 р. виявилася напівземлянка з вогнищем (яма 15/8).

Яма 15/8 була простежена в плані на межі четвертого культурного шару та «материкового» піску. Об'єкт являє собою яму овальної форми 5,3 × 1,5 м, глибиною до 0,45 м з системою стовпових ямок по периметру, зорієнтована по лінії південь-північ. Було зроблено три стратиграфічних розрізи, які показали три етапи заповнення.

Перший (верхній) шар: заплив суглинку з піщаними лінзами потужністю до 30 см. В заповненні знайдено 4 вінця кінця X — початку XI ст. та 21 стінка (рис. 4: 1—4).

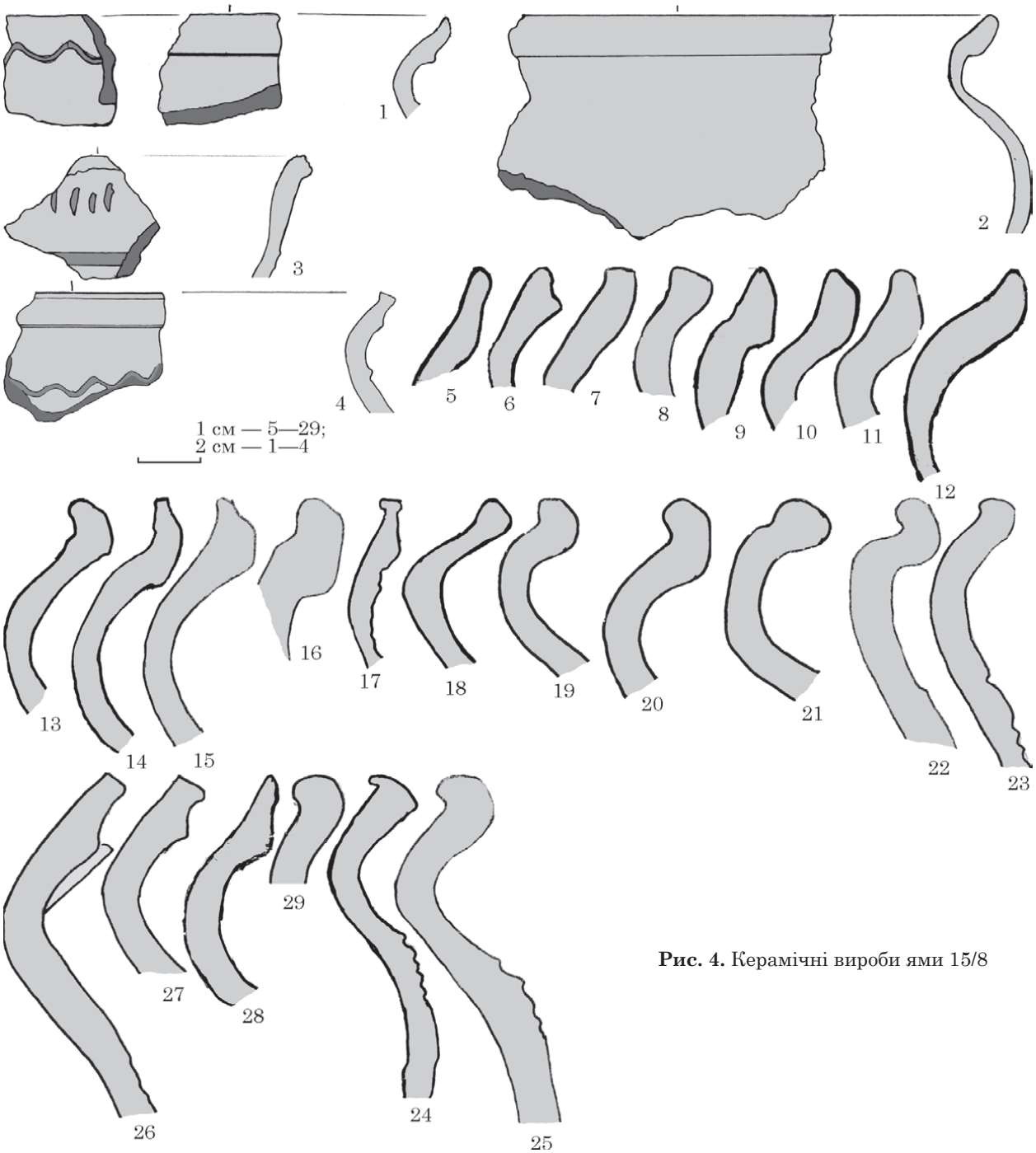

Рис. 4. Керамічні вироби ями 15/8

Другий шар: опіщанений гумусований грунт сіро-коричневого кольору потужністю до 20 см. Знайдено 23 вінця, з яких 15 датовані кінцем X — початком XI ст., 246 стінок і 9 денець (рис. 4: 5—25).

Третій шар маркує безпосередньо час функціонування споруди. Заповнення — вуглистий опіщанений гумусований грунт сіро-коричневого кольору потужністю до 10 см. У заповненні — 4 вінця, 3 з яких датовано X — першою половиною XI ст. (рис. 4: 26—29), 71 стінка, 2 денця,одне з яких має клеймо та незначна кількість остеологічного матеріалу.

У північній частині житла 1 зафіксовано вогнище овальної форми 50 × 40 см, глибиною до 13 см. Прокал незначний (до 0,5 см), нерегулярний. Археологічного матеріалу в заповненні вогнища виявлено не було.

Невелика кількість матеріалу з третього стратиграфічного шару об'єкту та характер вогнища є свідоцтвом короткочасності функціонування споруди.

У 2013 р. під час розкопок було виявлено три об'єкти, які викликали певні суперечки вже під час їх польових досліджень. Об'єкти були сформовані з щільного спеченого темно-сірого грунту, виглядали як тиглі діаметром до 40 см, глибиною — до 7 см. Внутрішня поверхня їх мала кірку світло-зеленого кольору. Попередньо вони були інтерпретовані як залишки горнів для плавлення кольорових металів або скла (?). Горни (?) розташовані в лінію по вісі південь-північ через рівні проміжки. Центральний було вирішено «взяти» цілим для камеральної обробки в лабораторних умовах з метою проведення аналізу його

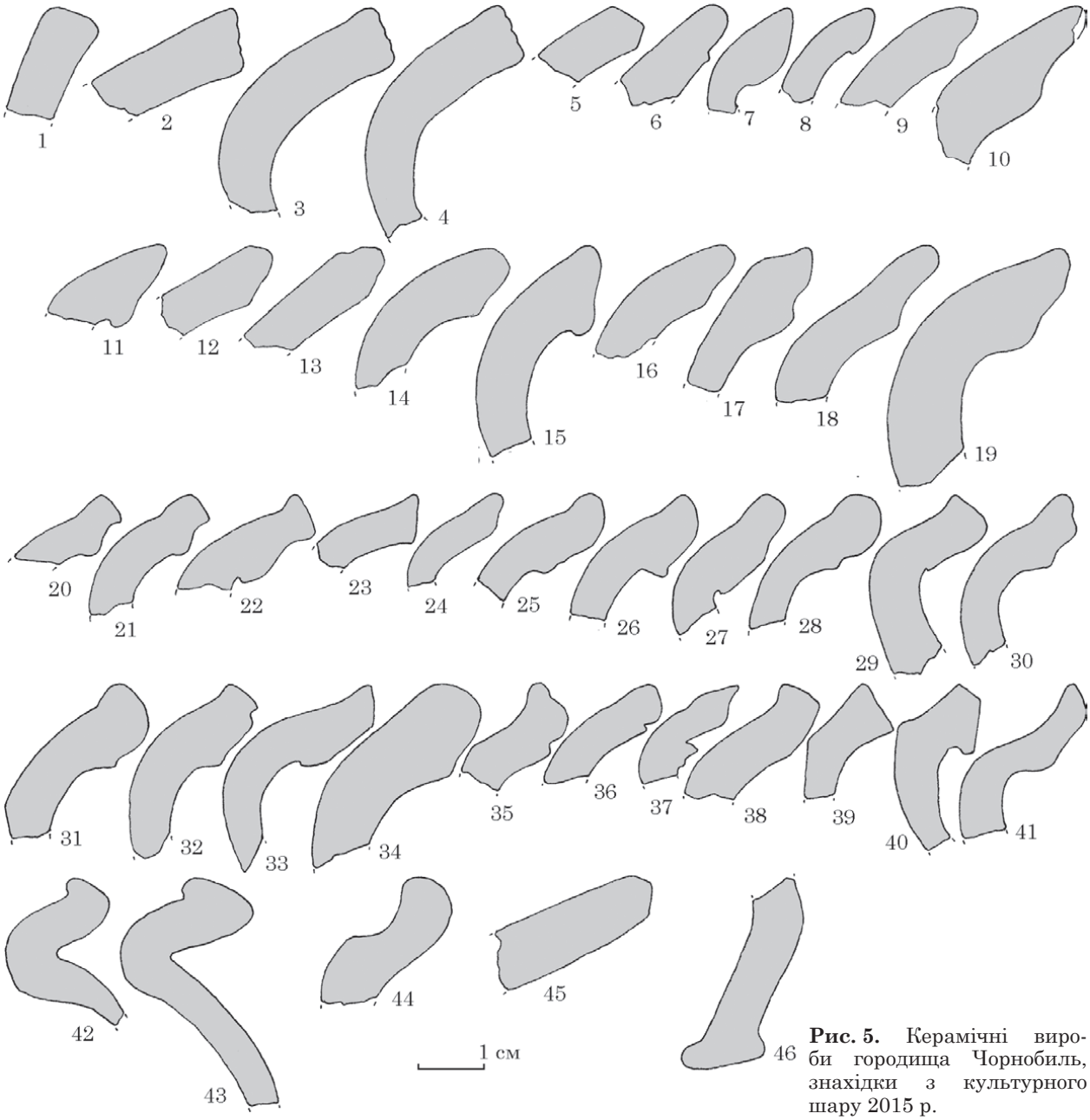

Рис. 5. Керамічні вироби городища Чорнобиль, знахідки з культурного шару 2015 р.

хімічного складу та подальшої музеєфікації. Горн (?) було ретельно зачищено, висушено, проведено його оброку спеціальним консерваційним розчином та знято за допомогою дворучної пили. Проведено фото та відеофіксація процесу.

Розкопками 2014 р. в останні дні польового сезону в плані зафіксовано велику пляму, в заповненні якої було зафіксовано значна кількість металевого шлаку та криці. Більша частина заповнення продовжувалася в стінки розкопу. Об'єкт був вивчений планіграфічно, визначені його попередні розміри та межі після чого він був законсервований з метою більш якісного його відпрацювання та можливою подальшою музеєфікацією. На нашу думку, зафіксований об'єкт може бути або залишками житла давньоруського часу або металургійною майстернею.

Артефакти. У результаті польових робіт на городищі з відносно невеликої площі розкопу було отримано значну кількість археологічного матеріалу, який свідчить про неординарність досліджуваної пам'ятки. Детальний аналіз окремих категорій артефактів є предметом великих спеціальних фахових досліджень, тому далі буде представлена їх коротка характеристика.

Традиційно найчисленнішою категорією знахідок є ***керамічні вироби*** — майже 50 тис. фрагментів різночасової кераміки, більша частина з якої відноситься до давньоруського часу(далі при описі та характеристиці артефактів будуть матись на увазі тільки знахідки, що інтерпретовані як давньоруські), що притаманно переважній більшості хронологічно синхронних пам'яток (рис. 5). Спроби проаналізувати керамічний комплекс Чорнобиля здійснили І. В. Зоценко і В. О. Колибенко (Зоценко, Колибенко 2009, с. 61—63).

Найбільша кількість решток гончарних посудин (незалежно від хронологічних рамок) — звичайний кухонний посуд — типові давньоруські глеки з високими плечиками та широкою горловиною. Наступна за кількістю категорія — рештки столового посуду, як правило, з білої глини, серед яких значний відсоток мисок. Звичайним є оздоблення посуду: врізні горизонтальні паралельні лінії, іноді — нігтьові вдавлення та хвилястий орнамент. Тарний посуд представлений незначною кількістю решток імпортних амфор та, в одиничних випадках, — амфорок київського типу. Таке співвідношення різних типів посудин здається типовим для довготривалої давньоруської пам'ятки.

Крім амфорного імпорту, у 2008 р. було зафіксовано чотири вінця, що виконані з білої, добре відмученої глини, майже без додавання домішок. Їх форма нетипова для регіону — низькі, відгорнуті назовні та навскоси зрізані по краю. За М. П. Кучерою цей тип вінчиків характерний для західно-руських земель (Кучера 1998).

Знайдено близько 200 одиниць таврованого посуду. Більшість клейм основані на зображені кола (рис. 6).

Щодо технологічних особливостей керамічних виробів городища, необхідно відзначити незвично високий відсоток посуду XII ст., що частково або фрагментарно оздоблений темно-зеленою поливою (рис. 7).

Беручи до уваги кількість керамічного матеріалу з дослідженої площі, можна / треба було б зробити висновок про існування місцевого керамічного виробництва. Проте, до локалізації гончарних майстерень або з'ясування будь яких, навіть непрямих, ознак їх існування на території давнього Чорнобиля ця теза буде лише недостатньо обґрунтованим припущенням.

Колекція ***металевих предметів*** (1030 одиниць) представлена речами, що відносяться до різних сфер життєдіяльності людини протягом довгого періоду часу. Знахідки представлені побутовим інвентарем (ножі, кресала, замки, ключі, дверні пробої, цвяхи тощо; рис. 8: 1—7), елементами озброєння та спорядження воїна і верхового коня (залізні вістря стріл, арбалетний болт, бойові ножі, уламок сокири, кольчужні кільця, похідна голка з кільцем, підковоподібні фібули, ґудзики від каптану, ремінні пряжки та бляшки для його оздоблення, чобітними підковами, фрагменти гризла тощо; рис. 8: 8—33). Особливу групу складає колекція прикрас з кольорового металу, до якої входять скроневі кільця, цілі та уламки браслетів, персні та ін. (рис. 9). Сільськогосподарський та ремісничий реманент представлений уламками серпів, сокир, коси, дужками відер (рис. 10: 1—5), залізним скальпелем, залізним зубильцем. Знайдена велика колекція рибальських снастей: гачки, блешні та свинцеве грузило (рис. 10: 6—10). Безумовно окремо необхідно відзначити наявність в колекції таких індивідуальних знахідок як стілос з мідного сплаву, т. зв. «писало» з свинцю та, поки єдину, свинцеву пломбу-печатку.

Власне предметний склад колекції металевих виробів є найважливішим джерелом отримання інформації про соціальний стан та заможність мешканців городища, їх господарчо-побутову модель поведінки, виробничу діяльність, торгівельні зв'язки тощо. Отримання такої інформації в достатньому обсязі та її елементарний аналіз, в свою чергу, дає змогу визначити можливий адміністративний статус городища / поселення, його функціональне призначення, а в підсумку — роль в соціально-політичних процесах регіону. Величезний відсоток дружинних речей та елементів міського типу господарства, безу-

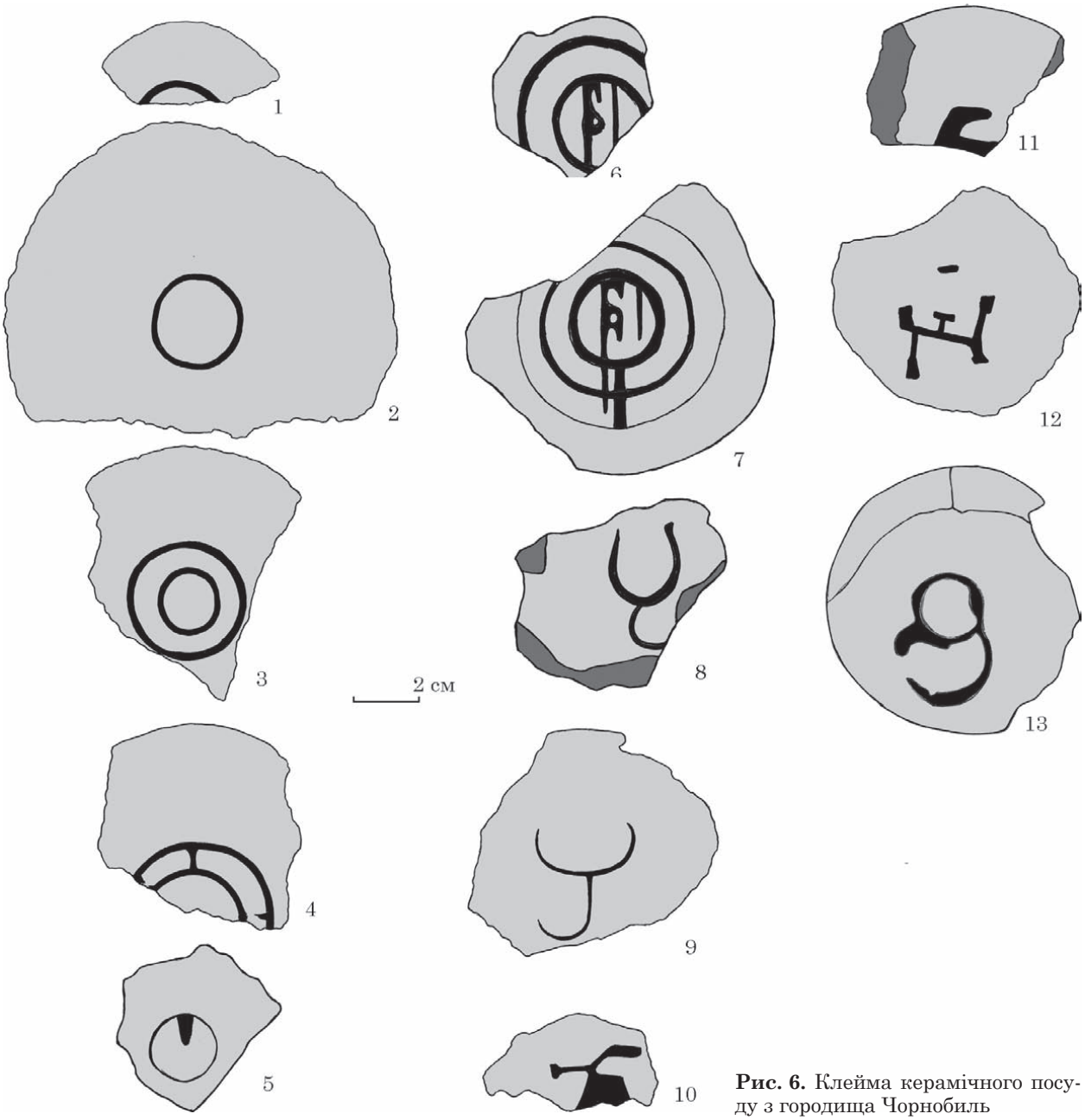

Рис. 6. Клейма керамічного посуду з городища Чорнобиль

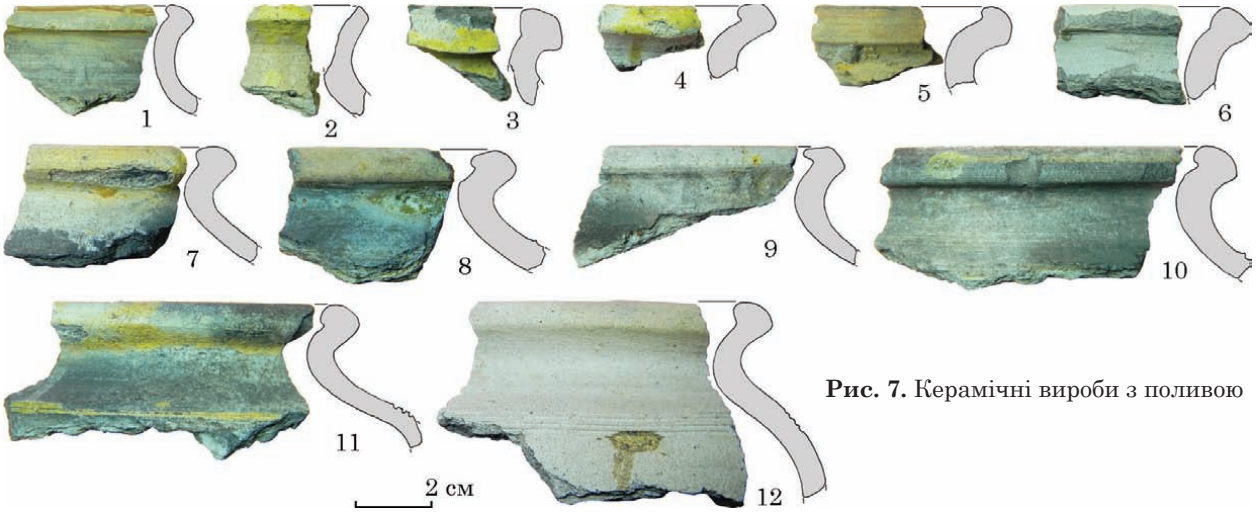

Рис. 7. Керамічні вироби з поливою

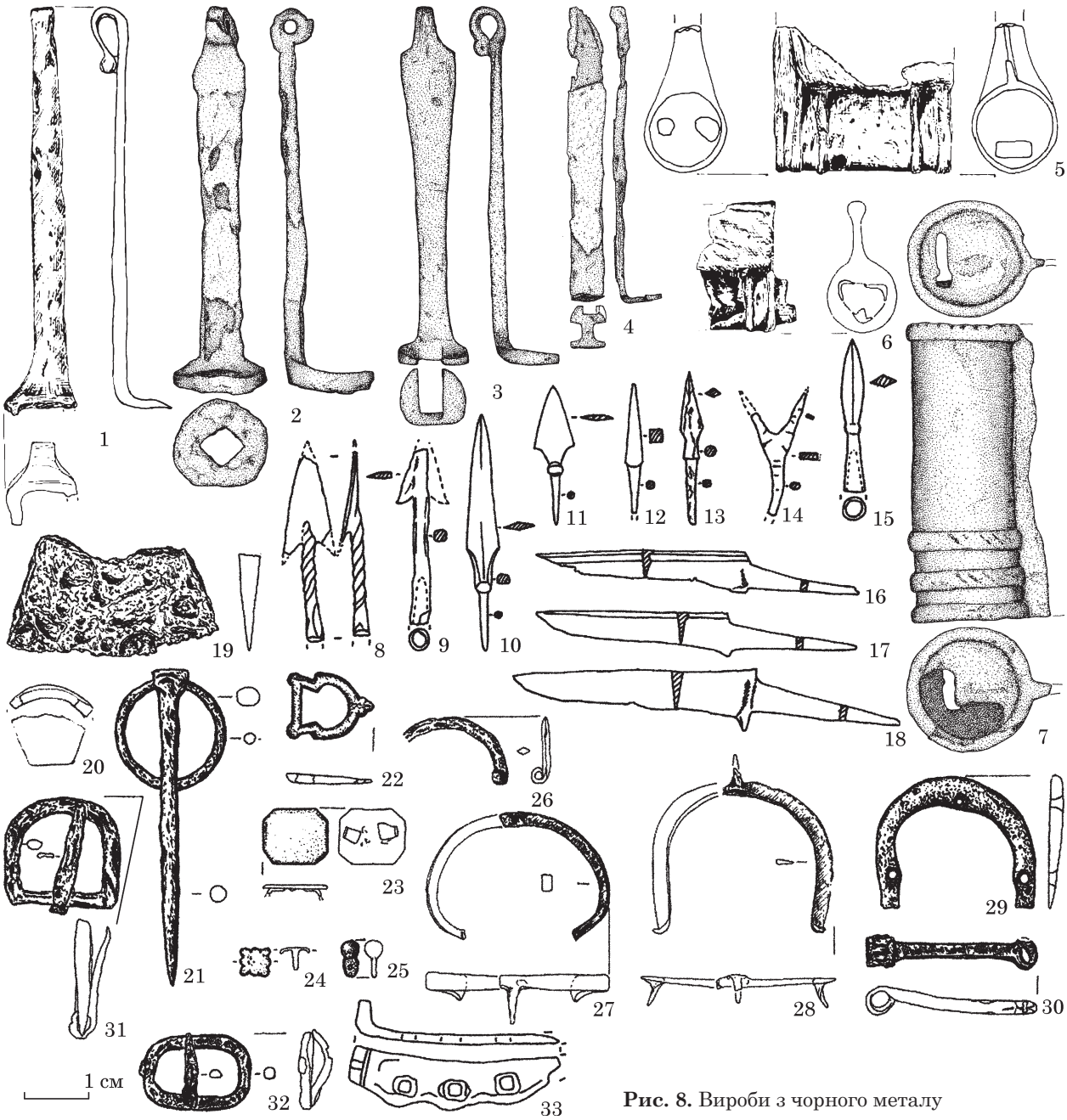

Рис. 8. Вироби з чорного металу

мовно, свідчить про нерядовий статус городища, а кількість прикрас (в тому числі срібних) — про стан заможності, а, відповідно, і соціальний статус його мешканців.

Вражає кількість знайдених на городищі скляних прикрас, а 1870 фрагментів саме ***браслетів*** (рис. 11), ***різного роду намистин*** (159 одиниць), в тому числі бісеру та пронизок (рис. 12: 1—9, 11—22) та фрагмент ***персня*** (рис. 12: 23).

В Чорнобилі скляні браслети як масовий матеріал виявлені в шарах XII — початку XIII ст. (рис. 11). Кількість фрагментів браслетів, в середньому — 5,6 одиниць на 1 м^2, зводить цю категорію знахідок на пам'ятці до числа масових (таблиця). За своїм основним складом колекція виглядає досить типовою порівняно з подібними колекціями з розкопок інших середньовічних городищ Київської Русі, проте слід відзначити великий відсоток кручених браслетів із спіраллю всередині (1,4 %). Наприклад, відсоток браслетів такого типу з розкопок Давнього Новгорода (1951—1958 рр.) складає всього 0,5 %; в Смоленську та Білоозері кручених браслетів із спіраллю всередині знайдено по одному екземпляру. Також в Чорнобилі знайдено круглий у перетині браслет із осердям всередині, що не знаходить аналогів (можливо не знайдений?) у відомій літературі.

Найбільш реальною та простою відповіддю на питання щодо причин наявності такої кількості браслетів на городищі є місцеве їх виробництво. По-перше, виготовлення скля-

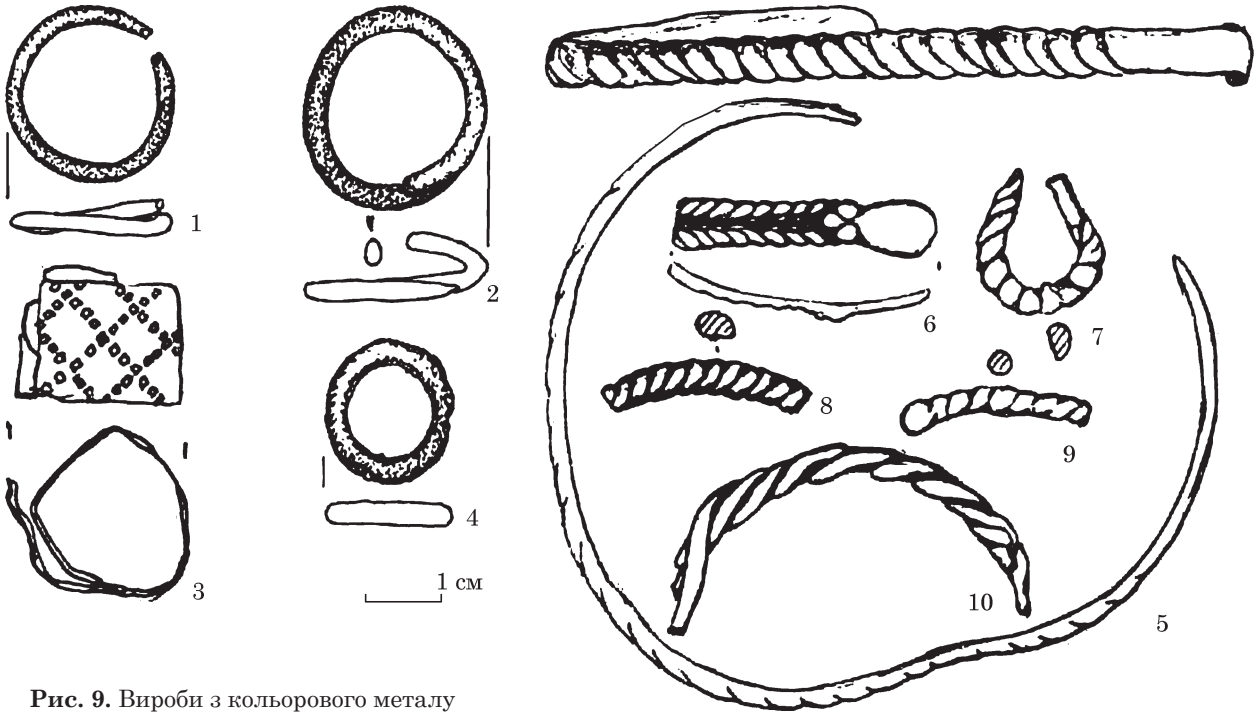

Рис. 9. Вироби з кольорового металу

Рис. 10. Вироби з чорного металу: 1—5 — сільскогосподарські; 6—10 — рибальські

Порівняльна таблиця знахідок скляних браслетів у Чорнобилі та інших досліджених значними площами пунктів Південної Русі

Пам'ятка	Розкопана площа, м^2	Кількість скляних браслетів	
		загалом	на 1 м^2
Чорнобиль	390	2000	5
Колодяжин	3000	178	0,05
Воїнь	7735	64	0,008
Григорівка	2080	118	0,05—0,09
Чорнівка	—	318	—
Ліскове	14000	373	0,02

ної маси не є складним процесом. Для її приготування такі інгредієнти: тонкий річковий пісок, рослинний поташ, поварена сіль, свинець та вапно. Всі ці матеріали були у розпорядженні місцевих майстрів. Забарвлення скла теж проводилось за допомогою легко доступних матеріалів: окис міді, кобальт, глина, сірка, вугілля тощо.

Таким чином, інтерпретація системи «горнів», що була виявлена під час досліджень 2013 р., як елементів склоробної майстерні, може бути вірною. А значна кількість скляного шлаку шматків свинцю в культурних шарах та заповненнях деяких господарчих

Рис. 11. Скляні браслети

ям може бути додатковим тому підтвердженням. У 2008 р. був знайдений фрагмент скляного виробу, що дуже нагадує оплавлений (або бракований) браслет. На жаль інтерпретація цього виробу тоді закінчилася на рівні робочої дискусії. Безумовно, що зараз для констатації певних висновків, серед першочергових пріоритетів стоїть проведення спектрального аналізу хімічного складу фрагментів скляних браслетів, шлаків та свинцю, що знайдені на городищі.

Необхідно зробити ремарку щодо терміну «браслет». Функція, яку виконували скляні браслети очевидна — в основному їх носили на зап'ястку як прикраси. Але серед знайдених «браслетів» в Чорнобилі існують екземпляри, призначення яких як, власне, браслетів досить сумнівне. Діаметр таких браслетів складає лише 35—45 мм. Такий розмір не дозволяє носити цю прикрасу на зап'ястку навіть дитині. Автор припускає, що такими маленькими «браслетами» могли прикрашати одяг або, наприклад, зачіску.

Суттєво доповнюють колекцію знахідок зі скла 83 ***уламки посуду та віконниць***. На жаль, фрагменти посуду настільки дрібні, що унеможливлюють його будь-яку реконструкцію.

Вироби зі скла, знайдені під час розкопок 2004—2015 рр. розглянула й проаналізувала О. Ю. Журухіна (2016, с. 147—151).

Вироби з ***овруцького пірофілітового сланцю*** представлені звичайним набором: 65 пряслицями (в тому числі 2 — орнаментовані; рис. 13), 12 натільними хрестиками (рис. 14), рибальськими грузилами, уламками жорен. На увагу заслуговують два екземпляри хрестиків, що представляють собою виробничий брак на рівні заготовки. На даному етапі досліджень городища не зафіксовано жодних ознак можливої наявності каменеобробного виробництва (за визначенням С. В. Павленка), тому, з урахуванням особливостей обробки пірофіліту, автор схиляється до думки про спроби кустарним способом виготовити ці речі.

Рис. 12. Намистини та скляна каблучка

Основна кількість ***виробів з рогу та кістки*** (76 виробів) репрезентована предметами кустарного домашнього ремесла. представлені в основному примітивними знаряддями, що використовувались переважно у текстильному та шкіряному виробництві: проколки, знаряддя для плетіння, лощила тощо (рис. 15: 12—21). Через простоту форми, створення якої не потребувало від майстра спеціальних вмінь і навичок, такі знаряддя могли виготовлятися по мірі необхідності у кожному господарстві або у ремісничий майстерні.

Кілька складніших предметів (шахові фігурки, деталі складаних ручок ножів, ґудзики, іграшки) також можна віднести до продукції косторізів-кустарів, враховуючи певну недбалість їх форми і обробки (рис. 15: 1, 2, 5—11). Винятком є кістяний напівсферичний ґудзик, проте він, скоріш за все відноситься до продукції київських майстерень (рис. 15: 3). З деякою часткою вірогідності можливо припускати немісцеве походження обіймиці, враховуючи як її достатньо професійне вироблення, включаючи застосування спеціального знаряддя для орнаментації, а також можливе функціональне призначення як товарної пломби (рис. 15: 4). Отже, матеріалів, які свідчать про діяльність професійних ремісників-косторізів у Чорнобилі поки що не виявлено (Сергєєва 2016, с. 152—159).

Значна кількість ***остеологічного матеріалу*** дала можливість для проведення серйозного та продуктивного аналізу (О. П. Журавльов, С. Ю. Тайкова, Г. Г. Гаврись). Мешканці давнього Чорнобиля розводили крупну та мілку рогату худобу та свиней. Чорнобиль характеризується значним розвитком полювання, яке переважало над тваринництвом. Це є показником саме давньоруських фортець. Основними промисловими видами в Чорнобилі були бобер, лось та кабан, знайдені рештки тура, оленя, козулі, ведмедя, різноманітних птахів тощо. На думку О. П. Журавльова переважання бобра є, так би мовити, «візитівкою» Чорнобиля, оскільки більше ніде не зустрічається. Всі знайдені кістки є типовими кухонними рештками.

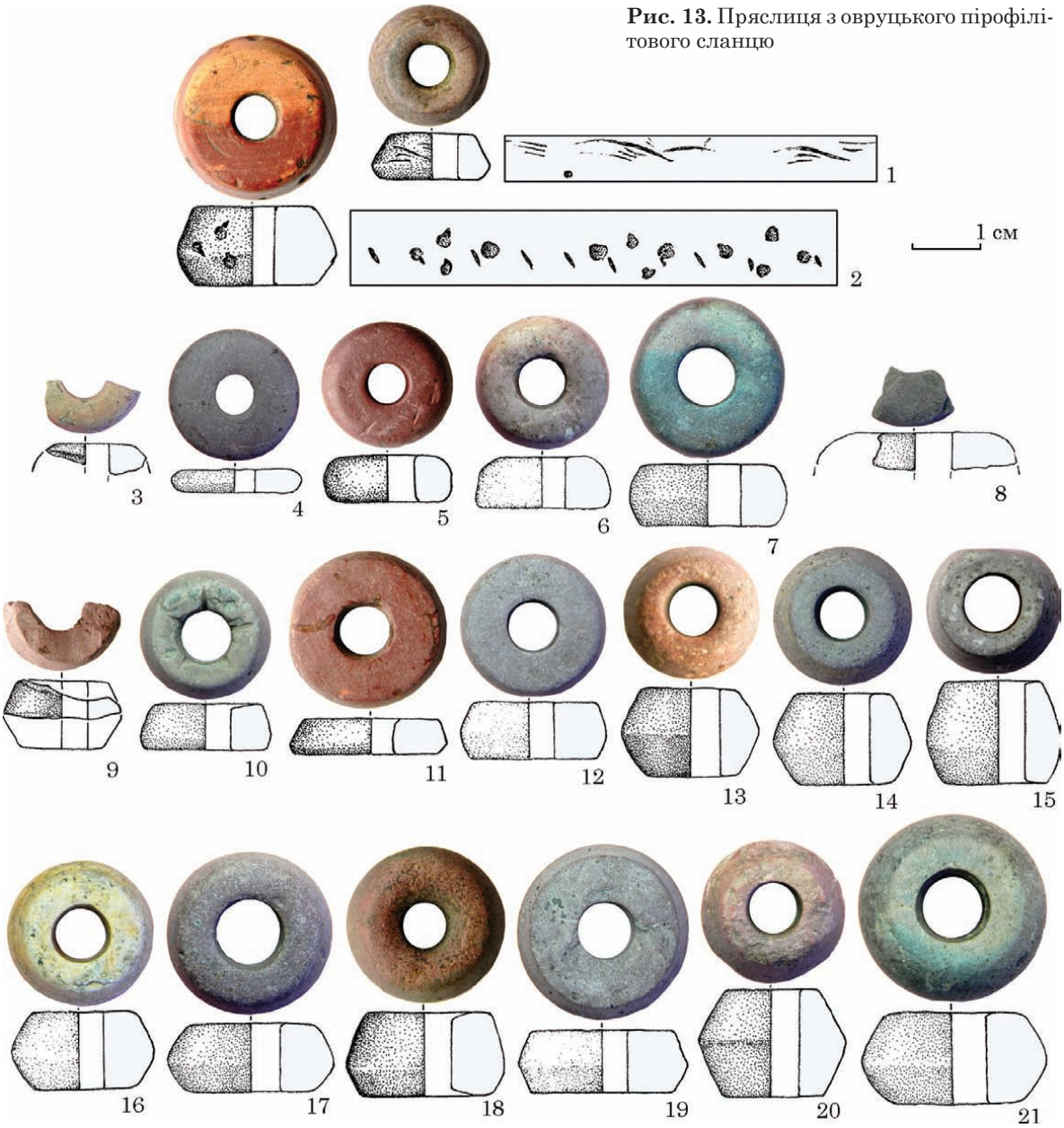

Рис. 13. Пряслиця з овруцького пірофілітового сланцю

Серед знайдених кісток великий процент займають іхтіологічні залишки. Привертають увагу кістки від риби білуги, яка могла бути, судячи з розмірів цих кісток, довжиною кілька метрів. А також кістки сомів, можливо, таких же розмірів. Є кістки риби вирізуба, яка досягала 5 кг ваги, але зараз майже знищена і практично на території України не зустрічається. Дисперсно в культурному шарі та господарчих ямах фіксувалися скупчення луски різних розмірів.

Пошуки фортифікації. Цілеспрямовані пошуки залишків фортифікації почалися з 2008 р., коли був зроблений невеликий та безрезультатний розріз краю мису городища з північно-східної його сторони. І тільки у 2017 р. були отримані перші обнадійливі результати. У 2016 р. для розкопок було обрано ділянку площею 33 м^2, яка розташована в напільній, південно-західній, частині городища перпендикулярно розташування вулиці Петровського. Вибір ділянки був обумовлений тим, що вулиця Петровського є продовженням рову, який може бути залишком давньоруського захисного рову, що існував зі слів місцевих мешканців (М. В. Черніговець) не пізніше 1960-х рр. З метою виявлення захисного рову була закладена траншея 11 × 3 м, де у 2017 р. під щільною підсипкою вуличної дороги було знайдено рів антропогенного походження, який відокремлював мис від основної частини тераси. За попередніми висновками, після опрацювання знахідок із заповнення, рів був сформований наприкінці XI ст. та проіснував до кінця XII — початку XIII ст. У 2019 р. було з'ясовано, що об'єкт має не тільки складну стратиграфію, а і складну структуру — було зафіксовано другий рів,

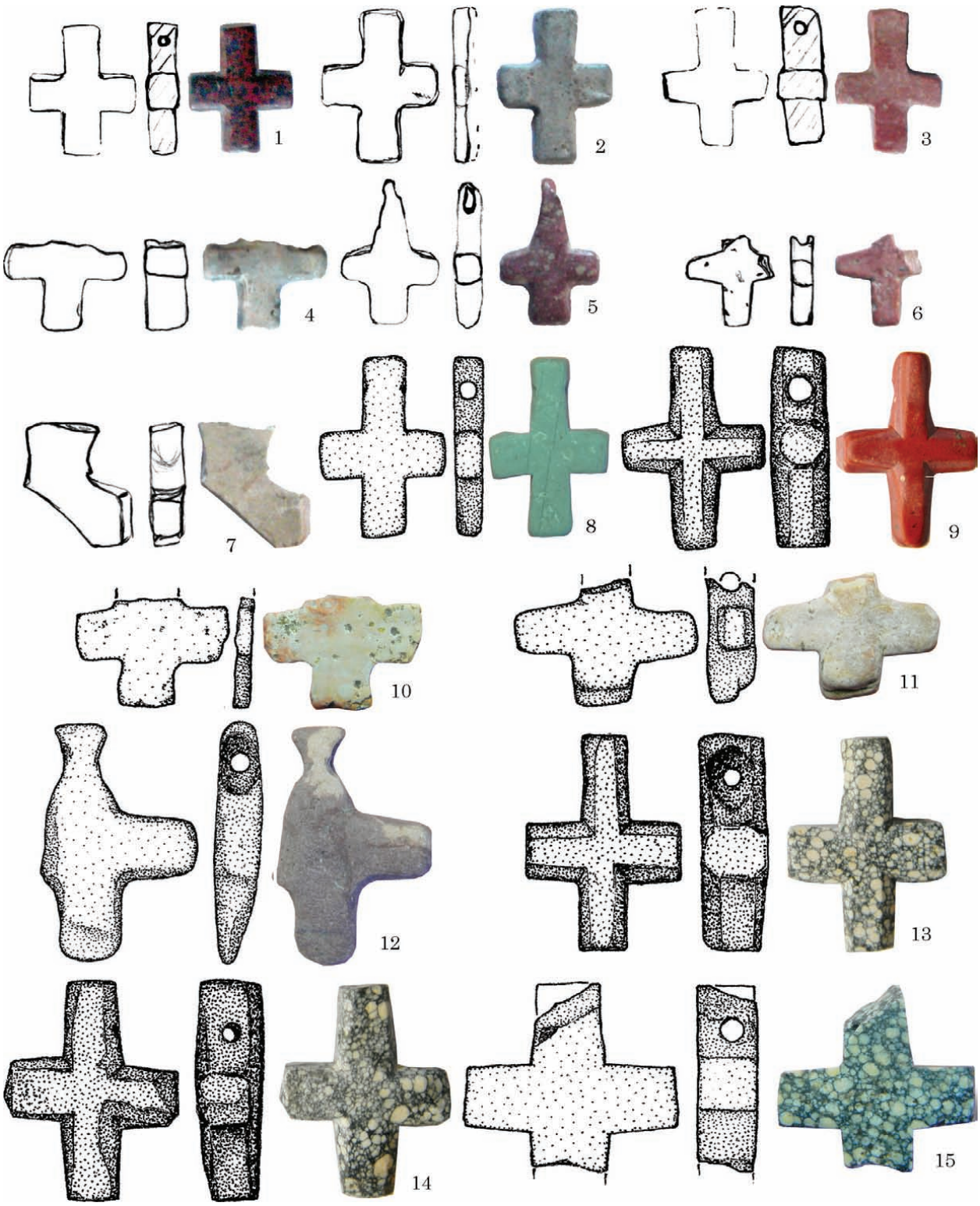

Рис. 14. Хрестики з овруцького пірофілітового сланцю

який розташований строго паралельно тому, що був знайдений два роки тому. Найймовірніше, що рови являють собою частину залишків фортифікаційних споруд давнього міста. Обидва рови мають однакову конічну форму. Ширина виявленої конструкції становить 6 м, максимальна глибина — близько 1,6 м, відстань між дном рову 1 та рову 2 — 2,5 м (рис. 3). Верхня ширина та глибина об'єкту не є остаточними, так як його рівень впуску напевно зруйнований подушкою дороги, і дослідження наступних польових сезонів, безумовно, внесуть корективи.

Розвідки в м. Чорнобиль та на його околицях. З початку досліджень у 2003 р. літописного Чорнобиля не припиняються

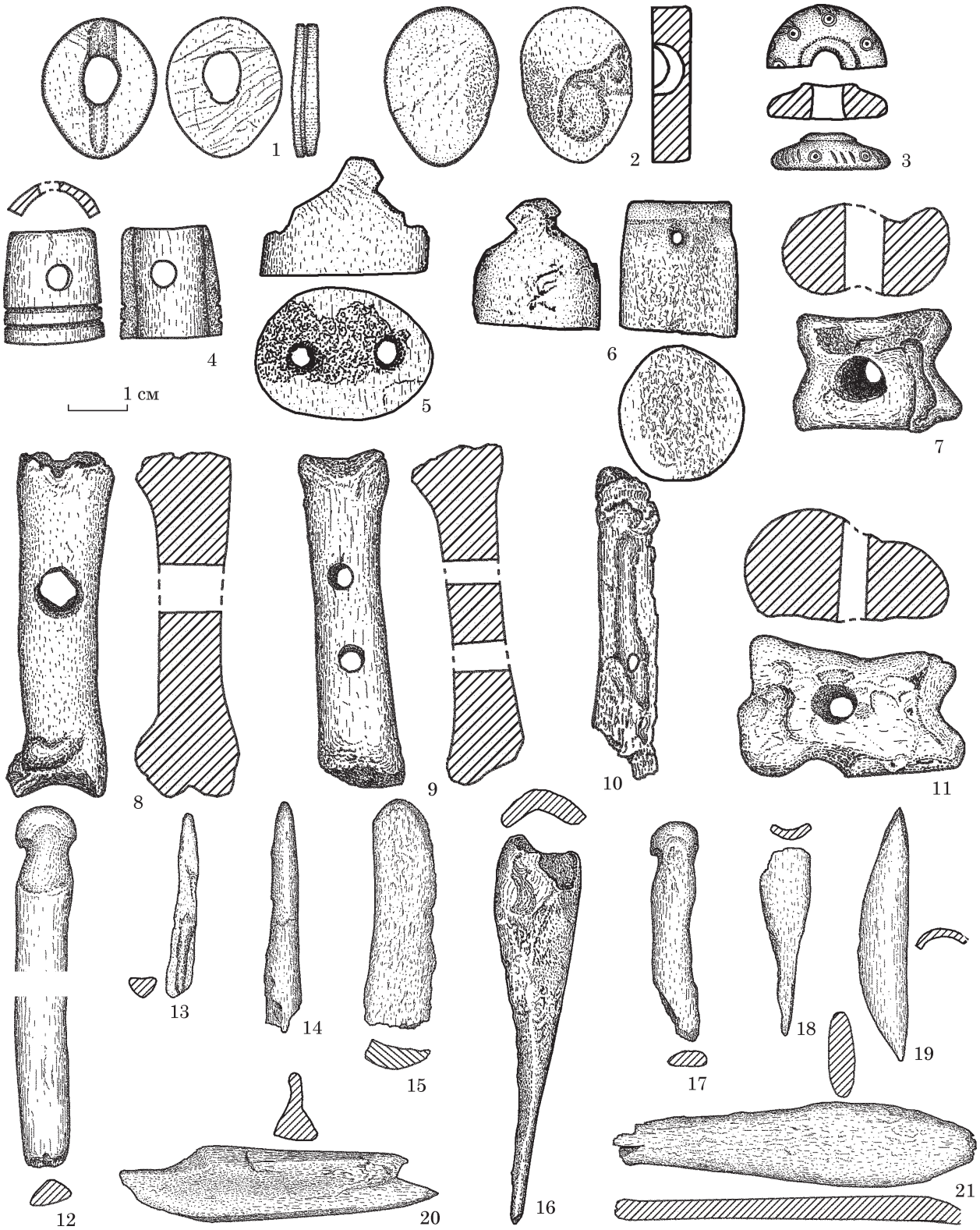

Рис. 15. Вироби з кістки та рогу

також наші археологічні розвідки в межах сучасного міста та його околиць. Не зважаючи на значні обсяги робіт, В. О. Маньку, крім городища, вдалося зафіксувати єдине місцезнаходження XII ст. на місці стадіону, що впритул до Парку Слави на захід від нього (рис. 1).

Довгий час потому результатами візуального обстеження оголених країв гряди другої надзаплавної тераси та її шурфування були знахідки артефактів не раніше XVII ст. Обстеження надзаплавних терас р. Уж впритул до дельти на західних околицях сучасного міста поповнило археологічну скарбницю де-

кількома пам'ятками доби пізнього бронзового віку — раннього залізного віку. І тільки в 2010 р. шурфування дало перші очікувані результати.

У 2010 р. було закладено 12 шурфів на території Чорнобиля. Перші два розміром 2 × 2 м були закладені на місцевому Подолі на дворищах покинутих будинків першої надзаплавної тераси Прип'яті приблизно в 30 та 50 м на схід від городища. Основною метою робіт було пошук подолу давньоруського городища. Шурфами, завглибшки 2 та 2,8 м, знайдено археологічні рештки не раніше XVIII ст. Шурфи 3 та 4 були закладені на краю мису другої надзаплавної тераси, де розташована Іллінська церква, на південь від літописного городища. Давньоруського культурного шару зафіксовано не було, але в шурфі 4 було знайдено дві стінки XI—XIII ст.

Упродовж 2017—2020 рр. з метою виявлення поселенської округи середньовічного міста було проведено візуальне обстеження городів в межах церковного Іллінської церкви та шурфування тераси на південь — південний схід від неї. Загалом було закладено 17 шурфів. Результатом стало виявлення давньоруських поселень Чорнобиль 2 (кінець XI — початок XIII ст.) та Чорнобиль 3 (XII — початок XIII ст.) з культурним шаром потужністю до 40 см. та трьох місцезнаходжень кераміки XII—XIII ст.

У 1913 р. С. П. Вельмін під час дослідження м. Чорнобиль та його околиць здійснив обстеження й невеликі розкопки городища в ур. Гримово (сучасне с. Лелів). Були проведені обміри, складено план та розрізано вал городища, знайдено велику кількість орнаментованої кераміки, яку, на думку дослідника, потрібно датувати IX—X ст. (Вельмін 1914, с. 3, 6—8, рис. II—VI).

У 1970 р. городище Лелів обстежив М. П. Кучера. Ним складено опис та план, а також зібрано підйомний матеріал — кераміку милоградської культури ранньозалізного періоду, а також давньоруську кінця XII — XIII ст. На підставі планування оборонних споруд, а також знахідок з культурного шару, М. П. Кучера датує час спорудження городища I тис. до н. е. У XII—XIII ст. укріплення було використане вдруге давньоруським населенням (Кучера 1976a, с. 88; 1976b).

У 2013—2014 рр. пошуки місцезнаходження та наступне обстеження городища проводили співробітники Чорнобильської експедиції за участю співробітників відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України А. П. Томашевського та С. В. Павленка.

Городище розташоване на території села в урочищі «Городок» на високому мисі правого корінного берега р. Прип'ять. Площа городища 0,35 га. З напільного боку проходить вал, висота якого до 2 м та рів з шириною 8 м і глибиною 1,5—2 м. Тут же зроблено в'їзд у вигляді розриву в валу та вузької земляної перемички через рів. На стрілці мису в північній частині зроблено ще один вал та рів, розміри якого такі ж, як і з напільного боку. Вал на кінцевій частині мису прямий, а з напільної — дугоподібний, складається з трьох прямолінійних відтинків.

У 2020 р. сектор археології та пам'яткознавства ДНЦЗКСТК проводив обстеження загального стану городища. На посаді було закладено чотири шурфи, в яких були зафіксовані матеріали милоградської культури раннього залізного віку та давньоруського часу (XII—XIII ст.).

Виявлення нових давньоруських пам'яток, що розташовані неподалік городища дає можливість для з'ясування його поселенської структури та можливої сільськогосподарської округи. Розвідки пам'яток імовірної Чорнобильської волості у зоні радіоактивного забруднення тривають вже багато років у співпраці з учасниками Овруцького проекту ІА НАН України.

Висновки. Безумовно, що городище Чорнобиль є непересічним явищем на тлі давньоруських пам'яток регіону. Перебуваючи на стику земель та здійснюючи контроль над двома значними водними артеріями (Прип'ять та Уж), Чорнобиль, безумовно, повинен був мати важливе стратегічне значення в часи становлення та розвитку Давньоруської держави.

Вражаюча кількість, щільність та склад знахідок, що були зроблені на городищі, відкривають новий погляд на його статус, а, відповідно, і його роль в історичних процесах. Непоодинокі знахідки предметів «дружинної культури» та значна кількість прикрас, наявність елементів міської культури (замки, ключі) разом з розвиненим мисливством надають змогу впевнено вважати Чорнобиль прикордонною фортецею з міським укладом життя. Заснований не пізніше кінця X ст., вже до кінця XI ст. він стає важливим та, напевне, головним укріпленим форпостом Північної Київщини, який контролював річковий шлях на Київ з півночі.

Результати попередніх польових сезонів визначають ряд першочергових завдань в перспективі досліджень городища Чорнобиль та прилеглої інфраструктури.

1. Продовження робіт в місці розташування захисних споруд. Вже знайдені рови є частково зруйнованими під час прокладання сучасної міської дороги. Ймовірно тоді ж були зруйновані можливі залишки дерев'яних конструкцій фортифікації, тому необхідно зосередити увагу на розкопках поза межами міської вулиці.

2. Керуючись загальним планом розкопу, визначитись з місцем розкопу на городищі з метою повного дослідження давньоруської садиби на пам'ятці.

3. Закласти траншею на схід від городища з зовнішньої сторони захисних споруд для встановлення меж давньоруського культурного шару та його стану.

4. Закласти розвідувальний розкоп на поселенні Чорнобиль 2 та встановити характер поселення.

5. Продовження розвідок найближчих околиць городища.

6. Проведення необхідних лабораторних досліджень вже отриманих артефактів.

7. Підготовка облікової карти та паспорту пам'ятки для внесення її до Держреєстру.

8. Підготовка та проведення в м. Чорнобиль історико-археологічної польової конференції (семінару).

Комплексний підхід до вирішення проблемних питань стосовно літописного городища повинен дати очікувані результати та значно поповнити наші уявлення про побут, особливості існування місцевого населення та, можливо, про їх відносини з київською метрополією.

ЛІТЕРАТУРА

Вельмин, С. П. 1914. *Экскурсия по Днепру и Припяти для осмотра памятников старины в м. Чернобыль, организованная Киевским Обществом Охраны Памятников Старины и Искусства совместно с Киевским Отделом Императорского Русского Военно-Исторического Общества (отдельный оттиск)*. Киев.

Журухіна, О. Ю. 2016. Вироби зі скла з розкопок давнього Чорнобиля. *Археологія і давня історія України*, 3 (20): Дослідження Київського Полісся, с. 147-151.

Зоценко, І. В., Колибенко, В. О. 2009. Керамічний комплекс давньоруського городища Чорнобиль (за матеріалами розкопок 2008 року). В: *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали VIII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. Чернігів, 10—12 квітня 2009 р*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 61-63.

Ипатьевская… 2001. *Ипатьевская летопись*. Полное собрание русских летописей, II. Москва: Языки русской культуры.

Козюба, В. К. 2016. Давні укріплення півночі Київського Полісся: стан і перспективи дослідження. *Археологія і давня історія України*, 3 (20): Дослідження Київського Полісся, с. 41-57.

Кучера, М. П. 1976a. Городища милоградської культури в Київському Поліссі. *Археологія*, 20, с. 88-94.

Кучера, М. П. 1976b. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини. В: Довженок, В. І. (ред.). *Дослідження з слов'яно-руської археології*. Київ: Наукова думка, с. 176-197.

Кучера, М. П. 1998. Про деякі маловідомі типи кераміки на давньоруських пам'ятках. В: Моця, О. П. (ред.). *Історія Русі-України (історико-археологічний збірник)*. Київ: ІА НАН України, с. 160-165.

Манько, В. О., Залізняк, Л. Л., Смірнов, А. П., Сапожников, І. В. 2003. *Звіт про археологічні розвідки на території Чорнобильської зони у 2003 р*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2003/171.

Манько, В. О., Переверзєва, О. В. 2008. Дослідження городища Чорнобиль. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 222-224.

Новгородская… 2000. *Новгородская четвертая летопись*. Полное собрание русских летописей, IV. Москва: Языки русской культуры.

Переверзєв, С. В. 2010. Дослідження городища Чорнобиль. Проблеми та перспективи середньовічної археології в зоні відчуження. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 328-334.

Переверзєв, С. В. 2011. Проблеми та перспективи археологічних досліджень в зоні відчуження. *Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень*, 6, с. 475-482.

Переверзєв, С. В. 2016. Дослідження літописного Чорнобиля. *Археологія і давня історія України*, 3 (20): Дослідження Київського Полісся, с. 85-92.

Переверзєв, С. В., Зоценко, І. В. 2013. Дослідження давньоруського городища Чорнобиль у 2003—2008 рр. *Церква — наука — суспільство: питання взаємодії. На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова). Матеріали Одинадцятої Міжнародної наукової конференції. Київ, 29—31 травня 2013 р*. Київ: НКП ІКЗ, с. 14-16.

Сергеєва, М. С. 2016. Давньоруська різьблена кістка з Чорнобильського городища. *Археологія і давня історія України*, 3 (20): Дослідження Київського Полісся, с. 152-157.

Серов, О. В. 2016. Київське Полісся X—XIII ст. за археологічними даними. *Археологія і давня історія України*, 3 (20): Дослідження Київського Полісся, с. 32-40.

Сирота, Н. П. 1968. Киевское Полесье. В: Попов, В. П., Маринич, А. М., Ланько, А. И. (ред.). *Физико-географическое районирование Украинской ССР (материалы по природному и экономико-географическому районированию СССР для целей сельского хозяйства)*. Киев: КГУ, с. 80-86.

Тихомиров, М. Н. 1979. *Русское летописание*. Москва: Наука.

REFERENCES

Velmin, S. P. 1914. *Ekskursiia po Dnepru i Pripiati dlia osmotra pamiatnikov stariny v m. Chernobyl, organizovannaia Kievskim Obshchestvom Okhrany Pamiatnikov Stariny i Iskusstva sovmestno s Kievskim Otdelom Imperatorskogo Russkogo Voenno-Istoricheskogo Obshchestva (otdelnyi ottisk)*. Kiev.

Zhurukhina, O. Yu. 2016. Vyroby zi skla z rozkopok davnoho Chornobylia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (20): Doslidzhennia Kyivskoho Polissia, s. 147-151.

Zotsenko, I. V., Kolybenko, V. O. 2009. Keramichnyi kompleks davnoruskoho horodyshcha Chornobyl (za materialamy rozkopok 2008 roku). In: *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy: Materialy VIII Mizhnarodnoi studentskoi naukovoi arkheolohichnoi konferentsii. Chernihiv, 10—12 kvitnia 2009 r.* Chernihiv: Siverianska dumka, s. 61-63.

Ipatevskaia… 2001. *Ipatevskaia letopis*. Polnoe sobranie russkikh letopisei, II. Moskva: Iazyki russkoi kultury.

Koziuba, V. K. 2016. Davni ukriplennia pivnochi Kyivskoho Polissia: stan i perspektyvy doslidzhennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (20): Doslidzhennia Kyivskoho Polissia, s. 41-57.

Kuchera, M. P. 1976a. Horodyshcha mylohradskoi kultury v Kyivskomu Polissi. *Arkheolohiia*, 20, s. 88-94.

Kuchera, M. P. 1976b. Davnoruski horodyshcha na Pravoberezhzhi Kyivshchyny. In: Dovzhenok, V. I. (ed.). *Doslidzhennia z slov'iano-ruskoi arkheolohii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 176-197.

Kuchera, M. P. 1998. Pro deiaki malovidomi typy keramiky na davnoruskykh pam'iatkakh. In: Motsia, O. P. (ed.). *Istoriia Rusi-Ukrainy (istoryko-arkheolohichnyi zbirnyk)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 160-165.

Manko, V. O., Zalizniak, L. L., Smirnov, A. P., Sapozhnykov, I. V. 2003. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky na terytorii Chornobylskoi zony u 2003 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2003/171.

Manko, V. O., Pereverzieva, O. V. 2008. Doslidzhennia horodyshcha Chornobyl. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006—2007 rr.*, s. 222-224.

Novgorodskaia… 2000. *Novgorodskaia chetvertaia letopis*. Polnoe sobranie russkikh letopisei, IV. Moskva: Iazyki russkoi kultury.

Pereverziev, S. V. 2010. Doslidzhennia horodyshcha Chornobyl. Problemy ta perspektyvy serednovichnoi arkheolohii v zoni vidchuzhennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnoruskoi ta serednovichnoi arkheolohii, s. 328-334.

Pereverziev, S. V. 2011. Problemy ta perspektyvy arkheolohichnykh doslidzhen v zoni vidchuzhennia. *Pratsi Naukovo-doslidnoho instytutu pam'iatkookhoronnykh doslidzhen*, 6, s. 475-482.

Pereverziev, S. V. 2016. Doslidzhennia litopysnoho Chornobylia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (20): Doslidzhennia Kyivskoho Polissia, s. 85-92.

Pereverziev, S. V., Zotsenko, I. V. 2013. Doslidzhennia davnoruskoho horodyshcha Chornobyl u 2003—2008 rr. *Tserkva — nauka — suspilstvo: pytannia vzaiemodii. Na poshanu kyivskoho mytropolyta Yevheniia (Bolkhovitinova). Materialy Odynadtsiatoi Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii. Kyiv, 29—31 travnia 2013 r.* Kyiv: NKP IKZ, s. 14-16.

Serhieieva, M. S. 2016. Davnoruska rizblena kistka z Chornobylskoho horodyshcha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (20): Doslidzhennia Kyivskoho Polissia, s. 152-157.

Sierov, O. V. 2016. Kyivske Polissia X—XIII st. za arkheolohichnymy danymy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (20): Doslidzhennia Kyivskoho Polissia, s. 32-40.

Sirota, N. P. 1968. Kievskoe Polese. In: Popov, V. P., Marinich, A. M., Lanko, A. I. (ed.). *Fiziko-geograficheskoe raionirovanie Ukrainskoi SSR (materialy po prirodnomu i ekonomiko-geograficheskomu raionirovaniiu SSSR dlia tcelei selskogo khoziaistva)*. Kiev: KGU, s. 80-86.

Tikhomirov, M. N. 1979. *Russkoe letopisanie*. Moskva: Nauka.

S. V. Pereverzev

RESEARCH OF THE CHRONICLE SETTLEMENT OF CHERNOBYL IN 2004—2020. RESUME, RESULTS AND PROSPECTS

Chernobyl was mentioned in Ipatievsky Chronicle in the 1193 for the first time. In 2003 the location of the chronicles Chernobyl was identified by archaeological research. During 2004—2020 the area of 360 m^2 was excavated, another 30 m^2 was partly explored and inhibited. As a result of the works the cultural layer since the late Stone Age till the modern times has been found. The cultural layer of the pre-chronicle period of Old Rus Chernobyl from the end of the tenth century is fixed. More than 300 archaeological objects, many artifacts and fauna remains were found. There the considerable number of artifacts of the «city» type is represented: martial arrowheads, locks and keys, the elements of horse harness, pieces of window-sill, stylus, a huge number of decorations of glass and metal. About 50 % of osteological remains belong to the wild animals such as taurus, bear, deer. Such findings make it possible to consider Chernobyl confidently the border fortress with an urban lifestyle, founded not later the late tenth century by the end of the eleventh century. It became the important and probably the main fortified outpost of the Northern Kyiv region which controlled the river route to Kyiv from the North.

In the last years of the excavations of settlement the task was to find fortifications and study them. As a result, in 2017 at the most likely location of Old Rus defensive structures, the double moat of the XI—XII centuries was recorded.

As a result of exploration on the territory of modern Chernobyl and in its outskirts in 2016—2020 two settlements of the XI—XII centuries and four localities of Old Rus ceramics were found. In 2020 during the study of the Lelev settlement the cultural layer of the twelveth century was recorded.

In the close future it is necessary to recognize the structure of fortifications and take the necessary activities to protect the chronicle archaeological point.

Keywords: Chornobyl settlement, Kyiv Polissya, cultural layer, craft, fortification, protective ditch, settlement structure.

Одержано 30.12.2020

ПЕРЕВЕРЗЄВ Сергій Віталійович, завідувач сектором, Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф Державного агентства України з управління зоною відчуження, Київ, Україна.

PEREVERZEV Serhiy, the Head of the Sector, the State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage from Man-Made Disasters, State Agency of Ukraine on Exclusion Zone Management, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-8980-7489, e-mail: pevzner777@gmail.com.

УДК 904.4(477.46)"653" DOI: 10.37445/adiu.2021.01.07

О. О. Прядко

ДОМАНТІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ В ГИРЛІ р. СУПІЙ

Стаття присвячена результатам пошукових археологічних досліджень 2015—2017 рр. на території с. Домантове Золотоніського району Черкаської області (село відселене в кінці 1950-х рр. у зв'язку з будівництвом Кременчуцького водосховища). Проаналізовано матеріали виявлені, як на території городища так і найближчої округи. Подано детальний опис археологічної пам'ятки. Розглянута теза про можливий варіант локалізації літописної Дубниці у гирлі р. Супій. Наведено аналогії з найближчими фортецями Переяславської землі в гирлах річок Трубіж та Сула — відповідно літописні містечка Устя і Воїнь.

Ключові слова: *Домантове, Переяславська земля, Дубниця, городище, замок, укріплений посад, давньоруський час, гирло р. Супій.*

Літописна Дубниця згадана в літописі під 1155 р. у подіях пов'язаними з приходом половців на Переяславщину: *«Том же льть придоша изнова половци на мир и сташа по Дубницю шли верх Супоя»* (Ипатьевская…, стб. 482, с. 331; Літопис… 1989, с. 550). Без чітких топографічних орієнтирів дослідники запропоновували різні версії локалізації літописного міста. Так, Н. П. Барсов припустив можливість знаходження останньої в с. Піддубівка на р. Перевід (1865, с. 36—37). М. О. Максимович та В. Г. Ляскоронський пов'язували із залишками городища в с. Бубнів на р. Оріхівка. Маючи за основний аргумент подібну назву містечка — Дубків (город Дубковь), (Максимович 1880, с. 747—783; Ляскоронський 1903, с. 151, 168). О. М. Андріяшев розташовував Дубницю у гирлі р. Супій, але помилково вказуючи на залишки укріплень в с. Бубнів (1931, с. 13—17). Л. Є. Махновець також розміщує літописний населений пункт в гирлі р. Супій, але з невірною прив'язкою до городища с. Бубнівська Слобідка Золотоніського р-ну Черкаської обл. (Літопис… 1989, с. 550).

Найбільшою проблемою з локалізацією літописної Дубниці серед вище зазначеної когорти дослідників пов'язана з недостатнім ступенем вивчення мікрорегіону. До 2015 р. було виявлено та уведено до наукового обігу лише городище поблизу с. Бубнівська Слобідка Золотоніського району Черкаської області (Кучера та ін. 1984, с. 67). Хоча сигнали про наявність не атрибутованих земляних укріплень в зазначеному регіоні присутні в роботах: О. М. Максимовича (1880, с. 747—783), К. Ф. Кушніра-Марченка (1948, арк. 1—22), М. Ф. Пономаренка (1991, с. 1—71).

На території відселеного с. Домантове Золотоніського району Черкаської області здійснювали збори археологічних матеріалів з 1960-х рр. М. Ф. Пономаренко та В. Ф. Почепцов (1991, с. 1—71; 2002, с. 1—64). Крім цього матеріали давньоруського часу із зазначеного пункту присутні в експозиціях Золотоніського та Домантівського музеїв. В Золотоніському краєзнавчому музеї зберігаються фрагменти кераміки від горшків та амфор, наконечник списа, залізна сокира скандинавського типу (Прядко 2018, с. 50—58). Експозицію Домантівського краєзнавчого музею презентують лише фрагменти кераміки XI — першої половини XIII ст. Хоча за свідченням його директора В. Ф. Почепцова раніше доповнювали: хрест-енколпіон, західноєвропейський денарій та залізна сокира з «бородою» (Прядко 2018, с. 50—58). Історію виявлення знахідок з Домантівсько городища доповнює праця С. Чайки в якій опубліко-

© О. О. ПРЯДКО, 2020

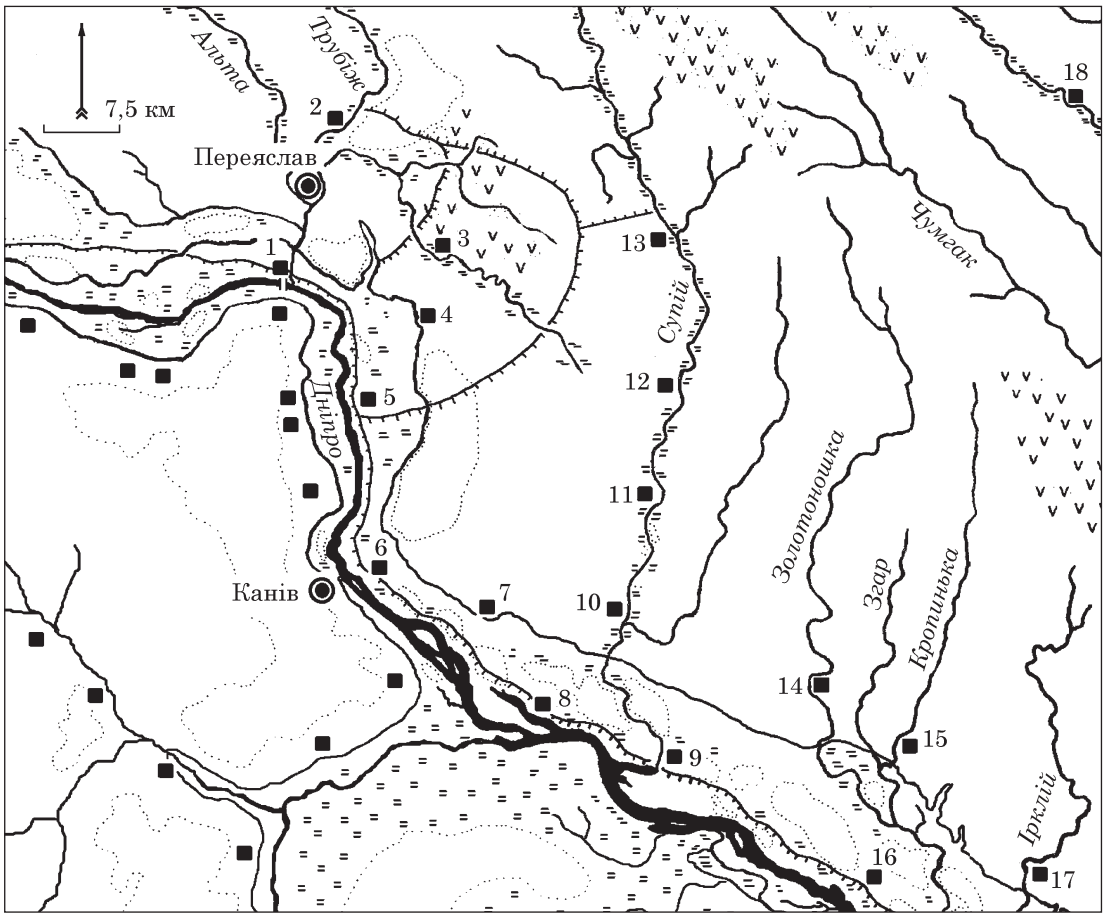

Рис. 1. План-схема регіону дослідження: 1 — Андруші (літописне Устя); 2 — Гайшин; 3 — Вінинці; 4 — Циблі; 5 — Городище; 6 — Ліпляве; 7 — Бубнівська Слобідка; 8 — Бубнів; 9 — Домантове; 10 — Піщане (літописний Пісочен); 11 — Гельмязів; 12 — Каленики; 13 — Ташань; 14 — Золотоноша; 15 — Кропивна; 16 — Залізьки; 17 — Іркліїв; 18 — Гребінка

вано випадкову знахідку хреста—енколпіона XII ст. (2011, с. 98). За його ж свідченням тут же було знайдено «любителями старовини» ще близько восьми натільних хрестиків давньоруського часу, доля яких нам не відома (Прядко 2018, с. 55).

Городище Домантове. Розташовується за 1,5 км на північ від давнього річища Дніпра — Долгуна (рис. 1, 2). Пам'ятка займає південну частину видовженої піщаної дюни розмірами 1,8 × 1,1 × 300 м (125 га). Із заходу це напівострівне підвищення обводнене заболоченою заплавою давнього русла Супою (на даний час річище змістилось на 2,6 км на захід). З півдня знаходиться оз. Солонцеве, яке приймало раніше в себе лівобічну притоку р. Рудку (інша назва Чумбурка). А з півночі та сходу до вказаного узвишшя примикають алювіальні піщані дюни, помережені безліччю заболочених проток і стариць. Навколишні алювіальні підняття заліснені кущами (шелюга гостролиста — лат. *Salix acutifolia Willd.*) та деревами різних порід. Вказана топографічна ситуація і на сьогодні робить суходільне пересування в цій місцевості проблематичною, а місцями неможливою. Зазначені природно-географічні умови є вагомим аргументом на користь переваги водного шляху не тільки для укріпленого поселення, а й мікрорегіону загалом.

При обстеженні пам'ятки з'ясувалося, що городище круглої форми (північна частина частково зруйнована водами річки), розташовується на підвищенні лівого берега р. Супій, за 250 м на північний захід від колишньої рибартілі та за 6,5 км від сучасного с. Домантове Золотоніського р-ну Черкаської обл. (рис. 4). Розміри городища: 65 × 63 м (0,4 га). Висота від рівня заплави 7 м, з півдня, сходу та заходу 3—3,5 м. Поверхня задернована, поросла кущами і деревами. На рукописному плані Данїїла де Боскета від 1746 р. це городище позначене в центрі замку поруч з р. Супій у вигляді панівного підвищення круглої форми (рис. 3: 1; РДВІА, ф. 846, спр. 21904). Розміри городища за Д. де Боскетом 50 × 40 сажень (106 × 85 м — *О. П.*). Сучасний стан пам'ятки не відображає повної фортифікаційної ситуації, що пов'язано з поновленням укріплень в середині XVI ст. над залишками городища XI — першої половини XIII ст., а також бурхливим розвитком населеного пункту в XVII—XVIII ст.

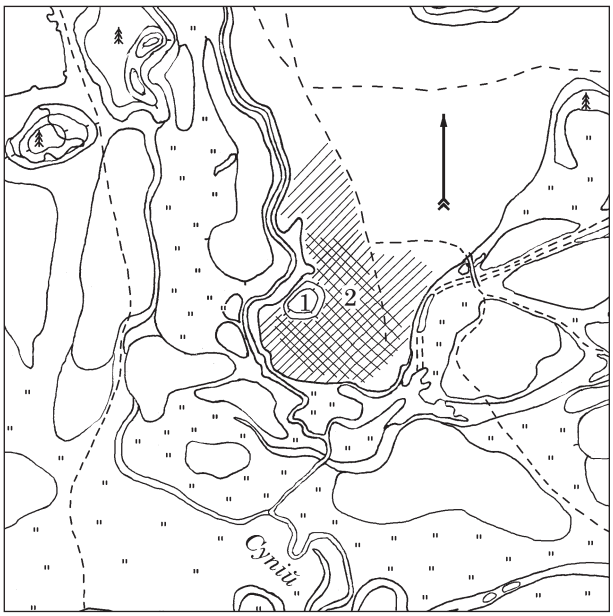

Рис. 2. План-схема Домантівського мікрорегіону: 1 — городище; 2 — укріплений посад (площа поширення матеріалів: *нахресна штриховка* — початок XI — перша половина XIII ст.; *штриховка* — XVII—XVIII ст.)

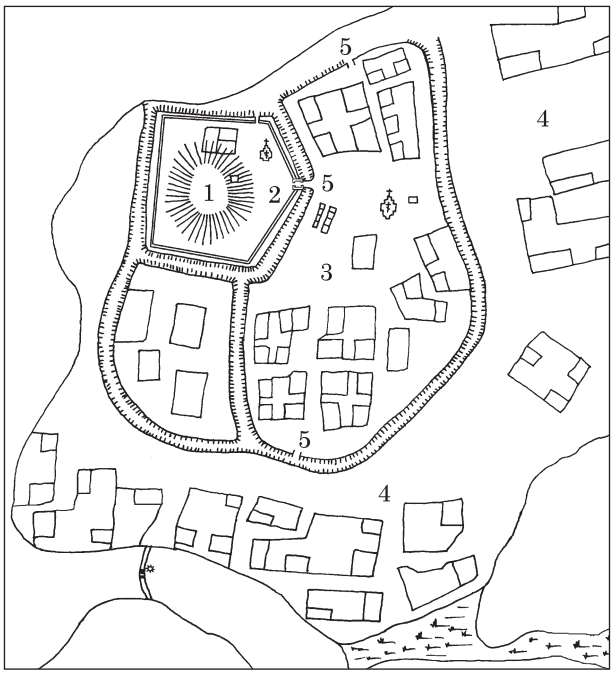

Рис. 3. Прорис рукописної карти Данила де Боскета 1746 р.: 1 — городище Давньої Русі; 2 — замок, середина XVI — XVIII ст.); 3 — форштадт, передгороддя; 4 — слобода; 5 — брами фортеці

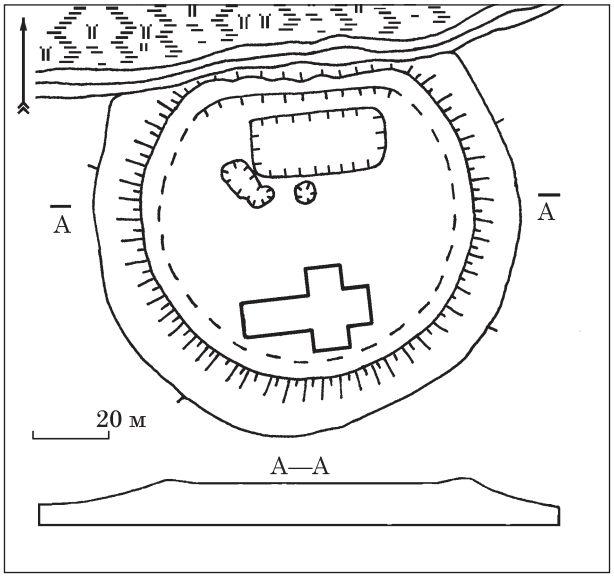

Рис. 4. План-схема городища Домантове

Детальний план фортеці Д. де Боскета фіксує і межі укріпленого посаду містечка середини XVIII ст. в межах 200 × 165 сажень (426 × 352 м — *О. П.*). Вказані розміри фактично маркують лінію поширення матеріалів давньоруського часу (рис. 3). На сьогодні рови від замку та посаду візуально майже не простежуються, але їх добре помітно на супутникових знімках.

Знахідки. Археологічний матеріал з пам'ятки Домантівське городище представлений трьома хронологічними рівнями. Давньоруський керамічний матеріал зібраний поблизу городища відноситься переважно до XI — XIII ст., Серед нього, за характерною формою манжето подібного вінця, можемо виділити ранню групу знахідок, яка датується кінцем X — першою половиною XIII ст. (рис. 5: 1—8). Наступну групу посуду складають вінця другої половини XI — кінця XI ст. (рис. 5: 9, 10). На горщиках XII — першої половини XIII ст. край вінець загнутий до середини і заокруглений у вигляді валика (рис. 5: 21—33). Датування посуду здійснено за аналогічними знахідками з різних пунктів Середньої Наддніпрянщини (Товкайло, Тетеря 2003, с. 46—48; Довженок та ін. 1966, с. 124, табл. VII; Петрашенко 2004, с. 211, рис. 31: 2—25). Знайдено також пряслице із пірофілітового сланцю темно-сірого кольору (рис. 5: 1). Його розміри: 2,2 × 1,6 см, діаметр отвору — 0,9 мм. Крім цього виявлено поодинокі фрагменти сколів пірофілітового сланцю. Поширення знахідок давньоруського часу поблизу городища фіксується в межах 300 × 290 м (9,1 га).

Наступну групу кераміки представлено 29 фрагментами вінець, верхніх частин посудин та денець (рис. 6: 1—29). Горщики цієї групи мають потовщені вінця у формі ромба. Край вінця спрямований паралельно денцю горщика, або ж нахилений під незначним кутом до центральної осі посудини. З внутрішньої сторони вінець присутня виїмка для покришки. Ця група за ідентичними знахідками датована другою половиною XV — XVI ст. (Оногда 2006, с. 419—424). Аналогічну кераміку серед найближчої округи виявлено в м. Черкаси на території колишнього Комсомоль-

Рис. 5. Знахідки із городища Домантове: 1—33 — кераміка; 34 — пірофіліт; 1—34 — кінець X — перша половина XIII ст.

ського парку (нині сквер ім. Б. Хмельницького) та вул. Смілянської 2 (Куштан, Ласковський 2016, с. 140, рис. 113: 1—3; с. 140, рис. 116: 2, 11). На лівому березі Дніпра ідентична кераміка виявлена на поселенні Мальоване (на карті 1650 р., Гійома де Боплана позначене, як *Moulowencze*), що поблизу с. Піщане Золотоніського району Черкаської області (Чайка 2011, с. 132, рис. 32: 13—16), а також на поселенні Залізьки 2 (поблизу однойменного села, яке в кінці 1950-х рр., переселене), при лівому березі р. Соболиця (Марченко та ін. 2020, с. 240). Поширення знахідок другої половини XV — XVI ст. зафіксовано в межах 290 × 280 м (0,9 га). Присутність цієї групи кераміки та її датування підтверджує інформацію про першу письмову згадку Домантова (*Domantow*) у гирлі Супою в 1536 р. (АЮЗР 1893, с. 86, 89).

Заключну групу знахідок з пам'ятки складають фрагменти вінець, стінок та денець XVII—XVIII ст. (рис. 7, 8). Загальна кількість зібраних екземплярів складає 46 фрагментів вінець. Вони характеризуються наявністю прямого вінця із незначним потовщенням верхнього краю та яскраво або слабо вираженого валика посередині (рис. 7: 2—13). Вінця цього різновиду мають переважно сірий та сіро-коричневий колір. Присутні серед цієї групи і знахідки кераміки, вкриті зеленою поливою по верхньому краю та верхній частині вінця (рис. 7: 1, 4, 12, 16, 17). Незначну кількість кераміки складають горщики,

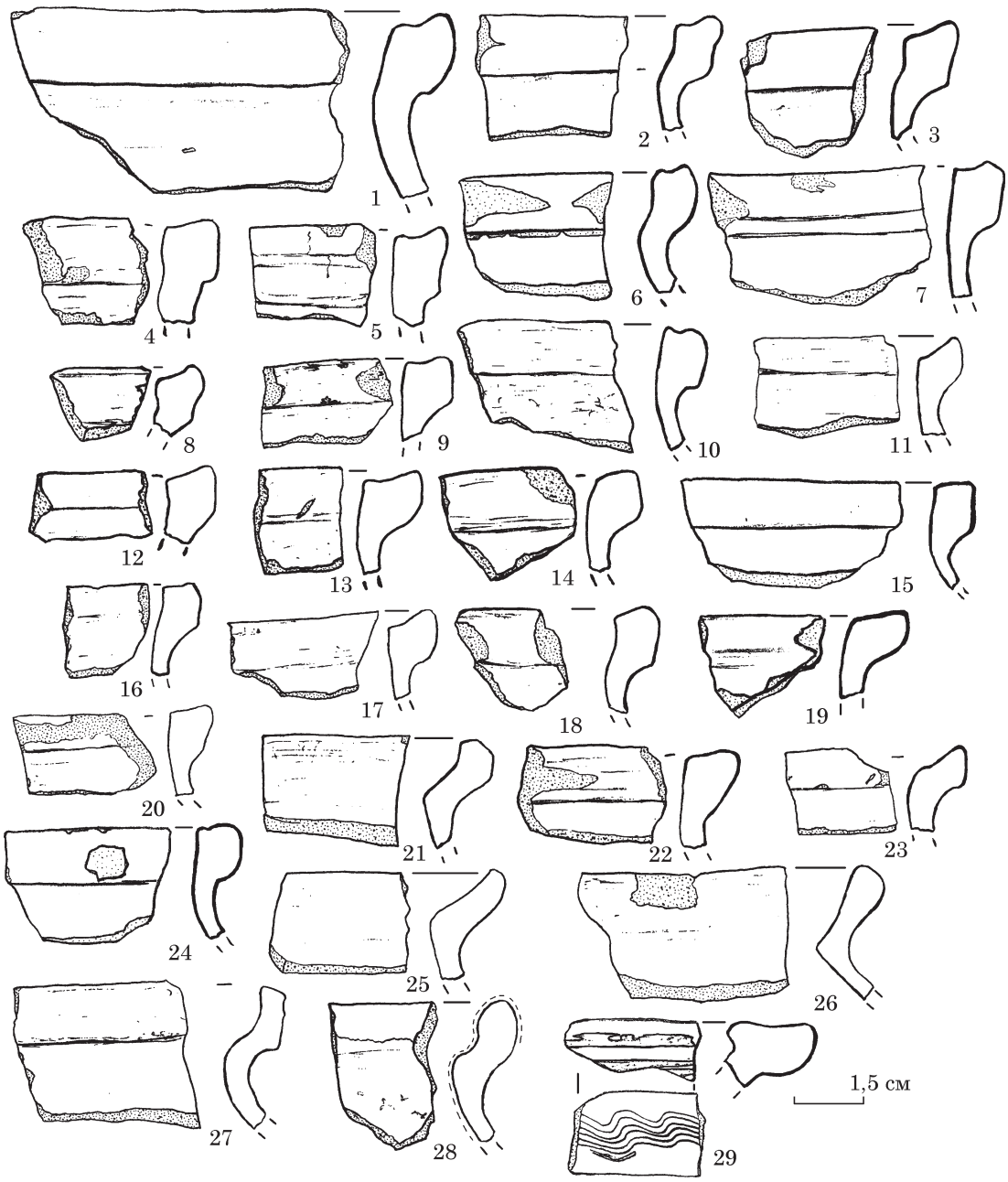

Рис. 6. Знахідки із городища Домантове, друга половина XV — XVI ст.

прикрашені опискою з ліній та хвиль, розміщених по вінцю та шийці. По верхньому краю вінця у п'ятьох горщиках зафіксовано штампований орнамент у вигляді коротких горизонтальних ліній (рис. 7: 8, 27; 8: 1, 4, 9). Присутні також вінця із защипами (рис. 7: 1, 2, 5). Крім цього зібрано дрібні фрагменти віконного скла, кахель з рослинним орнаментом, мушкетний кремінь, крем'яхи, точильні бруски, кістки тварин (ВРХ), зі слідами обробки та інше. Поширення знахідок початку XVII — XVIII ст. зафіксовано в межах 600 × 350 м (16,8 га), (Прядко 2015, с. 23, 24; 2017, с. 23—26).

За 2,4 км на північний захід від досліджуваної пам'ятки та за 5,9 км на південь від сучасного с. Домантове було виявлено багатошарове поселення, яке на нашу думку має безпосереднє відношення до городища. Знахідки концентруються на піщаному дюнному підвищенні розмірами 470 × 170 м. З півдня та заходу це узвишшя обводнене заболоченою заплавою давнього русла р. Супій (сучасна назва ур. Старий Супій). А з півночі та сходу обмежене давніми старицями та меандрами. Топографія цього поселення вказує на майже острівне її походження (рис. 9).

На поверхні дюни, яка частково розорюється зібрано колекцію уламків ліпного посуду. Переважно це вінчики та стінки, які за випалом, формою та домішками пов'язані з епохою бронзи. Ці знахідки поширюються на площі 300 × 90 м, переважно у західній частині підвищення.

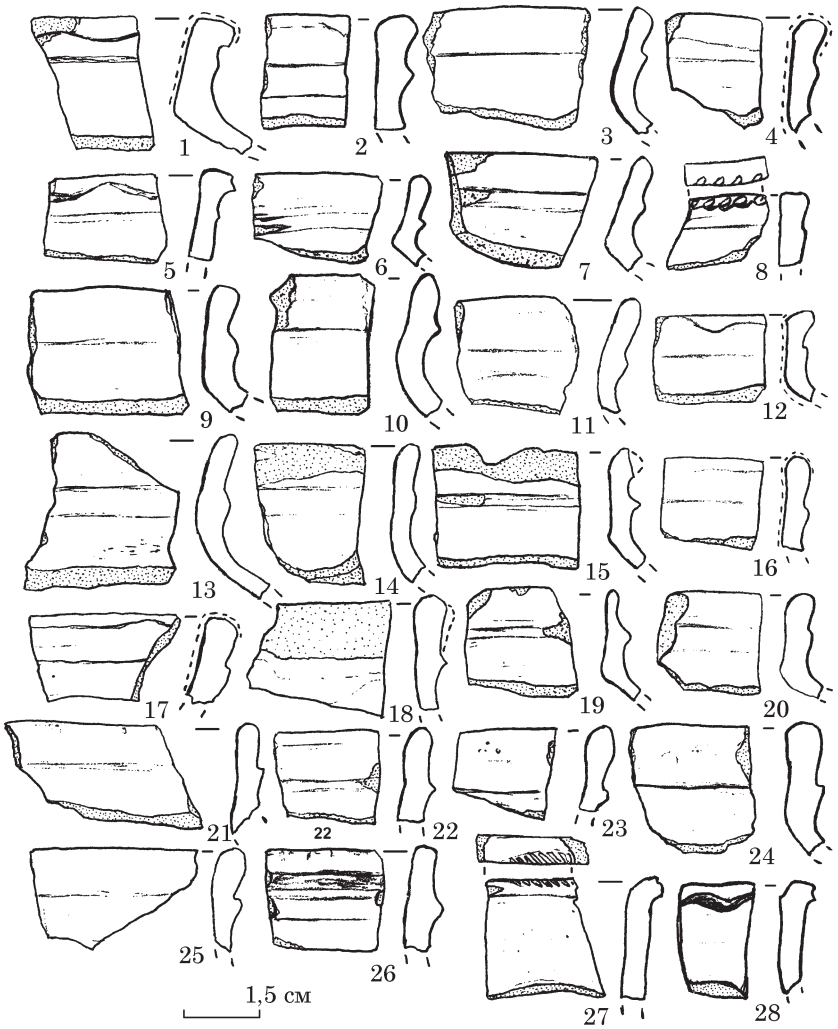

Рис. 7. Знахідки із городища Домантове, XVII—XVIII ст.

Наступну групу складають знахідки другої половини XIII — початку XV ст. Керамічний матеріал цього часу представлений 8 вінцями, стінками з врізним орнаментом у вигляді горизонтальних ліній, денцями (рис. 9: 4—11). Колір глини від білого до світло-сірого. Тісто містить домішки піску та слюди. Вінця горщиків мають незначні потовщення і початковий відгин, який загнутий досередини краю. Поширення знахідок фіксується в межах 180 × 160 м (3,5 га). Аналогічну кераміку серед найближчої округи виявлено в с. Комарівка Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. (Беляєва, Кубишев 1995, с. 40, рис. 31: 1—7; с. 46; рис. 36: 1—3), в с. Сушки Канівського р-ну Черкаської обл. (Кучера 1987, рис. 35, 1—4), в м. Черкаси (Куштан, Ласковський 2016, с. 134, рис. 105: 1—6; рис. 106: 1—4), в с. Шабельники Черкаського р-ну Черкаської обл. (Капустін 2011, с. 122, рис. 2: 6—8).

Розташування поселення з матеріалами другої половини XIII — початку XV ст. поряд з городищем в гирлі р. Супій вказує на можливий варіант переходу вцілілого населення на нове місце. Обрання нового місця мало і символічне значення. На території Переяславської Лівобережжя за археологічними даними відомо два городища (Воїнська Гребля та Бубнівська Слобідка), які після зруйнування в другій половині XIII ст. використовувались лише, як місце для могильника (Довженок та ін. 1966, с. 67—68; Беляшевский 1905, с. 35—37).

Таким чином, вищенаведені археологічні матеріали вказують, що в давньоруський час у гирлі р. Супій існував значний укріплений населений пункт. Він відрізняється від звичайних поселень порівняно великою площею, а також керамікою раннього періоду (кінець X — початок XI ст.), яка для південно-східної частини Переяславської землі досить рідкісна. За вказаними ознаками поселення в гирлі Супою цілком може бути ототожнене з літописною Дубницею. Навіть одноразова згадка в літописі виділяє цей пункт серед інших укріплених поселень Переяславщини. Подібна практика будівництва фортець з функцією пристані при впадінні значного по розмірах допливу в головну водойму Середньої Наддніпрянщини не поодинока. Слід згадати літописні Устя та Воїнь, в гирлах річок Трубіж та Сула (Кучера 1968, с. 244—249; Довженок та ін. 1966, с. 67, 68). Розташовува-

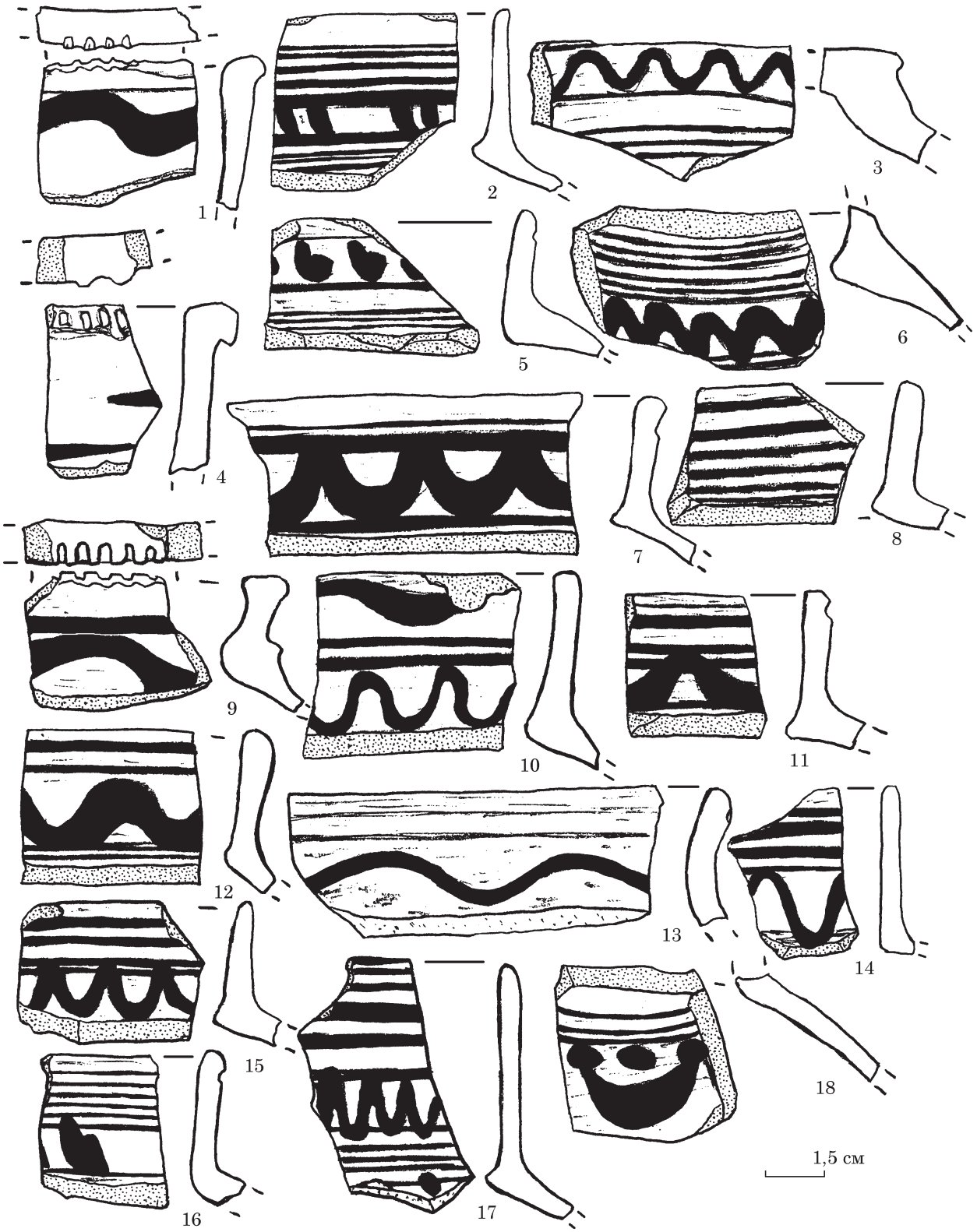

Рис. 8. Знахідки із городища Домантове, XVII—XVIII ст.

лись вони за 1,4 та 2,8 км від місця впадіння вказаних річок. Особливістю виділяється літописний Воїнь, який окрім пристані, був ще й потужною гаванню, на шляху до Північного Причорномор'я та Візантії.

Варто зазначити, що Домантівське городище входило до складу Дніпровської оборонної лінії, яка включала й «Змійові вали», рів яких обернений до р. Дніпро. Серед цієї когорти фортець частина затоплена водосховищами: городище поблизу с. Андруші Переяслав-Хмельницький р-н Київська обл. (літописне Устя; Кучера 1968, с. 244—249), городище поблизу с. Городище Переяслав-

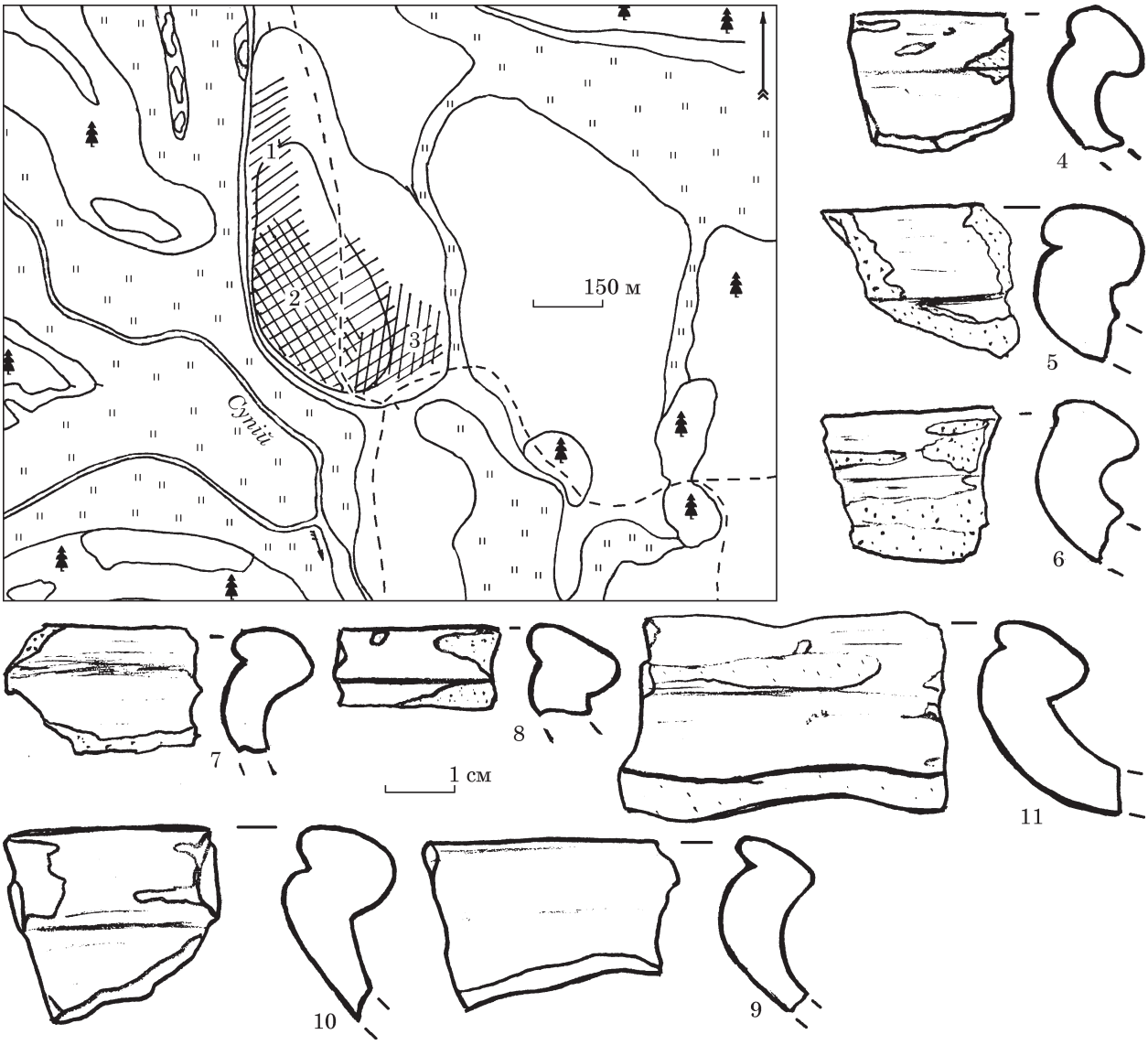

Рис. 9. План-схема поселення Домантове II, поширення культурного шару: 1 — ліпна кераміка, епоха бронзи; 2 — гончарна кераміка, XIII—XIV ст.; 3 — гончарна кераміка, XVIII—XIX ст.; 4—11 — знахідки кераміки XIII—XIV ст.

Хмельницький р-н Київська обл. (Кучера 1970, с. 217—225), городище поблизу с. Залізьки Золотоніського р-ну Черкаської обл. (Марченко та ін. 2020, с. 240; Моргунов 2018, с. 196, рис. 68: 10), городище при хуторі Миклашівському Глобинського р-ну Полтавської обл. (Кучера 1962, с. 89—108), городище-гавань біля с. Воїнська Гребля Глобинського р-ну Полтавської обл. (Довженок та ін. 1966). Інші ж доступні для подальших досліджень: городище поблизу с. Ліпляве Канівського р-ну Черкаської обл. (Кучера та ін. 1984, с. 134), городище с. Бубнів Золотоніського р-ну Черкаської обл. (Прядко 2016a, с. 132—139), городище с. Домантове Золотоніського р-ну Черкаської обл. (Прядко 2016b, с. 208—210). Безперечно, вказана мережа городищ Дніпровської оборонної лінії є не повною. Оскільки серед цієї групи пам'яток, виділяється система розташування їх через кожні 12—20 км. Подібну систему будівництва фортець можливо прослідкувати й по рр. Трубіж (Андруші, Переяслав, Гайшин, Пристроми, Баришівка, Русанів, Світильня, Заворичі — через кожні 7—15 км) та Сула (Воїнська Гребля, Жовнино-Палянівщина, Жовнино (літ. Желні), Кліщенці, Лящівка, Велика Бурімка I, II, Чутівка, Тарасівка, Лукомль, Мацківці, та інші — через кожні 6—15 км). Відмінність становить Трубіжська оборонна лінія, в якої відсутні «Змійові вали» між городищами.

Таким чином на підставі виявленого археологічного матеріалу, городище Домантове, виникло на початку XI ст., а в середині XII ст. уже представляло значне укріплене поселення в гирлі Супою, яке виконувало ще й функції пристані на Дніпровсько-Супійських водних шляхах Переяславської землі.

ЛІТЕРАТУРА

Андріяшев, О. 1931. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*, XXVI, с. 1-29.

АЮЗР 1893. *Архив Юго-Западной России*. 1, VIII. Киев: Университет Св. Владимира.

Барсов, Н. П. 1865. *Материалы до историко-географического словаря России*. Вильна: Тип. А. Сыркина.

Беляєва, С. О., Кубишев, А. І. 1995. *Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі)*. Київ: Наукова думка.

Беляшевский, Н. Ф. 1905. Из записной книжки. *Археологическая летопись Южной России*, 1—2, с. 35-37.

Довженок, В. Й., Гончаров, В. К., Юра, Р. О. 1966. *Древнеруське місто Воїнь*. Київ: Наукова думка.

Ипатьевская… 2001. *Ипатьевская летопись*. Полное собрание руських летописей, 2-е изд. 2. Москва: Языки славянской культуры.

Капустін, К. М. 2011. Археологічні пам'ятки Середньої Наддніпрянщини середини XIII — XV ст. (за матеріалами розвідок кінця 1940-х — початку 1980-х рр.). *Археологія*, 4, с. 119-127.

Кучера, М. П. 1962. Древньоруське городище в х. Миклашевскому. *Археологія*, XIV, с. 89-108.

Кучера, М. П. 1968. До питання про древнеруське місто Устя на р. Трубіж. *Археологія*, XXI, с. 244-249.

Кучера, М. П. 1970. Давньоруське городище біля с. Городище під Переяслав-Хмельницьким. *Археологія*, XXIV, с. 217-225.

Кучера, М. П. 1978. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини. *Археологія*, 25, с. 21-31.

Кучера, М. П. 1987. *Змиевы валы Среднего Поднепровя*. Киев: Наукова думка.

Кучера, М. П., Беляева, С. А., Блажевич, Н. В., Горішний, П. А., Іченська, О. В., Орлов, Р. С., Сміленко, А. Т., Сухобоков, О. В. 1984. *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта)*. Киев: Наукова думка.

Куштан, Д. П., Ласковський, В. Г. 2016. *Археологія та рання історія Черкас*. Київ; Черкаси: ІА НАН України.

Кушнір-Марченко, К. Ф. 1948. *Моя дослідницька праця по археології Іркліївщини і суміжних роботах у 1910—46 рр.* Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського, ф. 133, оп. 1, спр. 58, арк. 22.

Літопис… 1989. *Літопис Руський за Іпатським списком*. Переклав Л. Махновець. Київ; Дніпро.

Ляскоронський, В. Г. 1903. *История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII в.* Киев: Тип. Н. А. Гирич.

Максимович, М. А. 1880. *Собрание сочинений*. III. Киев: Тип. М. П. Фрица.

Марченко, О., Сиволап, М., Прядко, О., Деткін, А., Борисов, А. 2020. Обстеження поселення в урочищі Залізьки 2. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 240.

Моргунов, Ю. Ю. 2019. *Историческая география Переяславской земли (Святослав Игоревич — Ярополк Владимирович)*. Вологда: Древности Севера.

Оногда, О. В. 2008. Основні типи кераміки Середньої Наддніпрянщини другої половини XV — початку XVI ст. *Археологія*, 4, с. 55-63.

Петрашенко, В. А. 2004. *Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка)*. Киев: Академперіодика.

Почепцов, В. Ф., Почепцова, Є. В. 2002. *Домантів*. Черкаси: Відлуння-Плюс.

Пономаренко, М. Ф. 1991. *Золотоніщина*. Черкаси: Редакційно-видавничий відділ облпреси.

Прядко, О. О. 2015. *Розвідки на території Золотоніського району*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2015/55.

Прядко, О. О. 2016a. Давньоруське городище Бубнів на переяславському Лівобережжі Дніпра. В: Зозуля, С. Ю. (ред.). *Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, с. 132-139.

Прядко, О. О. 2016b. Розвідки на території Золотоніського району. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.*, с. 208-210.

Прядко, О. О. 2017. *Розвідки на території Лівобережної Черкащини*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2017/35.

Прядко, О. О. 2018. Новые данные о памятниках древнерусского времени нижнего течения р. Супой. *Revista archeologica*, XIV, 1, с. 50-58.

Прядко, О. О. 2019. Розвідки на території Лівобережної Черкащини. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 314-316.

План… 1746. План містечка Домонтову с проектом. *Російський державний військово-історичний архів*, ф. 846, оп. 16, спр. 21904, арк. 1.

Товкайло, М. Т., Тетеря, Д. А. 2003. Матеріали з охоронних досліджень на території посаду Переяславля Руського в 2001 р. *Археологічні дослідження в Україні 2001—2002 рр.*, с. 46-48.

Чайка, С. 2011. *Пісочен на Супої*. Черкаси: Вертикаль.

REFERENSCES

Andriiashev, O. 1931. Narys istorii kolonizatsii Pereiaslavskoi zemli do pochatku XVI v. *Zapysky istoryko-filolohichnoho viddilu VUAN*, XXVI, s. 1-29.

AIuZR 1893. *Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii*. 1, VIII. Kiev: Universitet Sv. Vladimira.

Barsov, N. P. 1865. *Materialy do istoriko-geograficheskogo slovaria Rossii*. Vilna: Tip. A. Syrkina.

Bieliaieva, S. O., Kubyshev, A. I. 1995. *Poselennia Dniprovskoho Livoberezhzhia X—XV st. (za materialamy poselen poblyzu sil Komarivka ta Ozarychi)*. Kyiv: Naukova dumka.

Beliashevskii, N. F. 1905. Iz zapisnoi knizhki. *Arkheologicheskaia letopis Iuzhnoi Rossii*, 1—2, s. 35-37.

Dovzhenok, V. Y., Honcharov, V. K., Yura, R. O. 1966. *Drevneruske misto Voin*. Kyiv: Naukova dumka.

Ipatevskaia… 2001. *Ipatevskaia letopis*. Polnoe sobranie ruskikh letopisei, 2-e izd. 2. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury.

Kapustin, K. M. 2011. Arkheolohichni pam'iatky Serednoi Naddniprianshchyny seredyny XIII — XV st. (za materialamy rozvidok kintsia 1940-kh — pochatku 1980-kh rr.). *Arkheolohiia*, 4, s. 119-127.

Kuchera, M. P. 1962. Drevnoruske horodyshche v kh. Myklashevskomu. *Arkheolohiia*, XIV, s. 89-108.

Kuchera, M. P. 1968. Do pytannia pro drevneruske misto Ustia na r. Trubizh. *Arkheolohiia*, XXI, s. 244-249.

Kuchera, M. P. 1970. Davnoruske horodyshche bilia s. Horodyshche pid Pereiaslav-Khmelnytskym. *Arkheolohiia*, XXIV, s. 217-225.

Kuchera, M. P. 1978. Davnoruski horodyshcha v zakhidnii chastyni Pereiaslavshchyny. *Arkheolohiia*, 25, s. 21-31.

Kuchera, M. P. 1987. *Zmievy valy Srednego Podneprovia*. Kiev: Naukova dumka.

Kuchera, M. P., Beliaeva, S. A., Blazhevich, N. V., Gorishnii, P. A., Ichenska, O. V., Orlov, R. S., Smilenko, A. T., Sukhobokov, O. V. 1984. *Drevnerusskie poseleniia Srednego Podneprovia (arkheologicheskaia karta)*. Kiev: Naukova dumka.

Kushtan, D. P., Laskovskyi, V. H. 2016. *Arkheolohiia ta rannia istoriia Cherkas*. Kyiv; Cherkasy: IA NAN Ukrainy.

Kushnir-Marchenko, K. F. 1948. *Moia doslidnytska pratsia po arkheolohii Irkliivshchyny i sumizhnykh robotakh u 1910—46 rr*. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. Vernadskoho, f. 133, op. 1, spr. 58, ark. 22.

Litopys… 1989. *Litopys Ruskyi za Ipatskym spyskom*. Pereklav L. Makhnovets. Kyiv; Dnipro.

Liaskoronskii, V. G. 1903. *Istoriia Pereiaslavskoi zemli s drevneishikh vremen do poloviny XIII v*. Kiev: Tip. N. A. Girich.

Maksimovich, M. A. 1880. *Sobranie sochinenii*. III. Kiev: Tip. M. P. Fritca.

Marchenko, O., Syvolap, M., Priadko, O., Dietkin, A., Borysov, A. 2020. Obstezhennia poselennia v urochyshchi Zalizky 2. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r*., s. 240.

Morgunov, Iu. Iu. 2019. *Istoricheskaia geografiia Pereiaslavskoi zemli (Sviatoslav Igorevich — Iaropolk Vladimirovich)*. Vologda: Drevnosti Severa.

Onohda, O. V. 2008. Osnovni typy keramiky Serednoi Naddniprianshchyny druhoi polovyny XV — pochatku XVI st. *Arkheolohiia*, 4, s. 55-63.

Petrashenko, V. A. 2004. *Drevnerusskoe selo (po materialam poselenii u s. Grigorovka)*. Kiev: Akademperiodyka.

Pocheptsov, V. F., Pocheptsova, Ye. V. 2002. *Domantiv*. Cherkasy: Vidlunnia-Plius.

Ponomarenko, M. F. 1991. *Zolotonishchyna*. Cherkasy: Redaktsiino-vydavnychyi viddil oblpresy.

Priadko, O. O. 2015. *Rozvidky na terytorii Zolotoniskoho raionu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2015/55.

Priadko, O. O. 2016a. Davnoruske horodyshche Bubniv na pereiaslavskomu Livoberezhzhi Dnipra. In: Zozulja, S. Y. (ed.). *Nizhynska starovyna: Zbirnyk rehionalnoi istorii ta pam'iatkoznavstva*. Kyiv: Tsentr pam'iatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 132-139.

Priadko, O. O. 2016b. Rozvidky na terytorii Zolotoniskoho raionu. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 r*., s. 208-210.

Priadko, O. O. 2017. *Rozvidky na terytorii Livoberezhnoi Cherkashchyny*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2017/35.

Priadko, O. O. 2018. Novye dannye o pamiatnikakh drevnerusskogo vremeni nizhnego techeniia r. Supoi. *Revista archeologica*, XIV, 1, s. 50-58.

Priadko, O. O. 2019. Rozvidky na terytorii Livoberezhnoi Cherkashchyny. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r*., s. 314-316.

Plan… 1746. *Plan mistechka Domontovu s proektom*. Rosiiskyi derzhavnyi viiskovo-istorychnyi arkhiv, f. 846, op. 16, spr. 21904, ark. 1.

Tovkailo, M. T., Teteria, D. A. 2003. Materialy z okhoronnykh doslidzhen na terytorii posadu Pereiaslavlia Ruskoho v 2001 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2001—2002 rr*., s. 46-48.

Chaika, S. 2011. *Pisochen na Supoi*. Cherkasy: Vertykal.

O. O. Pryadko

DOMANTOVO HILLFORT IN THE SUPII RIVER MOUTH

The paper is devoted to the results of exploratory archaeological research in 2015—2017 in the Domantovo village of Zolotonosha district of Cherkasy region (the village was resettled in the late 50s of the XX century due to the construction of the Kremenchuh reservoir). The author considered the thesis about the possible variant of localization of the chronicle Dubnytsia at the mouth of the Supii River. The chronicle city is mentioned in the chronicle in 1155 in the events connected with the Cumans arrival in the Pereiaslav region. N. P. Barsov, M. O. Maksymovych, V. H. Liaskoronskyi, O. M. Andriyashev, L. E. Makhnovets versions of localization of the chronicle Dubnytsia are analyzed. Detailed description of the hillfort and the fortified suburb (posad) is provided. Archaeological materials discovered on the territory of the site were analyzed not only by the author, but also by other researchers (M. F. Ponomarenko and V. F. Pocheptsov). Finds of Old Rus time from the site are presented in the exhibitions of Zolotonosha and Domantovo museums. The localization, discovery and introduction into scientific circulation of the previously unknown site would hardly possible without a detailed manuscript plan of Danylo de Bosket made in 1746. The ancient hillfort is marked in the center of the castle near the Supii River in the form of dominant round hill. Today, the moats from the castle and the suburb (posad) are almost invisible visually but they are clearly visible on satellite images.

The detailed description of the topographic situation is provided, according to which the advantage of the waterway over overland in the Domantovo microregion becomes clear.

The analogies with the nearest fortresses of the Pereiaslav region in the mouths of the Trubizh and the Sula rivers are provided — respectively the chronicle towns of Ustia and Voin. In addition Domantovo hillfort was the part of the Dnipro defensive line, which included the «Serpent's Wall» the moat of which faces the Dnipro River. Research results indicate that the Domantovo hillfort arose at the beginning of the XI century, and in the middle of the XII century already represented a significant fortified settlement at the Supii mouth which also served as a pier on the Dnipro-Supii waterways of Pereiaslav region.

Keywords: Domantovo, Pereiaslav region, Dubnytsia, hillfort, castle, fortified posad, Old Rus' time, mouth of the Supii River.

Одержано 6.12.2020

ПРЯДКО Олександр Олегович, кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного сектору, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», Переяслав, Україна.

PRYADKO Olexandr, Ph. D., Head of the Research Section, Perejaslav National Historical and ethnographic reserve «Perejaslav», Perejaslav, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-2630-9853, e-mail: oleksandr.pryadko555@gmail.com.

УДК [929.651:904.2](477.411)"10/11" DOI: 10.37445/adiu.2021.01.08

Т. А. Бобровський, О. О. Євдокімова

СВИНЦЕВА ПЕЧАТКА ВІЗАНТІЙСЬКОГО ЧИНОВНИКА КІНЦЯ XI — ПОЧАТКУ XII ст. З РОЗКОПОК 2019 р. В САДИБІ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ У КИЄВІ

У статті проаналізовано текст легенди та історичні обставини появи візантійського моливдовула кінця XI — початку XII ст., знайденого під час розкопок 2019 р. у садибі Софійського собору у м. Києві.

Ключові слова: *візантійська сигілографія, моливдовул, київська митрополія, XI—XII ст.*

Під час археологічних розкопок 2019 р. на території садиби Національного заповідника «Софія Київська» за 20 м від західного фасаду Софійського собору XI ст. було знайдено свинцеву печатку з грекомовною легендою, яка не має прямих аналогів серед відомих пам'яток візантійської сигілографії [1].

Печатку було знайдено у ґрунтовому заповненні глибокого котловану давньоруської споруди на глибині 1,45 м від сучасної поверхні. Заповнення характеризувалося багатошаровістю та, очевидно, мало планувальне походження, про що свідчить наявність у ньому потужного шару цем'янкового розчину з фрагментами фрескового та мозаїчного тиньку першої половини XI ст., які без сумніву походять з розташованого поруч Софійського собору. При цьому, у заповненні шар цем'янкового розчину знаходився за півметра вище дна котловану, а декілька насичених деревним вугіллям гумусних прошарків розташовувалися як нижче, так і вище цього шару. Тож можна припустити, що засипання зазначеного котловану ґрунтом відбувалося після потужної пожежі, яка призвела до ремонтних робіт у соборі та відповідного перепланування його оточення.

Печатку знайдено у шарі насиченого деревним вугіллям темно-сірого гумусу, розташованому безпосередньо над вищезгаданим шаром цем'янки за 0,55 м нижче від рівня запуску котловану та за 0,8—1,2 м вище його нерівного дна. Крім печатки, з цього шару походили численні фрагменти гончарної кераміки, за сукупністю датовані у межах другої половини XI — першої половини XII ст. [2] При цьому, археологічний комплекс заповнення котловану є закритим, оскільки у ньому були викопані фундаментні рови мурованої споруди кінця XII — початку XIII ст., що дозволяє датувати заповнення котловану не пізніше другої половини XII ст. [3]

1. Для пошуку аналогій автори оглянули такі видання: Aleksejenko 2015; Birch 1998; Cheynet 2008; 2019; Cheynet, Morrisson, Seibt 1991; Feind 2012; 2013; Jordanov 2015; Laurent 1932; 1962; 1963; Nesbitt 2009; Nesbitt, Oikonomides 1991; Oikonomides 1972; 1986; Seibt-Wassiliou 2004; Sokolova 2007; Wassiliou-Seibt 2011; 2015; Zacos, Nesbitt 1984; Zacos, Veglery 1972), а також електронну онлайн-базу візантійських печаток Dumbarton Oaks (https://www.doaks.org/resources/seals), далі посилання на цей каталог (Dumbarton Oaks, no. seal).
2. Датування визначено на підставі співставлення форм профілів вінець кухонних посудин, виявлених у зазначеному шарі. Серед них майже деградовані манжетоподібні профілі вінець другої половини XI ст. та окремі екземпляри валикоподібних профілів, характерних для XII — першої половини XIII ст. (Гунь 2013, с. 45).
3. Датування згаданої мурованої будівлі зумовлене особливостями конструкції її фундаментів та залишків стін, а також сортаментом плінф з рельєфними знаками на торцях, характерними за своїми зображеннями для смоленського та чернігівського монументального будівництва межі XII—XIII ст. (Бобровський, Савицький, Стріхар 2020).

Візантійський моливдовул з розкопок 2019 р. у садибі Софійського собору: 1 — фотографія В. М. Савицького; 2 — промальовка Т. А. Бобровського

Свинцевий диск печатки має діаметр 2,6—2,8 см та товщину близько 2,5—3 мм (рисунок: 1). На його торцях фіксуються вихідні отвори тонкого наскрізного каналу, що дозволяє визначати цей виріб як підвісну свинцеву печатку — моливдовул.

На аверсі та реверсі печатки викарбовано легенду — багаторядковий грецький маюскульний напис, який здебільшого досить добре читається. На лицьовому боці, вірогідно, розташовувалося 4 рядки, а на звороті — 5 [1]. Верхні два рядки легенди аверсу деформовані, тому їх текст може бути реконструйований лише за аналогіями, підтвердженими слідами окремих літер. Щодо реверсу, то тут пошкодженими виявилися лише початкові літери верхніх рядків (рисунок: 2).

На обох боках печатки під рядками легенди виконано, ймовірно, ідентичні орнаментальні розетки у вигляді косих хрестів з точками між їх раменами (краща за збереженістю — на аверсі). Можливо, ще одна подібна розетка (або хрест) розташовувалася понад верхнім рядком легенди аверсу: тут достатньо місця для одного—двох нині втрачених знаків. По краях лицевий та зворотний боки печатки мають фрагментарно збережені валикоподібні ободки, прикрашені зубчастим орнаментом.

Напис на аверсі:
(?)
(СФРАГН)
(?)ВЕВЕΩ
(?)ОСВАΣІ
ΛΕΙΟΥ
※

Напис на реверсі:
(І)КІΣ
(?)ІКОУТЕ
ΛІΝΥΝ
ВЕΣТІА
РІОУ
(※)

Враховуючи, що «σφραγὶς» є поширеним початком численних сигілографічних легенд, напис на аверсі, де впевнено прочитується «…βεβεω...οσβασιλειου», може бути реконструйований наступним чином: «Σφραγὶς βεβαιῶ (τοὺς) λό(γου)ς Βασιλείου» («*Печатка підтверджує слова Василія*»). Ця частина легенди практично повністю (за виключенням імені власника) повторює віршовану легенду однієї з афінських печаток XI — XII ст.: «Σφραγ(ὶς) βεβαιοῖ τοὺς λ[ό]γους Ιω(άννου)» (Feind 2013, no. 1703; Laurent 1932, no. 383; Wassiliou-Seibt 2015, no. 2363), а написання «…βεβαιῶ τοὺς λόγους…» знаходимо, зокрема, на печатці фракісійського фемного судді Нікіти XI ст. (Nesbitt, Oikonomides 1991, no. 2.23).

Наприкінці легенди на звороті київської печатки без сумніву прочитується

1. Визначення аверсу та реверсу цього моливдовула виконано авторами за контекстом, виходячи зі змісту легенди.

«…τελινυνβεστιαριου», що найвірогідніше може бути реконструйовано як «…τέλει νῦν βεστιαρίου» (дослівно — «…*виконує тепер вестіарія*»). Зміст цієї ідіоми розкривається завдяки близькому формулюванню у легенді моливдовула XII—XIII ст. із зображенням пророка Даниїла: «Κριτὴς Δανιὴλ καὶ γραφῶν νῦν προστάτης τελεῖ σεβαστοῦ Λιβεροῦ πράξεις κρίνων» («*Суддя Даниїл, що судив дії севаста Лібероса, тепер служить в якості охоронця його листів*»; Dumbarton Oaks, no. BZS.1951.31.5.2). Тобто кінцівка легенди київської печатки, що може бути перекладена як «*служить тепер в якості вестіарія*», також має передбачати зазначення у тексті попередньої посади (служіння) власника печатки. І дійсно, на початку легенди реверсу цього моливдовула спостерігається набір літер «(ι)κισ(?)ικου», який, на нашу думку, достовірно може бути реконструйований як «(οἰ)κισ(τ)ικου» («*ойкістика*»). Таке написання назви цієї посади цілком узгоджується з варіативністю її відтворення у легендах низки візантійських печаток X—XI ст.: «ὑκ(ισ)τ(ι)κ[ο]ς» (Dumbarton Oaks, no. BZS.1958.106.1341), «οἰ[κι]στηκῷ» (Dumbarton Oaks, no. BZS.1958.106.2219), «οἰκιστικῷ» (Dumbarton Oaks, no. BZS.1951.31.5.1317; BZS.1955.1.2125; BZS.1958.106.5072), «οἰκι(σ)τικοῦ» (Nesbitt 1975, p. 343).

Таким чином, ми можемо досить впевнено реконструювати повну легенду щойнознайденої у Києві печатки наступним чином: «(Σ)φραγὶς βεβεῶ (τοὺς) (λ)ὸ(γου)ς Βασιλείου // (ο)ἰκιστικοῦ τέλ(ε)ι νῦν βεστιαρίου». Відповідно пропонуємо наступний переклад цього напису: «*Печатка підтверджує слова Василія // ойкістика [у минулому, що] служить тепер [в якості] вестіарія*».

Датування київської печатки не викликає особливих труднощів. Зокрема, палеографія її легенди характеризується такими особливостями: майже в усіх випадках написання літер «α», «β», «υ», «κ», «λ», «ν», «ρ», «τ», «υ» спостерігаються апікси на кінцівках гаст; літери «σ» та «ε» завжди мають лунарне накреслення; нижня петля літери «β» завжди розімкнена; дифтонг «ου» представлено повним зображенням або у вигляді підковоподібної лігатури. Такі накреслення на візантійських печатках фіксуються лише з другої третини XI до середини XII ст. (Oikonomides 1986, p. 164; Nesbitt 2008, p. 154).

Цікавими орфографічними особливостями легенди київського моливдовула є зафіксовані заміни «ε» замість «αι» у написанні дієслова «βεβαιῶ» та «υ» замість «ει» у написанні дієслова «τέλει». Вони, ймовірно, пов'язані з лінгвістичними процесами — монофтонгізацією дифтонгів та ітацизмом, — що відбувалися у візантійській грецькій мові у той самий час [1]. Також звертає на себе увагу віршована форма тексту легенди київської печатки. В основу розміру цього вірша покладено дванадцять складів, розвиток яких здійснювався за схемою «xxxx-//xxxxx-U», де склад «x» може бути як під наголосом, так і без нього, тоді як склади «-» завжди під наголосом, а «U» — завжди без (Feind 2012, p. 85).

З урахуванням вищенаведених спостережень печатка ойкістика та вестіарія Василія, знайдена у 2019 р. у садибі київського Софійського собору, може бути впевнено датована у межах середини XI — першої половини XII ст., що цілком узгоджується з археологічним контекстом знахідки.

Звертаючись до ідентифікації власника київського моливдовула, зазначимо, що нам не вдалося знайти жодних згадок стосовно вестіарія або ойкістика на ім'я Василій. Утім, у XI ст. під цим іменем фігурує протовестіарій Василій Малесі — один з воєначальників закавказького походу візантійського імператора Романа IV Діогена, який разом з імператором потрапив до сельджуцького полону внаслідок поразки при Манцикерті у 1071 р. (Мохов 2003, с. 284). Звичайно, можна припустити, що Василій Малесі у середині — другій половині XI ст. здійснив кар'єру від вестіарія до керівника відповідного офісу, оскільки подібні персональні «*cursus honorum*» іноді простежуються на прикладах візантійської сигілографії (Nesbitt 2008, p. 154). Натомість, на нашу думку, простого співпадіння імені та приналежності до одного офісу імператорських служб для такого висновку недостатньо, тим більше, що ніяких підстав пов'язувати Василія Малесі з інституцією ойкістиків немає. Ототожненню власника київської печатки з Василієм Малесі також перешкоджає нетипова для візантійської сигілографії відсутність у її легенді прізвища власника, відомого з інших історичних джерел.

У цілому, незвичайним у реконструйованому нами тексті легенди є згадка про різні посади, які свого часу обіймав власник київської печатки, оскільки ойкістики та вестіарії у XI ст. належали до різних бюрократичних офісів візантійського імператорського двору, зокрема відомо, що у цей час ойкістики зна-

1. Зокрема, написання «βεβεω» замість «βεβαιῶ» спостерігається у легенді печатки з колекції Густава Шлюмберже, перевиданій Робертом Файндом (Schlumberger 1894, p. 320, no. 102; Feind 2012, no. 210). Дослідники датували цю печатку IX ст., вірогідно, через її походження з сицилійського Тавроменія, захопленого арабами у 902 р. Але палеографія напису на печатці є характерною для XI—XII ст., що узгоджується з даними щодо відновлення зазначеного міста як християнського поселення у 1078 р. (Норвич 2005, с. 271).

ходилися у підпорядкуванні логофета генікона, тоді як вестіаріями керував окремий примікірій — протовестіарій (Сорочан 2011, с. 419, 431, 615). І хоча, як зазначалося вище, кар'єрні переміщення окремих посадовців, зафіксовані у легендах різних їх печаток, не були чимось винятковим, стосувалися вони лише титулованих чиновників високого рангу, як, скажімо, у випадку з якимось Пофосом, що спочатку виконував обов'язки «*megas chartoularios tou genikou*», а пізніше був «*epi tou vestiariou*» (Shea 2020, p. 37). Зрештою Джонатан Ши взагалі виключає можливість згадування у легенді однієї печатки посад, які у різні часи обіймав її власник, що надавало би моливдовулам вигляду своєрідних «резюме» (Shea 2020, p. 37—38) [1]. Утім, як бачимо, у легенді щойнознайденої київської печатки було позначено різночасові посади її власника, наведені саме за формулою «*раніше ойкістик, тепер вестіарій*», і це зумовлює унікальність цього моливдовула.

Варто зазначити, що посади ойкістика та вестіарія добре відомі за різними візантійськими джерелами. Обидві були пов'язані зі службою при імператорському дворі та навіть стосувалися споріднених сфер діяльності з контролювання особистого майна візантійського імператора. Натомість існувала між їх функціями суттєва різниця: у цей час ойкістики, здійснюючи облік імператорських земель та нерухомості, спрямовували свої зусилля на утримання та поповнення особистої скарбниці правителя держави, а вестіарії опікувалися її збереженням та видатками з неї (Сорочан 2011, с. 419—420; Guilland 1971, p. 15; Nesbitt 1975, p. 343—344).

При цьому, виокремлений із загалу служб імператорського генікона офіс ойкістиків досяг свого найбільшого розвитку у середині XI ст., але до кінця століття, вірогідно, був скасований та припинив своє існування (остання згадка про нього датована 1088 р.; Nesbitt 1975, p. 343). Відомо також, що внаслідок адміністративної реформи Олексія I Комнина (1081—1118 рр.) деякі служби, які знаходилися у підпорядкуванні логофета генікона, отримали іншу відомчу приналежність, зокрема, управління імператорськими маєтностями та контролювання їх оподаткування надалі здійснювали чиновники з офісу «ἐπὶ των οἰκειακών» (Guilland 1971, p. 17, 95—97). Не виключено, що скасуванню офісу ойкістиків сприяло катастрофічне скорочення території імперії внаслідок сельджуцьких завоювань 70—80-х рр. XI ст., коли візантійський імператор втратив більшу частину своїх малоазійських володінь та, відповідно, податкових надходжень до його особистої скарбниці (Shepard 2008, p. 609). Вочевидь це призвело до масштабного перерозподілу чиновників зі служби ойкістиків між іншими офісами імператорського двору, що, можливо, ілюструє інформація легенди щойнознайденої київської печатки. На нашу думку, згаданий у ній ойкістик Василій міг стати вестіарієм саме через скасування його попереднього місця служби. При цьому, згадування обох посад вірогідно вказує на те, що печатку було виготовлено у часи, близькі до зазначених змін у житті чиновника. Таким чином, датування моливдовула Василія, який служив ойкістиком, а після того вестіарієм, можна обґрунтовано звузити до кінця XI — початку XII ст.

Зрештою нам невідомо, які питання вирішував візантійський чиновник Василій у своєму листуванні з київською митрополією, резиденція якої розташовувалася при кафедральному Софійському соборі. За будь-яких обставин знахідка цієї унікальної печатки є важливим свідоцтвом міцних зв'язків, що існували у XI—XII ст. між Києвом та Константинополем, двома столичними центрами визначних держав середньовічної доби — Київської Русі та Візантійської імперії.

1. Джон Несбітт припускав, що у легенді однієї з візантійських печаток X—XI ст., можливо, було зафіксовано суміщення посад саме ойкістика та вестіарія (Nesbitt 1975, p. 341). Але запропонована ним реконструкція слова «[β]εσ[τ(ιαρίου)]» за двома погано збереженими літерами «…εσ…», виглядає досить сумнівно, тим більше, що інші дослідники вбачають у цьому місці написане «…σο…» як частину слова «Χρυσοτρικλίνου» (Dumbarton Oaks, no. BZS.1958.106.1341).

ЛІТЕРАТУРА

Бобровський, Т. А., Савицький, В. М., Стріхар, М. М. 2020. Археологічні дослідження у садибі Софійського собору. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 73-76.

Гунь, М. О. 2013. Керамічний комплекс середньовічного поселення Ходосівка — Рославське. *Археологія і давня історія України,* 11, с. 31-46.

Мохов, А. С. 2003. Византийская армия в правление Романа IV Диогена (1068—1071 гг.). *Античная древность и средние века,* 34, с. 275-296.

Норвич, Дж. 2005. *Нормандцы в Сицилии.* Москва: Центрполиграф.

Сорочан, С. Б. 2011. *Византия. Парадигмы быта, сознания и культуры.* Харьков: Майдан.

Aleksejenko, N. A. 2015. *Sfragistyka bizantynska. Molibdobule Chersonu.* Poznan: Instytut Historii UAM.

Birch, W. Birch, G. 1898. *Catalogue of seals in the Department of Manuscripts in the British Museum.* London: British Museum.

Cheynet, J. C. 2008. *La Société Byzantine. L'Apport des Sceaux.* 1—2. Paris.

Cheynet, J. C. 2019. *Les sceaux byzantins de collection Yavuz Tatis.* Izmir.

Cheynet, J. C. Morrisson, C. Seibt, W. 1991. *Les Sceaux Byzantins de la Collection Henri Seyrig.* Paris: Bibliothèque nationale.

Feind, R. 2012. *Verse Auf Byzantinischen Bleisiegeln*. 1. Münzen; Sammeln.

Feind, R. 2013. *Verse Auf Byzantinischen Bleisiegeln*. 2. Münzen; Sammeln.

Guilland, R. 1971. Les Logothètes: Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. *Revue des études byzantines*, 29, p. 5-115.

Jordanov, I. 2015. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, Volume 1—3, Sofia, 2003, 2006, 2009. Addenda et Corrigenda (2). *България в европейската култура, наука, образование, религия*, 1, p. 223-305.

Laurent, V. 1932. *Les Bulles Métriques Dans La Sigillographie Byzantine*. Athens: Estia.

Laurent, V. 1962. *Les Sceaux Byzantins Du Médaillier Vatican*. Vatican: Biblioteca apostolica vaticana.

Laurent, V. 1963. *Le Corpus Des Sceaux de L'empire Byzantin*. 5. Paris: Centre national de la recherche scientifique.

Nesbitt, J. W. 1975. The Office of the Oikistikos: Five Seals in the DO Collection. *Dumbarton Oaks Papers*, 29, p. 341-344.

Nesbitt, J. 2008. Sigillography. In: Cormack, R., Haldon, J. F., Jeffreys, E. (eds.). *The Oxford handbook of Byzantine studies*. New York: Oxford University, p. 150-156.

Nesbitt, J. W. 2009. *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*. 6. Washington: Dumbarton Oaks.

Nesbitt, J. Oikonomides, N. 1991. *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*. 3. Washington: Dumbarton Oaks.

Oikonomides, N. 1972. *Les Listes de Préséance Byzantines des IXe — et Xe Siècles*. Paris: Centre national de la recherche scientifique.

Oikonomides, N. 1986. *A collection of Dated Byzantine Lead Seals*. Washington: Dumbarton Oaks.

Schlumberger, G. 1894. Sceaux byzantins inédits (3e série). *Revue des Études Grecques*, 27—28, p. 319-336.

Seibt, W. Wassiliou A. K. 2004. *Die Byzantinischen Bleisiegel in Österreich*. 2. Vienna: ÖAW.

Shea, J. 2020. *Politics and Government in Byzantium: The Rise and Fall of the Bureaucrats*. Bloomsbury: I. B. Tauris.

Shepard, J. (ed.). 2008. *The Cambridge history of the Byzantine Empire*. Cambridge: Cambridge University.

Sokolova, I. 2007. *Byzantine Imperial Seals: The Catalogue of the Collection*. Sankt-Petersburg: The State Hermitage Publishers.

Wassiliou-Seibt, A. K. 2011. *Corpus Der Byzantinischen Siegel Mit Metrischen Legenden*. 1. Vienna: ÖAW.

Wassiliou-Seibt, A. K. 2015. *Corpus Der Byzantinischen Siegel Mit Metrischen Legenden*. 2. Vienna: ÖAW.

Zacos, G. Veglery, A. 1972. *Byzantine Lead Seals*. 1. Basel: J. J. Augustin.

Zacos, G. Nesbitt, J.W. 1984. *Byzantine Lead Seals*. 2. Bern: Benteli.

REFERENCES

Bobrovskyi, T. A., Savytskyi, V. M., Strikhar, M. M. 2020. Arkheolohichni doslidzhennia u sadybi Sofiiskoho soboru. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 73-76.

Hun, M. O. 2013. Keramichnyi kompleks serednovichnoho poselennia Khodosivka — Roslavske. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 11, s. 31-46.

Mokhov, A. S. 2003. Vizantiiskaia armiia v pravlenie Romana IV Diogena (1068—1071 gg.). *Antichnaia drevnost i srednie veka*, 34, s. 275-296.

Norvich, Dzh. 2005. *Normandtcy v Sitcilii*. Moskva: Tcentrpoligraf.

Sorochan, S. B. 2011. *Vizantiia. Paradigmy byta, soznaniia i kultury*. Kharkov: Maidan.

Aleksejenko, N. A. 2015. *Sfragistyka bizantynska. Molibdobule Chersonu*. Poznan: Instytut Historii UAM.

Birch, W., Birch, G. 1898. *Catalogue of seals in the Department of Manuscripts in the British Museum*. London: British Museum.

Cheynet, J. C. 2008. *La Société Byzantine. L'Apport des Sceaux*. 1—2. Paris.

Cheynet, J. C. 2019. *Les sceaux byzantins de collection Yavuz Tatis*. Izmir.

Cheynet, J. C. Morrisson, C., Seibt, W. 1991. *Les Sceaux Byzantins de la Collection Henri Seyrig*. Paris: Bibliothèque nationale.

Feind, R. 2012. *Verse Auf Byzantinischen Bleisiegeln*. 1. Münzen; Sammeln.

Feind, R. 2013. *Verse Auf Byzantinischen Bleisiegeln*. 2. Münzen; Sammeln.

Guilland, R. 1971. Les Logothètes: Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. *Revue des études byzantines*, 29, p. 5-115.

Jordanov, I. 2015. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, Volume 1—3, Sofia, 2003, 2006, 2009. Addenda et Corrigenda (2). *Blgariia v evropeiskata kultura, nauka, obrazovanie, religiia*, 1, p. 223-305.

Laurent, V. 1932. *Les Bulles Métriques Dans La Sigillographie Byzantine*. Athens: Estia.

Laurent, V. 1962. *Les Sceaux Byzantins Du Médaillier Vatican*. Vatican: Biblioteca apostolica vaticana.

Laurent, V. 1963. *Le Corpus Des Sceaux de L'empire Byzantin*. 5. Paris: Centre national de la recherche scientifique.

Nesbitt, J. W. 1975. The Office of the Oikistikos: Five Seals in the DO Collection. *Dumbarton Oaks Papers*, 29, p. 341-344.

Nesbitt, J. 2008. Sigillography. In: Cormack, R., Haldon, J. F., Jeffreys, E. (eds.). *The Oxford handbook of Byzantine studies*. New York: Oxford University, p. 150-156.

Nesbitt, J. W. 2009. *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*. 6. Washington: Dumbarton Oaks.

Nesbitt, J. Oikonomides, N. 1991. *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*. 3. Washington: Dumbarton Oaks.

Oikonomides, N. 1972. *Les Listes de Préséance Byzantines des IXe — et Xe Siècles*. Paris: Centre national de la recherche scientifique.

Oikonomides, N. 1986. *A collection of Dated Byzantine Lead Seals*. Washington: Dumbarton Oaks.

Schlumberger, G. 1894. Sceaux byzantins inédits (3e série). *Revue des Études Grecques*, 27—28, p. 319-336.

Seibt, W. Wassiliou A. K. 2004. *Die Byzantinischen Bleisiegel in Österreich*. 2. Vienna: ÖAW.

Shea, J. 2020. *Politics and Government in Byzantium: The Rise and Fall of the Bureaucrats*. Bloomsbury: I. B. Tauris.

Shepard, J. (ed.). 2008. *The Cambridge history of the Byzantine Empire*. Cambridge: Cambridge University.

Sokolova, I. 2007. *Byzantine Imperial Seals: The Catalogue of the Collection*. Sankt-Petersburg: The State Hermitage Publishers.

Wassiliou-Seibt, A. K. 2011. *Corpus Der Byzantinischen Siegel Mit Metrischen Legenden*. 1. Vienna: ÖAW.

Wassiliou-Seibt, A. K. 2015. *Corpus Der Byzantinischen Siegel Mit Metrischen Legenden*. 2. Vienna: ÖAW.

Zacos, G. Veglery, A. 1972. *Byzantine Lead Seals*. 1. Basel: J. J. Augustin.

Zacos, G. Nesbitt, J. W. 1984. *Byzantine Lead Seals*. 2. Bern: Benteli.

T. A. Bobrovskyy, A. A. Evdokimova

THE LEAD SEAL OF A BYZANTINE OFFICIAL OF THE LATE 11th — EARLY 12th CENTURIES FROM THE EXCAVATIONS 2019 IN THE YARD OF THE St. SOPHIA CATHEDRAL IN KYIV

The unique Byzantine molivdovul found during archaeological excavations in 2019 at the yard of the St. Sophia Cathedral in Kyiv is analyzed in the paper.

The modivdovul is 2.6—2.8 cm in diameter and 2.5—3 mm thick (fig. 1, 2). A poetic legend in Greek is preserved on the both sides: «(Σφραγὶς) βεβεῶ (τοὺς) (λ)ό(γου)ς Βασιλείου // (ο)ἰκιστικοῦ τέλ(ε)ι νῦν βεστιαρίου» («The seal confirms the words of Vasily the oikistikos (in the past), who now serves as a vestiarios»). Two positions belonging to the different bureaucratic offices of the Byzantine Empire, mentioned in one legend, determine the uniqueness of this molivdovul.

The archaeological dating of the find is the second half of the 11th — first half of the 12th centuries which is consistent with the paleography of the legends text. The spelling features of the inscription are characterized by substitutions «ε» instead of «αι» in the verb «βεβαιῶ» and «ι» instead of «ει» in the verb «τέλει», which is associated with a chronologically similar linguistic processes — the monophthongization of the diphthongs and the manifestation of the itacism in Greek.

Basing on the historical sources the authors conclude that the molivdovul could belong to the Byzantine official who changed his position at the imperial court during late 11th — early 12th centuries as a result of the administrative reform carried out by the Byzantine emperor Alexei I Comnenus between 1081 and 1118. The finding of this seal in the yard of St. Sophia Cathedral in Kyiv apparently testifies to the close ties existed during this period between the Kyiv's Metropolis and the Constantinople's Imperial court.

Keywords: Byzantine sigillography, molivdovul, Kyiv Metropolis, 11th—12th centuries.

Одержано 11.12.2020

БОБРОВСЬКИЙ Тимур Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Національний заповідник «Софія Київська», Київ, Україна.

BOBROVSKYY Tymur, Ph. D., Senior Researcher, National Reserv «Sofia Kyivska», Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-3221-4279, e-mail: bobrovskij@ukr.net.

ЄВДОКІМОВА Олександра Олексіївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут мовознавства РАН, Москва, Російська Федерація.

EVDOKIMOVA Alexandra, Ph. D., Senior Researcher, Institute of Linguistics, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia.
ORCID: 0000-0002-6557-2064, e-mail: arochka@gmail.com.

УДК 904.4(477.42)"653" DOI: 10.37445/adiu.2021.01.09

А. В. Петраускас, М. В. Хададова

НОВІ ДАНІ ДО ТОПОГРАФІЇ ГОРОДИЩА 1 В КОРОСТЕНІ

Коростень посідає особливе місце в історіографії вивчення періоду напередодні утворення Київської Русі. Особливо інформативною пам'яткою для вивчення багатьох питань розвитку матеріальної культури, господарства, військової справи, генезису ранніх міських центрів виступає городище 1, на якому збереглись стратифіковані нашарування середини X ст. Стаття присвячена проблемі дослідження топографії городища 1 за результатами археологічних розкопок 2013 р.

***Ключові слова**: городище, культурний шар, Іскоростень, окольне місто, берма, оборонний рів.*

Історія досліджень стародавнього Іскоростеня нараховує понад століття. Археологічні пам'ятки літописного міста — столиці древлян привертали увагу любителів старовини, істориків та археологів. Найранішими даними про археологічні старожитності міста можна вважати опис городищ С. Русова (Руссов 1809, с. 100—101).

У 1823 р. військові картографували розташування городищ у місті. На той час вони зафіксували 4 городища і кургани. Біля городища 1 позначено «древлянський колодязь» (рис. 1; План городища 1823). Під час розкопок 1847 р. на городищі в Коростені досліджено «древлянський» колодязь (Антонович 1901, с. 13).

Головну увагу дослідники XIX ст. приділяли розкопкам курганних некрополів, що дозволило отримати предмети поховального інвентаря та встановити особливості поховального обряду (Левицкий 1893, с. 58; Самойловський 1970, с. 195). Значний внесок в дослідження поховальних старожитностей Іскоростеня зробив видатний археолог В. Б. Антонович, який узагальнив їх у своїх фундаментальних працях (Антонович 1893, с. 73—75, 1901, с. 13).

Значні за обсягом роботи провів у 1900 р. барон Ф. Р. Штейнгел: описані пам'ятки на території міста, проведено розкопки курганів та городищ, отримані різноманітні знахідки (Отчёт 1905, с. 7—9, 18, 32, 39).

Розкопки курганів на території міста проводив також і відомий археолог В. В. Хвойко (Отчёт 1914, с. 64—65; Виєзжев 1954, с. 145—150, Колеснікова 2008).

Довга перерва у проведенні польових археологічних вишукувань була викликана першою світовою війною та визвольною боротьбою за незалежність. Лише у 1920—30 рр. з діяльністю С. С. Гамченка та Ф. А. Козубовського розпочався новий етап з обстеження та розкопок на території стародавнього Іскоростеня. Складаються археологічні карти, проводяться розкопки та заходи пам'яткоохоронного порядку. Було виявлено декілька раніше не відомих пам'яток (Латуха 2013, с. 218—219).

Під час проведення будівельних робіт в місті в 1930-ті рр. було розпочато масштабний видобуток каміння на місці розташування городища 1. За відстоювання пам'ятки від руйнування без проведення комплексу належних археологічних досліджень Ф. А. Козубовський був заарештований та подальшому загинув через репресії.

Розвідкові та незначні розкопочні роботи у Коростені проводились упродовж 1940—80 рр. (Третьяков 1941, с. 122—124; 1952, с. 66—68; Орлов, Терпиловський 1983, арк. 62—63).

У 1994 р. Б. А. Звіздецький провів шурфування та візуальне обстеження на горо-

© А. В. ПЕТРАУСКАС, М. В. ХАДАДОВА, 2021

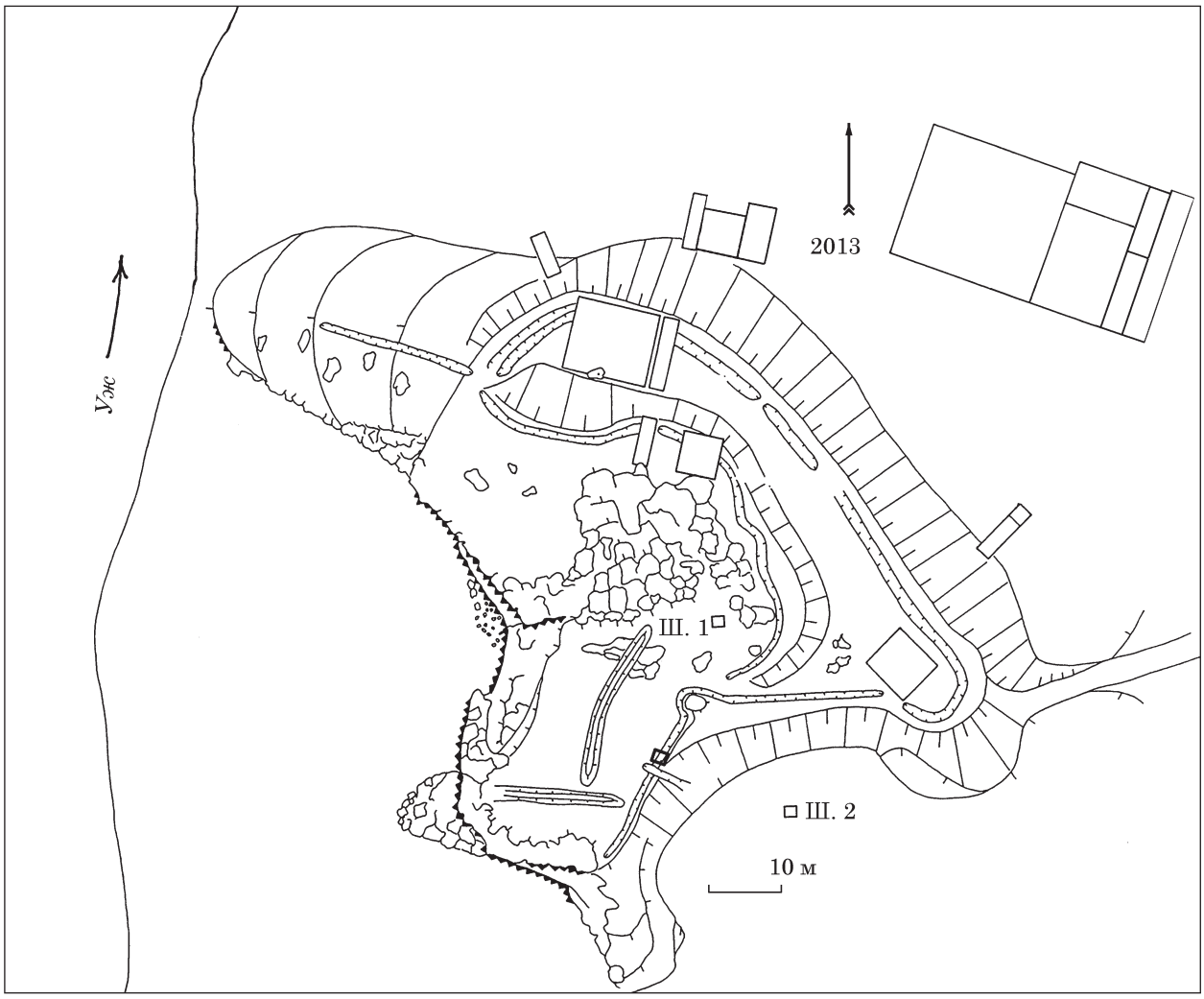

Рис. 1. Загальний план городища 1 у м. Коростень

дищах Іскоростеня. З 2001 р. експедиція ІА НАН України проводить регулярні розкопки на археологічному комплексі стародавнього Іскоростеня. Розкопки проводились на городищах 1 та 3, окольному місті городища 1 (Звіздецький, Польгуй 1995; 1998; Звіздецький, Петраускас, Польгуй 2004; Звіздецький та ін. 2008).

Особливу увагу привертають результати досліджень на городищі 1, де були виявлені ознаки раптової загибелі внаслідок нападу в середині X ст., а саме — культурні нашарування середини X ст., які не мають більш пізніх перевідкладень і репрезентують різні аспекти матеріальної культури стародавнього міста.

Городище 1 (рис. 1) розташоване на правому березі р. Уж на скельному останці, який оточений водами Ужа та двох невеличких струмків. До складу городища входять дитинець, подвійна лінія укріплень та два в'їзди.

Нові цікаві дані щодо матеріальної культури та топографії пам'ятки було отримано під час досліджено городища Житомирською археологічною експедицією в 2013 р: досліджувалась частина оборонного рову, проведено пересіювання відвалів 2004 р., закладено пошукові шурфи на дитинці городища та біля південного краю городища.

Окремим напрямком було заплановано дослідження ділянки окольного міста на південний схід від городища, визначена як перспективний напрям розкопок Б. А. Звіздецького в 2003—2004 рр.: топографічно вона відповідала місцю розташування окремої садиби окольного міста, що розташовувалась на підвищенні серед заболоченої низовини безіменного струмка — правої притоки р. Уж. На поверхні ділянки було виявлено серію прикрас та ремінної гарнітури середини X ст.

Розкоп на місці оборонного рову розмірами 8 × 4 м було закладено впритул до стінки розкопу 2008 р. (рис. 1). Під час дослідження оборонного рову городища виявлено велику кількість знахідок фрагментів кераміки, прикрас, елементів убору та спорядження воїна, побутових предметів, зброї. Велика насиченість знахідками індивідуального характеру, вірогідно, пояснюється їх зв'язком із

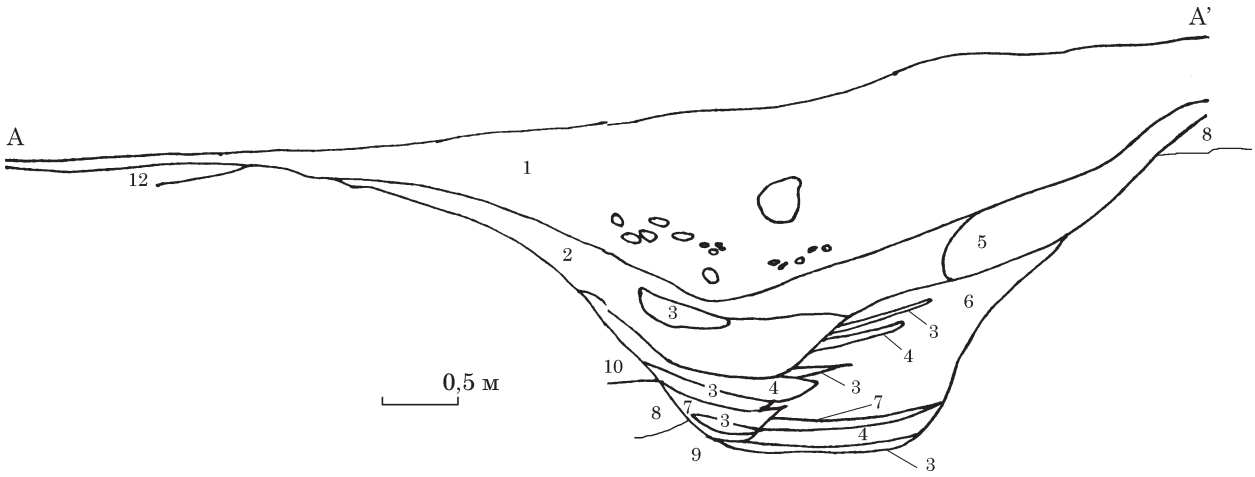

Рис. 2. Розріз східної стіни розкопу оборонного рову городища 1 в м. Коростень: 1 — темно-сірий однорідний гумусований супісок; 2 — шар сірого плямистого супіску; 3 — лінза світло-сірого шаруватого супіску; 4 — шар світло-жовтого перевідкладеного материкового супіску; 5 — шар сірого супіску із плямами рожевої жорстви; 6 — шар перевідкладеної материкової жорстви; 7 — шар сіро-рожевої жорстви. Останні мають вигляд напівлінз, які мають нахил до центру рову і обрив (перетинаються описаним вище шаром 2) в центрі рову; 8 — шар материкового коричневого супіску; 9 — материкова жорства рожевого кольору; 10 материковий супісок жовто-коричневого кольору; 11 — каміння; 12 — світло-сірий супісок

Рис. 3. Фото східної стіни розкопу оборонного рову городища 1 в м. Коростень

залишками оборонної стінки першої берми, яка після падіння в результаті штурму, частково разом із предметами, які знаходились у клітях, і частково із рештками захисників міста, з'їхали вниз із берми по ескарпу та утворення нижньої частини заповнення рову.

У розкопі було зафіксовано наступну послідовність залягання шарів (рис. 2; 3).

Зверху залягав шар темно-сірого гумусованого супіску потужністю від 0,2 до 1,2 м. Нижче в південній частині розкопу з боку посаду він підстелявся шаром плямистого супіску товщиною до 0,5 м із лінзою (0,26—0,64 м) світло-сірого шаруватого піску. З боку ескарпу в південній частині перетину він підстелявся шаром сірого супіску з плямами рожевої жорстви потужністю до 0,4 м. Його підстеляв з боку городища шар перевідкладеної материкової жорстви з прошарками світло-сірого шаруватого супіску, світло-жовтого перевідкладеного материкового супіску, сіро-рожевої жорстви. Останні мали вигляд

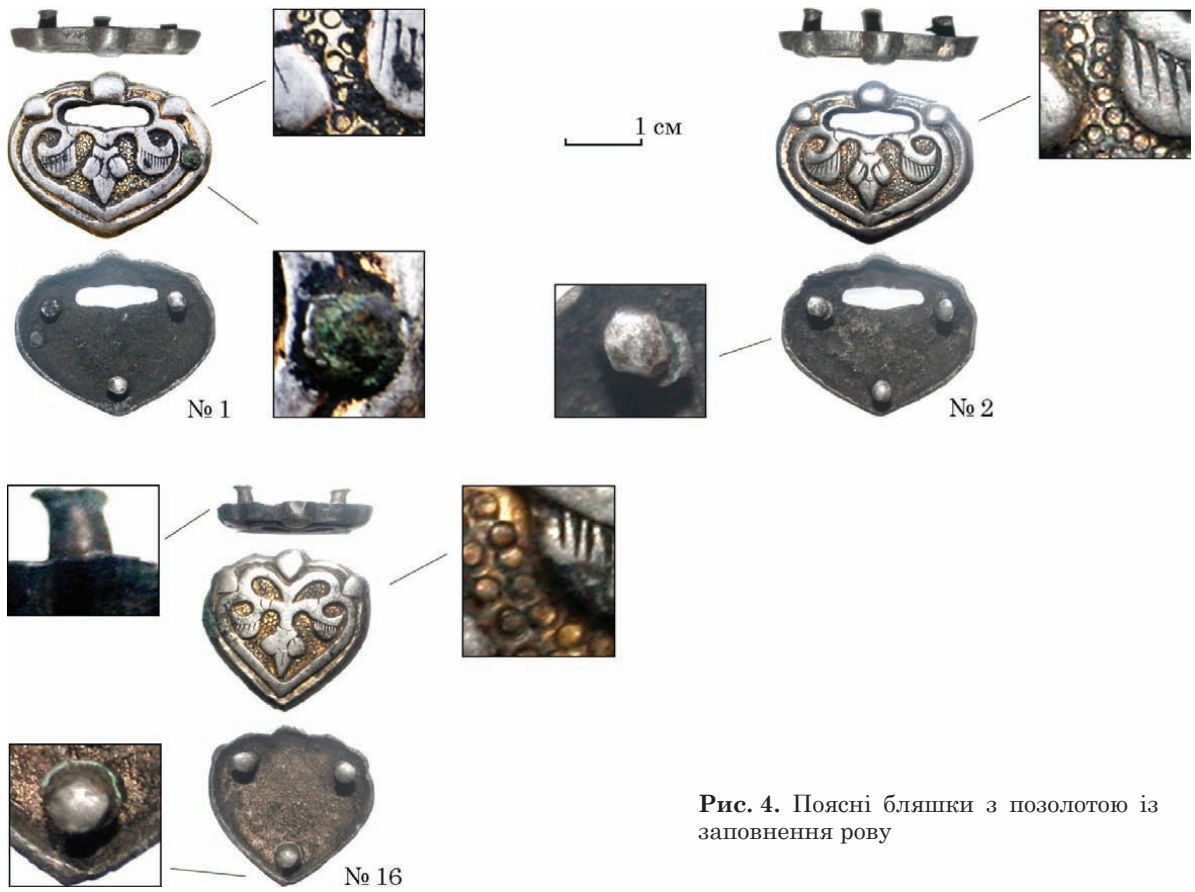

Рис. 4. Поясні бляшки з позолотою із заповнення рову

напівлінз, які нахилені до центру рову та обриваються в центрі (перериваються описаним вище шаром 2 в центрі рову).

В північній, зверненій до напільної частини рову, нижче послідовно залягали лінзи світло-сірого шаруватого супіску, світло-жовтого перевідкладеного супіску потужністю від 0,1 до 0,26 м. На дні рову зафіксовано прошарок світло-сірого супіску потужністю до 0,06 м.

Після вибирання заповнення котловану оборонного рову встановлено, що він мав наступні конструктивні особливості. Ширина рову по верхньому краю становила біля 5,8 м. Глибина в центральній частині 2,2—2,4 м від рівня сучасної денної поверхні.

В процесі розкопок заповнення рову були виявлені масові знахідки, які представлені великою кількістю каміння великих та середніх розмірів (до 30 см), кістками тварин, фрагментами ліпної та гончарної кераміки. Серед них в культурному шарі, який залягав на глибині 0—0,25 м зафіксовані шматки необробленого кремня, кістки тварин, стінки, вінця та денця гончарних посудин, основна маса яких датована першою половиною — серединою X ст.

В нижніх нашаруваннях представлені знахідки кісток тварин, каміння, шматки кремня, обмазка, шлак та фрагменти кераміки, металургійний шлак. Кераміка представлена фрагментами стінок, вінець та денець першої половини X ст.

У заповненні рову виявлені багаточисельні прикраси, побутові предмети, деталі одягу, зброя та інші вироби з каменю, металу скла. Серед них особливий інтерес становлять наступні знахідки, які доповнюють наші уявлення про матеріальну культуру середньовічного міста X ст., а також дозволяють реконструювати деталі подій 946 р., які достатньо коротко та в легендарній формі описані літописом.

Срібна поясна бляшка з позолотою (інв. № 1) серцеподібної форми з проріззю в верхній частині (рис. 4: 1). Товщина пластини 0,5—1 мм, діаметр штифтів 2—2,5 мм. Верхній край ззовні прикрашений трьома рельєфними виступами — «перлинами», витиснутими зсередини. Стилізований рослинний орнамент виконаний з використанням вибивання на матриці та додатковою проробкою чеканкою дрібних елементів. Фон позолочений та прикрашений дрібним пуансонним орнаментом. На внутрішній стороні припаяні три штифти з круглого в перетині срібного дроту. Кінці штифтів розклепані та заполіровані від використання поясного набору. На правій половині бляшки наскрізний отвір діаметром 2 мм, яке зачеканено бронзою (?). Зовнішня та внутрішня поверхня предмета мають виразні сліди закопченості

від перебування у вогні. Предмет виготовлено із срібної пластини.

Срібна поясна бляшка з позолотою (інв. № 2). Предмет повністю до дрібних деталей повторює бляшку 1 (рис. 4: 2). Навіть розміщення штифтів на зворотному боці відповідає бляшці 1. Відмінності між двома виробами полягають лише в нанесенні дрібних елементів чеканкою на зовнішній стороні та довжині штифтів. Можливо, обидва предмета були виготовлені за допомогою однієї матриці та використовувались в одному поясному наборі. Предмет має ознаки перебування у вогні. На одному із штифтів залишки тонкої круглої бронзової шайби.

Срібна поясна бляшка з позолотою (інв. № 16) серцеподібної форми (рис. 4: 3). Товщина пластини 0,5 мм, діаметр заклепок 2 мм. Орнамент та техніка виконання співпадають із бляшками 1 і 2. Відмінності полягають в дещо менших розмірах — бляшки мають однакову висоту, а № 16 має меншу ширину. Також відсутня прорізь. Не зовсім чітко пророблена права та ліва перлини в верхній частині бляшки. Особливості виконання рельєфного орнаменту на матриці та орнаменту, який нанесено шляхом чеканки засвідчують високий ступінь схожості. Враховуючи стилістичні особливості та подібність технічних прийомів виконання можна зробити припущення, що прикраса становить один комплекс із знахідками 1 і 2 і, можливо, була виготовлена одним майстром для одного ремінного набору. На внутрішній стороні бляшки припаяні три круглих в перетині штифта, краї яких розклепані та заполіровані від використання. Один із штифтів із залишками підокруглої шайби з тонкої бронзової пластини. Внутрішня поверхня виробу жовтого кольору (позолота?). На зовнішній поверхні сліди закопченості.

Срібна поясна бляшка з позолотою серцеподібної форми (інв. № 21). Предмет за ознаками художнього оформлення та технічного виконання подібний бляшкам 1, 2 і 6. Із бляшкою 16 він співпадає в деталях виконання, які можуть виникнути під час використання однієї матриці для виготовлення. Різниця між виробами полягає тільки в тонких деталях чеканного орнаменту. На внутрішній стороні збереглись круглі в перетині розплескані на краях штифти з круглими (діаметр 3—5 мм) бронзовими шайбами підкладками. На зовнішній та внутрішній стороні сліди кіптяви. Шар позолоти на даній бляшці зберігся максимально в порівнянні з іншими предметами даного комплексу.

Срібна поясна бляшка с позолотою серцеподібної форми (інв. № 22). Предмет подібний бляшкам 16 і 21 та, можливо, був виготовлений разом із ними із використанням однієї матриці. Ознаки виготовлення всіх трьох «маленьких» бляшок на одній матриці дуже чітко прослідковується під час огляду внутрішньої поверхні виробів — повторення дрібних ліній вигинів та «перлинах» та інших деталях предмета співпадають на всіх трьох екземплярах. Поверхня зовнішня та внутрішня сильно закопчені.

Бляшки поясної срібної фрагмент (інв. № 39). На лицьовій частині чи таєтся фрагмент рослинного орнаменту, виконаного штамповкою та додатково оформленого прочеканеними лініями. За своїм оформленням і деталями подібний орнаменту на поясних бляшках 1 та 2). На внутрішній стороні зберігся в гарному стані штифт із круглого розплесканого по краю стрижня з круглою тонкою шайбою-підкладкою.

«Гомбік» срібний з позолотою (інв. № 15). Виготовлений з тонкої срібної пластини. На поверхні виразні сліди позолоти. Форма сферична, діаметр 15 мм. Вушко кругле діаметром 5 мм. В перетині пласке з двома борідками на зовнішній поверхні. Внизу виробу прикріплена сферична кулька діаметром 3 мм. Поверхня прикрашена розташованими впритул один до одного горизонтальними рядами зерні. Діаметр зернин близько 1 мм. Кожна краплинка зерні посаджена на спаяне з тонкого дроту кілечко. Кінці кілець щільно зімкнуті. Деякі зернинки під час припаювання змістились дещо в бік від своїх кілечок та спаялись у зміщеному стані.

Бубонця бронзового половинка (інв. № 20). Напівсферичної форми. Пустотілий з обламаним вушком.

Ґудзик бронзовий пустотілий (інв. № 27). діаметр 10 мм, діаметр вушка 5 мм. Виготовлений з двох половинок, включаючи вушко. Нижня половинка відділена двома горизонтальними лініями та прикрашена вертикальними канелюрами.

Ґудзик бронзовий пустотілий (інв. № 28). Діаметр кульки 1 мм, вушка — 5 мм, товщина стінки 0,5 мм. Виготовлена із двох спаяних половинок включаючи вушко. Поверхня закопчена та вкрита нагаром.

Ґудзик бронзовий литий (інв. № 29). Діаметр 10—12 мм, висота 8 мм, діаметр вушка 6 мм. Поверхня без орнаменту.

Ґудзик бронзовий пустотілий (інв. № 31). Діаметр 9—10 мм, діаметр вушка — 6 мм, товщина стінки 1 мм. Предмет виготовлений із двох спаяних половинок включаючи вушко. Присутні ознаки перебування у вогні — поверхня закопчена.

Браслета бронзового пластинчастого фрагмент (інв. № 19). Виготовлений з тонкої пластини. До центра розширюється. Орнаментований двома штампованими лініями трикутників, має якими відбитками штампа імітовано зернь. Краї обламані, внутрішня поверхня гладка.

Кільце скроневе п'ятипроменеве бронзове (інв. № 41). Прикрашене псевдозерню. Дужка обламана.

Стріли наконечник залізний (інв. № 7). Загальна довжина 93 мм, довжина черешка — 40 мм, діаметр — 2—6 мм, максимальна ширина леза — 17 мм. Наконечник листоподібної форми, черешковий. Перо в перетині пласке.

Намистина сердолікова (інв. № 18). Призматичної форми, восьмигранна. Отвір наскрізний, одностороннього свердлення, діаметром 1 мм. Поверхня сірого кольору внаслідок перебування у вогні.

Наконечник стріли залізний двохшипний, втульчастий (інв. № 25). Довжина 78 мм, діаметр втулки ззовні 9 мм, всередині 5 мм; довжина черешка 55 мм, довжина шипів, які збереглись — 33 мм, ширина 3—5 мм, товщина 1 мм. Краї шипів обламані.

Наконечник стріли бронебійний залізний, черешкового типу (інв. № 34). Розміри 85 × 4—6 мм. Довжина округлого в перетині черешка 22 мм. Від округлого в перетині леза відділений уступом.

Наконечник стріли бронебійний, тордований, втульчастого типу (інв. № 50). Загальна довжина 110 мм. Вістря підквадратне в перетині 4 × 4 мм, тричі перекручене перед входом у втулку. Максимальний діаметр втулки ззовні 9 мм, всередині 6 мм. Довжина втулки 50 мм.

Наконечник списа залізного фрагмент (інв. № 35). Розміри 160 × 22 × 10 мм. Ромбоподібний в перетині, чотирьохгранний. Один край дещо зігнутий та обламаний.

Пружини ножниць фрагмент (інв. № 36). Виготовлена з підпрямокутного в перетині стрижня. Краї обламані.

Ніж залізний (інв. № 40). Розміри 95 × 14 × 3 мм. Спинка пряма. Лезо в перетині клиноподібне.

Ножа залізного леза фрагмент (інв. № 42). Розміри 28 × 17 × 4 мм. Лезо в перетині клиноподібне.

Прясельце із пірофілітового сланцю (інв. № 45). Діаметр зовнішній 24 мм, отвору 10 мм, висота 18—10 мм. Біконічної форми з підокруглим краєм та прямою площадкою. Поверхня темно-вишневого кольору.

У 2008 р. на бермі 1 було проведено просіювання відвала грабіжницької ями, в результаті чого було виявлено велику кількість індивідуальних знахідок. У 2013 р. було підготовано декілька сит з отворами 3 × 3 мм, які використовувались для просіювання ґрунту. В результаті виявлено 24 предмети дрібних та середніх розмірів, які представляють собою прикраси, елементи одягу та побутові предмети.

На схід від східного в'їзду на городище розташована ділянка, яка топографічно виділяється серед оточуючої місцевості. Він має форму мисоподібного виступу, який починається безпосередньо від підніжжя в'їзду та плавно знижуючись тягнеться у напрямку заболоченої заплави струмка (рис. 1). Протягом 2003—2006 рр. ділянка обстежувалась візуально та із застосуванням металодетектора. Було виявлено декілька цікавих знахідок, серед яких особливий інтерес становлять срібна хрестоподібна підвіска скандинавського типу та зооморфна пряжка із вставкою. Висловлено припущення про можливість розташування на вказаній ділянці садиби із комплексом житлових та господарчих споруд, які виокремлена від іншої частини окольного міста природніми умовами. Розкопки даної місцевості були визначені як перспективний напрямок подальших досліджень на городищі 1 в м. Коростені.

На вказаній території було відкрито 40 м^2 площі з метою встановлення особливостей планіграфії окольного міста та його культурних нашарувань, встановлення особливостей планування садиби середини X ст.

Верхній шар глибиною до 0,25 м представляв темно-сіру однорідну сильно-гумусований супісок, який утворився в результаті регулярної оранки поверхні. Нижче на глибині 1,6—2,2 м від рівня сучасної денної поверхні були зафіксовані шари та прошарки супіску від світло-сірого до чорного кольору, які мали виразний характер перевідкладених нашарувань. Нижче вказаної відмітки залягав шар однорідного темно-сірого гумусованого супіску товщиною до 0,25 м, який підстелявся світло-сірим материковим супіском. Вказаний шар утримував знахідки кісток тварин, кремня, фрагменти гончарних посудин переддавньоруського часу, які в цілому співпадають за своїми ознаками із знахідками з інших ділянок городища.

З перевідкладених нашарувань походять знахідки кераміки, залізні кресала калачеподібної форми, ножі, бронзова накладка на сумку, бронзові ґудзики, наконечники стріл, фрагменти жорен з пірофілітового сланцю, срібна сережка. Також в цих нашаруваннях були виявлені декілька предметів першої половини XX ст.: гільзи та куля від пістолетного патрона.

У північній частині розкопу зафіксовані два археологічні об'єкти.

Об'єкт 1 зафіксовано під час зачистки поверхні материка на окольному місті городища під перевідкладеними шарами у вигляді темної плями витягнутої підовальної в плані форми. Після вибирання заповнення, встановлено, що він мав в плані витягнуту овальну форму, плавні похилі стінки та лінзоподібне дно на глибині 0,3 м від рівня поверхні материка. Заповнення — темно-сірий гумусований супісок. В ході дослідження

заповнення об'єкта виявлені знахідки кісток тварин (22 уламки), стінок гончарних посудин (20 ф-тів без орнаменту, 5 ф-тів прикрашені прямими та хвилястими лініями), гончарні вінця середини X ст. (2 ф-та).

Об'єкт 2 зафіксовано в північно-східному куті розкопу під час зачистки поверхні материка у вигляді плями темного кольору. Після розбирання заповнення встановлено, що його більша частина (північна та східна) виходять за межі досліджуваної площі. Частина, яка досліджувалась мала довжину 1,8 м, ширину 0,8 м, покаті стінки та лінзоподібне дно глибиною 0,24 м від рівня поверхні материка. Заповнення об'єкта представлено темно—сірим гумусованим супіском. В заповненні виявлені знахідки кісток тварин (37 уламків); пірофілітового сланцю (1 шматок); стінки гончарних посудин без орнамента (27 ф-тів) та орнаментовані прямими і хвилястими лініями (2 ф-та); денце та вінця гончарних посудин (3 ф-та).

Пошуковим шурфом 1 на дитинці городища зафіксовано нехарактерне однорідне заповнення по всій глибині шурфу у вигляді сірої однорідного супіску. Заповнення шурфу різко відрізнялось від стратиграфії культурних нашарувань, а також підстеляючих її геологічних порід осадового походження, які були зафіксовані під час попередніх польових досліджень на городищі 3. Виходи практично по всій поверхні городища 1 голої скельної породи, однорідний (перемішаний) характер незначних за потужністю нашарувань, відсутність типової для даної місцевості послідовності залягання антропогенних та геологічних відкладень (гумусований культурний шар, перехідний передматериковий шар, материкові нашарування: супіски, суглинки, глини, іноді, жорства, і вже тільки після цього материкова скельна порода), наявність на цій же скелі виразних слідів гранітного кар'єра, все це дає підстави для трактування характеру наявних осадових порід на дитинці городища 1 як антропогенних.

Це припущення знаходить своє підтвердження після консультації з маркшейдерами діючого коростенського гранітного кар'єра. За їх свідченнями, відповідно до вимог розробки кар'єрів, спочатку по всій площі майбутнього кар'єра над кристалічною породою повністю знімається чохол шарів осадового походження. Вірогідно, сучасний вигляд дитинця утворився внаслідок повного зняття осадових порід. Незначні залишки нашарувань однорідної сірої супіску на дитинці можуть бути рештками культурного шару, який було перемішано із підстеляючими його осадовими породами.

Враховуючи дані висновки, неочікувані та нестандартні результати розкопок на території південно-східної частини городища 1 в Коростені також знаходять своє пояснення. Разом із урахуванням характеру виявлених знахідок в розкопі можна однозначно стверджувати, що верхні нашарування потужністю більше 2 м являють собою переміщені з дитинця культурні нашарування стародавнього городища. За умови практично повної відсутності інформації, яка могла б бути використана для цієї частини пам'ятки, дана ділянка може розглядатися як перспективний напрямок для подальших досліджень стародавнього Іскоростеня.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович, В. Б. 1893. Древности Юго-западного края. Раскопки в стране древлян. *Материалы по археологии России*, 11, с. 1-78.

Антонович, В. Б. 1901. Археологическая карта Волынской губернии. *Труды XI Археологического съезда*, 1, с. 1-133.

Виєзжев, Р. І. 1954. Розкопки курганів у Коростеня та поблизу Овруча в 1911 р. *Археологія*, IX, с. 145-153.

Звіздецький, Б. А., Петраускас, А. В., Польгуй, В. І. 2004. Нові дослідження стародавнього Іскоростеня. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.* Київ: Корвін-Пресс, с. 51-86.

Звіздецький, Б. А., Польгуй, В. І. 1995. Стародавній Іскоростень за матеріалами розвідки 1994 р. В: *Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. Житомир, 11—13 жовтня 1995 р.* Житомир, с 112-115.

Звіздецький, Б. А., Польгуй, В. І. 1998. Історична топографія стародавнього Іскоростеня (за матеріалами розвідки 1994 р.). В: Моця, О. П. (ред.). *Історія Русі-України (історико-археологічний збірник).* Київ: ІА НАН України, с. 111-119.

Звіздецький, Б. А., Польгуй, В. І., Петраускас, А. В., Сірко, О. В., Осадчий, Є. М. 2008. Дослідження Іскоростеня 2005—2008 рр. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради.* 1. Коростень: Тріада С, с. 113-118.

Колеснікова, В. А. 2008. До історії дослідження курганів в Коростені та Овручі в 1911 році. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради.* 1. Коростень: Тріада С, с. 166-168.

Латуха, Т. И. 2013. Исследования Ф. Н. Мовчановского в Полесье (по документам научного архива Института археологии НАН Украины). *Археологія і давня історія України*, 11: Середньовічні міста Полісся, с. 215-223.

Левицкий, О. И. 1893. *Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843—1893). Историческая записка о её деятельности.* Киев: Типография С. В. Кульженко.

Орлов, Р. С., Терпиловский, Р. В. 1983. *Отчёт о разведках в Житомирской области в составе экспедиции «Волынь».* НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/21.

Отчёт… 1905. *Отчёт Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля с 25 ноября 1898 по 25 ноября 1904 гг.* Киев: Типография Н. А. Гирич.

Отчёт… 1914. *Отчёт Императорской археологической комиссии за 1911 год.* Петроград: Типография главного управления уделов.

План… 1823. *План Городища древняго Коростеня и окрестности онаго.* Сектор картографічних видань НБУ імені В. І. Вернадського, № 13671.

Руссов, С. В. 1809. *Волынские записки, сочинённые Степаном Руссовым в Житомире*. Санкт-Петербург: Императорская типография.

Самойловський, І. М. 1970. Стародавній Коростень. *Археологія*, XXIII, с. 190-200.

Третьяков, П. Н. 1941. Славянская (Днепровская) экспедиция 1940 г. *Краткие сообщения ИИМК*, X, с. 120-124.

Третьяков, П. Н. 1952. Древлянские «грады». В: *Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия*. Москва: АН СССР, с. 64-68.

REFERENCES

Antonovich, V. B. 1893. Drevnosti Iugo-zapadnogo kraia. Raskopki v strane drevlian. *Materialy po arkheologii Rossii*, 11, s. 1-78.

Antonovich, V. B. 1901. Arkheologicheskaia karta Volynskoi gubernii. *Trudy XI Arkheologicheskogo sezda*, 1, s. 1-133.

Vyiezzhev, R. I. 1954. Rozkopky kurhaniv u Korostenia ta poblyzu Ovrucha v 1911 r. *Arkheolohiia*, IX, s. 145-153.

Zvizdetskyi, B. A., Petrauskas, A. V., Polhui, V. I. 2004. Novi doslidzhennia starodavnoho Iskorostenia. In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavnii Iskorosten i slov'ianski hrady VIII—X st.* Kyiv: Korvin-Press, s. 51-86.

Zvizdetskyi, B. A., Polhui, V. I. 1995. Starodavnii Iskorosten za materialamy rozvidky 1994 r. In: *Materialy ta tezy naukovoi konferentsii do 130-richchia Zhytomyrskoho kraieznavchoho muzeiu. Zhytomyr, 11—13 zhovtnia 1995 r.* Zhytomyr, s 112-115.

Zvizdetskyi, B. A., Polhui, V. I. 1998. Istorychna topohrafiia starodavnoho Iskorostenia (za materialamy rozvidky 1994 r.). In: Motsia, O. P. (ed.). *Istoriia Rusi-Ukrainy (istoryko-arkheolohichnyi zbirnyk).* Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 111-119.

Zvizdetskyi, B. A., Polhui, V. I., Petrauskas, A. V., Sirko, O. V., Osadchyi, Ye. M. 2008. Doslidzhennia Iskorostenia 2005—2008 rr. In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Starodavnii Iskorosten i slov'ianski hrady*. 1. Korosten: Triada S, s. 113-118.

Kolesnikova, V. A. 2008. Do istorii doslidzhennia kurhaniv v Korosteni ta Ovruchi v 1911 rotsi. In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Starodavnii Iskorosten i slov'ianski hrady*. 1. Korosten: Triada S, s. 166-168.

Latukha, T. I. 2013. Issledovaniia F. N. Movchanovskogo v Polese (po dokumentam nauchnogo arkhiva Instituta arkheologii NAN Ukrainy). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 11: Serednovichni mista Polissia, s. 215-223.

Levitckii, O. I. 1893. *Piatidesiatiletie Kievskoi komissii dlia razbora drevnikh aktov (1843—1893). Istoricheskaia zapiska o ee deiatelnosti*. Kiev: Tipografiia S. V. Kulzhenko.

Orlov, R. S., Terpilovskii, R. V. 1983. *Otchet o razvedkakh v Zhitomirskoi oblasti v sostave ekspeditcii «Volyn».* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/21.

Otchet… 1905. *Otchet Gorodetckogo muzeia Volynskoi gubernii barona F. R. Shteingelia s 25 noiabria 1898 po 25 noiabria 1904 gg*. Kiev: Tipografiia N. A. Girich.

Otchet… 1914. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1911 god*. Petrograd: Tipografiia glavnogo upravleniia udelov.

Plan… 1823. *Plan Gorodishcha drevniago Korostenia i okrestnosti onago*. Sektor kartohrafichnykh vydan NBU imeni V. I. Vernadskoho, N 13671.

Russov, S. V. 1809. *Volynskie zapiski, sochinennye Stepanom Russovym v Zhitomire*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia tipografiia.

Samoilovskyi, I. M. 1970. Starodavnii Korosten. *Arkheolohiia*, XXIII, s. 190-200.

Tretiakov, P. N. 1941. Slavianskaia (Dneprovskaia) ekspeditciia 1940 g. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, X, s. 120-124.

Tretiakov, P. N. 1952. Drevlianskie «grady». In: *Akademiku Borisu Dmitrievichu Grekovu ko dniu semidesiatiletiia*. Moskva: AN SSSR, s. 64-68.

A. V. Petrauskas,
M. V. Khadadova

NEW DATA ON THE TOPOGRAPHY OF SETTLEMENT 1 IN KOROSTEN

Archaeological sites of the chronicle Iskorosten located in the modern city of Korosten, Zhytomyr region, have been attracting the attention of historians and archaeologists for almost 200 years. F. A. Kozubovsky, I. P. Rusanova, M. P. Kuchera, B. A. Zvizdetsky examined the site.

The paper contains the results of surveys of the site in 2013 which made significant additions to understanding of the nature of settlement 1 and the ancient chronicle city.

Findings of scientific value were discovered, and the topography of the settlement was clarified. During the excavations of a part of the defensive moat of the settlement 1 the numerous fragments of wheel-made pottery were discovered. According to its morphological features it could be dated to the to the first half the tenth century.

Finds of household items, parts of clothing and jewelry were also recorded. The details of the decoration of military equipment — belt plates are the finds of great interest. These heart-shaped plates made of gilded silver and decorated with floral ornaments made by stamping on the matrix. The surface is additionaly decorated with embossed small elements of ornament.

The large thick plates with slotted holes and smaller ones without slots can be distinguished. The similarity of the size, details of the shape and ornament indicate that they probably come from one belt set and were made on two matrices by one craftsman.

The real discovery in the study of the capital of Drevlians land can be named the finding of the location of citadel (Detynets) cultural layers. Most scholars considered them irretrievably lost for science. The small elevation at the beginning of the entrance onto the hill on the swampy floodplain of the tributary of Uzh river turned out to the place where in the 30s of the twentieth century the cultural layers of the citadel were moved.

Keywords: settlement, cultural layer, Iskorosten, surrounding city, berma, defensive moat.

Одержано 27.12.2020

ПЕТРАУСКАС Андрій Вальдасович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

PETRAUSKAS Andriy, Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9066-1376, e-mail: andrii_petrauskas@iananu.org.ua.

ХАДАДОВА Марина Володимирівна, старший викладач, Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир, Україна.

HADADOVA Maryna, Senior Lecturer, Ivan Franko Zhytomyr State University, Zhytomyr, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-6807-7069, e-mail: marinahadadova@gmail.com.

УДК [904.4:902.62](477.41)"653" DOI: 10.37445/adiu.2021.01.10

О. В. Манігда, А. В. Борисов, М. М. Беленко, Є. В. Пічкур

ГОРОДИЩА ПОРОСЬКОЇ ОБОРОННОЇ ЛІНІЇ БУШЕВЕ ТА ПІЩАНА. ТОПОГРАФІЧНІ ТА СТРАТИГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті представлені результати топографічних обмірів, аналізу топографії, сучасного стану пам'яток та приклад реконструкції стратиграфії укріплень на основі буріння. Висвітлено основні кроки методики топографічного та стратиграфічного досліджень.

Ключові слова: *городища давньоруського часу, Пороська оборонна лінія, методика стратиграфічних бурів, топографія.*

Вступ. Архітектурно-археологічна експедиція у 2020 р. здійснила документування найближчих до городища в ур. Старі Сухоліси укріплених поселень. Метою цих робіт було документування сучасного стану пам'яток та підготовка інформації для створення сучасної облікової та пам'яткоохоронної документації. Роботи цього року стали логічним продовженням робіт 2018 р. з документування городища в ур. Старі Сухоліси (Манігда, Борисов 2018; Івакін та ін. 2018).

Попередній огляд найближчих городищ дозволив зосередитись на двох об'єктах: городищі Бушеве та городищі в урочищі Замковище біля с. Піщана.

Перше з них за своїм типом подібне до городища в ур. Старі Сухоліси і належить до ранніх городищ Пороської оборонної лінії. Дослідження цієї пам'ятки важливе для розуміння початкового етапу давньоруського заселення території регіону та структури заселення Центрального Поросся (Борисов 2019).

Городище Піщана ур. Замковище, розташоване на літописній річці Рут, є найближчим укріпленим пунктом до одного з центрів Поросся — літописного міста Юр'єва. Два сусідніх укріплення, ймовірно, перебували в зоні прямої видимості. З цієї точки зору пам'ятка важлива для розуміння функціонування окремих ділянок оборонної системи Поросся.

Роботи проведено за дозвільними документами, виданими на ім'я к. і. н. В. Г. Івакіна в рамках виконання проекту «Острів» відділу археології Києва ААЕ ІА НАН України.

Методика проведення топографічної зйомки. Топографічна зйомка городищ давньоруського часу Бушеве та Піщана проводилась 18—24 липня 2020 р.

Проведення топографічної зйомки було розпочато з рекогностування — вибору місця розташування точок знімальної мережі безпосередньо на місцевості. Після початкового огляду, проектування мережі, закріплення відповідних реперів зйомки, була здійснена додаткова фіксація реперів за допомогою GPS навігатора Garmin Dakota 20. Фіксація реперів за допомогою GPS навігатора дозволяє поєднати результати топографічної зйомки з іншими картографічними основами, що мають координатну прив'язку (топографічними картами, аерофотознімками тощо). Перед авторами зйомки стояло завдання створити топографічну основу пам'яток, розбити лінію для стратиграфічних бурів, зафіксувати місця буріння на обох пам'ятках та долучити отриману інформацію до геоінформаційної системи «Острів», яка орієнтована на вивчення пам'яток епохи пізніх вікінгів у регіоні Поросся.

Топозйомка місцевості проводилася за допомогою лазерного тахеометра Nikon NPL-332. Похибка зйомки у горизонтальній пло-

© О. В. МАНІГДА, А. В. БОРИСОВ, М. М. БЕЛЕНКО, Є. В. ПІЧКУР, 2021

щині (x, y) становить max 2 см; похибка по висоті (z) max 0,5 см. За основу абсолютних висотних позначок було прийнято Балтійську систему висот. Початковий репер зйомки на городищі Бушеве — R_0 = + 135,0 м — балтійська позначка на рівні дороги, що проходить біля підніжжя городища Бушеве. Початковий репер на городищі Піщана R_0 = + 170,0 м — точка на гребні валу.

Результати топографічної зйомки опрацьовано за допомогою програмного забезпечення ArcGIS 10.1. Створено низку планів, моделей рельєфу, аналітичних поверхонь місцевості, проведено площинні обміри пам'яток.

З метою опису природного рельєфу мікрорегіону в околицях городищ у якості картографічної основи для створення моделі рельєфу використано топографічну карту М 1 : 10000. Для висвітлення сучасного стану заліснення та обводнення рельєфу використано супутникові основи, у тому числі, основу кадастрової карти України, прив'язаної у проекції UTM WGS 1984. Усі картографічні основи отримав, оцифрував і прив'язав Артем Борисов.

Методика проведення стратиграфічного буріння. Буріння городищ давньоруського часу Бушеве та Піщана проводилось 18—23 липня 2020 р.

Спочатку визначалися місця для буріння. Вони залежали від топографії пам'ятки. Через укріплення городища стратиграфічні бури були зроблені біля підніжжя валу з обох боків, посередині валу з обох боків, на гребні. На майданчику городища відстань між бурами становила приблизно 20 м. Перед початком робіт всі місця майбутніх бурів фіксувалися тахеометром. Занурення буру відбувалося рівними відрізками. Першою насадкою бура проходили 0,5 м, усі подальші занурення — по 0,2 м. На кожен новий метр додавалася нова штанга буру. Буріння припинялося, коли з'являлися геологічні породи, які можна вважати умовним материком.

Після кожного вилучення буру робився опис ґрунтів та фотофіксація.

Результати досліджень.

Городище Бушеве. Городище розташоване на лівому березі р. Гороховатка за 0,2 км від її впадіння у р. Рось. На протилежному боці Росі знаходиться с. Бушеве Білоцерківського р-ну Київської обл., на землях якого і розташована пам'ятка.

На території майданчика городища за даними Публічної кадастрової карти України зареєстроване обмеження у використанні земельної ділянки — охоронна зона об'єкта культурної спадщини. Вали городища не мають кадастрового номера і не виділені в окрему ділянку. Прилегле селище та селище на протилежному боці р. Гороховатка знаходяться під ділянками у приватній власності. Їхнє цільове призначення: 01.01 Для ведення товарного сільськогосподарського виробництва (Публічна кадастрова карта…).

Городище та прилегле селище давньоруського часу внесені до Переліку археологічних пам'яток культурної спадщини Київської області, що занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України під № 1410. Перелік затверджено рішенням Київської обласної ради від 19.06.2003 № 099-08-XXIV. Пам'яткоохоронний паспорт на городище має індекс № 1.1.1295—2.10.17. Взято під охорону Рішенням виконкому Київської обласної ради депутатів трудящих № 806 від 23.11.1970 р. На момент взяття під охорону територія належала Білоцерківському Госплісзагу.

Вперше городище описав І. І. Фундуклей у 1848 р. (Фундуклей 1848, с. 25). На цей самий опис посилається і В. Б. Антонович (Антонович 1895, с. 55). Обстеження городища стало метою окремого польового виїзду М. Я. Рудинського в рамках роботи Білоцерківської групи південної експедиції Київської Облнауки 1933 р. Дослідник детально описав пам'ятку та навколишню місцевість. Зібрав кераміку скіфського часу та «зовсім недавнього». Вчений висловив кілька версій щодо датування пам'ятки наголосивши, що необхідні подальші дослідження (Рудинський 1933, с. 11). Необхідність розкопок на городищі підтвердив М. Ю. Брайчевський, який обстежив городище 1947 р. і зібрав кераміку не лише ліпну, але й гончарну, давньоруського часу на городищі та на схід і південь від укріплень. Окрім кераміки зібрано «кілька точильних каменів, підкова та залізний уламок» (Брайчевський 1947, с. 6—7).

У 1954 р. В. Й. Довженок детально описав городище, здійснив його шурфування та зняв окомірний план (Довженок 1954, т. 1, с. 92—94, т. 2, с. 20—24). Ним же закладено шурф розміром 2 × 1 м в південній частині укріплення неподалік від валу. Культурний шар у ньому був гумусований до 0,9—1 м, слабо насичений фрагментами кераміки давньоруського часу. Шурф заглиблено до 1,3 м, де виявлено світлу материкову глину. Крім того, було здійснено зачистку стінки валу в місці його підмиву р. Гороховатка. Зафіксовано, що вал насипаний на прошарку обпаленої глини, нижче якого лежить горизонт культурного шару з включенням ліпної кераміки. З південно-західного боку городище межувало з тваринницькою фермою с. Бушеве. В цій частині працівниками ферми вал було злегка підрізано і до нього прибудовано навіс для худоби. Дослідник тут також здійснив зачистку валу. На його вершині біля ферми, знову таки працівники ферми, викопали землянку (4 × 4 м) для господарських потреб. В. Й. Довженок зачистив північну стінку цієї

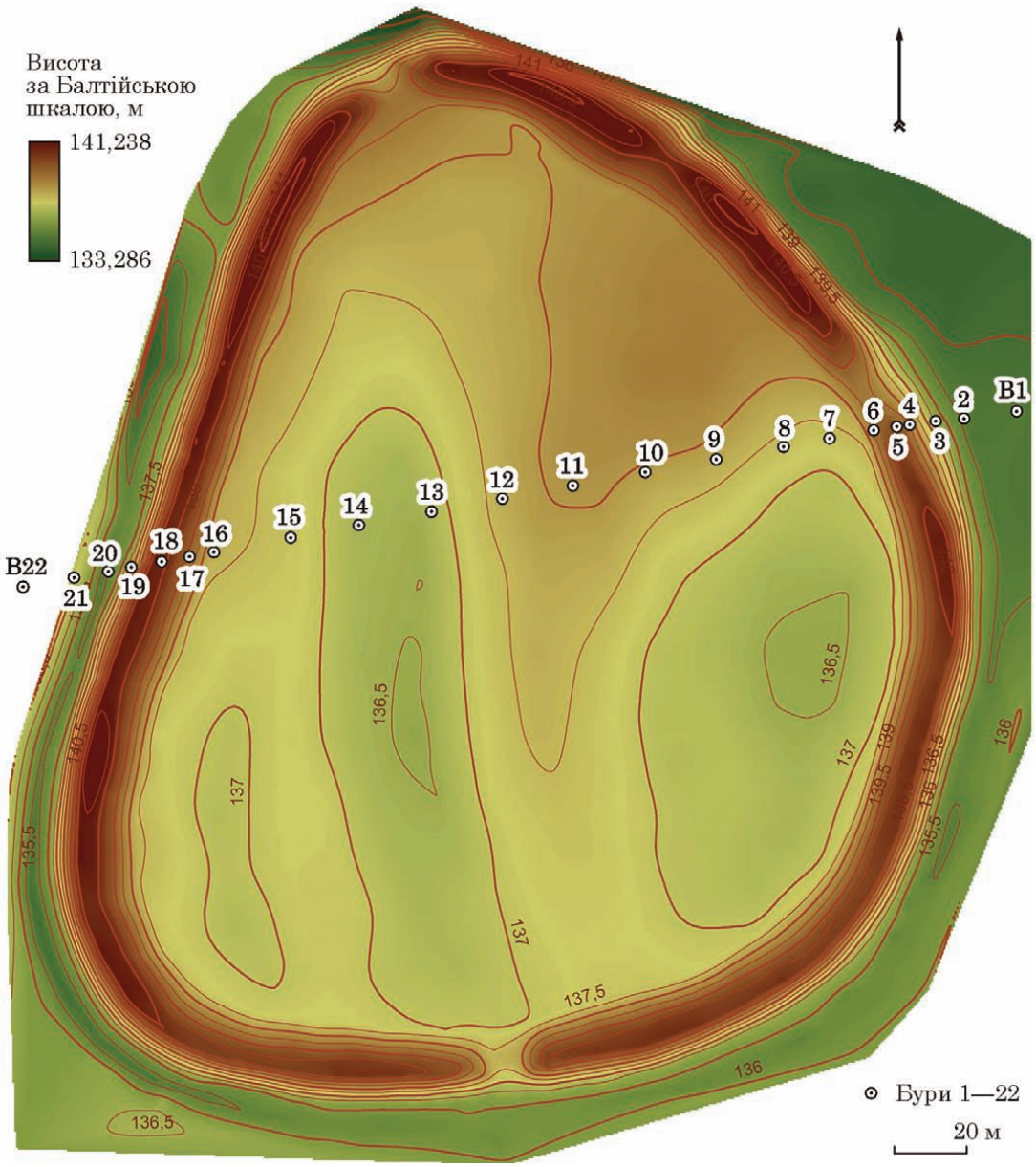

Рис. 1. Модель рельєфу та укріплень городища XI ст. Бушеве; ізолінії через 0,5 м

землянки до глибини 0,8 м. Виявлено значну кількість обпаленої глини. У південній частині городища на внутрішньому схилі валу, на місці виходу печини, закладено траншею 0,5 × 1 м, глибиною до 0,5 м. У ній виявлено залізний ромбоподібний наконечник стріли, фрагменти кераміки давньоруського часу.

Городище та прилегле селище оглядали М. П. Кучера у 1972 р. (Кучера 1972, с. 47—48) та В. Й. Довженок і О. М. Приходнюк у 1973 р. (Довженок, Приходнюк 1973, с. 24; Приходнюк 1979, с. 83—96).

У 1980 р. М. П. Кучера здійснив переріз валу городища для з'ясування часу його побудови (Кучера 1980). Результати робіт оприлюднено в окремій публікації (Кучера 1989). Пізніше, городище обстежували під час роботи над «Зводом пам'яток історії та культури» С. М. Рижов та В. П. Чабай (Рижов, Чабай 1985, с. 3) і співробітники Дніпровської давньоруської експедиції (Моця та ін. 1993, с. 76—77).

Топографічні особливості та обміри пам'ятки. Як вже зазначалося, городище розташоване при впадінні р. Гороховатки у р. Рось. Підвищення підніжжя городища над рівнем води у р. Рось +3 м, над Гороховаткою +1 м.

Сучасний стан пам'ятки. Укріплення переважно задовільної збереженості по всьому периметру. Загроза знищення укріплень від природних чинників є з північного боку — розмивається течією Гороховатки. На сьогоднішній день близько 54 м довжини валу нависають над урвищем. Також укріплення пошкоджені у двох місцях господарською діяльністю — у валах влаштовано тракторні в'їзди з північно-східного та південного боків.

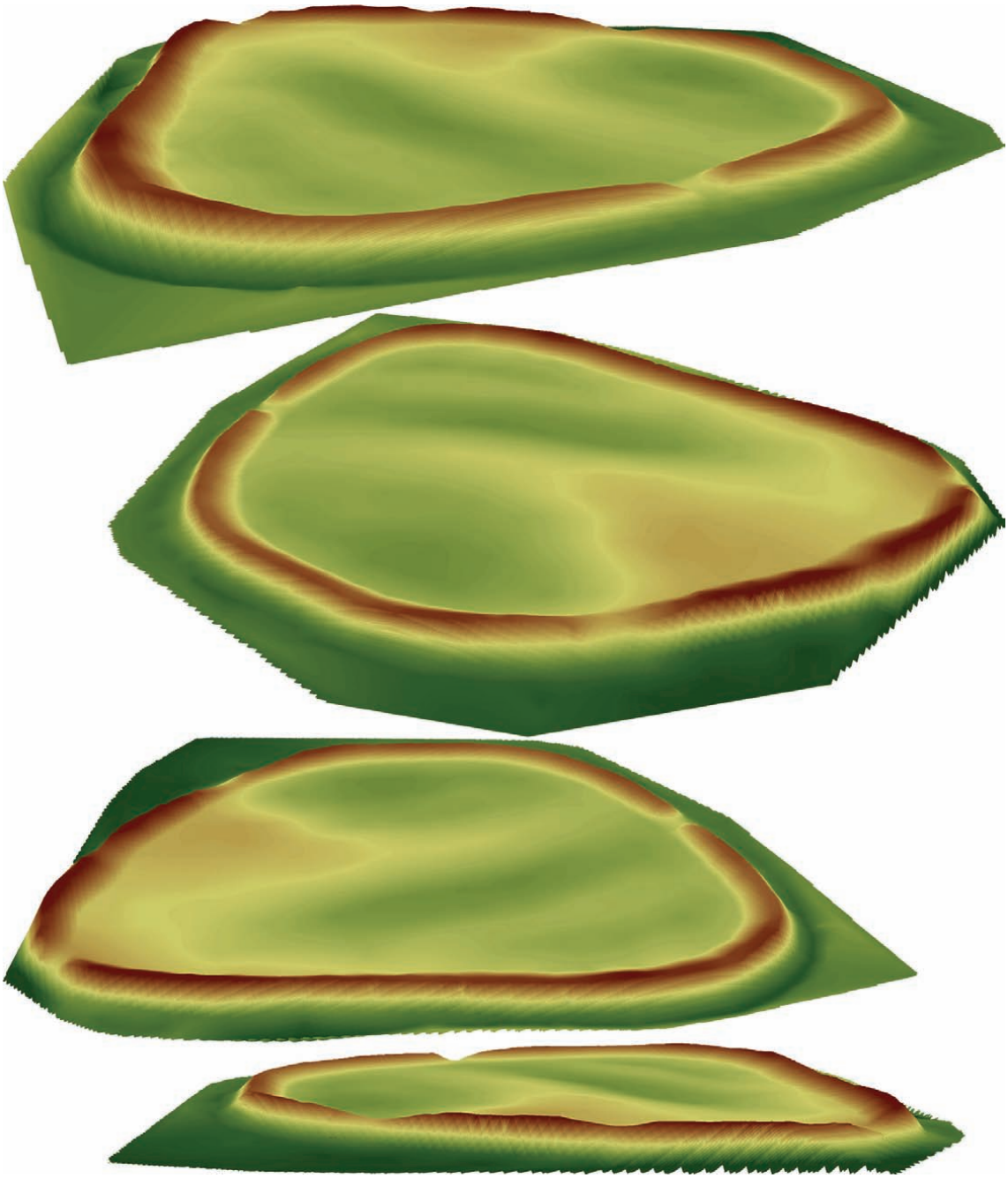

Рис. 2. Перспективні плани городища XI ст. Бушеве

Територія майданчика щороку розорюється. Городище відноситься до типу низинних городищ без використання природних умов рельєфу для спорудження фортифікації — укріплення створені штучно по всьому периметру.

За результатами топографічної зйомки городища його площа разом з укріпленнями становить 6,45 га, площа майданчика всередині укріплень — 3,96 га. Площа укріплень 2,49 га (вал та збережені ділянки рову). Форма городища овальна, видовжена з півночі на південь з невеликим відхиленням на північний схід, із західного боку вал витягнутий прямою лінією вздовж Росі. На сьогоднішній день розміри майданчика всередині укріплень по довгій осі (лінія північ—південь) — 154 м до підніжжя валу, по лінії захід—схід у найширшому місці — 191,6 м. Уявний давній в'їзд на городище орієнтований до річки Гороховатка і розташований з північного боку. У цьому місці добре простежено розрив у системі укріплень та пониження топографії. На сьогоднішній день відстань від в'їзду до рівня води становить близько 60 м. Власне майданчик городища практично рівний. Найбільший перепад висот становить не більше 2 м — три поздовжніх западини, які, втім, могли утворитися внаслідок багаторічної оранки (рис. 1).

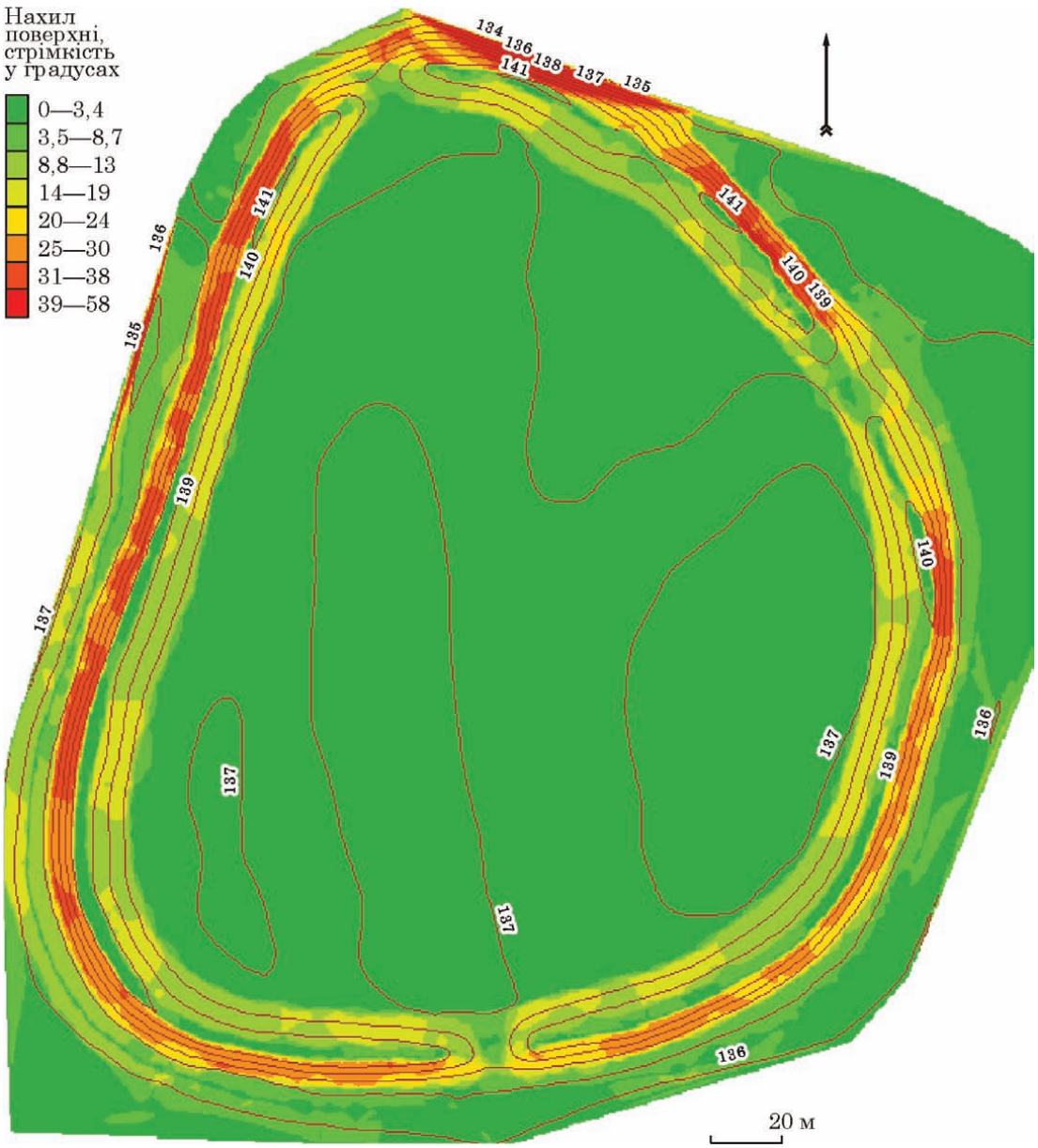

Рис. 3. Городище Бушеве, аналіз нахилу поверхні — стрімкість схилів укріплень; ізолінії через 1 м

Детальною топографічною зйомкою городища 2020 р. зафіксовано характер укріплень. Серед іншого, рів із зовнішнього боку зафіксовано з усіх боків окрім північного та північно-західного напрямків — у місцях, де городище захищене водною перешкодою. Потужність рову на більшості ділянок становить до 0,5 м. Перетини в районі проходження лінії стратиграфічних бурів В19—В21 засвідчили найбільшу ширину рову із західного боку городища — від напільного боку до середини валу — до 12 м, глибина до 1,5 м. Потужність валу по лінії бурів В1—В7 становить 14 м до підніжжя валу з внутрішнього боку. Висота валу з боку майданчику — 1,9 м, з напільного боку — 3,9 м від підніжжя валу. Потужність валу в районі проходження лінії бурів В15—В21 становить 18 м від підніжжя валу з внутрішнього боку до верху рову з напільного боку. Висота валу з боку майданчика 2,6 м, з напільного боку — 3,2 м від верху рову. Найвища зафіксована точка валу +141,2 м на північно-східній частині укріплень, що складає перепад висот у 2,9 м над рівнем майданчика (рис. 2).

Профілі для виміру укріплень — вертикальні, на відміну від лінії бурів, яка обрана для найбільшої зручності проходження бурів по лінії укріплень та майданчику.

До ділянок, пошкоджених господарською діяльністю, віднесено два тракторні в'їзди (загальна площа пошкоджених ділянок 216 м^2 (0,02 га) та частину валу, що руйнується р. Гороховаткою протяжністю 54 м.

Аналіз рельєфу пам'ятки. З'ясована мікротопографія дозволила зробити аналіз нахилу поверхні території городища, який засвідчив розташування городища практич-

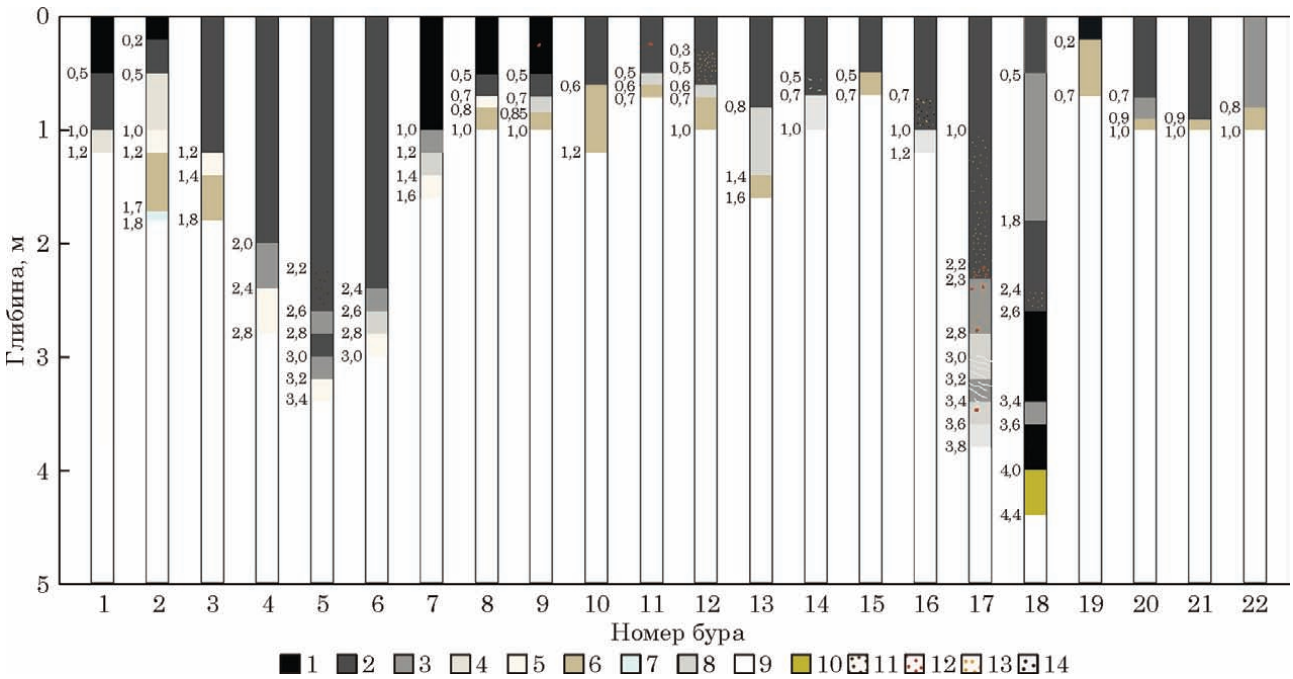

Рис. 4. Стратиграфічна колонка, отримана за результатами буріння городища Бушеве. *Тут і далі*: 1 — чорнозем; 2 — сірий супісок; 3 — світло-сірий супісок; 4 — бідий супісок; 5 — пісок; 6 — вологий пісок; 7 — вода; 8 — супісок; 9 — білий глинистий ґрунт; 10 — глинистий вологий ґрунт жовтого кольору; 11 — вкраплення тліну деревини; 12 — фрагменти кераміки; 13 — вкраплення обпаленої глини; 14 — вкраплення деревного вугілля

но на рівній площині мису з ухилом не більше 8°, зведені укріплення мають приблизно однакову стрімкість схилів, більшу з напільного боку — 29—40° та меншу з боку майданчика — 14—20° у непошкоджених місцях (8—13° на інших ділянках). Найбільш стрімкі схили спостерігаються у районі обриву з північного боку, де городище з'їдається урвищем — до 58°. Територія майданчику має ухил поверхні не більше 8° (рис. 3).

Стратиграфічні бури городища Бушеве. На городищі було закладено 22 бури: № 1 — заплава; № 2 — дно рову; № 3 — підніжжя валу; № 4 — середина валу (зовнішній схил); № 5 — гребінь валу; № 6 — середина валу (внутрішній схил); № 7—15 — майданчик городища; № 16 — внутрішнє підніжжя валу; № 17 — середина валу (внутрішній схил); № 18 — гребінь валу; № 19 — зовнішнє підніжжя валу; № 20 — дно рову; № 21 — зовнішній край рову; № 22 — заплава.

Глибина бурів сягала від 0,7 до 4,4 м; за результатами буріння створені стратиграфічні колонки (рис. 4).

Городище Піщана. Городище розташоване на мисі лівого берега р. Протока (Роток, Рутець, Руток, Рут), за 0,4 км від с. Піщана Білоцерківського р-ну Київської обл. Річка в цьому місці перетворена дамбами на каскад окремих ставків. За 320 м на схід проходить дорога від села до м. Біла Церква.

Територія городища та прилеглого селища, як і усього лісового масиву, за даними Публічної кадастрової карти України призначена для ведення лісового господарства і пов'язаних з ним послуг. Тип власності: приватна власність. Юридична особа — Білоцерківське державне лісогосподарське підприємство (Публічна кадастрова карта…).

Городище та прилегле селище давньоруського часу внесені до Переліку археологічних пам'яток культурної спадщини Київської області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України під № 125. Перелік затверджено рішенням Київської обласної ради від 19.06.2003 № 099-08-XXIV. Пам'яткоохоронний паспорт на городище має індекс № 1.1.2822-2.10.2. Взято під охорону Рішенням виконкому Київської обласної ради народних депутатів № 67 від 24.04.1990 р.

Городище в урочищі Замковище південніше с. Піщана вперше описав В. Б. Антонович у 1895 р. за донесенням Гребінської волості (Антонович 1895, с. 50). У 1970-х рр. пам'ятку обстежувала Т. І. Латуха. У 1980 р. городище описав М. П. Кучера в рамках роботи експедиції «Змієві вали». Дослідник здійснив зачистку ями на стрілці майданчика городища та заклав шурф на прилеглому поселенні розміром 1 × 1 м, за 70 м на схід від укріплень (Кучера 1980, с. 41—42). Повторно пам'ятку обстежили Р. С. Орлов та Б. В. Магомедов 1985 р. (Орлов, Магомедов 1985, с. 5—6).

Топографічні особливості та обміри пам'ятки. Городище розташоване на мису над широкою заплавою річки Протока, при-

токи Росі. Перепад висот між майданчиком городища та лінією води у річці становить 12 м. Відстань від краю городища до основного русла річки — 1 км. Заплава на сьогоднішній день сильно заболочена, у багатьох місцях перекрита каскадом ставків.

Городище відноситься до мисового типу з урахуванням особливостей рельєфу для побудови фортифікації. Городище підтрикутне в плані, вал зведено по периметру городища лише з напільного боку, він охоплює північну, східну, південну частину городища. Решта території по периметру оточена ескарпованим схилом, майданчик городища у напрямку до річки закінчується стрімким схилом.

Сучасний стан пам'ятки. Городище заліснене переважно по лінії укріплень, частково на майданчику. Територія майданчика сильно понівечена. На майданчику зафіксовані давні (часів Другої світової війни?) та свіжі, грабіжницькі, ями (рис. 5).

За результатами топографічної зйомки городища, його площа разом з укріпленнями (до верхнього краю рову з напільного боку) становить 0,8 га. Площа майданчика — 0,3 га. Рів на різну глибину добре простежений з усіх боків окрім південно-західного та західного, де городище має крутий ескарпований схил. По лінії бурів В1—В6 рів має ширину 10 м (від верху рову з напільного боку до середини валу), глибину — 2,3 м до зовнішнього краю рову. По цій же лінії ширина валу у підніжжі становить 11 м. З іншого боку городища по лінії бурів В7—В1 край городища не має вираженого валу з внутрішнього боку і закінчується ескарпованим схилом, де простежено слабкий слід рову на відстані 7 м від краю городища (рис. 5, 6). З північного боку рів має глибину від 0,5 до 1,5 м при ширині 10—12 м. Натомість, з північного боку, де схил не такий стрімкий, добре простежено сегмент рову на ширину до

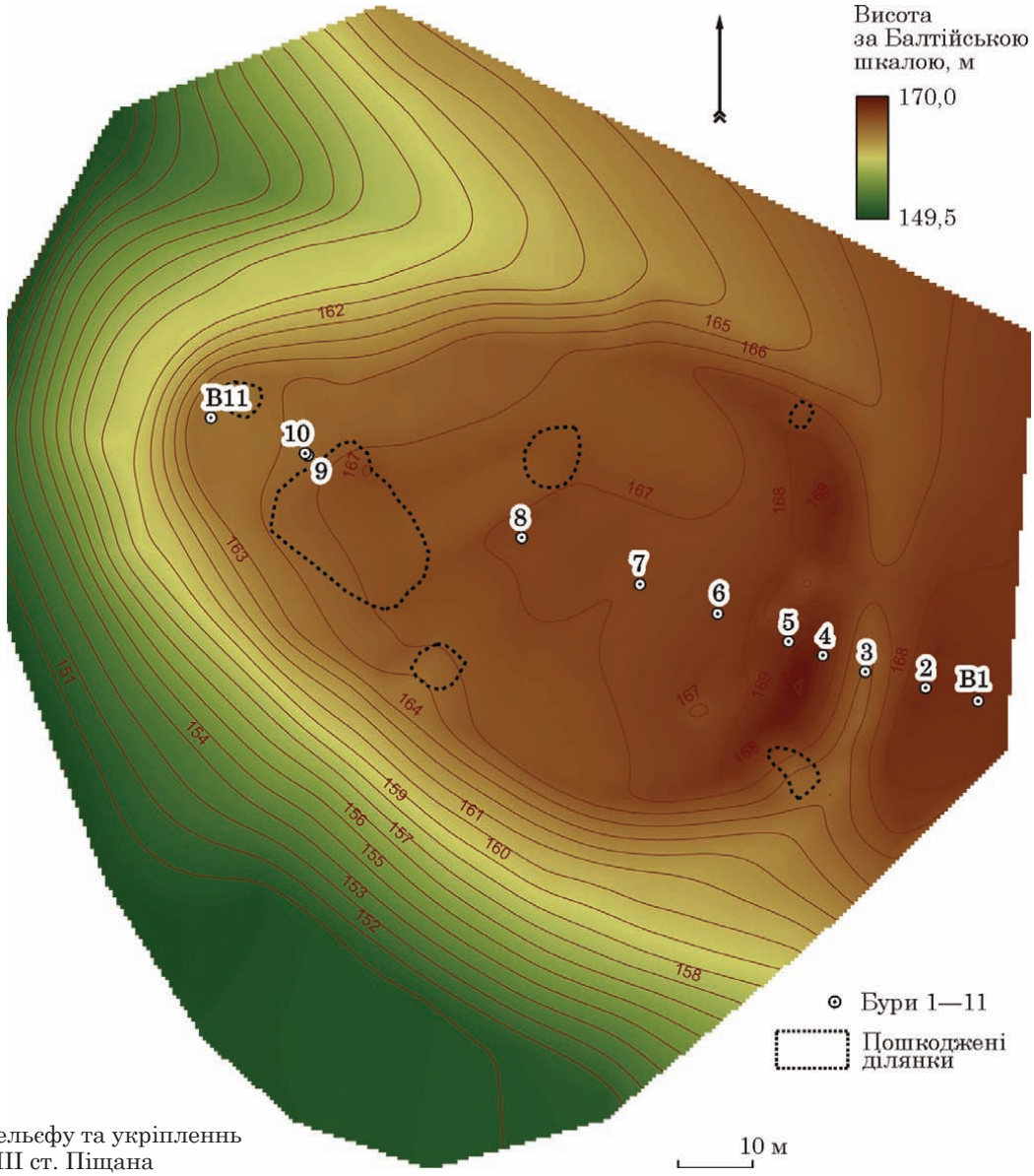

Рис. 5. Модель рельєфу та укріпленнь городища XII—XIII ст. Піщана

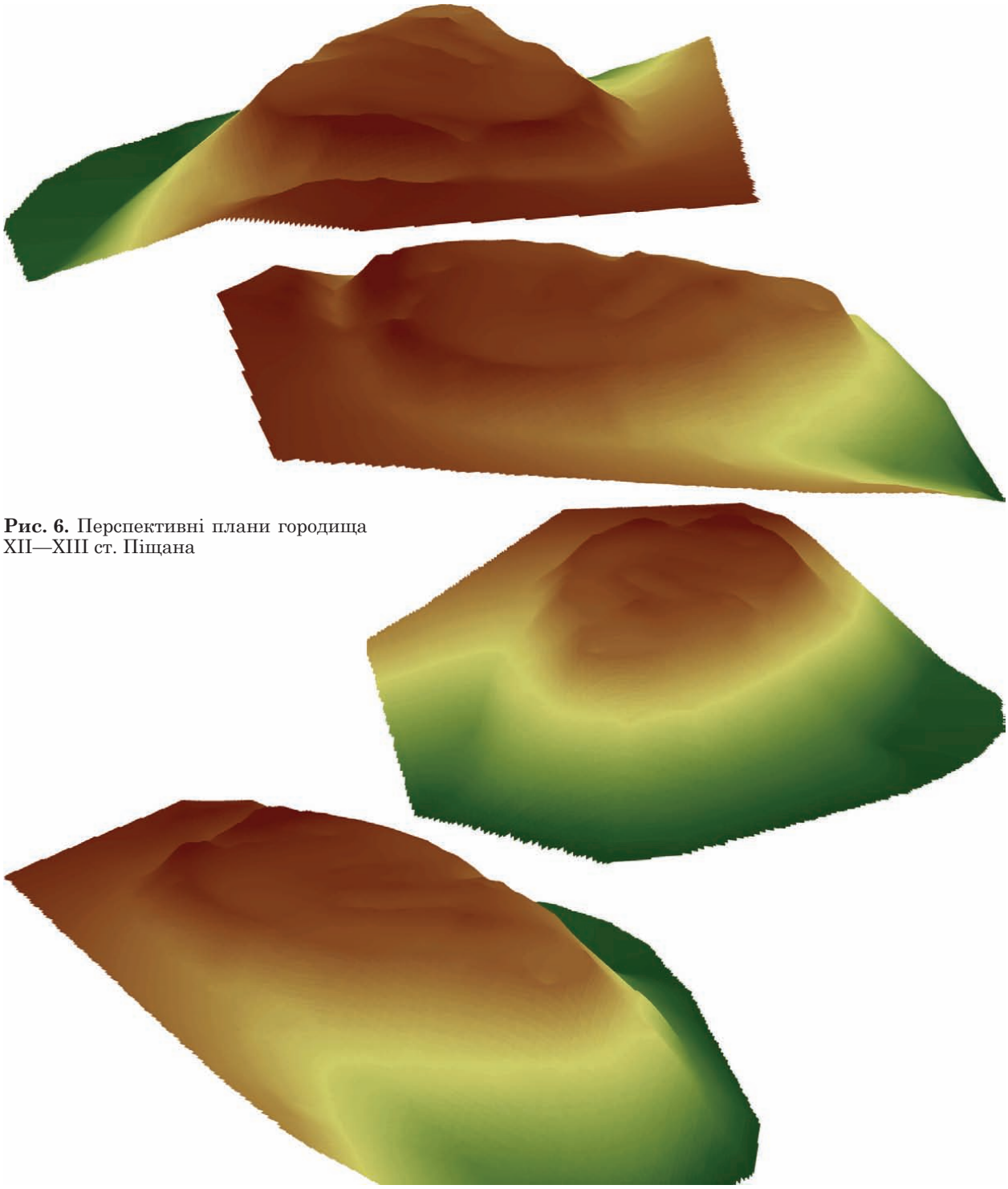

Рис. 6. Перспективні плани городища XII—XIII ст. Піщана

11 м, при глибині до 1 м. Майданчик, сьогодні сильно понівечений, початково мав нахил відповідно до рельєфу з перепадом у 3 м з пониженням від східної до західної частини городища. Найвища зафіксована точка валу +170 м у східній частині городища, що становить найбільший перепад висот з підніжжям майданчику 2,5 м. Давній в'їзд на городищі чітко простежено зі східного боку, де є розрив в укріпленнях шириною 5 м (рис. 6).

Аналіз рельєфу пам'ятки. Мікротопографія дозволила зробити аналіз нахилу поверхні території городища, який засвідчив найбільшу стрімкість валів з південно-східного боку та ескарпування схилу із західного, оберненого до річки боку городища до 34—42°. На інших ділянках стрімкість схилів укріплень із зовнішнього боку сягає 22—33°. На поверхні, яка відображає стрімкість схилів, також добре видно ділянки майданчика, пошкоджені ямами (рис. 7).

Стратиграфічні бури городища Піщана. На городищі було закладено 11 бурів: № 1 — заплава; № 2 — зовнішній край рову;

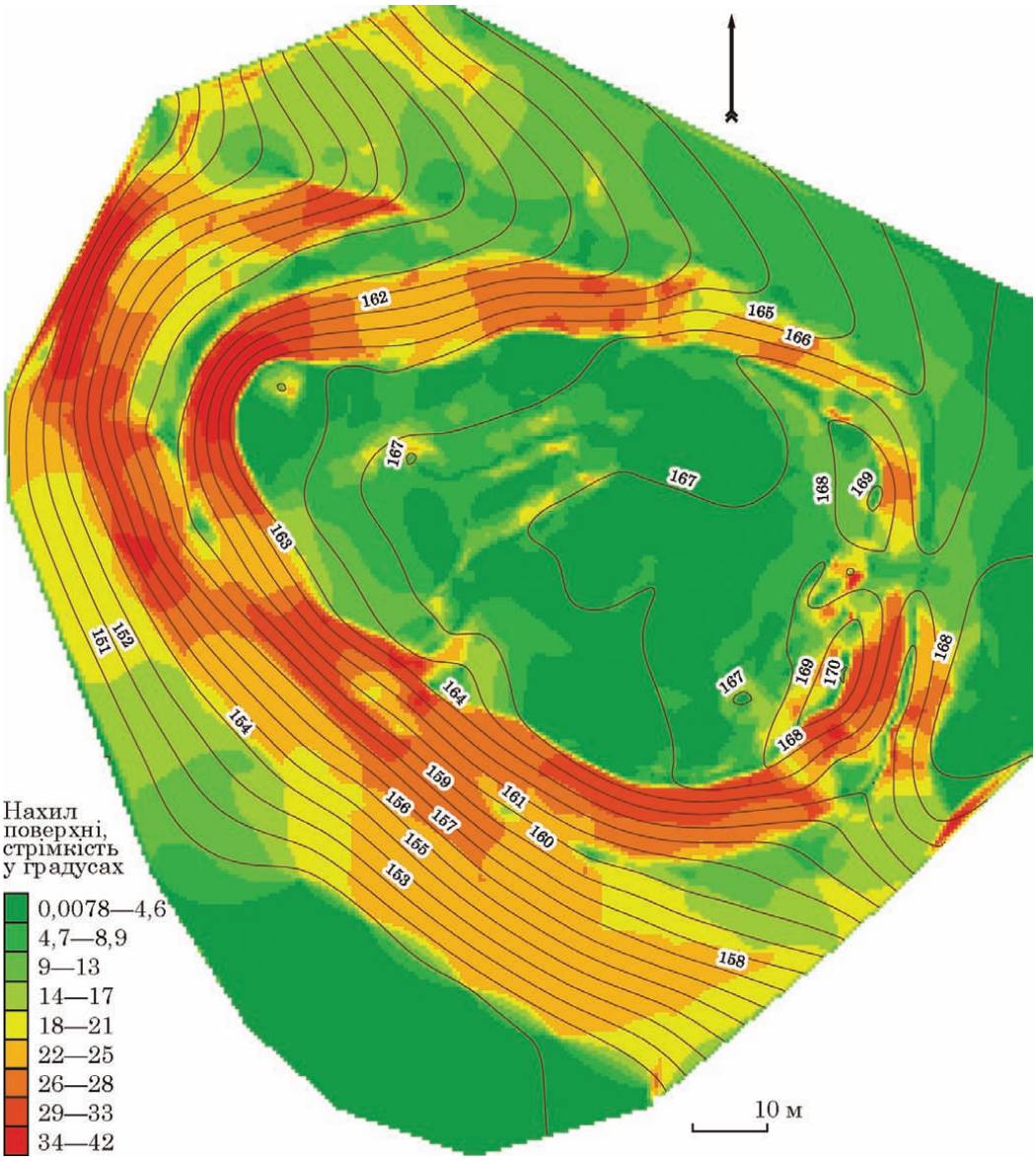

Рис. 7. Городище Піщана, аналіз нахилу поверхні — стрімкість схилів укріплень

№ 3 — дно рову; № 4 — середина валу (зовнішній схил); № 5 — гребінь валу; № 6 — середина валу (внутрішній схил); № 7—10 — майданчик городища; № 11 — край городища. Глибина бурів сягала від 0,7 до 3,6 м; за результатами створено стратиграфічні колонки (рис. 8).

Висновки. Завдяки стратиграфічним колонкам з бурів була зроблена реконструкція розрізів городищ Бушеве та Піщана (рис. 9).

Аналізуючи інформацію, отриману за результатами буріння та завдяки побудові стратиграфічних колонок, можна зробити деякі висновки для городища Бушеве: 1) укріплення городища було насипане в заплаві річки навколо великої дюни; 2) рів простежується тільки з одного боку; 3) бури 16—18 ймовірно

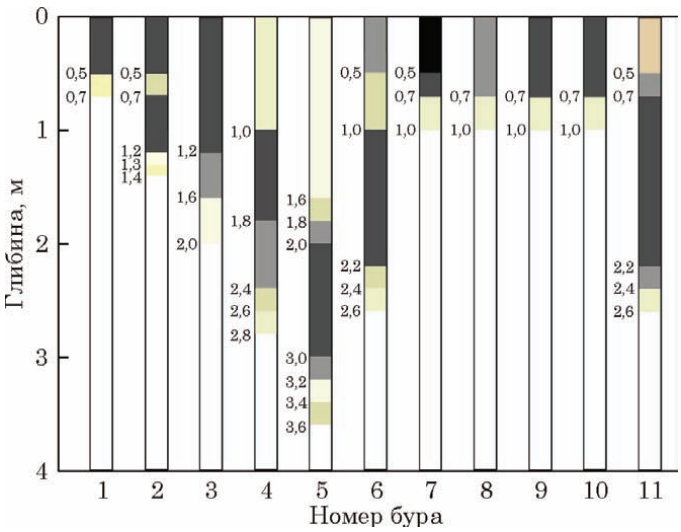

Рис. 8. Стратиграфічна колонка, отримана за результатами буріння городища Піщана

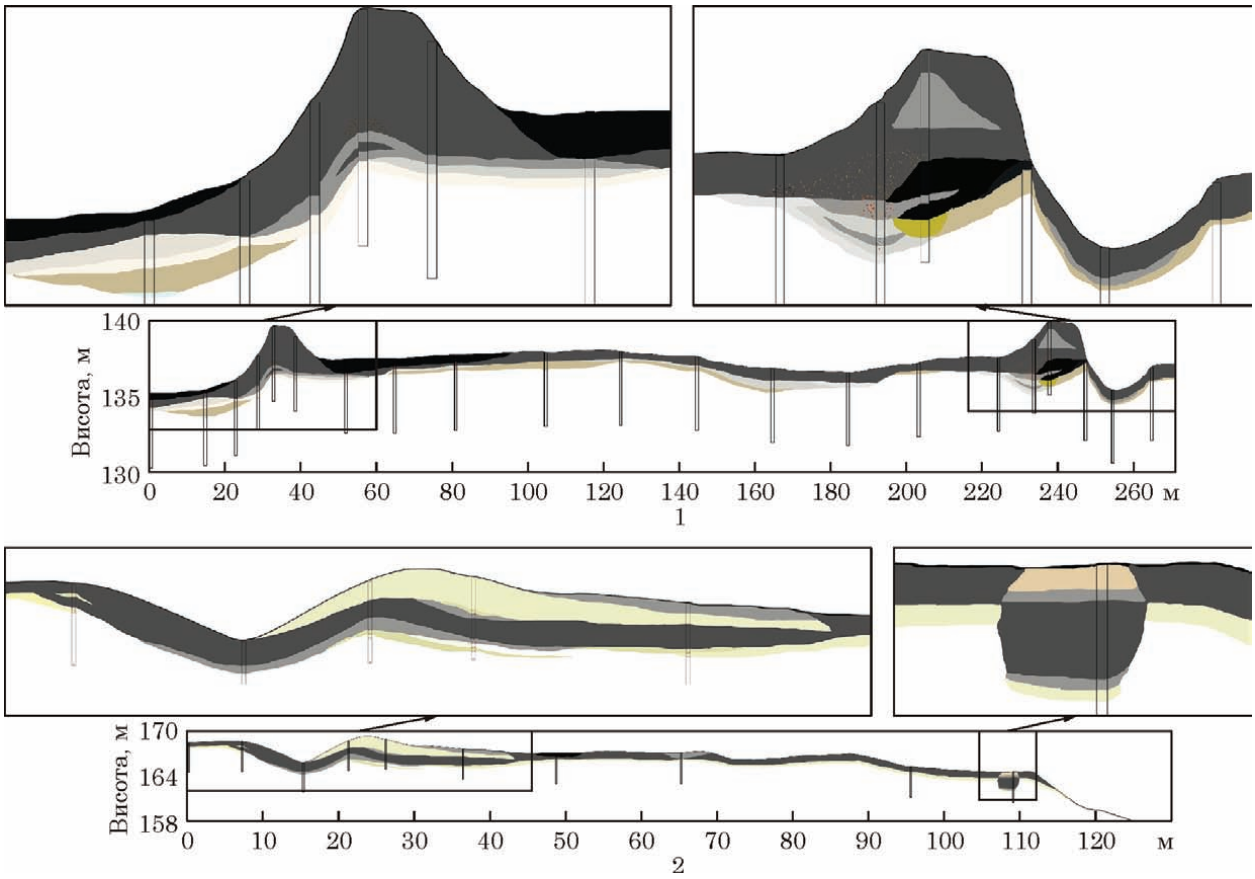

Рис. 9. Реконструкція стратиграфії насипів укріплень городищ, створена за результатами буріння: 1 — Бушеве; 2 — Піщана

вказують на наявність археологічних шарів, що існували до побудови городища, до побудови городища: дрібнофрагментована кераміка з проколами свідчить про наявність на цьому місці культурного шару епохи ранньо-го залізного віку.

Висновки за результатами буріння для городища Піщана: 1) рів був зроблений шляхом поглиблення природного яру; 2) вал має сліди ремонту; 3) бур 11 виявив, що на краю городища розташовувалися земляні укріплення часів Другої світової війни.

За результатами опрацювання інформації, здобутої у ході проведення топографічної зйомки пам'яток давньоруського часу Бушеве та Піщана для підготовки облікової документації створено низку масштабних планів уніфікованого зразка із позначенням: конструкцій пам'ятки; стратиграфічних досліджень; сучасного стану; ділянок, пошкоджених господарською діяльністю з усіма необхідними описами конструкцій та вимірами.

З метою постійного нагляду за станом пам'яток А. Борисов веде моніторинг зміни господарської діяльності на городищах за допомогою використання ДДЗ, за результатами якого можливе складення необхідної документації, пов'язаної з режимом користування пам'ятками. Також співробітники ААЕ ІА НАН України планували проведення низьковисотної аерофотозйомки городищ для створення ортофотопланів сучасного стану пам'яток та ведення постійного моніторингу. Аерофотозйомка городища Бушеве здійснена у листопаді 2020 р.

Моделі городищ, створені за результатами топографічної зйомки 2020 р., можна переглянути за посиланнями.

Городище Бушеве

Городище Піщана

Подяки. Автори висловлюють щиру вдячність волонтерам експедиції: студенту 4-го курсу НаУКМА Нікіті Шекері та журналісту Анатолію Королю, а також співробітнику ААЕ ІА НАН України Максиму Курзенкову, без постійної і самовідданої допомоги яких робота була б значно складнішою.

ЛІТЕРАТУРА

Антоновичъ, В. Б. 1895. *Археологическая карта Кіевской губерніи (приложеніе къ XV т. «Древностей»)*. Москва: Типографія М. Г. Волчанинова.

Борисов, А. В. 2019. Структура заселення Юр'євської волості давньоруського часу в Поросcі. В: *To Dig or Not To Dig: інвазивні та неінвазивні методи археології. Матеріали міжнародної наукової конференції молодих вчених. Київ, Україна, 11—12 жовтня 2019 р*. Київ: ІА НАН України, с. 86-88. https://doi.org/10.6084/m9.figshare.9975578.v1

Брайчевский, М. Ю. 1947. *Дневник разведки экспедиции «Большой Киев» Средне-Росский отряд 1947 г*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1947/27.

Довженок, В. И. 1954. *Каневская группа Средне-Днепровской экспедиции 1954 г*. Дневник. Тетрадь 1; 2. Нач. группы В. И. Довженок. НА ІА НАН України, особовий фонд В. Й. Довженка.

Довженок, В. Й., Приходнюк, О. М. 1973. *Звіт про роботу сахнівського загону середньодніпровської експедиції в 1973 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1973/21а.

Івакін, В., Баранов, В., Джік, М., Зоценко, І., Сорокун, А., Манігда, О. Дослідження могильника Острів 1 та давньоруського городища у Сухолісах. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р*., с. 87-90. https://doi.org/10.5281/zenodo.3757404

Кучера, М. П. 1989. Бушевское городище. В: Толочко, П. П. (ред.). *Древние славяне и Киевская Русь*. Киев: Наукова думка, с. 188-192.

Кучера, М. П. 1972. *Щоденник начальника загону по обстеженню городищ Київщини Кучери М. П*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1972/24.

Кучера, М. П. 1980. *Отчет о работе экспедиции «Змиевы валы» в 1980 г*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/34.

Манігда, О. В., Борисов, А. В. 2018. *Топографічна зйомка городища «Сухоліси» та території могильника «Острів». Обміри, підготовка облікової документації та аналіз сучасного стану комплексу пам'яток. Реконструкція природного рельєфу. Додаток до звіту про археологічні дослідження комплексу пам'яток «Острів» — городище та могильник середньовічного часу у 2018 р*. НА ІА НАН України, ф. 64. doi.org/10.5281/zenodo.3757841

Моця, О. П., Коваленко, В. П., Готун, І. А., Петраускас, О. В. 1993. *Звіт про роботи Дніпровської Давньоруської експедиції в 1993 р*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1993/26.

Орлов, Р. С., Магомедов, Б. В. 1985. *Отчет о разведках в Белоцерковском и Таращанском районах Киевской области в 1985 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1985/1а.

Приходнюк, О. М. 1979. Археологічні розвідки в Поросcі. *Археологія*, 31, с. 83-96.

Публічна кадастрова… Публічна *кадастрова карта України*. Режим доступу: https://map.land.gov.ua (Дата звернення 15.12.2020).

Рыжов, С. Н., Чабай, В. П. 1985. *Отчет о работе Сквирско-Ракитнянского отряда по своду памятников Киевской обл. в 1985 г*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1985/1д.

Рудинський, М. Я. 1933. *Коротке звідомлення за працю Білоцерківської групи південної експедиції Київської Облнауки. 13/VIII—13/IX — 1933 року*. НА ІА НАН України, ф. 30 (особовий фонд М. Я. Рудинського), № 57.

Топографічна карта М 1 : 10000. Х-41-57-А-в-4 (1979 р.); Х-41-57-В-а-2 (1976 р.); Х-41-57-А-г-3 (1976 р.), Х-41-57-В-б-1 (1977 р.).

Топографічна карта М 1:25 000. Х-41-56-А-б (1948 р.), Х-41-56-Б-а (1948 р.), Х-42-56-В-г (1948 р.), Х-42-56-Г-в (1948 р.).

Фундуклей, И. И. 1848. *Обозреніе могилъ, валовъ и городищъ Кіевской губерніи, изданное по Высочайшему соизволенію, кіевскимъ гражданскимъ губернаторомъ Иваномъ Фундуклеемъ*. Киев: Типографія Ф. Гликсберга.

REFERENCES

Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaia karta Kievskoi gubernii (prilozhenie k XV t. «Drevnostei»)*. Moskva: Tipografiia M. G. Volchaninova.

Borysov, A. V. 2019. Struktura zaselennia Yur'ievskoi volosti davnoruskoho chasu v Porossi. In: *To Dig or Not To Dig: invazyvni ta neinvazyvni metody arkheolohii. Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii molodykh vchenykh. Kyiv, Ukraina, 11—12 zhovtnia 2019 r*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 86-88. https://doi.org/10.6084/m9.figshare.9975578.v1

Braichevskii, M. Iu. 1947. *Dnevnik razvedki ekspeditcii «Bolshoi Kiev» Sredne-Rosskii otriad 1947 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1947/27.

Dovzhenok, V. I. 1954. *Kanevskaia gruppa Sredne-Dneprovskoi ekspeditcii 1954 g*. Dnevnik. Tetrad 1; 2. Nach. gruppy V. I. Dovzhenok. NA IA NAN Ukrainy, osobovyi fond V. Y. Dovzhenka.

Dovzhenok, V. Y., Prykhodniuk, O. M. 1973. *Zvit pro robotu sakhnivskoho zahonu serednodniprovskoi ekspedytsii v 1973 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1973/21a.

Ivakin, V., Baranov, V., Dzhik, M., Zotsenko, I., Sorokun, A., Manihda, O. Doslidzhennia mohylnyka Ostriv 1 ta davnoruskoho horodyshcha u Sukholisakh. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r*., s. 87-90. https://doi.org/10.5281/zenodo.3757404

Kuchera, M. P. 1989. Bushevskoe gorodishche. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Drevnie slaviane i Kievskaia Rus*. Kiev: Naukova dumka, s. 188-192.

Kuchera, M. P. 1972. *Shchodennyk nachalnyka zahonu po obstezhenniu horodyshch Kyivshchyny Kuchery M. P*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1972/24.

Kuchera, M. P. 1980. *Otchet o rabote ekspeditcii «Zmievy valy» v 1980 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/34.

Manihda, O. V., Borysov, A. V. 2018. *Topohrafichna ziomka horodyshcha «Sukholisy» ta terytorii mohylnyka «Ostriv». Obmiry, pidhotovka oblikovoi dokumentatsii ta analiz suchasnoho stanu kompleksu pam'iatok. Rekonstruktsiia pryrodnoho reliefu. Dodatok do zvitu pro arkheolohichni doslidzhennia kompleksu pam'iatok «Ostriv» — horodyshche ta mohylnyk serednovichnoho chasu u 2018 r*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64. doi.org/10.5281/zenodo.3757841

Motsia, O. P., Kovalenko, V. P., Hotun, I. A., Petrauskas, O. V. 1993. *Zvit pro roboty Dniprovskoi Davnoruskoi ekspedytsii v 1993 r*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1993/26.

Orlov, R. S., Magomedov, B. V. 1985. *Otchet o razvedkakh v Belotcerkovskom i Tarashchanskom raionakh Kievskoi oblasti v 1985 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1985/1a.

Prykhodniuk, O. M. 1979. Arkheolohichni rozvidky v Porossi. *Arkheolohiia*, 31, s. 83-96.

Publichna kadastrova… *Publichna kadastrova karta Ukrainy*. Rezhym dostupu: https://map.land.gov.ua (Data zvernennia 15.12.2020).

Ryzhov, S. N., Chabai, V. P. 1985. *Otchet o rabote Skvirsko-Rakitnianskogo otriada po svodu pamiatnikov Kievskoi obl. v 1985 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1985/1d.

Rudynskyi, M. Ya. 1933. *Korotke zvidomlennia za pratsiu Bilotserkivskoi hrupy pivdennoi ekspedytsii Kyivskoi Oblnauky. 13/VIII—13/IX — 1933 roku*. NA IA NAN Ukrainy, f. 30 (osobovyi fond M. Ya. Rudynskoho), N 57.

Topohrafichna karta M 1 : 10000. X-41-57-A-v-4 (1979 r.); X-41-57-V-a-2 (1976 r.); X-41-57-A-h-3 (1976 r.), X-41-57-V-b-1 (1977 r.).

Topohrafichna karta M 1:25 000. X-41-56-A-b (1948 r.), X-41-56-B-a (1948 r.), X-42-56-V-h (1948 r.), X-42-56-H-v (1948 r.).

Funduklei, I. I. 1848. *Obozrenie mogil, valov i gorodishch Kievskoi gubernii, izdannoe po Vysochaishemu soizvoleniiu, kievskim grazhdanskim gubernatorom Ivanom Fundukleem*. Kiev: Tipografiia F. Gliksberga.

O. V. Manigda, A. V. Borysov,
M. M. Belenko, Ye. V. Pichkur

BUSHEVE AND PISCHANA — HILL-FORTS OF POROSSYA DEFENSIVE LINE. TOPOGRAPHIC SURVEY AND STRATIGRAPHIC RESEARCHES

This paper presents the results of topographic survey, analysis of topography, current state of sites and gives an example of stratigraphic reconstruction of fortifications based on ground drilling. The main steps of the methodology of topographic survey and stratigraphic researches are highlighted.

The closest hillforts to the Sukholisy one were documented by specialists of the Architectural and Archaeological Expedition of Institute of Archaeology during the campagne of 2020. The purpose of these works was to document the current state of sites and to prepare information for the conservation documentary.

Busheve hillfort is similar to the Sukholisy one by its construction type and belongs to the early hillforts in the defensive line of Ros River area (Porossia). The study of this site is important for understanding the initial stage of the Old Rus settlement structure of Central Porossia region.

Due to the stratigraphic research the cross-section of Busheve and Pishchana hillforts was reconstructed. Analyzing the information obtained from the ground drilling it is possible to make some conclusions for Busheve hillfort: 1) the defensive constructions of this hillfort were built in the river floodplain around a large dune; 2) the moat is traced only on one side; 3) drills 16—18 probably indicates the presence of archaeological layers appeared before the hillfort constructions.

Conclusions by the results of drilling for Pishchana hillfort are the following: 1) the moat was made by deepening of the natural ravine; 2) the defensive wall has the traces of repair; 3) drill 11 found that on the edge of the hillfort the fortifications of World War II period were bult.

The number of large-scale plans of Busheve and Pishchana hillforts were made with all the necessary descriptions and measurements with designation the constructions of the hillforts; stratigraphic researches; current state of hillforts; areas damaged by human activities. They are made for the preparation of conservation documentary.

Keywords: hill-forts of Old Rus period, Porossya defensive line, technique of stratigraphic ground drills, topography.

Одержано 15.01.2021

БЕЛЕНКО Микола Миколайович, молодший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.
BELENKO Mykola, Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-0294-3518, e-mail: belenko_n@ukr.net.

БОРИСОВ Артем Вадимович, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.
BORYSOV Artem, Ph. D., Research Officer, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2322-2277, e-mail: artem_borysov@iananu.org.ua.

МАНІГДА Ольга Володимирівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, учений секретар, ІА НАН України, Київ, Україна.
MANIHDA Olha, Ph. D., Researcher, Academic secretary, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-9819-8059, e-mail: manigda_olga@iananu.org.ua.

ПІЧКУР Євген Вікторович, молодший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.
PICHKUR Yevhen, Research Officer, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-5087-5548, e-mail: pichkur_e@ukr.net.

УДК 904.4(477.51)"653" DOI: 10.37445/adiu.2021.01.11

О. П. Моця, В. М. Скороход, Л. Ф. Сита

АРХЕОЛОГІЧНА ПАМ'ЯТКА ПІСЛЯМОНГОЛЬСЬКОГО ПЕРІОДУ НА ОКОЛИЦІ СЕДНЕВА

В роботі висвітлені матеріали археологічних досліджень 2015, 2017, 2018 рр. на пам'ятці післямонгольського часу в ур. Трифоновщина на околиці смт Седнів. Проананалізовано розкопки оборонних укріплень на городищі та посаді. Аналізуються матеріали з розкопок на майданчику городища. В публікації наводяться нові дані про історичний розвиток Седнева в XIV—XV ст.

Ключові слова: *городище, культурний шар, Седнів, Трифоновщина, вал, укріплення, оборонний рів.*

Археологічні пам'ятки Седнева та його околиць відомі в першу чергу завдяки Д. Я. Самоквасову. У 1874 р. він започаткував археологічне дослідження курганів, що відносяться до літописного Сновська (Самоквасов 1916, с. 51—59, 80—82). Дослідження некрополя у 1888 р. продовжив М. О. Бранденбург (Журнал раскопок 1908, с. 197—199). Результати вивчення були надруковані і свідчать про різноетнічний склад населення давньоруського Сновська (Коваленко 2007, с. 25—85; Мултанен 2007, с. 12—25). Незважаючи на пильну увагу науковців XX ст. до археологічних пам'яток Седнева, планомірні широкомасштабні дослідження седнівських пам'яток концентрувалися в основному навколо городищ, які можна було пов'язати з літописним Сновськом. На городищі Орешня та городищі Коронний Замок В. П. Коваленко здійснив дослідження оборонних споруд та визначив час їх побудови (Коваленко 1984, с. 271—272). Але на території смт Седнів відомо щонайменше три городища, на одному з яких — городищі Трифоновщина археологічні розкопки не проводилися до 2015 р. Пам'ятка відкрита В. В. Мултанен та А. О. Мултанен у 1993 р. (Мултанен 2007, с. 12—25). Вона розташована у південно-східній частині селища за 100 м від краю правобережної тераси (висота 20 м) р. Снов, на стрілці мису, утвореного ярами ур. Трифоновщина. Із західного боку городище відрізане ровом шириною до 20 м і глибиною до 6,0 м та валом висотою до 1,5 м (із західного боку майданчика). Майданчик городища має підтрикутну в плані форму. З напільного (західного) боку валу посередині його довжини, з дна рову на північний схід простежується пандус довжиною до 30 м (рис. 1; Моця та ін. 2015, с. 1—26).

Виявлення під час розвідок на території селища матеріалів XIV—XV ст. в контексті згадки Сновська в «Списке городов дальних и ближних» (1375—1381 рр.) та «Списку міст Свидригайла» (1432 р.) спонукали до проведення археологічних досліджень для висвітлення «темного» періоду в історії Седнева (Коцебу 1835; Тихомиров 1952).

Письмові джерела під 1621 р. згадують 2 слободи — осередки заселення Седнева (Горобець 2014, с. 157—159). Якщо місце першого осередку заселення визначається досить впевнено (в центрі Седнева), то розташування другого ще потребує локалізації. На місце другого осередку заселення може претендувати пам'ятка в ур. Трифановщина.

Отримані матеріали XIV—XV ст. з ур. Трифоновщина спонукали розпочати археологічні дослідження. Пам'ятка поросла деревами і кущами, наявні пошкодження культурного шару у вигляді ям та котловану землянки на стрілці мису (Мултанен 2015, с. 112—113). Археологічні дослідження на городищі були зумовлені потребою визначення хронології

© О. П. МОЦЯ, В. М. СКОРОХОД, Л. Ф. СИТА, 2021

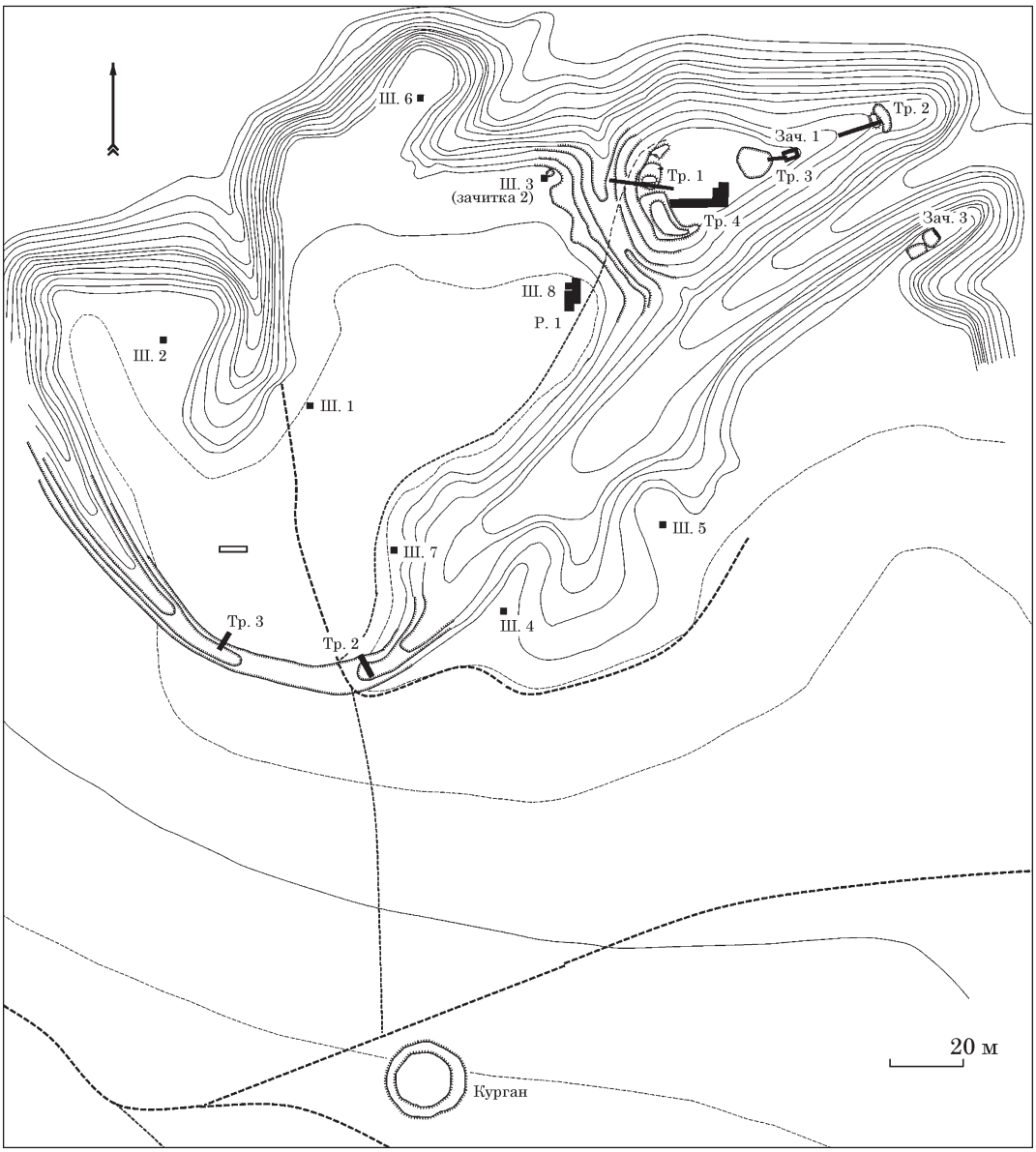

Рис. 1. План археологічної пам'ятки в ур. Трифоновщина з ділянками досліджень 2015, 2017, 2018 рр. (горизонталі через 2 м)

пам'ятки, оскільки його обстеження до 2015 р. обмежувалося лише збором підйомного матеріалу (Моця, Сита 2018, с. 321—323). З метою з'ясування часу зведення укріплень експедицією Інституту археології НАН України та Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка під керівництвом О. П. Моці та В. М. Скорохода було здійснено розріз напільного валу городища. Траншея 1 закладена у північній частині валу городища, на вільній від рослинності ділянці, з тим розрахунком, щоб вона починалася на городищенському майданчику і закінчувалася на західному краю пандуса, що проходить по схилу валу та рову. Розміри траншеї становили 16 × 1,0 м, проте в ході робіт її подовжили у східному напрямку.

Досліджено цікаву стратиграфічну ситуацію формування оборонної системи пам'ятки (рис. 2). Під дерном лежав шар темно-сірого супіску, що сформувався після загибелі городища, внаслідок існування тут лісу. Він мав найменшу товщину до 0,15 м на верхівці валу та потовщувався у бік рову (до 0,3 м) і майданчика городища (до 0,45 м). З цього шару походить фрагмент металевої пластини з чотирма заклепками. Під шаром темно-сірого супіску в кв. 8, 9 з глибини 50—65 см зафіксовані плями, пов'язані з оборонною дерев'яною конструкцією, що була встановлена на верхівці валу. В стратиграфії північної стінки траншеї (рис. 2) простежені (в кв. 9 з глибини 65 см) три згорілі в пожежі напівколоди, що лежали горизонтально одна на одній і є залишками дерев'яної стіни. Рештки конструкції обмежували зі сходу шар жовтого піску, що змінювався у цьому напрямку на шар чорного супіску, насичений деревним

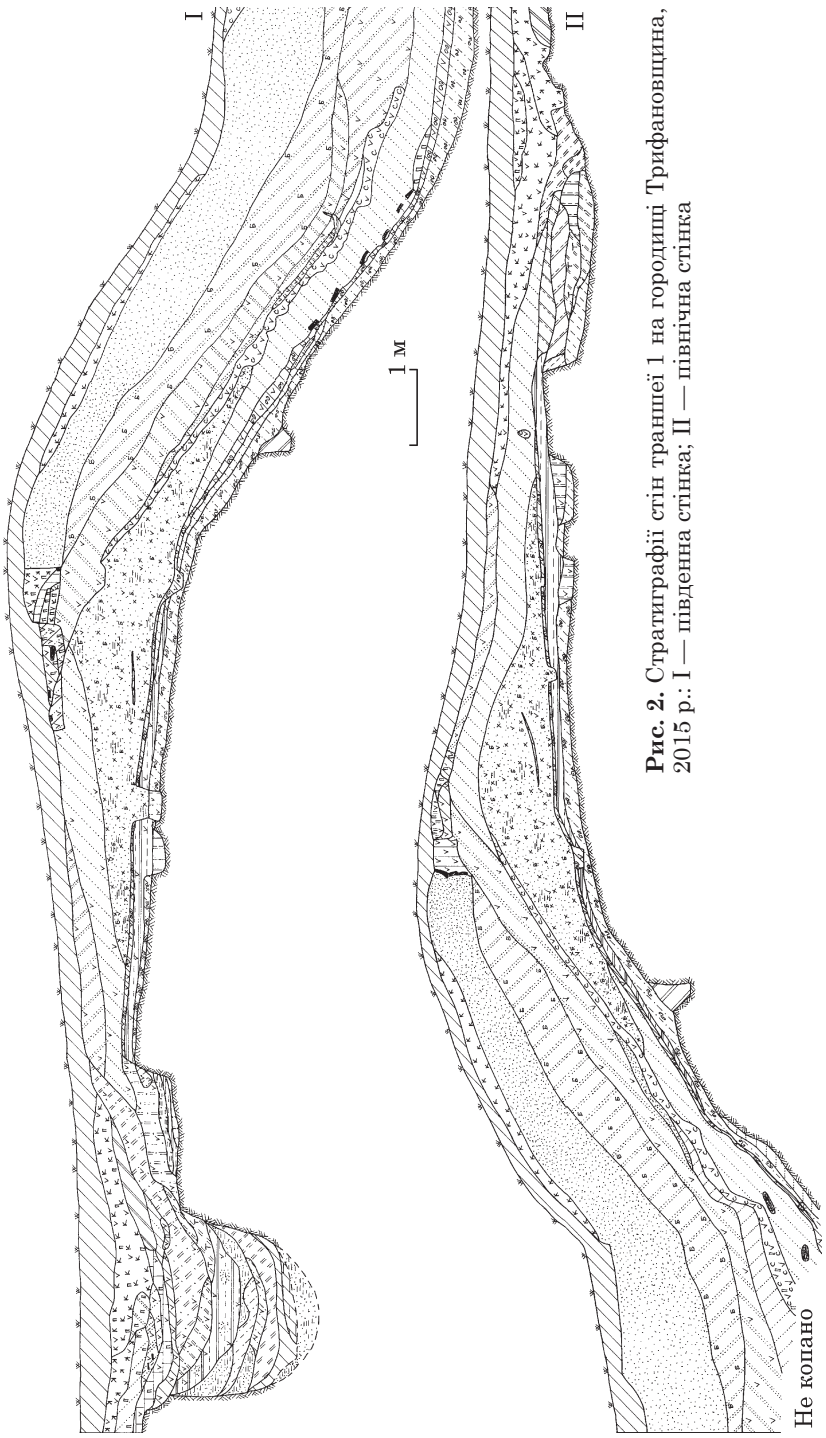

Рис. 2. Стратиграфії стін траншеї 1 на городищі Трифановщина, 2015 р.: I — південна стінка; II — північна стінка

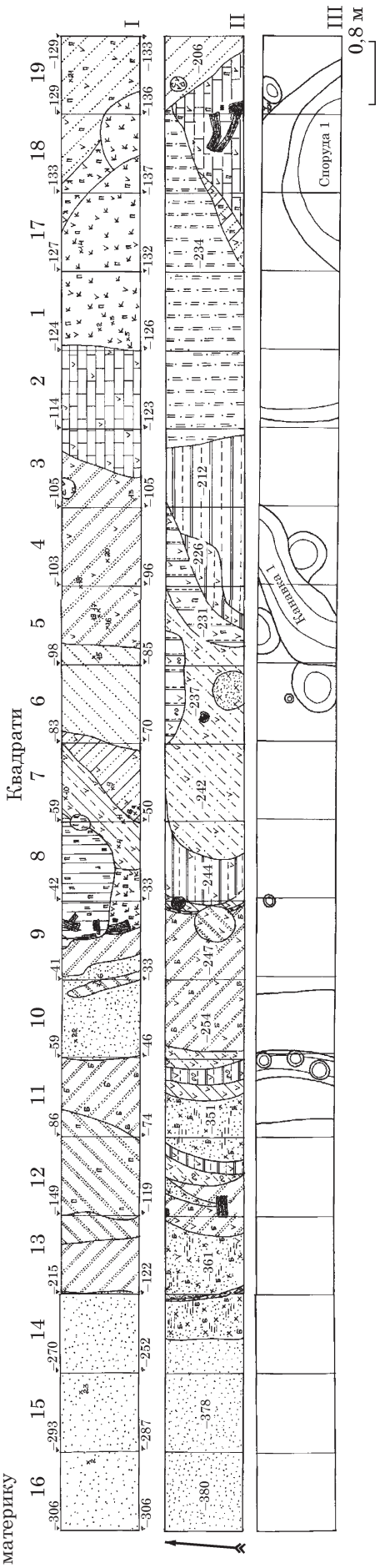

Рис. 3. Планіграфія траншеї 1 на різних рівнях дослідження, 2015 р.: I, II — плани плям; III — план по материку

вугіллям. В плані ширина останнього шару становила до 0,45 м, а товщина (до 0,45 м) відповідала збереженій висоті згорілої конструкції. Далі, у східному напрямі, в стратиграфії північної стінки простежені шари: верхній (глибина залягання 60—77) — шар обпаленої глини з пічиною; нижній (67—87) — темно-сірий супісок з горілим прошарком (рештки конструкції, що не вигоріли повністю). На схід від цього шару знаходився шар чорного супіску, під ним — лінза пічини, підстелена лінзою сіро-коричневого супіску з включенням вугликів та пічини. Верхня межа цих шарів лежала на позначці 52, нижня сягала відміток 93—100, в плані загальна їх ширина становила 0,75 м. Далі на схід зафіксований шар темно-сірого супіску з включенням вугликів, пічини та решток згорілих конструкцій (глибина залягання 85—100), що в кв. 6 змінювався на шар сіро-жовтого плямистого супіску з включенням вугликів та решток згорілої конструкції, що завалилася у східному напрямку. На захід від нього залягав шар сіро-жовтого плямистого супіску з великою кількістю пічини та вугликів (68—96). В плані згорілі конструкції зафіксовані на всю ширину траншеї — 1,0 м (рис. 3). Шматки згорілих напівколод вказують на існування горизонтальної дерев'яної конструкції, що існувала на верхівці валу (рис. 3). Зафіксовані в протилежних стінках траншеї плями шарів відмінні одна від одної, в плані ближче до північної стінки простежена округла пляма, що може бути як слідами зумисного пошкодження верхівки валу у XX ст., так і результатом вивалу коренів великого дерева. Наявність згорілих деревин в кв. 9, їх шматків в кв. 9—7 вказує на обвал конструкції стіни під час пожежі у бік майданчика городища. З цього боку виявлені також шари обпаленої глини та пічини — рештки глиняної обмазки дерев'яної споруди. Слід визнати, що простежені горизонтальні дерев'яні укріплення були дещо врізані у верхівку валу (або, вірогідніше, присипані ґрунтом із зовнішнього боку) для більшої стійкості. Збереглися також деревини, що не повністю вигоріли, оскільки були заглиблені у вологий ґрунт.

Таким чином, слід констатувати, що від складніших конструкцій збереглася лише західна частина. Збудована з покладених один на одний обаполів стіна не могла бути високою та функціонувати довгий час. Напевне, збереглися залишки лише однієї стінки дерев'яної кліті, що була встановлена на верхівці валу. Ширина плями, насиченої вугликами та пічиною, в стратиграфії південної стінки траншеї (де вона краще виражена) становить до 2,1 м. Більшу кількість обпаленої глини та пічини виявлено ближче до західної стінки, і, скоріш за все, зовнішня (західна) стінка оборонних конструкцій була обмазана глиною. Вірогідно, дерев'яна конструкція мала в плані П-подібну форму і була повернута відкритою стороною у бік майданчика городища. Як вже зазначалося, конструкція завалилася у бік майданчика городища.

У верхній частині стратиграфії стінок траншеї залягав шар жовто-сірого піску з включенням дрібних вугликів — наявність вугликів вказує на його формування після загибелі конструкцій. Далі на схід, під шаром темно-сірого супіску знаходився шар сіро-коричневого супіску з включенням вугликів та дрібних шматків пічини — замив до западини решток руйнування. Немає сумнівів, що дерев'яні конструкції в кв. 17—19 та укріплення на верхівці валу загинули внаслідок однієї пожежі. Тут знайдені цвяхи, фрагменти металевих пластин та виріб з мідного сплаву (рис. 4: 17—19). Із внутрішнього схилу валу походять: дві з'єднані заклепками металеві пластини, металеві пластини, фрагменти металевих пластин (від обладунку), керамічна кулька — куля для пращі (?) (рис. 4: 7—16). Знахідки з верхньої частини внутрішнього боку валу та верхньої частини заповнення траншеї над спорудою 1 подібні і походять від одного виробу, що є свідченням синхронного формування вказаних шарів та відкладення згорілої деревини. В заповнені споруди, в кв. 17, 18, знаходився шар темно-сірого супіску з включенням вугликів, що спирався на шар сіро-коричневого шаруватого суглинку з включенням дрібних вугликів та шар сірого шаруватого суглинку. Обидва шари просіли до котловану та складають верхнє заповнення споруди, що сформувалося після насипання валу.

До наступного етапу слід зарахувати шари, що залягали в тілі валу. Внутрішній схил тіла валу складався з вже згаданого шару жовто-сірого піску з включенням дрібних вугликів та шару темно-жовтого шаруватого супіску з включенням дрібних вугликів, що зафіксований в кв. 2—8 на товщину до 0,2—0,5 м, нижня його межа лежала на позначках 190 (в кв. 3) — 230 (в кв. 8). До нижньої частини тіла валу відноситься шар жовтого плямистого піску з включенням глини та білого піску, що простежений в кв. 4—9 у внутрішній частині тіла валу та мав продовження в кв. 9—12 у зовнішній. З ним в кв. 6 пов'язана ямка діаметром до 0,5 м, її дно зафіксовано на позначці 245 (глибина від нижньої межі шару 0,4 м). Із кв. 3—8 до відміток 190—230 походять стінки кругових посудин XIV ст. Зовнішній схил валу (кв. 9—16) має строкатішу структуру, ніж внутрішній. Під шаром темно-сірого супіску (що лежав під дерном) в кв. 10—14 залягав шар сіро-коричневого супіску товщиною до 0,2 м. Цей шар

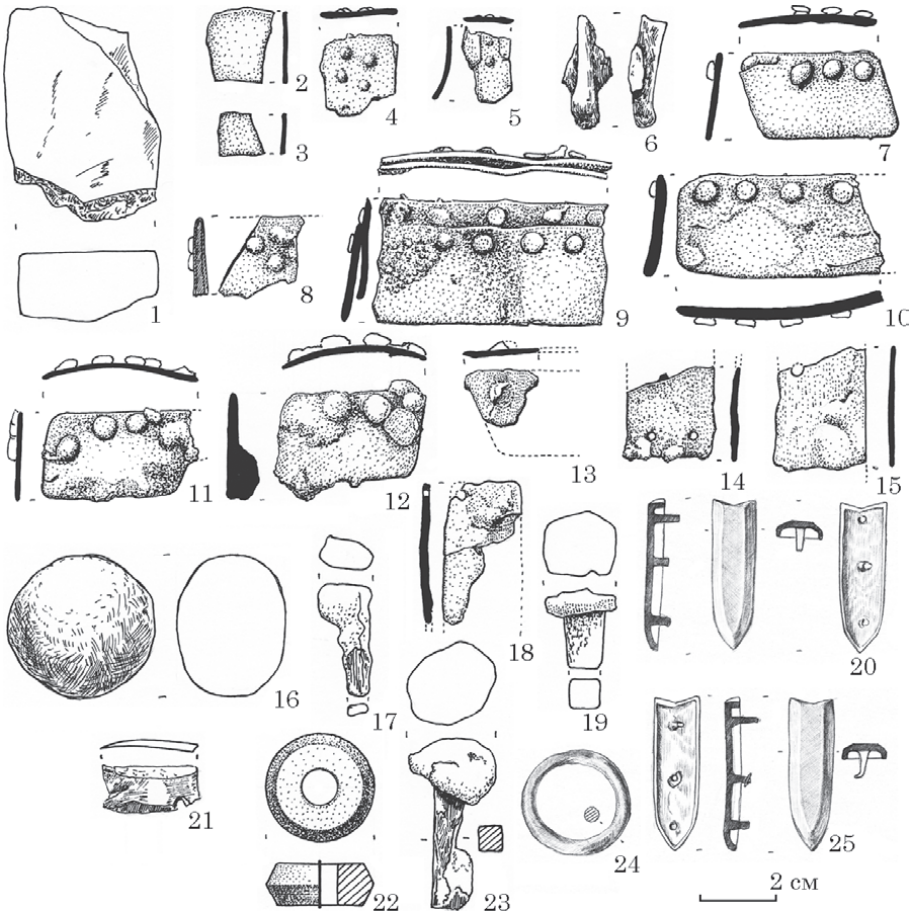

Рис. 4. Знахідки з траншеї 1: 1—6 — верхня частина валу, зовнішній бік; 7—16 — внутрішній бік валу; 17—19 — внутрішній бік валу, споруда 1; 20—25 — похований шар (1 — камінь; 2—15, 17—19, 23 — залізо; 16 — кераміка; 20, 24, 25 — білий метал; 21 — кремінь; 22 — пірофіліт)

починався в кв. 10 на позначці 70 та по схилу падав до відмітки 285 в кв. 14. Під ним в кв. 9—16, починаючи від вигорілої оборонної конструкції з глибини 55 (у кв. 9) до 455 (у кв. 16), виявлено шар жовтого піску, потужність якого збільшується зі сходу (0,6 м у кв. 9) на захід (до 1,2 м у кв. 16). Нижче в кв. 9—16 знаходився шар жовто-сірого піску з включенням білого піску, що виходив з-під дерев'яної конструкції, поступово потовщувався до 0,6 м в кв. 11—14 та потоншувався у західному напрямку до 0,2 м (у кв. 16). Нижня його межа лежала на позначках 120 (кв. 9) — 240 (кв. 15). Під оборонною конструкцією в кв. 8 починався шар сіро-жовтого піску з включенням дрібних вугликів та продовжувався до кв. 16, його товщина 0,2—0,5 м. Нижня межа цього шару опускалася з позначки 90 (кв. 8) до 530 (кв. 16), в кв. 11—13 він спирався на прошарок жовтого піску (товщина до 0,1 м). У кв. 13—16 обидва лежали на шарі сіро-жовтого плямистого піску, що починався в кв. 12 та потовщувався до 0,4 м в кв. 15. Нижня межа останнього понижалася уступами з глибини 183 (в кв. 12) до 545 (в кв. 15).

Усі вищезазначені шари складають верхню частину насипу валу з його зовнішнього боку. Тут виявлені: оселок, 4 фрагменти металевих пластин; фрагмент залізного предмета (рис. 3: 1—6). Шар містив фрагменти посудин XIII—XIV ст. (рис. 5: II).

Схил, на якому здійснювався насип валу, лежить під кутом не менше 30° відносно лінії горизонту. Отже, насипання ґрунту на такому схилі могло завершитися повним його опливанням, що, ймовірно, і розпочалося в ході робіт. Саме наявність двох ділянок — стрімкого та більш пологого падіння шару сірого піску з включенням вугликів є результатом опливання насипного ґрунту.

Нижня частина тіла валу із зовнішнього боку складається з двох шарів. Це вже згаданий шар, зафіксований з внутрішнього боку схилу валу, жовтого плямистого піску з включенням глини та білого піску. З нижньої частини тіла валу напільної (західної) ділянки походять фрагмент залізного предмета та уламки посудин XIII—XIV ст. (рис. 5: III). Загалом, за знахідками з різних ділянок валу слід визнати, що він зводився нетривалий час. З облаштуванням внутрішньої частини валу, скоріш за все, пов'язаний котлован споруди, що частково досліджений в кв. 1, 2, 17—19. У нижній частині заповнення споруди знахідки відсутні, що вказує на викопування котловану на початку робіт з насипання валу. Котлован споруди на рівні 270 в кв. 17—19 мав діаметр 2,4 м та звужувався до дна. В межах траншеї споруда досліджена на ширину

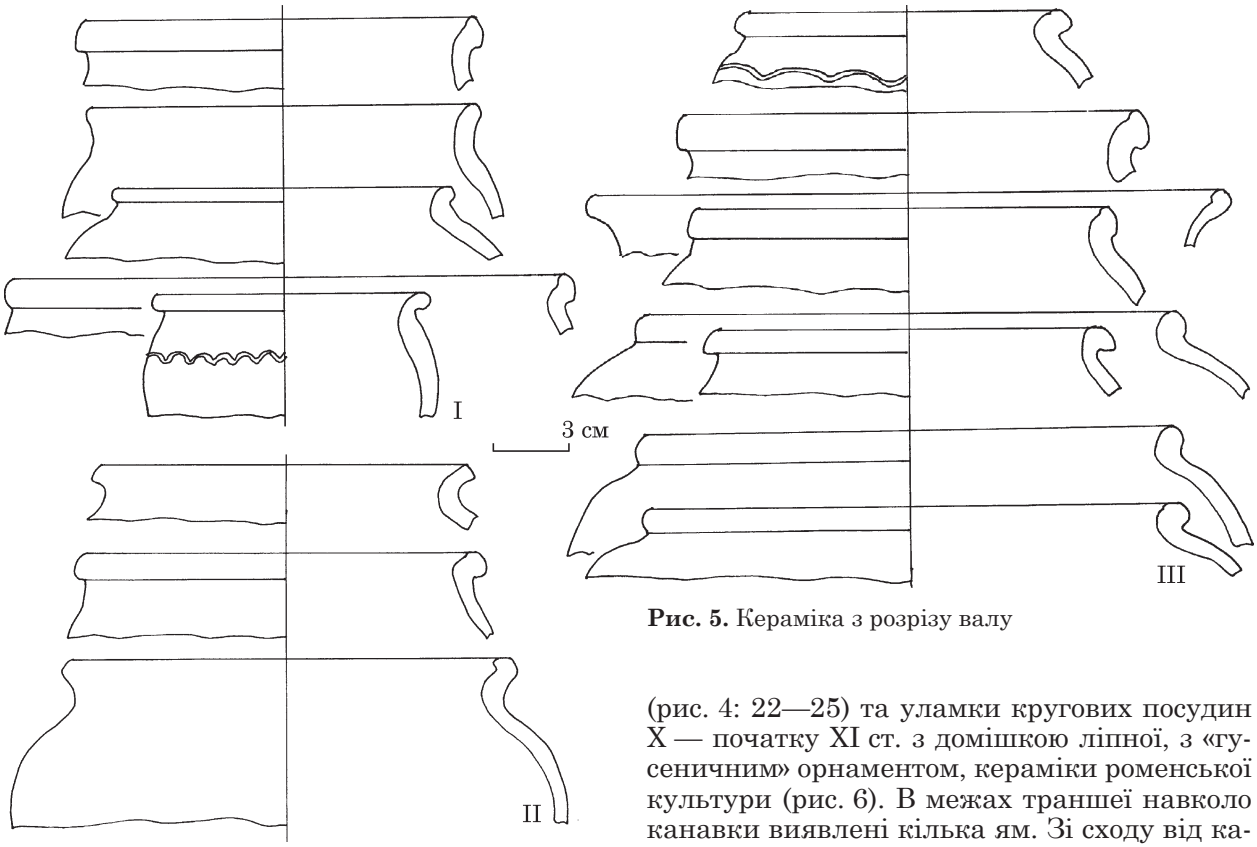

Рис. 5. Кераміка з розрізу валу

до 0,7 м, її глибина становить 2,3 м від рівня материка на майданчику городища. Із заходу до цього котловану примикав менш заглиблений (0,55 м від рівня материка) котлован, що зберігся на довжину 1,9 м та заходив під південну та північну стінки траншеї. Він був викопаний раніше за вищеописаний котлован. Заповнення меншого котловану складалося з одного шару та трьох прошарків. Верхній шар — темно-жовтий шаруватий суглинок з включенням дрібних вугликів, товщиною до 0,25 м. Нижче лежали (зверху вниз): темно-жовтий плямистий суглинок з включенням глини (товщина 0,06 м); світло-сірий плямистий суглинок (0,04 м); темно-жовтий шаруватий суглинок (0,02—0,06 м). Без матеріалу. Скоріш за все, у будівельників був намір викопати котлован споруди 1 ближче до валу, проте в процесі робіт він був зміщений у східному напрямку — у бік майданчика. Можна припустити, що зі споруди був узятий ґрунт для насипання валу, а власне котлован не використовувався і з часом був замитий. З похованих під валом шарів походять фрагменти посудин кінця X ст. (рис. 6). У шарі сірого плямистого щільного суглинку зафіксована пляма об'єкту, що нагадує канавку з похилими стінками та увігнутим дном, що знаходилося на глибині 0,33 м від рівня материка. Орієнтація канавки по лінії південний захід—північний схід. З канавкою пов'язані знахідки: ремінні кільце і два наконечники поясу, пірофілітове пряслице (рис. 4: 22—25) та уламки кругових посудин X — початку XI ст. з домішкою ліпної, з «гусеничним» орнаментом, кераміки роменської культури (рис. 6). В межах траншеї навколо канавки виявлені кілька ям. Зі сходу від канавки в кв. 4 виявлена округла в плані яма, діаметром 0,55 м та глибиною 0,15 м нижче рівня материка. Із заходу від канавки зафіксовані дві ями на відстані 0,4 м одна від другої. Яма в кв. 5 (діаметр 0,55 м, глибина 0,2 м) заходила під північну стінку траншеї. Заповнення ями — сіро-коричневий супісок з включенням вугликів на всю глибину. Яма в кв. 6 (діаметр 0,6 м, глибина 0,2 м) частково заходила під південну стінку траншеї. З рівня передматерика її заповнення представлене сіро-коричневим супіском з включенням вугликів. З ями походять уламки посуду X — початку XI ст. Однорідне заповнення канавки та ям, а також характер знахідок дозволяють висловити думку про синхронність їх функціонування. Поряд з вищеописаними ямами в кв. 6 зафіксовано згорілий стовп діаметром 0,15 м, від якого в материку залишилась ямка діаметром 0,12 м та глибиною 0,25 м. З похованих під валом шарів походять фрагмент залізного цвяха, кременева пластина, а також уламки кругових посудин кінця X — початку XI ст. з домішкою ліпного посуду роменської культури (рис. 6: 3, 7, 28). В кв. 3—9 материк залягає на позначках 210—278, далі на захід починає стрімко падати у бік рову (рівчака). Падіння рівня материка вказує, що в кв. 9 починається природний схил рівчака, на який був насипаний вал (Сита, Ситий 2018, с. 106—119).

Поховані шари на схилі рівчака мають таку ж структуру, що і на більш східній ділянці, лише шар передматерика — світло-

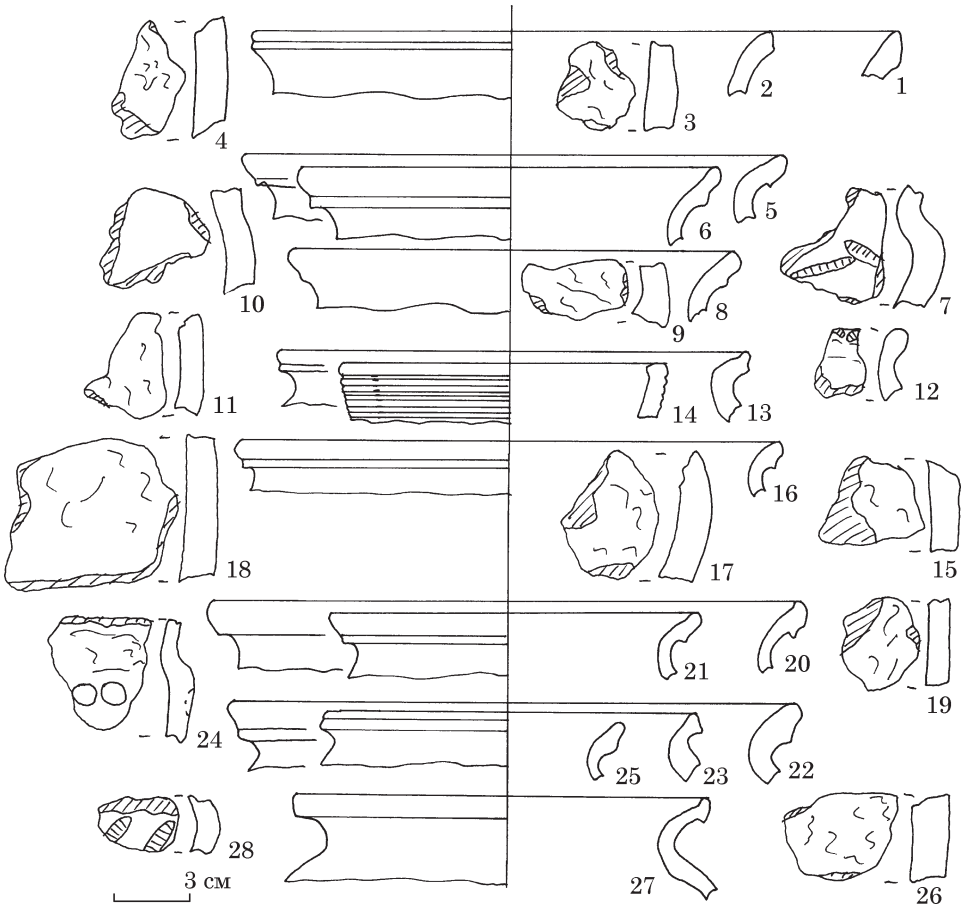

Рис. 6. Кераміка з похованого під валом шару та об'єктів

сірий щільний суглинок з включенням попелу потужніший (до 0,2 м в кв. 11). У кв. 11 на материковому схилі під вказаним шаром виявлена канавка під частокіл. Ширина канавки 0,3 м, вона звужувалася до дна, глибина до 0,5 м. В дні канавки зафіксовані три стовпові ямки діаметром до 0,25 м, глибиною до 0,1 м нижче дна канавки. З неї походить уламок вінця посудини кінця X ст., що вказує на співіснування частоколу та виявлених у похованому шарі споруд.

Характер досліджених об'єктів дозволяє стверджувати, що на утвореному рівчаками мису наприкінці X — на початку XI ст. існувала садиба, що мала укріплення легкого типу у вигляді частоколу, поставленого із західного боку (вздовж схилу природного яру). У зазначений час більш складні укріплення на цій території не практикувалися. У XIV ст. городищенські укріплення зводяться на незаселеному місці. Покладений в тіло валу ґрунт практично не містить слідів життєдіяльності. В ході подальших робіт з насипання валу, особливо під час перерви, відкладаються культурні рештки. Це чітко зафіксовано у шарі з кістками, що маркує два етапи зведення напільного боку валу.

На протилежній частині майданчика городища, на схід від напільного валу було закладено траншею 2. Вона була розташована на похилій стрілці мису, утвореного двома рівчаками. На стрілці мису городища, знаходиться землянка, викопана наприкінці XX ст. Зачистка стінок землянки дозволила отримати інформацію про склад культурного шару та його датування на східній ділянці городища. Дерновий шар вкривав ґрунт, що був викинутий під час викопування землянки. Під перекопом зберігся шар сірого піску товщиною 0,2—0,3 м, що на 1,0—3,0 м підстелений шаром жовто-сірого плямистого піску з включенням глини (товщина 0,20—0,25 м). Під зазначеними шарами на всю довжину стінки зафіксовано шар сірожовтого плямистого піску з включенням глини, товщиною 0,20—0,38 м. Цей шар лежав з ухилом із заходу на схід — у бік стрілки мису городища. На 1,0—4,0 м зачистки під ним простежено шар темно-сірого супіску, насиченого вугликами (товщина до 0,06—0,09 м). Нижче на 1,0 м фіксувався шар сірожовтого плямистого супіску, що у західному напрямку змінювався на шар жовто-сірого плямистого супіску, загальна товщина шарів до 0,17 м. Верхні шари — це тіло насипаного на стрілці мису городища тіла валу. Під ним з ухилом із заходу на схід лежав тонкий (0,06 м) шар темно-сірого плямистого супіску

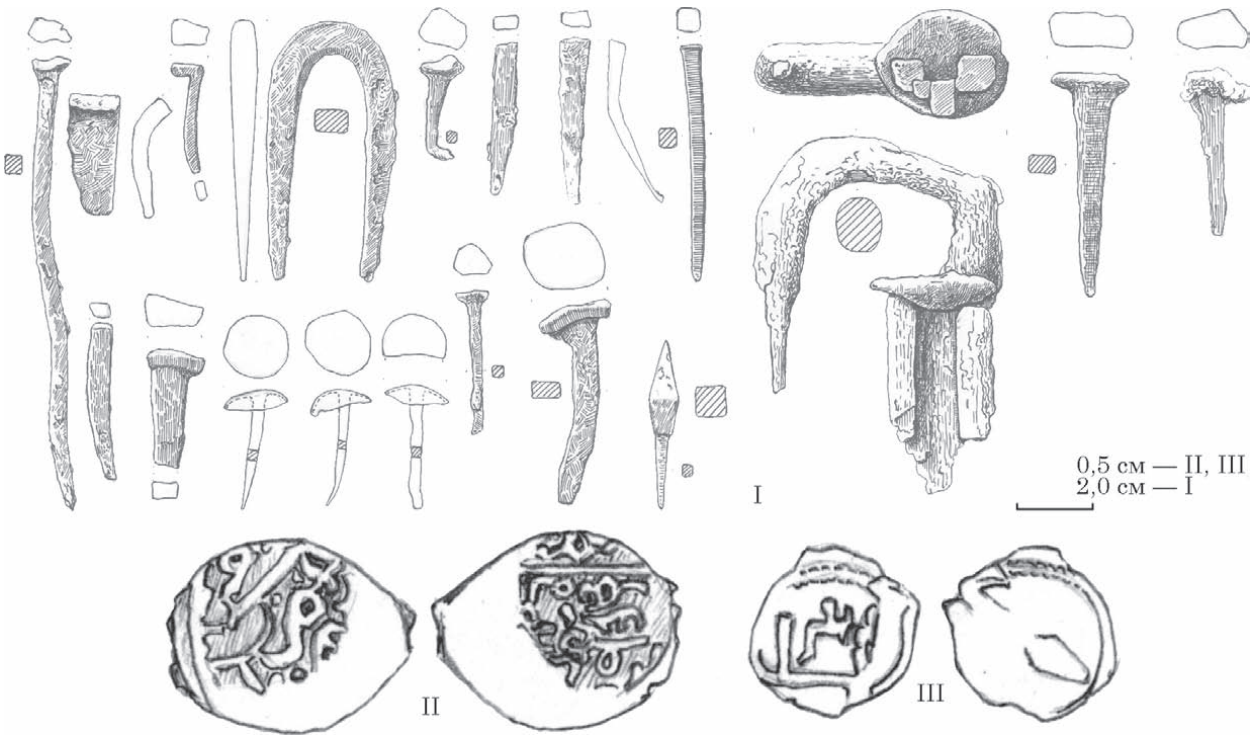

Рис. 7. Знахідки з культурного шару городища

з великою кількістю вугликів. На материку залягав шар сірого піску товщиною до 0,2 м. Лінія материка полого знижується із заходу на схід (падіння на 5,0 м становить понад 0,5 м). Таке падіння вказує на наближення зачистки до стрілки мису городища, де рівень материка починає стрімко падати у бік заплави р. Снов. У шарі темно-сірого плямистого супіску, насиченого вугликами, на 1,0 м зачистки північної стінки виявлено фрагмент вінця горщика, що датується другою половиною XIII ст. На захід від землянки на рівні сучасної денної поверхні простежується западина від котловану значної за розмірами споруди. В ході робіт на городищі було вирішено дослідити частину споруди. Тут, за 1,0 м на південь від північно-західного кута землянки, закладено траншею 3. Стратиграфія північної стінки траншеї 3 є продовженням профілю північної стінки сучасної землянки, що дозволяє простежити поширення шарів на захід, де додатково було здійснено зачистку 1. Простежені в зачистці 1 і траншеї 3 нашарування характеризують ділянку культурного шару на стрілці мису городища. Стрілку мису вкривав шар сірого піску, що не містив культурних решток. Згодом на ньому відклався шар темно-сірого супіску з включенням вугликів, причому насиченість вугликами зростає із заходу на схід — у бік стрілки мису. З цього шару походить уламок вінця горщика другої половини XIII ст. Можливо, вуглики є результатом випалювання рослинності під час заселення городища. З аналізу культурних нашарувань у східній частині городища, можна стверджувати, що доступ зі стрілки мису на городище було перекрито додатковим валом. Грунт для цього було взято з майданчика городища — з ділянки західніше місця розташування валу. Частина валу була змита у південному та північному напрямках (у рівчаки).

Рівчак, що був використаний для траси рову та насипу валу, має меридіональну орієнтацію, відповідно розширюючись у північному напрямку. Можна припустити, що будівельники хотіли влаштувати вал таким чином, щоб він проходив перпендикулярно до довгої осі мису, і тому частково присипали схил рівчака, що мав розширення на місці майбутнього північного краю валу.

У 2017 р. були проведені дослідження на забудові майданчика городища (траншея 4). Траншея починалася на схід від городищенського валу, проходила по майданчику і закінчувалася на південному краю городища (рис. 1).

Заплановані розміри траншеї орієнтованої довгою віссю по напрямку захід—схід становили 15 × 2 м, проте в ході робіт її східний край розширили у північному напрямку на 4—6 м, що загалом склало площу 56 м^2 (Скороход та ін. 2018 с. 8—21). Сучасна денна поверхня майданчика має ухил у східному напрямку. Під дерном знаходився шар темно-сірого супіску з включенням вугликів та пічини потужністю від 0,1 м до 0,3 м, що сформувався після загибелі городища, внаслідок існування тут лісу. Стратиграфічні спостереження (шар перекриває опливший після пожежі вал) та

керамічний матеріал дозволяють віднести час його формування до XV—XXI ст.

З цього шару походить численні залізні цвяхи, скоби, арбалетний болт, дві монети, свинцева куля та уламки залізних пластин (рис. 7: III). Перша монета — литовський денарій з «коломною» та «зі списом» кінця XIV ст. (рис. 7: II), та золотоординська — данг хана Тимур-кутлуга (796—802 рр. х.) відчеканена в Криму у 1393—1394 рр. (рис. 7: II).

Під вищеописаним шаром в кв. 1, 2 зафіксований опливший в бік площадки городища вал у вигляді сіро-жовтого плямистого супіску (потужність до 0,25 м). Під валом знаходився шар сіро-коричневого плямистого супіску з включенням дрібних вугликів з керамічним матеріалом кінця XIV — XV ст. (рис. 8). Наявність у цьому шарі вугликів вказує на завершення його формування після пожежі укріплень городища у XV ст. Звідси походять залізні цвяхи, металеві стрижні, оселок, скребачка, ніж, уламки металевих прикрас та поясна пряжка.

На материку знаходиться похований шар з керамічним матеріалом, що вказує на час його формування від X до кінця XIV ст. Основна потужність шару сформувалася до початку XI ст., а на його верхній межі (під час побудови валу) відклалася невелика кількість матеріалів, що залишилися від будівельних робіт кінця XIV ст. З похованого (під валом та середнім шаром) шару — сіро-коричневого шаруватого супіску (товщина до 0,25 м) на непошкоджених ділянках виявлені знахідки: пінцет, два металеві стрижні, скоба та цвях. У цьому шарі, що утворився у X — на початку XI ст., виявлені знахідки від існування на цій території садиби давньоруського часу.

У південній частині траншеї було виявлено котлован споруди 1, що загинула у пожежі. У верхній частині заповнення зафіксовано велику кількість вугілля та пічини, подекуди виявлені недогорілі рештки конструкцій. Над спорудою та навколо неї виявлено фрагменти прикрас з кольорового металу, залізні стрижні та цвяхи.

Під шаром сіро-коричневого супіску з великою кількістю вугликів та пічини, біля стін споруди фіксуються окремі прошарки у вигляді сірого супіску з включенням піску — це викид ґрунту під час побудови котловану та встановлення його дерев'яних конструкцій. Товщина шару — до 0,1 м, а його поширення до 0,4 м від дерев'яних стін. Це пояснюється неглибоким котлованом (в основному ґрунт був взятий під час закопування вертикальних деревин).

Котлован споруди мав підпрямокутну форму. В межах розкопу фіксується північно-західний кут котловану (всі інші знаходяться південіше південної стінки траншеї).

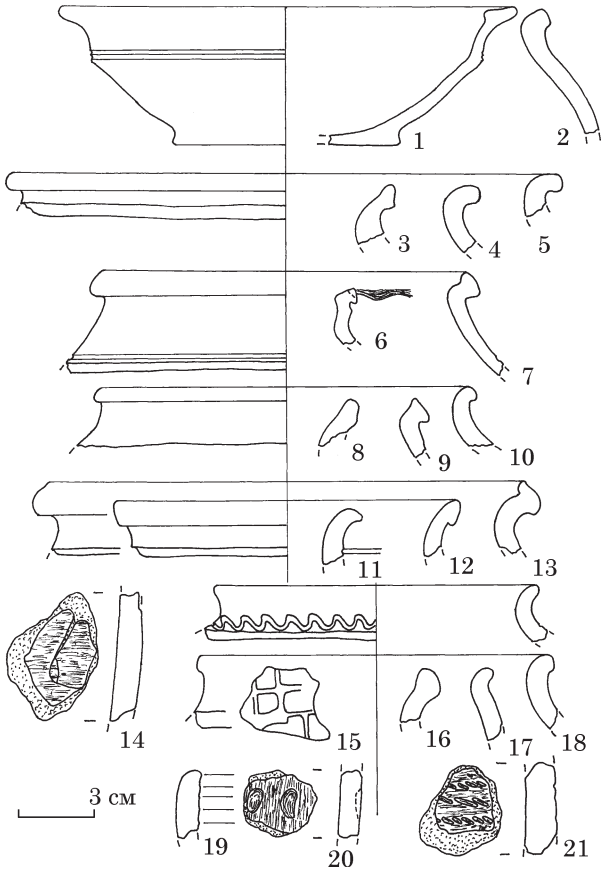

Рис. 8. Кераміка з культурного шару городища

Орієнтація довгої стінки споруди по лінії захід—схід з відхиленням на 30° до півночі — паралельно до південного краю городища. Споруда була побудована паралельно краю городища.

Напільний вал на південній стороні городища дещо повертає і йде вздовж південного краю городища. Можливо, таке підвищення (продовження валу) утворилося саме за рахунок наявності вздовж південного краю городища (на ділянці наближеній до валу) залишків руйнації споруд, одну з яких ми і виявили в межах траншеї 4.

Заповнення решток споруди і утворило на краю городища невелике підвищення у вигляді невисокого валу. Це пов'язано з тим, що у конструкції споруди у значній кількості використовувалася глина, що під час пожежі перетворилася на пічину і її об'єм не зменшився, утворивши на місці розташування споруди невелике підвищення.

Заповнення споруди 1 в першу чергу складалося з недогорілих залишків деревини. Нижня частина дерев'яних конструкцій у пожежі не згоріла, а лише обвуглилася і залишилася на своєму місці. Із ділянки зі згорілим деревом виявлена залізна пластина із заклепкою (від обладунку?; рис. 9: 17).

У материку споруда 1 простежується у вигляді ямок та канавок від стовпів, що під-

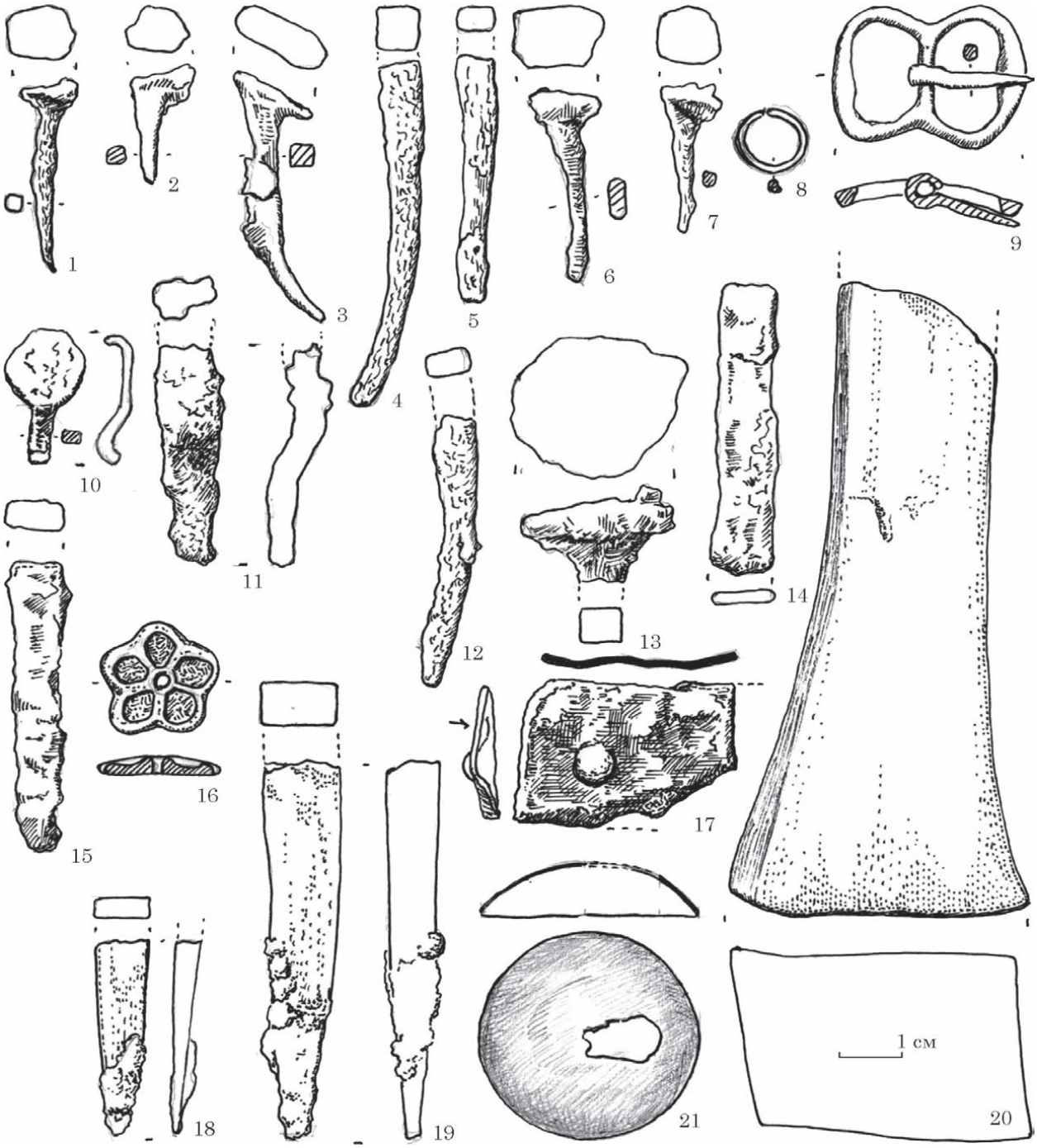

Рис. 9. Знахідки зі споруди 1

силювали кутове з'єднання дерев'яної конструкції стін, що були складені з напівколод. У культурному шарі навколо споруди і в її заповненні виявлені півсферичної форми прикраси з кольорового металу з посрібленою поверхнею (рис. 9: 21; 10). Вірогідно, це прикраси від кінської упряжі. Із заповнення споруди походять, металеві прикраси, черешок ножа, кольчужне кільце, панцирна пластина, залізна цвяхи тощо (рис. 9). Із заповнення споруди також походить кераміка післямонгольського часу та уламки двох цеглин (рис. 11). У південно-західній частині споруди виявлена частина кругової посудини (інша її частина залишилася за межами траншеї і за її південною стінкою); так як вінце посудини відсутнє точно датувати її складно (Скороход, Сита, Сорокін 2019, с. 347—349).

За матеріалами споруда 1 датована першою половиною XV ст. Походження двох уламків цеглин поки що залишається не визначеним.

Окрім досліджень городища, було обстежено територію посаду, де виявлено культурні нашарування різної потужності. З культур-

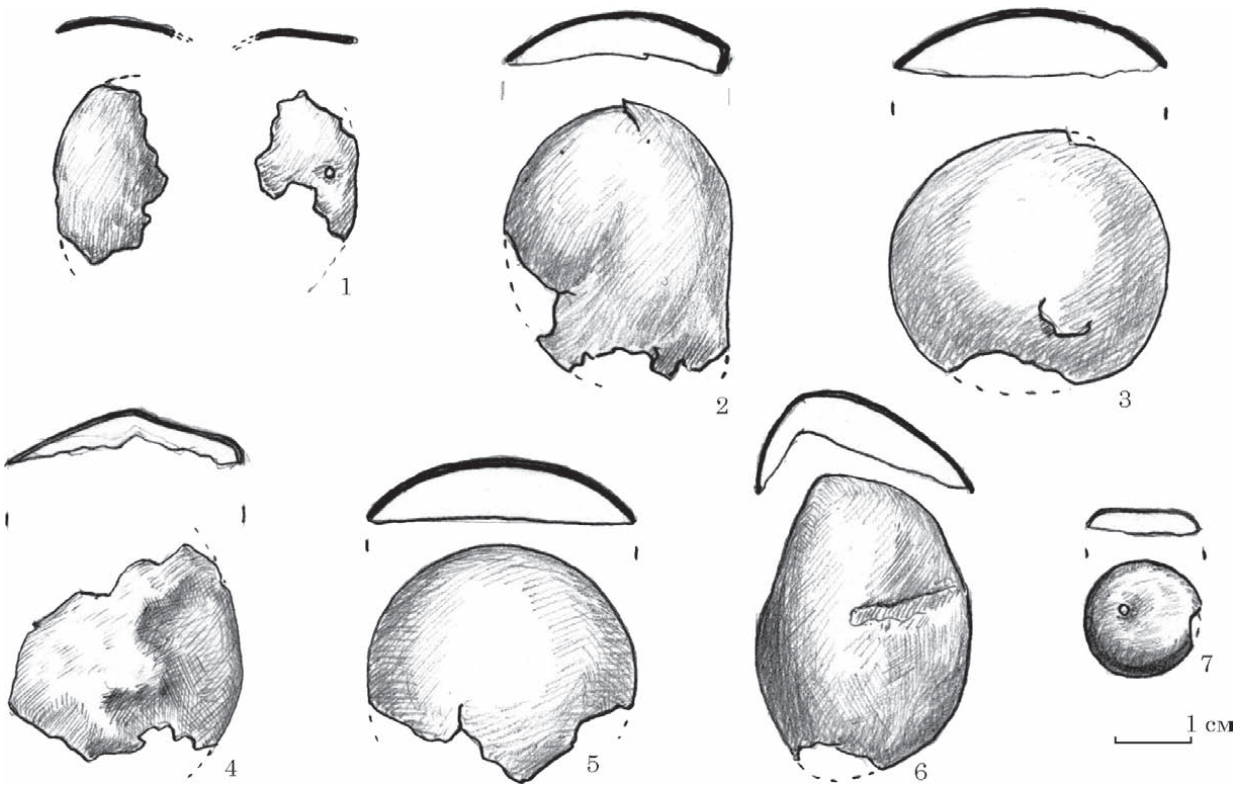

Рис. 10. Знахідки напівсферичних прикрас зі споруди 1

ного шару отримані індивідуальні знахідки, та кераміка, що підтверджують заселення цієї території у XIV—XV ст. Це дві залізні шпори, пряжка від підпруги, свинцева куля, грузик, уламки цвяхів та скоб, фрагменти цвяхів, залізних предметів, тощо (рис. 12). У 2018 р. з метою пошуку додаткових оборонних конструкцій на околиці посаду було закладено дві траншеї.

Ділянка посаду, розташованого із заходу від рову городища, в плані має овалоподібну форму і з півдня та півночі обмежена рівчаками, які із західного боку майже сходяться своїми витоками. Вузька горловина, утворена двома витоками рівчаків, має полосу рослинності у вигляді старих дерев, що відмежовують посад городища від інших ділянок тераси правого берега р. Снов. Наявність смуги дерев, розташованих між витоками двох рівчаків, дозволила висловити припущення про наявність перешкоди, що не дала можливості мешканцям Седнева розорювати дві ділянки тераси суцільною площею. Розташування витоків двох рівчаків досить близько один від одного вказувало на те, що ця горловина могла бути перекрита в давнину якимось типом укріплень. З метою перевірки, на окремих ділянках підвищень було здійснено дослідження (траншеї 2, 3) [1] (рис. 1).

1. Траншея 1 була закладена на посаді у 2015 р.

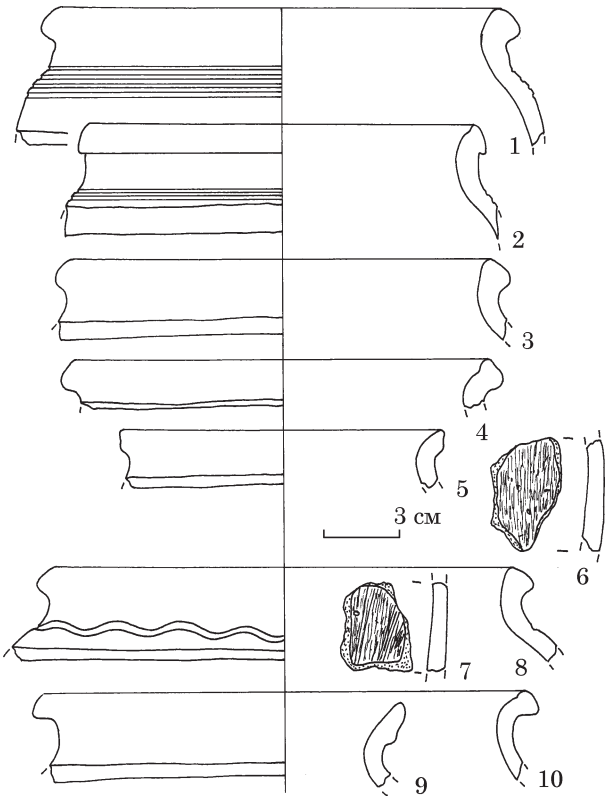

Рис. 11. Кераміка зі споруди 1

Траншея 2, розміром 1 × 10 м, закладена перпендикулярно до ділянки витоку південного рівчака за 3 м на південь від польової дороги, що йде із заходу в бік городища. Траншея починалася біля краю оранки і

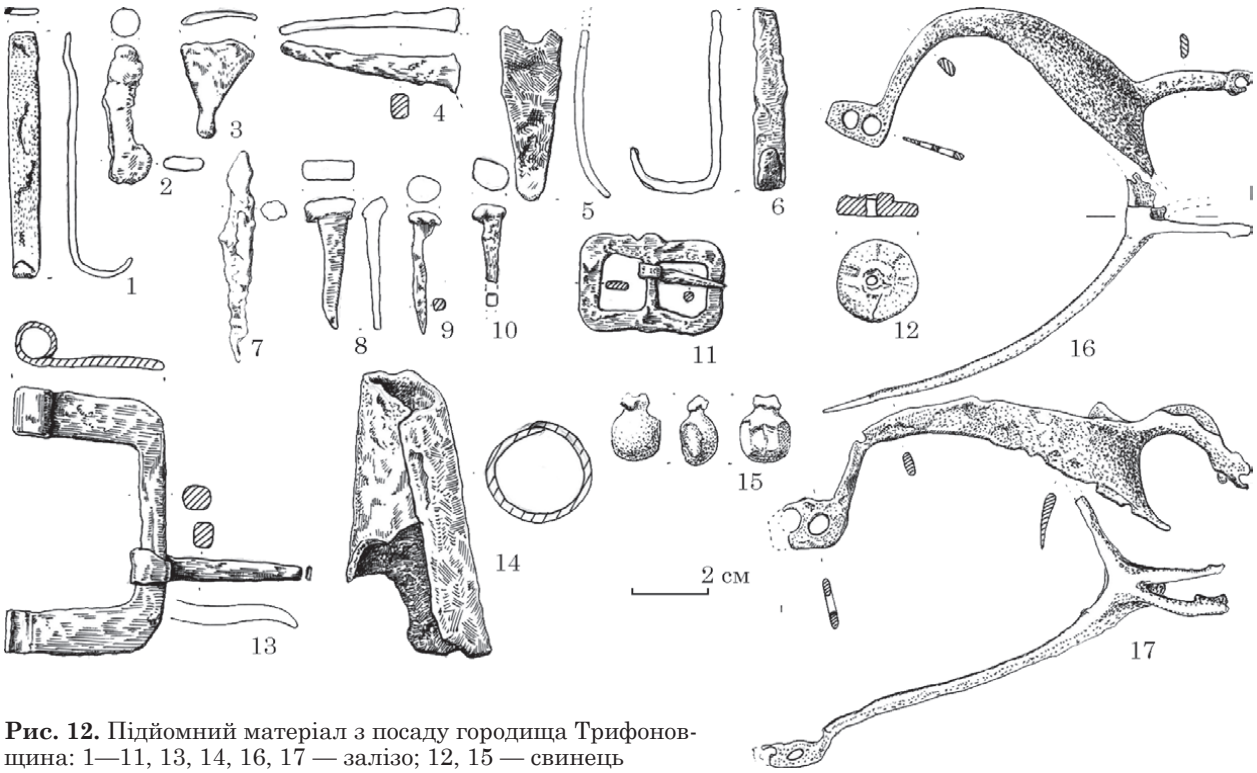

Рис. 12. Підйомний матеріал з посаду городища Трифоновщина: 1—11, 13, 14, 16, 17 — залізо; 12, 15 — свинець

Рис. 13. Празький гріш Карла Першого з культурного шару посаду городища Трифоновщина

йшла у западину рівчака. Орієнтація довгої осі траншеї по напрямку південь—північ з відхиленням на 30° до заходу.

У траншеї вдалося зафіксувати легкі укріплення на ділянці витоку південного рівчака на західній межі посаду. Залишки укріплень складалися з двох канав. Канава 1 прорізала шар передматерику і розташовувалася перпендикулярно до напрямку траншеї і паралельно до напрямку рівчака. Ширина канавки у верхній частині сягає 2,0 м і звужується до 1,0 м (по дну). Заповнення канавки складається з кількох шарів та лінзи, по дну (ближче до її північної стінки) виявлені дві стовпові ямки діаметром до 0,4 м (глибина 0,02 та 0,14 м нижче дна канавки). Наявність таких конструкцій засвідчує, що з північного (внутрішнього по відношенню до ділянки посаду городища) краю рівчака була викопана канавка шириною 1,0 м, в яку, вздовж північної стінки, були вертикально встановлені дерев'яні стовпи діаметром близько 0,3 м.

З півдня від канавки 1 виявлено канавку 2, що мала ширину 1,4 м у верхній частині і звужувалася до 0,5 м — у нижній. Канавка 2 частково перекрита заповненням рівчака (шар темно-сірого супіску). Судячи зі стратиграфії, заповнення канавки 2 можна інтерпретувати, як сліди руйнації (завал) оборонних конструкцій, розташованих у канавці 1. Наявність глини і пічини вказує на той факт, що дерев'яна конструкція була обмазана глиною по поверхні. В результаті пожежі (на що вказують вуглики) глина обмазки частково перетворилася на пічину.

За результатами досліджень у траншеї 2 можна інтерпретувати, що з північного (внутрішнього) боку рівчака були викопані дві паралельні канавки розташовані на відстані 0,1 м. В північну канавку були поставлені вертикальні дерев'яні конструкції гостроко-

лу по поверхні обмазані глиною. Ґрунт з канавки був викинутий у північному напрямку (підпирав гострокіл з внутрішнього боку укріплень), ґрунтом з іншої канавки були засипані нижні кінці гостроколу. Гострокіл в бік посаду мав тверду материкову стінку та підсипку. Імовірно, що під час штурму гострокіл був повалений в бік русла рівчака, в результаті чого до заповнення канавки 2 потрапили залишки горілого гостроколу.

З метою підтвердження наявності подібних укріплень на ділянці північного рівчака, перпендикулярно йому, закладена траншея 3 (орієнтація траншеї довгою віссю з північного заходу на південний схід).

На схилі материка ближче до північно-східної стінки траншеї зафіксовано заглиблену у материку канавку. Її заповнення складається з двох шарів: верхнього — темно-сірого супіску з включенням пічини (потужність до 0,45 м) і нижнього — сіро-жовтого супіску потужністю до 0,05 м. Канавка викопана на схилі рівчака мала ширину до 0,5 м (у верхній частині) і 0,25 м (у нижній). Отримані результати ідентичні матеріалам попередньої траншеї і виявлена канавка є слідами від конструкцій гостроколу. Це підтверджується і наявністю пічини у верхньому її заповненні та пічини з вугликами у шарах, розташованих навколо. Все це засвідчує знищення ділянки гостроколу у вогні.

Сліди штурму городища у вигляді згорілих конструкцій на верхівці валу городища Трифоновщина та сліди вугликів та пічини на місці існування гостроколу разом з вінцем горщика кінця XIV — початку XV ст. знайденим з внутрішнього боку від укріплення може вказувати на той факт, що це була одна пожежа, яка відбулася у першій половині XV ст.

Ділянка посаду городища Трифоновщина мала легкі укріплення з боку поля, що з'єднували ділянку між витоками південного та північного рівчаків. Час побудови гостроколу, можливо, передував побудові укріплень городища. Не виключено, що гострокіл був першим укріпленням і проіснував до загибелі укріплень городища у полум'ї пожежі. Легкі укріплення на посаді можна було досить швидко збудувати, але і досить легко взяти під час штурму. Скоріш за все під час штурму їх ніхто і не захищав.

У 2018 р., були проведені дослідження на посаді навпроти городища, що відмежовувалися ровом, за 3—4 м від краю рову (поруч з місцем, де у сезоні 2017 р. було знайдено дві середньовічні шпори).

Спочатку було закладено траншею 1 розмірами 1 × 7 м, орієнтовану по осі схід—захід, згодом ділянку було розширено до розкопу 1, що через прирізки отримав складну конфігурацію, площею 37 м^2.

За результатами робіт тут було виявлено частину споруди середини XVII — XVIII ст., ділянку курганного ровику X ст. Матеріали татарсько-литовської доби виражені культурними нашаруваннями зі знахідками фрагментів кераміки XIV—XV ст. та монети Карла Першого (1346—1378 рр.) (рис. 13; Скороход та ін. 2020).

Слід висловити кілька думок про час існування городища і його загибелі в полум'ї пожежі. Досить широке датування у рамках XIV—XV ст. дає нам кераміка та виявлений у траншеї арбалетний болт. Вужче датування дають нумізматичні знахідки двох монет із білого металу, виявлених у культурному шарі траншеї 4. Литовський денарій з «коломною» та «зі списом» кінця XIV ст., та золотоординська — данг хана Тимур-кутлуга (796—802 рр. х.) відчеканена в Криму у 1393—1394 рр. Нумізматичні знахідки вказують на час побудови укріплень — кінець XIV ст. (затвердження Литви у регіоні) і їх загибель — у першій половині XV ст.

Датування керамічного матеріалу виявленого на городищі та посаді в ур. Трифоновщина відбувалося за аналогічними матеріалами Середнього Подніпров'я. Подібна кераміка за матеріалами досліджень Києва стала предметом дисертаційного дослідження О. В. Оногди (Оногда 2008, с. 498). За київськими матеріалами подібну кераміку можна датувати в рамках XIV ст. Скоріш за все, укріплення городища Трифоновщина були збудовані після приєднання території Чернігово-Сіверщини до Литовської держави. Невеликі розміри городища свідчать про незначну кількість населення, що було спроможне захищати новозбудовану фортецю, а нечисельний археологічний матеріал та наявність слідів загибелі городища внаслідок пожежі — про досить короткий час існування пам'ятки. Виявлений під час розкопок на території пам'ятки матеріал XIV ст. в контексті згадки Сновська в «Списке городов дальних и ближних» (1375—1381 рр.; Тихомиров 1952, с. 214—259) та «Списку міст Свидригайла» (1432 р.; Коцебу 1835) дозволяє підняти завісу над «темним» періодом в історії Седнева. Письмові джерела під 1621 р. згадують дві слободи — осередки заселення Седнева (Горобець 2014, с. 157—159). Якщо місце першого осередку заселення визначається досить впевнено (в центрі Седнева), то на місце другого осередку заселення може претендувати городище Трифоновщина.

ЛІТЕРАТУРА

Горобець, С. 2014. *Заснування і походження назв сіл Чернігівського району*. Чернігів: Лозовий В. М.

Журнал… 1908. *Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга 1888—1902 гг.* Санкт-Петербург: Р. Голике и А. Вильборг.

Коваленко, В. 2007. Сновськ і «Сновська тисяча». В: Демченко, Т. П. (ред.). *Містечко над Сновом*. Ніжин: Аспект-Поліграф, с. 25-85.

Коваленко, В. П. 1984. Исследования летописного Сновска. *Археологические открытия 1982 года*, с. 271-272.

Коцебу, А. 1835. *Свитригайло, великий князь Литовский или Дополнение к историям Литовской, Российской, Польской и Прусской*. Санкт-Петербург: Медицинский департамент Министерства внутренних дел.

Моця, О. П., Ногін, Є. В., Сита, Л. Ф. Ситий, Ю. М., Скороход, В. М., Терещенко, О. В. 2015. *Науковий звіт про археологічні дослідження на території смт Седнів Чернігівського району Чернігівської області*. НА ІА НАН України, ф. 64.

Моця, О. П., Сита, Л. Ф. 2018. Дослідження в смт Седнів у 2015 р. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 321-323.

Мултанен, В. 2007. Археологічні пам'ятки Седнiва та його околиць. В: Демченко, Т. П. (ред.). *Містечко над Сновом*. Ніжин: Аспект-Поліграф, с. 12-25.

Мултанен, В. 2015. Городище Трифоновщина. В: Ілляшенко, Е., Коваленко, О. (ред.). *Звід пам'яток історії та культури України. Чернігівська область*. 1: Чернігівський район. Чернігів: Десна Поліграф, с. 112-113.

Оногда, О. 2008 Основні типи оздоблення київської кераміки другої половини XIII — початку XVI ст. *Наукові записки з української історії*, 20, с. 497-503.

Самоквасов, Д. Я. 1916. *Могильные древности Северянской Черниговщины*. Москва: Синод.

Сита, Л., Ситий, Ю. 2018. Городище литовського часу в смт Седнів. В: Коваленко, О. Б. (ред.). *Подесення в контексті европейської історичної і природної спадщини*, 1. Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, с. 106-119.

Скороход, В. М., Сита, Л. Ф., Ситий, Ю. М. 2018. *Науковий звіт про археологічні дослідження на території смт Седнів Чернігівського району Чернігівської області у 2017 р.* НА ІА НАН України, ф. 64.

Скороход, В. М., Сорокін, С. О., Ситий, Ю. М. 2019. *Науковий звіт про археологічні дослідження на території смт Седнів Чернігівського району Чернігівської області у 2018 р.* НА ІА НАН України, ф. 64.

Скороход, В., Сита, Л., Сорокін, С. 2019. Дослідження Седнівського археологічного комплексу. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 347-349.

Скороход, В., Сорокін, С., Ситий, Ю., Терещенко, О. 2020. Дослідження в урочищі Орешня в смт Седнів. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 266-268.

Тихомиров, М. Н. 1952. Список русских городов дальних и ближних. *Исторические записки*, 40, с. 214-259.

REFERENCES

Horobets, S. 2014. *Zasnuvannia i pokhodzhennia nazv sil Chernihivskoho raionu*. Chernihiv: Lozovyi V. M.

Zhurnal… 1908. *Zhurnal raskopok N. E. Brandenburga 1888—1902 gg.* Sankt-Peterburg: R. Golike i A. Vilborg.

Kovalenko, V. 2007. Snovsk i «Snovska tysiacha». In: Demchenko, T. P. (ed.). *Mistechko nad Snovom*. Nizhyn: Aspekt-Polihraf, s. 25-85.

Kovalenko, V. P. 1984. Issledovaniia letopisnogo Snovska. *Arkheologicheskie otkrytiia 1982 goda*, s. 271-272.

Kotcebu, A. 1835. *Svitrigailo, velikii kniaz Litovskii ili Dopolnenie k istoriiam Litovskoi, Rossiiskoi, Polskoi i Prusskoi*. Sankt-Peterburg: Meditcinskii departament Ministerstva vnutrennikh del.

Motsia, O. P., Nohin, Ye. V., Syta, L. F., Sytyi, Yu. M., Skorokhod, V. M., Tereshchenko, O. V. 2015. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na terytorii smt Sedniv Chernihivskoho raionu Chernihivskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64.

Motsia, O. P., Syta, L. F. 2018. Doslidzhennia v smt Sedniv u 2015 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 321-323.

Multanen, V. 2007. Arkheolohichni pam'iatky Sedniva ta yoho okolyts. In: Demchenko, T. P. (ed.). *Mistechko nad Snovom*. Nizhyn: Aspekt-Polihraf, s. 12-25.

Multanen, V. 2015. Horodyshche Tryfonovshchyna. In: Illiashenko, E., Kovalenko, O. (ed.). *Zvid pam'iatok istorii ta kultury Ukrainy. Chernihivska oblast*. 1: Chernihivskyi raion. Chernihiv: Desna Polihraf, s. 112-113.

Onohda, O. 2008 Osnovni typy ozdoblennia kyivskoi keramiky druhoi polovyny XIII — pochatku XVI st. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 20, s. 497-503.

Samokvasov, D. Ia. 1916. *Mogilnye drevnosti Severianskoi Chernigovshchiny*. Moskva: Sinod.

Syta, L., Sytyi, Yu. 2018. Horodyshche lytovskoho chasu v smt Sedniv. In: Kovalenko, O. B. (ed.). *Podesennia v konteksti yevropeiskoi istorychnoi i pryrodnoi spadshchyny*, 1. Chernihiv: Natsionalnyi universytet «Chernihivskyi kolehium» imeni T. H. Shevchenka, s. 106-119.

Skorokhod, V. M., Syta, L. F., Sytyi, Yu. M. 2018. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na terytorii smt Sedniv Chernihivskoho raionu Chernihivskoi oblasti u 2017 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64.

Skorokhod, V. M., Sorokin, S. O., Sytyi, Yu. M. 2019. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na terytorii smt Sedniv Chernihivskoho raionu Chernihivskoi oblasti u 2018 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64.

Skorokhod, V., Syta, L., Sorokin, S. 2019. Doslidzhennia Sednivskoho arkheolohichnoho kompleksu. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 347-349.

Skorokhod, V., Sorokin, S., Sytyi, Yu., Tereshchenko, O. 2020. Doslidzhennia v urochyshchi Oreshnia v smt Sedniv. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 266-268.

Tikhomirov, M. N. 1952. Spisok russkikh gorodov dalnikh i blizhnikh. *Istoricheskie zapiski*, 40, s. 214-259.

O. P. Motsia, V. M. Skorokhod, L. F. Syta

ARCHAEOLOGICAL SITE OF THE POST-MONGOLIAN PERIOD NEAR SEDNIV

Archaeological sites of Sedniv and its outskirts have been studied since the end of the 19th century and, despite the attention of scientists, systematic extencive researches were concentrated mainly around hillforts that could be associated with the Chronicle Snovsk.

At the Sedniv territory there are at least three hillforts, and one of which — Tryfonovshchyna hillfort — has never been excavated before 2015. It is located in the south-eastern part of the village, 100 m from the

edge of the right bench over the flood land (shooter cape 20 m high). On the western side the hillfort cuted by the moat up to 20 m wide and 6.0 m deep and defensive rampart up to 1.5 m high (on the western side of the site). The hillfort is of triangular shape. On the western side in the middle of rampart from the bottom of the moat to the northeast there is a ramp-road up to 30 m long. Archaeological excavations of the Tryfonovshchyna hillfort were necessary due to ascertain the chronology of the site.

In order to find out the time of construction of the fortifications the archaeological profile of defensive rampart was made. It was received the interesting stratigraphic situation of its formation. The remains of wooden-earth cages (klet) of rampart have been found which burned in a fire of the late 14th — early 15th century. The rampart cages were build along the perimeter of the hillfort, and the additional defensive line in the eastern separate part of cape was erected.

Research on the Tryfonovshchyna hillfort made it possible to discover the cultural layers and objects of the post-Mongolian period. The discovered building of the late 14th — early 15th century displays the tradition of the constructions of the site. The part of additional defensive line (stockade) outside the hillfort has been explored as well.

The stratigraphic observations of the fortifications and the constructions of the site indicate it's destruction in a powerful fire. Finds of the weapons (crossbow bolt, iron plates from Mongolian armor, chain mail rings), elements of military clothing, numismatic finds make it possible to suggest the military conflict between the Lithuanian and Golden Horde troops in the late 14th — early 15th century.

Keywords: site, cultural layer, Sedniv, Trifonovshchina, bulwark, wall, defensive moat.

Одержано 25.01.2021

МОЦЯ Олександр Петрович, член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу, ІА НАН України, Київ, Україна.
MOTSIA Oleksandr, Corresponding Member of the National Academy of Science of Ukraine, Dr. hab., Prof., Institute of Archaeology of NASU, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-9032-0881, e-mail: oldrus@ukr.net.

СИТА Людмила Федоровна, старший науковий співробітник, Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського, Чернігів, Україна.
SYTA Ljudmyla, Senior Researcher, Chernihiv Regional Tarnovski Historical Museum, Chernihiv, Ukraine.
ORCID: 000-0001-8434-9231, e-mail: lfsyta@gmail.com.

СКОРОХОД В'ячеслав Миколайович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Чернігів, Україна.
SKOROKHOD Viacheslav, Ph. D., Senior Researcher, Institut of Archaeology of NASU, Chernihiv, Ukraine.
ORCID 0000-0001-5317-0896, e-mail: skorohod-sv@ukr.net.

УДК 904.3(477.411)"653" DOI: 10.37445/adiu.2021.01.12

А. О. Козловський, В. О. Крижановський

САДИБИ-ДВОРИ РЯДОВИХ МЕШКАНЦІВ КОПИРЕВОГО КІНЦЯ

Статтю присвячено дослідженню споруд різноманітного призначення, які входили до складу давньоруських садиб-дворів, виявлених під час археологічних розкопок на території Копиревого кінця у місті Києві.

Ключові слова: *Давній Київ, Копирів кінець, давньоруська забудова, садиби, двори.*

Згідно з писемними свідченнями та археологічними даними, на території стародавнього Києва з кінця X ст. фіксуються численні садиби та окремі двори, що належали князям, боярам, купцям, ремісникам і звичайним мешканцям. Ці садиби та двори були окремими складними житлово-господарчими комплексами, до складу яких входили як житлові, так і різноманітні господарчі споруди, як правило, обнесені тином (Харламов 1977; Свердлов 1983, с. 66—67). Деякі з садиб, що знаходилися за межами міських фортифікаційних споруд, мали власні укріплення. У сучасній історичній літературі виокремлюються міські та сільські садиби князів, бояр та монастирів (Свердлов 1983, с. 109—115). Вірогідно, садиби, які розташовувалися біля великих міст, зокрема Києва, могли поєднувати риси як міських, так і сільських садиб. Вони займали більшу площу, порівняно з міськими; на них, крім житлових споруд, знаходилися будівлі найрізноманітнішого призначення: комори, сушильні, пивоварні, великі погреби та ремісничі майстерні.

Про наявність дворів на території Копиревого кінця до останнього часу було відомо лише з писемних джерел, зокрема, під 1140 р. в Іпатіївському літописі читаємо: *«Рушив Всеволод Ольгович із Вишгорода до Києва, виладнавши полки. І, прийшовши, став він коло города в Копиревому кінці, і почав підпалювати двори, які є перед городом у Копиревому кінці, місяця березня в четвертий день»* (Махновець 1989, с. 191). На жаль, за текстом літопису не можна визначити, кому належали ці двори, яку вони мали площу, які споруди на них знаходилися, чим займалися їхні мешканці. Лише археологічні дослідження дають можливість з'ясувати питання топографії і площі середньовічного двору, за характером об'єктів і знахідок з'ясувати майновий стан і вид господарської (виробничої) діяльності його мешканців, тобто, дати соціально-економічну характеристику конкретного домогосподарства (Козюба 2010, с. 124). Старокиївською експедицією за останні роки були проведені значні археологічні роботи на території Копиревого кінця на достатньо великих площах, що дало можливість виділити і дослідити кілька дворів-садиб, які належали різним за соціальним станом мешканцям.

Зокрема, дві великі укріплені садиби було досліджено неподалік від Львівської площі (Мовчан, Козловський, Ієвлев 2006, с. 287—288; Мовчан, Климовський 2006, с. 225—226). Садиби були досліджені частково, їхні площі могли становити від 3 000 до 5 000 м^2. Фортифікаційні споруди на них складалися з рову та досить потужного частоколу. Садиба, яка знаходилася на Кудрявському узвозі, виникла у кінці X ст. та існувала до початку XI ст. (Мовчан, Климовський 2004), а садиба по вул. Січових Стрільців виникла на початку XI ст. та існувала приблизно до середини XII ст. (Мовчан, Козловський, Ієвлев 2005а). Обидві садиби мали важливе стратегічне

© А. О. КОЗЛОВСЬКИЙ, В. О. КРИЖАНОВСЬКИЙ, 2021

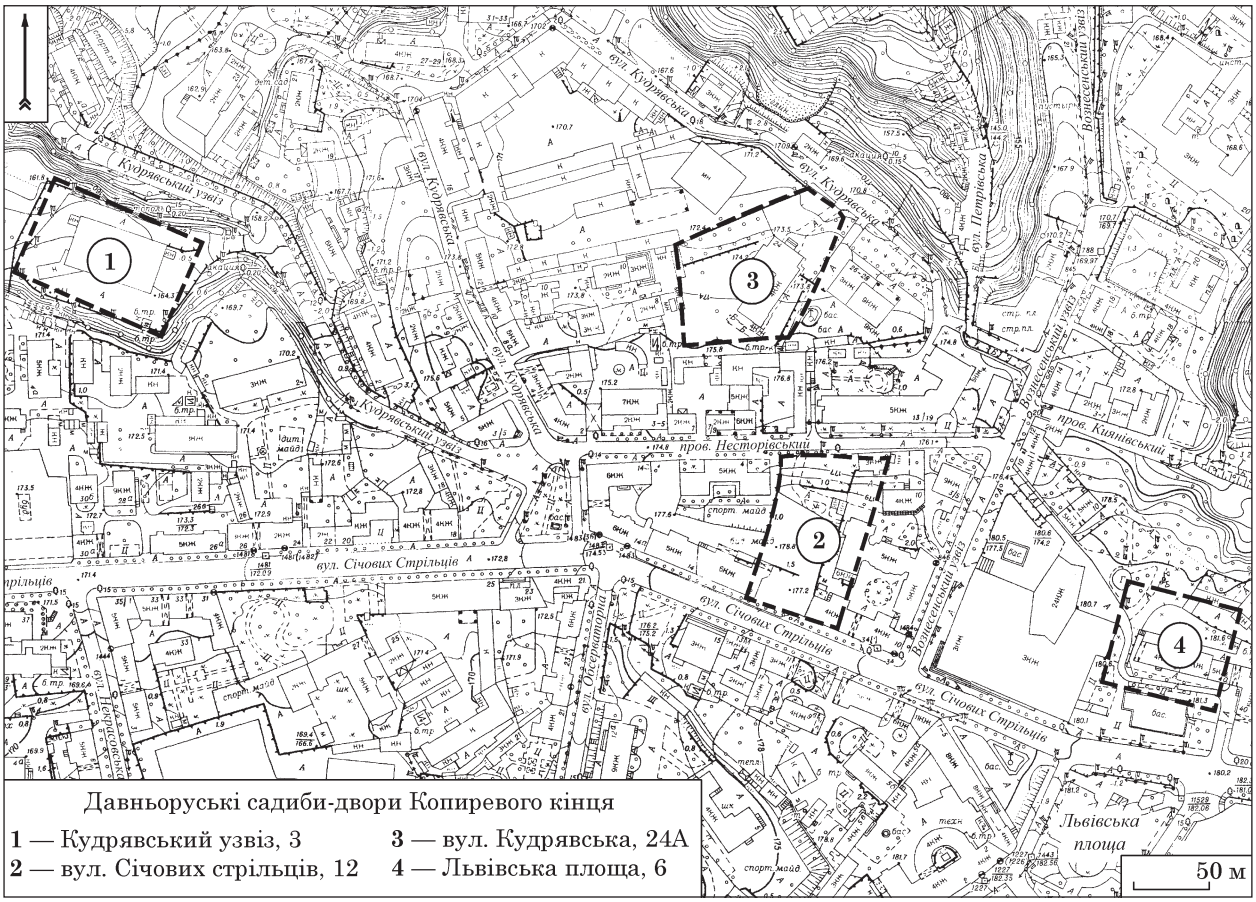

Рис. 1. Розташування давньоруських садиб-дворів у Копиревому кінці

значення, оскільки контролювали шлях до Києва із заходу, а також узвози до Подолу. Належали ці садиби, скоріше за все, боярам і, крім цивільних мешканців, у них розташовувались військові залоги. Подібні садиби з такими ж функціями існували навколо Києва та на інших напрямках (рис. 1; Мовчан, Козловський, Ієвлев 2005b).

Крім укріплених садиб, які виконували оборонні функції і, скоріше за все, належали дружинникам або боярам, на території Копирева кінця було зафіксовано кілька дворів-садиб рядових мешканців — ремісників і, можливо, купців. Найбільше садиб було відкрито під час розкопок по вул. Кудрявській, 24А (Козловський, Крижановський 2018) і в районі Львівської площі (рис. 1; Мовчан и др. 1996). Зокрема, на ділянці по вул. Кудрявській, 24А ми виділили три садиби. Їх було виявлено за наявністю слідів огорож або за особливостями розташування будівель різноманітного призначення відносно одна одної.

На першому етапі заселення цієї ділянки в першій половині XI ст. тут розташовувалися окремі виробничі і господарчі споруди, пов'язані з вогненебезпечним виробництвом — виплавкою і обробкою заліза, просушкою снопів, смолокурінням, копченням м'яса та риби (Козловський, Козловська, Крижановський 2018). Крім виробничих об'єктів, до цього періоду відноситься одне невелике житлове приміщення з глинобитною піччю (об. 60а) [1], в якому, вірогідно, мешкав сторож, який міг наглядати за виробничими приміщеннями, зокрема, за снопосушарнями (овинами; Козловський, Козловська, Крижановський 2018, с. 140—150), які у сезон збору врожаю могли працювати цілодобово (рис. 2). Скоріше за все, це був комплекс, який обслуговував укріплену садибу, що знаходилася на 100 м далі, по вул. Січових Стрільців, 12.

На другому етапі заселення, з середини XI ст. тут виникають окремі садиби з великою кількістю житлових, виробничих і господарських споруд різноманітного призначення (рис. 3).

Найменшою за площею була садиба «А», яка розташовувалася у західній частині досліджуваної ділянки. Площа садиби могла становити приблизно 800 м^2, і вона могла на півночі та сході межувати з садибами «Б» і «В», а на південному сході — мати огорожу (об. 47), від якої залишився рівчак від частоколу, довжиною до 5 м, шириною до 0,25 м, глибиною до 0,20 м у материку (рис. 4). Треба

1. Згідно нумерації у науковому звіті.

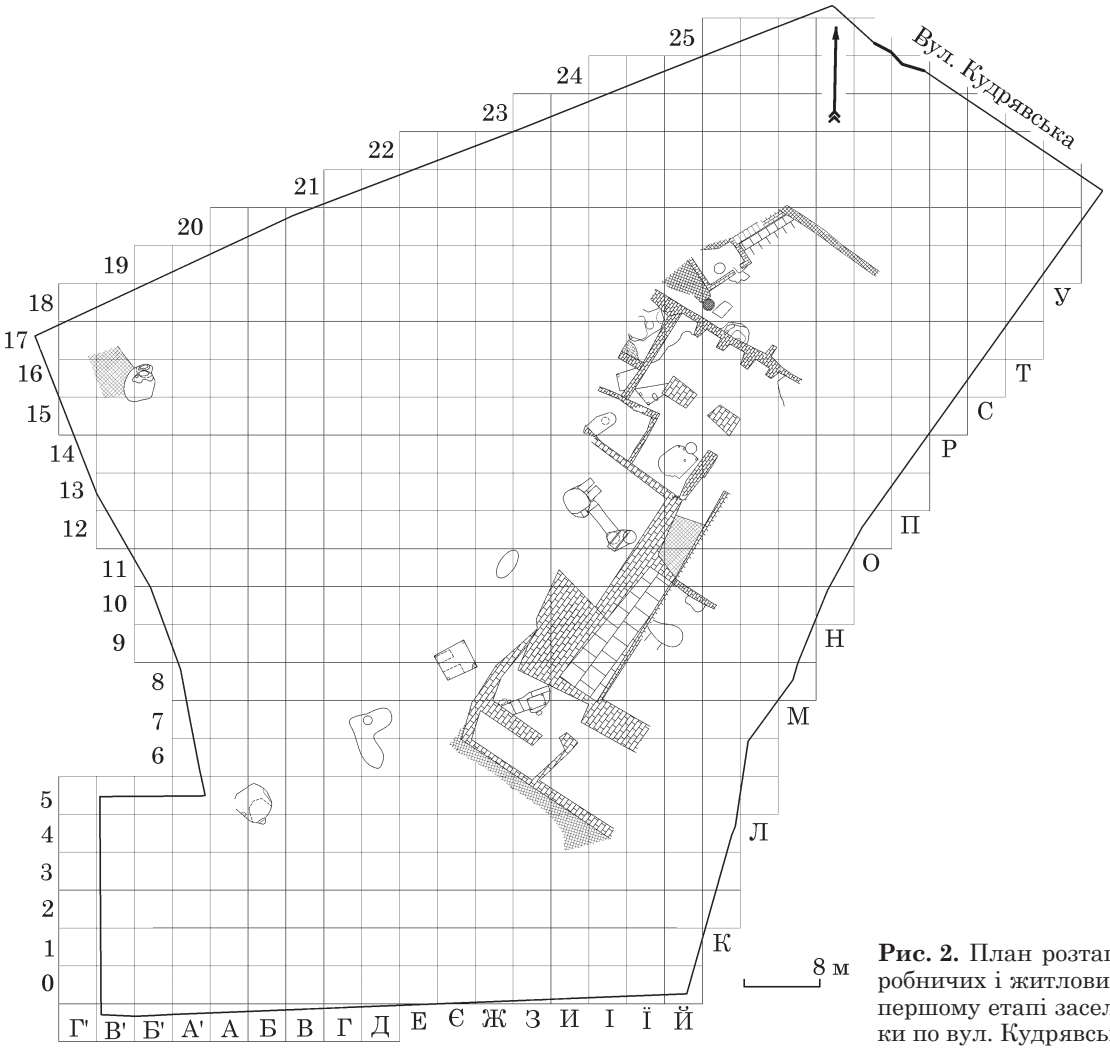

Рис. 2. План розташування виробничих і житлових об'єктів на першому етапі заселення ділянки по вул. Кудрявській, 24А

відмітити, що частина об'єктів була у значній мірі пошкоджена пізнішими похованнями і перекопами. На ній також було зафіксовано житлову будівлю та кілька споруд виробничого і господарчого призначення, частина з яких майже повністю знищена.

Житлова будівля (буд. 1) мала у плані підпрямокутну форму розміром 3 × 3 м і була заглиблена у материк на 0,35 м. Будівля мала стіни каркасно-стовпової конструкції. Біля північного кутка будівлі, за межами котловану, знаходилась піч, частково зруйнована пізнім фундаментом. Піч була круглою у плані діаметром 0,70 м, черінь складався з каменів, залізних шлаків та фрагментів кераміки, промазаних глиною. Товщина череня 6—7 см. Можливо, це був підкліт від житлового будинку, який мав другий поверх, більший за площу підкліту. На це може вказувати розташування печі за межами котловану.

Біля північно-східної стіни знаходилась прибудова розміром 2,0 × 1,80 м, заглиблена у материк на 0,17 м. Вона, судячи з наявності ям від стовпів, також мала каркасно-стовпову конструкцію стін. У прибудові було знайдено розколоте жорно з ракушняка. Вздовж північно-східної стіни прибудови на відстані 0,60 м зафіксовано рівчак від огорожі довжиною 2,20 м, шириною 0,10—0,20 м, і глибиною 0,17 м. Це, скоріше за все, сліди внутрішнього планування садиби (рис. 4).

Навколо житлової будівлі було зафіксовано кілька споруд виробничого і господарчого призначення. Перша споруда знаходилась на відстані 0,50 м від західної стінки котловану підкліту. Вона являла собою поглиблення розміром 4,0 × 2,20 м, заглиблене у материк на 1,50—1,70 м. На дні знаходився шар попелу. В заповненні споруди зафіксована велика кількість фрагментів кераміки XI—XII ст., залізні цвяхи, печина, фрагменти плінфи, кістки тварин. На глибині близько 1,20 м було зафіксовано скупчення великих валунів. Скоріше за все, це була господарча споруда типу льоху. Можливо, вона входила в один комплекс із житловим будинком.

Друга споруда знаходилась у 5,60 м на північний схід від житла. Довжина цієї споруди становила 4 м, ширина — 2 м. Вона заглиблювалася у материк на 1 м. У заповненні південної частини будівлі було зафіксовано шар печини потужністю до 0,20 м, нижче був

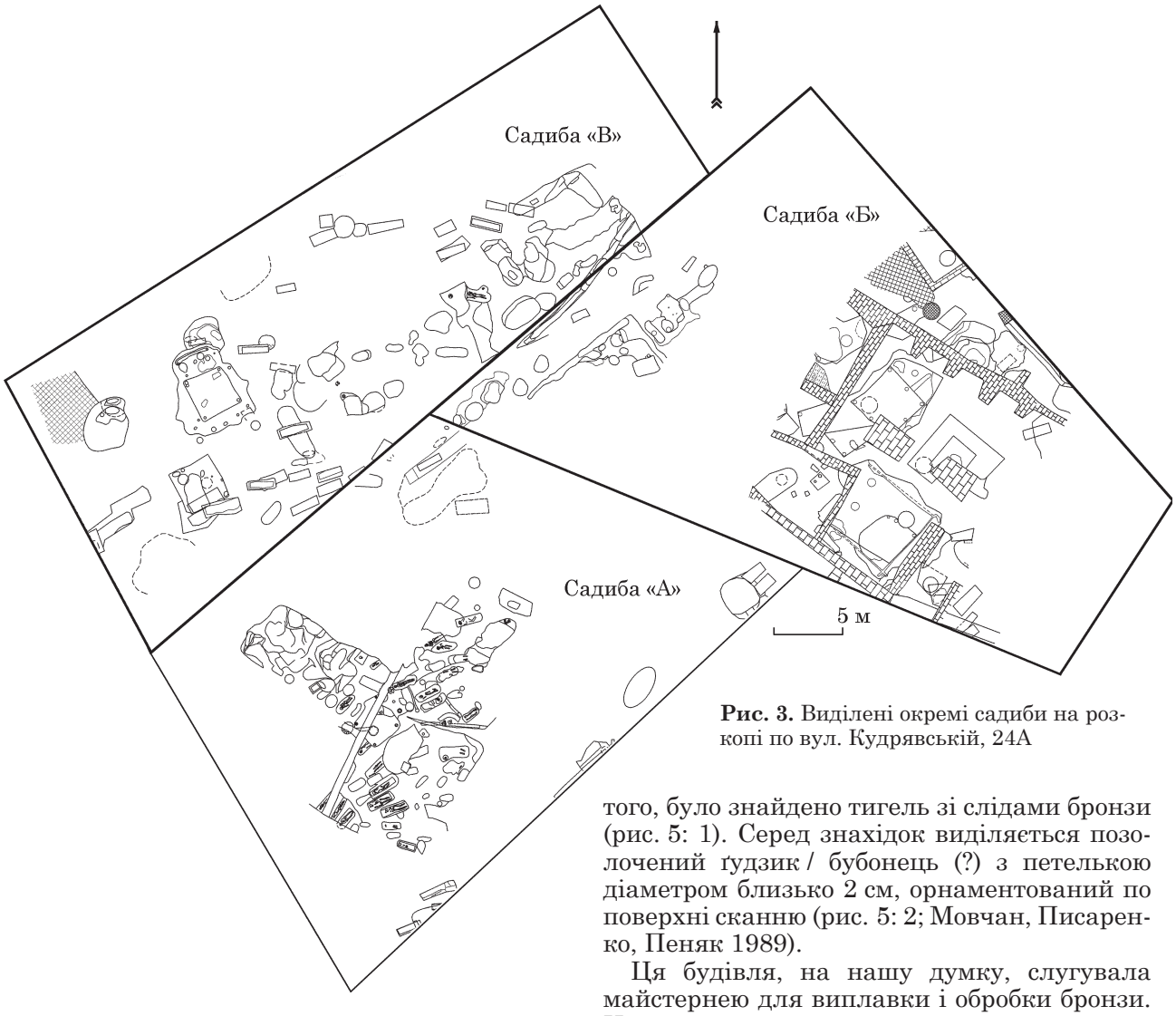

Рис. 3. Виділені окремі садиби на розкопі по вул. Кудрявській, 24А

шар золи такої ж потужності, потім фіксувався гумусований суглинок потужністю 0,40 м. Виходячи з того, що печина розташовувалася над шаром золи, який утворився від згорілого дерев'яного перекриття заглибленого об'єкта, можна прийти до висновку про можливість існування житлового приміщення над ним. Відсутність ям від стовпів свідчить що, скоріше за все, будівля мала зрубну конструкцію стін і її площа була більшою за площу підкліту. Знайдена у заповненні об'єкта кераміка датує його XI ст.

Ще одна споруда була досліджена в 2,60 м на північний захід від житла. Від неї залишилась зольна пляма розміром 3,60 × 3,20 м. Вірогідно, з південно-західного боку знаходився вхід до будівлі розміром 1,20 м. Дно об'єкта мало досить складну конфігурацію з численними поглибленнями до 0,50 м. Заповнення цих ям строкате — шари білої глини чергувалися з прошарками попелу. В заповненні будівлі знайдені великі шматки залізного шлаку, печина, фрагменти кераміки XI—XII ст., фрагменти плінфи. Крім того, було знайдено тигель зі слідами бронзи (рис. 5: 1). Серед знахідок виділяється позолочений ґудзик / бубонець (?) з петелькою діаметром близько 2 см, орнаментований по поверхні сканню (рис. 5: 2; Мовчан, Писаренко, Пеняк 1989).

Ця будівля, на нашу думку, слугувала майстернею для виплавки і обробки бронзи. На це вказують знахідки печини, можливо, від горна, а також тигель зі слідами бронзи. На території садиби було також зафіксовано кілька ям, які, скоріше за все, мали господарче призначення. Ідентифікувати їх точно неможливо, оскільки від них залишилися тільки незначні придонні частини.

Таким чином, можна зробити висновок, що в садибі «А», скоріше за все, мешкав ремісник, який займався виплавкою і обробкою бронзи. Для цього на території садиби було побудовано спеціальну майстерню. Можливо, на території садиби існувало ще одне житлове приміщення.

Центральною садибою на цій ділянці була садиба «Б», яка знаходилася у північно-східній частині ділянки. Садиба мала огорожу із вкопаних у землю колод і займала площу до 1250 м^2 (рис. 6). Найкраще збереглися сліди від огорожі з північного боку. Вони мали вигляд траншеї довжиною до 8 м, ширина у верхній частині — 1 м, потім стінки конусовидно звужувалися і до дна йшли вертикально. Ширина траншеї по дну 0,50 м, загальна глибина в материку 0,60 м. Подібну конс-

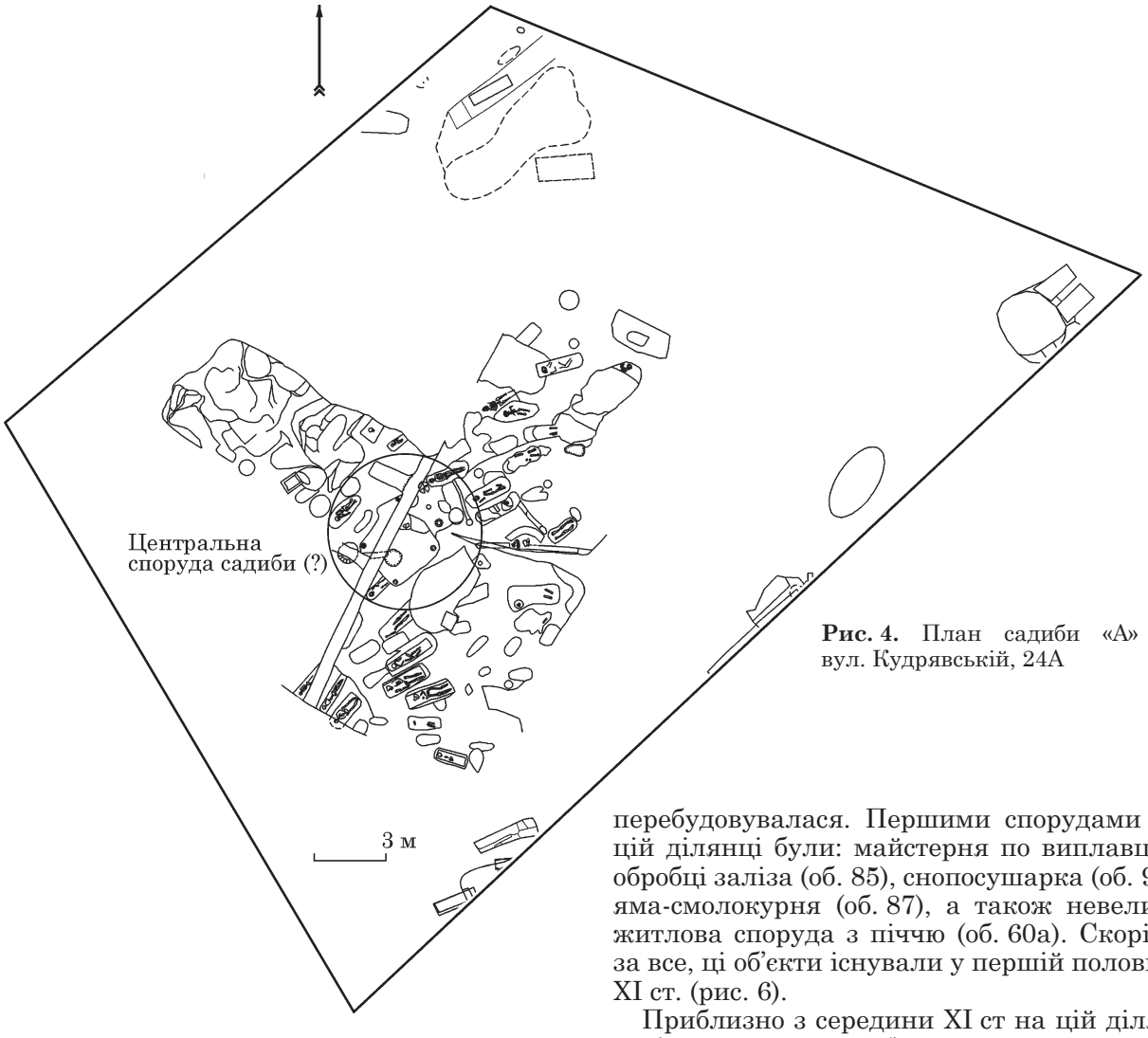

Рис. 4. План садиби «А» по вул. Кудрявській, 24А

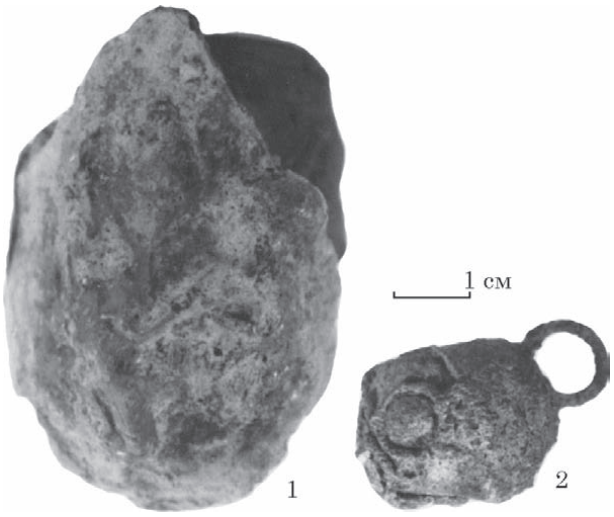

Рис. 5. Знахідки, виявлені під час дослідження садиби «А»

трукцію мали і залишки огорожі з північно-східного і північно-західного боків (рис. 6).

Всього на площі садиби було зафіксовано близько 20 об'єктів. Частина з них могла існувати до виникнення садиби, частина об'єктів перебудовувалася. Першими спорудами на цій ділянці були: майстерня по виплавці й обробці заліза (об. 85), снопосушарка (об. 90), яма-смолокурня (об. 87), а також невелика житлова споруда з піччю (об. 60а). Скоріше за все, ці об'єкти існували у першій половині XI ст. (рис. 6).

Приблизно з середини XI ст на цій ділянці з'являються нові об'єкти, а частина старих або зноситься, або перебудовується. Так, на місці невеликої житлової будівлі (об. 60а) звели велику зрубну будівлю (об. 60), від якої залишився заглиблений холодний підкліт розміром 6,25 × 6,15 м. Над підклітом знаходився наземний поверх з піччю. Залишки горілого перекриття і розвал печини, який, можливо, частково належав печі що впала, добре фіксувалися у заповненні котлована підкліту (рис. 7). На нашу думку, у цьому будинку мешкав господар садиби. На це вказують як розміри будівлі, так і знахідки в заповненні та на долівці будівлі (Козловський, Крижановський 2019). Перш за все, це свинцева печатка з погрудними зображеннями святих на аверсі та реверсі (рис. 8). Крім того, тут зафіксовано велику кількість фрагментів кераміки від кухонних горщиків, глеків, амфор (рис. 9). Знайдено також значну кількість фрагментів скляних виробів — фрагмент браслета, дев'ять фрагментів від посудини жовтого кольору і велику кількість (66 екз.) дрібних фрагментів скла жовтого, молочного і зеленого кольорів. У двох метрах на північний захід від будівлі проходив

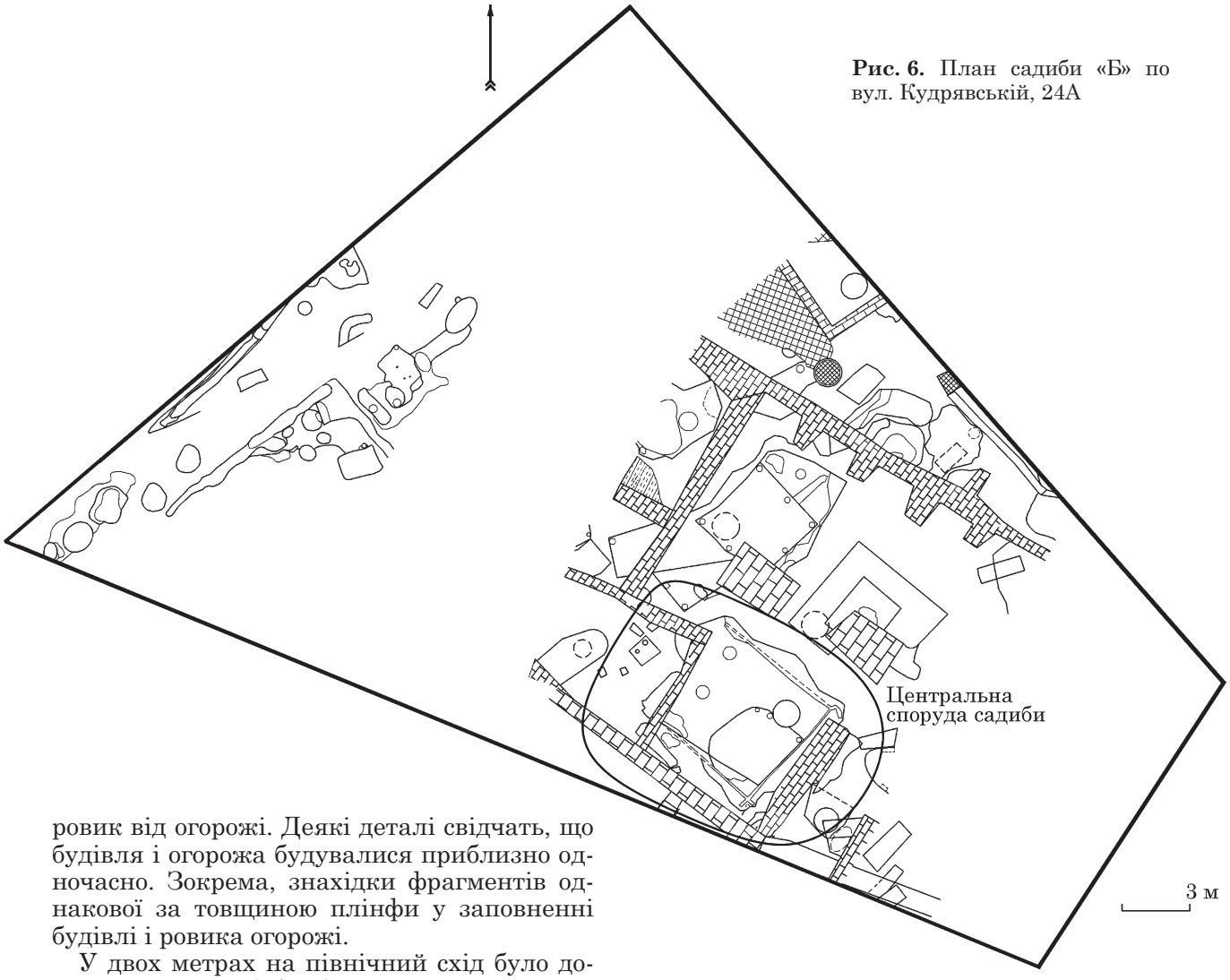

Рис. 6. План садиби «Б» по вул. Кудрявській, 24А

ровик від огорожі. Деякі деталі свідчать, що будівля і огорожа будувалися приблизно одночасно. Зокрема, знахідки фрагментів однакової за товщиною плінфи у заповненні будівлі і ровика огорожі.

У двох метрах на північний схід було досліджено льох (об. 88), який у плані мав прямокутну форму розміром 5,05 × 4,50 м, і був заглиблений у материк на 2 м. На дні льоху було викопано яму розміром 2,70 × 2,15 м, глибиною 0,70 м. Стінки та дно ями були обшиті дошками, а на дні знаходилося поглиблення для стікання води (Козловський, Крижановський 2019). Це, скоріше за все, була льодовня для зберігання м'ясних та рибних продуктів. Льохи і льодовні подібної конструкції відомі як на давньоруських (Сєров 1997 с. 110—111), так і на більш пізніх пам'ятках (Рабинович 1975, с. 206—208). Скоріше за все, цей льох було збудовано одночасно з головним будинком для потреб його мешканців. Але з часом льох було частково засипано, а у східному кутку будівлі спорудили глинобитну піч, від якої залишився черінь діаметром до 1 м. Таким чином, на місці льоху з'явився житловий будинок (рис. 10).

Приблизно у центрі садиби було досліджено велику майстерню (об. 85, 85а—б) (Крижановський 2020, с. 118—124, рис. 2). На першому етапі її існування у ній могли плавити і обробляти залізо, але з побудовою центрального будинку виплавка заліза була припинена: тут розташувалась кузня, а також, скоріше за все, плавили бронзу, про що свідчать знахідки у заповненні майстерні — велика кількість залізних шлаків (серед яких кілька напівсферичних криць), сопло для подачі повітря (Крижановський 2020, с. 124, рис. 4: 1), товарне залізо у вигляді прокованих прямокутних шматків, значна кількість виробів із заліза (Крижановський 2020, с. 124, рис. 4: 2—11). Тут же знайдено багато мідних шлаків, фрагментів тиглів зі слідами бронзи, велику кількість виробів із бронзи, а також бронзовий лом для переплавки (Крижановський 2020, с. 125, рис. 6). Можливо, до цієї майстерні відносяться і знайдені поряд з нею залізні кліщі, якими могли виймати з горна тиглі, або тримати невеликі предмети при куванні (рис. 11). Хоча майстерня повністю не збереглася, можна приблизно встановити її розміри. Вона мала підпрямокутну у плані форму, довжину близько 8 м і ширину до 6,50 м.

Поряд з цією майстернею знаходилась будівля (об. 91), в якій, на нашу думку, міг мешкати і працювати майстер, що займав-

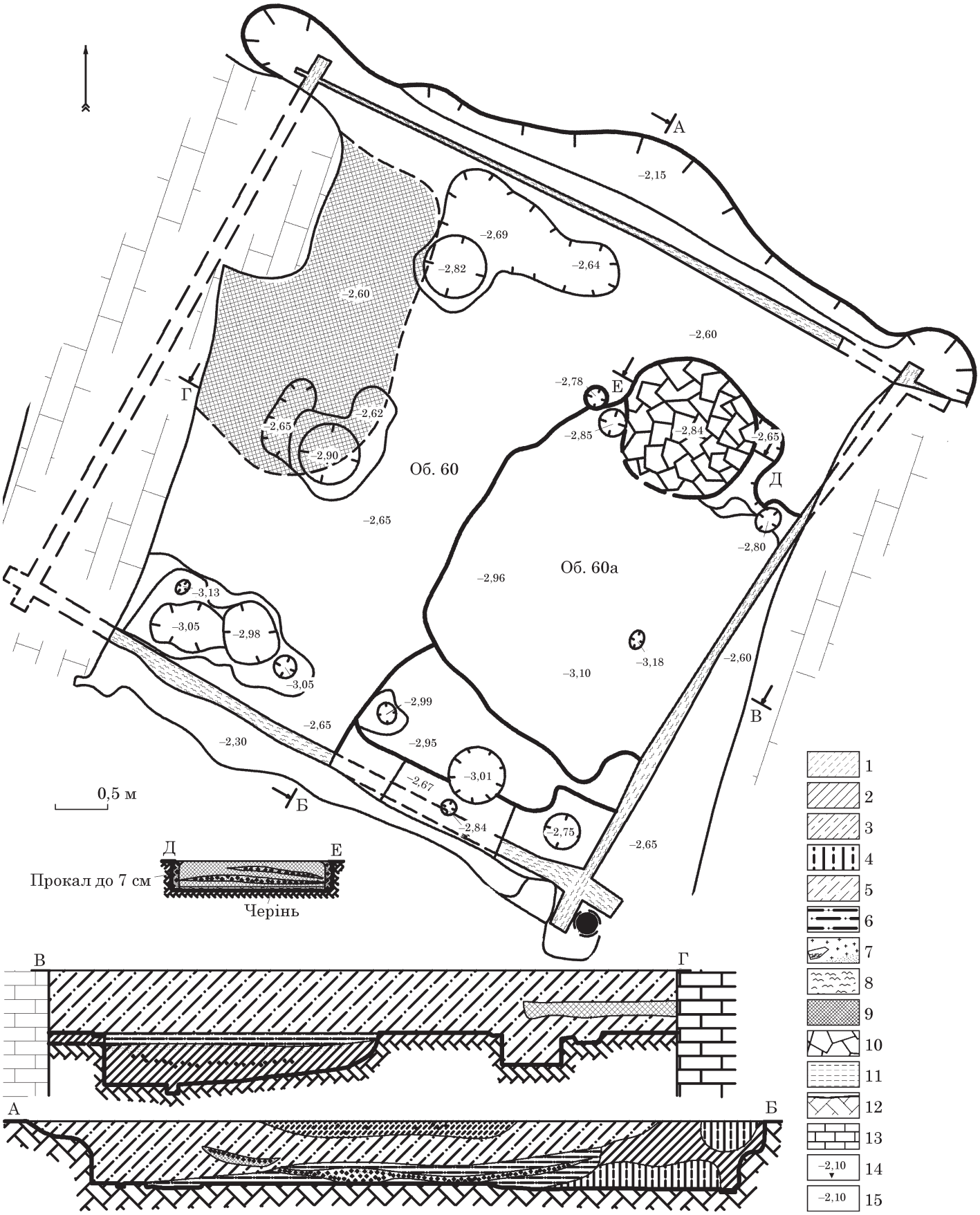

Рис. 7. План та розрізи центрального житла садиби «Б». **Тут і на рис. 10, 12, 14**: 1 — світло-сірий, слабогумусований ґрунт; 2 — світло-сірий, середньої гумусованості ґрунт; 3 — перевідкладений лес; 4 — неоднорідний суглинок; 5 — світлий суглинок з вугликами; 6 — суглинок, насичений попелом; 7 — вуглики, горіле дерево, попіл; 8 — дерев'яний тлін; 9 — печина й обпалений суглинок; 10 — черінь печі; 11 — затьоковий суглинок; 12 — материк; 13 — фундамент; 14 — глибина від сучасної денної поверхні; 15 — глибина від материка

ся ковальською і бронзоливарною справами (Крижановський 2020, с. 124—131). Майстерня являла собою будівлю зі стінами каркасно-стовпової конструкції, розміром 4,20 × 4,15 м. Біля західного кутка об'єкта було зафіксовано залишки печі, в конструкцію якої входили плінфа, камені та глина (Крижановський 2020, с. 126, рис. 8). На плінфі та каменях були сліди дії сильного вогню. Треба відмітити, що будівля (об. 91) перерізала снопосушарку (об. 90; Козловський, Крижановський 2019, с. 68), яка існувала у попередній період.

З великою майстернею, на нашу думку, пов'язаний ряд об'єктів (об. 117—120), що знаходилися неподалік від неї, поблизу огорожі, яка проходила з північного сходу на південний захід. Це — ями, траншеї, з'єднані між собою, у заповненні яких поряд з керамікою знаходилась значна кількість відходів як залізообробного, так і бронзоливарного виробництва. До цієї ж категорії об'єктів відноситься і квадратна в плані яма (об. 83; рис. 12: 1), вщент забита відходами виробництва, в тому числі і фрагментами тиглів (рис. 12: 2—9). Ця яма перекрила яму для виробництва смоли (об. 87), яка існувала тут у попередній період.

Крім того, на території садиби «Б» було зафіксовано ще декілька об'єктів, призначення яких встановити важко. Зокрема, це об'єкт 66 з вогнищем, можливо, також пов'язаний із виробництвом і об'єкт 84, ймовірно, пов'язаний з обробкою кістки та рогу. Можливо, до житлових відносяться частково досліджені об'єкти 52 з піччю та 92, в якому знайдені досить цікаві артефакти.

Таким чином, садиба «Б» виникла на частково заселеній території. Більшість попередніх об'єктів, крім майстерні по обробці заліза, було знесено. Було збудовано центральну будівлю, яка різко відрізнялася розмірами та конструкцією, а також знахідками в її заповненні. У цій будівлі проживав господар садиби зі своєю родиною. Ймовірно, йому належала майстерня, в якій працювали ремісники. На садибі знаходилось ще кілька житлових будівель, а також допоміжні господарчі споруди. В садибі часто робили перебудови, збільшуючи кількість житлових об'єктів. Садиба існувала з середини XI до середини XII ст., і, скоріше за все, загинула внаслідок пожежі.

Ще одна садиба «В» знаходилась у західній частині досліджуваної ділянки. Частково вона межувала з садибою «Б» і з садибою «А». Площа її складала близько 1000—1100 м^2 (рис. 13). Спочатку на цій ділянці знаходилась снопосушарня — яма з опалювальним пристроєм на дні (об. 102; Козловський, Козловська, Крижановський 2018, с. 145—146, рис. 7). Після виникнення тут садиби яму

Рис. 8. Свинцева печатка, знайдена у заповненні центрального житла садиби «Б»

було засипано і на її місці виникло житлове приміщення з глинобитною піччю (об. 102а; Козловський, Крижановський 2020).

Усього на садибі було зафіксовано близько 20 об'єктів — житлових, господарчих і, можливо, виробничих. Центральною спорудою садиби був об'єкт 101, 101а—б, від якого залишився котлован від заглибленого підкліту, який у плані мав підпрямокутну форму розміром 6,30 × 5,0 м і був заглиблений у материк на 1,10 м. Вздовж стін і за межами котловану було простежено значну кількість ям від стовпів що, на нашу думку, вказує на наявність другого поверху. Про це, можливо, свідчить і наявність у заповненні котловану скупчення печини біля північно-східної стінки. Треба відмітити, що після загибелі будівлі (об. 101) в її заповнення було впущено невелику будівлю (101а) розміром 3 × 3 м, дно якої знаходилося на 0,20 м глибше долівки будівлі 101. На дні будівлі 101 було зафіксовано кілька ям, а вздовж північно-західної стіни — заглиблення від довгої колоди шириною 0,20 м, що могла слугувати своєрідним порогом. До цієї ж стінки прилягав об'єкт 101б, який у плані мав напівкруглу форму розміром 2,90 × 2,05 м і був заглиблений в материк на 0,30—0,80 м. В його конструкцію входили: підпрямокутне заглиблення і овальна яма, які утворювали своєрідні сходи, що рівномірно спускалися у напрямку об'єкта 101 і закінчувалися порогом. Можна припустити, що даний об'єкт слугував входом до об'єкта 101, або був прибудовою до нього (рис. 14).

Виходячи з розмірів і конструкції будівлі 101 (101б), можна стверджувати, що у ній мешкав господар садиби. Про це, зокрема, свідчать і знахідки у заповненні і на долівці будівлі. Оскільки будівля 101а врізалась у заповнення будівлі 101 і знахідки в них майже одночасні, розглядатимемо їх разом. Перш за все, відмітимо свинцеву печатку з зображенням погруддя святого на аверсі і шестипроменевим хрестом на реверсі, що, ймовірно, належала кн. Мстиславу Ізяславичу (третя чверть XI ст.; рис. 15). Ця знахідка свідчить, на нашу думку, про досить високий статус господаря садиби. Крім того, в запов-

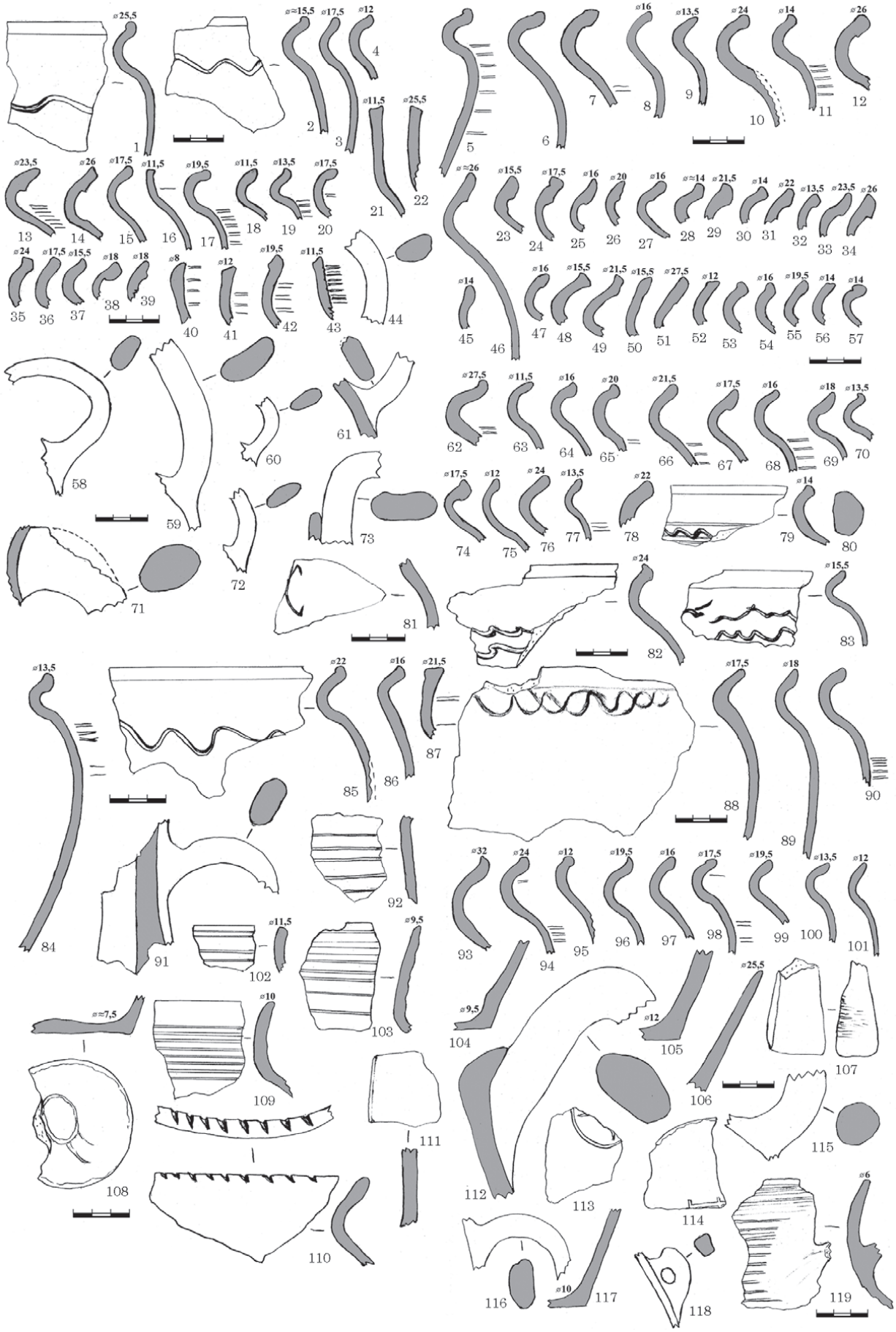

Рис. 9. Кераміка із заповнення центрального житла садиби «Б»

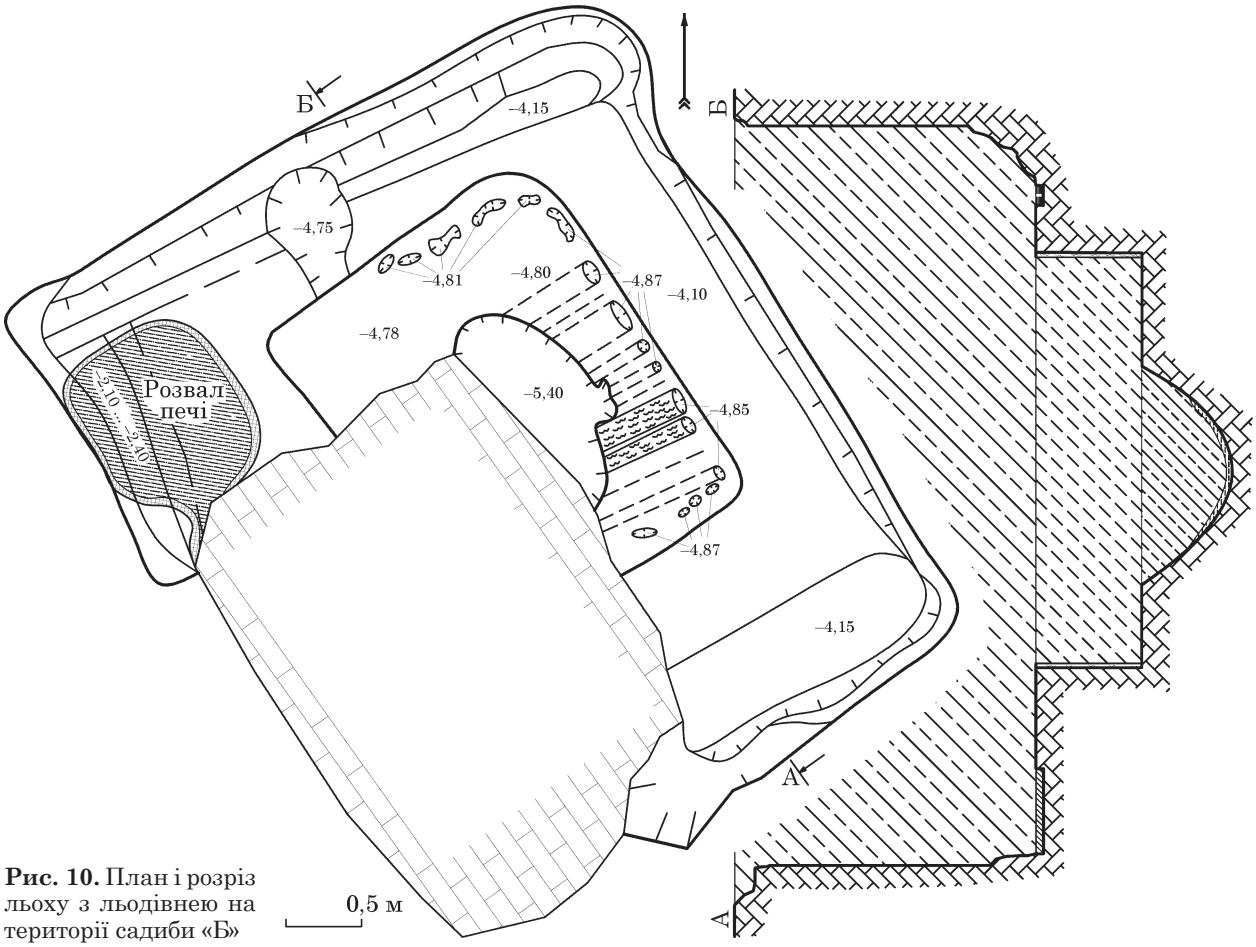

Рис. 10. План і розріз льоху з льодівнею на території садиби «Б»

Рис. 11. Залізні кліщі, знайдені під час дослідження садиби «Б»

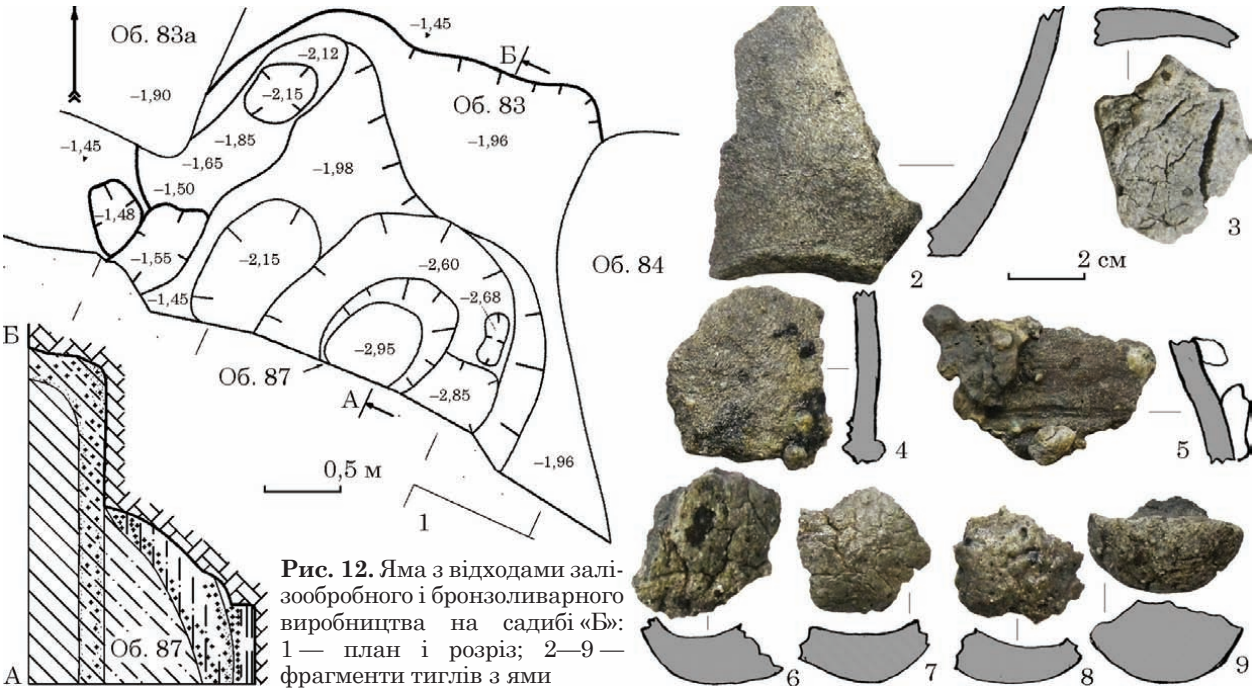

Рис. 12. Яма з відходами залізообробного і бронзоливарного виробництва на садибі «Б»: 1 — план і розріз; 2—9 — фрагменти тиглів з ями

ненні будівлі знайдено значну кількість кераміки XI—XII ст. — фрагментів горщиків, глечиків (рис. 16: 1—84), амфор (рис. 16: 85), світильників (рис. 16: 86, 87). На денцях декількох горщиків зафіксовано клейма у вигляді двозубця (рис. 16: 88), або двозубця з хрестиками (рис. 16: 89). На деяких фрагментах столового посуду були сліди зеленої поливи.

Зафіксовано також велику кількість виробів з бронзи (рис. 17: 1—10), в тому числі, застібку від книжки у вигляді мечика (рис. 17: 6). Багато різноманітних виробів із заліза — ножі (рис. 17: 11—13), ключі від невеликих замків (рис. 17: 14, 15), фрагменти оббивки скриньок (рис. 17: 16—18). Знайдена також значна кількість залізних голок і заготовок для них у вигляді залізного дроту (рис. 17: 19—24). Крім того, виявлено необроблену після литва бронзову пряжку (рис. 17: 9). Також зафіксовано відходи бронзоливарного виробництва, оплавлені фрагменти бронзових виробів. Усе це, на нашу думку, свідчить про те, що у цій будівлі займалися виготовленням різноманітних виробів із заліза та бронзи.

Крім головної будівлі, було зафіксовано житло на місці засипаної ями від снопосушарки (об. 102—102а), а також невеликий об'єкт 104—104а: підпрямокутної форми розміром 3,20 × 2,95 м, заглиблений у материк на 0,60 м. Його стінки мали каркасно-стовпову конструкцію. Посередині будівлі в ямі глибиною до 0,10 м знаходилось вогнище діаметром близько метра. Об'єкт, скоріше за все, мав виробниче або господарче призначення.

У двох метрах на північний схід знаходився об'єкт 106. В плані він мав підовальну форму розміром 4,35 × 1,40 м, заглиблений у материк на 0,55 м. Скоріше за все, він був пов'язаний з об'єктом 101 і виконував роль льоху. На захід від центральної будівлі було зафіксовано близько 10 невеликих ям, верхні частини яких зрізав пізній перекоп, тому визначити їхнє призначення неможливо. Кілька об'єктів було досліджено на північний захід від ровика огорожі, що розділяв садиби «Б» і «В». Зокрема, у 0,70 м від ровика було досліджено споруду, від якої залишилося поглиблення довжиною 2,80 м і шириною1,80 м. Глибина споруди — 1,25 м. З північно-західної сторони споруди проходила сходинка завширшки 0,34 м. Зі сходу до споруди прилягало кругле у плані поглиблення, діаметром 1,20 м та глибиною 0,70 м. Заповнення споруди було попільно-вугільним. У ньому було зафіксовано значну кількість кераміки XI ст., у тому числі амфор, залізні шла-

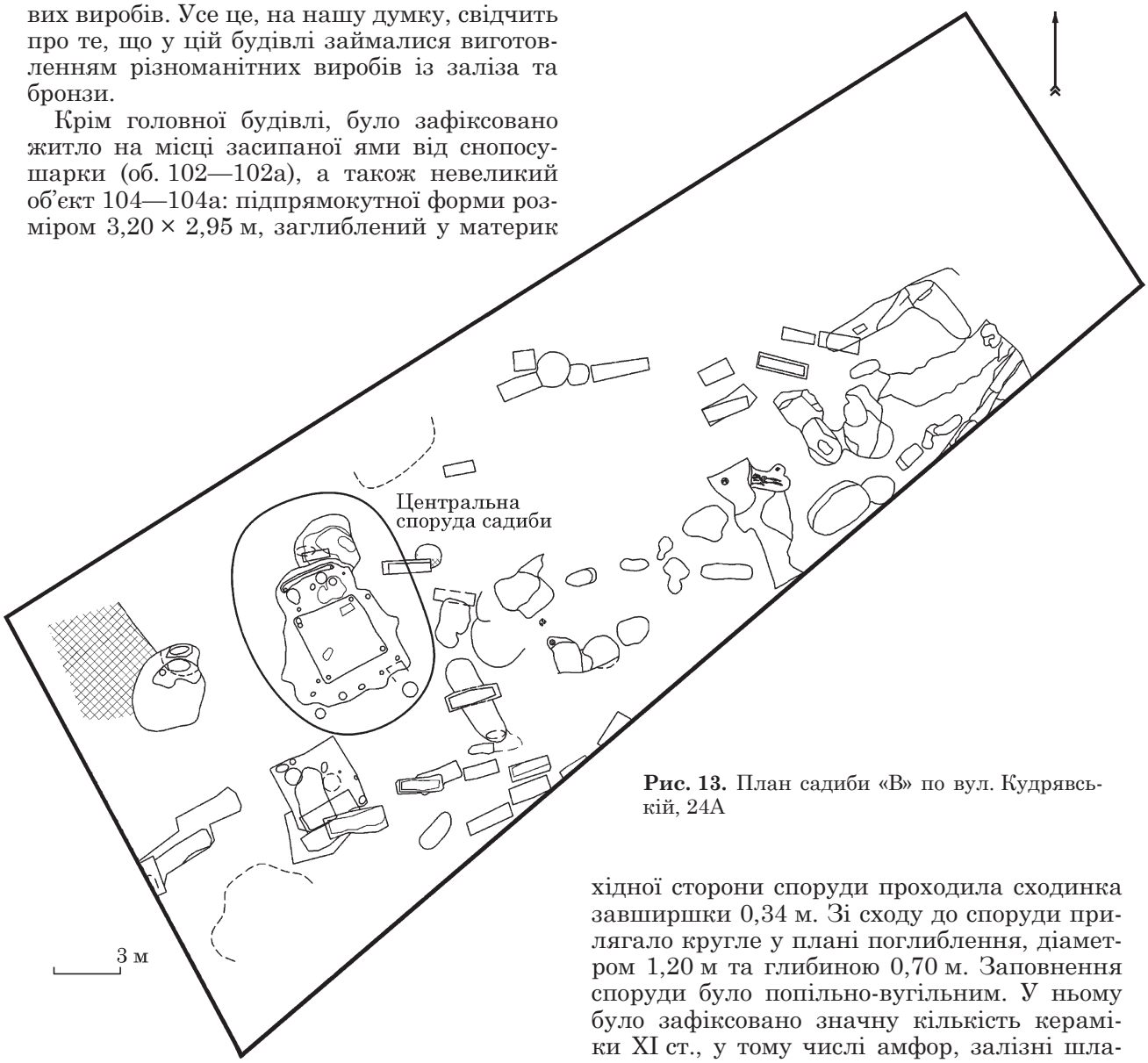

Рис. 13. План садиби «В» по вул. Кудрявській, 24А

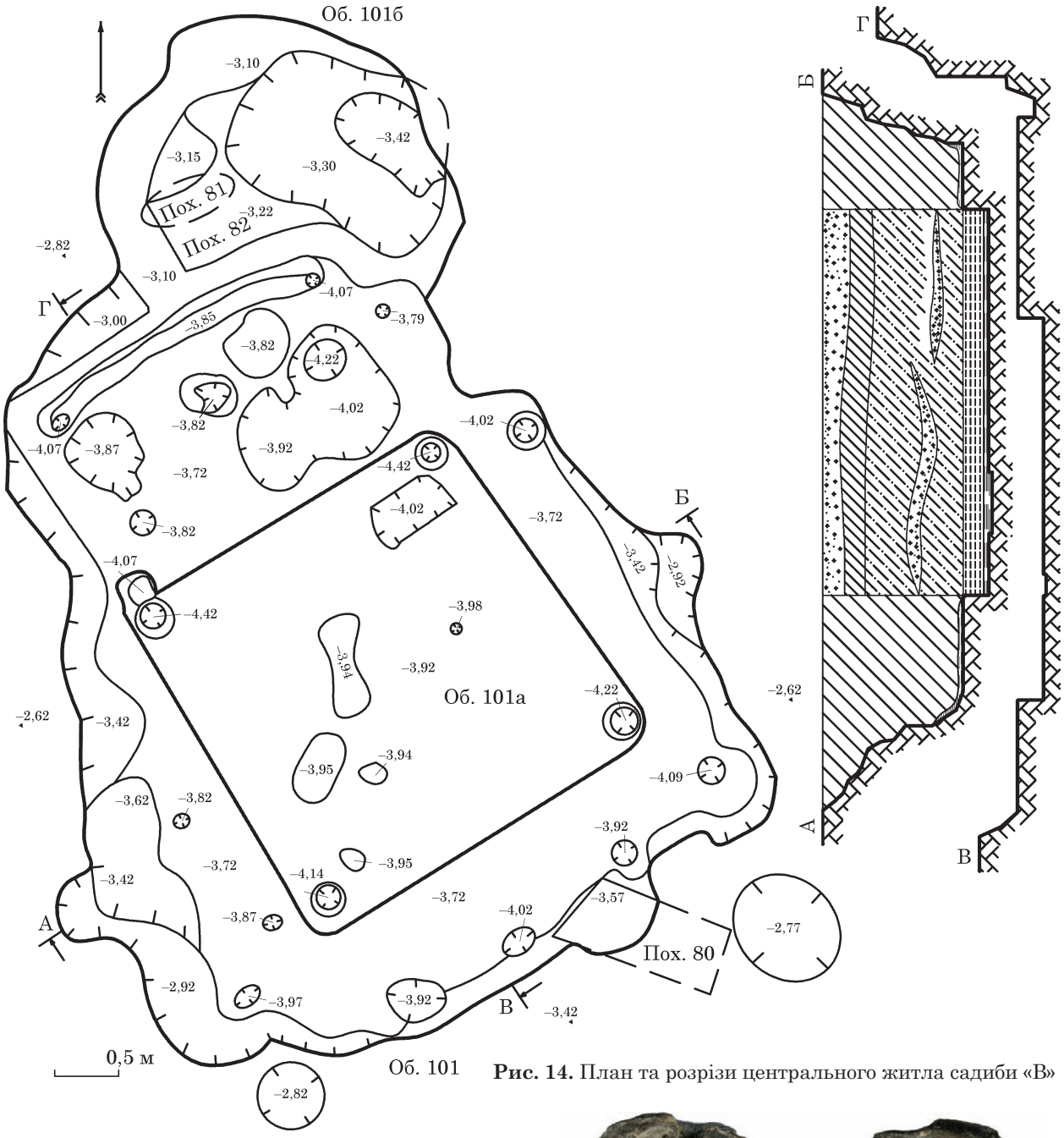

Рис. 14. План та розрізи центрального житла садиби «В»

ки, вироби із заліза, три шиферних прясла, печину, кістки тварин. Можливо, ця споруда мала відношення до обробки заліза.

На відстані 1 м на захід від цієї споруди знаходилася ще одна будівля, від якої залишилася поглиблена частина. У плані вона мала підпрямокутну форму, розміром 4,0 × 2,20 м і була заглиблена в материк на 0,40—0,50 м. У її північній частині знаходилося поглиблення розміром 2 × 2 м, заглиблене у материк на 1,20 м. В заповненні об'єкта зафіксовано значну кількість кераміки XI ст., фрагмент оплавленого тигля зі слідами бронзи, а також залізні шлаки.

Таким чином, особливістю садиби «В» було те, що в основній великій будівлі, де мешкав господар, займалися виробництвом речей із

Рис. 15. Свинцева печатка, знайдена у заповненні центрального житла садиби «В»

заліза й обробкою відливок із бронзи. А саме бронзоливарне виробництво знаходилося в 15—20 м від житлових споруд у західній частині садиби.

На нашу думку, поряд із дослідженими садибами на цій ділянці могло знаходитися ще

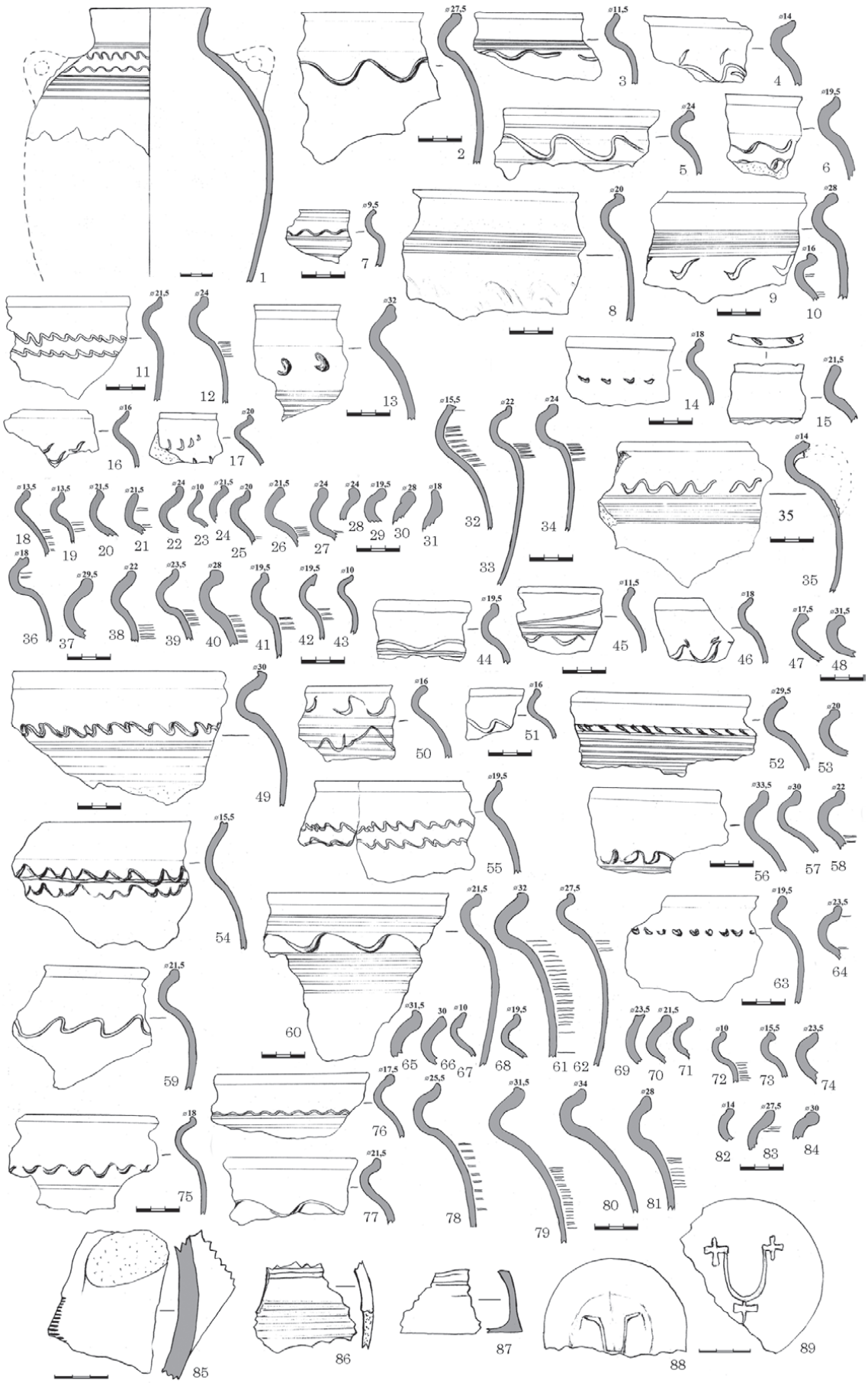

Рис. 16. Кераміка із заповнення центрального житла садиби «В»

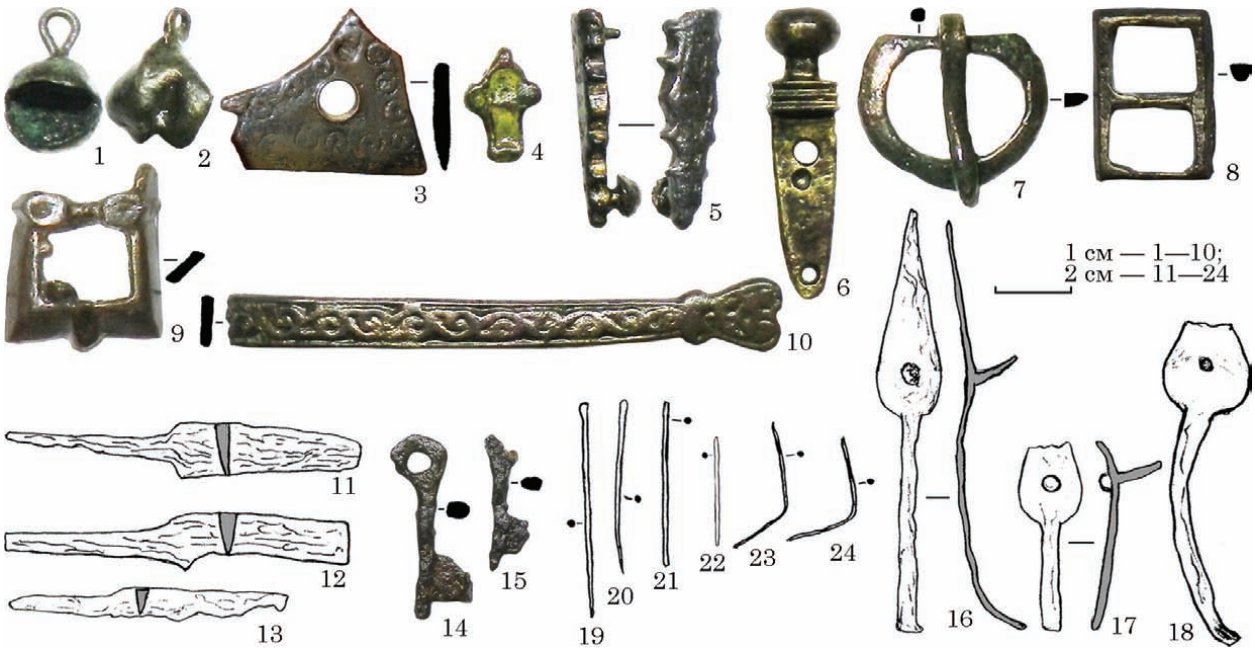

Рис. 17. Речі, виявлені у заповненні центрального житла садиби «В»

декілька подібних садиб-дворів, на що вказує щільність заселення цієї частини Копиревого кінця, але, оскільки попередні археологічні дослідження провадилися на невеликих площах, були виявлені лише окремі будівлі, а садиби зафіксовані не були.

Можливо, ще одна садиба була зафіксована на території Львівської площі. На місці господарчої споруди і кількох господарчих ям, які датуються XI — першою половиною XII ст, в кінці XII ст. будується велика зрубна будівля з підклітом розміром 7,0 × 6,80 м. Котлован підкліту був заглиблений у материк на 0,70 м. На дні підкліту простежено глиняну долівку товщиною до 0,10 м. Тут же було знайдено кілька фрагментів візантійських амфор XII — першої половини XIII ст. Вздовж стін прослідковувалися сліди від колод зрубу діаметром 0,25—0,30 м. На дні було також зафіксовано вісім неглибоких ямок для амфор або корчаг. У дно підкліту була впущена господарча яма діаметром 3,30 і глибиною 3,30 м від сучасної поверхні. В ямі зафіксована кераміка XII—XIII ст, фрагмент візантійського браслета з емаллю, розвал тигля та фрагмент дитячої іграшки. Таким чином, враховуючи розміри та конструктивні особливості, можна зробити припущення, що досліджена будівля мала кілька поверхів і заглиблений підкліт для зберігання різних продуктів. Треба відмітити, що поряд з будівлею було зафіксовано ряд стовпових ям, що могли підтримувати галерею другого поверху (рис. 18).

Поблизу центральної будівлі було зафіксовано залишки печі грушоподібної форми розміром 1,40 × 1,20 м. При знятті череня печі було знайдено два фрагмента залізного шлаку і велику кількість необпаленої кераміки. Скоріше за все, піч знаходилася у невеликому приміщенні, можливо, зрубного типу. Неподалік від центральної будівлі було зафіксовано три господарчі ями XI—XII ст.

Таким чином, можна зробити припущення, що на цій частині сучасної Львівської площі існувала садиба з центральною будівлею зрубної конструкції, навколо якої знаходились господарчі споруди. Виходячи з наявних матеріалів, можна припустити, що тут існувала гончарна та металообробна майстерні.

Аналіз особливостей забудови Копиревого кінця дозволяє зробити деякі висновки. Заселення цієї ділянки починається зі зведення укріпленої садиби на найвищій точці ділянки по вул. Січових Стрільців, 12 на початку XI ст. Після цього, нижче по схилу виникає значна кількість виробничих об'єктів, які обслуговували потреби мешканців боярської садиби. Тут провадилася виплавка і обробка заліза, знаходилися споруди для сушіння снопів, коптильня, а також яма-смолокурня.

На наступному етапі більшість вогненебезпечних виробництв зникає і в середині XI — першій половині XII ст. на цій ділянці виникають окремі садиби мешканців, основним заняттям яких були різноманітні ремесла: обробка заліза, бронзоливарна справа, виготовлення різноманітних виробів із бронзи, можливо, виготовлення ювелірних виробів. Соціальний статус власників садиб (судячи з їхніх розмірів, кількості об'єктів, а також речових знахідок на них) був не однаковий. Найбагатшою була садиба «Б», яка

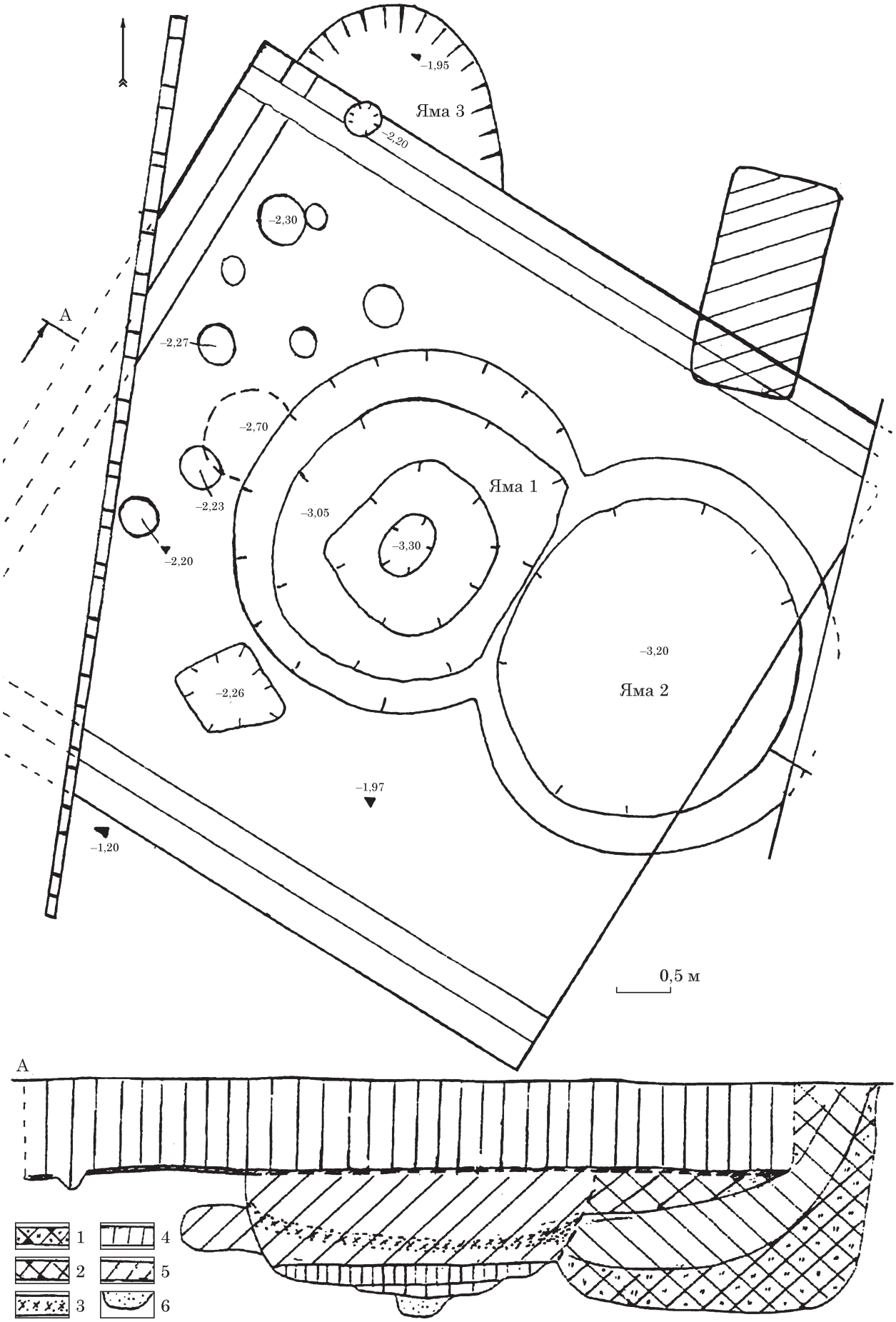

Рис. 18. План та розріз центральної (?) споруди садиби на пл. Львівській, 6: 1 — гумусований шар; 2 — слабогумусований шар; 3 — вуглисто-золистий шар; 4 — світлий суглинок; 5 — сірий суглинок; 6 — світло-сірий суглинок

мала площу до 1200 м² і була з усіх боків захищена огорожею у вигляді міцного частоколу з колод товщиною до 0,40—0,50 м. На її площі нараховувалося до 20 об'єктів житлового, виробничого і господарчого призначення. Центральне житло мало, як мінімум, два поверхи, а площа його підкліту складала до 38 м². Крім того, садиба «Б» весь час свого існування розбудовувалася: на її території виникали нові житлові та виробничі об'єкти. Треба також відмітити, що у центральному житлі ремеслом не займалися, але навколо нього знаходилася значна кількість виробничих приміщень. Скоріше за все, цією садибою володів або купець, або досить заможний ремісник.

Садиба «В» була меншою за розміром (≈1000 м²). На ній фіксувалося близько 20 об'єктів. Від центрального житла фіксувався підкліт площею до 32 м², який, скоріше за все, мав ще наземний поверх. Крім того, було зафіксовано ще одне житло і кілька господарчих та виробничих об'єктів. На цій садибі займалися виплавкою і обробкою бронзи, а також виготовленням різноманітних виробів із заліза. Потрібно зауважити, що виробництво бронзових і залізних речей велося безпосередньо у центральному житловому приміщенні, а виплавкою бронзи — на деякій відстані від житлової зони. Ця садиба могла належати ремісникові середнього рівня заможності який, вірогідно, сам брав участь у виробничих процесах.

Найменшою і найбіднішою була садиба «А». Її площа становила близько 800 м². До її складу входили: центральне житлове приміщення, можливо, ще одне невелике житло, а також майстерня, де плавили і, можливо, виготовляли вироби з бронзи. Крім того, до центрального житла прилягав великий льох для зберігання припасів. Ще було зафіксовано залишки кількох господарчих ям. Площа підкліту центрального житла разом з прибудовою була близько 12,50 м². Можливо, житло мало ще один наземний поверх. Огорожу садиби споруджено з тонких колод — до 0,15—0,20 м. Таким чином, у цій садибі мешкав ремісник, який, скоріше за все, займався виплавкою і обробкою бронзових виробів, найвірогідніше, — у спеціальній майстерні, що знаходилася поряд із житлом. Про бідність мешканців цієї садиби свідчить і аналіз речового матеріалу, зафіксованого на її території.

Таким чином, на дослідженій ділянці нами була простежена послідовність її заселення від хаотично розташованих вогненебезпечних виробництв до садибної забудови. Мешканці цих садиб досить чітко розділялися за майновим станом, але на всіх садибах основним заняттям було ремесло.

ЛІТЕРАТУРА

Козловський, А. О., Козловська, Н. А., Крижановський, В. О. 2018. Виробничі будівлі спеціального призначення з поселення XI ст. на Копиревому кінці. *Археологія*, 4, с. 139-154.

Козловський, А. О., Крижановський, В. О. 2018. *Науковий звіт про археологічні дослідження по вул. Кудрявській, 24-А у Шевченківському районі м. Києва в 2016—2018 рр. (I—III черги будівництва).* НА ІА НАН України, ф. 64.

Козловський, А. О., Крижановський, В. О. 2019. Залишки давньоруського поселення в Копиревому кінці. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 65-68.

Козловський, А. О., Крижановський, В. О. 2020. Давньоруське поселення по вул. Кудрявській, 24а. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 57-59.

Козюба, В. К. 2010. Вивчення давньоруської садиби Південної Русі: короткі підсумки та нові завдання. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 124-129.

Крижановський, В. О. 2020. Давньоруський металургійний комплекс у Копиревому кінці. *Археологія*, 2, с. 118-132.

Махновець, Л. Є. 1989. *Літопис руський* (пер. зі старослов.). Київ: Дніпро.

Мовчан, И. И., Писаренко, Ю. Г., Пеняк, П. С. 1989. *Отчёт о раскопках Киево-окольного отряда Киевской постоянно действующей экспедиции в 1989 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/28а.

Мовчан, І. І., Климовський, С. І. 2004. *Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАНУ у м. Києві в 2004 р., на Кудрявському спуску, 3.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2004/3.

Мовчан, І. І., Козловський, А. О., Ієвлев, М. М. 2005а. *Звіт про археологічні дослідження, здійснені Старокиївською експедицією ІА НАН України у м. Києві по вул. Артема, 12 в 2003—2005 рр.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2003—2005/222.

Мовчан, І. І., Козловський, А. О., Ієвлев, М. М. 2005b. Локальні споруди Верхнього Києва X—XI ст. *Наукові записки з української історії*, 16, с. 105-115.

Мовчан, І. І., Климовський, С. І. 2006. Розкопки у «граді Ярослава» та Копиревому кінці Києва. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 224-226.

Мовчан, І. І., Козловський, А. О., Ієвлев, М. М. 2006. Археологічні розкопки поблизу Львівської площі в 2005 р. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.*, с. 285-288.

Рабинович, М. Г. 1975. Русское жилище в XIII—XVIII вв. В: Рабинович, М. Г. (ред.). *Древнее жилище народов Восточной Европы.* Москва: Наука, с. 156-244.

Свердлов, М. Б. 1983. *Генезис и структура феодального общества в древней Руси.* Ленинград: Наука.

Сєров, О. В. 1997. Давньоруські селища X — середини XIII ст. Київського Подніпров'я. В: Моця, О. П. (ред.). *Південноруське село IX—XIII ст.* Київ: ІЗМН, с. 99-114.

Харламов, В. О. 1977. Київська садиба X ст. *Археологія*, 24, с. 37-46.

REFERENCES

Kozlovskyi, A. O., Kozlovska, N. A., Kryzhanovskyi, V. O. 2018. Vyrobnychi budivli spetsialnoho pryznachennia z poselennia XI st. na Kopyrevomu kintsi. *Arkheolohiia*, 4, s. 139-154.

Kozlovskyi, A. O., Kryzhanovskyi, V. O. 2018. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia po vul. Kudriavskii, 24-A u Shevchenkivskomu raioni m. Kyieva v 2016—2018 rr. (I—III cherhy budivnytstva).* NA IA NAN Ukrainy, f. 64.

Kozlovskyi, A. O., Kryzhanovskyi, V. O. 2019. Zalyshky davnoruskoho poselennia v Kopyrevomu kintsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 65-68.

Kozlovskyi, A. O., Kryzhanovskyi, V. O. 2020. Davnoruske poselennia po vul. Kudriavskii, 24a. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 57-59.

Koziuba, V. K. 2010. Vyvchennia davnoruskoi sadyby Pivdennoi Rusi: korotki pidsumky ta novi zavdannia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnoruskoi ta serednovichnoi arkheolohii, s. 124-129.

Kryzhanovskyi, V. O. 2020. Davnoruskyi metalurhiinyi kompleks u Kopyrevomu kintsi. *Arkheolohiia*, 2, s. 118-132.

Makhnovets, L. Ye. 1989. *Litopys ruskyi (per. zi staroslov.).* Kyiv: Dnipro.

Movchan, I. I., Pisarenko, Iu. G., Peniak, P. S. 1989. *Otchet o raskopkakh Kievo-okolnogo otriada Kievskoi postoianno deistvuiushchei ekspeditcii v 1989 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1989/28a.

Movchan, I. I., Klymovskyi, S. I. 2004. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Starokyivskoi ekspedytsii Instytutu arkheolohii NANU u m. Kyievi v 2004 r., na Kudriavskomu spusku, 3.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2004/3.

Movchan, I. I., Kozlovskyi, A. O., Iievlev, M. M. 2005a. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia, zdiisneni Starokyivskoiu ekspedytsiieiu IA NAN Ukrainy u m. Kyievi po vul. Artema, 12 v 2003—2005 rr.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2003—2005/222.

Movchan, I. I., Kozlovskyi, A. O., Iievlev, M. M. 2005b. Lokalni sporudy Verkhnoho Kyieva X—XI st. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 16, s. 105-115.

Movchan, I. I., Klymovskyi, S. I. 2006. Rozkopky u «hradi Yaroslava» ta Kopyrevomu kintsi Kyieva. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003—2004 rr.*, s. 224-226.

Movchan, I. I., Kozlovskyi, A. O., Iievlev, M. M. 2006. Arkheolohichni rozkopky poblyzu Lvivskoi ploshchi v 2005 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2004—2005 rr.*, s. 285-288.

Rabinovich, M. G. 1975. Russkoe zhilishche v XhIII—XVIII vv. In: Rabinovich, M. G. (ed.). *Drevnee zhilishche narodov Vostochnoi Evropy*. Moskva: Nauka, s. 156-244.

Sverdlov, M. B. 1983. *Genezis i struktura feodalnogo obshchestva v drevnei Rusi*. Leningrad: Nauka.

Sierov, O. V. 1997. Davnoruski selyshcha X — seredyny XIII st. Kyivskoho Podniprov'ia. In: Motsia, O. P. (ed.). *Pivdennoruske selo IX—XIII st.* Kyiv: IZMN, s. 99-114.

Kharlamov, V. O. 1977. Kyivska sadyba X st. *Arkheolohiia*, 24, s. 37-46.

A. A. Kozlovskyi, V. O. Kryzhanovskyi

FARMSTEADS-MANSIONS OF ORDINARY RESIDENTS OF KOPYREV KINEC'

On the territory of ancient Kyiv from the end of the X century are fixed numerous farmsteads and separate mansions, which belonged to princes, boyars, merchants, artisans and ordinary inhabitants, formed separate residential and economic complexes, which included both residential and various outbuildings, usually surrounded by fence. Some of the farmsteads located outside the city fortifications had their own fortifications. After analyzing the features of the ancient Rus' buildings of the Kopyrev kinec', the following became clear.

Construction of this area begins with the construction of a fortified farmsteads at its highest point — on the street Sichovyh Striltsiv, 12 (beginning of the XI century). After that, down the slope — on the land on the street Kudriavska, 24A there is a significant number of production facilities that served the needs of the inhabitants of the boyar farmstead. Ferrous iron smelting and processing were carried out here, there were facilities for drying sheaves, a smokehouse, as well as a tar pit. At the next stage, most flammable industries disappear in the middle of the XI — first half of the XII century and in this area there are separate farmsteads of ordinary inhabitants, whose main occupation was a variety of crafts: iron processing, bronze casting, making various things from bronze, possibly making jewelry.

The richest was the farmstead «Б», which had an area of up to 1200 m^2 and was protected on all sides by a fence in the form of a strong fence. There were up to 20 residential, industrial and outbuildings in its area. In the central dwelling of this farmstead they were not engaged in handicrafts, but around it there was a considerable quantity of industrial premises. Most likely, this farmstead was owned by either a merchant or a fairly wealthy artisan.

Farmstead «В» was smaller in size: ≈1000 m^2. About 20 objects were recorded on it. Here they were engaged in smelting and processing of bronze, as well as the manufacture of various iron products. The manufacture of bronze and iron products was carried out in the central living space, and the smelting of bronze — at some distance from the living area. This farmstead could belong to a middle-class artisan who probably participated in the production processes.

The smallest and poorest was the farmstead «А». Its area was about 800 m^2. Here lived an artisan, who most likely engaged in smelting and processing of bronze products, most likely — in a special workshop, which was located next to the house.

In addition, on the territory of modern Lvivs'ka Square there was a farmstead with a central building of log construction, around which there were outbuildings. Pottery and metalworking workshops could function here.

Thus, the probable sequence of settlement of the territory of the Kopyrev kinec' from chaotically located flammable productions to house-building was traced. The inhabitants of the farmsteads were quite clearly divided by property status, but in all estates the main occupation was handicraft.

Keywords: Ancient Kyiv, Kopyriv end, ancient Rus' buildings, farmsteads, mansions.

Одержано 16.01.2021

КОЗЛОВСЬКИЙ Аркадій Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

KOZLOVSKYI Arkadii, Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-0698-4333, e-mail: kozlovskyi_arkadii@iananu.org.ua, ditinez@ukr.net.

КРИЖАНОВСЬКИЙ В'ячеслав Олегович, молодший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

KRYZHANOVSKYI Viacheslav, Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-8999-7446, e-mail: kryzhanivskyi@iananu.org.ua, viach.kryzhanovskyi@gmail.com.

УДК 904.3(477.53)"653" DOI: 10.37445/adiu.2021.01.13

Ю. О. Пуголовок

ЖИТЛО ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ЧАСУ З ГЛИНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Стаття присвячена введенню до наукового обігу житлової споруди з території Глинського археологічного комплексу. Подається опис конструктивних особливостей будівлі, аналізуються знахідки виробів з глини, кольорових металів та заліза.

***Ключові слова**: пізнє середньовіччя, Дніпровське Лівобережжя, Глинський археологічний комплекс, житло, кераміка, прикраси.*

Вступ. Глинський археологічний комплекс розташований на території с. Глинське, Зіньківського р-ну Полтавської обл. (рис. 1). Пам'ятка розміщується на мисоподібних останцях правого корінного берега р. Ворскла, в урочищах Городище, Кріпость, Панський Ярок, Тарасівка, Леваднюкова гора, займаючи площу понад 14 га. До складу комплексу входить Велике і Мале городища, укріплений посад, неукріплені селища, а також курганний могильник.

Перші відомості про пам'ятки в с. Глинське наведені у праці В. Г. Ляскоронського. Він оглянув територію комплексу, навів опис укріплень і зняв схематичний план (Ляскоронский 1907, с. 180—182, рис. 36). Надалі археологічні дослідження мали переважно розвідковий характер. У різні часи тут працювали І. І. Ляпушкін, М. П. Кучера, О. В. Сухобоков, а також полтавські дослідники І. М. Гавриленко та О. М. Ткаченко (Ляпушкин 1947, с. 129—132; Кучера, Сухобоков 1971, с. 14—15; Гавриленко, Ткаченко 1994, арк. 1, 2; Гавриленко 1997, арк. 8). Невеликі розкопки проводилися в 1997-1999 роках і були зосереджені переважно на вивченні могильника, матеріали з якого частково введені до науковго обігу (Кулатова та ін., 1998, с. 91—92; Злотницька, Супруненко 1999, с. 188—211).

Із 2011 р. почались систематичні дослідження. Метою цих розкопок стали науково-рятівні дослідження на зруйнованих ділянках одного з посадів. Найуразливішою частиною комплексу виявилося поселення в ур. Леваднюкова гора. Воно розташоване на правому березі р. Ворскла, на мису другої надзаплавної тераси, висотою до 25 м над рівнем заплави. Мис витягнутий по осі північний захід—південний схід, на північ від нього за 0,25 км розташоване Велике городище (ур. Кріпость), відділене від селища Глинським струмком, з порівняно широкою долиною. Площа мису становить близько 0,7 га. Мис розділяє в меридіональному напрямку шосе Глинське—Опішня, в результаті прокладання якого утворилися схили, де місцеве населення влаштувало стихійний видобуток піску, що призвело до пошкодження культурних нашарувань. Проведені пам'яткоохоронні дослідження зупинили руйнування поселення і стали передумовою до систематичного вивчення пам'ятки.

Матеріали і методи. Археологічні дослідження проводилися за допомогою традиційних загальновживаних археологічних методів з використанням стартиграфічних та планіграфічних спостережень за культурним шаром та об'єктами. До опрацювання кераміки застосувався описовий підхід. Його використання надало можливість виокремити морфологічні (форма, колір, орнамент) і деякі техніко-технологічні ознаки. Також застосовувався типологічний метод. Типологія вінець посуду, а отже і хронологічна атрибуція, подані за традиційним підходом, в ос-

© Ю. О. ПУГОЛОВОК, 2021

Рис. 1. План Глинського археологічного комплексу; горизонталі через 1 м; М 1 см : 40 м

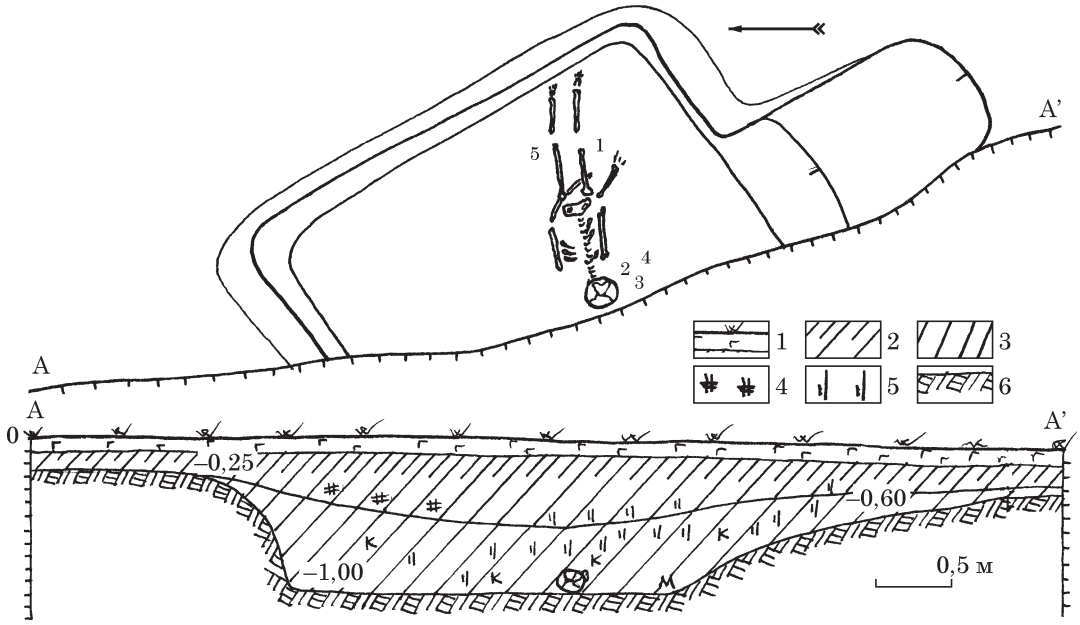

Рис. 2. Житло 1: I — план і профіль (1 — шар дерну; 2 — культурний шар, гумусований грунт темного кольору; 3 — заповнення об'єкту; 4 — фрагменти печини; 5 — вуглини; 6 — материк); II — знахідки, пов'язані з похованням (1 — браслет; 2, 3 — скроневі кільця; 4 — намистина; 5 — монета)

нові якого лежать зміни в оформленні зовнішнього краю вінця. Використані розробки М. П. Кучери (Кучера 1986, с. 449—455), а також напрацювання С. О. Беляєвої (Беляева 1982, с. 67—76) та Л. І. Виногродської (Виногродская 1990, с. 96—99). Для культурно-хронологічної атрибуції інших знахідок застосовано метод аналогій. Попередній аналіз антропологічного матеріалу здійснили антропологи [1].

Результати досліджень. Одним із цікавих об'єктів, що був виявлений у 2009 р., є частина житлової споруди (житло 1), профіль якої був добре фіксований на тлі жовтого супіщаного материка (рис. 2). Котлован житла впущений з рівня материка (0,26 м) на глибину 0,72—0,75 м, орієнтований кутами за сторонами світу, долівка рівна, без слідів додаткової обробки. У південній частині, практично посередині стінки об'єкту, зафіксовано «вхід-тамбур» довжиною 1,60 м та шириною 0,90—1,00 м. Добре збереженою виявилась північно-східна стінка довжиною 3,14 м. Інші стіни котловану збережені на 1,2 і 2,00 м. Заповнення об'єкту виявилося добре стратифікованим: верхня частина (0,16—0,48 м) складалася з більш темного (чорного) гумусованого ґрунту з включенням вуглин та фрагментів печини, нижче залягав шар сіро-чорного забарвлення із значним вмістом вуглин, перепаленого дерева та битої кераміки, щільність якої дещо зменшувалася в бік входу. Практично на дні котловану виявлено майже цілий скелет жінки похилого віку (55—65 років), орієнтований головою на захід. На лівій скроневій кістці виявлено сліди зеленого кольору, що може бути ознакою її контакту з кольоровим металом. На кістках похованої зафіксовано сліди дії вогню. Відповідно до попереднього антропологічного аналізу, індивід потребував сторонньої допомоги для пересування. Вірогідно, причиною смерті могла стати пожежа в будинку.

В заповненні котловану виявлені переважно керамічні матеріали, а також речі побутового призначення та прикраси, опис яких наводиться нижче. Багато фрагментів кераміки мають сліди вторинного випалу.

1. Аналіз антропологічного матеріалу здійснили фахівці Української медичної стоматологічної академії (Полтава): д-р мед. наук Л. Ф. Каськова і канд. мед. наук А. В. Артем'єв.

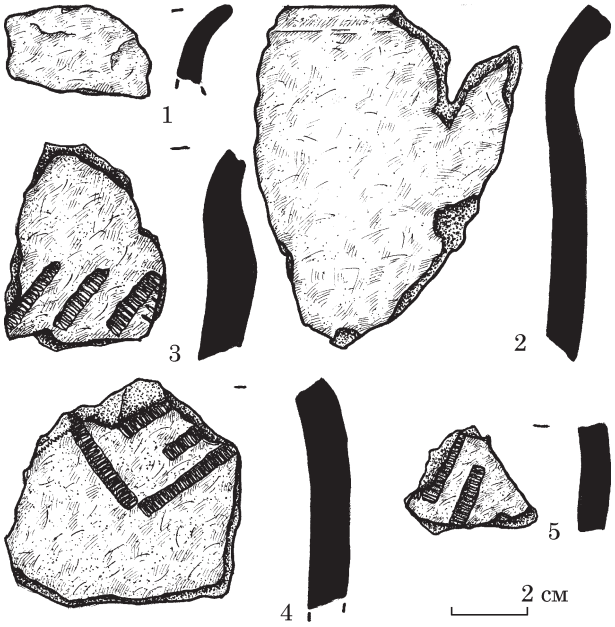

Рис. 3. Житло 1, верхній шар заповнення, кераміка роменської культури

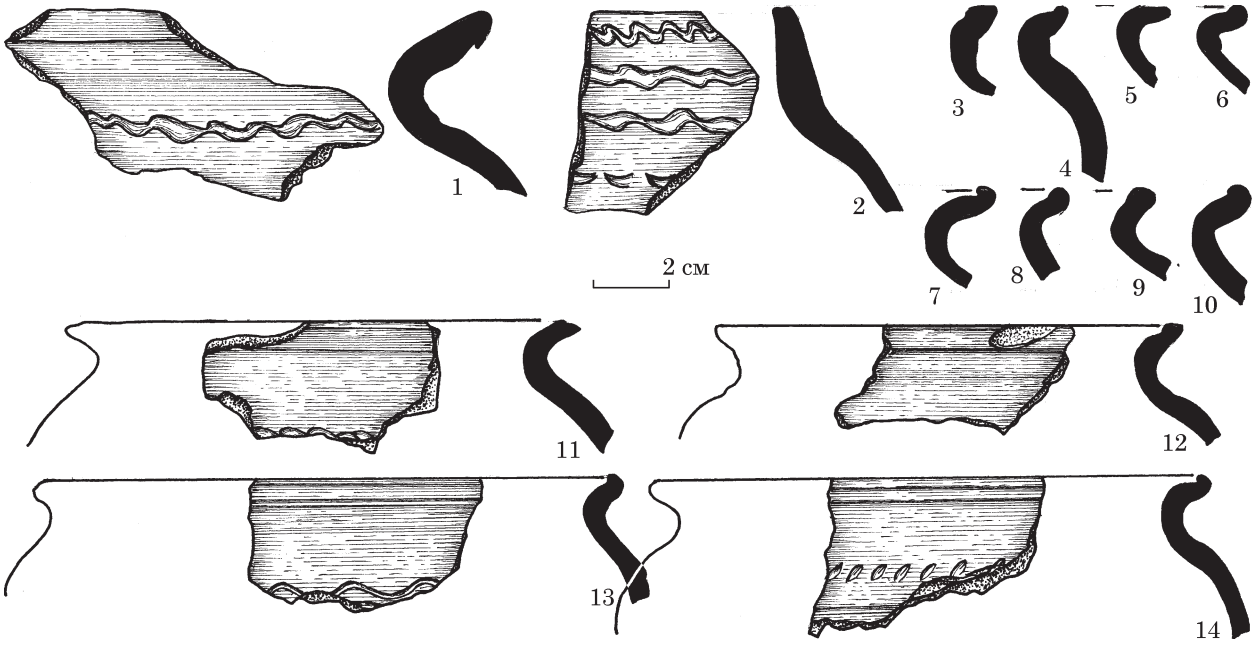

Рис. 4. Житло 1, верхній шар заповнення, кераміка Київської Русі

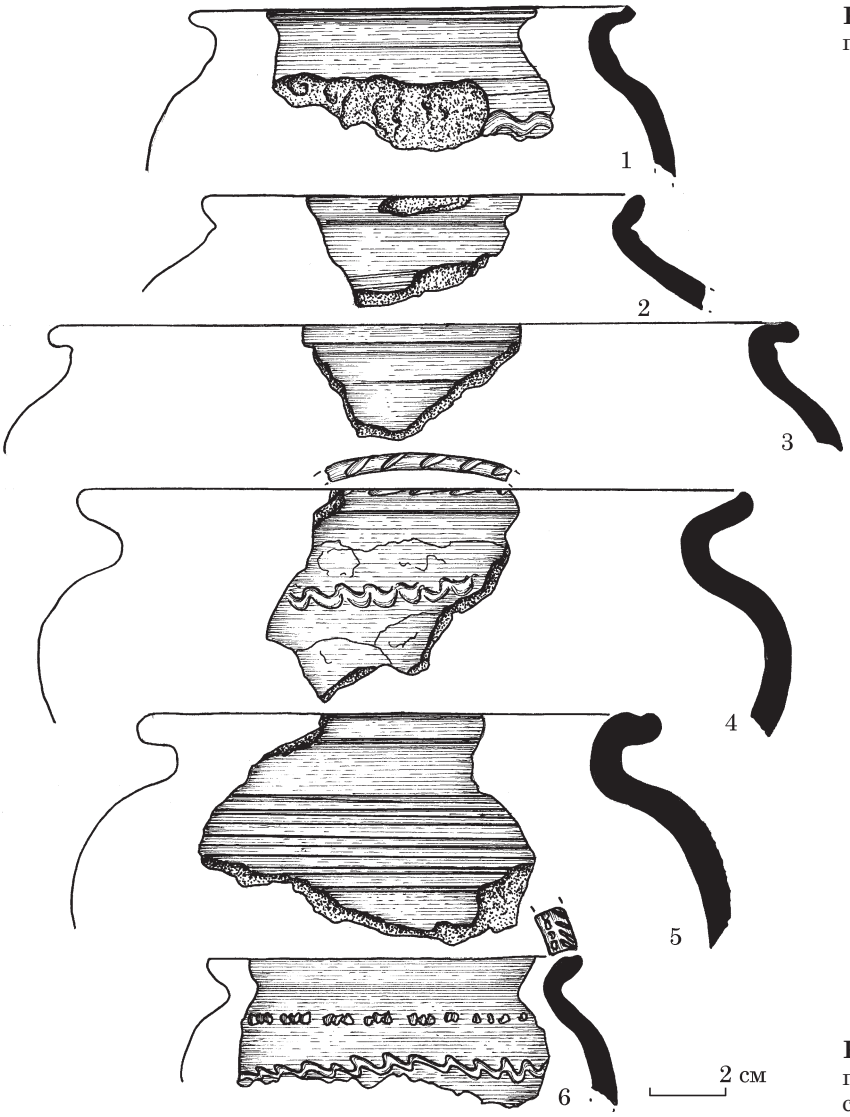

Рис. 5. Житло 1, верхній шар заповнення, кераміка Київської Русі

Рис. 6. Житло 1, верхній шар заповнення, кераміка післямонгольського часу

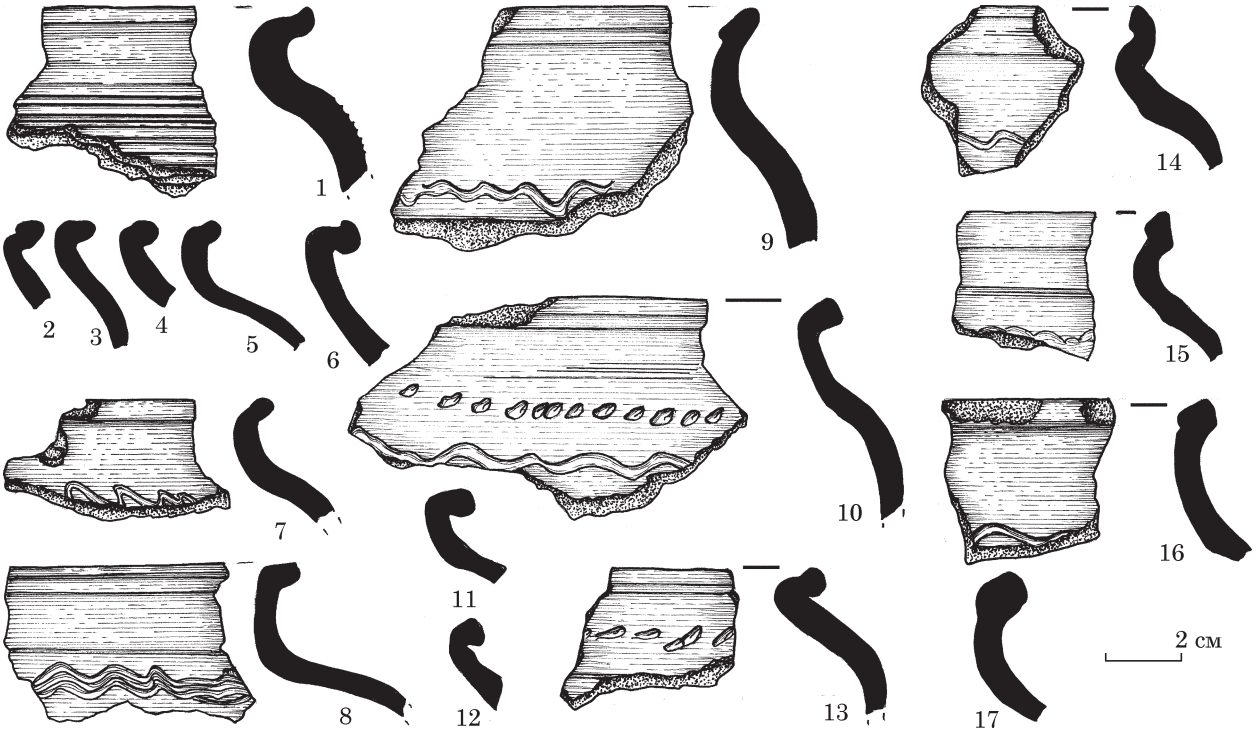

Знахідки з культурного шару над об'єктом та верхньої частини заповнення представлені виключно фрагментами кераміки. Тут виявлено вироби, що належать до роменської культури, однак їх кількість невелика (рис. 3). Це фрагменти ліплених посудин, з числа яких увагу привертає верхня частина горщика з підрямокутним потовщенням по краю вінець, що типологічно зближує його з виробами раннього етапу роменської культури (Сухобоков 1975, рис. 45: 1). Орнамент, зафіксований на фрагментах, характерний для роменської культури і представлений різноманітними відбитками гусеничного штампу.

Керамічний комплекс доби Русі та післямонгольського часу представлений уламками горщиків, що датуються в широких межах від XI до XIV ст. Найранішим серед них є фрагмент верхньої частини горщика з манжетоподібним потовщенням по краю вінець та прикрашений ритованою хвилею. Має білий колір черепка, датований XI ст. (рис. 4: 1) Більшість уламків належать формам з валикоподібним потовщенням по краю (різних обрисів), що побутували з кінця XI ст. і впродовж XII ст. (рис. 4: 5—14; 5: 1, 4—6; 6: 1). Наступну хронологічну групу кінця XII — середини XIII ст. складають фрагменти верхніх частин з валикоподібними вінцями (підквадратних обрисів), загнутими до середини посудини та з вираженими закраїнами, шийки циліндричні або конічні (рис. 4: 4; 5: 3; 6: 2—6). До посуду другої половини XIII — XIV ст. належать верхні частини горщиків з валикоподібними потовщенням по краю вінець (рис. 6: 7—17; 7). Вінця відігнуті або слабко відігнуті назовні. Невелика кількість виробів має майже вертикальні вінця, що вказує на можливе не місцеве походження (рис. 7: 1—3). До цього ж часу належить і фрагмент верхньої частини горщика зі слабко відігнутими вінцями на циліндричній шийці (рис. 7: 4).

В нижній частині заповнення виявлені керамічні матеріали, що належать до форм, які побутували в другій половині XIII — XIV ст. Це верхні частини горщиків на конічних або ж циліндричних шийках, вінця яких підпрямоктних («дзьобоподібних») обрисів (рис. 8—10; 11: 1). З внутрішньої сторони вінець в переважній більшості екземплярів розміщена ледь виражена закраїна. Привертає увагу також і формувальна маса, з якої виготовлено посуд. При візуальному огляді фіксуються значні домішки піску, колір черепка від жовтого до червоного, в одному випадку маємо сірий колір поверхні (рис. 9: 2). Також до цієї хронологічної групи належить уламок верхньої частини невеликого горщика (верхній діаметр 8 см) з ледь відігнутими вінцями та валикоподібним потовщенням по краю, підпрямокутним у перетині (рис. 11: 1). Шийка конусоподібна, плавно переходить в опуклі плічка. Уламок

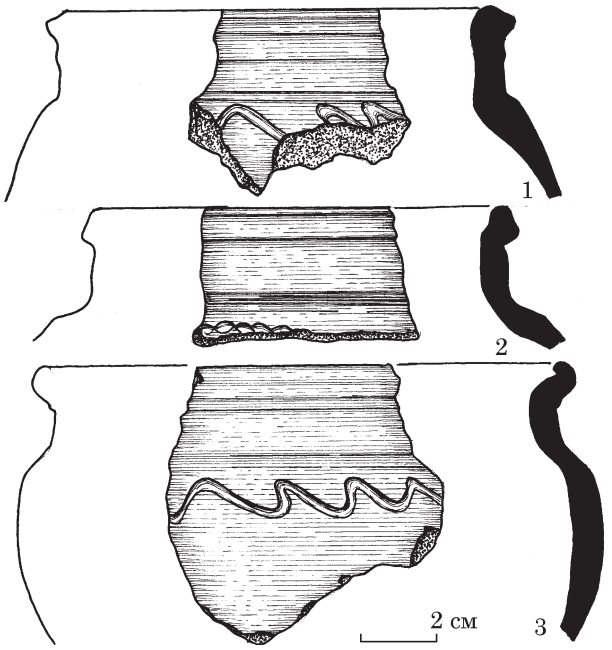

Рис. 7. Житло 1, верхній шар заповнення, кераміка післямонгольського часу

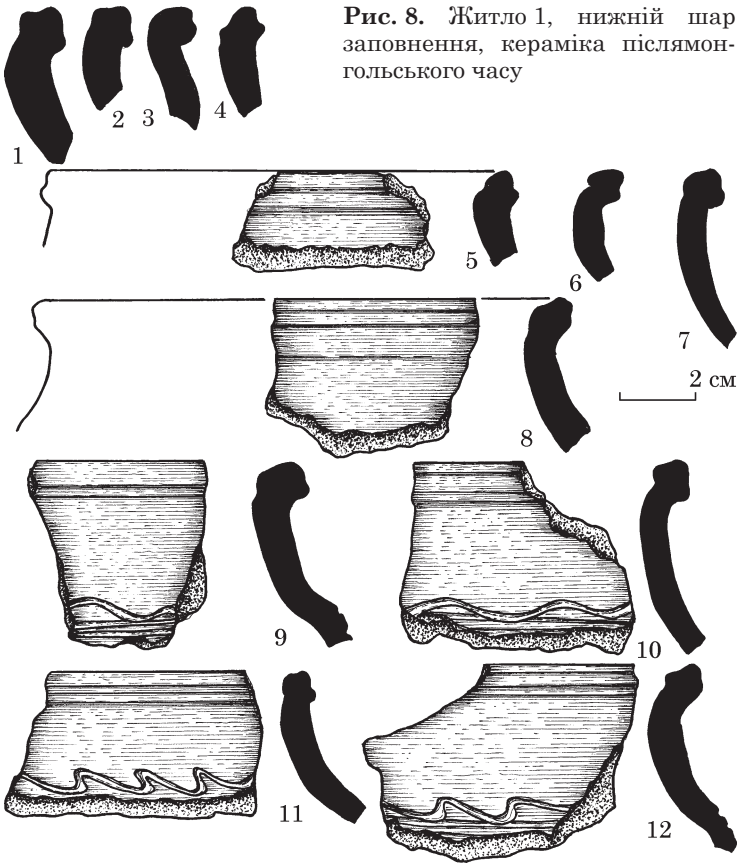

Рис. 8. Житло 1, нижній шар заповнення, кераміка післямонгольського часу

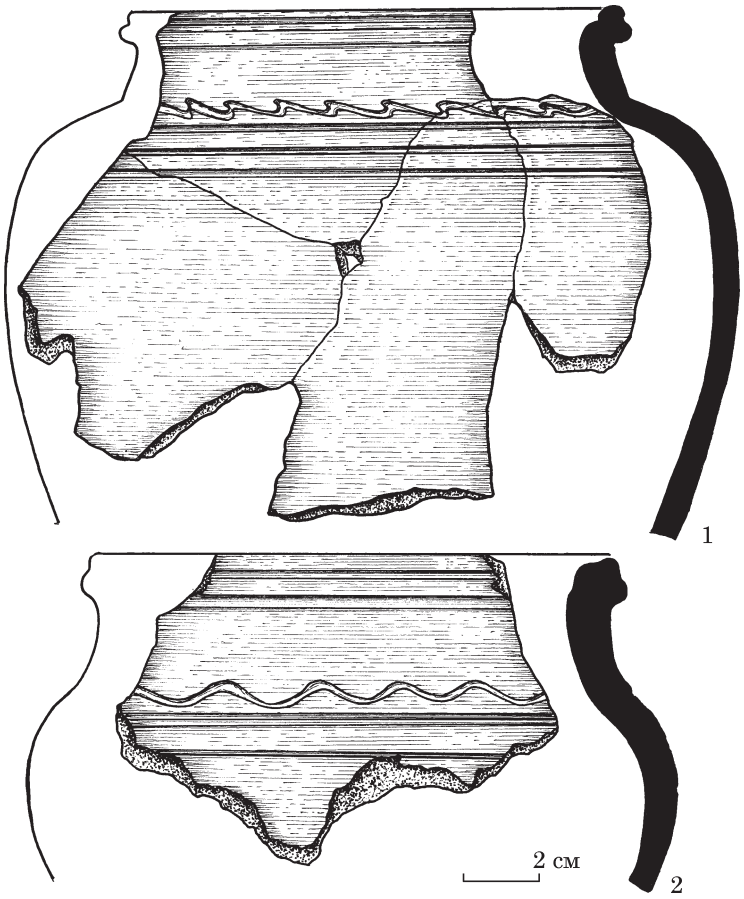

Рис. 9. Житло 1, нижній шар заповнення, кераміка післямонгольського часу

прикрашено багатокомпонентним ритованим орнаментом. Вінця орнаментовані по краю та на зрізі нігтьовими удавленнями; шийка та плічки — багаторядною хвилею. З цього шару походить чотири розвали верхніх частин горщиків. Тут же знайдено уламки нижніх частин горщиків, на яких збережені клейма у вигляді колеса зі шпицями (рис. 12: 6—7), а також уламок покришки (рис. 12: 5), прикрашений багатокомпонентним ритованим орнаментом із хвиль та ліній. На уламках кераміки з цього шару зафіксовано сліди кіптяви та повторного випалу поверхні.

Знахідки, що походять з «пандусу-входу», представлені фрагментами верхніх частин горщиків, що за своєю хронологією відповідають матеріалам з котловану об'єкту. Це вінця з характерними валикоподібними потовщеннями округлих (рис. 13: 1, 2) чи прямокутних («дзьобоподібних») обрисів (рис. 13: 3—7; 14), з внутрішньої сторони мають борозну. Шийки циліндричні або конічні. Привертають увагу два фрагменти верхніх частин з майже вертикальними вінцями (рис. 13:

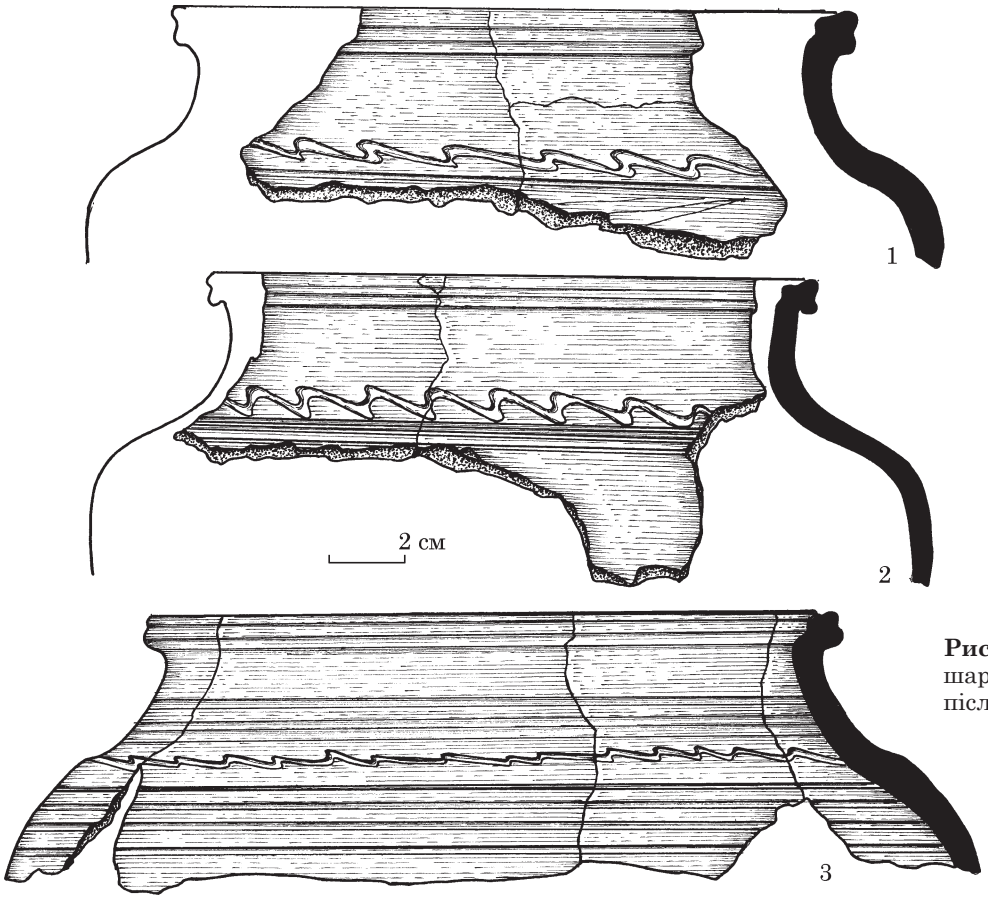

Рис. 10. Житло 1, нижній шар заповнення, кераміка післямонгольського часу

8, 9). На межі входу та котловану виявлено нижню частину горщика. Також звідси походять фрагмент глека (рис. 15: 2) та покришки (рис. 15: 3), що прикрашені ритованим орнаментом. На всіх фрагментах кераміки фіксуються сліди перебування у вогні.

Індивідуальні знахідки зосереджені на рівні долівки житла, а також деякі з них пов'язані з похованням. На долівці виявлено кремінь кресальний (рис. 16: 2) та кресало (рис. 16: 3). Кресало належить до виробів калачеподібного типу, з невеликим виступом на внутрішній поверхні ударного леза. Відповідно до новгородських аналогій, такі вироби датовані X—XI ст. (Колчин 1959, с. 99—100). Однак, на землях Південної Русі та Причорномор'я кресала цього типу побутували і в більш пізній час. Подібні знахідки походять з поховальних пам'яток Волині, зокрема з Рівного (Прищепа 2018, с. 286), а також із житлово-господарських споруд Путивля (Сухобоков, Юренко 2019, с. 215, рис. 203), датовані XII—XIII ст. Вони відомі в матеріалах кочівницьких старожитностей XII—XIV ст. (Андрух, Ельников, Тощев 2001, с. 68; Ельников 2001, с. 142; Назаров, Квітницький, Шляховий 2005, с. 240), а також з розкопок фортеці Тягин (Біляєва та ін. 2019, с. 450, рис. 13). Кресала такої форми у великій кількості фіксуються на території Білорусі (Сагановіч 2001, с. 270) та в Балтиці (Urbanavicius 1979, pav. 11: 5; Kunciene 1979, p. 85, pav. 15: 5; Urbanavicius, Urbanavicius 1988, p. 38, pav. 60: 1—4; Svetikas 2018, p. 160—161, pav. 39: 1—6), де вони знаходяться в комплексах XIII—XVI ст.

Ближче до «тамбуру-входу» виявлено уламок стінки посудини (казан?), виготовленої з мідного сплаву, зі слідами ремонту (рис. 16: 1). Можливо, що цей уламок використовувався в якості сировини і готувався для подальшої переробки, що було досить поширеним явищем (Моця, Казаков 2011, с. 126—127).

У протилежному від «входу» кутку знайдено хрестоподібну привіску (рис. 16: 4), в центрі композиції якої вміщені кола, вписані одне в одне, розділені між собою точковим орнаментом. На горизонтальних променях привіски розміщено по три округлі виступи, на вертикальних — по два. Схожа знахідка відома в матеріалах з розкопок М. Ф. Біляшівського на території літописного міста Родень (ур. Княжа Гора; Бондарець 1997, с. 93, мал. 1: 17). Майже ідентичний виріб виявлений з розкопок літописної Лтави в 2020 р., в споруді післямонгольського часу. В цій частині житла знайдено також уламок пластинчастого браслету «булгарського типу»

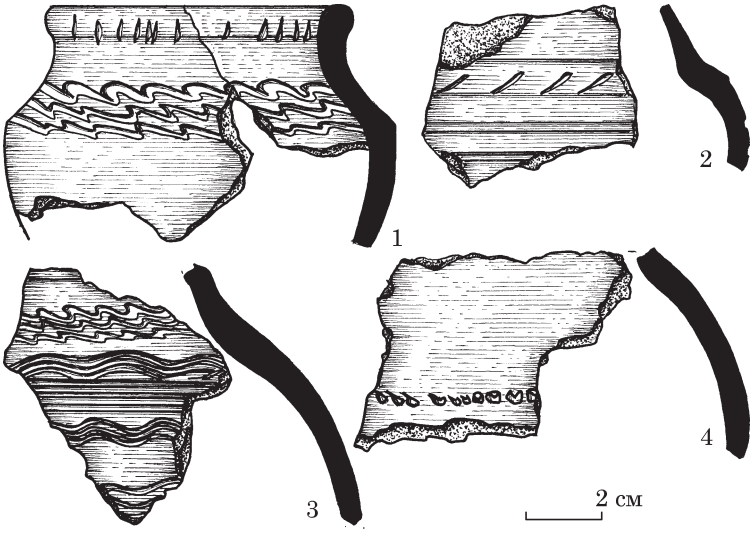

Рис. 11. Житло 1, нижній шар заповнення, кераміка післямонгольського часу

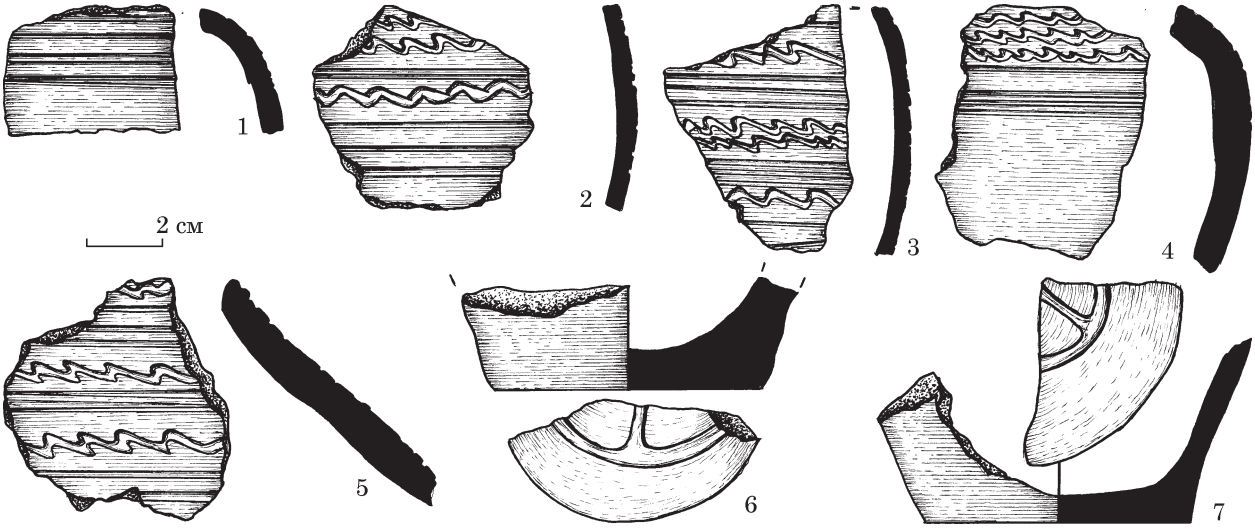

Рис. 12. Житло 1, нижній шар заповнення, кераміка післямонгольського часу

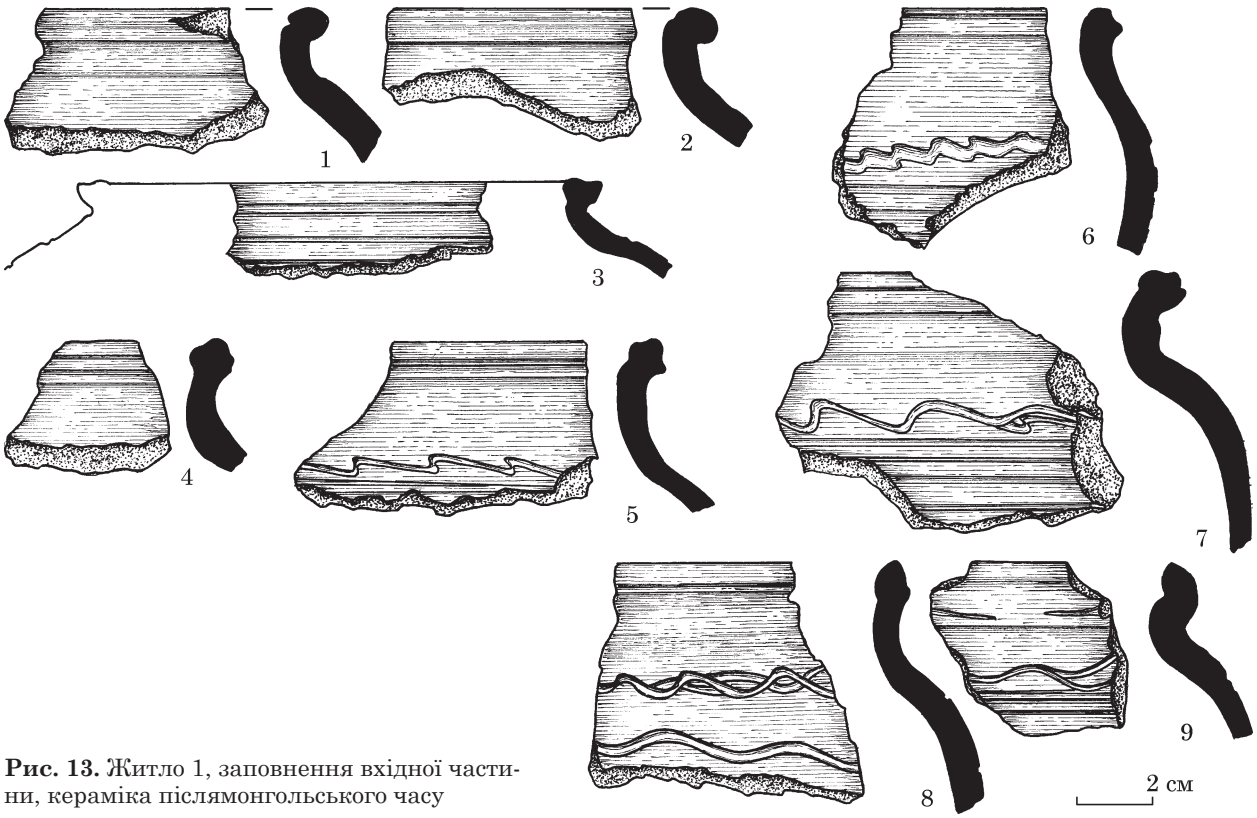

Рис. 13. Житло 1, заповнення вхідної частини, кераміка післямонгольського часу

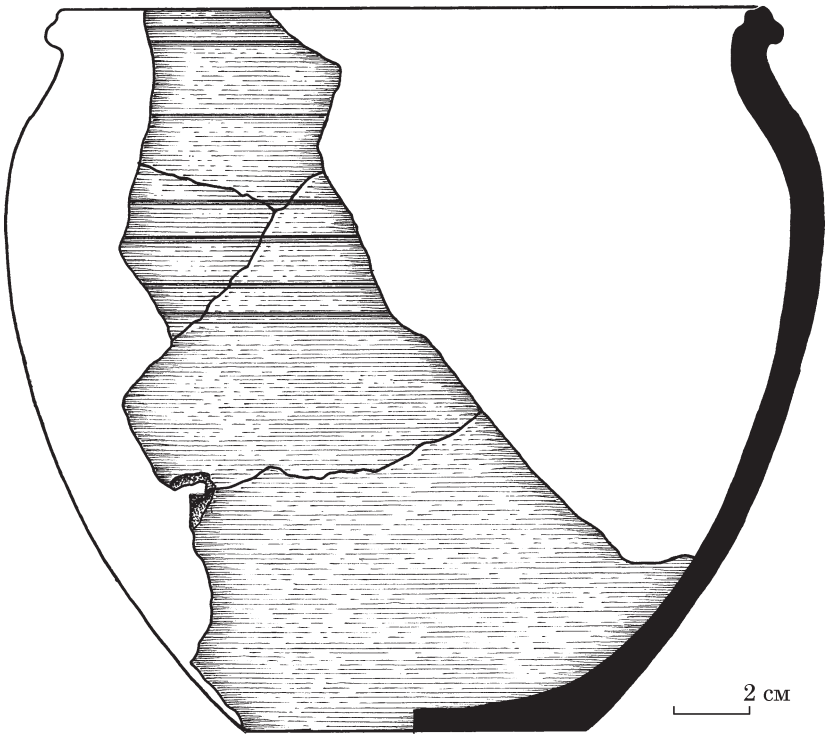

Рис. 14. Житло 1, заповнення вхідної частини, графічна реконструкція горщика післямонгольського часу

шириною 1,0 см, з прямокутними кінцями (рис. 16: 6). На збереженому кінці є стилізоване зображення левиної морди. Прикрашений плетінкою із овальних фігур, з «вузлами щастя» в середині. Аналогічні вироби походять з розкопок міста Булгар (тип В-IVг-1в; Полякова 1996, с. 179—181, рис. 63:7). В Україні такі знахідки відомі в матеріалах могильника Мамай-Сурка (Ельников 2001, с. 141); датовані XIII—XIV ст. Виріб зігнуто, на кінці пробито отвір трикутної форми для шнура. Можливо він теж був підготовлений для повторного використання в якості сировини.

З «похованням» пов'язані наступні знахідки: біля черепу жінки знайдено два дротяні скроневі кільця, виготовлені з мідного сплаву (рис. 16: 7, 8), поруч виявлено сильно пошкоджену вогнем скляну подвійну намистину (рис. 16: 9). Скроневі кільця такого типу досить поширені на пам'ятках доби Київської Русі (Седова 1981, с. 13, рис. 3) та на більш пізніх пам'ятках. Зокрема, такі прикраси, виготовлені з мідного сплаву, відомі в похованнях могильника Мамай-Сурка (Ельников 2006, рис. 142). Зазвичай їх датування вкладається у широкі хронологічні рамки від кінця XI до XIV ст. Біля коліна правої ноги знаходився уламок мідного пластинчастого овальнокінцевого браслету шириною 0,7 см.

Виріб прикрашений рослинним орнаментом у вигляді лози, що в'ється (рис. 16: 5). За новгородськими аналогіями, такі браслети датовані XII—XIII ст. (Седова 1981, с. 112—113, рис. 42). З лівого боку похованої на відстані 0,30 см знайдено мідну монету, визначення якої ускладнене у зв'язку з її поганою збереженістю (рис. 16: 10).

Висновки. Досліджений житловий комплекс, попри свою часткову збереженість, все ж є доволі інформативним об'єктом доби пізнього середньовіччя. Виявлене житло, вірогідно, належить до споруд із холодним підклітом і має ознаки зрубної конструкцією стін (Пуголовок 2016, с. 197). До такої думки схиляє відсутність стовпових ям та наявність тамбуру-входу. Житла схожої конструкції відомі в матеріалах з розкопок Д. Т. Березовця на селищі Стан 2 поблизу Путивля (Супруненко, Мироненко, Приймак 2004, с. 42), а також на поселеннях Комарівка та Озаричі (Бєляєва, Кубишев 1995, с. 38—43, 64, 68). Керамічний комплекс представлений переважно уламками кухонного посуду та невеликою кількістю столового начиння. Форми кухонного посуду мають певні аналогії із виробами, що походять з розкопок поселення Озаричі та Путивля (ур. Городок; Бєляєва, Кубишев 1995, с. 46, 78—81; Сухобоков, Юренко 2019, с. 235). Однак деякі форми кераміки, як, наприклад, горщики із вінцями прямокутних обрисів, виявлені вперше. Індивідуальні знахідки досить чітко характеризують матеріальну культуру післямонгольського часу, в якій співіснують речі доби Київської Русі та пізнішого часу. На підставі виявлених знахідок датування об'єкту вкладається в межі XIV ст.

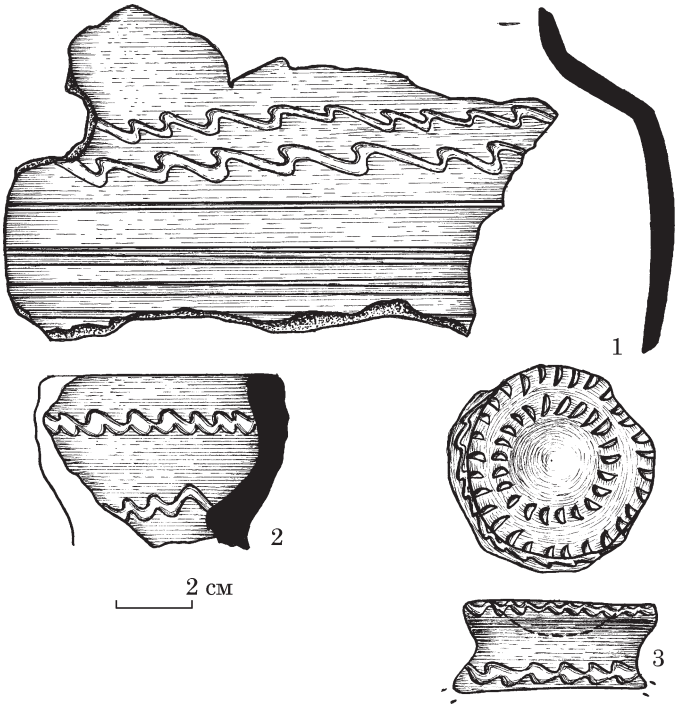

Рис. 15. Житло 1, заповнення вхідної частини, кераміка післямонгольського часу: 1 — стінка горщика; 2 — верхня частина глека; 3 — уламок покришки

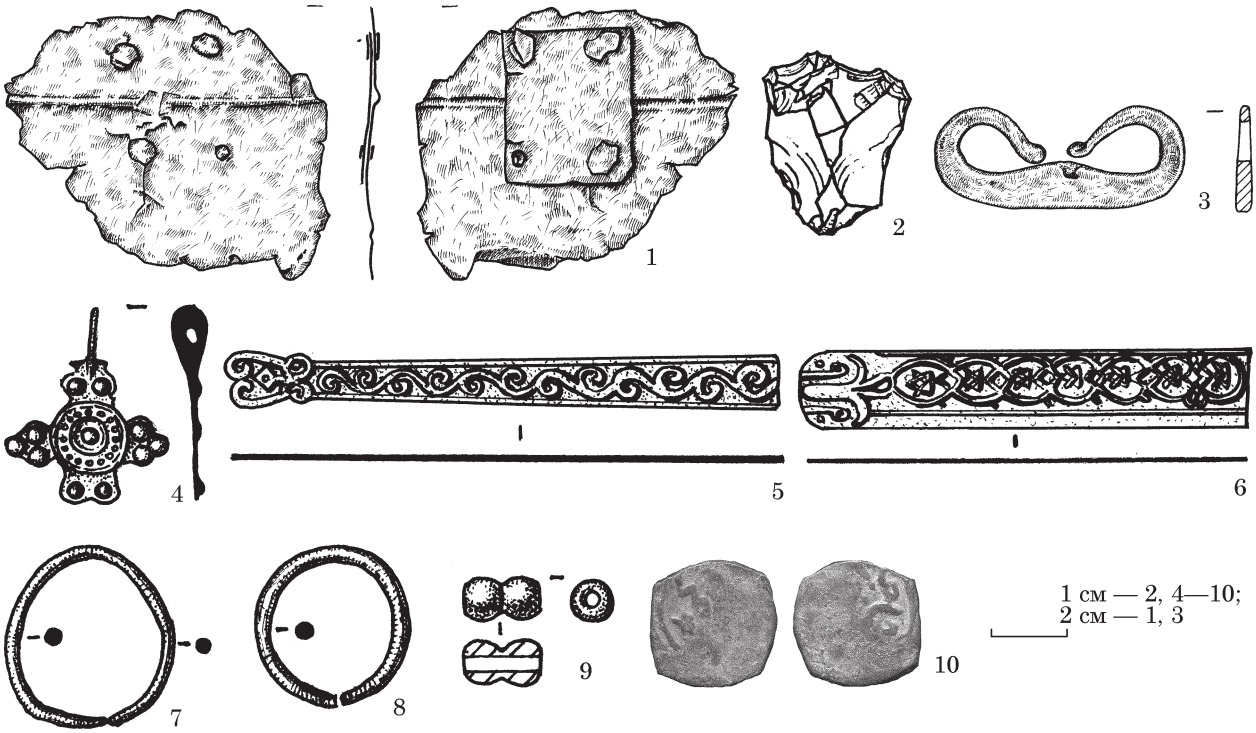

Рис. 16. Житло 1, індивідуальні знахідки: 1 — фрагмент мідної ємності; 2 — кремінь кресальний; 3 — кресало; 4 — привіска; 5, 6 — браслети; 7, 8 — скроневі кільця; 9 — намистина; 10 — монета (1, 4—8, 10 — мідний сплав; 2 — каміння; 3 — залізо; 9 — скло)

ЛІТЕРАТУРА

Андрух, С. И., Ельников, М. В., Тощев, Г. Н. 2001. Раскопки на могильнике Мамай-Гора. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 68-69.

Беляева, С. А. 1982. *Южнорусские земли во второй половине XIII — XIV вв. (по материалам археологических исследований).* Киев: Наукова думка.

Бєляєва, С. О., Кубишев, А. І. 1995. *Поселення Дніпровського Лівобережжя X — XV ст. (за матеріалами поселення поблизу сіл Комарівка та Озаричі).* Київ: Наукова думка.

Біляєва, С. О., Гуленко, К. С., Грабовська, О. В., Іевлев, М. М., Манігда, О. В., Фіалко, О. Є., Чубенко, О. В. 2019. Фортеця Тягин у системі історико-культурних взаємин від Балтії до Північного Причорномор'я: результати і перспективи досліджень. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи.* Київ: ІА НАН України, с. 447-460

Бондарець, О. В. 1997. Обереги з городища Княжа Гора: (колекція НМІУ). *Наукові записки НаУКМА*, 2: Культура, с. 91-112.

Виногродская, Л. И. 1990. Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй половины XIII — XV вв. В: *Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.». Чернигов, 26—28 сентября 1988 г.* Киев: Наукова думка, с. 96-99.

Гавриленко, І. М. 1996. *Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскли, Котелевський і Зінківській райони Полтавської області 1996 р.* Науковий архів ЦОДПА, ф. е., спр. 155.

Гавриленко, І. М., Ткаченко, О. М. *Розвідки у Середньому Поворсклі 1994 р.* Науковий архів ЦОДПА, ф. е., спр. 55.

Золотницька, Т. М., Супруненко, О. Б. 1999. Глинський курганний некрополь. *Полтавський археологічний збірник 1999*: Збірник наукових статей до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень, с. 188-211.

Ельников, М. В. 2001. *Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1989—1992 гг.).* Запорожье: ЗГУ.

Ельников, М. В. 2006. *Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1993—1994 гг.).* II. Запорожье: ЗНУ.

Колчин, Б. А. 1959. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 65, с. 7-120.

Кулатова, І. М., Гейко, А. В., Золотницька, Т. М., Мироненко, К. М., Супруненко, О. Б. 1998. Дослідження Глинського археологічного комплексу. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.*, с. 91-92.

Кучера, М. П. 1986. Керамика. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР.* 3: Раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наукова думка, с. 449-455.

Кучера, М. П., Сухобоков, О. В. 1971. *Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/17а.

Ляпушкин, И. И. 1947. Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы (г. Полтава — с. Бельск). *Краткие сообщения ИИМК*, XVII, с. 122-132.

Ляскоронский, В. Г. 1907. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, по течению рек Псла и Ворсклы. *Труды 13-го Археологического съезда в Екатеринославе, 1905 г.*, 1, с. 158-198.

Моця, О. П., Казаков, А. Л. 2011. *Давньоруський Чернігів.* Київ: Стародавній Світ.

Назаров, О. В., Квітницький, М. В., Шляховий, К. В. 2005. Поховання кочівника золотоординського часу біля с. Покровське. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 238-240.

Полякова, Г. Ф. 1996. Изделия из цветных и драгоценных металлов. В: Федоров-Давыдов, Г. А. (ред.). *Город Болгар: ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков.* Казань, с. 154-257.

Прищепа, Б. 2018. Ґрунтові поховання періоду Київської Русі в басейні ріки Горинь. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 22, с. 278-303

Пуголовок, Ю. 2016. *Будівельна справа літописних сіверян.* Опішне: Українське народознавство.

Сагановіч, Г. М. 2001. Прылады працы і побытовыя рэчы. Асартымент, тыпалогія, хранологія. В: Ляўко, В. М. (ред.). *Археалогія Беларусі. Помнікі XIV—XVIII ст.* 4. Мінськ: Беларуская навука. с. 260-277.

Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X—XV вв.).* Москва: Наука.

Супруненко, О. Б., Приймак, В. В., Мироненко, К. М. 2004. *Старожитності золотоординського часу Дніпровського Лівобережжя.* Київ; Полтава: Археологія.

Сухобоков, О. В. 1975. *Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники).* Киев: Наукова думка.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 2019. *Давній Путивль.* Київ; Суми: Університетська книга.

Kunciene, O. 1979. Sarių senkapis. *Lietuvos archeologija*, 1, p. 76-100.

Svetikas, E. 2018. Obelių kapinyno XIV a. pabaigos lauţavietė — mirusiųjų palaikų kremavimo, grupinių degintinių kapř ar aukojimo vieta? *Lietuvos archeologija*, 44, p. 117-172.

Urbanavicius, V. 1979. Jakštai iu senkapis. *Lietuvos archeologija*, I, p. 1-122.

Urbanavicus, V., Urbanavičiene, S. 1988. Archeologiniai tyrimai. *Lietuvos archeologija*, 6, p. 9-63.

REFERENCES

Andrukh, S. I., Elnikov, M. V., Toshchev, G. N. 2001. Raskopki na mogilnike Mamai-Gora. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1999—2000 rr.*, s. 68-69.

Beliaeva, S. A. 1982. *Iuzhnorusskie zemli vo vtoroi polovine XIII — XIV vv. (po materialam arkheologicheskikh issledovanii).* Kiev: Naukova dumka.

Bieliaieva, S. O., Kubyshev, A. I. 1995. *Poselennia Dniprovskoho Livoberezhzhia X — XV st. (za materialamy poselennia poblyzu sil Komarivka ta Ozarychi).* Kyiv: Naukova dumka.

Biliaieva, S. O., Hulenko, K. S., Hrabovska, O. V., Iievlev, M. M., Manihda, O. V., Fialko, O. Ye., Chubenko, O. V. 2019. Fortetsia Tiahyn u systemi istoryko-kulturnykh vzaiemyn vid Baltii do Pivnichnoho Prychornomor'ia: rezultaty i perspektyvy doslidzhen. In: Chabai, V. P. (ed.). *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd: materialy roboty.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 447-460

Bondarets, O. V. 1997. Oberehy z horodyshcha Kniazha Hora: (kolektsiia NMIU). *Naukovi zapysky NaUKMA*, 2: Kultura, s. 91-112.

Vinogrodskaia, L. I. 1990. Nekotorye tipy keramiki Chernigovo-Severskoi zemli vtoroi poloviny KhIII — KhV vv. In: *Problemy arkheologii Iuzhnoi Rusi. Materialy istoriko-arkheologicheskogo seminara «Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv.». Chernigov, 26—28 sentiabria 1988 g.* Kiev: Naukova dumka, s. 96-99.

Havrylenko, I. M. 1996. *Zvit pro rozvidky pam'iatok arkheolohii v okruzi Bilskoho horodyshcha v zaplavi r. Vorskly, Kotelevskyi i Zinkivskii raiony Poltavskoi oblasti 1996 r.* Naukovyi arkhiv TsODPA, f. e., spr. 155.

Havrylenko, I. M., Tkachenko, O. M. *Rozvidky u Serednomu Povorskli 1994 r.* Naukovyi arkhiv TsODPA, f. e., spr. 55.

Zolotnytska, T. M., Suprunenko, O. B. 1999. Hlynskyi kurhannyi nekropol. *Poltavskyi arkheolohichnyi zbirnyk 1999*: Zbirnyk naukovykh statei do 1100-littia m. Poltavy za rezultatamy arkheolohichnykh doslidzhen, s. 188-211.

Elnikov, M. V. 2001. *Srednevekovyi mogilnik Mamai-Surka (po materialam issledovanii 1989—1992 gg.).* Zaporozhe: ZGU.

Elnikov, M. V. 2006. *Srednevekovyi mogilnik Mamai-Surka (po materialam issledovanii 1993—1994 gg.).* II. Zaporozhe: ZNU.

Kolchin, B. A. 1959. Zhelezoobrabatyvaiushchee remeslo Novgoroda Velikogo. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 65, s. 7-120.

Kulatova, I. M., Heiko, A. V., Zolotnytska, T. M., Myronenko, K. M., Suprunenko, O. B. 1998. Doslidzhennia Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997—1998 rr.*, s. 91-92.

Kuchera, M. P. 1986. Keramika. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR.* 3: Ranneslavianskii i drevnerusskii periody. Kiev: Naukova dumka, s. 449-455.

Kuchera, M. P., Sukhobokov, O. V. 1971. *Zvit pro robotu Livoberezhnoho rozvidzahonu Instytutu arkheolohii AN URSR za 1971 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/17a.

Liapushkin, I. I. 1947. Arkheologicheskie pamiatniki epokhi zheleza v basseine srednego techeniia r. Vorskly (g. Poltava — s. Belsk). *Kratkie soobshcheniia IIMK*, XVII, s. 122-132.

Liaskoronskii, V. G. 1907. Gorodishcha, kurgany i dlinnye (zmievye) valy, po techeniiu rek Psla i Vorskly. *Trudy 13-go Arkheologicheskogo sezda v Ekaterinoslave, 1905 g.*, 1, s. 158-198.

Motsia, O. P., Kazakov, A. L. 2011. *Davnoruskyi Chernihiv*. Kyiv: Starodavnii Svit.

Nazarov, O. V., Kvitnytskyi, M. V., Shliakhovyi, K. V. 2005. Pokhovannia kochivnyka zolotoordynskoho chasu bilia s. Pokrovske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003—2004 rr.*, s. 238-240.

Poliakova, G. F. 1996. Izdeliia iz tcvetnykh i dragotcennykh metallov. In: Fedorov-Davydov, G. A. (ed.). *Gorod Bolgar: remeslo metallurgov, kuznetcov, liteishchikov*. Kazan, s. 154-257.

Pryshchepa, B. 2018. Gruntovi pokhovannia periodu Kyivskoi Rusi v baseini riky Horyn. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 22, s. 278-303

Puholovok, Yu. 2016. *Budivelna sprava litopysnykh siverian*. Opishne: Ukrainske narodoznavstvo.

Sahanovič, H. M. 2001. Pryłady pracy i pobytovyja rečy. Asartymient, typałohija, chranołohija. In: Laŭko, V. M. (ed.). *Archieałohija Biełarusi. Pomniki XIV—XVIII st.* 4. Minśk: Biełaruskaja navuka, s. 260-277.

Sedova, M. V. 1981. *Iuvelirnye izdeliia Drevnego Novgoroda (X—XV vv.).* Moskva: Nauka.

Suprunenko, O. B., Pryimak, V. V., Myronenko, K. M. 2004. *Starozhytnosti zolotoordynskoho chasu Dniprovskoho Livoberezhzhia*. Kyiv; Poltava: Arkheolohiia.

Sukhobokov, O. V. 1975. *Slaviane Dneprovskogo Levoberezhia (romenskaia kultura i ee predshestvenniki).* Kiev: Naukova dumka.

Sukhobokov, O. V., Yurenko, S. P. 2019. *Davnii Putyvl*. Kyiv; Sumy: Universytetska knyha.

Kunciene, O. 1979. Sarių senkapis. *Lietuvos archeologija*, 1, p. 76-100.

Svetikas, E. 2018. Obelių kapinyno XIV a. pabaigos laužavietė — mirusiųjų palaikų kremavimo, grupinių degintinių kapř ar aukojimo vieta? *Lietuvos archeologija*, 44, p. 117-172.

Urbanavicius, V. 1979. Jakštai iu senkapis. *Lietuvos archeologija*, I, p. 1-122.

Urbanavicus, V., Urbanavičiene, S. 1988. Archeologiniai tyrimai. *Lietuvos archeologija*, 6, p. 9-63.

Yu. O. Puholovok

LATE-MEDIEVAL DWELLING FROM THE HLYNSKY ARCHAEOLOGICAL COMPLEX

The article is devoted to the publication of a dwelling from the territory of Hlynsky archaeological complex. The site occupies the cape-like remains of the right root bank of the Vorskla River. Covering an area of over 14 hectares, of Horodyshche, Kripost, Pansky Yarok, Tarasivka, Levadnyukova Hora tracts. The complex includes the Big and Small hillforts, fortified and unfortified settlements, and burial mounds.

One of the interesting objects discovered in 2009 is the recessed part of the dwelling of the late Middle Ages. Despite its partial preservation, this object is still quite an informative. Housing probably belongs to the buildings with a cold basement and has signs of log construction of the walls. The absence of pillar pits and the presence of a vestibule-entrance lead to this opinion. The furnace was most likely located on the upper tier. This is evidenced by the concentration of baked clay and coal at the boundary of the upper and lower layers of dwelling filling. Similar dwellings are known from the excavation of Dmytro Berezovets in the settlement Stan 2, near Putivl. Also, such buildings are discovered in the settlements of Komarivka and Ozarichi.

The ceramic complex from the dwelling is represented mainly by fragments of coockingware and a small amount of tableware. The forms of coockingware have certain analogies with vessels from the Ozarichi settlement and Putivl (Gorodok). However, some pots, such as those with rectangular rim, were discovered for the first time. Individual finds quite clearly characterize the material culture after the Mongol invasion. The coexistence of things of the Kievan Rus and later period is traced.

The saturation of the house with ashes and coals indicates that the house burned down. Dating of the object is enclosed within the limits of XIV century.

Keywords: Dnieper Left Bank, Hlynsky archaeological complex, late Middle Ages, housing, ceramics.

Одержано 15.01.2021

ПУГОЛОВОК Юрій Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, смт Опішня, Україна.

PUHOLOVOK Yurii, Ph. D., Senior Researcher, the Ceramology Institute — the branch of the Ethnology Institute of the National academy of sciences of Ukraine, Opishia, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-7610-8005, e-mail: yuriy.puholovok@gmail.com.

УДК 904.3(477.51)"16"
DOI: 10.37445/adiu.2021.01.14

О. М. Веремейчик

ЖИТЛОВА СПОРУДА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. У ЛЮБЕЧІ

Стаття присвячена житловій споруді першої половини XVII ст., яка загинула у пожежі. Судячи з розмірів споруди та археологічного матеріалу, вилученого з неї, вона належала заможній любецькій родині цього часу.

Ключові слова: *Любеч, житлова споруда, перша половина XVII ст., печатка.*

Старожитності Любеча XVII—XVIII ст. були відомі науковій спільноті з часів дослідження Б. О. Рибаковим території городища Замкова Гора протягом 1957—1960 рр. Тут був зафіксований потужний культурний шар та залишки споруд, у тому числі й оборонних (Рыбаков 1964, с. 21). Інші частини Любеча в цей час вивчались фрагментарно.

Вдруге забудова та господарські споруди цього періоду були зафіксовані роботами А. Л. Казакова на посаді Любеча у 1989—1990 рр. (Казаков, Марченко 1993). Серед досліджених об'єктів слід відзначити залишки горна XVI—XVIII ст. (Потапов 1992). На початку XXI ст. Любецькою археологічною експедицією Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка під керівництвом автора, досліджені значні ділянки стародавнього міста Любеча в трьох місцях — на городищах Замкова Гора та Монастирище, а також на посаді Любеча, поблизу кам'яниці П. Полуботка (Веремейчик 2018, с. 37—38). Саме в районі кам'яниці, де вивчено 372 м^2, була зафіксована житлова та господарська забудови XVII—XVIII ст.

У цій частині Любеча найбільш ранні культурні шари датуються раннім залізним віком. У наступний період тут були розташовані давньоруські поховання X — початку XI ст. та XII—XIII ст. Перші поховання представлені залишками кремації X ст. та похованням у камері X — початку XI ст. Вірогідно, курганний могильник був знищений внаслідок активної розбудови містечка у XVII—XVIII ст. З культурного шару також походять нечисленні фрагменти керамічних посудин XV—XVI ст.

Житлова забудова тут розпочинається з XVII ст. Саме залишки багатої житлової споруди, яка загинула в результаті пожежі середини XVII ст., і привернули нашу увагу. Споруда досліджувалась у 2013 та 2016 рр. (споруда 1; Веремейчик 2015, с. 280; Веремейчик, Бондар 2018). Вона розташована за 13 м на північ від північно-західного кута кам'яниці (рис. 1).

Майже з рівня фіксації плями споруди темно-сірого плямистого супіску відзначені горілі дерев'яні вертикальні конструкції від стін. Ці згорілі конструкції на окремих ділянках простежені на глибину споруди понад 1,20 м. Верхні шари заповнення споруди представлені темно-сірим плямистим супіском та дрібно битої цегли і печини, який утворився після руйнації споруди внаслідок замиву та нівелювання залишків котловану (потужність до 0,6 м в центральній частині). Під ними, в північній частині споруди, знаходився потужний шар темно-сірого пухкого супіску, який досягав товщини 1,0 м. У ньому паралельно залягали 5—6 горілих прошарків товщиною 0,05—0,08 м. На цьому рівні, в північній частині котловану, лінзовидно залягав шар темно-сірого супіску, більш потужний біля стінок, який потоншувався до центру споруди. Усі вище перераховані шари утворилися внаслідок руйнування верхнього приміщення жит-

© О. М. ВЕРЕМЕЙЧИК, 2021

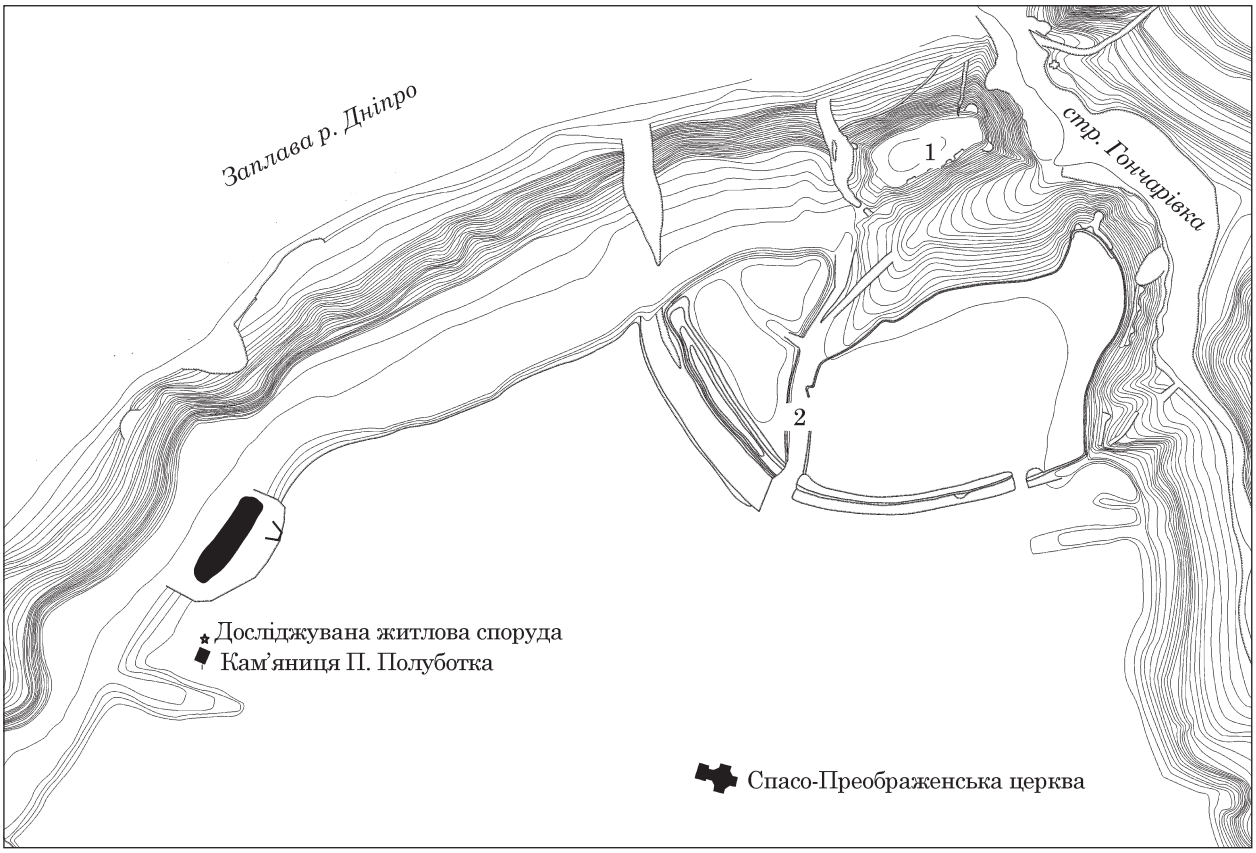

Рис. 1. План центральної частини Любеча (зйомка Любецької археологічної експедиції 2010—2018 рр.): 1 — Замкова Гора; 2 — Фортеця

лової споруди, яка загинула під час пожежі. Саме вони містили переважну частину керамічного та речового матеріалу (рис. 2).

Верхні горілі шари заповнення котловану споруди зберегли деталі інтер'єра наземного приміщення споруди. Зліва від входу, у східному куті, зафіксовані залишки зруйнованої печі, а справа від входу, біля стінки, знайдено камінь великих розмірів (0,55 × 0,25 × 0,36 м). Поряд з ним в культурному шарі виявлена велика кількість риб'ячої луски. Камінь знаходився на глибині 0,5 м від рівня материка у розкопі та лежав на горілому шарі, який відповідав рівню підлоги верхнього житлового приміщення і завалився в котлован споруди під час руйнації. Вірогідно, його використовували для чищення риби.

Залишки зруйнованої печі у вигляді печини, фрагментів цегли, обпаленого каміння, вугликів, кахлів, перемішаних з великою кількістю керамічного матеріалу. знаходились у східному куті споруди (рис. 3). Через руйнацію рештки печі потрапили в центральну частину котловану споруди та були зафіксовані на площі понад 3 м^2. У розвалі печі в невеликій кількості була виявлена фрагментована цегла. Лише 10 фрагментів зберегли розміри ширини та товщини. Встановлена ширина становила 11,5—12 см, товщина переважної кількості фрагментів складала 4,5 см, але в поодиноких випадках зафіксовані й фрагменти товщиною 6,5 і 7 см. Окрім того, в конструкції печі використані уламки дикого обгорілого каменю розмірами приблизно 10 × 10 × 8 см. У шарі руйнування знайдені великі шматки печини, на яких зафіксовані відбитки прутів, деревини та фрагменти дугоподібного керамічного облямування челюстей печі, прикрашені штампованим орнаментом (рис. 4).

Поверхня печі була прикрашена кахлями, вкритими здебільшого зеленою поливою. Були знайдені й досить значні за розмірами уламки. Дві фрагментовані кахлі (20 × 20? см) з геометричним орнаментом, що складався з гілок із паростками, вміщених у рельєфні ромби, в центральній частині мали рельєфний квадрат з орнаментом, мають принципові аналогії у Чернігові (Виногродська 1992, с. 80). Інші фрагменти здебільшого мали рослинний орнамент. Судячи з аналізу залишків уламків опалювальної споруди, піч знаходилась у верхньому житловому приміщенні, зліва від входу, і під час руйнації будови потрапила до котловану підкліту, утворивши шар, що майже повністю зайняв площу споруди та досягав потужності на окремих ділянках до 0,6 м.

Нижні 0,5—0,7 м заповнення котловану представлені різного кольору (жовто-сірими,

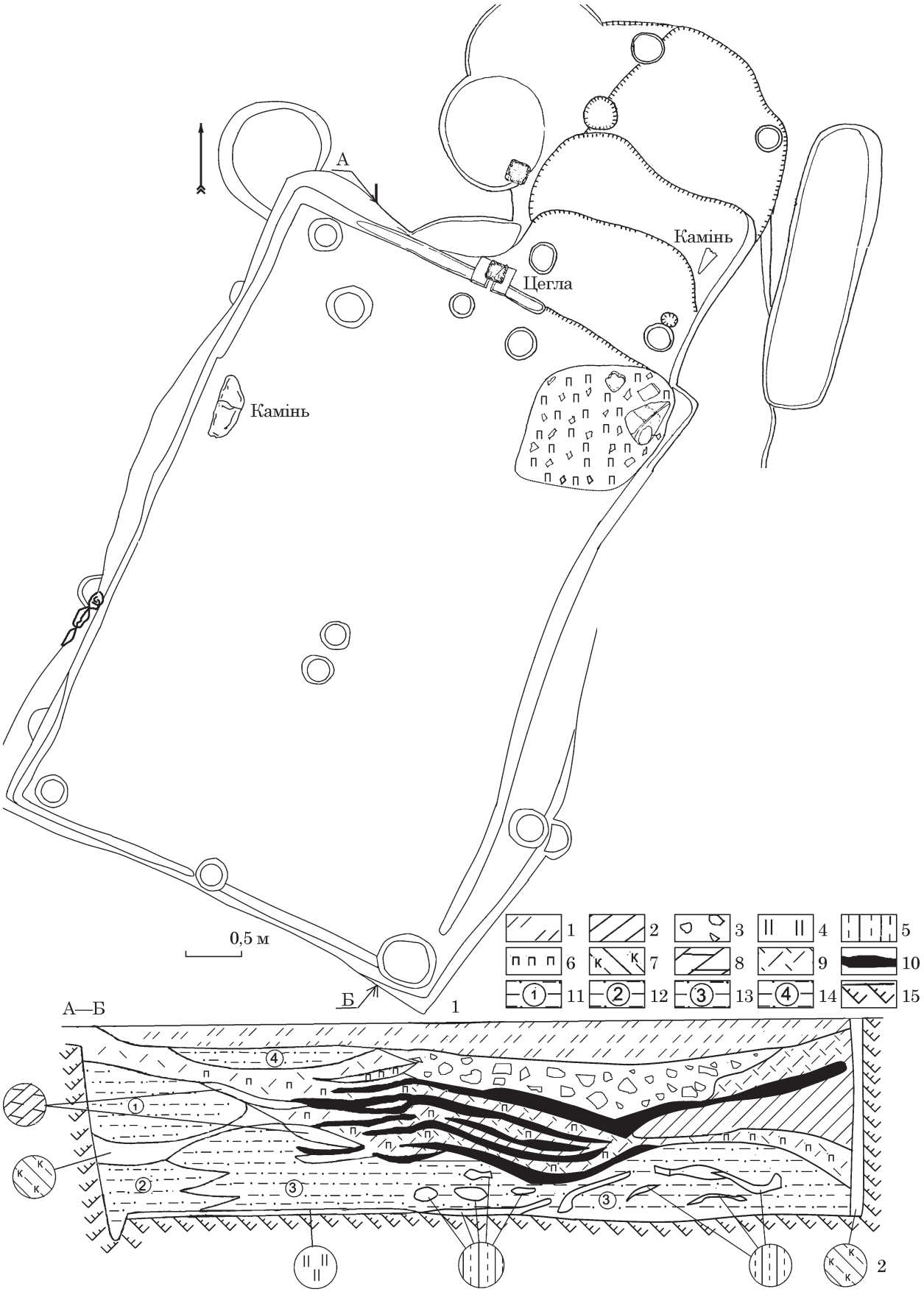

Рис. 2. План і стратиграфія житлової споруди першої половини XVII ст.: 1 — темно-сірий плямистий супісок; 2 — темно-сірий супісок; 3 — бита цегла; 4 — обпалена глина; 5 — світло-сірий суглинок; 6 — печина; 7 — коричнево-сірий пухкий супісок ; 8 — сірий супісок; 9 — темно-сірий пухкий супісок; 10 — горілий шар; 11 — сіро-жовтий плямистий суглинок; 12 — жовто-сірий шаруватий суглинок; 13 — жовто-сірий суглинок; 14 — жовтий суглинок; 15 — материк

Рис. 3. Вхід до споруди. Вигляд з північного сходу. Дослідження 2013 р.

сіро-жовтими) та складу (плямистими, шаруватими) суглинками, які утворилися під час замиву нижньої частини котловану після руйнації споруди. По підлозі котловану знаходився утрамбований шар глиняної та обпаленої підмазки товщиною 0,05 м, який найкраще зберігся в північній частині котловану (рис. 2: 2).

Котлован споруди стовпової конструкції (6,40 × 4,50—4,60 м) був орієнтований довгою віссю у напрямку південний захід — північний схід. Вхід із залишками трьох сходинок був розташований з північного сходу. По підлозі (поміж канавками) споруда мала розміри 5,80 × 3,60—3,80 м. Канавки шириною 0,1—0,2 м та глибиною 0,15—0,2 м зафіксовані по периметру котловану. По кутах, посередині довжини стін та в центрі котловану, виявлені стовпові ями діаметром 0,3—0,5 м та глибиною 0,3—0,35 м (рис. 5). В центральній частині котловану, на материку, простежена обпалена пляма діаметром близько 1,0 м.

У заповненні споруди виявлено численний керамічний, речовий, остеологічний, іхтіологічний матеріал, який в основному залягав у верхніх шарах заповнення (шарі руйнації печі та горілих шарах), що відповідали верхньому приміщенню житлової споруди [1]. Але і нижні шари заповнення містили також археологічний матеріал, але в значно меншій кількості.

Численний керамічний матеріал за польовими описами налічував понад 4600 фрагментів, серед яких — 690 вінець керамічних посудин, понад 3500 фрагментів стінок та понад 420 денець та ручок. У процесі камеральної обробки значна кількість фрагментів підклеїлась у цілі форми або у значні за розміром частини посудин. Частина виявлених фрагментів посудин були прикрашені поливою.

До кухонного посуду належать цілі та фрагментовані горщики, сковорідки. В цілому ж переважають горщики з середнім діаметром вінця, але зустрічаються посудини з великим та малим діаметрами. Зафіксовані орнаментовані посудини з лінійним орнаментом, зубчастим штампом, багаторядною хвилею або з поєднанням декількох видів орнаменту. Декілька горщиків зберегли свою форму. Серед археологічно цілих посудин слід відзначити горщик (рис. 6: 1), знайдений під розвалом печі. Він мав діаметр вінця 21 см, діаметр денця 15 см, висоту 24 см, об'єм 6,3 л. Горщик прикрашений червоною фарбою та зеленою поливою. Об'єм посудин обраховувався за формулою В. Ф. Генінга (1992, с. 53).

Ще один майже цілий горщик мав діаметр вінця 17 см, денця 13 см, висоту 17 см, об'єм

1. Аналіз палеоботанічних решток провів С. А. Горбаненко (додаток 1). Іхтіологічні рештки визначив О. М. Ковальчук (додаток 2). Антракологічні дослідження здійснила М. С. Сергеєва (додаток 3).

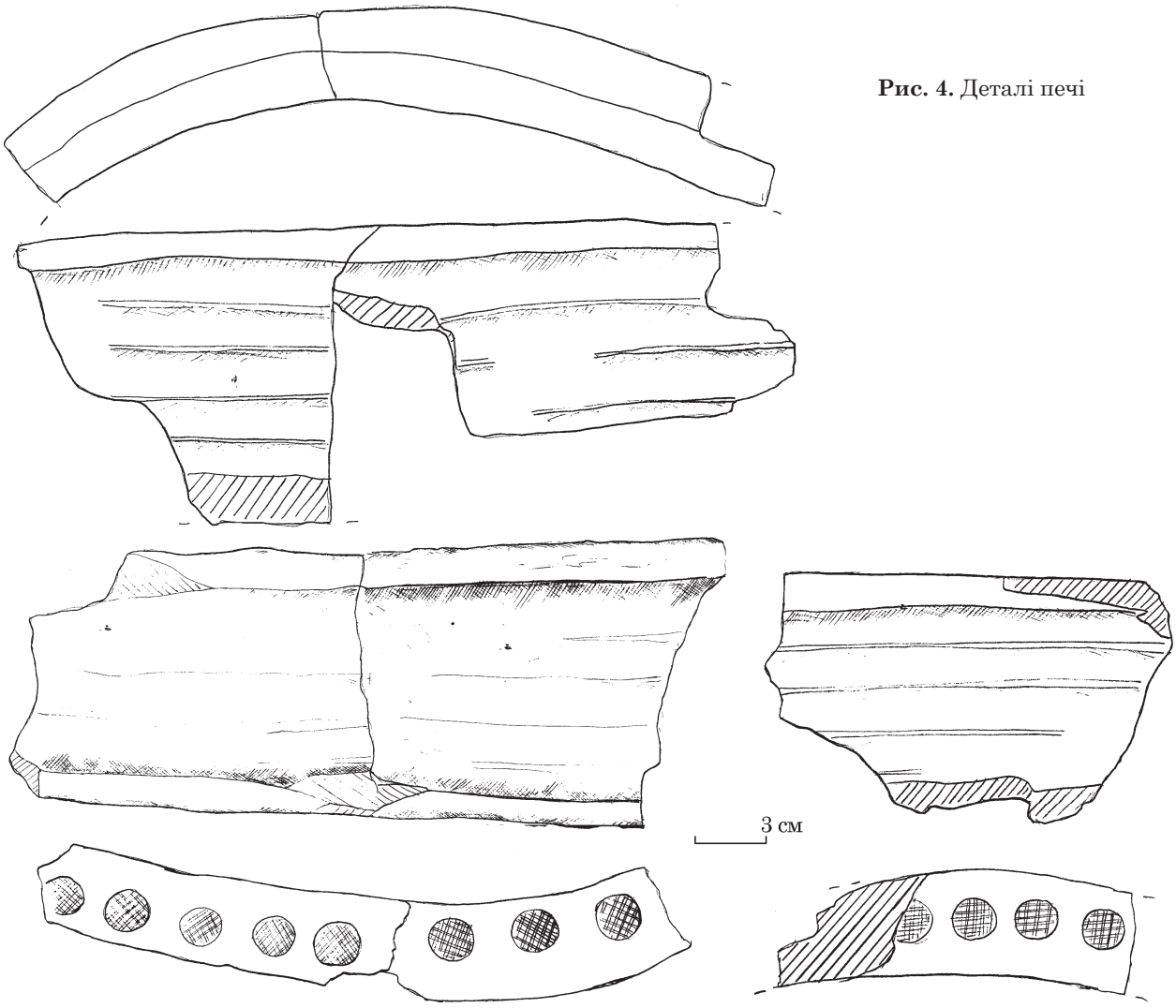

Рис. 4. Деталі печі

Рис. 5. Котлован споруди, вигляд з північного сходу, дослідження 2016 р.

4,3 л (рис. 7). Оздоблений однією ручкою, прикрашений по плічках лінійним орнаментом і багаторядною хвилею. Серед керамічного матеріалу реконструйований горщик невеликих розмірів діаметром вінця 13 см, денця 10 см, висотою 8 см, об'ємом 1 л (рис. 6: 4).

Переважна частина виявлених у заповненні споруди горщиків належить до посудин з вінцями, що мають валик ззовні і перегин з внутрішньої сторони шийки (рис. 6: 1—3; 7). Цей тип посудин з'явився наприкінці XVI ст. і широко розповсюдився у першій половині XVII ст. (тип 3, за Л. В. Чміль; 2010, с. 47, 60—61). У комплексі зустрінуті й горщики 4 типу — з прямим високим вінцем без валика та з ребром з внутрішнього боку шийки при переході у плічка. Л. В. Чміль відзначала, що цей тип посудин з'явився у першій половині XVII ст. (Чміль 2010, с. 61).

До кухонного посуду відносяться також сковорідки. Серед них слід відзначити сковорідку, оздоблену по внутрішній поверхні зеленою поливою, яка знайдена в шарі руйнації печі. Діаметр її вінця складав 23 см, діаметр денця 4 см, висота становила 6 см, об'єм — 0,77 л (рис. 8: 1). Вона мала ручу у вигляді втулки, діаметр якої складав 4 см за зовнішнім краєм. Краї ззовні по денцю зрізані.

Ще один розвал сковорідки походив з-під завалу печі. Діаметр її вінця складав 30 см, денця 15 см, висота 8,5 см, об'єм — 2,68 л (рис. 8: 2). Посудина просмолена, чорного кольору, на поверхні під вінцем орнамент у вигляді хвилі, на денці зрізані краї. Сковорідка мала дві петлеподібні ручки.

Серед виявленого матеріалу зафіксовані фрагменти макітри. В керамічному наборі споруди присутні й кришки. Їх виявлено понад 35 фрагментів. Більшість кришок мали діаметр 19—23 см, але присутні в поодинокій кількості й більші за розміром екземпляри: 25—26 см. Зафіксовані також відбиті ручки від кришок. У споруді виявлено два типи кришок. Найпоширенішою була конусоподібна, так звана «миска-кришка» з ручкою, розташованою збоку. Але зустрінуті також фрагменти пет-

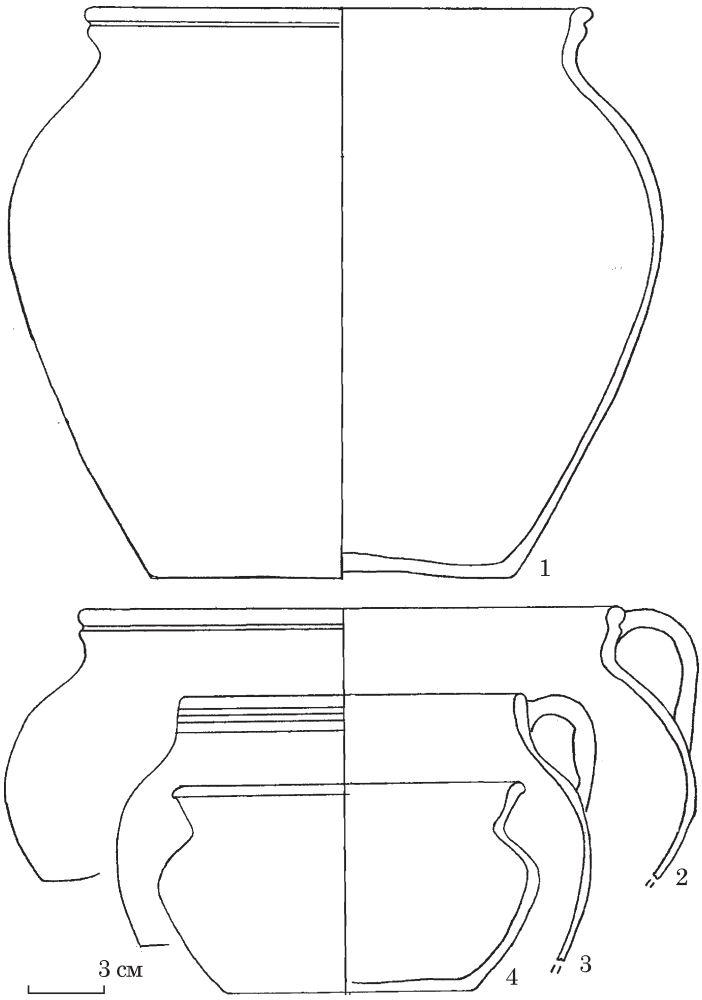

Рис. 6. Горщики

Рис. 7. Горщик

Рис. 8. Сковорідки

леподібних ручок для кришок, розміщених зверху (рис. 9: 1—7).

Серед керамічного матеріалу значний відсоток припадає на столовий посуд, здебільшого прикрашений зеленою, жовтою, світло-коричневою та коричневою поливою. Серед цієї категорії посуду потрібно відзначити тарілки та миски, значна частина яких була реконструйована під час камеральної обробки та графічно.

Найбільш цілою була виявлена тарілка діаметром 33 см, висотою 7 см, діаметром дна 13 см та об'ємом 2,15 л (рис. 10: 1). По внутрішній поверхні вона прикрашена зеленою та жовтою поливою, а також врізним лінійним орнаментом та багаторядною хвилею. Тарілка має виражене ребро на переході від дзеркала до берегів. До цього ж типу відноситься інші графічно реконструйовані тарілки, прикрашені зеленою та жовтою поливою (рис. 10: 2—4).

Серед цієї категорії посуду слід виділити глибоку миску, знайдену в розвалі печі. Вона мала значний діаметр вінця — 38 см, діаметр дна становив 21 см, висоту — 8 см, об'єм — 4,9 л (рис. 9: 11). Посудина мала сліди від ручки та була прикрашена однією врізною лінією.

Привертає увагу частина миски, що відносилась до невеликих за розмірами посудин. Вона мала діаметр вінця 21 см, денця 10 см та висоту 6 см, об'єм 0,85 л (рис. 9: 9). Внутрішня поверхня прикрашена зеленою поливою а краї на денці зрізані.

До столового посуду відносились також виявлені 11 екземплярів кухлів та кухликів — фрагментовані та археологічно цілі. Здебільшого вони мали діаметр денця 7—9 см та плавно розширювалися до вінця. Ці посудини також були прикрашені поливою.

Археологічно цілий кухлик з увігнутими стінками мав діаметр вінця 9 см, денця 8 см

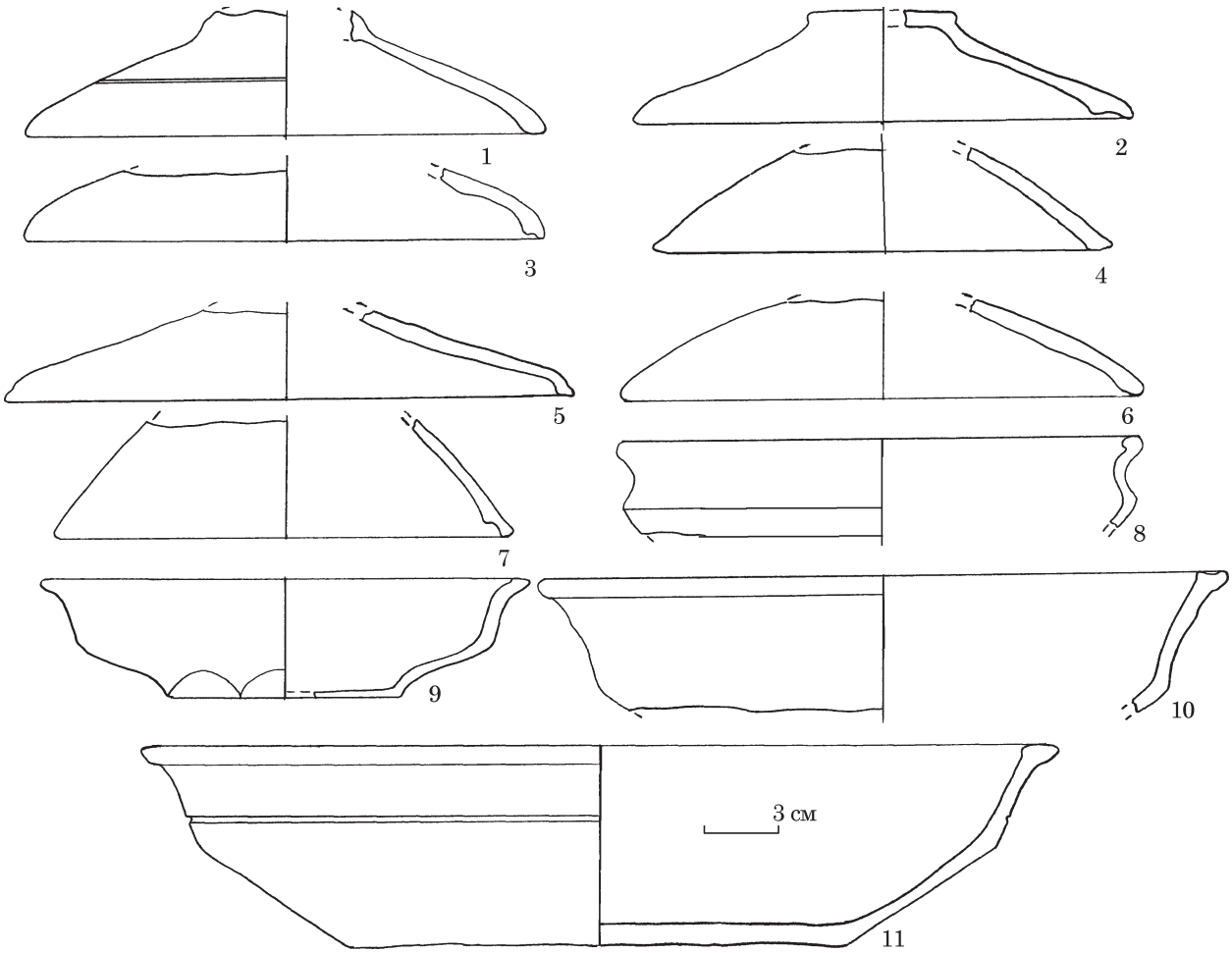

Рис. 9. Вироби з глини: 1—7 — кришки; 8—11 — миски

та висоту 10 см, об'єм 0,28 л (рис. 11: 4). Він був оздоблений салатовою поливою та прикрашений червоною фарбою. Ще один аналогічний кухлик (рис. 11: 7) був вкритий жовто-зеленою поливою та також орнаментований червоною фарбою. На уламку був зафіксований слід від ручки. З жовтою поливою та орнаментом червоною фарбою виявлено ще один фрагмент вінця кухлика (рис. 11: 5).

В керамічному наборі споруди присутні мініатюрні посудини. Це кухлі-горнятка та чарки. Серед першої категорії слід відзначити частину кухля-горнятка, який мав діаметр вінця 9 см, денця 5 см, висоту 5 см та об'єм 0,14 л. Посудина була прикрашена зеленою поливою (рис. 11: 3). Ще два фрагменти кухля-горнятка з зеленою та жовтою поливою також виявлені у заповненні споруди (рис. 11: 1—2).

Мініатюрна посудина відкритої форми, вірогідно, чарка, мала відігнуте назовні вінце. Її діаметр складав 9 см, діаметр дна 4 см, висота 6,5 см та об'єм 0,14 л (рис. 11: 6).

Серед керамічного матеріалу споруди виявлено фрагмент посудини закритої форми, горло якої нагадувало пляшку. Вона була прикрашена зеленою поливою.

В цілому, в керамічному комплексі споруди значна кількість посуду була прикрашена поливою. У поодиноких випадках на полив'яних посудинах зустрінуті декоративні наліпи у вигляді «малинки». На деяких фрагментах посудин помітні плями поливи, які потрапили на них випадково. Подібні сліди свідчать про місцеве виробництво полив'яного посуду. Виявлено й нечисленні фрагменти скляних посудин, серед яких слід відзначити горло посудини закритої форми з діаметром вінця 3,5 см.

Речовий матеріал також викликає значний інтерес. Знайдені залізні предмети, серед яких були частини ножів, деякі з кістяним руків'ям (рис. 12: 3, 4), овально-загострене кресало довжиною 16,5 см з кільцем для підвішування (рис. 12: 5), пружинні та шарнірні ножиці (рис. 12: 7, 8), підковки, пряжки, наконечники стріл, цвяхи тощо. Інтерес викликає варган (рис. 12: 6). Подібного типу варгани були знайдені у Новгороді та Новгороді-Сіверському у шарах XVII ст. (Каменский 2018, с. 182; Дядечко 2020, с. 54).

Ряд речей, виявлених у споруді, виготовлені з мідного сплаву. Слід відзначити знахідки монет у шарі пожежі. Але вони

сильно перепалені, тому на сьогодні немає можливості їх визначити. Серед унікальних знахідок привертає увагу печатка, яка, вірогідно, належала господарю будинку. Вона мала овальну форму 18 × 15 мм, відлита з мідного сплаву. Загальна її довжина з трубчастою ручкою становила 4,7 см (рис. 13). За атрибутацією І. В. Кондратьєва, печатка належала родині Зарецьких, які володіли землями у Любецькій околиці та користувались гербом «Ślepowron» (Кондратьєв 2012, с. 65; 2020, с. 583).

Із заповнення споруди походили вироби з глини — це грузила від рибальської сітки (рис. 14). Вони були знайдені у підкліті, в районі входу. Виявлено 17 екземплярів біконічної, циліндричної, боченкоподібної та дископодібної форми. Їх діаметр становив 2—3,7 см, висота 1,5—3,5 см. Слід також відзначити фрагмент люльки (рис. 12: 1) та мініатюрну кругову керамічну посудину (рис. 12: 2). Діаметр її вінця складав 2,5 см, денця 3,5 см та діаметр найбільшого розширення посередині висоти посудини — 5 см. Загальна висота складала 6 см Посудина прикрашена врізним лінійним орнаментом: у найбільш вузьких місцях — по шийці та біля денця і в найбільш широкому місці — посередині тулуба.

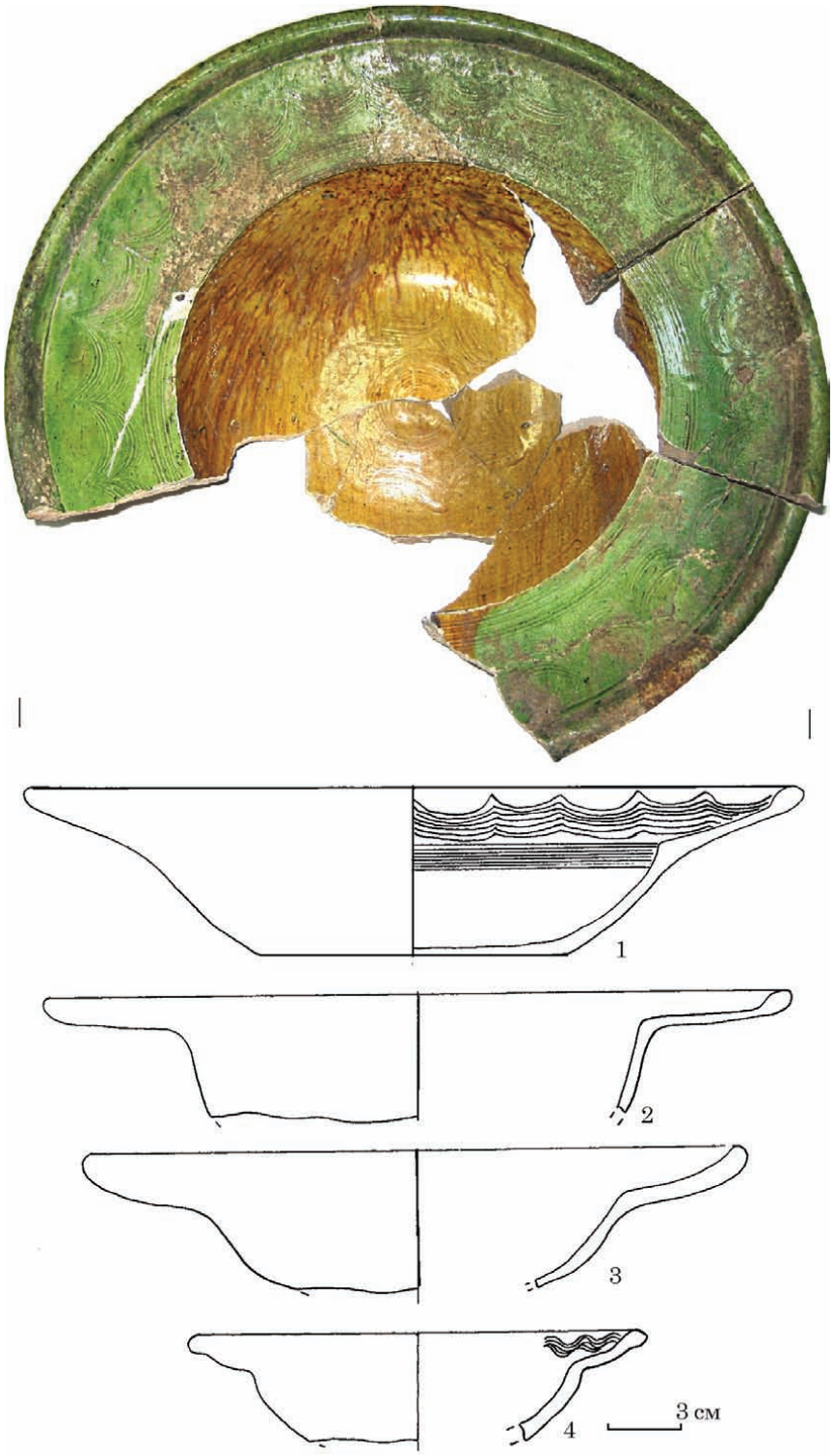

Рис. 10. Тарілки

У горілому шарі споруди та нижче нього знайдені речі, датовані X—XIII ст. Частина таких речей була виявлена під час досліджень частини споруди у 2013 р. (решма, підвіска, фрагмент енколпіону, пластинчастий браслет, виготовлені з мідного сплаву). Тоді було висловлене припущення, що котлован споруди першої половини XVII ст. перерізав котлован давньоруської, із якого і потрапили більш ранні речі. Але під час робіт 2016 р. споруда була досліджена повністю, жодних залишків раніших об'єктів у розкопі не зафіксовано, натомість у горілому шарі ще були знайдені речі X—XIII ст. Це булавка, фрагмент лунниці, золотоскляна намистина, фрагмент скляного браслета. Серед інших речей слід відзначити окуття на древко, можливо, від списа. Його довжина понад 20 см, діаметр 2,5 см (рис. 15: 9).

Серед виявлених давньоруських речей найбільший інтерес викликає міндале-

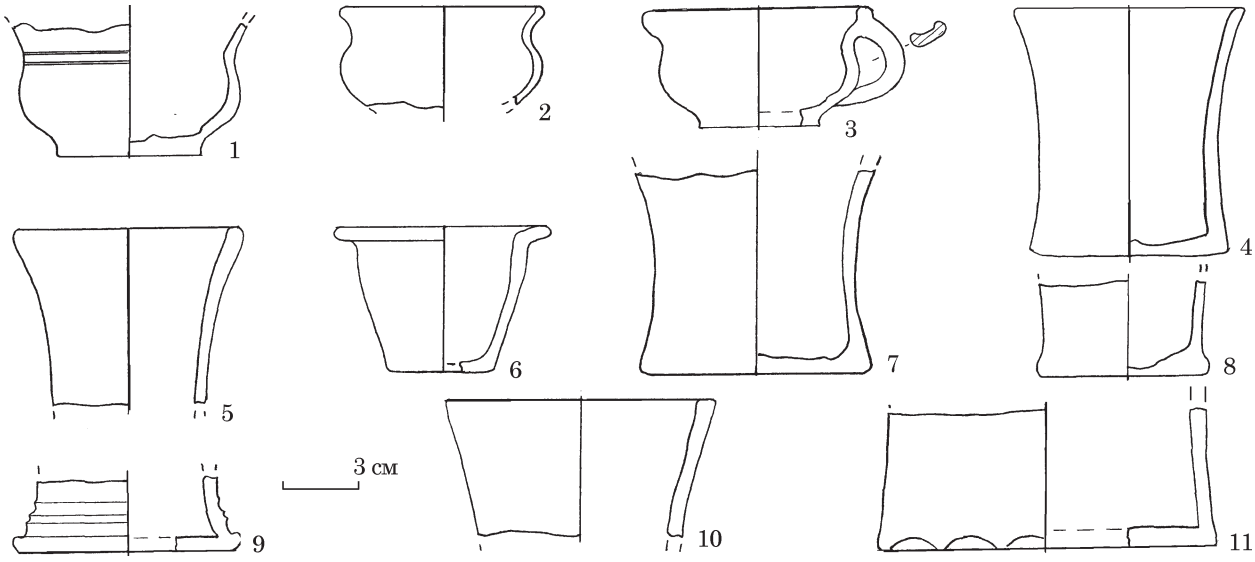

Рис. 11. Кухлі, кухлики та горнята

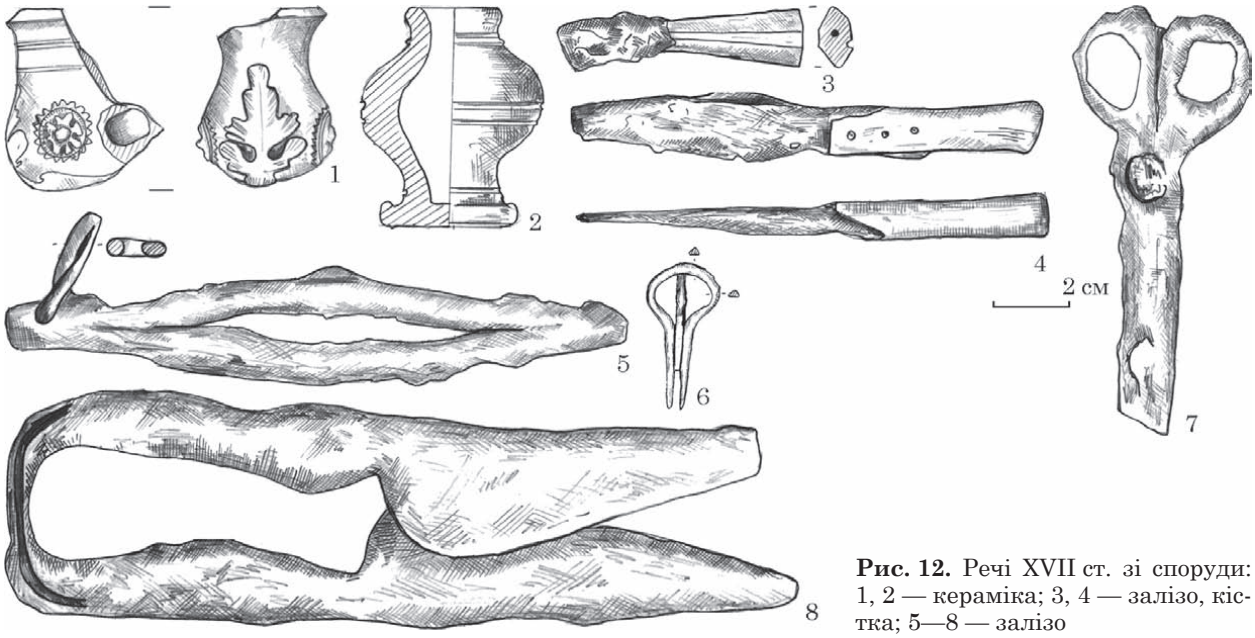

Рис. 12. Речі XVII ст. зі споруди: 1, 2 — кераміка; 3, 4 — залізо, кістка; 5—8 — залізо

видної форми решма, відлита з мідного сплаву, з позолотою на лицьовому боці розмірами 4,3 × 3,7 см (рис. 16). На решмі — рельєфне зображення чоловічого обличчя в обрамленні рослинного орнаменту. У верхній її частині — два наскрізних отвори, в яких були зафіксовані фрагменти металевого дроту. На території Давньої Русі це є третя подібна знахідка (Веремейчик 2020, с. 111—112). Дві попередні були виявлені у Гньоздові та у культурному шарі середини X ст. у Новгороді, (Михайлов 1997, с. 251—260). Серед давньоруських речей слід відзначити і фрагмент сильно обпаленої лицьової стулки енколпіону, що, вірогідно, відноситься до мініатюрних рельєфно-чернєвих енколпіонів з парними виступами на заокруглених кінцях типу III.3 (Корзухина, Пескова 2003, с. 132). На стулці помітне рельєфне

Рис. 13. Печатка, мідний сплав

зображення Розп'яття (рис. 15: 5). Переважна більшість таких енколпіонів датується XII — першою половиною XIII ст. У цьому комплексі також знайдена лита кругла підвіска зі стилізованим зображенням хреста (рис. 15: 6). До речей цього періоду слід додати давньоруську пірофілітову архітектурну деталь, зафіксовану на підлозі підклітку споруди.

Можна припустити, що розростання Любеча у пізньосередньовічний та ранньомо-

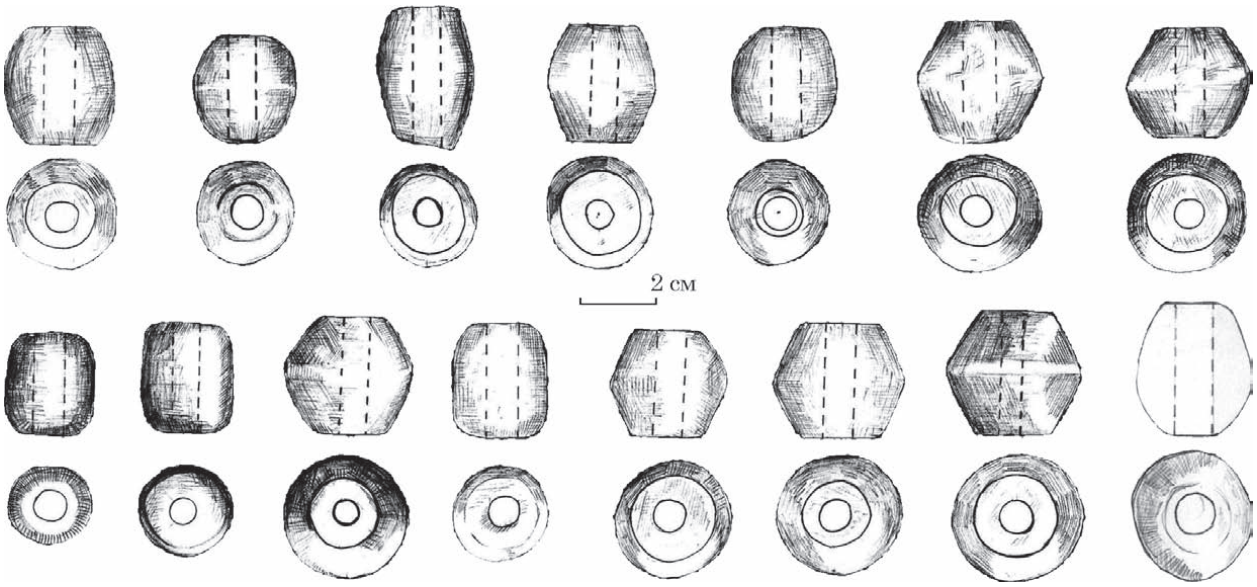

Рис. 14. Глиняні грузила

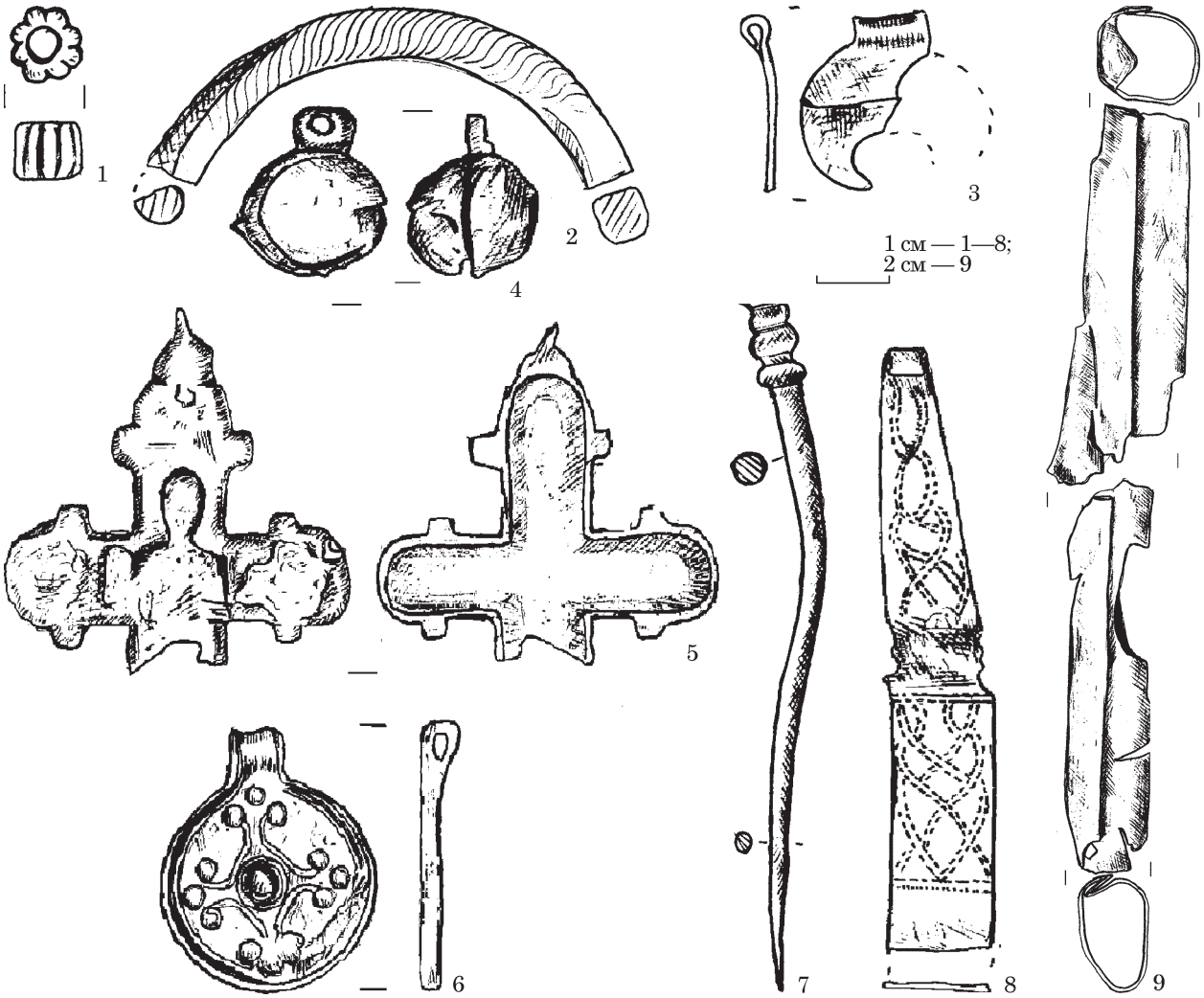

Рис. 15. Речі XI—XIII ст. зі споруди: 1, 2 скло; 3—9 — мідний сплав

дерний часи саме у південному напрямку призвело до ранньої руйнації курганного могильника X — початку XI ст., з якого могли походити речі X — початку XI ст. А речі XII—XIII ст., вірогідно, були знайдені в результаті господарських робіт в інших частинах Любеча.

Частина культурного шару зі споруди (згорілий шар в районі зруйнованої печі) було промито та перебрано, в результаті чого вилучено палеоботанічний, іхтіологічний та антракологічний матеріали (додатки 1—3). В результаті палеоетноботанічні рештки складалися з наступних культур: зернові — жито, просо, ячмінь; бобові — горох посівний та бур'яни — гірчак шорсткий, щавель, підмаренник чіпкий та хрестоцвіті. Виявлено також насінину винограду та кісточку терену. За визначенням С. А. Горбаненка, усі матеріали, крім винограду, типові для значної кількості екотопів (додаток 1). Що стосується винограду, то нині це найпівнічніша знахідка. На сьогодні важко відповісти на запитання, чи вирощували виноград в районі Любеча, чи його придбав заможний мешканець споруди.

У заповненні споруди виявлені також численні фрагменти кісток свійських тварин (за даними польового опису знайдено 566 екземплярів). Більша частина фрагментів представлена розпотрошеними залишками епіфізарних та діафізарних частин кісток, що не дозволяє визначити їх видову приналежність. Серед визначених кісток тварин переважають кістки птиці, вірогідно, курки (24), свині (8), коня (6), великої рогатої худоби (2), дрібної рогатої худоби (1). Серед остеологічного матеріалу виявлені 2 фрагменти щелепи собаки, в якій збереглися зуби (Мултанен 2018, с. 92).

Рис. 16. Решма, мідний сплав

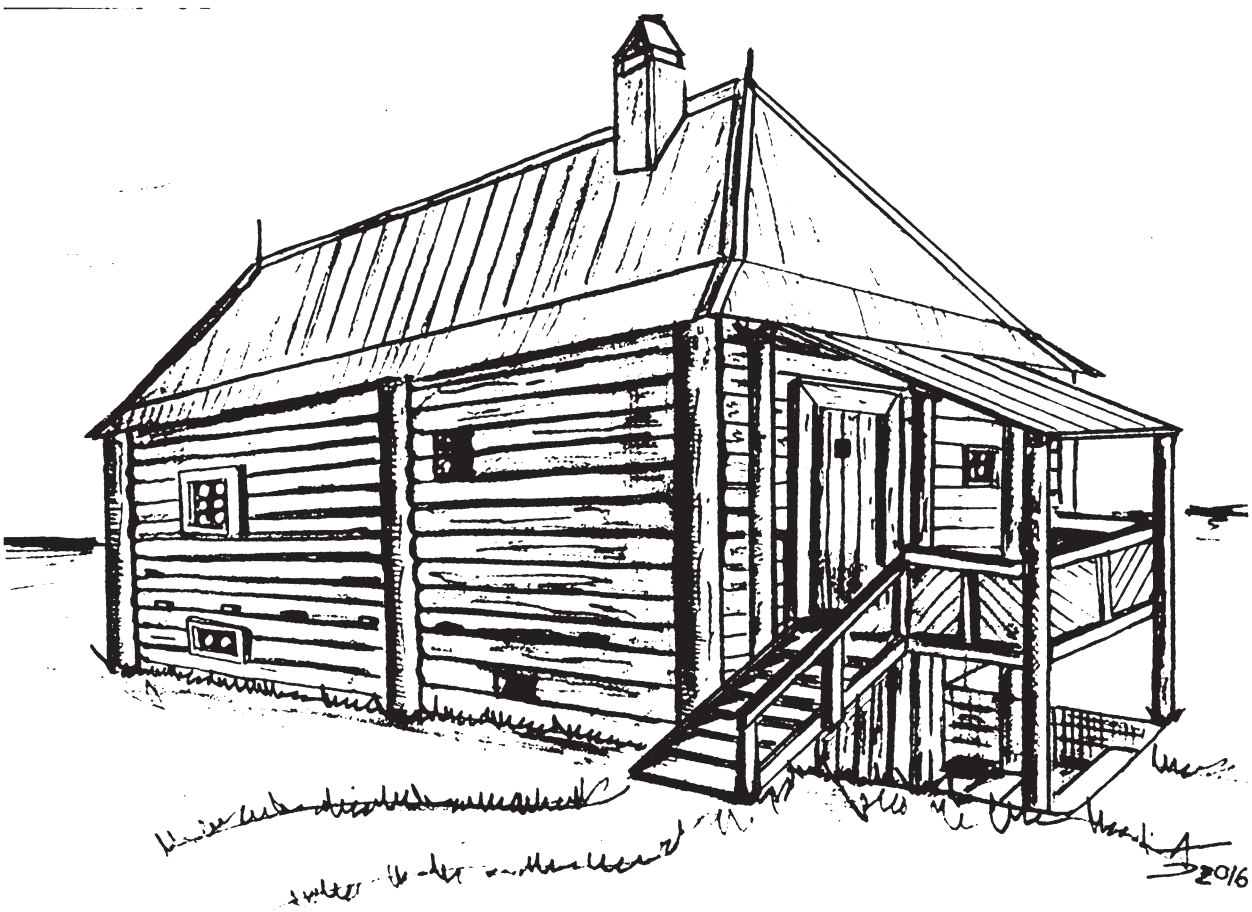

Рис. 17. Споруда першої половини XVII ст., реконструкція О. М. Бондаря та О. М. Веремейчик; малюнок О. М. Бондаря

Іхтіологічні рештки з частково промитого культурного шару споруди в районі печі представлені лускою та кістками риб. Виявлені рештки ляща, щуки, коропових риб, окуня, лина (додаток 2). Мешканці споруди, які проживали у безпосередній близькості до р. Дніпра та розташованими поряд заплавними озерами, безсумнівно, займалися виловом риби. Про це свідчать і знахідки глиняних грузил від сітки у споруді.

Антракологічні рештки представлені породами дерев, які у вигляді вугликів виявлені у споруді — це дуб, сосна, тополя/осика та береза. У зразках переважав дуб (додаток 3). Всі виявлені породи належать місцевим деревам. Ці породи дерев використовували і в якості будівельного матеріалу і як паливо для печей.

У культурних шарах Любеча деревина зберігається зазвичай у згорілих спорудах. Але у досліджуваній споруді, в районі входу, були зафіксовані залишки дерев'яних стовпів (деревний тлін), під основу одного з яких були покладені цеглини. Таким чином, збереженість конструктивних деталей споруди дозволила реконструювати її зовнішній вигляд (рис. 17).

Судячи з вилученого матеріалу, ця житлова споруда належала заможному мешканцю Любеча. Північніше житла досліджено ряд господарських споруд та ям, які входили, вірогідно, до садиби першої половини XVII ст.

Пожежа, яка зруйнувала споруду, ймовірно пов'язана з подіями середини XVII ст., до яких долучився і Любеч. В результаті місто та округа були зруйновані (Кондратьев 2008, с. 41).

Традиція будівництва заможних садиб саме в цій частині Любеча продовжувалась і пізніше. У другій половині XVII ст. на цій ділянці були побудовані дві житлові наземні споруди, від яких залишилися фундаменти печей, складених з жолобчастої цегли та ряд господарських споруд і ям, що входили до одного господарського комплексу. Цей господарський двір існував і протягом XVIII ст., про що свідчить поява споруд і ям цього часу. Пізніше будинки з печами були розібрані та побудована кам'яниця П. Полуботка. Після переходу Любеча у власність родини Милорадовичів, на цій ділянці розташувався маєток, а всі попередні споруди, окрім кам'яниці та льоху. були знівельовані.

ЛІТЕРАТУРА

Веремейчик, О. М. 2015. Дослідження у смт Любеч Чернігівської області у 2013 р. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 280-282.

Веремейчик, О. М. 2018. Археологічні дослідження Любецької експедиції Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. В: Метлицкая, В. М. (ред.). *Днепровский паром. Природное единство и историко-культурное взаимодействие белорусско-украинского пограниччя.* Минск: Четыре четверти, с. 36-44.

Веремейчик, О. М., Бондар, О. М. 2018. Дослідження Любецької експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 311-312.

Веремейчик, О. М. 2020. Історична топографія Любеча X—XI ст. *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 105-120.

Виногродська, Л. І. 1992. Черігівські кахлі XVII—XVIII ст. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернігівська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 75-83.

Генинг, В. Ф. 1992. *Древняя керамика: методы и программы исследования в археологии.* Киев: Наукова думка.

Дядечко, О. О. 2020. Знахідки дримб XIII—XVII ст. на території Чернігово-Сіверщини. В: *Українська археологія: здобутки, сучасний стан та перспективи. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 7—8 лютого 2020 р.* Суми: Цьома С. П., с. 52-55.

Казаков, А. Л., Марченко, В. М. 1993. Південно-західна частина Любецького посаду в IX—XIII вв. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Південної Русі.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 30-37.

Каменский, А. Н. 2019. Варганы из раскопок в Новгороде. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 32: Материалы XXXII научной конференции, посвященной памяти Н. Н. Гринева. Великий Новгород, 23—25 января, 2018 г., с. 176-184.

Кондратьєв, І. 2008. Любеч (матеріали до довідково-енциклопедичних видань). *Сіверянський літопис*, 2, с. 35-45.

Кондратьєв, І. 2014. *Любецьке староство (XVI — середина XVII ст.).* Чернігів: Лозовий В. М.

Кондратьєв, І. В. 2020. *Лівобережні староства Київського воєводства Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої: соціально-територіальні трансформації XIV—XVII ст.* Дисертація д. і. н. КНУ ім. Т. Шевченка.

Корзухина, Г. Ф., Пескова, А. А. 2003. *Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии X—XIII вв.* Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение.

Михайлов, К. А. 1997. Центральноазиатские ременные украшения в материалах древнерусских памятников X в. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 11, с. 251-260.

Мултанен, Д. 2018. Остеологічний матеріал зі споруди першої половини XVII ст. в Любечі (за матеріалами досліджень 2016 р.) В: *Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XVII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції, Чернігів, 13—15 квітня 2018 р.* Чернігів: НУЧК ім. Т. Г. Шевченка, с. 91-92.

Потапов, И. А. 1992. Гончарный горн XVI—XVIII вв. из Любеча. В: *Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. Тези доповідей і повідомлень ювілейної конференції, присвяченої 25-річчю Чернігівського архітектурно-історичного заповідника.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 128-129.

Рыбаков, Б. А. 1964. Любеч — феодальный двор Мономаха и Ольговичей. *Краткие сообщения ИА АН СССР*, 99, с. 21-23.

Чміль, Л. В. 2010. *Керамічний посуд середньої Наддніпрянщини XVI—XVIII ст.* Дисертація к. і. н. ІА НАН України.

REFERENCES

Veremeychyk, O. M. 2015. Doslidzhennia u smt Liubech Chernihivskoi oblasti u 2013 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014 r.*, s. 280-282.

Veremeychyk, O. M. 2018. Arkheolohichni doslidzhennia Liubetskoi ekspedytsii Natsionalnoho universytetu «Chernihivskyi kolehium» imeni T. H. Shevchenka. In: Metlitckaia, V. M. (ed.). *Dneprovskii parom. Prirodnoe edinstvo i istoriko-kulturnoe vzaimodeistvie belorussko-ukrainskogo pogranichchia.* Minsk: Chetyre chetverti, s. 36-44.

Veremeychyk, O. M., Bondar, O. M. 2018. Doslidzhennia Liubetskoi ekspedytsii. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 311-312.

Veremeychyk, O. M. 2020. Istorychna topohrafiia Liubecha X—XI st. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 105-120.

Vynohrodska, L. I. 1992. Cherihivski kakhli XVII—XVIII st. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernihivska starovyna. Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 1300-littiu Chernihova.* Chernihiv: Siverianska dumka, s. 75-83.

Gening, V. F. 1992. *Drevniaia keramika: metody i programmy issledovaniia v arkheologii.* Kiev: Naukova dumka.

Diadechko, O. O. 2020. Znakhidky drymb XIII—XVII st. na terytorii Chernihovo-Sivershchyny. In: *Ukrainska arkheolohiia: zdobutky, suchasnyi stan ta perspektyvy. Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu, 7—8 liutoho 2020 r.* Sumy: Tsoma S. P., s. 52-55.

Kazakov, A. L., Marchenko, V. M. 1993. Pivdenno-zakhidna chastyna Liubetskoho posadu v IX—XIII vv. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi.* Chernihiv: Siverianska dumka, s. 30-37.

Kamenskii, A. N. 2019. Vargany iz raskopok v Novgorode. *Novgorod i Novgorodskaia zemlia. Istoriia i arkheologiia*, 32: Materialy XXXII nauchnoi konferentcii, posviashchennoi pamiati N. N. Grineva. Velikii Novgorod, 23—25 ianvaria, 2018 g., s. 176-184.

Kondratiev, I. 2008. Liubech (materialy do dovidkovo-entsyklopedychnykh vydan). *Siverianskyi litopys*, 2, s. 35-45.

Kondratiev, I. 2014. *Liubetske starostvo (XVI — seredyna XVII st.).* Chernihiv: Lozovyi V. M.

Kondratiev, I. V. 2020. *Livoberezhni starostva Kyivskoho voievodstva Velykoho Kniazivstva Lytovskoho ta Rechi Pospolytoi: sotsialno-terytorialni transformatsii XIV—XVII st.* Dysertatsiia d. i. n. KNU im. T. Shevchenka.

Korzukhina, G. F., Peskova, A. A. 2003. *Drevnerusskie enkolpiony. Nagrudnye kresty-relikvarii X—XIII vv.* Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie.

Mikhailov, K. A. 1997. Tcentralnoaziatskie remennye ukrasheniia v materialakh drevnerusskikh pamiatnikov X v. *Novgorod i Novgorodskaia zemlia. Istoriia i arkheologiia*, 11, s. 251-260.

Multanen, D. 2018. Osteolohichnyi material zi sporudy pershoi polovyny XVII st. v Liubechi (za materialamy doslidzhen 2016 r.) In: *Serednovichni ta rannomoderni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy: Materialy XVII Mizhnarodnoi studentskoi naukovoi arkheolohichnoi konferentsii, Chernihiv, 13—15 kvitnia 2018 r.* Chernihiv: NUChK im. T. H. Shevchenka, s. 91-92.

Potapov, I. A. 1992. Goncharnyi gorn XVI—XVIII vv. iz Liubecha. In: *Arkhitekturni ta arkheolohichni starozhytnosti Chernihivshchyny. Tezy dopovidei i povidomlen yuvileinoi konferentsii, prysviachenoi 25-richchiu Chernihivskoho arkhitekturno-istorychnoho zapovidnyka.* Chernihiv: Siverianska dumka, s. 128-129.

Rybakov, B. A. 1964. Liubech — feodalnyi dvor Monomakha i Olgovichei. *Kratkie soobshcheniia IA AN SSSR*, 99, s. 21-23.

Chmil, L. V. 2010. *Keramichnyi posud serednoi Naddnipranshchyny XVI—XVIII st.* Dysertatsiia k. i. n. IA NAN Ukrainy.

O. M. Veremeychyk

RESIDENTIAL BUILDING OF THE FIRST HALF OF 17th century IN LUBECH

The antiquities of Lyubech of 17th—18th centuries have been known to the scientific community since the B. O. Rybakov's excavation of the hillfort Zamkova Hora during 1957—1960. Here the powerful cultural layer and remains of buildings, including defensive ones has been recorded. Next time the dwellings and household buildings of this period were recorded by the works of A. L. Kazakov in Lyubech suburb (posad) in 1989—1990. At the beginning of the current century the archaeological expedition of the Taras Shevchenko National University "Chernihiv Collegium", headed by the author, explored significant areas of the ancient Lyubech in three places — hillforts Zamkova Hora and Monastirishche, as well as the suburb (posad) of Lyubech near stone building (Kamianitsa) of hetman Poubotok. Just at its territory where 372 m^2 have been excavated the residential and commercial buildings of the 17th—18th centuries were discovered.

In 2013 and 2016 the remains of rich residential building destroyed in a fire in the middle of the 17th century have been discovered. It is located 13 m north of the north-west corner of the Kamianitsa.

The structure was built on the basement. The interior details of the ground floor have preserved in the upper burnt layers of the consruction pit. To the left of the entrance, in the eastern corner, the remains of destroyed furnace were discovered, and to the right of the entrance, near the wall, a large stone (0.55 × 0.25 × 0.36 m) was found.

Fragments of kitchen and tableware dating to the first half — mid-seventeenth century were found in the filling of the building. Part of the tableware is decorated with green, yellow, light brown and brown glaze. In addition to the pottery there were also found parts of knives with bone grips, steel, spring and hinged scissors, a fragment of a pipe, fishing sinkers and horseshoes. Among the unique finds the seal cast made from copper alloy should be noted. In the burnt layer of the building and below it the items dated back to the 10th—12th centuries such as the bridle pendant (reshma), fragment of encolpion, bracelet, pin, fragment of a lunula which are made of copper alloy have been occurred, as well as the gold-glass bead, fragment of a glass bracelet, fragments of pyrophillit spindle wheel and plate. Probably during household works the residents of Lyubech of the 17th century accidentally found the old items, collected and stored them.

Thus, the discovered residential building belonged to the wealthy resident of Lyubech and was destroyed in fire in the middle of 17th century.

Keywords: Lyubech, residential building, the first half of 17th century.

Одержано 20.01.2021

ВЕРЕМЕЙЧИК Олена Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, вул. Гетьмана Полуботка, 53, Чернігів, 14013, Україна.

VEREMEYCHYK Olena, Ph. D., Associate Professor, the National University «Collegium of Chernihiv» named after T. G. Shevchenko, Chernihiv, Ukraine. ORCID: 0000-0002-3020-8342, e-mail: weremeichyk@ukr.net.

Додаток 1

С. А. Горбаненко

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

У 2016 р. в ході археологічних досліджень Любецької експедиції національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка під керівництвом О. М. Веремейчик проведено розширені пошукові роботи з метою виявлення й забору біологічних матеріалів незначних розмірів із заповнення житлової споруди 1. З-поміж отриманих біоматеріалів важливе місце посідають макрорештки зернівок і насіння культурних рослин і бур'янів.

Матеріали і методи. Для отримання дрібних біологічних решток було проведено вибіркову фільтрацію заповнення споруди 1 розкопу 1 на Посаді XVII—XVIII ст. Забір ґрунту проведено з кількох прошарків, що знаходилися під каменем під піччю, і також звідти — шар 2. Забігаючи наперед, зауважимо, що подальші визначення не показали якихось суттєвих відмінностей між зразками, забраними з різних прошарків, тому надалі матеріал розглянуто сукупно. Фільтрацію проведено у два способи: методом флотації відібрано рештки ботанічного походження; методом промивання проведено забір решток зоологічного походження, що здебільшого становлять іхтіологічні рештки. Роботи проведено зусиллями учасників археологічної практики. Надалі матеріал надійшов на ручне перебирання: зоологічні рештки відібрано безпосередньо на базі археологічної експедиції; ботанічні рештки перебирав автор. Останні поділяються на антракологічні й палеоетноботанічні. Показники обгорілих зернівок і насіння культурних рослин і бур'янів згідно стандартизації, запропонованої Є. Ю. Лєбєдєвою для палеоетноботанічних матеріалів, отриманих у результаті флотації (Лебедева 2007; 2008), наведені у таблиці. Обсяги зразків не вказані, тому показник насиченості не встановлено.

Матеріал ідентифіковано завдяки його порівнянню з раніше визначеними аналогічними зразками, широким колом публікацій на цю тему; видову приналежність зернівок бур'янів встановлено за атласом-визначником бур'янів (Веселовський, Лисенко, Манько 1988).

Усього визначено 140 од. палеоетноботанічних решток. **Культурні зернові**: жито (*Secale cereale*) — 68, просо (*Panicum miliaceum*) — 11, ячмінь (*Hordeum vulgare*) — 1; фрагменти зернівок культурних зернових, не визначено до виду (Cerealia) — 9. **Бобові**: горох посівний (*Pisum sativum*) — 1. **Бур'яни**: гірчак шорсткий (*Polygonum scabrum*) — 39, щавель, до виду не визначено (*Rumex* sp.) — 4, підмаренник чіпкий (*Galium aparine*) — 3, хрестоцвітні (Brassicaceae) — 2.

Параметри палеоетноботанічних зразків з об'єкту 1 розкопу 1

Об'єм, дм^3	Кількість, од.	Насиченість, од./дм^3	Природна збереженість
?	140	?	5

Крім того, у матеріалі виявлено насінину винограду (*Vitis* sp.), а також кісточку терену (*Prunus* sp.).

Усі матеріали, крім, можливо, винограду, доволі типові для значної кількості екотопів.

Розміри насінини винограду, мм: довжина — 5,25, ширина — 3,49, довжина клювика — 0,9 мм; індекс — довжина / ширина становить 1,5. Це доволі типові показники для культурних сортів винограду (напр.: Янушевич 1976, с. 186—197; 1986, с. 14, 60—70; Пашкевич 2003—2004, с. 68). За даними, наведеними З. В. Янушевич, ягоди з такими насінинами могли бути масою близько 10 г, і мати розміри близько 12—13 мм (Янушевич 1976, с. 196; 1986, с. 64—66).

Результати та їх інтерпретація. Охарактеризувати такий набір доволі складно. Складається враження про певну вибірковість (а не випадковість) процесу накопичення матеріалу. Так, зернові представлені практично виключно зернівками жита. Доволі велика ймовірність того, що й сильно пошкоджені поруйновані зернівки також належать до цього виду.

Зважаючи на місце забору зразка, можна припустити, що бур'яни туди потрапили випадково, наприклад — були занесені разом з дровами. До прикладу, на одній рослині гірчака шорсткого (до речі — поширений частіше у Лісостепу й на Поліссі) може утворитись понад 7000 плодів (Веселовський, Лисенко, Манько 1988, с. 30). А отже, достатньо було занести всього одну рослину, щоб кількість його горішків у випадково сформованому зразку була надзвичайно великою. Тому неможливо із впевненістю сказати, що бур'яни потрапили до зразка разом із культурними рослинами. Тим більше, що у жита типові засмічувачі інші.

Що стосується жита, то воно, ймовірно, також потрапило практично одночасно. Зважаючи на рівень добробуту мешканця досліджуваного житла, можемо припустити, що він не займався землеробством самостійно, а знахідка жита вказує швидше на його вподобання у їжі.

Знахідка кісточки терну може вказувати на збиральництво, оскільки він був поширеною рослиною.

Набагато цікавіша знахідка насінини винограду. Нині це найпівнічніша знахідка, відома нам за археологічними матеріалами. Чи досягли культурні сорти винограду до XVII—XVIII ст. територій середньої течії Дніпра, чи, можливо, це був імпорт, сказати неможливо. Якщо припустити, що до того часу виноград все ще залишався «диковинкою», то знахідка цієї насінини лише підтверджує високий рівень добробуту господаря, який міг собі дозволити його купівлю. Якщо ж цей виноград було вирощено безпосередньо поряд — то маємо перше достовірне свідчення поширення виноградників у північні області території сучасної України — Чернігівське Полісся — принаймні у XVII—XVIII ст.

* * *

Отже, методи спорадичних флотації й промивання ґрунту, навіть у порівняно незначних масштабах, виправдали себе як такі, що спрямовані на забір біологічних зразків. Методом флотації отримано очікувані обгорілі рештки рослинного походження,

придатні для визначень методами природничих наук. Подальші спорадичні дослідження для археологічних реалій Любеча означеними методами слід визнати перспективними й інформативними.

ЛІТЕРАТУРА

Веселовський, І. В., Лисенко, А. К., Манько, Ю. П. 1988. *Атлас-визначник бур'янів*. Київ: Урожай.

Лебедева, Е. Ю. 2007. Методические аспекты археоботанических исследований. *Матеріали та дослідження з археології Східної Європи*, 7, с. 289-296.

Лебедева, Е. Ю. 2008. Археоботаническая реконструкция древнего земледелия (методические критерии). *Opus: междисциплинарные исследования в археологии*, 6, с. 86-109.

Пашкевич, Г. А. 2003—2004. Палеоэтноботанические исследования Ольвии и её округи. *Stratum plus*, 3, с. 13-76.

Янушевич, З. В. 1976. *Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям*. Кишинёв: Штиинца.

Янушевич, З. В. 1986. *Культурные растения Северного Причерноморья: палеоэтноботанические исследования*. Кишинёв: Штиинца.

REFERENCES

Veselovskyi, I. V., Lysenko, A. K., Manko. Yu. P. 1988. *Atlas-vyznachnyk bur'ianiv*. Kyiv: Urozhai.

Lebedeva, E. Iu. 2007. Metodicheskie aspekty arkheobotanicheskikh issledovanii. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Yevropy: vid neolitu do kimeriitsiv*, 7, s. 289-296.

Lebedeva, E. Iu. 2008. Arkheobotanicheskaia rekonstruktsiia drevnego zemledeliia (metodicheskie kriterii). *Opus: mezhdistsiplinarnye issledovaniia v arkheologii*, 6, s. 86-109.

Pashkevich, G. A. 2003—2004. Paleoetnobotanicheskie issledovaniia Olvii i ee okrugi. *Stratum plus*, 3, s. 13-76.

Ianushevich, Z. V. 1976. *Kulturnye rasteniia Iugo-Zapada SSSR po paleobotanicheskim issledovaniiam*. Kishinev: Shtiintsa.

Ianushevich, Z. V. 1986. *Kulturnye rasteniia Severnogo Prichernomoria: paleoetnobotanicheskie issledovaniia*. Kishinev: Shtiintsa.

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.
GORBANENKO Serhii, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Officer, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-4786-0369, e-mail: gorbanenko@gmail.com.

Додаток 2

О. М. Ковальчук

ІХТІОЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ МАТЕРІАЛІВ З ЛЮБЕЧА

На аналіз надано матеріали з посаду Любеча, споруди першої половини XVII ст. Матеріал отримано методом промивання зразків ґрунту з об'єктів. Любецька археологічна експедиція національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка під керівництвом О. М. Веремейчик у 2016 р. У заповненні печі (розкоп 2, кв. 15—16, гл. 1,97 м) виявлено значну кількість луски ляща *Abramis brama* (274 ізольованих лускових пластинки) і дорослої щуки *Esox lucius* (28 лускових пластинок).

Із відкладів під піччю отримані такі іхтіологічні рештки: лин *Tinca tinca* — 1 глоткова кістка (ceratobranchiale) зі зруйнованими глотковими зубами; коропові риби невизначені Cyprinidae gen. indet. — 50 ізольованих лускових пластинок; щука *Esox lucius* — 1 фрагмент нижньощелепної кіски (dentale), 1 фрагмент піднебінної кістки (palatinum), 1 лускова пластинка; окунь *Perca fluviatilis* — 3 цілих і 1 фрагментарна передкришки (praeoperculare), 1 фрагмент cleithrum, 240 лускових пластинок; костисті риби невизначені Teleostei indet. — 5 хребців, 2 промені плавців, 13 фрагментів ребер. Разом із рештками риб до проби потрапили 3 фрагменти зубів свині свійської *Sus scrofa* f. *domestica*.

КОВАЛЬЧУК Олександр Миколайович, доктор біологічних наук, старший науковий співробітник, Національний науково-природничий музей НАН України, Київ, Україна.
KOVALCHUK Oleksandr, Dr. hab. (Biology), Senior Researcher, National Museum of Natural History NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9545-208X, e-mail: biologiest@ukr.net.

Додаток 3

М. С. Сергєєва

РЕЗУЛЬТАТИ АНТРАКОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МАТЕРІАЛІВ З РОЗКОПОК ЛЮБЕЧА 2016 р.

На аналіз для визначення порід дерева надійшло 542 зразки дрібного вугілля з одного об'єкту. Матеріал отримано за результатами вибіркової флотації й промивання. Стан його збереженості й розміри дозволили визначити породи переважної більшості екземплярів до роду. Три екземпляри репрезентовані широколистяними деревами невизначених порід Породи дерева визначені за характерними особливостями мікроструктури за трьома розрізами. Отримані результати порівняно з даними визначників деревини (Сукачев 1940; Гаммерман и др. 1946; Вихров 1959). За задовільної збереженості вугілля, породу дерева визначено до роду.

Отримані результати представлені у таблиці.

Результати досліджень і висновки. Проаналізований матеріал репрезентований хвойними й широколистяними породами. Виявлені такі породи:

сосна, ймовірно, сосна звичайна (*Pinus* sp., ймовірно, *Pinus sylvestris*);

дуб (*Quercus* sp.);

тополя / осика (*Populus* sp.);

береза (*Betula* sp.).

Усі виявлені породи належать місцевим деревам. З позиції гео-ботанічного районування пам'ятка розташована на території Східного Полісся, близько до його південного кордону з лісостепом. Східне Полісся охоплює Правобережжя Дніпра, межиріччя Дніпра та Десни і частково лівобережжя Десни — до вододілу з притоками Дніпра Супоєм і Сулою (Пятницкий, Изюмский 1966, с. 148). Основними лісоутворюючими породами тут є сосна і дуб. Інші виявлені породи, також характерні для місцевого ландшафту.

Антракологічні матеріали

Комплекс	Кількість зразків	Дерево	Примітки
Споруда 1 під каменем, під піччю	288	Сосна — 64 Дуб — 216 Тополя / осика — 5 Береза — 1 Широколистяні розсіяносудинні — 2	З дубового вугілля 159 екз. відносно великих розмірів — до 2—3 см, решта дерев — тільки дрібне вугілля
Споруда 1 під каменем, під піччю, шар 2	254	Сосна — 23 Дуб — 227 Береза — 3 Широколистяні розсіяносудинні — 1	З дубового вугілля 78 екз. відносно великих розмірів — до 2—3 см, решта дерев — тільки дрібне вугілля; серед соснового вугілля 1 горіла скіпка прямокутного перетину

Серед виявлених порід цілком переважає дуб. Другу позицію (з великим відривом) посідає вугілля сосни. Решта порід репрезентована поодинокими дрібними вугликами. Тільки дуб репрезентований як дрібним вугіллям, так і більших розмірів (до 2—3 см). Судячи з контексту, вугілля, найімовірніше, могло бути залишками палива. Звертає на себе увагу обвуглена соснова скіпка зі слідами обробки: вона має прямокутний перетин 7 × 4 мм, завершення напівкругле, з іншого кінця обламана. Довжина фрагменту 5,5 см. Можливо, предмет є залишками якогось виробу.

Значення отриманих даних полягає в розширенні існуючої бази даних з археологічного дерева. Загалом стадію вивчення середньовічного викопного вугілля на території України можна охарактеризувати як початкову, тобто стадію накопичення матеріалу. Отримання внаслідок дослідження матеріалів з різних поселень достатнього об'єму інформації, дозволить перейти до її використання у контексті вивчення палеоекології й господарчої діяльності у цей період.

ЛІТЕРАТУРА

Вихров, В. Е. 1959. *Диагностические признаки древесины главнейших лесохозяйственных и лесопромышленных пород СССР*. Москва: АН СССР.

Гаммерман, А. Ф., Никитин, А. А., Николаева, Т. Л. 1946. *Определитель древесин по микроскопическим признакам с альбомом микрофотографий*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Пятницкий, С. С., Изюмский, П. П. 1966. *Леса Украинской ССР*. Леса СССР. 3. Москва: Наука, с. 140-232.

Сукачев, В. Н. 1940. Определитель древесных пород. Москва: Гослестехиздат.

REFERENCES

Vikhrov, V. E. 1959. *Diagnosticheskie priznaki drevesiny glavneishikh lesokhoziaistvennykh i lesopromyshlennykh porod SSSR*. Moskva: AN SSSR.

Gammerman, A. F., Nikitin, A. A., Nikolaeva, T. L. 1946. *Opredelitel drevesin po mikroskopicheskim priznakam s albomom mikrofotografii*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Piatnitckii, S. S., Iziumskii, P. P. 1966. *Lesa Ukrainskoi SSR*. Lesa SSSR. 3. Moskva: Nauka, s. 140-232.

Sukachev, V. N. 1940. *Opredelitel drevesnykh porod*. Moskva: Goslestekhizdat.

СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

SERGEEVA Maryna, Dr. hab., Chief Research Fellow, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-3785-0311, e-mail: mar.sergeyeva@gmail.com.

УДК [904.3:726.71](477.81)"654" DOI: 10.37445/adiu.2021.01.15

Ю. Л. Пшеничний, А. Б. Бардецький

КОМПЛЕКС СПОРУД РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ ПІДБОРЕЦЬКОГО МОНАСТИРЯ НА ОСТРОВІ ДУБОВЕЦЬ В ОКОЛИЦІ ДУБНА

Стаття висвітлює результати дослідження об'єктів забудови та планування Свято-Вознесенського жіночого монастиря на острові Дубовець. У ній характеризуються конструктивні особливості відкритих споруд та розглядаються виявлені у них археологічні матеріали. В результаті аналізу розглянутих об'єктів встановлено випадки перепланування, перебудови та ремонтів будівель монастиря, які простежено на конкретних прикладах. Опубліковані матеріали дозволяють відтворити окремі сторінки розвитку архітектурно-планувальної організації комплексу монастиря.

Ключові слова: *монастир, споруда, забудова, об'єкт.*

Вступ. Дослідження просторово-планувальної структури Дубна передбачає вивчення зв'язку складових частин міста і його околиць з геоморфологічною будовою їхньої території. Найдавніші дубенські монастирі доби князів Острозьких постали на заплавних островах. Природно-географічним чинником, що впливав на це, було розташування міста в середній течії річки Ікви, долина якої тут вирізнялася шириною до 2 км і містила численні острівні останці. Монастирі на них, як в топографічному, так і в соціальному відношеннях були значною мірою автономними осередками. Відповідно до природних умов середовища та рівня забезпечення, кожен монастир сформував особливу архітектурно-планувальну організацію свого комплексу. Однак до нашого часу жоден з них не зберігся в повній мірі або й взагалі зник. Не виключенням є Свято-Вознесенський жіночий монастир на острові Дубовець, результатам дослідження забудови і планувальних особливостей якого і присвячені ця стаття і її назва. В 1594 р. монастир отримав у володіння від князя Василя-Костянтина Острозького село Підборці (Пероговский 1880, с. 1551), внаслідок чого за ним закріпилась ще назва Підборецького.

© Ю. Л. ПШЕНИЧНИЙ, А. Б. БАРДЕЦЬКИЙ, 2021

Підборецький монастир є прикладом пам'ятки, яка тривалий час формувала соціально-релігійний контекст історії Дубна. Як яскравий прояв культури ранньомодерного часу він становить значний інтерес і без археологічного вивчення його решток неможливо буде сповна простежити автентичність міського простору.

Відтворення конструктивно-планувальних особливостей даної пам'ятки на місцевості є одним із найскладніших завдань. Пов'язано це із відсутністю детальних планів монастиря, а ті, що відомі, обмежуються узагальненими позначеннями. Проведені в 2018—2020 рр. археологічні дослідження вперше дають можливість дещо відхилити завісу в цьому питанні. Виявлені в об'єктах монастиря матеріали дозволяють зробити висновки про час їхнього використання та цільове призначення.

Монастир було засновано на необжитому на той час острові і дата його фундації відома з точністю до дня — 8 квітня 1592 р. Відомо, що переселення черниць на острів відбулося 1600 р., коли для них уже було збудовано церкву і житлові будівлі (Księga…, s. 17). Тому з цього часу можна говорити про повноцінне функціонування осередку. Так само точно відома дата припинення існування тут монастиря, яке відбулося 18 листопада 1832 р., коли все його рухоме майно, грошові заощадження і архів були передані Полонському жіночому монастирю (Пероговский 1880, с. 1552).

У 1996 р. археологічну пам'ятку Дубно, урочище «Червоний Пагорб», виявив В. Ткач,

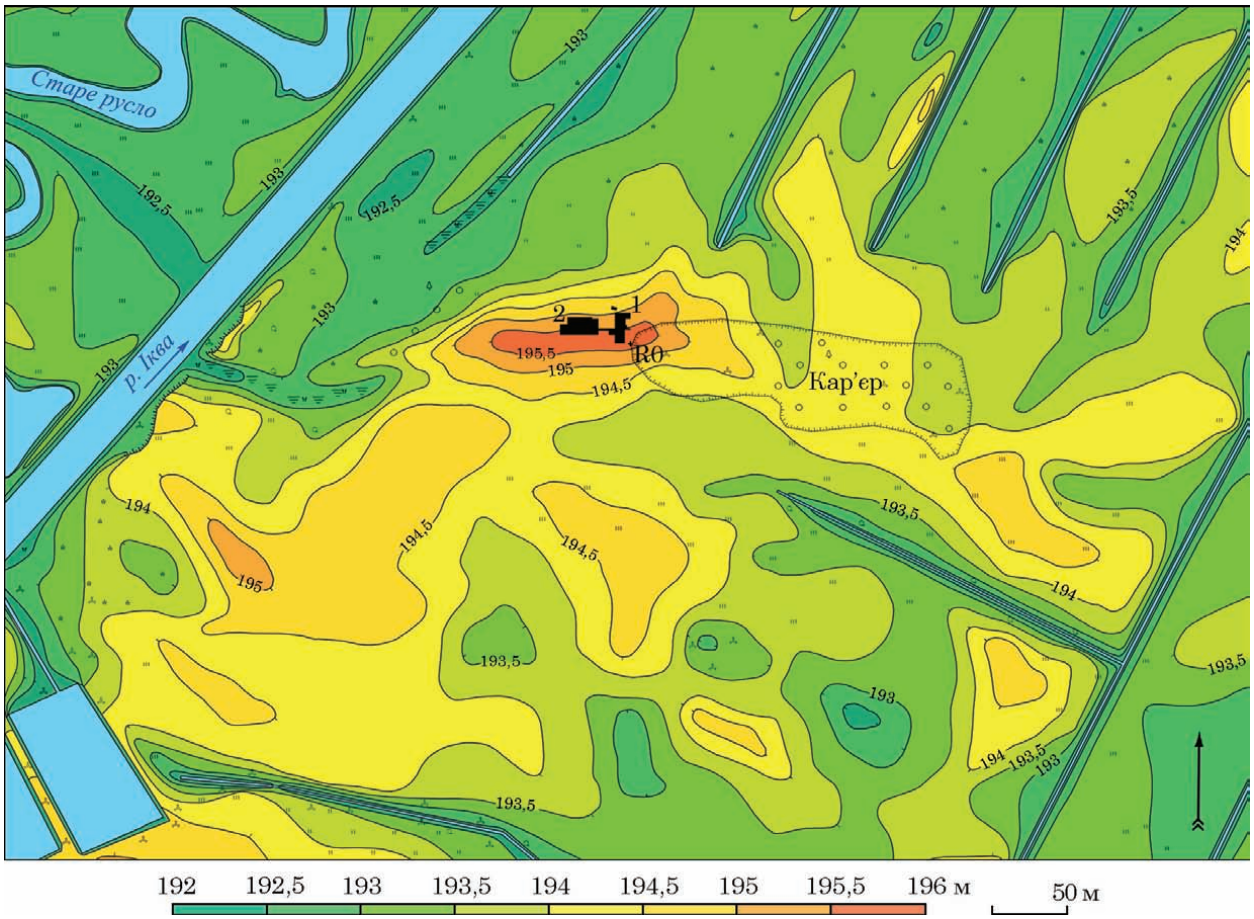

Рис. 1. Гіпсометрична карта урочища Острів Дубовець: 1 — розкоп 1; 2 — розкоп 2

який і пов'язав її з місцем розташування Підборецького монастиря (Прищепа, Ткач 1998, с. 135; Ткач 2001, с. 235). При цьому він співставив розташування урочища із його позначеннями на топографічних картах XX ст., на яких воно підписане як острів Дубовець (Ткач 2007, с. 111—112). У 1998 р. тут були проведенні рятівні шурфування під керівництвом В. Д. Гупало (Hupało 1998, s. 223—249). В 2001 р. на пам'ятці було зафіксовано руйнацію несанкціонованими земляними роботами давніх поховань, які належали черницям. На пошкодженій оранкою поверхні регулярно проводились збори підйомного матеріалу, в ході яких було локалізовано ділянки підвищеної концентрації археологічних матеріалів. В. В. Ткач зробив припущення про пов'язаність їх із певними об'єктами монастиря (Ткач 2007, с. 110—115). У 2018 р. на острові було організовано археологічні розкопки, які продовжувалися в 2019—2020 рр. Роботи провела Міжрегіональна громадська наукова організація «Дубенський археологічний осередок» спільно з Державним історико-культурним заповідником м. Дубна за фінансової підтримки Дубенської міської Ради (Пшеничний, Бардецький, Бончковський 2020, с. 174—178; Пшеничний, Бардецький 2020, с. 248—252). Завдяки цим розкопкам вдалося окреслити просторово-планувальну ситуацію, дослідити конструктивні особливості споруд та побут монастиря.

Розташований у південній околиці Дубна на Сурмицькому ставі острів був звідусіль оточений водою. На це вказується зокрема у фундаційному листі князя Василя Острозького, який надає черницям «на ставі острів весь, названий Дубовець з полем і всім, що має, як його вода кругом обійшла» (Пероговский 1880, с. 1537—1554). Площа пам'ятки становить 7,5 га, з якої близько 1 га зруйновано кар'єром. Значна її територія знищена котлованами для захоронення відходів розташованого поблизу звірогосподарства та шурфами скарбошукачів. Загальна площа відкрита у двох розкопах складала 435,5 м^2 (рис. 1—3). Стратиграфія в межах розкопів має наступний вигляд: до 0,3 м — орний шар; 0,3—0,8 м — світло-сірий гумусований пісок; нижче 0,8 м — біло-жовтуватий пісок.

Матеріали і методи. *Об'єкт 1.* У розкопі 1 на глибині 0,2 м від денної поверхні відкрито конструкцію кахельної печі, зафіксовану у вигляді вимощення з цегли, перемазаного глиносумішшю з використанням вапняного розчину. Вимощення мало форму близьку до квадрата, розмірами 1,9 × 2,02 м, і було орієнтоване стінками по сторонах світу (рис. 4; 5:

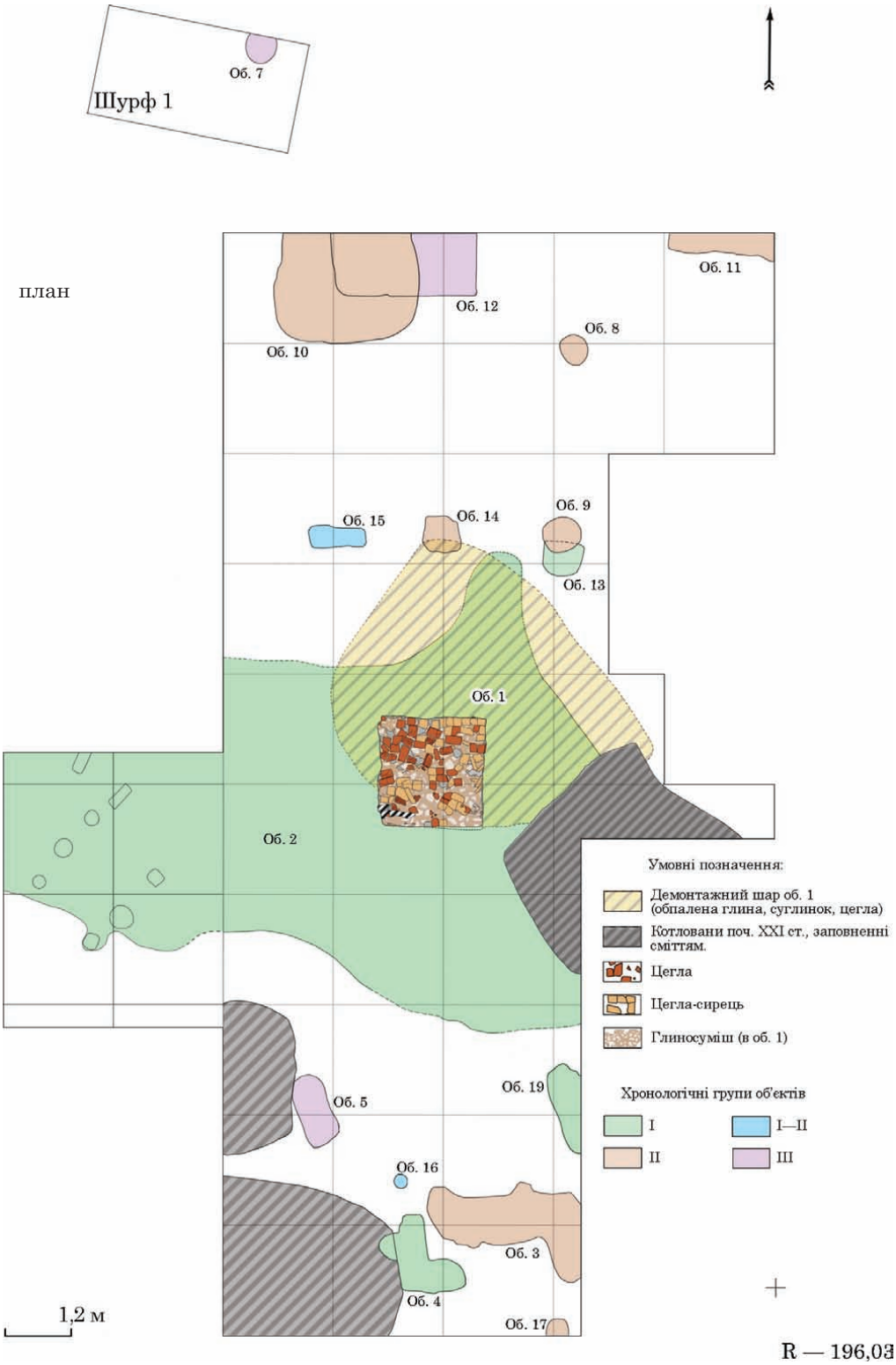

Рис. 2. Загальний план розкопу 1

7). Для його спорудження використано випалену цеглу «пальчатку», цеглу з гладкою поверхнею і цеглу-сирець. Розміри цегли «пальчатки» становили 20 × 12,5—13 × 6,5—8,5 см, цегли з гладкою поверхнею — 28—28,5 × 14 × 5,2—6,5 см, цегли-сирцю — 20 × 14—15 × 6—8 см. У середній частині вимощення цеглу було укладено в два яруси, очевидно, з метою компенсувати западину над давнішим об'єктом. У вимощенні виявлено фрагмент плінтусової кахлі з червоним кольором кераміки, покритої поливою блідо-зеленого кольору (рис. 6: 1), яка входила в конструкцію самої печі. У ньому знайдено також литовський шеляг короля Яна Казимира 1660-х рр. карбування, який є terminus post quem для часу спорудження печі, а ймовірно і самої будівлі, яку вона опалювала. На північ і схід від ви-

мощення суцільною площею залягав нерегулярний за формою шар потужністю до 0,1 м, який складався з перепаленої глини, суглинку, фрагментів цегли (рис. 4). Він утворився внаслідок демонтажу печі.

Матеріали, зібрані у глиносуміші вимощення печі та у шарі демонтажної глини, представлені уламками посуду і кахель, скла, залізних виробів. Горщики здебільшого виготовлені із світлої глини, мають вінця і плічки, оздоблені різноманітними комбінаціями описки. Покриття поливою присутнє зрідка лише по внутрішній стороні вінця. Профілі вінець горщиків різняться між собою. Серед них наявний тип, що має валикоподібне потовщення нижче середини висоти вінця (рис. 6: 6). Інший тип представлений прямими вінцями, що профільовані під верхнім краєм канавкою або без неї (рис. 6: 2, 3). З внутрішнього боку перехід до плічок у них буває потовщений. Тарілки представлені формами, у яких рівний неорнаментований берег закінчується потовщеним опущеним донизу валикоподібним чи манжетоподібним краєм. Вони виготовлені з кераміки червоного кольору, одна покрита білим ангобом (рис. 6: 10), друга зеленою поливою (рис. 6: 12). Дві тарілки мають береги покриті поливою зеленого і жовто-зеленого кольору і прикрашені рядами коліщаткового ламаного штампу та хвилястим розчосом. Трапились уламки тарілок, що мають прикрашені опискою береги, які лише крайковані поливою (рис. 6: 7). Добірка кахель представлена уламками коробчастих кахель, які покриті зеленою поливою та орнаментовані рослинними елементами, зображеннями єдинорогів (рис. 6: 14, 15). Один фрагмент неполив'яної кахлі містить зображення оленя (рис. 6: 13).

Об'єкт 2. На глибині 0,2—0,25 м від денної поверхні та під вимощенням об'єкта 1 було виявлено заповнення, сформоване ґрунтом сірого кольору, насичене дрібним суглинком, що містив значні включення фрагментів кераміки. Як

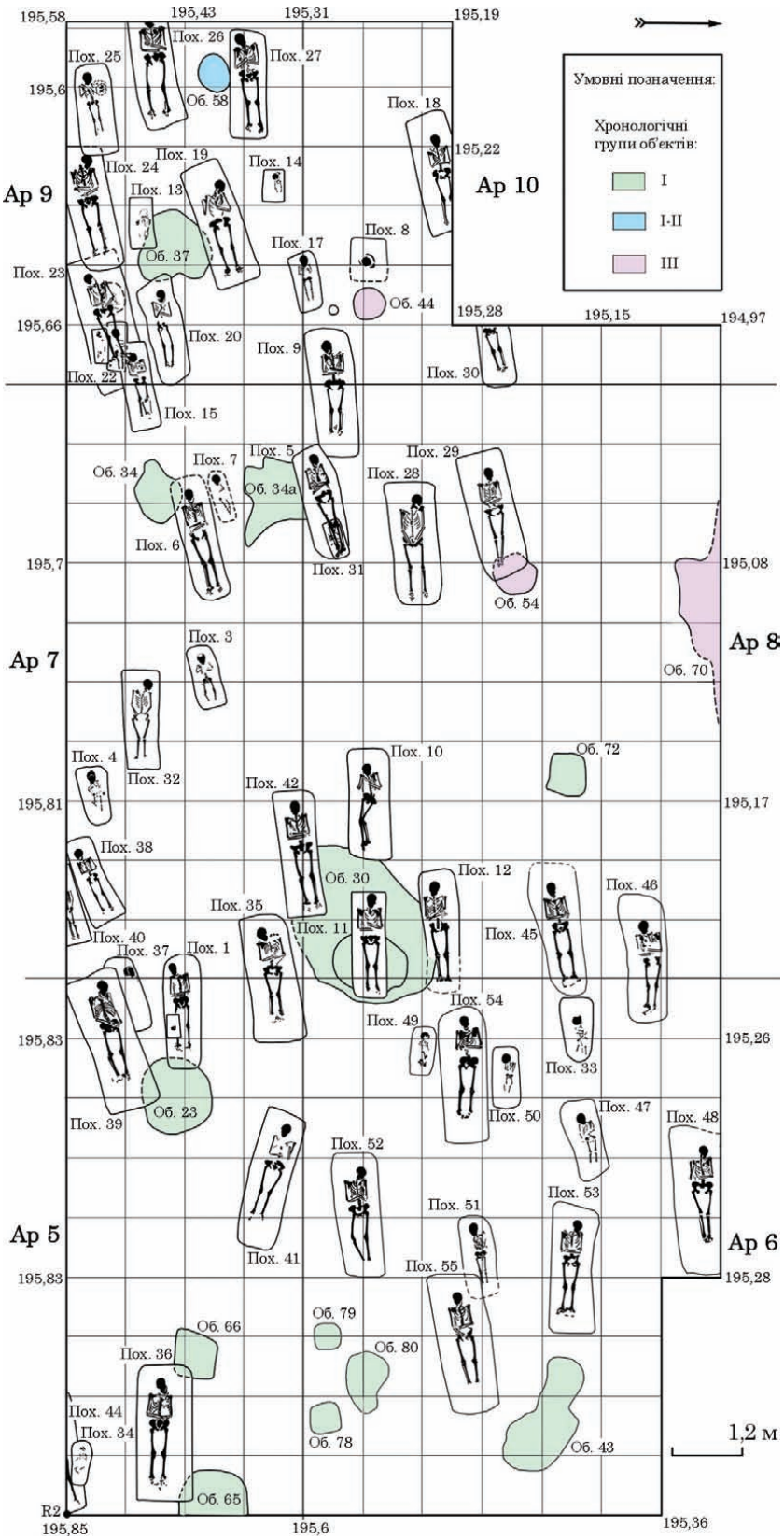

Рис. 3. Загальний план розкопу 2

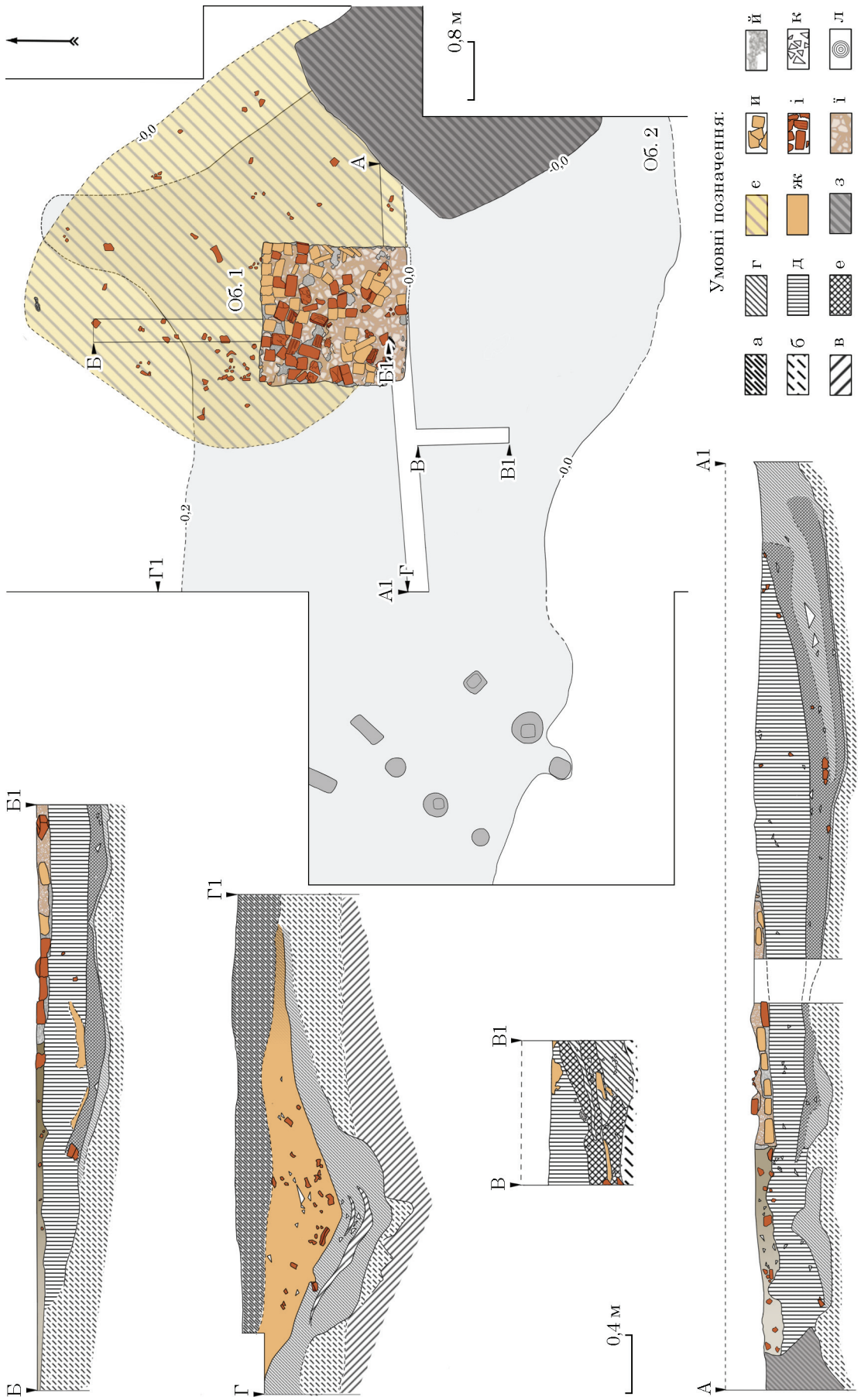

Рис. 4. Об'єкти 1 і 2, план і стратиграфічні перерізи. Умовні позначення: а — орний шар; б — світло-сірий гумусований пісок; в — біло-жовтуватий пісок (материк); г — темно-сірий гумусований пісок; д — сірий ґрунт з домішками суглинку; е — темно-сірий ґрунт насичений вугликами; є — демонтажний шар глини біля об'єкта 1; ж — лесоподібний суглинок; з — ділянки, зруйновані сміттєвими котлованами у кінці XX—XXI ст.; и — цегла-сирець; і — випалена цегла; ї — глиносуміш; й — вапняковий розчин; к — фрагменти кераміки; л — фрагмент дерев'яної колоди

Рис. 5. Об'єкт 2, фото фіксації в ході дослідження: 1 — стратиграфія бровки в секторі 1 (римськими цифрами позначено шари); 2 — сектор 2, зачистка на глибині 0,4 м; 3 — сектор 2, зачистка на глибині 0,3 м; 4, 5 — сектор 1, характер заповнення на глибині 0,4 м; 6 — західний профіль; 7 — об'єкт 1 (вимощення печі) і заповнення об'єкта 2 нижче

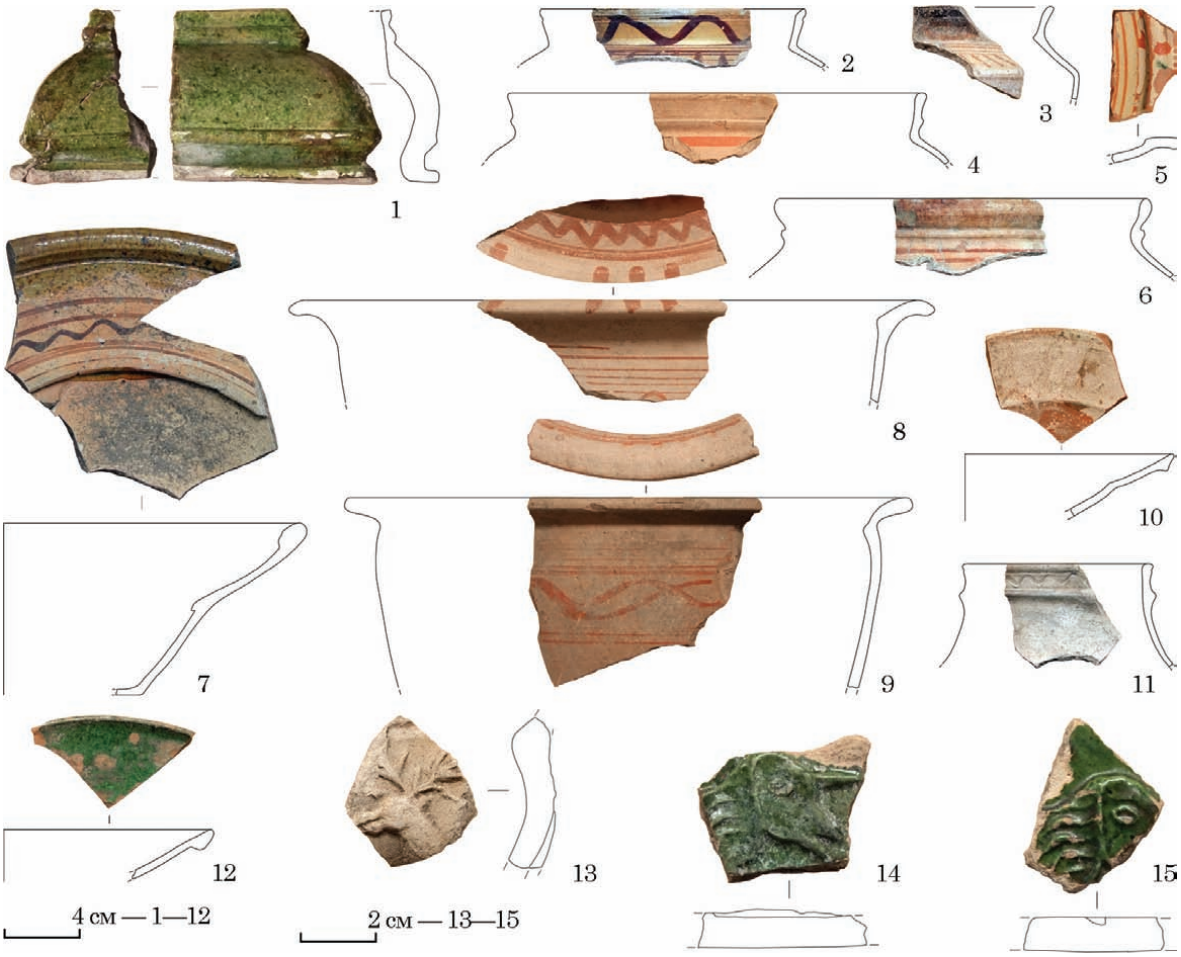

Рис. 6. Об'єкт 1, вибірка знахідок, кераміка

вдалося уточнити в ході робіт 2020 р., відкрита площа об'єкта перевищувала 40 м^2. Він складався із заглиблень до 0,6 м та рову глибиною 0,9 м, який виходив за межі західної стінки розкопу 1 (рис. 5: 6). В західній частині об'єкта 2 (сектор 4) зафіксовано 6 стовпових ям та пару видовжених прямокутних заглиблень, що є залишками наземної господарської споруди з каркасно-стовповою конструкцією. Східна частина об'єкта значною мірою знищена котлованом для захоронення відходів початку XXI ст. У стратиграфічному розрізі об'єкта виділено IV шари, з яких шар I має значні включення суглинку, шари II і IV — це піщаний ґрунт насичений вугіллям і попелом, а шар III — темно-сірий гумусований пісок (рис. 4; 5: 1).

Основна маса суглинку, що сконцентрована у верхній частині рову (рис. 5: 2, 3) попередньо визначена як рештки демонтованої конструкції печі чи будівлі, що була розташована західніше від розкопу. Це підтверджують також виявленні у зв'язку із суглинком на глибині 0,3 м фрагменти цегли «пальчатки», товщиною 7,5 і 8 см з рештками вапнякового розчину. Всього в об'єкті 2 виявлено 72 тис. 782 рухомі знахідки, більшість з яких це фрагменти посуду, в тому числі розвали кухонних і столових посудин (рис. 7; 8), а також металеві деталі будівельних конструкцій, кухонні прилади — ножі (рис. 9: 1, 2), деталі одягу (рис. 9: 7—12;), прикраси — кістяні і скляні намистини (рис. 9: 21—28), особисті речі — кістяний гребінець (рис. 9: 19) та велика кількість кухонних відходів (кістки птахів, риб, ссавців). З датуючих знахідок в об'єкті виявлено 4 монети. Це угорський денар короля Фердинанда I Габсбурга 1543 р., литовський дводенарій Сигізмунда Августа 1570 р., коронний шеляг Сигізмунда III 1612 р. та шеляг цього ж короля 1626 р. карбування.

У розкопі 1 відкрито ряд неглибоких ям з яких дві мали видовжену прямокутну форму з округлими кутами (об'єкти 5, 15, 19; рис. 16: 8, 10, 11), одна — Г-подібну форму з округлими кутами (об'єкт 4; рис. 16: 1). *Об'єкт 3* складався з двох ям зі звуженим лінзоподібним дном глибиною 0,75 і 0,5 м, з'єднаних рівцем глибиною 0,3 м (рис. 17: 1). У ньому знайдено дві цеглини з пласкою поверхнею, фрагменти керамічного посуду XVIII — початку XIX ст. (рис. 17: 7), велику кількість фрагментів скляного посуду (рис. 17: 2, 3, 5, 6, 8, 9) і віконних шибок, цвяхи, кістки тварин. Поруч з об'єктами 3 і 4 зафіксовано неглибоку ямку (об'єкт 16).

Рис. 7. Об'єкт 2, вибірка тарілок і мисок

Рис. 8. Об'єкт 2, вибірка знахідок: 1—9, 11—14 — кераміка; 10 — скло

Рис. 9. Об'єкт 2, вибірка знахідок: 1, 2, 4, 13—16 — залізо, мідновмісний сплав, дерево; 3, 5, 6, 7—12, 20, 29 — мідновмісний сплав; 17 — кераміка; 18, 19, 21—23 — кістка; 24—28 — скло

Рис. 10. Об'єкт 10: 1 — план; 2 — перерізи стовпових ям; 3—24 — вибірка знахідок: 3, 8, 9, 21, 22, 23, 24 — кераміка; 4, 5, 10—14, 16, 20 — скло; 6, 7 — фаянс; 15 — бурштин; 17—19 — мідновмісний сплав

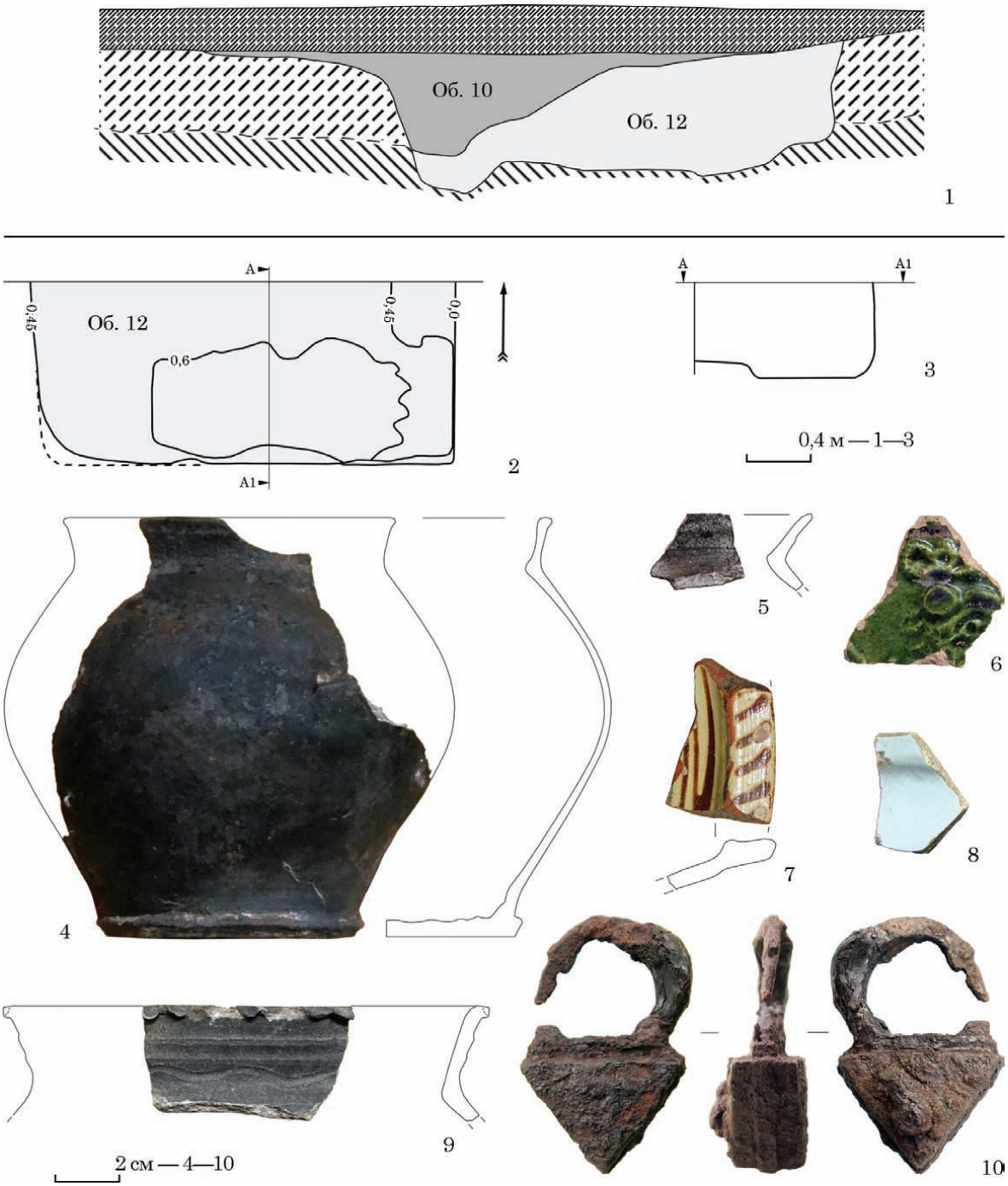

Рис. 11. Об'єкт 12: 1 — стратиграфія залягання об'єктів 10 і 12; 2, 3 — план і переріз; 4—10 — вибірка знахідок: 4—7, 9 — кераміка; 8 — фаянс; 10 — залізо

Об'єкт 9 є ямою округлої форми, яка на рівні виявлення мала розміри 0,7 × 0,8 м і приблизно зберігала їх до глибини 0,7 м. На останній було простежено контури великого стовпа з ограненими сторонами, розмірами 0,3 × 0,35 м, до якого прилягав менший стовп, розмірами 0,15 × 0,13 м. Слід від великого стовпа нижче ставав загостреним і опущений ще на 0,2 м глибше, слід від меншого стовпа зникав (рис. 13: 1). Об'єкт 9 перерізав раніше викопану тут близьку за розміром, але чотирикутної форми, яму (об'єкт 13).

Об'єкт 14 частково простежений на глибині 0,3 м від денної поверхні на тлі зачистки демонтажного шару глини навколо об'єкта 1. За межами глини не простежувався. Повністю верхній контур зафіксовано на глибині 0,7 м від денної поверхні. На цьому рівні об'єкт мав розміри 0,75 × 0,8 м та округлі стінки, які поступово звужувались. Об'єкт був заглиблений на 1,1 м від рівня виявлення. Посередині в ньому простежено темну чотирикутну пляму від дерев'яного стовпа заповнену вугликами і часточками дереви-

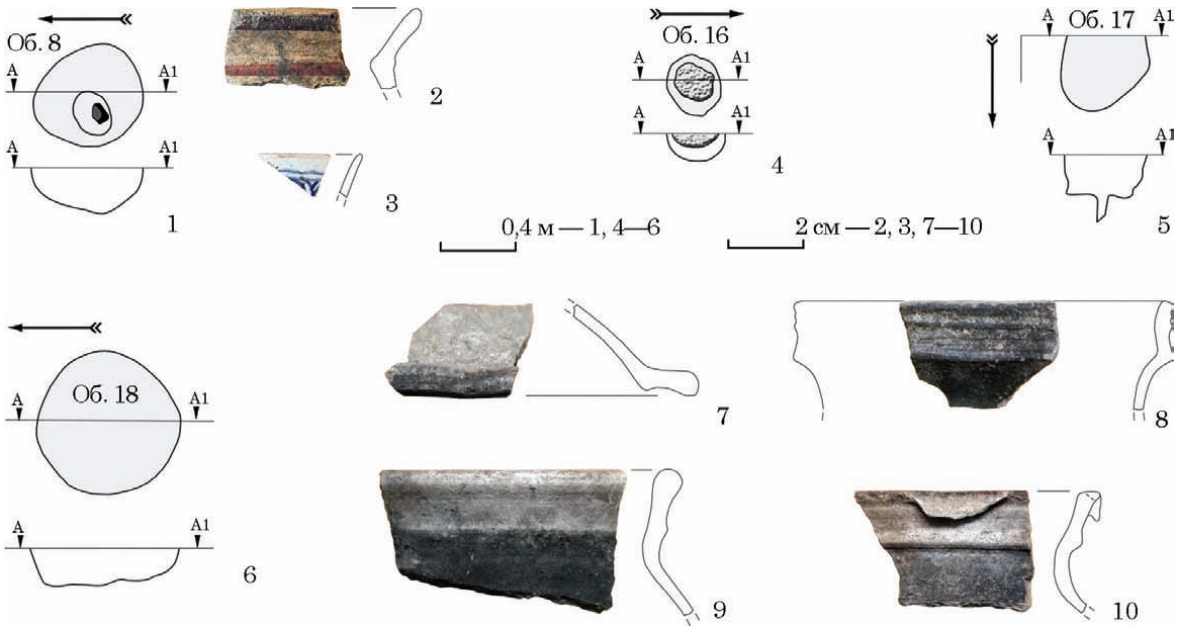

Рис. 12. Матеріали досліджень: 1 — план об'єкта 8; 2, 3 — вибірка знахідок з об'єкта 8; 4 — план об'єкта 16; 5 — план об'єкта 17; 6 — план об'єкта 6; 7—10 — вибірка знахідок з об'єкта 18 (2, 7—10 — кераміка; 3 — фаянс)

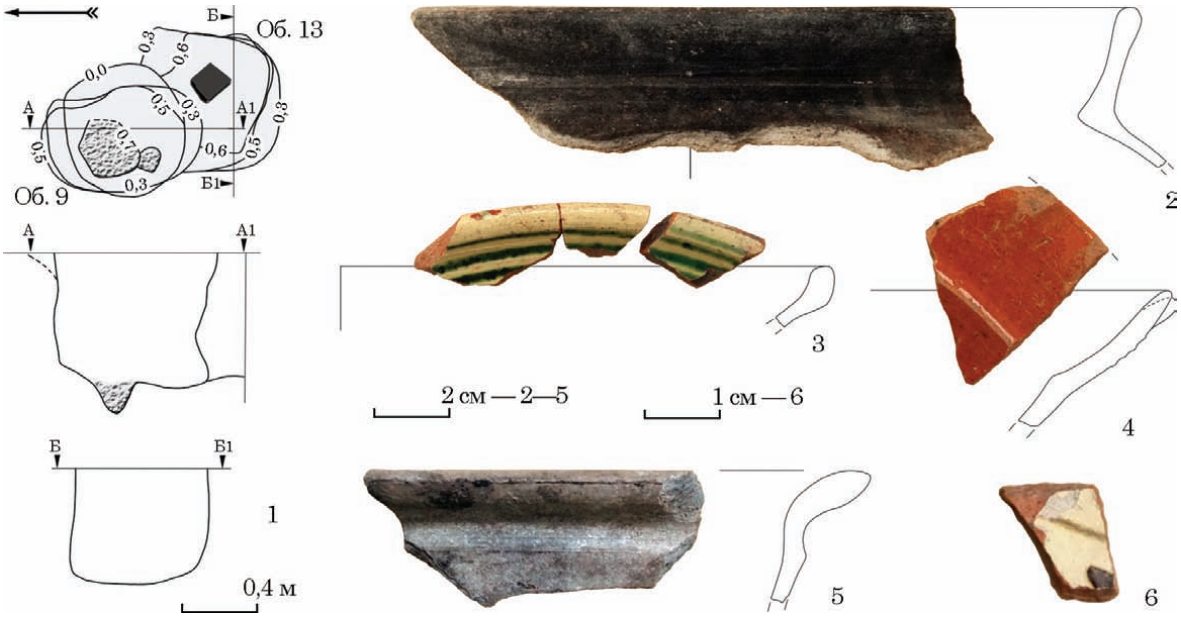

Рис. 13. Об'єкти 9 і 13: 1 — план і перерізи; 2—6 — кераміка з об'єкта 9

ни, розмірами 0,3 × 0,3 м, що пірамідально звужувалась донизу (рис. 14: 1). Подібно до ситуації в об'єкті 9, біля дна читався слід від додаткового меншого стовпа.

Об'єкт 10 виявлений на глибині 0,3 м від денної поверхні. Це погріб, який мав наближену до прямокутної форму, довжиною 2,6 м, із зафіксованою шириною понад 2 м і глибиною від рівня виявлення 0,6 м (рис. 10: 1; 11: 1). На дні об'єкта зафіксовано 6 пристінних стовпових ям, з яких 4 кутові були парними і включали глибокі ями — від 0,27 до 0,47 м та мілкі — від 0,14 до 0,18 м і мали стратиграфічну послідовність (рис. 10: 2). Простежено, що давніші стовпи були опущені в прокопані під них ями, але не вбиті глибше в пісок. Тоді як в ході заміни старих кутових стовпів на нові їх опустили у викопаний котлован, а потім вбили глибше у пісок, при цьому не заточуючи. Стовпи у ямах 3 і 5 були поставлені під час цього ремонту вперше. Ще дві невеликі ямки, менше 0,1 м завглибшки, в центральній частині об'єкта можливо є залишками від опорних стовпів допоміжного призначення.

На основі морфологічних і стилістичних характеристик кераміки об'єкт 10 датовано XVIII — початком XIX ст. У заповненні знайде-

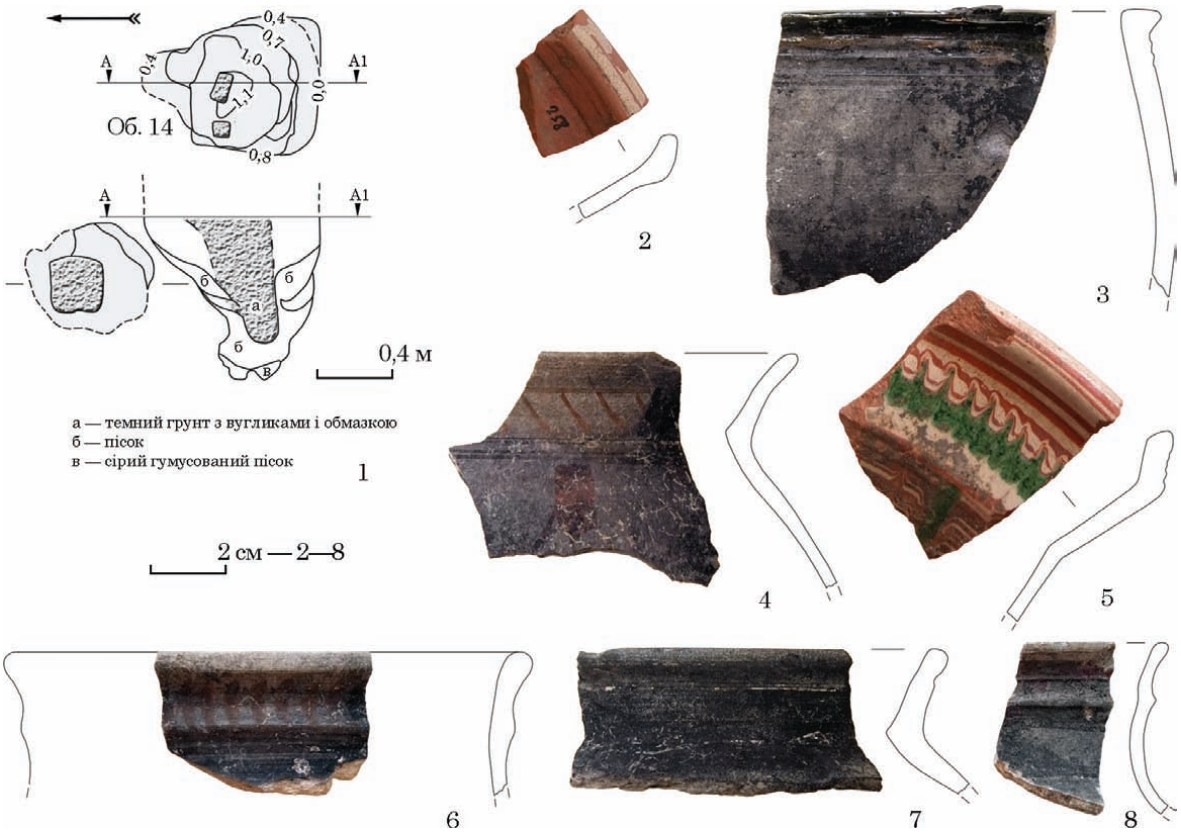

Рис. 14. Об'єкт 14: 1 — план і переріз; 2—8 — кераміка

Рис. 15. Об'єкт 7: 1 — план і переріз; 2—11 — вибірка знахідок (2, 4—11 — кераміка; 3 — мідновмісний сплав)

но також рештки деревини і вуглинки. З індивідуальних предметів знайдено бронзові та залізні шпильки (рис. 10: 17—19), скляні намистини (рис. 10: 10—15), понад сотню кованих залізних цвяхів, довжиною 3—5 см. Два залізні цвяшки мали покриття мідновмісним сплавом.

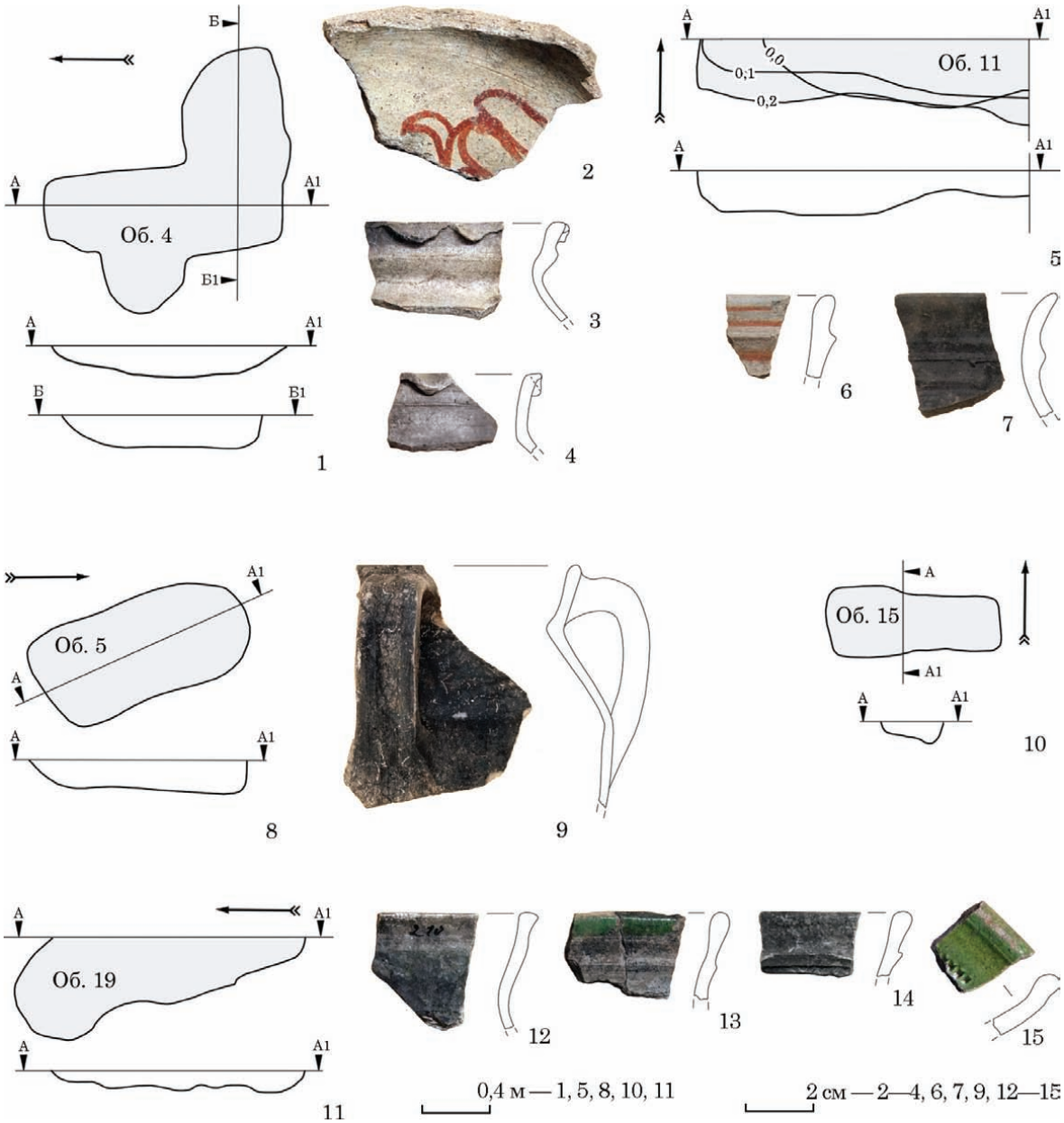

Рис. 16. Матеріали досліджень: 1 — план об'єкта 4; 2—4 — кераміка з об'єкта 4; 5 — план об'єкта 11; 6, 7 — кераміка з об'єкта 11; 8 — план об'єкта 5; 9 — кераміка з об'єкта 5; 10 — план об'єкта 15; 11 — план об'єкта 19; 12—15 — кераміка з об'єкта 19

Об'єкт 12 виявлений на глибині 0,55 м від денної поверхні. Був перерізаний в більшій частині об'єктом 10 (рис. 11: 1). Являв собою котлован споруди чотирикутної форми, заглибленої у пісок на 0,6 м від рівня виявлення, довжиною 2,6 м, із шириною дослідженої частини понад 1,15 м (рис. 11: 2, 3). На дні об'єкта знайдено навісний замок трикутної форми (рис. 11: 10) і фрагмент горщика (з повним профілем) із органічною субстанцією всередині (рис. 11: 4). За керамічним матеріалом (рис. 11: 5—8) датується другою половиною XVII — початком XVIII ст.

Об'єкти 7, 8, 17, 18 — округлі ямки, діаметром 0,25—0,7 м, заглиблені на 0,12—0,45 м від рівня виявлення (рис. 12: 1, 5, 6; 15: 1). Частина з них була викопана, мабуть, для опорних елементів наземних будівель. Частково було досліджено об'єкт 11, який відкрито у вигляді кутової частини споруди, заглибленої на 0,2 м від рівня виявлення (рис. 16: 5). Похідні з нього фрагменти вінець посуду дозволяють датувати його XVII—XVIII ст. (рис. 16: 6, 7).

У розкопі 2 відкрито групу об'єктів, подібних за формою і характером заповнення. Це об'єкти 23, 30, 34, 37, 43. Вони представлені ямами зі звуженими до дна нерівними стінками або ж півсферичним профілем (об'єкт 23) (рис. 18: 1; 20: 1; 22: 1; 24: 1). Розміри ям коливалися від 1,25 × 1,25 до 2,25 × 2,5 м. Глибина від 0,4 до 1,1 м. Об'єкт 34 був

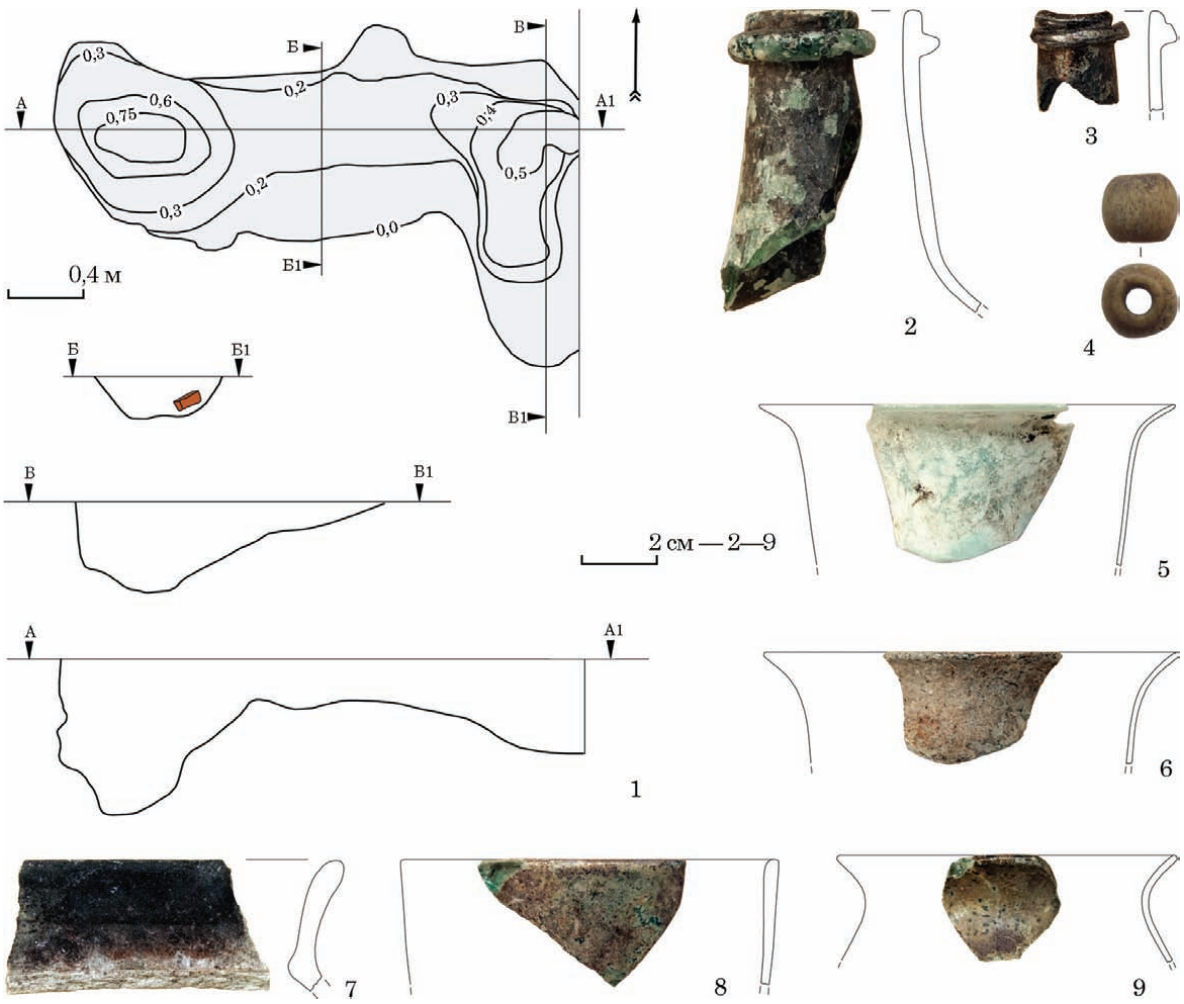

Рис. 17. Об'єкт 3: 1 — план і перерізи; 2—9 — вибірка знахідок (2, 3, 5, 6, 8, 9 — скло; 4 — кістка; 7 — кераміка)

заповнений значною кількістю фрагментів цегли «пальчатки» та цегли-сирцю. Поміж їхніми скупченнями знайдено уламки коробчастих кахель (рис. 20: 1). Об'єкт 23 містив заповнення з ґрунту темно-сірого кольору із значним включенням вуглинок, перепаленої глини, а також фрагментів посуду і кахель. Заповнення об'єкта 37 також включало значною мірою вугілля. Матеріали представлені уламками коробчастих кахель та посуду (рис. 22: 2—6). Значний шар сірого ґрунту, насиченого вугіллям, містив також об'єкт 30. Однак на відміну від попередніх об'єктів, верхній його рівень становив однорідний шар чистого суглинку, товщиною місцями до 0,2 м. Матеріали із непорушеного пізнішими похованнями заповнення представлені переважно посудом та кахлями (рис. 18: 2—14). З нього походить також руків'я ножа, прикрашене фігурними накладками (рис. 19: 1) і аналогічне до ножів, виявлених у розкопі 1 в об'єкті 2, а також коронний шеляг Яна Казимира. Остання знахідка вказує на те, що об'єкт було засипано не раніше 1660-х рр.

Ряд об'єктів, таких, як 44, 54, 58, представлені невеликими ямами, розмірами 0,5—0,55 × 0,65 м і глибиною від 0,2 до 0,5 м. Вони мали округлий в плані контур (рис. 23: 1; 26: 1; 27: 1). Об'єкти 66 та 72 мали розміри 0,85 × 0,7 та 0,7 × 0,65 м, глибину 0,37 та 0,45 м, у плані були близькими до прямокутника (рис. 21: 3; 26: 3). Відрізнявся від попередніх об'єкт 65, який також мав прямокутну форму, але виділявся за розмірами, які становили 1,25 × 1,75 м (рис. 21: 1). Частина його заходила у східну стінку розкопу і не була досліджена.

Об'єкт 70 проявився у вигляді скупчення матеріалів під орним шаром. Вловимі контури заглиблення було зафіксовано нижче. Більша частина об'єкта виходила за межі північної стінки розкопу, а досліджена мала довжину понад 3 м і глибину 0,8 м (рис. 25: 1). В заповненні виявлено велику кількість фрагментів керамічних та скляних виробів (рис. 25: 2—10). Металеві вироби представлені уламком вушка ножиць (рис. 25: 12), виготовлених з мідновмісного сплаву і прикрашених квітковими штампами, уламком

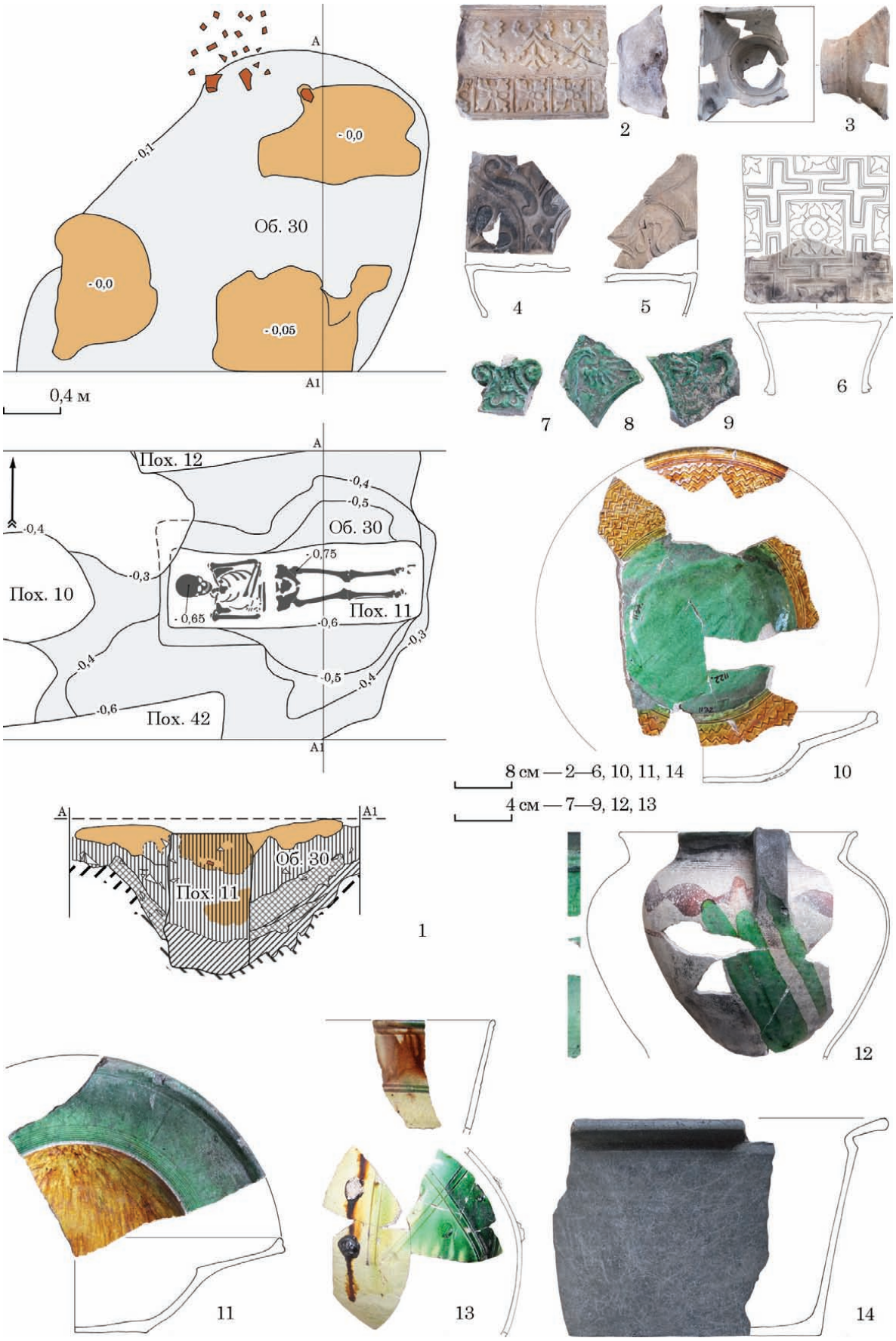

Рис. 18. Об'єкт 30: 1 — план і переріз; 2—4 — кераміка

Рис. 19. Об'єкт 30, вибірка знахідок: 1 — залізо, дерево, мідновмісний сплав; 2—7 — мідновмісний сплав; 8—11 — кістка

руків'я столового або ритуального приладу з декорованим кінцем (рис. 25: 11). Знайдено також три шеляги короля Яна Казимира.

Об'єкти 78—80 відкриті в розкопі 2. З них об'єкт 80 на рівні виявлення мав вигляд округлої витягнутої плями, східний край якої потоншувався, розмірами 0,68 × 0,95 м. У вертикальному перерізі об'єкт являв собою яму з нерівними сторонами і округлим дном, завглибшки 0,8 м (рис. 26: 5). В заповненні виявлено фрагменти кераміки періоду існування монастиря.

Об'єкти 78 і 79 мали близьку до прямокутника форму з округлими кутами. Розміри на рівні виявлення складали: об'єкт 78 — 0,4 × 0,4 м; № 79 — 0,45 × 0,45 м. Їхня збережена глибина становила відповідно 0,12 та 0,16 м (рис. 26: 5). В заповненні обох об'єктів виявлено фрагменти посуду, які характерні для першої половини XVII ст.

Обговорення та інтерпретація. Об'єкти, які відносяться до часу існування монастиря, на основі датування матеріальних комплексів розподілено на декілька хронологічних груп. Група I — об'єкти кінця XVI — середини XVII ст.; група II — друга половина XVII — початок XIX ст.; група III — друга половина XVII — початок XVIII ст. Окремі об'єкти зараховано до спільних груп I і II.

Відкритий у розкопі 1 комплекс об'єктів дає можливість реконструювати зміни, що відбулися на цій частині території монастиря. Невдовзі після заснування монастиря тут було влаштовано смітник (об'єкт 2). Зафіксована в секторі 4 група стовпових ям свідчить

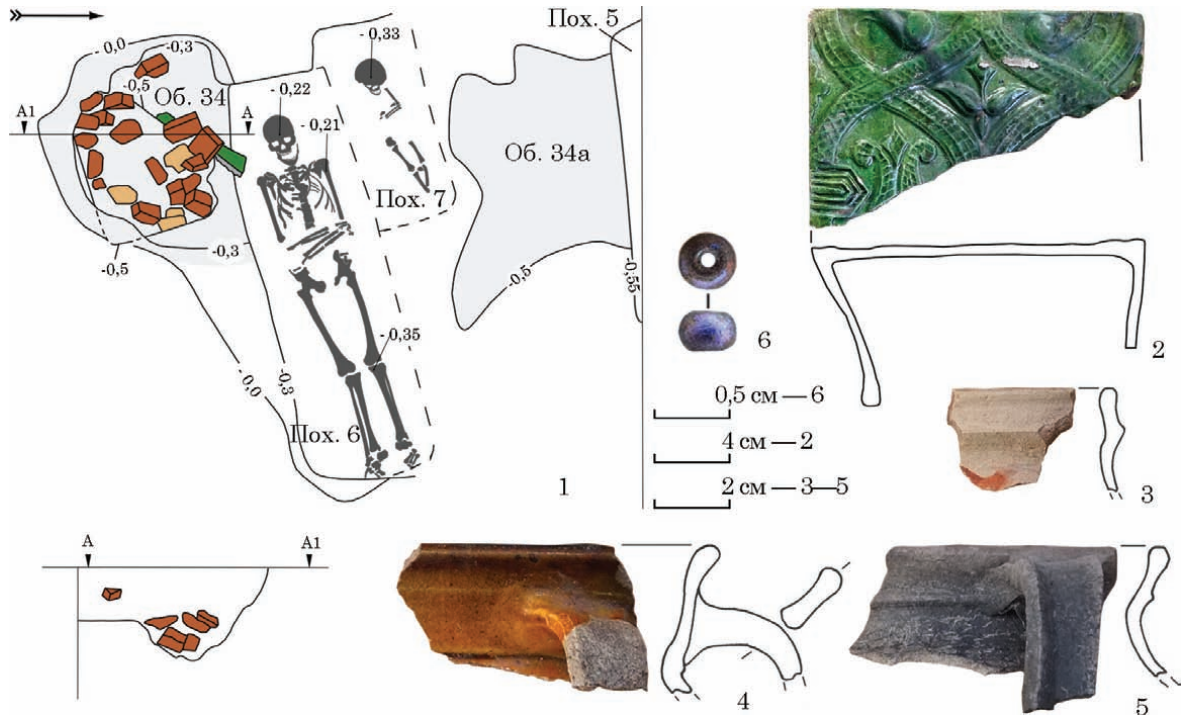

Рис. 20. Об'єкти 34 і 34а: 1 — план, із похованнями 6, 7, переріз об'єкта 34; 2—6 — вибірка знахідок з об'єкта 34 (2—5 — кераміка; 6 — скло)

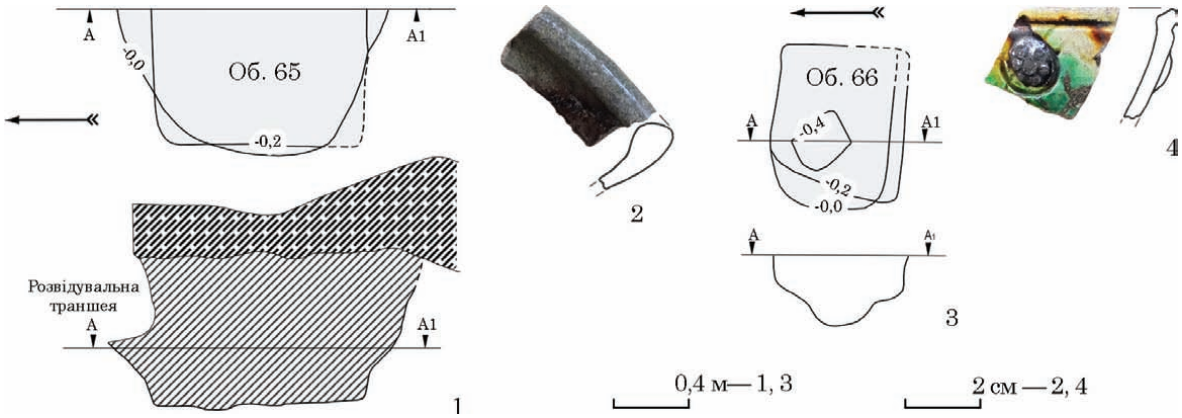

Рис. 21. Матеріали досліджень: 1 — план і переріз об'єкта 65; 2 — кераміка з об'єкта 65; 3 — план і переріз об'єкта 66; 4 — кераміка з об'єкта 66

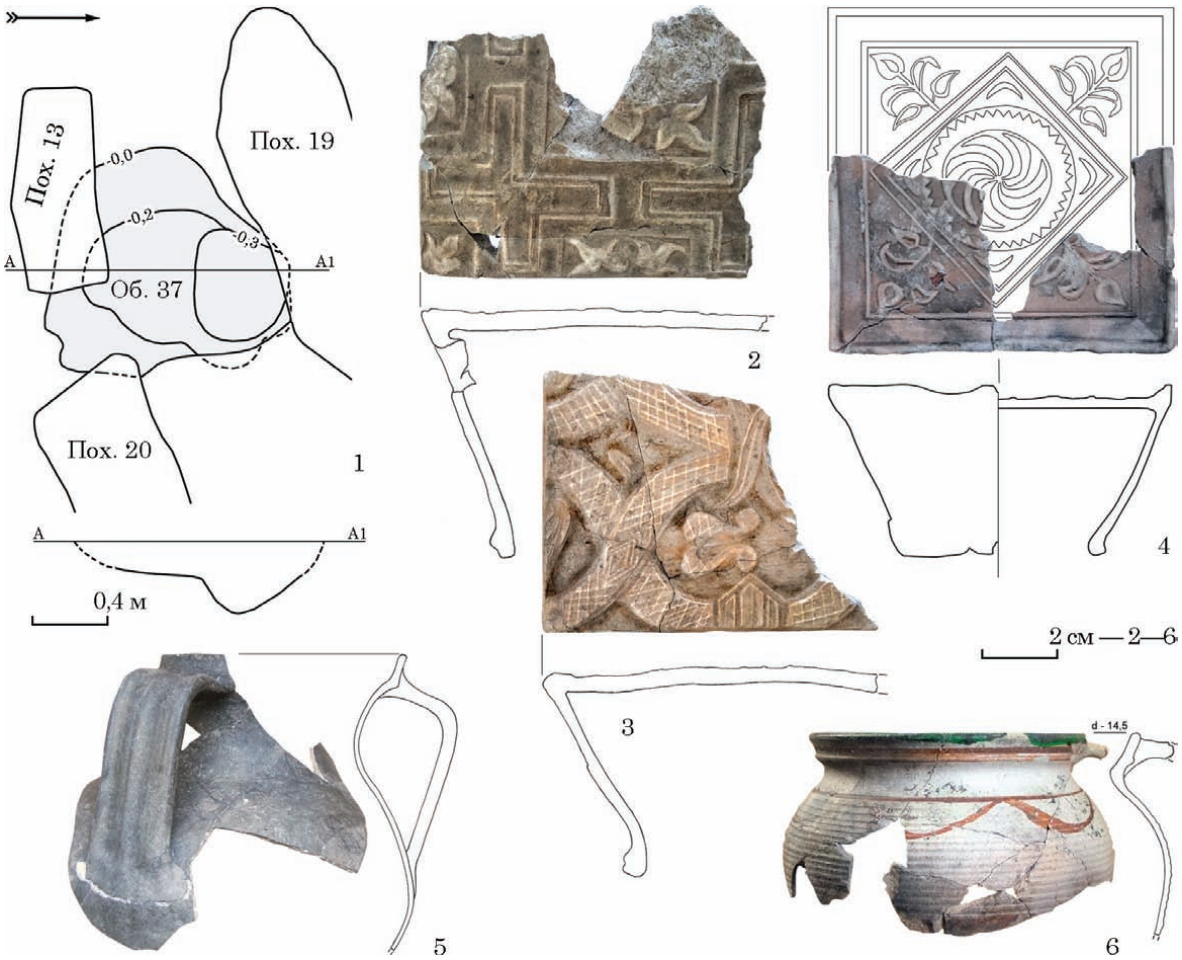

Рис. 22. Об'єкт 37: 1 — план і переріз; 2—6 — кераміка

про розташування тут господарської будівлі легкого типу, яка після того як стала непридатною, також почала закидатися відходами. Вона розташовувалась у цьому місці до утворення об'єкта 2 або ж до етапу його розширення у західному напрямку, що більш вірогідніше. Те, що споруда прийшла в занепад, свідчать значні кути нахилу стовпів у ямах, а також перекриття їхніх контурів шаром I зі значною домішкою суглинку. На смітник потрапляли найрізноманітніші відходи: ре-

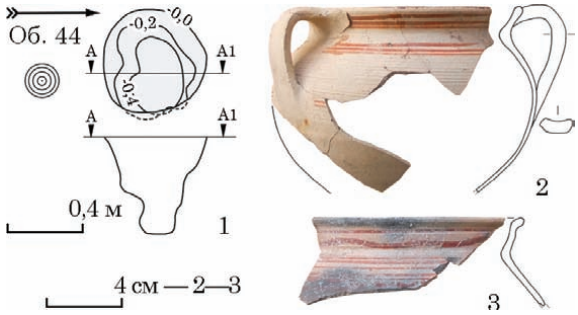

Рис. 23. Об'єкт 44: 1 — план і переріз; 2, 3 — кераміка

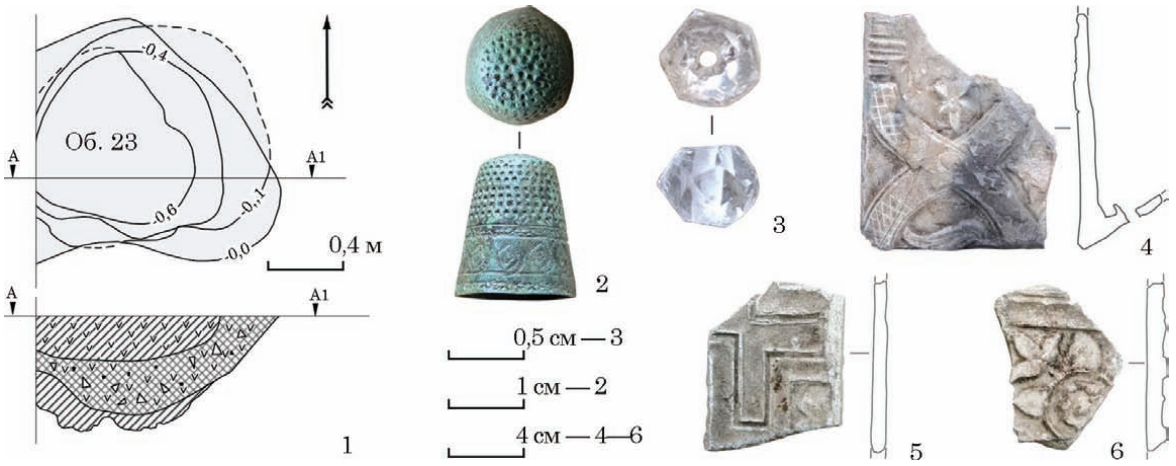

Рис. 24. Об'єкт 23: 1 — план і переріз; 2—6 — вибірка знахідок (2 — мідновмістний сплав; 3 — скло; 4—6 — кераміка)

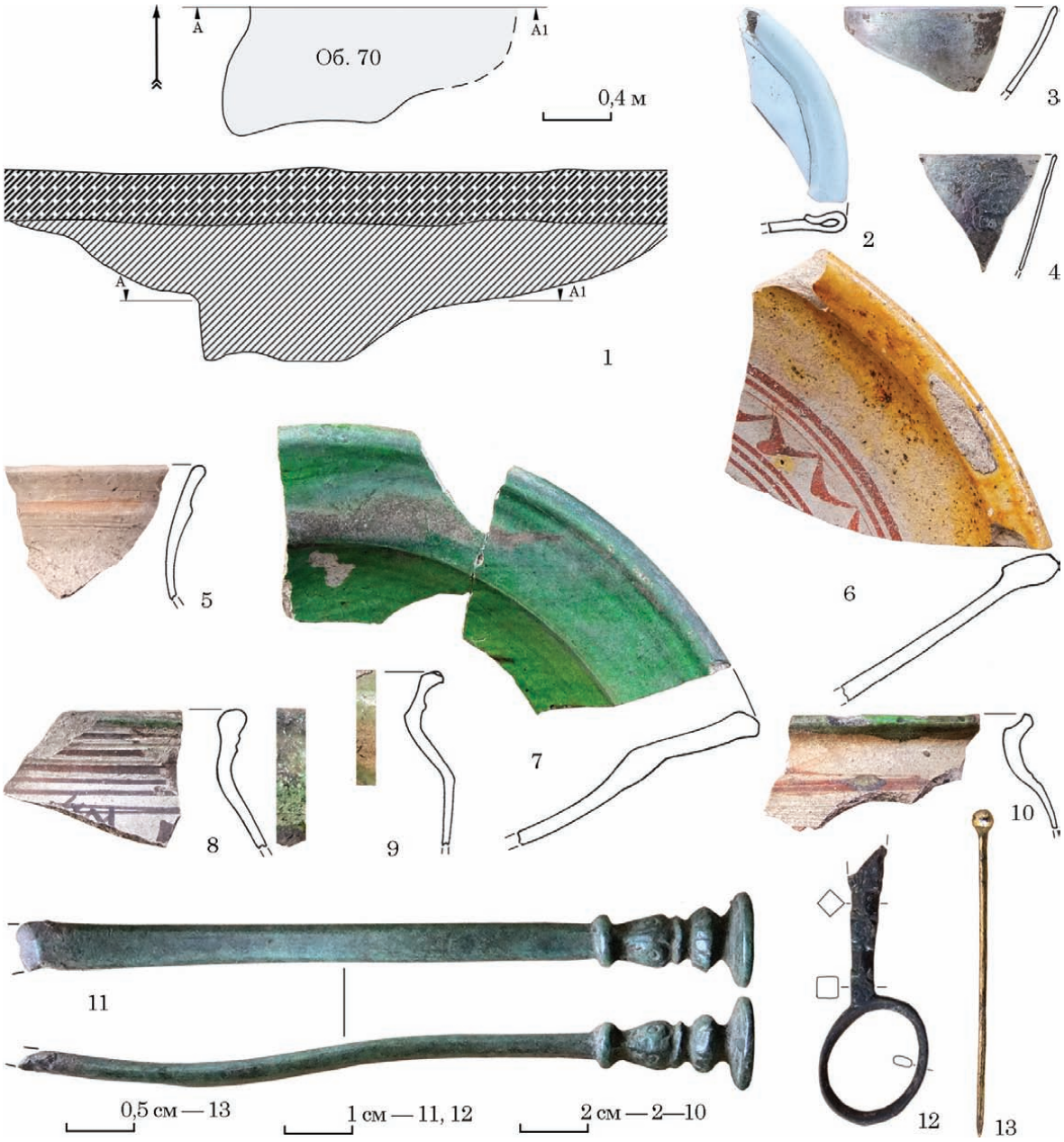

Рис. 25. Об'єкт 70: 1 — план і переріз; 2—13 — вибірка знахідок (2—4 — скло; 5—10 — скло; 11—13 — мідновмісний сплав)

штки від обробки і споживання харчів, вугілля і зола з печей, побутові знаряддя праці, посуд, елементи будівельних конструкцій, що втратили придатність, деталі одягу. На завершальному етапі у смітник було скинуто значний обсяг суглинку з фрагментами цегли «пальчатки», що зокрема містили вапняний розчин. Ці залишки відходів, пов'язаних, очевидно, з будівельними чи ремонтними роботами в монастирі законсервували частину смітника, який після цього перестав нагромаджуватись. Після завершення цих робіт смітник перестали використовувати.

Для визначення часу існування об'єкта 2 проаналізовано морфологічно-декоративні риси керамічного комплексу і нумізматичні знахідки. В заповненні виявлено велику колекцію столового посуду. Тарілки представлені виробами з світлим черепком, покриті всередині поливою. По берегах вони прикрашені: з допомогою гребінцевої техніки багаторядною хвилькою, гірляндами; ритованими прямими і хвилястими лініями; зигзаговим коліщатковим штампом (рис. 7). Горщики мають витягнуті потоншені, прямі або дещо випуклі назовні вінця з потовщеним верхнім краєм, у яких посередині висоти чи внизу присутній валикоподібний або дзьобоподібний комірець (рис. 8: 4, 12). У ряді випадків такі вінця мають по краю пластичний декор. Значно рідше, ніж вищеописані, трапляються присадкуваті прямі розхилені вінця горщиків, верхній край яких часом пригранений чи означений борозенкою, або ж вінця з профілем у формі валика (рис. 8: 5) чи близьким до трикутника. Столові горщики практично без винятку мають покриття поливою по внутрішній поверхні або крайковані нею вінця. Кухонні екземпляри — морені. Глеки покриті поливою по внутрішній і зовнішній поверхні, оздоблені карбованим штампом у вигляді ламаних і прямих ліній (рис. 8: 1—3). Виявлено індивідуально сформовані та прикрашені екземпляри посуду, такі як білоглиняна макітра, вінце якої карбоване багаторядним ламаним штампом і покрите поливою оранжевого кольору. По верхній частині тулуба макітра прикрашена візерунком описки (рис. 8: 7). Це також невисока столова посудина, циліндричної форми, оздоблена наліпними «малинками», що з'єднані парними ритованими лініями (рис. 8: 9). Цікавим є невеличкий кухоль, покритий з обох сторін світло-зеленою поливою (рис. 8: 6). Ймовірно, з імпортним походженням пов'язується маленька тарілочка, розписана глухими емалями бірюзового, жовтого і коричневого кольорів (рис. 8: 13). Знайдено також полив'яні сковорідки (рис. 8: 15), фрагмент підсвічника (рис. 8: 14), оригінальні екземпляри завершальних кахель (рис. 8: 11), скляні посудини (рис. 8: 10). В цілому матеріальний комплекс

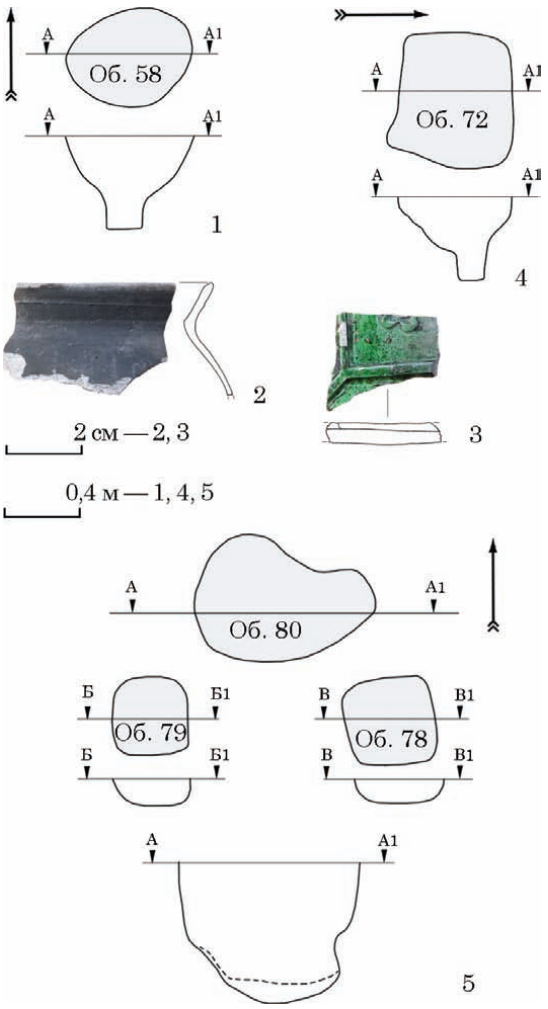

Рис. 26. Матеріали досліджень: 1 — план і переріз об'єкта 58; 2 — кераміка з об'єкта 58; 3 — кераміка з об'єкта 72; 4 — план і переріз об'єкта 72; 5 — плани і перерізи об'єктів 78—80

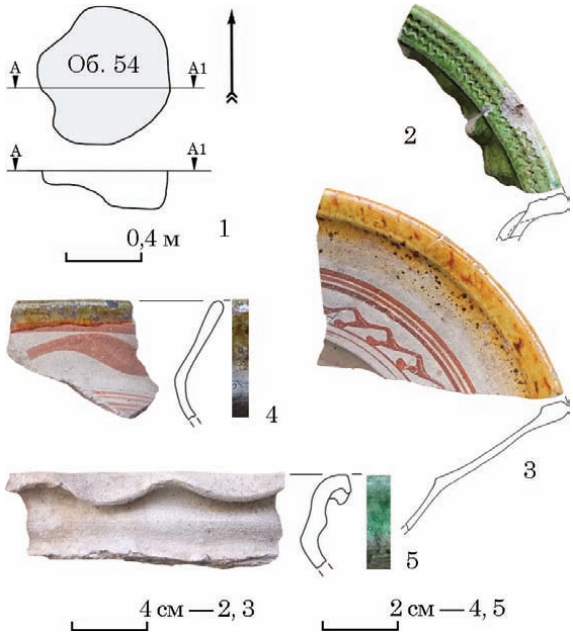

Рис. 27. Об'єкт 54: 1 — план і переріз; 2—5 — кераміка

об'єкта 2 настільки чисельний і розмаїтий, що потребує окремої публікації.

Як найчисельніші та внутрішньо строкаті категорії посуду, тарілки і горщики з об'єкта 2 мають аналогії серед комплексів першої половини XVII ст., досліджені, зокрема, на ділянках м. Дубна (Прищепа, Ткач, Чекурков 2007, с. 14—18; 2009, с. 14—18). Найпізніша монета знайдена у заповненні об'єкта 2 — це шеляг Сигізмунда III 1626 року карбування. Показово, що у ньому не знайдено жодного шеляга короля Яна Казимира 1660-х років — таких частих знахідок в культурному шарі та пізніших об'єктах монастиря. Це дає підстави висловитись за припинення використання смітника до початку карбування чи потрапляння у масовий ужиток цієї монети.

Факт перекриття об'єкта 2 фундаментом печі вказує на розташування пізніше на місці смітника житлової будівлі, у якій дана піч займала, ймовірно, кутову частину окремої досить великої кімнати, можливо трапезної. У вимощенні печі знайдено шеляг Яна Казимира 1660-х років карбування. Ця монета дає нижню хронологічну межу для встановлення часу будівництва печі.

Будівництво на місці смітника кахельної печі (об'єкт 1), яка входила до складу житлової споруди, вірогідно, великих розмірів свідчить про перепланування території монастиря. Новий смітник було влаштовано після цього східніше. Його заповнення було досліджено шурфуваннями В. Д. Гупало і В. В. Ткача в стінках кар'єру (Hupało 1998, s. 223—249; Ткач 2007, с. 113). Матеріальний комплекс з нього суттєво відрізнявся від дослідженого нами об'єкта 2. Крім того смітник тут містив монети польських королів Яна Казимира та Станіслава Августа, що в цілому дозволило датувати його другою половиною XVII — першою половиною XIX ст. (Ткач 2007, с. 113). Об'єкт 1, представлений вимощенням кахельної печі, міг проіснувати до скасування монастиря. Матеріали з його демонтажного шару датуються другою половиною XVII — початком XIX ст. Об'єкти 9 і 14 були представлені ямами, в які раніше поміщалися масивні стовпи, пірамідально звужені донизу. Вони входили в систему конструкції великої наземної будівлі, виконуючи, очевидно, призначення стінних опор. Заповнення цих ям містило матеріали другої половини XVII — початку XIX ст. Не виключено, що вони становили частину будівлі, якій належала і кахельна піч, хоча повністю її планувальна структура залишилася невстановленою.

На північ від будівлі, в якій розташовувалась кахельна піч протягом другої половини XVII — першої половини XVIII ст. почергово змінили один одного об'єкт 12 та об'єкт 10. Ці два об'єкти є прикладом реконструкції господарської споруди (погребу) монастиря при збереженні її місця розташування і розмірів. Це свідчить про те, що призначення споруди після цього не змінилося. Котлован об'єкта 12, що не мав слідів ям від опорних стовпів для підтримки стін і накриття, засипали. Поруч викопали котлован нової споруди, частково охопивши засипаний котлован об'єкта 12. Постала внаслідок цього споруда мала надійнішу стовпову конструкцію. Простежено сліди заміни кутових стовпів, ймовірно, в ході ремонту погребу та встановлення додаткових стовпів посередині стін. Як наслідок, споруда, залишками якої є об'єкт 10, експлуатувалась набагато триваліший час, про що свідчить зокрема характер її заповнення. Матеріали вказують, що її використання продовжувалось до початку XIX ст. і можливо сягнуло скасування монастиря. Тоді як ненадійність конструкції об'єкта 12, вірогідно, дала про себе знати невдовзі після спорудження, і його було відносно швидко засипано.

На південь від будівлі з кахельною піччю було влаштовано декілька господарських споруд (об'єкти 3—5), що служили короткий проміжок часу (наприклад, сезон чи декілька сезонів). Зокрема такі заглиблені споруди могли бути зручними для зберігання харчових запасів на зиму. Слід відмітити взаєморозташування об'єктів 3 і 4, при викопуванні яких, ймовірно, зауважувалася форма та положення попереднього.

У відкритих в розкопі 2 об'єктах 23, 30, 34, 37 виявлено керамічні комплекси, аналогічні заповненню об'єкта 2, проте вони значно менших розмірів, що, можливо, вказує на потребу у тимчасових сміттєвих ямах. Сюди потрапляло вугілля, побутові предмети, демонтовані конструкції кахельних печей. Припинення використання цих об'єктів припадає на час не раніше 1660-х років, про що свідчать знахідки шелягів короля Яна Казимира в об'єктів 30 та у продовжені об'єкта 34 (об'єкт 34а). Прошарок суглинку, який утворював верхній рівень об'єкта 30, не містить перепаленої глини і загалом чистий, тому можливо є залишками не використаного будівельного матеріалу. Утворення цих об'єктів потрібно пов'язувати із значними ремонтними роботами.

Об'єкти 78—80, очевидно, входили в єдину конструкцію споруди, яку швидше за все, слід розглядати як господарську яму, облаштовану для тривалого використання. Про це свідчить наявність поруч стовпових ям, які підтримували над нею накриття. Глибина і розміри стовпових ям можливо вказують на існування над цією ямою невеликої наземної споруди.

Ряд об'єктів складно ширше інтерпретувати. Об'єкти 44, 54, 58 — це стовпові ями, що

можливо входили до конструкції наземної будівлі, решта елементів якої не археологізувалися. Найпізніші матеріали з них датуються XVIII — початком XIX ст. Об'єкти 65 та 66 містили нечисленні керамічні матеріали, що можуть бути віднесені до першої половини XVII ст. Ще один об'єкт 70 містив велику кількість матеріалів, які датуються другою половиною XVII—XVIII ст. Він становив собою залишки підвалу, над яким вірогідно знаходилась наземна споруда. Дослідити вдалося лише незначну його частину.

Висновки. Відкриті археологічними розкопками споруди Підборецького монастиря дають можливість скласти уявлення про призначення та розвиток окремих елементів забудови протягом всього часу його існування. Конструктивні та планувальні особливості споруд монастиря вперше показані на прикладі досліджених об'єктів. Одержано відомості, які дозволяють відтворити пристосування поверхні острова Дубовець під житлові, господарські, утилізаційні споруди, яких потребували мешканки монастиря. Одним з головних результатів може вважатися встановлення етапів перепланування і перебудови, які суттєво позначилися як на окремих елементах забудови, так і на розвитку всього комплексу. Після 1660-х років в монастирі відбулися ґрунтовні будівельні та ремонтні роботи. Про них свідчать об'єкти із демонтажним заповненням, виявлені в розкопі 2, наявність великої кількості суглинку з будівельним матеріалом у рові старого смітника та припинення його використання. Натомість на місці утрамбованої поверхні смітника будується нова житлова будівля з кахельною піччю всередині. Ця споруда, зважаючи на розміри печі, могла слугувати новою трапезною монастиря. Поблизу неї будуються додаткові господарські споруди. Новий смітник переноситься східніше за межі цієї будівлі.

На ділянці розкопу 2, за винятком невеликої споруди, представленої об'єктами 78— 80, не виявлено залишків довгострокових житлових чи господарських будівель. Це може свідчити про те, що переважну його площу займало монастирське подвір'я, на яке у другій половині XVIII — першій половині XIX ст. поширилася територія світського кладовища. Всього на ньому було досліджено 55 поховань (рис. 3). Той факт, що поховань не виявлено в межах розкопу 1, вказує на те, що у цей час тут вірогідно стояла житлова будівля із кахельною піччю (об'єкт 1), яка могла існувати до скасування монастиря. Факт перебудови окремих монастирських споруд з переходом при цьому до більш надійніших та довговічних конструкцій засвідчено на прикладі господарської споруди представленої об'єктами 10 та 12.

В цілому, проведені на острові Дубовець роботи дозволили відкрити об'єкти забудови та з'ясувати призначення ділянок східної частини території монастиря. Встановлення повнішої картини просторово-планувальної структури монастиря — завдання для майбутніх досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

Пероговский, В. 1880. Бывшие православные монастыри в г. Дубне Волынской губернии, основанные князьями Острожскими (окончание). *Волынские епархиальные ведомости. Часть неофиц.*, 34, с. 1537-1554.

Прищепа, Б. А., Ткач, В. В. 1998. Археологічне обстеження околиць Дубна. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.*, с. 134-135.

Прищепа, Б. А., Ткач, В. В., Чекурков, В. С. 2007. *Звіт про археологічні розкопки у м. Дубно на Майдані Незалежності у 2005—2006 роках.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2005—2006/104.

Прищепа, Б. А., Ткач, В. В., Чекурков, В. С. 2009. *Звіт про археологічні розкопки та розвідки в місті Дубно та його окрузі в 2007 році.* Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-4863.

Пшеничний, Ю., Бардецький, А., Бончковський, О. 2020. Роботи на багатошаровому поселенні Дубно — острів Дубовець. *Археологічні дослідження в Україні в 2018 р.*, с. 174-178.

Пшеничний, Ю., Бардецький, А. 2020. Розкопки в Дубні на багатошаровій пам'ятці Острів Дубовець. *Археологічні дослідження в Україні в 2019 р.*, с. 248-252.

Ткач, В. В. 2001. Археологічні дані про місто Дубно та його околиці в XIV—XVII ст. *Острогіана в Україні і Європі*, с. 233-237.

Ткач, В. 2007. Острів Дубовець та Підборецький монастир у картографічних джерелах і за даними археологічних досліджень. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*, V, с. 110-115.

Ткач, В. 2014. Археологічні знахідки з Підборецького монастиря. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*, XII, 2, с. 123-127.

Hupało, W. 1998. Wstępne badania w obrebie klasztoru Podboreckiego na Wolyniu. *Materiały i sprawozdania Rzeszówskiego ośródka archeologicznego,* XIX, s. 233-249.

Księga… *Księga klasztoru dubieńsko-dubowieckiego W[ielebnych] Panien Bazylianek ZŚBW, praw ich funduszowych i różnych innych z różnych stron czerpanych wiadomości za przełożeństwa J. Panny Ludwiki Abramowiczowej, sporządzona roku 1810 przeż Onufrego Leśniewskiego, burgrabiego grodzkiego sieradzkiego, Bogu na chwałę.* In folio stron, 169. Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków, rkps. 1090.

REFERENCES

Perogovskii, V. 1880. Byvshie pravoslavnye monastyri v g. Dubne Volynskoi gubernii, osnovannye kniaziami Ostrozhskimi (okonchanie). *Volynskie eparkhialnye vedomosti. Chast neofitc.*, 34, s. 1537-1554.

Pryshchepa, B. A., Tkach, V. V. 1998. Arkheolohichne obstezhennia okolyts Dubna. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997—1998 rr.*, s. 134-135.

Pryshchepa, B. A., Tkach, V. V., Chekurkov, V. S. 2007. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky u m. Dubno na Maidani Nezalezhnosti u 2005—2006 rokakh*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2005—2006/104.

Pryshchepa, B. A., Tkach, V. V., Chekurkov, V. S. 2009. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky ta rozvidky v misti Dubno ta yoho okruzi v 2007 rotsi*. Fondy Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka m. Dubno, nd-4863.

Pshenychnyi, Yu., Bardetskyi, A., Bonchkovskyi, O. 2020. Roboty na bahatosharovomu poselenni Dubno — ostriv Dubovets. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 2018 r.*, s. 174-178.

Pshenychnyi, Yu., Bardetskyi, A. 2020. Rozkopky v Dubni na bahatosharovii pam'iattsi Ostriv Dubovets. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 2019 r.*, s. 248-252.

Tkach, V. V. 2001. Arkheolohichni dani pro misto Dubno ta yoho okolytsi v XIV—XVII st. *Ostrohiana v Ukraini i Yevropi*, s. 233-237.

Tkach, V. 2007. Ostriv Dubovets ta Pidboretskyi monastyr u kartohrafichnykh dzherelakh i za danymy arkheolohichnykh doslidzhen. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu*, V, s. 110-115.

Tkach, V. 2014. Arkheolohichni znakhidky z Pidboretskoho monastyria. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu*, XII, 2, s. 123-127.

Hupało, W. 1998. Wstępne badania w obrebie klasztoru Podboreckiego na Wolyniu. *Materiały i sprawozdania Rzeszówskiego ośródka archeologicznego,* XIX, s. 233-249.

Księga… *Księga klasztoru dubieńsko-dubowieckiego W[ielebnych] Panien Bazylianek ZŚBW, praw ich funduszowych i różnych innych z różnych stron czerpanych wiadomości za przełożeństwa J. Panny Ludwiki Abramowiczowej, sporządzona roku 1810 przeż Onufrego Leśniewskiego, burgrabiego grodzkiego sieradzkiego, Bogu na chwałę.* In folio stron, 169. Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków, rkps. 1090.

Y. P. Pshenychnyi, A. B. Bardeckyi

THE COMPLEX OF BUILDINGS FROM EARLY MODERN PERIOD OF PIDBORECKYI MONASTERY ON THE OSTRIV DUBOVETS NEAR DUBNO

On the territory of Pidboreckyi monastery, the complex of unknown buildings opened. They allow reconstructing some parameters of monastery buildings and give possibility to image better the planning situation of the east side of monastery territory during all time of its existing. Information about that how the part of Ostriv Dubovets had been adapted for dwelling, economic and utilized constructions for monastery requires had got. One of the main results is that the build periods, facts of repair and replanning of monastery buildings found out. After 1660s, there were weighty construction and repair works in the monastery. The great garbage (object 2) that started used after 1600 conserved in the middle of XVII c. On this place, the new dwelling building with the large stove was build. It is possible and co-ordinate with archaeological materials that this building could existed until the end of the monastery history. Then the new economic buildings constructed near that one. The new garbage replaced on the east beyond the limits of this new building.

On the excavated area 2 no long-lasting dwelling or economic constructions were found. It may means that the monastery yard situated here. Objects 23, 30, 34, and 37 had materials identical to the complex from the garbage (object 2) in excavated area 1. However, they are much smaller, which indicate the necessary in meanwhile garbage pits. Charcoals, everyday tools, dismantled constructions of stoves were dropped here. The forming of these objects caused by repaired works after 1660s. In the second part of XVIII — first part of XIX centuries the territory of cemetery widen on this place. The 55 graves excavated here. The facts of reconstruction and repair of monastery economic buildings showed on the examples of objects 10 and 12.

Keywords: monastery, buildings, construction, object.

Одержано 15.01.2021

БАРДЕЦЬКИЙ Андрій Богданович, голова Ради, Міжрегіональна громадська наукова організація «Дубенський археологічний осередок», Дубно, Україна.

BARDETSKYI Andrii, Head of the Council, Interregional Public Scientific Organization «Dubno Archaeological Center», Dubno, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-1549-7545, e-mail: bardeckyj@gmail.com.

ПШЕНИЧНИЙ Юрій Леонідович, кандидат історичних наук, завідувач відділом, Державний історико-культурний заповідник м. Дубна, Дубно, Україна.

PSHENYCHNYI Yurii, Ph. D., Head of department, State historical and culture reserve of Dubno, Dubno, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-0030-1511, e-mail: pshenychnyi.yurii@gmail.com.

УДК 904.5(477.411)"9" DOI: 10.37445/adiu.2021.01.16

В. К. Козюба

МІКРОТОПОГРАФІЯ ЯЗИЧНИЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА X ст. ПІД САДИБОЮ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ В КИЄВІ

Статтю присвячено розгляду мікротопографії могильника X ст. на місці садиби пізнішої Десятинної церкви. Проаналізовані результати досліджень XX — початку XXI ст. дозволили з'ясувати місця розташування і розміри кількох курганних насипів, простежити зв'язок між інгумаціями і горілими плямами над ними в складі поховальних комплексів.

***Ключові слова**: поховання, стратиграфія, курганний ровик, насип кургану, могильник.*

Язичницький могильник на Старокиївській горі є серед найбільш відомих подібних пам'яток на території Давньої Русі. Він складався з кількох курганних груп, розташованих як біля Старокиївського городища, так і далі на південний схід (район Михайлівського Золотоверхого монастиря) і південь від нього (поховання в районі вул. Золотоворітська, Рейтарська; Толочко 1972, с. 60). Найбільшу кількість поховань цього могильника (близько півсотні) було досліджено в районі Десятинної церкви під час розкопок першої половини XX ст. (Каргер 1958, с. 221). Нові археологічні дослідження, проведені у 2005—2011 рр., виявили ще 22 поховання цього періоду, а також об'єкти, пов'язані із функціонуванням могильника, які дозволяють розширити наші знання про цю пам'ятку.

Предметом нашої уваги у запропонованому дослідженні є збережені елементи курганів (залишки насипів, горілі прошарки над похованнями чи біля них, курганні ровики) як додаткові до поховань маркери, які фіксують внутрішню топографічну структуру самого могильника.

© В. К. КОЗЮБА, 2021

Розглядувана ділянка могильника обмежена з півдня будинком № 4 по вул. Володимирській, зі сходу і півночі — огорожею садиби Національного музею історії України (ці кордони співпадають з межею церковної садиби другої половини XIX — початку XX ст.), із заходу — ровом Старокиївського городища. Могильник, але з меншою щільністю поховань, продовжувався від зазначеної ділянки в усіх напрямках, крім городища — на південь (розкопані комплекси в районі «західного» палацу; Килиевич 1982, с. 44, 45, 142—143; Козловський, Ієвлев, Крижановський 2009, с. 144, 145), схід (садиба Трубецьких; Каргер 1958, с. 144, 187—189; Килиевич 1982, с. 147—148) та північ (садиба Петровського, район «східного» палацу; Каргер 1958, с. 178—180, 182; Козюба 2004, с. 146, рис. 5; 2008, с. 268, прим. 106; 2010, с. 68).

Найбільшу кількість поховань — понад чотири десятки — було знайдено під час розкопок Д. В. Мілєєва 1908—1911 рр., переважно на схід (за орієнтацією Десятинної церкви) від храму XIX ст. Оскільки дослідник передчасно помер у 1914 р., більшу частину виявлених ним поховальних комплексів не було опубліковано. Згодом М. К. Каргер зібрав доступну йому інформацію з різних джерел (наукові й газетні публікації 1909—1914 рр., польові креслення, фотографії, колекції речей) і включив 28 поховань (одне з них фігурує двічі) з цих розкопок (№ 1—16, 24—33, 109, 110, 122) до переліку (Каргер 1958, с. 140—147, 172—176, 205—206). Вивчення польових щоденників Д. В. Мілєєва, невідомих М. К. Каргеру, дозволило мені додати до загального списку поховань ще 18 інгумацій

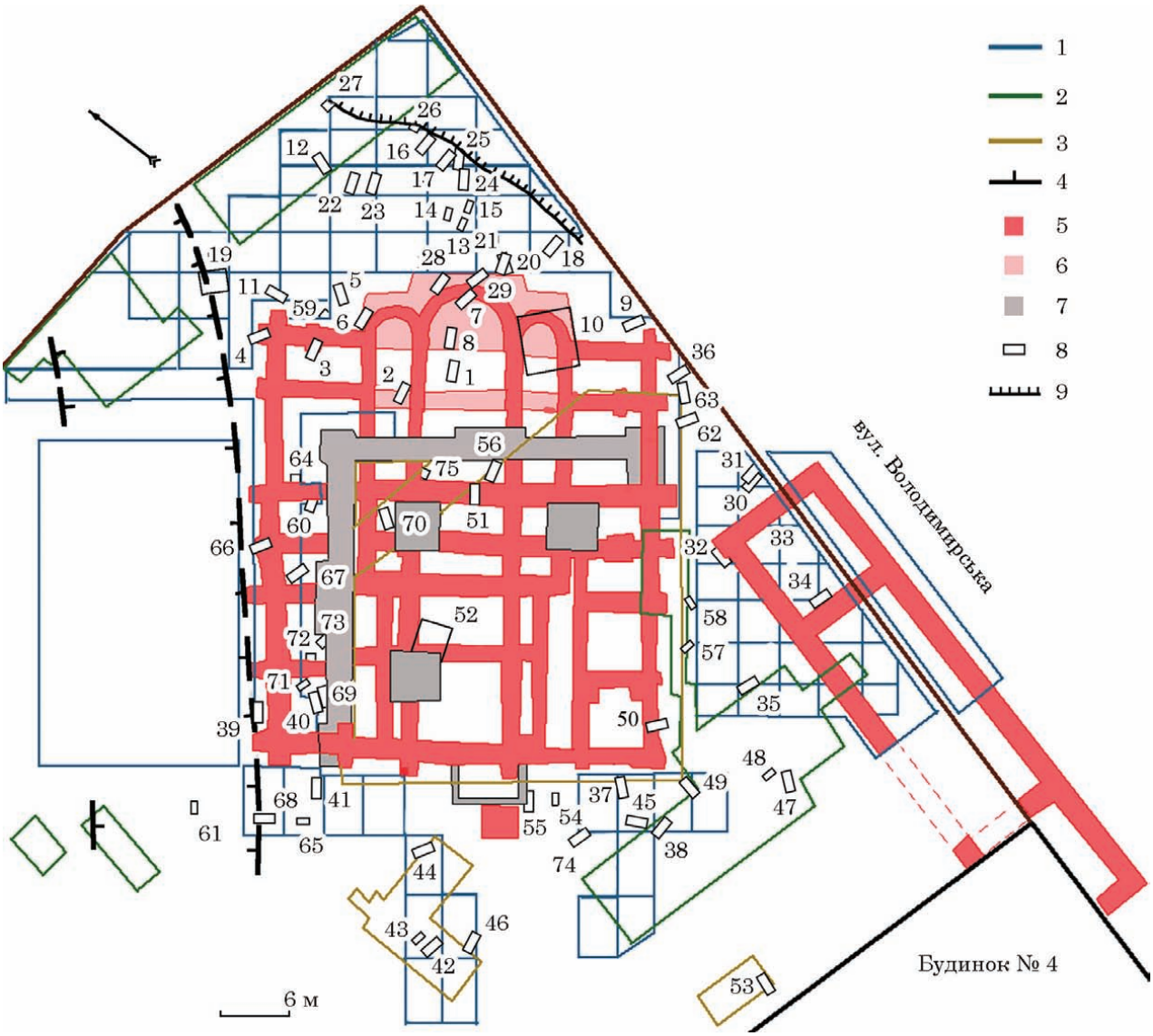

Рис. 1. Загальний план розташування поховань (інгумації) X ст., досліджених в районі Десятинної церкви, *межі розкопок*: 1 — 1908—1911 рр. Д. Мілєєва; 2 — 1936—1937 рр. Т. Мовчанівського; 3 — 1938—1939, 1948 рр. М. Каргера; 4 — межі рову Старокиївського городища; 5 — мурування архітектурних споруд кінця X — XII ст.; 6 — виїмки ґрунту кінця X ст., здійснені при будівництві Десятинної церкви; 7 — мурування Десятинної церкви XIX ст., 8 — місця поховань і їх нумерація за таблицею в тексті; 9 — край давньої виїмки ґрунту (кінець X — XI ст?)

та їх решток (рис. 1; таблиця; Козюба 2005, с. 179—189).

Під час досліджень Т. М. Мовчанівського 1937 р. було знайдено три язичницькі поховання, розкопки М. К. Каргера 1938, 1939, 1948 рр. додали ще чотири інгумації. У 2005—2011 рр. Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАН України (Г. Ю. Івакін, В. К. Козюба, О. В. Комар, О. В. Манігда та ін.) разом із колегами зі Львова (Ю. В. Лукомський) та Санкт-Петербурга (О. М. Іоаннісян, Д. Д. Йолшин та інші) провела комплексне архітектурно-археологічне дослідження залишків Десятинної церкви і прилеглої до неї території, в результаті чого було виявлено 22 давньоруські поховання. Крім того, додатково було вивчено 11 поховальних об'єктів (могильні ями, залишки їх заповнень, нашарування над ямами), розкопаних у першій половині XX ст., які потрапили у площу досліджень початку XXI ст. (таблиця).

Перед тим, як перейти безпосередньо до предмету даного дослідження, треба назвати обставини, які суттєво вплинули на ступінь збереженості (фрагментарність) поховальних комплексів і культурного шару і, відповідно, ускладнили інтерпретацію окремих об'єктів та шарів. Серед цих негативних чинників: нівелювання майданчика перед будівництвом Десятинної церкви, а можливо, і раніше — під час оновлення укріплень Старокиївського городища в третій чверті X ст.; будівництво Десятинної церкви та ін-

Поховання (інгумації) язичницького могильника в районі Десятинної церкви

№	Рік дослідження	Польовий №	№ за М. Каргером	№	Рік дослідження	Польовий №	№ за М. Каргером	№	Рік дослідження	Польовий №	№ за М. Каргером
1	1908, 2011	—	122	26	1909	—	—	51	1939, 2008	—	86
2	1908	—	1	27	1909	1	—	52	1939, 2008	—	113
3	1908	—	2	28	1909	—	—	53	1948	—	87
4	1908, 2006	2	3	29	1909	—	—	54	2005	20	—
5	1908	5	4	30	1911	1	24	55	2005, 2010	22	—
6	1908, 2006	3	5	31	1911	2	25	56	2005	23	—
7	1908, 2011	2 в апсиді	6	32	1911	3	26	57	2005	24	—
8	1908, 2011	1 в апсиді	7	33	1911	4	27, 33	58	2005	25	—
9	1908	—	8	34	1911	5	28	59	2006	27	—
10	1908, 2006, 2008, 2009	—	109	35	1911	6	29	60	2006	28	—
11	1909, 2006	32	9	36	1911	—	30	61	2007	68	—
12	1909	—	10	37	1911	4	31	62	2007, 2008	73	—
13	1909	—	11	38	1911	—	32	63	2008	76	—
14	1909	—	12	39	1911	1	—	64	2009	76	—
15	1909	—	13	40	1911, 2009	81	—	65	2009	77	—
16	1909	—	14	41	1911	—	—	66	2009	79	—
17	1909	2	15	42	1911	—	—	67	2009	80	—
18	1909	3	16	43	1911	—	—	68	2009	82	—
19	1909	—	110	44	1911, 2007	—	—	69	2009	83	—
20	1909	—	—	45	1911	3	—	70	2009	84	—
21	1909	—	—	46	1911	—	—	71	2009	88	—
22	1909	—	—	47	1937	—	83	72	2009	89	—
23	1909	1	—	48	1937	—	84	73	2009	90	—
24	1909	—	—	49	1937	—	123	74	2009	91	—
25	1909	1	—	50	1938	—	85	75	2010	93	—

ших монументальних споруд біля неї; функціонування на місці язичницького могильника цвинтаря церкви Миколи Десятинного (Різдва Богородиці) кінця XVI — XVIII ст.; будівництво нової Десятинної церкви 1828—1842 рр.; розкопки XIX — першої половини XX ст. Наявність об'єктів попередніх історичних періодів також впливає на точність реконструкції планової структури могильника, оскільки частина перших не має достатніх підстав (знахідки, стратиграфія) для впевненого їх датування.

Залишки курганних ровиків. Раніше в Києві при вивченні міського язичницького могильника курганні ровики не були зафіксовані, крім одного випадку при розкопках 1910 р. (Козюба 2008, с. 271, прим. 169). Під час досліджень 2005—2011 рр. було знайдено 11 заглиблених об'єктів, які інтерпретовано як сегменти семи курганних ровиків (рис. 2).

Курганний ровик 1 (розкопки 2005 р.) було виявлено в плані і зафіксовано в стратиграфії під час дослідження некопаної раніше ділянки культурного шару шириною 1—1,5 м, яка проходила паралельно до південної стіни Десятинної церкви на відстані 1,5—2 м від неї (рис. 2: I). З боку фундаменту церкви вона була обмежена заглибленою в материк траншеєю розкопок М. К. Каргера 1938—1939 рр., з іншого боку — розкопом Д. В. Мілєєва 1910 р. між церквою і «південним» палацом (Козюба 2005, с. 172, рис. 1).

Зафіксовано дві протилежні ділянки кільцевого ровика. Північна (кв. 8/Н) розташовувалась на краю природної западини шириною близько 9 м, що мала глибину до 1,2 м, й тому зовнішній край ровика (в материку) був на 0,4 м вищий за внутрішній. У профілі заглиблення ровика мало дугоподібну форму, ширину (також у материку) 0,7 м при глибині 0,5 м від зовнішнього краю материкового заглиблення (рис. 3). На відстані 4,5 м з південного боку в стратиграфії борту розкопу зафіксовано інший відрізок цього ровика, який не сягав материка. Його не було простежено в плані, оскільки саме тут проходили ще два ровоподібні заглиблення, призначення і зв'язок яких між собою визначити на ділянці шириною 1,2 м не вдалося. Між згаданими сегментами ровика 1 в стратиграфії борту розкопу зафіксовано насип кургану діаметром понад 4 м (рис. 3; 4), в плані досліджено поховання 58 (тут і далі нумерація поховань за таблицею).

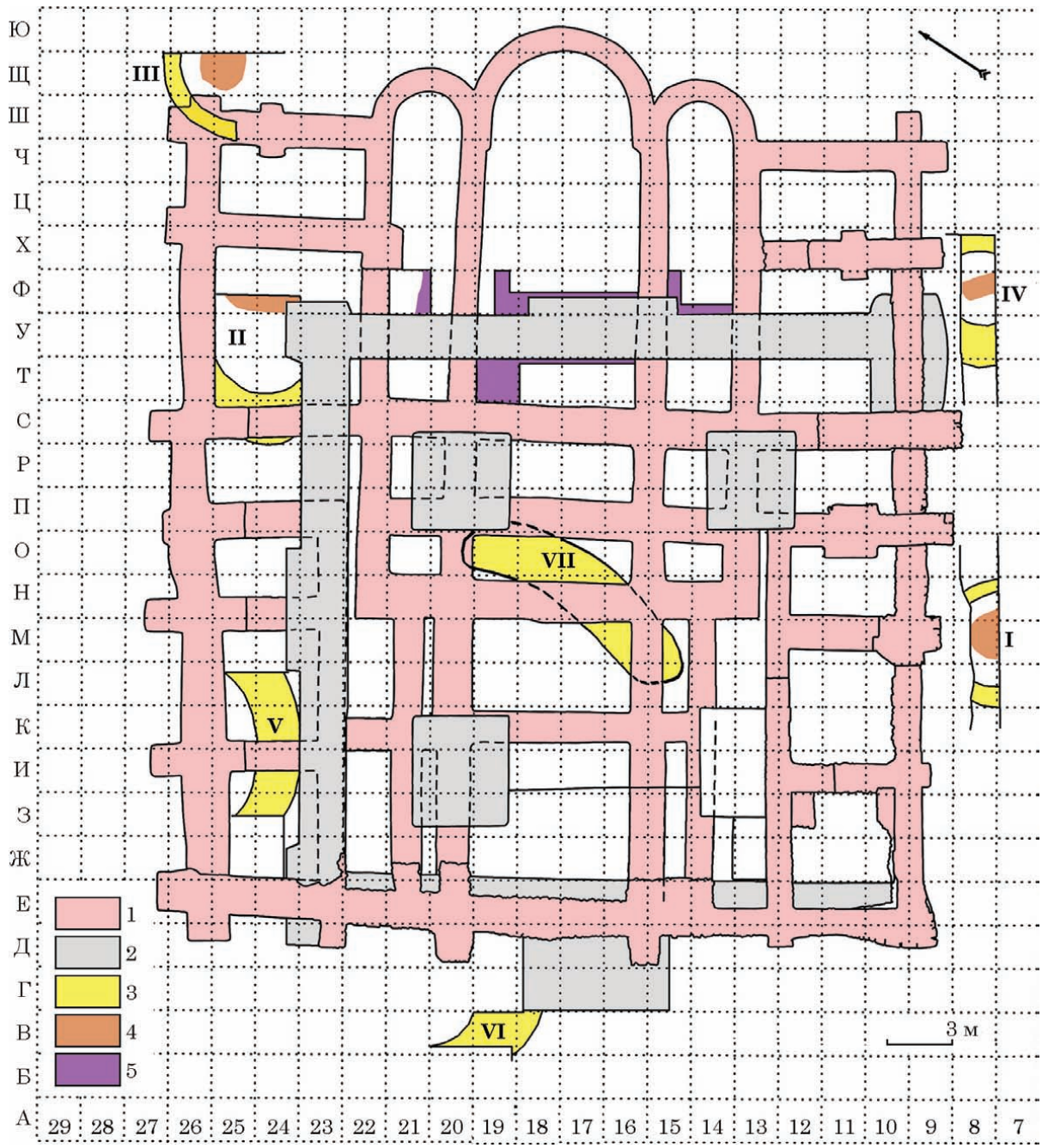

Рис. 2. План розташування об'єктів, пов'язаних із язичницьким могильником на місці Десятинної церкви, за розкопками 2005—2011 рр.: 1 — фундаменти Десятинної церкви кінця X — XII ст.; 2 — фундаменти церкви XIX ст.; 3 — залишки курганних ровиків; 4 — місця з плямами вогнищ; 5 — місце фіксації комплексу з кількома вуглистими прошарками.

Курганний ровик 2 (розкоп 2 2006 р., розкоп 7 2008, 2009 рр.) досліджено в східній частині північної галереї Десятинної церкви. Він майже повністю був знищений фундаментами церкви кінця X і XIX ст. (нижня частина ровика) та розкопками XIX ст. (верхня частина). У кв. 24/Т зафіксовано дугу внутрішнього краю південної частини ровика. Зовнішній край зрізано третьою зі сходу поперечною стрічкою фундаментного рову північної галереї церкви кінця X ст. У сусідньому кв. 25/Т досліджено продовження ровика (його південно-західний сектор) з вираженішим дуговидним поворотом внутрішнього краю на північ. Загальна довжина розкритої дуги краю ровика перевищила 4 м (рис. 2: II). Дно ровика — пласке, шириною 1,4—1,6 м. Ширина ровика у верхній частині простежується в стратиграфії і становить понад 3 м. Глибина — щонайменше 1,2 м від давньої поверхні, дно — на 7—10 см глибше за підошву поперечної фундаментної стрічки X ст. Реконструйований за внутрішньою дугою ровика діаметр кургану становив 6 м.

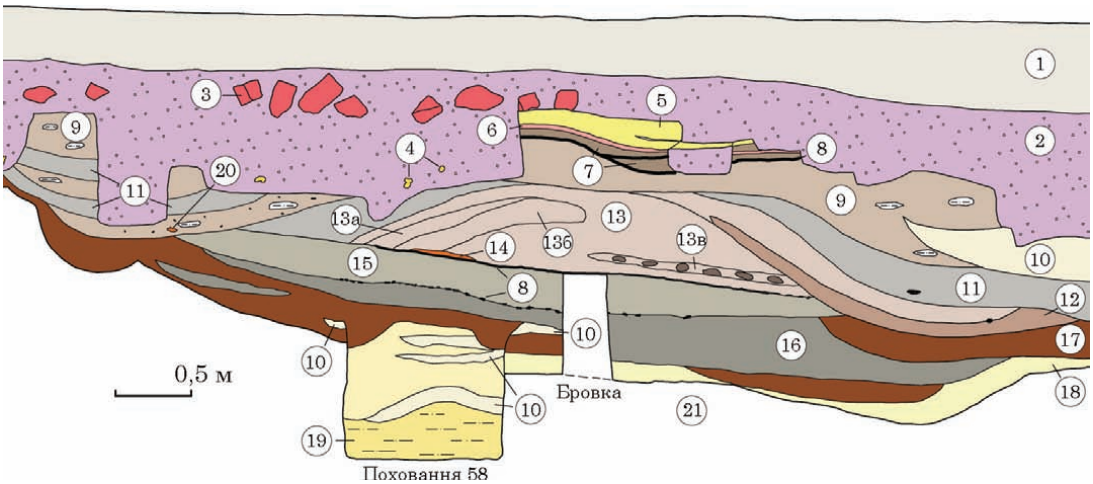

Рис. 3. Залишки насипу кургану з ровиками в стратиграфії над похованням 58: 1 — будівельне сміття XIX ст.; 2 — шар з будівельними крихтами пізньосередньовічного часу; 3 — червоний кварцит; 4 — людські кістки; 5 — світло-жовта глина; 6 — світло-рожевий з дрібними включеннями плінфи; 7 — сіро-коричневий; 8 — вуглистий прошарок; 9 — сіро-коричневий з включеннями суглинку; 10 — лес, мішаний з гумусом; 11 — сірий однорідний; 12 — темний сіро-коричневий мішаний з лесом; 13 — світлий сіро-коричневий шаруватий з включеннями лесу і темної землі; 13а — більш сірий, однорідний; 13б — без включень темної землі; 13в — з великими за розміром включеннями темної землі; 14 — пропечений до помаранчевого; 15 — сірий з більш темними прошарками; 16 — темно-сірий; 17 — темний сіро-коричневий з включеннями лесу; 18 — лес з вкрапленнями гумусу; 19 — мішаний материковий лес; 20 — печина; 21 — материк.

Рис. 4. Залишки насипу кургану в стратиграфії над похованням 58, фото 2005 р.

У нижній частині заповнення ровика був темно-коричневий ґрунт зі слідами замулення, товщиною до 0,6 м, вище якого западину ровика заповнив світлий плямистий мішаний суглинковий материковий ґрунт нівелювання потужністю понад 0,6 м, ділянки якого зафіксовано як в стратиграфії, так і в плані (рис. 5: 2). Шар цього нівелювання, датування якого залишається, як було зазначено вище, дискусійним, простежено і з західного боку згаданої поперечної фундаментної стрічки, що свідчить про проходження в цій частині верхнього краю зовнішньої дуги ровика.

Важливою для реконструкції мікротопографії та відносної хронології могильника є наявність в дослідженому сегменті ровика 2 двох ґрунтових поховань, кожне з яких було перерізане поперечною фундаментною стрічкою кінця X ст., відтак вони надійно датуються часом до будівництва північної галереї церкви. Поховання 60 розташовувалось на зовнішньому схилі ровика, № 64 — на внутрішньому. При цьому вони обидва перерізали ще й шар давнього нівелювання.

Курганний ровик 3 (розкоп 3 2006 р.) був зафіксований біля поховання 11, верхню по-

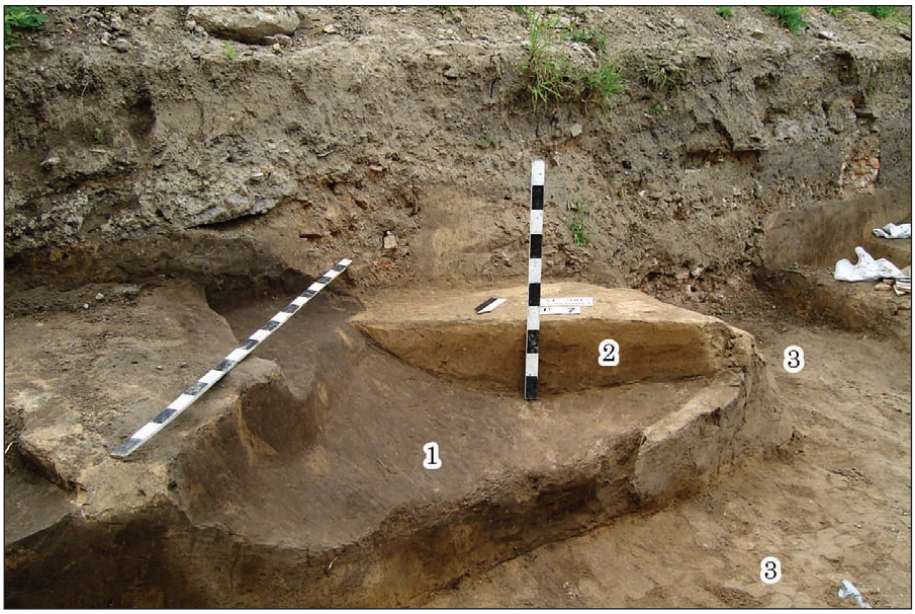

Рис. 5. Сегмент ровика 2 у кв. 25,Т, фото 2008 р.: 1 — затягнута культурним шаром западина ровика; 2 — шар нівелювання; 3 — фундаментні рови північної галереї Десятинної церкви кінця X ст.

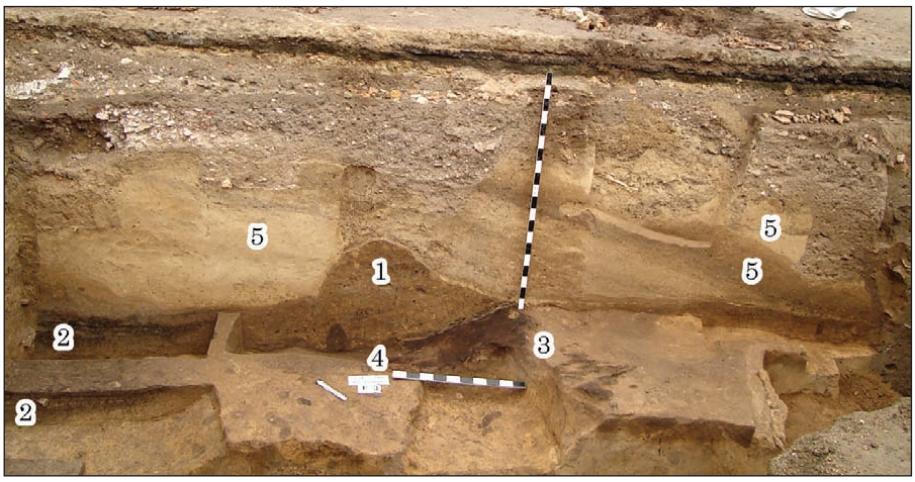

Рис. 6. Залишки кургану біля північно-східного кута Десятинної церкви кінця X ст., фото 2006 р.: 1 — частково знесений насип кургану; 2 — курганний ровик; 3 — горіла пляма в основі кургану; 4 — западина могильної ями; 5 — шари давнього нівелювання

ловину кістяка якого розкопав Д. В. Мілєєв 1911 р. Здогадно, це західний сегмент кільцевого ровика. Його простежено на довжину близько 4 м. Ґумусована вигнута смуга об'єкту шириною 1 м проходила по дну фундаментного рову північно-східного кута Десятинної церкви, повертаючи на північ (внутрішній край ровика) під північною частиною східного виступу лопатки зазначеного кута (рис. 2: III). Найбільша збережена глибина ровика, що мав пласке дно, становила 0,5 м, його ширина зверху — понад 2 м (рис. 6: 2). Заповнення ровика на дні — світлий, сірого відтінку, мішаний суглинок, вище якого — щільний чорний шар замулення (товщиною до 0,2 м) з світлими прошарками замивів.

Оскільки північна і східна частини окружності ровика потрапили в площу розкопок 1911 р., постало питання, чи був він присутній у польових щоденниках Д. В. Мілєєва? Вивчення планів і стратиграфій стінок кв. 5—7, 4 дод., 6 дод., 7 дод., через які мала б проходити, здогадно, траса ровика, виявило кілька зафіксованих дослідником давніх ровоподібних заглиблень, які можуть належати описаному вище ровику 3. Зокрема, такі заглиблення присутні в стратиграфії північних стінок [1] кв. 6 і 5, (Милеев 1909, арк. 36, 39 зв., 60 зв.) та на плані кв. 7 дод. (Милеев 1909, арк. 42). Вони представлені й на кількох довгих стратиграфічних розрізах, підготовлених Д. В. Мілєєвим (рис. 7: 3; РО НА ИИМК РАН, ф. Р-1, д. 32, л. 21, 25 і, можливо, л. 12) [2]. Реконструйований діаметр кургану — 6 м.

Курганний ровик 4 (розкопки 2008 р.) було розкрито в не дослідженій раніше смузі вздовж південної стіни Десятинної церкви біля південно-східного кута церкви XIX ст. У

1. Сітка квадратів розкопів Д. В. Мілєєва біля Десятинної церкви була пов'язана із довгою віссю храму, орієнтованого на північний схід, але умовно прийнята як східна.
2. Автор висловлює велику подяку колезі Денису Йолшину (Державний Ермітаж, Петербург, Росія) за можливість використати ці креслення.

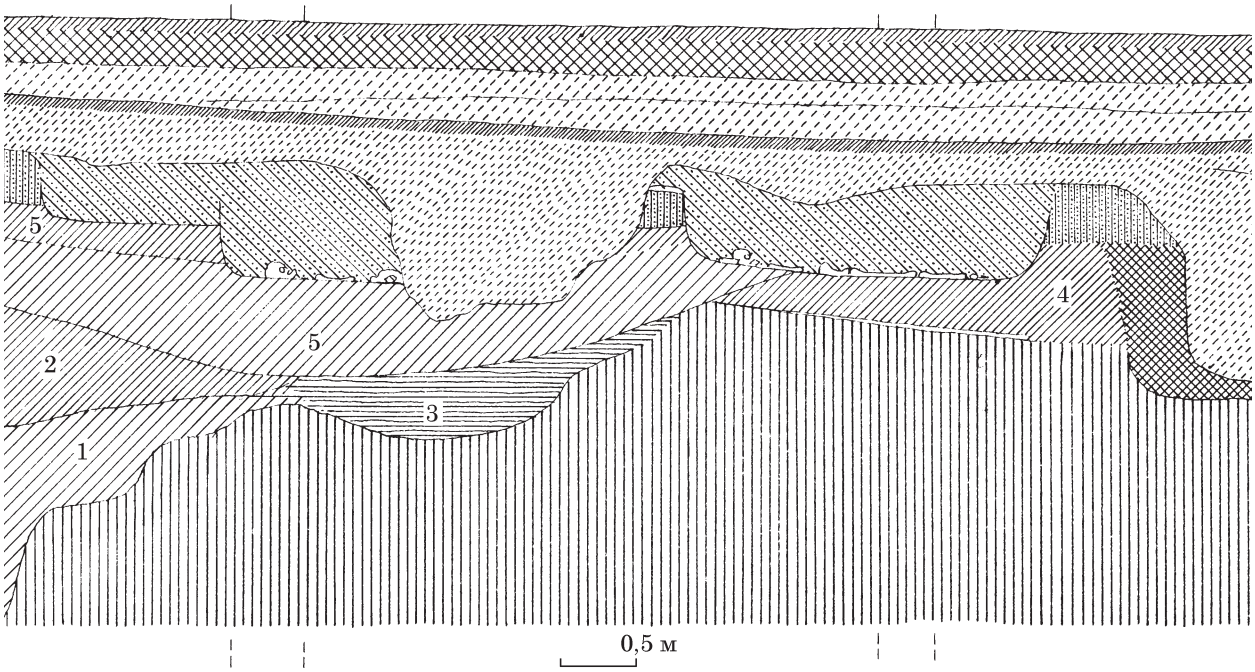

Рис. 7. Елементи могильника в стратиграфії розкопок 1909 р. Д. Мілєєва (фрагмент): 1 — яма поховання 11; 2 — насип кургану; 3 — курганний ровик; 4 — ймовірний насип кургану над кремацією; 5 — шари давнього нівелювання

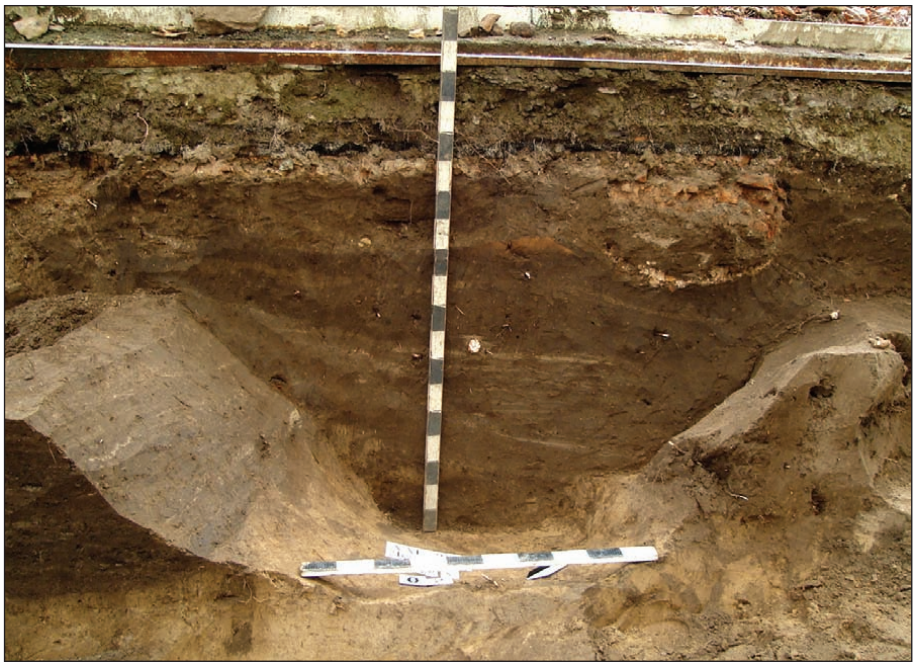

Рис. 8. Сегмент ровика 4 у кв. 8/У, фото 2008 р.

кв. 8/Х на ділянці шириною 1,1 м зафіксовано внутрішній схил та частину плаского дна ровика, яке ледь сягнуло рівня материка. Тут ровик прорізав верхню частину ями поховання 76. Протилежний, південний сегмент цього ровика зафіксовано на межі кв. 8/Т, У (рис. 2: IV). Ширина ровика зверху — 2 м, плаского дна — 1,2 м, глибина від давньої поверхні — 0,9 м (рис. 8). Він перерізав овальну яму більш раннього часу. Відстань між обома сегментами ровика — близько 3,5 м.

Курганний ровик 5 (розкоп 8 2009, 2010 рр.). Один з найкраще збережених ровиків було розкрито в західній частині північної галереї церкви. Сегмент (досліджений на двох ділянках) сукупною довжиною близько 7 м належав південно-східному сектору кільцевого ровика (рис. 2: V). Ровик мав пласке дно шириною 1,2 м, заглиблене у материк на 0,2 м. Стінки піднімались під кутом близько 30°. Нижні 0,4 м заповнення — чорний ґрунт, над яким горизонтальна смужка замулення. Вище — 2 шари нівелювання: темніший мішаний, над яким — шар жовтої материкової землі, що потовщувався в бік північної стіни церкви XIX ст. (рис. 9: 2, 3).

Рис. 9. Сегмент ровика 5 у кв. 24/З, фото 2009 р.: 1 — затягнута культурним шаром западина ровика; 2, 3 — шари давнього нівелювання

Рис. 10. Стратиграфія біля поховання 40, фото 2009 р.: 1 — затягнута культурним шаром западина ровика 5; 2 — могильна яма поховання 40; 3 — шар давнього нівелювання; 4 — фундамент західної стіни церкви X ст.

Загальна глибина ровика сягала 0,9 м, його ширина — близько 3 м.

Південний сегмент ровика був зрізаний глибокими фундаментами церкви кінця X ст. в районі її північно-західного кута. Тут у Д. В. Мілєєва був розташований кв. В його розкопок 1911 р. У найнижчих нашаруваннях дослідник виявив лише поховання 40. В плані залишки ровика не були позначені (Милеев 1911, арк. 7 зв.), але в стратиграфії східної стінки квадрату западина ровика, заповнена глиною нівелювання, зафіксована (Милеев 1911, арк. 67). Поховання № 40, як і розташоване впритул до нього № 69, було опущено у зовнішній схил ровика і перерізало розташований вище шар материкового нівелювального суглинку товщиною 0,4 м (рис. 10).

Далі на північ смуга ровика у верхній частині була перерізана неглибоким фундаментним ровом поперечної, другої із заходу, стрічки північної галереї. Цей же фундаментний рів майже повністю знищив поховання 72, яке розташовувалось у смузі ровика і перерізало шар нівелювання в заповнені останнього. Поруч було досліджено поховання 73, яке перерізало зовнішній схил ровика. В стратиграфії зафіксовано полу невеликого курганного насипу над цим похованням, яка доходила до середини рову (рис. 11: 3). Вона, як і затягнуте темним культурним шаром дно ровика, була перекрита шаром нівелювання (рис. 11: 4; 12: 8). Реконструйований діаметр кургану становить близько 8 м. Майже половина його площі зрізана ровом городища, іншу частину перетинає глибокий фундаментний рів північної стіни церкви X ст., відтак не виявлено поховання цього комплексу.

Курганний ровик 6 (розкоп 4 2010, 2011 рр.) зафіксовано перед західним входом до храму (кв. 18—20/В) на невеликій ділянці, яка раніше не розкопувалась (рис. 13). Судячи з повороту дуги об'єкту, це — південний сегмент ровика (рис. 2: VI). Ще далі на південь ровик потрапив у площу кв. 215 розкопок 1911 р. Д. В. Мілєєв зафіксував його гумусовану смугу, яку перерізала яма поховання 44 (Милеев 1911, арк. 10). Східний

Рис. 11. Стратиграфія біля поховання 73, фото 2009 р.: 1 — затягнута культурним шаром западина ровика 5; 2 — могильна яма поховання 73; 3 — насип над похованням; 4 — шар давнього нівелювання; 5 — яма XIX ст.

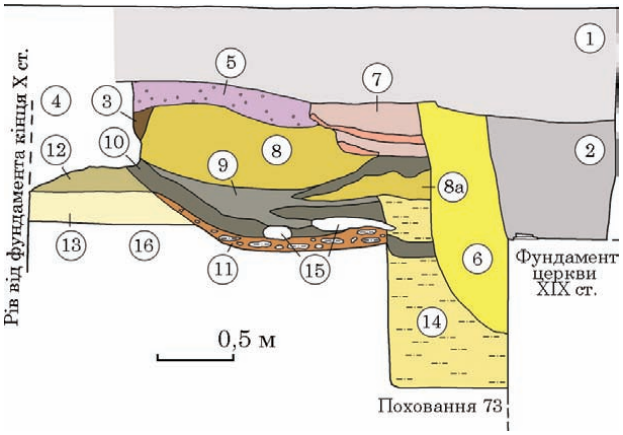

Рис. 12. Стратиграфія біля поховання 73: 1 — шар XX — початку XXI ст.; 2 — розкоп 1939 р.; 3 — розкоп 1820-х рр.; 4 — розкоп 1908 р.; 5 — мішаний з будівельним сміттям XIX ст.; 6 — яма часу будівництва церкви другої чверті XIX ст.; 7 — коричневий з шарами цем'янки другої чверті XIX ст.; 8, 8а — мішаний з вкрапленнями материкового ґрунту; 9 — сіро-коричневе замулення; 10 — гумусовані прошарки; 11 — сіро-коричневий з включеннями суглинку; 12 — гумусований давній культурний шар; 13 — передматерик; 14 — мішаний материковий лес; 15 — кротовини з грудками розчину XIX ст.; 16 — материк

Рис. 13. Сегмент ровика 6 у кв. 19, 20/В, фото 2010 р.

сегмент ровика був знищений фундаментом західної стіни храму кінця X ст. і підземним приміщенням під ґанком церкви XIX ст. Північний сегмент ровика, який мав проходити біля внутрішньої частини північно-західного кута церкви XIX ст., не зафіксовано через виїмку ґрунту в цій частині церкви при розкопках і споруджені храму в XIX ст.

Заглиблене в материк на 0,3—0,4 м пласке дно ровика мало ширину близько 1,2 м,

Рис. 14. Стратиграфія сегменту ровика 7 у кв. 19/О, фото 2010 р.: 1 — затягнута культурним шаром западина ровика; 2 — шар давнього нівелювання; 3 — траншея 1939 р.; 4 — фундамент північно-східного стовпа церкви XIX ст.

ширина самого ровика, за стратиграфію, становила не менше трьох метрів, глибина — близько 1 м. Реконструйований діаметр кургану сягав 8 м. Більша частина площі останнього була знищена фундаментами X ст. і перекопами XIX—XX ст., і тому ми не маємо поховання цього комплексу. Цей курган, як і попередній, належить до так званих «пустих» курганів, відомих на інших могильниках, зокрема, у Гньоздові (Жарнов 1992, с. 16—18).

Курганний ровик 7 (2010 р.) виявлено всередині церкви. На рівні материка, зрізаного щонайменше на 0,4 м невідомо коли (розкопки 1820-х і 1938—1939 рр., спорудження храму 1828—1842 рр.), на довжину понад 12 м простежено відрізок курганного ровика, що являв собою східний його сегмент. Як видно з плану об'єкту і дугоподібного контуру обох його закінчень, цей сегмент був завершеним і не продовжувався далі (рис. 2: VII). Він становив 1/3 від реконструйованого радіусу в 12 м. У центрі останнього — камерне поховання 52, досліджене М. К. Каргером у 1939 р.

Ровик мав пласке дно шириною 1,2—1,4 м. Ширина ровика на рівні зачистки вибраного раніше материка — 2,9 м, глибина — до 0,75 м. У заповненні простежено два шари: нижній товщиною до 0,5 м — сіро-коричневий однорідний, над яким — мішаний шар нівелювання (рис. 14: 1, 2). Враховуючи товщину зрізаних шарів материка і давнього культурного шару, глибина ровика могла сягати 1,8 м, а його ширина — 4 м.

Експедиція М. К. Каргера вибрала заповнення цього об'єкта по лінії фундаментних стрічок храму кінця X ст. Крім цього, для дослідження заповнення на південь від північно-східного стовпа церкви XIX ст. дослідник заклав траншею розміром 6 × 0,8 м, якою прорізав зовнішній край і дно (по лінії південь—північ за орієнтацією церкви) північного завершення сегменту ровика (рис. 14: 3). Не знайшовши в плані продовження ровика, він не наважився пов'язати його з елементом кургану поховання 52.

Давній сильногумусований культурний шар на місці могильника має товщину 0,4—0,6 м, і тільки в нижній частині курганні ровики були заглиблені у материк. Їх заповнення, переважно, містили два нашарування. Нижній шар — темніший, утворений сповзанням культурного шару із зовнішнього боку ровика і насипу кургану з внутрішнього, від чого верх цього шару завжди мав симетрично ввігнуту форму. У ньому чи над ним практично в усіх виявлених ровиках зафіксовано більш світлий прошарок чи прошарки замулення, що свідчить і про участь води в процесі затягування ровиків ґрунтом.

В цьому шарі знайдено поодинокі уламки ліпної і гончарної кераміки, кісток тварин, окремі вироби, вуглики. Знахідки ліпної кераміки і половинки глиняного пряслиця (ровик 5) походять з переміщеного культурного шару. Складно визначити, чи кераміка X ст., серед якої трапляється більш груба так званого «курганного типу», потрапила до ровиків разом із культурним шаром, чи пов'язана з якимись ритуальними діями в самому ровику. На друге нібито вказують уламки верхньої частини посудини з манжетовидним вінцем і потовщенням під ним (3 вінця, фрагменти шийки і плічка), рознесені у ровика 7 на відстань до двох метрів, уламок стінки амфори (ровик 4) та уламки великих кісток тварин (ровики 4, 6, 7), серед яких половина нижньої щелепи бика (?) з ровика 7. Крім того, у ровика 5 трохи вище його дна знайдено край плями пропеченого ґрунту (0,2 × 0,1 м), більша частина якої на довжину 0,5 м була зафіксована Д. В. Мілєєвим (Милеев 1911, арк. 12). Але більша частина кераміки X ст. могла потрапити до ровиків з культурним

шаром, адже не доводиться сумніватись, що саме міжкурганний простір на могильнику найбільш активно використовувався під час поховальних і поминальних подій, а залишки їжі викидались у западини ровиків. Щодо залишків вогнища у ровика 5, то тут можливе прозаїчне пояснення — розвести багаття у вітряну погоду простіше у заглибленні. До того ж, у заповненні цього ж ровика трапились уламки міцної добре пропеченої глини (печини), які також, ймовірно, походять з шару побутування могильника. Потрапляння у ровики окремих вугликів (іноді значних розмірів), обпалених і перепалених (кальцинованих) кісток тварин мають таке ж походження. Серед знайдених речей — окислений предмет з кольорового металу (накладка?) і залізний ніж, а також кілька людських кісток (фрагменти нижньої щелепи, руки і черепа; ровик 7).

Верхню частину становив шар нівелювання, який заповнив западини ровиків. Як зазначалось, в деяких випадках від стратиграфічно і візуально в плані розділявся на окремі частини, які мали різний колір і склад. В усіх випадках, де цей шар було зафіксовано (це найближчі до рову Старокиївського городища курганні ровики 2, 3, 5—7) і де була зафіксована його двошаровість (№ 5, 6) або багатошаровість (№ 3), було видно по падінню нашарувань, що вони насипались із заходу на схід, від рову городища.

Залишки курганних насипів. Після припинення в кінці X ст. функціонування курганного могильника на Старокиївській горі його насипи було сплановано, оскільки на цій території в XI—XIII ст. активно розбудовувалось місто (Каргер 1958, с. 162). Тим не менше зрідка під час археологічних досліджень вдавалось зафіксувати нижні частини насипів, зокрема, двічі (кремація) в районі «західного» палацу (Килиевич 1982, с. 44, 45) і один раз (інгумація) перед апсидами Михайлівського Золотоверхого собору (Івакін, Козюба, Поляков 2003, с. 93, 103, мал.).

Щодо досліджень в районі Десятинної церкви, є тільки непевна звістка учасника розкопок Д. В. Мілєєва С. П. Вельміна про «залишки курганних насипів» під фундаментами «південного» палацу, де було знайдено глиняні «дуже старі» посудини, в яких і біля яких перепалені кістки і вугликі (Каргер 1958, с. 164, поховання 100, 101; Йолшин 2020, с. 50). В останні роки польова документація розкопок «південного» палацу 1910, 1911 і 1914 рр. ретельно проаналізована, і можна стверджувати, що ніяких язичницьких поховань, подібних до описаних С. П. Вельміним, в площі палацу виявлено не було. Між палацом і Десятинною церквою у двох місцях (кв. 15 північна стінка, кв. 12 південна стінка і кв. 22 північна стінка) знайдено шари кремації з цілою посудиною і розбитою (Козюба 2005, с. 179). Але ці стратиграфії (Милеев 1910, арк. 35, 35 зв., 38) не містять виразних слідів курганних насипів.

При розкопках Д. В. Мілєєва все ж були виявлені залишки курганів. Над похованням 11 розташований насип, який частково було зрито перед нівелюванням ділянки перед ровом городища. Його північний край, досліджений 1909 р., зберігся на висоту 0,8—0,95 м (рис. 7: 2; Милеев 1909, арк. 39 зв., 50; РО НА ИИМК РАН, ф. Р-1, д. 32, л. 21, 25). При дослідженнях 2006 р. зафіксовано висоту насипу в 1 м при ширині підошви близько 2,5 м (рис. 6: 1). Його особливість — повна однорідність, відсутність прошарків. Насип кургану просів у могильну яму. Також сліди насипу збереглися в бровці Д. В. Мілєєва над ямою поховання 1. У 1908 р. був зафіксований спрощений варіант стратиграфії з одного шару, розділеного вуглистим прошарком (Милеев 1908, арк. 27; РО НА ИИМК РАН, ф. Р-1, д. 32, л. 11). У 2011 р. вдалося вивчити це місце і з'ясувати, що прошарків, разом із вуглистим, над ямою чотири, і збереглися вони на висоту 0,4 м над рівнем запуску могильної ями. Крім того, далі на захід, в районі північного нефу церкви, стратиграфія найдавніших нашарувань зовсім інша. Залишки ще одного насипу простежуються стратиграфічно над камерним похованням 19 (РО НА ИИМК РАН, ф. Р-1, д. 32, л. 21). На розрізі 1909 р. видно шар материкового мішаного ґрунту, товщина якого сягає 0,7 м, з дугоподібним просіданням його нижнього межі над самою камерою, та полою насипу довжиною 4 м (рис. 15: 2). Західну частину насипу (майже половину) зрізав зовнішній край рову Старокиївського городища.

Найкраще збереглися частини курганних насипів над похованнями 58, 62. Насип над похованням 58 має довжину підошви 4,4 м, висоту над рівнем запуску могильної ями — 0,9 м, але курган був вище, оскільки його простежений верх горизонтальний, тобто зрізаний (рис. 3; 4). На 0,3 м вище від нього простежено світло-рожевий прошарок з будівельними включеннями — сліди будівництва Десятинної церкви. Насип має 8 шарів і прошарків, у тому числі два насичених вугликами. Оскільки курган розташований на схилі локального заглиблення давнього рельєфу, шари насипу повторюють напрямок падіння останнього. Яма поховання зміщена відносно центральної осі на північ приблизно на метр. Насип над похованням 62 мав ширину підошви 4,1 м і зберігся на висоту всього 0,2 м, але з трьома прошарками, в тому числі горілим. Значну частину стратиграфії залишків кургану знищила яма пізнього поховання.

Горілі прошарки, пропечені ділянки ґрунту. Питання кількісної і якісної характе-

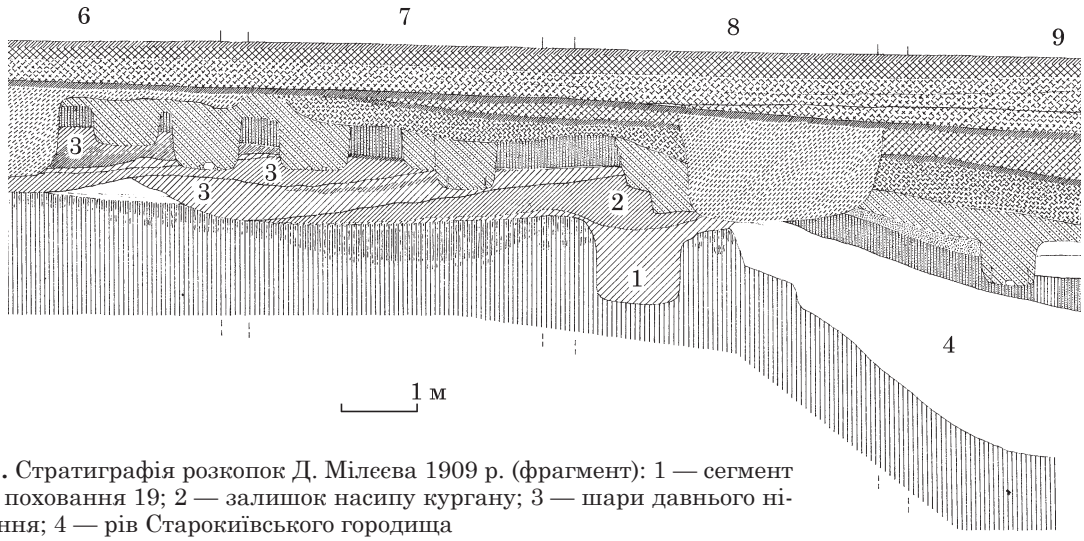

Рис. 15. Стратиграфія розкопок Д. Мілєєва 1909 р. (фрагмент): 1 — сегмент камери поховання 19; 2 — залишок насипу кургану; 3 — шари давнього нівелювання; 4 — рів Старокиївського городища

ристики кремаційних поховань в районі Десятинної церкви залишається маловивченим. Це пов'язано як із загальною малою чисельністю таких комплексів, такі і їх виявленням переважно на початку XX ст., коли методика досліджень кремацій була не досконалою, що призводило до втрати важливої інформації та, іноді, помилок в інтерпретації. Така картина характерна для тілоспальних поховань усього Середнього Подніпров'я (Моця 1987, с. 41) та інших регіонів Русі (Жарнов 1992, с. 16). Для прикладу, «язичницькі поховальні урни», знайдені О. С. Анненковим наприкінці 1830-х рр. під час розкопок біля Михайлівського Золотоверхого монастиря, одна з яких навіть у «невеликому кургані» (Каргер 1958, с. 162—163), виявились візантійськими амфорами XII—XIII ст.

Одну з кремацій було зафіксовано в 1909 р. Щоденник Д. В. Мілєєва і стратиграфічні розрізи дослідника дозволяють вивчити її більш детально. Південну чверть кв. 15 у плані займав сегмент плями перепаленого ґрунту червоного кольору з горщиком, що стояв біля дугоподібного краю плями. У прилеглих до кута бортах кв. 15 горілий шар простежено на довжину 1,4 та 1,7 м (Козюба 2005, с. 179), так що частина плями кремації виходила в сусідні кв. 5, 4 та 14. Товщина горілого прошарку в основі кургану — 4 см; під ним зафіксовано тонкий сірий шар ґрунту, що лежить на материку (Милеев 1909, арк. 54 зв.). Над горілим шаром на висоту до 0,8 м зберігся насип кургану довжиною 5,6 м по східному борту кв. 4, 5 і майже 4 м по південному борту кв. 5, 15 (рис. 16: 1; РО НА ИИМК РАН, ф. Р-1, д. 32, л. 16, 22). Він був утворений мішаним ґрунтом з чорнозему і включень («шматків») глини.

Цікава особливість цього комплексу — з північного боку насип кургану було підсипано, причому спочатку ділянка підніжжя кургану і його схил піддались дії вогню на висоту 0,55 м і довжину 2,7 м (рис. 16: А: 3). Після підсипки розмір підошви насипу у цьому його сегменті збільшився на 1,1 м (рис. 16: 2). Саме з цим другим горілим шаром пов'язано кремаційне поховання в горщику. Можливим поясненням такої структури насипу є підхоронення родича до первинного насипу з додатковою підсипкою боковини кургану.

Того ж 1909 р. Д. В. Мілєєв знайшов ще одну кремацію. У тогочасній газетній публікації подано лише інформацію про залишки великого вогнища, в центрі якого знайдено добре збережений горщик з перепаленими кістками всередині (Каргер 1958, с. 163—164, № 99). У кв. 16 на глибині 1,9 м майже на всій його площі було виявлено шар перепаленого ґрунту, на якому знайдено цілий горщик (Козюба 2005, с. 179). Залишки насипу над ним висотою 0,65 м і довжиною (збереженою) 2,8 м зафіксувала стратиграфія північного борту кв. 6, 16 (рис. 7: 4; РО НА ИИМК РАН, ф. Р-1, д. 32, л. 25).

Щодо ще двох кремацій, досліджених 1910 р., про які згадувалось раніше, особливу увагу заслуговує об'єкт у північній стінці кв. 15. Співставлення сітки квадратів розкопок Д. В. Мілєєва 1910 р. з розкопом 2005 р. уздовж південної стіни Десятинної церкви показує, що згаданий об'єкт (горщик з перепаленими уламками черепа в ньому) у кв. 15 розташовувався поруч із похованням № 58, на південь від нього, в межах курганного насипу, зафіксованого в стратиграфії та обмеженого курганним ровиком 1 (див. вище). У плані кв. 15 червона пляма з попелом, вугликами і перепаленими кістками, в якій знайдено ґудзик, мала ширину до 1,5 м і дугоподібний край (Милеев 1910, арк. 5).

Більш детально розглянемо два горілі прошарки в нижній частині насипу кургану над похованням № 58. Нижній лежав на 0,2 м вище за рівень запуску могильної ями, тобто, давньої поверхні. Він являв собою прошарок,

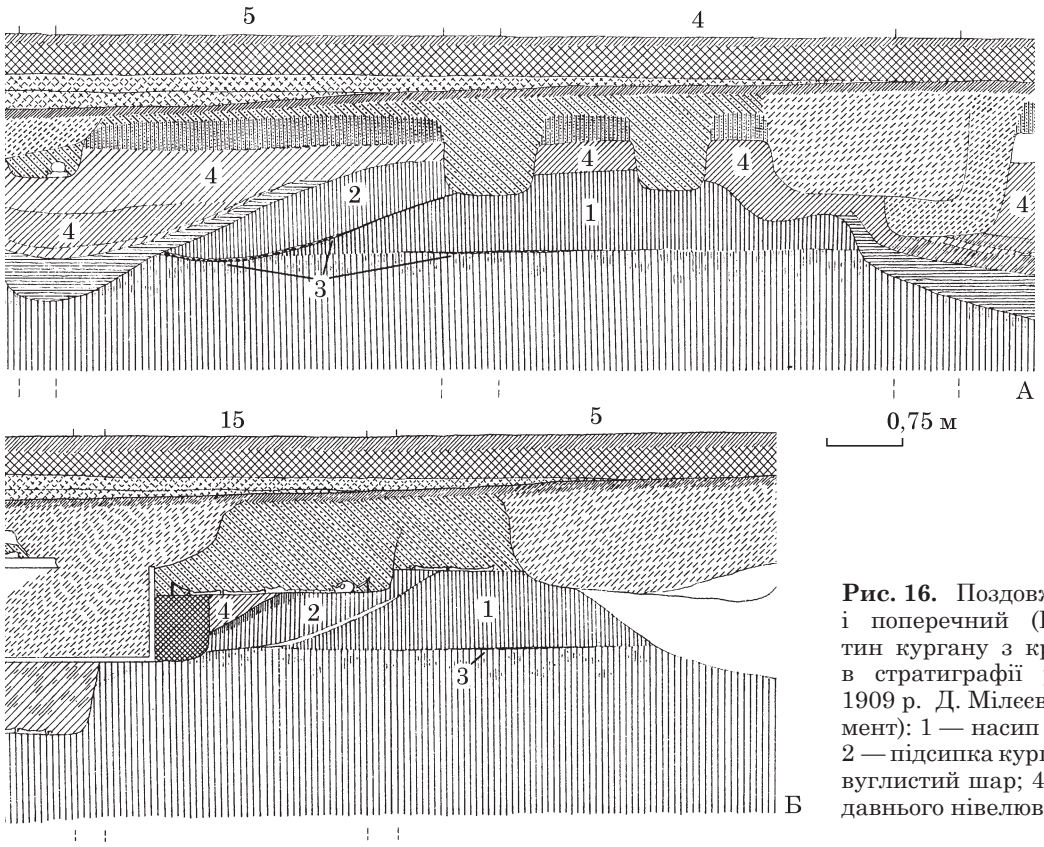

Рис. 16. Поздовжній (А) і поперечний (Б) перетин кургану з кремацією в стратиграфії розкопок 1909 р. Д. Мілєєва (фрагмент): 1 — насип кургану; 2 — підсипка кургану; 3 — вуглистий шар; 4 — шари давнього нівелювання

насичений вугликами, які в стратиграфічному розрізі не утворювали суцільну безперервну смугу, але розташовувались кучно. Його довжина в розрізі — 2,3 м (рис. 3). На 0,2 м вище проходив верхній, суцільний вуглистий прошарок, який вдалося простежити і в плані (рис. 2: I). Він мав підпрямокутну форму, витягнуту по осі захід—схід, розміром 1,6 (не повний) × 1,2 м. Місцями ґрунт пропікся до помаранчевого кольору, що свідчить про вогнище на місці (рис. 3: 14; 17). Обидва горілі прошарки перекривали більшу частину могильної ями без просідання своїх рівнів до неї. Верхній з описаних прошарків за глибиною співпадає з «шаром кремації» розкопок 1910 р. Із зафіксованої ситуації можна зробити три формальні висновки: або інгумація 58 більш давня, і згодом, після давнього нівелювання могильника, яке повністю знищило насип кургану над похованням 58, на цьому місці було здійснено кремаційне поховання з новим насипом; або обидва поховання (ін-

Рис. 17. Горіла пляма над похованням 58, фото 2005 р.

гумація і кремація) з'явились практично одночасно під одним насипом; або не було кремаційного поховання, оскільки ми не маємо твердих підстав вважати, що в горщику були саме людські кістки, і в цьому випадку він є лише елементом інгумаційного поховального обряду.

Таке суміщення горілого прошарку в основі кургану та інгумації зафіксовано ще в двох комплексах могильника. Зокрема, горілий шар товщиною 2—3 см виявлено над ямою поховання 11, причому він помітно просів до неї (рис. 6: 3, 4). У цьому шарі знайдено вуглики, які часом сягали розміру 5—6 см, грудки пропеченого ґрунту, сотні уламків кальцинованих кісток тварин (довжиною до 3—5 см; більша частина кісток розколота; видно фрагменти тонких ребер; знайдено три десятки дрібних астрагалів), дві бронзові накладки на ремінь сумки. Дугоподібний східний край «кремації» являв собою смугу сильно пропеченого, до помаранчевого кольору, ґрунту шириною 0,2—0,3 м. Земля під горілим шаром пропечена на 3—4 см до чорно-коричневого кольору. Збережений розмір дослідженої 2006 р. горілої плями — 1,2 × 0,6 м. З півночі вона закінчується над південним краєм ями інгумації, частково перекриваючи її, із заходу частково перерізана перекопом і фундаментом східного виступу пілястри північно-східного кута церкви X ст., із сходу заходить у площину розкопу 1909 р., з півдня простежено окремі плями пропеченого ґрунту (рис. 2: III). В збереженому насипу кургану над похованням і горілим шаром, крім іншого, знайдено частково перепалений кістяний виріб скандинавського походження, вуглики і грудки перепаленого ґрунту. Розмір зафіксованої Д. В. Мілєєвим горілої плями в кв. 6 дод., витягнутої з півночі на південь, становив 2,1 × 1,7 м (Милеев 1909, арк. 50, 50 зв.).

Сліди вогнища знайдено й над похованням № 62. Розмір ділянки, видовженої із сходу на захід — 1 м, ширина — до 1,2 м (рис. 2: IV). Із заходу вона перерізана траншеєю М. К. Каргера вздовж південної стіни церкви, зі сходу входить у борт розкопу. Південна частина смуги пропечена сильніше — тут більше ділянок помаранчевого кольору (рис. 18). У пропеченому ґрунті знайдено кілька дрібних кальцинованих кісток і уламок гончарної товстої стінки. На цьому ж горизонті поруч із плямою знайдено ще кілька кальцинованих кісток, скляну двохчасну намистину. Горіла пляма розташовувалась прямо над ямою поховання 62, майже повторюючи орієнтацію останнього. Вона була на 15—20 см вище за рівень запуску ями і не мала помітних слідів просідання до неї.

Три останні комплекси є цікавим прикладом застосування вогню на місці щойно здійсненого інгумаційного поховання на завершальному етапі поховального процесу. Крім цього, вони засвідчують можливість існування інгумації і «кремаційного шару» в рамках одного комплексу-кургану. Фрагментована збереженість горілого шару, присутність у ньому кальцинованих кісток і окремих предметів, можливе часткове неспівпадіння контуру могильної ями і площі горілої плями можуть призвести до хибного висновку про

Рис. 18. Горіла пляма над похованням 62, фото 2008 р.

належність горілого шару до поховання-кремації.

Ще одну «кремаційну» пляму було досліджено у кв. 24/Ф 2006 р. З півночі і сходу вона була перерізана давньою траншеєю, з півдня по краю — фундаментом північно-східного кута церкви XIX ст. (рис. 2: II). Являла собою ділянку розміром 1,85 × 0,65 м, по зовнішньому краю якої проходила смуга пропеченого ґрунту (місцями до помаранчевого кольору). Уся пляма була насичена дрібними фрагментами кальцинованих кісток, перемішаними із землею (рис. 19). Товщина шару кісток становила 1—12 см. До однієї з кальцинованих кісток припеклася залізна окалина. В згаданій вище траншеї було знайдено також багато кальцинованих кісток, що свідчить про значно більшу площу плями кремації.

Ця пляма розташована всередині реконструйованої за допомогою курганного ровика 2 окружності кургану, на північний схід від його центру. Якщо пляма — не залишок кремаційного поховання, інгумація, яку не виявлено на збереженій здогадній площі комплексу, мала б знаходитись в південно-східній частині кургану, чверть гіпотетичної площі якого займає фундамент північно-східного кута церкви XIX ст.

Під час розкопок початку XXI ст. в районі східної стіни церкви XIX ст. (кв. 18—19/Т, 19/Ф) було досліджено дві ділянки збереженого культурного шару площею 9 м^2 часу до будівництва церкви кінця X ст. (рис. 2: 5). Вони мають багатоелементну стратиграфію загальною товщиною 1,1 м, до складу якої входять декілька горілих прошарків, розташованих один над одним (рис. 20).

Перший (знизу) горілий прошарок, розташований на 0,1 м вище за материк, сильно насичений вугликами, дрібними і іноді великими фрагментами кальцинованих кісток, містить дрібні гончарні стінки. В ньому виявлено 2 сильно кородовані залізні предмети і лунницю. В шарі над ним потужністю до 0,4 м знайдено два манжетовидних вінця, одне з яких разом із стінкою утворює майже повний профіль горщика середини — другої половини X ст., уламки ліпних і гончарних стінок, кістки тварин, частина яких обпалена. Другий горілий прошарок містив вуглики, дрібні кальциновані уламки кісток, риб'ячі кістки і луску, шматочки печини, дрібні гончарні стінки (рис. 21). Насиченість цього прошарку, як і першого, збільшується у північно-східному напрямку. Вище — шар товщиною 0,2 м, що містив уламки ліпної і гончарної кераміки, окремі вуглики, кістки, у тому числі кальциновані.

Третій прошарок — попелястий біло-сірого кольору. На його поверхні знайдено кілька великих уламків пласких ребер тварин без слідів обпалення, що свідчить про те, що

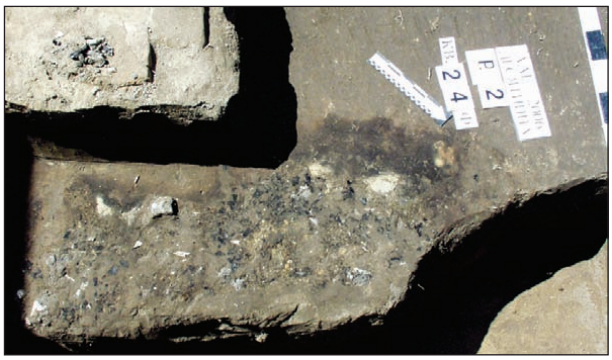

Рис. 19. Пляма кремації у кв. 24/Ф, фото 2006 р.

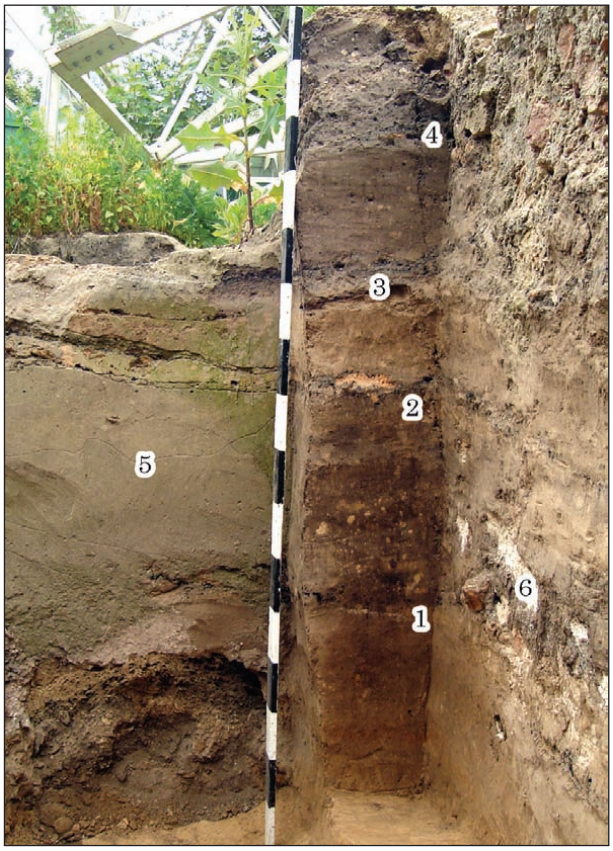

Рис. 20. Стратиграфія комплексу-майданчика з кількома вуглистими прошарками у кв. 17/Ф, фото 2010 р.: 1—4 — вуглисті прошарки; 5 — бровка розкопу Д. Мілєєва 1909 р.; 6 — зовнішня площина фундаменту східної стіни церкви XIX ст.

Рис. 21. Другий вуглистий прошарок майданчика, фото 2010 р.

прошарок попелу з вугликами і кістками був привнесений і насипаний. Товщина прошарку — 1—2 см. У ньому також трапились кілька грудок печини, дрібні перепалені кістки і дуже дрібні білі включення кальцинованих кісток, не обпалені кістки, пів десятка гончарних стінок. Над ним — шар товщиною 0,2 м з окремими включеннями вугликів, з кількома дрібними тонкостінними гончарними стінками. У ньому виявлено деформований мідний виріб, що побував у вогні. Четвертий, верхній, горілий шар у плані зберігся на ділянці 0,6 × 0,3 м на межі кв. 18, 19/Т та в борті кв. 50 розкопок Д. В. Мілєєва 1909 р. У ньому знайдено 2 гончарні стінки і половину скляної каблучки.

У стратиграфії західного борту кв. 50, 51 розкопок 1909 р. (Милеев 1909, арк. 230 зв., 231) зафіксовано 2 горілих прошарки. Повторне вивчення цієї ділянки у 2010 р. зафіксувало в ній 3 прошарки і декілька цікавих особливостей, відмінних від опису цих же прошарків, поданому вище. Зокрема, нижній вуглистий прошарок (№ 1) на частині стратиграфії роздвоюється мішаним ґрунтом на два горизонти, висота між якими 0,1 м, інші два (№ 2, 3), товщиною до 5 см, є подвійними, тобто кожний із них має дві смужки нашарувань вугликів, печини і кальцинованих кісток. Місцями під прошарками 1, 2 шар ґрунту пропікся на 1—3 см і від цього отримав характерний світло-коричневий відтінок. Ближче до фундаменту XIX ст. виявлено й верхній горілий прошарок (рис. 20: 4). Горілі прошарки 1—3 зафіксовано й досліджено 2010 р. в бровці (кв. 19/Ф—Х) між розкопами 1909 р. Горілі прошарки (не менше двох) цього ж комплексу виявлено в стратиграфії на межі кв. 20—21/Ф і 14/Ф. Таким чином, максимальні простежені за збереженими частинами розміри цього об'єкта становили 14 × 6 м (рис. 2: 5).

Його інтерпретація, через фрагментарність і унікальність, може бути лише гіпотетичною. Для розуміння призначення цього комплексу треба виділити його складові. По-перше, для влаштування об'єкту було на значній площі вибрано культурний шар, оскільки нашарування комплексу, і нижній горілий прошарок зокрема, лягли на передматерик або відносно тонкий шар підсипки, значно світліший, ніж давній темний сильногумусований культурний шар, а ще прошарок 1 і сіра підсипка під ним перекрили яму поховання 75, що не мало будь яких слідів насипу над ним. До того ж, на межі кв. 20—21/Ф був зафіксований край виїмки у давньому культурному шарі, заповнений описаними вище нашаруваннями. По-друге, майже усюди під кожним із горілих прошарків 1—3, а подекуди і між ними, простежено світлі смужки замулення товщиною 1 см, які свідчать про значні часові інтервали у появі нових шарів і прошарків, що можуть сягати тижнів, місяців чи навіть років.

По-третє, в стратиграфії на межі кв. 18—19/Т простежено підняття культурних нашарувань у південно-західному напрямку — вірогідно, край насипу кургану над похованням 51. Горілий прошарок 1 ледь перекривав край поли насипу, тому прошарок простежено лише неширокою смугою уздовж внутрішнього краю фундаменту східної стіни церкви XIX ст. Натомість прошарки 2, 3 простежено далі у південно-західному напрямку, оскільки вони разом з іншими нашаруваннями комплексу перекрили бік курганного насипу, при цьому рівень прошарку 2 отримав нахил за рахунок цього перекриття. З протилежного боку комплексу (кв. 18/Ф, 19/Ф—Х) зафіксовано ровоподібне заглиблення (курганний ровик поховання 1?), яке перерізало прошарок 1, але було перекрите прошарком 2 та наступними, тобто, з'явилось і припинило своє існування в певний проміжок часу під час функціонування комплексу. Це також підтверджує тривалість у часі формування і використання останнього.

По-четверте, найголовнішим є характер самих горілих, «кремаційних», прошарків. Сильно пропечені, до помаранчевого кольору, ділянки є поодинокими і мають незначні розміри. Менш пропечений, чорно-коричневий ґрунт займає значно більшу площу, але не покриває усі виявлені ділянки. Вирізняється, і не тільки кольором, прошарок 3, який, як вже було зазначено, точно формувався не на цьому місці.

Отже, на могильнику X ст. на ділянці між курганами, яку поглибили, протягом певного часу розкладали в кількох місцях багаття (сильно пропечені плями ґрунту) і розгрібали вогнища, внаслідок чого жар вугілля встигав залишити свій слід на тогочасній поверхні. На цю ж поверхню потрапляли як частково обпалені (до чорного кольору) кістки, так і такі, що взагалі не були під дією вогню, та перепалені (до «кремаційного» білого кольору) на стороні. У цих же прошарках зустрічаємо окремі речі (частина яких також побувала у вогні) та зразки свідомо потрощеного, переважно на дрібні уламки, керамічного посуду. Комплекс функціонував якийсь (можливо, тривалий) час, і його «робоча» поверхня кілька разів поновлювалась за допомогою підсипок ґрунту, який брали на місці, від чого він також містив вуглики, кістки (в тому числі дуже перепалені), ліпну і гончарну кераміку. Оскільки цей комплекс не може бути нижньою частиною насипу кургану (через довготривалість його формування і наявність об'єкту в його площі, що перерізав горілий прошарок 1), залишається припустити, що це місце — ритуальний май-

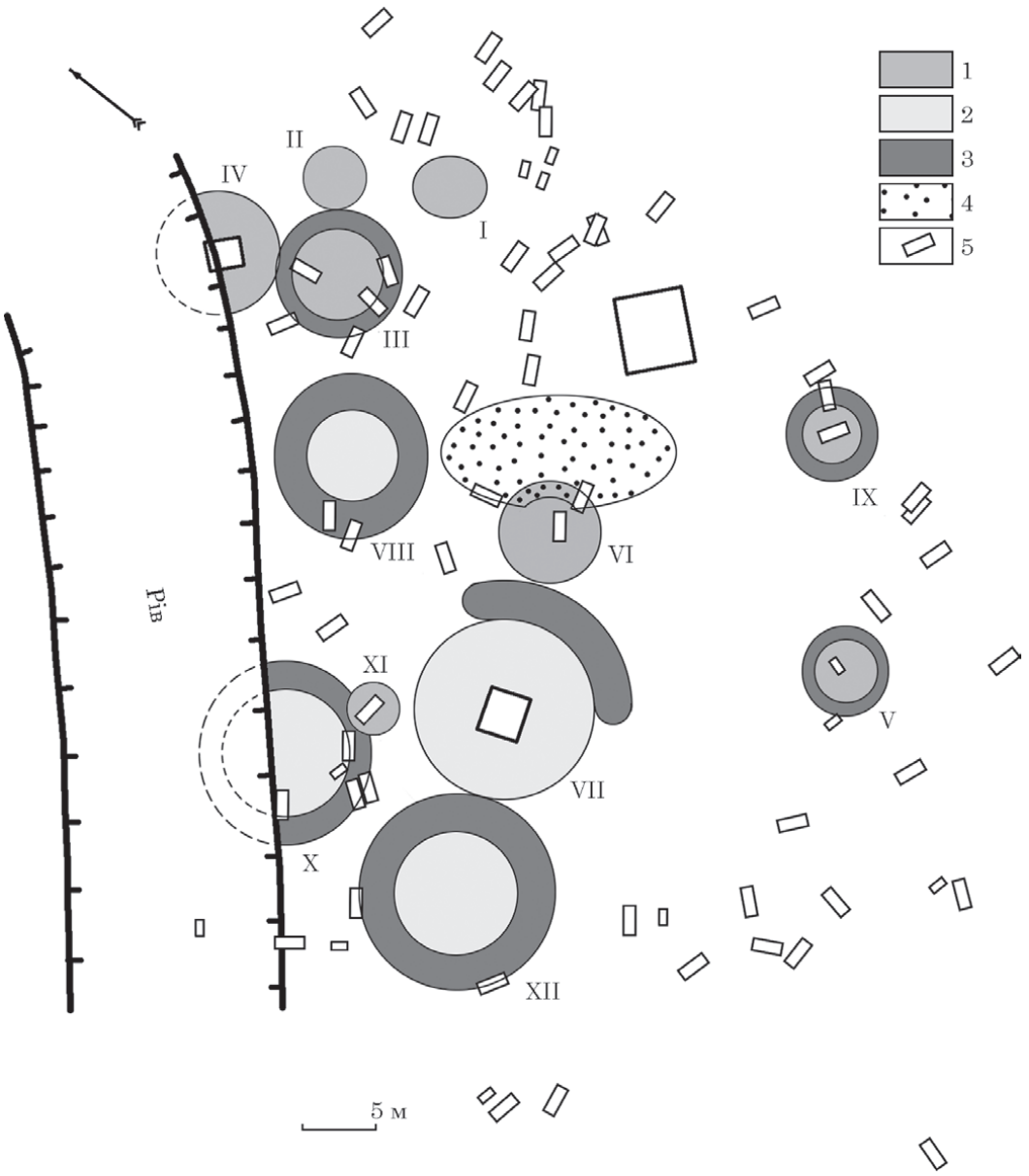

Рис. 22. Часткова реконструкція поховального поля могильника X ст. в районі Десятинної церкви за археологічними матеріалами XX — початку XXI ст.: 1 — насипи курганів, простежені стратиграфічно; 2 — місця курганів, реконструйовані за наявністю курганних ровиків; 3 — курганні ровики, реконструйовані за відкритими сегментами; 4 — місце розташування обрядового майданчика; 5 — інгумації; I, II — кургани над кремаціями 1909 р.; III — курган над похованням 11 1909, 2006 рр.; IV — курган над камерним похованням 19 1909 р.; V — курган над похованням 58 1910, 2005 р.; VI — курган над похованням 51 1939, 2008, 2010 рр.; VII — курган над камерним похованням 52 1939, 2008, 2010 рр.; VIII — курган з кремацією 2006, 2007 рр.; IX — курган над похованням 62 2007, 2008 рр.; X — курган 2009 р.; XI — курган над похованням 73 2009 р.; XII — курган 2010, 2011 рр.

данчик, який використовували під час здійснення поховань на могильнику та / або під час поминальних днів.

При розкопках 2005—2011 рр. в районі Десятинної церкви вдалося зафіксувати до десятка стовпових ям, які за стратиграфією і характером заповнення можна віднести до часу до будівництва Десятинної церкви, але чи пов'язані вони з язичницьким могильником, чи з якоюсь житловою чи господарською активністю у 980-х рр. в районі церкви, поки не відомо.

Мікротопографія могильника. Проведений аналіз матеріалів розкопок XX — початку XXI ст., здійснених в районі Десятинної церкви, надав нову інформацію щодо функціонування на цій території язичницького могильника. Виявлені сегменти курганних ровиків і стратиграфічні сліди курганних насипів дозволили зробити часткову реконструкцію згаданої ділянки поховального поля могильника (рис. 22).

Під час розкопок 1909 р. у кв. 28 було виявлено камеру поховання 19 (Каргер 1958,

с. 174—176). Площа камери перехрещувалась із лінією зовнішнього краю рову (Козюба 2004, с. 148, рис. 6). З цього факту мною в одній із публікацій був зроблений помилковий висновок, що поховання з'явилось після засипки рову (Козюба 2004, с. 149). Новітні дослідження показали, що рів городища на останньому етапі його функціонування було модернізовано (поглиблено і розширено), внаслідок чого його зовнішній край було посунуто у напільний бік щонайменше на 6 м (Комар 2013, с. 109, іл. 1). В результаті цього найближчі до рову кургани було зрізано майже наполовину (рис. 22: IV, X), про що свідчить й поховання 68, материкову частину ями якого також зрізав рів (рис. 1).

З реконструкції плану могильника видно, що найбільші кургани (рис. 22: III, IV, VII, VIII, XI, XII) розташовувались перед ровом дуже щільно, утворюючи майже суцільну, з невеликими проходами, смугу. Зараз ми отримали відповідь на питання, яке постало при вивченні історії самого Старокиївського городища — як суміщалась обороноздатність його укріплень з фактом наявності великих курганних насипів могильника, розташованих впритул до рову (Козюба 2004, с. 149, 150). Зрізані кургани наводять на думку, що при модернізації рову великі насипи було просто знесено, а ділянку, можливо, вирівняно за рахунок підсипок (шар найдавнішого нівелювання?), так що перед новим ровом постала пласка чиста ділянка шириною до 30 м, яка фактично стала еспланадою. На ній згодом знову почали з'являтись поховання (№ 40, 60, 64, 69, 72 та інші), але вони були рядовими і не мали високих насипів.

Залучені матеріали дозволяють накреслити спрощену схему розвитку могильника в районі Десятинної церкви. У першій половині — середині X ст. (поховання з датованими IX ст. речовими комплексами тут не відомі) перед ровом Старокиївського городища з'являється курганний могильник, у тому числі великі насипи над камерними похованнями. Їх поява і близькість до городища свідчать, що останнє було у досить занедбаному стані і що володарі Києва того часу не відчували серйозної військової небезпеки, не переймаючись обороноздатністю укріплення. Все змінилося після першого нападу печенігів на Київ у 968 р., коли місто ледь витримало облогу і врятувалось, за літописним повідомленням, завдяки щасливому збігу обставин (Ипатьевская… 2001, стлб. 53—55). Ймовірно, реальна печенізька загроза змусила модернізувати городище. Для цього довелося знести найближчі до рову кургани, зробити більш потужний рів, який було розширено назовні за рахунок майданчика могильника, здійснити перепланування поверхні, зробивши підступи до городища рівними і відкритими. Але діючий могильник, з рядовими похованнями, повернувся на смугу еспланади. Нові поховання прорізали шар нівелювання, подекуди потрапили у площу старих курганів чи ровиків навколо них.

У 970—980-х рр. укріплення Старокиївського городища було сплановано. Наскільки ця подія була давнішою за дату офіційного хрещення Русі з наступним спорудженням першого кам'яного християнського храму, не відомо, і у дослідників були різні погляди на час припинення існування городища (Козюба 2008, с. 251—256). Останні розкопки рову городища 2007—2008 рр. встановили, що між моментом засипки рову і початком будівництва Десятинної церкви пройшов певний час, оскільки у западині просідання засипки рову утворилось кілька прошарків, на які лягли шари з будівельними відходами часу спорудження собору. Але оскільки практично усі літописні дати X ст. є «умовними», а початок будівництва церкви Богородиці деякі джерела (Іпатіївський список «Повісті минулих літ», «Пам'ять і похвала князю руському Володимиру» Іакова Мніха) відносять не до 989, а до 991 р. (Ипатьевская… 2001, стлб. 106; Письменные… 2003, с. 183), це питання залишається нез'ясованим. Можливо, його вирішенню сприятиме факт виявлення у засипаному рові поховання 61, яма якого була перекрита шаром будівництва собору.

За інформацією М. К. Каргера, чеканка наймолодшої монети з поховань біля Десятинної припадає на 60—70-ті рр. X ст. (Каргер 1958, с. 223). Уточнену атрибуцію диргема з поховання 49 (мова саме про цю монету) запропонував В. С. Кулешов, віднісши її до середини X ст. (Кулешов 2012, с. 178, 181). Це, втім, принципово не змінює загального датування М. К. Каргером цього поховання, оскільки монета через обіг мала потрапити з Саманідської держави до Києва, бути вилученою з обігу і потім (одразу чи через десятиліття) ввійти до складу поховального інвентарю. Відтак висновок про фінальну стадію функціонування могильника (при існуючому чи вже засипаному рові городища) у 980-ті рр. є цілком обґрунтованим.

Роботу з аналізу матеріалів, отриманих під час розкопок XX — початку XXI ст., буде продовжено. Спеціального дослідження потребує вивчення характеру і стратиграфії найдавніших нашарувань, зокрема, і ймовірності існування найдавнішого шару нівелювання, пов'язаного із модернізацією укріплень Старокиївського городища. Під час розкопок 1909 р. перед апсидами Десятинної церкви було зафіксовано понад десяток відрізків ровоподібних заглиблень дохристиянської доби, які Д. В. Мілєєв у експлікації до своїх стратиграфічних розрізів назвав «засипом ровів великокнязівського періоду» (РО НА

ИИМК РАН, ф. Р-1, д. 32, л. 62). Ймовірно, частина з них належала курганним ровикам могильника. Створений загальний план інгумаційних поховань цієї частини могильника слугуватиме подальшому вивченню цієї непересічної пам'ятки.

ЛІТЕРАТУРА

Жарнов, Ю. Э. 1992. *Погребальный обряд в Древней Руси по памятникам Гнёздовского некрополя*. Автореферат диссертации к. и. н. МГУ.

Ипатьевская… 2001. *Ипатьевская летопись*. Полное собрание русских летописей. 2-е изд. 2. Москва: Языки славянской культуры.

Івакін, Г. Ю., Козюба, В. К., Поляков, С. Є. 2003. Поховання X—XI ст. на Михайлівській горі в Києві. В: Нікітенко, Н. М. (ред.). *Нові дослідження давніх пам'яток Києва*. Київ: Софія Київська, с. 93-103.

Йолшин, Д. 2020. «Палаци» на Старокиївській горі: відкриті питання реконструкції архітектурних форм. *Opus mixtum*, 8, с. 39-54.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. 1. Москва; Ленинград: АН СССР.

Килиевич, С. Р. 1982. *Детинец Киева IX — первой половины XIII веков. По материалам археологических исследований*. Киев: Наукова думка.

Козловський, А. О., Ієвлев, М. М., Крижановський, В. О. 2009. Дослідження у Києві по провулку Десятинному, 3А/Б, 5Д. *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.*, с. 143-145.

Козюба, В. К. 2004. Городище на Старокиївській горі. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст*. Київ: Корвін Пресс, с. 139-152.

Козюба, В. 2005. Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908—1914 рр. (за матеріалами щоденників Д. В. Мілеєва). *Ruthenica*, IV, с. 169-214.

Козюба, В. К. 2008. «Місто Володимира» у Києві: історична реальність чи історіографічний міф? В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. І. Коростень, с. 237-271.

Козюба, В. К. 2010. Фотографії та малюнки розкопок В. В. Хвойки 1907—1908 рр. в садибі М. М. Петровського у Києві. В: *Науково-дослідницька та просвітницька діяльність Вікентія Хвойки. До 160-річчя з дня народження. Матеріали науково-практичної конференції*. Трипілля, с. 59-78.

Комар, О. В. 2013. «Дохристиянська» монументальна архітектура Старокиївської гори (проблема датування та атрибуції). *Opus mixtum*, 1, с. 106-121.

Кулешов, В. С. 2012. Киевские клады первой половины X в. и нумизматическая хронология могильника на Старокиевской горе. *Труды Государственного Эрмитажа*, 65: Первые каменные храмы Древней Руси: материалы архитектурно-археологического семинара 22—24 ноября 2010 года, с. 162-184.

Милеев, Д. В. 1909. *Дневник III*. Інститут рукопису НБУВ, ф. 152, № 163.

Милеев, Д. В. 1910. *Дневник IV*. Інститут рукопису НБУВ, ф. 152, № 163.

Милеев, Д. В. 1911. *Дневник VII*. Інститут рукопису НБУВ, ф. 152, № 163.

Моця, А. П. 1987. *Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребальных памятников)*. Киев: Наукова думка.

Письменные… 2003. *Письменные памятники истории Древней Руси. Летописи. Повести. Хождения. Поучения. Жития. Послания: Аннотированный каталог-справочник*. Под ред. Я. Н. Щапова. Санкт-Петербург: Русско-Балтийский информационный центр «Блиц».

Рукописный отдел Научных фондов ИИМК РАН (РО НА ИИМК РАН), ф. Р-1, д. 32.

Толочко, П. П. 1972. *Історична топографія стародавнього Києва*. Київ: Наукова думка.

REFERENCES

Zharnov, Iu. E. 1992. *Pogrebalnyi obriad v Drevnei Rusi po pamiatnikam Gnezdovskogo nekropolia*. Avtoreferat dissertatcii k. i. n. MGU.

Ipatevskaia… 2001. *Ipatevskaia letopis*. Polnoe sobranie russkikh letopisei. 2-e izd. 2. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury.

Ivakin, H. Yu., Koziuba, V. K., Poliakov, S. Ye. 2003. Pokhovannia X—XI st. na Mykhailivskii hori v Kyievi. In: Nikitenko, N. M. (ed.). *Novi doslidzhennia davnikh pam'iatok Kyieva*. Kyiv: Sofiia Kyivska, s. 93-103.

Yolshyn, D. 2020. «Palatsy» na Starokyivskii hori: vidkryti pytannia rekonstruktsii arkhitekturnykh form. *Opus mixtum*, 8, s. 39-54.

Karger, M. K. 1958. *Drevnii Kiev. Ocherki po istorii materialnoi kultury drevnerusskogo goroda*. 1. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Kilievich, S. R. 1982. *Detinetc Kieva IX — pervoi poloviny XIII vekov. Po materialam arkheologicheskikh issledovanii*. Kiev: Naukova dumka.

Kozlovskyi, A. O., Iievlev, M. M., Kryzhanovskyi, V. O. 2009. Doslidzhennia u Kyievi po provulku Desiatynnomu, 3A/B, 5D. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2008 r.*, s. 143-145.

Koziuba, V. K. 2004. Horodyshche na Starokyivskii hori. In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavnii Iskorosten i slov'ianski hrady VIII—X st*. Kyiv: Korvin Press, s. 139-152.

Koziuba, V. 2005. Doslidzhennia sadyby Desiatynnoi tserkvy u Kyievi v 1908—1914 rr. (za materialamy shchodennykiv D. V. Milieieva). *Ruthenica*, IV, s. 169-214.

Koziuba, V. K. 2008. «Misto Volodymyra» u Kyievi: istorychna realnist chy istoriohrafichnyi mif? In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavnii Iskorosten i slov'ianski hrady*. I. Korosten, s. 237-271.

Koziuba, V. K. 2010. Fotohrafii ta maliunky rozkopok V. V. Khvoiky 1907—1908 rr. v sadybi M. M. Petrovskoho u Kyievi. In: *Naukovo-doslidnytska ta prosvitnytska diialnist Vikentiia Khvoiky. Do 160-richchia z dnia narodzhennia. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii*. Trypillia, s. 59-78.

Komar, O. V. 2013. «Dokhrystyianska» monumentalna arkhitektura Starokyivskoi hory (problema datuvannia ta atrybutsii). *Opus mixtum*, 1, s. 106-121.

Kuleshov, V. S. 2012. Kievskie klady pervoi poloviny X v. i numizmaticheskaia khronologiia mogilnika na Starokievskoi gore. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, 65: Pervye kamennye khramy Drevnei Rusi: materialy arkhitekturno-arkheologicheskogo seminara 22—24 noiabria 2010 goda, s. 162-184.

Mileev, D. V. 1909. *Dnevnik III*. Instytut rukopysu NBUV, f. 152, N 163.

Mileev, D. V. 1910. *Dnevnik IV*. Instytut rukopysu NBUV, f. 152, N 163.

Mileev, D. V. 1911. *Dnevnik VII*. Instytut rukopysu NBUV, f. 152, N 163.

Motcia, A. P. 1987. *Naselenie Srednego Podneprovia IX—XIII vv. (po dannym pogrebalnykh pamiatnikov)*. Kiev: Naukova dumka.

Pismennye… 2003. *Pismennye pamiatniki istorii Drevnei Rusi. Letopisi. Povesti. Khozhdeniia. Poucheniia. Zhitiia. Poslaniia: Annotirovannyi katalog-spravochnik*. Pod red. Ia. N. Shchapova. Sankt-Peterburg: Russko-Baltiiskii informatcionnyi tcentr «Blitc».

Rukopisnyi otdel Nauchnykh fondov IIMK RAN (RO NA IIMK RAN), f. R-1, d. 32.

Tolochko, P. P. 1972. *Istorychna topohrafiia starodavnoho Kyieva*. Kyiv: Naukova dumka.

V. K. Koziuba

MICROTOPOGRAPHY OF THE 10th CENTURY PAGAN BURIAL GROUND UNDER THE DESYATYNNA CHURCH COURTYARD IN KYIV

The paper considers the issue of microtopography of the 10th century pagan burial ground under the later Desyatynna Church courtyard. At least 75 inhumation burials of the pagan period have been discovered here to the present. Also, several sections of barrow ditches belonging to 7 barrows were discovered during excavations in 2005—2011. These ditches made it possible to determine the approximate diameter of the ancient mounds, which ranged from 3.5 to 12 m.

Analysis of the results of the burial ground evcavations of the 20th — early 21st century provided examples of a combination of inhumation pit graves with charcoal spots and soil layers of mounds above them in single burial complex.

Sections of cultural layer belonging the object of the size of 14 × 6 m over, studied in the central dome square of the church of the late 10th century on an area of 9 m². Four cultural horizons containing embers, ashes, animal bones (with traces of fire and without it), fragments of pots of the 10th century, and individual objects, were discovered here. These layers alternated with soil additions 0.2—0.4 m thick. According to the location, construction, features of filling, this object can be considered as a ritual site that served the cemetery during funeral and post funeral rites.

Microtopographic and stratigraphic observations allow us to assume the event of re-planning of part of the pagan burial ground in front of the Starokyivske hillfort fortification ditch.

The ditch was deepened and widened up to 6 m during the modernization of the fortifications of the hillfort, which happened probably after the Pechenegs' attack on Kyiv in 968. As a result, the mounds of barrows which were the closest to the ditch were desroyed, and the entire site was leveled and turned into an wide esplanade.

New ordinary graves without mounds appeared here again at the final stage of the burial ground's existence, in the 970—990 AD. The construction of the Desyatynna Church in 989 (991) put an end to the functioning of the pagan cemetery in this area and totally destroyed its outward signs.

Keywords: burial, stratigraphy, barrow ditch, mound, cemetery.

Одержано 15.01.2021

КОЗЮБА Віталій Костянтинович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

KOZIUBA Vitalii, Ph. D., Reseacher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9117-0993, e-mail: koziuba_vitalii@iananu.org.ua.

УДК 904.5(477.4/.5)"9/10'
DOI: 10.37445/adiu.2021.01.17

Д. В. Бібіков

ПОХОВАННЯ В СИДЯЧОМУ ПОЛОЖЕННІ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ РУСІ

Стаття присвячена південноруським похованням X—XI ст., здійсненим у сидячому положенні. Аналіз їх речового набору та обрядових рис дозволяє простежити шляхи трансформації цього звичаю, а також — зміну соціального та етнічного складу похованих.

***Ключові слова**: Давня Русь, поховальний обряд, сидяче положення, етносоціальна належність.*

Факт використання давньоруським населенням X—XI ст. низки елементів скандинавської поховальної традиції є визнаним більшістю сучасних археологів. Разом із тим, недостатньо розробленими залишаються деякі проблеми локального співіснування «місцевих» і запозичених обрядових рис. До їх числа належить проблема етнічної та соціальної атрибуції давньоруських поховань у сидячому положенні.

На території Скандинавії сидячі захоронення були розповсюджені в Північному Тренелагу (Центральна Норвегія) та Ісландії, проте найбільшого поширення вони набули в Середній Швеції (Gräslund 1980, p. 38; Eisenschmidt 1994, s. 36). Зокрема, ця поза була найхарактернішою для камерних гробниць торгового міста Бірка на озері Меларен, що відзначав уже перший дослідник пам'ятки, Я. Стольпе (Stolpe 1882, s. 58, 59; 1889, s. 461). За підрахунками А.-С. Грьослунд, на Бірці тіла поміщали до камер у сидячому положенні в 91 % поховань цього типу (Gräslund 1980, p. 38). Оскільки поховальна камера відтворювала реальну оселю, в якій небіжчик продовжував «жити» після смерті, сидяча поза мала засвідчувати його домінуюче суспільне положення. За іншою версією, ця поза символізувала життєспроможність, продовження життя в могилі (Петрухин 2011, с. 95). Проте, загалом семантичний зміст даного звичаю на диво мало висвітлений у науковій літературі. Археологічні дані доповнюються епізодичними згадками про сидячі захоронення в ісландських сагах (Сага про Н'яля, Сага про Греттіра). Подібна згадка міститься і в «Записці» Ахмеда Ібн-Фадлана про його подорож на Волгу в 921—922 рр.

Одночасно з першими дослідженнями Бірки, аналогічні поховання почали траплятися й на південноруських могильниках. Дослідники кінця XIX — початку XX ст. — А. Шнайдер, Д. Я. Самоквасов, І. С. Абрамов — як правило, залишали вкрай уривчасті свідчення про розкопані ними сидячі захоронення. Набагато ретельніше були задокументовані результати досліджень Шестовицького могильника під Черніговом, у тому числі — багатих камерних гробниць. Із їх числа керівник розкопок, П. І. Смолічев, виділив два поховання в сидячій позі (Смолічев 1931, с. 58). В європейській науці ці матеріали стали широко відомими завдяки статті Т. Арне, в якій шведський археолог позиціонував таке положення небіжчиків в якості аргументу на користь їх скандинавського походження (Arne 1931, s. 286). Першим картографував давньоруські некрополі з сидячими захороненнями, називаючи останні «рідкісними виключеннями», В. В. Сєдов. Зокрема, на мапі позначено могильники Дніпровського Лівобережжя (Шестовиця, Вороніж під Шосткою, Глухів, Олександрівка, Гочево; Седов 1970, с. 117, рис. 33). Ю. М. Лєсман присвятив сидячим похованням Давньої Русі окрему статтю, котра, попри незначний об'єм,

© Д. В. БІБІКОВ, 2021

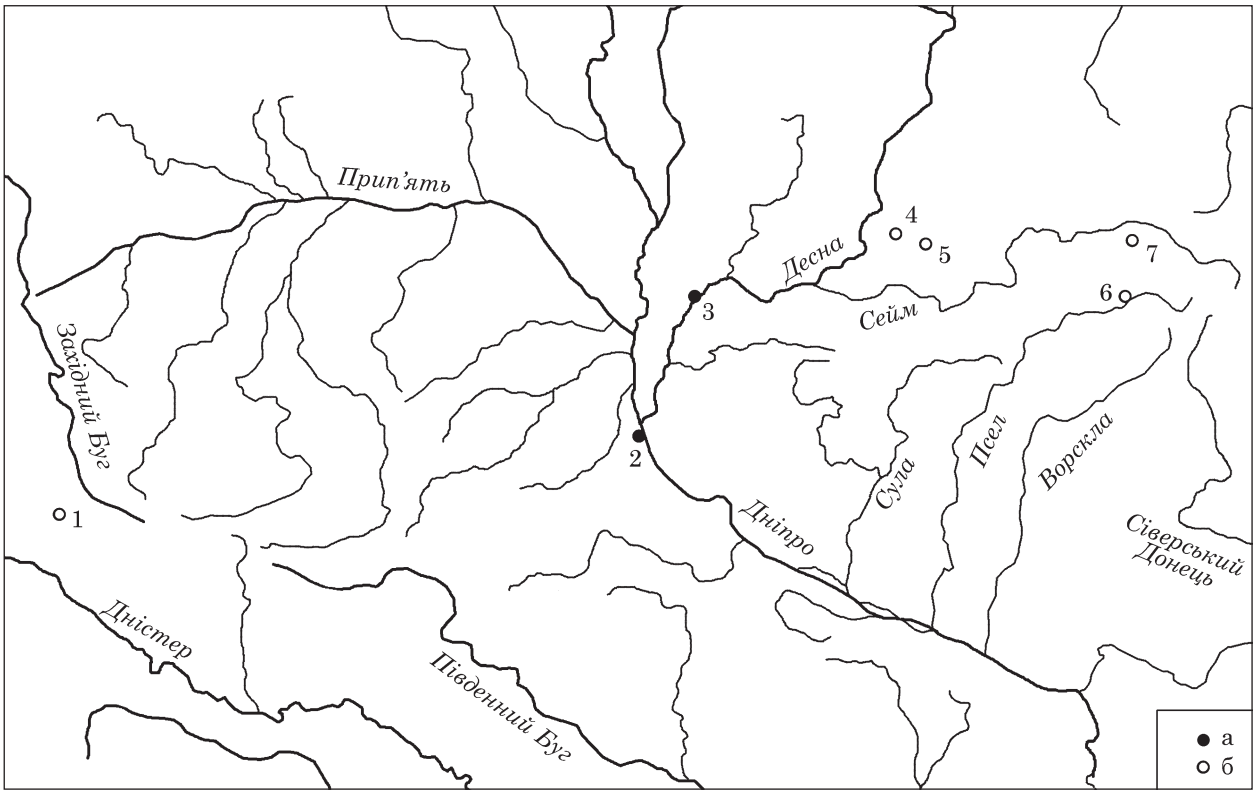

Рис. 1. Поширення сидячих поховань на території Південної Русі: а — камерні поховання; б — «рядові» інгумаційні поховання; 1 — Кам'янопіль; 2 — Київ; 3 — Шестовиця; 4 — Вороніж; 5 — Глухів; 6 — Гочево; 7 — Олександрівка

стала по-справжньому класичною. Було враховано 630 подібних комплексів з 71 могильника [1], основна частина котрих припадає на територію Новгородської землі та датується XII—XV ст. (Лесман 1981, с. 52). О. П Моця пише про 11 сидячих захоронень на п'яти південноруських некрополях (Київ, Шестовиця, Кветунь, Вороніж, Олександрівка), проте, як і В. В. Сєдов, не перераховує їх (Моця 1990, с. 28). У монографії К. О. Михайлова, присвяченій камерним похованням Давньої Русі, окремо розглядається положення померлих у могилі. В 16 випадках [2], включаючи кілька неочевидних, учений пропонує реконструювати позу небіжчиків як сидячу (Михайлов 2016, с. 73).

Аналізу поховальних пам'яток будь-якої групи має передувати створення їх вичерпної та достовірної вибірки. Нам удалося зібрати інформацію щодо 17 поховань з семи некрополів Південної Русі, здійснених, на думку окремих дослідників, у сидячому положенні (рис. 1). При цьому було враховано не лише розміщення кісткових решток, але й розташування інвентарю, висоту поховальної споруди (за її наявності) та інші фактори. В усіх вказаних комплексах поза похованих реконструюється з різним ступенем достовірності.

Так, при описі деяких захоронень (Кам'янопіль, Глухів [3]) автори розкопок обмежувалися самою лише констатацією сидячого положення померлих (Абрамов 1907, с. 20; Janusz 1913, s. 62; 1918, s. 166—167). К. О. Михайлов припустив, що в такому ж положенні знаходились поховані в київських камерних захороненнях 110 і 112, в основному посилаючись на збережені фотографії (Михайлов 2016, с. 73—74, 204, 205). Таку точку зору підтримав В. Г. Івакін (Ивакин 2011, с. 32). У першому випадку, попри не найкращий стан збереженості кісток і якість самого знімку (рис. 2), варто погодитися з трактовкою К. О. Михайлова. Натомість, у похованні 112 людські рештки справляють

1. До цього переліку потрапили й поховальні комплекси Південної Русі: Київ № 111; Шестовиця № X (42), XXV (110), 78; Олександрівка № 8. Недостатньо документованими Ю. М. Лєсман вважав курган Могиль у м. Глухів і поховання в урочищі Чорні Лози біля с. Вороніж (Лесман 1981, с. 56, 57).
2. У тому числі — поховання 110, 112 і 30/1999 київського могильника I та кургани 42, 61/4, 78 і 110 з Шестовиці.
3. На жаль, нам не вдалося отримати детальної інформації щодо двох сидячих захоронень, розкопаних І. С. Абрамовим біля с. Воронеж, Сумська обл.). Використано лише уривчасті повідомлення з пізніших публікацій. За інформацією, наданою О. Є. Черненко, звіти про ці розкопки свого часу не вдалося знайти і в Науковому архіві Інституту історії матеріальної культури (м. Санкт-Петербург), де вони мають зберігатись.

враження випадкового скупчення. Зокрема, на їх перевідкладений характер вказує розташування нижніх щелеп і хребців. Ще в давнину камера зазнала пограбування; вірогідно, тоді ж, як це часто трапляється, було зміщено з початкового положення кістки похованих.

Окремо варто зупинитися на двох так званих «квазікамерних» захороннях, віднесених нами до числа спірних. Поховання молодої жінки в шестовицькому кургані 100 було здійснене в ямі великих розмірів. Череп і верхні кінцівки зміщені в правий бік, а намисто знайдене праворуч в районі попереку (рис. 3: 1). Подібні деформації є досить характерними для сидячої пози за умови, що внутрішній простір поховальної споруди довгий час залишався не засипаним. Проте, в даному випадку жодних слідів дерев'яних конструкцій зафіксовано не було, а глибина могильної ями становила лише 0,5—06 м (Бліфельд 1958, с. 18—21; 1977, с. 171—172). К. О. Михайлов вийшов із цієї ситуації, охарактеризувавши положення тіла як «напівсидяче» (Михайлов 2016, с. 256). Парне поховання 111 (14/1927) з Києва також здійснене в ґрунтовій ямі. Жіночий кістяк лежав на лівому боці з сильно підігнутими ногами (рис. 3: 2), дуже нагадуючи нижчеописану позу жінки з шестовицького кургану 78. Більшість дослідників підтримали припущення М. К. Каргера, що небіжчицю поховали в сидячому положенні (Каргер 1958, с. 177—178). Як і в попередньому випадку, такому трактуванню дещо суперечить глибина могильної ями, що не перевищувала 0,7 м. Тіло могло бути поміщеним до могили сидячи та зава-

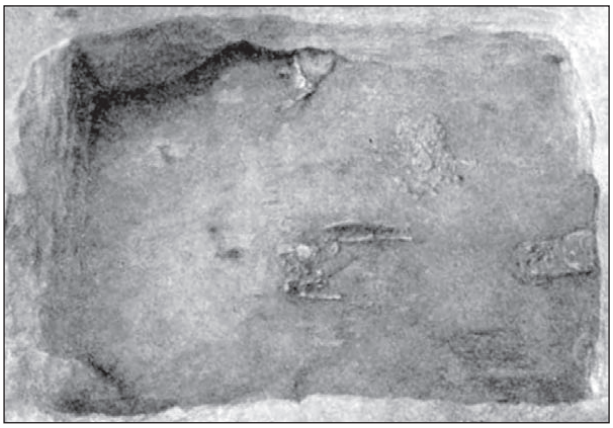

Рис. 2. Київ, поховання 110 (Каргер 1958)

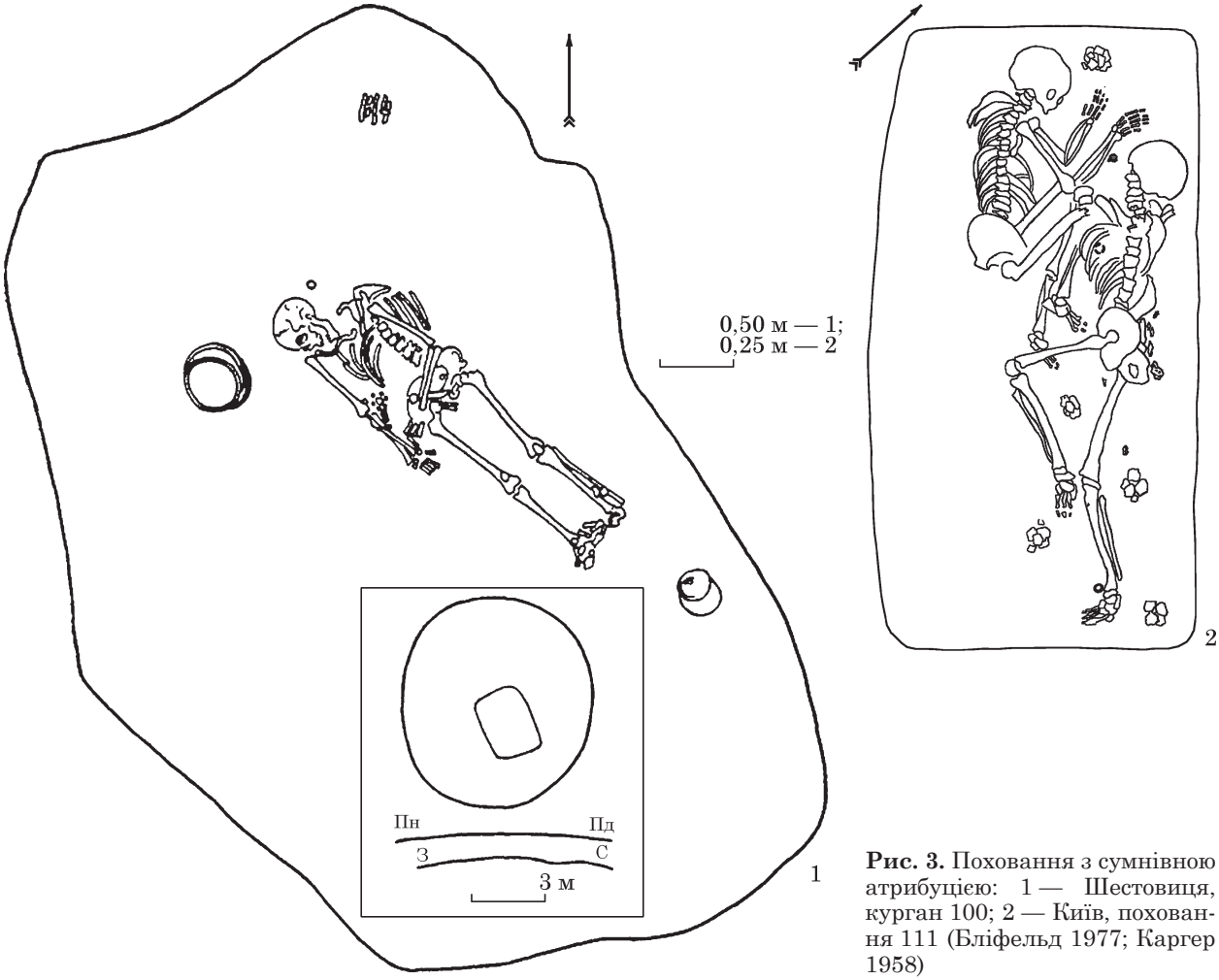

Рис. 3. Поховання з сумнівною атрибуцією: 1 — Шестовиця, курган 100; 2 — Київ, поховання 111 (Бліфельд 1977; Каргер 1958)

литися на бік лише за наявності перекриття вище рівня горизонту. Більше того, Н. В. Хамайко не лише переконливо довела досить пізнє (в межах кінця XII — XIII ст.) датування «поховання 111», але й атрибутувала комплекс як залишки господарської споруди з тілами загиблих під час монгольського розгрому 1240 р. (Хамайко 2016, с. 228).

У деяких інших курганах Шестовиці (№ 42, 61/4, 78, 110), а також — некрополю біля с. Олександрівки, сидяча поза похованих не викликає жодних сумнівів. За припущенням П. С. Рикова, в сидячому положенні було здійснене поховання в розкопаному ним кургані 16 Гочевського могильника. Хоча кістки знайдені в повному безладі, розташування ключиці, ребер і хребців купкою в районі тазу дозволяє погодитись із автором розкопок (Рыков 1912, с. 35—37) [1]. У такій же позі, вірогідно, знаходились померлі в деяких гочевських курганах, розграбованих місцевими селянами (Сосновский 1911, с. 320). Про облаштування київського поховання 125 достеменно майже нічого не відомо, крім західної орієнтації жіночого кістяка [2]. Різняться відомості щодо місцезнаходження деталей одягу та прикрас. Проте, згідно з першими публікаціями В. Б. Антоновича, хрестоподібні підвіски (Антонович 1879, с. 252) та черепаховидні фібули (Антонович 1884, с. 43) були знайдені в районі поясу, що не може бути випадковістю та вірогідно вказує на сидяче захоронення.

Є всі підстави прискати, що сидячого положення небіжчику надавали і в частині кремаційних поховань. Саме в такій позі було спалено знатного руса згідно «Записки» про подорож по Волзі Ахмеда Ібн-Фадлана (Ковалевский 1956, с. 146). Проте, антропологічні аналізи тілоспалень, що дозволили б визначити положення тіл на поховальному кострищі, в Україні зокрема та у Східній Європі загалом почали проводитися лише з десяток років тому (Слободян 2012, с. 169). Дехто з дослідників умовно зараховує до числа сидячих шість кремаційних поховань, розкопаних М. К. Реріхом на сході Новгородської землі (Рерих 1903, с. 33, 36, 40; Лесман 1981, с. 52).

Варіативність у розміщенні людських решток відображає все розмаїття конкретних положень тіл і способів їх фіксації. Вважається, що тілу надавали бажаної пози невдовзі після смерті, оскільки вже за кілька годин наступає трупне задубіння, ознаки якого можуть тривати від трьох до семи діб. Спираючись на розробки А.-С. Грьослунд, К. О. Михайлова та Н. Прайса, можемо виділити чотири основні варіанти взаємного розташування кісткових решток і з певною долею гіпотетичності реконструювати найпоширеніші способи надання тілу сидячого положення.

1) Ноги й таз — у непорушеному стані, ноги випростані; череп і верхня частина кістяка відкинуті вбік у безпорядку. Таке розташування рештки могли отримати лише за наявності всередині поховальної споруди (камерної гробниці) вільного, не засипаного, простору. Небіжчиків саджали безпосередньо на підлогу камери в перпендикулярному положенні, фіксуючи якимось археологічно «невловимим» способом. По мірі розкладання м'яких тканин, верхні частини тіл завалювалися назад. Лише після цього відбувалося поступове заповнення камери землею. Яскравим прикладом подібної деформації є парне поховання з кургану 110 Шестовицького могильника. Верхні частини обох скелетів зазнали сильної руйнації, а черепи опинилися попід стінкою камери, в 1,5 м від тазових кісток. Лише кістки тазу та ніг зафіксовано в непотривоженому стані (Бліфельд 1977, с. 155—157). У похованні 30 з території Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві про сидяче положення небіжчиці можна говорити з огляду на місцезнаходження двох підвісок із зерню в районі тазу. Скелет було частково порушено в пізніші часи, проте стегнові кістки залишилися на звичному місці (рис. 4: 1; Івакін та ін. 1999, с. 5; Івакін, Козюба 2003, с. 40).

2) Ноги випростані, череп і верхня частина кістяка лежать у безпорядку в районі стегон або тазу. Іноді в районі тазу опиняються деталі намиста. Очевидно, поза небіжчиків під час поховальної церемонії в цілому нагадувала попередню, проте під спини були підкладені опори з органічних матеріалів (вірогідно — подушки), які не дозволяли тілу відкинутись назад (Михайлов 2016, с. 74). Згідно «Записці» Ібн-Фадлана, тіло знатного руса посадили на матрац і підперли подуш-

1. За надані архівні матеріали розкопок П. С. Рикова висловлюємо щиру подяку О. Ю. Кононович.
2. Спираючись на рукописний інвентарний опис В. Б. Антоновича та замітку А. Ф. Роговича, Ф. А. Андрощук і В. М. Зоценко взагалі розглядали (і небезпідставно) виявлені в садибі купця Й. В. Марра поховання 117 і 125 як єдиний комплекс (Андрощук 2004, с. 39—40; Зоценко 2009, с. 464—465). В пізніших працях того ж В. Б. Антоновича чоловіче та жіноче захоронення могли бути штучно розділені, що не виглядає дивним, враховуючи методику ведення робіт (Антонович 1879, с. 251—252; 1884, с. 43; 1895, с. 31). Однак, не можна виключати і зворотну ситуацію, за якої речі з розташованих поруч захоронень спочатку були просто перелічені разом, як вважав М. К. Каргер (Каргер 1958, с. 190). Запропонованій Ф. А. Андрощуком і В. М. Зоценком трактовці суперечать знахідки позолочених черепаховидних фібул, котрі, безсумнівно, були атрибутом вільної, високопоставленої жінки. В давньоруських парних захороненнях їх не знаходять (єдиним винятком є досить сумнівне гньоздівське «поховання 97» з розкопок С. І. Сергеєва (Булкин 1982).

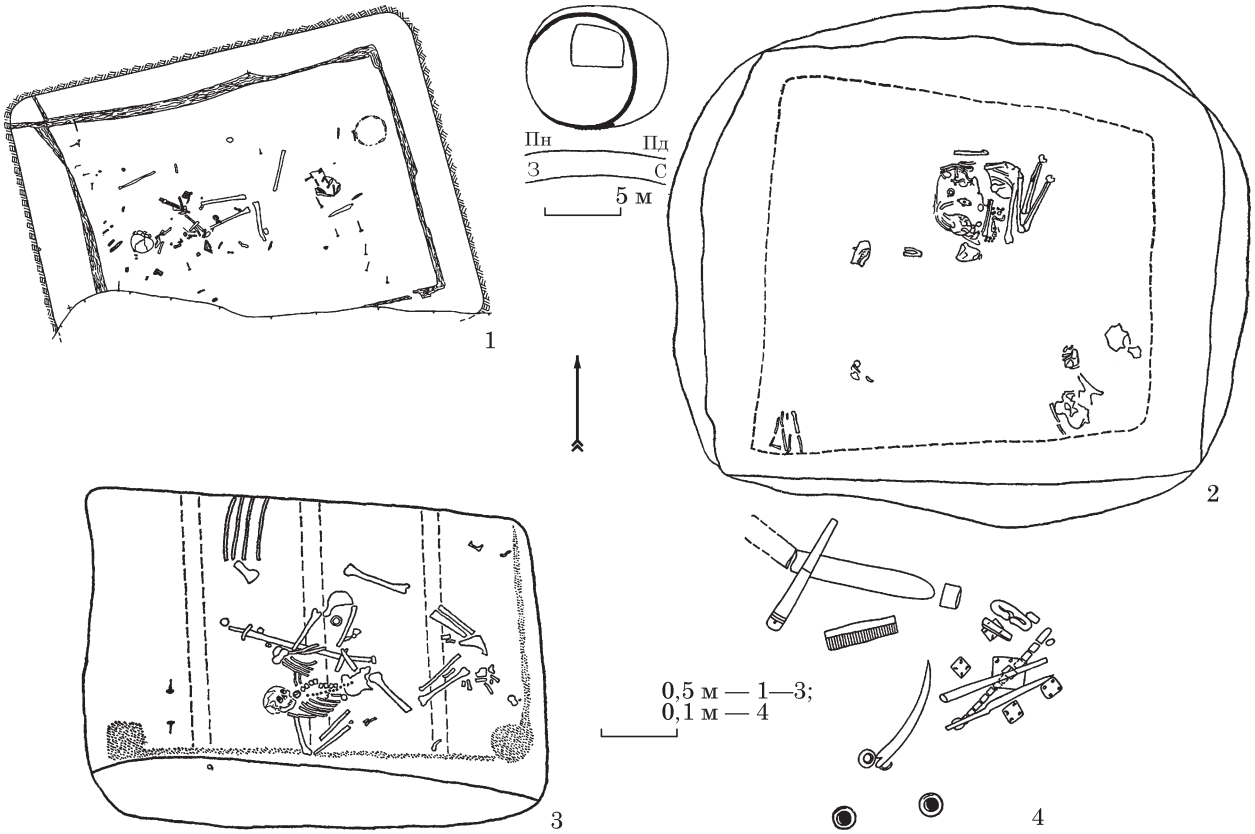

Рис. 4. Сидячі поховання в камерах з території Південної Русі: 1 — Київ, поховання 30/1999; 2 — Шестовиця, курган 78; 3, 4 — Шестовиця, курган 61/4 (3 — план поховання; 4 — розміщення речей в районі тазу померлого; за: 1 — Івакін, Козюба 2003; 2—4 — Бліфельд 1977)

ками (Ковалевский 1956, с. 145). Залишки таких подушок, хоч і не пов'язані із фіксацією тіл померлих, досить непогано зберігаються в камерних похованнях Данії. Найповніше уявлення про ці вироби маємо завдяки знахідці з Маммену: подушка мала шерстяну наволочку розмірами 78 × 28 см, по швах розшиту червоними нитками (Ostergard 1991, 136). По всій підлозі камери з Північного кургану Єллінга було зафіксовано органічну масу, котра, вірогідно, являла собою залишки подушок, набитих пухом та пір'ям. Пухові подушки також знайдені в камерній гробниці 5 південного могильника Хедебю, а незначні залишки пуху чи пір'я — і в деяких інших камерах Південної Скандинавії (Eisenschmidt 1994, s. 35—36). Подушки, чи подібні опори, могли використати і в шестовицькому кургані 42. Нижня частина чоловічого кістяка, включно з тазом, тут лежала випростано, верхня впала на коліна (рис. 5) (Бліфельд 1977, с. 138).

Подібне розміщення кісток зафіксоване в двох курганах Олександрівки, а можливо — й у деяких інших «рядових» похованнях Дніпровського Лівобережжя, розкопаних наприкінці XIX — на початку XX ст. Проте, з огляду на відсутність залишків поховальних споруд, у цих випадках тіла померлих, очевидно, були безпосередньо засипані землею

Рис. 5. Шестовиця, курган 42 (Андрощук, Зоценко 2012)

курганних насипів. Така часткова «консервація» і дозволила керівникам розкопок із упевненістю реконструювати їх початкову позу.

3) Характерним чином зміщено не лише верхню частину скелету, але й кістки ніг

і тазу. Вірогідно, померлих саджали на стілець або крісло. Розкладаючись швидше за дерев'яні меблі, тіла падали назад або вбік. Сидячи на кріслі перебував у своєму кургані «живий мрець» Кар Старий із Саги про Греттіра (ред. Стеблин-Каменский 1976, с. 37). Нерідко подібним чином реконструюють деякі поховання Бірки (Stolpe 1889, c. 461; Gräslund 1980, p. 38; Price 2019, p. 89, 90, 95), щоправда — не завжди достатньо обґрунтовано. В кріслі на човні було здійснене захоронення IX у Венделі (Stolpe, Arne 1912, s. 37). На нашу думку, прикладом сидячого захоронення на стільці є поховання 4 кургану 61 з Шестовиці. Ноги й руки зігнуті в хаотичному порядку, кістки обох лівих кінцівок відсунуті вбік. Зміщеною є і вісь кістяка по відношенню до стінок камери (рис. 4: 3). Бляшки від поясної сумки з відбитками тонкої тканини лежали лицевою стороною донизу (рис. 4: 4). Д. І. Бліфельд слушно вважав, що сумка впала на полу плаща після того, як кістяк розсипався (Бліфельд 1957, с. 45; 1977, с. 153—154), однак для цього вона спочатку мала знаходитися на певній висоті від підлоги. Можна обережно припустити наявність стільця й у київському похованні 110: наскільки можемо судити зі згаданого фотознімку, кістки правої руки опинилися на досить значній відстані від основного скупчення, таз дещо змістився, а ліва нога була припіднята та зігнута в коліні (Каргер 1958, с. 177, рис. 26).

4) Тіло на боці з сильно підігнутими ногами. Кістяки в скорченому положенні (за А.-С. Грьослунд — «поза присідання») в камерах Середньої Швеції зустрічаються найчастіше (Gräslund 1980, p. 37), включаючи знамените «поховання войовниці» Bj 581 з Бірки. Деякі з них лежали на боці з сильно підігнутими ногами. В аналогічній позі виявлено скелет жінки в шестовицькому кургані 78 (рис. 4: 2; Бліфельд 1958, с. 7, табл. XI; 1977, с. 22, рис. 5, 161, 162, рис. 36). За припущенням К.О. Михайлова, перед поховальною церемонією тіло померлої було зв'язано; лише таким чином воно могло завалитися на бік і не розсипатись (Михайлов 2016, с. 76). Про початкову сидячу, а не скорчену, позу свідчить місцезнаходження овальних фібул і деталей намиста в районі попереку.

Варто відразу розподілити південноруські поховання з сидячими мерцями на дві основні групи: камерні та «рядові» інгумаційні на рівні горизонту. Такий підхід дозволить чітко диференціювати розглядувані комплекси не лише за соціальним, але й за хронологічним принципом.

Усі сидячі поховання в камерах зосереджені на некрополях Києва (поховання 110 і 125 за нумерацією М. К. Каргера та поховання 30 з розкопок Михайлівського Золотоверхого собору в 1999 р.) та Шестовиці (кургани 42, 61/4, 78 та 110 за нумерацією Д. І. Бліфельда) — двох пунктів найвищої на півдні Русі концентрації скандинавського етнічного компоненту. Навіть у масштабах цих могильників подібні захоронення вирізняються багатством поховального інвентарю: у кожному з них знайдено від 10 до 18 предметів. Щонайменше двічі траплялися супутні захоронення коней.

Принаймні стільки ж разів були зафіксовані парні поховання. Нині побутує думка, що жінка (вбита рабиня?) в подібних захороненнях сприймалась лише як супутня жертва, фактично — предмет інвентарю (Михайлов 2016, с. 77, 129), в той час як уся церемонія була спрямована на померлого чоловіка. На користь такого трактування виступають матеріали шестовицького кургану 42, де сидячої пози було надано лише чоловічому тілу. В такому ж положенні (чоловік — сидячи, жінка — лежачи) були поховані знатний рус і його рабиня під час церемонії, свідком якої став Ібн-Фадлан (Ковалевский 1956, с. 146). Про залежне становище жінок свідчать і інші парні захоронення в камерах. В усіх шестовицьких похованнях цього типу чоловік «обіймав» жінку, яку завжди поміщали ліворуч від нього, на що звернув увагу ще П. І. Смолічев (Смолічев 1931, с. 58). В похованні 644 (Arbman 1943, p. 221), а можливо — і 834 (Price 2019, p. 90, 91, fig. 3.10) з Бірки чоловік сидів на кріслі чи стільці, а жінка — в нього на колінах. У трьох південноруських похованнях (Київ № 125, 30/1999; Шестовиця № 78) виявлено одиничні сидячі захоронення жінок. Вільний статус небіжчиць засвідчено знахідками овальних фібул, які практично не трапляються в парних захороненнях, і скринь. Київське поховання 110 належало хлопчику-підлітку.

Усі кістяки орієнтовані головами на захід (включно з сезонними відхиленнями), що загалом характерно для більшості давньоруських камерних поховань (Михайлов 2016, с. 73). Проте, в даному випадку більш доцільним буде формулювання «обличчям на схід». Така орієнтація є типовою і для сидячих поховань Скандинавії (Gräslund 1980, p. 39; Price 2019, p. 90, 95).

Аналіз речового набору камерних поховань у сидячому положенні дозволяє зробити ряд узагальнень, важливих для реконструкції етносоціальної належності небіжчиків. Так, усі чоловічі та парні захоронення містили предмети озброєння чи їх символи, причому тричі — цілі набори зброї, включаючи клинкову (Шестовиця № 42, 61/4, 110). Серед інших воїнських атрибутів — сумки-ташки (Шестовиця № 42, 61.4) та ріг для пиття (Шестовиця № 110). Соціального навантаження набувало поміщення до могили відер

(Київ № 110, 30/1999; Шестовиця № 61/4, 78) і скринь (Київ № 30/1999, Шестовиця № 78). У переважній більшості поховальних камер представлені різноманітні предмети скандинавського походження: черепаховидні (овальні) фібули, скрамасакс, ланцетовидні вістря стріл і спису, наконечники піхов у стилі Borre, підвіска в тому ж стилі, щитовидна підвіска, дві підвіски, декор яких імітує стиль Terslev, кістяне зооморфне вістря, кістяні накладки з орнаментом у стилі Mammen, окуття ритону. Деякі з цих речей — овальні фібули та речі культового призначення (ритон, підвіски-амулети, можливо — кістяне вістря та гральний набір) — відносяться до числа етновизначальних (Клейн, Лебедев, Назаренко 1970, с. 232; Авдусин 1974, с. 77). В чотирьох захороненнях виявлено арабські дирхеми; в одному знайдено терези (Київ № 110). Хоча всі дирхеми датуються не пізніше першої чверті X ст., за сукупністю речового набору більшість розглядуваних поховань тяжіє до середини — другої половини цього століття (Зоценко 2009, с. 466; Михайлов 2016, с. 148—149, 151—152). Звертають на себе увагу часті знахідки предметів, котрі прийнято пов'язувати з християнським культом: хрестоподібних підвісок (Київ № 125, Шестовиця № 78), хрестоподібної накладки (Київ № 110), дирхему з прокресленим хрестом (Київ № 110), шматка воску (Шестовиця № 42).

Підмічені закономірності знаходять підтвердження і серед матеріалів аналогічних захоронень Північної Русі (Гньоздово, Псков, Тімерьово). Отже, люди, поховані в камерах у сидячій позі, належали до найзаможнішого прошарку так званого «дружинного» середовища. Всіляко підкреслювалась їхня безпосередня причетність до військової справи та торгівлі. Поховані користувалися широким асортиментом речей скандинавського кола, а їх оточення здійснювало поховальну церемонію у повній відповідності до норманської традиції. Сама сидяча поза, втім, сприймалась як соціальний маркер, а не релігійний канон, про що переконливо свідчить як відносно незначна кількість подібних комплексів (близько 16 % від загального числа південноруських камер), так і часті знахідки християнських символів.

Матеріали сидячих поховань здатні надати цінну інформацію стосовно конкретної «відправної точки», малої батьківщини окремих представників скандинавського контингенту. В літературі часто висловлювалася думка щодо недооціненості датського вектору ранніх русько-скандинавських відносин (Кирпичников та ін. 1980, с. 31; Недошивина, Фехнер 1985, с. 112, 114; Авдусин, Пушкина 1989, с. 202—204). Проте, на території Данії поховання в сидячому положенні досі достовірно не зафіксовані (Eisenschmidt 1994, s. 36), що не може пояснюватися виключно незадовільною збереженістю кісткових решток. К. О. Михайлов убачав найближчі аналогії давньоруським сидячим захороненням у камерах серед матеріалів середньошведських могильників Бірка і Вендель (Михайлов 2016, с. 75). Як зазначалося на початку статті, в камерних гробницях Бірки сидяча поза небіжчиків цілковито переважає. Причому особливо характерною вона стає на пізньому етапі функціонування пам'ятки (880—970-і рр.), синхронному добі формування Давньоруської держави (Gräslund 1980, p. 38). Шестовицькі поховальні камери зближають із Біркою і деякі специфічні конструктивні риси, такі як наявність ґрунтових платформ для кінських захоронення (кургани 36, 98; Бібіков 2020а).

На противагу камерним, усі «рядові» поховання в сидячій позі локалізуються в периферійних районах Південної Русі: у верхів'ях Західного Бугу (Кам'янопіль), Середньому Подесенні (Вороніж, Глухів), Посейм'ї (Олександрівка) та верхів'ях Псла (Гочево). Більше половини комплексів розташовані в межах могильників роменської культури.

Вірогідно, всі захоронення здійснені на рівні денної поверхні та, як правило, безпосередньо перекриті курганними насипами. Дещо осібно від основної групи слід, вочевидь, розглядати захоронення біля с. Кам'янопіль на Львівщині, здійснене в труні. За свідченнями автора розкопок А. Шнайдера, «напівсидяча» поза похованої в цьому разі була викликана недостатніми розмірами домовини (Janusz 1913, s. 62; 1918, s. 166—167). Враховуючи незвичне положення тіла, дехто з сучасних археологів навіть схильний трактувати даний комплекс як камерну гробницю (Ляска 2013, с. 184). Така інтерпретація виглядає малоймовірною, проте певні впливи камерного обряду виключати не слід, враховуючи близьке розташування Плісненського археологічного комплексу.

Як і в камерних гробницях, переважає орієнтація обличчям на схід. Проте, складається враження, що даному обрядовому елементу не надавали важливого значення: також зустрічаються випадки захоронення обличчям на захід (Кам'янопіль) і південь (Глухів). Інвентар представлений найпростішими особистими прикрасами та знаряддями праці. При цьому, в жодному похованні не знайдено більше чотирьох подібних предметів, а два захоронення взагалі були безінвентарними. Навряд-чи буде помилкою пов'язати дані комплекси з місцевим слов'янським населенням, найширшими його верствами. Можна здогадуватися, що населення це надавало сидячій позі померлого схожого семантичного значення, що і скан-

динави (символу домінуючого положення), проте сприймало її «вирвано з контексту».

На вторинний характер «рядових» сидячих захоронень по відношенню до камерних вказує відносна хронологія обох груп поховань. Попри відсутність вузько датованих предметів інвентарю, більшість «рядових» комплексів можемо орієнтовно віднести до кінця X — першої половини XI ст. — періоду повсюдної зміни кремації інгумацією. Так, на Олександрівському могильнику, крім двох указаних «сидячих» інгумаційних захоронень, виявлено лише типові роменські трупоспалення в урнах, в урочищі Чорні лози у Воронежі обидва обряди представлені порівну, а в Кам'янополі друге розкопане поховання було здійснене за обрядом часткової кремації. Саме початковим етапом християнізації доцільно було б пояснити неканонічне положення мерців, однак про це мова піде нижче.

Певного розповсюдження розглядуваний звичай отримав і в суміжних давньоруських регіонах. Концентрація сидячих поховань кінця X — XI ст. спостерігається у Могильовському Подніпров'ї. Тут виявлено щонайменше дев'ять таких захоронень на п'яти курганних могильниках (Лудчиці, Димово, Новий Бихів, Есьмони, Студьонка). Відмічена орієнтація обличчям на схід або на південь; не менше п'яти захоронень належали жінкам різного віку. Важливо відмітити, що в переважній більшості випадків тіла поміщено до наземних зрубів — «теремків». За нашим переконанням, подібні споруди варто розцінювати як місцевий різновид квазікамер — ще одного з проявів трансформації скандинавської поховальної традиції. При цьому, матеріал в цілому характерний для рядових поховань радимичів і дреговичів (включаючи етновизначальні прикраси), хоча в кургані 2 біля Нового Бихова при жіночому кістяку виявлено залишки шовкової матерії. Сучасні білоруські дослідники відмічають у поховальному обряді поєднання скандинавських і слов'янських традицій (Авласович 2015a, с. 55—59; 2015b, с. 112—118).

Левова доля давньоруських сидячих поховань — понад півтори тисячі — припадає на територію Іжорського плато. Вчені схильні пов'язувати поширення даної поховальної традиції з масовим переселенням у регіон слов'янського населення в останній чверті XII ст. (Павлова 2012). За Ю. М. Лесманом, сформувалась ця традиція дещо раніше в східних районах Новгородської землі (Лесман 1981, с. 55). В пізніших працях, спираючись на результати нових археологічних досліджень, учений дійшов висновку щодо спадковості сидячих поховань у камерах, пов'язаних із норманським обрядом, і «класичних давньоруських». Нова східнослов'янська верхівка XI ст. намагалась наслідувати соціально престижні елементи обряду (Лесман 1997).

Доволі очевидно, що і частина південноруського населення сприймала сидячі поховання попередньої епохи подібним чином. В XI ст. відбулася рецепція даного звичаю, в той час, як у самій Скандинавії сидячі поховання вже розцінюються як анахронізм (Лесман 2014, с. 81). Дана схема цілковито вписується в логіку розвитку давньоруського поховального обряду X—XI ст. Аналогічним чином, скандинавська ідея поховальної камери — «будинку мертвих» — у середовищі нової давньоруської еліти кінця X ст. отримала «друге дихання» у поєднанні з християнськими канонами (так звані «квазікамери» чи «камери-наслідування»).

Хоча розглядуваний звичай, безсумнівно, виник в язичницькому середовищі, немає жодних підстав сумніватися в християнській належності «рядових» сидячих захоронень. Християнськими слід вважати і частину камерних поховань X ст., у тому числі — здійснених у сидячому положенні (Бібіков 2020b, с. 70, 76). В цілому, така поза не виступала всупереч новому канону. Можна згадати хоча б нечисленні випадки поховання візантійських церковних ієрархів та імператорів сидячими на престолі або троні (Голубинский 1903, с. 218—220, 562—563). На думку Ф. В. Успенського, подібні випадки пов'язані з ідеєю тотожності земного та воскреслого тіла: навіть після смерті володар повинен був знаходитися в позі, належній його титулу або сану (Успенский 2002, с. 185—186). Нарівні з «гнучкістю» візантійського канону, Ю. М. Лесман пояснював довге побутування даного звичаю банальною недостачею вихованих у грецькій церковній традиції священників, що особливо далося взнаки на півночі Русі (Лесман 2014, с. 81).

Отже, сидяча поза небіжчиків у контексті поховального обряду Південної Русі X—XI ст. несла виключно соціальне навантаження. На першому етапі звичай ховати мертвих у такому положенні достовірно пов'язаний лише з одним поховальним обрядом — інгумацією в камерних гробницях. Носіями цього звичаю виступали етнічні скандинави із числа найзаможніших поплічників київських Рюриковичів (не виключено — і заїжджих купців). Інша група сидячих захоронень суттєво відрізняється як у соціальному, так і в хронологічному плані. Вона пов'язана з намаганням рядового слов'янського населення відтворити окремі риси престижного «дружинного» обряду. Таким чином, сама по собі сидяча поза не може маркувати етнічне походження та соціальний статус небіжчика; для подібних висновків необхідний диференційований підхід і аналіз усієї сукупності обрядових елементів.

Додаток

КАТАЛОГ ПОХОВАНЬ У СИДЯЧОМУ ПОЛОЖЕННІ З ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ РУСІ

1. Кам'янопіль, б/№. «В дубовій скрині» (труні?) знайдено жіночий кістяк «у напівсидячому положенні», повернутий головою на схід. «Скриня», збита чотирма цвяхами, була значно коротшою за скелет. Інвентар: бронзовий перстень на пальці правої руки (Janusz 1913, s. 62; 1918, s. 166—167).

2. Київ I, поховання 110. Поховальна споруда у вигляді зрубу (3 × 2 × 1,15 м) мала дощату підлогу. Стіни з колод збереглися на висоту дев'яти вінець. Серед матеріалів розкопок збереглось багато залізних цвяхів, на думку М.К. Каргера, пов'язаних із влаштуванням дерев'яного перекриття (про «завалену стелю» писали і в київській пресі). На дні камери лежав кістяк хлопчика-підлітка головою на північний захід (на думку К. О. Михайлова — в сидячому положенні). Інвентар: на грудях — два срібних дирхеми-підвіски (299/911—912 р.; на одному було продряпано хрест із трьома поперечинами) та хрестоподібна накладка; в ногах — залізні обручі від двох відер; ліворуч від кістяка, попід стінкою камери, — три глиняних горщики, в одному з яких — кістяна ложка з плетеним орнаментом і кільцем для підвішування; ліворуч від скелету — набір зі 157 астрагалів для гри в бабки (на деяких продряпано орнамент, а деякі залиті свинцем); в заповненні — залізний ніж з кістяною колодкою, бронзова підковоподібна фібула, мініатюрна залізна сокирка, два мініатюрних оселка, бронзове коромисло від терезів, два срібні ґудзики, фрагмент кістяного гребеня, кістяна «свистулька» (юрок?), інші кістяні предмети, три просвердлених вепрячих ікла, багато раковин unio з отворами для підвішування (Вельмин 1910, с. 138; ИАК 1909, с. 128—129; Каргер 1958, с. 175—176; Михайлов 2016, с. 204.).

3. Київ I, поховання 30/1999 в садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря. В могильній ямі (2,75 × 2,15 × 0,85 м), орієнтованій за віссю захід—схід, виявлено рештки камери (2,25 × 1,75 м). Камеру зведено «в обло» з дощок шириною 0,1—0,12 м з виступаючими на 0,2 м кінцями. Дно викладене поперечними дошками шириною близько 0,15 м. Знахідки близько 20 цвяхів, котрі лежали переважно смугами вздовж західної та східної стінок, на думку авторів розкопок, свідчать про наявність двох поперечних брусів, що утримували перекриття камери. Скелет дівчинки 11—12 років знайдений у центрі камери головою на захід у переміщеному стані; на думку К. О. Михайлова, зруйнована верхня частина кістяка та знахідка деталей намиста в районі тазу свідчать про сидяче положення небіжчиці. Поховання пограбоване ще в давнину (?). Інвентар: в районі тазу — дві сканні круглі підвіски; на пальцях правої руки — три срібні перстні; ліворуч від кістяка — ще один перстень і набірний односторонній кістяний гребінь із залишками футляру; біля західної стінки камери — уламки залізних пластин дерев'яної скрині; попід західною стінкою камери — залізні деталі відра, невеликий залізний ключ і ніж (Івакін та ін. 1999, с. 5; Івакін, Козюба 2003, с. 40—41; Михайлов 2016, с. 210.).

4. Київ II, поховання 125. В ґрунтовій могилі, облаштування якої не описане, виявлено кістяк західної орієнтації. Ф. А. Андрощук і В. М. Зоценко вважали поховання 117 і 125 єдиним комплексом. Інвентар: в районі плечей — 2 срібні позолочені овальні фібули; біля шиї — 2 срібні хрестовидні підвіски (за іншими даними, овальні фібули та хрестовидні підвіски знайдено в районі поясу, що може вказувати на сидяче положення небіжчиці) та намисто з 6 скляних і 1 пастової намистин і підвіски-дирхему (142/759—760 р.); біля черепу — 4 срібні та 1 золота сережки з напускними кришталевими, пастовими або скляними намистинами; в районі попереку — точильний брусок з отвором (Антонович 1879, с. 251—252; 1884, с. 43; Каргер 1958, с. 210—211; Андрощук 2004, с. 39—40; Зоценко 2009, с. 464—466).

5. Шестовиця, курган 42 (X/1925). d = 13,4 м; h = 1,8 м. Могильна яма (4—4,2 × 3,2—3,35 × 1,1 м) прямокутної форми була орієнтована за віссю північний захід — південний схід. В її заповненні смуги зотлілого дерева шириною 0,1—0,15 м — залишки стін поховальної камери (3,15 × 2,5 м). Дно камери було вкрите суцільним прошарком зотлілого дерева. Майже в центрі камери виявлено кістяк чоловіка, похованого в сидячому положенні (верхні частина скелету впала на коліна) обличчям на північний схід. Нижня частина кістяка, від тазу до ступень, випростана. Лівою рукою чоловік обіймав жінку, скелет якої знаходився у випростаному стані головою на південний захід; руки витягнуті вздовж тіла. В ногах небіжчиків лежав кістяк коня, загнузданого та осідланого, з підігнутими ногами, головою на південний схід. В його черепі містився округлий отвір, очевидно — від удару списом. В 1,4 м на північний захід від правої ступні чоловіка — черепи сині та барана. Інвентар: на кістяках і біля них — залишки шерстяної тканини зі слідами нашитих бляшок, залишки шовкової тканини з двома пришитими бронзовими ґудзиками, 43 бронзових ґудзиків, поясний набір із бронзи (ліровидна пряжка, 21 бляшка, 9 наконечників, 4 овальних кільця); біля правого стегна чоловічого кістяка — бронзові прикраси сумки-ташки (21 бляшка різних типів, наконечник ремінця і 2 круглих кільця для підвішування); у сумці — залізний ніж, кістяний гребінець із залишками кістяного футляру; у південно-східній частині камери, в головах померлих — залізний меч із бронзовим прорізним наконечником піхов, 2 кістяні платівки від луки сідла з орнаментом у стилі Mammen, 2 залізних стремені, залізна підпружна пряжка; ближче до центру камери — залізний ланцетовидний наконечник списа, 4 кістяні накладки на лук, фрагменти залізної оковки сагайдака з 13 цілими та 5 фрагментованими залізними вістрями стріл, залізні вудила з псаліями та кільцями на кінцях, ще 2 залізних стремені, невиразні залізні фрагменти від вузди чи сідла, 2 залізні ножі; у південному куті — шматок воску (Смолічев 1931, с. 59—64; Бліфельд 1977, с. 138—141).

6. Шестовиця, курган 61 (52/1957), поховання 4. d = 21 × 7 м, видовжений за віссю захід—схід; h = 0,4 м. Під насипом виявлено чотири захоронення. Поховання 4 містилося в східній частині кургану. Могильна яма (по верху — 3 × 2 м), прямокутна з заокругленими кутами, була орієнтована за віссю захід—схід. Уздовж південної стінки простежено материкову приступку шириною 0,3—0,5 м, висотою 0,6 м. По стінах ями збереглися рештки стін поховальної камери з горизонтальних дощок. У південно-західному та південно-східному кутах камери були помітні сліди зотлілих вертикальних стовпів діаметром 0,2 м. На дні зафіксовано суцільний прошарок струхлявілого дерева — рештки дощатого накату підлоги. Фіксувався він на трьох поперечних лагах, від яких збереглися рівчаки шириною 0,1—0,15 м. Крім того, зафіксовано залишки перекриття з поперечних дощок, скріплених загнутими залізними цвяхами, виявленими на дні ями: три — біля південно-західного кута, два — поблизу північно-східного, один — у південно-східному. Довжина цвяхів від шляпки до місця згину становила 4 — 5 см, що має відповідати товщині

дощок. У південно-східній частині камери зафіксовано дещо порушений кістяк чоловіка 45—55 років, головою на захід. Кістки лівої руки та лівої ноги відкинуті вбік, ноги зігнуті й підняті колінами догори. В ногах небіжчика лежали три уламки кісток великої копитної тварини. Інвентар: ліворуч уздовж тулубу — залізна шабля з залізним наконечником піхов і кільцями для підвішування, невелика бронзова пряжка; на грудях — 26 бронзових ґудзиків; на лівому плечі — залізна підковоподібна фібула з закрученими кінцями; ліворуч в районі поясу — залишки шкіряної сумки-ташки з бронзовим окуттям (17 блях різних типів, наконечник ремінця та два кільця для підвішування); над ними (в сумці) — зооморфне вістря з рогу косулі з бронзовим кільцем для підвішування, залізне шило з кістяною ручкою і кістяним футляром, кістяний односторонній гребінець, залізне калачевидне кресало з кременем, невеликий точильний брусок, чотиригранний залізний стрижень і лісовий горіх; біля лівого стегна — залізний ніж; біля північної стіни камери — масивна залізна сокира та залізні обручі та дужка від відра; біля південної стіни — роздавлена мушля; в одному з рівчаків від лаг — пірофілітові пряслице (Бліфельд 1957, с. 38—39, 42—47; 1977, с. 150—155).

7. Шестовиця, курган 78 (56/1958). d = 8—9 м; h = 0,3 м. На рівні материка зафіксовано рівчак діаметром 4 м, шириною 0,1—0,15 м, такої ж глибини, центр якого знаходився західніше геометричного центру насипу. В північно-східній частині кургану виявлено могильну яму неправильної прямокутної форми (3,4 × 3 × 1,95 м). Вздовж стін ями простежено смуги зотлілого дерева — залишки дощатої поховальної камери (2—2,5 × 2 м). Збереглися рештки перекриття з поперечних дощок, місцями — обвуглених. Очевидно, накат підпалили і до повного прогорання засипали курганним насипом. У північній частині ями виявлено кістяк жінки в скорченому стані, на правому боці, з сильно підігнутими ногами. Небіжчицю поховали в сидячому положенні обличчям на схід. Інвентар: між поясом і колінами — 2 бронзові з позолотою черепаховидні фібули, маленька срібна підковоподібна фібула з завитими кінцями, намисто (срібна хрестовина підвіска, срібна ажурна підвіска в стилі Borre, срібна кругла підвіска у вигляді «сегнерова колеса», срібна кругла підвіска з філігранню та зерню, 30 намистин: 12 кришталевих кулястих, 3 реберчатих великих, 2 реберчатих малих, 3 сердолікових призматичних, 1 циліндрична, 1 багатогранна і 8 пастових, 4 стулки шкаралупок від горіхів); поблизу кістяка — бронзовий перстень зі щитком, фрагмент кістяного гребінця з рештками кістяного футляру, уламок залізного ножа, шматок позументної стрічки; біля черепа — невеликий роздавлений горщик без орнаменту; в південно-західному куті — залізні обручі від відра, окуття скрині, уламки пряжки, залишки скляної посудини; в південно-східному куті — два роздавлених горщики та кістки бика (Бліфельд 1958, с. 3—9; 1977, с. 160—163).

8. Шестовиця, курган 110 (XXV/1927). d = 15,6 м; h = 1,35 м. В насипу траплялися кістки тварин і фрагменти кераміки. Прямокутна в плані могильна яма (4,45 × 3,5 × 1,4 м; по дну — 3,6—3,7 × 2,5 м) орієнтована за віссю північний захід — південний схід. Уздовж північно-східної стінки ями, в 0,15 м від неї, збереглись залишки дерев'яної стінки поховальної камери завтовшки 0,1 м. В камері виявлено кістяки чоловіка та жінки ліворуч від нього, головами на північний захід. Верхні частини кістяків зазнали сильної руйнації. Обидва черепи виявлено біля північно-західної стінки могильної ями, в 1,5 м від тазових кісток: чоловічий — приблизно посередині стінки, жіночий — в 0,7 м від нього. Лише тазові кістки та нижні кінцівки зафіксовано в непорушеному стані. Автор розкопок П. І. Смолічев дійшов висновку, що люди були поховані в сидячому положенні, а чоловік лівою рукою обіймав жінку. Вздовж південно-східної стінки ями, в ногах похованих, виявлено скелет осідланого та загнузданого коня — на правому боці, головою на південний захід. У західному куті камери фіксувалися окремі тваринні кістки. Інвентар: уздовж правої ноги чоловічого кістяка — меч із бронзовим прорізним наконечником від піхов; ліворуч від тазу — скрамасакс із дерев'яним руків'ям, бронзовим наконечником піхов і подвійною бронзовою бляхою для підвішування; в північно-західній частині ями (очевидно — за спиною чоловіка) — 4 довгі кістяні пластини від луку, залишки сагайдака з кількома фрагментованими та цілими (одне — ланцетовидне, одне — листовидне, два кістяних) вістрями стріл, кубок для пиття з турячого рогу зі срібним окуттям і залізна кільцевидна фібула; в районі шиї жіночого кістяка — намисто (підвіска-дирхем 895/896—913/914 рр., 48 скляних, 32 скляних посріблених, 12 скляних позолочених і 4 срібних плетених намистин); на пальці правої руки — масивний срібний перстень зі щитком; між людськими черепами — роздавлений горщик; між лівою ступнею жінки та кістяком коня — 40 бронзових бляшок; при кінському скелеті — 2 кістяні пластини від луки сідла, залізна підпружна пряжка, 2 залізних стремені та залишки вузди (3 залізних кільця і стрижень із залишками обойми); в заповненні ями — 2 залізних ножі (Бліфельд 1977, с. 155—157).

9. Глухів, курган 17. Знайдено кістяк людини надзвичайно поганої збереженості у сидячому положенні. Череп лежав обличчям на південь. Інвентар відсутній (Абрамов 1907, с. 20).

10. Гочево, курган 16. d ≈ 7,5 м; h ≈ 1,2 м. На рівні давнього горизонту виявлено скелет головою на захід із певним відхиленням на північ. Кістки перебували поза анатомічним порядком: череп відкинуто вбік на північний захід зубами догори, на ньому лежала лопатка; ліва ключиця, ребра та хребці лежали купкою (як горизонтально, так і вертикально) в районі тазу, котрий зміщений ліворуч; нижня щелепа знаходилась під правою плечовою кісткою; ліве стегно лежало на тазі перпендикулярно до вісі кістяка, праве — на звичному місці; на місці лівого стегна — кістки рук; поруч із правою гомілкою — плечові кістки; п'яткові кістки та фаланги пальців ніг — між колінами. За припущенням П.С. Рикова, поховання здійснене в сидячому положенні. Інвентар: залізний ніж із кільцем на руків'ї, уламок ще одного ножа та залізна платівка; в ногах — мідне скроневе кільце (Рыков 1912/116, с. 35—37).

11, 12. Олександрівка, кургани б. №. У двох курганах на рівні горизонту було поховано по одному кістяку в сидячому положенні: ноги випростано, руки складено на стегнах, у той час як череп, хребці та кістки тазу розташовувалися купою Обидва поховання орієнтовані обличчям на схід. В одному з них виявлено фрагменти кераміки, ніж і пряжку, інше виявилося безінвентарним (Самоквасов 1908, с. 212).

ПОХОВАННЯ ІЗ СУМНІВНОЮ АТРИБУЦІЄЮ

13. Шестовиця, курган 100 (65/1958). d = 6—7 м; h = 0,6 м. У північно-східній частині кургану виявлено могильну яму неправильної підпрямокутної форми (3 × 2 × 0,5—0,6 м), орієнтовану за віссю північний захід — південний схід. У північно-східній частині ями, під невеликим кутом відносно її стінок, виявлено кіс-

тяк молодої жінки головою на північний захід. Череп і кістки рук зміщені вправо; ліва рука, зігнута в лікті, лежала на тазових кістках. За К. О. Михайловим, поховання було здійснене в положенні напівсидячи. У північно-східному куті могильної ями знайдене скупчення пташиних кісток. Інвентар: праворуч біля поясу — намисто (підвіска-дирхем 282/895—896 р., 3 срібні з зерню, 3 пастові, 1 кришталева та 1 сердолікова намистини), залізний ключ із поперечною борідкою та кістяна трубочка з двома отворами (свистулька?); на тазових кістках — залізний ніж і масивне бронзове кільце (для підвішування ножа?); праворіч від черепа — залізні обручі та дужка відра; ліворуч біля черепа — невеликий камінчик; в ногах — гончарний горщик (Бліфельд 1958/12, с. 18—21; 1977, с. 171—172; Михайлов 2016, с. 256).

ЛІТЕРАТУРА

Абрамов, И. С. 1907. *О раскопках в Черниговской губ.* Научный архив ИИМК РАН, ф. 1, д. 54.

Авдусин, Д. А. 1974. Скандинавские погребения в Гнёздове. *Вестник МГУ. История*, 1, с. 74-86.

Авдусин, Д. А., Пушкина, Т. А. 1989. Три погребальные камеры из Гнёздова. В: Кобрин, В. Б. (ред.). *История и культура древнерусского города.* Москва: МГУ, с. 190-205.

Авласович, А. М. 2015a. Исследование сидячего погребения радимичанки в курганном некрополе у д. Студёнка Быховского района. В: *Быховские краеведческие чтения. IV научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня начала Первой мировой войны, 30 декабря 2014 г., г. Быхов*. Быхов, с. 54-60.

Авласович, А. М. 2015b. «Сидячие» погребения курганных некрополей Могилевского Поднепровья в восточноевропейском контексте. *Вестник Полоцкого государственного университета*, Серия А, с. 111-120.

Андрощук, Ф. 2004. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева. *Ruthenica*, III, с. 7-47.

Андрощук, Ф., Зоценко, В. 2012. *Скандинавські старожитності Південної Русі: каталог.* Париж: ІА НАН України.

Антонович, В. Б. 1879. Археологические находки и раскопки в Киеве и в Киевской губернии в течение 1876 г. *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*, 1, с. 244-261, 282.

Антонович, В. Б. 1884. О древнем кладбище у Иорданской церкви в Киеве (о результатах раскопок, произведенных в северном углу города Киева. *Труды IV Археологического съезда в Казани*, I, с. 42-44.

Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии.* Приложение к 15 т. «Древности». Москва. Типография М.Г. Волчанинова.

Бібіков, Д. В. 2020a. Конструктивні особливості камерних поховань доби вікінгів у Середньому Подніпров'ї. *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 294-299.

Бібіков, Д. В. 2020b. Релігійна належність давньоруських камерних поховань. *Археологія*, 1, с. 69-79.

Бліфельд, Д. І. 1957. *Звіт про археологічні дослідження у с. Шестовиці в 1957 році.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/14.

Бліфельд, Д. І. 1858. *Звід про археологічні дослідження Шестовицького могильника у 1958 році.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1858/12.

Бліфельд, Д. І. 1977. *Давньоруські пам'ятки Шестовиці.* Киев: Наукова думка.

Булкин, В. А. 1982. «Курган 97» из раскопок С. И. Сергеева в Гнёздове. В: Столяр, А. Д. (ред.). *Северная Русь и её соседи в эпоху раннего средневековья.* Ленинград: ЛГУ, с. 138-142.

Вельмин, С. П. 1910. Археологические изыскания Археологической комиссии в 1908 и 1909 гг. на территории древнего Киева. *Военно-исторический вестник*, 7—8, с. 121-153.

Голубинский, Е. Е. 1903. *История канонизации святых в Русской Церкви.* Москва: Университетская типография.

Зоценко, В. Н. 2009. Киевский некрополь II: место в исторический топографии города, типология инвентаря, хронология. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А., Мусин, А. Е. (ред.). *Славяно-русское ювелирное дело и его стоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Галины Фёдоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.).* Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 455-477.

ИАК… 1909. *Известия Императорской археологической комиссии за 1908 г.* Прибавления к Вып. 32.

Ивакин, В. Г. 2011. Киевские погребения X века. *Stratum plus*, 5, с. 1-44.

Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Козюба, В. К., Поляков, С. Є., Чміль, Л. В. 1999. Дослідження на території Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1998—1999 рр. *Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр.*, с. 4-6.

Івакін, Г. Ю., Козюба, В. К. 2003. Нові поховання X—XI ст. Верхнього Києва (з розкопок Архітектурно-археологічної експедиції 1997—1999 рр.). В: Толочко, П. П. (ред.). *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—IX ст.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 38-50.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев.* I. Москва; Ленинград: АН СССР.

Кирпичников, А. Н., Лебедев, Г. С., Булкин, В. А., Дубов, И. В., Назаренко, В. А. 1980. Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского государства на современном этапе археологического изучения. *Краткие сообщения Института археологии*, 160, с. 24-38.

Клейн, Л. С., Лебедев, Г. С., Назаренко, В. А. 1970. Норманские древности Киевской Руси на современном этапе археологического изучения. *Труды Ленинградского отделения ИА АН СССР*, 11: Исторические связи Скандинавии и России IX—XX вв., с. 226-252.

Ковалевский, А. П. 1956. *Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Статьи, переводы и комментарии.* Харьков: ХГУ.

Лесман, Ю. М. 1981. О сидячих погребениях в древнерусских могильниках. *Краткие сообщения Института археологии*, 164, с. 52-58.

Лесман, Ю. М. 2014. Скандинавский компонент древнерусской культуры. *Stratum plus*, 5, с. 43-93.

Лесман, Ю. М., Олейников, О. М. 1997. Квазикамерное погребение в могильнике Струйское на Верхней Волге и проблема происхождения древнерусских сидячих погребений. В: *XIII конференция по изучению истории, экономики, лит-ры и языка сканд. стран и Финляндии. Тезисы докладов.* Москва; Петрозаводск: Институт истории СССР, с. 180-183.

Ляска, В. 2013. Поховальні комплекси княжої доби у верхів'ях Західного Бугу. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 17, с. 169-192.

Михайлов, К. А. 2016. *Элитарный погребальный обряд Древней Руси.* Санкт-Петербург: Бранко.

Моця, А. П. 1990. *Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка.

Недошивина, Н. Г., Фехнер, М. В. 1985. Погребальный обряд Тимерёвского могильника. *Советская археология*, 2, с. 101-115.

Павлова, М. С. 2012. «Сидячие» погребения Ижорского плато. *Stratum plus*, 5, с. 221-227.

Петрухин, В. Я. 2011. *«Русь и вси языци»: Аспекты исторических взаимосвязей: Историко-археологические очерки*. Москва: Языки славянских культур.

Рерих, Н. К. 1903. Некоторые древности пятин Деревской и Бежецкой: раскопки, произведенные в 1902 г. по поручению Русского археологического общества. *Записки отделения русской и славянской археологии*, V, 1, с. 14-43.

Рыков, П. С. 1912. *Дневник раскопок 1912 г. в Гочеве*. Научный архив ИИМК РАН, ф. 1, д. 116.

Самоквасов, Д. Я. 1908. *Могилы Русской земли*. Труды Московского комитета по устройству Черниговского археологического съезда. Москва: Синодальная Типография.

Стеблин-Каменский, М. И. (ред.). 1976. *Сага о Греттире*. Новосибирск: Наука.

Седов, В. В. 1970. *Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья*. Материалы и исследования по археологии СССР, 163. Москва: Наука.

Слободян, Т. 2012. Антропологічний аналіз кремацій з Шестовиці. В: *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XI Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 20—22 квітня 2012 р.)*. Чернігів: ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка, с. 169-172.

Смолічев, П. 1931. Подвійні поховання X ст. коло Шестовиці на Чернігівщині. *Записки Чернігівського наукового товариства*, I: Праці історико-краєзнавчої секції, с. 56-64.

Сосновский, К. П. 1911. Городища и курганы в бассейне верхнего течения реки Псла в пределах Обоянского уезда Курской губернии. *Труды Курской Губернской ученой архивной комиссии*, 1, с. 299-320.

Успенский, Ф. В. 2002. *Скандинавы. Варяги. Русь: Историко-филологические очерки*. Москва: Языки славянской культуры.

Хамайко, Н. 2016. Давньоруське парне поховання з розкопок Сергія Гамченка на садибі Трубецьких у Києві. *Opus mixtum*, 4, с. 224-229.

Arbman, H. 1943. *Birka I: die Graber. Text*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Arne, T. 1931. Scandinawische Holzkammergrabber aus der Wikingerzeit in der Ukraine. *Acta archaeologica*, II, 3, s. 285-302.

Eisenschmidt, S. 1994. *Kammergräber der Wikingerzeit in Altdanemark*. Universitatsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, 25. Bonn: R. Habelt.

Gräslund, A.-S. 1980. *Birka IV: The Burial Customs. A study of the graves on Bjorko*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Janusz, B. 1913. *Z pradziejyw ziemi Lwowskiej*. Lwów. Drukarnia Jakubowskiego.

Janusz, B. 1918. *Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej*. Lwów: Uniwersytet Jagielloński w Krakowie.

Ostergard, E. 1991. Textilfragmenterne fra Mammengraven, in: Iversen, M. (ed.). *Mammen, Grav, Kunst og Samfund i Vikingetid*. Arhus: Erhus Universitetsforlag, s. 123-138.

Price, N. 2019. *The Viking Way: Magic and Mind in Late Iron Age Scandinavia*. 2nd Edition. Oxford: Oxbow Books.

Stolpe, H. 1889. Ett och annat på Björkö. Ny Illustrerad. *Tidning*, 25, s. 4-16.

Stolpe, H. 1882. Grafundersokningar pa Bjorko i Malaren ar 1881. *Svenska fornminnesforeningens tidskrift*, 5, s. 53-63.

Stolpe, H., Arne, T. J. 1912. *Graffaltet vid Vendel*. Stockholm: K. L. Beckmans.

REFERENCES

Abramov, I. S. 1907. *O raskopkakh v Chernigovskoi gub*. Nauchnyi arkhiv IIMK RAN, f. 1, d. 54.

Avdusin, D. A. 1974. Skandinavskie pogrebeniia v Gnezdove. *Vestnik MGU. Istoriia*, 1, s. 74-86.

Avdusin, D. A., Pushkina, T. A. 1989. Tri pogrebalnye kamery iz Gnezdova. In: Kobrin, V. B. (ed.). *Istoriia i kultura drevnerusskogo goroda*. Moskva: MGU, s. 190-205.

Avlasovich, A. M. 2015a. Issledovanie sidiachego pogrebeniia radimichanki v kurgannom nekropole u d. Studenka Bykhovskogo raiona. In: *Bykhovskie kraevedcheskie chteniia. IV nauchno-prakticheskaia konferentciia, posviashchennaia 100-letiiu so dnia nachala Pervoi mirovoi voiny, 30 dekabria 2014 g., g. Bykhov*. Bykhov, s. 54-60.

Avlasovich, A. M. 2015b. «Sidiachie» pogrebeniia kurgannykh nekropolei Mogilevskogo Podneprovia v vostochnoevropeiskom kontekste. *Vestnik Polotckogo gosudarstvennogo universiteta*, Seriia A, s. 111-120.

Androshchuk, F. 2004. Skandinavskie drevnosti v sotcialnoi topografii drevnego Kieva. *Ruthenica*, III, s. 7-47.

Androshchuk, F., Zotsenko, V. 2012. *Skandynavski starozhytnosti Pivdennoi Rusi: kataloh*. Paryzh: IA NAN Ukrainy.

Antonovich, V. B. 1879. Arkheologicheskie nakhodki i raskopki v Kieve i v Kievskoi gubernii v techenie 1876 g. *Chteniia v istoricheskom obshchestve Nestora-letopistca*, 1, s. 244-261, 282.

Antonovich, B. B. 1884. O drevnem kladbishche u Iordanskoi tcerkvi v Kieve (o rezultatakh raskopok, proizvedennykh v severnom uglu goroda Kieva. *Trudy IV Arkheologicheskogo sezda v Kazani*, I, s. 42-44.

Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaia karta Kievskoi gubernii*. Prilozhenie k 15 t. «Drevnosti». Moskva. Tipografiia M.G. Volchaninova.

Bibikov, D. V. 2020a. Konstruktyvni osoblyvosti kamernykh pokhovan doby vikinhiv u Serednomu Podniprov'i. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 294-299.

Bibikov, D. V. 2020b. Relihiina nalezhnist davnoruskykh kamernykh pokhovan. *Arkheolohiia*, 1, s. 69-79.

Blifeld, D. I. 1957. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia u s. Shestovytsi v 1957 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957/14.

Blifeld, D. I. 1858. *Zvid pro arkheolohichni doslidzhennia Shestovytskoho mohylnyka u 1958 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1858/12.

Blifeld, D. I. 1977. *Davnoruski pam'iatky Shestovytsi*. Kyev: Naukova dumka.

Bulkin, V. A. 1982. «Kurgan 97» iz raskopok S. I. Sergeeva v Gnezdove. In: Stoliar, A. D. (ed.). *Severnaia Rus i ee sosedi v epokhu rannego srednevekovia*. Leningrad: LGU, s. 138-142.

Velmin, S. P. 1910. Arkheologicheskie izyskaniia Arkheologicheskoi komissii v 1908 i 1909 gg. na territorii drevnego Kieva. *Voenno-istoricheskii vestnik*, 7—8, s. 121-153.

Golubinskii, E. E. 1903. *Istoriia kanonizatcii sviatykh v Russkoi Tcerkvi*. Moskva: Universitetskaia tipografiia.

Zotcenko, V. N. 2009. Kievskii nekropol II: mesto v istoricheskii topografii goroda, tipologiia inventaria, khronologiia. In: Peskova, A. A., Shcheglova, O. A., Musin, A. E. (ed.). *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego stoki. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentcii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Galiny Fedorovny Korzukhinoi (Sankt-Peterburg, 10—16 aprelia 2006 g.)*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 455-477.

IAK… 1909. *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1908 g*. Pribavleniia k Vyp. 32.

Ivakin, V. G. 2011. Kievskie pogrebeniia X veka. *Stratum plus*, 5, s. 1-44.

Ivakin, H. Yu., Kozubovskyi, H. A., Koziuba, V. K., Poliakov, S. Ye., Chmil, L. V. 1999. Doslidzhennia na terytorii Mykhailivskoho Zolotoverkhoho monastyria u 1998—1999 rr. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1998—1999 rr.*, s. 4-6.

Ivakin, H. Yu., Koziuba, V. K. 2003. Novi pokhovannia X—XI st. Verkhnoho Kyieva (z rozkopok Arkhitekturno-arkheolohichnoi ekspedytsii 1997—1999 rr.). In: Tolochko, P. P. (ed.). *Druzhynni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy VIII—IX st*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 38-50.

Karger, M. K. 1958. *Drevnii Kiev*. I. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Kirpichnikov, A. N., Lebedev, G. S., Bulkin, V. A., Dubov, I. V., Nazarenko, V. A. 1980. Russko-skandinavskie sviazi epokhi obrazovaniia Kievskogo gosudarstva na sovremennom

etape arkheologicheskogo izucheniia. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 160, s. 24-38.

Klein, L. S., Lebedev, G. S., Nazarenko, V. A. 1970. Normanskie drevnosti Kievskoi Rusi na sovremennom etape arkheologicheskogo izucheniia. *Trudy Leningradskogo otdeleniia IA AN SSSR*, 11: Istoricheskie sviazi Skandinavii i Rossii IX—XX vv., s. 226-252.

Kovalevskii, A. P. 1956. *Kniga Akhmeda Ibn-Fadlana o ego puteshestvii na Volgu v 921—922 gg. Stati, perevody i kommentarii*. Kharkov: KhGU.

Lesman, Iu. M. 1981. O sidiachikh pogrebeniiakh v drevnerusskikh mogilnikakh. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 164, s. 52-58.

Lesman, Iu. M. 2014. Skandinavskii komponent drevnerusskoi kultury. *Stratum plus*, 5, s. 43-93.

Lesman, Iu. M., Oleinikov, O. M. 1997. Kvazikamernoe pogrebenie v mogilnike Struiskoe na Verkhnei Volge i problema proiskhozhdeniia drevnerusskikh sidiachikh pogrebenii. In: *XIII konferentciia po izucheniiu istorii, ekonomiki, lit-ry i iazyka skand. stran i Finliandii. Tezisy dokladov*. Moskva; Petrozavodsk: Institut istorii SSSR, s. 180-183.

Liaska, V. 2013. Pokhovalni kompleksy kniazhoi doby u verkhiv'iakh Zakhidnoho Buhu. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 17, s. 169-192.

Mikhailov, K. A. 2016. *Elitarnyi pogrebalnyi obriad Drevnei Rusi*. Sankt-Peterburg: Branko.

Motcia, A. P. 1990. *Pogrebalnye pamiatniki iuzhnorusskikh zemel IX—XIII vv*. Kiev: Naukova dumka.

Nedoshivina, N. G., Fekhner, M. V. 1985. Pogrebalnyi obriad Timerevskogo mogilnika. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 101-115.

Pavlova, M. S. 2012. «Sidiachie» pogrebeniia Izhorskogo plato. *Stratum plus*, 5, s. 221-227.

Petrukhin, V. Ia. 2011. *«Rus i vsi iazytci»: Aspekty istoricheskikh vzaimosviazei: Istoriko-arkheologicheskie ocherki*. Moskva: Iazyki slavianskikh kultur.

Rerikh, N. K. 1903. Nekotorye drevnosti piatin Derevskoi i Bezhetckoi: raskopki, proizvedennye v 1902 g. po porucheniiu Russkogo arkheologicheskogo obshchestva. *Zapiski otdeleniia russkoi i slavianskoi arkheologii*, V, 1, s. 14-43.

Rykov, P. S. 1912. *Dnevnik raskopok 1912 g. v Gocheve*. Nauchnyi arkhiv IIMK RAN, f. 1, d. 116.

Samokvasov, D. Ia. 1908. *Mogily Russkoi zemli*. Trudy Moskovskogo komiteta po ustroistvu Chernigovskogo arkheologicheskogo sezda. Moskva: Sinodalnaia Tipografiia.

Steblin-Kamenskii, M. I. (ed.). 1976. *Saga o Grettire*. Novosibirsk: Nauka.

Sedov, V. V. 1970. Slaviane Verkhnego Podneprovia i Podvinia. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 163. Moskva: Nauka.

Slobodian, T. 2012. Antropolohichnyi analiz krematsii z Shestovytsi. In: *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy: Materialy XI Mizhnarodnoi studentskoi naukovoi arkheolohichnoi konferentsii (Chernihiv, 20—22 kvitnia 2012 r.)*. Chernihiv: ChNPU im. T. H. Shevchenka, s. 169-172.

Smolichev, P. 1931. Podviini pokhovannia X st. kolo Shestovytsi na Chernihivshchyni. *Zapysky Chernihivskoho naukovoho tovarystva*, I: Pratsi istoryko-kraieznavchoi sektsii, s. 56-64.

Sosnovskii, K. P. 1911. Gorodishcha i kurgany v basseine verkhnego techeniia reki Psla v predelakh Oboianskogo uezda Kurskoi gubernii. *Trudy Kurskoi Gubernskoi uchenoi arkhivnoi komissii*, 1, s. 299-320.

Uspenskii, F. V. 2002. *Skandinavy. Variagi. Rus: Istoriko-filologicheskie ocherki*. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury.

Khamaiko, N. 2016. Davnoruske parne pokhovannia z rozkopok Serhiia Hamchenka na sadybi Trubetskykh u Kyievi. *Opus mixtum*, 4, s. 224-229.

Arbman, H. 1943. *Birka I: die Graber. Text*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Arne, T. 1931. Scandinawische Holzkammergrabber aus der Wikingerzeit in der Ukraine. *Acta archaeologica*, II, 3, s. 285-302.

Eisenschmidt, S. 1994. *Kammergräber der Wikingerzeit in Altdanemark*. Universitatsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, 25. Bonn: R. Habelt.

Gräslund, A.-S. 1980. *Birka IV: The Burial Customs. A study of the graves on Bjorko*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Janusz, B. 1913. *Z pradziejyw ziemi Lwowskiej*. Lwów. Drukarnia Jakubowskiego.

Janusz, B. 1918. *Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej*. Lwów: Uniwersytet Jagielloński w Krakowie.

Ostergard, E. 1991. Textilfragmenterne fra Mammengraven, in: Iversen, M. (ed.). *Mammen, Grav, Kunst og Samfund i Vikingetid*. Arhus: Erhus Universitetsforlag, s. 123-138.

Price, N. 2019. *The Viking Way: Magic and Mind in Late Iron Age Scandinavia*. 2nd Edition. Oxford: Oxbow Books.

Stolpe, H. 1889. Ett och annat på Björkö. Ny Illustrerad. *Tidning*, 25, s. 4-16.

Stolpe, H. 1882. Grafundersokningar pa Bjorko i Malaren ar 1881. *Svenska fornminnesforeningens tidskrift*, 5, s. 53-63.

Stolpe, H., Arne, T. J. 1912. *Graffaltet vid Vendel*. Stockholm: K. L. Beckmans.

D. V. Bibikov

SEDENTARY BURIALS ON THE SOUTHERN RUS' TERRITORY

The article is devoted to the burials of the X—XI centuries, where the deceased were found in a sitting position. Despite the fact that this custom itself is undoubtedly of Norman origin, the issue of ethnic and social attribution of most complexes from the territory of Southern Rus' has not received appropriate attention among the researchers. Information was collected on 17 Southern Rus' burials, which, according to some researchers, were carried out in a sitting position. However, it is not always possible to establish the posture of the deceased with complete confidence. The basic variants of mutual arrangement of bone remains are allocated and on their basis the most widespread ways of giving to a body a sitting position are reconstructed.

Both by the social composition of the buried and chronologically, the burial complexes can be divided into two separate groups. The first group includes rich burials in chamber tombs. All of them are dated by the X century and are located in the necropolises of Kyiv and Shestovytsia, two points of the highest concentration of the Scandinavian ethnic component in Southern Rus'. A wide range of objects of Scandinavian origin was found in the toms, there are burials with weapons, slaves and horses killed. Undoubtedly, the dead belonged to the military-trade elite. In combination with chamber tombs, a sitting posture can be an indicator of the Scandinavian origin of the dead.

Sedentary burials of the second group are located in the peripheral areas of the Southern Rus' and belong to the Christian era (approximately — the end of the X—XI centuries). Burials are carried out at the level of the day surface, are marked by rather «poor» inventory and, as a rule, do not have burial structures. They can be associated with the ordinary Slavic population and its efforts to recreate certain prestigious features of the funeral rites of the previous period. Probably, the sedentary position symbolized a dominant status in society, and in the funeral rite carried only a social, not a religious stress.

Keywords: Ancient Rus', funeral rite, sedentary position, ethnosocial affiliation.

Одержано 14.12.2020

БІБІКОВ Дмитро Валентинович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

BIBIKOV Dmytro, Ph. D., Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-4288-2091, e-mail: bibikov-@bigmir.net.

УДК 904.5(476.1)"9/10" DOI: 10.37445/adiu.2021.01.18

А. В. Вайцяховіч

ВЯРХОЎЯ ПЦІЧЫ У X—XI стст. (ПА МАТЭРЫЯЛАХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ КУРГАННЫХ МОГІЛЬНІКАЎ)

Анатацыя: артыкул прысвечаны вывучэнню курганных старажытнасцей звязаных з ракой Пціч і размешчаных на тэрыторыі Мінскага раёна ў Беларусі.

Ключавыя словы: *курган, пахавальны абрад, крэмацыя, інгумацыя, славяне.*

Рэкі ў жыцці старажытнага грамадства адыгрывалі значную роль. Па рэках адбывалася засваенне слаба заселеных тэрыторый, ажыццяўляўся гандаль. Асабліваю цікавасць выклікаюць землі, дзе недалёка размяшчаліся вярхоўі рэк розных водных сістэм. Як правіла, на гэтых тэрыторыях назіраецца канцэнтрацыя паселішчаў і курганных могільнікаў.

Адным з такіх рэгіёнаў з'яўляюцца вярхоўі Пціч. Левы прыток Прыпяці — Пціч працякае ў паўднёвай частцы Цэнтральнай Беларусі. Яе вытокі знаходзяцца недалёка ад Мінска, а вусце паміж Мазыром і Петрыкавым. Берагі ракі на большасці яе плыні забалочаны і таму не вельмі спрыяльныя для земляробства. Аднак вярхоўя ракі, адрозніваюцца малой забалочанасцю і ўрадлівай глебай. Гэтыя умовы паспрыялі хуткаму асваенню і засяленню рэгіёна ў X ст. Тым больш, што недалёка размяшчаліся вярхоў'і Свіслачы, правага прытока Бярэзіны Дняпроўскай і Усы правага прытока Нёмана. На адрэзку ад вытокаў ракі, да пасёлка Самахвалавічы, які знаходзіцца за 25 км ніжэй, на сённяшні дзень вядома месца знаходжання 60 курганных могільнікаў, 28 з якіх размешчаны з левага берага, 32 з правага (мал. 1). Ніжэй па плыні Пціч курганныя могільнікі адзінкавыя, бо пачынаецца чарга балот. Большая частка могільнікаў ужо не існуе, але яны былі адзначаны на картах РККА 1920-х гг. Так сама важнай крыніцай з'яўляюцца матэрыялы экспедыцыі А. І. Рынейскага, які ў 1930 г. абследаваў абодва берагі ракі (Рынейскі 1932).

Археалагічныя раскопкі курганоў на Міншчыне распачаў у другой палове XIX ст. Г. Х. Татур (Татур 1892), аднак з-за нізкай якасці матэрыялы яго даследаванняў не могуць з'яўляцца паўнавартаснай крыніцай. У 1942 г. у могільніку Прылукі 13 насыпаў раскапаў, разам з прафесарам Карлам Энгелем, гаўляйтэр Кубэ (Germanenerbe 1942). Ніякіх матэрыялаў з гэтых раскопак не захавалася. Наступныя даследаванні курганных старажытнасцей рэгіёна адбыліся толькі на прыканцы 1970-х гг.

У 1979 г. В. А. Карпека распачаў раскопкі могільніка Азярцо. Сам могільнік знаходзіцца на левым беразе Пціч, каля месца ўпадзення ў яе рэчкі Менка. На сённяшні дзень у могільніку налічваецца 11 насыпаў. Тры з іх размешчаны на краю высокай надпойменай тэрасы, астатнія раскіданы па спадзістым схілам. Яшчэ тры самыя невысокія курганы канцэнтруюцца на самым беразе Пціч. Але яны, хутчэй за ўсё, раней знаходзіліся на правым беразе ракі і пазней, у выніку змены рэчышча, апынуліся на левым.

В. А. Карпека даследаваў адзін з курганоў (№ 1) у паўднёва-усходняй частцы высокай тэрасы (Штыхаў 1992, с. 173). Яго дыяметр складаў 15 м, а вышыня 3 м. У падставе быў выяўлены драўляны зруб памерам 5 × 4,8 м, вышыня яго складала 1 м (мал. 2). На вышыні 1,8 м, у насыпы, над цэнтрам зруба,

© А. В. ВАЙЦЯХОВІЧ, 2021

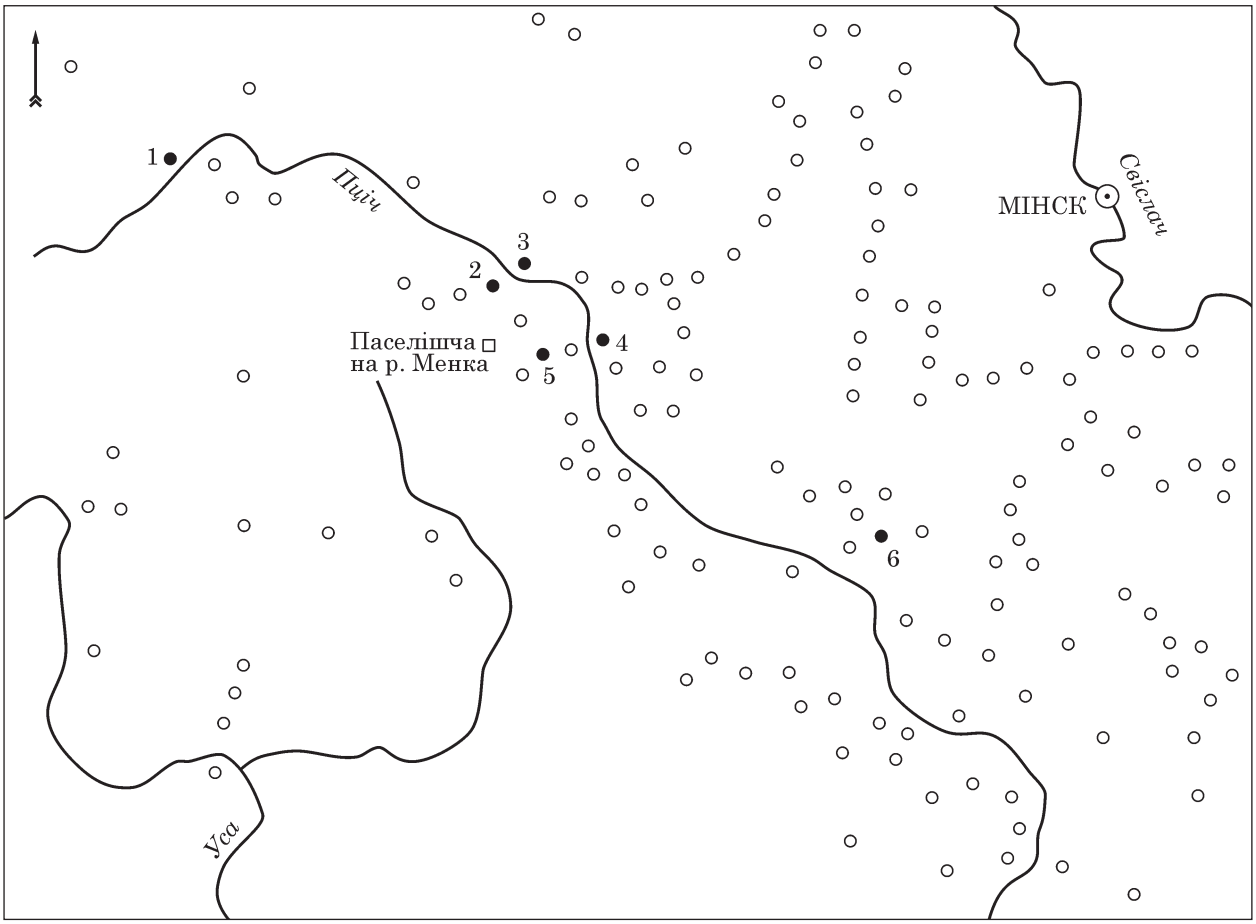

Мал. 1. Карта размяшчэння курганных могільнікаў у міжрэччы Пцічы Свіслачы і Усы: 1 — Даўборава; 2 — Гарадзішча; 3 — Дудаўка; 4 — Азярцо; 5 — Менка; 6 — Прылукі

было размешчана пахаванне рэшткаў крэмацыі. Сярод нешматлікіх костак былі знойдзены аплаўленыя і дэфармаваныя агнём фрагменты вырабаў з каляровага металу. Сярод іх можна вызначыць накладку ад наборнага пояса і язычок, хутчэй за ўсё ад пасавай спражкі. Накладка мае прастакутную форму з трохкутным выступам і выманнем на процілеглых баках, яна аздоблена раслінным арнаментам, на унутраннім баку захаваліся два штыфта для мацавання (мал. 6: 1). Сярод костак яшчэ быў невялікі фрагмент сценкі ганчарнага посуду, падобныя фрагменты сустракаліся ў самой насыпы і на падставе кургана. У вяршыні насыпу выяўлена тонкая вугальная праслойка, дзе таксама знойдзена невялікая колькасць перапаленных костак і фрагмент аплаўленага вырабу з каляровага металу.

Яшчэ адзін курган (№ 4) у паўночна-ўсходняй частцы тэрасы даследаваў у 2012 г. аўтар артыкула. Насып меў дыяметр 6 м і вышыню 0,7 м. У аснове кургана ляжала натуральнае ўзвышша з гліны, якому надалі паўсферычную форму. На паўднёва-заходнім яго схіле знойдзена пахаванне рэшткаў крэмацыі з асобнымі зліткамі каляровага металу. Пасля таго, як было здзейснена пахаванне, курган быў дасыпаны звычайным грунтам. Пазней у цэнтр насыпа было ўпушчана пахаванне па абраду інгумацыі. Шкілет вельмі дрэннай захаванасці знаходзіўся на глыбіні 0,4 м. Галавой нябожчык быў арыентаваны на захад, каля яго ног стаяла ніжняя частка кругавога гаршчка.

У 1980 г. два кургана даследаваў Г. В. Штыхаў (Штыхаў 1992, с. 473—474). Адзін з іх знаходзіўся на прыканцы схіла тэрасы. Гэта курган (№ 3) які меў дыяметр 9 м і вышыню 0,9 м (мал. 3). У паўднёвай палове кургана, на сярэдзіне яго вышыні, былі выяўлены сляды зруба памерам 2,2 × 2,8 м. Ад зруба захаваўся адзін ніжні, абвуглены вянок. Пахаванне крэмацыі размяшчалася ўнутры яго. Паміж костак знойдзены пашкоджаныя агнём бронзавыя жаночыя ўпрыгажэнні. Гэта невялікі фрагмент бронзавага скроневага кальца з плоскімі серпападобнымі канцамі, якія заходзяць адзін за другі (мал. 6: 2). Падобныя скроневыя кольцы былі характэрным упрыгожваннем у арэале культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў (Шмидт 2012, с. 48). На тэрыторыі Беларусі яны маглі выкарыстоўвацца да канца X ст. Знойдзены таксама адзін фрагмент заканчэння бронзавай шыйнай грыўні, у выглядзе кру-

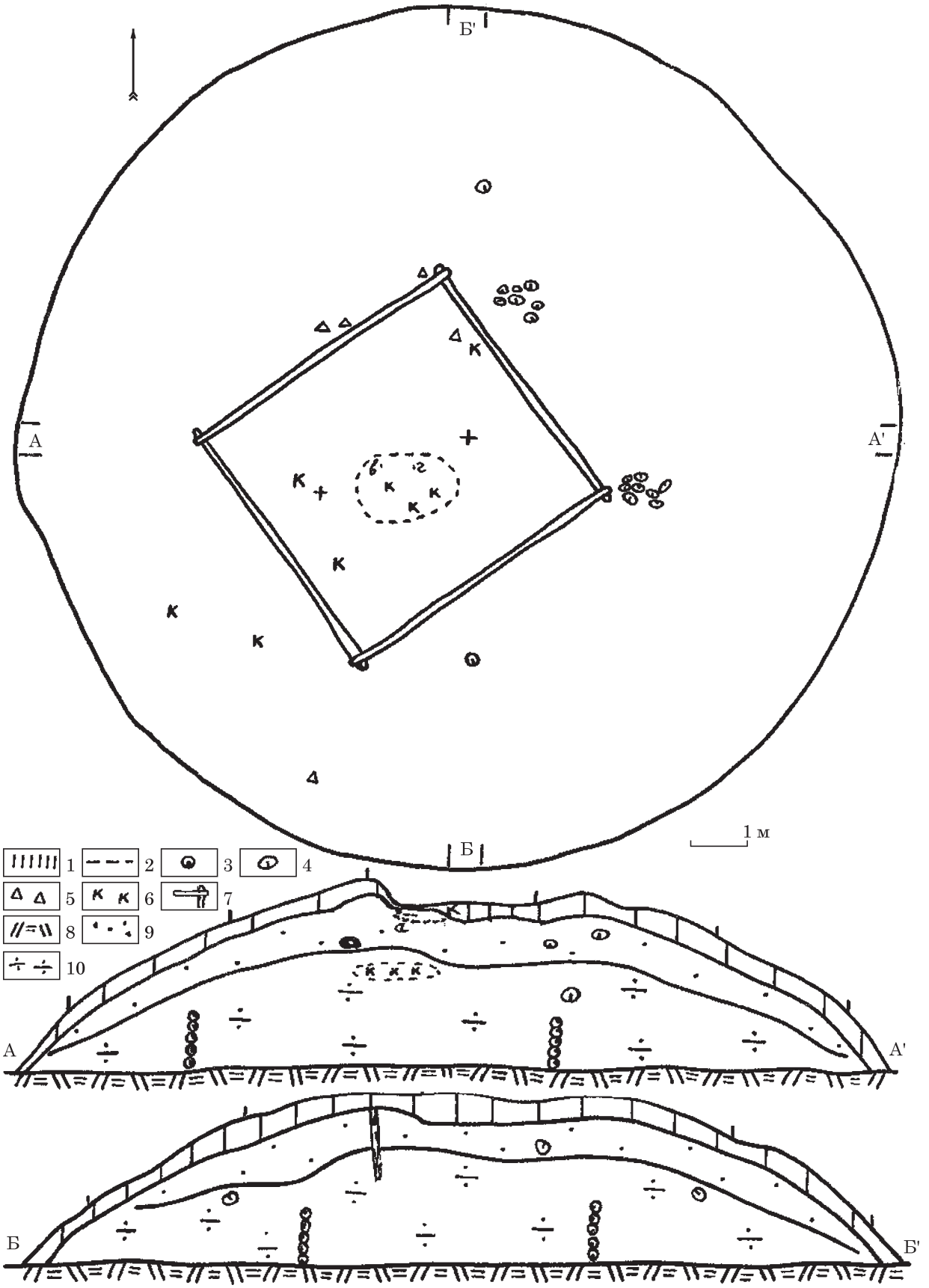

Мал. 2. Могільнік Азярцо, план кургана 1 (згодна В. А. Карпека): 1 — дзірван; 2 — вуголле; 3 — дрэва; 4 — каменне; 5 — кераміка; 6 — косці; 7 — драўляная канструкцыя; 8 — мацярык; 9 — пясок; 10 — суглінак

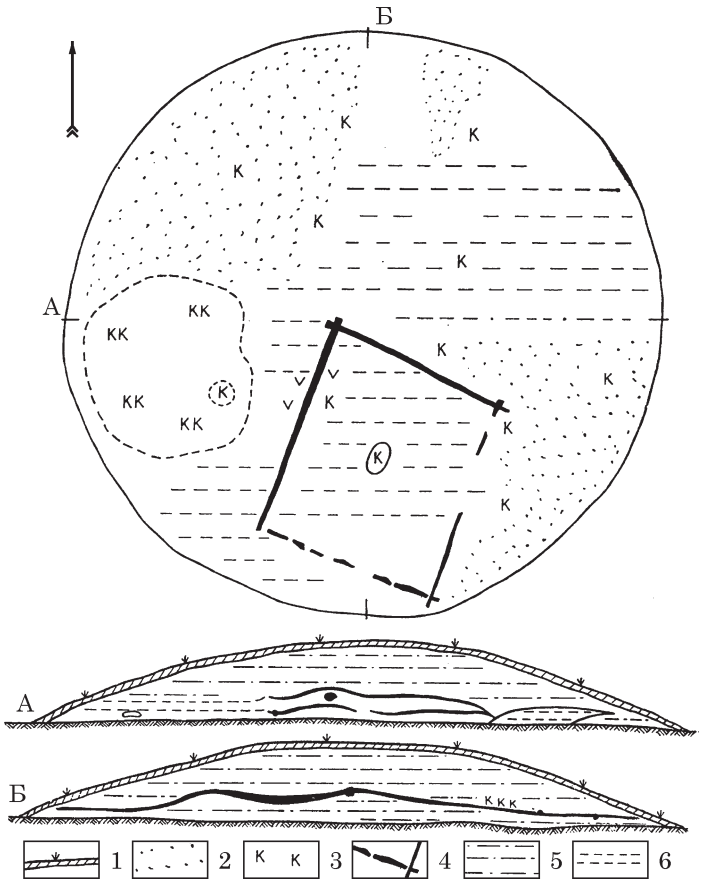

Мал. 3. Могільнік Азярцо, план кургана 3 (згодна Г. В. Штыхава): 1 — дзірван; 2 — пясок; 3 — крэмацыя; 4 — абвугленае дрэва; 5 — суглінак; 6 — гліна

чанага стрыжня, трапецападобны канец якога быў плоскім і з вонкавага боку меў хвалісты зігзагападобны арнамент (мал. 6: 3). Грыўні гэтага тыпу былі скручаны з трох стрыжняў, канцы якіх аформлены ў выглядзе двух конусаў і плоскай трапецыі. Найбольш характэрнымі гэтыя грыўні былі дзеля тэрыторыі ўсходняй Латвіі і Літвы (Радиньш 2001, с. 83,85). На Беларусі яны сустракаюцца на помніках X — першай паловы XI ст., пераважна ў Панямонні і Падзвінні. Нагрудныя ўпрыгажэнні прадстаўлены пацеркамі. Сярод іх дзве бронзавыя кубічныя 16-граныя пацеркі, аздобленыя цыркульным арнаментам (мал. 5: 4). На тэрыторыі Беларусі такія пацеркі выяўлены ў пахаваннях X — першай паловы XI ст. у магільніку Бірулі ў вярхоўях Бярэзіны Дняпроўскай (раскопкі аўтара) і Смедзін V у Пасожжы (Бруевич 2020, с. 151). За межамі Беларусі яны знойдзены ў пахаваннях Біркі (Arbman 1940, taf. 114). Яшчэ дзве бронзавыя біканічныя пацеркі былі скручаны з дроту квадратнага сячэння (мал. 6: 5). Падобныя упрыгажэнні знойдзены ў могільніку Бірулі, але асноўны іх арэал распаўсюджвання гэта Прыбалтыйскі рэгіён. У склад караляў ўваходзілі таксама шкляныя пацеркі, з якіх знойдзена некалькі аплаўленых адзінак жоўтага рубленага бісеру. Акрамя гэтага знойдзены фрагмент моцна дэфармаванага лодкападобнага бранзалета (мал. 6: 6). У папярочным сячэнні ён меў форму сегмента. Нягледзячы на моцную дэфармацыю, захаваліся сляды рэльефнага валіка на знешняй паверхні і зігзагападобнага арнаменту па краі вырабу. Такія ўпрыгажэнні маюць шырокія аналогіі ў Скандынавіі, а таксама сустракаюцца ў Фінляндыі і паўночным захадзе Русі ў IX—XI стст. (Левашева 1967, с. 243; Arbman 1940, taf. 109: 9). Другое пахаванне крэмацыі размяшчалася побач з першым, з заходняга боку ад зруба. У ім знойдзе-

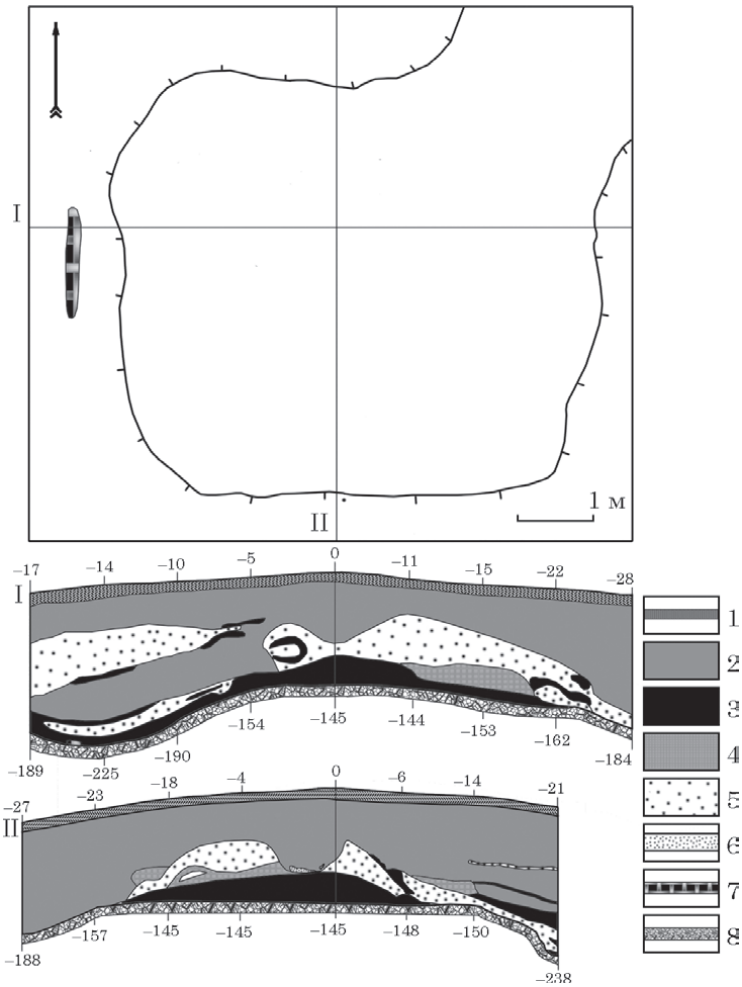

Мал. 4. Могільнік Азярцо, план кургана 5: 1 — дзірван; 2 — карычневы глеісты слой; 3 — глей; 4 — пясок перамешаны з глеем; 5 — пясок; 6 — белы пясок (і да мал. 5)

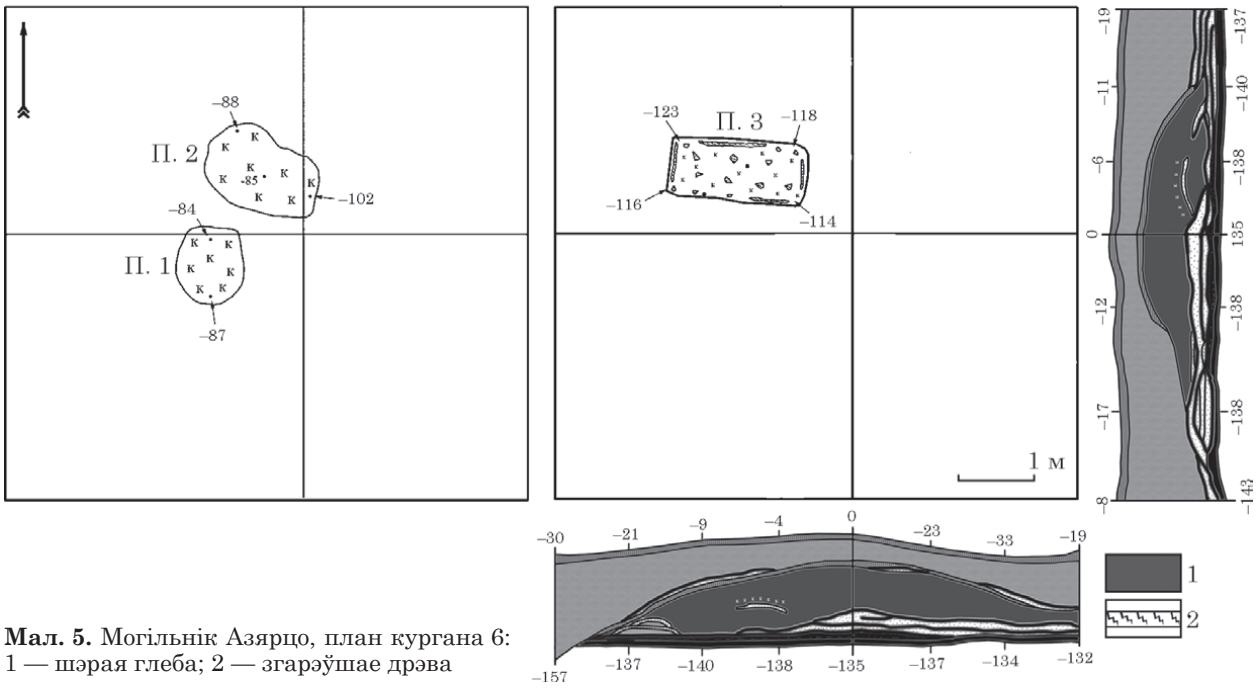

Мал. 5. Могільнік Азярцо, план кургана 6: 1 — шэрая глеба; 2 — згарэўшае дрэва

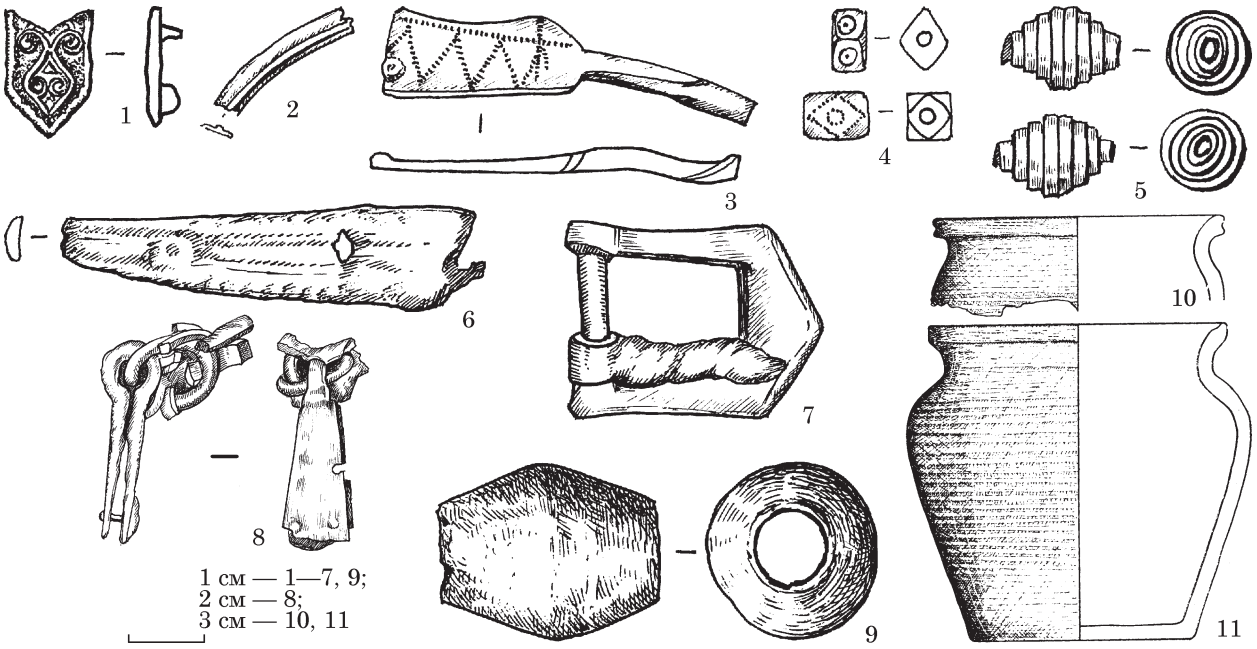

Мал. 6. Могільнік Азярцо, пахавальны інвентар: 1 — курган 1; 2—11 — курган 3 (1—7 — каляровы метал; 8 — жалеза; 9—11 — гліна)

на бронзавая спражка з жалезным язычком, якая мае прастакутную форму і трохкутнае заканчэнне (мал. 6: 7). Арнаментаваныя спражкі гэтага віду вядомыя ў пахаваннях Готланда (Thunmark-Nylén 1995, taf. 126: 10). Акрамя гэтага знойдзена жалезная абойма з пласціны падоўжана-трапецападобнай формы з двума заклёпкамі і кальцом ад бізуна (мал. 6: 8). Паводле класіфікацыі А. М. Кірпічнікава бізун адпавядае тыпу I, які ва Усходняй Еўропе вядомы толькі ў паўночных рэгіёнах на фоне шматлікіх аналогій у паўночнаеўрапейскіх старажытнасцях эпохі вікінгаў (Кирпичников 1973, с. 71—73).

Па-за пахаваннямі ў насыпу знойдзены фрагменты двух пабітых кругавых гаршкоў і глінянае біканічнае прасліца (мал. 6: 9). Адзін з гаршкоў мае простае адагнутае вонкі венца і вылучаную шыйку (мал. 6: 11). У іншага гаршчка са слаба вылучанай шыйкай венца аформлена ў выглядзе невыразнага «карнізіка» (мал. 6: 10).

Другі курган знаходзіўся ў групе на беразе Пцічы. Тры насыпы былі размешчаны ланцугом выцягнутым з захаду на ўсход, праз некалькі метраў адзін ад другога. Курган (№ 2) даследаваны Г. В. Штыхавым цэнтральны. Яго дыяметр 10 м, а вышыня 0,8 м.

На ўзроўні гарызонту знойдзена пахаванне рэшткаў крэмацыі і фрагменты моцна перапаленых вырабаў з каляровага металу.

Астатнія два насыпы даследаваў у 2013—2015 гг. аўтар артыкула.

Курган 5 быў насыпаны з пяску ў забалочанай мясцовасці, аб чым сведчыць тоўсты слой глея (да 0,4 м) на на яго падэшве. Зверху насып так сама быў заліты глеям у выніку шматразовых паводкаў. Мяркуючы па стратыграфічных дадзеных насып меў квадратныя абрысы і быў памерам прыкладана 6 × 6 м, яго вышыня, верагодна, дасягала 0,8 м (мал. 4). Вакол кургана прасочваўся равок з перарывам у паўночна-заходняй частцы. Глыбіня раўка дасягала 0,9 м. На дне з паўночнага боку было знойдзена абгарэлае бервяно, арыентаванае з захаду на ўсход. Яго даўжыня 1,6 м, шырыня 0,2 м. У цэнтры вяршыні кургана былі выяўлены сляды ямы заплыўшай глеем. Яе дыяметр каля 1,5 м, сценкі звужаліся і дасягалі ўзроўня праслойкі з белага пяску на падэшве. Адвал з ямы фіксаваўся ў паўночнай частцы раскопа. У адвале былі знойдзены перапаленыя косці і інвентар, склад якога паказвае на парнае пахаванне мужчыны і жанчыны. Паміж жаночых упрыгажэнняў можна вызначыць фрагмент бронзавай аднабаковай адліўкі, мадэллю якой паслужыла ажурна-луннічнае скроневае кальцо з гронкападобнай падвескай (мал. 7: 1). У адрозненні ад аналагічных вырабаў, якія бытавалі ў сярэдзіне X — першай палове XI ст., дадзенае ўпрыгажэнне з'яўляецца сваеасаблівым дэрыватам кольцаў, выкананых у тэхніцы зерні і скані. На наш погляд, яго можна разглядаць як спробу імітацыі дарагіх і прэстыжных вырабаў, вядомых сярод заходнеславянскіх старажытнасцяў (Ениосова 1998, рис. 1.6; Kóčka-Krennz 1993, мара 32). Досыць паказальным ювелірным вырабам, з'яўляецца сярэбраная пацерка. Нягледзячы на дэфармацыю артэфакта пад уздзеяннем высокай тэмпературы, можна меркаваць, што першапачаткова ўпрыгожванне мела эліпсападобную форму і аб'ёмны корпус з гладкай паверхняй, дэкараваны элементамі лінейна-геаметрычнага стылю з дробнай зерні (мал. 7: 2). Краі вырабу сфарміраваны за кошт вальцевання пласціны і дапоўнены абмежавальным бардзюрам з зерні. Канструктыўныя асаблівасці і стылістыка дэкаратыўных рашэнняў дазваляе аднесці пацерку да вельмі рэдкай і нешматлікай групы пацерак, якія, нягледзячы на адрозненне ў прапорцыях і дэталях дэкору, аб'яднаны ў тып I па класіфікацыі В. Б. Перхаўка. Такія ўпрыгажэнні адносяцца да круга заходнеславянскіх старажытнасцяў і звязаныя, галоўным чынам, з археалагічнымі комплексамі Цэнтральнай Еўропы (Перхавко 1985, с. 317). На тэрыторыі Старажытнай Русі і Скандынавіі асобныя пацеркі з'яўляюцца складовай часткай грашова-рэчавых скарбаў, а таксама ў адзінкавых выпадках былі выяўленыя пры раскопках могільнікаў. У сваю чаргу, як поўную аналогію можна разглядаць пацерку з Гнёздаўскага скарбу 1868 г., датаванага другой паловай X — сярэдзінай XI ст., Што адпавядае храналагічным рамкам бытавання падобных ювелірных вырабаў (Корзухина 1954, с. 22—23; Толстой, Кондаков 1897, с. 62, рис. 50). Акрамя гэтага знойдзены яшчэ дзве пацеркі: зонная сіняя шкляная і прызматычная 8-гранная сердалікавыя (мал. 7: 3).

З інвентара мужчыны вылучаецца круглая накладка з каляровага металу (мал. 7: 4). На яе вонкавым баку маецца інкрустацыя срэбрам у выглядзе шасціканцовай зоркі з кропкай у цэнтры. З унутранага боку прасочваюцца два стрыжня ад заклёпак. Такія накладкі выкарыстоўвалі дзеля ўпрыгожвання скураных рамянёў, сумак і конскай збруі.

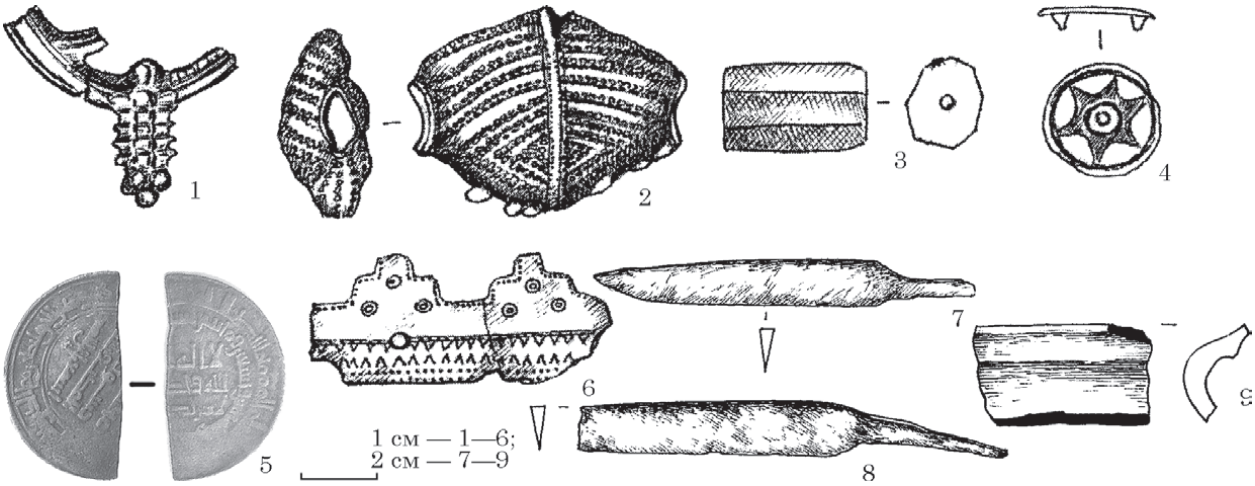

Мал. 7. Могільнік Азярцо, пахавальны інвентар з кургана 5: 1, 2, 4—6 — каляровы метал; 3 — сердалік; 7, 8 — жалеза; 9 — гліна

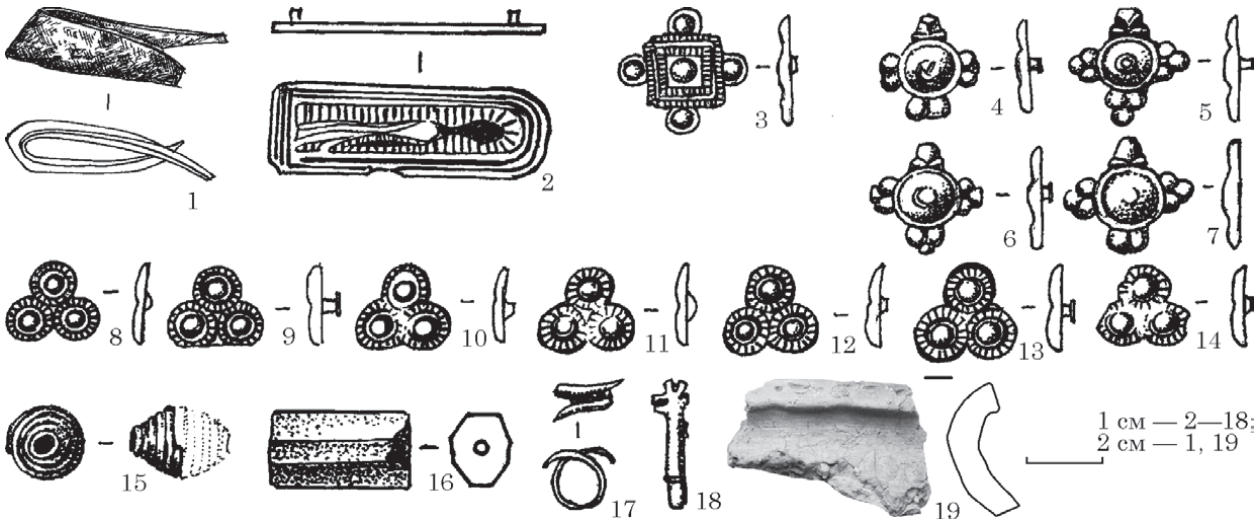

Мал. 8. Могільнік Азярцо, пахавальны інвентар з кургана 6: 1 — жалеза; 2—15, 17, 18 — каляровы метал; 16 — сердалік; 19 — гліна

Падобныя вырабы сустракаюцца ў пахаваннях IX—X стст. У гарадскіх некропалях і могільніках, звязаных з гандлёва-рамеснымі і дружыннымі паселішчамі Старажытнай Русі (Мурашева 2000, с. 94). Верагодна, да мужчынскага інвентару адносіцца палова дырхама адчаканенага падчас праўлення дынастыі Саманідаў, Ісма'іл ібн Ахмад, аш-Шаш у 292 г. х. (905 г.; мал. 7: 5). Акрамя вышэй узгаданых рэчыў былі знойдзены два нажа (мал. 7: 7, 8) і фрагмент арнаментаванай фігурнай акоўкі ад скураных похваў (мал. 7: 6). Аналагічныя акоўкі, шырока прадстаўлены сярод балцкіх старажытнасцяў, напрыклад у Латвіі ў Люцынскім магільніку (Ciglis, Radniņš 2002, lpp. 189, 191). У насыпы кургана сустракаліся фрагменты кругавой керамікі, сярод якіх знойдзены фрагмент венца з «карнізікам» (мал. 7: 9).

Курган 6. Яго дыяметр 6 м, а вышыня 1 м (мал. 5). Сам курган быў насыпаны з грунта цёмна-шэрага колеру, зверху заплыўшага глеем. Непасрэдна пад насыпам прасочваліся намывы рачнога пяску і глею. Агульная таўшчыня намываў да 0,4 м. Пад намывамі прасочваўся пласт шчыльнага чорнага глею таўшчынёй да 0,2 м. У паўднёва-заходнім сектары, на глыбіні каля 0,5 м ад дзённай паверхні, ў цэнтры, знойдзены сагнуты жалезны нож (мал. 8: 1) і бронзавы арнаментаваны наканечнік паса з двума заклёпкамі (мал. 8: 2). На глыбіні 0,84—1 м ад дзённай паверхні і 0,5—0,6 м ад сапраўднай вяршыні кургагна, практычна ў цэнтры, на тонкай падсыпцы з белага рачнога пяску былі выяўлены дзве плямы з рэшткамі пахавання крэмацыі. Паўднёвая пляма (пахаванне 1) мела акруглаю форму і дыяметр 0,9—1 м, паўночнае (пахаванне 2) было памерам 1 × 1,4 м. У першай пляме было каля 0,3 кг касцей, у паўночнай каля 0,7 кг. У пахаванні 1 сярод касцей знойдзены фрагмент біканічнай спіральнай пацеркі выраблена з бронзавага дроту (мал. 8: 15), абгарэлая прызматычная 8-гранная сердалікавая пацерка (мал. 8: 16) і маленькі фрагмент бронзавай спіралькі (мал. 8: 17). Пад пахаваннем 2 і вакол яго, ніжэй на 5—10 см, былі знойдзены фігурныя бронзавыя паясныя накладкі з заклёпкамі на ўнутраным баку. Семь з іх трохлопасцевыя з трыма ўпісанымі акружнасцямі (мал. 8: 8—14) і пяць крыжападобных з паўсферычным альбо квадратным выступам у цэнтры з імітацыяй зерні (мал. 8: 3—7). Першыя маюць аналогіі ў пахаванні крэмацый з сопкі 2 каля Старой Ладагі (Чэрнявіна; Орлов 1955, с. 202, рис. 16) і пахаванні 115 з Кіева (Каргер 1958, с. 187). Другія стылістычна нагадваюць накладку з кургана 74 у Гнёздава (Сизов 1902, таб. XI: 9).

У паўночна-заходнім сектары, на ўзроўні чорнага пласта глею, былі расчышчаны сляды згарэлай драўлянай скрыні ў выглядзе прастакутнай плямы насычанай вуголлем і моцна перапаленымі касцямі (пахаванне 3). Па краях плямы прасочваліся прадольныя і папярочныя згарэлыя дошкі. Скрыня была арыентаваная з захаду на ўсход. Яе даўжыня складала 1,8 м шырыня 0,8—0,9 м. Усяго сабрана каля 0,1 кг касцей. Пачынаючы ад узроўню 1 і 2 пахаванняў і да ўзроўню намываў, у насыпу сустракаліся асобныя паленыя косткі, асабліва многа іх было ў паўночна-ўсходнім сектары. Усяго з насыпу было сабрана каля 50 гр касцей.

У пахаванні 3 знойдзены аплаўлены фрагмент вырабу з белага металу ў выглядзе стрыжня з праменьчыкамі на канцы, (мал. 8: 18) і сценка кругавога гаршка. Пашкоджаныя агнём фрагменты сценак, донца і венца гэтага гаршка былі знойдзеныя каля ўсходняга краю скрыні. Гаршчок меў адагнуты

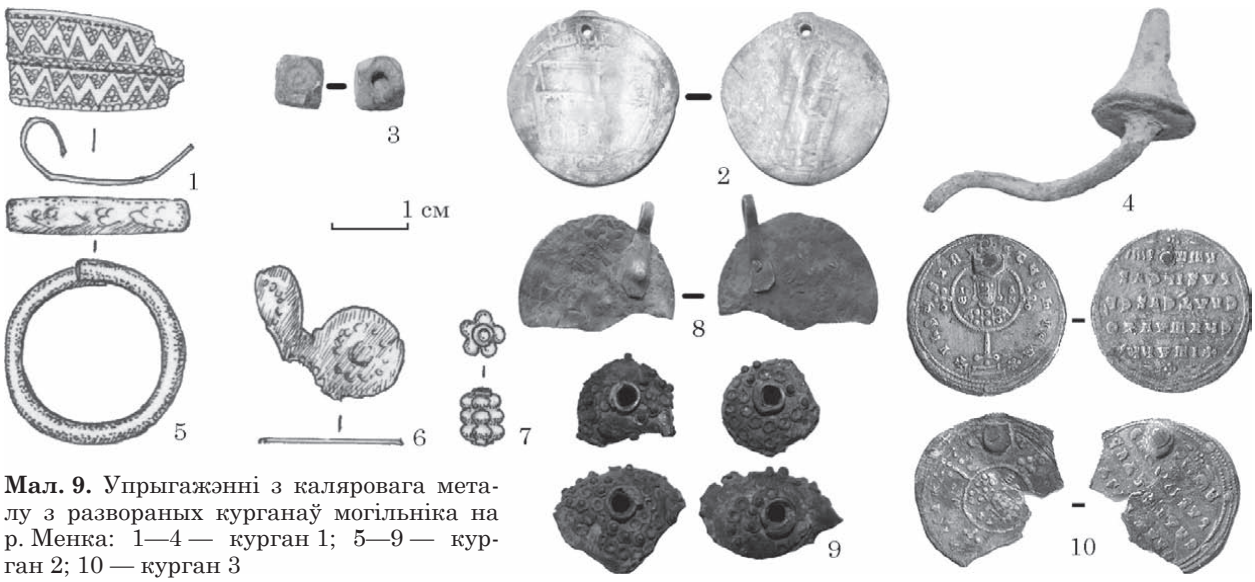

Мал. 9. Упрыгажэнні з каляровага металу з разораных курганаў могільніка на р. Менка: 1—4 — курган 1; 5—9 — курган 2; 10 — курган 3

вонкі коса зрэзаны край венца арнаментаваны пазногцевымі уцісканнямі (мал. 8: 19). Па плечукам быў нанесены хвалісты арнамент, ніжэй яго пояс лінейнага арнаменту.

Усе насыпы ў могільніку Азярцо маглі быць насыпаны ў другой палове X ст.

На карце РККА курганы былі адзначаны ўздоўж правага берага р. Менка, ад месца ўпадзення яе ў Пціч да мяжы археалагічнага комплекса ў в. Гарадзішча, які лічыцца першапачатковым месцам размяшчэння г. Мінска. Усе насыпы ўжо даўно разораны, аднак удалося лакалізаваць неалькі з іх. Адзін з курганоў (№ 1) знаходзіўся на правым беразе Пцічы насупраць групы могільніка Азярцо размешчанай на левым беразе. У выніку быў атрыманы наступны інвентар: фрагмент сярэбранага пярсцёнка з шырокай арнаментаванай сярэдзінай (мал. 9: 1), дырхам з прабітай адтулінай для падвешвання (мал. 9: 2), бронзавая кубічная пацерка (мал. 9: 3) і фрагмент конуса ад заканчэння бронзавай вітой шыйнай грыўні (мал. 9: 4). Верагодна ў гэтым кургане таксама было пахаванне крэмацыі і насыпы па абодвух берах Пцічы раней складалі адзіную групу. Прыкладна за 0,6 км на захад ад гэтага кургана было выяўлена месца размяшчэння яшчэ двух насыпаў. На месцы аднаго з іх (№ 2) знойдзена: масіўны сярэбраны літы пярсцёнак з заходзячымі канцамі, вонкавая паверхня якога аздоблена арнаментам «воўчы зуб» (мал. 9: 5), фрагмент тонкай крыжападобнай пласціны з нізкапробнага сярабра аздобленай арнаментам у выглядзе круга з кропак, вегаргодна фрагмент навершша шпількі (мал. 9: 6), гронкападобная падвеска ад лунічнага скроневага кальца з нізкапробнага сярабра (мал. 9: 7), фрагмент сярэбранай выцертай манеты-падвескі з вушкам (мал. 9: 8), чатыры фрагмента полых пацерак з металу шэрага колеру аздобленых зернню (мал. 9: 9). На адлегласці 50 м ад гэтага кургана верагодна размяшчаўся трэцці насып (№ 3). Там знойдзены дзве падвескі зробленыя з сярэбраных манет міліярысіяў імператара Іаана Цімісхага 969—976 гг., Канстанцінопаль, Візантыя (мал. 9: 10). Гэты інвентар паходзіць ад курганаў з інгумацыяй першай паловы XI ст, якія з'яўляліся часткай адной з вялікіх групп некропаля паселішча на р. Менка.

Яшчэ адзін могільнік знаходзіцца на правым беразе Пцічы, за 1,8 км на паўдночны ўсход ад мяжы паселішча на р. Менка. Ён прывязаны да в. Гарадзішча і скаладецца з двух груп — 2 і 13 насыпаў. Могільнік у 1979 г. даследаваў В. А. Карпека (Карпеко 1979). У першай групе быў раскапаны курган дыяметрам 11 м і вышынёй 1,6 м. Пахаванне размяшчалася ў паўночнай частцы насыпу, на падсыпцы, на вышыні 1 м ад узроўню старажытнай дзённай паверхні. Шкілет мужчыны ляжаў галавой на захад, анатамічны парадак верхняй частцы парушаны, рукі мабыць былі выцягнуты ўздоўж тулава. Каля шкілета знаходзіліся фрагменты жалезных цвікоў ад труны. Амаль у цэнтры насыпу, на сярэдзіне яго вышыні, знойдзены фрагменты жалезных вырабаў з рэшткамі слядоў дрэва, магчыма дэталі механізму замка (?).

У другой групе, якая складаецца з 13 курганоў, гэтак жа быў даследаваны адзін курган дыяметрам 5 м і вышынёй 0,6 м. У ім акрамя фрагментаў двух кругавых гаршкоў нічога знойдзена не было. Край венцаў начыння быў аформлены ў выглядзе «карнізіка» (мал. 10: 1, 2).

На левым беразе Пцічы амаль насупраць папярэдняга могільніка, знаходзіўся другі, які складаўся з 7 насыпаў, ён прывязаны да в. Дудаўка.

В. А. Карпека ў 1979 г. даследаваў 5 з іх, а ў 1986 г. яшчэ адзін раскапаў Ю. А. Заяц (Заяц 1986).

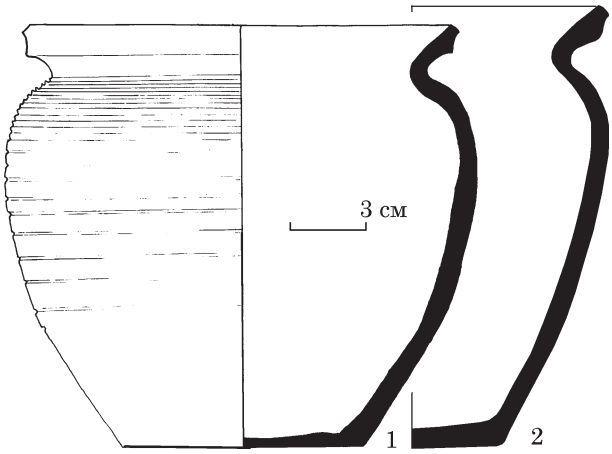

Мал. 10. Могільнік Гарадзішча, кругавыя гаршчкі

Дыяметр курганоў у могільніку 7—10 м, вышыня 1—2 м. Пахаванні інгумацыі размяшчаліся на ўзроўні старажытнага гарызонту і былі арыентаваны на захад. Так як шкілеты моцна спарахнелі, становішча рук у большасці выпадкаў не зафіксавана, толькі ў кургане 6 рукі памерлага былі складзены на поясе. У кургане 1 знойдзена драцяное сярэбранае кальцо з несамкнутымі канцамі, магчыма пярсцёнак. Дыяметр кольца 25 мм, таўшчыня дроту 1,5 мм. У кургане 2 выяўлены два невялікія фрагменты бронзавай лірападобнай спражкі з арнаментаванай рамкай, жалезная сякера ў сцягна (мал. 11: 1), жалезныя элементы драўлянага вядра і ніжняя частка кругавога гаршчка каля ног пахаванага. Сякера з адцягнутым уніз лязом, паводле класіфікацыі А. М. Кирпичникова адносіцца да тыпу IV (Кирпичников 1966, с. 36). Падобныя сякеры датуюцца X—XII стст., Аднак час іх найбольш шырока распаўсюджвання па ўсёй Старажытнай Русі прыпадае на XI ст. У кургане 3 у раёне пояса шкілета знойдзены жалезны нож, а ў сцягна сякера (мал. 11: 2). Знойдзеная сякера таксама адносіцца да IV тыпу па класіфікацыі А. М. Кирпичникова, аднак адрозніваецца ад шматлікіх падобных вырабаў наяўнасцю фігурнага выступу ў ніжняга краю ляза. Такі марфалагічны элемент прадстаўлены на некаторых баявых сякерах Готланда і Прыбалтыкі (Paulsen 1956, Abb. 10: 1; Thunmark-Nylén 1995, Taf. 255: 3, 8, 11; 260: 4; Atgāzis 1964, Att. 7: 6). Ва ўсіх насыпах, знойдзены толькі фрагменты кругавых гаршкоў, а ў кургане 3 на глыбіні 0,3 м ад вяршыні быў цэлы кругавы гаршчок з простым адагнутым венцам (мал. 11: 3).

Усе пахаванні ў могільніку былі здейснены ў першай палове XI ст.

Недалёка ад самых вярхоўяў Пцічы, на левым яе беразе, каля в. Даўборава размешчаны могільнік, у якім налічваецца каля 50 насыпаў. З іх 5 у 1989 г. даследаваў Ю. А. Заяц (Заяц 2006, с. 114). Дыяметр курганаў 4—6 м, вышыня 0,7—1 м. У кургане 1 на ўзроўні старажытнага гарызонта знойдзены моцна спарахнелы шкілет, калі левай ступні якога ляжаў нож. У кургане 2 шкілет таксама арыентаваны на паўночны захад, левая рука была выцягнута, правая размяшчалася на тазавай косцы. З правага боку ад чэрапа знойдзены фрагменты кругавога гаршчка, край венца якога быў афармлены ў выглядзе «карнізіка» (мал. 12: 1). У 0,3 м на паўночны захад ад чэрапа было выяўлена паглыбленне памерам 1,36 × 0,45 м і глыбінёй каля 10 см. У ім былі перапаленыя косці разам з вуголлем і фрагметы двух кругавых гаршкоў. Адзін з іх меў прастое адагнутае вонкі венца (мал. 12: 2), у другога край венца меў акруглае патаўшчэнне (мал. 12: 3). У кургане 4 на падэшве, на попельна-вугальнай пляме, быў знойдзены пашкоджаны рабаўнічай ямай шкілет арыентаваны на паўночны захад. У раёне грудзей знойдзены бронзавыя похвы ад нажа (мал. 12: 4) а ў перакопе фрагменты кругавога гаршчка, край венца якога афармлен у выглядзе «карнізіка» (мал. 12: 5). У кургане 5, каля паўднёвага края насыпа, на узроўні старажытнай дзённай паверхні, знойдзена попельная пляма дыяметрам каля 0,65 м з кальцыяніраванымі касцямі. У цэнтры кургна, на тым жа ўзроўні, знойдзены наступныя рэчы: бронзавае пярсцёнкападобнае кальцо (мал. 12: 6), бронзавая пацерка (мал. 12: 7), сердалікавая 8-гранная пацерка (мал. 12: 8), шкляныя па-

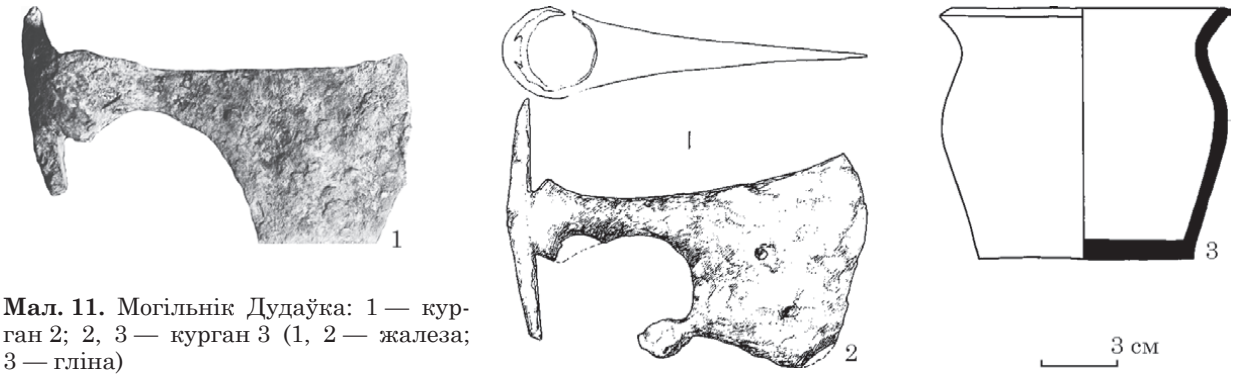

Мал. 11. Могільнік Дудаўка: 1 — курган 2; 2, 3 — курган 3 (1, 2 — жалеза; 3 — гліна)

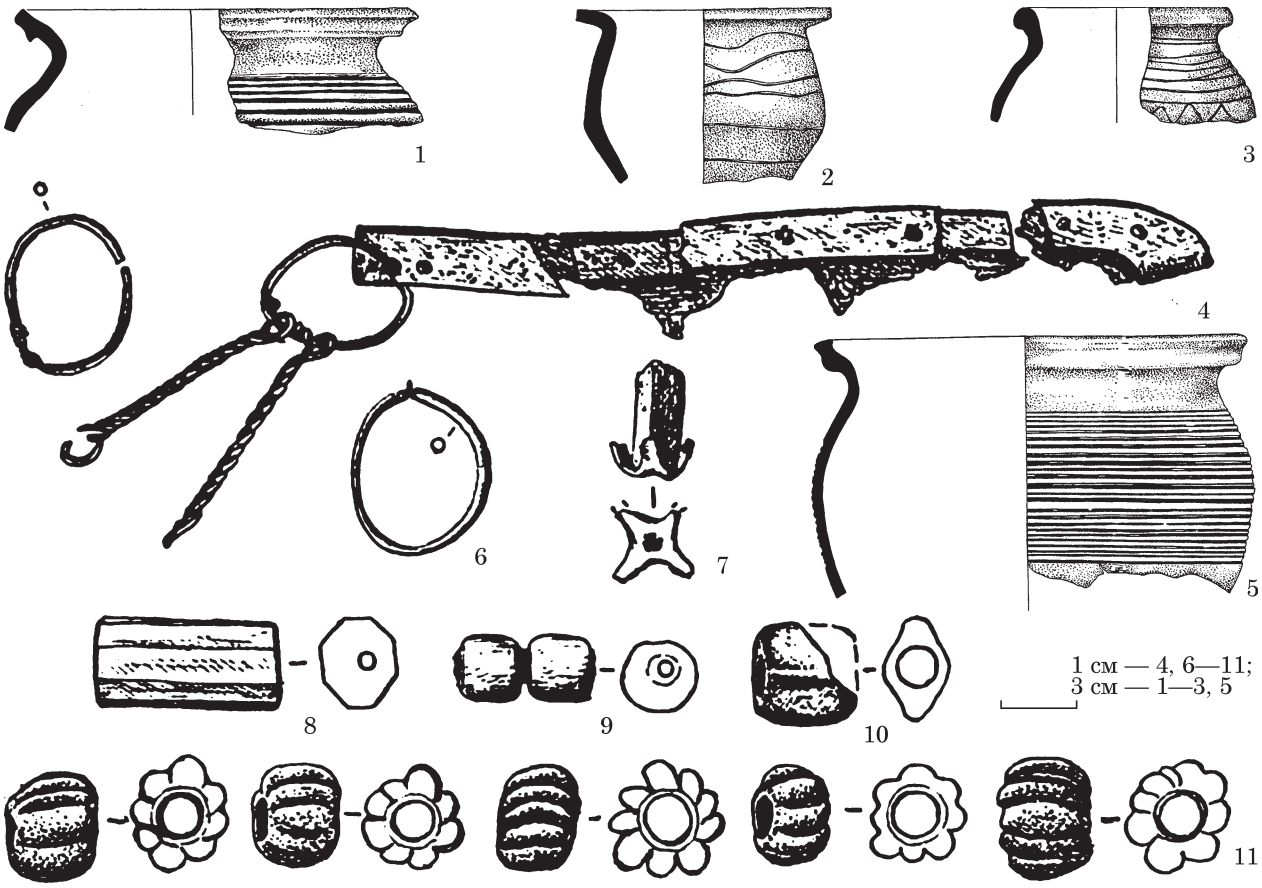

Мал. 12. Могільнік Даўборава: 1—3 — курган 2; 4, 5 — курган 3; 6—11 — курган 4 (1—3, 5 — гліна; 4, 6, 7 — каляровы метал; 8 — сердалік; 9—11 — шкло)

цекркі: лімонападобная жоўтая падвоеная (мал. 12: 9), 6-гранная сіняя (мал. 12: 10), 5 рабрыстых сініх (мал. 12: 11). Відавы аналіз крэмацыі не праводзіўся а шкілет жанчыны цалкам спарахнеў.

Даследаванныя курганы ў могільніку могуць датавацца канцом X — першай паловай XI ст.

За 8 км ад могільніка Азярцо, ніжэй па плыні Пцічы, на яе левым беразе ў п. Прылукі знаходзіцца апошні з даследаванных могільнікаў. А. Рынейскі адзначаў, што каля пасёлка ў 10 месцах захвалася 59 курганоў. На сёння з іх засталося 7, усе яны былі даследаваны аўтарам артыкула ў 2011 і 2013 гг. (Войтехович 2018).

Памеры курганоў у могільніку 8—10 м, вышыня 1—1,8 м. У кургане 1 на ўзроўні старажытнай дзённай паверхні быў выяўлены шкілет мужчны арыентаваны на поўдзень. Правая рука пахаванага была выцягнута, левая ляжала на тазавай костцы. У раёне пояса была знойдзена бронзавая лірападобная спражка з авальнай рыфлёнай рамкай з перахопам і жалезным язычком (мал. 15: 1) і бронзавае паясное кальцо з рыфленнем (мал. 15: 2). На адлегласці 0,6 м у паўднёва-заходнім накірунку ад чэрапа была знойдзена яшчэ адна бронзавая лірападобная спражка з прафіляванай рамкай з перхопам (мал. 15: 3).

У кургане 2 на ўзроўні старажытнай дзённай паверхні зафіксаваны попельна-вугальны слой, на ім выяўлены сляды драўлянай канструкцыі прамакутай формы арыентаванай з паўднёвага ўсходу на паўночны захад (мал. 13). Памеры канструкцыі 4 × 3,1 × 2,8 м, вышыня 0,7 м, Яна была складзена з бярвён шырынёй 5—10 см пакладзеных крыж накрыж. Калі бярвёны з цягам часу спарахнелі і дэфармаваліся канструкцыя прасела. Унутры канструкцыі, у паўночна-заходняй яе частцы, на попельна-вугальнай праслойцы выяўлена імітацыя печы каменкі складхзеная з трох камянёў памерам да 0,3—0,4 м. Два з іх стаялі вертыкальна, трэцці быў пакладзены на іх зверху. Пад камянямі ў мацерыку была яма авальнай формы арыентаваная з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход. Даўжыня ямы 2 м, шырыня 1,8 м, глыбіня да 0,5 м. На яе дне знойдзены яшчэ два камяні. У заходняй частцы вялікі камень 1 × 0,8 × 0,4 м, у паўднёва-ўсходняй меншы 0,5 × 0,3 × 0,22 м. У паўднёва-ўсходнім сектары, над драўлянай канструкцыяй, на глыбіні 0,94 м выяўлена пахаванне крэмацыі з некалькі дзесяткаў перапаленых касцей. Інвентар складаўся з нажа (мал. 16:

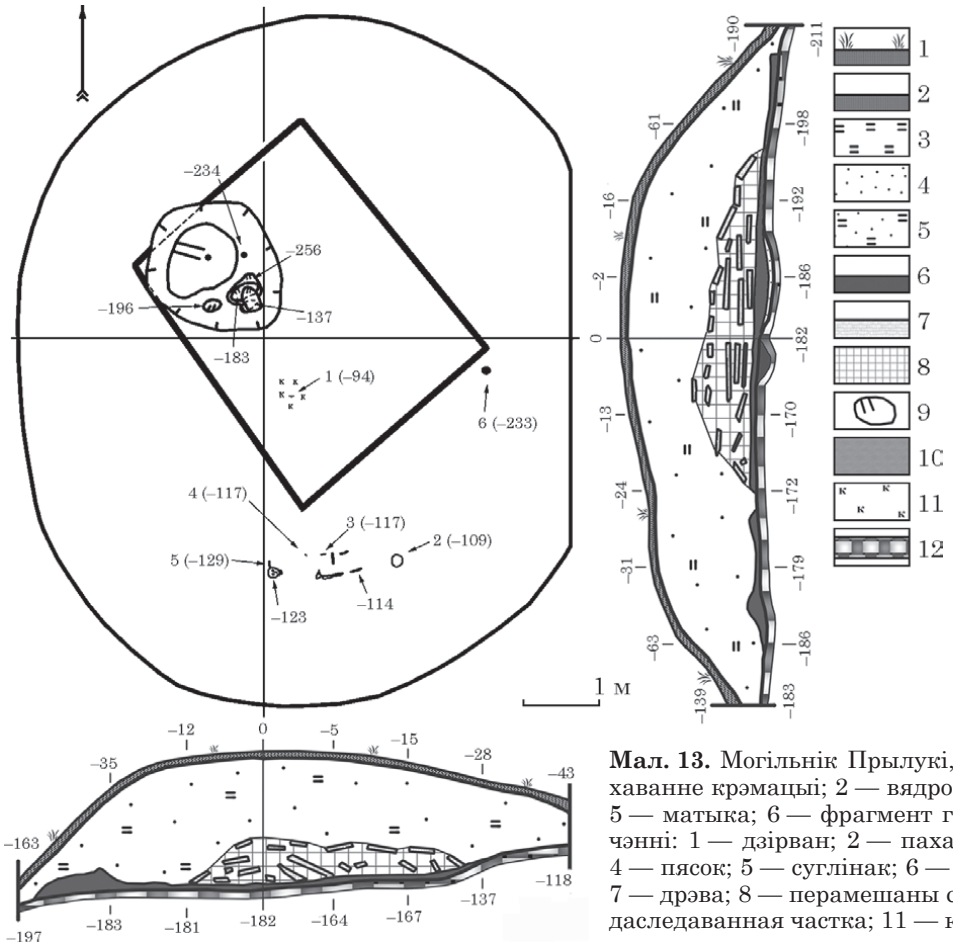

Мал. 13. Могільнік Прылукі, план кургана 2: 1 — пахаванне крэмацыі; 2 — вядро; 3, 4 — фрагменты нажа; 5 — матыка; 6 — фрагмент гаршчка (Умоўныя пазначэнні: 1 — дзірван; 2 — пахаваны дзірван; 3 — гліна; 4 — пясок; 5 — суглінак; 6 — попельна-вугальны слой; 7 — дрэва; 8 — перамешаны слой; 9 — камень; 10 — не даследаванная частка; 11 — крэмацыя; 12 — мацярык)

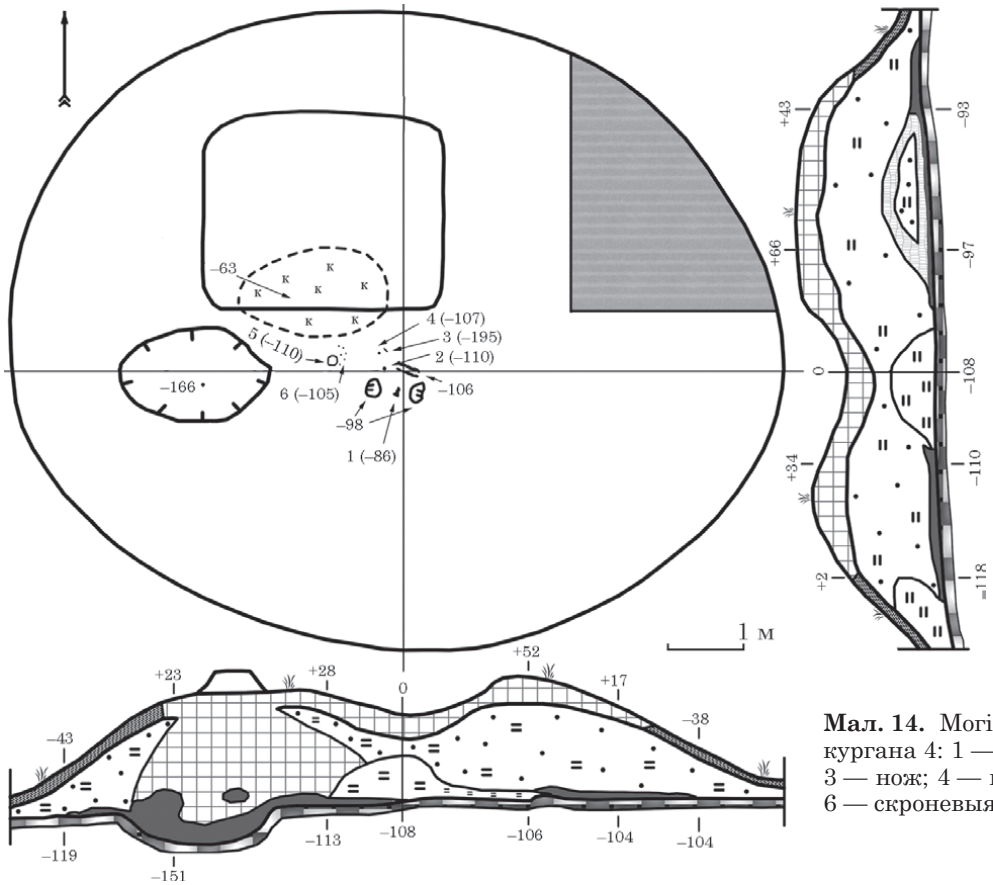

Мал. 14. Могільнік Прылукі, план кургана 4: 1 — сякера; 2 — спражка; 3 — нож; 4 — пярсцёнак; 5 — чэрап; 6 — скроневыя кольцы, пацеркі

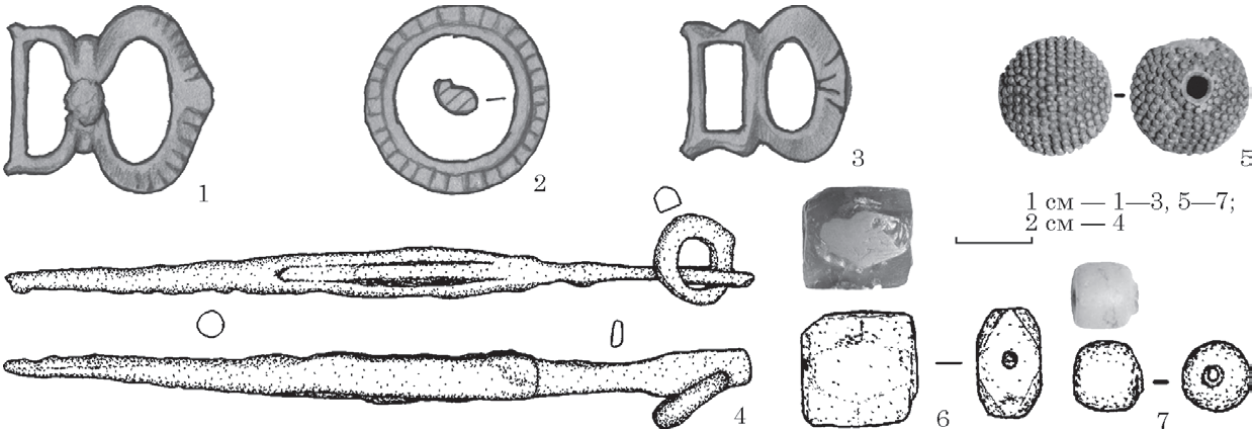

Мал. 15. Могільнік Прылукі, інвентар: 1—3 — курган 1; 4 — курган 6; 5—7 — курган 7 (1—3, 5 — каляровы метал; 4 — жалеза; 6 — сердалік; 7 — шкло)

1) і зліткаў ад вырабу з алавяністага сплава.

У паўднёва-ўсходнім сектары, на адлегласці 0,5 м ад паўднёвага кута драўлянай канструкцыі, на глыбіні 1,2 м было знойдзена пахаванне інгумацыі арыентаванае на захад. Пахаванаму было 40—50 гадоў. Каля яго ног знойдзены металічныя элементы ад драўлянага вядра: дужка, вушка і фрагменты абручыкаў (мал. 16: 2, 3). З левага боку ад тазавых касцей знойдзены фрагмент ляза жалезнага нажа і фрагмент драўлянай рукаяткі з аплёткай жгуцікаў звітых з дроту каляровага металу (мал. 16: 4). На левым плячэ, лязом да чэрапа, ляжала на рабрэ жалезная матыка (мал. 16: 5).

У паўднёва-ўсходнім сектары, каля ўсходняга кута драўлянай канструкцыі, знойдзены фрагменты высокага кругавога гаршчка, край венца якога афармлен у выглядзе «карнізіка» (мал. 18: 1).

У кургане 3 некалькі пахаванняў інгумацыі былі цалкам знішчаны рабаўнічай ямай.

У кургане 4 на ўзроўні старажытнага гарызонта, на попельна-вугальнай праслойцы, ў цэнтры насыпу, зафіксаваны сляды спарахнелага арганічнага рэчыва, з якога была збудавана прамакутная канструкцыя (мал. 14). Яна мела памеры 3,1 × 2,5 м пры вышыні 0,65 м. У разрэзе канструкцыя мела паўсферычную форму з таўшчынёй сценак каля 0,2 м. Унутры яна была запоўнена суглінкам. Каля канструкцыі на глыбіні 0,63 м выяўлена пахаванне рэшткаў крэмацыі, якое складалася з вельмі дробных касцей. Іх відавую прыналежнасць устанавіць не ўдалося.

У цэнтры кургана знойдзены сляды моцна спарахнелага шкілету арыентаванага галавой на захад з адхіленнем на поўнач. З правага боку ад косці сцягна быў пакладзены камень памерам каля 20 см, падобны камень знаходзіўся на адлегласці 0,3 м на паўночы захад паралельна шкілету. Паміж камянямі

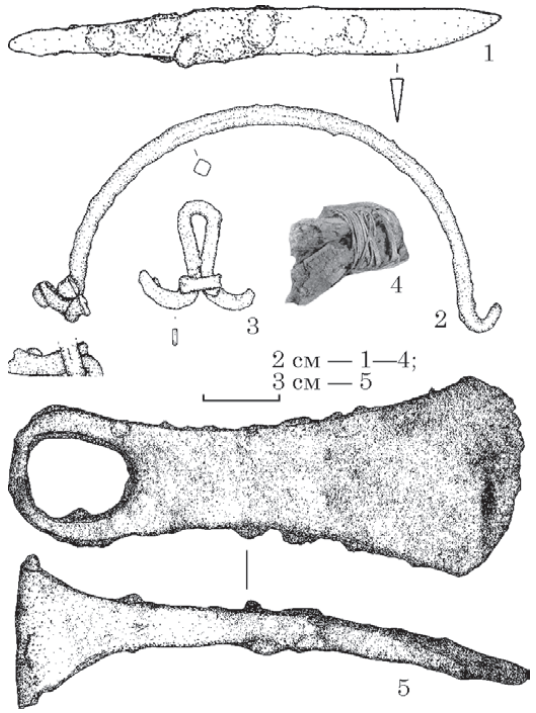

Мал. 16. Могільнік Прылукі, інвентар з кургана 2: 1—3, 5 — жалеза; 4 — дрэва, каляровы метал

была знойдзена жалезная сякера з адтулінай на лязе. Рукаятка сякеры павінна была быць пад правай рукой пахаванага. (мал. 17: 1). Паводле класіфікацыі А. М. Кірпічнікава сякера адносяцца да тыпу IV. Каля правай косці сцягна знойдзена лірападобная спражка з каляровага металу з рыфлёнай авальнай рамкай з перахопам і жалезным язычком (мал. 17: 3). Каля левай косці сцягна знойдзены сагнуты нож (мал. 17: 2). Каля нажа, злева, ляжаў драцяны сярэбраны пярсцёнак (мал. 17: 4). У раёне грудзей пахаванага знойдзены 4 скроневыя сярэбраныя пярсцёнкападобныя кольцы са спіральным завітком на канцы. У адным з іх захавалася пасма валасоў (мал. 17: 5).

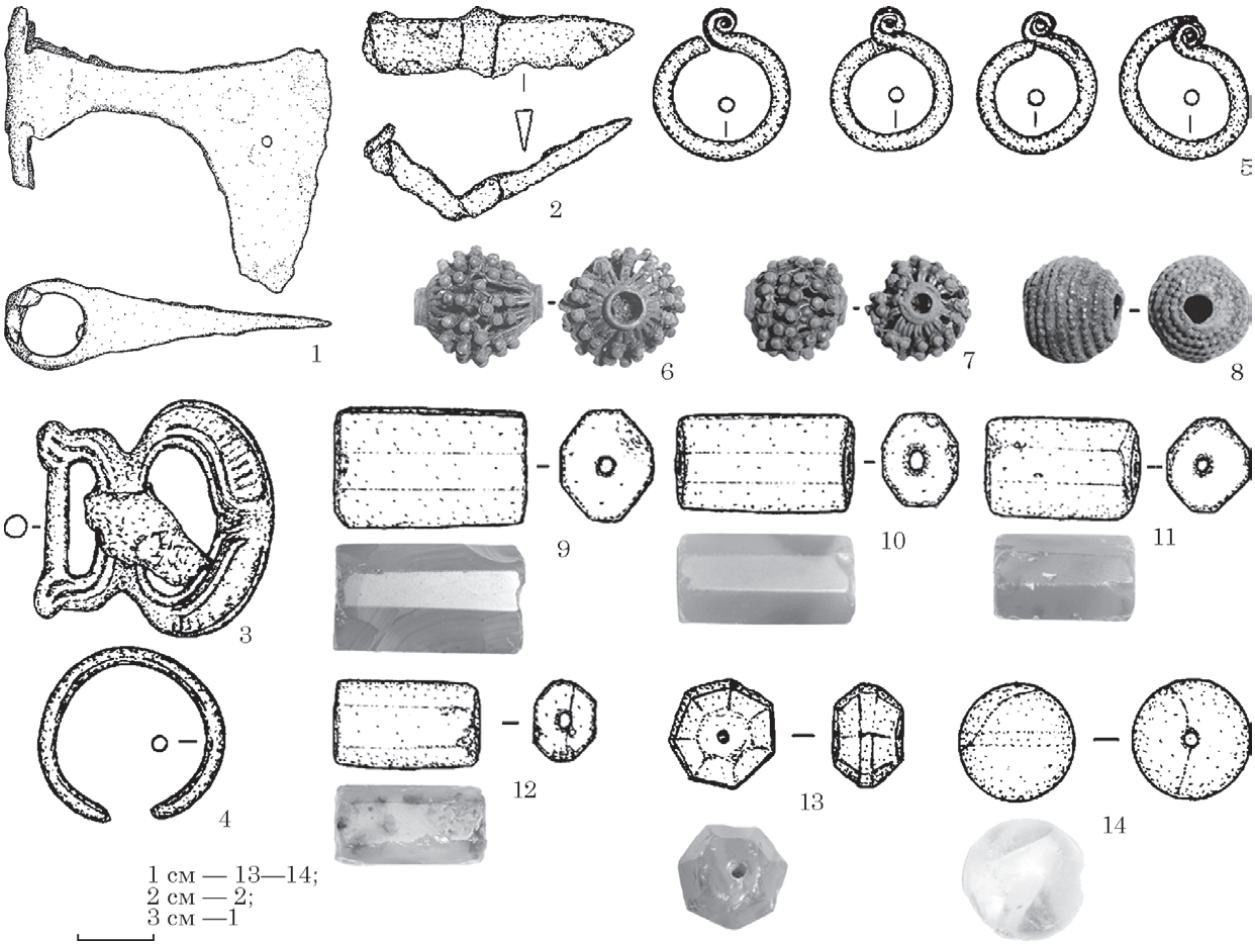

Мал. 17. Могільнік Прылукі, інвентар з кургана 4: 1, 2 — жалеза; 3—8 — каляровы метал; 9—13 — сердалік; 14 — крышталь

Акрамя скроневых кольцаў ніжэй чэрапа сабраны наступныя пацеркі: 2 ажурныя сярэбраныя зярнёныя (мал. 17: 6, 7); несапраўдная бронзавая зярнёная (мал. 17: 8); 4 сердалікавыя прызматычныя 8-гранныя (мал. 17: 9—12); сердалікавая бікнічная 24-гранная (мал. 17: 13); 1 крышталёвая сферычная (мал. 14: 13).

У паўночна-ўсходнім сектары на попельна-вугальнай праслойцы быў знойдзены фрагмент венца кругавога гаршчка з «карнізікам» (мал. 18: 2).

У кургане было парнае пахаванне мужчыны і жанчыны, галава якой ляжала на грудзях у мужчыны. Жаночы шкілет цалкам спарахнеў.

У кургане 5 быў знойдзены толькі кругавы гаршчок з кляймом на донцы (мал. 18: 3).

Курган 6 быў значна пашкоджаны вялікім акопам, у якім была знойдзена какрда польскага жаўнера і гільзы ад вінтоўкі.

У паўднёва-заходнім сектары, на адлегласці 1,2 м на поўдзень ад цэнтра кургана, на глыбіні 0,25 м, знойдзены фрагменты двух чарапоў. Ад іх, на адлегласці 0,3 м на паўночны ўсход, на глыбіні 0,22 м знаходзіўся фрагмент косці сцягна. З павага боку, паралельна ёй ляжаў выраб з жалеза. Прылада складалася з двух прамакутных пласцін з аднаго боку звараных у завостраны стрыжань круглага сячэння, з другога ўтвараючых паз. У гэты паз на шарніры ўстаўлена жалезная прамакутная пласціна, на вольным канцы якой маецца адтуліна з кальцом для падвешвання (мал. 15: 4). Агульная даўжыня прылады 19,5 см, шырыня 1 см, даўжыня ўстаўкі 12,2 см, даўжыня рухомай часткі, якая высоўваецца з паза 6,4 см.

У цэнтры кургана, на гэтым узроўні быў знойдзены кругавы гаршчок з прамым адагнутым вонкі венцам, край якога аформлен невыразным “карнізікам” (мал. 18: 4).

Паводле антрапалагічнага заключэння адзін з чарапоў належаў мужчыне ва ўзросце 20—25 гадоў, другі падлетку 14—16 гадоў. На ўзроўні мацерыка знойдзены яшчэ фрагмент чэрапа. Гэты фрагмент чэрапа належаў мужчыне ва ўзросце каля 50 гадоў.

У кургане 7, на ўзроўні старажытнай дзённай паверхні, знойдзены спарахнелыя фрагменты 2 шкілетаў арыентаваных на захад. Адно з іх магло належыць жанчыне ва ўзросце 40—50 год. Каля чэрапа гэтага пахавання знойдзены пацеркі: несапраўдная

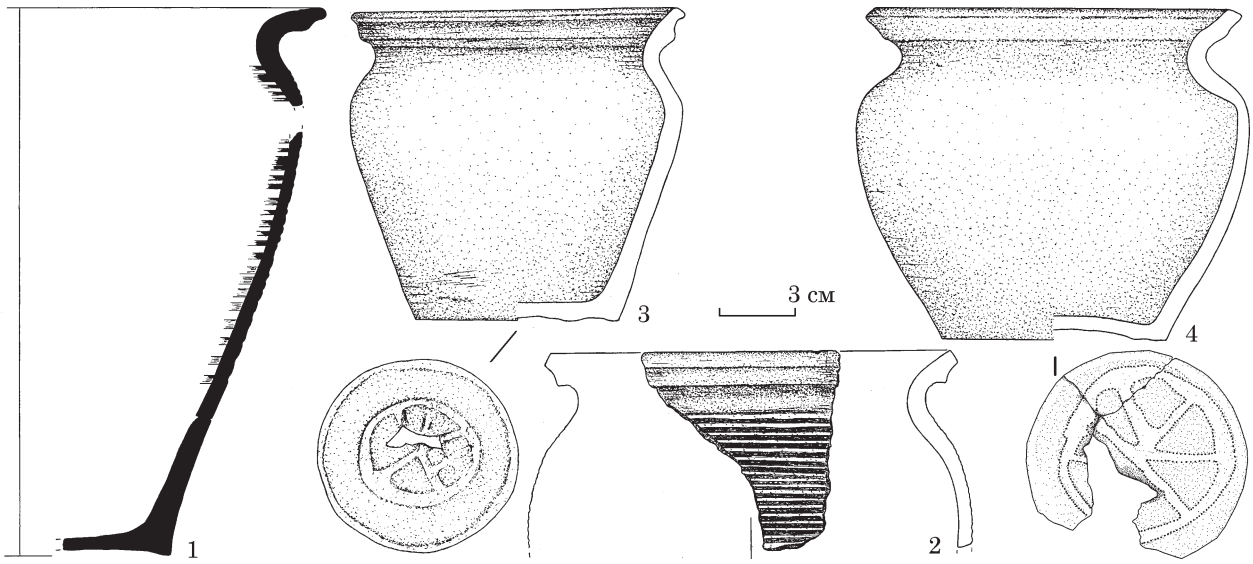

Мал. 18. Могільнік Прылукі, кругавыя гаршчкі: 1 — курган 2; 2 — курган 4; 3 — курган 5; 4 — курган 6

зярнёная з бронзы (мал. 15: 5); сердалікавая 14-гранная (мал. 15: 6); шкляная жоўтая лімонападобная (мал. 15: 7).

Курганы ў могільніку Прылукі могуць датавацца канцом X—XI стст.

Такім чынам, у X ст. па Пцічы з поўдня прасоўваліся славянскія каланісты, засяляючы спачатку тэрыторыю басейна ракі а затым і водападзел. Да канца X ст. уся тэрыторыя басйна была ўжо засвоеная, пра што сведчаць пахавання крэмацыі другой паловы X ст. знойдзеныя ў могільніку Даўборава ў самых вярхоўях ракі. На жаль, колькасць вывучаных курганоў на разгледжанай тэрыторыі не прапарцыйна мала з агульнай іх колькасцю. Аднак, нягледзячы на гэта можна зрабіць некаторыя высновы.

Адной з асаблівасцей пахавальнага абрада рэгіёна з'яўляецца наяўнасць драўляных канструкцый у курганах. У адным з курганоў могільніка Азярцо (№ 1) выяўлена наземная срубная камера. Такія збудаванні вядомыя ў могільніках міжрэчча Дняпра і Дзісны. Вышыня падобных зрубаў звычайна не перавышала 1 м, а пахаваныя ў іх людзі мелі высокі сацыяльны статус (Моця 1990, с. 99; Щавелев 2003, с. 195). Імітацыя такой зрубнай камеры была знойдзена ў адным з курганоў могільніка Прылукі (№ 2). Пахавальны абрад гэтага кургана ў цэлым нагадвае курган 1 з Азярца, толькі інвентар больш бедны і ў насыпу прысутнічае ўпускная інгумацыя. Больш простыя канструкцыі таксама зафіксаваны ў могільніку Азярцо. У кургане 3 пахаванне было размешчана ўнутры зрубнай аградкі, а ў кургане 6 — унутры драўлянай скрыні. Размяшчэнне крэмацыі ўнутры драўляных аградак, зрубаў альбо ў драўляных скрынях, пастаўленых на зрубную аснову, было характэрным для славян паўднёвых зямель Русі, у прыватнасці Боршаўскай і Лука-Райковецкой культур (Михайлина 2008, с. 282).

Пахаванні ў могільніку Азярцо, на фоне сінхронных комплексаў рэгіёну таксама вылучаюцца складам інвентару, які ўключае ў сябе элементы, характэрныя для так званай дружынай субкультуры — людзей звязаных з вайсковымі, адміністрацыйнымі або гандлёвымі функцыямі. Як своеасаблівы іх дадатак можна разглядаць жаночыя ўпрыгажэнні, якія таксама паказваюць на сацыяльнае расслаенне і этнічную неаднароднасць насельніцтва. Гэтая тэндэнцыя прасочваецца і ў развораных насыпах размешчаных уздоўж правага берага р. Менка. Бытаванне гэтых рэчаў суадносіцца са старажытнасцямі, атрыманымі ў ходзе даследавання гандлёва-рамесных паселішчаў і ранніх напластаванняў гарадоў, звязаных з функцыянаваннем гандлёвых камунікацый у X — першай палове XI ст. Такое паселішча было заснавана ў X ст. на р. Менка. У пачатку XI ст. яно набывае раннегарадскія рысы і становіцца цэнтрам Менскай воласці, пакуль гэтыя функцыі не перайшлі ў другой палове XI ст. да Менска размешчанага на Свіслачы, які неўзабаве зрабіўся сталіцай княства. К XII ст. інтэнсіўнае жыццё ў рэгіёне вярхоўяў Пцічы паступова спыняецца, а шматлікія сялянскія паселішчы пачынаюць канцэнтравацца вакол новага горада.

Інвентар могільнікаў больш аддаленых ад паселішча на р. Менка, з'яўляецца тыповым для паўднёвай часткі славянскага насельніцтва Усходняй Еўропы. У могільніках Дудаўка і Прылукі ў інгумацыях мужчын сустракаецца зброя а ў пахаваннях жанчын адзначаюцца ўпрыгажаэнні з каштоўных металаў, што можа тлумачыцца іх блізкасц-

цю да цэнтра. У могільніку Дуброва, як і ў могільніках водападзела з басейнамі Свіслачы і Усы інвентар пахаванняў ужо не адрозніваецца ад тыповага інвентара дрыгавіцкіх селянскіх могільнікаў XI ст.

ЛІТАРАТУРА

Бруевич, Н. И. 2002. Раскопки на курганном могильнике Смедин V в Посожье. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 5, с. 141-162.

Войтехович, А. В. 2018. Курганный могильник Прилуки Минского района в системе сельских поселений верховьев Птичи. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 29, с. 142-153.

Ениосова, Н. В. 1998. Химический состав и техника изготовления височных колец из Гнёздова. В: *Труды VI Международного конгресса славянской археологии*. 4. Москва: Наука, с. 258-267.

Заяц, Ю. А. *Отчет о полевых исследованиях в 1986 г.* Цэнтральны навуковы архіў НАН Беларусі. Фонд археалагічнай навуковай дакументацыі, 959.

Заяц, Ю. А. 2006. Археологические памятники Менской земли (курганные могильники и селища) в верхнем течении рек Птичь и Свислоч. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 11, с. 114-117.

Карпеко, В. А. 1979. *Отчёт о раскопках курганов в верховьях Птичи в 1979 г.* Цэнтральны навуковы архіў НАН Беларусі. Фонд археалагічнай навуковай дакументацыі, 639.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. I. Москва; Ленинград: АН СССР.

Кирпичников, А. Н. 1966. *Древнерусское оружие*. 2: Копъя, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв. Свод археологических источников, Е1-36. Москва; Ленинград: Наука.

Кирпичников, А. Н. 1973. *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв*. Свод археологических источников, Е1-36. Москва; Ленинград: Наука.

Корзухина, Г. Ф. 1954. *Русские клады IX—XIII вв*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Левашева, В. П. 1967. Браслеты. В: *Труды ГИМ*, 43: Очерки истории по русской деревни X—XIII вв. Москва: Советская Россия, с. 207-247.

Михайлина, Л. П. 2008. Могильники та особливості поховального обряду райковецькоі культури. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Дньнслово: збірник праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка, з нагоди його 70-річчя*. Київ: Корвінпрес, с. 279-287.

Моця, А. П. 1990. *Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв*. Киев: Наукова думка.

Мурашева, В. В. 2000. *Древнерусские ременные наборные украшения (X—XIII вв.)*. Москва: УРСС.

Орлов, С. Н. 1955. Сопки волховского типа около Старой Ладоги. *Советская археология*, XXII, с. 190-211.

Перхавко, В. Б. 1985. Западнославянские украшения из Дегтянского клада. *Slovenskб archeolygia*, XXXIII, 2, с. 311-326.

Радиньш, А. 2001. Погребальный обряд и инвентарь латгальских захоронений 10—13 веков. *Archeologija Lituana*, 2, с. 65-118.

Рынейскі, А. 1932. Археолёгічныя разведкі па р. Пціч (матар'ялы да археолёгічнай карты). *Працы археалагічнай камісіі*, III: Запіскі аддзелу гуманітарных навук Беларускай акадэміі навук, с. 197-214.

Сизов, В. И. 1902. *Курганы Смоленской губернии*. 1: Гнёздовский могильник близ Смоленска. Материалы по археологии России, 28. Санкт-Петербург: Типография главного управления Уделов.

Татур, Г. Х. 1892. *Очеркъ археологическихъ памятниковъ на пространстве Минской губерніи и ея археологическое значеніе*. Минскъ: Губернская Типографія.

Толстой, И., Кондаков, Н. 1897. *Курганные древности и клады домонгольского периода*. Русские древности в памятниках искуства, 5. Санкт-Петербург: Типография А. Бенке.

Щавелев, В. 2003. Камерные ингумации Гочева: юго-восточная реплика варяго-русского погребального обряда. В: *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів—Шестовиця, 17—20 липня 2003 р.)*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 194-200.

Шмидт, Е. А. 2012. *Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья (в свете археологических данных)*. Смоленск.

Штыхаў, Г. В. 1992. *Крывічы: па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі*. Мінск: Навука і тэхніка.

Arbman, H. 1940. *Birka I. Die Graber*. Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri Antibolag.

Atgāzis, M. 1964. Latgaďu 9—12. gs. cirvji. *Arheologija un Etnogrāfija*, VI, lpp. 105-115.

Ciglis, J., Radniņš, A. 2002. *Ludzas odu kalna kapulauka katalogs Ciglis*. Riga: LVM.

Germanenerbe, 11/12, 1942. s. 174.

Kóčka-Krennz, H. 1993. *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu. Mapy*. Poznań: UAM.

Paulsen, P. 1956. *Axt und Kreuz Bei Den Nordgermanen*. Bonn.

Thunmark-Nylén, L. 1995. *Die Wikingerzeit Gotlands*. 2. Stockholm: Enblad & Co. Västervik.

REFERENCES

Bruevich, N. I. 2002 Raskopki na kurgannom mogilnike Smedin V v Posozhe. *Materyjały pa archieałohii Biełarusi*, 5, s. 141-162.

Voitekhovich, A. V. 2018. Kurgannyi mogilnik Priluki Minskogo raiona v sisteme selskikh poselenii verkhovev Ptichi. *Materyjały pa archieałohii Biełarusi*, 29, s. 142-153.

Eniosova, N. V. 1998. Khimicheskii sostav i tekhnika izgotovleniia visochnykh koletc iz Gnezdova. In: *Trudy VI Mezhdunarodnogo kongressa slavianskoi arkheologii*. 4. Moskva: Nauka, s. 258-267.

Zaiatc, Iu. A. *Otchet o polevykh issledovaniiakh v 1986 g*. Centralny navukovy archiŭ NAN Biełarusi. Fond archieałahičnaj navukovaj dakumientacyi, 959.

Zaiatc, Iu. A. 2006. Arkheologicheskie pamiatniki Menskoi zemli (kurgannye mogilniki i selishcha) v verkhnem techenii rek Ptich i Svisloch. *Materyjały pa archieałohii Biełarusi*, 11, s. 114-117.

Karpeko, V. A. 1979. *Otchet o raskopkakh kurganov v verkhoviakh Ptichi v 1979 g*. Centralny navukovy archiŭ NAN Biełarusi. Fond archieałahičnaj navukovaj dakumientacyi, 639.

Karger, M. K. 1958. *Drevnii Kiev. Ocherki po istorii materialnoi kultury drevnerusskogo goroda*. I. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Kirpichnikov, A. N. 1966. *Drevnerusskoe oruzhie*. 2: Kopia, sulitcy, boevye topory, bulavy, kisteni IX—XIII vv. Svod

arkheologicheskikh istochnikov, E1-36. Moskva; Leningrad: Nauka.

Kirpichnikov, A. N. 1973. *Snariazhenie vsadnika i verkhovogo konia na Rusi IX—XIII vv.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-36. Moskva; Leningrad: Nauka.

Korzukhina, G. F. 1954. Russkie klady IX—XIII vv. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Levasheva, V. P. 1967. Braslety. In: *Trudy GIM*, 43: Ocherki istorii po russkoi derevni X—XIII vv. Moskva: Sovetskaia Rossiia, s. 207-247.

Mykhailyna, L. P. 2008. Mohylnyky ta osoblyvosti pokhovalnoho obriadu raikovetskoi kultury. In: Ivakin, G. Yu. (ed.). *Dnslovo: zbirnyk prats na poshanu diisnoho chlena Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy Petra Petrovycha Tolochka, z nahody yoho 70-richchia.* Kyiv: Korvinpres, s. 279-287.

Motcia, A. P. 1990. *Pogrebalnye pamiatniki iuzhnorusskikh zemel IX—XIII vv.* Kiev: Naukova dumka.

Murasheva, V. V. 2000. *Drevnerusskie remennye nabornye ukrasheniia (X—XIII vv.).* Moskva: URSS.

Orlov, S. N. 1955. Sopki volkhovskogo tipa okolo Staroi Ladogi. *Sovetskaia arkheologiia*, XXII, s. 190-211.

Perkhavko, V. B. 1985. Zapadnoslavianskie ukrasheniia iz Degtianskogo klada. *Slovenskõ archeolygia*, XXXIII, 2, s. 311-326.

Radinsh, A. 2001. Pogrebalnyi obriad i inventar latgalskikh zakhoronenii 10—13 vekov. *Archeologija Lituana*, 2, s. 65-118.

Ryniejski, A. 1932. Archieolohičnyja razviedki pa r. Pcič (Matarjały da archieolohičnaj karty). *Pracy archieałahičnaj kamisii*, III: Zapiski addziełu humanitarnych navuk Biełaruskaj akademii navuk, s. 197-214.

Sizov, V. I. 1902. *Kurgany Smolenskoi gubernii.* 1: Gnezdovskii mogilnik bliz Smolenska. Materialy po arkheologii Rossii, 28. Sankt-Peterburg: Tipografiia glavnogo upravleniia Udelov.

Tatur, G. Kh. 1892. *Ocherk arkheologicheskikh pamiatnikov na prostranstve Minskoi gubernii i eia arkheologicheskoe znachenie.* Minsk: Gubernskaia Tipografiia.

Tolstoi, I., Kondakov, N. 1897. *Kurgannye drevnosti i klady domongolskogo perioda.* Russkie drevnosti v pamiatnikakh iskustva, 5. Sankt-Peterburg: Tipografiia A. Benke.

Shchavelev, V. 2003. Kamernye ingumatcii Gocheva: iugovostochnaia replika variago-russkogo pogrebalnogo obriada. In: *Druzhynni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy VIII—XI st. Materialy Mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru (Chernihiv—Shestovytsia, 17—20 lypnia 2003 r.).* Chernihiv: Siverianska dumka, s. 194-200.

Shmidt, E. A. 2012. *Krivichi Smolenskogo Podneprovia i Podvinia (v svete arkheologicheskikh dannykh).* Smolensk.

Štychaŭ, H. V. 1992. *Kryvičy: pa materyjałach raskopak kurhanoŭ u Raĭnočnaj Biełarusi.* Minsk: Navuka i technika.

Arbman, H. 1940. *Birka I. Die Graber.* Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri Antibolag.

Atgāzis, M. 1964. Latgaďu 9—12. gs. cirvji. *Arheologija un Etnogrāfija*, VI, lpp. 105-115.

Ciglis, J., Radniņš, A. 2002. *Ludzas odu kalna kapulauka katalogs Ciglis.* Riga: LVM.

Germanenerbe, 11/12, 1942. s. 174.

Kóčka-Krennz, H. 1993. *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średnioweczu. Mapy.* Poznań: UAM.

Paulsen, P. 1956. *Axt und Kreuz Bei Den Nordgermanen.* Bonn.

Thunmark-Nylén, L. 1995. *Die Wikingerzeit Gotlands.* 2. Stockholm: Enblad & Co. Västervik.

A. V. Voitekhovich

THE UPPER PART OF THE PTICH RIVER IN THE 10th—11th CENTURIES. (BASED ON RESEARCH MATERIALS OF BURIAL MOUNDS)

The Ptich river, a left tributary of the Pripyat, flows through the southern part of Central Belarus. Its banks are mostly swampy. The most suitable land for farming is located in the upper parts of the river, on the territory of Minsk district. The location of 60 burial mounds specifically connected with this region (fig. 1), but unfortunately most of them had not been preserved. Only five sites were investigated by archaeological excavations. Six burial mounds with cremation were explored in the burial ground of Ozerzo which dated back to the the second half of the 10th century (fig. 2—5). Wooden constructions of log walls and boxes were fixed in some mounds, which might be compared with the traditions of the Slavs of the Raikovetskaya and Romny-Borshevo Cultures. The grave goods are presented by artefacts connected with subculture of armed force centers and prestigious women's jewelry (fig. 6—8). The burial ground of Ozertso could be the part of a large one and now this necropolis was completely destroyed. It can only be assumed that the site was an integral part of the settlement on the Menka river, which was the original location of Minsk. Some prestigious women's jewelry made of silver was also found in the plowed area nearby (fig. 9). Such places as Gorodishche, Dudovka, Priluki related to the burial grounds of the nearest district of the settlement on the Menka river present cremations of the late 10th century and inhumations of the 11th century (fig. 13, 14). Axes were found in men's burials, and ornaments typical of the Dregovichy were discovered in women's ones, pottery was found both ways (fig. 10, 11, 15—18). The studied burial ground of Dovborovo up the Ptich river provides cremations and inhumations and grave goods which dated back to the late 10th — the first half of the 11th century and display typical rural items (fig. 12).

Thus, by the late 10th century, the entire territory of the upper reaches of the Ptitch river was inhabited. The trade and craft settlement was founded on the banks of the Menka river, the right tributary of the Ptitch, which in the early 11th century turned into a well-fortified pre-urban place. Burials in the necropolis of this settlement are distinguished by a variety of ritual elements and prestigious grave goods. A new fortified place of Minsk was built on the Svisloch river in the second half of the 11th century, which later became the center of the Principality. The intensity of life in the region of the upper Ptitch river was gradually decreasing by the 12th century, and numerous rural settlements were connected to the new center.

Keywords: burial mound, burial ceremony, cremation, inhumation, the Slavs.

А. В. Войтехович

ВЕРХІВ'Я ПТИЧІ В X—XI ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ КУРГАННИХ МОГИЛЬНИКІВ)

Річка Птич, ліва притока Прип'яті, протікає в південній частині Центральної Білорусі. Її береги, головним чином заболочені. Найбільш придатні до землеробства землі розташовані в верхів'ях річки, на території Менського району. Відомо місце розташування 60 курганних могильників, безпосередньо пов'язаних з басейном верхів'я Птичі (рис. 1), проте більша частина з них не збереглась. Археологічні дослідження проводились на 5 могильниках. В мо-

гильнику Озерце досліджено 6 курганів з похованнями кремацій другої половини X ст. (рис. 2—5). У деяких курганах знайдені дерев'яні конструкції: зруби та ящики, які відповідають традиціям слов'янських культур: боршевської та лука-райковецької. Інвентар представлений речами, пов'язаними з дружинною субкультурою та престижними жіночими прикрасами (рис. 6—8). Могильник Озерцо є частиною більшого, зараз уже розораного некрополю поселення на р. Менка, яке було початковим місцем розташування м. Мінська. В розораній частині могильника також були знайдені престижні жіночі прикраси, виготовлені зі срібла (рис. 9). В могильниках найближчої округи поселення на р. Менка (Городище, Дудовка, Прилуки) знайдені кремації кінця X ст. та інгумації XI ст. (рис. 13, 14). В похованнях чоловіків знайдені сокири, в похованнях жінок прикраси, характерні для дреговичів. В похованнях обох статей були зафіксовані горщики (рис. 10, 11, 15—18). В самому верхів'ї річки досліджено могильник Довборово, де також було виявлено кремації та інгумації кінця X — першої половини XI ст., інвентар характерний для сільських могильників давньоруського часу.

Таким чином, до кінця X ст. всі території верхів'їв Птичі були заселені. На річці Менка, правій притоці р. Птичі було засновано торгівельно-ремісниче поселення, яке на початку XI ст. перетворилось у добре укріплене протомісто, центр волості. Поховання на некрополі цього поселення відрізняються різноманіттям елементів обряду та престижним реманентом. У другій половині XI ст. на Свіслочі зведено нове укріплене місто Мінськ, який незабаром стає центром княжіння. До XII ст. інтенсивність життя в регіоні верхів'їв Птичі поступово зменшувалось, а чисельні сільські поселення почали тяготіти до нового центру.

Ключові слова: курган, поховальний обряд, кремація, інгумація, слов'яни.

Одержано 3.12.2020.

ВАЙЦЯХОВИЧ Андрій Вячеславович, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут історії НАН Білорусі, Мінськ, Білорусь.
VOITEKHOVICH Andrei, Ph. D., Head of the department, Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus.
ORCID: 0000-0001-2345-6789, e-mail: Voitehowich@tut.by.

УДК 904.5(476.1)” 9/10”
DOI: 10.37445/adiu.2021.01.19

М. А. Плавінскі

ДАТАВАННЕ І КУЛЬТУРНАЯ ПРЫНАЛЕЖНАСЦЬ КУРГАННАГА МОГІЛЬНІКА МІЛТЫ (МЯДЗЕЛЬСКІ РАЁН МІНСКАЙ ВОБЛАСЦІ)

Курганны могільнік Мілты Мядзельскага раёна Мінскай вобласці складаецца з дзвюх груп — Мілты I і II. Даследаванні могільніка праводзіліся ў 1992—1993 гг. археалагічнай экспедыцыяй гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта на чале з В. Н. Рабцэвічам і А. М. Плавінскім. У 1992 г. было раскапана 5 курганоў у групе Мілты I, у 1993 г. — 2 курганы ў групе Мілты II. Аналіз пахавальнага інвентару і абраду даследаваных пахаванняў дазваляе сцвярджаць, што курганы ў групах I і II могільніка Мілты могуць быць датаваныя другой паловай X — першай паловай XI ст. ці некалькі шырэй — X — першай паловай XI ст., і належаць да фінальнага этапу існавання культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў на заходнім памежжы яе арэалу.

Ключавыя словы: *ранняе Сярэднявечча, Паўночная Беларусь, пахавальны абрад, пахавальны інвентар, культура смаленска-полацкіх доўгіх курганоў.*

Матэрыялы раскопак курганнага могільніка Мілты Мядзельскага раёна Мінскай вобласці былі ўведзены ў навуковы зварот у 2005 г. у сумесным артыкуле А. М. і М. А. Плавінскіх (Плавінскі, Плавінскі 2005). Неабходнасць паўторнага звароту да аналізу матэрылаў раскопак гэтага некропаля тлумачыцца, у першыую чаргу тым, што за апошнія паўтары дзесяцігоддзі, дзякуючы новым палявым даследаванням і ўвядзенню ў навуковы зварот матэрыялаў раскопак папярэдніх гадоў, існуючыя ўяўленні аб абрадзе і храналогіі пахавальных помнікаў Паўночна-Заходняй Беларусі зазналі дастаткова моцныя змены. Гэта, у сваю чаргу, вядзе да неабходнасці паўторнага звароту да аналізу асобных пахавальных помнікаў і перагляду некаторых выказаных раней высноў.

© М. А. ПЛАВІНСКІ, 2021

Планіграфія і гісторыя вывучэння некропаля Мілты. Могільнік Мілты складаецца з дзвюх курганных груп — Мілты I і II.

Група Мілты I была выяўлена Я. Г. Звяругам. Яна знаходзіцца ў лесе ля дарогі, якая вядзе з вёскі Нагаўкі — ў вёску Дзягілі на трэцім кіламетры ад паварота на Нагаўкі, за 1,5 км на поўдзень ад Нагавак і за 0,3 км на паўночны захад ад вёскі Мілты (мал. 1). У 1992 г. да даследаванняў групы Мілты I прыступіла археалагічная экспедыцыя гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта на чале з В. Н. Рабцэвічам і А. М. Плавінскім. На момант правядзення раскопак у могільніку налічвалася 36 курганных насыпаў, з якіх 27 былі круглымі, 9 — авальнымі ў плане

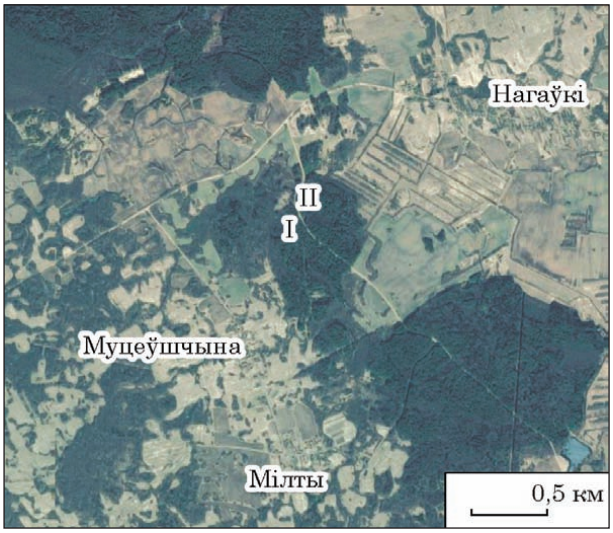

Мал. 1. Курганны могільнік Мілты на здымку з Google

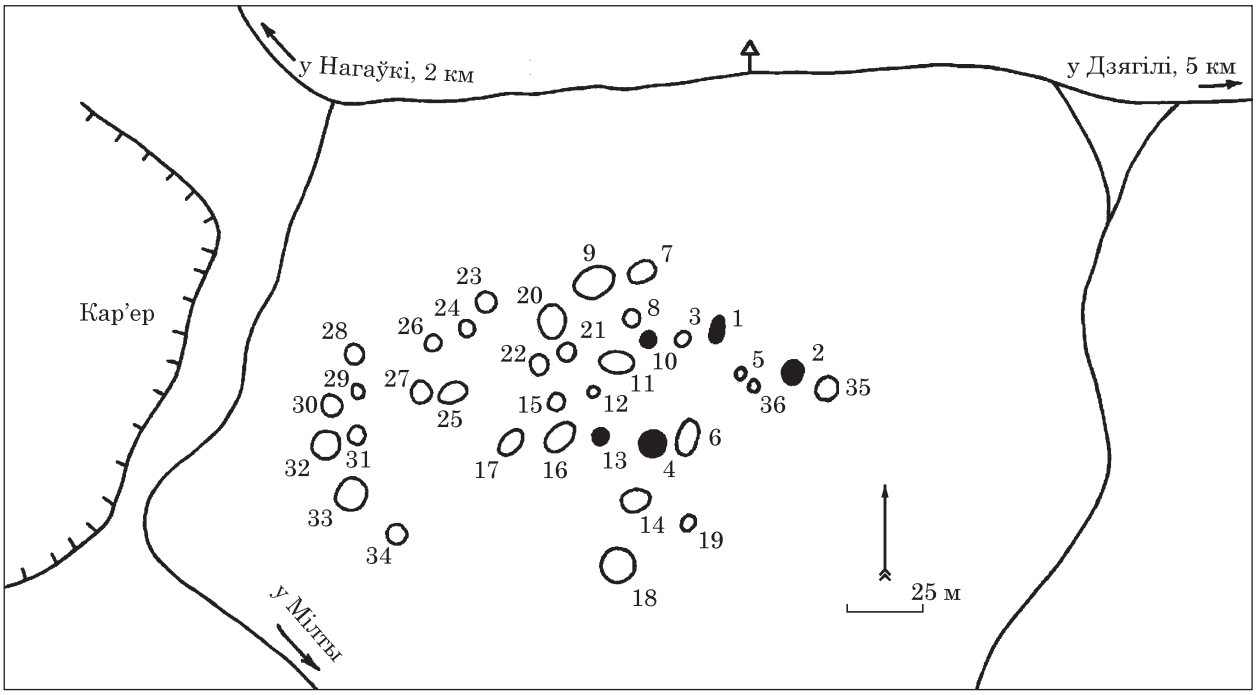

Мал. 2. План курганнай групы Мілты I (мал. А. М. Плавінскага)

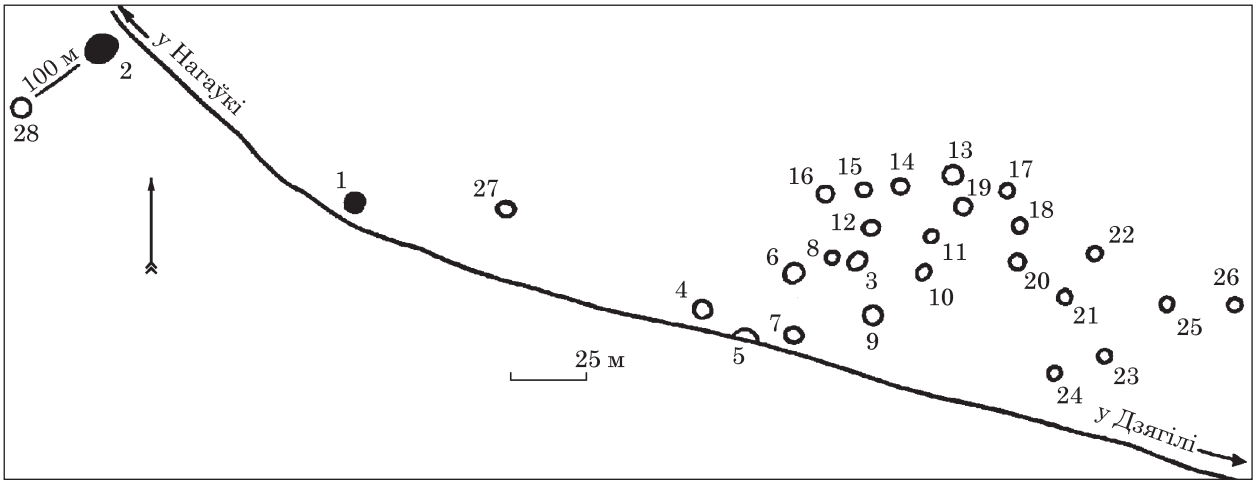

Мал. 3. План курганнай групы Мілты II (мал. А. М. Плавінскага)

(мал. 2). Круглыя насыпы маюць дыяметр ад 5 да 10 м і вышыню да 1,5 м. Авальныя курганы — значна большыя па памерах і дасягаюць вышыні 2,5 м. Яны арыентаваныя па лініі поўнач—поўдзень, радзей — захад—усход. Тэрыторыя некропаля моцна зарасла лесам. Большасць курганоў была пашкоджана перакопамі і звярынымі норамі. Сляды раўчукоў вакол курганных насыпаў візуальна не прасочваліся. У 1992 г. у Мілтах I было раскапана 5 курганных насыпаў (мал. 2).

Група Мілты II была выяўлена археалагічнай экспедыцыяй гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Яна знаходзіцца ў лесе, на другім кіламетры дарогі, якая вядзе з вёскі Нагаўкі ў вёску Рамашкі, за 1,3 км на паўночны ўсход ад вёскі Мілты (мал. 1). У групе налічваецца 28 насыпаў, з якіх 26 знаходзяцца з левага боку ад дарогі Нагаўкі—Рамашкі. Два курганы размяшчаюцца з правага боку ад дарогі і выходзяць далёка на захад ад сучаснай тэрыторыі могільніка (мал. 3). Помнік, напэўна, уяўляе з сябе толькі частку некалі большага па памерах могільніка. Курганы моцна зараслі лесам, на шмат якіх з іх прасочваюцца сляды рабаўнічых ямінаў. Насыпы маюць паўсферычную форму. Большасць з іх круглыя ў плане, некаторыя — некалькі выцягнуты па лініі поўнач—поўдзень з невялікімі адхіленнямі. Круглыя курганы маюць вышыню 0,5—1,5 м пры дыяметры 5—8 м. Авальныя насыпы дасягаюць вышыні 2 м, іх схілы значна больш стромкія. Раўчукі вакол курганоў візуальна не прасочваліся. У 1993 г. В. Н. Рабцэвіч і А. М. Плавінскі рас-

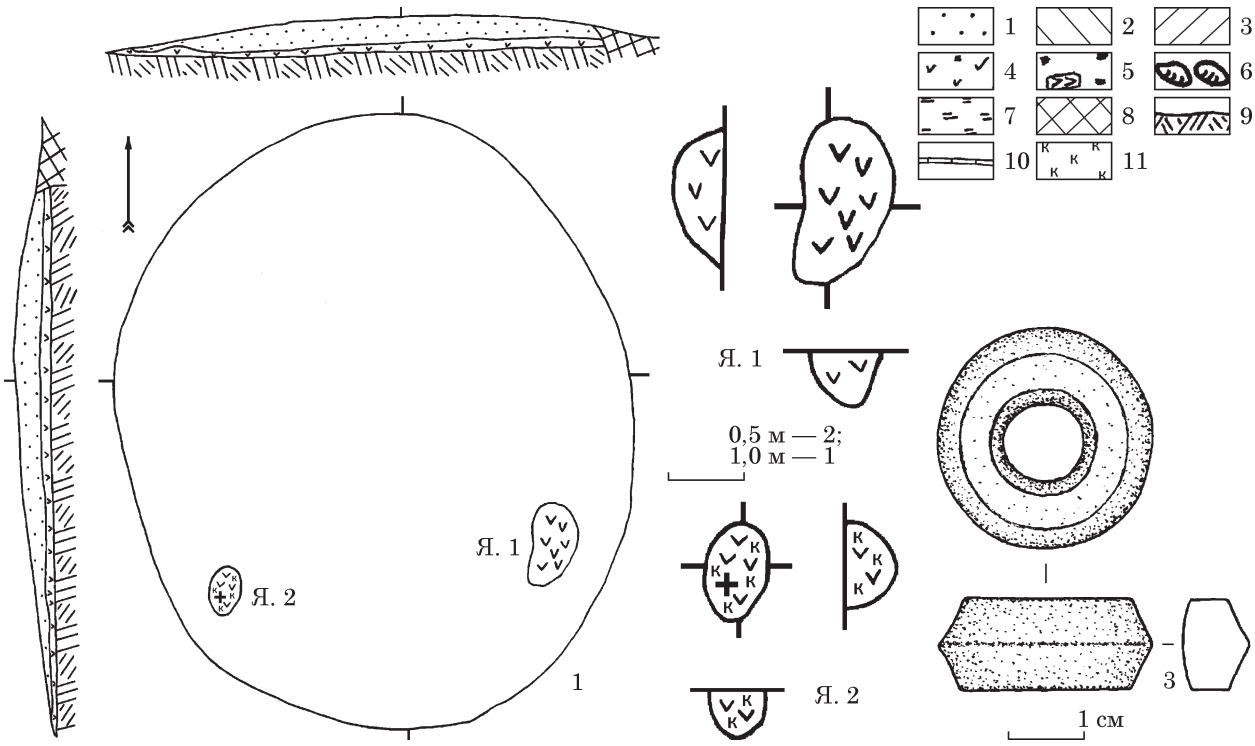

Мал. 4. Курганны могільнік Мілты I, курган 1: 1 — план і профілі кургана (1 — карычневата-жоўты пясок; 2 — шэравата-жоўты пясок з дробнымі каменчыкамі; 3 — чырванавата-жоўты пясок; 4 — пясок з вуголлем і попелам; 5 — вуголле і карбанізаваныя плашкі; 6 — камяні; 7 — гліна; 8 — перакоп; 9 — мацярык; 10 — дзіван; 11 — кальцынаваныя косткі); 2 — планы і профілі мацерыковых ямін; 3 — глінянае праселка (1, 2 — мал. А. М. Плавінскага, 3 — мал. М. А. Плавінскага)

капалі ў курганнай групе Мілты II два пахавальныя насыпы.

У 2005 г. у публікацыі матэрыялаў раскопак некропаля Мілты аўтары артыкула выказалі меркаванне аб тым, што ён датуецца X — пачаткам XI ст. Усе пахаванні, акрамя інгумацыі ў кургане 10 групы I, належаць да культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў (летапісных крывічоў; Плавінскі, Плавінскі 2005, с. 129). Апублікаваныя матэрыялы з Мілтаў былі выкарыстаны А. В. Вайцяховічам падчас аналізу пахавальнага абраду насельніцтва Полацкай зямлі X—XII стст. У сваёй працы даследчык пагадзіўся з прапанаванымі аўтарамі публікацыі матэрыялаў раскопак інтэрпрэтацыямі асаблівасцяў пахавальнага абрада і датаваннем некропаля (Войтехович 2019, с. 123—130). Акрамя таго, дэталёвае вывучэнне пацерак з пахавальных комплексаў могільніка ў Мілтах было ажыццёўлена М. І. Латышавай (Сцяпанавай) (Степанова, Плавинский 2018).

Матэрыялы раскопак у Мілтах захоўваюцца ў зборы вучэбнай лабараторыі музейнай справы гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта [1].

1. Прыношу шчырую падзяку загадчыку вучэбнай лабараторыі музейнай справы гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта В. М. Сідаровічу за ўсебаковую дапамогу ў апрацоўцы калекцыі з раскопак курганнага могільніка Мілты.

Звернемся да апісання пахавальнага абраду і інвентару курганоў, даследаваных у групе ***Мілты I*** у 1992 г.

Курган 1 размяшчаўся ва ўсходняй частцы могільніка, за 80 м на поўдзень ад дарогі Нагаўкі—Дзягілі, ля паварота на вёску Мілты (мал. 2). Насып зарос маладымі дрэвамі. Дзве вялікія сасны раслі ля аснавання кургана з усходняга і паўночнага бакоў.

Насып авальнай формы быў выцягнуты па лініі поўнач—поўдзень, меў памер 11 × 9 м і вышыню 0,5 м (мал. 4: 1). Нейкія пашкоджанні кургана, гэтаксама як і раўчукі вакол яго, візуальна не прасочваліся, з-за чаго, на вялікі жаль, спробаў вывучэння прылеглай да насыпа тэрыторыі не ажыццяўляліся. Сам насып быў пакрыты тонкім слоем дзірвану і складаўся з карычневата-жоўтага пяску з уключэннямі попела. Усю плошчу аснавання кургана пакрываў слой пяску з попелам магутнасцю 0,1 м — верагодна, старажытны пахаваны дзірван. У гэтым слаі часта сустракаліся дробныя фрагменты кальцынаваных костак.

Мацярык складаўся з жоўтага буйназярністага пяску. У мацерыку выяўлены дзве яміны (мал. 4: 2).

Яміна 1 знаходзілася ў паўднёва-ўсходнім сектары, была выцягнутая па лініі поўнач—поўдзень, мела памер 1,2 × 0,6 м і глыбіню 0,4 м. Запаўненне яміны складалася з пяску, перамяшанага з попелам і вугольчыкамі.

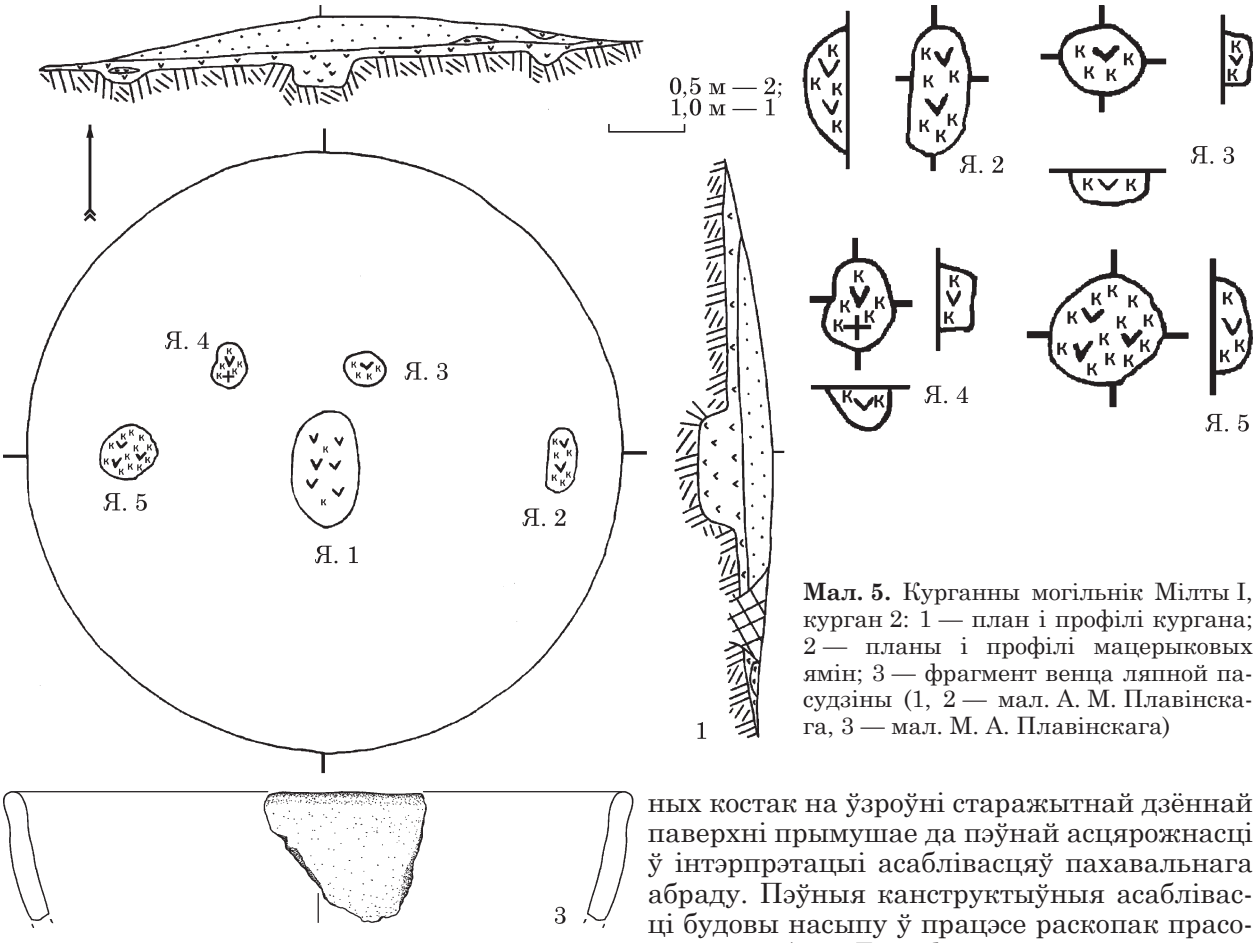

Мал. 5. Курганны могільнік Мілты I, курган 2: 1 — план і профілі кургана; 2 — планы і профілі мацерыковых ямін; 3 — фрагмент венца ляпной пасудзіны (1, 2 — мал. А. М. Плавінскага, 3 — мал. М. А. Плавінскага)

Яміна 2 выяўлена ў паўднёва-заходнім сектары. Яна мела авальную форму, была выцягнутая па лініі поўнач—поўдзень, мела памер 0,6 × 0,5 м і глыбіню 0,3 м. Запаўненне яміны складалася з попелу са шматлікімі фрагментамі кальцынаваных костак, сярод якіх было выяўлена біканічнае праселка з гліны светла-шэра-карычневага колеру без слядоў знаходжання ў агні (мал. 4: 3). Дыяметр праселка — 2,8 см, яго вышыня — 1,2 см. Аналагічныя праселкі распаўсюджваюцца ў побыце насельніцтва культур лясной зоны, пачынаючы з позназарубінецкага перыяда (Лопатин, Фурасьев 2007, с. 55), хаця час іх найбольш шырокага распаўсюджання прыпадае на трэцюю чвэрць I тыс. н. э. (Михайлова 2014, с. 159; Митрофанов 1978, с. 114; Шадыра 2006, с. 80). Разам з тым, у Паўночнай Беларусі, у арэале культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў, выкарыстанне біканічных гліняных праселак працягвалася да самага канца I тыс. н. э. (Енуков 1990, с. 72) і нават да пачатку XI ст. (Плавінскі 2017, мал. 36: 5). Адпаведна, вызначыць вузкае датаванне насыпу на падставе гэтай знаходкі не ўяўляецца магчымым.

Можна меркаваць, што здзейсненае па-за межамі кургана 1 пахаванне па абрадзе крэмацыі было змешчана ў мацерыковую яміну 2, хаця выяўленне асобных кальцынаваных костак на ўзроўні старажытнай дзённай паверхні прымушае да пэўнай асцярожнасці ў інтэрпрэтацыі асаблівасцяў пахавальнага абраду. Пэўныя канструктыўныя асаблівасці будовы насыпу ў працэсе раскопак прасочаныя не былі. Гэты факт, а таксама тое, што раўчукі вакол кургана засталіся не даследаванымі, не дазваляюць рэканструяваць асаблівасці рытуальных дзеянняў, якія былі здзейснены падчас яго ўзвядзення.

Курган 2 размяшчаўся за 20 м на паўднёвы ўсход ад кургана 1 (мал. 2). Круглы ў плане насып меў дыяметр 9 м і вышыню 0,6 м (мал. 5: 1). Курган дастаткова моцна зарос дрэвамі, асабліва ў паўночна-ўсходнім сектары. Раўчукі вакол яго візуальна не прасочваліся.

Насып быў пакрыты тонкім слоем дзірвану і складаўся з карычневата-жоўтага пяску з уключэннямі попелу. Усю плошчу аснавання кургана пакрываў попельна-вугальны слой магутнасцю 0,1 м са шматлікімі дробнымі фрагментамі кальцынаваных костак. У мацерыку было выяўлена пяць ямінаў (мал. 5: 2).

Яміна 1 размяшчалася ў цэнтры аснавання кургана. Яна мела авальную форму, была выцягнутая па лініі поўнач—поўдзень, мела памер 1,8 × 0,8 м і глыбіню 0,4 м. Запаўненне складалася з вугольчыкаў і попелу, кальцынаваныя косткі практычна адсутнічалі.

Яміна 2 была выяўлена за 3 м на захад ад цэнтра кургана, мела круглую форму дыяметрам 0,6 м і глыбіню 0,3 м. Яна была запоўненая вуголлем, попелам і шматлікімі фрагментамі кальцынаваных костак.

Яміна 3 размяшчалася ў паўночна-заходнім сектары, за 2 м ад цэнтра, і мела авальную форму, выцягнутую па лініі поўнач—поўдзень. Памер яміны — 0,6 × 0,4 м, глыбіня — 0,3 м, яе запаўненне складалася з попела, вуголля і кальцынаваных костак. Акрамя таго, было знойдзена некалькі фрагментаў ляпной керамікі. У фондах вучэбнай лабараторыі музейнай справы гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта захоўваецца толькі адно венца (мал. 5: 3). У папярэдняй публікацыі яно было інтэрпрэтаванае як фрагмент ляпной, магчыма, падпраўленай на ганчарным крузе, місы (Плавінскі, Плавінскі 2005, с. 122). Аднак, нашае ранейшае вызначэнне варта прызнаць памылковым. На самай справе, венца належала ляпной пасудзіне з добра загладжанай паверхняй. Яна мела раскрытую форму з мінімальна выяўленым плечуком і амаль вертыкальна пастаўленым і крыху адагнутым вонкі кароткім венцам, якое мела дыяметр 25 см.

Яміна 4 была выяўлена ў паўночна-ўсходнім сектары за 1,2 м ад цэнтра, у плане мела круглую форму дыяметрам 0,5 м і глыбінёй 0,2 м. Запаўненне складалася з вугольчыкаў, попела і шматлікіх фрагментаў кальцынаваных костак.

Яміна 5 размяшчалася за 3 м на ўсход ад цэнтра кургана і мела авальную форму, выцягнутую з поўначы на поўдзень. Дыяметр яміны — 0,8 × 0,5 м, глыбіня — 0,3 м, запаўненне — вугольчыкі, попел і шматлікія дробныя кальцынаваныя косткі.

Дадатковая інфармацыя аб асаблівасцях будовы насыпу кргана 2 утрымліваецца ў экспедыцыйным палявым дзённіку, які вёў А. М. Плавінскі (захоўваецца ў вучэбнай лабараторыі музейнай справы гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта). З яго можна запазычыць важны факт, які не ўвайшоў у фінальны тэкст справаздачы, а менавіта: *«На расстоянии 3 м от центра по окружности кургана идёт зольно-угольное кольцо. Мощность 0,1 м. Ширина 0,5 м. Залегает на глубине 10 см от поверхности почти под дёрном»*. Нажаль, гэтае колца не было адлюстравана на плане кургана і бачнае толькі ва ўсходнім профілі насыпу (мал. 5: 1).

Аналагічныя попельныя (на самай справе — гумусаваныя) праслойкі былі неаднаразова выяўлены падчас раскопак курганоў заходняй часткі Беларускага Падзвіння і Верхняга Павілля, якія датуюцца часам ад трэцяй чвэрці I — да пачатку II тыс. н. э.: курган 12 некропаля Наўры II Мядзельскага раёна Мінскай вобласці (Плавінскі, Плавінскі, Тарасевіч 2020), курганы 2/14 і 20 могільніка Опса і курган 5 могільніка Пагошча Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці (Плавінскі, Дучыц, Плавінскі, Шадыра 2014, с. 79, 99—101, мал. 42: 1, 55; Плавінскі 2017, с. 99, мал. 86—87, 101). Ва ўсіх пералічаных выпадках яны былі інтэрпрэтаваныя як выкладкі з кавалкаў дзірвану, якія рабіліся па краі аснавання курганоў з мэтай умацавання іх схілаў.

Паўнавартасна рэканструяваць працэс узвядзення кургана 2, на жаль, не падаецца магчымым. Упэўнена можна меркаваць толькі аб тым, што рэшткі здзейсненай паза межамі кургана крэмацыі (ці крэмацый) былі змешчаныя ў ямінах, выкапаных у аснаванні кургана. Акрамя таго, па перыметры аснавання была зроблена выкладка з кавалкаў дзірвану, якая павінна была прадухіліць апаўзанне ўзведзенага з пяску насыпу. Нейкія іншыя асаблівасці будовы кургана, гэтаксама як і раўчукі вакол яго, у працэсе раскопак выяўлены не былі.

Курган 4 размяшчаўся за 30 м на паўднёвы захад ад кургана 1 (мал. 2). Ён меў круглае ў плане аснаванне і паўсферычную форму са стромкімі схіламі і крыху сплошчанай вяршыняй (мал. 6: 1). Дыяметр кургана — 10 м, вышыня — 1 м. На ім расло некалькі вялікіх дрэваў.

Насып быў пакрыты тонкім слоем дзівану. У яго цэнтры выразна прасочваліся сляды перакопа, які не дайшоў да попельнага слою на аснаванні. Яміна мела дыяметр 2 м і глыбіню 0,5 м. Сам насып меў дастаткова складаную стрктуру. Яго верхняя частка магутнасцю 0,8 м складалася з дробназярністага карычневата-жоўтага пяску. Пад насыпам быў выяўлены слой жоўтага пяску з глінай дыяметрам 3 м і магутнасцю 0,4 м. Гэты насып некалькі змешчаны ад цэнтра кургана на поўдзень. На мяжы гэтых двух слаёў прасочваецца тонкая попельная праслойка.

Плошча аснавання кургана была пакрытая слоем пяску з вугольчыкамі і попелам магутнасцю 0,1—0,2 м. У цэнтры аснавання попельны слой набываў асабліва насычаны характар (мал. 6: 1). У цэнтры кургана на попельным слаі былі выяўлены буйныя вуголлі і плашкі, арыентаваныя па лініях поўдзень—поўнач і захад—усход. Тут жа былі знойдзены шматлікія дробныя фрагменты кальцынаваных костак (агульнай масой 398,3 г) і рэшткі пахавальнага інвентара (мал. 6: 2). У палявых умовах, а пасля ў справаздачы аб раскопках і ў папярэдняй публікацыі іх матэрыялаў, дадзеная канструкцыя была інтэрпрэтаваная як рэшткі пахавальнага вогнішча, на якім адбылося трупаспаленне на месцы ўзвядзення кургана (Плавінскі, Плавінскі 2005, с. 122). Гэтая папярэдняя інтэрпрэтацыя была ў далейшым падтрымана А. В. Вайцяховам, які, пры гэтым, адзначыў, што прыклады ажыццяўлення крэмацыі на месцы ўзвядзення кургана з'яўляюцца на тэ-

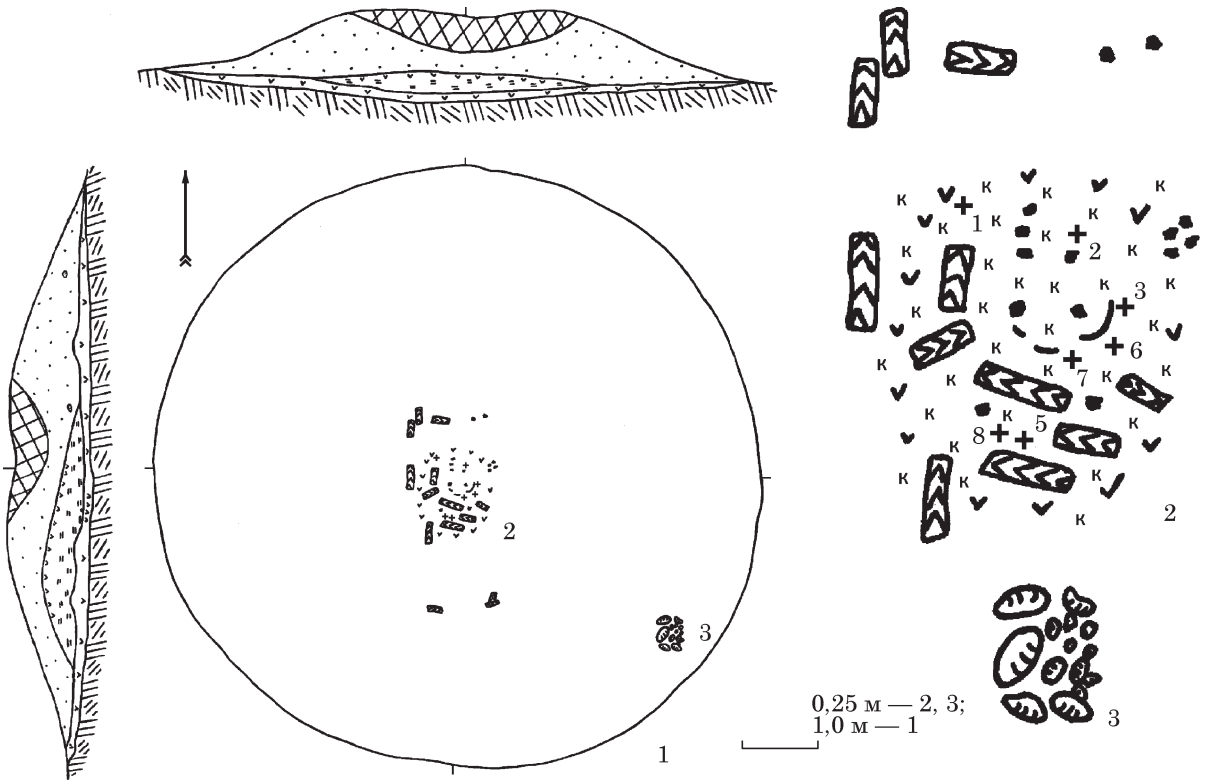

Мал. 6. Курганны могільнік Мілты I, курган 4: 1 — план і профілі кургана, 2 — план пахавання (1 — кругавы гаршчок; 2 — аплаўленыя пацеркі і фрагменты шыйнай грыўні; 3 — фрагменты ляпнога гаршка; 4 — аплаўленыя пацеркі; 5 — фрагменты шыйнай грыўні; 6 — нож; 7 — пярсцёнак), 3 — скапленне камянёў у паўднёва-усходнім сектары (мал. М. А. Плавінскага)

рыторыі Паўночнай Беларусі нешматлікімі (Войтехович 2019, с. 21, 24). Аднак, даводзіцца прызнаць, што прапанаванае намі раней вызначэнне дадзенай канструкцыі з'яўляецца памылковым. Найбольш верагоднай інтэрпрэтацыяй выяўленага аб'екта падаецца наступная — перад намі рэшткі пэўнай канструкцыі з драўляных плашак, якія, верагодна, былі пакладзены накатамі «крыж накрыж» і маглі ў выніку ўяўляць своеасаблівы памост. Дрэва ператварылася ў вуголле ў працэсе натуральнай карбанізацыі. На карысць такога вызначэння сведчыць, найперш, той факт, што пад вуголлем і плашкамі слядоў пракалу мацерыковай паверхні ў выніку ўздзеяння высокай тэмпературы не выяўлена. А ў выпадку, калі б трупаспаленне адбывалася на месцы, мацярык у абавязковым парадку падвергся б моцнаму ўздзеянню агню. Акрамя таго, мяркуючы па дзённікавых запісах А. М. Плавінскага, кругавы гаршчок быў выяўлены *«на 0,1 м выше зольника»*. Відавочна, што гаршчок мог быць выяўлены ў насыпе ў такім становішчы толькі ў тым выпадку, калі першапачаткова ён быў змешчаны на нейкай цвёрдай паверхні, якая з цягам часу спарахнела.

Сярод карбанізаваных плашак выяўлены кальцынаваныя косткі, рэшткі аплаўленых бронзавых упрыгажэнняў і шкляных пацерак і іншы інвентар, які складаўся.

• Фрагменты моцна аплаўленага бронзавага ўпрыгажэння (упрыгажэнняў?), сярод якіх надзейна вызначаюцца фрагменты вітай трохдротавай грыўні з канічнымі канцамі (мал. 7: 1—3; табліца). Абруч грыўні меў дыяметр 0,8 см і быў звіты з драцінак дыяметрам 0,3 см. Адзін часткова захаваны канец грыўні мае дыяметр аснавання 1,4 см і вышыню — 1,2 см (першапачаткова, верагодна, дасягала 1,5 см). Шыйныя грыўні з канічнымі канцамі датуюцца ў Літве VIII—XI стст. (Lietuvos… 1977, p. 146).

• Мініяцюрны жалезны нож з прамой спінкай, пакрытага акалінай (мал. 7: 4). Агульная даўжыня нажа — 9,1 см, даўжыня ляза — 5,6 см, яго шырыня — 0,9 см, таўшчыня спінкі — 0,3 см. Нож належыць да групы I паводле Р. С. Мінасяна, які лічыў, што падобныя нажы шырока распаўсюджваюцца ў лясной зоне Усходняй Еўропы ў трэцяй чвэрці I тыс. н. э. і працягвалі выкарыстоўвацца ў VIII—XI стст. (Минасян 1980, с. 69). Нажы з прамой спінкай добра вядомыя ў старажытнасцях культуры пскоўскіх доўгіх курганоў (Михайлова 2014, с. 129—131), асобныя знаходкі паходзяць з пахавальных помнікаў культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў (Енуков 1990, с. 69—70).

• Шкляныя пацеркі, агульная колькасць якіх перавышала 60 адзінак. Сярод іх можна ідэнтыфікаваць 25 экзэмпляраў наступных тыпаў і відаў:

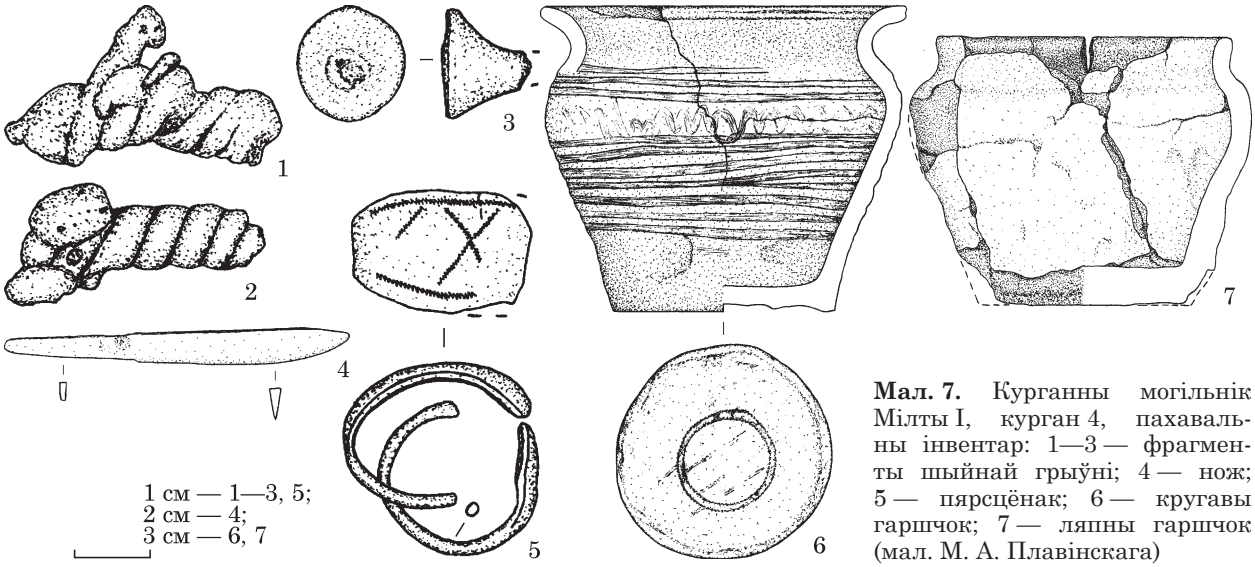

Мал. 7. Курганны могільнік Мілты I, курган 4, пахавальны інвентар: 1—3 — фрагменты шыйнай грыўні; 4 — нож; 5 — пярсцёнак; 6 — кругавы гаршчок; 7 — ляпны гаршчок (мал. М. А. Плавінскага)

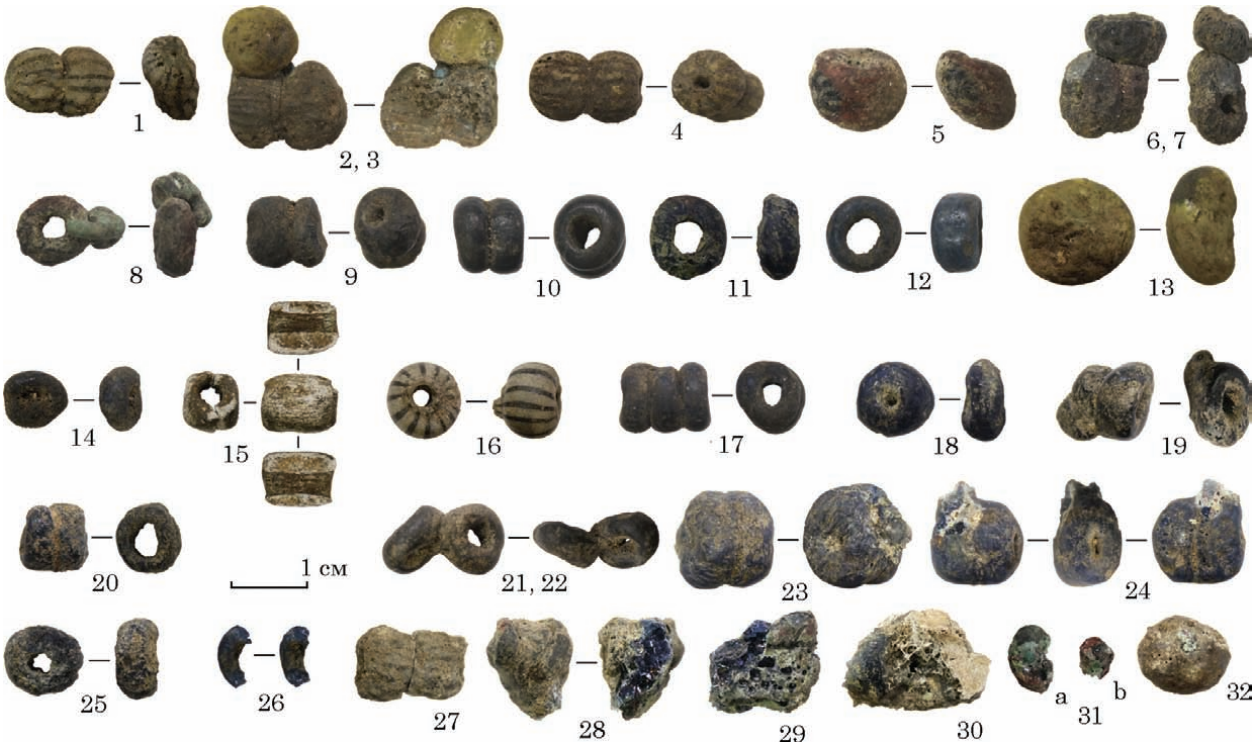

Мал. 8. Курганны могільнік Мілты I, курган 4, пахавальны інвентар: 1—14, 16—32 — шкляныя пацеркі; 15 — касцяная пацерка (фота М. І. Латышавай)

• адна- (1 экз.) і двухчасткавыя (3 экз.) бела-чорныя падоўжнапаласатыя «лімонкі» (мал. 8: 1—3, 16, 27), якія належаць да тыпу 9 аддзела I паводле Ю. Л. Шчапавай (Щапова 1956, с. 175);

• двухчасткавая падоўжнапаласатая жоўта-карычневая «лімонка» (1 экз.; мал. 8: 4) таксама належаць да тыпу 9 аддзела I;

• двухчасткавыя «лімонкі» сіняга шкла (2 экз.) тыпу 9 аддзела I (мал. 8: 9, 24);

• двухчасткавая «лімонка» барвовага ці так званага «віннага» шкла тыпу 9 аддзела I (1 экз.), якая з прычыны аплаўленасці можа быць ідэнтыфікавана толькі з пэўнай доляй гіпатэтычнасці (мал. 8: 6, 7);

• адначасткавая лімонападобная пацерка жоўтага шкла тыпа 9 аддзела I (1 экз.), якая прыпеклася да двухчасткавай падоўжнапаласатай «лімонкі» (мал. 8: 2, 3). Акрамя гэтай больш-менш вызначальнай пацеркі, сярод знаходак прысутнічае злітак жоўтага шкла (мал. 8: 13), які, хучэй за ўсё, таксама быў класічнай «лімонкай», але зараз упэўнена сцвярджаць гэта немагчыма;

• адна-, двух- і трохчасткавыя зонныя сінія (13 экз.; мал. 8: 10—12, 14, 17—23, 25, 26), якія адпавядаюць першаму варыянту сініх

Мілты I, курган 4, элементны склад вырабаў з каляровых металаў, % *

Мал.	Назва прадмета	Cu	Pb	Sn	Zn
8: 3	Канічны канец шыйнай грыўні	79,12	4,42	10,30	6,16
8: 2	Фрагмент абруча шыйнай грыўні	83,79	2,60	11,55	2,07
5: 5	Шырокасярэдзінны пярсцёнак	81,45	3,60	9,42	5,53

* Вымярэнні праведзеныя кандыдатам фізіка-матэматычных навук, дацэнтам К. Ф. Ермаліцкай у навукова-даследчай лабараторыі нелінейнай оптыкі і спектраскапіі фізічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта на лазерным спектромеры LSS-1 (вытворчасці сумеснага беларуска-японскага прадпрыемства LOTIS Tii, г. Мінск, Беларусь).

пацерак тыпу 2 аддзела I (круглых) паводле Ю. Л. Шчапавай (Щапова 1956, с. 166);

• зонная барвовая (1 экз.; мал. 8: 8);

• вочкавая чырвоная з чорна-белым рыскавым вочкам (1 экз.; мал. 8: 5), якая належыць да тыпа 4 паліхромных пацерак паводле Ю. Л. Шчапавай (Щапова 1956, с. 177). Рабрыстая зонная сіняя дробная пацерка (1 экз.), спечаная з барвовай «лімонкай», вызначаецца з вялікай ступенню верагоднасці (мал. 8: 6, 7). Яна належыць да аддзела II паводле Ю. Л. Шчапавай (Щапова 1956, с. 175). Даследчыца не вылучае ў асобны тып зонныя рабрыстыя пацеркі, але форма іх адрозніваецца ад цыліндрычнай плаўным пераходам ад бакавой паверхні да пляцовак пры канале, таму пацерка з кургана 4 не была аднесена да тыпу 1 (цыліндрычныя) аддзела II;

• чатырнаццацігранная касцяная пацерка (1 экз.; мал. 8: 15).

Набор пацерак з пахавання ў кургане 4 можа быць датаваны дастаткова вузка. Ю. Л. Шчапава датавала манахромныя «лімонкі» (акрамя жоўтых) X — першай паловай XI ст., а падоўжнапаласатыя лімонападобныя пацеркі X — першай чвэрцю XI ст. (Щапова 1956, с. 174—175). Паводле меркавання Ю. М. Лесмана і Я. В. Фрэнкеля, выкарыстанне падоўжнапаласатых пацерак магло працягвацца да сярэдзіны XI ст. (Лесман 1984, с. 140; Френкель 2007, с. 101). У сваю чаргу, у курганным могільніку Мініна II на Кубенскім возеры сінія і вінныя лімонападобныя экзэмпляры сустракаюцца толькі ў самых ранніх пахаваннях, датаваных другой паловай X ст., а падоўжнапаласатыя «лімонкі» канцэнтруюцца ў пахаваннях, якія належаць да другой паловы X — пачатку XI ст. (Захаров, Кузина 2008, с. 186, табл. 86). Першы варыянт сініх зонных, жоўтыя лімонападобныя і чырвоная пацерка з чорна-белым вочкам датуюцца ў межах X—XI стст. (Захаров, Кузина 2008, с. 196; Щапова 1956, с. 167, 174, 178; Фехнер 1959, прил. 5, с. 204). Такім чынам, набор пацерак, выяўлены ў кургане 4, найбольш верагодна, мог сфармавацца ў межах другой паловы X — пачатку XI ст.

У попельным слаі знойдзены фрагменты ляпнога гаршка са слядамі другаснага абпалу і дэфармацыі ад уздзеяння агню (мал. 7: 7). Пры гэтым, па ступені абпалу пасудзіны, можна меркаваць, што яна не доўга знаходзілася ў пахавальным вогнішчы. Вышыня гаршка — 10,7 см, дыяметр дэфармаванага ад уздзеяння агню венца — 11,8 × 10 см, дыяметр плечукоў — 13,5 × 12,5 см, дыяметр донца — 8,4 см. Ён быў выраблены з цеста з дамешкам некалібраванай жарствы дыяметрам да 0,4 см. Гаршчок належыць да так званай керамікі з «плечуком», характэрнай для культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў (Горюнова 2016, с. 27—28; Енуков 1990, с. 83—90; Еремеев, Дзюба 2010, с. 481—485; Еремеев 2015, с. 93—99; Каменецкая 2019, с. 26—29; Пушкина 1973, с. 90—91).

Акрамя пахавальнага інвентару, які моцна пацярпеў ад уздзеяння агню, у пахаванні былі выяўлены.

• Бронзавы пласцінкавы шырокасярэдзінны пярсцёнак з незамкнёнымі канцамі (мал. 7: 5; табліца), які захаваўся ў двух фрагментах, пакрытых моцнай пацінай. Шчыток пярсцёнка пакрыты геаметрычным арнаментам у выглядзе «елачкі», яго шырыня — 1,7 см, таўшчыня — 0,1 см. Датаванне падобных пярсцёнкаў вызначаецца ў шырокіх межах другой паловы X — пачатку XIII ст. (Седова 1981, с. 129).

• На ўзроўні 0,1 м вышэй за попельны слой стаяла раннекругавая пасудзіна з канічным тулавам і моцна адагнутым вонкі s-падобным венцам без слядоў знаходжання ў агні (мал. 7: 6). Гаршчок быў вылеплены ад рукі, а пасля абточаны па ўсёй вышыні на крузе, яго вышыня — 12,1 см, дыяметр венца — 14,6 × 15,2 см, дыяметр плечукоў — 14 см, дыяметр донца — 8,5 × 8,7 см. Па плечуку і тулаву ён упрыгожаны няроўным лінейным і хвалістым арнаментам. На донцы маецца ярка выяўлены борцік, кляймо ў выглядзе круга, а таксама сляды расколінаў, якія меліся на падстаўцы. Пасудзіна была выраблена з цеста з дамешкам некалібраванай жарствы дыяметрам да 0,4 см, абпал — нераўнамерны. Гаршчок знаходзіць аналогіі сярод раннекругавой керамікі з Гнёздава (другая палова X ст.; Каменецкая 2019, с. 36—37, рис. 19: 3), Гарадка на Ловаці (пачынаючы з другой — трэцяй чвэрці X ст. (Горюнова 2016, с. 29—30), курганных старажытнасцях Полацкай зямлі (Штыхаў 1992, мал. 67: 1, 2; Штыхов 1992, с. 62, рис. 1). Пытанне аб часе распаўсюджання кругавой керамікі ў курганных могільніках

заходняй часткі Беларускага Падзвіння і ў Верхнім Павіллі дагэтуль застаецца адкрытым. М. У. Малеўская-Малевіч лічыла, што ў гарадах Беларускага Панямоння кругавая кераміка распаўсюджваецца ў другой палове X ст. (Малевская-Малевич 2005, с. 132—137). І. І. Ерамееў лічыць, што час з'яўлення кругавога посуду ў Полацка-Віцебска-Смаленскім рэгіёне можа быць вызначаны ў межах другой чвэрці — сярэдзіны X ст. (Еремеев 2015, с. 524). Разгляд пытання аб часе з'яўлення кругавой керамікі ў курганных могільніках богінска-дрывяцкага мікрарэгіёна на захадзе Браслаўскага Паазер'я прывёў аўтара да высновы, аб тым, што посуд, выраблены на крузе, з'яўляецца ў пахаваннях дадзенага мікрарэгіёна ў канцы X ст. (Плавинский 2011, с. 272). Меркаванне аб тым, што кругавая кераміка распаўсюджваецца ў курганных пахаваннях на тэрыторыі Полацкай зямлі з канца X ст., прытрымліваецца і А. В. Вайцяховічам (Войтехович 2019, с. 85—86).

У паўднёва-ўсходнім сектары, за 0,5 м ад падэшвы кургана, на попельным слаі была выяўлена прамавугольная выкладка з буйных камянёў, крыху выцягнутая па лініі поўнач—поўдзень (памер — 0,5 × 0,4 м).

Такім чынам, на падставе выяўленага пахавальнага інвентару датаванне кургана 4 можа быць акрэслена ў межах канца X — пачатку XI ст. (ніжняя храналагічная мяжа вызначаецца на падставе кругавой пасудзіны, верхняя — паводле наяўнасці падоўжнапаласатых «лімонак»).

Нягледзячы на тое, што наяўнае апісанне стратыграфіі насыпа дастаткова схематычнае, і той факт, што раўчукі вакол яго не даследаваліся, рэкаструяваць асноўныя этапы яго ўзвядзення ўсё ж можна. Рэшткі здзейсненага па-за межамі кургана пахавання па абрадзе крэмацыі (мал. 9). былі змешчаны на драўлянай канструкцыі на аснаванні. Гэтая канструкцыя, верагодна, складалася з некалькіх накатаў плашак ці бярвенцаў. Пасля высыпання рэшткаў крэмацыі над драўлянай канструкцыяй ажыццяўляліся пэўныя рытуальныя дзеянні — пры пахаванні быў змешчаны кругавы гаршчок і пакладзены пярсцёнак. Пасля гэтага над пахаваннем быў узведзены невысокі (0,4 м) насып дыяметрам 3 м. Праз пэўны час, які, верагодна, быў дастаткова працяглым, бо на першапачатковым насыпе паспеў утварыцца слой дзірвану, прасочаны ў выглядзе тонкай попельнай праслойкі, узвядзенне кургана было працягнута. На паўднёвы ўсход ад першапачатковага насыпу была зроблена прамавугольная выкладка з буйных камянёў. Пасля гэта курган быў дасыпаны такім чынам, што новы, значна большы па памерах, насып перакрыў і першапачатковы курган, і каменную выкладку побач з ім.

Мал. 9. Курганны могільнік Мілты I, курган 4, рэканструкцыя пахавальнага строю (мал. В. М. Тарасевіч)

Курган 10 размяшчаўся за 15 м на захад ад кургана 1 (мал. 2). Паўсферычны круглы ў плане насып пры дыяметры 6 м меў стромкія схілы і вышыню 1 м (мал. 10: 1). На вяршыні кургана прасочвалася невялікая яміна памерам 0,4 × 0,4 м. На схілах расло некалькі вялікіх дрэваў.

Насып быў пакрыты тонкім слоем дзівану і складаўся з карычневата-жоўтага пяску. Яміна ў ім даходзіла да глыбіні 0,5 м ад вяршыні. Усю плошчу аснавання кургана пакрываў попельна-вугальны слой магутнасцю ад 0,1 м у цэнтры да 0,2 м па краях (мал. 10: 1).

У цэнтры аснавання на попельным слаі было здзейснена пахаванне па абрадзе інгумацыі. Нябожчык ляжаў на спіне, галавой на паўднёвы ўсход, рукі выцягнутыя ўздоўж цела (мал. 10: 1, 2). Пры пахаванні выяўлены.

• Надзвычай моцна каразіраваны жалезны нож (мал. 10: 3). Наяўная даўжыня — 9,7 см, даўжыня ляза — 5,9 см, шырыня ляза — 1,3 см, таўшчыня спінкі — 0,4 см. Нож належыць да групы II паводле Р. С. Мінасяна. Нажы гэтага тыпу складаюць пераважную большасць знаходак на паселішчах і ў могільніках на тэрыторыі Верхняга Падняпроўя і Паўночнага Захаду Расіі і ў іншых рэгіёнах лясной зоны Усходняй Еўропы, пачынаючы з X—XI стст. (Минасян 1980, с. 70).

• Рэшткі ляпной асіметрычнай пасудзіны, ад якой захаваліся прыдонная частка са сценкамі, фрагменты плечукоў і венца (мал. 10: 4). Дакладна вызначыць вышыню, дыяметр венца і плечукоў не падаецца маг-

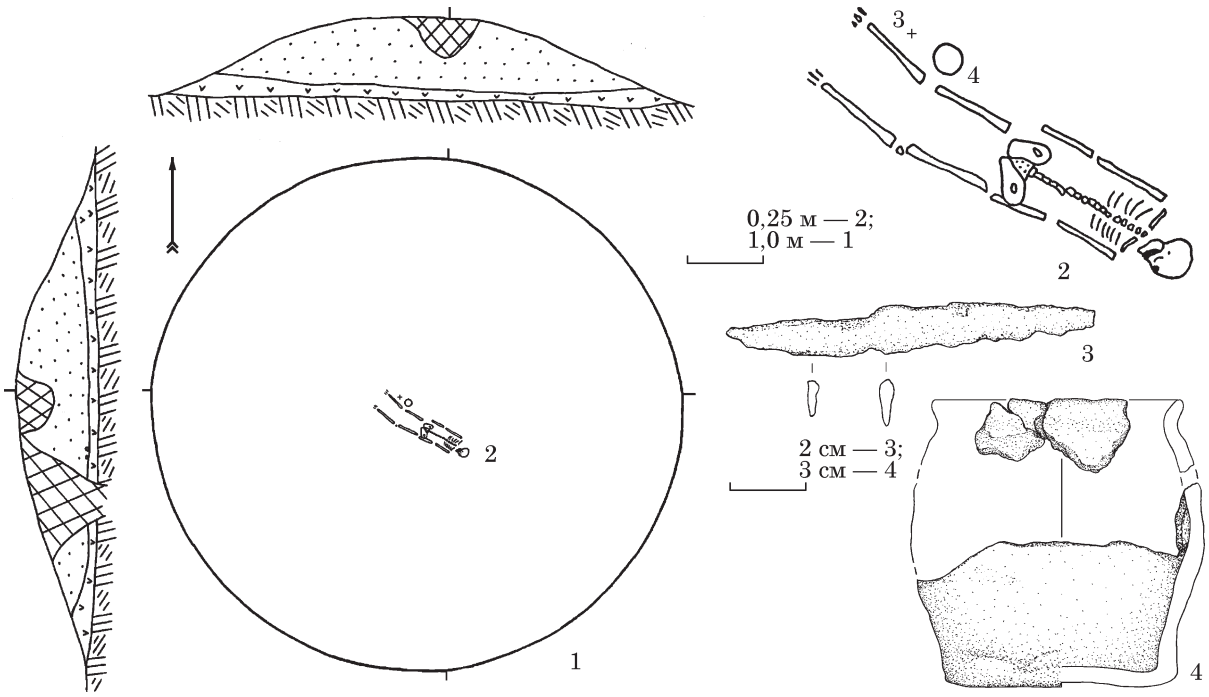

Мал. 10. Курганны могільнік Мілты I, курган 10: 1 — план і профілі кургана; 2 — план пахавання па абрадзе інгумацыі; 3 — жалезны нож; 4 — ляпны гаршчок (1, 2 — мал. А. М. Плавінскага, 3, 4 — мал. М. А. Плавінскага)

чымым, але прыкладныя памеры наступныя: вышыня — каля 11,3—11,5 см, дыяметр венца — каля 9,5—10 см, дыяметр плечукоў — каля 11—11,5 см. Дакладна можна вызначыць толькі дыяметр донца — 9,3 см. Пасудзіна была вылеплена з цеста з дамешкам некалібраванай жарствы дыяметрам да 0,3 см. На донцы маюцца сляды падсыпкі з пяску з некалібраванай жарствой. Нягледзячы на стан захаванасці гаршка, яго можна ўпэўнена аднесці да керамікі з «плечуком», выкарыстанне якой у пахавальным абрадзе насельніцтва заходніх рэгіёнаў Полацкай зямлі магло працягвацца да сярэдзіны XI ст. (Плавинский 2018, с. 336—338; Войтехович 2019, с. 84—85). Адпаведна, датаванне кургана 10 можа быць вызначана ў межах першай паловы — сярэдзіны XI ст.

Рэканструяваць рытуальныя дзеянні, якія ажыццяўляліся падчас узвядзення кургана, можна наступным чынам: цела было пакладзена на аснаванне будучага насыпу галавой на паўднёвы ўсход, побач з целам паставілі ляпны гаршчок, пасля чаго над нябожчыкам быў узведзены пахавальны насып.

Курган 13 размяшчаўся за 45 м на паўднёвы захад ад кургана 1 (мал. 2). Паўсферычны круглы ў плане насып меў дыяметр 6 м меў стромкія схілы і вышыню 1 м (мал. 11: 1). На схілах расло некалькі магутных і шмат дробных дрэваў, акрамя таго на паўднёвым схіле прасочваліся рэшткі яміны.

Насып быў пакрыты тонкім слоем дзірвану і складаўся з карычневата-жоўтага пяску. У паўночна-заходнім сектары, ля самай вяршыні, на глыбіні 0,1 м ад яе (пад дзірванам) выяўлена авальная лінза попелу, вугольчыкаў і шматлікіх дробных кальцынаваных костак, выцягнутая па лініі поўнач—поўдзень. Лінза мела памер 0,6 × 0,3 м і магутнасць 0,2 м (мал. 11: 1).

У пахаванні былі знойдзены.

• У цэнтры лнізы выяўлены фрагменты раннекругавой пасудзіны са слядамі мінімальнага другаснага абпалу. Захаваліся значны фрагмент донца, фрагмент плечука з лінейным і хвалістым арнаментам і дробны фрагмент венца (мал. 11: 5). На падставе наяўных фраментаў можна вызначыць толькі дыяметр донца — 9 см і прапанаваць графічную рэканструкцыю агульнага выгляду гаршка, які быў вылеплены ад рукі, а пасля абточаны па ўсёй вышыні на крузе. Пасудзіна была зроблена з цеста з дамешкам жарствы дыяметрам да 0,2 см, на донцы маюцца сляды борціка. Як ужо было адзначана, з'яўленне кругавой керамікі ў курганах рэгіёна прыпадае на канец X ст.

• Дробныя зліткі бронзы [1] і сплаўленыя з кальцынаванымі косткамі рэшткі шкляных пацерак, сярод якіх вызначаецца толькі адзін чорны экзэмпляр з белай паласой (мал. 11: 2). Такія пацеркі даследчыкі датуюць X — пачткам XI ст. (Захаров, Кузина 2008, с. 196; Самойлович 2006, с. 377—378).

1. Тут і далей тэрмін «бронза» з'яўляецца ўмоўным, бо колькасны аналіз складу металу не ажыццяўляўся.

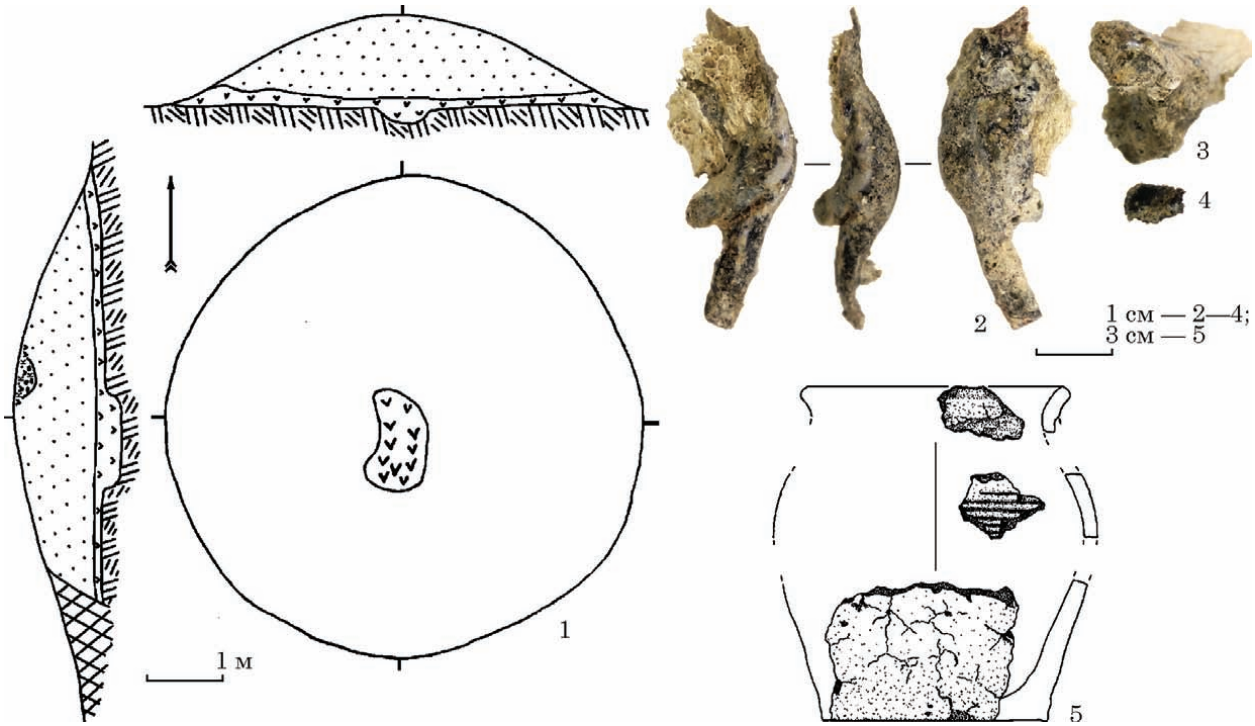

Мал. 11. Курганны могільнік Мілты I, курган 13: 1 — план і профілі кургана; 2—4 — сплаўленыя з кальцынаванымі косткамі шкляныя пацеркі; 4 — графічная рэканструкцыя кругавога гаршка (1 — мал. А. М. Плавінскага, 2—4 — фота М. І. Латышавай, 5 — мал. М. А. Плавінскага)

Нягледзячы на нешматлікасць наяўных знаходак, на іх падставе датаванне кургана можы быць вызначана ў межах канца X — пачакту XI ст.

Пад насыпам быў выяўлены попельна-вугальны слой, які пакрываў усю плошчу аснавання. Яго магутнасць складала ад 0,1 м у цэнтры да 0,2 м ля падэшвы (мал. 11: 1).

Пад попельным слоем, у цэнтры аснавання кургана, у мацерыку была выяўлена блізкая да авальнай яміна, выцягнутая па лініі поўнач—поўдзень. Яна мела памер 1,5 × 0,8 м і глыбіню 0,3 м. Запаўненне складалася з пяску з попелам. Кальцынаваных костак ні ў попельным слаі на аснаванні, ні ў яміне не знойдзена.

Нягледзячы на тое, што раўчукі вакол кургана не даследаваліся, можна наступным чынам рэканструяваць рытуальныя дзеянні, якія ажыццяўляліся падчас яго ўзвядзення. Першапачаткова па цэнтры аснавання была выкапана вялікая авальная яміна. На жаль, функцыянальнае прызначэнне гэтага аб'екта засталося не высветленым падчас раскопак. Пасля гэтага быў узведзены насып, на вяршыні якога былі змешчаны рэшткі пахавання па абрадзе крэмацыі. Упэўнена сказаць, як менавіта змяшчаліся рэшткі крэмацыі, здзесненай на баку, на падставе наяўных звестак, дастаткова цяжка. Аднак, мяркуючы па тым, што лінза кальцынаваных костак мела адносна невялікі памер (0,6 × 0,3 м) пры магутнасці 0,2 м, пахаванне магло першапачаткова змяшчацца ў неглыбокай яміне на вяршыні. Паводле ступені захаванасці фрагментаў кругавога гаршка, можна меркаваць, што ён быў пастаўлены пры пахаванні, ад чаго яго верхняя частка захавалася значна горш, чым донца. Не выключана таксама, што фактычна «прыкапаная» на вяршыні крэмацыя магла быць маркіравана нейкай адмысловай канструкцыяй з арганічных матэрыялаў. Аднак, гэтае меркаванне застаецца выключна гіпатэтычным.

У курганнай групе ***Мілты II*** у 1993 г. было даследава 2 пахавальныя насыпы.

Курган 1 размяшчаўся ў заходняй частцы некропаля (мал. 3) ля дарогі Нагаўкі—Рамашкі—Дзягілі. Насып правільнай паўсферычнай формы быў круглым у плане і пры вышыні 1,2 м меў дыяметр 8 м (мал. 12: 1). Паўднёва-ўсходні схіл больш пакаты, чым паўночна-заходні. На вяршыні кургана прасочвалася невялікая западзіна, акрамя таго, на ім расло некалькі магутных дрэваў. Раўчукі вакол кургана візуальна не прасочваліся, з-за чаго, на вялікі жаль, спробаў іх вывучэння не ажыццяўляліся.

Насып меў складаную структуру і складаўся з двух слаёў. Верхні слой магутнасцю 0,6 м складаўся з карычневата-жоўтага пяску з уключэннем дробных каменчыкаў, ніжні — магутнасцю 0,4 м — з шэраватажоўтага пяску. Гэтыя слаі падзяляла тонкая попельная (гумусаваная) праслойка таўшчынёй 0,02 м (мал. 12: 1). У паўднёвай час-

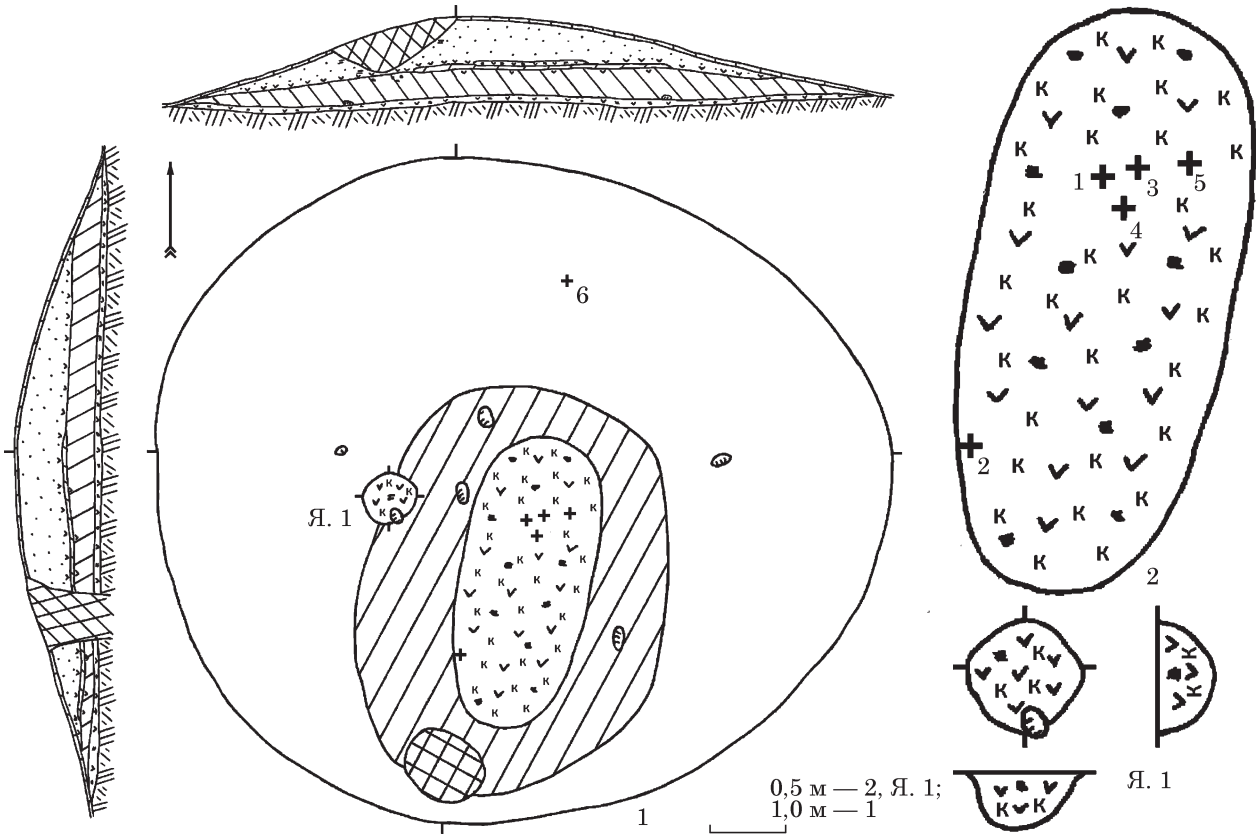

Мал. 12. Курганны могільнік Мілты II, курган 1: 1 — план і профілі кургана; 2 — план і профілі пахавання 2 у мацерыковай яміне (1, 4 — фрагменты ляпнога гаршка; 2 — злітак метала; 3 — гузік; 5 — фрагмент фібулы; 6 — абойміца; мал. А. М. Плавінскага)

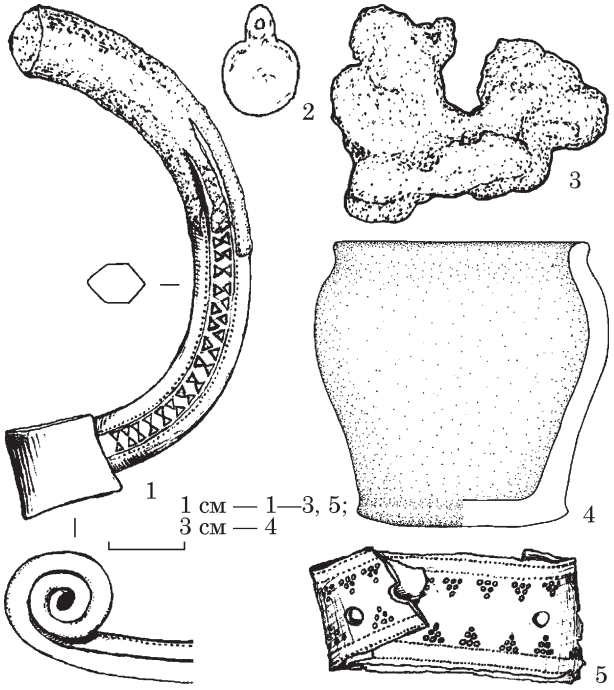

Мал. 13. Курганны могільнік Мілты II, курган 1, пахавальны інвентар: 1 — фрагмент бронзавай падковападобнай фібулы; 2 — гузік; 3 — бясформенны злітак метала; 4 — ляпны гаршчок (частковая графічная рэканструкцыя); 5 — абойміца (1, 5 — мал. В. Г. Беляўца, 2 — мал. А. М. Плавінскага, 3, 4 — мал. М. А. Плавінскага)

тцы насыпу паміж верхнім і ніжнім слаямі выяўлена лінза чырванавата-жоўтага пракаленага пяску, якая мае авальную форму памерам 5,5 × 4 м, выцягнутую з поўначы на поўдзень, і магутнасць 0,1 м. На ёй знаходзілася пахаванне — выцягнутае з поўначы на поўдзень скапленне вуглёў, попелу і кальцынаваных костак памерам 4 × 2 м і магутнасцю 0,1 м — *пахаванне 1*. У паўночнай частцы скаплення кальцынаваных костак (мал. 12: 1) былі знойдзены.

• Фрагменты ляпнога гаршка з «плечуком», які моцна пацярпеў ад удзеяння пахавальнага агню. Асабліва моцна пацярпела верхняя частка пасудзіны — фрагменты венца дэфармаваныя. Аднак, няглядзячы на сур'ёзную ступень дэфармацыі значнай часткі фрагментаў пасудзіны, усё ж можна зрабіць яе графічную рэканструкцыю (мал. 13: 4) і прыблізна вызначыць першапачатковыя памеры: вышыня — каля 11,3 см, дыяметр венца — каля 10,2 см, дыяметр плечукоў — каля 11,6 см, дыяметр донца — каля 8,3 см. Гаршчок быў выраблены з цеста з дамешкам некалібраванай жарствы дыяметрам да 0,5 см.

• Бясформенны злітак метала шэрага колеру (мал. 13: 3).

• Фрагмент, каля 1/2 часткі, масіўнай літай бронзавай спіралеканечнай фібулы

(мал. 13: 1), першапачатковы дыяметр якой дасягаў каля 6,8—7 см. Шасцігранная ў сячэнні дужка памерам 0,9 × 0,6 см пакрытая арнаментам у выглядзе «воўчага зуба». Варта адзначыць, што хоць прадмет і пабываў у пахавальным вогнішчы, пацярпеў ён ад гэтага мінімальна. Фібулы з аналагічным афармленнем дужак і гранёнымі альбо спіралеканченымі канцамі лічацца агульнабалтыйскім тыпам мужчынскіх упрыгажэнняў і датуюцца ў межах IX — пачатку XI ст. (Arbman 1943, taf. 53—54; Нукшинский… 1957, табл. VII: 14—16; Thunmark-Nulén 1998, taf. 77: 7—9, 81—84; Blujienė 1999, pav. 57: 1, 58: 3—6; Хвощинская 2004, с. 82—83; Еремеев 2015, с. 389), а на старажытнарускай тэрыторыі — другой паловы X — пачатку XI ст. (Мальм 1967, с. 155, 161; Авдусина, Ениосова 2001, с. 97—98).

• Бронзавы шарападобны гузік (мал. 13: 2) [1].

На падставе выяўленага інвентару, пахаванне можа быць дастаткова ўпэўнена інтэрпрэтаванае як мужчынскае і датаванае другой паловай X — пачаткам XI ст.

Аснаванне кургана пакрываў слой шэрага пяску з вугольчыкамі і попелам магутнасцю 0,1 м (мал. 12: 1). У працэсе зачысткі мацерыка, бліжэй да паўночнага краю аснавання насыпу была знойдзена бронзавая, магчыма, паясная абойміца са слядамі дэфармацыі ад знаходжання ў агні, верагодна, зробленая з другасна выкарыстанай (згорнутай удвая) арнаментаванай пласцінкі (мал. 13: 5). Пласцінка шырынёй 1,5—1,6 см і таўшчынёй 0,1 см была пакрытая арнаментам, які складаецца з двух шэрагаў трохвугольнікаў, кожны з якіх утвораны трыма кропкамі. На абойміцы захавалася адна заклёпка, маецца яшчэ тры адтуліны для заклёпак. Вузкае датаванне прадмета вызначыць не падаецца магчымым, але мяркуючы па арнаменце, ён можа быць аднесены да эпохі вікінгаў.

У аснаванні кургана, амаль у яго цэнтры была выяўлена яміна 1 круглай формы дыяметрам 0,8 м і глыбінёй 0,4 м, запоўненая вуголлем, попелам і кальцынаванымі косткамі — *пахаванне 2* (мал. 12: 2).

Рэканструяваць рытуальныя дзеянні, якія ажыццяўляліся падчас узвядзення кургана, можна наступным чынам: першапачаткова ў цэнтры аснавання будучага кургана была выкапана акруглая яміна, куды змясцілі рэшткі здзейсненай на баку безынвентарнай крэмацыі. Выяўленне ля паўночнага краю аснавання насыпу абойміцы са слядамі дэфармацыі ад знаходжання ў агні сведчыць аб ажыццяўленні нейкіх рытуальных дзеянняў на месцы насыпання будучага кургана. Пасля гэтага быў узведзены пляскаты насып вышынёй 0,4 м. Праз пэўны час, за які курганны насып паспеў пакрыцца слоем дзірвану (гумусаваная праслойка магутнасцю 2 см), на яго вяршыні было здзейснена новае пахаванне па абрадзе крэмацыі. Верагодна, крэмацыя адбылася на месцы, аб чым сведчыць той факт, што практычна ўся плошча паверхні першапачатковага кургана падверглася ўздзеянню моцнага агню. На карысць думкі аб здзяйсненні крэмацыі на вяршыні першапачатковага насыпу, сведчыць і памер скаплення вуголля, попелу і кальцынаваных костак. А. М. Плавінскі нават меркаваў, што падчас крэмацыі цела нябожчыка было арыентаванае галавой на поўнач (Плавінскі, Плавінскі 2005, с. 128), аднак, падстаў для пацвярджэння ці абвярджэння такой гіпотэзы мы ў рэчаінасці не маем. Пасля здзяйснення крэмацыі на вяршыні першапачатковага пляскатага насыпу курган быў дасыпаны і атрымаў сваю канчатковую форму.

Курган 2 размяшчаўся за 100 м на паўночны захад ад кургана 1 (мал. 3). Ён меў паўсферычную форму з акруглым некалькі выцягнутым па лініі паўночны захад—паўднёвы ўсход аснаваннем памерам 12 × 9 м. Насып меў стромкія схілы і вышыню 1,9 м (мал. 14). Раўчукі вакол кургана візуальна не прасочваліся.

Курган быў насыпаны з карычневата-жоўтага пяску з дробнымі каменчыкамі. У насыпе, на глыбіні 0,9 м ад вяршыні прасочвалася лінза чырванавата-жоўтага пракаленага пяску памерам 5 × 3 м, выцягнутая па лініі паўночны-захад — паўднёвы-ўсход, якая мела магутнасць 0,1—0,2 м. На ёй было выяўлена пахаванне па абрадзе крэмацыі, якое ўяўляла з сябе попельна-вугальную пляміну з кальцынаванымі косткамі дыяметрам 1,4 × 1 м і магутнасцю 0,1 м — *пахаванне 1*. Гэтая пляміна была некалькі ссунута да паўночна-ўсходняга краю лінзы пракаленага пяску. Арыентацыя і форма як лінзы пракаленага пяску, так і пляміны пахавання адпавядалі арыентыроўцы і форме насыпа кургана. Пад лінзай пяску і над ёй былі прасочаныя тонкія слаі попелу (гумусу), які выходзілі па-за яе межы (мал. 14).

У паўночна-ўсходняй частцы пахавання былі выяўлены.

• Фрагменты ляпнога гаршка з «плечуком», які моцна пацярпеў ад удзеяння пахавальнага агню. Асабліва моцна пацярпела верхняя частка пасудзіны — фрагменты сценак і венца дэфармаваныя і ашлакаваныя да порыстага стану. Аднак, нягледзячы на ступень пашкоджанасці, усё ж можна прапанаваць графічную рэканструкцыю дадзенай пасудзіны (мал. 15: 2), якая мела вышыню каля 13,5 см, дыяметр венца — каля 16,4 см, дыяметр плечукоў — каля 17,5 см, дыяметр

1. Дадзены артэфакт не захаваўся, што не дазваляе апісаць яго марфалагічныя асаблівасці.

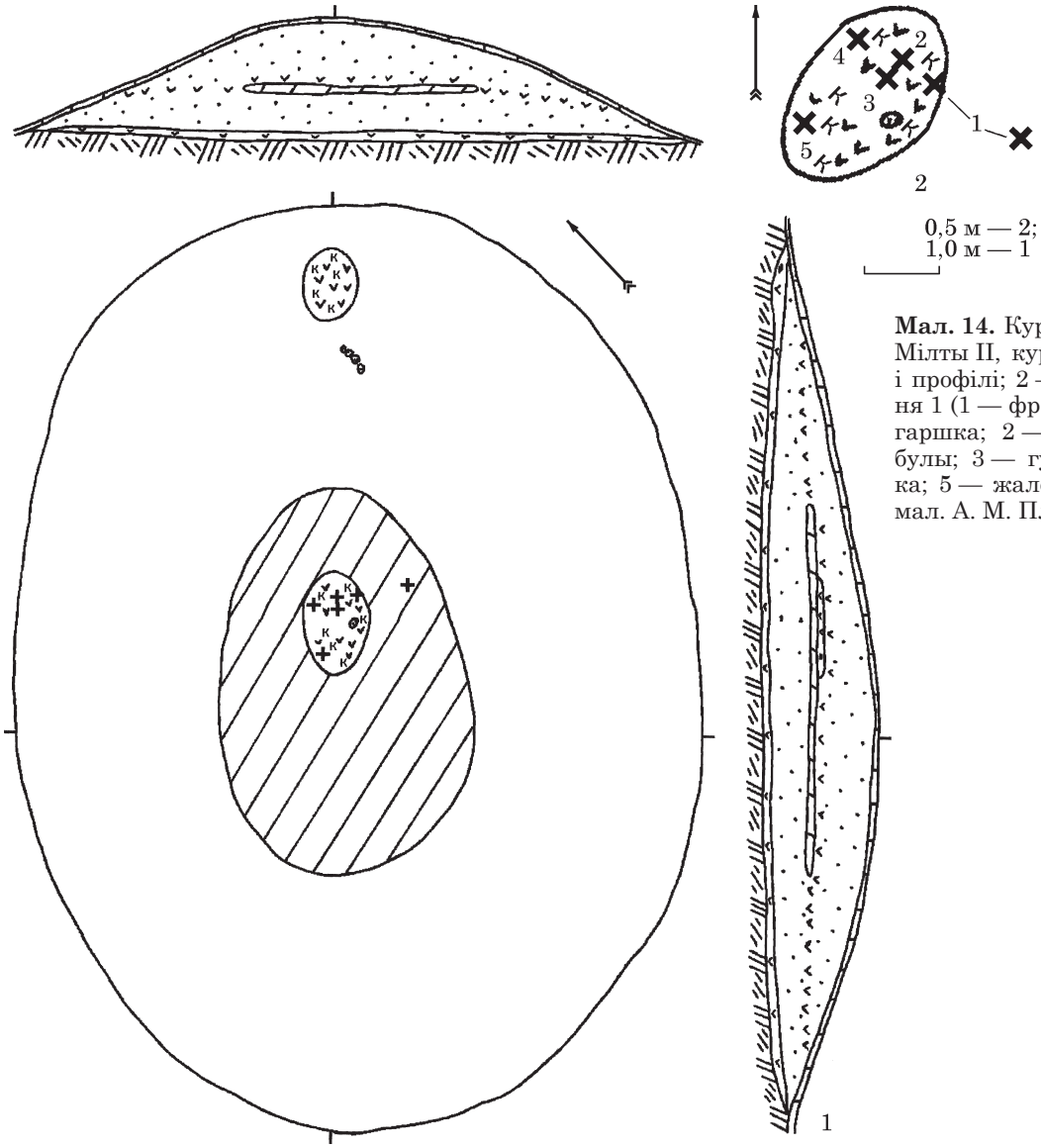

Мал. 14. Курганны могільнік Мілты II, курган 2: 1 — план і профілі; 2 — план пахавання 1 (1 — фрагменты ляпнога гаршка; 2 — фрагменты фібулы; 3 — гузік; 4 — спражка; 5 — жалезная пласцінка; мал. А. М. Плавінскага)

Мал. 15. Пахавальны інвентар: 1 — фрагмент бронзавай падковападобнай фібулы; 2 — ляпны гаршчок (частковая графічная рэканструкцыя); 3 — жалезная спражка; 4 — брозавы гузік; 5 — жалезная пласцінка (мал. М. А. Плавінскага)

донца — каля 12 см і была выраблена з цеста з дамешкам некалібраванай жарствы дыяметрам да 0,6 см.

• Моцна аплаўленыя фрагменты масіўнай падковападобнай фібулы, якая мела сплошчана-шасцігранную ў сячэнні дужку з увагнутымі верхняй і ніжняй плашчынямі памерам 1,2 × 0,5 см (мал. 15: 1). Захаваліся тры вызначальныя фрагменты дужкі, да адной з якіх прыпекліся рэшткі язычка, і некалькі

зусім дробных надзвычай моцна аплаўленых фрагментаў дужкі і язычка. Нягледзячы на стан захаванасці прадмета, можна меркаваць, што як і ў выпадку з экзэмплярам з кургана 1, дадзеная фібула можа быць аднесеная да агульнабалтыйскіх тыпаў.

• Жалезная спражка з рамкай чатырохвугольнай формы з некалькі ўвагнутымі бакамі са слядамі знаходжання ў агні (мал. 15: 3). Даўжыня рамкі — 4,3 см, шырыня — 3,8—4,3 см. У сячэнні рамка пераходзіць з круглай ў прамавугольную. Даўжыня блізкага да пяцівугольнага ў сячэнні язычка — 4,9 см. Аналагічныя спражкі былі шырока вядомыя практычна па ўсёй тэрыторыі Усходняй Еўропы на працягу доўгага часу (Михайлова 2014, с. 44—45). Часта сустракаюцца яны і ў старажытнасцях культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў (Енуков 1990, с. 66).

• Бронзавы цэльналіты грушападобны гузік з вушкам (мал. 15: 4). Вышыня прадмета — 1,7 см, дыяметр — 1 см. Адзінага погляду на пытанне аб часе распаўсюджання і шляхах пранікнення ў рэгіёны Падняпроўя і Падзвіння вопраткі, якая зашпільвалася на падобныя гузікі, пакуль не выпрацавана. Разам з тым, К. А. Міхайлаў дастаткова надзейна абгрунтаваў думку аб тым, што ў старажытнарускіх пахавальных комплексах гузікі з'яўляюцца не раней за сярэдзіну X ст. (Михайлов 2016a, с. 116—120; 2016b, с. 415—427).

• Фрагмент жалезнай невызначальнай пласцінкі таўшчынёй 0,05 см (мал. 15: 5), са слядамі знаходжання ў агні, якая захавалася ў чатырох кавалках, два з якіх зусім дробныя.

На падставе выяўленых знаходак, можа выказаць меркаванне, што пахаванне было здзейснена ў межах сярэдзіны X — сярэдзіны XI ст.

Усю плошчу аснавання кургана пакрываў слой шэрага пяску з вугольчыкамі і попелам магутнасцю 0,1 м. Ля паўночна-ўсходняй падэшвы насыпу, за 6 м ад яго ўмоўнага цэнтра была выяўлена акруглая яміна дыяметрам каля 1 м і глыбінёй 0,25 м, запоўненая вугольчыкамі, попелам і шматлікімі кальцынаванымі косткамі — ***пахаванне 2*** (мал. 14).

Рэканструкцыя рытуальных дзеянняў, якія былі ажыццёўлены падчас узвядзення кургану, можа выглядаць наступным чынам: спачатку ля паўночна-ўсходняга краю будучага насыпу ў мацерыковую яміну былі змешчаны рэшткі пахавання 2 — крэмацыі, здзейсненай на баку. Пасля гэтага быў узведзены першапачатковы пляскаты насып вышынёй каля 0,9 м. Праз пэўны час, за які курганны насып паспеў пакрыцца слоем дзірвану (гумусаваная праслойка), на яго вяршыні было здзейснена новае пахаванне па абрадзе крэмацыі. У адрозненне ад кургана 1, у дадзеным выпадку мы не можам упэўнена меркаваць, адбылася крэмацыя на месцы, ці на баку. З аднаго боку, наяўнасць лінзы пракаленага пяску сведчыць на карысць магчымасці здзяйснення крэмацыі на вяршыні насыпу. З другога, адносна невялікі памер пляміны кальцынаваных костак прымушае да асцярожнага падыходу да вырашэння дадзенага пытання. Як бы там ні было, пасля здзяйснення крэмацыі на вяршыні першапачатковага насыпу, верагодна, прайшоў яшчэ пэўны час, за які курган паспеў пакрыцца новым слоем дзірвану, і толькі пасля гэтага ён быў дасыпаны і атрымаў сваю канчатковую форму.

Датаванне і культурная прыналежнасць некропаля Мілты. Датаванне даследаваных у Мілтах пахаванняў можа быць супольна акрэсленае ў межах другой паловы X — першай паловы XI ст. Пры гэтым, нельга выключаць і магчымасць некалькі больш шырокага датавання асобных пахаванняў — у межах X — першай паловы XI ст. Наяўнасць ляпнога пахавальнага посуду з «плечуком» дазваляе ўпэўнена аднесці некропаль да старажытнасцяў культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў (КСПДК). Дадзеная культура атаясамліваецца сёння з супольнасцю славян, вядомай у пісьмовых крыніцах, як крывічы. КСПДК фармуецца ў Смаленскім Падняпроўі і, верагодна, у паўночна-ўсходніх рэгіёнах Беларусі не пазней за сярэдзіну VIII ст. (Нефёдов 2000, с. 197; Шмидт 2012, с. 60—61). Межы распаўсюджання помнікаў КСПДК на поўначы дасягаюць рэк Вялікая і Ловаць, на ўсходзе даходзяць да вярхоўяў Вопі (правы прыток Дняпра), на поўдні пралягаюць ад вярхоўяў Сажа праз басейн Беразіны Дняпроўскай да вярхоўяў Віліі, на захадзе ідуць ад возера Нарач да возера Дрысвяты (Енуков 1990, с. 15—16; Плавінскі 2020, с. 12).

Зыходзячы з наяўных на сённяшні дзень дадзеных, можна меркаваць, што КСПДК фармуецца ў Смаленскім Падняпроўі. Асноўным імпульсам для яе ўзнікнення стала пранікненне ў дадзены рэгіён паўднёвага славянскага насельніцтва (Енуков 1990, с. 178), верагодна, з Сярэдняга Падняпроўя (Нефёдов 2000, с. 197; Енуков 2018, с. 75—77). У далейшым, галоўным накірункам рассялення крывічоў становіцца рух на захад, вынікам чаго стала паступовае зясяленне ўсяго Беларускага Падзвіння і сумежных рэгіёнаў вярхоўяў Бярэзіны Дняпроўскай і вярхоўяў Віліі. Для дэталёвай характарыстыкі дынамікі крывіцкай экспансіі ў Паўночнай Беларусі дадзеных пакуль не дастаткова, аднак, можна меркаваць, што заходніх межаў свайго рассялення крывічы дасягаюць недзе ў IX ст. (Енуков 1990, с. 178; Плавінскі 2020, с. 14).

Прычыны пашырэння арэалу КСПДК у заходнім кірунку застаюцца яшчэ не да канца зразумелымі. Магчыма, адной з іх мог

Мал. 16. Курганны могільнік Мілты і арэал культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў на мапе Усходняй Еўропы

быць натуральны рост колькасці насельніцтва. Разам з тым, на працягу X ст. колькасць помнікаў КСПДК у Беларускім Падзвінні і ў сумежных рэгіёнах вярхоўяў Бярэзіны і Віліі няўхільна расце. Верагодна, дадзены феномен можа тлумачыцца не толькі і не столькі натуральным прыростам насельніцтва, але і прытокам новых груп крывічоў з усходу. Прычынай новай мяркуемай хвалі перасоўвання крывічоў на захад маглі стаць дзяржаватворчыя працэсы, якія праходзілі ў Смаленскім Падняпроўі, а менавіта, узнікненне і станаўленне Гнёздаўскага раннегарадскога паселішча, якое стала цэнтрам фарміравання раннедзяржаўнай структуры ў гэтым рэгіёне. В. С. Няфёдаў мяркуе, што старажытнарускае насельніцтва Гнёздава аказвала сур'ёзны ваенна-адміністратыўны ціск на крывічоў, якія вымушаны былі забяспечваць гэты буйны гандлёва-рамесны цэнтр прадуктамі харчавання і іншымі неабходнымі таварамі. Пры гэтым, для насельніцтва КСПДК абмен з жыхарамі Гнёздава быў неэквівалентным і, верагодна, ажыццяўляўся пад ціскам ваенізаванага насельніцтва горада. Такі стан спраў прывёў да таго, што на працягу першай паловы X ст. насельніцтва КСПДК на адлегласці 40—50 км ад Гнёздава рэзка скарачаецца, калі не знікае зусім (Нефёдов 2012, с. 100).

Не выключана, што частка верхнедняпроўскіх крывічоў, ратуючыся ад уціску, сыходзіла на захад — у рэгіён Беларускага Падзвін-

ня, яшчэ не ўключаны ў арбіту фармавання дзяржавы Рурыкавічаў. Аднак і тут яны не маглі схавацца ад ціску раннедзяржаўнага аб'яднання, цэнтрам фармавання якой у заходняй частцы крывіцкага арэала стаў Полацк. Актывізацыя працэса станаўлення дзяржаўнага цэнтра ў Полацку прыпадае на час каля сярэдзіны X ст. і, верагодна, звязана са з'яўленнем тут Рагвалода (Еремеев 2015, с. 92, 101, 120; Плавінскі 2020, с. 16).

Датаванне даследаваных у Мілтах курганоў супадае па часе з акрэсленымі працэсамі, што, відавочна, выявілася і ў наборы пахавальнага інвентару некропаля. Увогуле, перыяд другой паловы X — пачатку/першай паловы XI ст. для культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў у заходняй частцы яе арэалу можа быць акрэслены як фінальны этап яе існавання. Прыкладна з сярэдзіны — другой паловы X ст. у пахаваннях заходніх рэгіёнаў рассялення носбітаў КСПДК з'яўляюцца ў прыкметнай колькасці шкляныя пацеркі, ювелірныя ўпрыгажэнні і прадметы побыту старажытнарускіх тыпаў. З'яўленне гэтых навацый у матэрыяльнай культуры і пахавальным інвентары мясцовага насельніцтва сведчыць аб усталяванні кантактаў з гарадскімі цэнтрамі (цэнтрам), якія былі адначасова і цэнтрамі фармавання традыцый старажытнарускай матэрыяльнай культуры (Плавінскі 2020, с. 16—17). Характар гэтых адносін у кожным мікрарэгіёне заходняга памежжа КСПДК патрабуе асобнага дэталёвага разгляду. У Мілтах да ліку імпартных прадметаў матэрыяльнай культуры варта аднесці шкляныя пацеркі (курганы 4 і 13 групы I), шырокасярэдзінны пярсцёнак (курган 4 групы I), гузікі і масіўныя бронзавыя фібулы з курганоў 1 і 2 групы II.

Асобна варта спыніцца на факце выяўлення інгумацыі ў кургане 10 групы I. Здзяйсненне такога пахавання ў некропалі КСПДК магло адбыцца не раней за канец X — пачатак XI ст. і, відавочна, можа быць звязанае з пачаткам распаўсюджання хрысціянскай пахавальнай традыцыі ў Беларускім Падзвінні і сумежных рэгіёнах. Адпаведна, храналагічна яно з'яўляецца адным з самых позніх у некропалі. Асобныя інгумацыі ў могільніках КСПДК былі неаднаразова выяўленыя ў заходніх мікрарэгіёнах распаўсюджання помнікаў гэтай этна-культурнай супольнасці і маркіруюць фінальную стадыю функцыянавання яе некропаляў (Плавінскі 2017, с. 160—178).

Такім чынам, даследаваныя ў 1992—1993 гг. курганы ў групах I і II могільніка Мілты могуць быць датаваныя другой паловай X — першай паловай XI ст., ці некалькі шырэй — X — першай паловай XI ст., і належаць да фінальнага этапу існавання культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў на заходнім памежжы яе арэалу.

ЛІТАРАТУРА

Авдусина, С. А., Ениосова, Н. В. 2001. Подковообразные фибулы Гнёздова. *Труды ГИМ*, 124: Археологический сборник. Гнёздово. 125 лет исследования памятника, с. 93-101.

Войтехович, А. В. 2019. *Погребальный обряд населения Полоцкой земли в X—XII вв.* Минск: Беларуская навука.

Горюнова, В. М. 2016. *Городок на Ловати X—XII вв. (к проблеме становления города Северной Руси).* Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.

Енуков, В. В. 1990. *Ранние этапы формирования смоленско-полоцких кривичей (по археологическим материалам).* Москва: КГПУ.

Енуков, В. В. 2018. Культура смоленских длинных курганов и древности днепро-донской лесостепи. *Труды исторического факультета МГУ*, 140: Серия II: Исторические исследования, 83: Археология Древней Руси: проблемы и открытия. Материалы международной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Д. А. Авдусина, с. 82-83.

Еремеев, И. И., Дзюба, О. Ф. 2010. *Очерки исторической географии лесной части Пути из варяг в греки. Археологические и палеогеографические исследования между Западной Двиной и озером Ильмень.* Санкт-Петербург: Нестор-История.

Еремеев, И. И. 2015. *Древности Полоцкой земли в историческом изучении Восточно-Балтийского региона (очерки средневековой археологии истории Псковско-Белорусского Подвинья).* Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.

Захаров, С. Д., Кузина, И. Н. 2008. Изделия из стекла и каменные бусы. В: Захаров С. Д. (ред.). *Археология севернорусской деревни X—XIII веков: средневековые поселения и могильники на Кубенском озере.* 2: Материальная культура и хронология. Москва: Наука, с. 142-215.

Каменецкая, Е. В. 2019. *Керамика IX—XIII вв. как источник по истории Смоленского Поднепровья.* Москва; Смоленск: КДУ; Университетская книга.

Лесман, Ю. М. 1984. Погребальные памятники Новгородской земли и Новгород (проблема синхронизации). В: Лебедев, Г. С. (ред.). *Археологические исследования Новгородской земли.* Ленинград: ЛГУ, с. 118-182.

Лопатин, Н. В., Фурасьев, А. Г. 2007. *Северные рубежи раннеславянского мира в III—V вв.* Раннеславянский мир, 8. Москва: ИА РАН.

Малевская-Малевич, М. В. 2005. *Керамика западнорусских городов X—XIII вв.* Санкт-Петербург: Нестор-История.

Мальм, В. А. 1967. Подковообразные и кольцевидные застежки-фибулы. *Труды ГИМ*, 43: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., с. 149-190.

Минасян, Р. С. 1980. Четыре группы ножей Восточной Европы эпохи раннего Средневековья (к вопросу о появлении славянских форм в лесной зоне). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 21, с. 68-74.

Митрофанов, А. Г. 1978. *Железный век средней Белоруссии (VII—VI вв. до н. э. — VIII в. н. э.).* Минск: Наука и техника.

Михайлов, К. А. 2016a. *Элитарный погребальный обряд Древней Руси: камерные погребения IX — начала XI века в контексте североевропейских аналогий.* Санкт-Петербург: Бранко.

Михайлов, К. А. 2016b. Костюм из псковских камерных погребений 2-й пол. X в. на фоне ранне-

средневековых европейских аналогий. В: Лабутина, И. К. (ред.). *Древнерусский некрополь Пскова X — начала XI века.* II: Камерные погребения древнего Пскова (по материалам археологических раскопок 2003—2009 гг. у Старовознесенского монастыря). Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 415-427.

Михайлова, Е. Р. 2014. *Вещевой комплекс культуры псковских длинных курганов: типология и хронология*. Saarbrücken.

Нефёдов, В. С. 2000. О времени возникновения культуры смоленско-полоцких длинных курганов. *Археология и история Пскова и Псковской земли. Материалы научного семинара 1996—1999 гг.*, с. 191-199.

Нефёдов, В. С. 2002. Салтовские древности в смоленских длинных курганах. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 17, с. 131-139.

Нефёдов, В. С. 2012. Ранние этапы политогенеза на территории Смоленской земли (конец IX — первая половина XI в.). В: Захаров, С. Д. (ред.). *Северная Русь и проблемы формирования Древнерусского Государства: сборник материалов Международной научной конференции (Вологда — Кириллов — Белозерск, 6—8 июня 2012 г.).* Вологда: Древности Севера, с. 89-113.

Нукшинский… 1957. *Нукшинский могильник.* Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР. Рига: АН Латвийской ССР.

Плавінскі, А., Плавінскі, М. 2005. Раскопкі курганнага могільніка Мілты. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 20, с. 122-130.

Плавінскі, А. Плавінскі, М. Тарасевіч, В. 2020. Раскопкі некропаля Наўры II у 2017 годзе. В: Плавінскі, М. А., Сідаровіч, В. М. (ред.). *Экспедыцыя працягласцю жыццё: зборнік навуковых артыкулаў памяці Аляксандра Плавінскага.* Мінск: Галіяфы.

Плавінскі, М. А. 2017. *Курганны могільнік Пагошча ў кантэксце сінхронных старажытнасцяў Браслаўскага Паазер'я.* Мінск: А. М. Яушкевіч.

Плавінскі, М. А. 2020. У пошуках новых поглядаў на гісторыю крывічоў Беларускага Падзвіння. *Беларускі гістарычны часопіс*, 5, с. 12-18.

Плавінскі, М. А., Дучыц, Л. У., Плавінскі, А. М., Шадыра, В. І. 2014. *Курганныя могільнікі захаду Браслаўскага Паазер'я (матэрыялы раскопак 1978—2010 гадоў).* Мінск: Галіяфы.

Плавинский, Н. А. 2011. Керамика курганного могильника Погоща и некоторые вопросы хронологии погребальной посуды северо-запада Полоцкой земли. *Археология и история Пскова и Псковской земли. Семинар им. академика В. В. Седова: Материалы 56-го заседания.* Москва; Псков, с. 263-273.

Плавинский, Н. А. 2018. Курганный могильник Навры в верховьях Вилии (по материалам раскопок 2012 и 2015 годов). *Археология и история Пскова и Псковской земли. Семинар им. академика В. В. Седова: Материалы 62-го заседания*, 32. Москва, с. 320-340.

Пушкина, Т. А. 1973. Лепная керамика Гнездовского селища. *Вестник Московского университета*, Серия IX: История, 3, с. 87-92.

Самойлович, Н. Г. 2006. Стеклянные бусы Ростова Великого. В: Кашкин, А. В. (ред.). *Археология Верхнего Поволжья (к 80-летию К. И. Комарова).* Москва: ИА РАН, с. 371-386.

Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.).* Москва: Наука.

Степанова, М. И., Плавинский, Н. А. 2018. К вопросу о месте бус в погребальном костюме населения Верхнего Повилья в конце X—XII в. *Археология и история Пскова и Псковской земли: Ежегодник семинара им. академика В. В. Седова. Материалы 63-го заседания (2017 г.)*, 33. Москва; Псков, с. 275-287.

Фехнер, М. В. 1959. К вопросу об экономических связях древнерусской деревни. *Труды ГИМ*, 33: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., с. 149-224.

Френкель, Я. В. 2007. Опыт датирования пойменной части Гнёздовского поселения на основании анализа коллекции стеклянных и каменных бус (по материалам раскопок 1999—2003 гг.). В: Мурашева, В. В. (ред.). *Гнёздово. Результаты комплексных исследований памятника.* Санкт-Петербург, с. 78-117.

Хвощинская, Н. В. 2004. *Финны на западе Новгородской земли (по материалам могильника Залахтовье).* Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.

Шадыра, В. І. 2006. *Беларускае Падзвінне (I тысячагоддзе н. э.).* Мінск: Інстытут гісторыі НАН Беларусі.

Штыхаў, Г. В. 1992. *Крывічы: Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі.* Мінск: Навука і тэхніка.

Штыхов, Г. В. 1992. Круговая керамика Полоцкой земли X—XI вв. в сравнительном изучении. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Древнерусская керамика.* Москва: ИА РАН, с. 61-72.

Щапова, Ю. Л. 1956. Стеклянные бусы Древнего Новгорода. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 55. Москва: АН СССР, с. 164-179.

Arbman, H. 1943. *Birka I. Die Gräber. Tafeln.* Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

Blujienė, A. 1999. *Vikingų epochos Kuršių papuošslų ornamentika.* Vilnius: Diemedžio.

Lietuvos… 1977. *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*. 4: I—XIII radiniai. Vilnius: Mokslas.

Thunmark-Nulén, L. 1998. *Die Wikingerziet Gotlands*. II: Typentafeln. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

REFERENCES

Avdusina, S. A., Eniosova, N. V. 2001. Podkovoobraznye fibuly Gnezdova. *Trudy GIM*, 124: Arkheologicheskii sbornik. Gnezdovo. 125 let issledovaniia pamiatnika, s. 93-101.

Voitekhovich, A. V. 2019. *Pogrebalnyi obriad naseleniia Polotckoi zemli v X—XII vv.* Minsk: Belaruskaia navuka.

Goriunova, V. M. 2016. *Gorodok na Lovati X—XII vv. (k probleme stanovleniia goroda Severnoi Rusi).* Sankt-Peterburg: Dmitrii Bulanin.

Enukov, V. V. 1990. *Rannie etapy formirovaniia smolensko-polotckikh krivichei (po arkheologicheskim materialam).* Moskva: KGPU.

Enukov, V. V. 2018. Kultura smolenskikh dlinnykh kurganov i drevnosti dnepro-donskoi lesostepi. *Trudy istoricheskogo fakulteta MGU*, 140: Seriia II: Istoricheskie issledovaniia, 83: Arkheologiia Drevnei Rusi: problemy i otkrytiia. Materialy mezhdunarodnoi konferentcii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia D. A. Avdusina, s. 82-83.

Eremeev, I. I., Dziuba, O. F. 2010. *Ocherki istoricheskoi geografii lesnoi chasti Puti iz variag v greki. Arkheologicheskie i paleogeograficheskie issledovaniia mezhdu Zapadnoi Dvinoi i ozerom Ilmen*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.

Eremeev, I. I. 2015. *Drevnosti Polotckoi zemli v istoricheskom izuchenii Vostochno-Baltiiskogo regiona (ocherki srednevekovoi arkheologii istorii Pskovsko-Belorusskogo Podvinia).* Sankt-Peterburg: Dmitrii Bulanin.

Zakharov, S. D., Kuzina, I. N. 2008. Izdeliia iz stekla i kamennye busy. In: Zakharov S. D. (ed.). *Arkheologiia severnorusskoi derevni X—XIII vekov: srednevekovye poseleniia i mogilniki na Kubenskom ozere*. 2: Materialnaia kultura i khronologiia. Moskva: Nauka, s. 142-215.

Kamenetckaia, E. V. 2019. *Keramika IX—XIII vv. kak istochnik po istorii Smolenskogo Podneprovia*. Moskva; Smolensk: KDU; Universitetskaia kniga.

Lesman, Iu. M. 1984. Pogrebalnye pamiatniki Novgorodskoi zemli i Novgorod (problema sinkhronizatcii). In: Lebedev, G. S. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia Novgorodskoi zemli*. Leningrad: LGU, s. 118-182.

Lopatin, N. V., Furasev, A. G. 2007. *Severnye rubezhi ranneslavianskogo mira v III—V vv.* Ranneslavianskii mir, 8. Moskva: IA RAN.

Malevskaia-Malevich, M. V. 2005. *Keramika zapadnorusskikh gorodov X—XIII vv.* Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.

Malm, V. A. 1967. Podkovoobraznye i koltcevidnye zastezhki-fibuly. *Trudy GIM*, 43: Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vv., s. 149-190.

Minasian, R. S. 1980. Chetyre gruppy nozhei Vostochnoi Evropy epokhi rannego Srednevekovia (k voprosu o poiavlenii slavianskikh form v lesnoi zone). *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 21, s. 68-74.

Mitrofanov, A. G. 1978. *Zheleznyi vek srednei Belorussii (VII—VI vv. do n. e. — VIII v. n. e.).* Minsk: Nauka i tekhnika.

Mikhailov, K. A. 2016a. *Elitarnyi pogrebalnyi obriad Drevnei Rusi: kamernye pogrebeniia IX — nachala XI veka v kontekste severoevropeiskikh analogii*. Sankt-Peterburg: Branko.

Mikhailov, K. A. 2016b. Kostium iz pskovskikh kamernykh pogrebenii 2-i pol. X v. na fone rannesrednevekovykh evropeiskikh analogii. In: Labutina, I. K. (ed.). *Drevnerusskii nekropol Pskova X — nachala XI veka*. II: Kamernye pogrebeniia drevnego Pskova (po materialam arkheologicheskikh raskopok 2003—2009 gg. u Starovoznesenskogo monastyria). Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 415-427.

Mikhailova, E. R. 2014. *Veshchevoi kompleks kultury pskovskikh dlinnykh kurganov: tipologiia i khronologiia*. Saarbrücken.

Nefedov, V. S. 2000. O vremeni vozniknoveniia kultury smolensko-polotckikh dlinnykh kurganov. *Arkheologiia i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli. Materialy nauchnogo seminara 1996—1999 gg.*, s. 191-199.

Nefedov, V. S. 2002. Saltovskie drevnosti v smolenskikh dlinnykh kurganakh. *Histaryčna-archiealahičny zbornik*, 17, s. 131-139.

Nefedov, V. S. 2012. Rannie etapy politogeneza na territorii Smolenskoi zemli (konetc IX — pervaia polovina XI v.). In: Zakharov, S. D. (ed.). *Severnaia Rus i problemy formirovaniia Drevnerusskogo Gosudarstva: sbornik materialov Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentcii (Vologda — Kirillov — Belozersk, 6—8 iiunia 2012 g.).* Vologda: Drevnosti Severa, s. 89-113.

Nukshinskii… 1957. *Nukshinskii mogilnik. Materialy i issledovaniia po arkheologii Latviiskoi SSR*. Riga: AN Latviiskoi SSR.

Plavinski, A., Plavinski, M. 2005. Raskopki kurhannaha mohiĺnika Milty. *Histaryčna-archiealahičny zbornik*, 20, s. 122-130.

Plavinski, A. Plavinski, M. Tarasievič, V. 2020. Raskopki niekropalia Naŭry II u 2017 hodzie. In: Plavinski, M. A., Sidarovič, V. M. (ed). *Ekspiedycyja praciahlasciu žyccio: zbornik navukovych artykulaŭ pamiaci Aliaksandra Plavinskaha.* Minsk: Halijafy.

Plavinski, M. A. 2017. *Kurhanny mohiĺnik Pahošča ŭ kantekscie sinchronnych staražytnasciaŭ Braslaŭskaha Paazierja.* Minsk: A. M. Januškievič.

Plavinski, M. A. 2020. U pošukach novych pohliadaŭ na historyju kryvičoŭ Bielaruskaha Padzvinnia. *Bielaruski histaryčny časopis,* 5, s. 12-18.

Plavinski, M. A., Dučyc, L. U., Plavinski, A. M., Šadyra, V. I. 2014. *Kurhannyja mohiĺniki zachadu Braslaŭskaha Paazierja (materyjaly raskopak 1978—2010 hadoŭ).* Minsk: Halijafy.

Plavinskii, N. A. 2011. Keramika kurgannogo mogilnika Pogoshcha i nekotorye voprosy khronologii pogrebalnoi posudy severo-zapada Polotckoi zemli. *Arkheologiia i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli. Seminar im. akademika V. V. Sedova: Materialy 56-go zasedaniia*. Moskva; Pskov, s. 263-273.

Plavinskii, N. A. 2018. Kurgannyi mogilnik Navry v verkhoviakh Vilii (po materialam raskopok 2012 i 2015 godov). *Arkheologiia i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli. Seminar im. akademika V. V. Sedova: Materialy 62-go zasedaniia*, 32. Moskva, s. 320-340.

Pushkina, T. A. 1973. Lepnaia keramika Gnezdovskogo selishcha. *Vestnik Moskovskogo universiteta*, Seriia IX: Istoriia, 3, s. 87-92.

Samoilovich, N. G. 2006. Stekliannye busy Rostova Velikogo. In: Kashkin, A. V. (ed.). *Arkheologiia Verkhnego Povolzhia (k 80-letiiu K. I. Komarova).* Moskva: IA RAN, s. 371-386.

Sedova, M. V. 1981. *Iuvelirnye izdeliia drevnego Novgoroda (X—XV vv.).* Moskva: Nauka.

Stepanova, M. I., Plavinskii, N. A. 2018. K voprosu o meste bus v pogrebalnom kostiume naseleniia Verkhnego Povilia v kontce X—XII v. *Arkheologiia i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli: Ezhegodnik seminara im. akademika V. V. Sedova. Materialy 63-go zasedaniia (2017 g.)*, 33. Moskva; Pskov, s. 275-287.

Fekhner, M. V. 1959. K voprosu ob ekonomicheskikh sviaziakh drevnerusskoi derevni. *Trudy GIM*, 33: Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vv., s. 149-224.

Frenkel, Ia. V. 2007. Opyt datirovaniia poimennoi chasti Gnezdovskogo poseleniia na osnovanii analiza kollektcii stekliannykh i kamennykh bus (po materialam raskopok 1999—2003 gg.). In: Murasheva, V. V. (ed.). *Gnezdovo. Rezultaty kompleksnykh issledovanii pamiatnika*. Sankt-Peterburg, s. 78-117.

Khvoshchinskaia, N. V. 2004. *Finny na zapade Novgorodskoi zemli (po materialam mogilnika Zalakhtove).* Sankt-Peterburg: Dmitrii Bulanin.

Šadyra, V. I. 2006. *Bielaruskaje Padzvinnie (I tysiačahoddzie n. e.).* Minsk: Instytut historyi NAN Bielarusi.

Štychaŭ, H. V. 1992. *Kryvičy: Pa materyjalach raskopak kurhanoŭ u Paŭnočnaj Bielarusi.* Minsk: Navuka i technika.

Shtykhov, G. V. 1992. Krugovaia keramika Polotckoi zemli X—XI vv. v sravnitelnom izuchenii. In: Pletneva, S. A. (ed.). *Drevnerusskaia keramika*. Moskva: IA RAN, s. 61-72.

Shchapova, Iu. L. 1956. *Stekliannye busy Drevnego Novgoroda*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 55. Moskva: AN SSSR, s. 164-179.

Arbman, H. 1943. *Birka I. Die Gräber. Tafeln.* Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

Blujienė, A. 1999. *Vikingų epochos Kuršių papuošslų ornamentika.* Vilnius: Diemedžio.

Lietuvos… 1977. *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*. 4: I—XIII radiniai. Vilnius: Mokslas.

Thunmark-Nulén, L. 1998. *Die Wikingerziet Gotlands*. II: Typentafeln. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

M. A. Plavinski

DATING AND CULTURAL IDENTITY OF THE MILTY BARROW CEMETERY (MIADZIEL DISTRICT MINSK REGION)

The barrow cemetery Milty consists of two groups — Milty I and II. The research of the cemetery was carried out in 1992—1993 by archaeological expedition of the historical faculty of the Belarusian State University under the head of V. N. Rabcevič and A. M. Plavinski. In 1992, 5 barrows in group Milty I were investigated, in 1993 — 2 barrows in group Milty II.

An analysis of the grave goods and rituals of the investigated burials suggests that the barrows in groups I and II of Milty cemetery can be dated to the second half of the 10th — first half of the 11th century, or somewhat more broadly, from the 10th to the first half of the 11th century. They belong to the final stage of the existence of the culture of the Smolensk-Polatsk Long Barrows culture on the western border of its area. At this time, glass beads, jewelry and household items

of Old Rusian types appeared in noticeable quantities in the burials of the western regions of the settlement of the population of the Smolensk-Polatsk Long Barrows culture.

In barrow 10 of group I, an inhumation burial was found. Such a burial in the necropolis of the Smolensk-Polatsk Long Barrows culture could have been performed not earlier than the end of the 10th — early 11th centuries and, obviously, may be associated with the beginning of the spread of the Christian burial tradition in the Belarusian Dzvina and adjacent territories. Accordingly, chronologically, it is one of the latest in the necropolis. Individual inhumations in the cemeteries of the culture of the Smolensk-Polatsk Long Barrows culture were repeatedly revealed in the western microregions of the distribution of monuments of this ethnocultural community and mark the final stage of the functioning of its necropolises.

Keywords: Early Middle Ages, Northern Belarus, burial rite, grave goods, of Smolensk-Polatsk Long Barrows culture.

М. О. Плавінскі

ДАТУВАННЯ І КУЛЬТУРНА ПРИНАЛЕЖНІСТЬ КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА МІЛТИ (МЯДЕЛЬСЬКИЙ РАЙОН МІНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Курганний могильник Мілти Мядельского району Мінської області складається з двох груп — Мілти I і II. Дослідження могильника проводилися в 1992—1993 рр. археологічною експедицією історичного факультету Білоруського державного університету під керівництвом В. Н. Рябцевіча і О. М. Плавінского. У 1992 р було досліджено 5 курганів в групі Мілти I, в 1993 р. — 2 кургану в групі Мілти II.

Аналіз поховального інвентарю та обряду досліджених поховань дозволяє стверджувати, що кургани в групах I і II могильника Мілти можуть бути датовані другою половиною X — першою половиною XI ст. або трохи ширше — X — першою половиною XI ст., і належать до фінального етапу існування культури смоленсько-полоцких довгих курганів на західному кордоні її ареалу. В цей час в похованнях західних регіонах розселення носіїв культури смоленсько-полоцких довгих курганів в помітній кількості з'являються скляні намиста, ювелірні прикраси і предмети побуту давньоруських типів.

У кургані 10 групи I було виявлено поховання за обрядом ингумации. Вчинення такого поховання в некрополі культури смоленсько-полоцких довгих курганів могло бути зроблено не раніше кінця X — початку XI ст. і, очевидно, може бути пов'язане з початком поширення християнської поховальної традиції в Білоруському Подвинье і суміжних територіях. Відповідно, хронологічно воно є одним з найбільш пізніх в некрополі. Окремі ингумации в могильниках культури смоленсько-полоцких довгих курганів були неодноразово виявлені в західних мікрорегіонах поширення пам'яток цієї етнокультурної спільності і маркують фінальну стадію функціонування її некрополів.

Ключові слова: раннє Середньовіччя, Північна Білорусь, поховальний обряд, поховальний інвентар, культура смоленсько-полоцких довгих курганів.

Одержано 17.12.2020

ПЛАВІНСКІ Миколай Олександрович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедрою, Білруський державний університет, Мінск, Білорусь.
PLAVINSKI Mikalai, Ph. D., Associate Professor, Head of Department, the Belarusian State University, Minsk, Belarus.
ORCID: 0000-0002-0660-7298, e-mail: plavinsky_arc@mail.ru.

УДК 904.5(477.41)"653" DOI: 10.37445/adiu.2021.01.20

В. І. Баранов, В. Г. Івакін, Р. А. Широухов

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД МОГИЛЬНИКА ОСТРІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ НАУКОВО-РЯТІВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 2017—2018 рр.) [1]

Стаття присвячена загальній характеристиці поховального обряду могильника Острів (Рокитнянський район Київської області). Вперше аналізується весь інформаційний масив археологічних даних, отриманих за перші два роки дослідження цієї унікальної пам'ятки. Основна увага приділяється особливостям поховального обряду та категоріям супроводжувального інвентарю, здійснюється попередня спроба визначити час функціонування могильника, його місце та роль у контексті старожитностей Давньоруської держави.

***Ключові слова**: Давня Русь, Поросся, могильник, поховальний обряд, західнобалтські племена, супроводжувальний інвентар, міграція.*

У жовтні 2017 р. співробітниками Архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України (кер. Г. Ю. Івакін) на правому березі р. Рось у Рокитнянському р-ні Київської обл. був виявлений унікальний некрополь, попередньо датований у межах XI ст. (рис. 1: 1). Він займає велику надзаплавну терасу площею близько 65 га, яка відокремлена від іншої частини берега невеличким яром та поступово знижується в напрямку р. Рось (рис. 1: 2). На протилежному березі в заплаві на відстані 500 м від могильника, розташоване давньоруське городище в урочищі Старі Сухоліси (рис. 1: 3, 4).

У результаті археологічних науково-рятівних робіт 2017—2018 рр. на території могильника досліджено близько 1100 м^2 і виявлено 53 поховальні комплекси різного ступеня збереженості (рис. 2—4; Івакін, Баранов, Бібіков, Гнера 2017; Івакін та ін. 2018; Баранов, Ивакин 2018; Івакін, Баранов 2019; Baranov, Ivakin 2019; Баранов, Івакін 2020; Капустін та ін. 2020, с. 242). Невелика глибина залягання (окремі поховання були виявлені на глибині всього 0,15 м від рівня сучасної денної поверхні), активне використання сільськогосподарської техніки на полі, де розташований могильник, та систематичні пограбування, що здійснювалися принаймні з 2011 р., призвели до того, що більшість поховань були тією чи іншою мірою пошкоджені або зруйновані (рис. 5). Так, повністю були знищені 15 поховальних комплексів (28,3 %), ще у 14 (26,4 %) в анатомічному порядку залишилися лише окремі кістки. Значно ускладнюють дослідження поховальних споруд і характерні особливості ґрунтів: потужні гумусовані шари черняхівського поселення майже унеможливлюють візуальну фіксацію поховальних ям навіть в результаті вертикальної стратиграфічної зачистки. Фактично контури поховальної ями вдалося дослідити лише у похованні 19 (рис. 6: 1), яке було впущене не у культурний шар, а в об'єкт черняхівського часу (Милашевський 2019, с. 118—120, рис. 5).

Більшість виявлених поховальних комплексів (якщо не всі, враховуючи значну кількість зруйнованих і досить агресивне зовнішнє се-

1. Робота над цією статтею почалася під час підготовки доповіді до конференції: «Экспедыцыя працягласцю ў жыццё. Актуальныя пытанні археалогіі і нумізматыкі Беларусі і сумежных рэгіёнаў». Памяці беларускага археолага і нумізмата Аляксандра Мікалаевіча Плавінскага (1952—2019), яка відбулася у Мінську у 2020 р. Обсяги дослідження змусили нас розділити його на три логічні частини — перша присвячена поховальному обряду могильника Острів, друга — присвячена поховальному інвентарю та третя, в якій розглядаються питання хронології комплексу та його місце в історії Давньоруської держави. В цьому номері ми публікуємо першу частину цієї роботи.

© В. І. БАРАНОВ, В. Г. ІВАКІН, Р. А. ШИРОУХОВ, 2021

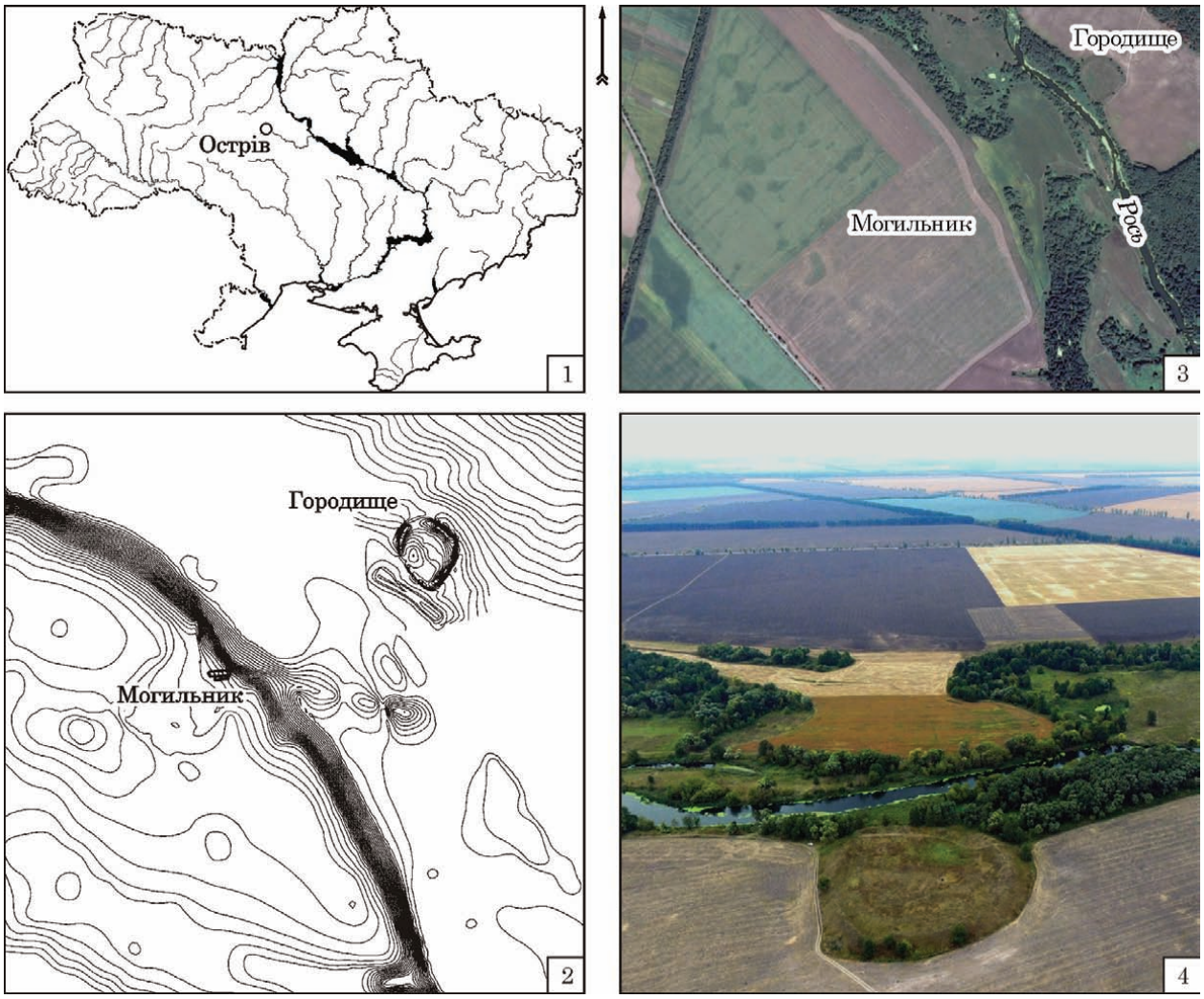

Рис. 1. Могильник Острів і городище в ур. Старі Сухоліси: 1 — на мапі України; 2 — топографічна зйомка к. і. н. О. Манігди; 3 — супутникове фото google; 4 — фото з квадрокоптера к. і. н. В. Гнери

редовище ґрунтів) були здійснені в дерев'яних домовинах, залишки від яких — у вигляді окремих дощок чи цвяхів, вдалося прослідити у 15 похованнях (рис. 6: 2; 7: 1—5; 8: 1). Необхідно відзначити, що використання домовини було широко розповсюджене у поховальній обрядності різноманітних етнокультурних груп доби вікінгів і пізнішого часу (напр. див. Gräslund 1980, p. 15—26; Моця 1993, с. 25, 36—37). Відомі домовини й у похованнях західних балтів та їх сусідів (Пронин и др. 2006, с. 335; Širouchovas 2011, p. 285—290). Цвяхи зафіксовані лише у двох похованнях (4 й 10) і зазвичай для синхронних комплексів, знайдених на території Скандобалтського регіону, пов'язуються з впливом християнства (Gräslund 1980, p. 43).

Серед інших конструктивних типів поховальних споруд слід виділити чоловіче поховання 6 (рис. 9: 1; 10: 2): в 0,2 м на захід від кістяка досліджена кам'яна викладка неправильної овальної форми (витягнута за віссю захід—схід, розміром 1,5 × 1,25 м). Під викладкою виявлені уламки відерної оковки, яка опосередковано датує конструкцію давньоруським часом. Верхня частина тіла була розгорнута вправо, ніби огинаючи кам'яну викладку. Можна зробити обережне припущення, що викладка була своєрідним вівтарем, поряд з яким й поховали небіжчика.

Орієнтовані поховання на могильнику Острів, переважно, на Пн—Зх (загалом 22 поховання, або 41,51 % від усіх поховань, або 53,66 % від поховань, де була зафіксована орієнтація, див. рис. 11). Крім того, ще три поховання були зорієнтовані головою на Пн та ще три на Пн—Сх (по 5,66 % (7,32 %), що можна розглядати як сезонні відхилення загальної північної орієнтації, яка складає 52,83% від всіх поховань, або 68,29 % від поховань де була зафіксована орієнтація. Ще вісім поховань (15,09 / 19,51 %) були зорієнтовані головою на Зх з відхиленням на Пн та одне поховання (1,89 / 2,44 %) орієнтоване головою на Зх. Чотири поховання (7,55 / 9,75 %) зорієнтовано головою на Пд, з відхиленням на Сх. При цьому, у трьох випадках головою на Пд Сх було покладено чоловіків, а в одному — жінку, що не дозволяє пов'язати

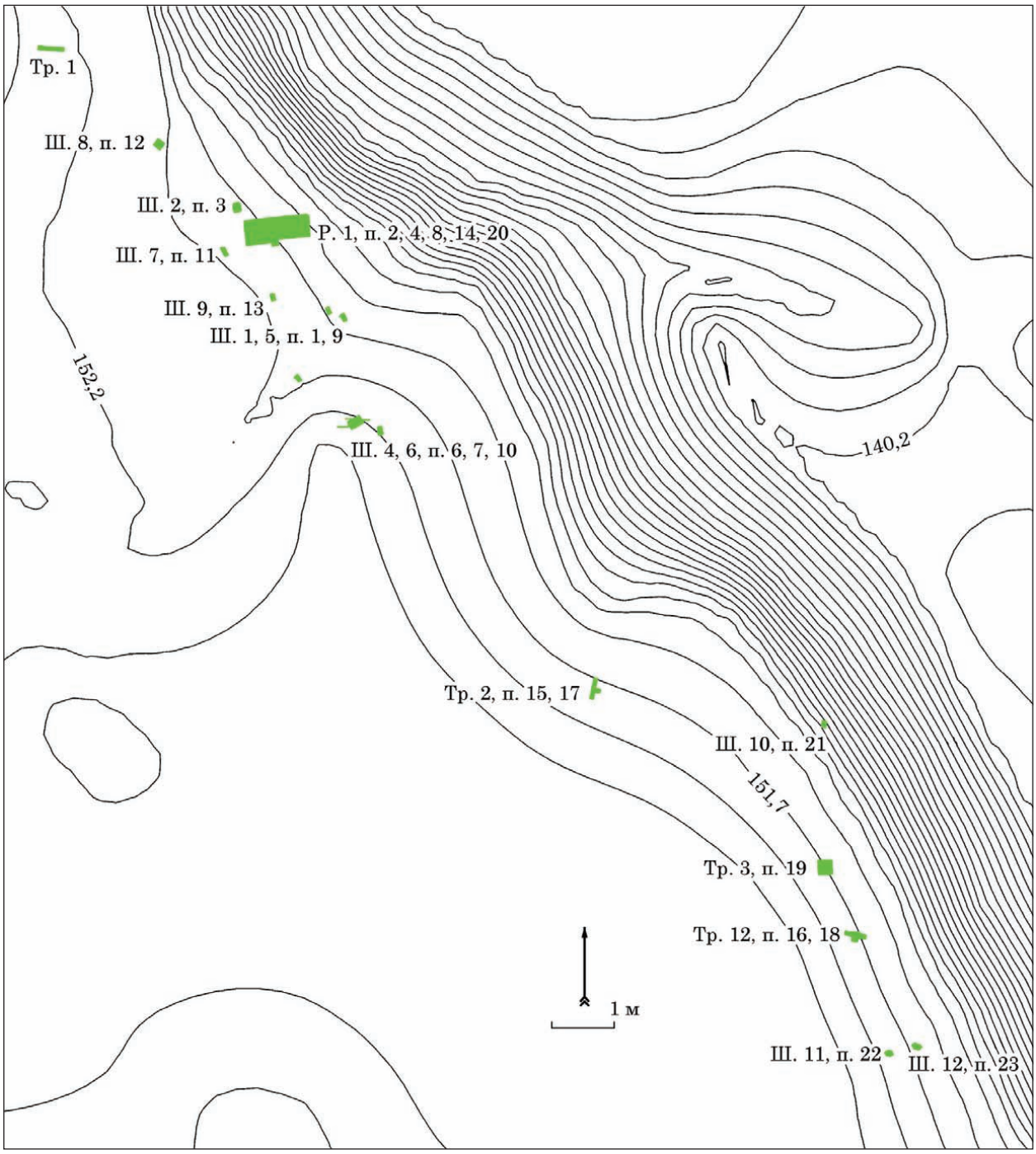

Рис. 2. Могильник Острів, охоронні дослідження 2017 р., ситуаційний план: Р. — розкоп, Тр. — траншея, Ш. — шурф, п. — номер поховання

орієнтацію похованих з гендерною приналежністю похованих.

Пн або Пн Зх орієнтація похованих нехарактерна як для давньоруських поховальних пам'яток Середнього Подніпров'я, де за інформацією О. Моці лише 2 % підкурганних поховань і 1 % ґрунтових поховань мали іншу, ніж західну орієнтацію (Моця 1993, с. 120), так і для слов'янської поховальної традиції в цілому (Нидерле 2015, с. 306). Непритаманна вона й скандинавським похованням Бірки (Gräslund 1980, p. 26). Л. Нідерле вважав, що північна орієнтація похованих вказує на неслов'янський, насамперед — фінський, характер поховання (Нидерле 2015, с. 308). Зазвичай, орієнтація поховання головою на Зх у скандинавів доби вікінгів розглядається як вплив християнства, в той час як Пн та Пд орієнтація — як прояви язичництва (Gräslund 1980, p. 26). На думку О. Моці Пн орієнтацію окремих поховань київського некрополя можна пов'язати з поховальною обрядовістю фінно-угорських народів (Моця 1987, с. 115—116). Але проти фінно-угорської інтерпретації поховань на мо-

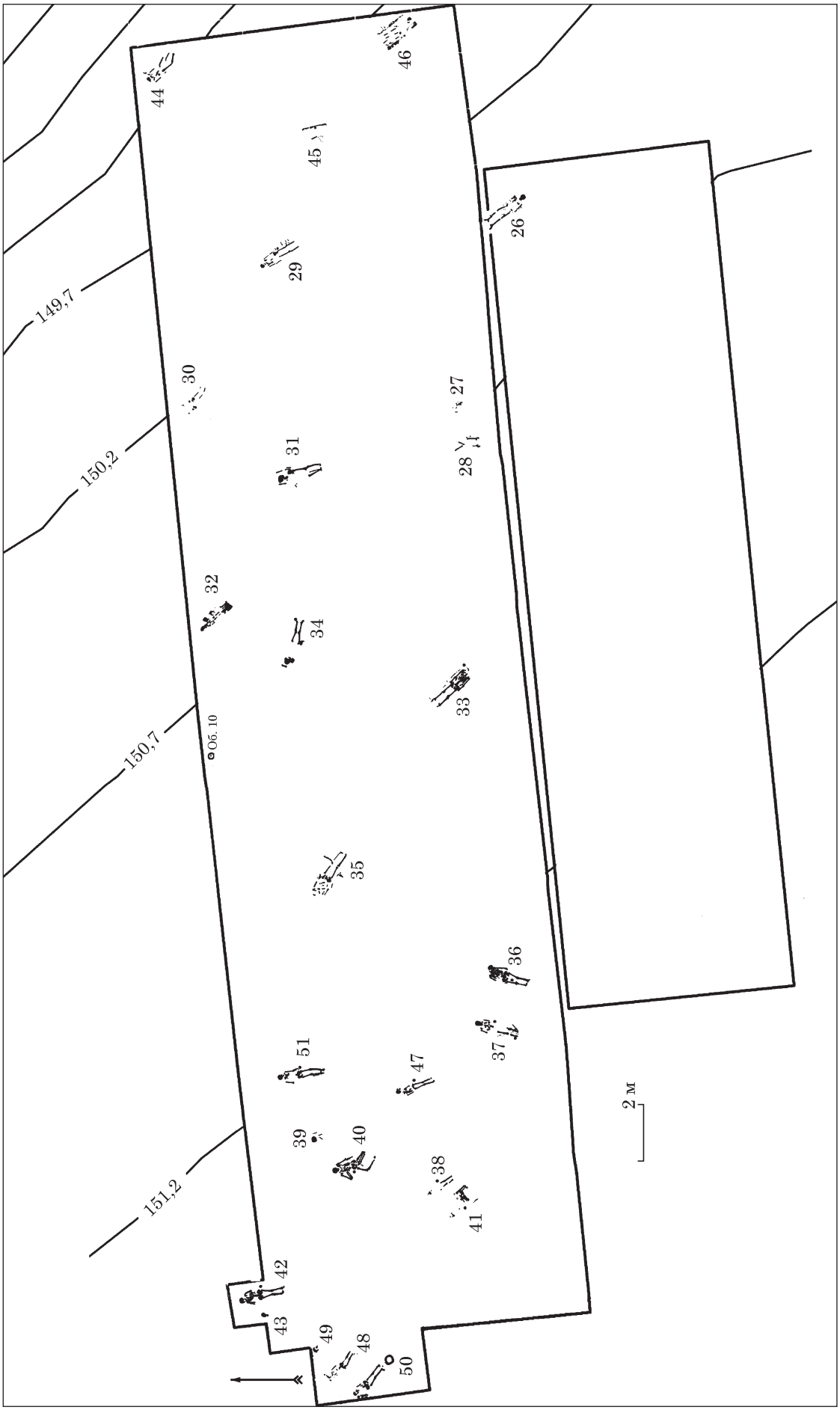

Рис. 3. Могильник Острів, науково-рятівні дослідження 2017—2018 рр., ситуаційний план: номери відповідають нумерації поховань

Рис. 4. Могильник Острів, розкоп 2018 р., фото з квадрокоптера

Рис. 5. Ступінь збереженості поховальних комплексів

гильнику Острів свідчить повна відсутність характерних для фінно-угрів речей, наприклад шумлячих підвісок.

Для балтських поховань епохи вікінгів (IX—XI ст.) характерна біритуальність — поховання здійснювались як за обрядом трупоспалення, так і трупопокладення. Західні балти (історичні пруси, курші, скальви, галінди та ятвяги) починаючи з XI ст. переважно спалювали своїх померлих. Так, у другій половині XI — першій половині XIII ст. у прусів широкого поширення набули кремаційні поховання, що супроводжувалися захороненнями коней (вірогідно їх жертвоприношеннями — рис. 12; Скворцов 2010, с. 191—192; Shiroukhov 2012, p. 235—245). Слід зауважити, що в XI—XII ст. на полях поховань прусів-сембів з кремаціями з'являються зони та окремі поховання-інгумації з північною орієнтацією і поховальним інвентарем, синхронним кремаціям, який включає західні та давньоруські імпортні речі: Алейка 3, Блюдау, Лебертсохоф, Поваровка, Шудіттен, Екріттен та ін. (рис. 13; Кулаков 1990, с. 21; Пронин 2006, с. 72-88; Širouchovas 2011, p. 285—286).

Кремації розповсюджені у синхронних старожитностях скальвів (Budvydas 2016, p. 248—250). Але у скальвів відомі й поодинокі поховання з конем, споруджені за зразком самбійських (Bliujiene 2018, p. 115, 120—121; Goßler, Jahn 2019, p. 88—89).

Для могильників центральної Литви пізнього періоду Великого переселення та ранньої доби вікінгів також характерні людські кремації та яскраво виражений в обряді культ коня (Bertašius 2016, p. 231).

Слід відзначити, що у Жемайтії у X—XII ст. поряд з похованим за обрядом трупопокладення, або саме над ним, нерідко безпосередньо на

Рис. 6. Могильник Острів, фото поховань: 1 — № 19; 2 — № 46

гробовищі, розміщували голову та ніжні частини ніг з копитами коня, або лише його голову (Вайткунскене 1990, с. 202).

Співіснування інгумацій та кремацій відомі у куршів аж до рубежу X—XI ст. І для інгумацій, і для ранніх кремацій використовувалися домовинні конструкції видовбані з колод (Bliujiene 2016, p. 279—280). В. Жулкус вважає, що вже починаючи з VIII ст. в південних регіонах куршів з'явились трупоспалення, кількість яких поступово збільшується до XI ст. (Жулкус 2004, с. 154). На думку А. Блюєне, кремаційний обряд поховань у південних куршів швидко розповсюджуються у X ст., а в XI ст. вже переважає (рис. 14; Bliujiene 2018, p. 110). Слід відзначити, що до (і у процесі) витіснення інгумації обрядом кремації, який прийшов до куршів від скальвів і сембів-прусів, орієнтація в інгумаціях X—XI ст. у Південному Курші варіюється та відрізняється на кожному окремому могильнику. Тобто на початку — у першій половині XI ст. ми стикаємося з появою свого роду біритуалізму у південних куршів і прусів-сембів. Тільки у перших до цього моменту інгумації зникають, а у других вони навпаки з'являються (Griciuvienė, Grižas 2009, p. 85; Širouchov 2012).

Подібно до інших західних балтів, важливе місце у поховальній традиції куршів також займає культ коня — велика кількість поховань супроводжувалось різноманітними елементами кінського упряжу та знарядь вершника (Širouchov 2012, s. 82).

Для т. зв. східних балтів, а також даугавських лівів (які теж могли вплинути на обряд могильника Острів) цього періоду, більш характерні інгумації. Поодинокі кремації можуть зустрічатися на могильниках земгалів (Pavirvytė Gudai) і жемайтів (Bikavėnai, Žąsinas), прикордонних з куршами чи скальвами (Vaškevičiutę, Cholodinkienė 2008; Širouchov 2012).

В контексті могильника Острів найцікавішими видаються синхронні інгумації Східно-Балтійського регіону, де померлих так само ховали головою на північ. Вказана орієнтація (північний захід / північний схід) в X/XI—XIII ст. зафіксована більш ніж у 60 % земгальських жіночих поховань та 25 % чоловічих. Зазвичай чоловічі та жіночі поховання розташовані в протилежному напрямку, що різко відрізняє їх від поховань могильника Острів (Vaškevičiūtė 2004, p. 110; Vaškevičiūtė, Cholodinskienė 2008, p. 23—66).

У латгалів X—XIII ст. переважає орієнтація похованих по осі Сх—Зх, але 20—30 % небіжчи-

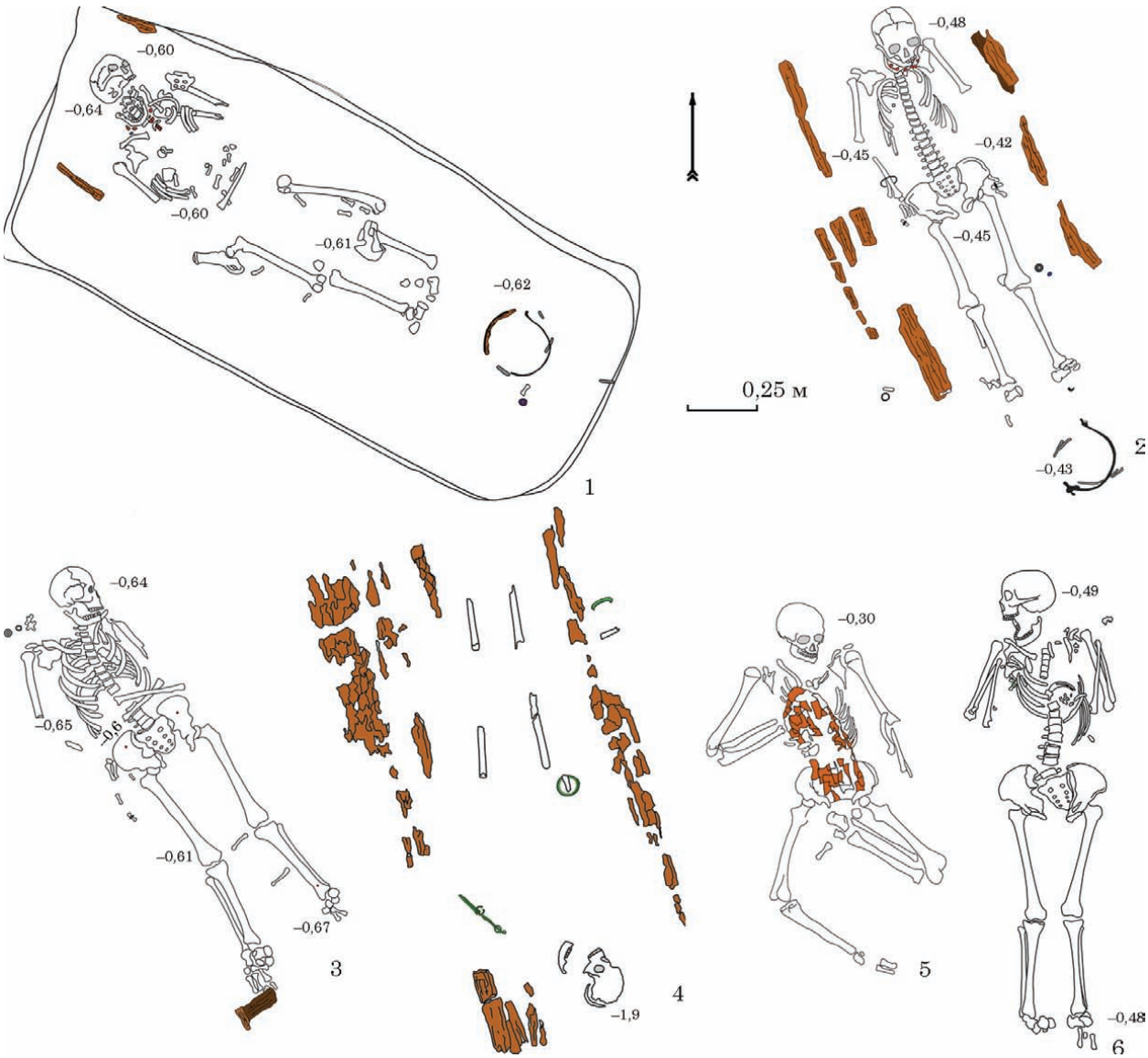

Рис. 7. Могильник Острів, поховання: 1 — № 19; 2 — № 12; 3 — № 16; 4 — № 46; 5 — № 40; 6 — № 42

ків поховані головою на Пн Зх або Пн Сх. Так само як і у земгалів, чоловіки та жінки тут часто поховані головою у протилежних напрямках (Radiņš 1999, p. 25—27).

У синхронних інгумаціях селів похованих частіше за все клали головою на Сх або Зх, орієнтація головою на Пн відома, проте зустрічається дуже рідко (рис. 15; Tautavičius 1996, p. 96—97; Griciuvienė 2007, p. 52—80).

Що стосується західних сусідів селів і латгалів — лівів міжріччя Даугави та Гауі, то тут у X—XIII ст. в інгумаціях переважає північно-західна орієнтація (Zariņa 2006, p. 318, 385—400).

Рештки кінських жертвоприношень або поховань на сьогоднішній день на могильнику Острів не зафіксовані. Так само не зафіксовані й інші прояви культу коня притаманні для балтських старожитностей. Єдиний виявлений на могильнику елемент кінської упряжі — односкладні вудила зафіксовані в похованні 26, скоріше мають кочовницьке походження і, як нам здається, більше свідчать про високий соціальний статус похованного, ніж про роль коня у поховальному обряді громади Острів.

Всі поховання могильника Острів здійснені на спині, при чому переважна більшість — з витягнутими кінцівками — (рис. 16). Загалом ноги та руки витягнуті у 87 % поховань, де вдалося прослідити їх розташування. Інші положення кінцівок мають поодинокий характер та не створюють окремих серій (витягнуті ноги та права рука, ліва покладена на живіт (поховання 16, рис. 7: 3; 17: 1); права рука лежала на животі, ліва покладена на ліве плече, ноги витягнуті (поховання 19, рис. 6: 1; 7: 1); руки зігнуті та покладені на груди, ноги витягнуті (поховання 42, рис. 7: 6; 17: 2).

У похованні 40 права рука була покладена на груди, ліва витягнута, а ноги були підігнуті — права зігнута у коліні, а ліва стопою підтягнута до тазу (рис. 7: 5; 10: 1). Цілком

Рис. 8. Могильник Острів, фото поховань: 1 — № 12; 2 — № 50

вірогідно, що небіжчик первісно був похований у могильній ямі в сидячому положенні. Сидячі поховання добре відомі у давньоруській археології і, переважно, пов'язуються з північноруськими землями та курганною поховальною традицією доби вікінгів. На думку Ю. Лесмана, традиція ховати небіжчиків у сидячому положенні як елемент давньоруського курганного обряду сформувалась вже у X ст. Спочатку таке положення з'являється у камерних похованнях, походить зі скандинавської поховальної традиції та не має коренів у старожитностях Східної Європи. Вже з XI ст. вказаний обряд розповсюджується у східних районах Новгородської землі (Лесман 2014, с. 80). Ю. Жарнов пов'язує сидячі поховання Гнездовського курганного могильника з вихідцями зі Скандинавського регіону (Жарнов 1991, с. 208). На думку О. Моці, сидячі підкурганні поховання притаманні для північних територій Східної Європи, які межували з фінно-уграми і були принесені до південної Русі вихідцями саме з цих регіонів (Моця 1993, с. 23, 137). К. Михайлов, навпаки, не схильний пов'язувати зазначений обряд у камерних гробницях X ст. з більш пізніми аналогами Північно-Західної Русі та, як нам здається, справедливо аргументує свою думку як відмінностями у обрядовості, так і суттєвими хронологічним розбіжностями у датуванні вказаних комплексів (Михайлов 2016, с. 75). Слід зазначити, що сидячі поховання відомі в різних регіонах Європи — у сарматів, алеманів, франків, скандинавів (починаючи від вендельської доби), аварів та монголів (Gräslund 1980, p. 37—39). На нашу думку, немає підстав інтерпретувати поховання 40 в якості камерного поховання, оскільки не зафіксовані характерні риси у поховальній конструкції та відсутній багатий інвентар, зазвичай притаманний для таких поховань (була виявлена лише одна мушля каурі).

Ще однією характерною рисою поховального обряду могильника Острів була наявність заупокійної їжі та посудин для її збереження (відер). Залишки поховальної їжі були зафіксовані у семи похованнях (18,4 % від усіх не-

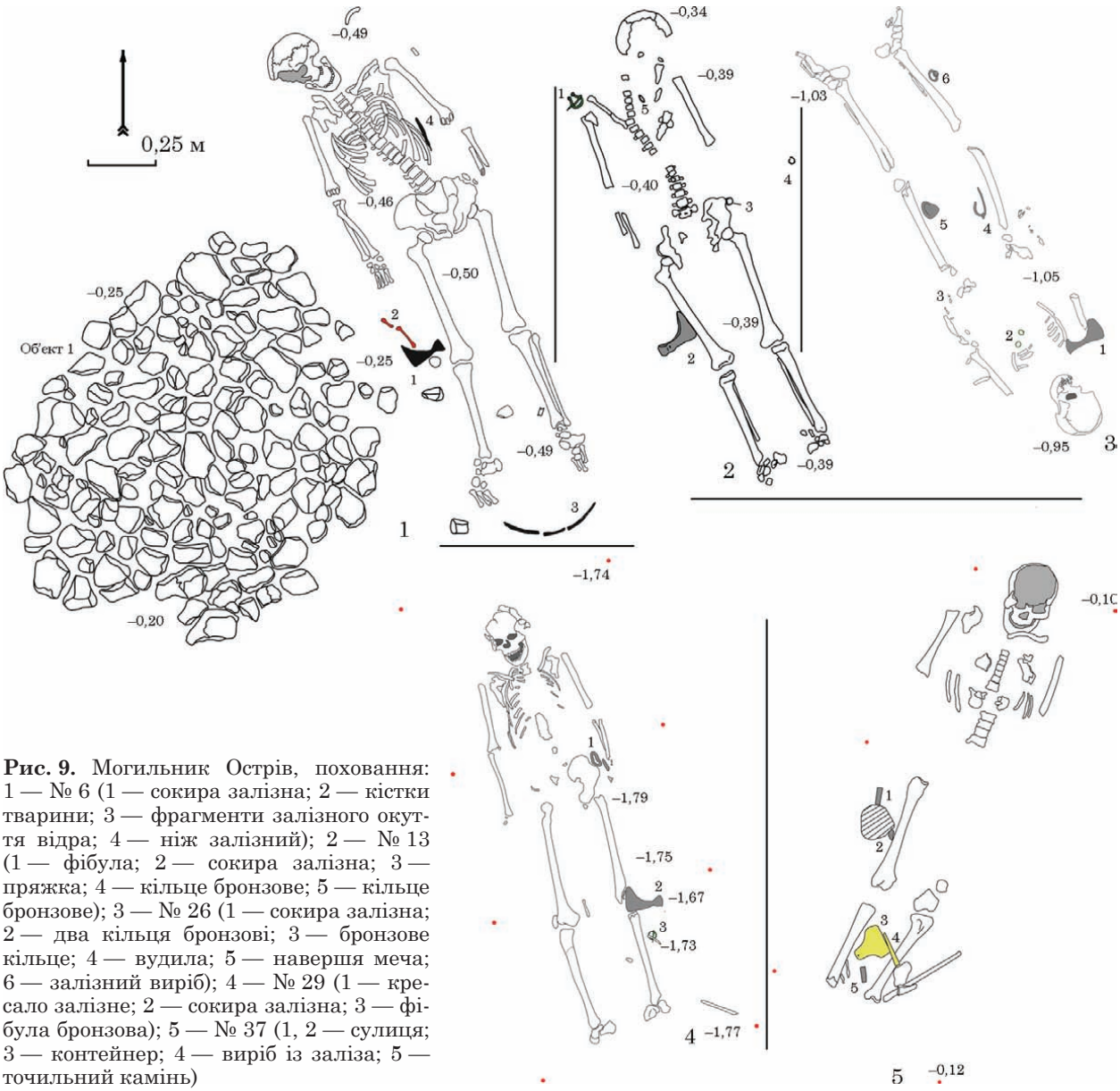

Рис. 9. Могильник Острів, поховання: 1 — № 6 (1 — сокира залізна; 2 — кістки тварини; 3 — фрагменти залізного окуття відра; 4 — ніж залізний); 2 — № 13 (1 — фібула; 2 — сокира залізна; 3 — пряжка; 4 — кільце бронзове; 5 — кільце бронзове); 3 — № 26 (1 — сокира залізна; 2 — два кільця бронзові; 3 — бронзове кільце; 4 — вудила; 5 — навершя меча; 6 — залізний виріб); 4 — № 29 (1 — кресало залізне; 2 — сокира залізна; 3 — фібула бронзова); 5 — № 37 (1, 2 — сулиця; 3 — контейнер; 4 — виріб із заліза; 5 — точильний камінь)

зруйнованих поховань) — в шести випадках знайдені кістки курей, переважно гомілкові частини, іноді від двох різних птахів (визначення к. б. н. Л. Горобця), а в одному випадку — в дитячому похованні — виявлені залишки шкарлупи від курячого яйця. Курячі кістки переважно розташовувались у нижній частині тіла — в районі колін, або нижче; яйце зафіксовано в районі правого плеча небіжчика.

Залишки відер фіксувалися у вигляді оковок, петель та кованих дужок і зафіксовані в 7 похованнях (18,4 %). Вони завжди розміщувались в ногах небіжчика (рис. 6: 1, 2; 8: 1) і виявлені як у чоловічих (три поховальні комплекси), так і в жіночих (чотири поховальні комплекси) похованнях. Використання відер вочевидь було пов'язано із заупокійною їжею — в них могли розміщати якусь сипучу або рідку їжу — кашу, молоко, мед, пиво, тощо (Ивакин 2011, с. 27).

Використання ритуальної їжі для померлого — відома практика для поховальної традиції південно-руських земель, але зустрічається досить рідко — залишки тварин у похованнях зафіксовані менше ніж у 3 % курганів давньоруського часу (Моця 1993, с. 25). Заупокійні приношення у вигляді їжі та напоїв були характерні і для західних балтів, про що говорить збільшення кількості керамічного посуду у похованнях прусів і куршів в XI—XII ст. (Širouchovas 2011, p. 295—298). Пруси продовжували використовувати посудини для ритуальної їжі, що супроводжувала покійного та для приношень богам і в XVI ст. (Топоров 1974, с. 3—4). Заупокійна їжа широко відома у балтських народів за історико-етнографічними даними (навіть у XVI—XVIII ст. західні литовці клали в могилу хліб і пиво; Милюс 1990, с. 226).

В цілому, підсумовуючи першу частину нашого дослідження, присвячену поховальному обряду, треба відзначити, що не зважаючи на окремі близькі елементи, зафіксована на даний момент на Острові поховальна традиція

Рис. 10. Могильник Острів, фото поховань: 1 — № 40; 2 — № 6

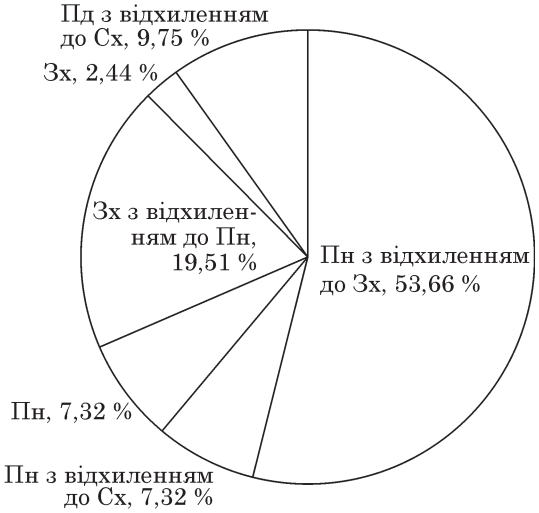

Рис. 11. Орієнтація поховань

не знаходить аналогій у синхронних старожитностях Східної Європи. Не має вона і прямих аналогій серед відомих на сьогодні пам'яток балтів, як західних, так і східних, що тим більше дивно, оскільки виявлений у результаті досліджень могильника Острів супроводжуючий інвентар має прямі аналогії саме у західнобалтських пам'ятках (аналізу предметів з поховань та їх хронології присвячена друга частина нашої роботи). Відсутність характерних для балтських племен кремаційних поховань поки

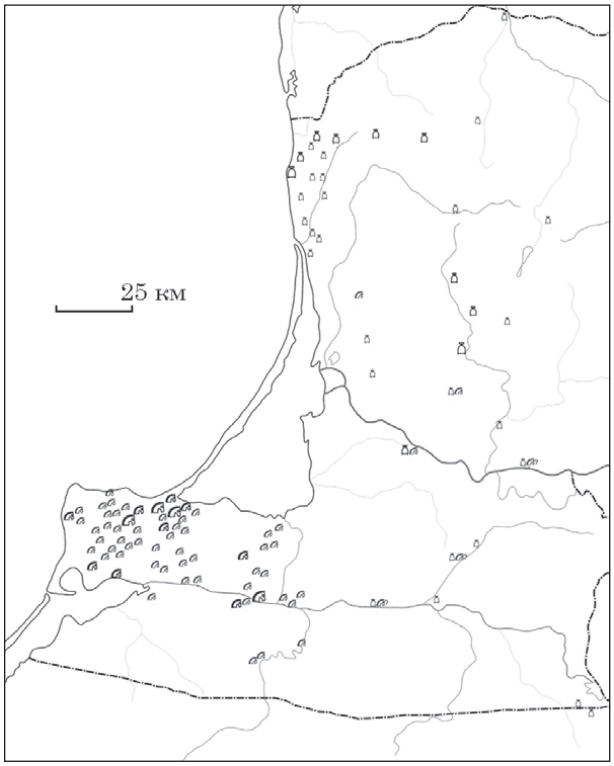

Рис. 12. Могильники з кремаціями, які супроводжувались кінськими поховання, а також могильники з елементами кінської упряжі і знарядь вершника з північного ареалу прусів, південного ареалу куршів, скальвів та їх найближчих сусідів (за Shiroukhov 2015)

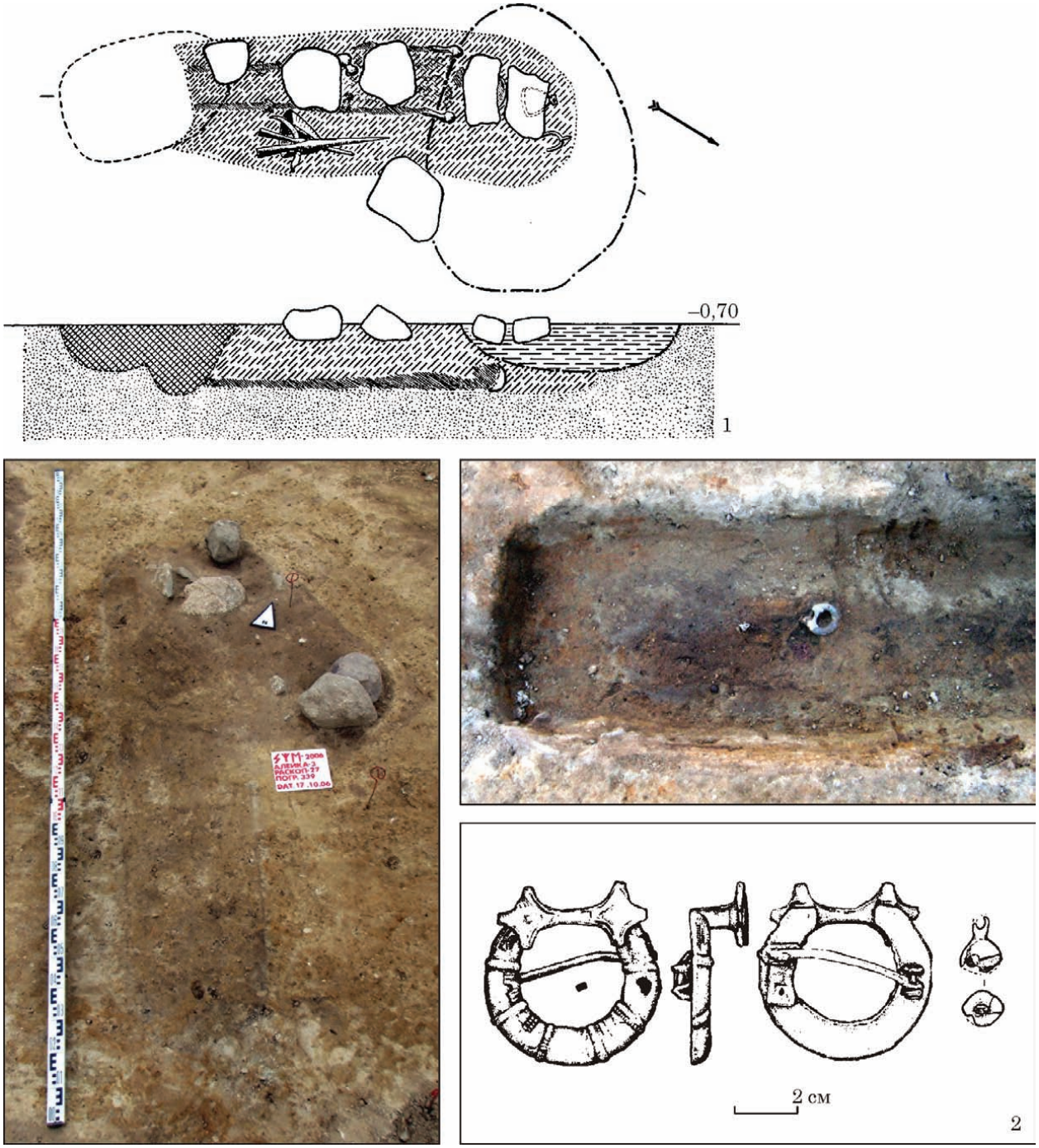

Рис. 13. Інгумації XI ст., виявлені серед кремацій на могильниках прусів-сембів (Калінінградська обл., РФ; La Baume 1940; Širouchovas 2011): 1 — Екріттен / Ветрово, поховання 12; 2 — Алейка 3 / Яугенген, поховання 339

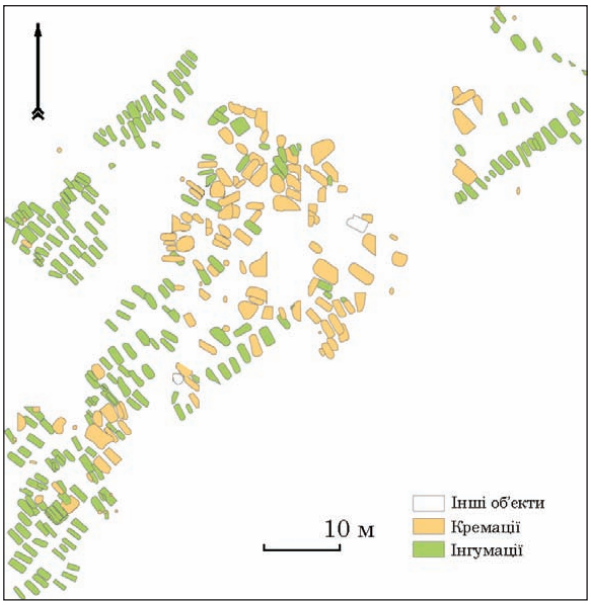

Рис. 14. Розподіл інгумацій VIII—X/XI ст. і кремацій X—XII ст. на південно-курському могильнику Паланга, Литва (Shiroukhov 2019)

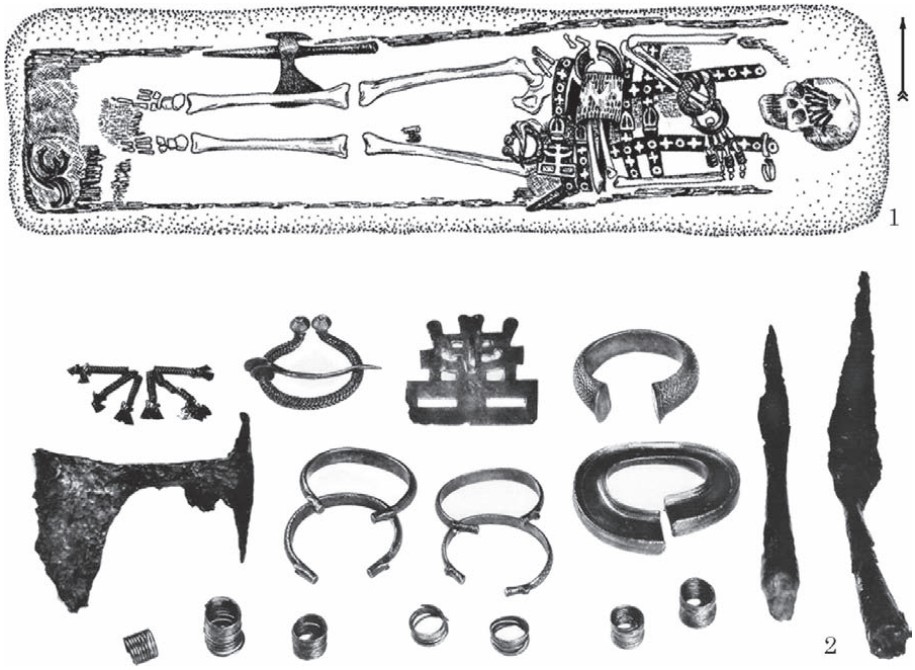

Рис. 15. Поховання 1 кургану V могильника селів Леясдопелес, Латвія (за Griciuvienė 2007): 1 — план; 2 — інвентар

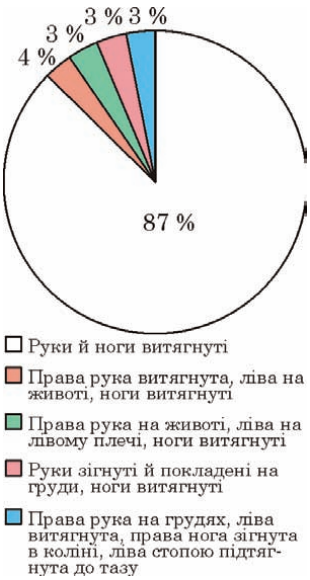

Рис. 16. Розташування кінцівок

Рис. 17. Могильник Острів, фото поховань: 1 — № 16; 2 — № 42

що важко пояснити. Можливо такий парадокс зумовлений обмеженнями, які були накладені на новоприбулих князівською адміністрацію, яка сповідувала християнство і могла досить критично ставитися до язичницького обряду трупоспалення. Відповідь на це та інші запитання, які виникли у результаті археологічних досліджень могильника Острів, можливо, дадуть подальші дослідження цього унікального археологічного комплексу.

ЛІТЕРАТУРА

Баранов, В., Ивакин, В. 2018. Нововыявленный балтский некрополь древнерусского времени в Поросье. In: *Cultural heritage: research, valorization, promotion. Tenth edition: Through science, to cognition of national heritage. Program and abstracts. Chisinau, 30—31 mai 2018*. Chisinau: Institute of Cultural Heritage, p. 79.

Баранов, В. І., Івакін, В. Г. 2020. Поховальні комплекси зі зброєю могильника Острів (за матеріалами археологічних досліджень 2017—2019 рр.). *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 300-320.

Вайткунскене, Л. 1990. К вопросу о роли коня в древнелитовском погребальном обряде (V—XIII вв.). В: Иванов, В. В., Невская, Л. Г. (ред.) *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд*. Москва: Наука, с. 201-206.

Жарнов, Ю. Э. 1991. Женские скандинавские погребения в Гнездове. В: Авдусин, Д. А. (ред.). *Смоленск и Гнёздово (к истории древнерусского города)*. Москва: МГУ, с. 200-225.

Жулкус, В. 2004. Изменения в мировоззрении куршей в раннем средневековье. В: Макаров, М. А. (ред.). *Восточная Европа в средневековье: к 80-летию Валентина Васильевича Седова*. Москва: Наука, с. 153-163.

Ивакин, В. Г. 2011. Киевские погребения X века. *Stratum plus*, 5, с. 243-286.

Івакін, В., Баранов, В., Бібіков, Д., Гнера, В. 2017. Нововиявлений балтський могильник XI ст. на Пороссі. В: *«Міграції та іновації: у пошуках первинності ідей, речей і людей». Тези доповідей міжнародної наукової конференції. Львів-Винники, Україна, 8—11 листопада 2017 р*. Львів; Винники, с. 5-7.

Івакін, В., Баранов, В., Бібіков, Д., Зоценко, І., Сорокун, А. 2018. Середньовічний балтський могильник на Пороссі (за результатами археологічних досліджень 2017—2018 рр. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. Ніжин, Україна, 23—25 листопада 2018 р*. Київ: ІА НАН України, с. 156.

Івакін, В., Баранов, В. 2019. Археологічні дослідження західно-балтського могильника Острів 1 у Пороссі. В: *Per aspera ad astra: до 100-літнього ювілею відомого археолога Бориса Тимощука. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції (м. Чернівці, 8 квітня 2019 р.)*. Чернівці: ЧНУ, с. 54-55.

Капустін, К. М., Мироненко, Л. В., Хамайко, Н. В., Шевченко, Т. М., Шелехань, О. В. 2020. Нові надходження до наукових фондів Інституту археології НАН України (2004—2019 рр.). *Археологія і давня історія України*, 1 (34), с. 208-261.

Кулаков, В. И. 1990. *Древности Пруссов VI—XIII вв*. Москва: Наука.

Лесман, Ю. М. 2014. Скандинавский компонент древнерусской культуры. *Stratum plus*, 5, с. 43-81.

Милашевський, О. С. 2019. Матеріали черняхівської культури з розкопок 2017 р. багатошарової пам'ятки біля с. Острів на Київщині. *Oium*, 6, с. 118-132.

Милюс, В. 1990. Ритуальная пища литовцев на похоронах и поминках. В: Иванов, В. В., Невская, Л. Г. (ред.). *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд*. Москва: Наука, с. 225-228.

Михайлов, К. А. 2016. *Элитарный погребальный обряд Древней Руси: камерные погребения IX — начала XI века в контексте североевропейских аналогий*. Санкт-Петербург: Бранко.

Моця, А. П. 1987. *Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребальных памятников)*. Киев: Наукова думка.

Моця, О. П. 1990. *Населення південно-руських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів)*. Київ: Наукова думка.

Нидерле, Л. 2015. *Славянские древности*. Москва: Институт русской цивилизации.

Пронин, Г. Н., Смирнова, М. Е., Мишина, Т. Н., Новиков, В. В. 2006. *Могильник Поваровка X—XIII вв. (Калининградская область)*. Материалы охранных археологических исследований, 8. Москва: Таус.

Скворцов, К. Н. 2010. *Могильник Митино V—XIV вв. (Калининградская область). Материалы исследований 2008 г*. Материалы охранных археологических исследований, 15, ч. I. Москва: ИА РАН.

Топоров, В. Н. 1974. Об индоевропейских соответствиях одному балтийскому мифологическому имени (балт. Puš(k)ait-: др.-инд. Pūṣán, др.-греч. Πάν). *Балто-славянские исследования*. Москва: Наука, с. 3-36.

Baranov, V., Ivakin, V. 2019. Burials with weaponry in the Ostriv Baltic graveyard in the Middle Dnieper area (excavated in 2017—2018). *Medieval warriors in the Slavic and Baltic area. Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, XXXVII, p. 99-127.

Bertašius, M. 2016. Central Lithuanian Cemeteries. In: Zabiela, G., Baubonis, Z., Marcinkeviciute, E. (eds.). *A Hundred Years of Archaeological Discoveries in Lithuania*. Vilnius: Society of the Lithuanian Archaeology, p. 226-235.

Bliujiene, A. 2016. The Curonians of the Lithuanian Coast. In: Zabiela, G., Baubonis, Z., Marcinkeviciute, E. (eds.). *A Hundred Years of Archaeological Discoveries in Lithuania*. Vilnius: Society of the Lithuanian Archaeology, p. 268-285.

Bliujiené, A. 2018. *The exhibition and the catalogue are dedicated to the centennial of the restored state of Lithuania and European year of cultural heritage 2018*. Klaipeda: History museum of Lithuania minor.

Bliujiené, A. 2018. Power of fire: various customs of burning the dead. The Claipeda (Memel) region: from origins to the 17th century. In: *The exhibition and the catalogue are dedicated to the centennial of the restored state of Lithuania and European year of cultural heritage 2018*. Klaipeda: History museum of Lithuania minor, p. 102-112.

Budvydas, U. 2016. Peculiarities of Scalvian Funeral Rites. In: Zabiela, G., Baubonis, Z., Marcinkeviciute, E. (eds.). *A Hundred Years of Archaeological Discoveries in Lithuania*. Vilnius: Society of the Lithuanian Archaeology, p. 248-255.

Goßler N., Jahn Ch. 2019. *Wikinger und Balten an der Memel. Die Ausgrabungen des frühgeschichtlichen Gräberfeldes von Linkuhnen in Ostpreußen 1928—1939*. Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete, 16. Kiel: Wachholtz.

Gräslund, A.-S. 1980. *The Burial Customs. A study of the graves on Björkö. Birka IV.* Stockholm: Almqvist and Wiksell.

Griciuvienė E., 2007, *Sėliai. The Selonians: Baltų archeologijos paroda.* Katalogas.Vilnius: LNM, LNVM.

Griciuvienė E., Grižas G., 2009. *Kuršiai. Genties kultūra laidosenos duomenimis. The Curonians. Tribe Culture According to the Burial data: Baltų archeologijos paroda. Katalogas.* Baltic Archaeological Exibition. Catalogue. Vilnius: LNM, LNVM.

La Baume W., 1940. Ein spätheidnische Reitergrab mit Helm und verzierter Lanzen aus Ekritten. *Altpreußen*, 4, H. 4, S. 84-87.

Radiņš A., 1999. *10.—13. gadsimta senkapi latgaļu apdzīvotajā teritorujā un Austrumlatvijas etniskās, sociālās un politiskās vēstures jautājumi.* Latvijas Vēstures Muzeja raksti, 5. Riga: Latvijas Vēstures muzejs.

Širouchovas, R. 2011. Nauji prūsų X—XIII a. kapinynų tyrimai vakarų baltų kultūros kontekste. *Lituanistica*, 57, nr. 3 (85), p. 276-304.

Širouchov, R. 2012. *Prūsų ir Kuršių kontaktai XI—XIII a. pradžioje archeologijos duomenimis.* Daktaro disertacija. Klaipėdos universiteto leidykla. Klaipėda.

Shiroukhov R., 2015. *Contacts between Prussians and Curonians in the 11th— early 13th centuries, according to the archaeological data.* In: Hoffmann, M., Karczewski, M., Wadyl, S. (eds.). *Materiały do Archeologii Warmii i Mazurų.* 1. Warszawa; Białystok, s. 255-273.

Širouchovas, R. 2011. Nauji prūsų X—XIII a. kapinynų tyrimai vakarų baltų kultūros kontekste. *Lituanistica*, 57, nr. 3 (85), p. 276-304.

Tautavičius A., 1996. *Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V—IX a).* Vilnius: Lietuvos pilys.

Vaškeviciute, I. 2004. *Ziemgaliai V—XII amziuje.* Vilnius: VPU.

Vaškevičiutę, I., Cholodinkienė, A. 2008. *Pavirvytės kapinynas (X—XIII amžiai).* Vilnius: Diemedžio.

Zariņa A., 2006. *Salaspils Laukskolas kapulauks 10.—13. gadsimts.* Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds.

REFERENCES

Baranov, V., Ivakin, V. 2018. Novovyiavlennyi baltskii nekropol drevnerusskogo vremeni v Porose. In: *Cultural heritage: research, valorization, promotion. Tenth edition: Through science, to cognition of national heritage. Program and abstracts. Chisinau, 30—31 mai 2018.* Chisinau: Institute of Cultural Heritage, p. 79.

Baranov, V. I., Ivakin, V. H. 2020. Pokhovalni kompleksy zi zbroieiu mohylnyka Ostriv (za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen 2017—2019 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 300-320.

Vaitkunskene, L. 1990. K voprosu o roli konia v drevnelitovskom pogrebalnom obriade (V—XIII vv.). In: Ivanov, V. V., Nevskaia, L. G. (eds.) *Issledovaniia v oblasti balto-slavianskoi dukhovnoi kultury. Pogrebalnyi obriad.* Moskva: Nauka, s. 201-206.

Zharnov, Iu. E. 1991. Zhenskie skandinavskie pogrebeniia v Gnezdove. In: Avdusin, D. A. (ed.). *Smolensk i Gnezdovo (k istorii drevnerusskogo goroda).* Moskva: MGU, s. 200-225.

Zhulkus, V. 2004. Izmeneniia v mirovozzrenii kurshei v rannem srednevekove. In: Makarov, M. A. (ed.). *Vostochnaia Evropa v srednevekove: k 80-letiiu Valentina Vasilevicha Sedova.* Moskva: Nauka, s. 153-163.

Ivakin, V. G. 2011. Kievskie pogrebeniia X veka. *Stratum plus*, 5, s. 243-286.

Ivakin, V., Baranov, V., Bibikov, D., Hnera, V. 2017. Novovyiavlenyi baltskyi mohylnyk KhI st. na Porossi. V: «Mihratsii ta inovatsii: u poshukakh pervynnosti idei, rechei i liudei». Tezy dopovidei mizhnarodnoi naukovoi konferentsii. Lviv-Vynnyky, Ukraina, 8—11 lystopada 2017 r. Lviv; Vynnyky, s. 5-7.

Ivakin, V., Baranov, V., Bibikov, D., Zotsenko, I., Sorokun, A. 2018. Serednovichnyi baltskyi mohylnyk na Porossi (za rezultatamy arkheolohichnykh doslidzhen 2017—2018 rr. In: *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei. Tezy dopovidei mizhnarodnoi naukovoi konferentsii. Nizhyn, Ukraina, 23—25 lystopada 2018 r.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 156.

Ivakin, V., Baranov, V. 2019. Arkheolohichni doslidzhennia zakhidno-baltskoho mohylnyka Ostriv 1 u Porossi. In: *Per aspera ad astra: do 100-litnoho yuvileiu vidomoho arkheoloha Borysa Tymoshchuka. Tezy dopovidei Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (m. Chernivtsi, 8 kvitnia 2019 r.).* Chernivtsi: ChNU, s. 54-55.

Kapustin, K. M., Myronenko, L. V., Khamaiko, N. V., Shevchenko, T. M., Shelekhan, O. V. 2020. Novi nadkhodzhennia do naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy (2004—2019 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (34), s. 208-261.

Kulakov, V. I. 1990. *Drevnosti Prussov VI—XIII vv.* Moskva: Nauka.

Lesman, Iu. M. 2014. Skandinavskii komponent drevnerusskoi kultury. *Stratum plus*, 5, s. 43-81.

Mylashevskyi, O. S. 2019. Materialy cherniakhivskoi kultury z rozkopok 2017 r. bahatosharovoi pam'iatky bilia s. Ostriv na Kyivshchyni. *Oium*, 6, s. 118-132.

Milius, V. 1990. Ritualnaia pishcha litovtsev na pokhoronakh i pominkakh. In: Ivanov, V. V., Nevskaia, L. G. (eds.). *Issledovaniia v oblasti balto-slavianskoi dukhovnoi kultury. Pogrebalnyi obriad.* Moskva: Nauka, s. 225-228.

Mikhailov, K. A. 2016. *Elitarnyi pogrebalnyi obriad Drevnei Rusi: kamernye pogrebeniia IX — nachala XI veka v kontekste severoevropeiskikh analogii.* Sankt-Peterburg: Branko.

Motsia, A. P. 1987. *Naselenie Srednego Podneprovia IX—XIII vv. (po dannym pogrebalnykh pamiatnikov).* Kiev: Naukova dumka.

Motsia, O. P. 1990. *Naselennia pivdenno-ruskykh zemel IX—XIII st. (za materialamy nekropoliv).* Kyiv: Naukova dumka.

Niderle, L. 2015. *Slavianskie drevnosti.* Moskva: Institut russkoi tsivilizatsii.

Pronin, G. N., Smirnova, M. E., Mishina, T. N., Novikov, V. V. 2006. *Mogilnik Povarovka X—XIII vv. (Kaliningradskaia oblast).* Materialy okhrannykh arkheologicheskikh issledovanii, 8. Moskva: Taus.

Skvortsov, K. N. 2010. *Mogilnik Mitino V—XIV vv. (Kaliningradskaia oblast). Materialy issledovanii 2008 g.* Materialy okhrannykh arkheologicheskikh issledovanii, 15, ch. I. Moskva: IA RAN.

Toporov, V. N. 1974. Ob indoevropeiskikh sootvetstviiakh odnomu baltiiskomu mifologicheskomu imeni (balt. Puš(k)ait-: dr.-ind. Pūṣán, dr.-grech. Πάν). *Balto-slavianskie issledovaniia.* Moskva: Nauka, s. 3-36.

Baranov, V., Ivakin, V. 2019. Burials with weaponry in the Ostriv Baltic graveyard in the Middle Dnieper area (excavated in 2017—2018). *Medieval warriors in the Slavic and Baltic area. Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, XXXVII, p. 99-127.

Bertašius, M. 2016. Central Lithuanian Cemeteries. In: Zabiela, G., Baubonis, Z., Marcinkeviciute, E. (eds.). *A Hundred Years of Archaeological Discoveries in Lithuania.* Vilnius: Society of the Lithuanian Archaeology, p. 226-235.

Bliujiene, A. 2016. The Curonians of the Lithuanian Coast. In: Zabiela, G., Baubonis, Z., Marcinkeviciute, E. (eds.). *A Hundred Years of Archaeological Discoveries in Lithuania.* Vilnius: Society of the Lithuanian Archaeology, p. 268-285.

Bliujiené, A. 2018. *The exhibition and the catalogue are dedicated to the centennial of the restored state of Lithuania and European year of cultural heritage 2018.* Klaipeda: History museum of Lithuania minor.

Bliujiené, A. 2018. Power of fire: various customs of burning the dead. The Claipeda (Memel) region: from origins to the 17th century. In: *The exhibition and the catalogue are dedicated to the centennial of the restored state of Lithuania and European year of cultural heritage 2018.* Klaipeda: History museum of Lithuania minor, p. 102-112.

Budvydas, U. 2016. Peculiarities of Scalvian Funeral Rites. In: Zabiela, G., Baubonis, Z., Marcinkeviciute, E. (eds.).

A Hundred Years of Archaeological Discoveries in Lithuania. Vilnius: Society of the Lithuanian Archaeology, p. 248-255.

Goßler N., Jahn Ch. 2019. *Wikinger und Balten an der Memel. Die Ausgrabungen des frühgeschichtlichen Gräberfeldes von Linkuhnen in Ostpreußen 1928—1939.* Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete, 16. Kiel: Wachholtz.

Gräslund, A.-S. 1980. *The Burial Customs. A study of the graves on Björkö. Birka IV.* Stockholm: Almqvist and Wiksell.

Griciuvienė E., 2007, *Sėliai. The Selonians: Baltų archeologijos paroda.* Katalogas.Vilnius: LNM, LNVM.

Griciuvienė E., Grižas G., 2009. *Kuršiai. Genties kultūra laidosenos duomenimis. The Curonians. Tribe Culture According to the Burial data: Baltų archeologijos paroda. Katalogas*. Baltic Archaeological Exibition. Catalogue. Vilnius: LNM, LNVM.

La Baume W., 1940. Ein spätheidnische Reitergrab mit Helm und verzierter Lanzen aus Ekritten. *Altpreußen*, 4, H. 4, S. 84-87.

Radiņš A., 1999. *10.—13. gadsimta senkapi latgaļu apdzīvotajā teritorujā un Austrumlatvijas etniskās, sociālās un politiskās vēstures jautājumi.* Latvijas Vēstures Muzeja raksti, 5. Rīga: Latvijas Vēstures muzejs.

Širouchovas, R. 2011. Nauji prūsų X—XIII a. kapinynų tyrimai vakarų baltų kultūros kontekste. *Lituanistica*, 57, nr. 3 (85), p. 276-304.

Širouchov, R. 2012. *Prūsų ir Kuršių kontaktai XI—XIII a. pradžioje archeologijos duomenimis.* Daktaro disertacija. Klaipėdos universiteto leidykla. Klaipėda.

Shiroukhov R., 2015. *Contacts between Prussians and Curonians in the 11th— early 13th centuries, according to the archaeological data.* In: Hoffmann, M., Karczewski, M., Wadyl, S. (eds.). *Materiały do Archeologii Warmii i Mazurų.* 1. Warszawa; Białystok, s. 255-273.

Širouchovas, R. 2011. Nauji prūsų X—XIII a. kapinynų tyrimai vakarų baltų kultūros kontekste. *Lituanistica*, 57, nr. 3 (85), p. 276-304.

Tautavičius A., 1996. *Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V—IX a).* Vilnius: Lietuvos pilys.

Vaškeviciute, I. 2004. *Ziemgaliai V—XII amziuje.* Vilnius: VPU.

Vaškevičiutę, I., Cholodinkienė, A. 2008. *Pavirvytės kapinynas (X—XIII amžiai).* Vilnius: Diemedžio.

Zariņa A., 2006. *Salaspils Laukskolas kapulauks 10.—13. gadsimts.* Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds.

V. I. Baranov, V. G. Ivakin, R. A. Shyroukhov

BURIAL RITE OF THE OSTRIV GRAVEYARD (BY THE RESULTS OF RESCUE EXCAVATION 2017—2018)

In 2017—2018 researchers of Architectural and Archaeological Expedition (Institute of Archaeology of Ukraine) conducted investigations in the Ostriv village Rokytne district Kyiv region. As a result, 53 inhumation burials of the graveyard unique for Southern Rus were investigated. Analysis of the burial equipment allowed us to date the graveyard to the end 10th — 11th c.

Funeral rite detected in the graveyard differs considerably from usual Kyivan Rus burials of this period. Vast majority of burials were oriented to the north with small season deviations. There were individual burials oriented to the south and to the west. Most were buried lying on their back with outstretched limbs in variety of wooden structures (coffins). Remains of a stone structure have been discovered. It can be reconstructed as the remains of an altar. Remains of funeral food were found in burials, among them chicken bones, eggshells, buckets for liquids and powders.

The graveyard is characterized by wide range distinctive accompanying equipment, not typical to synchronous Kyivan Rus graveyards, but close to funeral rite of people living in the southern-east coast of Baltic sea, basically the Western Baltic tribes of Curonians, Prussians, Scalvians.

It should be noted that the funeral tradition recorded on the Ostriv graveyard does not fit directly into the synchronous antiquities of Eastern Europe. It has no direct analogies among the Baltic sites known today either. This looks a bit odd, as the grave goods discovered at Ostriv cemetery have direct analogies in the Western Balts monuments. The absence of cremation burials typical to the Western Balts is still under the question here. This situation can reflect the restrictions of Kyiv princely Christian administration.

Possibly Ostriv cemetery illustrates Primary chronicle reports on state activity of first Kyiv dukes, particularly Volodymyr the Great and Yaroslav the Wise, who straightened and pushed further the southern borders of Kyiv Rus.

Keywords: Old Rus, Porossia, burial ground, funeral rite, West Baltic tribes, grave goods, migration.

Одержано 12.01.2021

БАРАНОВ В'ячеслав Ігорович, науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.
BARANOV Vyacheslav, Researcher, Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-6388-4091; e-mail: baranov.vyacheslav1983@gmail.com.

ІВАКІН Всеволод Глібович, кандидат історичних наук, завідувач відділу, ІА НАН України, Київ, Україна.
IVAKIN Vsevolod, Ph. D., Head of Department, Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-0074-1963; e-mail: wkniaz16@ukr.net.

ШИРОУХОВ Роман Олександрович, Ph. D., співробітник Центру балтійської та скандинавської археології, Шлезвіг, Німеччина.
SHIROUKHOV Roman, Ph. D., Post-doctoral researcher, Center for Baltic and Scandinavian Archaeology, Schleswig, Germany.
E-mail: roman.shiroukhov@zbsa.eu.

УДК 904.5(4)"653" DOI: 10.37445/adiu.2021.01.21

В. А. Макоўская

ПРАБЛЕМНЫЯ ПЫТАННІ І ПЕРСПЕКТЫВЫ ВЫВУЧЭННЯ ДЗІЦЯЧАГА ПАХАВАЛЬНАГА ІНВЕНТАРУ СТАРАЖЫТНАЙ РУСІ (У КАНТЭКСЦЕ СІНХРОННЫХ ЕЎРАПЕЙСКІХ МОГІЛЬНІКАЎ)

У дадзеным артыкуле робіцца спроба акрэсліць некаторыя праблемныя пытанні і актуальныя накірункі вывучэння інвентару дзіцячых пахаванняў у раннім Сярэднявеччы. Разглядаюцца такія аспекты як наяўнасць або адсутнасць інвентару ў дзіцячых пахаваннях, яго сацыяльнае, гендарнае, узроставае значэнні. У якасці прыкладаў і аналогій выкарыстоўваюцца дзіцячыя пахаванні Усходняй і Цэнтральнай Еўропы, а таксама з некаторых добра вывучаных тэрыторый Заходняй Еўропы.

Ключавыя словы: *археалогія дзяцінства, ранняе Сярэднявечча, Старажытная Русь, дзіцячыя пахаванні, пахавальны інвентар.*

Пахавальны інвентар з'яўляецца неад'емнай часткай пахавальнага абраду, характэрнага для пэўнай культуры. Наяўнасць або адсутнасць інвентара, набор рэчаў, якія клаліся ў пахаванне, звычайна вызначаныя культурнай традыцыяй канкрэтных грамадстваў. Аднак даследчыкамі даўно заўважана, што набор пахавальнага інвентару, пры яго наяўнасці, карэлюе з полам і ўзростам нябожчыка (Алёкшин 1981, с. 4). Падабраны супольнасцю, ён дае нам уяўленне аб стаўленні лакальнай супольнасці да свайго памерлага чальца, яго месцы ў грамадстве. Гэтая інфармацыя асабліва актуальная ў дачыненні да дзяцей перыяду Старажытнай Русі, увага якім дагэтуль амаль не надавалася. Падрабязнае вывучэнне пахавальнага інвентару дзяцей можа даць адказ на пытанне, у якім узросце старажытнарускія дзеці станавіліся паўнапраўнай часткай супольнасці і якому біялагічнаму ўзросту адпавядалі дадзеныя змены. А таксама, ці існавалі ў культуры пэўныя ўзроставыя катэгорыі дзяцей і як гэта адлюстроўвалася ў інвентары іх пахаванняў. Мэтай дадзенага артыкула з'яўляецца ахарактарызаваць некаторыя праблемныя пытанні і асаблівасці дзіцячага пахавальнага інвентару Старажытнай Русі, акрэсліць перспектыўныя накірункі даследаванняў. Гаворка пойдзе пра такія крытэрыі як наяўнасць або адсутнасць інвентару ў дзіцячых пахаваннях, яго сацыяльнае, гендарнае і ўзроставае значэнні. Старажытнарускія пахаванні будуць разглядацца ў кантэксце сінхронных старажытнасцяў з тэрыторыі Усходняй, Цэнтральнай і некаторых тэрыторый Заходняй Еўропы, дзе археалогія дзяцінства знаходзіцца на даволі добрым узроўні развіцця і дзіцячыя пахаванні не раз станавіліся аб'ектам грунтоўнага крыніцазнаўчага аналізу. Нягледзячы на тое, што пад храналагічныя і тэрыятарыяльныя рамкі падпадаюць як пахаванні па абрадзе інгумацыі, так і крэмацыі, разглядацца пераважна будуць менавіта першыя. Гэта звязана з тым, што пакуль што маецца даволі мала антрапалагічных вызначэнняў дзіцячых пахаванняў па абрадзе крэмацыі. Хочацца адзначыць, што дадзеная публікацыя мае аглядны характар і не прэтэндуе на вычарпальны аналіз усяго існуючага матэрыялу па акрэсленай тэматыцы.

Наяўнасць пахавальнага інвентару. Даследчыкі розных культурных супольнасцяў перыяду ранняга Сярэднявечча часта адзначаюць беднасць інвентару дзіцячых пахаванняў. У дачыненні, напрыклад, да могільніка Саркела адзначана, што немаўлят да 1 года і дзяцей, старэйшых за 7 гадоў, рэдка калі хавалі з інвентаром (Артамонова 1963, с. 72). Пахаванні дзяцей да трохгадова-

© В. А. МАКОЎСКАЯ, 2021

га ўзросту ў раннесярэднявечнай Польшчы наогул не мелі інвентару (Gardeła, Duma 2013, p. 315), тое самае адзначаецца і для старажытнарускага сельскага некропаля Мініна II (Макаров, Зайцева 2007, с. 171). На раннесярэднявечных помніках Літвы і Латвіі пахаванні індывідаў ва ўзросце 12—20 гадоў вызначаны як найбольш бедныя (Kurila 2007, p. 116; Vilka 2013, p. 124). Сярод безінвентарных латгальскіх пахаванняў X—XIII стст. 60 % складаюць дзіцячыя (Радиньш 2001, с. 71). У вышэйадзначаных выпадках даследчыкі звязваюць беднасць ці адсутнасць інвентара з тым, што да трох год чалавек яшчэ не меў рэчаў у сваёй уласнасці, а з, прыкладна, дванаццаці гадоў пачынаў клапаціцца пра сябе сам і, нібыта, не паспяваў яшчэ прыдбаць вялікай колькасці рэчаў. Варта адзначыць, што гэтыя версіі з'яўляюцца даволі спрэчнымі ў дачыненні да малых дзяцей. Так, зыходзячы з падобнага тлумачэння, наўрад ці пяцігадовае дзіця магло прыдбаць больш уласных рэчаў, чым трохгадовае. І «працаваць» гэтыя версіі могуць толькі ў тым выпадку, калі мы прымаем дапушчэнне, што пахавальны інвентар з'яўляўся ўласнасцю пахаванага, што не даказана (Смирнов 1997, с. 74; Härke 2014, p. 46, Kurasiński 2004, s. 137). Асабліва дзіўным падаецца такое сцверджанне ў дачыненні, напрыклад, да пахаванняў маленькіх дзяцей са зброяй, гаворка пра якія пойдзе ніжэй. Як ужо адзначалася, малаінвентарныя або безінвентарныя дзіцячыя пахаванні не з'яўляюцца культурнай асаблівасцю, яны агулам характэрныя для розных культур разглядаемага перыяду. М. В. Харужая, на маю думку, прыводзіць больш верагоднае тлумачэнне адсутнасці побытавых рэчаў у пахаваннях дзяцей да 5—6 гадоў аланскага раннесярэднявечнага грамадства: нібыта дзеці да адзначанага ўзросту яшчэ не навучыліся карыстацца падобнымі рэчамі і таму ў пахаваннях яны ім не патрэбныя (Хоружая 2015, с. 257). Такім чынам у пахаваннях маленькіх дзяцей найбольш верагодна сустрэць некаторыя прадметы ўпрыгажэнняў, якія могуць пасаваць да дадзенага ўзросту. Аднак, як бы падобная з'ява не тлумачылася, яна дакладна сведчыць пра тое, што ў пэўных грамадствах узрост каля трох, дванаццаці або сямі гадоў з'яўляўся пэўнай мяжой, якая мела сацыяльнае значэнне. У цэлым, тлумачэнне беднасці пахаванняў маленькіх дзяцей можа быць прымальным для не элітарнага саслоўя, у той час, як будзе бачна ніжэй, у эліты грамадства пахавальны абрад і інвентар мелі куды больш сімвалічнае значэнне, чым практычнае.

Інвентар як сацыяльны маркер. Дзіцячыя пахаванні са зброяй. Пра тое, што інвентар з'яўляўся сацыяльным маркерам, дакладна кажуць нам знаходкі з «элітарных» пахаванняў дзяцей. Кажучы пра сацыяльную археалогію нельга не пагадзіцца з чэшскай даследчыцай Н. Прафантавай, якая адзначыла, што археалагічнымі метадамі пакуль надзейна магчыма выявіць толькі адну сацыяльную групу — «магутных і багатых» (Profantová 2016a, p. 12). Звычайна да такіх пахаванняў адносяць у раннім Сярэднявеччы пахаванні мужчын са статуснай зброяй і вялікай колькасцю імпартных рэчаў, і пахаванні жанчын з вялікай колькасцю ўпрыгажэнняў з каштоўных металаў. Менавіта пахаванні дзяцей са зброяй, раней за астатнія, звярнулі на сябе ўвагу даследчыкаў як даволі рэдкая і цікавая з'ява (Михайлов 2010, с. 53). Варта, аднак, звярнуць увагу, што колькасць дзіцячых пахаванняў са зброяй вагаецца ў залежнасці ад пахавальных традыцый канкрэтных супольнасцяў. Так, на некаторых балцкіх і прыбалтыйска-фінскіх тэрыторыях (у прыватнасці, на тэрыторыі сучасных Літвы і Латвіі) у раннім Сярэднявеччы ў пахаваннях сустракаецца значна большая колькасць зброі, чым на славянскіх тэрыторыях. Такая ж з'ява характэрная і для дзіцячых пахаванняў, у сувязі з чым мае сэнс разгледець гэтыя тэрыторыі паасобку.

На тэрыторыі Латвіі ў земгалаў, латгалаў і ліваў назіраліся крыху розныя асаблівасці змяшчэння зброі ў пахаванні дзяцей, аднак у цэлым можна казаць, што зброя ў дзіцячых пахаваннях на тэрыторыі Латвіі ранняга Сярэднявечча не з'яўлялася нечым звышнатуральным. Так, сярод земгалаў яшчэ ва ўзросце 1—6 гадоў дзецям маглі класці ў пахаванні баявыя нажы і сякеры. У ліваў сякеры, коп'і і рыштунак каня змяшчалі ў пахаванні хлопчыкаў узросту 6—12 гадоў. У той час як у пахаваннях латгалаў нажы, сякеры і коп'і з'яўляліся толькі пасля дасягнення ўзросту 9—12 гадоў, пры гэтым, для перыяду X—XIII стст., з прадметаў узбраення ў пахаваннях хлопчыкаў найчасцей сустракаліся сякеры (Радиньш 2001, с. 112; Vilka 2013, p. 123—124).

У культуры ўсходнелітоўскіх курганоў, дзе зброя даволі часта сустракалася ў мужчынскіх пахаваннях, у дзіцячыя пахаванні зброю клалі радзей. Сярод 46, прыведзеных у артыкуле Л. Курылы, адзіночных пахаванняў дзяцей да дванаццаці год прадметы ўзбраення сустракаюцца толькі ў шасці выпадках. У адным пахаванні быў знойдзены наканечнік кап'я, у чатырох — сякера, і ў адным пахаванні разам кап'ё і сякера. І сякеры, і коп'і, сустракаліся ў дзяцей узростам ад двух—трох гадоў. У моладзі 12—20 год значна менш інвентару ў пахаваннях, чым у дзяцей. У гэтай узроставай групе знойдзена ўсяго адна сякера — у пахаванні маладо-

га мужчыны 16—20 год (Kurila 2007, p. 106, 110). Л. Курыла выказвае думку, што да 18—20 год падлеткі і маладыя мужчыны яшчэ не трактаваліся супольнасцю як паўнавартасныя ваяры (2007, p. 111). На карысць гэтай думкі можа сведчыць і тое, што ў пахаваннях індывідаў да 20 гадоў не было знойдзена ніводнага мяча.

Адразу варта сказаць, што мы не ведаем знаходак мячоў з дзіцячых пахаванняў на славянскіх тэрыторыях, як і знаходак засцерагальнага ўзбраення, або поўнага камплекта ўзбраення. Звычайна дзецям клалі нейкі адзін з элементаў зброі (Profantová 2016a, p. 7).

Т. Курасіньскі налічыў 22 інгумацыі дзяцей са зброяй у Польшчы, што датуюцца XI—XII стст. (Kurasiński 2009, s. 213—217). У Чэхіі пахаванні дзяцей з прадметамі ўзбраення фіксюцца ў больш ранні перыяд — другая палова IX — першая палова X стст. (Profantová 2016b, s. 252). З некаторых добра вывучаных і апублікаваных старажытнарускіх некропаляў мне таксама атрымалася сабраць пэўную інфармацыю аб пахаваннях дзяцей са зброяй. Ва ўсіх выпадках падобныя пахаванні фіксуюцца на могільніках, дзе знойдены элітарныя мужчынскія і жаночыя пахаванні. Пры гэтым на падобных могільніках у Чэхіі дзеці, пахаваныя з багатым інвентаром, могуць складаць даволі значны працэнт — да 50 %. Але статыстыка паказвае, што нават сярод элітарных дзіцячых пахаванняў зброя ў якасці інвентара сустракалася дастаткова рэдка (Profantová 2016a, p. 8, 11).

На тэрыторыі Старажытнай Русі, сярод усіх відаў зброі, менавіта сякеры найчасцей клалі ў пахаванні дзецям. Сякера была знойдзена ў камерным пахаванні хлопчыка 6—8 год у Кіеўскім некропалі (пахаванне 110), хлопчыка-падлетка з камернага пахавання 61.1 у Шаставіцы, хлопчыка з камернага пахавання ў Залахтаўі (курган 194), хлопчыкаў 8—9 і 11—12 год з камерных пахаванняў 4 і 5 Пскоўскага некропаля, дзіцячай (?) крэмацыі на могільніку ля в. Клонаў на Чарнігаўшчыне, 4 баявыя сякеры паходзяць з магіл падлеткаў і моладзі 12—19 гадоў могільніка Мікольскае III (Макаров 1989, с. 77; Ивакин 2011, с. 32; Михайлов 2010, с. 154; 2016, с. 232—233; Хоружая 2015, с. 215). Паводле Т. Курасіньскага, у Польшчы сякеры выступаюць у 5 выпадках з 22. Яны сустракаюцца ў пахаваннях дзяцей, пачынаючы з пяцігадовага ўзросту, і размяшчаюцца, часцей за ўсё, у нагах (з правага або левага боку), што адпавядае звычайнаму месцу сякеры ў пахаванні дарослага чалавека (Kurasiński 2009, s. 223, 226). На тэрыторыі Чэхіі пахаванні дзяцей з баявымі сякерамі былі зафіксаваныя ў 4 могільніках. Яны знаходзіліся ў магілах дзяцей, пачынаючы з самага раняга ўзросту (Profantová 2016a, p. 7).

Найчасцей у раннесяэднявечнай Польшчы ў дзіцячых пахаваннях сустракаюцца наканечнікі стрэлаў — 10 выпадкаў. Пахаванні дзяцей са стрэламі не маюць прывязкі да пэўнага ўзросту (узрост пахаваных вызначаны як infans I, так і infans II), а наканечнікі стрэлаў не маюць канкрэтнага месца ў пахаванні (Kurasiński 2004, s. 134; 2009, s. 213—217; Drozd 2008, s. 55). Сярод старажытнарускіх пахаванняў наканечнік стралы паходзіць з камернай магілы Пскоўскага некропаля з пахавання хлопчыка 11—12 год (пахаванне 5) (Михайлов 2016, с. 233). Вядомыя таксама два выпадкі знаходжання стрэл у дзіцячых крэмацыях Гнёздава (Поль 6, Поль 18; Фетисов 2004, с. 94). Варта сказаць, што стрэлы не ва ўсіх выпадках маркіруюць сацыяльнае становішча пахаванага дзіцяці, часта даследчыкі трактуюць такія знаходкі як абярэгі. Асабліва гэта датычыцца выпадкаў безінвентарных або малаінвентарных пахаванняў. На падставе дадзеных этнаграфіі і пісьмовых крыніц, вострыя жалезныя прадметы, як страла або нож, у падобных пахаваннях звязваюць з абярэгамі як памерлых дзяцей, так і жывых членаў супольнасці, ад злых духаў (Фетисов 2004, с. 92; Kurasiński 2004, s. 138).

У двух выпадках на тэрыторыі Польшчы зафіксаваныя наканечнікі коп'яў і дроцікаў. Невялікі наканечнік дроціка (даўжынёй каля 9 см) быў знойдзены ў пахаванні дзіцяці 7—10 гадоў. Вядома таксама знаходка наканечніка кап'я і баявога нажа ў пахаванні хлопчыка 1—7 гадоў. Кап'ё або дроцік размяшчаліся збоку ад пахаванага, наканечнікам да галавы, або да ног, нож — у раёне таза (Kurasiński 2014, s. 189). Баявыя нажы вядомыя таксама з пахаванняў дзяцей 1—13 гадоў у чатырох чэшскіх могільніках (Profantová 2016a, p. 7). Гэты від зброі ў дзіцячых пахаваннях быў найменш распаўсюджаным. Магчыма, што баявыя нажы ў дзіцячых пахаваннях маглі з'яўляцца сімвалічнай заменай мяча (?).

Сярод дзіцячых пахаванняў з элементамі ўзбраення або рыштунку вершніка ў Чэхіі другой паловы IX — другой паловы X стст. найчасцей сустракаюцца шпоры (Profantová 2016b, s. 252).

Такім чынам можна казаць, што ў цэлым зброя ў дзіцячых пахаваннях ранняга Сярэднявечча Цэнтральнай і Усходняй Еўропы, за выключэннем пэўных тэрыторый, з'яўляецца вельмі рэдкім відам інвентара. Прадметы ўзбраення маглі змяшчацца ў пахаванні дзяцей любога ўзросту: як падлеткаў, так і зусім маленькіх. Але, варта заўважыць, што для Старажытнарускіх пахаванняў ніжняя ўзроставая мяжа складае 6 год, што вышэй

за суседнія славянскія тэрыторыі. З прадметаў узбраення ў дзіцячых пахаваннях ранняга Сярэднявечча знаходзяць сякеры, стрэлы, коп'і і дроцікі, радзей — баявыя нажы, з рыштунку вершніка — шпоры. Варта заўважыць, што амаль усе пахаванні дзяцей са зброяй паходзяць з элітарных гарадскіх або сельскіх некропаляў. Большасць пахаванняў падобнага тыпу на тэрыторыі Старажытнай Русі здзейсненыя паводле камернага абраду. Кажучы пра дзіцячыя пахаванні са зброяй варта адзначыць, што ў шэрагу выпадкаў інвентар адлюстроўваў не ўзрост і статус дзіцяці, колькі вагу яго сям'і ў грамадстве. Гэта падцвярджаюць знаходкі прадметаў узбраення ў пахаваннях дзяцей узросту infans I, калі пахаваныя дакладна не маглі выкарыстоўваць дадзеныя прадметы пры жыцці. Пахаванні дзяцей са зброяй выразна ілюструюць сцверджанне А. А. Фяцісава, што не род заняткаў, а менавіта месца, якое займае індывід у сацыяльнай канцэпцыі грамадства, вызначаюць прысутнасць зброі ў пахаванні (Фетисов 2004, с. 89).

Датычна дзіцячых пахаванняў са зброяй узнікае некалькі праблемных пытанняў. У прыватнасці, ужо было заўважана, што большасць пахаванняў дзяцей са зброяй на тэрыторыі Старажытнай Русі паходзяць з элітарных могільнікаў і часта здзейсненыя паводле камернага абраду. Пры гэтым, падобныя пахаванні зафіксаваныя далёка не на кожным старажытнарускім элітарным або «дружынным» некропалі: недзе дзяцей хавалі паводле камернага абраду, але без зброі, недзе для дзяцей наогул не было традыцыі элітарных пахаванняў, як, напрыклад, у Гнёздава (Жарнов 1998, с. 109; Пушкина 2015, с. 20). На маю думку, даволі перспектыўнай з'яўляецца праца па зборы і картаграфаванні падобных пахаванняў з нанясеннем іх на карту старажытнарускіх некропаляў і ўвядзеннем такіх асобных пераменных як храналогія пахавання, ўзрост дзяцей і віды зброі. Улічваючы, што зброя з'яўлялася сацыяльным маркерам, такая праца дазволіла бы атрымаць інфармацыю аб тым, у які час, у якіх грамадскіх цэнтрах і ў якім узросце ў пахаванні дзяцей эліты змяшчаліся прадметы ўзбраення, і што гэта былі за віды ўзбраення. Магчыма, дадзеная праца дазволіла бы праліць святло на культурнае значэнне падобнай з'явы.

Пры гэтым, пры вызначэнні статуса пахаванага дзіцяці варта ўлічваць, што часам дзіцячыя пахаванні са зброяй спалучаюцца з элітарным пахавальным абрадам, часам з шэраговым, а часам і з дэвіянтным. Такім чынам пры вызначэннях варта ўлічваць усе фактары, не толькі наяўнасць зброі, аднак і яе від і параметры, размяшчэнне ў пахаванні, а таксама пахавальны абрад.

Інвентар як гендарны маркер. Праблемныя выпадкі ў інтэрпрэтацыях дзіцячых пахаванняў. Антраполагі адзначаюць, што вызначэнне полавай прыналежнасці ў дзіцячых пахаваннях па костных парэштках выклікае вялікія складанасці і, часта, амаль немагчымае (Lewis 2011, p. 5). Гэта звязана перадусім з неразвітасцю полавых прыкмет у шкілетах маленькіх дзяцей, а таксама часам з крохкасцю дзіцячых костак, у выніку якой яны значна больш схільныя да разбурэння ў глебе і, звычайна, знаходзяцца ў горшым стане захаванасці, чым шкілеты дарослых людзей. На падставе костных парэшткаў часта можна перабліытаць пахаванне падлетка з пахаваннем старога чалавека (Михайлов 2010, с. 153). Дадзеную задачу на сённяшні дзень можна вырашыць з дапамогай аналізу ДНК, аднак гэта даволі дарагая працэдура, якая пакуль не атрымала шырокага распаўсюджання ў старажытнарускай археалогіі. Такім чынам, большасць полавых вызначэнняў дзіцячых пахаванняў праводзяцца менавіта па пахавальным інвентары. Часта падобныя вызначэнні з'яўляюцца вельмі спрэчнымі, бо, па-першае, на падставе аналізу інвентара мы можам казаць хутчэй аб гендары пахаванага, чым аб яго полавай прыналежнасці, а па-другое, дзіцячы інвентар далёка не заўсёды адназначна маркіруе гендар. Вышэй ужо адзначалася, што дзіцячыя пахаванні часта бываюць малаінвентарнымі або безінвентарнымі. Як адзначаюць даследчыкі пахавальнага абраду ранняга Сярэднявечча Цэнтральнай і Усходняй Еўропы, у складзе інвентара дзіцячых пахаванняў найчасцей сустракаюцца нож і керамічны посуд (Kurasiński 2009, s. 230), што з'яўляюцца гендарна-нейтральнымі. Часта бывае і такое, што ў дзіцячым інвентары побач з тыпова мужчынскімі рэчамі сустракаюцца жаночыя ўпрыгажэнні або рэчы жаночага побыту. Асабліва гэта вылучаецца на прыкладзе дзіцячых пахаванняў са зброяй. Варта адзначыць, што такія віды ўпрыгажэнняў, як бранзалеты і пярсцёнкі, часта з'яўляюцца гендарна-нейтральнымі, у той час як увага будзе звернутая перадусім на рэчы, што звычайна маркіруюць жаночыя пахаванні — скроневыя колцы, пацеркі і падвескі ў выглядзе караляў.

Скроневыя колцы з дзіцячых пахаванняў са зброяй вядомыя з трох раннесярэднявечных могільнікаў на тэрыторыі Польшчы: Коньске (Свентакшыскае ваяводства), Чэканув (Мазавецкае ваяводства), Дзекановіцэ (Вялікапольскае ваяводства) (Końskie, Czekanów, Dziekanowice) — усяго 4 пахаванні. Там, дзе магчыма было вызначыць узрост пахаваных, выяўлена, што ў двух выпадках у магілах знаходзяцца парэшткі дзяцей узрос-

ту infans II, у адным — infans I. У могільніку Коньске ў двух пахаваннях у складзе інвентара з прадметаў зброі былі сякерка-чакан і наканечнік дроціка, у абодвух выпадках скроневыя колцы размяшчаліся каля скроняў дзяцей. У могільніку Чэканув скроневае колца знаходзілася ў вобласці кісці дзіцяці і, верагодна, магло быць выкарыстана ў якасці пярсцёнка. З прадметаў зброі (альбо хутчэй імітацыі зброі) ў дадзеным пахаванні выяўлены каменны наканечнік стралы. Падобны характар у плане прадметаў, імітуючых зброю, мае і пахаванне з могільніка Дзекановіцэ, дзе скроневае колца ўваходзіла у склад караляў і спалучалася з каменнай куляй ад рагаткі (?) (Drozd 2008, s. 55; Kurasiński 2009, s. 213—215).

Пацеркі таксама сустракаюцца у дзіцячых пахаваннях са зброяй. Напрыклад, у могільніках Псары (Psary) (Лодзінскае ваяводства) і Дзекановіцэ на тэрыторыі Польшчы і ў могільніку Саркел (Белая вежа) на р. Дон. Узрост 2-х вызначаных пахаваных прыпадае на infans I. У могільніку Псары кавалак пацеркі (?) спалучаецца ў інвентары з наканечнікам стралы, у Дзекановіцах — з каменным наканечнікам стралы, у Саркеле — з мініяцюрнай сякеркай. Пры гэтым, калі ў Саркеле у пахаванні дзіцяці знойдзены дзве пацеркі, то ў Дзекановіцах пацеркі складаюць каралі з сямі штук (Артамонова 1963, с. 113; Drozd 2008, s. 55; Kurasiński 2009, s. 214).

Да дзіцячых пахаванняў са зброяй і, нехарактэрнымі для мужчынскага інвентару, каралямі і падвескамі варта аднесці пахаванне 110 (хлопчык 6—8 год) з сякерай у якасці зброі, дзьвюма срэбнымі падвескамі-дырхемамі і вялікай колькасцю ракавінак Unio, з адтулінамі для падвешвання, у якасці ўпрыгажэнняў (Ивакин 2011, с. 32). Вельмі цікавым у гэтым кантэксце з'яўляецца і пахаванне хлопчыка Эпохі вікінгаў, узростам каля 12 год, знойдзенае ля в. Баланкейл (Balankeil) на Паўночным узбярэжжы Шатландыі. Сярод багатага інвентару пахавання, побач з прадметамі ўзбраення (мячом тыпу Н, наканечнікам кап'я тыпу К [1], умбонам ад шчыта), знаходзіліся таксама ігольніца з арганічнага матэрыялу з трыма металічнымі іголкамі, і тры пацеркі, знойдзеныя ў раёне шыі: дзьве бурштынавыя і адна шкляная вочкавая. Пахаванне датуюць сярэдзінай — другой паловай IX ст. (Batey, Paterson 2012, p. 654—655). Варта адзначыць, што меч у дзіцячым пахаванні з'яўляецца ўнікальнай знаходкай. Спалучэнне прафесійнага вайсковага рыштунку з, падавалася бы, тыповымі жаночымі рэчамі магло падкрэсліваць нясталасць пахаванага хлопца.

Як можна заўважыць, у некаторых выпадках (у прыватнасці, калі гаворка ідзе пра малых дзяцей) падобнае спалучэнне інвентара значна ўскладняе вызначэнне гендара пахаванага. Польская даследчыца Аліцыя Дрозд-Ліпіньска выказвае думку, што ўпрыгажэнні могуць быць паказальнікам гендара толькі ў тым выпадку, калі яны знаходзяцца ў пахаваннях дарослых людзей і ў тых месцах на касцяку, дзе іх было прынята насіць (Drozd 2008, s. 56).

Такім чынам можна казаць, што, найбольш верагодна, ў большасці выпадкаў, жаночыя ўпрыгажэнні ў дзіцячых пахаваннях са зброяй з'яўляюцца маркерам дзіцячага статуса пахаванага, чым гендарным маркерам.

Інвентар як узроставы маркер. Прадметы дзіцячай матэрыяльнай культуры ў пахаваннях. Кажучы пра інвентар дзіцячых пахаванняў варта адзначыць асаблівасць, што адразу кідаецца ў вочы — мы амаль не сустракаем цацак у пахаваннях дзяцей. Асабліва гэта датычыцца дзіцячых пахаванняў з шэраговых сельскіх могільнікаў. У той час як у пахаваннях эліты можна адзначыць некаторыя прадметы, што маглі б з'яўляцца цацкамі, або належаць да дзіцячай матэрыяльнай культуры і маркіраваць узрост пахаванага.

Падобны характар маюць знаходкі мініяцюрных амулетаў-сякерак, што з'яўляюцца копіямі баявой зброі. На сённяшні дзень вядома 9 такіх знаходак у старажытнарускіх пахаваннях, 6 з якіх былі пакладзены ў магілы хлопчыкаў, пачынаючы ад 3—5 год (вызначэнне полу па суправаджаючым інвентары). Геаграфія знаходак амулетаў-сякерак даволі шырокая: паўднёвыя Скандынаўскія тэрыторыі, Польшча, басейны рэк Волга і Дон. Яны сустракаюцца на пасяленчых помніках і ў пахаваннях. Што датычыцца пахаванняў, то падобныя знаходкі часцей знаходзяць менавіта ў дзіцячых, аднак зрэдку яны сустракаюцца таксама ў мужчынскіх і жаночых. На сённяшні дзень падобныя знаходкі даследчыкі суадносяць з мужчынскай субкультурай (Лесман 2014, с. 71). Менавіта ў дзіцячых пахаваннях яны вядомыя пакуль толькі ў трох старажытнарускіх могільніках: Мікольскае III Валагодскай вобл., Саркел (Белая Вежа) Растоўскай вобл., Міцяева Маскоўскай вобл. (Макаров 1992, с. 47; Kucypera 2010, s. 130). Вядома таксама знаходка амулета-сякеркі з пахавання хлопчыка 3—5 год з могільніка ў Дзекановіцэ пад Гнезна (Wrzesińska 2000, s. 149; Kurasiński 2009, s. 224). Варта адзначыць, што гэтыя рэчы не з'яўляліся звычайным упрыгажэннем, аднак часта мелі дрэўкі і сустракаліся ў пахаваннях у раёне ног або таза (Макаров 1992, с. 50). Знаходкі падобных мініяцюрных

1. Паводле тыпалогіі Я. Петэрсана.

сякерак у дзіцячых пахаваннях датуюцца пераважна другой паловай XI ст. (Макаров 1992, с. 43; Kurasiński 2009, s. 215). Усе адзначаныя могільнікі ўтрымліваюць вялікую колькасць пахаванняў з багатым інвентаром, прадметамі зброі і прадметамі, што адносяць да «дружыннай культуры». Пры гэтым пахаванні хлопчыкаў 1—11 год з амулетамі-сякеркамі не ўтрымліваюць сапраўдных прадметаў узбраення. Баявыя сякеры сустракаюцца толькі ў могільніку Мікольскае III у падлеткаў з 12 год. Аналізуючы генэзіс падобнай з'явы, Ю. М. Лесман прыводзіць у якасці аналогіі сінхронную традыцыю пахаванняў хлопчыкаў з бурштынавымі сякеркамі на востраве Готланд, і выводзіць з'яўленне мініяцюрных сякерак у дзіцячых пахаваннях ад жалезных мініяцюрных сякерак-цацак, што сустракаюцца ў слаях старажытнарускіх паселішчаў з X ст. (Лесман 2014, с. 77).

У якасці маркераў дзіцячага статусу К. А. Міхайлаў называе знаходкі костак-астрагалаў у пахаваннях хлопчыкаў (Михайлов 2010, с. 154). На тэрыторыі Старажытнай Русі вядомыя 6 падобных пахаванняў. 157 астрагалаў барана знойдзены ў пах. 110 (хлопчык 6—8 год) Кіеўскага некропаля, 2 астрагалы знойдзены ў пахаванні 61.1 хлопчыка-падлетка з могільніка Шаставіцы, 11 шт. — у дзіцячым пахаванні 38.4 гэтага ж некропаля, 6 шт. паходзяць з трупаспалення 4 у с. Клонаў побач з Чарнігавам, 6 шт. былі знойдзены ў пахаванні 45 (хлопчык 1—7 год) і 2 шт. у пахаванні 35 насыпу 17/10 могільніка Саркела (Артамонова 1963, с. 111, 120; Михайлов 2010, с. 154; Ивакин 2011, с. 32). Даследчык таксама адзначае, што знаходкі астрагалаў у хлапечых пахаваннях звязаны з качэўніцкімі ўплывамі, з'яўляюцца паўднёваруской асаблівасцю і не вядомыя паўночней Чарнігава (Михайлов 2010, с. 155). Знаходкі астрагалаў у дзіцячых пахаваннях, тым не менш, не ва ўсіх выпадках маркіруюць узрост пахаванага. Справа ў тым, што, напрыклад, у Кіеўскім некропалі вядомыя знаходкі астрагалаў з пахаванняў, што маглі належаць дарослым людзям. Так, пахаванне, знойдзенае на вуглу Міхайлаўскай плошчы ў 1984 г. атрадам пад кіраўніцтвам С. Кіліевіч і У. Харламава, дзе ў складзе інвентара знаходзіліся 16 астрагалаў, К. А. Міхайлавым аднесена да дзіцячых, у той час як у пазнейшай публікацыі У. Г. Івакіна яно пазначанае як пахаванне дарослага мужчыны (Михайлов 2010, с. 155; Ивакин 2011, с. 33). Астрагал знойдзены таксама ў пахаванні дружынніка з канём (пахаванне 108 па М. А. Каргеры), два астрагалы паходзяць з нявызначанага пахавання на Дзесяцінным завулку, даследаваным у 2008 г., і адзін з пахавання на Залатабрамскім праездзе 1984 г., два астрагалы паходзяць таксама з, меркавана, парнага трупаспалення (пахаванне 120 па Каргеры). Знаходкі астрагалаў-бабак вядомыя таксама з Чарнігаўскага кургана Чорная магіла (Ивакин 2011, с. 36, 39, 40; Пушкина 2015, с. 7, 14). Адносна астрагалаў, як паказальнікаў дакладна хлапечага пахавання, таксама ёсць сумневы. Справа ў тым, што вядома знаходка двух ці трох астрагалаў з багатага дзіцячага пахавання 2 у кургане 8 Кемскага некропаля. З іншага інвентару гэтага пахавання варта адзначыць шэсць скроневых колцаў, каралі з пацерак, лыжачку-амулет, падвескі ў выглядзе крыжа-цельніка, плоскага коніка з цыркульным арнаментам, манетападобную падвеску з ціснёнай выявай галавы барана, пяць касцяных падвесак-качачак, касцяны аднабаковы грэбень з футаралам, праселка, амулеты ў выглядзе іклаў жывёлаў, вастрыё з рухомым колцам, шкляны і бронзавы пярсцёнкі, глінянае яйка-пісанку і дзве ляпных пасудзіны (Макаров 1989, с. 79). Падобны інвентар хутчэй адпавядае жаночаму пахаванню, чым мужчынскаму. Такім чынам, астрагалы на тэрыторыі Старажытнай Русі маглі змяшчаць не толькі ў пахаванні хлопчыкаў, аднак яны могуць быць маркерам узросту пры ўліку іншага інвентару пахавання (напрыклад, выступаючы разам з іншымі маркернымі рэчамі, як у пахаванні 45 Саркела — сякерка-амулет і астрагалы). Падобны характар мае і знаходка чатырнаццаці канічных касцяных фішак для гульні, што знаходзіліся ў нагах узгаданага вышэй хлопчыка з Баланкейл. Аўтары артыкула адзначаюць, што элементы гульняў былі знойдзеныя яшчэ ў двух багатых мужчынскіх пахаваннях у ладдзях, размешчаных на Оркнейскіх выспах Шатландыі (Batey, Paterson 2012, p. 654). У дадзеным выпадку гульні маркіравалі хутчэй высокі статус пахаванага, і паасобку не маглі выступаць у якасці паказальніка ўзросту.

Да прадметаў, што выступаюць пераважна ў дзіцячых пахаваннях (аднак таксама і ў жаночых), адносяцца гліняныя яйкі-пісанкі. На тэрыторыі Старажытнай Русі вядомыя чатыры дзіцячыя пахаванні з пісанкамі. Такая знаходка паходзіць з пахавання дзіцяці 6—12 месяцаў могільніка Мініна II (пахаванне 22), пахаванні дзяцей 4—8 (курган 8 пахаванне 2) і 3—5 год (курган 37 пахаванне 2) з могільніка Мікольскае III, дзіцячага пахавання ў кургане 99 Гочаўскага могільніка (Макаров 1989, с. 77—78; Макаров, Зайцева 2007, с. 177). У інвентары пахавання з кургана 37 могільніка Мікольскае, акрамя гліняной пісанкі, знаходзіўся яшчэ і мініяцюрны амулет-сякерка. У той час як пахаванне з кургана 8 у Мікольскім III і пахаванне з Мініна II па інвентары можна аднесці да дзявочых. Такім чынам на старажытнарус-

кіх тэрыторыях пісанкі былі ўласцівыя, хутчэй за ўсё, для дзяцей абодвух палоў.

Пісанкі вядомыя і на тэрыторыі Польшчы, дзе яны сустракаюцца ў 13 пахаваннях з 11 раннесярэднявечных могільнікаў. З гэтых пахаванняў шэсць належаць дзецям, два — жанчынам і пяць непрыдатныя для вызначэнняў. Часцей за ўсё пахаванні дзяцей з пісанкамі або не маюць іншага інвентару, або ўтрымліваюць невялікую колькасць упрыгажэнняў, накшталт скроневых колцаў, пацерак, пярсцёнкаў, ці гендарна-нейтральных прадметаў як нажы і керамічны посуд (Wawrzeniuk 2004, s. 145, 148—149). Даследчыкі адзначаюць, што пісанкі сустракаліся ў пахаваннях дзяцей, пачынаючы з 6—9 месяцаў і найбольш былі характэрныя для непаўнагадовых дзяцей (Siemianowska 2008, p. 75; Gardeła, Duma 2013, s. 320). На тэрыторыі Старажытнай Русі пісанкі таксама сустракаюцца ў пахаваннях дзяцей узросту infans I.

Некаторыя даследчыкі таксама адзначаюць, што вельмі часта ў пахаваннях дзяцей знаходзяць металічныя бразготкі. У прыватнасці, Э. Крыстыянсэн адзначае бронзавыя бразготкі сярод рэчаў, тыповых для дзіцячых пахаванняў Скандынавіі Эпохі вікінгаў (Christiansen 2006, p. 40). Аднак, у дадзеным выпадку, не зусім зразумела, якога кшталту бразготкі даследчык меў на ўвазе, з-за адсутнасці апісання. Такая сітуацыя адзначаецца і для старажытнарускіх пахаванняў на могільніку Гнёздава, дзе для дзіцячых інгумацый у невялікіх падкурганных ямах найбольш характэрнымі прадметамі называюцца гліняныя сасуды і бронзавыя бразготкі, могільніка Саркела, а таксама такія звесткі маюцца адносна пахаванняў дзяцей ў раннесярэднявечных аланаў (Артамонова 1963, с. 72; Жарнов 1998, с. 108; Хоружая 2015, с. 264). Для тэрыторый беларускага Павілля, а таксама курганных могільнікаў у басейне р. Нёман (у тым ліку і на тэрыторыі сучаснай Літвы) падобную сітуацыю фіксуе К. П. Тышкевіч, які адзначае бразготкі як прадмет, характэрны для дзяўчынак і маладых дзяўчат (Tyszkiewicz 1868, s. 52). Відавочна, што бразготкі нельга адносіць да прадметаў, маркіруючых дзіцячыя пахаванні, бо вядома, што яны часта сустракаюцца і ў пахаваннях дарослых жанчын, і часам у мужчынскіх пахаваннях. Але, на маю думку, было б цікава параўнаць працэнт сустракаемасці бразготак у старажытнарускіх пахаваннях розных узростаў і полавай прыналежнасці.

Калі амулеты-сякеркі і астрагалы найчасцей выступаюць разам з мужчынскім інвентаром, а пісанкі і бразготкі з'яўляюцца гендарна-нейтральнымі, то варта адзначыць, што звесткі аб рэчах, што маркіравалі бы пахаванні дзяўчынак амаль адсутнічаюць. Даследчыкі адзначаюць, што па пахаваннях дзяўчынак маркеры ўзросту не заўважныя так відавочна, як па пахаваннях хлопчыкаў. Збольшага, інвентар дзяўчынкі не адрозніваецца ад інвентару дарослай жанчыны (Kurila 2007, p. 116; Михайлов 2010, с. 155). На падставе даследаванняў археолагаў з краін Балтыі вядомыя некаторыя рэчы з пахаванняў дзяўчынак, што маркіруюць не дзіцячы статус, а, наадварот, пераход у статус дарослых. У латгалаў у такой ролі выступаюць, напрыклад, металічныя ўпрыгажэнні галавы — галаўныя венчыкі. У рэдкіх выпадках яны могуць сустракацца ў дзяўчынак васьмігадовага ўзросту, аднак, у большасці, сустракаюцца ў пахаваннях 14—15-гадовых і з'яўляюцца ўпрыгажэннямі дарослых жанчын (Радиньш 2001, с. 112; Vilka 2013, p. 124). У ліваў такімі рэчамі былі упрыгажэнні на ланцужках. З'яўляючыся даволі каштоўнымі прадметамі жаночага касцюму, яны былі не толькі і не столькі паказнікамі ўзросту, колькі таксама высокага сацыяльнага статусу (Vilka 2013, p. 124). Можна казаць, што падрабязны аналіз і пошук артэфактаў, што маглі б маркіраваць пахаванні дзяўчынак, з'яўляецца перспектыўным накірункам будучых даследаванняў.

Можна заўважыць, што ні пра амулеты-сякеркі, ні пра астрагалы, ні пра пісанкі, нельга сцвярджаць, што іх змяшчалі толькі ў дзіцячыя пахаванні. Аднак працэнтныя суадносіны кажуць аб тым, што найчасцей гэтыя прадметы сустракаюцца менавіта ў пахаваннях дзяцей. Пры гэтым, варта звярнуць увагу на тое, што астрагалы і пісанкі сустракаюцца пераважна ў пахаваннях дзяцей да сямі год. Калі паасобку яны яшчэ не могуць быць адназначнымі маркерамі ўзросту, то калі ў пахаванні сустракаюцца некалькі падобных рознатыпных прадметаў — са значнай доляй верагоднасці можна казаць, што пахаванне належала дзіцяці. Варта адзначыць, што гэтыя рэчы перадусім фіксуюцца на элітарных гарадскіх або багатых сельскіх могільніках, у той час як вылучэнне маркерных дзіцячых рэчаў з шэраговых сельскіх некропаляў застаецца задачай на перспектыву.

Як ужо адзначалася, акрамя хіба астрагалаў, мы не сустракаем цацак або элементаў гульняў у пахаваннях дзяцей Старажытнай Русі. Знаходкі гліняных яек-пісанак маюць спрэчную інтэрпрэтацыю. Некаторыя даследчыкі лічаць іх цацкамі-бразготкамі, у той час як іншыя — магічным прадметам у славянскай культуры, што сімвалізаваў кола жыцця, рэінкарнацыю, сувязь з замагільным светам і таму змяшчаўся ў пахаванні заўчасна памерлых (Wawrzeniuk 2004, s. 144). Большасць цацак найбольш верагодна ра-

білася з арганічных матэрыялаў, што хутка разбураліся ў глебе. Аднак не вядомыя знаходкі такіх прадметаў і з тых могільнікаў, дзе дрэва захоўваецца адносна добра. У любым выпадку, рэдкае знаходжанне цацак у пахаваннях дзяцей, нават зусім маленькіх, можа казаць аб тым, што свет памерлага дзіцяці адрозніваўся ад свету жывога, і памерлае дзіця не мела патрэбы ў цацках пасля смерці. Таксама, варта разумець, што ў дзіцячых пахаваннях мы бачым успрыняцце дарослымі смерці і патрэбаў дзіцяці.

ЛІТАРАТУРА

Алёкшин, В. А. 1981. Погребальный обряд как археологический источник. *Краткие сообщения Института археологии*, 167, с. 3-8.

Артамонова, О. А. 1963. Могильник Саркела — Белой Вежи. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 109, с. 26-209.

Жарнов, Ю. Э. 1998. Гнёздовские курганы с остатками трупоположения. В: Янин, В. Л. (ред.). *Историческая археология: Традиции и перспективы (к 80-летию со дня рождения Д. А. Авдусина)*. Москва: Памятники исторической мысли, с. 106-113.

Ивакин, В. Г. 2011. Киевские погребения X в. *Stratum plus*, 5, с. 243-286.

Лесман, Ю. М. 2014. Скандинавский компонент древнерусской культуры. *Stratum plus*, 5, с. 43-87.

Макаров, Н. А. 1989. Кемский некрополь в северном Белоозерье. *Краткие сообщения Института археологии*, 198, с. 75-83.

Макаров, Н. А. 1992. Древнерусские амулеты-топорики. *Российская археология*, 2, с. 41-56.

Макаров, Н. А., Зайцева, И. Е. 2007. Мининский археологический комплекс: погребальные памятники. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Археология севернорусской деревни X—XIII веков: средневековые поселения и могильники на Кубенском озере*. I: Поселения и могильники. Москва: Наука, с. 130-184.

Михайлов, К. А. 2010. Детские погребения в некрополе первых древнерусских городов. *Археологические вести*, 16, с. 151-159.

Михайлов, К. А. 2016. *Элитарный погребальный обряд Древней Руси: камерные погребения IX — начала XI века*. Санкт-Петербург: Бранко.

Пушкина, Т. А. 2015. Раннегородские могильники Древней Руси IX—XI вв. (несколько общих наблюдений). В: Лабутина, И. К. (ред.). *Древнерусский некрополь Пскова X — начала XI века*. 1: Раннегородской некрополь древнего Пскова по материалам раскопов на территории Среднего города. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 5-25.

Радиньш, А. 2001. Погребальный обряд и инвентарь латгальских захоронений 10—13 вв. *Archaeologia Lituana*, 2, с. 65-118.

Смирнов, Ю. А. 1997. *Лабиринт: Морфология преднамеренного погребения. Исследование, тексты, словарь*. Москва: Восточная литература.

Фетисов, А. А. 2004. Функции стрел в погребальном инвентаре «дружинных курганов». *Российская археология*, 3, с. 89-98.

Хоружая, М. В. 2015. Детские погребения из катакомб Верхне-Салтовского археологического комплекса (попытка половозрастной и социальной интерпретации). *Древности 2014—2015. Харьковский историко-археологический ежегодник*, 13, с. 257-275.

Batey, C., Paterson, C. 2012. A Viking burial at Balnakeil, Sutherland. *Nothern World*, 58, p. 631-659.

Christiansen, E. 2006. *The Norsemen in the Viking Age*. Malden; Oxford; Carlton: Blackwell Publishing.

Drozd, A. 2008. Ozdoby kobiece we wczesnośredniowiecznych grobach z bronią — wyposażenie czy dar? *Acta archaeologica Lodziensia*, 54, s. 51-59.

Gardeła, L., Duma, P. 2013. Untimely death: atypical burials of children in early and late medieval Poland. *World Archaeology*, 45, 2, p. 314-332.

Härke, H. 2014. Grave goods in early medieval burials: messages and meanings. *Mortality*, 19, 1, p. 41-60.

Kucypera, P., Pranke, P., Wadył, S. 2010. Wczesnośredniowieczne miniaturowe toporki metalowe z Europy Środkowo-Wschodniej i Północnej. Korpus zabytków. In: Kucypera, P., Wadył, S. (eds.). *Życie codzienne przez przyzmat rzeczy*. Toruń: UMK, s. 103-176.

Kurasiński, T. 2004. Dziecko i strzała. Z problematyki wyposożania grobów w militaria na terenie Polski wczesnopiastowskiej (XI—XII wiek). In: *Dusza maluczka, a strata ogromna. Materiały ogólnopolskiej konferencji naukowej Stowarzyczenia naukowego archeologyw Polskich «Funeralia Lednickie. Spotkanie 6». Ostryw Lednicki, Polska, czerwiec 2003*. Poznań: SNAP, s. 131-141.

Kurasiński, T. 2009. Militaria jako element wyposażenia wczesnośredniowiecznych pochówków dziecięcych — próba interpretacji na przykładzie znalezisk z ziem polskich. *Archeologia Polski*, 54, 2, s. 209-248.

Kurasiński, T. 2014. Grotem w dól, grotem w góre. Deponowanie włoczni w grobach wczesnośredniowecznych na ziemiach polskich. *Acta archaeologica Lodziensia*, 60, s. 159-187.

Kurila, L. 2007. Vaiko statusas Rytų Lietuvoje geleties amžiuje. *Archaeologia Lituana*, 8, p. 97-116.

Lewis, M. E. 2011. The osteology of infancy and childhood: misconceptions and potential. In: Lally, M., Moore, A. (eds.). *(Re)Thinking the Little Ancestor: New Perspectives on the Archaeology of Infancy and Childhood*. Oxford: Archaeopress, p. 1-13.

Profantová, N. 2016a. Social inequality in the Early Middle Ages in Bohemia: written sources and archaeological record. *Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle*, 13, p. 1-16.

Profantová, N. 2016b. Archeologia elit w IX—X wieku na przykladzie Czech. In: *Tradycje i nowoczesność. Początki państwa polskiego na tle śrydkowoeuropejskim w badaniach interdyscyplinarnych. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej. Poznań, Polska, 10—12 czerwca 2015 r*. Poznań: UAM, s. 249-273.

Siemianowska, E. 2008. Wczesnośredniowieczne grzechotki i pisanki w strefie przebiegu szlaku lądowego z Rusi na Pomorze. In: *Kultura materialna średniowieczna w Polsce. Materiały ze studenckiej konferencji naukowej. Toruń, Polska, 24—25 kwietnia 2008 r*. Toruń: UMK, p. 67-84.

Tyszkiewicz, K. 1868. *O kurhanach na Litwie i Rusi Zachodniej: studium archeologiczne*. Berlin: Księgarnia B. Behra.

Vilka, A. 2013. Some aspects of child burials in the Middle and Late Iron Age (5th—12th c.) in the territory of Latvia. In: Romanowicz, P. (ed.). *Child and childhood in the light of archaeology*. Wrocław: Chronicon, p. 113-136.

Wawrzeniuk, J. 2004. Symbolika jajka w grobie dziecka w okresie wczesnoredniowecznym. In: *Dusza maluczka, a strata ogromna. Materiały ogólnopolskiej konferencji naukowej Stowarzyczenia naukowego*

archeologyw Polskich «Funeralia Lednickie. Spotkanie 6». Ostryw Lednicki, Polska, czerwiec 2003. Poznań: SNAP, s. 143-154.

Wrzesińska, A., Wrzesiński, J. 2000. Pochówki dzieci we wczesnym średniowieczu na przykładzie cmentarzyska w Dziekanowicach. *Studia Lednickie*, IV, p. 141-160.

REFERENCES

Alekshin, V. A. 1981. Pogrebalnyi obriad kak arkheologicheskii istochnik. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 167, s. 3-8.

Artamonova, O. A. 1963. Mogilnik Sarkela — Beloi Vezhi. *Materialy i islledovaniia po arkheologii SSSR*, 109, s. 26-209.

Zharnov, Iu. E. 1998. Gnezdovskie kurgany s ostatkami trupopolozheniia. In: Ianin, V. L. (ed.). *Istoricheskaia arkheologiia: Traditcii i perspektivy (k 80-letiiu so dnia rozhdeniia D. A. Avdusina).* Moskva: Pamiatniki istoricheskoi mysli, s. 106-113.

Ivakin, V. G. 2011. Kievskie pogrebeniia X v. *Stratum plus*, 5, s. 243-286.

Lesman, Iu. M. 2014. Skandinavskii komponent drevnerusskoi kultury. *Stratum plus*, 5, s. 43-87.

Makarov, N. A. 1989. Kemskii nekropol v severnom Beloozere. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 198, s. 75-83.

Makarov, N. A. 1992. Drevnerusskie amulety-toporiki. *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, s. 41-56.

Makarov, N. A., Zaitceva, I. E. 2007. Mininskii arkheologicheskii kompleks: pogrebalnye pamiatniki. In: Makarov, N. A. (ed.). *Arkheologiia severnorusskoi derevni X—XIII vekov: srednevekovye poseleniia i mogilniki na Kubenskom ozere*. I: Poseleniia i mogilniki. Moskva: Nauka, s. 130-184.

Mikhailov, K. A. 2010. Detskie pogrebeniia v nekropole pervykh drevnerusskikh gorodov. *Arkheologicheskie vesti*, 16, s. 151-159.

Mikhailov, K. A. 2016. *Elitarnyi pogrebalnyi obriad Drevnei Rusi: kamernye pogrebeniia IX — nachala XI veka*. Sankt-Peterburg: Branko.

Pushkina, T. A. 2015. Rannegorodskie mogilniki Drevnei Rusi IX—XI vv. (neskolko obshchikh nabliudenii). In: Labutina, I. K. (ed.). *Drevnerusskii nekropol Pskova X — nachala XI veka*. 1: Rannegorodskoi nekropol drevnego Pskova po materialam raskopov na territorii Srednego goroda. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 5-25.

Radinsh, A. 2001. Pogrebalnyi obriad i inventar latgalskikh zakhoronenii 10—13 vv. *Archaeologia Lituana*, 2, s. 65-118.

Smirnov, Iu. A. 1997. *Labirint: Morfologiia prednamerennogo pogrebeniia. Issledovanie, teksty, slovar*. Moskva: Vostochnaia literatura.

Fetisov, A. A. 2004. Funktcii strel v pogrebalnom inventare «druzhinnykh kurganov». *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, s. 89-98.

Khoruzhaia, M. V. 2015. Detskie pogrebeniia iz katakomb Verkhne-Saltovskogo arkheologicheskogo kompleksa (popytka polovozrastnoi i sotcialnoi interpretatcii). *Drevnosti 2014—2015. Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik*, 13, s. 257-275.

Batey, C., Paterson, C. 2012. A Viking burial at Balnakeil, Sutherland. *Nothern World*, 58, p. 631-659.

Christiansen, E. 2006. *The Norsemen in the Viking Age*. Malden; Oxford; Carlton: Blackwell Publishing.

Drozd, A. 2008. O zdobyk kobiece we wczesnośredniowiecznych grobach z bronią — wyposażenie czy dar? *Acta archaeologica Lodziensia*, 54, s. 51-59.

Gardeła, L., Duma, P. 2013. Untimely death: atypical burials of children in early and late medieval Poland. *World Archaeology*, 45, 2, p. 314-332.

Härke, H. 2014. Grave goods in early medieval burials: messages and meanings. *Mortality*, 19, 1, p. 41-60.

Kucypera, P., Pranke, P., Wadył, S. 2010. Wczesnośredniowieczne miniaturowe toporki metalowe z Europy Środkowo-Wschodniej i Północnej. Korpus zabytków. In: Kucypera, P., Wadył, S. (eds.). *Życie codzienne przez przyzmat rzeczy*. Toruń: UMK, s. 103-176.

Kurasiński, T. 2004. Dziecko i strzała. Z problematyki wyposożania grobów w militaria na terenie Polski wczesnopiastowskiej (XI—XII wiek). In: *Dusza maluczka, a strata ogromna. Materiały ogólnopolskiej konferencji naukowej Stowarzyczenia naukowego archeologyw Polskich «Funeralia Lednickie. Spotkanie 6». Ostryw Lednicki, Polska, czerwiec 2003*. Poznań: SNAP, s. 131-141.

Kurasiński, T. 2009. Militaria jako element wyposażenia wczesnośredniowiecznych pochówków dziecięcych — próba interpretacji na przykładzie znalezisk z ziem polskich. *Archeologia Polski*, 54, 2, s. 209-248.

Kurasiński, T. 2014. Grotem w dól, grotem w góre. Deponowanie włoczni w grobach wczesnośredniowecznych na ziemiach polskich. *Acta archaeologica Lodziensia*, 60, s. 159-187.

Kurila, L. 2007. Vaiko statusas Rytų Lietuvoje geleties amžiuje. *Archaeologia Lituana*, 8, p. 97-116.

Lewis, M. E. 2011. The osteology of infancy and childhood: misconceptions and potential. In: Lally, M., Moore, A. (eds.). *(Re)Thinking the Little Ancestor: New Perspectives on the Archaeology of Infancy and Childhood*. Oxford: Archaeopress, p. 1-13.

Profantová, N. 2016a. Social inequality in the Early Middle Ages in Bohemia: written sources and archaeological record. *Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle*, 13, p. 1-16.

Profantová, N. 2016b. Archeologia elit w IX—X wieku na przykladzie Czech. In: *Tradycje i nowoczesność. Początki państwa polskiego na tle śrydkowoeuropejskim w badaniach interdyscyplinarnych. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej. Poznań, Polska, 10—12 czerwca 2015 r.* Poznań: UAM, s. 249-273.

Siemianowska, E. 2008. Wczesnośredniowieczne grzechotki i pisanki w strefie przebiegu szlaku lądowego z Rusi na Pomorze. In: *Kultura materialna średniowieczna w Polsce. Materiały ze studenckiej konferencji naukowej. Toruń, Polska, 24—25 kwietnia 2008 r.* Toruń: UMK, p. 67-84.

Tyszkiewicz, K. 1868. *O kurhanach na Litwie i Rusi Zachodniej: studium archeologiczne*. Berlin: Księgarnia B. Behra.

Vilka, A. 2013. Some aspects of child burials in the Middle and Late Iron Age (5th—12th c.) in the territory of Latvia. In: Romanowicz, P. (ed.). *Child and childhood in the light of archaeology*. Wrocław: Chronicon, p. 113-136.

Wawrzeniuk, J. 2004. Symbolika jajka w grobie dziecka w okresie wczesnoredniowecznym. In: *Dusza maluczka, a strata ogromna. Materiały ogólnopolskiej konferencji naukowej Stowarzyczenia naukowego archeologyw Polskich «Funeralia Lednickie. Spotkanie 6». Ostryw Lednicki, Polska, czerwiec 2003*. Poznań: SNAP, s. 143-154.

Wrzesińska, A., Wrzesiński, J. 2000. Pochówki dzieci we wczesnym średniowieczu na przykładzie cmentarzyska w Dziekanowicach. *Studia Lednickie*, IV, p. 141-160.

V. A. Makouskaya

PROBLEMATIC ISSUES AND PROSPECTS FOR STUDYING CHILDREN'S GRAVE GOODS OF ANCIENT RUS (IN THE CONTEXT OF SYNCHRONOUS EUROPEAN BURIAL GROUNDS)

This paper discusses topical issues and identifies areas of potential future research in the study of children's grave goods in the Rus period. Contentious topics include the presence, or absence of grave goods in children's burials, and their significance in the identification social status, gender, and age of the buried individual. Children's burials from Eastern, Central, and a Western Europe are cited as examples and analogies. The paper establishes that the presence of burial goods depended on the aspects of the culture's funeral rite,

the age of the buried child and the social status of his/her family. Correlation with parental social status is viewed through the inclusion of weaponry in the grave goods assemblage, particularly for young children. The types of weaponry considered in the study includes axes, arrows, spears, javelins and battle knifes from children's burials in Central and Eastern Europe. Axes are most the common finds in Rus children's graves with weapons, whereas swords and protective armaments are unknown in Rus children's burials. Comparison with neighboring Slavic territories showed that the minimum age threshold for Rus children's burials with weapons is higher — 6 years.

Potential area of further research into the Rus children's burials with weapons is the correlation between the age of the buried child, the type of weapons included in the burial and the geographical location of the burial. Female jewelry and household items, including temple rings and beads, are occasionally found in children's burials with grave goods typical of male graves. Such items may be indicative of the buried person dying before reaching social adulthood. Items that may be identified as age markers among the assemblages of children's grave goods include amulets in the shape of miniature axes, gaming dice from astragali and painted ceramic eggs with ceramic ball inside («pisanki»). These objects are predominantly found in cemeteries with high status Rus burials. The research efforts needs to be directed to the identification of marker artifacts for child burials in rural cemeteries, as well as the identification of female child burials.

Keywords: archaeology of childhood, Early Middle Ages, Ancient Rus, children burials, grave goods.

В. О. Маковська

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ ДИТЯЧОГО ПОХОВАЛЬНОГО ІНВЕНТАРЮ ДАВНЬОЇ РУСІ (В КОНТЕКСТІ СИНХРОННИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МОГИЛЬНИКІВ)

Статтю присвячено спробі визначити деякі проблемні питання та актуальні напрями вивчення дитячого поховального інвентарю в давньоруський період. Розглянуто такі аспекти як наявність або відсутність інвентарю в дитячих похованнях, його соціальне, гендерне та вікове значення. В якості прикладів й аналогій наведено дитячі поховання Східної та Центральної Європи, а також з деяких добре досліджених областей Західної Європи. Можна сказати, що наявність поховального інвентарю залежала, в першу чергу від поховального обряду, прийнятого в культурі, а також багато в чому від віку похованої дитини та соціального статусу сім'ї. Зброя в дитячих похованнях, в більшості випадків, також була ознакою соціального статусу сім'ї. Це твердження особливо актуально для маленьких дітей. З предметів озброєння в дитячих похованнях Центральної та Східної Європи найчастіше зустрічаються сокири, стріли, списи і дротики, бойові ножі. В давньоруських дитячих похованнях з предметів озброєння найбільш часто зустрічаються сокири, в той час як мечі й предмети захисного обладунку в дитячих похованнях на території Давньої Русі невідомі. В порівнянні з сусідніми слов'янськими територіями, можна сказати, що мінімальний віковий поріг для давньоруських дитячих поховань зі зброєю найвищий - 6 років. Перспективним напрямком досліджень давньоруських дитячих поховань зі зброєю є виявлення кореляції між віком похованої дитини, видом озброєння та географією поховання. Жіночі прикраси (скроневі кільця й буси) та жіночі предмети домашнього побуту іноді зустрічаються в дитячих похованнях з типово чоловічим інвентарем. Такі предмети, вірогідно, вказують на те, що похований помер не досягнувши віку дорослої людини. Серед предметів дитячої матеріальної культури, які можуть претендувати на роль вікових маркерів для дитячих поховань Давньої Русі, можна назвати сокири-амулети, астрагали та яйця-писанки. Ці предмети знаходять здебільшого на могильниках з похованнями еліти давньоруського суспільства. Водночас, перспективним завданням є визначення маркерних артефактів для поховань дітей з сільських могильників. Окрім того, перспективним напрямком досліджень є також пошук артефактів, які могли б маркувати поховання дівчат.

Ключові слова: археологія дитинства, раннє Середньовіччя, Давня Русь, дитячі поховання, поховальний інвентар.

Одержано 7.12.2020

МАКОВСЬКА Вікторія Олександрівна, аспірант, Білоруський державний університет, науковий співробітник, Білоруський державний музей народної архітектури та побуту, Мінськ, Республіка Білорусь.

MAKOUSKAYA Viktoryia, Ph. D. student, Belarusian State University, Researcher, the Belarusian State Museum of Folk Architecture and Rural Lifestyle, Minsk, Republic of Belarus.

ORCID: 0000-0002-2408-0637, e-mail: makouskayav@gmail.com.

ДО ІСТОРІЇ УБОРУ

УДК 904.25(4)"652" DOI: 10.37445/adiu.2021.01.22

О. В. Гопкало

ЧЕРНЯХІВСЬКІ «БУЛЛИ» (МЕТАЛЕВІ ТА ШКІРЯНІ ПІДВІСКИ-СКЛАДНІ В АРЕАЛІ КУЛЬТУРИ ЧЕРНЯХІВ—СИНТАНА-ДЕ-МУРЕШ)

У складі прикрас культури Черняхів—Синтана-де-Муреш трапляються невеликі металеві або шкіряні підвіски, складені з двох половинок. Вони отримали назву умбоноподібних через сферичну випуклість по центру та належать до типу II/11 за запропонованою класифікацією. За низкою ознак їх можна вважати похідними від римської «булли». Судячи за розподілом поховального інвентарю, вони не є маркером поховань осіб певної статі або віку, але, безумовно, зберегли призначення апотропеїв. Отже, підвіски-складні належали до речей, пов'язаних із світоглядом, віруваннями варварів доби пізньої античності.

***Ключові слова**: культура Черняхів—Синтана-де-Муреш, підвіски, захисні амулети, світогляд, вірування, магія.*

Серед численних підвісок культури Черняхів—Синтана-де-Муреш (далі ЧСМ) знайдено вісім екземплярів виробів, що являють собою вирізані з цільної металевої платівки або шматка шкіри ідентичні, дзеркально відображені, форми, зігнуті по центру та з'єднані в єдину прикрасу. По центру обох половинок зроблені напівсферичні виступи. З'єднуючись, половинки підвіски утворюють сферичну порожнину — капсулу. На відміну від так званих підвісок-ємностей, поширених на територіях, які в римський час належали варварам, підвіски зі сферичною капсулою, враховуючи морфологічну подібність, можна розглядати як деривати римської булли.

Римські булли — підвіски-капсули з металу (золота, срібла, бронзи) або шкіри — використовувалися як кулон або прикраса браслета (Goette 1986). Вважається, що булла має етруське походження, а її поява належить до VII ст. до н. е. (Szilagyi 2005, p. 11). Згодом булла запозичена римлянами, у яких спочатку призначалася для хлопчиків — дітей аристократів — від дев'ятого дня від народження до 14—16 років, до отримання статусу римського громадянина (рис. 1: 1). Матеріал, з якого виготовлялася прикраса, залежав від майнового стану батьків дитини. Золоті підвіски були привілеєм нащадків знатних родин. За часів імперії золота булла втратила значення соціального маркера і стала переважно майновим показником (Szilagyi 2005, p. 22, 23).

Окрім того, булла використовувалася військовими. Її мали переможні воєначальники в якості апотропею (Bolog, Bounegru 2012, p. 226).

Відомі булли на зображеннях дорослих чоловіків середини IV ст. Одне з них, наприклад, походить з фрески на південній стіні гробниці Бешка римської провінції Нижня Мезія, відкрите на території сучасної Сербії (рис. 1: 2; Marijanski-Manojlović 1987, s. 18). Наприкінці IV ст. (388—392 рр.), за зображенням на базі обеліска Феодосія, охоронці імператора, що належали до елітних військових загонів — scholae palatinae, praepositi labarum — носіїв стандартів, мали шийну прикрасу, торквес, із підвісом у вигляді листя плюща. Торквес — атрибут германських божеств, адаптований германською аристократією, з'явився у охоронців імператора, які мали північне походження. Плющ — символ удачі та захисту від небезпеки, а також перемоги та тріумфу (Kiilerich 1998, p. 122, 123, fig. 56). За свідченням Зосима, імператорські вояки отримували золотий торквес як нагороду за доблесть (рис. 1: 3). Втім, форма шийних підвісок могла бути різною: на охорон-

© О. В. ГОПКАЛО, 2021

Рис. 1. Класична римська булла та інші шийні прикраси в іконографії: 1 — статуя Нерона в дитинстві, музеї Ватикану, Григоріанський музей світського мистецтва; 2 — Бешка, південна довга стіна саркофагу, музей Воєводини, Нові Сад, Сербія; 3 — охоронці з північно-західної сторони бази обеліску Феодосія в Константинополі; 4 — охоронці з місоріума Феодосія із Мадрида (2 — Marijanski-Manojlović 1987; 3 — Kiilerich 1998)

цях імператора, зображених на міссоріумі Феодосія з Мадрида, показані овальні підвіски, прикрашені напівкоштовним камінням (рис. 1: 4). Подібні є також на пізніших знаменитих мозаїках равеннської базиліки Сан Віталє (Kiilerich 1998, p. 123).

Вміст капсули могли складати: частки рослин (насіння ротиків садових (*Antirrhinum majus) та коріандру*, шипи троянди, родзинки); тварин (дрібні уламки тваринних кісток); пасмо волосся; уривки текстилю; срібна платівка з написом — магічною формулою грецькою мовою; монета; фалічний символ або статуетка божества, нарешті, пісок (Bolog, Bounegru 2012, p. 226; Szilagyi 2005, p. 17—19, tabl. 3).

Ареал знахідок римських булл надзвичайно широкий: вони наявні у північних римських провінціях, зокрема, у Британії; у дунайських: Нижній Мезії (Томи, Калатіс, Трофей Траяна, Вімінацій, Сінгідун), Паннонії (Аквінкум, Інтерциза), Дакії (Bolog, Bounegru 2012; Rusева-Slokoska 1991, p. 16, color photo).

У Паннонії найраніші знахідки булл належать до II ст. н. е. (Szilagyi 2005, p. 11). Розподіл поховань зі статево-віковими визначеннями та знахідками булл показав, що їх немає у могилах немовлят та дорослих у віці juvenis

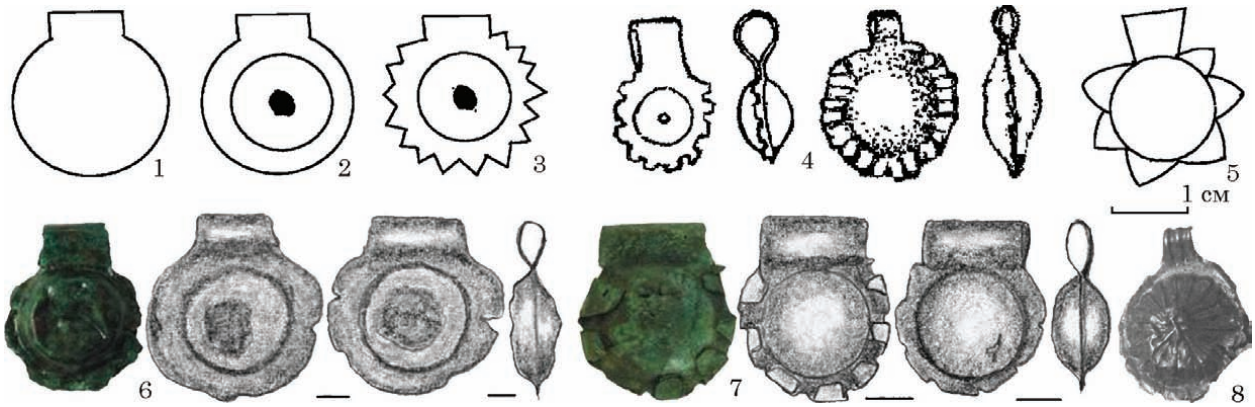

Рис. 2. Булли в римських провінціях: 1—5 — типи булл на території Дакії; 6, 7 — зразки бронзових підвісок, знайдених на некрополі Деалул Фурчілор-Подей, Апулум; 8 — бронзова булла з римської Паннонії (1—5 — Hamat 2010; 6, 7 — Bolog, Bounegru 2012; 8 — Szilagyi 2005)

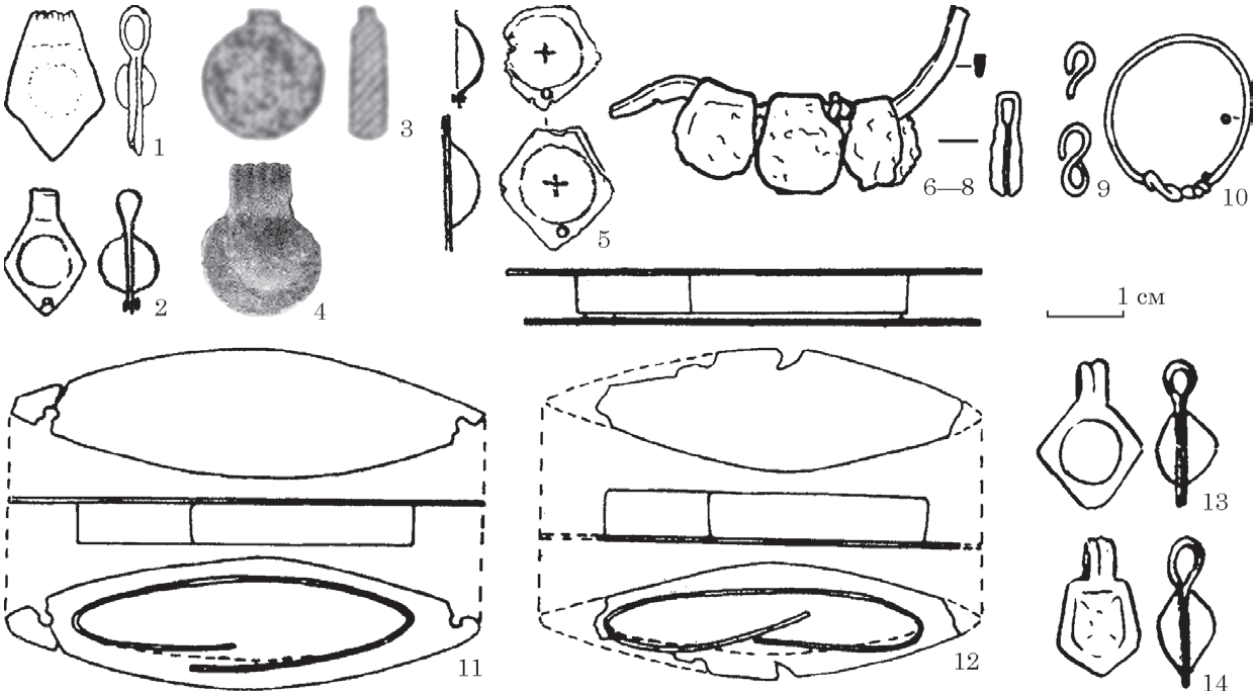

Рис. 3. Металеві та шкіряні підвіски-складні із пам'яток культури Черняхів—Синтана-де-Муреш: 1 — Біла 3; 2 — Соснова 245; 3 — Чернелів-Руський 96; 4 — Барча 139; 5 — Думанів 8; 6—8 — Легедзине 16; 9—12 — срібна коробочка-булла, супроводжуючі ланки ланцюга та кільце із зав'язаними кінцями з поховання Міоркань 74; 13, 14 — бронзові підвіски із могильника Миколаївка-Козацьке (1 — Герета 2007; 2 — Махно, Сикорский, Бузян 1979; 3 — Герета 1989; 2013; 4 — Antichitatea 2009; 5 — рис. І. О. Гаврітухіна; 6—8 — Магомедов, Диденко 2009; 9—12 — Ioniţa 2017; 13, 14 — Сымонович 1969)

та senilis. Втім, очевидно, цей висновок не можна прийняти за остаточний, оскільки є могили, де вік дітей та дорослих не встановлений (Szilagyi 2005, tabl. 4). За наявними даними, можна стверджувати, що у дитячих похованнях згадувані прикраси траплялися вдвічі частіше, ніж у могилах дорослих.

З часом розміри підвісок значно зменшилися: діаметр етруської булли сягав 4—6 см (Szilagyi 2005, p. 11), а підвісок, що походять із дунайських римських провінцій та належать до пізньоримського часу — найчастіше складав 1,5—2,0 см. Серед знахідок з території Дакії А. Хамат запропонувала розрізняти п'ять типів булл за характером кріплення капсули (краї правильної форми, зубчасті, у вигляді вертикальних складок або пелюстки; рис. 2: 1—5; Hamat 2010).

У європейських варварів отримали поширення значно простіші у виготовленні сплощеноциліндричні підвіски-капсули (Schuster 2013, fig. 15; Lasota-Kuś, Stempniak-Kusy 2019, fig. 5: 1).

Особливу форму, яка поєднує ознаки провінційноримських лінзоподібних та «варварських» сплощеноциліндричних підвісок-капсул являє собою прикраса із Ілерупа (Kokowski 2019, Abb. 57, 58), що має, судя-

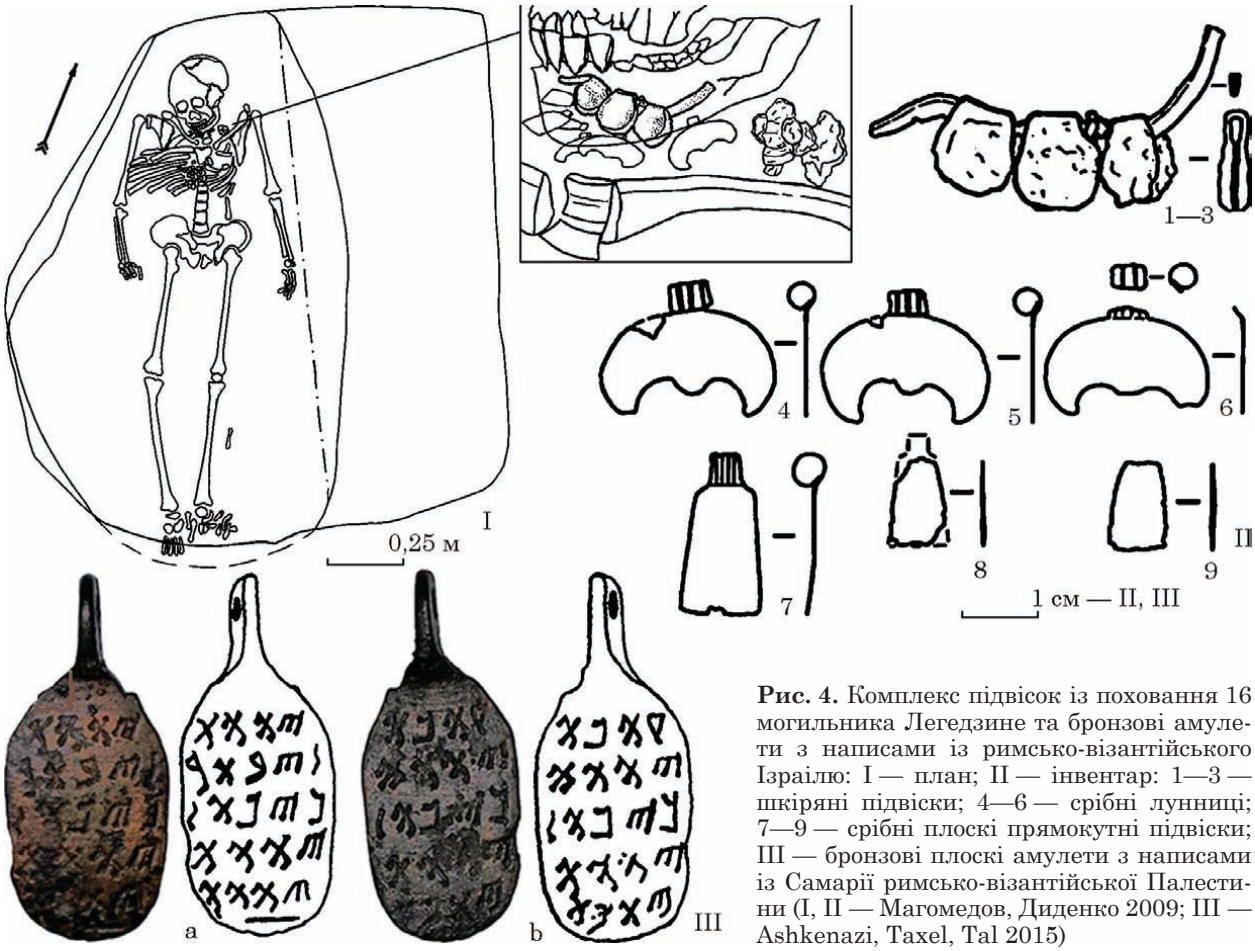

Рис. 4. Комплекс підвісок із поховання 16 могильника Легедзине та бронзові амулети з написами із римсько-візантійського Ізраілю: I — план; II — інвентар: 1—3 — шкіряні підвіски; 4—6 — срібні лунниці; 7—9 — срібні плоскі прямокутні підвіски; III — бронзові плоскі амулети з написами із Самарії римсько-візантійської Палестини (I, II — Магомедов, Диденко 2009; III — Ashkenazi, Taxel, Tal 2015)

чи за ареалом (Kokowski 2019, S. 63—67, Abb. 59), локальне значення.

Черняхівські підвіски-складні належать до типу II/11 за існуючою класифікацією (рис. 3: 1—8; Гопкало 2008, с. 66, табл. VII, карта 30). Їхні знахідки походять з наступних комплексів: Біла 3 (1), Думанів 8 (1), Соснова 245 (1) та культурного шару поселення Малополовецьке.

До цього переліку варто додати срібну підвіску з поховання Барча 139 (румунська Молдова), яка за морфологією відповідає, скоріше, знахідкам з дунайських римських провінцій, та шкіряні підвіски з поховання Легедзине 16. До контейнерів-амулетів, подібних за функцією до римської булли, зараховує знахідку срібного предмета, коробочки, із поховання Міоркань 74 І. Іоніца (Ioniţa 2017, fig. 3: 108—112). Але ні за розмірами, ні за формою ця річ римській буллі не відповідає.

Кругла капсулоподібна підвіска із поховання 96 могильника Чернелів-Руський (Герета 1989, рис. 5: 96, В; Герета 2013, с. 44, рис. 57: 11; Гопкало 2008, с. 65, 66, 129, табл. VII: 9), яка в основному відповідає сплощеноциліндричним підвіскам-капсулам європейського Барбарікума, принаймні за описом, має напівсферичний виступ.

Побутування черняхівських знахідок, судячи за супутнім інвентарем з поховань, припадає на останню третину III ст. і пізніший час (Гопкало 2008, с. 66).

Прикраси майже тотожні до черняхівських знайдено у похованні 1 могили 64 некрополя Миколаївка на Нижньому Дніпрі (рис. 3: 13, 14; Сымонович 1969, с. 2, 3, рис. 12—14, табл. II: 10, 11). Воно здійснене у земляному склепі та орієнтоване на північ. За антропологічним визначенням поховання належить чоловікові 30—35 років [1] (Кондукторова 1979,

1. Череп цього чоловіка характеризується брахікранією й великою шириною та висотою обличчя. Такий комплекс ознак не визначає середніх характеристик пізньоскіфських серій та жодної з чоловічих груп черняхівської культури. Ця комбінація ознак типова для більшості сарматських груп різних територій і хронологічних періодів в поєднанні з послабленням горизонтального профілювання обличчя на верхньому рівні. У цьому випадку послаблення профілювання не спостерігається. Втім, при роботі з окремими черепами завжди варто враховувати можливості індивідуальної варіабельності. Так, на пізньоскіфському могильнику Миколаївка антропологічні аналогії чоловікові з поховання 1 могили 64 мають: чоловіки з поховання 2 могили 36, поховання 2 могили 93, могили 142 та жінки з могили 80, поховання 3 могили 90, могили 160, поховань 1 і 2 могили 168. Щиро дякую за консультацію з питань антропології провідному науковому співробітнику відділу біоархеології ІА НАН України, д. і. н., Т. О. Рудич.

с. 14). Бронзові підвіски знайдені біля лівого передпліччя померлого і, можливо, походили від наручного браслету.

О. О. Гей, аналізуючи поховальний обряд пізніх скіфів на Нижньому Дніпрі, вважала, що пізні поховання некрополя Миколаївка належать до черняхівської культури Північного Причорномор'я [1]. Трансформація культури, зокрема зміна поховального обряду, пояснювалася нею або повною зміною населення, або подальшою сарматизацією пізніх скіфів (Гей 1987, с. 66).

Кримські знахідки: прикраси типу 16, за А. А. Стояновою (2006, с. 140, рис. Б.35: 1—7), підвіски з Херсонесу, Неаполя Скіфського, Радгоспу № 10 «Севастопольського» за морфологією ближче до дунайських зразків (Зубарь 1982, с. 108, 109, рис. 74; Стржелецкий и др. 2004, с. 179, 180). За В. М. Зубарем, знахідки булл у Херсонесі та його окрузі вказують на наявність серед населення міста романізованих вихідців із Подунав'я (Зубарь 1982, рис. 74: 15; 1987, рис. 4; 2005, с. 166, 167, рис.).

Ще декілька спостережень заслуговують на увагу. По-перше, випукла частина на одній із бронзових підвісок з території римської Паннонії біконічної форми і декорована у вигляді радіальних ліній, що виходять із вершин конусів (рис. 2: 8; Szilagyi 2005, fig. 3). Ємність такої підвіски нагадує за формою глиняні «вузлики», що трапляються в цілій низці культур та культурних груп: черняхівській, пшеворській, любошицькій, Долькейм-Коврово, Масломенчській, Ельбському культурному колі. Свого часу їм присвятив роботу А. Коковський (Kokowski 2000), новітнє дослідження належить Б. Незабітовській-Вишневській (Niezabitowska-Wiśniewska 2015). В черняхівській культурі такі вироби походять з поховань Ханска-Лутерія 16, 26, 28, Данчени 140, Бернашівка 1 та культурного шару могильника Оселівка. Їхнє призначення не визначене остаточно, але співпадіння морфологічних ознак паннонської підвіски-булли та глиняних вузликів здається невипадковим. Перша пов'язана з магією безсумнівно, другі — імовірно, оскільки серед гіпотез, які висувалися для пояснення призначення глиняних вузликів їхня належність до предметів ворожби лишається найбільш прийнятною. У цьому зв'язку як імовірна може розглядатися ідея про копіювання у глині форми насіння настурції (Niezabitowska-Wiśniewska 2015, s. 508).

Щоправда, ніяких даних про вміст черняхівських металевих та шкіряних «булл» немає. Металеві підвіски не вивчалися з цієї точки зору. Круглі шкіряні підвіски співпадають за кількістю та доповнюють комплект прикрас із лунниць та плоских прямокутних прикрас (рис. 4: II). Поєднання лунниць і прямокутних плоских підвісок траплялося в культурі ЧСМ неодноразово (Косанове 1961-14, Тиргшор 82). Символ лунниці доволі очевидний, а от плоскі підвіски в античному світі інколи слугували платівкою для магічного напису, як-от наприклад, зразки із римсько-візантійської Палестини (рис. 4: III).

Нарешті, металеві булли, циліндричні та сплощеноциліндричні підвіски-капсули продовжують своє побутування у ранньому середньовіччі (Vida 2009, Abb. 1), а у вигляді металевих іконок-складнів та шкіряних ладанок доживають у православ'ї донині.

Додаток

КАТАЛОГ ЗНАХІДОК ПІДВІСОК-СКЛАДНІВ ІЗ ПОХОВАНЬ КУЛЬТУРИ ЧСМ

1. Барча 139. Срібна умбоноподібна підвіска (рис. 3: 4; Antichitatea 2009).

2. Біла 3. Урнове трупоспалення. Інвентар: шість посудин, бронзова фібула, бронзова підвіска, бронзовий ніж (рис. 3: 1; Герета 2007, с. 14—18).

3. Думанів 8. Інгумація, орієнтована на північ. Кістяк лежить на спині, в витягнутому положенні. На місці грудної клітини знайдені бронзові фібула та фрагменти підвіски. Інвентар: п'ять посудин, бронзові фібула, деталі підвіски, бронзове окуття з залишками шкіри (рис. 3: 5; Кропоткин 1978; Гавритухин рукопись).

4—6. Легедзине 16. Інгумація, орієнтована на північ, в ямі з підбоєм. Жінка adultus (25—35 років). Кістяк лежить на спині, в витягнутому положенні. На грудях в одному скупченні знайдено деталі намиста; на шиї небіжчиці під нижньою щелепою знаходилися шість срібних підвісок: три напівмісячні, три прямокутні підвіски і три шкіряні підвіски на шкіряній мотузці. Над лівою ключицею знайдені фрагменти кородованої залізної фібули з відтиском тканини. Інвентар: залізна фібула, намисто, підвіски. Три шкіряні підвіски округлої форми на шкіряному шнурку, розмірами 13 × 11, 14 × 12, 13 × 12 мм, товщина шнура — 3 мм (рис. 3: 6—8; Магомедов, Диденко 2009, с. 58, рис. 9: 8).

7. Соснова 245. Інгумація, орієнтована на північний захід, в ямі, обшитій дерев'яними плахами. Кістяк лежить на спині, кінцівки витягнуті. У лівого плеча зафіксована срібна фібула, намисто і бронзова підвіска. Інвентар: 11 посудин-«приношень», срібна фібула, бронзова пряжка, намисто, залізні і бронзова підвіски, бронзова голка, прясло, залізний ніж, кістяне лощило (рис. 3: 2; Махно, Сикорский, Бузян 1979, с. 4—9).

8. Чернелів-Руський 96. Інгумація, орієнтована на північ, ритуально зруйнована. Дитяче. Інвентар:

1. Усього в Миколаївці налічується 8 могил пізньоримського часу, що складає третину від загальної кількості поховань з датуючими речами. П'ять з них розкопані М. Ебертом. Із розкопок Е. О. Симоновича походить три могили (20, 195 та, імовірно, 110; Гей 1987, с. 64).

чотири посудини, скляний келих, бронзова фібула, бронзові підвіски-капсули, в тому числі роговий гребінь, бронзова голка (рис. 3: 3; Герета 1989, рис.5: 96, В; 2013, с. 44, рис. 57: 11).

ЛІТЕРАТУРА

Гавритухин, И. О. *Думанов*. Личный архив И. О. Гавритухина.

Гей, О. А. 1987. Погребальный обряд поздних скифов на Нижнем Днепре. *Советская археология*, 3, с. 53-67.

Герета, И. П. 1989. Новые могильники Черняховской культуры в Западной Подолии и вельбарская культура. *Kultura Wielbarska w młodszym okresie rzymskim*, II, с. 283-313.

Ґерета, І., 2013. *Чернелево-Руський могильник*. Oium, 3. Київ: ІА НАН України.

Герета, І. 2007. *Могильник черняхівської культури в с. Біла на Тернопільщині*. Тиліщак, В., Ковальчук, Т. (ред.). Бібліотека журналу «Джерело». Серія: Археологія, 1. Тернопіль: Меркьюрі-Тернопіль.

Гопкало, О. В. 2008. *Бусы и подвески черняховской культуры*. Киев: ИА НАН Украины.

Зубарь, В. М. 1982. *Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э.* Киев: Наукова думка.

Зубарь, В. М. 1987. Этнический состав населения Херсонеса Таврического первых веков нашей эры (по материалам некрополя). В: Айбабин, А. И., Высотская, Т. Н. (ред.). *Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э. — VII в. н. э.* Киев: Наукова думка, с. 78-101.

Зубарь, В. М. 2005. *Боги и герои античного Херсонеса*. Киев: Стилос.

Кондукторова, Т. С. 1979. *Физический тип людей Нижнего Приднепровья на рубеже нашей эры*. Москва: Наука.

Кропоткин, В. В. 1978. *Отчет об археологических раскопках могильника у с. Думанов Каменец-Подольского р-на Хмельницкой области в 1978 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1978/121.

Магомедов, Б. В., Диденко, С. В. 2009. Могильник черняховской культуры у с. Легедзино. Работы 2008—2009 гг. В: Круц, В. А., Корвин-Пиотровский, А. Г., Менотти, Ф., Рыжов, С. Н., Толочко, Д. В., Чабанюк, В. В. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2009 г.* Киев, с. 56-92.

Махно, Е. В., Сикорский, М. И., Бузян, Г. И. 1979. *Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой экспедиции в 1979 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1979/119.

Стоянова, А. А. 2006. *Бусы и подвески населения Крыма III в. до н. э. — IV в. н. э.* Диссертация к. и. н. НА ІА НАН України.

Стржелецкий, С. Ф., Высотская, Т. Н., Рыжова, Л. А., Жесткова, Г. И. 2003—2004. Население округи Херсонеса в первой половине I тысячелетия новой эры (по материалам некрополя «Совхоз № 10»). *Stratum plus*, 4, с. 27-277.

Сымонович, Э. А. 1969. *Отчет о работах Тилигуло-Днепровского отряда Института археологии АН СССР и Института антропологии МГУ в 1969 г. в Николаевке*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1969/67.

Antichitatea... 2009. *Antichitatea târzie in bazinul Prutului. Catalog*. Ioniță, I., Mamalaucă, M., Vornic, V. (eds.). Bărlad: Sfera.

Ashkenazi, D., Taxel, I., Tal, O. 2015. Archeometallurgical characterization of Late Roman- and Byzantine-period Samaritan magical objects and jewelry made of copper alloys. *Materials Characterization*, 102, p. 195-208.

Bolog, A. C., Bounegru, G. 2012. About the bulla type pendants discovered at Apulum. Terra Sebus. *Acta Musei Sabesiensis*, 4, p. 225-236.

Goette, H. R. 1986. Die Bulla. *Bonner Jahrbьcher*, 86, p. 133-164.

Hamat, A. 2010. Despre pandantivul rotund cu casetă din Dacia Romană. Bulla. *Drobeta*, XX, p. 214-230.

Ioniță, I. 2017. Un mormânt cu inventor bogat din necropola de la Miorcani (sec. IV d. hr.). *Acta musei Tutovensis*, XIII, p. 173-184.

Kiilerich, B. 1998. *The obelisk base in Constantinople: court art and imperial ideology*. Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia: series altera in 8, X. Rome: G. Bretschneider.

Kokowski, A. 2000. Zu Geheimnisvollen Tonknöpfen von typ «Bernašivka». *Sborník národního muzea v Praze*, LIV, 1—4, S. 65-70.

Kokowski, A. 2019. *Illerup Edal 15: Kleinfunde zivilen Charakters*. Jutland Archaeological Society Publications, XXV, 15. Højbjerg: Moesgaard Museum.

Lasota-Kuś, A., Stempniak-Kusy, S. 2019. Cemetery in Ostryw, site 21 as the example of multidirectional contacts of the Przeworsk culture — people living in the central part of the San River basin in the Early and Younger Roman Period. *Acta archaeologica Carpathica*, LIV, s. 77-90.

Marijanski-Manojlović, M. 1987. *Rimska nekropola kod Beške u Sremu*. Novi Sad.

Niezabitowska-Wiśniewska, B. 2015. Ulyw (pow. tomaszowski, woj. lubelskie), stan. 7, obiekt 124, czyli raz jeszcze w kwestii glinianych guzyw typu Bernašivka. *Światowit*, Supplement Series, B: Barbaricum, 11, s. 489-524.

Ruseva-Slokoska, L. 1991. *Roman Jewellery*. Sofia.

Schuster, J. 2013. Bystred — Lübsow — Mušov: Der Gebrauch von Edelmetall in germanischen Fürstengräbern der älteren Römischen Kaiserzeit. In: Hardt, M. Heinrich-Tamáska, O. (eds.). *Macht des Goldes, Gold der Macht*. Weinstadt: Bernhard Albert Greiner, S. 151-170.

Szilagyi, M. 2005. Late Roman Bullae and Amulet Capsules in Pannonia. *Annual of Medieval Studies at Central European University*, 11, p. 9-27.

Vida, T. 2009. Herkunft und Funktion von Privatreliquiaren und Amulettkapseln im frühgeschichtlichen Europa. In: von Freeden, U., Friesinger, H., Wamers, E. (eds.). *Glaube, Kult und Herrschaft Phänomene des Religiösen*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt, S. 261-280.

REFERENCES

Gavritukhin, I. O. *Dumanov*. Lichnyi arkhiv I. O. Gavritukhina.

Hei, O. A. 1987. Pohrebalnyi obriad pozdnykh skyfov na Nyzhnem Dnepre. *Sovetskaia arkheolohyia*, 3, s. 53-67.

Hereta, Y. P. 1989. Novye mohylnyky Cherniakhovskoi kultury v Zapadnoi Podolyy y velbarskaia kultura. *Kultura Wielbarska w młodszym okresie rzymskim*, II, c. 283-313.

Gereta, I., 2013. *Chernelevo-Ruskyi mohylnyk*. Oium, 3. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Hereta, I. 2007. *Mohylnyk cherniakhivskoi kultury v s. Bila na Ternopilshchyni*. Tylishchak, V., Kovalchuk, T. (ed.). Biblioteka zhurnalu «Dzherelo». Seriia: Arkheolohiia, 1. Ternopil: Merkiuri-Ternopil.

Gopkalo, O. V. 2008. *Busy i podveski cherniakhovskoi kultury*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Zubar, V. M. 1982. *Nekropol Khersonesa Tavricheskogo I—IV vv. n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Zubar, V. M. 1987. Etnicheskii sostav naseleniia Khersonesa Tavricheskogo pervykh vekov nashei ery (po materialam nekropolia). In: Aibabin, A. I., Vysotskaia, T. N. (eds.). *Materialy k etnicheskoi istorii Kryma VII v. do n. e. — VII v. n. e.* Kiev: Naukova dumka, s. 78-101.

Zubar, V. M. 2005. *Bogi i geroi antichnogo Khersonesa*. Kiev: Stilos.

Konduktorova, T. S. 1979. *Fizicheskii tip liudei Nizhnego Pridneprovia na rubezhe nashei ery*. Moskva: Nauka.

Kropotkin, V. V. 1978. *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh mogilnika u s. Dumanov Kamenetc-Podolskogo r-na Khmelnitckoi oblasti v 1978 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1978/121.

Magomedov, B. V., Didenko, S. V. 2009. Mogilnik cherniakhovskoi kultury u s. Legedzino. Raboty 2008—2009 gg. In: Krutc, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Menotti, F., Ryzhov, S. N., Tolochko, D. V., Chabaniuk, V. V. *Tripolskoe poseleniegigant Talianki. Issledovaniia 2009 g*. Kiev, s. 56-92.

Makhno, E. V., Sikorskii, M. I., Buzian, G. I. 1979. *Otchet o rabote Pereiaslav-Khmelnitckoi ekspeditcii v 1979 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1979/119.

Stoianova, A. A. 2006. *Busy i podveski naseleniia Kryma III v. do n. e. — IV v. n. e.* Dissertatciia k. i. n. IA NAN Ukrainy.

Strzheletckii, S. F., Vysotskaia, T. N., Ryzhova, L. A., Zhestkova, G. I. 2003—2004. Naselenie okrugi Khersonesa v pervoi polovine I tysiacheletiia novoi ery (po materialam nekropolia «Sovkhoz N 10»). *Stratum plus*, 4, s. 27-277.

Symonovich, E. A. 1969. *Otchet o rabotakh Tiligulo-Dneprovskogo otriada Instituta arkheologii AN SSSR i Instituta antropologii MGU v 1969 g. v Nikolaevke*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1969/67.

Antichitatea... 2009. *Antichitatea târzie in bazinul Prutului. Catalog*. Ioniță, I., Mamalaucă, M., Vornic, V. (eds.). Bărlad: Sfera.

Ashkenazi, D., Taxel, I., Tal, O. 2015. Archeometallurgical characterization of Late Roman- and Byzantine-period Samaritan magical objects and jewelry made of copper alloys. *Materials Characterization*, 102, p. 195-208.

Bolog, A. C., Bounegru, G. 2012. About the bulla type pendants discovered at Apulum. Terra Sebus. *Acta Musei Sabesiensis*, 4, p. 225-236.

Goette, H. R. 1986. Die Bulla. *Bonner Jahrbьcher*, 86, p. 133-164.

Hamat, A. 2010. Despre pandantivul rotund cu casetă din Dacia Romană. Bulla. *Drobeta*, XX, p. 214-230.

Ioniță, I. 2017. Un mormânt cu inventor bogat din necropola de la Miorcani (sec. IV d. hr.). *Acta musei Tutovensis*, XIII, p. 173-184.

Kiilerich, B. 1998. *The obelisk base in Constantinople: court art and imperial ideology*. Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia: series altera in 8, X. Rome: G. Bretschneider.

Kokowski, A. 2000. Zu Geheimnisvollen Tonknöpfen von typ «Bernašivka». *Sborník národního muzea v Praze*, LIV, 1—4, S. 65-70.

Kokowski, A. 2019. *Illerup Edal 15: Kleinfunde zivilen Charakters*. Jutland Archaeological Society Publications, XXV, 15. Højbjerg: Moesgaard Museum.

Lasota-Kuś, A., Stempniak-Kusy, S. 2019. Cemetery in Ostryw, site 21 as the example of multidirectional contacts of the Przeworsk culture — people living in the central part of the San River basin in the Early and Younger Roman Period. *Acta archaeologica Carpathica*, LIV, s. 77-90.

Marijanski-Manojlović, M. 1987. *Rimska nekropola kod Beške u Sremu*. Novi Sad.

Niezabitowska-Wiśniewska, B. 2015. Ulyw (pow. tomaszowski, woj. lubelskie), stan. 7, obiekt 124, czyli raz jeszcze w kwestii glinianych guzyw typu Bernašivka. *Światowit*, Supplement Series, B: Barbaricum, 11, s. 489-524.

Ruseva-Slokoska, L. 1991. *Roman Jewellery*. Sofia.

Schuster, J. 2013. Bystred — Lübsow — Mušov: Der Gebrauch von Edelmetall in germanischen Fürstengräbern der älteren Römischen Kaiserzeit. In: Hardt, M. Heinrich-Tamáska, O. (eds.). *Macht des Goldes, Gold der Macht*. Weinstadt: Bernhard Albert Greiner, S. 151-170.

Szilagyi, M. 2005. Late Roman Bullae and Amulet Capsules in Pannonia. *Annual of Medieval Studies at Central European University*, 11, p. 9-27.

Vida, T. 2009. Herkunft und Funktion von Privatreliquiaren und Amulettkapseln im frühgeschichtlichen Europa. In: von Freeden, U., Friesinger, H., Wamers, E. (eds.). *Glaube, Kult und Herrschaft Phänomene des Religiösen*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt, S. 261-280.

O. V. Gopkalo

CHERNYAKHIV «BULLAS» (METAL AND LEATHER PENDANTS-FOLDING IN THE CHERNYAKHIV—SINTANA-DE-MURES CULTURE'S AREA)

Decorations of the Chernyakhiv—Sintana-de-Mures Culture (ChSM) includes metal and leather pendants which by some morphological features can be considered as derivatives of the roman *bulla*. *Bulla* is a small capsule pendant folded from two identical halves. It's assumed that *bulla* originated with the Etruscans in the VIIth century BC. The bulla was later borrowed by romans, who originally intended it for boys — the children of aristocrats from the ninth day of birth to 14—16 years, until receiving the status of a Roman citizen. Later the golden *bulla* lost the meaning of a social marker and became mainly a property feature. Content of *bulla* were parts of plants, animal bones, pieces of textile, sand etc.

Derivatives of the Roman *bulla* in the ChSM Culture have been found in next burial complexes (Barcea 139, Bila 3, Cherneliv-Rus'kyi 96, Dumaniv 8, Sosnova 245), leather bullas were found once (Legedzine 16). Besides, two pendants-capsules were found on late Scythians Lower Dnieper cemetery Mykolaivka (burial 64, grave 1), which contained ChSM Culture's graves too.

Following observation deserves the attention. The capacity of one pendant from Pannonia is similar by decor to clay knots, which were spread in many cultures, including ChSM Culture. They are interpreted as magic, used for fortune-telling and similar to nasturtium seeds.

Contents of Chernyakhiv Culture's «bullas» are unknown, but combination with another pendants-amulets certainly confirms the magical character of such pendants.

Finally, metal bullae, cylindrical and flat cylindrical pendants-capsules continued their existence in the early Middle Ages and as metal folding icons and leather incenses survived in orthodox church to this day.

Keywords: Chernyakhiv—Sîntana-de-Mureş Culture, pendants, protective amulets, ideology, beliefs, magic.

Одержано 28.01.2021

ГОПКАЛО Оксана Вікторівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

GOPKALO Oksana, Dr. hab., Senior Researcher, Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. ORCID: 0000-0002-3611-2800, e-mail: hopkalo@gmail.com, oksana_hopkalo@iananu.org.ua.

УДК 904.25(477.41)"653" DOI: 10.37445/adiu.2021.01.23

Д. Г. Дяченко

БРАСЛЕТИ З ЗООМОРФНИМИ ЗАКІНЧЕННЯМИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК МОГИЛЬНИКА ОСТРІВ 2017—2020 рр.)

Стаття присвячена браслетам зі зооморфними закінченнями, виявленим на західнобалтському некрополі Острів у 2017—2020 рр. Розглядаються типи прикрас, стиль, історія досліджень.

Ключові слова: *могильник Острів, браслети, зооморфний стиль, геометричний орнамент, балтські племена.*

Протягом останніх чотирьох років Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАН України здійснює планомірні дослідження могильника фіналу епохи вікінгів Острів в Київському Пороссі, що, окрім суто наукового, мають й рятівний характер. Отриманий в результаті розкопок археологічний матеріал, репрезентований, власне, поховальним інвентарем, являє собою надзвичайно яскраву вибірку різноманітних балтських старожитностей, котрі різко контрастують з синхронною давньоруською матеріальною культурою. Попри те, що вивчення могильника продовжується, і з кожним новим етапом джерельна база активно поповнюється, таким чином поглиблюючи розуміння даної пам'ятки, проміжні результати все ж мають право на повноцінне наукове висвітлення.

Особливо цікавою видається отримана колекція бронзових браслетів з зооморфними закінченнями (рис. 1), що вже частково була запропонована науковій спільноті до ознайомлення (Івакін та ін. 2017, с. 90—91; Баранов, Івакін 2020, с. 309; рис. 12: 6, с. 315, рис. 18: 8, 10, 13). Нині вибірка становить 15 екземплярів, різних за конфігурацією одиниць (дев'ять знайдено в жіночих похованнях, два — в чоловічих, один походить з культурного шару розкопу та три — випадкові знахідки). Такі браслети мають дугоподібну форму, кінці оформленні у вигляді стилізованих голів тварин рептилій, поверхня декорована геометричним орнаментом, що підкреслює загальний зооморфний мотив та імітує рептилію в русі.

Як вважає А. Блюєне, ця категорія браслетів з'явилась в ареалі балтських племен (найперше — у куршів) на зламі VII—VIII ст. Це явище було продовженням культурних впливів Середземномор'я пізньоримського часу, однак в інтерпретації північногерманського мистецтва доби Великого переселення народів. Найбільше ж на формування балтської зооморфної пластики вплинули вишукані зразки скандинавського звіриного стилю вендельської епохи (Bliujiene 2001, p. 205—207). Саме через постійні контакти з вихідцями з о-ва Готланд та Центральної Швеції (в VII ст. виникає Гробиня — торгово-реміснича факторія на узбережжі Балтійського моря, в племінному просторі куршів), балти починають активно переймати традиції останніх (Bliujiene 1999, p. 167). Однак, до певного часу, куршські зразки являли собою або прямі імпорти, або ж місцеві наслідування, котрі відрізнялися від північногерманських лише значним спрощенням композицій.

На рубежі IX—X ст. куршським майстрам вдається переосмислити германську стилістику й налагодити виробництво унікальних, принципово нових за формою, зооморфних браслетів, що стали «візитівкою» племені (Bliujiene 2000, p. 127—131). Протягом наступних двох століть «звіриноголові» браслети здобувають популярність і серед інших балтських спільнот (особливо поширилися серед селів, латгалів та дауагвських лівів, значно

© Д. Г. ДЯЧЕНКО, 2020

Рис. 1. Колекція браслетів з зооморфними закінченнями могильника Острів: 1—2, 9 — жіноче поховання 2; 3 — чоловіче поховання 23; 4, 6 — жіноче поховання 72; 5, 8, 12 — випадкові знахідки; 7 — жіноче поховання 1; 10 — чоловіче поховання 41; 11, 14 — жіноче поховання 46; 13 — жіноче поховання 53; 15 — культурний шар

менше — серед прусів, скальвів і земгалів) та навіть у скандинавів, передусім — на о-ві Готланд (Thunmark-Nylén 1998, Taf. 160: 1—5).

Подекуди, «змієголові» браслети становили більшість серед асортименту прикрас рук в регіоні протягом X—XIII ст. Однак, вони настільки різноманітні, як за формою, так і за орнаментом, що майже кожна деталь дещо відрізняється від інших. Загальною основою, за якою їх об'єднують в одну категорію, є наявність зооморфних закінчень, утворених

технікою рельєфного лиття, або ж, у вигляді імітації геометричним орнаментом.

Браслети з зооморфними закінченнями привертали до себе увагу вчених від початку археологічних досліджень на території Південно-Східної Балтики у XIX ст. Однак, зацікавлення ними мало поверхневий характер (Bähr 1850, S. 10; Спицын 1893, с. 42; Bezzenberger 1904, S. 98; Tallgren 1925, S. 94—100; Puzinas 1938, p. 110). Вперше комплексний аналіз зооморфних браслетів здійснив Й. Хоффманн. Весь асортимент браслетів, що приймався до розгляду (основу склали зразки з могильника Рамучяй, правобережжя р. Няріс, околиця сучасного м. Каунас), був розподілений на дві групи (I й II) та 6 типів (A—F, з підтипами). Перша (типи A—C) являла собою литі браслети, кінці яких були оформлені у вигляді твариноподібних голів, з трикутним, овальним чи трапецієподібним поперечним перерізом дуги. За цією ознакою й виділені типи й підтипи. Дані браслети мають деталізовані головки, часто яскраво виражені вушка, очі й інші деталі. II група (типи D—F) представлена стрічковими браслетами, утвореними шляхом розковки литих бронзових прутів, що мають вузький прямокутний або ж сегментований переріз. Кінці таких браслетів зазвичай сплюснуті, а в деяких одиницях середня частина дуги є більш розширеною. Зооморфний вигляд даної групи вкрай схематизований, реалізовується виключно завдяки геометричному орнаменту. Зважаючи на той факт, що браслети обох груп майже не зустрічалися разом в одних поховальних комплексах, Й. Хоффманн стверджував, що друга група є хронологічно пізнішою за першу. Крім того, дослідником було доволі детально проаналізовано декор виробів (Hoffmann 1941, S. 86—93).

Пізніше, в повоєнний час, невелику статтю зооморфним браслетам присвятила Ф. Гуревич. Подібні браслети вона відносила до «люцинського типу», за назвою відповідного могильника (впродовж XIX — початку XX ст. старожитності Південно-Східної Балтики IX—XI ст. в російській та радянській історіографії іменувалися так). Не зупиняючись детально на типології, коротко описавши можливі конфігурації, дослідниця закцентувала увагу на семантичному навантаженні образу змій, драконів та їхньої імітації завдяки геометричному орнаменту, керуючись міфологічними відсилками (Гуревич 1947, с. 68—76).

Короткий опис зооморфних браслетів, знайдених на території племені литовців здійснила Р. Волкайте-Кулікаукєнє. За поперечним перерізом вона поділила вироби на два типи. До першого з них віднесено масивні, з трикутним чи напівовальним перерізом, ледь звуженими до кінця краями, оформленими у вигляді зміїної голови з деталізованими елементами. Другий тип складали легкі тонкі стрічкоподібні браслети, кінці та середні частини яких можуть розширюватися, а зооморфний образ значно схематизований, досягається шляхом геометричного орнаменту. Появу браслетів першого типу дослідниця відносила до початку X ст., другого — до XI—XII ст. (Volkaite-Kulikauskiene 1970, p. 182).

Найважливішим стало дослідження Л. Вайткунскене, що й дотепер не втратило свого значення та актуальності. Браслети зі звіроподібними закінченнями виділялися в самостійну групу, а ті, зооморфна подоба яких утворювалася виключно завдяки орнаменту, віднесено в окремий розряд. До досліджуваної вибірки увійшли браслети з могильників усієї території Литви, що репрезентували різні етноплемінні утворення. Залежно від форми звіроподібних кінцівок, було виділено шість типів: з розширеними трикутними кінцями; зі сплюснутими кінцями; з вузькими припіднятими кінцями; з загостреними кінцями; браслети, в яких однакова ширина дуги та кінців; з вузькими кінцями. Найбільш поширеними були зразки першого та останнього типів. Задля більш точної атрибуції пропонувався повний замір величин браслетів, формування каталогів декору, що в подальшому мало б вирішити питання культурної приналежності того чи іншого виробу, встановлення регіонів походження. Підтипи виділялися в залежності від перерізу дуги браслетів. Таким чином, була створена система, яка дозволяла типологізувати сотні майже не схожих один на одних звіриноголових браслетів (Vaitkunskienė 1978, p. 97—101). Надалі переважна більшість дослідників спиралися на типологію Л. Вайткунскене, так чи інакше пристосовуючи її до реалій кожної окремої пам'ятки.

Орнаментацію стрічкових зооморфних браслетів з ареалу куршів дослідила Б. Васка. Нею було створено каталог, виділено два періоди розвитку форм браслетів — X—XI ст. та XII—XIII ст. — що розподілені на чотири хронологічно послідовні групи з дещо різними мотивами орнаменту та їх композицією. Походження мотивів зооморфних браслетів дослідниця пов'язувала з прямими впливами Готланду, про що свідчать браслети з головами тварин, знайдені у скандинавських могилах Ґробіни. Намагаючись пояснити значення різних мотивів, Б. Васка припускала, що вони можуть представляти як драконів із символікою, подібною до розповсюдженої серед вікінгів, так і версію, що трикутник з колом або трьома колами на закінченнях можуть символізувати небо. Символ хреста, знайдений на браслетах, дослідниця пояснювала як модель космічного порядку світу,

хоча не виключала й вплив християнства (Vaska 1994, p. 114—115).

Вагомий внесок у вивчення особливостей балтського зооморфного стилю та геометричного орнаменту здійснила А. Блюєне. Нею розглянутий ледь не весь масив відповідного матеріалу, зосереджено увагу на техніці орнаментів, семантиці та естетичній вазі старожитностей виконаних в зооморфному стилі (Bliujiene 1999; 2001, p. 205—226; 2019, p. 200—208). Зокрема, цікавими видаються спостереження дослідниці над різноманітними інтерпретаціями семантики балтського зооморфного стилю. На її думку, запозичення балтами «зміїного сюжету» з багатого масиву зооморфних мотивів північногерманських старожитностей (окрім змій / драконів часто зустрічаються різні хижі звірі та птахи) пов'язане з їх міфологічними уявленнями. Так, змія могла символізувати дерево життя, або ж асоціюватися зі змією як божеством життя та оновлення, що поширено серед індоєвропейських народів. Також наголошується на можливому зв'язку сюжету змії / дракона з давньогерманським пантеоном, де дані рептилії виконували функцію символів Донара в германців та Одіна в скандинавів і мали на меті викликати покровительство у битвах цих божеств. У балтів ці міфічні персонажі об'єднувалися в культ Перкунаса. Можливо, право на існування заслуговують усі з запропонованих інтерпретацій, адже прикраси, виконані в звіриному стилі характерні для обох статей, і в кожному окремому випадку символіка усвідомлювалась по-різному (Bliujiene 2001, p. 207—213).

Аналізуючи поховальну обрядовість латгалів, А. Радіньш коротко охарактеризував і цікаву для нас групу браслетів. В ареалі цього племені браслети з зооморфними закінченнями з'являються в XI ст. і особливої популярності досягають в XII—XIII ст. Слугували прикрасою як для чоловіків, так і жінок. Цікаво, що тут браслети для різних статей мали відмінності в орнаментації: чоловічі мали більш багату орнаментацію, жіночі — полегшену конфігурацію. Орнамент латгальських браслетів являв собою, в переважній більшості, ряди дрібних трикутників та ромбів (Радиньш 2001, с. 105—106), що, до речі, характерно також для даугавських лівів та селів. Крім того, А. Радіньш закцентував увагу на взаємозв'язку розташування браслетів на руках похованих з їх різновидами. Так, у латгальських та лівських могильниках характерною рисою є дзеркальне розташування — на кожній із рук прикраси розташовувалися в однаковому порядку, один навпроти одного. До того ж, ідентичних браслетів поза одним поховальним комплексом не виявлено (Радиньш 2001, с. 89—90).

Користуючись типологією Л. Вайткунскене (1978, с. 97—101), колекцію балтських зооморфних браслетів могильника Острів можна віднести до чотирьох типів.

Тип III. Браслети, з вузькими припіднятими кінцями. П'ять екземплярів (рис. 1: 5—7, 10, 12). Менш масивні за тип V, більш легкі, однак подекуди більші за розміром (діаметр — 6,3—9,3 см; маса — 50—70 гр.), мають в основному овальний переріз. Геометричний орнамент вкриває всю поверхню виробу, однак тут представлений виключно рядами перехресних та паралельних ліній; голівка хоч і деталізована виступами носа та вух, проте позбавлена реалістичності. Загалом, так як і попередній тип, композиція передає рух рептилії, вочевидь — змії. Подібні зустрічаються на куршських городищах Апуоле та Восгеляй, могильниках Гінталішке, Паланга, Саргінай, Рагува (Vaitkunskienė 1978, p. 100). Трапляються в латгальському середовищі, зокрема в жіночому похованні з могильника Берзаунесс Карклі (Радиньш 2001, с. 76, рис. 7: 8). Як імпорт, трапляються на пам'ятках племені прусів (Širouchov 2012, p. 258, pav. 50: 2—3).

Тип IV. Браслет з загостреними кінцями. Один екземпляр (рис. 1: 15), найменший (діаметр — 6 см; маса — 17,7 гр.). Має овальний переріз дуги та кінця у вигляді вузького прямокутника (рис. 2: 15). Геометричний орнамент представлений рядами перехресних та паралельних ліній; на площині кінцівки, завдяки колам та паралельним рискам утворено подобу рептилії.

Подібні браслети трапляються вкрай рідко, найближчі аналогії відносяться до старожитностей куршів, на городищі Андуляй, могильниках Гіркаляй, Паланзі, Кяулекляй Гінталішке, Вардруве (Vaitkunskienė 1978, p. 100).

Тип V. Браслети з однаковою шириною дуг та кінців. Представлено чотири екземпляри (рис. 1: 1—4). Хронологічно, це найбільш рання група, репрезентована масивними браслетами (діаметр — 7,3—8,2; маса — 85—112 гр.) з напівкруглим перерізом та значною деталізацією орнаменту. Їхня поверхня прикрашена комбінаціями різноманітних геометричних форм — рядами синхронізованих перехресних відрізків, квадратів; закінчення оформлені у вигляді крупних деталізованих голівок рептилії з великими виряченими очима та розкритою пащею. Вражає нехарактерний для даної категорії старожитностей реалізм, більше притаманний скандинавським за походженням браслетам (рис. 2: 1, 2, 4). Динаміка геометричного сюжету та ускладнена композиція голівки загалом імітують повзучого вужа, або ж дракона (рис. 3: 1—3).

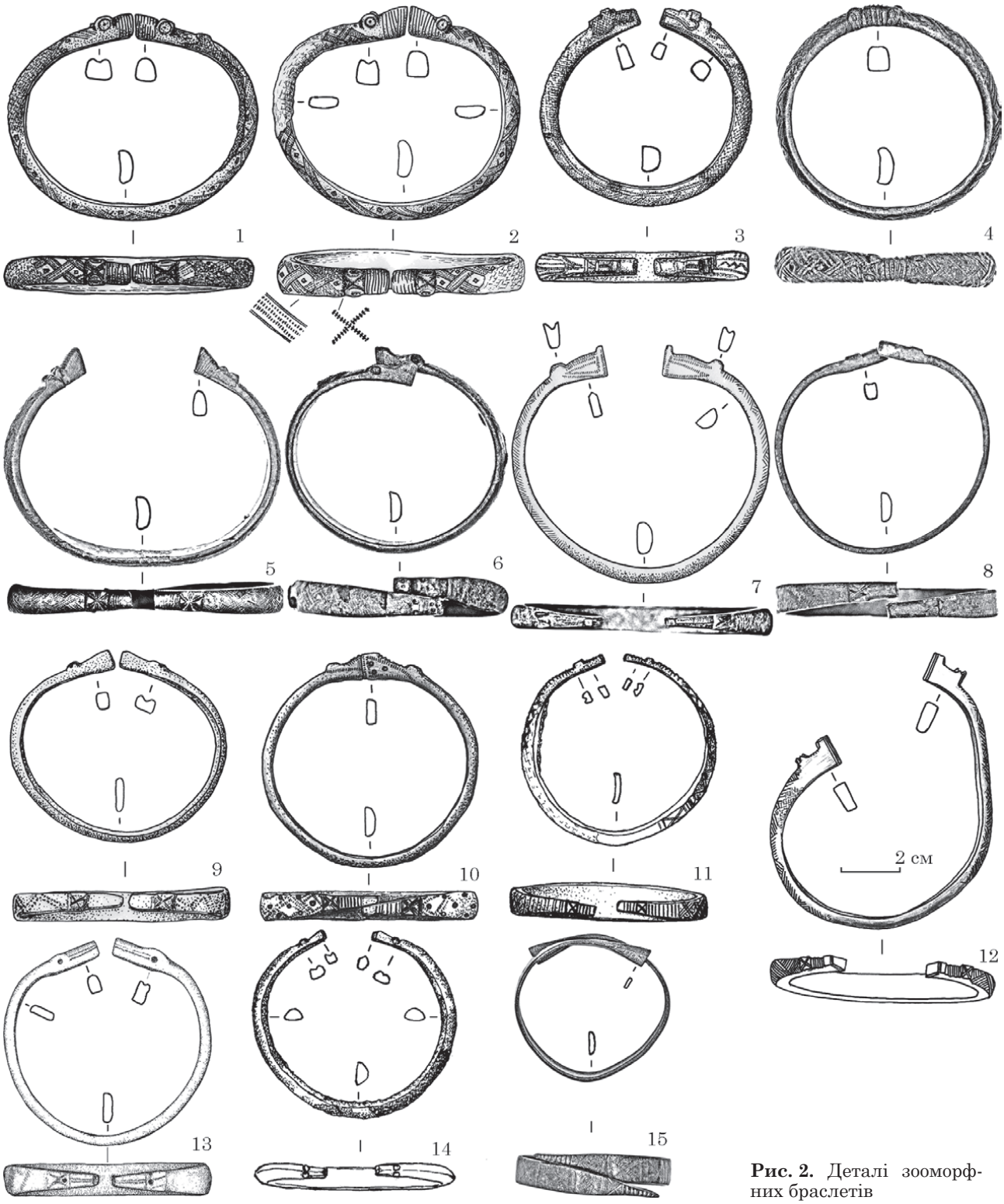

Рис. 2. Деталі зооморфних браслетів

Подібні браслети зустрічаються на багатьох куршських могильниках, зокрема похованні 6 з Генчяй II (Stankus 2002, p. 207, pav. 6: 4, 5), № 38 з Генчяй I, похованні 55 з Прісманчяй I, № 227 з Паланги, № 20 могильника Гіркаляй, поховання з Сірайчяй (Kuršiai 2009, p. 120—121: 470; p. 146—147: 641—642: p. 192: 875; p. 270—272: 1366—1369; p. 207—208: 977), у похованнях 72, 48d і 146 з Лаздінкай (Bliujiene 1999, p. 171, pav. 98: 1, 5; p. 172, pav. 99: 3), похованні 1 з Гінталішке (Vaitkunskienė 1979, p. 65, pav. 25: 2). Також наявні на латгальському Асотському городищі (Шноре 1961, рис. 142: 10, 14) і розташованому неподалік могильнику Даугавас Оглєніекі (Шноре 1961, с. 53, рис. 76: 2). Відомі на Готланді (Thunmark-Nylén 1998, Taf. 160: 1—5).

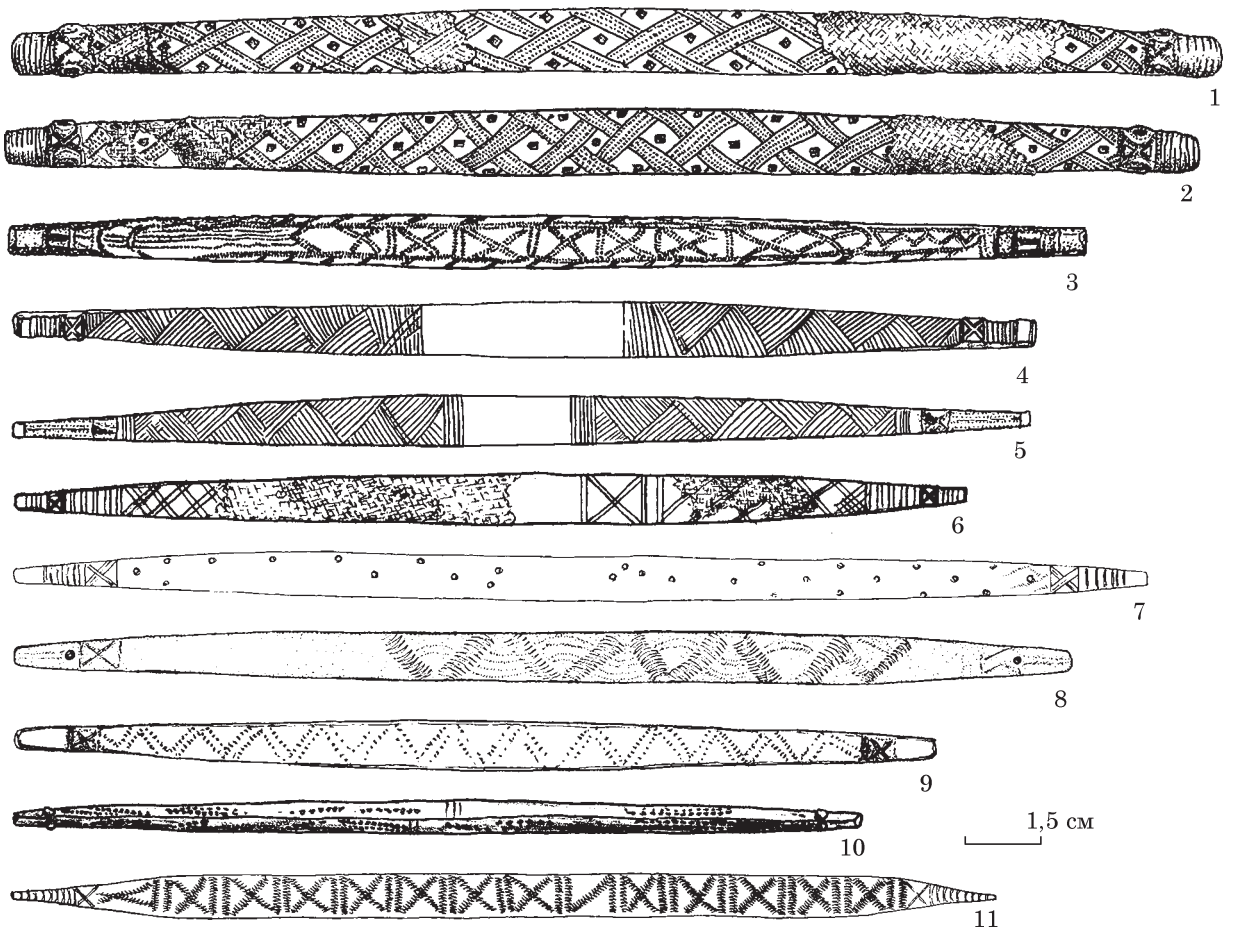

Рис. 3. Геометричний орнамент на поверхні браслетів

Тип VI. Браслети, з вузькими кінцями. П'ять екземплярів (рис. 1: 8, 9, 11, 13, 14). Менші за розмірами, зі спрощеною орнаментацією, переріз овальний або напівовальний (діаметр —6,2—7,4 см;маса —19,7—78,6 гр.). Поверхня також містить геометричний орнамент, однак не такий різноманітний як у попередньої групи: присутні лише хвилясті перехресні лінії, або ж поодинокі кола (рис. 3: 7—10) Зображення рептилії схематизоване, очі ледь виражені, подекуди відкрита паща імітована рядами дрібних точок, що утворюють трикутники (рис. 2: 8, 9, 11, 13, 14).

Традиційно побутували у куршів: знайдені на городищах Андуляй та Ауполе, поселенні Гандінґа, могильниках Гінталішке, Гіркаляй (Vaitkunskienė 1978, p. 100), Лайвяй (Gintautaitė-Butėnienėį, Butėnas 2002, p. 189) та ін. Здобули значного поширення у селів: поховання 1 і 2 могильника Леасдопелю (Sėliai 2007, p. 59—69: 175—178, 202—203, p. 66—67: 210—213), поховання 12 селонського могильника Бетелі (Šnore 1987, lpp. 72, att. 6: 8—13, 22—28). Надзвичайно подібний і за формою, і за орнаментом до браслета 9 є екземпляр з поховання 12 Румульського могильника (Graudonis 1987, lpp. 88, att. 7: 12). Чимало подібних походить з колекції латгальських Люцинського (Русь… 2006, с. 82: 319—323, с. 83: 324) та Нукшинського могильників (Шноре 1957, рис. 38: 3, 9, 12, 14, 17).

До того ж, хоча на могильнику відсутні браслети типу I за Л. Вайткунскене (куршські масивні з розширеною трикутною головою звіра, побутують в X ст.), вони трапляються в різних пунктах Середнього Подніпров'я (Зоценко 1984, с. 32—33, с. 401, табл. VII).

Не зважаючи на велику кількість наведених аналогій, жодна з них, на жаль, не є точною. Усі вони ілюструють більш чи менш подібні екземпляри, котрі різняться за багатьма показниками. Більш того, порівняння матеріалів могильника Острів та пам'яток аналогічного періоду Південно-Східної Балтики наштовхується на ряд проблем. По-перше, відповідні балтські могильники, зазвичай, функціонують впродовж тривалого часу, а тому датування окремих поховальних комплексів визначається в загальних рисах. Натомість, старожитності інгумацій могильника Острів відображають компактний часовий проміжок, що наразі встановлюється першою половиною XI ст. (час появи балтської популяції на р. Рось). По-друге, могильники, що становлять куль-

турну та хронологічну близькість, у цей період репрезентовані в переважній більшості кремаціями. Інвентар після перебування у поховальному кострищі має спотворений вигляд, що унеможливлює прискіпливе вивчення його деталей. По-третє, кількість даної групи браслетів в Балтійському регіоні є настільки великою та різноманітною (при тому, що ідентичні екземпляри трапляються переважно лише в одних поховальних комплексах), що може свідчити про виготовлення звіриноголових браслетів не в якихось центрах, а шляхом масового дрібного виробництва, можливо — окремих одиниць для певної людини/родини.

Зважаючи на вищеперераховане, можна припустити, що певна кількість браслетів із поховань могильника Острів була виготовлена вже безпосередньо в Пороссі, після переселення. До того ж, якщо детально розглянути острівські зразки, то окремі частини різних браслетів мають подібні риси. Насамперед, ідеться про оформлення стилізованих очей звіриноголових закінчень (рис. 2: 6, 7, 10, 13) та подібність геометричних сюжетів, що, загалом, не мають яскравого різноманіття й могли виконуватися одним майстром (рис. 3).

Проте, зважаючи на загальну тенденцію розвитку форм виробів, особливості застосування геометричного орнаменту (переважання комбінацій ліній та кіл на поверхні браслетів з куршського ареалу; домінування геометричних фігур у орнаментиці даугавських лівів, селів і латгалів) та хронологію, колекція зооморфних браслетів могильника Острів тяжіє до старожитностей кінця X — першої половини XI ст. західнобалтського племені куршів.

Подальші планомірні дослідження могильника Острів та городища з відкритим поселенням в ур. Старі Сухоліси дозволять збагатити наявну джерельну базу, що сприятиме поглибленню розуміння різноманітних аспектів матеріальної культури спільноти балтських переселенців.

ЛІТЕРАТУРА

Баранов, В. І., Івакін, В. Г. 2020. Поховальні комплекси зі зброєю могильника Острів (за матеріалами археологічних досліджень 2017—2019 рр.). *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 300-320.

Гуревич, Ф. Д. 1947. Украшения со зверинными головами из Прибалтийских могильников. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях ИИМК*, XV, с. 68-77.

Зоценко, В. Н. 1984. *Историко-экономические связи Киева с Юго-Восточной Прибалтикой в IX — начале XIII вв.* Диссертация к. и. н. ИА АН УССР.

Івакін, В., Івакін, Г., Баранов, В., Бібіков, Д, Переверзєв, С., Милашевський, О. 2019. Дослідження балтського могильника XI—XII ст. на Пороссі. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 89-91.

Радиньш, А. 2001. Погребальный обряд и инвентарь латгальских захоронений 10—13 веков. *Archaeologia Lituana*, 2, с. 65-118.

Русь… 2006. *Русь и Балтика в эпоху викингов. Археологические коллекции Государственного Эрмитажа. Каталог выставки*. Санкт-Петербург.

Спицын, А. А. 1893. *Люцинский могильник. Древности Северо-Западного края*. 1, вып. 2. Материалы по истории России, 14. Санкт-Петербург.

Шноре, Э. Д. 1957. *Нукшинский могильник*. Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР, I. Рига: АН Латвийской ССР.

Шноре, Э. Д. 1961. *Асотское городище*. Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР, II. Рига: АН Латвийской ССР.

Bähr, J. K. 1850. *Die gräber der Liven*. Dresden: Rudolf Kuntze.

Bezzenberger, A. 1904. *Analysen vorgeschichtlicher Bronzen Ostpreussens*. Königsberg.

Bliujienė, A. 1999. *Vikingų epochos Kuršių papuošalų ornamentika*. Vilnius: Diemedis.

Bliujienė, A. 2000. The origin and the main ornamentation features of the curonian animal style. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 20, p. 127-139.

Bliujienė, A. 2001. Baltų zoomorfinis stilius. *Lietuvos Archeologija*, 21, p. 205-226.

Bliujienė, A. 2019. Saviti gyvūnai ir šokantys žmonės baltiškojo geometrinio ornamento aplinkoje. In: Genys, J. (ed.). *Klaipėdos (Memel) kraštas: nuo ištakų iki XVII amžiaus. Paroda ir katalogas, skiriami Lietuvos valstybės šimtmečiui ir Europos Kultūros Paveldo Metam*. Klaipėda: Mažosios Lietuvos istorijos muziejus, p. 200-208.

Graudonis, J. 1987. Ikšķiles Rumuļu Kapulauks. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 15, lpp. 82-93.

Gintautaitė-Butėnienėį, E., Butėnas, E. 2002. Laivių kapinynas. *Lietuvos Archeologija*, 22, p. 9-198.

Hoffmann, J. 1941. *Die spдtheidnische Kultur des Memellandes (10.—12. Jahrh. n. d. Zw.)*. Königsberg.

Kuršiai… 2009. *Kuršiai. Genties kultūra laidosenos duomenimis. Katalogas*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.

Puzinas, J. 1938. Naujausių proistorinių tyrinėjimř duomenys. *Senovė*, 4, p. 175-303.

Sėliai… 2007. *Sėliai. The Selonians: Baltų archeologijos paroda. Katalogas*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.

Širouchov, R. 2012. *Prusu ir kuršiu kontaktai XI—XIII a. pradžioje archeologijos duomenimis*. Daktaro disertacija. Klaipėdos universitetas.

Šnore, E. 1987. Beteļu kapulauks Augšzeme. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 15, lpp. 68-81.

Stankus, J. 2002. Genčř II kapinynas. *Lietuvos Archeologija*, 22, p. 199-242.

Tallgren, A. M. 1925. *Zur Archäologie Eestis II: Von 500 bis etwa 1250 n. chr*. Tartu: C. Mattiesen.

Thunmark-Nylén, L. 1998. *Die Wikingerzeit Gotlands*. 2: Typentafeln. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie Och Antikvitets Akademien.

Vaitkunskienė, L. 1978. Apyrankės gyvuliniais galais. In: Tautavičius, A. (ed.). *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*. IV, knyga. I—XIII a. radiniai, sk. I, Apyrankes. Vilnius: Mokslas, p. 97-101.

Vaitkunskienė, L. 1979. Gintauskes kapinynas. *Lietuvos Arheologija*, 1, p. 44-75.

Vaska, B. 1994. Ornaments uz kuršu aprocçm ar zvçrgalvu galiem. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 17, lpp. 113-120.

Volkaite-Kulikauskiene, R. 1970. *Lietuviai IX Amziais*. Vilnius: Mintis.

REFERENCES

Baranov, V. I., Ivakin, V. H. 2020. Pokhovalni kompleksy zi zbroieiu mohylnyka Ostriv (za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen 2017—2019 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 300-320.

Gurevich, F. D. 1947. Ukrasheniia so zverinnymi golovami iz Pribaltiiskikh mogilnikov. *Kratkie soobshcheniia o dokladakh i polevykh issledovaniiakh IIMK*, XV, s. 68-77.

Zotcenko, V. N. 1984. *Istoriko-ekonomicheskie sviazi Kieva s Iugo-Vostochnoi Pribaltikoi v IX — nachale XIII vv.* Dissertatciia k. i. n. IA AN USSR.

Ivakin, V., Ivakin, H., Baranov, V., Bibikov, D, Perevierziev, S., Mylashevskyi, O. 2019. Doslidzhennia baltskoho mohylnyka XI—XII st. na Porossi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 89-91.

Radinsh, A. 2001. Pogrebalnyi obriad i inventar latgalskikh zakhoronenii 10—13 vekov. *Archaeologia Lituana*, 2, s. 65-118.

Rus… 2006. *Rus i Baltika v epokhu vikingov. Arkheologicheskie kollektcii Gosudarstvennogo Ermitazha. Katalog vystavki*. Sankt-Peterburg.

Spitcyn, A. A. 1893. *Liutcinskii mogilnik*. Drevnosti Severo-Zapadnogo kraia. 1, vyp. 2. Materialy po istorii Rossii, 14. Sankt-Peterburg.

Shnore, E. D. 1957. *Nukshinskii mogilnik*. Materialy i issledovaniia po arkheologii Latviiskoi SSR, I. Riga: AN Latviiskoi SSR.

Shnore, E. D. 1961. *Asotskoe gorodishche*. Materialy i issledovaniia po arkheologii Latviiskoi SSR, II. Riga: AN Latviiskoi SSR.

Bähr, J. K. 1850. *Die gräber der Liven*. Dresden: Rudolf Kuntze.

Bezzenberger, A. 1904. *Analysen vorgeschichtlicher Bronzen Ostpreussens*. Königsberg.

Bliujienė, A. 1999. *Vikingų epochos Kuršių papuošalų ornamentika*. Vilnius: Diemedis.

Bliujienė, A. 2000. The origin and the main ornamentation features of the curonian animal style. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 20, p. 127-139.

Bliujienė, A. 2001. Baltų zoomorfinis stilius. *Lietuvos Archeologija*, 21, p. 205-226.

Bliujienė, A. 2019. Saviti gyvūnai ir šokantys žmonės baltiškojo geometrinio ornamento aplinkoje. In: Genys, J. (ed.). *Klaipėdos (Memel) kraštas: nuo ištakų iki XVII amžiaus. Paroda ir katalogas, skiriami Lietuvos valstybės šimtmečiui ir Europos Kultūros Paveldo Metam*. Klaipėda: Mažosios Lietuvos istorijos muziejus, p. 200-208.

Graudonis, J. 1987. Ikšķiles Rumuļu Kapulauks. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 15, lpp. 82-93.

Gintautaitė-Butėnienėį, E., Butėnas, E. 2002. Laivių kapinynas. *Lietuvos Archeologija*, 22, p. 9-198.

Hoffmann, J. 1941. *Die spȯtheidnische Kultur des Memellandes (10.—12. Jahrh. n. d. Zw.)*. Königsberg.

Kuršiai… 2009. *Kuršiai. Genties kultūra laidosenos duomenimis. Katalogas*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.

Puzinas, J. 1938. Naujausių proistorinių tyrinėjimȳ duomenys. *Senovė*, 4, p. 175-303.

Sėliai… 2007. *Sėliai. The Selonians: Baltų archeologijos paroda. Katalogas*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.

Širouchov, R. 2012. *Prusu ir kuršiu kontaktai XI—XIII a. pradžioje archeologijos duomenimis*. Daktaro disertacija. Klaipėdos universitetas.

Šnore, E. 1987. Beteļu kapulauks Augšzeme. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 15, lpp. 68-81.

Stankus, J. 2002. Genčř II kapinynas. *Lietuvos Archeologija*, 22, p. 199-242.

Tallgren, A. M. 1925. *Zur Archäologie Eestis II: Von 500 bis etwa 1250 n. chr*. Tartu: C. Mattiesen.

Thunmark-Nylén, L. 1998. *Die Wikingerzeit Gotlands*. 2: Typentafeln. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie Och Antikvitets Akademien.

Vaitkunskienė, L. 1978. Apyrankės gyvuliniais galais. In: Tautavičius, A. (ed.). *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*. IV, knyga. I—XIII a. radiniai, sk. I, Apyrankes. Vilnius: Mokslas, p. 97-101.

Vaitkunskienė, L. 1979. Gintauskes kapinynas. *Lietuvos Arheologija*, 1, p. 44-75.

Vaska, B. 1994. Ornaments uz kuršu aprocçm ar zvçrgalvu galiem. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 17, lpp. 113-120.

Volkaite-Kulikauskiene, R. 1970. *Lietuviai IX Amziais*. Vilnius: Mintis.

D. G. Diachenko

BRACELETS WITH ZOOMORPHIC TERMINALS (ACCORDING TO THE EXCAVATIONS OF THE OSTRIV BURIAL GROUND IN 2017—2020)

The bracelets with zoomorphic terminals are analyzed in the paper. They were found in the West Baltic Ostriv burial ground in 2017—2020. The work shows types of jewelry, their style, and history of research.

The assemblage of 15 samples has dissimilar configuration. Furthermore, 10 of them were found in female burials, 2 — male burials, 1 — archaeological level and 2 are accidental finds. These bracelets have arcuate shape, terminals with stylized reptile heads. Their surface is decorated with a geometric ornament that emphasizes the overall zoomorphic motif and mimics the reptile in motion.

According to L. Vaitkunskene's typology, the collection of Baltic zoomorphic bracelets from the Ostriv burial ground can have four types.

Because of this features, such as overall tendency developing shapes of products, specifics of application of geometric ornament (advantage of combination of lines and circles on the surface of bracelets from Curonian area; dominance of geometric figures in ornamentation of Daugava Livonians, Selonians and Latgalians), and their chronology, the collection of Baltic zoomorphic bracelets from the Ostriv burial ground are similar to the West Baltic tribe of Curonians, the antiquities of the end of X — first half of XI century.

The author assumes that some of bracelets from the Ostriv burial ground were made directly in Porossya. He examined the samples of ones in full detail and found out that different pieces of bracelets have similar features. Foremost, they are the design of the stylized eyes of animal-headed terminals and the similarity of geometric plots, which, in general, do not have a bright variety and could be made by a certain master.

Summing up, further systematic research of burial ground Ostriv and the open-air settlement in the tract of Stari Sukholisy allows to growth available sources. It will promote a deeper understanding of various facets of the material culture of the Baltic immigrant community.

Keywords: Ostriv burial ground, bracelets, zoomorphic style, geometric ornament, Baltic tribes.

Одержано 15.12.2020

ДЯЧЕНКО Дмитро Геннадійович, молодший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.
DIACHENKO Dmytro, Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2849-7381, e-mail: dmytro_diachenko@iananu.org.ua.

УДК 904.25(477.41)"653" -058.232.6 DOI: 10.37445/adiu.2021.01.24

І. А. Готун, М. О. Гунь, А. М. Сухонос

НОТАТКИ ПРО ВБРАННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СЕЛЯНСТВА (ІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ 2007—2011 рр. СЕЛИЩА ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ)

Розташоване у південних передмістях Києва поселення давньоруського періоду та монгольсько-литовської доби Ходосівка-Рославське привернуло увагу високорозвиненим багатогалузевим господарством і значним рівнем добробуту мешканців з першого сезону розкопок. Післяпольове опрацювання результатів перших п'яти років досліджень пункту дозволило характеризувати різні сторони матеріальної і простежені за матеріальними залишками елементи духовної культури його населення, чому присвячено низку публікацій. Предметом чергової з них постали виявлені за названий період артефакти, що вказують на особливості вбрання та прикрас давніх мешканців цього осередку. Незначне, на перший погляд, число відповідних знахідок, тим не менше, дозволило відзначити доволі оригінальні риси цієї пам'ятки та вкотре наголосити на невичерпаних інформаційних можливостях неукріплених поселень середньовічної доби.

Ключові слова: *середньовіччя, неукріплені поселення, передмістя Києва, вбрання, поясна гарнітура, застібки сумок, прикраси, Ходосівка-Рославське.*

Високий рівень розвитку селищних структур середньовічного періоду разом із доведеним паритетом у відносинах між містами та їхнім сільським оточенням були констатовані ще в ході здійсненого переважно протягом останньої чверті XX ст. масштабного дослідження неукріплених пунктів на півдні Русі, координованого очолюваним О. П. Моцею відділом давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, що сформульовано у низці праць із сільської тематики (Моця 1995; 1996; 2003, с. 209; Шекун, Веремейчик 1999, с. 66 та ін.). Водночас, розгорнуті на означеній категорії пам'яток новітні розкопки привели не до статистичного зростання уже відомих фактів і збільшення числа артефактів: результатом практично кожного сезону поставала фіксація чогось неординарного, доволі часто — навіть неочікуваного, внаслідок чого було акцентовано на актуальності подальших розробок проблематики південноруського села (Готун, Казимір 2020, с. 61 та ін.). Одним із основних пунктів, на матеріалах вивчення якого базується таке спостереження, виступає розташоване у південних передмістях столиці поселення Ходосівка-Рославське.

Пам'ятку відкрила Північна експедиція Інституту у 2007 р. (Готун, Казимір 2009), відразу ж розпочавши її розкопки (Готун, Сухонос, Казимір 2009а), які (з перервою на сезон 2020 р., коли співробітники через карантинні обмеження не змогли потрапити на територію закритого коттеджного містечка, що оточує пункт) тривають донині. З першого ж сезону розташоване на незначних розмірів підвищенні серед обширної заплави Дніпра поселення привернуло увагу високим рівнем матеріальної культури (Готун 2008), що з розгортанням робіт доводилось констатувати і в подальшому (Готун 2014; 2017б; Готун, Казимір 2019 та ін.). Результати окремих сезонів розкопок селища та розвідкових робіт у його окрузі висвітлені у присвячених польовим дослідженням щорічниках, а підведення підсумків опрацювання матеріалів за перші п'ять років, впродовж яких було розкрито 1041 м² площі, дозволило характеризувати певні категорії матеріальної культури жителів осередку (Готун, Гунь 2014; Готун, Сухонос 2015; Гунь 2013; Гунь, Оногда, Чміль 2016 та ін.) і виявлені під час його вивчення окремі об'єкти (Готун, 2015;

© І. А. ГОТУН, М. О. ГУНЬ, А. М. СУХОНОС, 2021

Готун, Сухонос, Казимір 2010a; Готун та ін. 2018b) та знахідки (Готун, 2017a; Готун та ін. 2018a; Готун, Казимір, Сухонос 2019). Не до кінця розкритим донедавна залишався один із суттєвих аспектів побуту мешканців, а саме специфіка вбрання давньої людності, втім недавня публікація скляних прикрас із цього пункту (Готун, Гунь 2020) разом із запропонованою роботою [1] виступають спробою заповнення вказаної прогалини.

Перегляд фахової літератури дозволяє стверджувати, що повсякденне життя народу доволі часто залишається за рамками наявних наукових розвідок, навіть присвячених тим чи іншим особливостям останнього. У характеристиках певних рис матеріальної культури постають абстрактні предмети досліджень, натомість втрачається наповнена пристрастями й відчуттями повсякденність жителів певного осередку або регіону, хоча саме побут, як відзначалось, виступає середовищем, у якому лежать зародки і зачатки всіх так званих великих подій, розвитку та всіляких явищ суспільного і політичного життя (Забелин 1990, с. 36), для проникнення у таємницю суспільства середньовічної доби, на думку фахівців, лише соціально-економічної характеристики замало (Гуревич 1970, с. 24), а саме костюм був тією частиною побутової культури зі складною знаковою системою, яка дозволяла поділяти людей за статтю і віком, ідентифікувати їхню соціальну, етнічну, територіальну, релігійну належність та втілювалась у прислів'ї, що зустрічають по одежі (Орфинская 2012, с. 68).

У той час, як звичаї, традиції, смаки, уподобання давнього населення доводиться не фіксувати під час польових досліджень, а скоріше реконструювати за опосередкованими даними, то така складова побутової культури, як костюм залишила по собі доволі виразні матеріальні свідчення. Важливість цієї категорії археологічного матеріалу влучно передає визначення *«ні начиння, ні господарські інструменти, ні зброя не дають нам можливості так виразно уявити зовнішній вигляд людини, як це дозволяють зробити одяг, прикраси, головний убір і взуття»* (Степанова 2014, с. 3). Відзначений у літературі етап, коли для характеристики одягу дослідники змушені були звертатись до фресок, мініатюр, пам'яток писемності тощо (Арциховский 1945; 1948; 1969; Левашова 1966; Сабурова 1978; Жилина 2017) вже поступово переходить до історіографічних надбань і накопичений впродовж тривалого періоду археологічний матеріал дає достатньо даних для характеристики цього аспекту життя середньовічного населення, у тому числі й сільського (Рабинович 1986; Брайчевська 1992; 2001; Сабурова 1997).

І хоч виготовлену із органічної сировини складову вказаної сфери в умовах сухого культурного шару півдня Русі виявити проблематично, тим не менше, при розкопках іноді вдається простежити фрагменти певних речей, вироблених із рослинних волокон, вовни, шкіри, хутра та ін. Повністю костюм доводиться уявляти значною мірою за аналогіями в публікаціях з означеного питання, та частина даних для його реконструкції отримана і безпосередньо на пам'ятці з урахуванням тих чи інших інструментів і пристосувань для виготовлення одягу та взуття і його елементів, виконаних із металу та інших більш довговічних матеріалів.

Зокрема, виробництво на поселенні спочатку ниток, а згодом — і полотна засвідчене знахідками пірофілітових і виготовленого зі стінки амфори пряселець, а також свинцевих виробів зазвичай урізано-конічної чи близької до неї форми (Готун та ін. 2013a, с. 90—92, рис. 3: 7, 8; 4: 1—11, 13—19). Останні датовані слов'яно-руською добою і ототожнювались з важками, прясельцями, пломбами, ґудзиками, ворварками, гирками тощо (Болсуновский 1898, табл. 11: 25; Путешествие 1971, с. 116; Седова 1981, с. 156—158; Козловський 1992, с. 65, рис. 33: 14—19; Кузнецов, Ситий 1992, с. 38, 39, рис. 6: 9; Боровський, Калюк 1993, с. 15, 16, рис. 8: 6; Зоценко, Брайчевська 1993, с. 75—77; Гоняный, Кац, Наумов 2003, с. 239, 240, рис. 6: 8, 9; Прищепа 2011, с. 157, рис. 155; Казимір та ін. 2013, с. 201, рис. 1: 8, 9; 2018, с. 90, рис. 2: 3; Носов, Плохов, Хвощинская 2017, ил. 14: 6—12; Щербаков 2017, с. 119, рис. 5: 6; Андреев 2018, с. 216, 218, 223, 224, рис. 7: 2, 13: 1—7; Пронин 2018, с. 317, рис. 4: 9; Иванова, Хохлов 2019, с. 118, 119, рис. 21: № 1226, цв. вкл., рис. 20: № 1173; Макаров и др. 2019, с. 23, 25, рис. 9: 13 та ін.). Та, як уже доводилось зауважувати, виявлення при розкопках Новгорода представницької серії вказаних виробів з волокнами коноплі або кропиви у каналах, іноді зафіксованих дерев'яними стрижнями, зумовила ототожнення їх з важками вертикального ткацького верстата чи для ручного ткацтва. На поверхні знахідок простежені сліди від ударів одна об одну, а орнаментування предметів могло маркувати, наприклад, знаряддя, призначені для ниток іншого кольору (Олейников 2014). Дослідники відносять їх до речей стандартних типів, що побутували в XI—XIV ст. (Макаров, Федорина, Шполянский 2014, с. 123), та й у процесі подальших розкопок як на описаному пункті, так і на досліджуваному експедицією у той же період давньоруському посе-

1. Маючи нагоду, автори висловлюють щиру вдячність волонтеру експедиції Віктору Качуренку за надану при роботі над публікацією технічну допомогу.

ленні Софіївська Борщагівка, такі знаряддя доводилось знаходити неодноразово.

Опосередкованим джерелом щодо розвитку ткацтва слугують фрагменти кераміки з відбитками тканин. Випадки фіксації таких знахідок непоодинокі, але дані, що свідчили б про місцеве виготовлення виявленого на поселенні посуду відсутні, тому цей матеріал цінний для характеристики регіону загалом, а не розкопаного пункту. З іншого боку, зрозуміло, що впродовж однієї епохи і на одній площі населення послуговувалось загалом однаковими тканинами і ці матеріали цілком прийнятні для характеристики дослідженого осередку. Те ж саме стосується ще однієї обставини: сліди на кераміці, зазвичай, залишав гончар або хтось із його близького оточення. Але в умовах натурального господарства полотно гончарської родини навряд чи могло суттєво відрізнятись від полотна сімей сусідніх землероба або коваля. Відповідно, знахідки цілком можна залучати при розгляді певних загальних рис пам'ятки.

На ймовірність місцевого виготовлення хай не найскладніших шкіряних виробів побічно вказує видова складова зібраної остеологічної колекції, до якої, за визначенням О. П. Журавльова, увійшли свійські бик, вівця, коза, кінь та свиня; це ж саме засвідчують уламки коси, яка, за усталеною думкою, слугує показником стійлового утримання худоби. Простежене О. П. Журавльовим і О. Г. Сенюком за археозоологічними даними полювання на ссавців, а саме зайця, лисицю, ведмедя, бобра, кабана, видру, оленя, тура, лося, козулю, вовка, куницю, борсука забезпечувало і хутром, причому хижаків, зазвичай, вистежували саме заради останнього і їхні туші свіжували, як правило, неподалік місця добування без транспортування туш до обійстя, відтак, виявлені при розкопках селища кісткові рештки відображають лише частину мисливських трофеїв мешканців досліджуваного осередку. Додатковим аргументом розвитку галузі слугують наконечники стріл, які, як вважають фахівці, могли використовувати і на полюванні, і під час військових сутичок. Та й сулиці, наконечники яких на селищі непоодинокі, частина дослідників відносить до мисливських знарядь. Крім того, вовну та певний відсоток хутра мешканці отримували за рахунок свійських тварин (Готун та ін. 2013а, с. 87, 88, рис. 1: 1—3; Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 186, 187, 196, рис. 1: 5).

Про неодмінну в умовах натурального господарства вичинку шкур і хутра свідчить не лише видовий склад тварин, а й ототожнений з чинбарським чи лимарським знаряддям — скреблом або скобелем інструмент із щелепи молодої свині (Готун та ін. 2013а, с. 88, 92, рис. 1: 13). Як уже відзначалось,

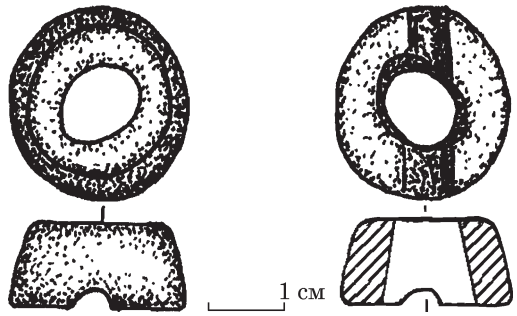

Рис. 1. Ґудзик із половини шиферного прясельця з поселення Ходосівка-Рославське

призначені для міздрування, лоювання і вигладжування шкур схожі вироби походили з шарів XVII—XVIII ст. у Львові, де було виділено можливий осередок обробки вказаної сировини (Мацкевий, Войнаровський 2007, с. 362).

З виготовленням шкіряних і хутряних виробів пов'язані виявлені на пам'ятці шила і швайки. Знайдено на пункті й кілька проколок, та вони справляють враження зроблених кустарно і, найімовірніше, — ситуативно. Спостереження за рисами матеріальної культури слов'яно-руського населення регіону дозволяє констатувати використання знарядь із рогу й кістки на ранніх етапах і металевих — у пізніші часи: тенденція зменшення побутування кістяних предметів вказаного призначення простежена дослідниками для періоду після рубежу XI—XII ст. (Смирнова 2000, с. 239). Відповідно, асортимент вказаних інструментів осередку цілком відповідає його хронології. Пошиття та ремонт одягу маркують голки, переважно залізні, крім одного виробу із кольорового металу (Готун та ін. 2013а, с. 88, 92, рис. 1: 5—7, 5: 13; Готун Казимір 2019, с. 149).

Маркером певної специфіки верхнього одягу населення пункту слугує шиферний, виготовлений, ймовірно, із розколотого по ребру біконічного прясельця ґудзик (Готун та ін. 2013а, с. 91, рис. 4: 1). На його кріплення доволі грубими нитками до товстої тканини або шкіри чи хутра вказують несиметрична потертість отвору та глибока борідка через середину виробу (рис. 1).

Суттєвим доповненням характеристики убору середньовічних жителів селища в урочищі Рославське у Ходосівці виступають виготовлені із чорного і кольорового металів елементи поясного набору та сумок чи іншого подібного спорядження. Частина предметів, ймовірно, може бути пов'язана з кінською збруєю, адже виокремити спосіб використання виявлених у шарі схожих речей поки що проблематично, а загальна типологія для них не розроблена, хоч у літературі й доводилось зустрічати міркування, що прикраси вуздечок, як правило, більш профільовані,

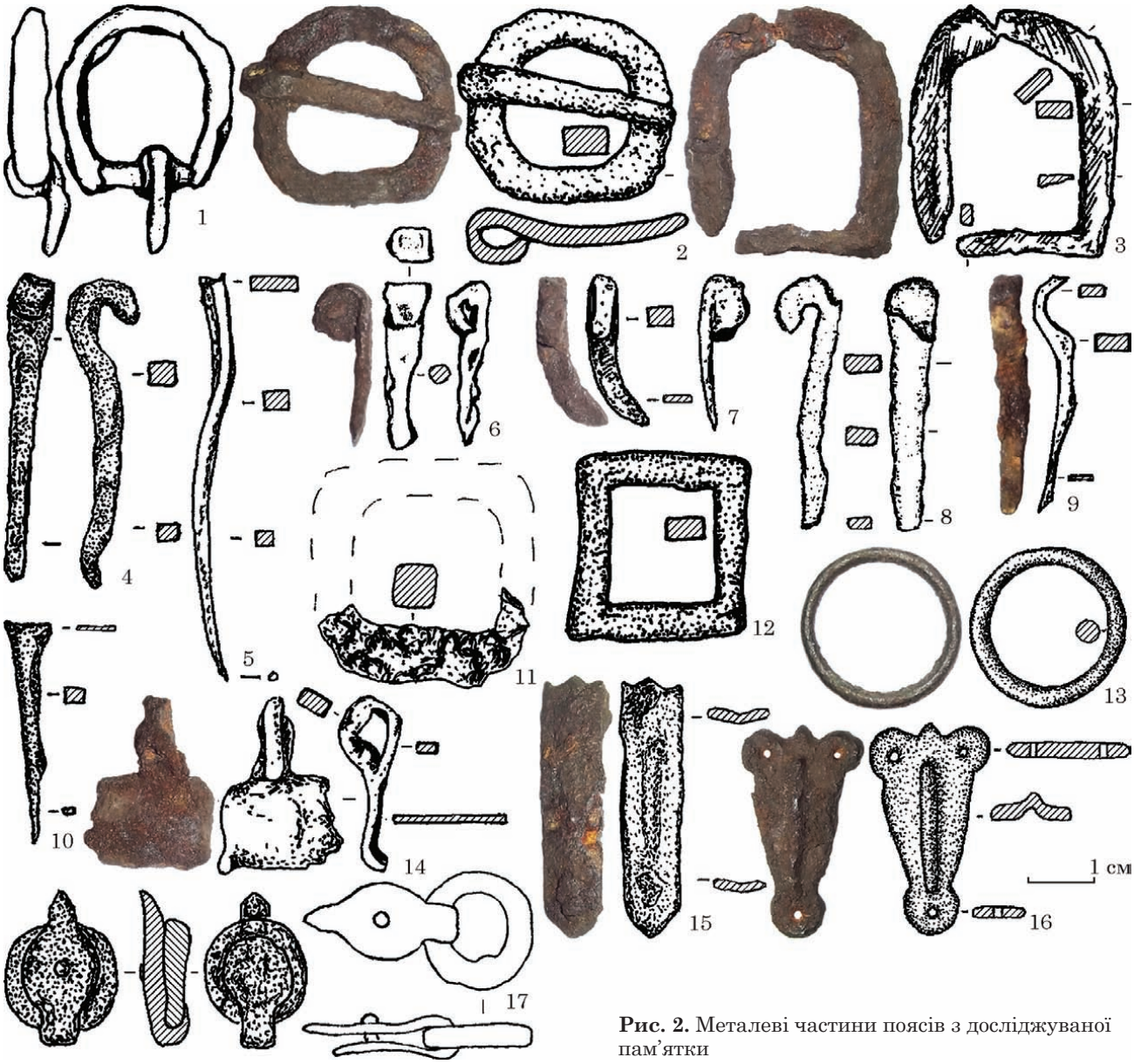

Рис. 2. Металеві частини поясів з досліджуваної пам'ятки

тоді як поясним оздобам частіше властива пласка форма. Серед згаданих виробів переважають залізні пряжки з округлою чи аркової форми рамкою і язички від них, яких на поселенні зібрано 11 (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 190, 199, рис. 5: 1—5 та ін.). Розміри цих знахідок коливаються від 25 до 50 мм. Доповнює колекцію бронзова пряжка без язичка з підпрямокутною рамкою (рис. 2: 1—12).

У той час, як не всі пряжки слугують індикаторами суспільної значущості їхніх власників (у літературі супровідний інвентар поховання рядової особи характеризувався як просте кінців'я, ліроподібна пряжка та два кільця в районі тазу), досконаліші елементи оздоблення віднесені дослідниками до престижних речей, адже прикрашений ними пояс — найяскравіший елемент середньовічного чоловічого убору — багато в чому відігравав роль не утилітарного, а статусного предмета, визначеного як певне військове свідоцтво — своєрідний «паспорт служилої особи», співставиме з погонами в сучасних збройних силах (Мурашова 1997, с. 79; Зайцева 2005, с. 125; Толочко, Моця 2009, с. 174 та ін.). При цьому значення багатого пояса не обмежувалось середовищем виключно професійних воїнів: із 36 небіжчиків Гньоздовського могильника з поясними наборами у складі поховального інвентарю у 16 випадках зброя похованого не супроводжувала (Мурашева 2000, с. 5). Крім того, за спостереженнями спеціалістів, ремінна і сумочна гарнітура для, наприклад, міст Північно-Західної Русі та суміжних земель становила другу за чисельністю групу серед прикрас і побутових предметів із кольорових металів, виготовлених у східній традиції (Козлова 2006, с. 13), а це, в свою чергу, вказує на її

роль, як джерела з історії населення середньовічної доби.

Із числа виявлених під час розкопок поселення Ходосівка-Рославське артефактів до поясного набору належить бронзове (?) кільце-розподілювач діаметром 23 мм, завтовшки 3 мм (рис. 2: 13). Аналогічні кільця використовували і разом з металевими тримачами, і як самостійну деталь, що поєднувала шкіряні частини поясів. Вироби відомі не лише на території Русі, а й серед синхронних старожитностей прибалтійських земель, де ремінна гарнітура завдяки численним поховальним комплексам вивчена більш детально (Логунова 2008, с. 71).

Попри незначні розміри, не виключено, що з ременем або з портупеєю пов'язаний залізний розподілювач (рис. 2: 17), репрезентований кільцем діаметром 17 мм, охопленим зігнутою і скріпленою заклепкою пластиною з ромбічною (13 × 16 мм) лицевою частиною (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 199, рис. 5: 15). Зазвичай вироби вказаного призначення налічували щонайменше дві пластини для з'єднання елементів ременя, але досить низький стан збереженості знахідки дозволяє у цьому випадку не виключати на етапі використання спорядження існування більшої їх кількості. У подальшому подібні предмети на пам'ятці також траплялись, до того ж — у значно кращому стані. Варто зауважити, що доволі схожа річ із селища Куліковка 4 у пониззі Непрядви на Куликовому полі віднесена дослідниками до розподілювачів ременів кінського оголів'я (Гоняный, Кац, Наумов 2003, с. 241, 242, рис. 7: 11). Стосовно селища Ходосівка-Рославське, така інтерпретація вдало корелюється зі знайденими на пам'ятці вудилами та роговою застібкою кінських пут (Готун, Сухонос 2015, с. 181, 183, рис. 3: 4—9; Готун та ін. 2015, с. 84, рис. 1: 4; 2019, с. 88, рис.: 8; 2020, с. 85, 86, рис. 3: 2, 3 та ін.), але з урахуванням спостереження спеціалістів, що *«численні ремінні накладки, які трапляються при розкопках давньоруських пам'яток, належали не лише до пояса, вони могли слугувати прикрасою кінської збруї, шкіряних сумок і гаманців. Спроби розділити ремінну гарнітуру за функціональною належністю наражаються на низку труднощів, викликаних тим, що металеві накладки на різні категорії предметів морфологічно близькі»* (Мурашева 2000, с. 70), згадану знахідку можна розглянути і серед цієї категорії археологічного матеріалу.

Фрагментована залізна накладка підквадратної форми (рис. 2: 14) завдовжки 17 мм з вушком біля одного із завершень (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 199, рис. 5: 14) може бути частиною парної застібки-щитка з вертикальним гачком, яку кріпили до ременя та могли обладнувати додатковими напаяними смужками для вільної фіксації. Схожі пряжки входили до складу поширеного у Карпато-Балканському регіоні з XIV до XX ст. жіночого костюму. Їхні найбільш ранні екземпляри походять із Болгарії і Румунії, розповсюдження крім зазначених територій охоплює Молдову, Сербію, Албанію, Чорногорію, Македонію, трапляються речі також у північнопричорноморському регіоні, хоча питання хронології та класифікації таких предметів ще потребують подальших розробок (Мурашева 2000, с. 50, рис. 71: 1А—В; Абызова, Рябцева 2007; Біляєва, Фіалко 2012, с. 256; Дружинина 2014, с. 84—88).

Остаточно неідентифікованою лишається підтрикутних обрисів (17 × 30 мм) залізна накладка (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 190, 199, рис. 5: 7) з випуклим ребром вздовж осі (рис. 2: 16). Дослідники підкреслювали, що накладки, наприклад, ремінні та збруйні, розрізнити досить важко, до того ж, виникає зумовлена високою швидкістю поширення і сприйняття традиції виготовлення таких речей складність атрибуції кожного екземпляра (Козлова 2004, с. 188). Аналогій знахідці з Ходосівки-Рославського у межах Середнього Подніпров'я у доступній літературі знайти не вдалось, натомість предмети дещо схожих обрисів, названі подібними до пташиних голів (з оком по центру і дзьобами у різні боки, хоча саме дзьоби у прикрасі з Ходосівки, причому — одиничній, а не у складі розетки, не виражені), у значній кількості походять із культурних нашарувань золотоординської доби у Новгороді. З огляду на часті випадки фіксації схожих речей при дослідженні крупних міських центрів Поволжя, фахівці дотримуються точки зору про довізний характер таких прикрас, хоча не відкидають імовірності організації у подальшому їхнього виробництва на території Русі (Козлова 2004, с. 194, 195, рис. 4: 5—9, 12).

Лише однією знахідкою на поселенні представлене залізне кінців'я ременя (Готун, та ін. 2012, с. 248, рис.: 3; Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 190, 199, рис. 5: 6) видовжено-підпрямокутне, зі звуженим одним краєм та хвилястим іншим. Предмет пласкоопуклий, неорнаментований (рис. 2: 15). У типології В. В. Мурашової речі такої форми зараховані до класу I (Мурашева 2000, с. 57), датованого IX—X ст. З огляду на базування розробок дослідниці на курганних похованнях Північної Русі, не варто датувати знахідку із селища Ходосівка-Рославське вказаним часом. Враховуючи простоту і функціональність речі та виходячи із загальної хронології пункту, період використання цього виробу доводиться визначати у межах XII—XIV ст.

Обмеженість археологічних даних про специфіку поясного набору середньовічного

селянства загалом та незначна кількість відповідних знахідок з поселення за перші п'ять років розкопок зокрема на цьому етапі досліджень засвідчують, що мешканці осередку за доби Київської Русі та у монгольсько-литовський період користувались поясами, які за загальноприйнятими класифікаційними розробками відносяться до двох основних типів. До першого, так званого «побутового», належать вироби із використанням розподілючів і кілець у невизначеній кількості, до другого — утилітарного — включено пояси із пряжками та кінців'ями ременів (Мурашева 2000, с. 70). Наявність на селищі поясів третього типу — набірних — за перші п'ять років вивчення пункту не простежена.

Крім відображення статусу власника за середньовіччя пояс, за спостереженнями дослідників, слугував своєрідною кишенею (власне кишені з'явились у XVI—XVII ст.) — до нього підвішували різні дрібні речі: ніж, оселок, кресало і т. д. (Мурашева 2000, с. 77; Логунова 2008, с. 68). Бруски з отворами для кріплення зафіксовані на селищі Ходосівка-Рославське неодноразово (Готун та ін. 2013а, с. 95, 96, рис. 8: 1—5). Такі речі традиційно пов'язують зі спорядженням воїна чи представника військово-торгівельного стану, хоча в літературі зустрічались міркування і стосовно ритуального призначення названих виробів, використання знарядь як амулетів (Янссон 1999, с. 35; Пивоваров 2006, с. 234; Бычкова и др. 2008; Дорофеева, Стеблин-Каменская 2013, с. 170; Янин и др. 2015, с. 61, 62, рис. 9: 6; Бычкова, Ениосова, Нилус 2018, с. 69, 70, 71, 73, рис. 1: 1а, 2а, 3: 2а, 9: 1; Мусин, Тарабардина 2019, с. 774, 775, рис. 4: Ж10). Деякі, а саме виготовлені із різнокольорового сланцю, були віднесені до призначених для гостріння ножів та зброї престижних речей (Зайцева, Макаров 2008, с. 255, рис. 213), хоча частина «смугастих» брусків із Гньоздова через специфіку використаної для їхнього виготовлення породи виявились непридатною для гостріння (Бычкова и др. 2008, с. 213) і до остаточного з'ясування призначення була ототожнена з привісками (Комар, Хамайко 2014, с. 194). Загалом бруски з отворами відомі з передскіфської доби й загалом ідентифікуються з речами кочовиків, найближча знахідка ранньоскіфського часу виявлена в ході розкопок Хотівського городища (Кравченко 2017, с. 54—56, рис. 59: 3). Схоже, ними (крім непристосованих для утилітарного використання ототожнених з підвісками) послуговувались особи, особливості занять яких незалежно від соціального стану були пов'язані з переміщеннями на певну відстань, і мешканці села не становили винятку. Про це свідчить фіксація названих предметів на низці неукріплених осередків, зокрема на Канівському поселенні, Лісковому, Озаричах тощо, акцентувати на чому вже доводилось (Готун 2017, с. 75). Знахідки також траплялись на таких пунктах як Селище поруч с. Анисів у Чернігівському Задесенні, Которський погост у Новгородській землі, Лукомль неподалік однойменного городища (Кузнєцов, Ситий 1992, с. 39, рис. 7: 6; Штыхаў 2000, с. 208, мал. 46: 21; Михайлова 2019, с. 302, рис. 4: 15) та ін. Неодноразово при дослідженнях селища Ходосівка-Рославське були зафіксовані й кресала. Щодо ножів, яких за п'ять років розкопок зібрано значну кількість — зрозуміло, що далеко не всі з них супроводжували власника на поясі, значна частина перебувала у місцях використання, а саме у житлах чи у майстернях певного профілю.

Остаточної атрибуції ще потребує оздоблена рослинним декором фігурна пластина (рис. 3: 4) розмірами 31 × 52 мм, зламана у нижній частині та оснащена виступом округло-восьмигранної форми з отвором діаметром 23 мм по центру у верхній (Готун, Сухонос, Казимір 2010b, с. 93, рис. 2; Готун та ін. 2013а, с. 92, 98, рис. 5: 3). Пошук аналогій уламку завершився дещо несподівано: з одного боку він, причому не лише у зовнішніх обрисах, а й у метричних характеристиках, схожий на частину лицьової пластини застібки шкіряної поясної сумки (рис. 3: 1—3, 5), з іншого — на завершення щитка однієї із різновидностей християнських кадильниць (рис. 3: 6—8).

Походження середньовічних шкіряних сумок з металевими застібками, виявлених, зокрема, при розкопках Новгорода у шарах XIV ст. (Колчин, Янин, Ямщиков 1985, с. 148, 149), дослідники пов'язують із золотоординськими територіями, вважаючи названі вироби поширеним елементом поясного набору кочовиків (Козлова 2004, с. 199), відносно чого показовий курган золотоординської доби в с. Усть-Курдюм у Саратовській обл. із сумкою на поясі похованої особи (Афоньков 2012, с. 160, 161). Водночас, біля 1000 гаманців зі шкіри та їхніх деталей відомо на низці литовських некрополів (Urbanavičienė 1995, p. 184, 185, pav. 36; Svetikas 2003, p. 241—263), де частина могил належала адептам лівонського ордену. Серед них були також терціарії — миряни Третього ордену, які мали право одягати орденське вбрання, але з певними відмінностями, що вказували на специфіку їхньої віри і соціальний статус (Баранов 2011). За даними європейських документів XV ст., атрибутом терціарія виступав шкіряний гаманець, а зростання ордену збігається у часі з прийняттям і поширенням у Литві католицизму (Svetikas 2003, p. 263). Наявність на селищі Ходосівка-Рославське серії пов'язаних із регіоном Балтії речей, про що йтиметься нижче, здавалось би, дає під-

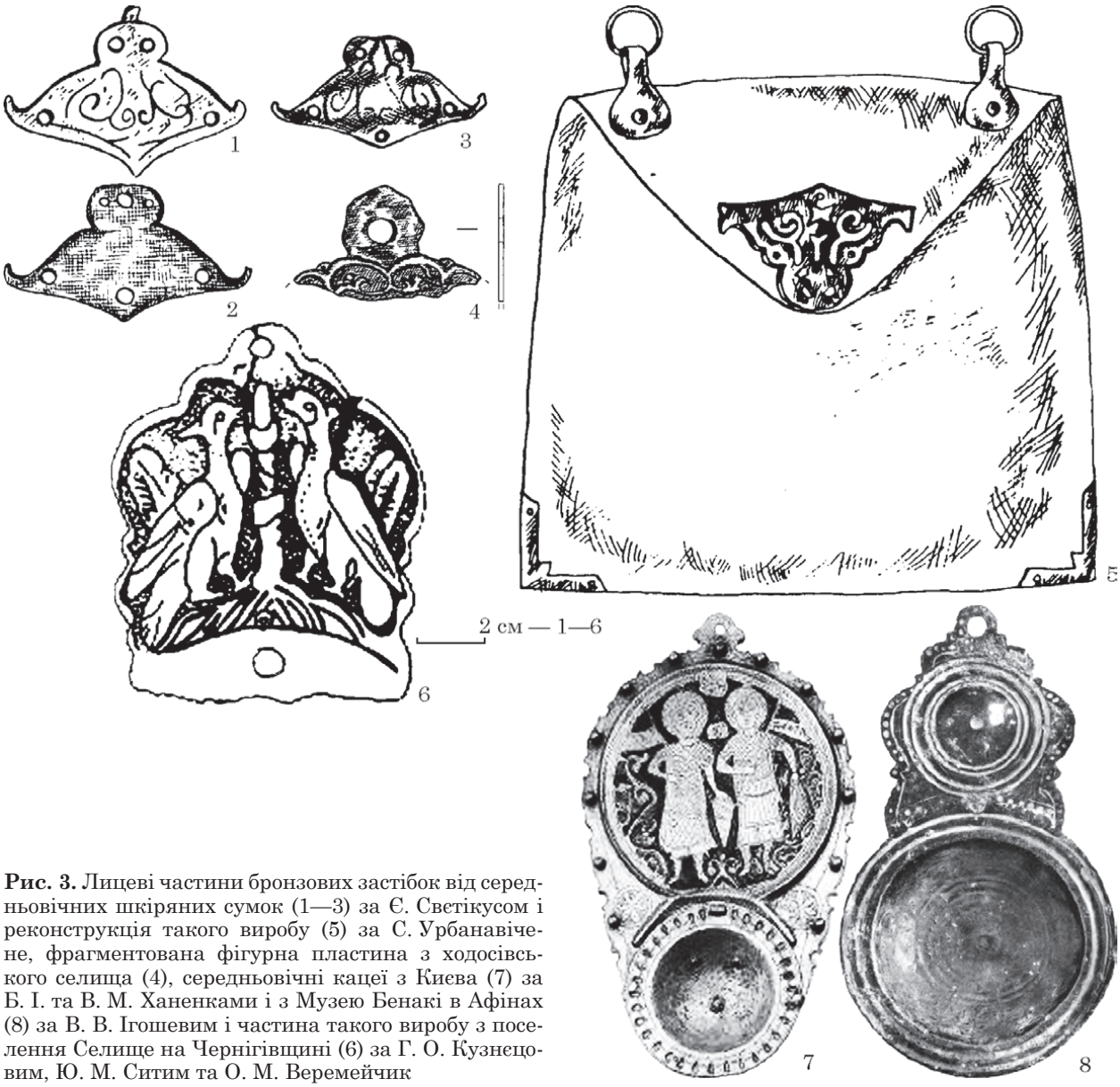

Рис. 3. Лицеві частини бронзових застібок від середньовічних шкіряних сумок (1—3) за Є. Светікусом і реконструкція такого виробу (5) за С. Урбанавічене, фрагментована фігурна пластина з ходосівського селища (4), середньовічні кацеї з Києва (7) за Б. І. та В. М. Ханенками і з Музею Бенакі в Афінах (8) за В. В. Ігошевим і частина такого виробу з поселення Селище на Чернігівщині (6) за Г. О. Кузнецовим, Ю. М. Ситим та О. М. Веремейчик

стави розглядати знахідку в описаному контексті, та форма й розміри предмета, як уже згадано, дозволяють вбачати у ньому також уламок кацеї.

За спостереженнями дослідників, спалювання благовонних ароматичних смол у супроводі відповідної молитви під час значимих літургійних дій християнського світу до Нового часу відбувалось із застосуванням не лише стаціонарних курильниць і звичних для сучасності кадильниць на ланцюжках чи шнурах, а й переносних пристроїв у вигляді чаш на піддоні з руків'ям — кацей (Игошев 2015). Присутність останніх, спочатку довізних із Візантії, а згодом — ймовірно, виготовлених давньоруськими майстрами, у храмах періоду Київської Русі задокументована повідомленнями літописів, свідченням Житія Єфросинії Полоцької щодо придбання преподобною цієї речі у Константинополі та ін., зображення їх наявне на іконах, мініатюрах пам'яток писемності, мозаїках та фресках, а особливості використання регламентовані церковним статутом (Игошев 2015, с. 109, 111—113, рис. 4). В публікаціях (Игошев 2015, с. 116, 117, рис. 9, 11 та ін.) наведені зображення означених предметів із музейних фондів, зокрема з Музею Бенакі у м. Афіни (рис. 3: 8), зібрання Варвари і Богдана Ханенків, Національного історичного музею Республіки Білорусь та ін. Увінчані виступом з отвором вироби цього призначення траплялись також при розкопках Києва (рис. 3: 7), Херсонеса, Чернігова, городища біля с. Городище Хмельницької обл. та ін. (Ханенко 1902, табл. XII: 247; Коваленко, Пуцко 1995, с. 83, рис. 1; Игошев 2015, с. 118, 120, рис. 13, 14; Кацея 2014—2021 та ін.). Попри неординарність названих предметів загалом, наявність на селищі Ходосівка-

Рис. 4. Скроневі кільця та сережки з поселення

Рославське одиничних на південноруських землях пов'язаних з християнським віровченням знахідок — металевої нашивки паломника, що вклонився Розп'яттю «Святий Лик» у м. Лука в Тоскані, фрагментованого медальйона із зображенням Спасителя, частини кіотного хреста, з одного боку й фіксація на відомому завдяки низці статусних речей неукріпленому осередку Селище біля с. Анисів у заплаві Десни також обладнаного у верхній частині отвором щитка кацеї (рис. 3: 6) з рельєфним зображенням обабіч «дерева життя» двох птахів, найімовірніше — павичів [1] (Кузнєцов, Ситий 1992, с. 35, 39, рис. 2: 4; Веремейчик 2010, с. 351, рис. 5: 5) з іншого, дозволяють не виключати і таку належність ходосівського уламка. Виявлення частини кацеї відзначене і в ході розкопок селища Григорівка (Петрашенко 2005, с. 96, 97, 262, рис. 49: 8, прил. 8), але відсутність у знахідки щитка лише засвідчує можливість використання цих виробів на пам'ятках сільського типу без аналізу особливостей оформлення знайденого на пункті твору середньовічної торевтики.

За загальної невирішеності питання з ідентифікацією знахідки із селища в урочищі Рославське в Ходосівці перша із наведених паралелей дозволила розглядати цей предмет під час характеристики убору давніх мешканців осередку, та остаточна інтерпретація описаної речі ще попереду.

Суттєвим доповненням власне убору виступали прикраси, в числі яких фахівці традиційно виокремлюють оздоблення голови, рук і нагрудні. Знахідки цієї категорії при розкопках виявлялись неодноразово, причому серед них доволі часто траплялись речі, які традиційна історіографія відносила до деталей вбрання заможної містянки (Готун та ін. 2013а, с. 97; Готун 2014, с. 129, 130, рис. 8; Готун, Казимір 2019, с. 151—153, рис. 6).

Зафіксовані впродовж означених п'яти років вивчення пам'ятки прикраси голови репрезентовано двома скроневими кільцями та двома сережками.

На зміну традиційному підходу до слов'янських скроневих кілець — маркера місця проживання окремих племен та одного із етновизначальних елементів народного костюму (Арциховский 1930, с. 44, 45), сучасні дослідники вважають доцільнішим для X—XIII ст. вживати поняття не етнічних, а територіальних ювелірних наборів, які позначали ареали розселення літописних племен (Рябцева 2005, с. 36—38). Як вважають спеціалісти, кільця — виключно жіночі прикраси, властиві парадним і повсякденним уборам містянок і селянок, хоча зрідка названі речі траплялись також у чоловічих похованнях, де були використані як браслети. Переважна більшість названих предметів походить із поховальних комплексів або скарбів (Рябцева 2005, с. 210; Степанова 2010, с. 277), хоча на фортифікованих осередках знахідки цих виробів теж відомі (Седов 1982, с. 260). Щодо сільських пам'яток, на думку дослідників, на них прикраси траплялись рідко, зазвичай виготовлені із дешевших сплавів і за спрощеними технологіями, що значно знижувало їхню вартість (Рябцева 2005, с. 210).

Два скроневих кільця із селища Ходосівка-Рославське належать до перснеподібних виробів із розімкненими кінцями (Арциховский 1930, с. 61; Степанова 2010, с. 279). Одне з них (рис. 4: 1), виготовлене, схоже, з олов'янисто-свинцевого сплаву, має діаметр 2,3 мм, діаметр дроту становить 2,5 мм (Готун, Сухонос, Казимір 2011, с. 89, рис. 1: 30). Друге (рис. 4: 2), найімовірніше, бронзове. Його діаметр 15 мм за діаметру дроту 1,5 мм (Готун, Сухонос, Казимір 2011, с. 89, рис. 1: 23). Такі прикраси були широко розповсюджені по всій території північно-західної та південно-східної Русі, тому не можуть слугувати для чіткого визначення регіональних чи хронологічних аспектів (Левашова 1967, с. 15; Седов 1982, с. 260). На території Середнього Подніпров'я перснеподібні скроневі кільця відомі на неукріплених пам'ятках біля с. Григорівка (Петрашенко 2005, с. 91). Значну їх кількість було зафіксовано під час досліджень Автуничів (Моця та ін. 1997, с. 45, рис. 13). Досить цікаву картину демонструє

1. Оригінальність знахідки навіть зумовила використання її зображення у сучасному гербі села (Анисів...).

вивчення курганів і ґрунтових могильників Правобережжя X—XIII ст., де зосереджена переважна більшість відомих найпростіших скроневих кілець, а їх число переважає кількість аналогічних знахідок на Лівобережжі. Дослідники пов'язують поширення цих речей з територією проживання полян (Русанова 1966, с. 17). Зрозуміло, що наймасовіший тип скроневих прикрас не дозволяє чітко відносити їх до конкретних регіонів, але у випадку знахідок з поселення Ходосівка-Рославське наявність цих предметів на пам'ятці цілком закономірна.

Щодо способу носіння перснеподібних дротових кілець у середовищі дослідників існують певні розбіжності. Окрім загальноприйнятої версії про їхнє кріплення у волоссі чи на стрічках біля скронь відомі випадки обшивання очілля або краю головного убору, тому в літературі іноді трапляється термін «потиличні кільця», хоча правильність фіксації матеріалів залишається сумнівною. У північно-східних регіонах Русі аналогічні предмети скріплювали ланцюжком і носили в якості шийної прикраси (Левашова 1967, с 15).

Невіддільно від скроневих кілець логічно розглядати ще один тип оздоб голови — сережки. Джерела демонструють досить неоднозначну картину відносно цих речей. В ході систематизації та класифікації ювелірних виробів із курганних могильників в'ятицьких племен, А. В. Арциховський не виділяв сережки до окремої категорії, аргументуючи це тим, що археологічних даних недостатньо, аби визначити, як саме їх носили — у вухах чи на головних уборах (Арциховский 1930, с. 46). Та Г. Ф. Корзухіна зауважила, що механізм застібки скроневих кілець не дозволяв вдягати їх у мочку вуха і водночас акцентувала на цитатах з літописних джерел XII ст., де сережки згадані як у жінок, так і в чоловіків та на фіксації однієї вказаної прикраси біля вуха у похованнях дружинників, без деталізації, щоправда, біля якого саме (Корзухина 1954, с. 59). Б. О. Рибаков дотримувався погляду, що сережок за часів Русі не носили взагалі, а їхню роль виконували привіски біля скронь, які називали «усерязь» (Рыбаков 1988, с. 521). Зрозуміло, що означений підхід розвивала М. В. Седова, яка коротко згадує про масову появу сережок у побуті з XIV ст. у результаті поширення моди зі Сходу (Седова 1981, с. 16), але С. С. Рябцева відокремила сережки від скроневих кілець, акцентуючи при цьому на намистинних саме сережках, якими масово послуговувались на доволі обширних територіях Русі, Балкан, Кавказу та Європи (Рябцева 2005, с. 210—234).

Попри залучення І. І. Срезневським при наведенні термінів *«серьга»*, *«усерязь»* — у значенні «сережка», «вушна прикраса», *«сережька»* — невелика сережка, *«сережный»* — призначений для сережки, наприклад камінь (Срезневский 1912, с. 340, 1265) доволі пізніх — XIV—XVI ст. джерел, крім згаданих повідомлень літописів доречно також звернутись і до неодноразово використаного дослідниками опису Львом Діаконом князя Святослава зі згадкою у одному його вусі золотої сережки з обрамленим двома перлинами карбункулом (Лев Диакон 1988, с. 82). І хоча в цьому випадку йшлось по-перше: про князя, а не вихідця з народу; по-друге: знаного специфічністю звичок та й загалом способу життя; по-третє: в умовах війни, для висновку відносно існування цих прикрас на Русі наведеного, тим не менше, цілком достатньо. Показово також, що джерела в усіх випадках слово «сережка» вживають в однині, що наштовхує на думку відносно непарного носіння названих виробів.

Чи не остаточне вирішення проблема використання сережок населенням Київської Русі отримала після дослідження виявлених у похованнях XI—XIII ст. скроневих кілець зі вцілілими фрагментами шкіри, які вважали залишками головних уборів з прикріпленими скроневими кільцями. Експертиза засвідчила антропологічну приналежність зразків, а саме репрезентацію ними решток муміфікованих людських вух зі скроневими кільцями, використаними як сережки. Проколи простежені у мочці та у середній і верхній частинах вушного завитка, що свідчить про можливість одночасного носіння кількох сережок у одному вусі та поліфункціональність скроневих кілець, які сережки повністю витіснять лише у XIV ст. Діаметри отворів у досліджених зразках коливаються у межах 2 мм, що цілком відповідає середній товщині дужок кілець (Агапов, Сарачева 1997).

Щодо поселення Ходосівка-Рославське — виявлені під час його вивчення дві речі, імовірно, належать до сережок, хоча у їхню основу були покладені інші категорії прикрас, а саме персні. Не виключено, що у цьому випадку зіграли роль індивідуальні вподобання їхніх власників.

Першу представляє дужка з кольорового металу, можливо, срібла, діаметром 15 мм (рис. 4: 3). На момент первинного функціонування прикраса, ймовірно, була виготовленим у техніці лиття у формі псевдовитим перснем із розімкненими гладкими кінцями. Ширина стрижня коливається в межах 1—2,5 мм. У Новгороді аналогічні вироби із олов'янисто-свинцевих сплавів та латуні зафіксовані у нашаруваннях XI—XV ст. (Седова 1981, с. 125, 127). Після пошкодження середньої частини, щонайменше одну із половинок персня було вигнуто в дужку і використано як сережку або скроневе кільце.

Рис. 5. Твори металопластики з розкопок селища в урочищі Рославське у Ходосівці

Друга прикраса бронзова (?), лита, має вигляд розімкнутого овалу, заввишки 20 мм і завширшки 10 мм (рис. 4: 4). Стрижень пласковипуклий (2 × 3 мм), звужений до країв (Готун, Сухонос, Казимір 2011, с. 89, рис. 1: 29). Найімовірніше, у основі цього предмета — круглодротовий перстень із розімкненими кінцями. Схожі вироби були масово поширені у новгородських шарах XI—XIII ст. (Седова 1981, с. 122). Показово, що річ не зламана, їй спеціально надали відповідної форми, або ж майстер відразу виготовляв сережку, хоча інформації про подібні вироби у доступній літературі виявити не вдалось.

До нагрудних у колекції пункту зараховано кілька підвісок, намистини та фібули.

Одна із речей (Готун та ін. 2013а, с. 90, 97, рис. 3: 3) представлена виготовленим зі свинцево-олов'янистого (?) сплаву пласким литим виробом розмірами 3 × 20 × 30 мм (рис. 5: 1). Прикраса пошкоджена дією високих температур, тому її важко ідентифікувати, але наявність на зовнішній поверхні предмета залишків доволі крупних розмірів псевдозерні вказує на приналежність знахідки до убору. Свого часу відносно частини прикрас, художнє оформлення яких було близьким до народного мистецтва, фахівці пропонували вживати визначення не ювелірного, а металевого убору (Жилина 2012а, с. 93). І хоча у цитованій публікації йшлося про зовсім інші категорії виробів, влучність наведеного формулювання цілком дозволяє скористатись ним і стосовно описного предмета та подібних до нього речей з поселення.

Друга знахідка (рис. 5: 2) репрезентована литою криноподібною або лілієподібною підвіскою, теж виготовленою зі свинцево-олов'янистого сплаву (?), візуально тотожного до попередньої речі. Її розміри — 3 × 22 × 33 мм, верхня частина з отвором для підвішування втрачена. Виріб патинований, поганої збереженості, на його поверхні простежені рельєфні вертикальні борідки, які надають бічним пелюсткам крину об'ємності та завершуються псевдозерню (Готун та ін. 2013а, с. 90, 97, рис. 3: 1). Схожі прикраси відомі у комплексах домонгольського періоду: золоті — у Сахнівці, срібні з позолотою або без неї — у Києві, Володимирі, Старій Рязані, з останнього пункту та із Пскова походили названі вироби із бронзи (Ханенко 1902, с. 52, табл. XXIX: 1095; Корзухина 1954, с. 113; Седова 1997, с. 68; Жарнов 2009, с. 437, рис. 7; Стрикалов, Чернецов 2015, с. 97, рис. 10). Інформація про фіксацію подібних речей з'являлась і стосовно низки інших пам'яток. Виготовлені зі срібла і свинцево-олов'янистого сплаву датовані XIII—XIV ст. аналогічні підвіски виявлені не лише на території Київської Русі, а й, наприклад, у Кернаве (Kernave 2002, s. 166, 174—175; Vėlius 2005, p. 60—61); криноподібні прикраси у складі коштовного намиста відомі у скарбах, знайдених у Стаклишкесі, Гялегаляї, Кретингу в Литві (Daugudis 1968, p. 38).

Залишилась неатрибутованою ще одна річ з поселення, яка, можливо, демонструє спробу скопіювати вишуканий предмет за відбитком в однобічній формі (рис. 5: 3). Тонка фігурна пластина зі свинцевого сплаву, що вціліла в довжину на 36 мм за ширини 14 мм, прикрашена рельєфними лініями, які краплеподібним зображенням, схоже, розпочинали своєрідну плетінку (Готун та ін. 2013а, с. 90, 97, рис. 3: 2). Наявні по периметру прикраси залишки зайвого металу, найімовірніше, засвідчують розвиток місцевої металопластики, демонструючи невдалу ливарну спробу або незавершеність речі.

Із пункту походить частина виробу, один із варіантів визначення якого — фрагмент відлитої з бронзи ромбічної навскіснорешітчастої підвіски (рис. 5: 4). Довжина уламка

32 мм, ширина — 25 мм, товщина — 1 мм. У його верхній частині наявний отвір діаметром 4 мм (Готун та ін. 2012, с. 248, рис.: 4; 2013а, с. 92, 98, рис. 5: 1). Незавершеність цієї речі (необроблені ливарні шви, дрібні затьоки металу всередині решітки й отвору) вже згадана. Імовірно, порожнини заповнились при відливанні, після чого здійснено спробу прибрати зайве невеликим гострим інструментом, що засвідчили глибокі борідзки по краях решітки. Підокруглі косо- та прямо-решітчасті підвіски притаманні північно-західним та північно-східним територіям Русі, а саме Новгороду і новгородським землям, де вони побутували з XII ст. (Седова 1997, с. 68). Площу розповсюдження речей картографуванням розширено до території Ленінградської і Псковської областей (Успенская 1967, с. 108, 109). Ромбічні підвіски поширені менше, в літературі їхня фіксація згадана рідко, хоча на пов'язаних із незаконним обігом рухомих археологічних пам'яток ресурсах вироби трапляються доволі часто. Одна з таких прикрас, як згадано, відома з розкопок неукріплених пам'яток поблизу с. Григорівка, ще одна знайдена у літописному Юр'єві (Орлов, Моця, Покас 1985, с. 40; Петрашенко 1997, с. 133). Водночас, як уже доводилось акцентувати, предмети з названих пунктів мали традиційний вигляд, а знахідка з поселення у Ходосівці позбавлена наявних на ромбічних решітчастих привісках виступів на кутах, тому ідентифікація цього виробу ще потребує уточнення. Разом з тим, досить схожі обриси, щоправда, з напівкруглими виступами по периметру ромба і кільцем на його верхньому куті, мають ажурні підвіски з колекції А. Ф. Ліхачова в Національному музеї Республіки Татарстан та з Балашовського краєзнавчого музею. Фахівці вбачають у цих речах втілення загального орнаментального мотиву одного з найважливіших буддійських символів — т. зв. «вічного вузла», «нескінченного вузла», «вузла щастя», вважаючи, що результатом саме його розвитку став сюжет «вузла життя і смерті», простежений у творах московського декоративно-прикладного мистецтва XV ст. У контексті хронології селища Ходосівка-Рославське виступає суттєвим спостереження дослідників щодо популярності означеного орнаменту в Поволжі у золотоординську епоху (Нуретдинова, Губайдуллина, Морозов 2018, с. 575, 576, рис. 5: 1; Крест-медальон).

Щодо останніх чотирьох речей, вже доводилось відзначати ймовірне відображення ними спроб жителів селища практикувати роботу з кольоровими металами. Попри відоме використання у ювелірній справі свинцю, акцентувалось і на виробах, пластичність яких (окремі речі буквально згинались під власною вагою при спробі взяти їх за один з країв) практично унеможливлювала подальше використання предметів (Готун та ін. 2013а, с. 97, 98; Готун 2017, с. 67, рис. 3). Тим не менше, навіть якщо названі прикраси і не перебували у вжитку мешканців, вони однак відображають ймовірні доповнення до характеристики вбрання населення пункту.

У колекції знахідок із селища зберігається кулястий бронзовий бубонець діаметром 19 мм (рис. 5: 5) з лінійним прорізом, оздоблений рельєфним поясом з трьох ліній (Готун, Сухонос 2014, с. 63, рис. 7: 4). Аналогічні бубонці дослідники відносять до наймасовішого типу, що побутував у Новгороді в XI—XIV ст., хоча період найбільшого розповсюдження таких речей припадав на XII ст. (Мальм, Фехнер 1967, с. 137; Седова 1981, с. 156, 157, рис. 62: 6; Лесман 1990, с. 60, 61). Найбільше цих прикрас локалізовано на півночі давньої Русі, але й на території Середнього Подніпров'я описані знахідки не виняткові. Подібні підвіски траплялися на поселеннях Автуничі, Софіївська Борщагівка, Дорогинка, Ліскове, Григорівка, Кощіївка-8; на останньому знаходили й інакші варіанти виконання цих речей (Моця та ін. 1997, с. 45; Готун, Семенюк 2001, с. 99; Сєров 2001, с. 134, рис. 11: 14; Орлов 2003, с. 122; Петрашенко 2005, с. 92; Лысенко и др. 2012, с. 28, 40, 49, 110, 128, и след.; Казимір та ін. 2018, с. 90).

Окрім різноманітних підвісок, мешканки поселення в урочищі Рославське носили намисто. Бурштинові вироби, які виготовляли майстри з досліджуваної пам'ятки та скляні і пастові прикраси з пункту вже охарактеризовані (Готун, Сухонос, Казимір 2010а; Готун, Гунь 2020), до колекції 2007—2011 р. увійшла також кам'яна річ. Це пірофілітова урізано-біконічна намистина заввишки 13 мм з діаметром ребра 17 мм, основ — 10 мм, отвору — 6,5 мм (Готун та ін. 2013а, с. 91, рис. 4: 12). Її поверхня рівномірно вкрита безсистемними неглибокими вертикальними і навскісними подряпинами, які імітують візерунок (рис. 6). А оскільки біконічні і округлобокі пірофілітові (та й керамічні також) речі незалежно від розмірів часто називають прясельцями, на інтерпретації знахідки варто зупинитись дещо детальніше.

Так, серед 113 віднесених до пряслиць пірофілітових речей у колекції «Десятинна церква» Національного музею історії України, за діаметру 14—17 мм 2 предмети сягали висоти 4—6 мм, ще 12 — 7—10 мм і 5 — 11—16 мм. Принагідно варто зауважити, що наступна група, до якої було включено вироби діаметром 18—21 мм з такими ж параметрами висоти налічувала, відповідно, 7, 26 і 16 одиниць. Щоправда, у присвяченій їм роботі висловлено думку, що виробництво дрібних речей викликане прагненням майстра ви-

Рис. 6. Пірофілітова намистина з осередку

готовити якомога більше продукції з фіксованого обсягу сировини (Гончарова 1996). Згідно В. О. Мальм, *«діаметр пряслиць коливається у межах 1,2—3,4 см, більшість же мають 2,6—2,8 см. Висота їх варіюється від 0,5 до 2,6 см. Різної величини пряслиця, а величина їх була прямо пропорційна вазі, призначались для прядіння ниток неоднакової товщини. Більш важкий тягар на веретені потрібен був для пряжі більш тонкої»* (Мальм 1971, с. 199). Прясельця незначних розмірів у літературі також пропонувалось вважати дитячими (Пивоваров 2006, с. 135). Щодо такого трактування вже доводилось зауважувати, що підлітки цілком могли виготовляти нитки з використанням дорослих знарядь, а дрібні вироби не відповідали б своєму прямому призначенню, та й копіювання означених предметів з каменю лише для дитячої забави видається доволі таки сумнівним (Готун, Казимір 2019, с. 148). Водночас, на пам'ятках давньоруської доби, зокрема в Іскоростені, у складі скарбу з Гньоздовського селища, на селищі Очеретяна Гора, на Шестовицькому, Кветуньському та Моховському (у радимицько-дреговицькому порубіжжі) могильниках, у вятицьких курганах, на цвинтарі Копиревого кінця у Києві та на низці інших пунктів відомі випадки фіксації різної форми пірофілітових намистин, хоча на названих осередках вони і не складають відчутних серій (Арциховский 1930, с. 42; Падин 1976, с. 204; Равдина 1988, с. 21; Журухіна, Звіздецький 2006, с. 66; Макушников, Курашова, Тимофеенко 2008, с. 79; Тодорова 2012; Веремейчик 2013, с. 95, 98; Козловський, Крижановський 2019, с. 25, 26 та ін.), а дослідники відносили дрібні предмети до категорії прикрас. Зокрема, В. З. Завітневич зауважував: *«Саме значне намисто зі знайдених мною складалося із наступних намистин: трьох шиферних, п'яти сердолікових, одинадцяти скляних золочених і семи золотих привісок, котрі рівномірно розподілені були між намистинами. Дане намисто визначне, між іншим, тим, що до складу його увійшли три шиферні намистини, що нічим, крім об'єму, не відрізнялись від т. зв. пряслиць, одне з яких виявлене у тому ж кургані на своєму місці, тобто біля правого стегна, де знаходилось зотліле дерев'яне веретено»* (Завитневич 1890, с. 27, 28, табл. 1: рис. 4, 6, табл. 2: рис. 11, 12). На думку В. К. Гончарова, *«шиферні пряслиця здебільшого мають біконічну форму, але є і невеликі пряслиця круглої форми, які, очевидно, являлись намистинами. Такі пряслиця були виявлені разом зі склоподібним намистом на жіночому скелеті»*, а до складу намиста включали предмети різноманітної форми і з різнорідних матеріалів: скла, шиферу, металу (Гончаров 1950, с. 125, 131). Суттєво, що значне число таких виробів разом з відходами від їхнього виробництва археологи виявили при вивченні спеціалізованих майстерень з обробки пірофілітового сланцю на поселеннях Прибитки 1, Прибитки 2 та Прибитки-Корчі у межах Овруцького кряжу (Павленко 2006; 2010, с. 162). Раніше осередок з виготовлення шиферних речей, при вивченні якого зібрано 42 пряслиця та кілька десятків намистин, було досліджено на одному із селищ давньоруського періоду в Поволжі (Милонов 1950, с. 158).

У літературі відзначено, що виготовлені із червоного шаруватого каменю, поклади якого відомі поблизу Овруча, схожі на намистини кам'яні вироби з отвором посередині загалом на правому березі Дніпра по берегах Стугни, Унави, Ірпеня трапляються досить часто, а в Постугнянні вимиваються дощами із землі майже у кожному населеному пункті, де знахідки, зазвичай, використовують як обереги: вважаючи, що ці предмети відганяють відьом і сприяють жіночому здоров'ю, їх одягають на корів, раніше включали до намиста, а «жиди» Овруччини вішають їх дітям на шию з вовчим зубом, шматочками срібла та заліза як амулет (Rulikowski 1881; Сумцов 1896, с. 138), та й загалом пряслиця у міфології слов'ян посідали доволі відчутне місце (Боряк, Герасимчук 1991), на чому вже доводилось акцентувати (Петраускас, Готун 2001).

Зафіксована у процесі народознавчих студій наявність у досвідченої прялі кількох веретен, кожне з яких призначалось для певних видів пряжі, чим дослідники пояснюють різні параметри пряселець, виявлених у процесі археологічних пошуків (Щербань 2007, с. 135; 2015, с. 214), цілком обумовлює відчутну різницю у розмірах означених знарядь, водночас підводячи до розуміння неможливості застосування найдрібніших речей для виготовлення пряжі, а відтак —

їхнього використання як оздоб. Як відзначала В. О. Мальм, *«шиферні пряслиця у складі намиста за своєю формою не відрізняються від звичайних… тільки іноді невеликого розміру (діаметр близько одного сантиметра або дещо більше), спеціально виготовлені для використання їх як намистин»* (Мальм 1971, с. 203). Наведене спостереження демонструє включення до складу намиста і дрібних предметів, і цілком придатних для створення ниток виробів. Суттєво, що подібні спостереження належать не одному лише досліднику. Так, О. С. Уваров вказував, що *«…описуючи намисто, потрібно також згадати про кам'яні кружки, що зустрічаються у могилах або біля шиї кістяка, або поблизу пояса. Вони зроблені із червонуватого шиферу або глини, і хоч траплялися не більше як у трьох або чотирьох екземплярах разом, та взагалі їх було знайдено дуже багато… Призначення подібних кружків залишається загадковим, хоча багато вчених прямо признали їх за пряслиця… І ми готові приєднатися до цієї думки, але не можемо не згадати, що більша частина з них знайдена була на шиї кістяків в числі інших намистин і прикрас»,* супроводжуючи цитоване зауваження відповідним ілюстративним матеріалом (Уваров 1872, с. 106, 141, 168, 209, 210). У літературі також були відзначені випадки, коли *«дещо вище материка виявлено жіночий скелет… на грудях зліва шиферне пряслице…»* (С[пицын] 1905b, с. 127), при тому, що названий дослідник в іншому похованні виявив таку знахідку у традиційному місці — біля пояса, на цей раз — покладеною до шкіряного мішечка (Гатцук 1904, с. 42) та *«…на материку, на зольній підсипці… жіночий кістяк поганої збереженості… на грудях 4 мідних бубонці… і пряслице із заокругленими боками»* (С[пицын] 1905a, с. 100). Опубліковані й випадки, де крізь отвір прясельця протягнуто дріт, у результаті чого знаряддя перетворилось на підвіску: *«на намисті… на невеличкому дротяному кільці підвішене було червоне шиферне пряслице»* (Милонов 1950, с. 165), до того ж, такі факти непоодинокі (Репников 1904, с. 18, табл. III: 20). А фіксація як схожих на пряслиця дрібних шиферних виробів, так і пряселець звичайних розмірів, зокрема й у складі намиста, відома не лише на території Київської Русі, а й за її межами (Kernave 2002, s. 42, 108; Кочкуркина 2013, с. 46 та ін.).

Дублювання у цій роботі викладених свого часу у малотиражному регіональному виданні міркувань щодо схожих на пряслиця шиферних виробів незначного розміру, як здається, має остаточно довести оправданість розгляду цих знахідок як елементів убрання, а не знарядь домашніх промислів.

Наступну категорію виявлених на селищі Ходосівка-Рославське нагрудних прикрас репрезентують загалом охарактеризовані цілі та фрагментовані фібули. Чергове звернення до певних особливостей означених виробів зумовлене унікальністю названих знахідок для території Середнього Подніпров'я та їхньою роллю у формуванні образу жительки пункту з такими оздобами.

Передусім варто згадати т. зв. фібули із бронзової жесті (рис. 7: 1—4) — традиційні прикраси балтів для фіксації шерстяної наплічної накидки віллайне. На селищі Ходосівка-Рославське відомо чотири таких знахідки, лише одна з яких ціла (Готун, Сухонос, Казимір 2009b, с. 42, рис. 2: 10; 2011, с. 89, рис. 1: 27; Готун та ін. 2012, с. 248, рис.: 6; Готун 2014, с. 128, 130, рис. 7: 1—4). З огляду на те, що предмети для земель півдня Русі невластиві, їх вслід за джерелами та з урахуванням вторинного використання спочатку інтерпретували як накладки, і тільки згодом ідентифікували відповідно призначенню (Готун 2017, с. 70, 71, рис. 4: 1—4). Прикраси підокруглі, діаметром 35—40 мм з випукло-ввігнутою поверхнею, з отвором діаметром 10 мм. Кожну річ виготовлено з тонкої (0,5 мм) бронзової пластини шляхом карбування, на двох із них присутній декор із завитків і крапок. Вироби слугують яскравим прикладом застосування техніки басма, яка полягала у виготовленні імітацій коштовних речей простим і дешевим способом. Вперше балти почали вживати названий прийом на рубежі тисячоліть, а максимально широкий асортимент цих речей припадає на ранньоординську добу (Кулаков 2017, с. 117, 118), що відповідає хронології поселення Ходосівка-Рославське. Висловлено думку, що значну кількість виготовлених у техніці басма виробів використовували у поховальній обрядовості, замінюючи дорогі прикраси на дешевші зі збереженням сталості традицій (Кулаков 2017, с. 123), та частина знахідок виявлена і поза могильними комплексами, зокрема при розкопках садиби верхнього міста Кернаве (Vėlius 2005, p. 86).

Два предмети мають дрібні наскрізні отвори. Схоже, після втрати голок речі надалі дійсно використовували як накладки. Водночас, вироби зі схожими отворами виявлені також у м. Обеляй у Литві (Svetikas 2008, p. 185, pav. 12: 9; 2009, p. 95).

Ще одну знахідку репрезентовано вигнутим язичком із кольорового металу (рис. 7: 5), виготовленим із плаского підпрямокутного у перетині (1 × 2 мм) стрижня, загостреного з одного боку і зігнутого в кільце діаметром 6 мм з іншого. Зазвичай ці деталі застібок або прямі, або мають незначний вигин, хоча елементи схожої конструкції властиві фібулам підковоподібної форми (Кула-

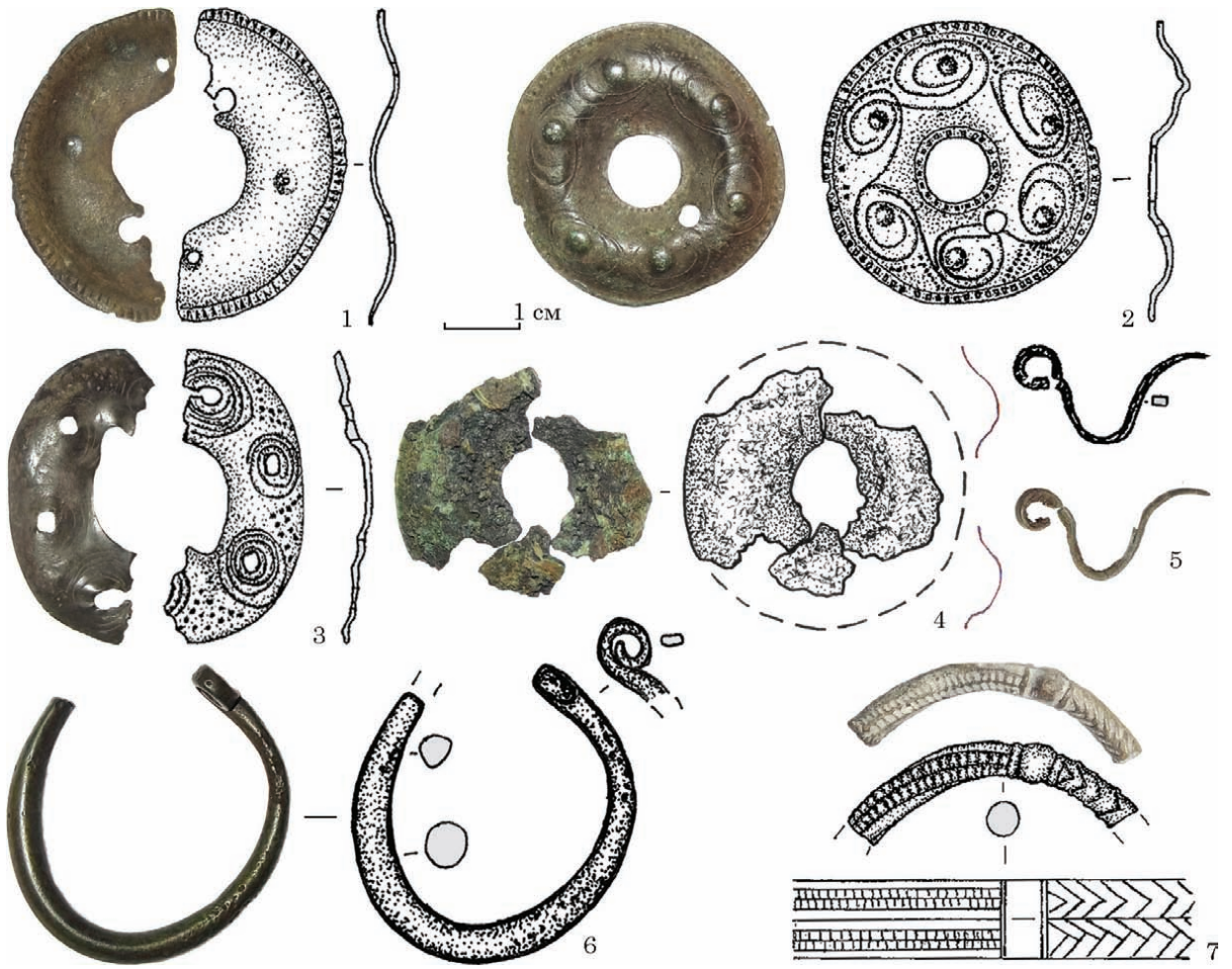

Рис. 7. Фрагментовані та цілі фібули із селища: 1—4 — із бронзової жесті; 5 — язичок від такої застібки; 6, 7 — підковоподібні

ков 2017, с. 121). У літературі це пояснювали належністю виробів до складу поховальних комплексів і вважали специфічний вигин голки наслідком значного тиску на неї та розрахуванням деталі на стабільну фіксацію застібки на вбранні померлого без перспективи її подальшого розстібання (Кулаков 2017, с. 119). Імовірно, предмет з поселення Ходосівка-Рославське фіксував досить легку тканину, що дозволяло багаторазове використання речі з голкою специфічної вигнутої форми.

Питання щодо належності описаної деталі одному із охарактеризованих корпусів однозначної відповіді поки що не знаходить. Замкнуте кільце у язичка та стан отвору у вцілілому предметі виключають віднесення їх до однієї прикраси. Важко робити будь-які висновки стосовно однієї з половинок, оскільки у цьому випадку отвір залишився на іншій частині виробу. А відносно фрагментованої знахідки, де частина з отвором не збереглась, а також наступної половинки, у якої отвір розірваний, — їхня експлуатація з цим язичком цілком імовірна. Відтак, даних для однозначного висновку щодо репрезентації означеним предметом п'ятої фібули недостатньо, ця деталь могла становити одне ціле щонайменше з двома із виявлених на пам'ятці речей означеної категорії.

Бронзова (?) спіральнокінцева підковоподібна фібула (рис. 7: 6) діаметром 48 мм із втраченими голкою та одним із завершень (Готун та ін. 2012, с. 248, рис.: 1; Готун 2017, с. 71, 72, рис. 4: 5) відноситься до різновиду традиційних жіночих прикрас угро-фінських народів Східної Європи. Археологічні матеріали демонструють концентрацію аналогічних речей на північних землях Русі і на території Прибалтики (Кулаков 1990, с. 24; Авдусина, Ениосова 2001, с. 100; Седов 2007, с. 368). На прикладі ювелірних уборів простежено, що взаємодія фіно-угорського і слов'янського населення тривала у VII—XIV ст., найтіснішими контакти були переважно з Північною Руссю, а саме з Новгородом, хоча ареал поширення окремих прикрас сягав також середнього Дніпра. Фахівці виділили низку хронологічних і територіальних особливостей названих виробів (Мальм 1967, с. 152, 154, рис. 22; Седова 1981, с. 84—86; Лесман 1990, с. 75,

97, рис. 9: 2.1; Рябцева 2005, с. 286—288; Фибула 2018), наявність яких на Київщині слугує показником розвитку зв'язків фіно-угорських народів з населенням Русі, які в XI—XIII ст. стали настільки тісними, що у результаті слов'яно-фінського культурного симбіозу навіть з'явилися речі-гібриди (Рябинин 1997, с. 236—245). Водночас, згадане зосередження означених прикрас на Балтійському узбережжі зумовило віднесення їх до етновизначальних щодо балтських племен (Алексеев 1966, с. 174, 177, рис. 45: 15; Чайка 2002, с. 154). Відповідно, поєднання у нашаруваннях селища Ходосівка-Рославське описаних фібул із бронзової жесті та охарактеризованого предмета дозволяє вбачати в цьому матеріальний вираз наявності економічних та культурних зв'язків з балтійським регіоном. Цікаво, що схожа сукупність спіральнокінцевих фібул з фібулами із бронзової жесті, яка, на думку фахівців, виступає на пунктах втіленням прибалтійського імпорту чи репрезентує прикраси прибалтійських типів, відзначена для розташованих ближче до ареалу масового поширення цих речей порівняно із селищем у Ходосівці Волковиська і Браслава-Брячиславля (Алексеев 1966, с. 177, рис. 45; Лысенка 2000, с. 439, рис. 128: 2, 3, 13). Разом з тим, безапеляційні висновки були б дещо передчасними, адже відомі факти виготовлення підковоподібних фібул і в глибині давньоруської території. Підтвердженням місцевого виробництва цих прикрас вважають фіксацію відповідних бронзових заготовок, здійснену при розчистці однієї із житлових споруд на поселенні Горбове (Григорьев 1990, с. 53; Авдусина, Ениосова 2001, с. 95).

Уламок ще однієї підковоподібної фібули на етапі польових досліджень враховано серед металевих браслетів, що також пов'язано з унікальністю цієї знахідки для території Середнього Подніпров'я. Застібка діаметром близько 60 мм виготовлена у техніці лиття у двобічній формі (рис. 7: 7) зі свинцево-олов'янистого сплаву (?). Кулясте потовщення на її корпусі, чи, як називають у літературі цю частину прикраси, на її дузі (європейські фахівці у цих випадках застосовують звичний нам за описами пряжок більш адекватний термін «рамка»), розділяє дві декоративні зони: з ялинковим та решітчастим орнаментом (Готун, Сухонос, Казимір 2011, с. 89, рис. 1: 27). Даних відносно фіксації аналогів предмету на середньому Дніпрі виявити не вдалось. Водночас, застібки зі стилістично наближеними елементами оформлення, а саме з імітацією косоплетінки на корпусі, відомі у середній течії р. Ваги та у Костромському Поволжі і Марійському Поветлужжі, де, як і загалом на північноруських територіях, крім поширення північно-західних імпортів з'являються також виготовлені у техніці лиття за відбитком з підковоподібних фібул речі місцевого виробництва; предмети стають особливим локальним типом північноруських прикрас, а косоплетінка на дузі належить до особливостей деяких із них. Дослідники простежили походження цих знахідок від зразків, пов'язаних з північно-західними областями Русі та Південно-Східною Прибалтикою і не співставимих із сюльгамами волго-окських племен (Макаров 1997, с. 42—44, рис. 18; Рябинин 1997, с. 128, 132, 133, рис. 35: 12, 14, 15, 17; Кузнецова 2019, с. 304, 310, рис. 3: 5, 7). Певні паралелі у декорі наявні і на прилеглих до країв ділянках корпусу віднесеної до виробів прибалтійсько-фінського вигляду фібули з гранчастими голівками з шарів кінця X — XIV ст. новгородського Троїцького розкопу, центральній та прикінцевих частинах фібули з могильника ятвягів X—XII ст. Ясудово у Гродненській обл. та загалом на корпусах низки знахідок, а саме: із залишеного у XII—XIII ст. заволоцькою чуддю Усть-Пуйського цвинтаря в Архангельській обл.; із поховання 53 третьої чверті XII ст. могильника Нефедьєво в Білозер'ї; із нашарувань XII—XIII ст. городища Ростиславля Рязанського; із Починковського могильника марійців XII—XIII ст.; із кургану № 9 відомого своїми яскраво вираженими прибалтійсько-фінськими рисами Залахтовського могильника на східному узбережжі Чудського озера; із археологічного комплексу Кордон на Західній Двіні та ін. (Голубева 1987a табл. LIII: 14; 1987b, с. 66, 271, табл. XXIII: 12; Седов 1987, с. 416, 456, табл. CXXXVII: 16; Макаров 1997, с. 119, 356, табл. 143: 11; Хвощинская 2004, с. 81, табл. CXXIV: 8; Покровская 2008, с. 375, 376, рис. 1: 5; Коваль 2010, с. 96, рис. 3; Левко, Дернович, Кенько 2021, с. 50, 51, рис. 7: g). Інший варіант декору на згаданій знахідці з Ходосівки репрезентує виготовлена шляхом лиття велика підковоподібна фібула із Гньоздово з оформленими у вигляді пірамідок зі зрізаними кутами багатогранними голівками. Показово, що серед речей вказаної групи відомі оздоблені двома-трьома напускними намистинами-пірамідками вироби, а застібки з багатогранними голівками загалом вважають одним із властивих чоловічому костюму регіону Балтії «інтернаціональних типів» (Хвощинская 1999, с. 40; Авдусина, Ениосова 2001, с. 97, рис. 10). Аналогічно прикрашені оснащені напускними елементами на корпусі розімкненокінцеві фібули, як відзначено в літературі, відомі у IX—X ст. на о. Готланд, дещо схожі — у Фінляндії та Скандинавії (Голубева, Кочкуркина 1991, с. 103, 108, рис. 47: 6; Леонтьев 1996, с. 171, 172, рис. 72: 1; Кулаков 2012, с. 32, 33, рис. 34), звідки, на думку фахівців, вироби поширились у пів-

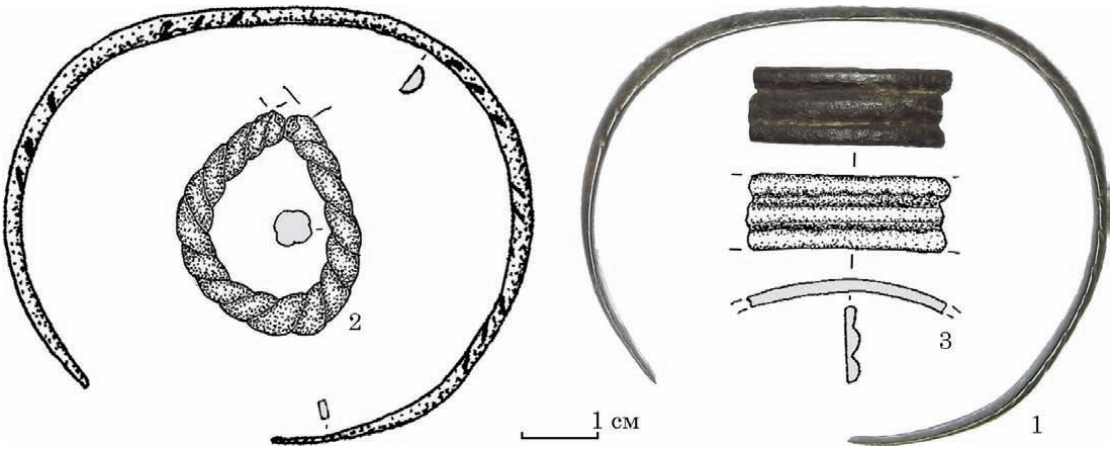

Рис. 8. Цілий та фрагментовані металеві браслети з поселення

денно-східну Прибалтику і північно-західні регіони Русі. Подібні елементи оздоблення відзначені також стосовно віднесених до предметів скандинавського вигляду деяких із фібул з Рюрикового городища (Носов, Хвощинская 2019, с. 307, 309, рис. 4: 1).

У ході вивчення пункту були виявлені речі, визначені О. Є. Мусіним як предмети особистого благочестя (Мусин 1997), що, з огляду на вдале формулювання, відразу стало загальновживаним, а також артефакти, які дослідники вважають амулетами язичницьких культів: натільні хрестики, хребець щуки, ікло лисиці, таранна кістка бобра з отворами, фрагменти рострів белемнітів, один із яких теж був частково просвердлений тощо; колекція названих виробів впродовж наступних сезонів суттєво зросла (Готун, 2014, с. 132, 133, рис. 14: 14; 2017, с. 77, рис. 5; Готун, Сухонос 2014, с. 55—67; Готун, Казимір 2019, с. 155, 157, рис. 8). До цієї ж групи входить оголів'я енколпіона, схоже на яке, дещо менших розмірів, знайдене при розкопках селища Вишенки 3 на території Суздальського Опілля (Макаров, Федорина 2008, с. 139, 140, рис. 1: 5). І хоча вказані предмети у більшості випадків носили під одягом, ті з них, що були відкритими для огляду, суттєво доповнювали вбрання жителів селища.

Прикраси рук з поселення в урочищі Рославське в Ходосівці окрім розглянутого у недавній публікації (Готун, Гунь 2020) несподівано значного, як для заплавного пункту невеликої площі, числа скляних браслетів, представлені кількома фрагментами металевих перснів та браслетів.

Серед виявлених впродовж перших п'яти років розкопок трьох металевих браслетів лише один — цілий. Це бронзовий круглодротовий виріб діаметром 65 мм із розімкненими звуженими кінцями (Готун, Сухонос, Казимір 2011, с. 89, рис. 1: 28). Дріт було проковано, у результаті чого він набув пласкоопуклої форми (3 × 4 мм). Поверхню прикрашають тонкі косі насічки, що імітують вигляд плетених виробів (рис. 8: 1). Аналогічні прикраси у X—XIV ст. зустрічались не лише на території Русі, а й далеко за її межами, їх відносять до масового найпростішого у виготовленні типу (Седова 1981, с. 94).

Наступний фрагмент бронзового браслета теж належить до круглодротових литих, що імітують плетені, імовірно, з обрубаними розімкненими кінцями (Седова 1981, с. 98), хоча завершення з обох боків втрачені (рис. 8: 2). Діаметр його стрижня — 4 мм. Уламок завдовжки 74 мм зігнуто так, що він набув краплеподібної форми (Готун та ін. 2012, с. 248, рисунок: 2). У такому вигляді річ могли вторинно використовувати як підвіску, або, що ймовірніше, скроневе кільце. Фрагмент подібної прикраси разом з однотипними цілими виробами знайдений при розкопках городища Ратюнки на заході Полоцької землі, де були зібрані й фібули з бронзової жесті, віднесені, щоправда, попри знайомство автора з литовськими аналогами означених речей, до поясних прикрас (Егорейченко 2016, с. 343—345, рис. 3: 5, 11, 4: 7).

Третю знахідку (рис. 8: 3) репрезентує фрагмент вузькомасивного пластинчастого бронзового браслета з випукло-увігнутим валиком посередині (Готун, Сухонос, Казимір 2010b, с. 93, рис. 2). Аналогічні речі з новгородських колекцій датують другою половиною XIII — серединою XIV ст. (Седова 1981, с. 114).

Як і у випадку з браслетами, знахідки перснів за означений період включають один цілий і два фрагментовані вироби.

Перший із них (рис. 9: 1) бронзовий, литий, овальнощитковий із замкнутими кінцями, діаметром 23 мм, розміри щитка 8 × 13 мм (Готун, Сухонос, Казимір 2011, с. 89, рис. 1: 21). Прикраси такої форми були досить популярні серед жителів Новгорода з другої половини XII до середини XIV ст. (Седова 1981,

с. 135). Переважна більшість овальнощиткових перснів зазвичай орнаментована, хоча траплялись екземпляри і без декору.

Від другого, виготовленого, схоже, з білону, персня зберігся щиток підквадратної форми розмірами 13 × 13 мм (рис. 9: 3). Декоровану вписаним у квадрат ромбом прикрасу (Готун, Казимір 2019, с. 151, 153, рис. 6: 2) відлито у двобічній формі. Аналогічний виріб із Новгорода (Седова 1981, с. 134 рис. 51: 8) датують серединою XIII ст., хоча всі виявлені там квадратнощиткові персні віднесені до середини XIII — XIV ст. (Седова 1981, с. 136).

Останню знахідку (рис. 9: 2) репрезентує фрагмент срібного (?) персня з плетеною середньою частиною і гладкими розімкненими кінцями. Середину виробу формували зі сплетених і скованих до завершення тоненьких дротин (Готун, Казимір 2019, с. 151, 153, рис. 6: 2). У складі новгородської колекції відоме незначне число таких перснів із шарів середини XII — середини XIV ст., чи, за уточненими даними — 1055—1382 рр. (Седова 1981, с. 127; Лесман 1990, с. 51; Сорокин, Матвеев, Короткевич 2016, с. 295). Для Середнього Подніпров'я прикраси цього типу невластиві. Аналогічний предмет на території сучасної України відомий у складі скарбу 1896 р. з с. Демидів Жидачівського р-ну на Львівщині (Зарубій 2017). Разом з перснем та іншими прикрасами знайдені чеські монети Вацлава II (1278—1305) і Яна I Люксембурзького (1310—1346). Це дозволило датувати скарб першою половиною XIV ст., що відповідає хронології селища Ходосівка-Рославське. Урахування широкого розповсюдження розімкненокінцевих плетених перснів серед старожитностей Литви (Svetikas 2008, p. 183, 187, pav. 10, 14; Širouchov 2014, p. 117, pav. 2: 3; Petrauskas 2015, p. 126, pav. 4) у поєднанні з наявністю на досліджуваному поселенні описаних речей із названого регіону дозволяє припустити, що і ця річ має споріднене походження.

Фібули із бронзової жесті та підковоподібні, особливо з потовщенням на корпусі, можливо, металева деталь від сумки та охарактеризований перстень, бронзова (?) підвіска-ключ (Готун та ін. 2014, с. 148, рис. 1: 8), аналогії якій також тяжіють до регіону Балтії, прикладом чого слугує знахідка з Кернаве (Kernave 2002, s. 171), частина речі, спочатку інтерпретованої як уламок звитої з чотирьох дротів шийної гривни (Готун та ін. 2013b, с. 199, рис. 1: 19), та, найімовірніше, — випростаного корпусу підковоподібної фібули із завершеннями, аналогії яким відомі, наприклад, у Музеї культури Кайшядориса неподалік Каунаса (Bajorų 2016), хоч схожі прикраси траплялись також і поза зоною компактного проживання балтського населення, зокрема — на пам'ятках Південного

Рис. 9. Перстень (1), щиток персня (3) і уламок персня із селища Ходосівка-Рославське та вцілілий такий виріб із Демидова за Е. Зарубій (2a, b)

Подніпров'я, де також відомі знахідки цілої та фрагментованої фібул із бронзової жесті (Козловський 1992, с. 62—64, рис. 32: 1, 22) та у золотоординських шарах Старого Орхея (Бырня, Рябой 1989, с. 98, рис. 1: 17), відчутно впливають на формування впевненості щодо наявності доволі міцних зв'язків з означеними територіями.

Дослідники свого часу відзначали, що *«В археологічній літературі вплив частіше констатується, ніж розкривається. На перший план виступає аналіз форми речей, а головними доказами впливу слугують зовнішні аналогії та більш раннє поширення форм в іншому регіоні. У результаті на складні і тонкі процеси взаємодій накладають аморфно-узагальнений ярлик: такі-то явища «прийшли звідти» або «виникли під впливом». Однієї лише констатації аналогій недостатньо для висновків щодо зовнішніх впливів, аналогії можуть засвідчувати і схожість шляхів розвитку. Слід на конкретному археологічному та історичному матеріалі відтворювати процеси, які відбувались у суспільствах при контактах з іноземною культурою»* (Жилина 2012b, с. 253). У випадку з наявністю певної прибалтійсько-північноруської вуалі на образі матеріальної культури жителів вивченого пункту на цьому етапі досліджень доводиться поки що проходити етап констатації, але є сподівання, що при опрацюванні здобутих протягом наступних сезонів знахідок з'явиться можливість і для більш однозначних висновків та ширших історичних узагальнень.

Крім того, фахівцями наголошувалось на необхідності аналітичного підходу до тих чи інших знахідок, виявлених на певному пункті, оскільки *«не всі сліди виробництва означають наявність ремесла, адже могло існувати і домашнє виробництво, призначене не для збуту, а для задоволення власних потреб… Аналогічно наявність дорогих імпортних речей зовсім не свідчить про торгівлю, оскільки ці предмети могли потрапити на поселення не лише завдяки торгівлі, але й іншими шляхами, наприклад, як дари, військові трофеї тощо»* (Раппопорт 1967, с. 4), а рибальські, наприклад, знаряддя могли перебувати у будівлі не лише професіонала, а й любителя (Монгайт 1955, с. 61, 62). Тому необхідно брати до уваги всі чинники, які формували соціальний образ того чи іншого осередку, оскільки лише *«індивідуальні особливості… поселення... дозволяють у найбільш яскравій і повній формі змалювати картину реального життя»* (Раппопорт 1967, с. 3). Суттєво, що у випадку з розглянутою категорією матеріалу походження деяких знахідок певною мірою відходить на задній план: основним постає факт використання, наприклад, довізної речі, і лише вторинним — уточнення, завдяки яким обставинам її було доставлено. Та незалежно від цього, кожен із виробів використовували на вивченому пункті, відтак — останні брали участь у формуванні згаданого соціально-економічного образу селища, який у результаті проявляється як досить яскравий і самобутній попри доволі скромну, як для п'яти сезонів досліджень, відкриту площу.

ЛІТЕРАТУРА

Абызова, Е. Рябцева, С. 2007. Пряжки-пафты из собрания Национального музея археологии и истории Молдовы. *Tyragetia*, I (XVI), 2, с. 95-105.

Авдусина, С. А., Ениосова, Н. В. 2001. Подковообразные фибулы Гнездова. *Труды ГИМ*, 124: Гнездово. 125 лет исследования памятника, с. 93-101.

Агапов, А. С., Сарачева, Т. Г. 1997. О способах ношения височных колец. *Российская археология*, 1, с. 99-107.

Алексеев, Л. В. 1966. *Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX—XIII вв.* Москва: Наука.

Андреев, С. И. 2018. Поселение Екатериновка 3: к вопросу о юго-восточной границе Рязанского княжества. *Археология Подмосковья: Материалы научного семинара,* 14, с. 209-235.

Анисів (online). Чернігів: Чернігівська районна ЦБС. Режим доступу: http://crb.edukit.cn.ua/krayeznavstvo/istoriya_chernigivsjkogo_rajonu/istoriya_sil_rajonu/anisiv/ (Дата звернення 14 лютого 2021).

Арциховский, А. В. 1930. *Курганы вятичей*. Москва: Ранион.

Арциховский, А. В. 1945. Русская одежда X—XIII вв. *Доклады и сообщения исторического факультета МГУ*, 3, с. 3-9.

Арциховский, А. В. 1948. Одежда. В: Воронин, Н. Н. (ред.). *История культуры Древней Руси*. 1: Домонгольский период. 1: Материальная культура. Москва; Ленинград: АН СССР, с. 234-262.

Арциховский, А. В. 1969. Одежда. В: Арциховский, А. В. (ред.). *Очерки русской культуры XIII—XV веков*. 1: Материальная культура. Москва: МГУ, с. 277-296.

Афоньков, Н. Н. 2012. Стрелковый пояс и кошель золотоордынского времени из курганного могильника у с. Усть-Курдюм. *Археологическое наследие Саратовского края*, 10, с. 158-163.

Баранов, И. 2011. Третий орден. В: Задворный, В. Л. (ред.). *Католическая энциклопедия*, IV: Р—Ф. Москва: Издательство Францисканцев, с. 1438, 1439.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2012. Пряжки-пафти Карпато-Балканського регіону на пам'ятках Північного Причорномор'я. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки», 14—16 листопада 2011 р*. Київ, с. 256-264.

Болсуновский, К. 1898. *Древние гирьки, найденные в Киеве и их отношение к различным весовым системам. Материалы по археологии города Киева.* Киев.

Боровський, Я. Є., Калюк, О. П. 1993. Дослідження київського дитинця. В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр*. Київ: Наукова думка, с. 3-42.

Боряк, О. О., Герасимчук, О. В. 1990. Веретено і пряслице у слов'янській міфологічній традиції. *Народна творчість та етнографія,* 1, с. 30-36.

Брайчевська, О. А. 1992. *Давньоруський чоловічий костюм X—XIII ст. (за археологічними, писемними та образотворчими джерелами).* Автореферат к. і. н. Київ: ІА НАН України.

Брайчевська, О. А. 2001. Одяг. В: Толочко, П. П. (ред.). *Історія української культури у 5 т*. 1: Історія культури давнього населення України. Київ: Наукова думка, с. 977-988.

Бырня, П. П., Рябой, Т. Ф. 1989. О некоторых ювелирных изделиях из Старого Орхея. В: Борзияк, И. А. (ред.). *Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии*. Кишинев: Штиинца, с. 97-103.

Бычкова, Я. В., Ениосова, Н. В., Нилус, И. М., Пушкина, Т. А. 2008. Точильные камни под микроскопом: новые данные об использовании и происхождении оселков из Гнездова. В: Деревянко, А. П., Макаров, Н. А. (ред.). *Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале*. II. Москва: ИА РАН, с. 312-314.

Бычкова, Я. В., Ениосова, Н. В., Нилус, И. М. 2018. Точильные камни под микроскопом: новые данные об использовании и происхождении оселков из Гнездова. *Труды ГИМ*, 210: Гнездовский археологический комплекс. Материалы и исследования, 1, с. 68-84.

Веремейчик, Е. М. 2010. Предметы христианского культа XI—XIII вв. на сельских поселениях Черниговского Полесья. В: Пескова, А. А. (ред.). *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.).* Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 344-354.

Веремейчик, О. М. 2013. Продукція Овруцької пірофілітової індустрії на теренах Чернігівського Полісся у X—XIII ст. *Сіверщина в історії України*, 6, с. 95-99.

Гатцук, С. А. 1904. Отчет о раскопках, произведенных в 1902 г. в Тверской губернии. *Известия Императорской археологической комиссии,* 6, с. 32-49.

Голубева, Л. А. 1987а. Марийцы. В: Седов, В. В. (ред.). *Финно-угры и балты в эпоху средневековья.*

Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 т. Москва: Наука, с. 107-115.

Голубева, Л. А. 1987b. Чудь заволочская. В: Седов, В. В. (ред.). *Финно-угры и балты в эпоху средневековья.* Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 т. Москва: Наука, с. 64-66.

Голубева, Л. А., Кочкуркина, С. И. 1991. *Белозерская весь (по материалам поселения Крутик IX—X вв.).* Петрозаводск.

Гончаров, В. К. 1950. *Райковецкое городище.* Киев: АН УССР.

Гончарова, Г. 1996. Пряслиця з колекції «Десятинна церква». В: Толочко, П. (ред.). *Церква Богородиці Десятинна в Києві: До 1000-ліття освячення.* Київ: АртЕк, с. 104, 105.

Гоняный, М. И., Кац, М. Я., Наумов, А. Н. 2003. Древнерусские археологические памятники конца XII — третьей четверти XIV века в приустьевой части Непрядвы на Куликовом поле. В: Макаров, Н. А., Чернецов, А. В. (ред.). *Русь в XIII веке: Древности темного времени.* Москва: Наука, с. 228-252.

Готун, І. А., Семенюк, Н. В. 2001. Новий етап вивчення давньоруського селища Автуничі. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 98-100.

Готун, І. А. 2008. Неординарність давньоруського села на прикладі селища Ходосівка-Рославське. *Археологія,* 3, с. 25-34.

Готун, І. А., Казимір, О. М. 2009. Розвідкові роботи навколо Ходосівки. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 82, 83.

Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М. 2009a. Нове давньоруське селище поблизу Ходосівки. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 84-86.

Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М. 2009b. Продовження робіт на селищі Ходосівка-Рославське на Київщині. *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.*, с. 40-46.

Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М. 2010a. Майстерня з обробки бурштину на давньоруському селищі Ходосівка-Рославське. *Археологія*, 1, с. 112-126.

Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М. 2010b. Третій сезон дослідження селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.*, с. 91-—95.

Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М. 2011. Розкопки селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.*, с. 88-90.

Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М., Гунь М. О. 2012. Розкопки селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 247-249.

Готун, І. А., Грицик, Ю. О., Казимір, О. М., Сухонос, А. М. 2013a. Господарство і побут мешканців селища Ходосівка-Рославське. *Археологія*, 4, с. 81-102.

Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М., Колибенко, М. О., Гунь, М. О. 2013b. Дослідження селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 198, 199.

Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М. 2013. Реконструкція життєвого укладу мешканців селища Ходосівка-Рославське за особливостями залізних виробів. *Археологія і давня історія України*, 10: Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв, с. 185-200.

Готун, І. А. 2014. Виставка археологічних матеріалів «Поселення Ходосівка-Рославське (кінець XI — XIV ст.) як показник неординарності середньовічного села». *Археологія*, 3, с. 125-134.

Готун, І. А., Гунь, М. О. 2014. Керамічний комплекс поселення Ходосівка-Рославське як показник духовної культури мешканців. *Наукові записки НаУКМА*, 153: Теорія та історія культури, с. 40-47.

Готун, І. А., Сухонос, А. М. 2014. Культові предмети з поселення Ходосівка-Рославське. *Археологія і давня історія України,* 1 (12): Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України: результати досліджень, с. 55-67.

Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М., Колибенко, М. О., Гунь, М. О. 2014. Вивчення селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 147-149.

Готун, И. А. 2015. Домостроительство в неукрепленных пригородах Киева X—XIII вв. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 30, с. 294-304.

Готун, І. А., Сухонос, А. М. 2015. Предмети озброєння і воїнського обладунку із середньовічного селища Ходосівка-Рославське. В: Коваленко, О. Б. (ред.). *Покликання — археологія: Матеріали Других Самоквасівських читань, присвячених 80-річчю О. В. Шекуна.* Чернігів: Лозовий В. М., с. 175-190.

Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М., Синиця, Є. В., Гунь, М. О. 2015. Південно-східна периферія селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 83-85.

Готун, І. А. 2017a. Близькосхідні паломницькі хрестики з південноруських селищ. *Східний світ*, 1—2, с. 111-130.

Готун, І. А. 2017b Середньовічне селище Ходосівка-Рославське (до десятиріччя розкопок пам'ятки). *Археологія і давня історія України,* 1 (22): Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції, с. 61-90.

Готун, І. А., Казимір, О. М., Гунь, М. О., Сухонос, А. М. 2018. Середньовічне християнське паломництво і дві знахідки з Ходосівки. *Археологія*, 1, с. 68-90.

Готун, І. А., Сергєєва, М. С., Сухонос, А. М., Гунь, М. О. 2018. Давньоруський деревообробний осередок в «селі Святого Феодосія». В: *Церква — наука — суспільство: питання взаємодії. Матеріали Шістнадцятої міжнародної наукової конференції (29 травня — 2 червня 2018 р.).* Київ, с. 237-242.

Готун, І. А., Казимір, О. М. 2019. Середньовічні селища київських передмість за результатами робіт останніх сезонів. *Археологія і давня історія України,* 1 (30), с. 140-171.

Готун, І. А., Казимір, О. М., Сухонос, А. М. 2019. Богородиця з Ходосівки. *Археологія*, 1, с. 42-58.

Готун, І., Сухонос, А., Казимір, О., Синиця, Є., Гунь, М. 2019. Вивчення північної периферії селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 86-89.

Готун, І. А., Гунь, М. О. 2020. Скляні прикраси з поселення Ходосівка-Рославське (за матеріалами 2007—2011 рр.). *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 368-385.

Готун, І. А., Казимір, О. М. 2020. Матеріальна культура населення сільських передмість середньовічного Києва. *Археологія*, 3, с. 53-67.

Готун, І., Сухонос, А., Казимір, О., Гунь, М. 2020. Роботи у східній частині селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.* с. 82-86.

Григорьев, А. В. 1990. Некоторые замечания по поводу украшений роменской культуры. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.», Чернигов, 26—28 сентября 1988 г.* Киев: Наукова думка, с. 50-56.

Гунь, М. О. 2013. Керамічний комплекс середньовічного поселення Ходосівка-Рославське. *Археологія і давня історія України*, 3 (20): Середньовічні міста Полісся, с. 31-46.

Гунь, М., Оногда, О., Чміль, Л. 2016. Керамічні комплекси другої половини XIII — середини XIV ст. з поселень Ходосівка-Рославське та Іванків-3 на Київщині. *Археологія і давня історія України,* 11: Дослідження Київського Полісся, с. 172-179.

Гуревич, А. Я. 1970. *Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе*. Москва: Высшая школа.

Даркевич, В. П., Борисевич, Г. В. 1995. *Древняя столица Рязанской земли XI—XIII вв.* Москва: Кругъ.

Дорофеева, Т. С., Стеблин-Каменская, С. И. 2013. Новая находка привески-амулета с руническими знаками на Городище под Новгородом. *Археологические вести*, 19, с. 159-180.

Дружинина, И. А. 2014. Погребение с пряжками-пафтами из адыгского могильника Грузинка Ха. *Краткие сообщения Института археологии*, 232, с. 80-89.

Егорейченко, А. А. 2016. Средневековые находки из городищ Браславского Поозерья. *Археология и история Пскова и Псковской земли. Семинар имени академика В. В. Седова*, 31: Материалы 61-го заседания, с. 340-348.

Жарнов, Ю. Э. 2009. Возвращение культурных ценностей древнего города. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Археологические открытия 1991—2004 гг.: Европейская Россия*. Москва: ИА РАН, с. 430-442.

Жилина, Н. В. 2012a. Стили в древнерусском ювелирном искусстве IX—XIII вв. *Русский мир*, 1, с. 92-105.

Жилина, Н. В. 2012b. Теория влияния и своеобразия на примере древнерусского драгоценного убора. *Археологические вести*, 18, с. 253-281.

Жилина, Н. В. 2017. Декоративное оформление древнерусского костюма XI—XIII вв. по изобразительным источникам. В: Мусин, А. Е. (ред.). *В камне и бронзе. Сборник статей в честь Анны Песковой*. Труды ИИМК РАН, XLVIII. Санкт-Петербург: Невская Книжная Типография, с. 183-192.

Журухіна, О., Звіздецький, Б. 2006. Про походження і датування намистин із розкопок стародавнього Іскоростеня. В: Толочко, П. П. (ред.). *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX—XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, Чернігів — Шестовиця 20—23 липня 2006 р.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 65-72.

Забелин, И. Е. 1990. *Домашний быт русского народа в XVI и XVII столетиях*. I: Домашний быт русских царей в XVI и XVII столетиях, 1: Государев двор, или дворец. Литературно-исторический архив. Москва: Книга.

Завитневич, В. 1890. Из археологической экскурсии в Припятское Полесье. *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*, IV, 2, с. 1-29.

Зайцева, И. Е. 2005. Наборные пояса из могильника Минино. *Российская археология*, 4, с. 125-133.

Зайцева, И. Е., Макаров, Н. А. 2008. Изделия из камня и глины. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Археология северорусской деревни X—XIII веков: средневековые поселения и могильники на Кубенском озере*. 2: Материальная культура и хронология. Москва: Наука, с. 253-269.

Зарубій, Е. 2017. *Золото Київської Русі або таємниці Демидівського скарбу* (online). Львів: Фотографії старого Львова. Режим доступу: https://photo-lviv.in.ua/zoloto-kyjivskoji-rusi-abo-tajemnytsi-demydivskohoskarbu/ (Дата звернення 04 лютого 2020).

Зоценко, В. М., Брайчевська, О. А. 1993. Ремісничий осередок XII—XIII ст. на Київському Подолі. В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр*. Київ: Наукова думка, с. 43-103.

Иванова, А. Б., Хохлов, А. Н. 2019. Культурный слой северной части Тверского кремля по материалам раскопа 2017 г. на Волжском проезде г. Твери (предварительная публикация). *Тверь, тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья*, 12, с. 100—129.

Игошев, В. В. 2015. Древнерусские кацеи и ладаницы. К вопросу о назначении, типологии и атрибуции богослужебных предметов. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 1, с. 108-127.

Казимір, О. М., Готун, І. А., Терещук, К. О., Грицик, Ю. О., Синиця, Є. В., Гунь, М. О. 2013. Роботи Борщагівського загону Північної експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 200-203.

Казимір, О. М., Готун, І. А., Бабенко, Р. В., Синиця, Є. В., Шахрай, Д. О., Осипенко, М. С., Гунь, М. О., Лозниця, Т. В. 2018. Розкопки північної частини поселення в Софіївській Борщагівці. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 88-91.

Кацея XII в. 2014—2021. (online). Минск: Национальный исторический музей Республики Беларусь. Музейная сокровищница. Режим доступу: http://histmuseum.by/ru/collections/museum-treasure-trove/treasure-trove-0368/ (Дата звернення 17 лютого 2021).

Коваленко, В. П., Пуцко, В. Г. 1995. Фрагмент бронзової кацеї з Чернігова. В: Моця, О. П. (ред.). *Археологічні старожитності Подесення: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г. О. Кузнецова (22—23 вересня 1995 р., м. Чернігів — Славутич).* Чернігів: Сіверянська думка, с. 83-86.

Коваль, В. Ю. 2010. Ростиславль Рязанский. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Институт археологии: Новые полевые исследования*. Москва: ИА РАН, с. 96, 97.

Козлова, А. В. 2004. Украшения ремня, сбруи и сумок восточного происхождения из раскопок в Великом Новгороде. *Новгород и Новгородская земля: история и археология*, 18, с. 188-207.

Козлова, А. В. 2006. *Восточные традиции украшений и предметов быта из цветных металлов в городах северо-западной Руси и сопредельных территорий*. Автореферат диссертации к. и. н. Москва: МГУ им. М. В. Ломоносова.

Козловський, А. О. 1992. *Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст.* Київ: Наукова думка.

Козловський, А. О., Крижановський, В. О. 2019. Давньоруське кладовище на Копиревому кінці. *Археологія,* 4, с. 22-42.

Колчин, Б. А., Янин, В. Л., Ямщиков, С. В. 1985. *Древний Новгород: прикладное искусство и археология*. Москва: Искусство.

Комар, А. В., Хамайко, Н. В. 2014. Рец.: Ф. Андрощук, В. Зоценко. Скандинавские древности Южной Руси: Каталог. Paris: ACHByz, 2012, 367 с. *Археологія і давня історія України*, 1 (12): Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Результати досліджень, с. 188-197.

Корзухина, Г. Ф. 1954. *Русские клады IX—XIII вв.* Москва; Ленинград: АН СССР.

Кочкуркина, С. И. 2013. *Приладожская курганная культура: погребения с монетами, весами и гирьками. Каталог*. Петрозаводск: Карельский научный центр РАН.

Крест-медальон № 27150971 (online). Москва: Государственный каталог Музейного фонда Российской Федерации. Балашовский краеведческий музей. Режим доступу: https://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=27221583 (Дата звернення 02 січня 2021).

Кравченко, Е. А. 2017. Розділ 2: Сировина, знаряддя і питання виробництва. В: Кравченко, Е. А. (ред.). *Хотівське городище (новітні дослідження).* Київ, с. 53-60.

Кузнєцов, Г. О., Ситий, Ю. М. 1992. Феодальна садиба XII—XIII ст. на околиці Чернігова. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-річчю Чернігова.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 34-41.

Кузнецова, В. Н. 2019. Ювелирные изделия XII—XIII вв. в синкретичном «чудском» стиле. *Археология и история Пскова и Псковской земли: Ежегодник Семинара имени академика В. В. Седова*, 34: Материалы 64 заседания (2018 г.), с. 300-313. https://doi.org/10.25681/IARAS.2019.978-5-94375-299-5.300-313

Кулаков, В. 1990. *Древности пруссов VI—XIII вв.* Археология СССР. Свод археологических источников, Г 1-9. Москва: Наука.

Кулаков, В. И. 2012. *Неманский янтарный путь в эпоху викингов.* Калининград: Калининградский областной музей янтаря.

Кулаков, В. 2017. Басма в искусстве балтов. *Res Humanitariae*, XXII, с. 104-124.

Лев Диакон. 1988. *История.* Копыленко, М. М. (пер.), Литаврин, Г. Г. (ред.). Памятники исторической мысли. Москва: Наука.

Левашова, В. П. 1966. Об одежде сельского населения древней Руси. *Труды ГИМ*, 40: Археологический сборник, с. 112-119.

Левашова, В. П. 1967. Височные кольца. *Труды ГИМ*, 43: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., с. 7-54.

Левко, О. Н., Дернович, С. Д., Кенько, П. М. 2021. Нарис 3: Этнокультурный контекст ювелирных изделий археологического комплекса Кордон. В: Моця, О. П. (ред.). *Дніпро — Даугава — Німан: міжцивілізаційні контакти в середньовічні часи.* Київ: ІА НАН України, с. 40-55.

Леонтьев, А. Е. 1996. *Археология мери: к предыстории Северо-Восточной Руси.* Археология эпохи великого переселения народов и раннего средневековья, 4. Москва: Геоэко.

Лесман, Ю. М. 1990. Хронология ювелирных изделий Новгорода (X—XIV вв.). В: Янин, В. Л., Гайдуков, П. Г. (ред.). *Материалы по истории Новгорода 1988.* Москва, с. 29-98.

Логунова, К. К. 2008. Мужской поясной набор эпохи викингов на территории юго-восточной Балтии. *Сборник докладов 2-ой Балтийской археологической конференции.* Калининград, с. 68-83.

Лысенка, П. Ф. 2000. Гандаль і прывазныя вырабы. В: Лысенка, П. Ф. (ред.). *Археалогія Беларусі у 4 т.*, 3: Сярэдневяковы перыяд (IX—XIII ст.). Мінск: Беларуская навука, с. 434-454.

Лысенко, С. Д., Шкляревский, Е. И., Квитницкий, М. В., Черновол, Д. К. 2012. *Материалы Фастовской археологической экспедиции.* 1: Многослойное поселение Кощеевка-8. Киев; Фастов.

Макаров, Н. А. 1997. *Колонизация северных окраин Древней Руси в XI—XIII вв. По материалам археологических памятников на волоках Белозерья и Поонежья.* Москва: Скрипторий.

Макаров, Н. А., Федорина, А. Н. 2008. О находках энколпионов на суздальских селищах. *Археология Владимиро-Суздальской земли: Материалы научного семинара*, 2, с. 137-146.

Макаров, Н. А., Федорина, А. Н., Шполянский, С. В. 2014. Средневековые селища в округе Владимира-на-Клязьме. В: Макаров, Н. А., Леонтьев, А. Е. (ред.). *Русь в IX—XIII веках: общество, государство, культура.* Москва; Вологда: Древности Севера, с. 108-133.

Макаров, Н. А., Шполянский, С. В., Федорина, А. Н., Угулава, Н. Д. 2014. К изучению ближайшей округи средневекового Суздаля: исследование в верхнем течении р. Каменки в 2018—2019 гг. *Археология Владимиро-Суздальской земли. Материалы научного семинара*, 9, с. 7-29.

Макушников, О. А., Курашова, Н. А., Тимофеенко, А. Г. 2008. Моховские курганы с находками монет. *Криніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны*, 4, с. 77-82.

Мальм, В. А. 1967. Подковообразные и кольцевидные застежки-фибулы. *Труды ГИМ*, 43: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., 3, с. 149-190.

Мальм, В. А., Фехнер, М. В. 1967. Привески-бубенчики. *Труды ГИМ*, 43: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., 3, с. 132-148.

Мальм, В. А. 1971. Шиферные пряслица и их использование. В: Орешников, С. М. и др. (ред.). *История и культура Восточной Европы по археологическим данным.* Москва: Советская Россия, с. 197-206.

Мацкевий, Л., Войнаровський, В. 2007. Нова пам'ятка середньовічного чинбарства на березі Полтви у Львові. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 11, с. 358-366.

Милонов, Н. П. 1950. Древнерусские курганы и селища в бассейне Верхней Волги. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 13: Материалы по археологии Верхнего Поволжья, с. 152-172.

Михайлова, Е. Р. 2019. Двушипные наконечники копий из Которского погоста. В: Белецкий, С. В. (ред.). *Земля наша велика и обильна: сборник статей, посвященный 90-летию А. Н. Кирпичникова.* Санкт-Петербург: Невская книжная типография, с. 298-311.

Монгайт, А. Л. 1955. *Старая Рязань.* Материалы и исследования по археологии СССР, 49: Материалы и исследования по археологии древнерусских городов, 4. Москва: Наука.

Моця, А. П. 1995. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований. *Материалы по археологии России*, 2: Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа, с. 136-141.

Моця, О. П. 1996. Київська Русь: результати та перспективи досліджень. *Український історичний журнал*, 4, с. 41-49.

Моця, О. П., Орлов, Р. С., Коваленко, В. П., Козловський, А. О., Пархоменко, О. В., Потапов, О. В., Покас, П. М. 1997. Поселення X—XIII ст. біля с. Автуничі. В: Моця, О. П. (ред.). *Південноруське село IX—XIII ст.: нові пам'ятки матеріальної культури.* Київ: ІЗМН, с. 34-68.

Моця, О. П. 2003. Висновки. В: Моця, О. П. (ред.). *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель).* Київ: Шлях, с. 208, 209.

Мурашева, В. В. 2000. *Древнерусские ременные наборные украшения (X—XIII вв.).* Москва: УРСС.

Мурашова, В. В. 1997. Поясной набор. В: Колчин, Б. А., Макарова, Т. И. (ред.). *Древняя Русь. Быт и культура.* Археология с древнейших времен до средневековья в 20 т. Москва: Наука, с. 79, 80.

Мусин, А. Е. 1997. *Христианские древности средневековой Руси IX—XIII вв. (по материалам погребальных памятников на территории Новгородской земли).* Автореферат диссертации к. и. н. Санкт-Петербург. ИИМК РАН.

Мусин, А. Е., Тарабардина, О. А. 2019. Скандинавы среди первопоселенцев Новгорода по данным археологии. *Вестник Санкт-Петербургского уни-*

верситета, История, 64, 2, с. 762-785. https://doi.org/10.21638/11701/spbu02.2019.218

Носов, Е. Н., Плохов, А. В., Хвощинская, Н. В. 2017. *Рюриково городище. Новые этапы исследований*. Труды ИИМК РАН, XLIX. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.

Носов, Е. Н., Хвощинская, Н. В. 2019. Рюриково городище — выдающийся археологический памятник Древней Руси. В: Виноградов, Ю. А. (ред.). *Прошлое человечества в трудах петербургских археологов на рубеже тысячелетий (к 100-летию создания российской академической археологии).* IV, 2. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, с. 303-323.

Нуретдинова, А. Р., Губайдуллина, А. В., Морозов, В. П. 2018. Форма для отливки нательных крестов и подвесок из Болгара. *Ученые записки Казанского университета. Серия гуманитарные науки*, 160, 3, с. 572-580.

Олейников, О. М. 2014. К вопросу о назначении свинцовых грузиков X—XV вв. *Краткие сообщения Института археологии*, 232, с. 189-194.

Орлов, Р., Моця, О., Покас, П. 1985. Исследования летописного Юрьева на Роси и его окрестностей. В: Толочко, П. П. (ред.). *Земли Южной Руси в IX—XIV вв.* Киев: Наукова думка, с. 30-61.

Орлов, Р. С. 2003. Сільське ювелірне ремесло. В: Моця, О. П. (ред.). *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель).* Київ: Шлях, с. 121-131.

Орфинская, О. В. 2012. Глава 3: Что носили средневековые горожане. В: Энговатова, А. В. (ред.). *Археология древнего Ярославля. Загадки и открытия.* 2-е изд. Москва: ИА РАН, с. 66-101.

Павленко, С. В. 2006. Изготовление бусин, крестиков и образков из пирофиллитового сланца на специализированных поселениях средневековой Овручской волости. В: *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Международная научная конференция, посвященная 100-летию со дня рождения Гали Федоровны Корзухиной. Тезисы докладов. Санкт-Петербург, 10—15 апреля 2006 г.* Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 145-148.

Павленко, С. В. 2010. Овруцька середньовічна пірофілітова індустрія: результати, проблеми та перспективи дослідження. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 157-166.

Падин, В. А. 1976. Кветунский древнерусский могильник. *Советская археология,* 1, с. 197-210.

Петраускас, А., Готун, І. 2001. «Кам'яні намистини» Е.-Л. Руліковського та деякі міркування щодо давньоруських шиферних виробів. *Науково-інформаційний бюлетень «Прес-музей» за 1998 р.*, 10—11: Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони, с. 143-149.

Петрашенко, В. О. 1997. Поселення Канівського Придніпров'я. В: Моця, О. П. (ред.). *Південноруське село IX—XIII ст.: нові пам'ятки матеріальної культури*. Київ: ІЗМН, с. 114-143.

Петрашенко, В. А. 2005. *Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка).* Киев.

Пивоваров, С. В. 2006. *Середньовічні поселення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (IX — перша половина XIII ст.).* Чернівці: Зелена Буковина.

Покровская, Л. В. 2008. Предметы прибалтийско-финского облика Людина конца средневекового Новгорода (по материалам Троицкого раскопа). В: Деревянко, А. П., Макаров, Н. А. (ред.). *Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале*, II. Москва: ИА РАН, с. 375-377.

Прищепа, Б. А. 2011. *Дорогобуж на Горині у X—XIII ст.* Рівне: ПП ДМ.

Пронин, Г. Н. 2018. Спасательные работы в Смоленске в 2011—2012 гг. *Тверь, тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья*, 11, с. 312-327. https://doi.org/10.25681/IARAS.2018.978-5-9906508-3-1.312-327

Путешествие… 1971. *Путешествие Абу-Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153 гг.).* Большаков, О. Г., Монгайт, А. Л. (публ.). Москва: Наука.

Рабинович, М. Г. 1986. Древнерусская одежда IX—XIII вв. В: Рабинович, М. Г. (ред.). *Древняя одежда народов Восточной Европы: Материалы к историко-этнографическому атласу*. Москва: Наука, с. 40-111.

Равдина, Т. В. 1988. *Погребения X—XI вв. с монетами на территории древней Руси: Каталог.* Москва: Наука.

Раппопорт, П. А. 1967. О типологии древнерусских поселений. *Краткие сообщения Института археологии*, 110, с. 3-8.

Репников, Н. И. 1904. Отчет о раскопках в Бежецком, Весьегонском и Демянском уездах в 1902 году. *Известия Императорской археологической комиссии*, 6, с. 12-20.

Русанова, И. П. 1966. *Курганы полян X—XII вв.* Археология СССР. Свод археологических источников, Е1-24. Москва: Наука.

Рябинин, Е. А. 1997. *Финно-угорские племена в составе Древней Руси. К истории славяно-финских этнокультурных связей: Историко-археологические очерки*. Санкт-Петербург: СПбГУ.

Рябцева, С. С. 2005. *Древнерусский ювелирный убор*. Санкт-Петербург: Нестор-История.

Рыбаков, Б. А. 1988. *Язычество древней Руси*. Москва: Наука.

Сабурова, М. А. 1978. Древнерусская мелкая пластика как источник по истории одежды (головной убор). *Краткие сообщения Института археологии*, 155, с. 32-35.

Сабурова, М. А. 1997. Древнерусский костюм. В: Колчин, Б. А., Макарова, Т. И. (ред.). *Древняя Русь. Быт и культура*. Археология с древнейших времен до средневековья в 20 т. Москва: Наука, с. 93-109.

Седов, В. В. 1982. *Восточные славяне в VI—XIII вв.* Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 т. Москва: Наука.

Седов, В. В. 1987. Ятвяги. В: Седов, В. В. (ред.). *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*. Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 т. Москва: Наука, с. 411-419.

Седов, В. В. 2007. *Изборск в раннем средневековье.* Памятники отечественной науки. XX век. Москва: Наука.

Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.).* Москва: Наука.

Седова, М. В. 1997. Украшения из меди и сплавов. В: Колчин, Б. А., Макарова, Т. И. (ред.). *Древняя Русь. Быт и культура.* Археология с древнейших времен до средневековья в 20 т. Москва: Наука, с. 63-78.

Сєров, О. 2001. Фастівщина в добу Київської Русі. *Науково-інформаційний бюлетень «Прес-музей» за 1998 р.*, 10—11: Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони, с. 113-137.

Смирнова, Л. И. 2000. Проколки (хронология и функциональное назначение). *Археологические вести*, 7, с. 236-246.

Сорокин, П. Е., Матвеев, Е. Н., Короткевич, Б. С. 2016. Раскопки средневекового могильника Порицы 1

на реке Славянке. *Археология и история Пскова и Псковской земли. Семинар имени академика В. В. Седова,* 31: Материалы 61-го заседания, с. 286-300.

С[пицын], А. [А]. 1905a. Отчет В. Н. Глазова о поездке 1903 года на верховья Волги и в Демянский уезд. *Записки отделения русской и славянской археологии Императорского Русского археологического общества*, VII, 1, с. 97-106.

С[пицын], А. [А]. 1905b. Отчет С. А. Гатцука о раскопках 1904 г. в Смоленской, Московской и Тульской губерниях. *Записки отделения русской и славянской археологии Императорского Русского археологического общества*, VII, 1, с. 107-138.

Срезневский, И. И. 1912. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. 3: Р—Я и дополнения. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.

Степанова, Ю. В. 2010. Височные кольца из древнерусских сельских памятников Верхневолжья. *Stratum plus*, 5, с. 275-283.

Степанова, Ю. В. 2014. *Костюм древнерусского человека: реконструкция по данным археологии*. Тверь.

Стрикалов, И. Ю., Чернецов, А. В. 2015. Городище Старая Рязань. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Институт археологии: новые экспедиции и проекты*. Москва: ИА РАН, с. 95-97.

Сумцов, Н. 1896. Современная малорусская этнография. Малоруссы в современной польской этнографии. *Киевская старина*, LIV, 7—8, с. 133-150.

Тодорова, А. А. 2012. К вопросу о собственном производстве бус на территории древнерусского государства. В: *Матеріальна та духовна культура Південної Русі: Матеріали міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В. Й. Довженка (Чернігів — Шестовиця, 16—19 липня 2009 р.)*. Київ; Чернігів, с. 308, 309.

Толочко, П. П., Моця, О. П. 2009. Київська Русь: утворення держави. В: Толочко, П. П. (ред.). *Україна: хронологія розвитку*. 2. Київ: Кріон, с. 170-201.

Уваров, А. С. 1872. *Меряне и их быт по курганным раскопкам*. Москва: Синодальная типография.

Успенская, А. В. 1967. Нагрудные и поясные привески. *Труды ГИМ*, 43: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., с. 88-132.

Фибула… 2018. *Фибула подковообразная XIII — нач. XIV вв*. (online). Москва: Музей Москвы. Режим доступу: https://mm.museum-online.moscow/entity/OBJECT/16279?query=фибула&index=2 (Дата звернення 26 січня 2021).

Ханенко, Б. И. и В. Н. 1902. *Древности Приднепровья*. V: Эпоха славянская (VI—XIII в.). Киев: Фото-типография С. В. Кульженко.

Хвощинская, Н. В. 1999. Подковообразные фибулы Рюрикова городища. В: Гиппиус, А. А. (ред.). *Великий Новгород в истории средневековой Европы: к 70-летию Валентина Лаврентьевичи Янина*. Москва: Русские словари, с. 39-50.

Хвощинская, Н. В. 2004. *Финны на западе Новгородской земли (по материалам могильника Залахтовье)*. Труды ИИМК, VI. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.

Чайка, Р. 2002. Торгові зв'язки давньоруського Листвена. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 5, с. 151-155.

Шекун, О. В., Веремейчик, О. М. 1999. *Давньоруське поселення Ліскове*. Чернігів: Деснянська правда.

Штыхаў, Г. В. 2000. Гарады Паўночнай и Цэнтральнай Беларусі. В: Лысенка, П. Ф. (ред.). *Археалогія Беларусі у 4 т*. 3: Сярэдневяковы перыяд (IX—XIII ст.). Мінск: Беларуская навука, с. 171-229.

Щербаков, В. Л. 2017. Археологические исследования летописной Унжи в 2014—2015 гг. *Археология Владимиро-Суздальской земли. Материалы научного семинара*, 7, с. 110-122.

Щербань, А. 2007. *Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII — початку III століття до н. е. (за глиняними виробами)*. Київ: Молодь.

Щербань, А. 2015. Веретена однієї прялі. *Народознавчі зошити*, 1 (121), с. 214-217.

Янин, В. Л., Рыбина, Е. А., Покровская, Л. В., Сингх, В. К., Степанов, А. М., Тянина, Е. А. 2015. Работы в Людином конце Великого Новгорода в 2014 г. (Троицкие раскопы: XIII-Г, Г-1 и XV). *Новгород и Новгородская земля. История и археология. Материалы XXIX научной конференции, посвященной 150-летию Новгородского музея-заповедника, Великий Новгород, 27—29 января 2015 г.,* 29, с. 51-65.

Янссон, И. 1999. Скандинавские находки IX—X вв. с Рюрикова городища. В: Гиппиус, А. А. (ред.). *Великий Новгород в истории средневековой Европы: К 70-летию Валентина Лаврентьевичи Янина*. Москва: Русские словари, с. 18-38.

Bajorų… 2016. *Bajorų kapinyno archeologiniai radiniai* (online). Kaišiadorys: Kaišiadorių muziejus. Режим доступу: http://www.kaisiadoriumuziejus.lt/virtualios-parodos/bajoru-kapinyno-archeologiniai-radiniai/ (Дата звернення 27 лютого 2021).

Daugudis, V. 1968. *Stakliškių lobis*. Vilnius: Mintis.

Kernave… 2002. *Kernave — litewska Troja: Katalog wystawy ze zbiorów Państwowego Muzeum-Rezerwatu Archeologii i Historii w Kernave, Litwa*. Warszawa.

Petrauskas, G. 2015. Prie Lietuvos valstybes susidarymo klausimo sugriztant: laidojimo paprociu aspektas. *Res Humanitariae,* XIII, p. 114-136.

Rulikowski, E. 1881. O paciorkach kamiennych znajdowanych na prawŷm dorzeczu Dniepru. *Zbiór Wiadomości do Antropologji Krajowéj*, V, s. 46-54.

Svetikas, E. 2003. Tretininkų odinai kapšeliai: jų apkalų tipologija, chronologija ir simbolika. *Lietuvos archeologija*, 24, p. 241-266.

Svetikas, E. 2008. XIV a. pabaigos — XV a. amuletai is apkaustyto lokio nago Lietuvos Didziojoje kunigaikstysteje ir kaimyniniuose krastuose. *Lietuvos arsheologija*, 34, p. 171-210.

Svetikas, E. 2009. *Lietuvos Didţiosios Kunigaikštystės christianizacija XIV a. — pab. XV a.: archeologiniai radiniai su krikščioniškais simboliais*. 1. Vilnius: Diemedţio.

Širouchov, R. 2014. Kuršių nerijos ankstyvųjų viduramžių archeologiniai paminklai. Kuršių ir prūsų kontaktų zonos klausimas. *Res Humanitariae*, XV, p. 115-143.

Urbanavičienė, S. 1995. Diktarų kapinynas. *Lietuvos archeologija*, 11, p. 169-206.

Vėlius, G. 2005. *Kernavės miesto bendruomenė XIII—XIV amžiuje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

REFERENCES

Abyzova, E. Riabtceva, S. 2007. Priazhki-pafty iz sobraniia Natcionalnogo muzeia arkheologii i istorii Moldovy. *Tyragetia*, I (XVI), 2, s. 95-105.

Avdusina, S. A., Eniosova, N. V. 2001. Podkovoobraznye fibuly Gnezdova. *Trudy GIM*, 124: Gnezdovo. 125 let issledovaniia pamiatnika, s. 93-101.

Agapov, A. S., Saracheva, T. G. 1997. O sposobakh nosheniia visochnykh koletc. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 99-107.

Alekseev, L. V. 1966. *Polotckaia zemlia (ocherki istorii Severnoi Belorussii) v IX—XIII vv*. Moskva: Nauka.

Andreev, S. I. 2018. Poselenie Ekaterinovka 3: k voprosu o iugo-vostochnoi granitce Riazanskogo kniazhestva. *Arkheologiia Podmoskovia: Materialy nauchnogo seminara*, 14, s. 209-235.

Anysiv (online). Chernihiv: Chernihivska raionna TsBS. Rezhym dostupu: http://crb.edukit.cn.ua/krayeznavstvo/istoriya_chernigivsjkogo_rajonu/istoriya_sil_rajonu/anisiv/ (Data zvernennia 14.02.2021).

Artcikhovskii, A. V. 1930. *Kurgany viatichei*. Moskva: Ranion.

Artcikhovskii, A. V. 1945. Russkaia odezhda X—XIII vv. *Doklady i soobshcheniia istoricheskogo fakulteta MGU*, 3, s. 3-9.

Artcikhovskii, A. V. 1948. Odezhda. In: Voronin, N. N. (ed.). *Istoriia kultury Drevnei Rusi*. 1: Domongolskii period. 1: Materialnaia kultura. Moskva; Leningrad: AN SSSR, s. 234-262.

Artcikhovskii, A. V. 1969. Odezhda. In: Artcikhovskii, A. V. (ed.). *Ocherki russkoi kultury XIII—XV vekov*. 1: Materialnaia kultura. Moskva: MGU, s. 277-296.

Afonkov, N. N. 2012. Strelkovyi poias i koshel zolotoordynskogo vremeni iz kurgannogo mogilnika u s. Ust-Kurdium. *Arkheologicheskoe nasledie Saratovskogo kraia*, 10, s. 158-163.

Baranov, I. 2011. Tretii orden. In: Zadvornyi, V. L. (ed.). *Katolicheskaia entciklopediia*, IV: R—F. Moskva: Izdatelstvo Frantciskantcev, s. 1438, 1439.

Biliaieva, S. O., Fialko, O. Ye. 2012. Priazhky-pafty Karpato-Balkanskoho rehionu na pam'iatkakh Pivnichnoho Prychornomor'ia. In: Strokova, L. V. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky», 14—16 lystopada 2011 r.* Kyiv, s. 256-264.

Bolsunovskii, K. 1898. *Drevnie girki, naidennye v Kieve i ikh otnoshenie k razlichnym vesovym sistemam. Materialy po arkheologii goroda Kieva*. Kiev.

Borovskyi, Ya. Ye., Kaliuk, O. P. 1993. Doslidzhennia kyivskoho dytyntsia. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starodavnii Kyiv. Arkheolohichni doslidzhennia 1984—1989 rr.* Kyiv: Naukova dumka, s. 3-42.

Boriak, O. O., Herasymchuk, O. V. 1990. Vereteno i priaslytse u slov'ianskii mifolohichnii tradytsii. *Narodna tvorchist ta etnohrafiia*, 1, s. 30-36.

Braichevska, O. A. 1992. *Davnoruskyi cholovichyi kostium X—XIII st. (za arkheolohichnymy, pysemnymy ta obrazotvorchymy dzherelamy).* Avtoreferat k. i. n. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Braichevska, O. A. 2001. Odiah. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Istoriia ukrainskoi kultury u 5 t.* 1: Istoriia kultury davnoho naselennia Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka, s. 977-988.

Byrnia, P. P., Riaboi, T. F. 1989. O nekotorykh iuvelirnykh izdeliiakh iz Starogo Orkheia. In: Borziiak, I. A. (ed.). *Pamiatniki drevneishego iskusstva na territorii Moldavii*. Kishinev: Shtiintca, s. 97-103.

Bychkova, Ia. V., Eniosova, N. V., Nilus, I. M., Pushkina, T. A. 2008. Tochilnye kamni pod mikroskopom: novye dannye ob ispolzovanii i proiskhozhdenii oselkov iz Gnezdova. In: Derevianko, A. P., Makarov, N. A. (ed.). *Trudy II (XVIII) Vserossiiskogo arkheologicheskogo sezda v Suzdale*. II. Moskva: IA RAN, s. 312-314.

Bychkova, Ia. V., Eniosova, N. V., Nilus, I. M. 2018. Tochilnye kamni pod mikroskopom: novye dannye ob ispolzovanii i proiskhozhdenii oselkov iz Gnezdova. *Trudy GIM*, 210: Gnezdovskii arkheologicheskii kompleks. Materialy i issledovaniia, 1, s. 68-84.

Veremeichik, E. M. 2010. Predmety khristianskogo kulta XI—XIII vv. na selskikh poseleniiakh Chernigovskogo Polesia. In: Peskova, A. A. (ed.). *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego istoki. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentcii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Gali Fedorovny Korzukhinoi (Sankt-Peterburg, 10—16 aprelia 2006 g.).* Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 344-354.

Veremeichyk, O. M. 2013. Produktsiia Ovrutskoi pirofilitovoi industrii na terenakh Chernihivskoho Polissia u X—XIII st. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 6, s. 95-99.

Gattcuk, S. A. 1904. Otchet o raskopkakh, proizvedennykh v 1902 g. v Tverskoi gubernii. *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 6, s. 32-49.

Golubeva, L. A. 1987a. Mariitcy. In: Sedov, V. V. (ed.). *Finno-ugry i balty v epokhu srednevekovia*. Arkheologiia SSSR s drevneishikh vremen do srednevekovia v 20 t. Moskva: Nauka, s. 107-115.

Golubeva, L. A. 1987b. Chud zavolochskaia. In: Sedov, V. V. (ed.). *Finno-ugry i balty v epokhu srednevekovia*. Arkheologiia SSSR s drevneishikh vremen do srednevekovia v 20 t. Moskva: Nauka, s. 64-66.

Golubeva, L. A., Kochkurkina, S. I. 1991. *Belozerskaia ves (po materialam poseleniia Krutik IX—X vv.)*. Petrozavodsk.

Goncharov, V. K. 1950. *Raikovetckoe gorodishche*. Kiev: AN USSR.

Honcharova, H. 1996. Priaslytsia z kolektsii «Desiatynna tserkva». In: Tolochko, P. (ed.). *Tserkva Bohorodytsi Desiatynna v Kyievi: Do 1000-littia osviachennia*. Kyiv: ArtEk, s. 104, 105.

Gonianyi, M. I., Katc, M. Ia., Naumov, A. N. 2003. Drevnerusskie arkheologicheskie pamiatniki kontca XII — tretei chetverti XIV veka v priustevoi chasti Nepriadvy na Kulikovom pole. In: Makarov, N. A., Chernetcov, A. V. (ed.). *Rus v XIII veke: Drevnosti temnogo vremeni*. Moskva: Nauka, s. 228-252.

Hotun, I. A., Semeniuk, N. V. 2001. Novyi etap vyvchennia davnoruskoho selyshcha Avtunychi. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1999—2000 rr.*, s. 98-100.

Hotun, I. A. 2008. Neordynarnist davnoruskoho sela na prykladi selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiia*, 3, s. 25-34.

Hotun, I. A., Kazymir, O. M. 2009. Rozvidkovi roboty navkolo Khodosivky. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006—2007 rr.*, s. 82, 83.

Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M. 2009a. Nove davnoruske selyshche poblyzu Khodosivky. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006—2007 rr.*, s. 84-86.

Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M. 2009b. Prodovzhennia robit na selyshchi Khodosivka-Roslavske na Kyivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2008 r.*, s. 40-46.

Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M. 2010a. Maisternia z obrobky burshtynu na davnoruskomu selyshchi Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiia*, 1, s. 112-126.

Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M. 2010b. Tretii sezon doslidzhennia selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r.*, s. 91-—95.

Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M. 2011. Rozkopky selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010 r.*, s. 88-90.

Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M., Hun M. O. 2012. Rozkopky selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.*, s. 247-249.

Hotun, I. A., Hrytsyk, Yu. O., Kazymir, O. M., Sukhonos, A. M. 2013a. Hospodarstvo i pobut meshkantsiv selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiia*, 4, s. 81-102.

Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M., Kolybenko, M. O., Hun, M. O. 2013b. Doslidzhennia selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012 r.*, s. 198, 199.

Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M. 2013. Rekonstruktsiia zhyttievoho ukladu meshkantsiv selyshcha Khodosivka-Roslavske za osoblyvostiamy zaliznykh vyrobiv. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 10: Eksperymentalna arkheolohiia: dosvid modeliuvannia ob'iektiv ta vyrobnytstv, s. 185-200.

Hotun, I. A. 2014. Vystavka arkheolohichnykh materialiv «Poselennia Khodosivka-Roslavske (kinets XI — XIV st.) yak pokaznyk neordynarnosti serednovichnoho sela». *Arkheolohiia*, 3, s. 125-134.

Hotun, I. A., Hun, M. O. 2014. Keramichnyi kompleks poselennia Khodosivka-Roslavske yak pokaznyk dukhovnoi kultury meshkantsiv. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 153: Teoriia ta istoriia kultury, s. 40-47.

Hotun, I. A., Sukhonos, A. M. 2014. Kultovi predmety z poselennia Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (12): Kolektsii naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy: rezultaty doslidzhen, s. 55-67.

Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M., Kolybenko, M. O., Hun, M. O. 2014. Vyvchennia selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r.*, s. 147-149.

Gotun, I. A. 2015. Domostroitelstvo v neukreplennykh prigorodakh Kieva X—XIII vv. *Histaryčna-archiealahičny zbornik*, 30, s. 294-304.

Hotun, I. A., Sukhonos, A. M. 2015. Predmety ozbroiennia i voinskoho obladunku iz serednovichnoho selyshcha Khodosivka-Roslavske. In: Kovalenko, O. B. (ed.). *Poklykannia — arkheolohiia: Materialy Druhykh Samokvasivskykh chytan, prysviachenykh 80-richchiu O. V. Shekuna*. Chernihiv: Lozovyi V. M., s. 175-190.

Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M., Synytsia, Ye. V., Hun, M. O. 2015. Pivdenno-skhidna peryferiia selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014 r.*, s. 83-85.

Hotun, I. A. 2017a. Blyzkoskhidni palomnytski khrestyky z pivdennoruskykh selyshch. *Skhidnyi svit*, 1—2, s. 111-130.

Hotun, I. A. 2017b Serednovichne selyshche Khodosivka-Roslavske (do desiatyrichchia rozkopok pam'iatky). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22): Arkheolohiia: doslidzhennia, eksperymenty, rekonstruktsii, s. 61-90.

Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Hun, M. O., Sukhonos, A. M. 2018. Serednovichne khrystyianske palomnytstvo i dvi znakhidky z Khodosivky. *Arkheolohiia*, 1, s. 68-90.

Hotun, I. A., Serhieieva, M. S., Sukhonos, A. M., Hun, M. O. 2018. Davnoruskyi derevoobrobnyi oseredok v «seli Sviatoho Feodosiia». In: *Tserkva — nauka — suspilstvo: pytannia vzaiemodii. Materialy Shistnadtsiatoi mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (29 travnia — 2 chervnia 2018 r.)*. Kyiv, s. 237-242.

Hotun, I. A., Kazymir, O. M. 2019. Serednovichni selyshcha kyivskykh peredmist za rezultatamy robit ostannikh sezoniv. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (30), s. 140-171.

Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Sukhonos, A. M. 2019. Bohorodytsia z Khodosivky. *Arkheolohiia*, 1, s. 42-58.

Hotun, I., Sukhonos, A., Kazymir, O., Synytsia, Ye., Hun, M. 2019. Vyvchennia pivnichnoi peryferii selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 86-89.

Hotun, I. A., Hun, M. O. 2020. Skliani prykrasy z poselennia Khodosivka-Roslavske (za materialamy 2007—2011 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 368-385.

Hotun, I. A., Kazymir, O. M. 2020. Materialna kultura naselennia silskykh peredmist serednovichnoho Kyieva. *Arkheolohiia*, 3, s. 53-67.

Hotun, I., Sukhonos, A., Kazymir, O., Hun, M. 2020. Roboty u skhidnii chastyni selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.* s. 82-86.

Grigorev, A. V. 1990. Nekotorye zamechaniia po povodu ukrashenii romenskoi kultury. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy arkheologii Iuzhnoi Rusi: Materialy istoriko-arkheologicheskogo seminara «Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv.», Chernigov, 26—28 sentiabria 1988 g*. Kiev: Naukova dumka, s. 50-56.

Hun, M. O. 2013. Keramichnyi kompleks serednovichnoho poselennia Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (20): Serednovichni mista Polissia, s. 31-46.

Hun, M., Onohda, O., Chmil, L. 2016. Keramichni kompleksy druhoi polovyny XIII — seredyny XIV st. z poselen Khodosivka-Roslavske ta Ivankiv-3 na Kyivshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 11: Doslidzhennia Kyivskoho Polissia, s. 172-179.

Gurevich, A. Ia. 1970. *Problemy genezisa feodalizma v Zapadnoi Evrope*. Moskva: Vysshaia shkola.

Darkevich, V. P., Borisevich, G. V. 1995. *Drevniaia stolitca Riazanskoi zemli XI—XIII vv*. Moskva: Krug.

Dorofeeva, T. S., Steblin-Kamenskaia, S. I. 2013. Novaia nakhodka priveski-amuleta s runicheskimi znakami na Gorodishche pod Novgorodom. *Arkheologicheskie vesti*, 19, s. 159-180.

Druzhinina, I. A. 2014. Pogrebenie s priazhkami-paftami iz adygskogo mogilnika Gruzinka Kha. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 232, s. 80-89.

Egoreichenko, A. A. 2016. Srednevekovye nakhodki iz gorodishch Braslavskogo Poozeria. *Arkheologiia i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli. Seminar imeni akademika V. V. Sedova, 31: Materialy 61-go zasedaniia*, s. 340-348.

Zharnov, Iu. E. 2009. Vozvrashchenie kulturnykh tcennostei drevnego goroda. In: Makarov, N. A. (ed.). *Arkheologicheskie otkrytiia 1991—2004 gg.: Evropeiskaia Rossiia*. Moskva: IA RAN, s. 430-442.

Zhilina, N. V. 2012a. Stili v drevnerusskom iuvelirnom iskusstve IX—XIII vv. *Russkii mir*, 1, s. 92-105.

Zhilina, N. V. 2012b. Teoriia vliianiia i svoeobraziia na primere drevnerusskogo dragotcennogo ubora. *Arkheologicheskie vesti*, 18, s. 253-281.

Zhilina, N. V. 2017. Dekorativnoe oformlenie drevnerusskogo kostiuma XI—XIII vv. po izobrazitelnym istochnikam. In: Musin, A. E. (ed.). *V kamne i bronze. Sbornik statei v chest Anny Peskovoi*. Trudy IIMK RAN, XLVIII. Sankt-Peterburg: Nevskaia Knizhnaia Tipografiia, s. 183-192.

Zhurukhina, O., Zvizdetskyi, B. 2006. Pro pokhodzhennia i datuvannia namystyn iz rozkopok starodavnoho Iskorostenia. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Rus na perekhresti svitiv (mizhnarodni vplyvy na formuvannia Davnoruskoi derzhavy) IX—XI st. Materialy Mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru, Chernihiv — Shestovytsia 20—23 lypnia 2006 r.* Chernihiv: Siverianska dumka, s. 65-72.

Zabelin, I. E. 1990. *Domashnii byt russkogo naroda v XVI i XVII stoletiiakh*. I: Domashnii byt russkikh tcarei v XVI i XVII stoletiiakh, 1: Gosudarev dvor, ili dvoretc. Literaturno-istoricheskii arkhiv. Moskva: Kniga.

Zavitnevich, V. 1890. Iz arkheologicheskoi ekskursii v Pripiatskoe Polese. *Chteniia v istoricheskom obshchestve Nestora-letopistca*, IV, 2, s. 1-29.

Zaitceva, I. E. 2005. Nabornye poiasa iz mogilnika Minino. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 125-133.

Zaitceva, I. E., Makarov, N. A. 2008. Izdeliia iz kamnia i gliny. In: Makarov, N. A. (ed.). *Arkheologiia severorusskoi derevni X—XIII vekov: srednevekovye poseleniia i mogilniki na Kubenskom ozere*. 2: Materialnaia kultura i khronologiia. Moskva: Nauka, s. 253-269.

Zarubii, E. 2017. *Zoloto Kyivskoi Rusi abo taiemnytsi Demydivskoho skarbu* (online). Lviv: Fotohrafii staroho Lvova. Rezhym dostupu: https://photo-lviv.in.ua/zoloto-kyjivskoji-rusi-abo-tajemnytsi-demydivskoho-skarbu/ (Data zvernennia 04.02.2020).

Zotsenko, V. M., Braichevska, O. A. 1993. Remisnychyi oseredok XII—XIII st. na Kyivskomu Podoli. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starodavnii Kyiv. Arkheolohichni doslidzhennia 1984—1989 rr.* Kyiv: Naukova dumka, s. 43-103.

Ivanova, A. B., Khokhlov, A. N. 2019. Kulturnyi sloi severnoi chasti Tverskogo kremlia po materialam raskopa 2017 g. na Volzhskom proezde g. Tveri (predvaritelnaia publikatciia). *Tver, tverskaia zemlia i sopredelnye territorii v epokhu srednevekovia*, 12, s. 100—129.

Igoshev, V. V. 2015. Drevnerusskie katcei i ladanitcy. K voprosu o naznachenii, tipologii i atributcii bogosluzhebnykh predmetov. Drevniaia Rus. *Voprosy medievistiki*, 1, s. 108-127.

Kazymir, O. M., Hotun, I. A., Tereshchuk, K. O., Hrytsyk, Yu. O., Synytsia, Ye. V., Hun, M. O. 2013. Roboty Borshchahivskoho zahonu Pivnichnoi ekspedytsii. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012 r.*, s. 200-203.

Kazymir, O. M., Hotun, I. A., Babenko, R. V., Synytsia, Ye. V., Shakhrai, D. O., Osypenko, M. S., Hun, M. O., Loznytsia, T. V. 2018. Rozkopky pivnichnoi chastyny poselennia v Sofiivskii Borshchahivtsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 88-91.

Katceia XII v. 2014—2021. (online). Minsk: Natcionalnyi istoricheskii muzei Respubliki Belarus. Muzeinaia sokrovishchnitca. Rezhym dostupu: http://histmuseum.by/ru/collections/museum-treasure-trove/treasure-trove-0368/ (Data zvernennia 17.02.2021).

Kovalenko, V. P., Putsko, V. H. 1995. Frahment bronzovoi katsei z Chernihova. In: Motsia, O. P. (ed.). *Arkheolohichni starozhytnosti Podesennia: Materialy istoryko-arkheolohichnoho seminaru, prysviachenoho 70-richchiu vid dnia narodzhennia H. O. Kuznetsova (22—23 veresnia 1995 r., m. Chernihiv — Slavutych)*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 83-86.

Koval, V. Iu. 2010. Rostislavl Riazanskii. In: Makarov, N. A. (ed.). *Institut arkheologii: Novye polevye issledovaniia*. Moskva: IA RAN, s. 96, 97.

Kozlova, A. V. 2004. Ukrasheniia remnia, sbrui i sumok vostochnogo proiskhozhdeniia iz raskopok v Velikom Novgorode. *Novgorod i Novgorodskaia zemlia: istoriia i arkheologiia*, 18, s. 188-207.

Kozlova, A. V. 2006. *Vostochnye traditcii ukrashenii i predmetov byta iz tcvetnykh metallov v gorodakh severo-zapadnoi Rusi i sopredelnykh territorii*. Avtoreferat dissertatcii k. i. n. Moskva: MGU im. M. V. Lomonosova.

Kozlovskyi, A. O. 1992. *Istoryko-kulturnyi rozvytok Pivdennoho Podniprov'ia v IX—XIV st.* Kyiv: Naukova dumka.

Kozlovskyi, A. O., Kryzhanovskyi, V. O. 2019. Davnoruske kladovyshche na Kopyrevomu kintsi. *Arkheolohiia*, 4, s. 22-42.

Kolchin, B. A., Ianin, V. L., Iamshchikov, S. V. 1985. Drevnii Novgorod: prikladnoe iskusstvo i arkheologiia. Moskva: Iskusstvo.

Komar, A. V., Khamaiko, N. V. 2014. Retc.: F. Androshchuk, V. Zotcenko. Skandinavskie drevnosti Iuzhnoi Rusi: Katalog. Paris: ACHByz, 2012, 367 s. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (12): Kolektsii Naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. Rezultaty doslidzhen, s. 188-197.

Korzukhina, G. F. 1954. *Russkie klady IX—XIII vv.* Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Kochkurkina, S. I. 2013. *Priladozhskaia kurgannaia kultura: pogrebeniia s monetami, vesami i girkami. Katalog.* Petrozavodsk: Karelskii nauchnyi tcentr RAN.

Krest-medal'on N 27150971 (online). Moskva: Gosudarstvennyy katalog Muzeynogo fonda Rossiyskoy Federatsii. Balashovskiy krayevedcheskiy muzey. Rezhim dostupu: https://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=27221583 (Data zvernennya 02.01.2021).

Kravchenko, E. A. 2017. Rozdil 2: Syrovyna, znariaddia i pytannia vyrobnytstva. In: Kravchenko, E. A. (ed.). *Khotivske horodyshche (novitni doslidzhennia).* Kyiv, s. 53-60.

Kuznietsov, H. O., Sytyi, Yu. M. 1992. Feodalna sadyba XII—XIII st. na okolytsi Chernihova. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernihivska starovyna: Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 1300-richchiu Chernihova.* Chernihiv: Siverianska dumka, s. 34-41.

Kuznetcova, V. N. 2019. Iuvelirnye izdeliia XII—XIII vv. v sinkretichnom «chudskom» stile. *Arkheologiia i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli: Ezhegodnik Seminara imeni akademika V. V. Sedova*, 34: Materialy 64 zasedaniia (2018 g.), s. 300-313. https://doi.org/10.25681/IARAS.2019.978-5-94375-299-5.300-313

Kulakov, V. 1990. *Drevnosti prussov VI—XIII vv.* Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, G 1-9. Moskva: Nauka.

Kulakov, V. I. 2012. *Nemanskii iantarnyi put v epokhu vikingov*. Kaliningrad: Kaliningradskii oblastnoi muzei iantaria.

Kulakov, V. 2017. Basma v iskusstve baltov. *Res Humanitariae*, XXII, s. 104-124.

Lev Diakon. 1988. *Istoriia*. Kopylenko, M. M. (per.), Litavrin, G. G. (ed.). Pamiatniki istoricheskoi mysli. Moskva: Nauka.

Levashova, V. P. 1966. Ob odezhde selskogo naseleniia drevnei Rusi. *Trudy GIM*, 40: Arkheologicheskii sbornik, s. 112-119.

Levashova, V. P. 1967. Visochnye koltca. *Trudy GIM*, 43: Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vv., s. 7-54.

Levko, O. N., Dernovich, S. D., Kenko, P. M. 2021. Naris 3: Etnokulturnyi kontekst iuvelirnykh izdelii arkheologicheskogo kompleksa Kordon. In: Motcia, O. P. (ed.). *Dnipro — Dauhava — Niman: mizhtsyvilizatsiini kontakty v serednovichni chasy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 40-55.

Leontev, A. E. 1996. *Arkheologiia meri: k predystorii Severo-Vostochnoi Rusi*. Arkheologiia epokhi velikogo pereseleniia narodov i rannego srednevekovia, 4. Moskva: Geoeko.

Lesman, Iu. M. 1990. Khronologiia iuvelirnykh izdelii Novgoroda (X—XIV vv.). In: Ianin, V. L., Gaidukov, P. G. (ed.). *Materialy po istorii Novgoroda 1988*. Moskva, s. 29-98.

Logunova, K. K. 2008. Muzhskoi poiasnoi nabor epokhi vikingov na territorii iugo-vostochnoi Baltii. *Sbornik dokladov 2-oi Baltiiskoi arkheologicheskoi konferentcii*. Kaliningrad, s. 68-83.

Lysienka, P. F. 2000. Handaĺ i pryvaznyja vyraby. In: Lysienka, P. F. (ed.). *Archiealohija Bielarusi u 4 t.* 3: Siarednieviakovy pieryjad (IX—XIII st.). Minsk: Bielaruskaja navuka, s. 434-454.

Lysenko, S. D., Shkliarevskii, E. I., Kvitnitckii, M. V., Chernovol, D. K. 2012. *Materialy Fastovskoi arkheologicheskoi ekspeditcii*. 1: Mnogosloinoe poselenie Koshcheevka-8. Kiev; Fastov.

Makarov, N. A. 1997. *Kolonizatciia severnykh okrain Drevnei Rusi v XI—XIII vv. Po materialam arkheologicheskikh pamiatnikov na volokakh Belozeria i Poonezhia*. Moskva: Skriptorii.

Makarov, N. A., Fedorina, A. N. 2008. O nakhodkakh enkolpionov na suzdalskikh selishchakh. *Arkheologiia Vladimiro-Suzdalskoi zemli: Materialy nauchnogo seminara*, 2, s. 137-146.

Makarov, N. A., Fedorina, A. N., Shpolianskii, S. V. 2014. Srednevekovye selishcha v okruge Vladimira-na-Kliazme. In: Makarov, N. A., Leontev, A. E. (ed.). *Rus v IX—XIII vekakh: obshchestvo, gosudarstvo, kultura*. Moskva; Vologda: Drevnosti Severa, s. 108-133.

Makarov, N. A., Shpolianskii, S. V., Fedorina, A. N., Ugulava, N. D. 2014. K izucheniiu blizhaishei okrugi srednevekovogo Suzdalia: issledovanie v verkhnem techenii r. Kamenki v 2018—2019 gg. *Arkheologiia Vladimiro-Suzdalskoi zemli. Materialy nauchnogo seminara*, 9, s. 7-29.

Makushnikov, O. A., Kurashova, N. A., Timofeenko, A. G. 2008. Mokhovskie kurgany s nakhodkami monet. *Krinicaznaŭstva i spiecyjaĺnyja histaryčnyja dyscypliny*, 4., s. 77-82.

Malm, V. A. 1967. Podkovoobraznye i koltcevidnye zastezhki-fibuly. *Trudy GIM*, 43: Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vv., 3, s. 149-190.

Malm, V. A., Fekhner, M. V. 1967. Priveski-bubenchiki. *Trudy GIM*, 43: Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vv., 3, s. 132-148.

Malm, V. A. 1971. Shifernye priaslitca i ikh ispolzovanie. In: Oreshnikov, S. M. i dr. (ed.). *Istoriia i kultura Vostochnoi Evropy po arkheologicheskim dannym*. Moskva: Sovetskaia Rossiia, s. 197-206.

Matskevyi, L., Voinarovskyi, V. 2007. Nova pam'iatka serednovichnoho chynbarstva na berezi Poltvy u Lvovi. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 11, s. 358-366.

Milonov, N. P. 1950. Drevnerusskie kurgany i selishcha v basseine Verkhnei Volgi. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 13: Materialy po arkheologii Verkhnego Povolzhia, s. 152-172.

Mikhailova, E. R. 2019. Dvushipnye nakonechniki kopii iz Kotorskogo pogosta. In: Beletckii, S. V. (ed.). *Zemlia nasha velika i obilna: sbornik statei, posviashchennyi 90-letiiu A. N. Kirpichnikova*. Sankt-Peterburg: Nevskaia knizhnaia tipografiia, s. 298-311.

Mongait, A. L. 1955. *Staraia Riazan*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 49: Materialy i issledovaniia po arkheologii drevnerusskikh gorodov, 4. Moskva: Nauka.

Motcia, A. P. 1995. Iuzhnorusskoe selo: rezultaty i perspektivy issledovanii. *Materialy po arkheologii Rossii*, 2: Slavianskaia arkheologiia 1990. Rannesrednevekovyi gorod i ego okruga, s. 136-141.

Motsia, O. P. 1996. Kyivska Rus: rezultaty ta perspektyvy doslidzhen. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, s. 41-49.

Motsia, O. P., Orlov, R. S., Kovalenko, V. P., Kozlovskyi, A. O., Parkhomenko, O. V., Potapov, O. V., Pokas, P. M. 1997. Poselennia X—XIII st. bilia s. Avtunychi. In: Motsia, O. P. (ed.). *Pivdennoruske selo IX—XIII st.: novi pam'iatky materialnoi kultury*. Kyiv: IZMN, s. 34-68.

Motsia, O. P. 2003. Vysnovky. In: Motsia, O. P. (ed.). *Selo Kyivskoi Rusi (za materialamy pivdennoruskykh zemel)*. Kyiv: Shliakh, s. 208, 209.

Murasheva, V. V. 2000. *Drevnerusskie remennye nabornye ukrasheniia (X—XIII vv.)*. Moskva: URSS.

Murashova, V. V. 1997. Poiasnoi nabor. In: Kolchin, B. A., Makarova, T. I. (ed.). *Drevniaia Rus. Byt i kultura*. Arkheologiia s drevneishikh vremen do srednevekovia v 20 t. Moskva: Nauka, s. 79, 80.

Musin, A. E. 1997. *Khristianskie drevnosti srednevekovoi Rusi IX—XIII vv. (po materialam pogrebalnykh pamiatnikov na territorii Novgorodskoi zemli)*. Avtoreferat dissertatcii k. i. n. Sankt-Peterburg. IIMK RAN.

Musin, A. E., Tarabardina, O. A. 2019. Skandinavy sredi pervoposelentcev Novgoroda po dannym arkheologii. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta*, Istoriia, 64, 2, s. 762-785. https://doi.org/10.21638/11701/spbu02.2019.218

Nosov, E. N., Plokhov, A. V., Khvoshchinskaia, N. V. 2017. *Riurikovo gorodishche. Novye etapy issledovanii*. Trudy IIMK RAN, XLIX. Sankt-Peterburg: Dmitrii Bulanin.

Nosov, E. N., Khvoshchinskaia, N. V. 2019. Riurikovo gorodishche — vydaiushchiisia arkheologicheskii pamiatnik Drevnei Rusi. In: Vinogradov, Iu. A. (ed.). *Proshloe chelovechestva v trudakh peterburgskikh arkheologov na rubezhe tysiacheletii (k 100-letiiu sozdaniia rossiiskoi akademicheskoi arkheologii)*. IV, 2. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie, s. 303-323.

Nuretdinova, A. R., Gubaidullina, A. V., Morozov, V. P. 2018. Forma dlia otlivki natelnykh krestov i podvesok iz Bol-

gara. Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta. Seriia gumanitarnye nauki, 160, 3, s. 572-580.

Oleinikov, O. M. 2014. K voprosu o naznachenii svintcovykh gruzikov X—XV vv. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 232, s. 189-194.

Orlov, R., Motcia, O., Pokas, P. 1985. Issledovaniia letopisnogo Iureva na Rosi i ego okrestnostei. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Zemli Iuzhnoi Rusi v Xh—XIV vv.* Kiev: Naukova dumka, s. 30-61.

Orlov, R. S. 2003. Silske yuvelirne remeslo. In: Motsia, O. P. (ed.). *Selo Kyivskoi Rusi (za materialamy pivdennoruskykh zemel).* Kyiv: Shliakh, s. 121-131.

Orfinskaia, O. V. 2012. Glava 3: Chto nosili srednevekovye gorozhane. In: Engovatova, A. V. (ed.). *Arkheologiia drevnego Iaroslavlia. Zagadki i otkrytiia.* 2-e izd. Moskva: IA RAN, s. 66-101.

Pavlenko, S. V. 2006. Izgotovlenie busin, krestikov i obrazkov iz pirofillitovogo slantca na spetcializirovannykh poseleniiakh srednevekovoi Ovruchskoi volosti. In: *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego istoki. Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentciia, posviashchennaia 100-letiiu so dnia rozhdeniia Gali Fedorovny Korzukhinoi. Tezisy dokladov. Sankt-Peterburg, 10—15 aprelia 2006 g.* Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 145-148.

Pavlenko, S. V. 2010. Ovrutska serednovichna pirofilitova industriia: rezultaty, problemy ta perspektyvy doslidzhennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnoruskoi ta serednovichnoi arkheolohii, s. 157-166.

Padyn, V. A. 1976. Kvetunskyi drevnerusskyi mohylnyk. Sovetskaia arkheolohyia, 1, s. 197-210.

Petrauskas, A., Hotun, I. 2001. «Kam'iani namystyny» E.-L. Rulikovskoho ta deiaki mirkuvannia shchodo davnoruskykh shyfernykh vyrobiv. *Naukovo-informatsiinyi biuleten «Pres-muzei» za 1998 r.*, 10—11: Arkheolohichni pam'iatky Fastivshchyny: problemy doslidzhennia i okhorony, s. 143-149.

Petrashenko, V. O. 1997. Poselennia Kanivskoho Prydniprov'ia. In: Motsia, O. P. (ed.). *Pivdennoruske selo IX—XIII st.: novi pam'iatky materialnoi kultury.* Kyiv: IZMN, s. 114-143.

Petrashenko, V. A. 2005. *Drevnerusskoe selo (po materialam poselenii u s. Grigorovka).* Kiev.

Pyvovarov, S. V. 2006. *Serednovichni poselennia mezhyrichchia Verkhnoho Prutu ta Serednoho Dnistra (IX — persha polovyna XIII st.).* Chernivtsi: Zelena Bukovyna.

Pokrovskaia, L. V. 2008. Predmety pribaltiisko-finskogo oblika Liudina kontca srednevekovogo Novgoroda (po materialam Troitckogo raskopa). In: Derevianko, A. P., Makarov, N. A. (ed.). *Trudy II (XVIII) Vserossiiskogo arkheologicheskogo sezda v Suzdale*, II. Moskva: IA RAN, s. 375-377.

Pryshchepa, B. A. 2011. *Dorohobuzh na Horyni u X—XIII st.* Rivne: PP DM.

Pronin, G. N. 2018. Spasatelnye raboty v Smolenske v 2011—2012 gg. *Tver, tverskaia zemlia i sopredelnye territorii v epokhu srednevekovia*, 11, s. 312-327. https://doi.org/10.25681/IARAS.2018.978-5-9906508-3-1.312-327

Puteshestvie… 1971. *Puteshestvie Abu-Khamida al-Garnati v Vostochnuiu i Tcentralnuiu Evropu (1131—1153 gg.).* Bolshakov, O. G., Mongait, A. L. (publ.). Moskva: Nauka.

Rabinovich, M. G. 1986. Drevnerusskaia odezhda IX—XIII vv. In: Rabinovich, M. G. (ed.). *Drevniaia odezhda narodov Vostochnoi Evropy: Materialy k istoriko-etnograficheskomu atlasu.* Moskva: Nauka, s. 40-111.

Ravdina, T. V. 1988. *Pogrebeniia X—XI vv. s monetami na territorii drevnei Rusi: Katalog.* Moskva: Nauka.

Rappoport, P. A. 1967. O tipologii drevnerusskikh poselenii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 110, s. 3-8.

Repnikov, N. I. 1904. Otchet o raskopkakh v Bezhetckom, Vesegonskom i Demianskom uezdakh v 1902 godu. *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 6, s. 12-20.

Rusanova, I. P. 1966. *Kurgany polian X—XII vv.* Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-24. Moskva: Nauka.

Riabinin, E. A. 1997. *Finno-ugorskie plemena v sostave Drevnei Rusi. K istorii slaviano-finskikh etnokulturnykh sviazei: Istoriko-arkheologicheskie ocherki.* Sankt-Peterburg: SPbGU.

Riabtceva, S. S. 2005. *Drevnerusskii iuvelirnyi ubor.* Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.

Rybakov, B. A. 1988. *Iazychestvo drevnei Rusi.* Moskva: Nauka.

Saburova, M. A. 1978. Drevnerusskaia melkaia plastika kak istochnik po istorii odezhdy (golovnoi ubor). *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 155, s. 32-35.

Saburova, M. A. 1997. Drevnerusskii kostium. In: Kolchin, B. A., Makarova, T. I. (ed.). *Drevniaia Rus. Byt i kultura.* Arkheologiia s drevneishikh vremen do srednevekovia v 20 t. Moskva: Nauka, s. 93-109.

Sedov, V. V. 1982. *Vostochnye slaviane v VI—XIII vv.* Arkheologiia SSSR s drevneishikh vremen do srednevekovia v 20 t. Moskva: Nauka.

Sedov, V. V. 1987. Iatviagi. In: Sedov, V. V. (ed.). *Finno-ugry i balty v epokhu srednevekovia.* Arkheologiia SSSR s drevneishikh vremen do srednevekovia v 20 t. Moskva: Nauka, s. 411-419.

Sedov, V. V. 2007. *Izborsk v rannem srednevekove.* Pamiatniki otechestvennoi nauki. XX vek. Moskva: Nauka.

Sedova, M. V. 1981. *Iuvelirnye izdeliia drevnego Novgoroda (X—XV vv.).* Moskva: Nauka.

Sedova, M. V. 1997. Ukrasheniia iz medi i splavov. In: Kolchin, B. A., Makarova, T. I. (ed.). *Drevniaia Rus. Byt i kultura.* Arkheologiia s drevneishikh vremen do srednevekovia v 20 t. Moskva: Nauka, s. 63-78.

Sierov, O. 2001. Fastivshchyna v dobu Kyivskoi Rusi. *Naukovo-informatsiinyi biuleten «Pres-muzei» za 1998 r.*, 10—11: Arkheolohichni pam'iatky Fastivshchyny: problemy doslidzhennia i okhorony, s. 113-137.

Smirnova, L. I. 2000. Prokolki (khronologiia i funktcionalnoe naznachenie). *Arkheologicheskie vesti*, 7, s. 236-246.

Sorokin, P. E., Matveev, E. N., Korotkevich, B. S. 2016. Raskopki srednevekovogo mogilnika Poritcy 1 na reke Slavianke. Arkheologiia i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli. *Seminar imeni akademika V. V. Sedova*, 31: Materialy 61-go zasedaniia, s. 286-300.

S[pitcyn], A. [A]. 1905a. Otchet V. N. Glazova o poezdke 1903 goda na verkhovia Volgi i v Demianskii uezd. *Zapiski otdeleniia russkoi i slavianskoi arkheologii Imperatorskogo Russkogo arkheologicheskogo obshchestva*, VII, 1, s. 97-106.

S[pitcyn], A. [A]. 1905b. Otchet S. A. Gattcuka o raskopkakh 1904 g. v Smolenskoi, Moskovskoi i Tulskoi guberniiakh. *Zapiski otdeleniia russkoi i slavianskoi arkheologii Imperatorskogo Russkogo arkheologicheskogo obshchestva*, VII, 1, s. 107-138.

Sreznevskii, I. I. 1912. *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo iazyka po pismennym pamiatnikam.* 3: R—Ia i dopolneniia. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.

Stepanova, Iu. V. 2010. Visochnye koltca iz drevnerusskikh selskikh pamiatnikov Verkhnevolzhia. *Stratum plus*, 5, s. 275-283.

Stepanova, Iu. V. 2014. *Kostium drevnerusskogo cheloveka: rekonstruktciia po dannym arkheologii.* Tver.

Strikalov, I. Iu., Chernetcov, A. V. 2015. Gorodishche Staraia Riazan. In: Makarov, N. A. (ed.). *Institut arkheologii: novye ekspeditcii i proekty.* Moskva: IA RAN, s. 95-97.

Sumtcov, N. 1896. Sovremennaia malorusskaia etnografiia. Malorussy v sovremennoi polskoi etnografii. *Kievskaia starina*, LIV, 7—8, s. 133-150.

Todorova, A. A. 2012. K voprosu o sobstvennom proizvodstve bus na territorii drevnerusskogo gosudarstva. In: *Materialna ta dukhovna kultura Pivdennoi Rusi: Materialy mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru, prysviachenoho 100-littiu vid dnia narodzhennia V. Y. Dovzhenka (Chernihiv — Shestovytsia, 16—19 lypnia 2009 r.).* Kyiv; Chernihiv, s. 308, 309.

Tolochko, P. P., Motsia, O. P. 2009. Kyivska Rus: utvorennia derzhavy. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Ukraina: khronolohiia rozvytku.* 2. Kyiv: Krion, s. 170-201.

Uvarov, A. S. 1872. *Meriane i ikh byt po kurgannym raskopkam.* Moskva: Sinodalnaia tipografiia.

Uspenskaia, A. V. 1967. Nagrudnye i poiasnye priveski. *Trudy GIM*, 43: Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vv., s. 88-132.

Fibula… 2018. *Fibula podkovoobraznaia XIII — nach. XIV vv.* (online). Moskva: Muzei Moskvy. Rezhym dostupu: https://mm.museum-online.moscow/entity/OBJECT/16279?query=fibula&index=2 (Data zvernennia 26.01.2021).

Khanenko, B. I. i V. N. 1902. *Drevnosti Pridneprovia.* 5: Epokha slavianskaia (VI—XIII v.). Kiev: Foto-tipografiia S. V. Kulzhenko.

Khvoshchinskaia, N. V. 1999. Podkovoobraznye fibuly Riurikova gorodishcha. In: Gippius, A. A. (ed.). *Velikii Novgorod v istorii srednevekovoi Evropy: k 70-letiiu Valentina Lavrentevichi Ianina.* Moskva: Russkie slovari, s. 39-50.

Khvoshchinskaia, N. V. 2004. *Finny na zapade Novgorodskoi zemli (po materialam mogilnika Zalakhtove).* Trudy IIMK, VI. Sankt-Peterburg: Dmitrii Bulanin.

Chaika, R. 2002. Torhovi zv'iazky davnoruskoho Lystvena. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 5, s. 151-155.

Shekun, O. V., Veremeichyk, O. M. 1999. *Davnoruske poselennia Liskove*. Chernihiv: Desnianska pravda.

Štychaŭ, H. V. 2000. Harady Paŭnočnaj i Centraĺnaj Bielarusi. In: Lysienka, P. F. (ed.). *Archiealohija Bielarusi u 4 t.* 3: Siarednieviakovy pieryjad (IX—XIII st.). Minsk: Bielaruskaja navuka, s. 171-229.

Shcherbakov, V. L. 2017. Arkheologicheskie issledovaniia letopisnoi Unzhi v 2014—2015 gg. *Arkheologiia Vladimiro-Suzdalskoi zemli. Materialy nauchnogo seminara*, 7, s. 110-122.

Shcherban, A. 2007. *Priadinnia i tkatstvo u naselennia Livoberezhnoho Lisostepu Ukrainy VII — pochatku III stolittia do n. e. (za hlynianymy vyrobamy)*. Kyiv: Molod.

Shcherban, A. 2015. Veretena odniiei priali. *Narodoznavchi zoshyty*, 1 (121), s. 214-217.

Ianin, V. L., Rybina, E. A., Pokrovskaia, L. V., Singkh, V. K., Stepanov, A. M., Tianina, E. A. 2015. Raboty v Liudinom kontce Velikogo Novgoroda v 2014 g. (Troitckie raskopy: XIII-G, G-1 i XV). *Novgorod i Novgorodskaia zemlia. Istoriia i arkheologiia. Materialy XXIX nauchnoi konferentcii, posviashchennoi 150-letiiu Novgorodskogo muzeia-zapovednika, Velikii Novgorod, 27—29 ianvaria 2015 g.*, 29, s. 51-65.

Iansson, I. 1999. Skandinavskie nakhodki IX—X vv. s Riurikova gorodishcha. In: Gippius, A. A. (ed.). *Velikii Novgorod v istorii srednevekovoi Evropy: K 70-letiiu Valentina Lavrentevichi Ianina*. Moskva: Russkie slovari, s. 18-38.

Bajorų… 2016. *Bajorų kapinyno archeologiniai radiniai* (online). Kaišiadorys: Kaišiadorių muziejus. Rezhym dostupu: http://www.kaisiadoriumuziejus.lt/virtualios-parodos/bajoru-kapinyno-archeologiniai-radiniai/ (Data zvernennia 27.02.2021).

Daugudis, V. 1968. *Stakliškių lobis*. Vilnius: Mintis.

Kernave… 2002. *Kernave — litewska Troja: Katalog wystawy ze zbiorów Państwowego Muzeum-Rezerwatu Archeologii i Historii w Kernave, Litwa*. Warszawa.

Petrauskas, G. 2015. Prie Lietuvos valstybes susidarymo klausimo sugriztant: laidojimo paprociu aspektas. *Res Humanitariae,* XIII, p. 114-136.

Rulikowski, E. 1881. O paciorkach kamiennych znajdowanych na prawŭm dorzeczu Dniepru. *Zbiór Wiadomości do Antropologji Krajowéj*, V, s. 46-54.

Svetikas, E. 2003. Tretininkų odinai kapšeliai: jų apkalų tipologija, chronologija ir simbolika. *Lietuvos archeologija*, 24, p. 241-266.

Svetikas, E. 2008. XIV a. pabaigos — XV a. amuletai is apkaustyto lokio nago Lietuvos Didziojoje kunigaikstysteje ir kaimyniniuose krastuose. *Lietuvos arsheologija*, 34, p. 171-210.

Svetikas, E. 2009. *Lietuvos Didţiosios Kunigaikštystės christianizacija XIV a. — pab. XV a.: archeologiniai radiniai su krikščioniškais simboliais*. 1. Vilnius: Diemedţio.

Širouchov, R. 2014. Kuršių nerijos ankstyvųjų viduramžių archeologiniai paminklai. Kuršių ir prūsų kontaktų zonos klausimas. *Res Humanitariae*, XV, p. 115-143.

Urbanavičienė, S. 1995. Diktarų kapinynas. *Lietuvos archeologija*, 11, p. 169-206.

Vėlius, G. 2005. *Kernavės miesto bendruomenė XIII—XIV amžiuje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

I. A. Hotun, M. O. Hun', A. M. Sukhonos

REMARKS ABOUT OUTFITS MIDIEVAL PEASANTRY (FROM RESEARCHES IN 2007—2011 OF KHODOSIIVKA-ROSLAVSKE SETTLEMENT)

In spite of the parity relations between the medieval towns and their country surroundings and the high level of development of the settlement structures tracked during the wide-scale research of the settlements of the Southern Russ, the new excavations in the non-fortified settlements keep brining certain discoveries. This is remarkable at Khodosivka-Roslavske settlement found by the Northern Expedition in 2007. The working over of the results of the excavations in 2007—2011 allowed testify highly-developed household and significant level of the inhabitants' wellbeing. Some peculiarities of the inhabitants' material culture were characterized, a regular publication was devoted to the specifics of their outfit.

The collected spindles and weights for weaving allow imagine the production of threads and cloth, prints on ceramics — specifics of the latter, needles — for clothes making. The osteological collection and leather making tools indicate leather and fur making; awls, sewings, and, rarely, piercers — further processing of the raw material. Leather / fur or thick cloth outfit is marked with a button made of the half of a spindle.

The elements of the belt set (buckles, endings, rings-distributors), although a part of them could belong to the horse harness, bags etc., remained better and allow analyze this very specifics of the outfit, especially in view of the whetstones, steel fire strikers and the rest, which had been worn on belts before appearance of pockets in XVII—XVIII cent. Not fully indentified remains the fragment of bronze item which can be attributed to either front plate of bronze bag buckle or one of the variety of Christian incense burner.

Substantial supplement of an outfit are the adornments. Aside from the items made of glass, among which, unexpectedly, there are a plenty of bracelets' fragments, and of amber produced at the settlement, it is necessary to mention a range of metal items. They are temple rings, earrings, necklaces. Among the latter prevailing are the ones produced within the settlement. Together with the glass and amber, the necklaces included mineral components. Fibulas collected on the site have the analogies from the Baltic lands, the same relates to the other items. Arms and hands jewels are represented with bracelets and signet rings.

In spite of the rather small researched area of 1041 m^2 and so, not too extensive collection of the mentioned findings, its analysis tracks the original peculiarities of the researched settlement.

Keywords: medieval times, non-fortified settlements, Kyiv's outskirts, outfit, belt set, bag buckles, adornments, Khodosivka-Roslavske.

Одержано 16.02.2021

ГОТУН Ігор Анатолійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.
HOTUN Igor, Ph. D., Researcher, Institute of Archeology the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9285-5107, e-mail: ihor_hotun@iananu.org.ua.

ГУНЬ Мар'яна Олександрівна, старший науковий співробітник, Музей історії Десятинної церкви, Київ, Україна.
GUN Maryana, Senior Researcher, Museum of the Tithe Church History, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-9190-6139, e-mail: gunmaryana@meta.ua.

СУХОНОС Андрій Михайлович, лаборант 1 категорії, Північна постійнодіюча експедиція ІА НАН України, Київ, Україна.
SUKHONOS Andrii, Research Assistant, the Northern Permanent Expedition, Institute of Archeology the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-0912-3165, e-mail: andreyarch@i.ua.

УДК 904.8(477.54)"6"
DOI: 10.37445/adiu.2021.01.25

В. В. Колода, А. В. Скиба

МИРНОДОЛИНСЬКИЙ СКАРБ КОВАЛЯ-ЮВЕЛІРА ІЗ ХАРКІВЩИНИ

У статті проаналізовано речовий комплекс виявлений в Харківської обл. поблизу раніше не відомого селища з матеріалами пеньківської та салтівської археологічних культур раннього середньовіччя. За речовим складом комплекс являє собою скарб коваля-ювеліра і датується серединою — другою половиною VII ст. Артефакти чорної металургії представлені ковальськими інструментами (ковадлом і парою молотків) та сировиною (ковальські криці, заготовки для виробів). Артефакти ювелірного виробництва представлені унікальною серією матриць для виготовлення прикрас поясного набору та бронзовою сировиною, серед якої особливу увагу привертають сильно зношені монети пізньоримського часу. Цей комплекс є не тільки черговим підтвердженням високої майстерності ранньосередньовічних ремісників Східної Європи, а й свідченням того, що в означений час коваль поєднував якісну роботу по створенню виробів з чорного металу, бронзоливарництво та ювелірну справу.

***Ключові слова**: раннє середньовіччя, пеньківська культура, ковальство, ювелірна справа, металообробні інструменти, матриці.*

Вступ. Наприкінці 2019 р. до Навчально-дослідної археологічної лабораторії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди був переданий комплекс предметів, виявлений за 2 км на південь від с. Мирна Долина Балаклійського р-ну Харківської обл. Набір предметів був випадково виявлений місцевими мешканцями в місцевості, яка має назву Ізюмська лука (рис. 1: 1). Природна ситуація на місці виявлення має наступні характеристики: практично вся місцевість вкрита лісом, болотами, лісовими заболоченими озерами, вирубками; велика кількість пагорбів (дюн?), інколи із суцільного піску. На південному схили одного з пагорбів, поблизу південно-східного краю видовженого лісового напівпересохлого озера, на місці слабо задернованої вирубки зібрані керамічні фрагменти, що свідчать про наявність тут ранньосередньовічного поселення з матеріалами пеньківської та салтівської археологічних культур (в загальних межах другої половини I тис. н. е.). Шурфування не проводилися, розміри пам'ятки визначені за територією розповсюдження підйомного матеріалу (лише керамічні фрагменти); вона становить приблизно 200 × 100 м (рис. 1: 2) [1].

Набір отриманих артефактів був виявлений приблизно на 100 м на захід від ділянки селища на північному схилі зарослого сосною піщаного узвишшя в 20 м від лісового видовженого озера з координатами (49°17'59,4"N; 37°01'53,3"E — wikimapia.org) [2]. Предмети, що складали комплекс [3], виявлений на площі ≈100 × 70 см двома компактними групами артефактів: залізні речі — на глибині

1. Заплановані на весну 2020 р. розвідки до місця виявлення пам'ятки та комплексу не вдалося здійснити з причин медичного карантину, але в подальшому вони будуть здійснені. Вся інформація — плани, мапи, JPS-навігація, фото місця та його опис, коментарі у вигляді додаткових запитань від одного з авторів статті — здійснено «авторами знахідки». Зазначимо їх готовність виїхати на місце знахідки з працівниками археологічної лабораторії, чому зараз перешкоджає карантин.
2. В 20 м вище від комплексу (на вершині пагорба) — перекопані залишки двох хат XVIII—XIX ст.); за 50 м від місця комплексу — окопи часів другої світової війни.
3. Усі речі зараз зберігаються в археологічній лабораторії ХНПУ ім. Г. С. Сковороди.

© В. В. КОЛОДА, А. В. СКИБА, 2021

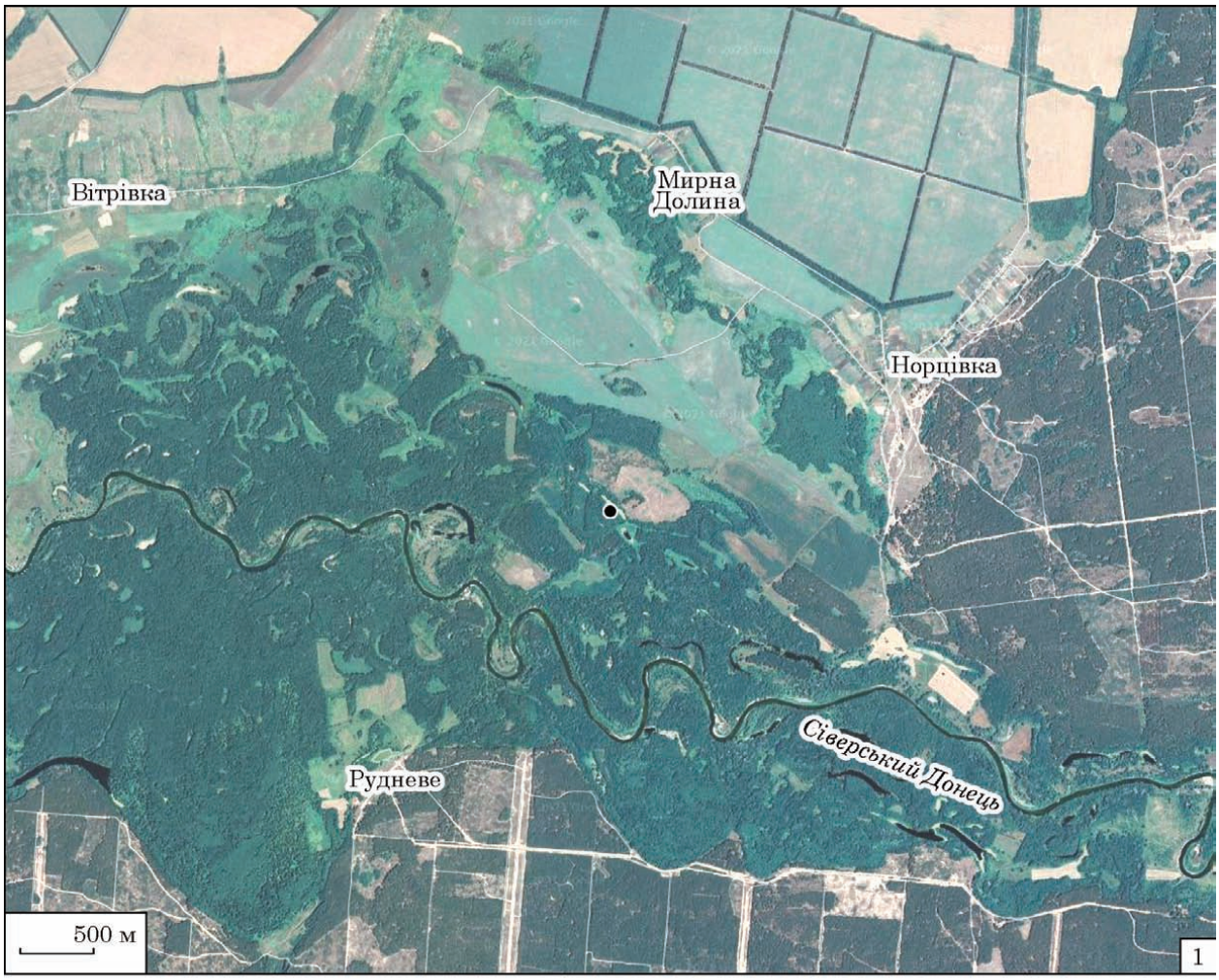

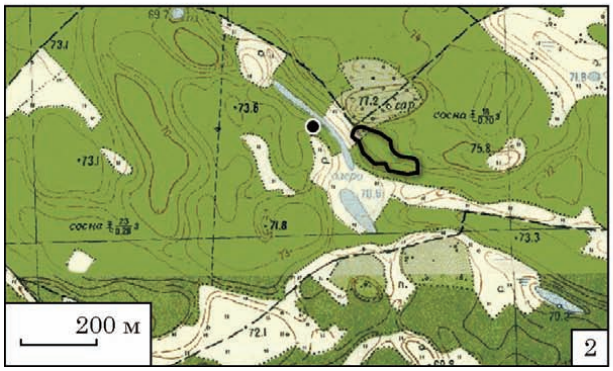

а
б

Рис. 1. Місце розташування скарбу поблизу с. Мирна Долина: 1 — карта-схема (wikimapia.org — 49°17'59,4"N; 37°01'53,3"E); 2 — топокарта. Умовні позначки: 1а — місце скарбу; б — селище

30—40 см (зверху — криці, під ними — інший залізний реманент); нижче, на глибині 60—70 см кольоровий метал (вище — уламки листового кольорового металу, нижче — матриці та пізньоримські монети. План і профіль ямі — не простежено (у викиді суцільний пісок, лише зверху — в районі криць — додатково простежувалась та іржа.

Переходимо до більш детального розгляду та аналізу знахідок.

Аналіз матеріалу. Комплекс предметів складався з двох груп артефактів, які пов'язані з певними напрямками професійної діяльності їх колишнього власника: ковальство, а також бронзоливарництво та ювелірна справа [1].

Незначний за кількістю набір ковальських інструментів складався з ковадла та двох ударних інструментів — провушних молотків. Ковадло, що відноситься до переносного його різновиду, в робочому положенні закріплювалося в дерев'яну основу (рис. 2: 1). Воно створене з суцільної смуги чорного металу перегнутої навпіл і звареної в ковальський спосіб, від чого зберігся ковальсь-

1. Нумізматичний матеріал проаналізовано в окремому додатку.

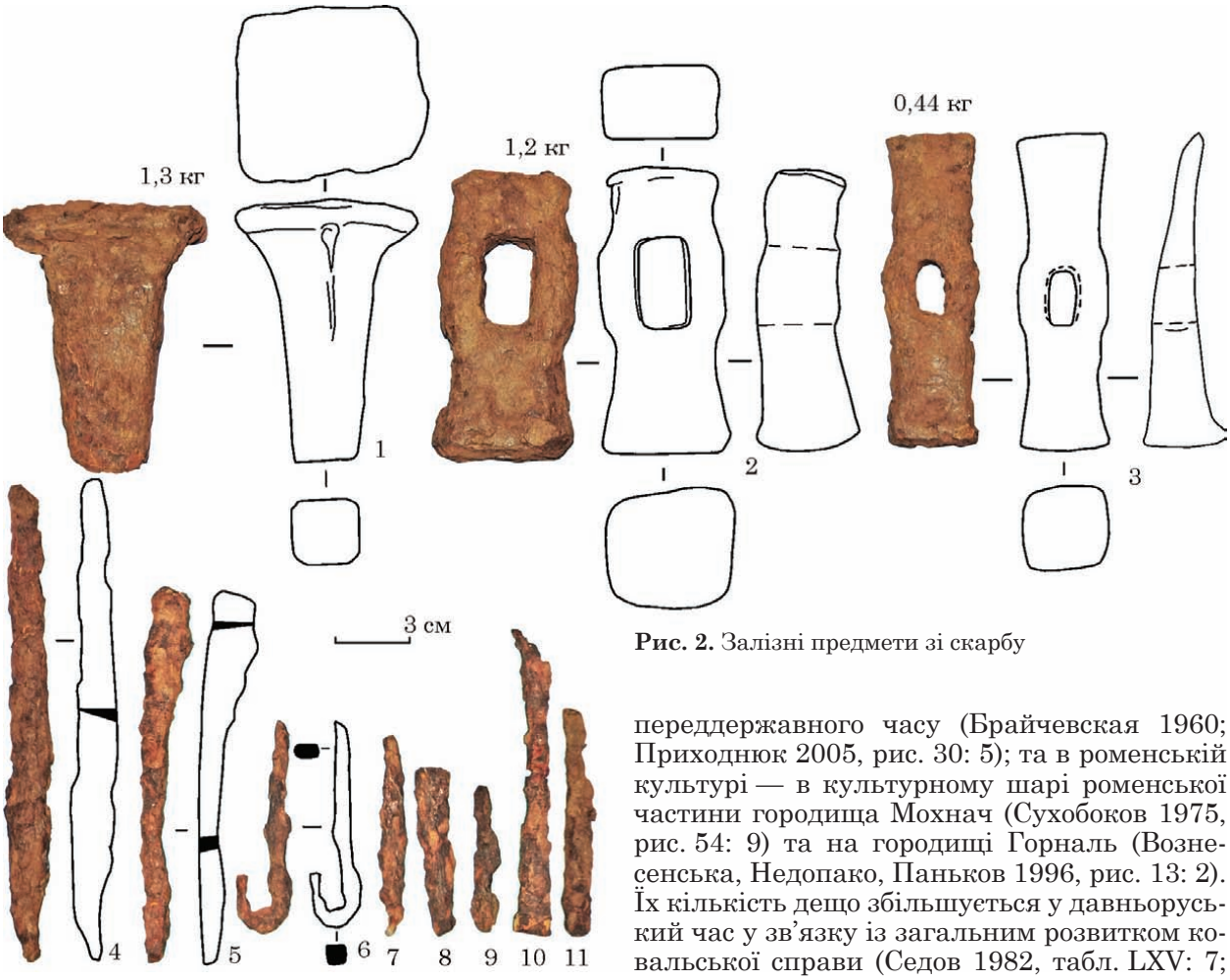

Рис. 2. Залізні предмети зі скарбу

кий шов під робочою ударною площадкою (з обох боків). Нижня частині, що вставлялася в дерев'яну основу, звужена та витягнута «на клин». Довжина виробу дорівнює 10,5 см, робоча площадка (дещо випукла зі слідами спрацьованості) — 7,5 × 7,0 см, розміри нижньої частини — 2,5 × 2,5 см; маса — 1,3 кг.

Такі ковадла широко відомі серед старожитностей салтівської археологічної культури середини VIII — середини X ст. на всій території розповсюдження (Колода 2020, с. 72). Вони традиційні за формою і розрізняються лише масою: від 0,037 (?) [1] до 5,65 кг (Михеев 1985, с. 89), що, скоріш за все, пов'язане із напрямком їх застосування: від ювелірної справи до виготовлення важких залізних виробів. Значно менше вони відомі на слов'янських пам'ятках другої половини I тис. Однак і тут, слід зауважити, що поодинокі переносні ковадла відомі, перш за все, на тих пам'ятках, які територіально або хронологічно близькі саме до салтівської культури: в скарбі коваля з кузні на Пастирському городищі — єдиному подібному комплексі у східних слов'ян переддержавного часу (Брайчевская 1960; Приходнюк 2005, рис. 30: 5); та в роменській культурі — в культурному шарі роменської частини городища Мохнач (Сухобоков 1975, рис. 54: 9) та на городищі Горналь (Вознесенська, Недопако, Паньков 1996, рис. 13: 2). Їх кількість дещо збільшується у давньоруський час у зв'язку із загальним розвитком ковальської справи (Седов 1982, табл. LXV: 7; Колчин 1985, табл. 92: 1—5, 7).

Провушні молотки розрізнялися, перш за все, за вагою. Найбільш потужний важив 1,2 кг. Він мав загальні розміри тіла: 11,5 × 5,0 × 3,5 см при розмірах провушини 3,8 × 2,0 см (рис. 2: 2). Судячи зі зношеності, він мав дві сплощені ударні поверхні: 5,0 × 4,5 см та 5,0 × 3,0 см. Такий важкий молотручник використовувався для роботи із масивним шматком заліза, з метою надання основного силуету (форми) запланованому масивному виробу або для роботи із крицею. Інший молоток — масою 0,44 кг — міг використовуватися як для ковальської, так і для слюсарськоюю праці (рис. 2: 3). Його загальні розміри становлять 13 × 3,5 × 3,5 см при розмірах провушини 2,3 × 1,4 см. Ударна робоча поверхня інструмента мала розміри 3,5 × 3,5 см; з протилежного боку молоток мав подібне до лопаті звуження, що могло використовуватися і як підсіка для згинання металевої смуги.Обидва різновиди молотків мають широкі аналогії в салтівському світі (Михеев 1985, с. 89, рис. 35: 11—15; Колода 2020, с. 72), але аналогічні інструменти в незначній кількості відомі й у східних слов'ян другої половини I тис. н. е. Привертають увагу два молотки з кузні Пастирського городища, які за розмірами та морфологічними оз-

1. З такою вагою міг бути лише вотивний (культовий) виріб, бо практичного значення такий інструмент не мав.

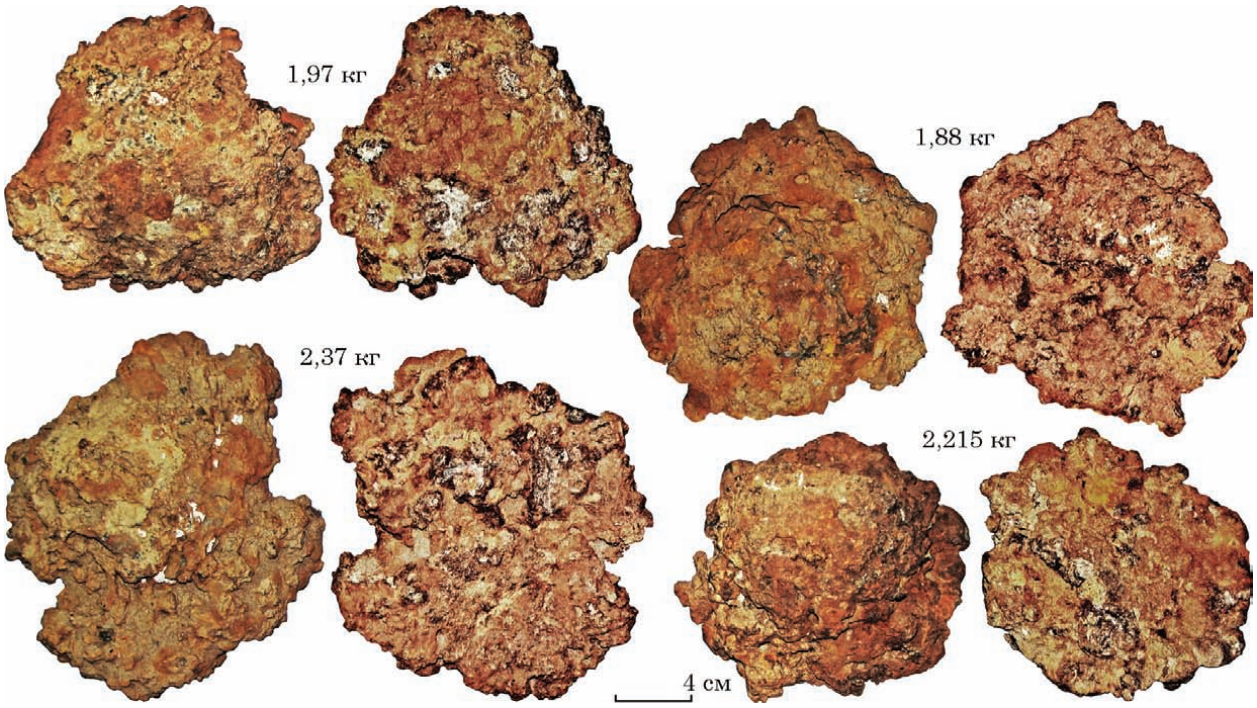

Рис. 3. Залізні криці зі скарбу

наками близькі до наших (Приходнюк 2005, рис. 30: 4, 7). Знайдені ударні інструменти та наведені аналогії за розмірами та вагою відносяться до ковальського реманенту і призначалися для роботи з чорним металом [1].

Разом із наявними інструментами до набору залізних артефактів входили напівфабрикати, уламки виробів та заготовки. Всі вони були сильно кородовані з причин тисячолітнього зберігання у болотяній місцині, тому віднесення їх до тієї чи іншої категорії є умовним. До напівфабрикату ножа можна віднести смугу заліза із трикутним перетином, довжиною у 19 см і шириною — до 2,0 см (рис. 2: 4), Не виключено, що це уламок ножа (без вістря та черешка) — тоді це збережена сировина, яка може бути використана як заготовка під майбутній виріб [2]. Один з уламків довжиною у 15 см при максимальній ширині 2,0 см (рис. 2: 5) належав, вірогідно, серпу: принаймні в ньому чітко виділяється квадратний в перетині черешок та лезова частина (трикутна в перетині). Уламок ще одного виробу з прямокутного в розрізі дроту був зігнутий з одного з боків (рис. 2: 6). Дрібні смужки заліза прямокутного перетину і довжиною 6,0—12,0 см ми відносимо до заготовок коваля, які могли бути перетворені на ножі, шила, свердла, тощо (рис. 2: 7—11).

До залізної сировини коваля ми відносимо й 4 залізні напівсферичній за формою криці масою 1,88—2,37 кг (рис. 3) [3]. Загальна вага становила ≈8,5 кг, що може вважатися достатньою для створення кількох виробів на замовлення.

Таким чином, наявність основних ковальських інструментів, значної кількості сировини, напівфабрикатів, уламків та заготовок чорного металу свідчить, що власник цього «скарбу» сповна і якісно (професійно) виконував ковальську роботу на замовлення.

Однак, окрім ковальської справи майстер — власник «скарбу» — професійно працював і з кольоровим металом. Про це свідчить як сировина для бронзоливарницької та ювелірної справи, так і матриці для виготовлення прикрас поясного набору. Загальні запаси бронзової сировини становили трохи більше 170 г. Приблизна п'ята частина цієї маси приходиться на пізньоримські монети (див. додаток). Більшість сировини представлена ломом бронзових пластинчас-

1. Відомі молоточки з Кузебаївського скарбу ювеліра (Останина, Канунникова, Степанов, Никитина 2011, с. 9—10, рис. 1: 2, 4 8—10) є дійсно інструментами майстра саме цього профілю. Вони відрізняються від наших масою (46—105 г, навіть найбільший з них — має масу у 280 г) та розмірами ударної робочої поверхні (0,5—1,6 см, а в найбільшого — 1,6—2,4 см). Тобто, молотки, як знаряддя ударної дії, потрібні були майстрам багатьох напрямків: металургам, ковалям, ювелірам, але інструменти останніх відрізняються: менша вага і розміри (відповідно до створюваних ними виробів).
2. Тому відносити цей новий комплекс до кола тих, в котрих виявлені ножі (Колосково, Суджа, Шевченкове) — не варто (Володарець-Урбанович 2018, с. 118, 127).
3. Хімічний або структурний аналіз криць не проводився, але підтвердженням того, що вони містили достатню кількість відновленого заліза, є той факт, що всі вони позитивно реагували на магніт.

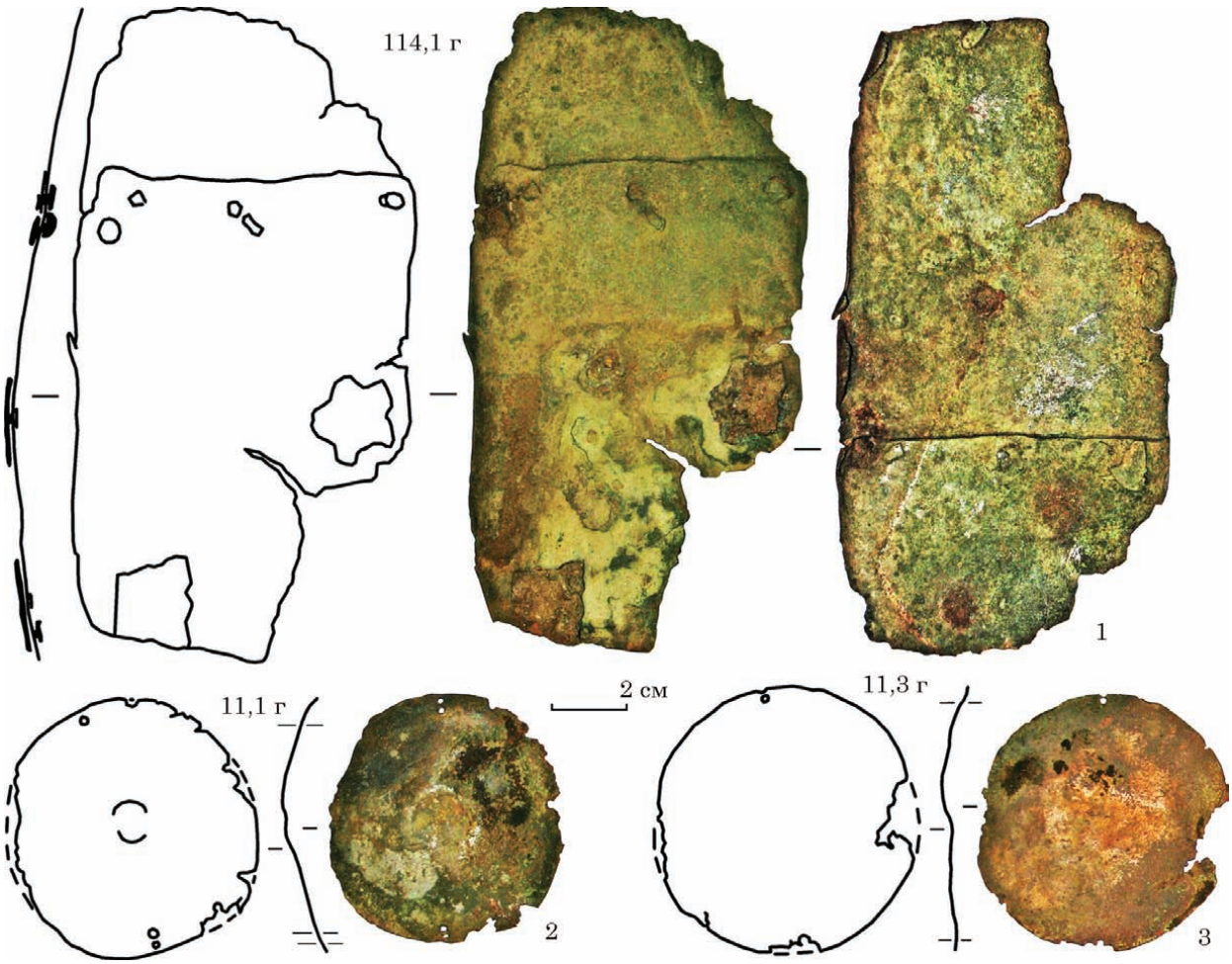

Рис. 4. Бронзова сировина зі скарбу

тих виробів: рештки стінки казана (рис. 4: 1) — 114,1 г (17 × 9 см) та пара зношених пошкоджених фаларів (обидва діаметром по 7 см) від прикрас кінської упряжі (рис. 4: 2, 3) — масою, відповідно, 11,1 і 11,3 г.

Уламки казанів, що створювалися з листової бронзи до цього часу не виявлені в комплексах пеньківського часу, але вони відомі в кочовому світі Східної Європи останньої чверті I тис. н. е.(напр.: Аксенов, Михеев 2006, с. 63, 195; Колода 2015, с. 105—106, рис. 4: 4 Колода, Аксенов, 2020, с. 82—83, рис. 3: 1—3). Бронзові казани зустрічаються, головним чином, на пам'ятках Північного Кавказу V—VIII ст. (звідки вони, на нашу думку і поширилися східноєвропейським степом), а також у аварських старожитностях VIII ст. (Аксенов, Михеев 2006, с. 105).

Зазначимо: якщо пізньоримські і боспорські монети до цього часу майже не зустрічались в ремісничих скарбах в якості сировини (див. додаток), то листові вироби типу фаларів великого розміру відомі з одного із нещодавно виявлених салтівських ремісничих комплексів на тій самій Харківщині, де вони також відігравали роль сировини (Колода 2020, с. 77, рис. 4: 2, 3; 5: 2, 3), а також в салтівських похованнях вершників (наприклад: Аксьонов 1999, рис. 13: 3—5; Колода 2015, с. 98—101, рис. 2). Про те, що це саме фалари свідчать отвори для їх кріплення на ремені кінського спорядження.

І все ж, родзинкою скарбу, що потрапив на аналіз, є предмети, пов'язані із геральдичним поясним набором. Вони представлені поясними деталями, матрицями для виготовлення поясних деталей, а також заготовкою матриць.

Дві однакові поясні накладки належать до типу двочастинних, так званих «рогатих» (рис. 5: 1—2). Вони мають верхній щиток з увігнутими боками та роздвоєним («рогатим») верхом, декорований двома парами круглих отворів та метеликоподібним прорізом між ними. Нижній щиток має форму геральдичного щита зі округленими боками та килеподібним виступом з низу, він оздоблений двома круглими отворами, від яких відходять витягнуті дужкоподібні вирізи. Вироби не ідентичні та мають незначні відмінності в розмірах та вазі (таблиця). Окрім відмінностей в розмірах, перша має дещо коротший лівий «ріг». Зі зворотного боку накладки шпеньків не мають. Бронза, литво.

Рис. 5. Поясні деталі (1—4), матриці для їх виготовлення зі скарбу (5—9)

Накладки цього типу є розповсюдженими практично в межах всього ареалу поясних наборів геральдичного стилю, проте найбільша кількість їх знахідок пов'язана з регіонами Південного Уралу, Верхньої Волги та Ками, а також з Північним Кавказом та Кримом (Balint 1992, taf. 29; 30; 52: 12—19; Ковалевская 2000, с. 160—161, табл. XVII: 27—41; XVIII: 1—11). В ареалі слов'янських культур V—VII ст. вони відомі в Ігрені (Підкова), Волоському, Градизьку та Трубчевському скарбі (Скиба 2016а, с. 25, рис. 43: 1, 7—10; Володарець-Урбанович 2016, рис. 2: 1). Оздоблення верхнього щитка являє усталений варіант, серії знахідок таких накладок походять з Криму (Суук-Су, Чуфут-Кале, Керчі, Лучистого) та Північного Кавказу (Дюрсо, Мокра Балка, Борісово; Айбабин1990, рис. 49: 34; 50: 47; Balint 1992, taf. 52:13, 16—19; Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 167, 6—9). В Пониззі Дніпра вони представлені похованням сивашівського типу з Чорноморського (Скиба, Хардаєв 2017, рис. 16: 1—4). Найближчою відомою нам аналогією предметам зі скарбу є накладка зі склепу 3 могильника Чуфут-Кале. Остання, маючи так само оформлену нижню частину, відрізняється тим, що метеликоподібним проріз на верхньому щитку з'єднаний з круглими отворами (Айбабин 1990, рис. 50: 46).

Накладка двочастинна (рис. 5: 3). Верхній щиток майже прямий з боків та має завершення у вигляді ледь загостреної арки, нижній має округлену «геральдичну» форму та килеподібний виступ. Прорізний декор верхнього щитка складають великий асиметричний ромб та розмішені по його сторонах чотири півкруглих прорізи. Нижній оздоблений тонким прямокутним прорізом та двома півкруглими обабіч нього. Верх більшого щитка кріпився цвяшком (таблиця). Бронза, литво. Аналогії цій накладці нам наразі не відомі.

Асиметрична накладка зі складним контуром (рис. 5: 4). Вона має по два різновеликі

Метричні дані матриць (13 — свинець, інше — бронза)

№	Рис.	Маса, г	Довжина, мм	Ширина, мм	Товщина, мм
1	5: 1	4,0	36,0	Верх — 19,3; низ — 14,1	2,0/2,4/0,8—1,0
2	5: 2	4,4	34,8	Верх — 19,7; низ — 14,5	2,0/2,4/1,0
3	5: 3	3,2	35,7	13,6	2,0/1,0
4	5: 4	4,1	37,0	Верх — 18,8; низ — 15,6	1,1
5	5: 5	5,3	36,7	Верх — 19,5; низ — 16,6	1,1
6	5: 6	11,7	28,7	29,5	3,0
7	5: 7	11,8	30,5	30,7	2,9
8	5: 8	9,0	37,3	13,6—12,9	2,4
9	5: 9	9,3	39,6	14,2—13,3	2,1
10	6: 1	6,7	а — 22,9; б — 23,5	а — 10; б — 11,5	2,3
11	6: 2	4,9	55,2	Верх — 15,7; низ — 15,9	0,6
12	6: 3	4,7	63,6	Верх — 16,5; низ — 18,3	0,8
13	6: 4	18,4	60,6	Верх — 26,8; низ — 28,6	2,9/2,5/2,4—4,5
14	6: 5	11,0	40,7	31,8—15,2	3,4—1,3

Примітки. 1, 2 — товщина: загальна висота виробу / висота на ребрі / товщина листа металу; 3 — товщина: загальна висота виробу / товщина листа металу; 5 — також залізна іржа; 11 — довжина щілини — 28,3; між отворами — 4,5; 12 — довжина щілини — 29; між отворами — 4,5; 13 — товщина: загальна висота виробу / товщина листа металу / висота шпильок на зворотному боці.

округлі бічні вирізи з виступом між ними. З обох кінців накладки завершуються килеподібними виступами. Прорізний декор складають великий хрест з одним (верхнім) довшим раменом, згори і знизу від якого розміщені парні круглі отвори, ширший щиток між хрестом та круглими має ще два півкруглих отвори. На звороті має три, розташованих на одній вісі, коротко зрізаних шпеньків — два на більшому щитку і ще один на меншому (таблиця). Бронза, литво. Аналогічна за формою матриця, поверхня частково пошкоджена окислом. Зворотна сторона є пласкою (рис. 5: 5; таблиця). Бронза, литво.

Складноконтурні накладки, що від простих «геральдичних» форм відрізняються чисельними вирізами та виступами-відгалуженнями, які подекуди утворюють профіль голови грифона. Вони складають окрему типологічно-стилістичну групу поясних деталей, яка вирізняється своїм морфологічною різноманітністю. Подібні вироби походять з Подунав'я та території Угорщини, Болгарії, Північної Італії, Південного Прикаспію, Ірану. Проте найбільше їх, як за кількістю знахідок, так і типологічним різноманіттям, на сьогодні відома на теренах Українського Лісостепу (Скиба 2016a, 27—30, рис. 44; 2016b). Разом з тим, накладка зі скарбу на сьогодні є унікальною.

Матриці для виготовлення поясних чотирьохпелюсткових накладок з облямівкою із псевдозерні (рис. 5: 6, 7). В середині міститься чотири круглих заглиблення, а кожна «пелюстка» декорована гравійованим тамгоподібним знаком з двома дугоподібними відгалуженнями від вісі, що має стрілоподібне завершення, обернене до середини поля. Вони дещо відмінні за розмірами (таблиця). Бронза, литво.

Чотирьохпелюсткові накладки належать до порівняно малочисельних типів. Вони відомі в різних регіонах євразійського ареалу «геральдичних» гарнітурів, але практично не складають серій. В слов'янських старожитностях чотирьохпелюсткові накладки представлені знахідками із городища Зимне, а також Мартинівського та Хацьківського скарбів (Ковалевская 2000, с. 158—160; Скиба 2016a, с. 15—16, рис. 10—12). Аналогічне поєднання елементів оздоблення, притаманне накладці, що розглядається, нам не відоме. Певну паралель можна провести з деталлю поясу з Кастело Трозіно в Італії (Pekarskaja, Kidd 1994, taf. 55: 4). Подібні вироби є, вочевидь, дешевшим наслідуванням коштовних деталей поясних наборів візантійської роботи.

Матриці для виготовлення однотипних горизонтально симетричних накладок з округлими завершеннями та злегка ввігнутими боками (рис. 5: 8, 9). Предмети декоровані композицією із заглиблених візерунків. Її центральним елементом єрівноконечний хрест з пелюсткоподібними раменами в колі. По обох сторонах від кола з хрестом розміщені симетричні композиції з дужко-, хвиле- та З-подібними елементами, поєднаними із крапками. Перша дещо менша за другу (таблиця). Бронза, литво.

Горизонтальносиметричні накладки є широко розповсюдженим типом поясних деталей. Точні аналогії орнаментальній композиції наразі нам не відомі. Проте деталі поясів

Рис. 6. Заготовки матриць (1, 5) та поясні деталі зі скарбу (2—4)

з подібними мотивами декору поширені серед аварських старожитностей на Середньому Дунаю, на лангобардських пам'ятках Італії, гото-аланських могильниках Південно-Західного Криму, а також відомі в дніпровських скарбах (Garam 2001; Даскалов 2012, обр. 13; 16: 1; 43; Pekarskaja, Kidd 1994, taf. 55—57; Айбабин 1990, рис. 43; 48: 20; Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 143; Скиба 2016а, рис. 85).

Заготовка під матриці для виготовлення З-подібних накладок (рис. 6: 1, a, b). Дві однакові матриці облямовані насічками та з'єднані короткими перемичками, утвореними при литві. Довжина матриць 22,9—23,5 мм, ширина — 10,0—11,5 мм, товщина — 2,3 мм, загальна маса — 6,7 г (таблиця). Зворотна поверхня пласка. Бронза, литво. Такі накладки належать до широко розповсюджених типів «геральдичних поясних деталей». Зокрема, вони відомі в дніпровських скарбах (Хацьки, Трубчевськ, Козіївка, Гапоново) та кочівницьких комплексах Пиразов'я (хут. Чапаєвський), могильниках Південно-Західного Криму (Скалисте, Чуфут-Кале; Гавритухин, Обломский1996, с. 35; Ковалевская 2000, с. 156; Рашев 2004, табл. 46: 13, 15; Айбабин 1990, с. 51: 31, 33; Скиба 2016а, рис. 36: 1, 3—9).

Бронзові платівки поясних наконечників з дещо увігнутими боками та заокруглим кінцем (рис. 6: 2, 3). Оздоблення складають проріз у вигляді видовженого замкового отвору та два круглих отвори. Одна з них зламана, розміри та вага дещо відрізняються (таблиця). Слідів шпеньків не має. Бронза, карбування.Поясні наконечники з подібним оформленням складають чисельну серію. Вони широко розповсюджені у Східному Приараллі, Поволжі, Надчорномор'ї та Приазов'ї, на Північному Кавказі, Закавказзі, в Криму, Придніпров'ї (Левина 1996, рис. 131; Ковалевская 2000, 119—220, рис. I: 25—27; VIII: 4; Гавритухин, Обломский 1996, с. 32—33, рис. 46; Рашев 2004, табл. 16: 2—4; 23: 24; 24: 9, 10, 14; 45: 14—16, 18—21). Близькі аналогії, але виготовлені в техніці литва, походять з Козіївського скарбу та Ігрені (Підкова) (Скиба 2016а, рис. 49: 4, 6, 10, 11).

Поясний наконечник зі злегка увігнутими боками та килеподібним завершенням (рис. 6: 4). Декор складають два круглі отвори та оздобленою насічками смугою з чотирьох ліній біля основи. Кріпився наконечник трьома шпеньками — двома біля основи та одним на кінці (таблиця). Шпеньки обламані. Бронза, литво. Типологічно цей зразок є близьким до попередніх наконечників, але морфологічно відрізняється «ширшими» пропорціями та килеподібним виступом на кінці. Близьким за формою та пропорціями, але зі складнішим прорізним декором є наконечник з Царського кургану у Східному Приазов'ї (Рашев 2004, табл. 45: 22).

Заготовка під матрицю для виготовлення пряжки з рухомим щитком (рис. 6: 5). Пряжка В-подібна, з невеликими подвійними закраїнами. З заднього боку матриці відхо-

дять два прямих відгалуження з круглими розширеннями на кінцях, що з'єднуються між собою (таблиця). Свинцево-олов'янистий сплав, литво. Подібні пряжки належать до широко розповсюджених типів поясних деталей геральдичного стилю (Ковалевская 1979). Близькі за оформленням зразки походять з могильника Лучисте в Криму (Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 162: 1) та городища Зимне (Ауліх 1972, табл. XI: 7—9).

Паралелі з комплексами Криму, Кавказу, Середньодунайської рівнини, Італії дозволяють окреслити хронологію перелічених предметів в межах VII ст. (Амброз 1989; Айбабин 1990; Balint 1992; Гавритухин, Обломский 1996; Айбабин, Хайрединова 2008; 2014; Даскалов 2012). За аналогіями в дніпровських лісостепових скарбах I групи за О. О. Щегловою (1990), що датуються другою-третьою чвертями VII ст. (напізніші з них, не виключено, заходять і в останню чверть) ми маємо підстави синхронізувати їх та в якості найімовірнішої дати визначити середину — другу половину VII ст.

Присутні у скарбі бронзові матриці, що мають форму поясних накладок (рис. 5: 6—9), технологічно могли використовуватись як для виготовлення тиснених предметів, так і використовуватися в техніці литва. Тиснені деталі поясів в слов'янських старожитностях трапляються досить рідко, вони, зокрема, відомі в Мартинівському (Pekarskaja, Kidd 1994, taf. 40: 1—7) та Гапонівському (Гавритухин, Обломский 1996, рис. 30: 5—22) скарбах. Натомість поясні набори, виготовлені в такій техніці широко розповсюджені на могильниках Південно-Західного Криму, аварських старожитностях Середньодунайської рівнини, могильниках лангобардів в Італії (Айбабин 1990; Айбабин, Хайрединова 2008; 2014; Garam 2001; Die Langobarden 2008).

Знахідки, пов'язані з виробництвом «геральдичних» деталей поясів є також і на низці інших лісостепових пам'яток. Це матриці та кістяна формочка із городища Зимне, що на Волині, а також вироби з яких не зняли закраїни, що утворились при литві. Останні представлені поясним набором з Курилівського скарбу та окремими предметами з Засулля-Мгар та Градизька (Ауліх 1972, с. 56—65, рис. 7: 1, табл. IX: 1—9, 12, 14; XII: 3—8; Милян 2012, с. 119—121, рис. 2: 3—8; Родинкова 2010; Володарець-Урбанович 2016; Скиба 2016а, с. 96, рис. 90). Проте, окрім комплексу з Харківщини, на сьогодні не відомі інші знахідки заготовок для матриць, а також матриць з відповідними готовими виробами.

Якщо принцип використання матриць для виготовлення тиснених виробів є очевидним, то постає питання, в який саме спосіб вони застосовувались в ливарстві? На нашу думку, тут вони призначались для виготовлення глиняних ливарних форм з двох половин (або односторонніх форм з глини під воскові моделі), а саме для нанесення відтиску, що відтворював лицеве зображення предмета. Непрямим підтвердженням цьому можуть слугувати знайдені на слов'янських поселеннях Олександрівка I та Волоське глиняні форми для литва (Терпиловський, Щекун 1996, с. 26, рис. 38: 18; Володарець-Урбанович 2017, с. 341, рис. 1: 7; Стрельник, Володарець-Урбанович 2018). Лише у ливарстві могла використовуватись матриця для виготовлення складноконтурної накладки з прорізним декором (рис. 5: 5) та свинцево-олов'яниста заготовка матриці, що призначалась для виробництва В-подібних пряжок (рис. 6: 5). Докладно про використання глиняних форм для виготовлення поясних деталей геральдичного стилю йдеться в роботах К. А. Шаблавіної (Шаблавина 2002; 2003).

Висновки. Знайдений поблизу с. Мирна Долина Балаклійського району на Харківщині набір артефактів є, безумовно, унікальним археологічним комплексом — скарбом ремісника. Власник цього скарбу володів професійними навичками (щонайменше) коваля, ливарника та ювеліра.

Наявність ковадла та двох різних за вагою і призначенням молотків, а також значної кількості сировини, напівфабрикатів, уламків та заготовок чорного металу свідчить, що майстер професійно виконував ковальську роботу на замовлення. Той факт, що знайдені ковальські інструменті мають ширше коло аналогій в середовищі салтівської культури аніж на синхронних пам'ятках східних слов'ян, призводить до думки про вплив ковальства населення Хозарії на сусідні слов'янські племена.

Окрім ковальської справи він професійно працював і з кольоровим металом, про що свідчать запаси кольорової сировини (бронзи) для литва та ювелірної справи, а також і матриці для виготовлення прикрас поясного набору. Разом із ломом виробів з кольорового металу, за сировину він мав і античні монети, що для ранньосередньовічних скарбів фіксується дуже рідко.

Унікальність комплексу предметів кольорової металопластики зі скарбу, полягає у тому, що вони уособлюють цілу низку технологічних етапів притаманних ювелірному ремеслу: готові вироби, матриці для виготовлення поясних деталей та відлиті, але не оброблені заготовки для виготовлення матриць. При тому, один із морфологічних типів представлений як готовою накладкою, так і аналогічною матрицею для їх виготовлення (рис. 5: 4, 5), що до цього в України ще не фіксувалося.

З огляду на те, що частина готових виробів, представлених двочастинними накладками двох типів (рис. 5: 1—3) та поясним наконечником (рис. 6: 4), мають коротко зрізані або відламані шпеньки, за допомогою яких вони кріпилися до ременя, можна припустити, що вони могли слугувати зразками для виготовлення аналогічних речей, а можливо перебували у майстра «в ремонті», або ж призначались для переплавки як лом.

Широке і цікаве коло типологічно-стилістичних аналогій предметам з цього скарбу тяжіє до азово-чорноморських степів, Гірського Криму та Північного Кавказу; частина поясних деталей мають ширші паралелі, включаючи, зокрема, й «старожитності антів» Придніпров'я.

Самобутніми виробами, що на сьогодні не мають прямих аналогій, є накладка з двома рівновеликими щитками, матриці для виготовлення чотирьохпелюсткових накладок, а також складноконтурні накладка і матриця для неї (рис. 5: 4, 5). Останні, маючи паралелі на слов'янських пам'ятках Лісостепу, аварських старожитностях Середньодунайської рівнини та лангобардських могильниках Італії, разом з тим, не характерні а ні для кочівницьких комплексів сивашівського типу, ані для Криму та Кавказу. До Дунайського регіону, Італії, а також і Південно-Західного Криму тяжіють і горизонтально симетричні накладки з гравійованими візерунками у вигляді крапок та дужок (рис. 5: 8, 9). Таким чином, серед кола аналогій бронзовим виробам зі скарбу з-під Мирної Долини ми можемо виділити два основні напрями: Надчорномор'я — Крим — Північний Кавказ та східноєвропейський лісостеп — Середньодунайська рівнина — Італія.

Окреслене коло паралелей та місце знахідки комплексу, що територіально відповідає південно-східній частині ареалу пеньківської культури, дозволяє припустити, що власник скарбу, майстер-ювелір, найімовірніше мешкав у слов'янському середовищі та міг працювати на замовлення, як представників слов'янської військової аристократії, так і номадів Північного Призов'я та Присивашшя.

Вироби з кольорових металів скарбу, представлені поясними деталями геральдичного стилю та матрицями для їх виготовлення, є визначальними для датування комплексу хроноіндикаторами. Їх паралелі з дніпровськими скарбами та комплексами інших регіонів дозволяють віднести цей комплекс, найімовірніше, до середини — другої половини VII ст.

З огляду на культурно-хронологічне визначення, унікальною є й багатопрофільність майстра, який крім ювелірної справи, займався й ковальством, хоча для раннього середньовіччя півдня Східної Європи таке явище не рідкісне.

ЛІТЕРАТУРА

Аксьонов, В. С. 1999. *Поховання з конем другої половини VIII—IX ст. верхньої течії р. Сіверський Донець (за матеріалами салтівських ґрунтових могильників)*. Дисертація к. і. н. ХДУ.

Аксенов, В. С., Михеев, В. К. 2006. *Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII—X вв.* Хазарский альманах, 5. Киев; Харьков: Институт востоковедения НАН Украины.

Амброз, А. К. 1989. *Хронология древностей Северного Кавказа.* Москва: Наука.

Ауліх, В. В. 1972. *Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. в Західній Волині.* Київ: Наукова думка.

Айбабин, А. И. 1990. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 1, с. 4-86.

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2008. *Могильник у села Лучистое.* I. Симферополь; Керчь: Институт востоковедения НАН Украины.

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2014. *Могильник у села Лучистое.* II. Симферополь, Керчь: Институт востоковедения НАН Украины.

Брайчевская, А. Т. 1960. Кузница на Пастырском городище. *Краткие сообщения Института археологии УССР*, 9, с. 99-103.

Вознесенська, Г. О., Недопако, Д. П., Паньков, С. В. 1996. *Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі.* Київ: ІА НАН України.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2016. Деталі поясних наборів V — першої половини VIII ст. з Полтавщини: знахідки від початку 2000-х років. *Археологія*, 3, с. 56-71.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2017. Ливарні формочки слов'ян раннього середньовіччя: реінтерпретація знахідок. *Археологія і давня історія України*, 1 (22), с. 331-346.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2018. Речі побутово-ремісничого характеру в складі слов'янських скарбів кола Марнтинівки. *In Sclavenia terra*, 2, с. 113-138.

Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. 1996. *Гапоновский клад и его историко-культурный контекст.* Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН.

Даскалов, М. 2012. *Колани и коланницукраси от VI—VII век (от днешна България и съседнитеземи).* София.

Ковалевская, В. Б. 1979. *Поясные наборы Евразии IV—IX вв. Пряжки.* Свод археологических источников, Е 1-2. Москва: Наука.

Ковалевская, В. Б. 2000. *Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии.* Москва: ИА РАН.

Колода, В. В. 2015. Новий могильник салтівської культури на Харківщині. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2015*, с. 97-111.

Колода, В. В. 2020. Клад средневекового кузнеца на Харьковщине. *Хазарский альманах*, 17, с. 69-84.

Колода, В. В., Аксенов, В. С. 2020. Поминальный комплекс представителей всаднического сословия из Северо-Западной Хазарии. *Поволжская археология*, 4, с. 81-98.

Колчин, Б. А. 1985. Ремесло. В: Рыбаков Б. А. (ред.). *Древняя Русь. Город, замок, село.* Москва: Наука, с. 243-297.

Левина, Л. М. 1996. *Этнокультурная история Восточного Приаралья*. Москва: Восточная литература.

Милян, Д. Т. 2012. Декоративні предмети ранньослов'янського часу у межиріччі Верхнього Дністра та Західного Бугу. *Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники*, 5, с. 119-132.

Михеев, В. К. 1985. *Подонье в составе Хазарского каганата*. Харьков: Вища школа.

Останина, Т. И., Канунникова, О. М., Степанов, В. П., Никитин, А. Б. 2011. *Кузебаевский клад ювелира VII в. как исторический источник*. Ижевск: Удмуртия.

Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.

Рашев, Р. 2004. *Прабългарите през V—VII век*. София: Фабер.

Родинкова, В. Е. 2010. Куриловский клад раннеславянского времени. *Российская археология*, 4, с. 78-87.

Седов, В. В. 1982. *Восточные славяне в VI—XIII вв*. Москва: Наука.

Скиба, А. В. 2016a. *Поясні набори слов'ян: геральдичний стиль*. Київ: ІА НАН України.

Скиба, А. В. 2016b. Складноконтурні поясні накладки з мотивом голови грифона. *In Sclavenia terra*, 1, с. 126-146.

Скиба, А. В., Хардаев, В. М. 2017. Поясні гарнітури з кочівницьких комплексів в колекції Музею історичних коштовностей України (філіалу Національного історичного музею України). В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Європейська археологія I тисячоліття н. е. Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко*. Київ: ІА НАН України, с. 221-236.

Стрельник, М. О., Володарець-Урбанович, Я. В. 2018. Дві ливарні формочки раннього середньовіччя із Волоського (матеріали експозиції НМІУ). В: Клочко, Л. С., Полідович, Ю. Б. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». 21—22 листопада 2017 р*. Київ: Фенікс, с. 116-128.

Сухобоков, О. В. 1975. *Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники)*. Киев: Наукова думка.

Терпиловський, Р. В., Щекун, О. В. 1996. *Олександрівка 1 — багатошарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова*. Чернігів: Сіверянська думка.

Шаблавина, Е. А. 2002. Техника изготовления серебряных поясных наборов из Гапоновского клада. В: Захарова, Н. А. (ред.). *Ювелирное искусство и материальная культура*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 186-189.

Шаблавина, Е. А. 2003. Проблема производства геральдических поясных наборов в Крыму. В: Шишлина, Н. И. (ред.). *Чтения, посвященные 100-летию деятельности Василия Алексеевича Городцова в Государственном историческом музее*. II. Москва: ГИМ, с. 105-107.

Щеглова, О. А. 1990. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск, с. 162-205.

Balint, Ch. 1992. Kontakte zwschen Iran, Bizanz und der Steppe. In: Daim, F. (ed.). *Awarenforschugen*. I. Wien: Institut für Urgeschichte und Historische Archäologie, S. 309-496.

Garam, E. 2001. *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Endedes 6. bis zum Endedes 7. Jahrhunderts*. I. Budapest.

Die Langobarden. 2008. *Die Langobarden. Das Ende der Völkenwanderung. Katalog zur Ausstellung im Rheinischen Landesmuseum Bonn vom 22.08.2008 bis zum 11.01.2009*. Bonn.

Pekarskaja, L. V., Kidd, D. 1994. *Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert*. Innsbruk: Wagner.

REFERENCES

Aksonov, V. S. 1999. *Pokhovannia z konem druhoi polovyny VIII—IX st. verkhnoi techii r. Siverskyi Donets (za materialamy saltivskykh gruntovykh mohylnykiv)*. Dysertatsiia k. i. n. KhDU.

Aksenov, V. S., Mikheev, V. K. 2006. *Naselenie Khazarskogo kaganata v pamiatnikakh istorii i kultury. Sukhogomolshanskii mogilnik VIII—X vv*. Khazarskii almanakh, 5. Kiev; Kharkov: Institut vostokovedeniia NAN Ukrainy.

Ambroz, A. K. 1989. *Khronologiia drevnostei Severnogo Kavkaza*. Moskva: Nauka.

Aulikh, V. V. 1972. *Zymnivske horodyshche — slov'ianska pam'iatka VI—VII st. v Zakhidnii Volyni*. Kyiv: Naukova dumka.

Aibabin, A. I. 1990. Khronologiia mogilnikov Kryma pozdnerimskogo i rannesrednevekovogo vremeni. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 1, s. 4-86.

Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2008. *Mogilnik u sela Luchistoe*. I. Simferopol; Kerch: Institut vostokovedeniia NAN Ukrainy.

Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2014. *Mogilnik u sela Luchistoe*. II. Simferopol, Kerch: Institut vostokovedeniia NAN Ukrainy.

Braichevskaia, A. T. 1960. Kuznitca na Pastyrskom gorodishche. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii USSR*, 9, s. 99-103.

Voznesenska, H. O., Nedopako, D. P., Pankov, S. V. 1996. *Chorna metalurhiia ta metaloobrobka naselennia skhidnoievropeiskoho lisostepu za doby rannikh slov'ian i Kyivskoi Rusi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2016. Detali poiasnykh naboriv V — pershoi polovyny VIII st. z Poltavshchyny: znakhidky vid pochatku 2000-kh rokiv. *Arkheolohiia*, 3, s. 56-71.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2017. Lyvarni formochky slov'ian rannoho serednovichchia: reinterpretatsiia znakhidok. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22), s. 331-346.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2018. Rechi pobutovo-remisnychoho kharakteru v skladi slov'ianskykh skarbiv kola Marntynivky. *In Sclavenia terra*, 2, s. 113-138.

Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. 1996. *Gaponovskii klad i ego istoriko-kulturnyi kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva: IA RAN.

Daskalov, M. 2012. *Kolani i kolanniukrasi ot VI—VII vek (ot dneshna Blgariia i ssednitezemi)*. Sofiia.

Kovalevskaia, V. B. 1979. *Poiasnye nabory Evrazii IV—IX vv. Priazhki*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E 1-2. Moskva: Nauka.

Kovalevskaia, V. B. 2000. *Kompiuternaia obrabotka massovogo arkheologicheskogo materiala iz rannesrednevekovykh pamiatnikov Evrazii*. Moskva: IA RAN.

Koloda, V. V. 2015. Novyi mohylnyk saltivskoi kultury na Kharkivshchyni. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov'ia 2015*, s. 97-111.

Koloda, V. V. 2020. Klad srednevekovogo kuznetca na Kharkovshchine. *Khazarskii almanakh*, 17, s. 69-84.

Koloda, V. V., Aksenov, V. S. 2020. Pominalnyi kompleks predstavitelei vsadnicheskogo sosloviia iz Severo-Zapadnoi Khazarii. *Povolzhskaia arkheologiia*, 4, s. 81-98.

Kolchin, B. A. 1985. Remeslo. In: Rybakov B. A. (ed.). *Drevniaia Rus. Gorod, zamok, selo*. Moskva: Nauka, s. 243-297.

Levina, L. M. 1996. *Etnokulturnaia istoriia Vostochnogo Priaralia*. Moskva: Vostochnaia literatura.

Mylian, D. T. 2012. Dekoratyvni predmety rannoslov'ianskoho chasu u mezhyrichchi Verkhnoho Dnistra ta Zakhidnoho Buhu. *Naukovi studii. Istoryko-kraieznavchyi muzei m. Vynnyky*, 5, s. 119-132.

Mikheev, V. K. 1985. *Podone v sostave Khazarskogo kaganata*. Kharkov: Vishcha shkola.

Ostanina, T. I., Kanunnikova, O. M., Stepanov, V. P., Nikitin, A. B. 2011. *Kuzebaevskii klad iuvelira VII v. kak istoricheskii istochnik*. Izhevsk: Udmurtiia.

Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrske horodyshche*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.

Rashev, R. 2004. *Prablgarite prez V—VII vek*. Sofiia: Faber.

Rodinkova, V. E. 2010. Kurilovskii klad ranneslavianskogo vremeni. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 78-87.

Sedov, V. V. 1982. *Vostochnye slaviane v VI—XIII vv*. Moskva: Nauka.

Skyba, A. V. 2016a. *Poiasni nabory slov'ian: heraldychnyi styl*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Skyba, A. V. 2016b. Skladnokonturni poiasni nakladky z motyvom holovy hryfona. *In Sclavenia terra*, 1, s. 126-146.

Skyba, A. V., Khardaev, V. M. 2017. Poiasni harnitury z kochivnytskykh kompleksiv v kolektsii Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy (filialu Natsionalnoho istorychnoho muzeiu Ukrainy). In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (ed.). *Yevropeiska arkheolohiia I tysiacholittia n. e. Zbirnyk naukovykh prats na chest Liany Vasylivny Vakulenko*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 221-236.

Strelnyk, M. O., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2018. Dvi lyvarni formochky rannoho serednovichchia iz Voloskoho (materialy ekspozytsii NMIU). In: Klochko, L. S., Polidovych, Yu. B. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky». 21—22 lystopada 2017 r*. Kyiv: Feniks, s. 116-128.

Sukhobokov, O. V. 1975. *Slaviane Dneprovskogo Levoberezhia (romenskaya kul'tura i eye predshestvenniki)*. Kiev: Naukova dumka.

Terpylovskyi, R. V., Shchekun, O. V. 1996. *Oleksandrivka 1 — bahatosharove rannoslov'ianske poselennia bilia Chernihova*. Chernihiv: Siverianska dumka.

Shablavina, E. A. 2002. Tekhnika izgotovleniia serebrianykh poiasnykh naborov iz Gaponovskogo klada. In: Zakharova, N. A. (ed.). *Iuvelirnoe iskusstvo i materialnaia kultura*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 186-189.

Shablavina, E. A. 2003. Problema *proizvodstva geraldicheskikh poiasnykh naborov v Krymu. In: Shishlina, N. I. (ed.). Chteniia, posviashchennye 100-letiiu deiatelnosti Vasiliia Alekseevicha Gorodtcova v Gosudarstvennom istoricheskom muzee*. II. Moskva: GIM, s. 105-107.

Shcheglova, O. A. 1990. O dvukh gruppakh «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. In: Terpilovskii, R. V. (ed.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk, s. 162-205.

Balint, Ch. 1992. Kontakte zwschen Iran, Bizanz und der Steppe. In: Daim, F. (ed.). *Awarenforschugen*. I. Wien: Institut für Urgeschichte und Historische Archäologie, S. 309-496.

Garam, E. 2001. *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Endedes 6. bis zum Endedes 7. Jahrhunderts*. I. Budapest.

Die Langobarden. 2008. *Die Langobarden. Das Ende der Völkenwanderung. Katalog zur Ausstellung im Rheinischen Landesmuseum Bonn vom 22.08.2008 bis zum 11.01.2009*. Bonn.

Pekarskaja, L. V., Kidd, D. 1994. *Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert*. Innsbruk: Wagner.

V. V. Koloda, A. V. Skyba

MYRNODOLUNS'KYJ STASH OF A SMITH-JEWELLER FROM KHARKIVSCHINA

The stash of a smith jeweller, who worked with both black and colored metals, are analyzed in the article; they were found near *Myrna Dolyna* village on Kharkivschina. The following features allow to refer this complex to the southeastern part of the Penkov culture area: a discovery site, detected belt details of a heraldic style, as well as the matrices for their craft, and also parallels of the belt garniture with Dnipro treasures and complexes from other regions. The most reliable dating of the stash is middle-second half of the 7th century.

Presence of the smith's tools (anvil and two hammers; fig. 2: 1—3), and also a considerable amount of raw materials, semi-products, pieces and black metal subproducts (fig. 2: 4—11; 3) point to the fact, that a craftsman professionaly made blacksmithrs work orders. A wider range of analogies of metal working tools can be observed rather in the Saltov culture than on the synchronous sites of the East slavs. It shows the influence of the Khazarian populationrs smithcraft on neighbouring Slavic tribes.

Beside smithcraft, a creftsman professionally worked with colored metal; colored raw material (bronze) supply for casting and jewellery (fig. 4), and also matrices for belt details production point to this fact. Apart from products made of colored metal junk, he also used Late Roman coins (fig. 7) as raw materials, which was detected for the first time in the context of Early Medieval treasures.

Complex of colored repoussage artefacts represents a range of jewellery technologic stages: matrices for belt details manufacture and raw cast subproducts for matrices production (one of morphological types presented by both a finished plate and anologic matrix for their crafting; fig. 5: 4, 5), which was detected for the first time in Ukraine. A part of finished products (fig. 5: 1—3; 6: 4) could serve as patterns for analogic products, be under repair or intended to be melted as metal junk.

The artefacts of this stash have a wide and interesting range of typological and stylistic analogies. A part of them refers to the Azov and Black Sea steppes, Crimean Mountains and Northern Caucasus (fig. 5: 1-2). Another part has wider parallels including particularly «the Antes' antiquities» of the Dnipro region (fig. 6: 1—5). Some artefacts do not have any direct analogies (fig. 5: 3, 6, 7). Separate products (fig. 5: 4, 5) have parallels on the Slavic sites of the Eastern European forest steppe, in the Avar antiquities of the Pannonian Plane and Lombardic burial sites in Italy, but they are not common to the nomadic complexes of the Syvash type, Crimea or the Caucasus. Horizontal and symmetric plates with etched drawings in the form of dots and braces (fig. 5: 8, 9) tend to the Danube region, Italy, and also South Western Crimea. On the whole, among the range of analogies to the bronze products of the stash from Myrna Dolyna, we can distinguish these main directions: above the Black Sea region — Crimea — the Northern Caucasus and the Eastern European forest steppe — the Pannonian Plane — Italy.

Taking into account a cultural-chronological definition, a craftsmanrs professional diversity seems unique, since apart from jewellery, he practiced smithcraft as well. The defined range of parallels allows to admit that the stash's owner, a craftsman — smith jeweller, could make work orders from both representatives of Slavic military aristocracy and nomads of the Northern Pryazovia and Prysyvash region.

Keywords: stash, craft, smithcraft, casting, jewellery, Early Medieval, Penkov archaeological culture, Kharkiv oblast.

Одержано 16.02.2021

КОЛОДА Володимир Васильович, кандидат історичних наук, завідувач лабораторією, доцент, Харківський національний педагогічний університету ім. Г. С. Сковороди, Харків, Україна.

KOLODA Volodymyr V., Ph. D. (Candidate of Historical Sciences), Associate Professor, the Head of

laboratory, Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-8614-2039, e-mail: koloda.v@gmail.com.

СКИБА Андрій Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.
SKYBA Andrii, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-1150-2818, e-mail: andrii_skyba@iananu.org.ua.

Додаток

К. В. Мизгін

АНТИЧНІ МОНЕТИ З МИРНОДОЛИНСЬКОГО СКАРБУ

До складу комплексу входить шість мідних античних монет: дві пізньоримських (рис. 7: 1—2) і чотири боспорських (рис. 7: 3—6).

Пізньоримські мідні монети представлені двома великими (AE2) майоринами емісій Валентиніана II (375—392 рр.; № 1 в описі монет; рис. 7: 1) і Феодосія I (379—395 рр.; з портретом його першої дружини — Елії Флацілли; № 2 в описі монет; рис. 7: 2), викарбувані на монетних дворах Константинополя. Обидві монети мають значну ступінь зношеності і корозії, а також механічні пошкодження. Останні особливо добре видно по центру аверсу і реверсу монети Феодосія I за портретом Елії Флацилли.

Боспорські монети з депозиту відносяться до емісій трьох боспорських царів: Фофорса (285/286—309/310 рр.; № 3 в описі монет; рис. 7: 3), Радамсада (309/310—318/319 рр.; № 4 в описі монет; рис. 7: 4) і Ріскупоріда V (318/319—336/337 рр.; № 5 і 6 в описі монет; рис. 7: 5, 6). Усі монети є статерами і, як і в випадку з пізньоримськими, носять сліди сильної зношеності і корозії.

Загальна маса монетної частини скарбу становить 37,5 г.

Для території Дніпровського лісостепового Лівобережжя знахідки мідних пізньоримських монет представляють певну рідкість: найбільш часті вони на захід від Дністра, дещо менше — в області між Дністром і Дніпром (Воронцов, Мызгин 2018, с. 249, рис. 3). Найближчі подібні знахідки монет цього періоду відомі з півночі Харківської області, а також з території Посейм'я в Курській області (Воронцов, Мызгин 2018, с. 249, рис. 3), однак серед них переважають дрібніші номінали: AE3 і AE4 емісій першої половини — середини IV ст.

Що стосується боспорських монет, то для території Дніпровського Лівобережжя вони є більш характерними, ніж попередня група. Хронологічно монети, що публікуються, належать до т. зв. третьої групи знахідок боспорських монет, виявлених за межами Боспорського царства, або монет, випущених після Готських воєн III ст. (Бейдин 2018, с. 21). Серед них найбільший відсоток мають монети Фофорса і Ріскупоріда V (43 і 41,9 % відповідно), тоді як емісії Радамсада більш рідкісні (5,4 %) (Бейдин 2018, с. 22). Їх знахідки більш часті в області між середніми течіями Дніпра і Дністра, дещо менше — на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя (Бейдин 2018, с. 23). Біля с. Ксізово Липецької обл. (Росія), на поселенні епохи Великого переселення народів, був навіть знайдений скарб пізньобоспорських монет, який включав 178 мідних статерів емісій Тейрана, Фофорса, Радамсада і Ріскупоріда V (Бейдин, Мызгин 2015).

Однак в обох випадках ми говоримо про знахідки античних монет, пов'язаних з горизонтом римського часу. У нашому ж випадку монети були частиною ранньосередньовічного комплексу, час депонування якого (середина — друга половина VII ст.) від часу карбування найраніших монет (рубіж III/IV ст.) відокрем-

Рис. 7. Монети зі скарбу; нумерація відповідає номерам в описі монет зі скарбу

лює відстань майже у 350 років. Тобто це вже явище іншого порядку, що відноситься до вторинного використання стародавніх артефактів в наступні епохи [1].

До теперішнього часу відомо тільки поодинокі випадки знахідок античних монет у ранньосередньовічних контекстах на території Східної Європи [2], при чому кожен з яких потребує додаткової перевірки у достовірності. Так, нібито до складу ранньосередньовічного Полтавського скарбу 2014 р. входили три римські денарії, а також деякі інші речі пізньоримського часу [3] (Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовок 2016, с. 117, прим. 13). Проте з короткого опису не досить зрозуміло, чи монети насправді входили до скарбу, який знайдений в засипці підземелля початку XVIII ст., утвореній з передвікладеного ґрунту (Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовок 2016, с. 93). Маємо надію, що у найближчому майбутньому колеги зможуть прояснити ситуацію.

Інший випадок знахідок римських денаріїв у ранньосередньовічному контексті нібито зафіксований на поселеннях колочинської культури Олексіївка і Белолуніно в Орловській обл. (Росія), про що мені повідомила Г. Нікітіна, хоча повної впевненості щодо їх ранньосередньовічного контексту і у дослідниці і у мене також немає: на пам'ятці так само присутній матеріал, датований першою половиною V ст., тобто часом, коли денарії ще були у обігу в середовищі варварських племен (Myzgin 2020, p. 117). Для прикладу, на території Польщі вторинне використання античних монет в ранньосередньовічний час спостерігається починаючи тільки з IX—X ст.: в основному, римських імператорських денаріїв (Bogucki 2020, p. 61).

Головними питаннями, пов'язаними з монетами що публікуються, є джерела їх потрапляння і функції, які вони могли відігравати.

Питання джерел їх потрапляння вбачається поки що найбільш складним. Теоретично, боспорські монети могли бути місцевими знахідками — як зазначено вище, вони добре відомі на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Наприклад, вони могли складати частину монетного скарбу, подібного до депозиту з Ксізово, який міг бути випадково виявлений в VII ст. Однак в цю гіпотезу не зовсім вписуються дві пізньоримські монети: крім того, що їх знахідки на Лівобережжі Дніпра нечасті самі по собі, так ще вони і мають відносно рідкісні, для відомих знахідок з регіону, номінали. Навряд чи так же боспорські і пізньоримські монети, особливо з такою хронологічною різницею, могли бути раніше частиною якогось одного депозиту: такі комплекси за межами Причорномор'я мені не відомі. І тут хотілося б звернути увагу на стан монет, а саме їх патину. Подібний зелений наліт, по моїм відчуттям, більш характерний для кримських знахідок, ніж для місцевих. Цілком можливо, що монети були отримані десь на території колишнього Боспорського царства. В якості чого вони були отримані, звідки вони були вилучені, з якої причини і яким чином в одну монетну партію потрапили боспорські і пізньоримські монети — про це можна тільки домислюватись.

З питанням функцій, здається, ясності більше. Очевидно, відразу слід виключити грошову функцію цих монет: обігу у VII ст. будь-яких мідних номіналів, не кажучи вже про античні, суперечать дані археології. З огляду на те, що в скарбі знаходилися шматки сировини кольорового металу, цілком резонним було б припустити утилітарну функцію монет. Як відомо, в монетах обох груп містилася досить велика кількість міді: у пізньобоспорських від 88 до 98 % (Абрамзон и др. 2019, с. 245—332), а у пізньоримських межі IV/V ст. — від 75 до 97 % (King, Metcalf, Northover 1992, p. 69), тому теоретично вони могли бути використані для переплавки як джерело досить якісної міді. На іншу можливу функцію монет можуть вказувати механічні сліди, залишені на їх поверхні. Ймовірно вони виникли через силовий вплив на монетний кружок гострим інструментом. Концентрація таких заглиблень переважно по центру монетного кружка може свідчити, що монети могли служити чимось на зразок підставки для ювеліра. Хоча таким слідам може бути і більш екзотичне пояснення: наприклад, умисне знищення зображення на монетних кружках в якихось цілях.

У будь-якому випадку залишається очевидним, що наявність пізньоримських і боспорських монет межі III/IV — початку V ст. в комплексі, що датується серединою — другою половиною VII ст. є поки що унікальним явищем, гідним подальшого, більш докладного дослідження в рамках вивчення питань, пов'язаних із вторинним використанням античних монет в наступних епохах.

ОПИС МОНЕТ ЗІ СКАРБУ

А) Пізньоримські монети

6. **Валентиніан II** (375—392 рр.)

AE2: майорина (4,3 г; 22 мм), Константинополь, 378—383 рр.

Аверс: [DNVALEN]TINIANVSPFAVG; драповане погруддя Валентиніана II, вправо, у кірасі і шоломі, зі списом та щитом.

Реверс: GLORIARO [MANOR]VM; імператор стоїть прямо, голова вправо, на кораблі, з простягнутою правою рукою, праворуч біля керма сидить Вікторія; зліва в полі — вінок; в обрізі позначення монетного двору — CONΔ.

Тип: RIC IX Constantinople 52b.

2. **Феодосій I** (379—395 рр.): для Елії Флацилли

AE2: майорина (5,3 г; 21 мм), Константинополь, 383—388 рр.

Аверс: [AELFLAC CILLAAVG]; драповане погруддя Елії Флацилли, вправо, в мантії та намисті.

Реверс: [SA]LVSREI [PVBLICAE]; імператор стоїть прямо, голова вліво, руки схрещені на грудях; Chi-Rho в правому полі; позначення монетного двору — [C]ONЄ.

Тип: RIC IX Constantinople 82.

Б) Боспорські монети

1. **Фофорс** (285/286—309/310 рр.)

AE: статер (7,1 г, 18 мм), Пантікапей, 593 р. босп. е. (296/297 рр.)

Аверс: [BACIΛ]EωC [ΘΟΘωPC]OY; погруддя царя вправо, справа — «хрест».

Реверс: Погруддя імператора вправо, справа — тамга, рік Гq[Ф].

Тип: Анохин 741б.

1. У Центральній і Східній Європі цей напрям досліджень отримав особливий розвиток в останні роки, головним чином, у зв'язку з реалізацією в Інституті археології Варшавського університету міжнародного проекту «Використання античних монет в Центральній і Східній Європі в Середньовіччі і в Новий час» (керівник — докт. ґаб. Аркадіуш Димовський, номер проекту 2016/23/B/HS3/00173, фінансований Національним науковим центром Польщі). Результатом цього проекту став вихід колективної монографії, де проблема використання античних монет в наступних епохах розглянута на матеріалі Центральної, Східної та Північної Європи (eds. Bogucki, Dymowski, Śnieżko 2020).
2. Зауважу, що немонетні знахідки пізньоримського часу (прикраси, деталі одягу) зустручаються у ранньосередньовічних контекстах значно частіше. Наприклад, Кузенбаївський скарб (Останина и др. 2011, с. 41—43) або комплекс речей з Суджі-Замостьє (Кашкин, Родинкова 2010, с. 86).
3. Про це дуже поверхово згадується у статті про скарб, самі ж речі при цьому, нажаль, не опубліковані, і взагалі про їх входження до комплексу дуже побіжно згадано лише у примітці, а не в основному тексті.

3. **Радамсад** (309/310—318/319 рр.)

AE: статер (6,4 г, 20 мм), Пантікапей, 615 р. босп. е. (318/319 рр.)

Аверс: [ВАСІΛЕ]ωС [РАΔАМС]; погруддя царя вправо.

Реверс: Погруддя імператора вправо, справа — «палиця», унизу — рік ЕІХ.

Тип: Анохин 763

4. **Ріскупорід V** (318/319—336/337 рр.)

AE: статер (7,6 г, 20 мм), Пантікапей, 639 р. босп. е. (342/343 рр.)

Аверс: [ВАСІΛЕωС РНСКОVІІ]ОРІΔ[ОС]; погруддя царя вправо, справа тризуб.

Реверс: Погруддя імператора вправо, рік ΘΛ[Х], «двозуб».

Тип: Анохин 768

5. **Ріскупорід V** (318/319—336/337 рр.)

AE: статер (6,8 г, 20 мм), Пантікапей, 310—330-і рр.

Аверс: ВА[СІΛЕωС РНСКОУІІО]РІС; погруддя царя вправо, справа тризуб.

Реверс: Погруддя імператора вправо, унизу рік […]Х (6…р. босп. е.), справа — орел на кулі з вінком у дзьобі.

Тип: точно визначити неможливо.

ЛІТЕРАТУРА

Абрамзон, М. Г., Новичихин, А. М., Сапрыкина, И. А., Смекалова, Т. Н. 2019. *Третий Гай-Кодзорский клад позднебоспорских статеров*. Москва: ИА РАН.

Бейдин, Г. В. 2018. Находки боспорских монет за пределами Северного Причерноморья на территории Восточного Барбарикума: проблемы изучения. В: Любичев М., Мызгин, К. (ред.). *Хронология и монетные находки позднеримского времени и эпохи Великого переселения народов. Актуальные археологические исследования в Центральной и Восточной Европе (материалы полевого семинара на базе экспедиции возле с. Войтенки 15—17 сентября 2016 г.).* Ostrogothica-Serie, 3. Харьков: Естет Прінт, с. 12-35.

Бейдин, Г. В., Мызгин, К. В. 2015. Клад позднебоспорских медных статеров из Ксизово. В: Обломский, А. М. (ред.). *Острая Лука Дона в древности. Археологический комплекс памятников гуннского времени у с. Ксизово (конец IV — V вв.).* Раннеславянский мир, 16. Москва: ИА РАН, с. 165-180.

Воронцов, А. М., Мызгин, К.В. 2019. Ultima Thule? О находках позднеримских монет на территории Тулы. *Oium*, 6: Старожитності варварських племен у першій половині І тис. н. е.: до 90-річчя В. Д. Барана. Київ: ІА НАН України, с. 244-261.

Кашкин, А. В., Родинкова, В. Е. 2010. Памятники Суджанского региона эпохи великого переселения народов. *Верхнедонской археологический сборник*, 5, с. 80-92.

Останина, Т. И., Канунникова, О. М., Степанов, В. П., Никитин, А. Б. 2011. *Кузебаевский клад ювелира VII в. как исторический источник*. Ижевск: Удмуртия.

Супруненко, О. Б., Володарець-Урбанович, Я. В., Пуголовок, Ю. О. 2016. Комплекс кола «Мартинівки» з Полтави (Полтавський скарб 2014 р.). *In Sclavenia terra*, 1, с. 91-131.

Bogucki, M. 2020. Ancient coins from early medieval Polish finds. In: Bogucki, M., Dymowski, A., Śnieżko, G. (eds.). *Silvers of the Antiquity. The use of Ancient Coins in Central, Eastern and Northern Europe in the Medieval and Modern Periods.* Warszawa: Uniwersytet Warszawski, p. 113-158.

Bogucki, M., Dymowski, A., Śnieżko, G. (eds.). 2020. *Silvers of the Antiquity. The use of Ancient Coins in Central, Eastern and Northern Europe in the Medieval and Modern Periods.* Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

Myzgin, K. 2020. The «second life» of ancient coins in Eastern Europe in the Middle Ages and the Modern period. In: Bogucki, M., Dymowski, A., Śnieżko, G. (eds.). *Silvers of the Antiquity. The use of Ancient Coins in Central, Eastern and Northern Europe in the Medieval and Modern Periods.* Warszawa: Uniwersytet Warszawski, p. 113-158.

King, C. E., Metcalf, D. M., Northover, J. P. 1992. Copper-based alloys of the fifth century. *Revue numismatique, 6e série*, 34, p. 54-76.

REFERENCES

Abramzon, M. G., Novichikhin, A. M., Saprykina, I. A., Smekalova, T. N. 2019. *Tretii Gai-Kodzorskii klad pozdnebosporskikh staterov*. Moskva: IA RAN.

Beidin, G. V. 2018. Nakhodki bosporskikh monet za predelami Severnogo Prichernomoria na territorii Vostochnogo Barbarikuma: problemy izucheniia. In: Liubichev M., Myzgin, K. (ed.). *Khronologiia i monetnye nakhodki pozdnerimskogo vremeni i epokhi Velikogo pereseleniia narodov. Aktualnye arkheologicheskie issledovaniia v Tcentralnoi i Vostochnoi Evrope (materialy polevogo seminara na baze ekspeditcii vozle s. Voitenki 15—17 sentiabria 2016 g.).* Ostrogothica-Serie, 3. Kharkov: Estet Print, s. 12-35.

Beidin, G. V., Myzgin, K. V. 2015. Klad pozdnebosporskikh mednykh staterov iz Ksizovo. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Ostraia Luka Dona v drevnosti. Arkheologicheskii kompleks pamiatnikov gunnskogo vremeni u s. Ksizovo (konetc IV — V vv.).* Ranneslavianskii mir, 16. Moskva: IA RAN, s. 165-180.

Vorontcov, A. M., Myzgin, K.V. 2019. Ultima Thule? O nakhodkakh pozdnerimskikh monet na territorii Tuly. *Oium*, 6: Starozhytnosti varvarskykh plemen u pershii polovyni I tys. n. e.: do 90-richchia V. D. Barana. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 244-261.

Kashkin, A. V., Rodinkova, V. E. 2010. Pamiatniki Sudzhanskogo regiona epokhi velikogo pereseleniia narodov. *Verkhnedonskoi arkheologicheskii sbornik*, 5, s. 80-92.

Ostanina, T. I., Kanunnikova, O. M., Stepanov, V. P., Nikitin, A. B. 2011. *Kuzebaevskii klad iuvelira VII v. kak istoricheskii istochnik*. Izhevsk: Udmurtiia.

Suprunenko, O. B., Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Puholovok, Yu. O. 2016. Kompleks kola «Martynivky» z Poltavy (Poltavskyi skarb 2014 r.). *In Sclavenia terra*, 1, s. 91-131.

Bogucki, M. 2020. Ancient coins from early medieval Polish finds. In: Bogucki, M., Dymowski, A., Śnieżko, G. (eds.). *Silvers of the Antiquity. The use of Ancient Coins in Central, Eastern and Northern Europe in the Medieval and Modern Periods.* Warszawa: Uniwersytet Warszawski, p. 113-158.

Bogucki, M., Dymowski, A., Śnieżko, G. (eds.). 2020. *Silvers of the Antiquity. The use of Ancient Coins in Central, Eastern and Northern Europe in the Medieval and Modern Periods.* Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

Myzgin, K. 2020. The «second life» of ancient coins in Eastern Europe in the Middle Ages and the Modern period. In: Bogucki, M., Dymowski, A., Śnieżko, G. (eds.). *Silvers of the Antiquity. The use of Ancient Coins in Central, Eastern and Northern Europe in the Medieval and Modern Periods.* Warszawa: Uniwersytet Warszawski, p. 113-158.

King, C. E., Metcalf, D. M., Northover, J. P. 1992. Copper-based alloys of the fifth century. *Revue numismatique, 6e série*, 34, p. 54-76.

СКОРОЧЕННЯ

Анохин — Анохин, В. А. 1986. *Монетное дело Боспора*. Киев: Наукова думка.

RIC IX — Pearce, J. W. E. 1951. *Roman Imperial Coinage*. IX: Valentinian I to Theodosius I. London: Spink & Son.

МИЗГІН Кирило Валерійович, кандидат історичних наук, Варшавський університет, Варшава, Польща.

MYZGIN Kyrylo, Ph. D., University of Warsaw, Warsaw, Poland.

ORCID: 0000-0002-5881-3376, e-mail: kvmyzgin@gmail.com.

УДК 904.25(477.53)"653" DOI: 10.37445/adiu.2021.01.26

Я. В. Володарець-Урбанович, О. В. Сидоренко

СЛОВ'ЯНСЬКІ ПРИКРАСИ РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ІЗ ПОЛТАВСЬКОГО ПОСУЛЛЯ: НОВІ ЗНАХІДКИ

У статті розглянуто знахідки прикрас епохи раннього середньовіччя, які були виявлені з 2011 по 2016 рр. у полтавському Посуллі під час обстежень археологічних пам'яток. Знахідки представлені фібулами, деталями намиста, браслетами та деталями поясних гарнітур.

***Ключові слова**: раннє середньовіччя, VI—VIII ст., пеньківська культура, пам'ятки сахнівського кола, Посулля, фібула, браслет, деталі поясних гарнітур, дзвіночки, рурочки-пронизки.*

Із 2011 по 2016 рр. у полтавському Посуллі проводилися обстеження археологічних пам'яток, в тому числі епохи раннього середньовіччя із матеріалами пеньківської культури та сахнівського горизонту. Під час цих досліджень було виявлено ряд речей, які знаходять аналогії серед прикрас першої хронологічної групи дніпровських скарбів за О. О. Щегловою (кола Мартинівки) та ювелірних виробів із Пастирського городища [1]. Слід відмітити, що в цьому мікрорегіоні відомі знахідки прикрас раннього середньовіччя — Хитці, уроч. Шимберьове [2], Постав-Муки, Харківці, Малий В'язівок, Піски, Засулля-Мгар, Хитцівський скарб (Володарець-Урбанович 2015а, рис. 11; Володарець-Урбанович, Сидоренко 2016).

Так, під час неодноразових обстежень пам'ятки в ***уроч. Шимберьове***, поблизу с. Хитці, було виявлено дві фібули та дзвіночок (рис. 1; 2).

Хитцівське поселення V — першої половини VIII ст. знаходиться за 0,6—0,7 км на південь та південний захід від села в уроч. Шимберьове, біля підніжжя корінного берега р. Удай. Пам'ятка розташована на вузькій та низькій терасі правого берега. На заході вона обмежена невеликим пологим виступом корінного берега, на сході — долиною ріки, з південного та північного боку позбавлене природних кордонів. Тераса здіймається над заплавою до 2,5 м. У напрямку до заплави вона поступово знижується на 1,0—1,5 м. Загальна площа поселення не перевищує 0,4 га (Горюнов 1981, с. 111—127; Приходнюк 1998, с. 148).

Виявлене при археологічній розвідці Є. О. Горюновим у 1971 р. та досліджувалося ним же з 1973 до 1976 рр. Розкопками відкрита значна площа — 1762 квадратних метри, на якій було досліджено 14 напівземлянок і більше 177 господарських ям пеньківської та волинцевської культур [3]. Усього Є. О. Горюнов виділив три стратиграфічні горизонти: перший (V — перша половина VI ст.) представлений житлами 2, 5, 6, 8, 9, 14; другий (VI—VII ст.) — житла 3, 4, 7, 9, 13; третій (VIII—IX ст.) — житла 1, 10, 12 (Горюнов 1981, с. 125—127; Приходнюк 1998, с. 40—46).

Слід відмітити, що на пам'ятці вже були виявлені прикраси епохи раннього середньовіччя. Так, в житлі 3 було виявлено уламок бронзового браслету із розклепаними кінцями, в житлі 9 вкладиш кістяного набірного

1. Знахідки передані до Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
2. Матеріали досліджень Є. О. Горюнова.

© Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ, О. В. СИДОРЕНКО, 2021

3. Враховуючи відсутність специфічного гончарного волинцевського посуду, імовірно, даний шар все ж таки належить до сахнівського горизонту.

Рис. 1. Знахідки із поселення Хитці, уроч. Шимберьове, фото

гребня, в ямі 97 — фрагмент залізної фібули. В культурному шарі поселення виявлені уламок бронзового круглодротового браслета із зооморфним малюнком, залізна прямокутна рамка від пряжки, скляна намистина та дротяна підвіска (Родинкова 1996, с. 158). На сьогодні поселення в уроч. Шимберьове вважається еталонною пам'яткою пеньківської культури для Дніпровського Лівобережжя (Білоусько, Супруненко, Мироненко 2004, с. 13).

Розглянемо детально знахідки початку 2000-х рр. із цього поселення.

1. Фрагмент бронзової пальчастої фібули із обламаним верхнім щитком. Ніжка орнаментована кружечками, вписаними в кайму, розташовану по периметру. По боках є шість виступів (по три з кожного). Із зворотного боку є загнутий голкоприймач, розташований ближче до місця кріплення дужки. Довжина 5,3 см, ширина 2,3 см, товщина 0,2 см, товщина із голкоприймачем 0,7 см, маса 9,41 г (рис. 1: 1; 2: 1). Польовий шифр — № 1/1. Зразок елементного складу № 2024 — тут і далі див. додаток. 1.

У застібці не збереглася голівка, що ускладнює її типологічне визначення. Можна припустити кілька варіантів, до якої ж серії, імовірно, може належати дана знахідка.

Можливо вона належить до пальчастих фібул із дугою із пташиних голів, підтипу семиголових, серії А за В. Є. Родінковою (Родинкова 2004, с. 234). Аналогічні знахідки (рис. 3: А; 5) представлені із Пастирського городища — 2 екз. (Корзухина 1996, табл. 29: 3; 30: 2), Козіївсько-Новоодеського скарбу (Корзухина 1996, табл. 47: 2) та могильника Суук-Су (рис. 4), поховання 28 [1] (Корзухина 1996, табл. 111: 1; Фурасьев 2010, рис. 5; Курта 2011, рис. 24).

Можливо знахідка належить до підтипу семиголових, серії Б, варіанту Ігрень за В. Є. Родінковою (Родинкова 2004, с. 234), хоча в цих екземплярах бокові відростки мають крючкоподібні виступи. Варіант представлений знахідками (рис. 3: Б) із Ігрені (Корзухина 1996, табл. 109: 1), колишньої Катеринославської губернії (Корзухина 1996, табл. 109: 2) та Балаклеї, (рис. 3: 7) окреме поховання (Корзухина 1996, табл. 23: 2).

1. О. Г. Фурасьев датує дане поховання в межах першої чверті — першої третини VII ст. (Фурасьев 2010, с. 135).

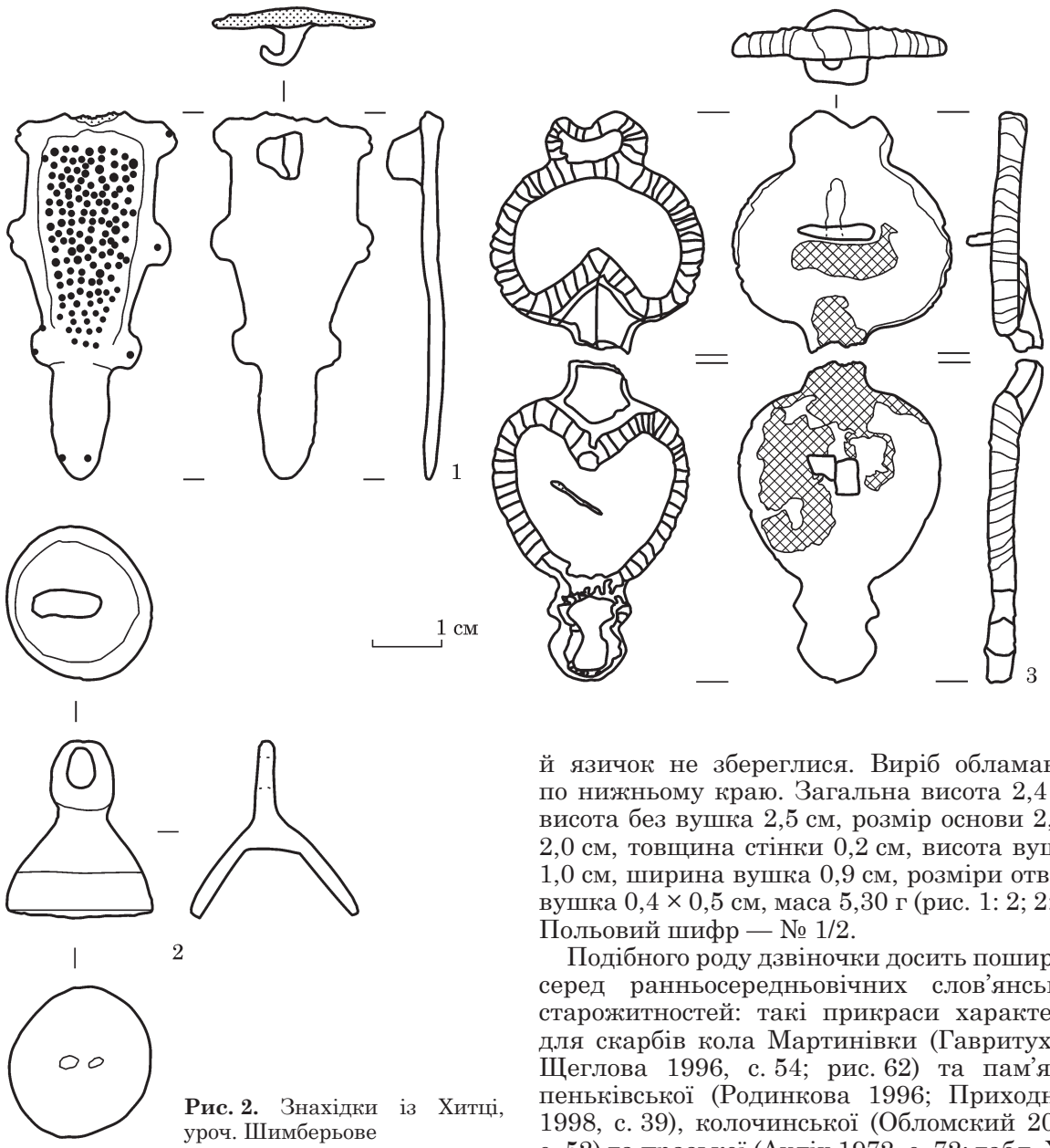

Рис. 2. Знахідки із Хитці, уроч. Шимберьове

Також, певні аналогії можна вбачати і в інших виробах підтипу семиголових, серії Б за В. Є. Родінковою (рис. 3: В) — Трубчевський скарб (Приходнюк, Падин, Тихомиров 1996, рис. 1: 2), Пастирське городище (Корзухина 1996, табл. 29: 2) та Середнє Подніпров'я (Корзухина 1996, табл. 82: 7).

Серед інших аналогій (рис. 3: Г) слід назвати фрагмент (частина ніжки) пальчастої фібули із Звонецького порогу (Корзухина 1996, табл. 108: 10) та цілу звичайну пальчасту фібулу із Катеринославської губернії (Корзухина 1996, табл. 108: 9).

2. До категорії прикрас, що входили до складу скарбів кола Мартинівки, належить також знахідка бронзового циліндричного дзвіночка. Посередині виробу нанесено одну врізну лінію і одну по нижньому краю. Вушко має форму близьку до овалу. Петелька й язичок не збереглися. Виріб обламаний по нижньому краю. Загальна висота 2,4 см, висота без вушка 2,5 см, розмір основи 2,2 × 2,0 см, товщина стінки 0,2 см, висота вушка 1,0 см, ширина вушка 0,9 см, розміри отвору вушка 0,4 × 0,5 см, маса 5,30 г (рис. 1: 2; 2: 2). Польовий шифр — № 1/2.

Подібного роду дзвіночки досить поширені серед ранньосередньовічних слов'янських старожитностей: такі прикраси характерні для скарбів кола Мартинівки (Гавритухин, Щеглова 1996, с. 54; рис. 62) та пам'яток пеньківської (Родинкова 1996; Приходнюк 1998, с. 39), колочинської (Обломский 2016, с. 52) та празької (Ауліх 1972, с. 72; табл. XII: 17) культур. Їх типологія запропонована В. Є. Родінковою, в основу якої покладено орнаментацію та форму вушка. Виріб із Хитців належить до категорії із орнаментацією у вигляді двох «поясків» із 1—2 врізних ліній (Родинкова 2003, с. 44). Хоча в переважній більшості форма вушка має шестикутну форму і лише окремі екземпляри (як і у знахідки із Хитців) мають вушка округлої форми.

Аналогічні вироби (рис. 6; 7) відомі в складі Гапонівського (Обломский 1996а, с. 12; рис. 23: 19, 20), Козіївсько-Новоодеського (Корзухина 1996, с. 396, табл. 44: 5, 8), Суджацького (Корзухина 1996, с. 404, табл. 70: 14, 15), Курилівському (Родинкова 2010, с. 86, рис. 5: 2, 6, 7) та Суджа-Замостянського (Родинкова, Сапрыкина, Сычева 2018, рис. 4: 31—35) скарбів, із городища Нікодимово (Обломский 2016, с. 52; рис. 40: 22, 23), Красний Городок-2 (Обломский 2011,

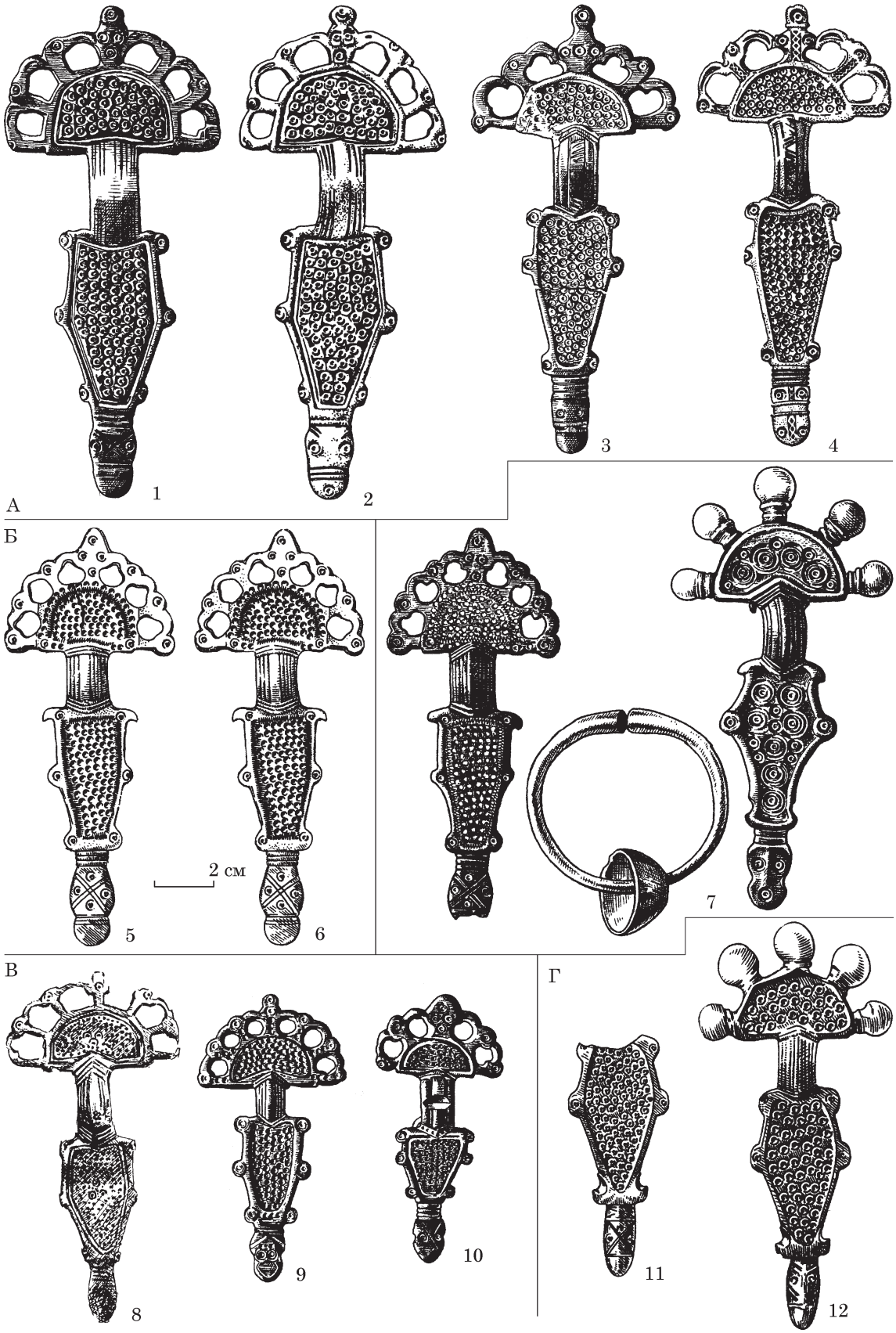

Рис. 3. Аналогії пальчастій фібули із Хитців, уроч. Шимберьове, *пальчасті фібули із каймою із пташиних голів*: А — підтипу семиголових, серії А за В. Є. Родінковою: 1, 2 — Пастирське городище; 3 — Козіївсько-Новоодеський скарб; 4 — Суук-Су, поховання 28; Б — підтипу семиголових, серії Б, варіанту Ігрень за В. Є. Родінковою: 5 — Ігрень; 6 — Катеринославська губернія; 7 — Балаклія, окреме поховання; В — підтипу семиголових, серії Б за В. Є. Родінковою: 8 — Трубчевський скарб; 9 — Пастирське городище; 10 — Середнє Подніпров'я; Г — пальчасті фібули: 11 — Звонецький поріг; 12 — Катеринославська губернія

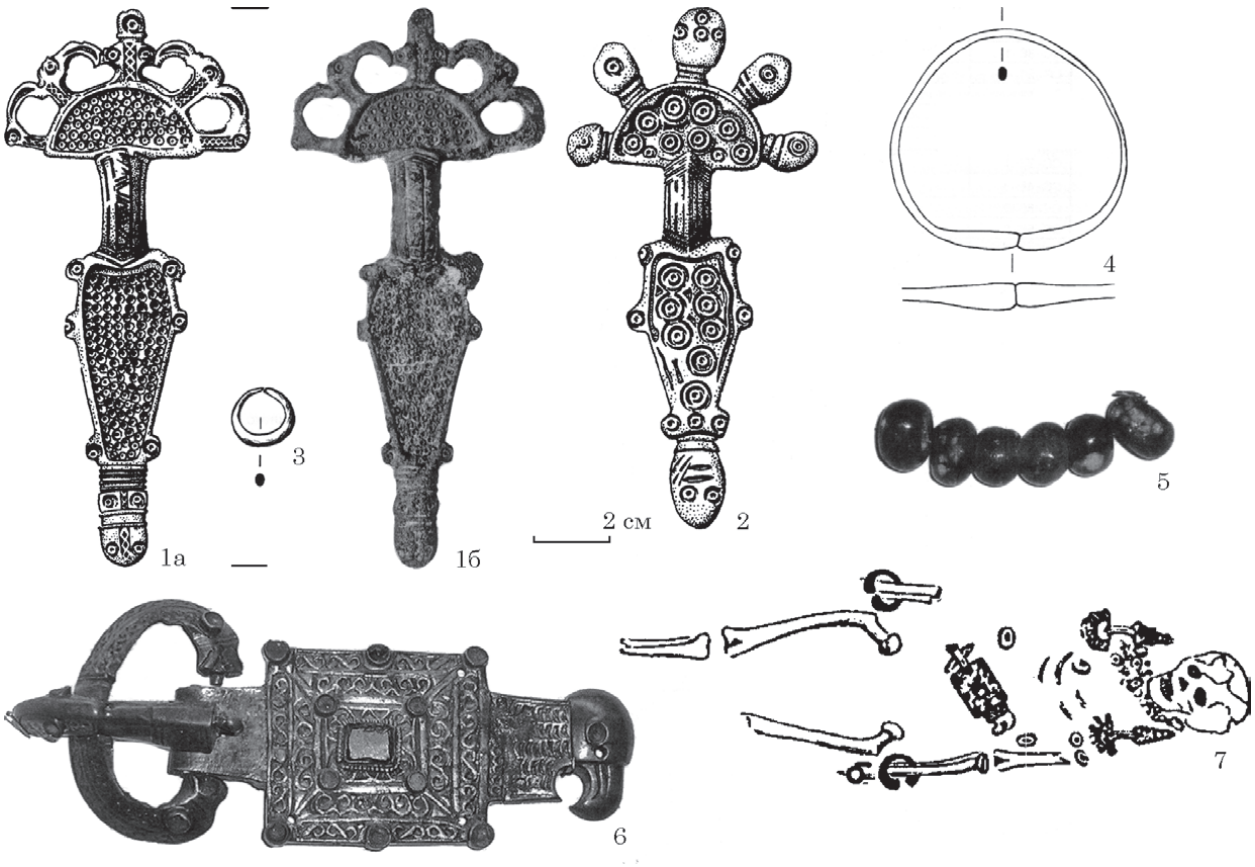

Рис. 4. Суук-Су, поховання 28: 1а, 1б — пальчаста фібула із каймою із пташиних голів; 2 — пальчаста фібула; 3 — кільце; 4 — браслет; 5 — намисто; 6 — орлиноголова пряжка; 7 — план поховання (за: 1а, 2 — Корзухина 1996; 3—6 — Фурасьев 2010; 7 — Курта 2011)

с. 56, рис. 3: 3), а також із ланцюжка із східних повітів Полтавської губернії (Корзухина 1996, с. 395, табл. 78: 3).

Відомі такі дзвіночки на ранньосередньовічних могильниках Криму (Хайрединова 1997; 2002; 2003; 2011, с. 108): Скалісте, склеп 258, 331 (Ваймерн, Айбабин 1993, с. 46, 73, рис. 26: 25, 26; 50: 12), Лучисте, склеп 10, шар 2, поховання 4 (Айбабин, Хайрединова 2008, с. 82, табл. 35: 4), склеп 10, шар 5, поховання 17 (Айбабин, Хайрединова 2008, с. 85, табл. 50: 3, 4), склеп 36, шар 2, поховання 9 (Айбабин, Хайрединова 2008, с. 105, табл. 120: 1), склеп 38, шар 2, поховання 5 (Айбабин, Хайрединова 2008, с. 110, табл. 136: 3), склеп 38, шар 3, поховання 9 (Айбабин, Хайрединова 2008, с. 112, табл. 145, 1—4), склеп 38, шар 3, поховання 12 (Айбабин, Хайрединова 2008, с. 114, табл. 150, 6, 7), склеп 38, шар 4, поховання 16 (Айбабин, Хайрединова 2008, с. 115, табл. 154, 2, 3), склеп 38, шар 4, поховання 17 (Айбабин, Хайрединова 2008, с. 115, табл. 159, 6, 7), склеп 40, шар 1, поховання 2 (Айбабин, Хайрединова 2008, с. 118—119, табл. 35, 4), склеп 40, шар 2, поховання 3 (Айбабин, Хайрединова 2008, с. 119, табл. 168: 2), склеп 42, поховання 1 (Айбабин, Хайрединова 2008, с. 121, табл. 174: 3—5), склеп 43, шар 2, поховання 4 (Айбабин, Хайрединова 2014, с. 52, табл. 11: 2—4, 7), склеп 46а, поховання 4 (Айбабин, Хайрединова 2014, с. 61, табл. 35: 4), склеп 54, шар 3, поховання 20 (Айбабин, Хайрединова 2014, с. 76, табл. 73: 10—12, 14—18), склеп 65, шар 2, поховання 14 (Айбабин, Хайрединова 2014, с. 106, табл. 149: 11). В цих похованнях такі прикраси часто поєднуються із речами дніпровського походження і датуються кінцем VI — VII ст.

Датування перших двох знахідок за аналогіями із дніпровських скарбів кола Мартинівки (Щеглова 1990), поховань із прикрасами кола «старожитностей антів» (Балаклія) та дніпровськими речами із кримських могильників (Лучисте, Скалісте), вкладається в період другої половини VI — третьої чверті / кінця VII ст. (Гавритухин, Щеглова 1996, рис. 62).

3. Остання знахідка репрезентує наступний, сахнівський культурно-хронологічний горизонт. Це двухпластинчаста фібула, відлита із сплаву на основі білого металу. Верхній щиток напівкруглий із двома направленими в різні боки виступами, нижній — округлотрикутний із овальним виступом. По контуру щитків орнаментована бордюром із насічками. Дужка із зворотної сторони увігнута, із лицевої — ребро. На зворотному боці верх-

нього щитка є одна петля для кріплення голки, що розташована перпендикулярно до довгої вісі застібки. Голкоприймач, що розташовувався на нижньому щитку, обламаний. Також на обох щитках із зворотного боку є дефекти, пов'язані із литтям виробу. Можливо, така система кріплення петлі, пояснюється тим, що скоба для кріплення пружини та пластина голкоприймача не були відлиті разом із корпусом фібули, а були вставлені в нього, доки метал був гарячим. Виріб було розламано посередині дужки і його уламки виявлено на значній відстані (близько 200 м) один від одного. Загальна довжина фібули 7,6 см, ширина верхнього щитка 3,1 см, ширина нижнього щитка 2,8 см, товщина 0,3 см, товщина із петлею для кріплення 0,7 см, маса 30,88 г (рис. 1: 3; 2: 3). Польовий шифр — № 1/3. Зразок елементного складу № 1546 а.

Фібула належить до типу III.2 за В. Є. Родінковою (Родинкова 2006, с. 55, рис. 6) чи IX-Д за О. М. Приходнюком (Приходнюк 2005, с. 39). Аналогічні знахідки (рис. 8: А) виявлені на Пастирському городищі — 11 екз. (Корзухина 1996, табл. 35: 1, 3, 4; 36: 1, 4, 6—8, 10, 12, 13), в Черкасах (Корзухина 1996, табл. 89: 8), Княжій Горі (Корзухина, 1996, табл. 94: 14), Києві (Корзухина 1996, табл. 94: 1, 2), у Середньому Подніпров'ї (Корзухина 1996, табл. 89: 10, 11), в Семилуцькому районі Воронезької області (Зиньковская 2012, рис. 1: 1) та в похованні (рис. 8: 20) поблизу с. Ясинувата Донецької області (Швецов 2010, с. 94—95, рис. 1: 10).

Слід відмітити, що подібні знахідки мало коли мають прорисовка та фото зворотної сторони. Проте таке розташування петлі для кріплення пружини, як у застібці із Хитців, достеменно невідомо [1].

За спостереженнями І. О. Гавритухіна та О. О. Щеглової східноєвропейські ремісники кінця VII — VIII ст. не вміли відтворювати фібули та візантійського кола пряжки (з петлями-вушками) в двосторонній формочці, тобто мали складнощі із відтворенням системи кріплення.

Зокрема, О. О. Щеглова зробила такий висновок, на підставі відсутності на верхніх щитках фібул петель для кріплення пружини, а на нижніх — голкоприймача. Замість них, в ряді випадків, були помітні сліди пайки. Тобто, не знаючи як виготовити петлі та голкоприймач разом із корпусом фібули, майстри намагалися ці деталі припаяти [2]. Очевидно, майстер, що виготовляв фібулу із Хитців, знав, що потрібна голка, але не знав як правильно її кріпити. Тому вигото-

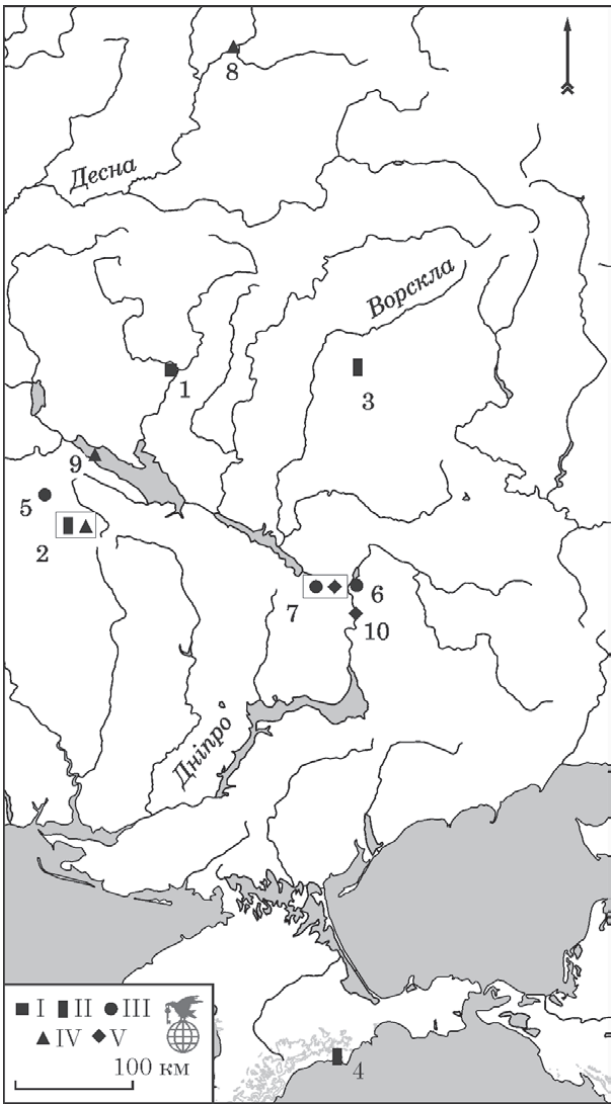

Рис. 5. Карта поширення аналогій пальчастій фібули із Хитців, уроч. Шимберьове. *Умовні позначення*: I — пальчаста фібула із Хитців; II — пальчасті фібули із каймою із пташиних голів, підтипу семиголових, серії А за В. Є. Родінковою; III — пальчасті фібули із каймою із пташиних голів, підтипу семиголових, серії Б, варіанту Ігрень за В. Є. Родінковою; IV — пальчасті фібули із каймою із пташиних голів, підтипу семиголових, серії Б за В. Є. Родінковою; V — пальчасті фібули. *Пам'ятки*: 1 — Хитці; 2 — Пастирське городище; 3 — Козіївсько-Новоодеський скарб; 4 — Суук-Су; 5 — Балаклія; 6 — Ігрень; 7 — Катеринославська губернія; 8 — Трубчевський скарб; 9 — Середнє Подніпров'я; 10 — Звонецький поріг

1. Не дуже зрозуміла конструкція петель для кріплення пружини і голкоприймача у двох застібок із Пастирського городища (Приходнюк 2005, рис. 32: 5; 44: 1). У інших випадках їх розташування є «стандартним» (Рафалович 1972, рис. 3: 2, 3; Parczewski 1991, ryc. 1: 1; 3: 1; Айбабин, Юрочкин 1996, с. 128, рис. 22: 3; Приходнюк 2005, рис. 36: 3; 41: 2; 42: 1; Бяліцкая 2020, мал. 1: 1).

2. Зокрема, такі сліди були зафіксовані для речей пастирського кола із колекції Археологічного музею в Кракові (Parczewski 1991) та Державного історичного музею в Москві. На жаль, поки що ці матеріали недостатньо опубліковані для ґрунтовного аналізу.

Рис. 6. Дзвіночки із орнаментацією у вигляді двох «поясків» із 1—2 врізних ліній за типологією В. Є. Родінкової: 1, 2 — Гапоново; 3, 4 — Козіївка / Нова Одеса; 5, 6 — Суджа 1947 р.; 7—9 — Курилівка; 10—14 — Суджа-Замостья; 15 — східні повіти Полтавської губернії; 16, 17 — Нікодимово; 18 — Красний Городок 2

вив одну петлю, на яку мала намотуватися звичайна голка без пружини.

Зазвичай, велика концентрація однотипних фібул на Пастирському городищі вважається показником їх виробництва на цьому ремісничому осередку. Для нашого дослідження, цікавим є той факт, що під час розкопок поселення Є. О. Горюновим були зафіксовані сліди бронзоливарного виробництва — тиглі, ллячки, злиток бронзи, горн для виплавки бронзи (Горюнов 1981, с. 66, рис. 29: 1, 3, 9—11, 14). Отже, не виключено, що ця застібка могла бути виготовлена на поселенні. Можливо саме цим і слід пояснити «нестандартне» розташування петлі для кріплення пружини, тобто дана знахідка може бути дериватом фібул пастирського кола.

Досить складним залишається визначення хронології побутування подібних знахідок, адже, вони майже не відомі в закритих комплексах. Такі застібки не виявлені в складі скарбів кола Мартинівки чи кола Пастирських. Це, начебто, вказує на те, що такі вироби побутували в період між «захованням» цих груп скарбів. Однак, не слід виключати, що відсутність таких застібок у цих комплексах може мати і інші пояснення.

Подібні застібки (тип III. 2 за В. Є. Родінковою) лише в трьох випадках виявлені в

комплексах: зруйноване поховання в с. Ясинувата, Ханска, житло 20 (Рафалович 1972, с. 199—200) та «Баклінський овраг», поховання 11 (Айбабин, Юрочкин 1996, с. 128, рис. 22) [1].

На жаль, комплекс із Хански описано лише словесно, він не опублікований, тому можливостей перевірити чи уточнити запропоновані датування (кінець VII — початок VIII ст.) неможливо. Поховання 11 із «Баклінського оврагу» датується в межах другої половини VII ст.

Що ж до хронології комплексу із Ясинуватої, слід відмітити, що разом із фібулою була виявлена сережка пастирського типу та тордоване двокриле вістря стріли. Сережка пастирського кола належить до типу I—A за О. М. Приходнюком (Приходнюк 2005, с. 41—42) чи типу 1 підтипу 5 за О. І. Айбабіним (Айбабин 1973, с. 65). Аналогічні сережки виявлені як на самому Пастирському городищі (Корзухина 1996, табл. 37: 3, 4; 38: 4; Приходнюк 2005, рис. 33: 5; 45: 9; 51: 1; 52: 1; Скиба, Баранов 2019, рис. 12: 1), так і в складі Київського скарбу 1898 р. — що належить до підгрупи скарбів IIa за І. О. Гавритухіним та О. О. Щегловою (Корзухина 1996, табл. 1: 2), на поселеннях Семенки, яма 4 (Хавлюк 1963, рис. 14: 1) та Новоямське 2 (Недоля 2011, с. 147, рис. 1: 1), в Загреблі (Корзухина 1996, табл. 91: 1), околиць Сосниці (Виноградский 1955, рис. 2: 4) та Кочетка (Свистун, Боков 2018). О. М. Приходнюк відносив такі знахідки до VI—VIII ст. (Приходнюк 1980, с. 110—111, рис. 68: 4), хоча пізніше переглянув їх датування в межах кінця VII — середини VIII ст. на теренах Середнього Подніпров'я (Приходнюк 2005, с. 74). О. І. Айбабін датує їх кінцем VII—VIII ст. (Айбабин 1973, с. 62—72). Схожі прикраси в Подунав'ї датують VIII—IX ст. Знахідки подібних прикрас у Зайційському, Пастирському, Харівському та Улановківському скарбах — ознаки 6—8 скарбів за І. О. Гавритухіним та О. О. Щегловою (Гавритухин, Щеглова 1996, с. 53; рис. 61: 1—3, 10—15), що належать до другої хронологічної групи дніпровських скарбів за О.О. Щегловою (Щеглова 1990), вказують на їх побутування із VII/VIII ст. до середини VIII ст. Наконечник стріли із цього комплексу має досить широкі хронологічні та територіальні межі побутування (Панікарський 2014a, с. 119; 2014b, с. 150). Отже, підстав для точного датування поховання із Ясинуватої немає, лише в загальних межах побутування речей «пастирського кола» — друга половина VII — перша половина VIII ст.

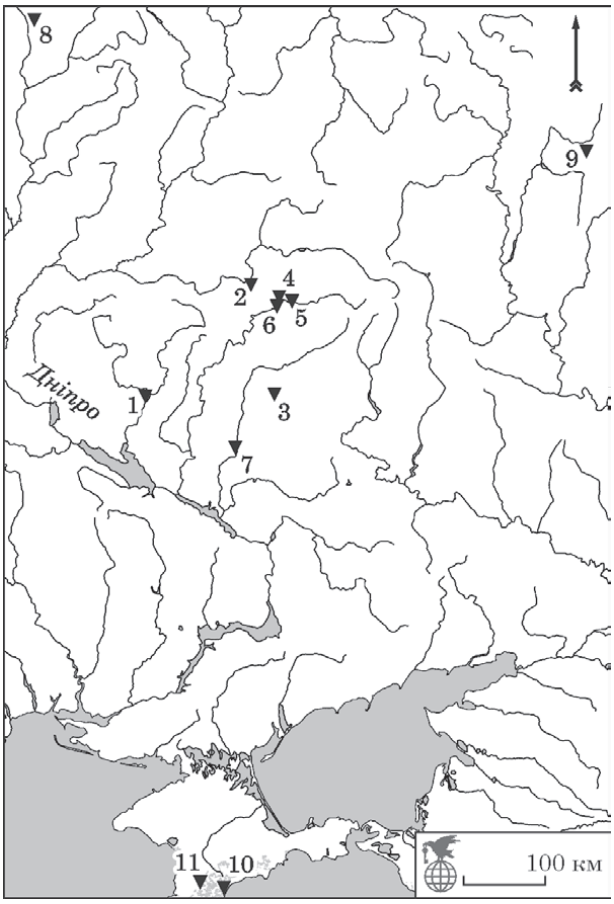

Рис. 7. Карта поширення дзвіночків із орнаментацією у вигляді двох «поясків» із 1—2 врізних ліній за типологією В. Є. Родінкової: 1 — Хитці; 2 — Гапоново; 3 — Козіївка / Нова Одеса; 4 — Суджа 1947 р.; 5 — Курилівка; 6 — Суджа-Замостья; 7 — східні повіти Полтавської губернії; 8 — Нікодимово; 9 — Красний Городок 2; 10 — Лучисте; 11 — Скелясте

Тож подібні фібули датують в переважній більшості за морфологією розвитку таких прикрас. Зокрема, А. К. Амброз визначав хронологію подібних знахідок у межах другої чверті VIII ст. (Амброз 1993, рис. 3), О. М. Приходнюк — перша половина VIII ст. (Приходнюк 2005, рис. 97), а В. Є. Родінкова — кінець VII ст. — перша чверть VIII ст. (Родинкова 2006, рис. 1). Поширення подібного роду застібок можна пов'язати з міграцією незначної частини жителів Пастирського городища або ж із торгівельно-обмінними відносинами. Підтвердженням цих зв'язків та міграцій можуть бути знахідки гончарного посуду пастирського типу [2] (Володарець-Урбанович 2010; Володарець-Урбанович, Скиба 2011, с. 34—46) та інших прикрас пастирського походження (напр.: Володарець-Урбанович 2015b, с. 87—88; рис. 3: Б).

Інші знахідки пеньківської культури походять із околиць с. ***Вовчик***. Вони виявлені

1. Знахідки із «Баклінського оврагу» та Хански належать до типу IX-Г за О. М. Приходнюка (Приходнюк 2005, с. 39).

2. Слід відмітити, що на поселенні Хитці, уроч. Шимберьове зафіксовані знахідки пастирського гончарного посуду (Горюнов 1981, рис. 27: А).

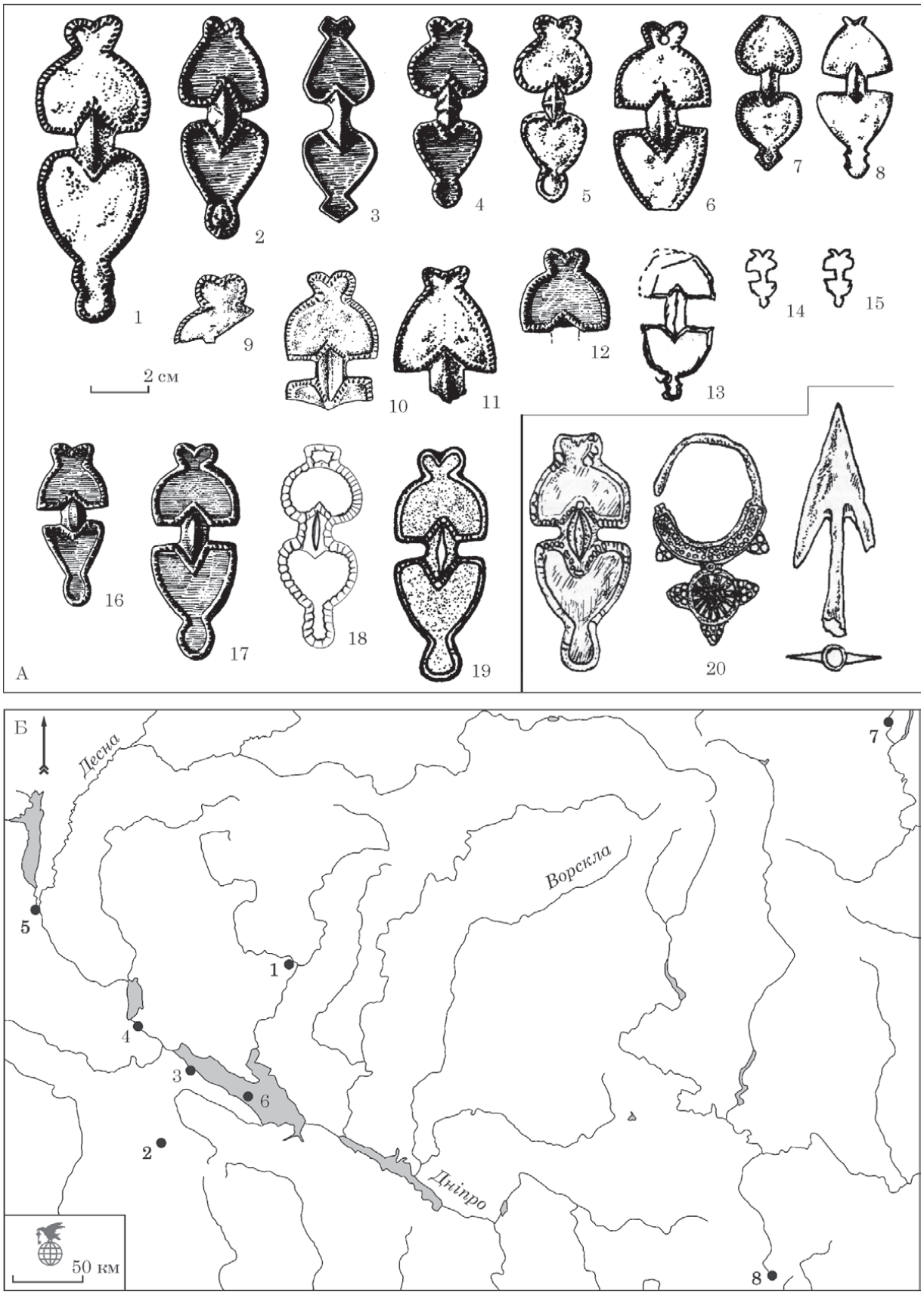

Рис. 8. Фібули типу III.2 за типологією В. Є. Родінкової: А — знахідки: 1—11 — Пастирське городище; 12 — Черкаси; 13 — Княжа Гора; 14, 15 — Київ; 16, 17 — Середнє Подніпров'я; 18 — Семилуцький район Воронезької області; 19 — Ясинувата; 20 — комплекс із Ясинуватої (за Швецов 2010); Б — карта поширення, найближчі аналогії застібці із Хитців: 1— Хитці; 2 — Пастирське городище; 3 — Черкаси; 4 — Княжа Гора; 5 — Київ; 6 — Середнє Подніпров'я; 7 — Семилуцький р-н Воронезької обл.; 8 — Ясинувата

Рис. 9. Знахідки із поселення Вовчик, фото: 1 — фрагмент пальчастої фібули; 2 — пронизка; 3—5 — браслети із кінцями у вигляді «зміїних голіков»; 6 — уламок браслету; 7—9 — поясні наконечники; 10 — коробчастий наконечник поясу; 11 — Т-подібна накладка; 12 — накладка на пояс; 13, 14 — пряжки; 15, 16 — накладки на замок; 17 — лунниця

в уроч. Рудка, в 4 км на південь від села, в районі ґрунтової дороги та мосту через струмок. У цьому місці виявлено могильник черняхівської культури, на якому в 1968 р. проводив дослідження В. В. Кропоткін (Кропоткин 1968, с. 1; 1969; Абашина, Магомедов, Рейда 2019, с. 67).

Дванадцять знахідок репрезентують матеріали пеньківської культури, були зібрані на полі після глибокої оранки приблизно 300—400 на 100 м. Однак чіткі межі пам'ятки можна визначити лише після шурфування місцевості. На цій площі було виявлено невиразні фрагменти ліпного та гончарного посуду.

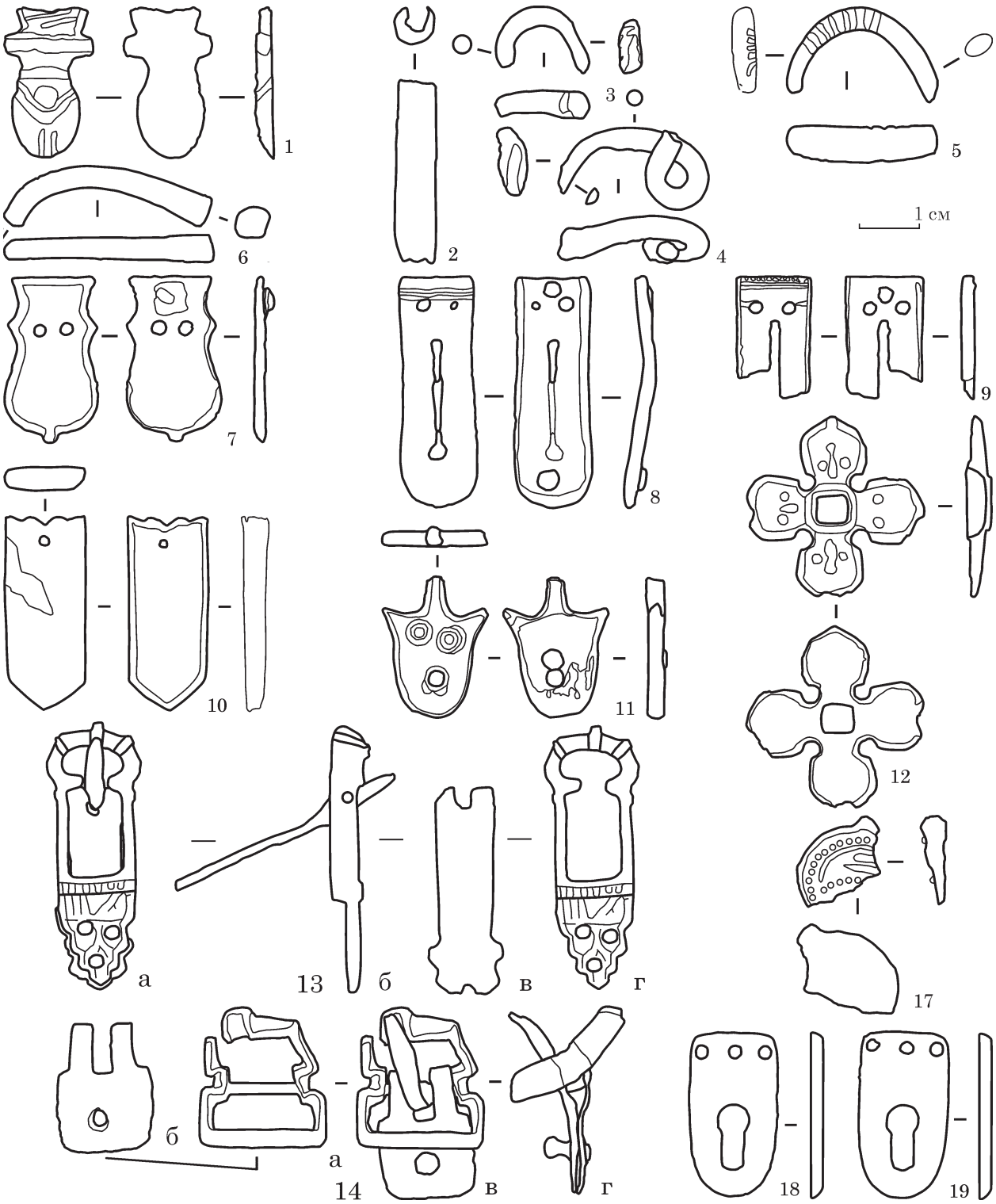

Рис. 10. Знахідки із поселення Вовчик: 1 — фрагмент пальчастої фібули; 2 — пронизка; 3—5 — браслети із кінцями у вигляді «зміїних голіков»; 6 — уламок браслету; 7—9 — поясні наконечники; 10 — коробчастий наконечник поясу; 11 — Т-подібна накладка; 12 — накладка на пояс; 13, 14 — пряжки (13а — загальний вигляд; б — профіль; в — нижній щиток; г — верхній щиток; 14а — рамка; б — щиток; в — загальний вигляд; г — профіль); 15, 16 — накладки на замок; 17 — лунниця

1. Нижня частина ніжки пальчастої фібули (рис. 9: 1; 10: 1). На ній нанесено дві паралельні повздовжні врізні лінії, від яких проходять в різні боки інші лінії. Ніжка від щитка відділена двома широкими лініями. Нижня частина щитка має довгий поперечний виступ. На щитку по периметру є бордюр. По центру нанесені паралельні повздовжні лінії. Довжина 2,5 см, ширина 1,5 см, товщина 0,3 см, маса 3,32 г. Польовий шифр — № 4/1. Зразок елементного складу № 2031.

На жаль, невеликий фрагмент не дозволяє точно визначити тип знахідки.

2. Проста бронзова гладенька пронизка (рис. 9: 2; 10: 2). Виготовлена із бронзового листа, шов незапаяний. Довжина 3,0 см, ширина 0,6 см, маса 1,41 г. Польовий шифр — № 4/2.

Прикраси належать до типу 1 за типологією Я. В. Володарця-Урбановича (2014, с. 42), найпоширенішого з-поміж цієї категорії виробів раннього середньовіччя. Найбільш повний каталог подібних знахідок було складено в статті В. В. Ганощенко та Я. В. Володарця-Урбановича (2019).

3, 4. Фрагменти браслетів із розклепаним кінцем у вигляді «зміїних» голівок (рис. 9: 3, 4; 10: 3, 4). Параметри першого фрагменту: 1,6 × 1,0 см, діаметр 0,3 см, розміри кінця 0,4 × 0,2 см, маса 1,26 г. Параметри другого уламку: 2,4 × 12 см, діаметр 0,4 см, розміри кінця 0,5 × 0,2 см, маса 3,65 г. Польовий шифр — № 4/3, 4/4.

5. Уламок браслету із кінцями на бокових гранях нанесено два ряди врізних ліній (рис. 9: 5; 10: 5). Розміри 1,4 × 2,4 см, розміри дроту 0,5 × 0,2 см, маса 3,63 г. Польовий шифр — № 4/5.

Браслети із кінцями у вигляді «зміїних» голівок належать до типу 1 за типологією В. Є. Родінкової (Родинкова 2003, с. 67). Аналогічні вироби (рис. 11; 12) виявлені в складі Хацьківського (Корзухина 1996, табл. 22: 48, 49), Козіївко-Новоодеського (Корзухина 1996, табл. 51: 2, 3, 6—12), Колосківського (Корзухина 1996, табл. 104: 1—7), Трубчевського (Приходнюк, Падин, Тихомиров 1996), Суджа-Замостянського (Родинкова, Сапрыкина, Сычева 2018, рис. 3: 3) скарбів кола «Мартинівки», Пастирського скарбу 1892 р. (Корзухина 1996, с. 375, табл. 24: 1—4) другої хронологічної групи за О. О. Щегловою та І. О. Гаритухіна (Гавритухин, Щеглова 1996, с. 53) та пам'яток пеньківської культури: поселення Звонецьке (Бодянский 1960, рис. 1, 9), Хитці (Горюнов 1981, рис. 28: 8, 9), Волоське, Ігрень-Підкова (Приходнюк 1998, рис. 71: 5, 11, 13, 15; 75: 4), могильник на острові Кизлевий (Бодянский 1960, рис. 4: 7) та поховання 1 та 4 із Рябівки III (Обломский, Терпиловский 2001, рис. 9: 11, 15, 16).

Враховуючи невеликі розміри фрагментів та сильну зігнутість, не слід виключати, що ці знахідки можуть бути кільцями від ланцюжків, кінці яких оформлено у вигляді так званої «зміїної голівки». Найбільш повний перелік подібних знахідок був складений в статті В. В. Ганощенко та Я. В. Володарця-Урбановича (2019).

6. Фрагмент браслету із розширеним чотиригранним кінцем (рис. 9: 6; 10: 6). Розміри 1,0 × 3,4 см, діаметр стержня по центру 0,4 см, розміри кінця 0,4 × 0,5 см, маса 3,18 г. Польовий шифр — № 4/6.

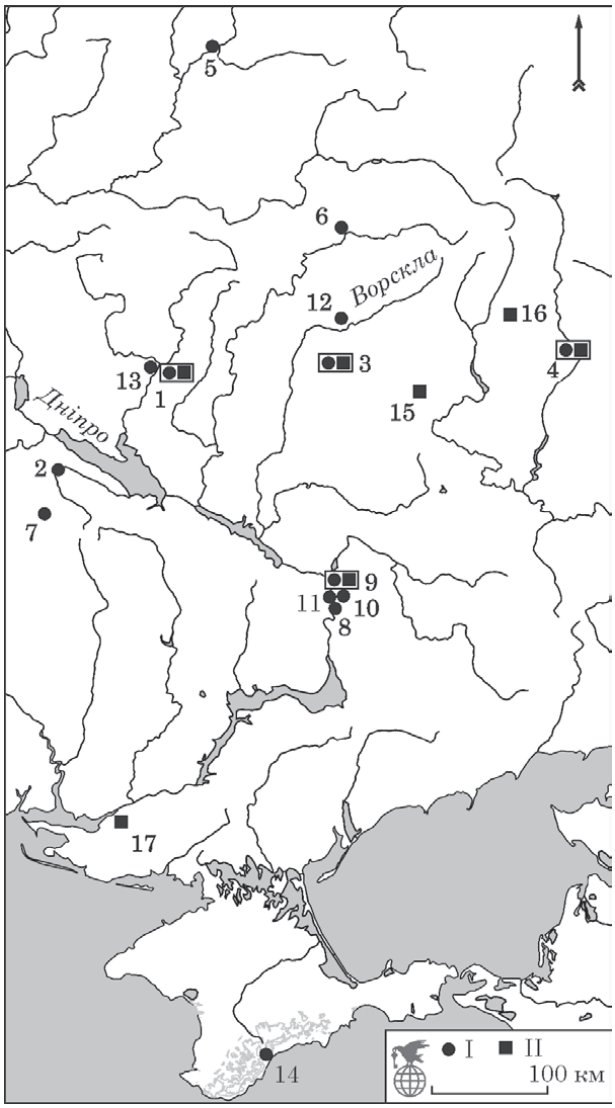

Рис. 11. Карта поширення браслетів типу 1 (із кінцями у вигляді «зміїних» голівок) та типу V, підтипу 3 (з потовщеними кінцями, що в перетині наближаються до квадрата) за В. Є. Родінковою. *Умовні позначення*: I — браслети типу 1 (із кінцями у вигляді «зміїних» голівок); II — браслети типу V, підтипу 3 (з потовщеними кінцями, що в перетині наближаються до квадрата). *Пам'ятки*: 1 — Вовчик; 2 — Хацьки; 3 — Козіївка / Нова Одеса; 4 — Колоскове; 5 — Трубчевськ; 6 — Суджа-Замостье; 7 — Пастирське; 8 — Звонецьке; 9 — Ігрень-Підкова; 10 — Волоське; 11 — Кизлевий; 12 — Рябівка III; 13 — Хитці, уроч. Шимберьове; 14 — Лучисте; 15 — Донецьке городище; 16 — Перше Цепляєво; 17 — Праві Солонці

Браслет належить до типу V, підтипу 3 (з потовщеними кінцями, що в перетині наближаються до квадрата) за В. Є. Родінковою (Родинкова 2003, с. 69). Цей підтип було максимально розглянуто в попередній роботі одного із авторів (Ганощенко, Володарець-Урбанович 2019, с. 134, рис. 7).

7. Наконечник поясний каплеподібної форми, прикрашений двома отворами та двома врізними лініями у верхній частині та округлим килеподібним виступом в нижній

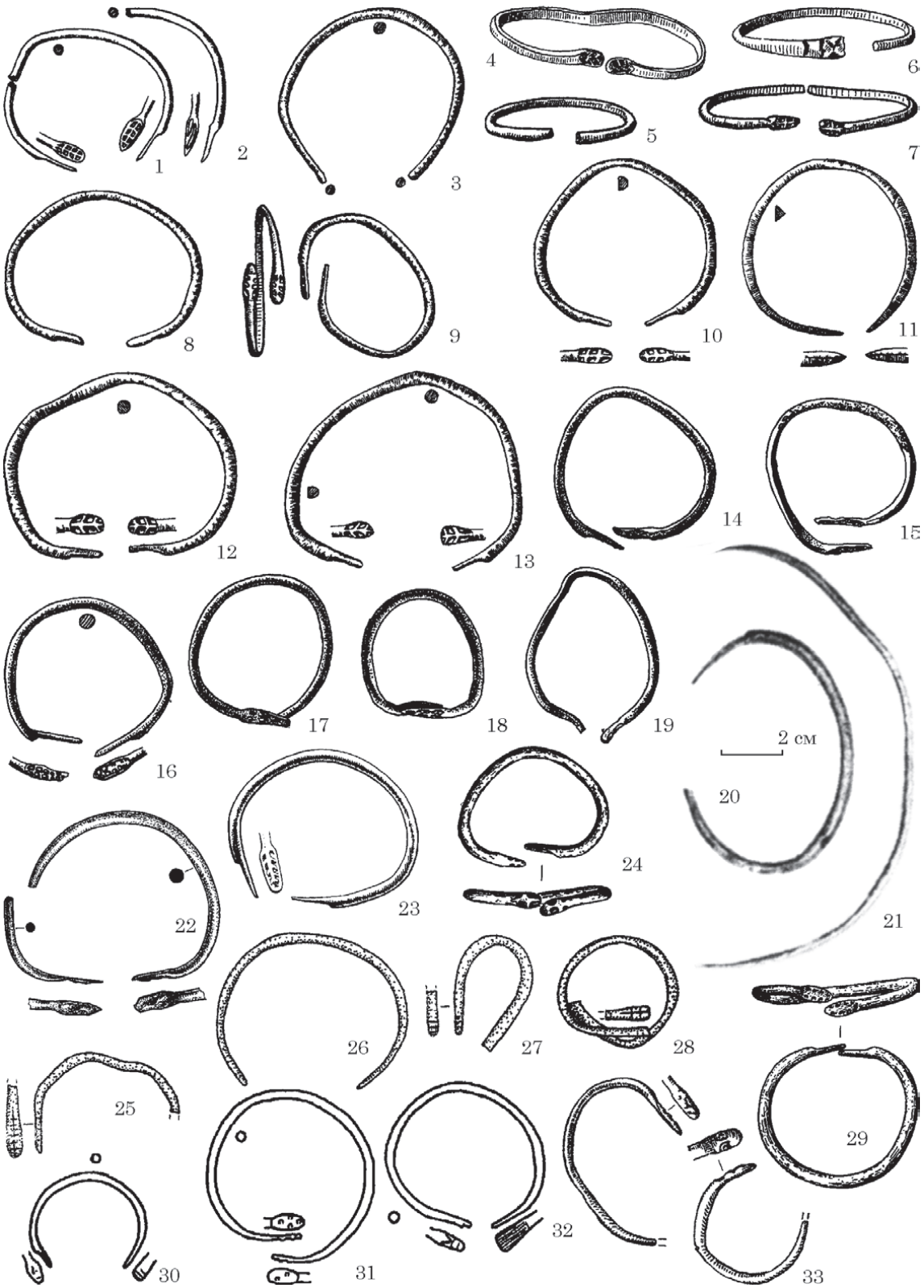

Рис. 12. Браслети із кінцями у вигляді «зміїних» голівок: 1, 2 — Хацьки; 3—13 — Козіївка / Нова Одеса; 14—19 — Колоскове; 20, 21 — Трубчевськ; 22 — Суджа-Замостье; 23 — Пастирське, 1892 р.; 24 — Звонецьке; 25—27 — Ігрень-Підкова; 28 — Волоське; 29 — Кизлевий; 30 — Рябівка III, поховання 1; 31, 32 — Рябівка III, поховання 4; 33, 34 — Хитці, уроч. Шимберьове

частині (рис. 9: 7; 10: 7). Із зворотного боку у верхній частині розташовано шпеньок із залишками заклепки. Довжина 2,7 см, ширина 1,4 см, товщина 0,2 см, товщина із шпеньком 0,3 см, маса 2,72 г. Польовий шифр — № 4/7. Зразок елементного складу № 2029.

Виріб належить до типу III за О. І. Айбабіним (Айбабин 1990, с. 55), «наконечників із бо-

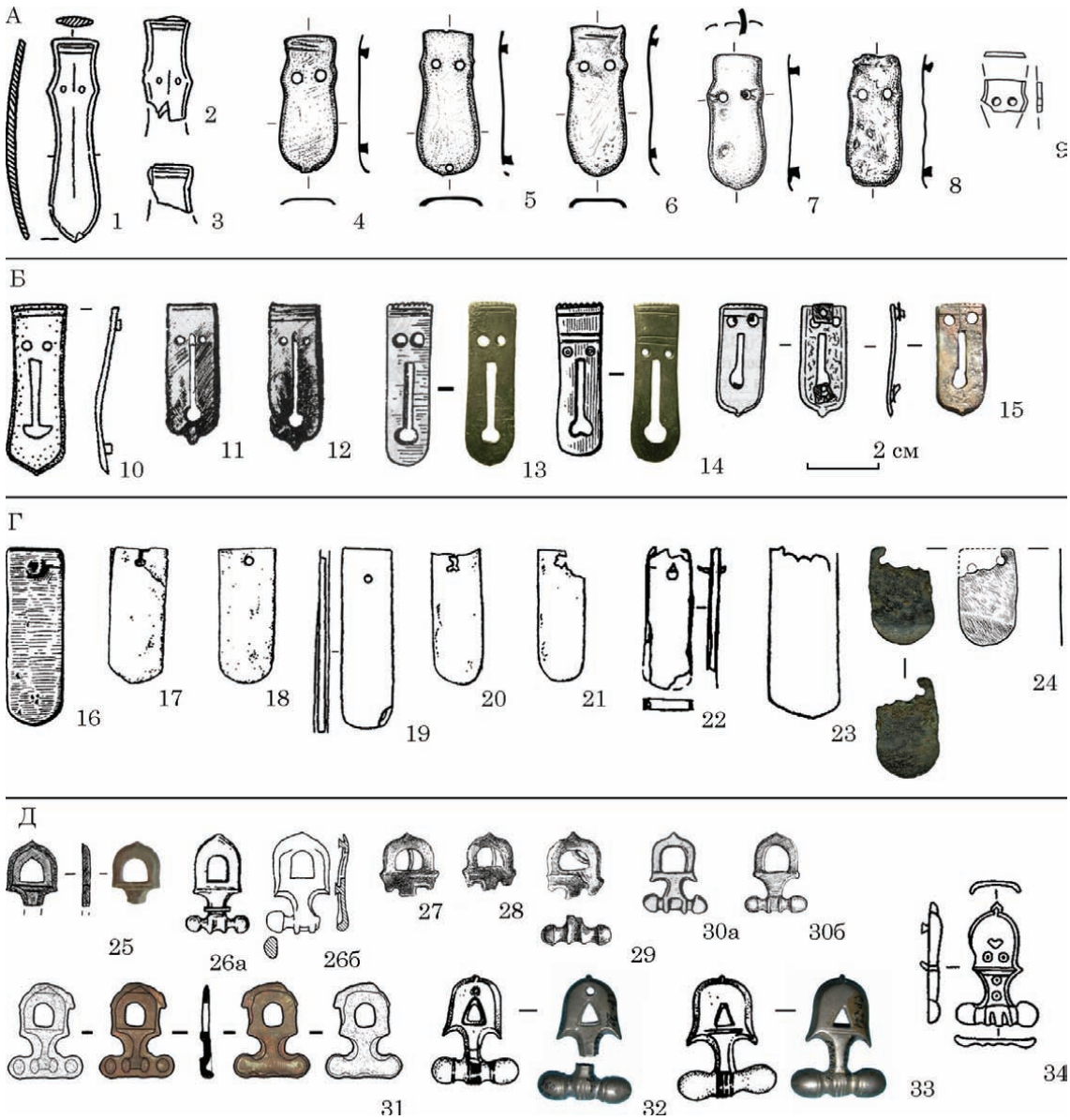

Рис. 13. Наконечники: А — із боковими фігурними виступами: 1—3 — Гапонове; 4—8 — Суджа-Замостье; 9 — Стаєво 4; Б — із прямими чи злегка прогнутими боками: 10 — Ігрень (о-в Підкова); 11, 12 — Моква; 13, 14 — Козіївка / Нова Одеса; 15 — Кагамлик; В — наконечник поясу у вигляді футляру: 16—18 — Мартинівка; 19 — Гопонове; 20, 21 — Хацьки; 22 — Мохнач; 23 — Лебехівка; 24 — Полтава, 2014 р.; Г — Т-подібна накладка: 25 — Черемушна; 26 — Лебяжого I, поховання 3; 27—29 — Моква; 30а, 30б — Лихачівка; 31 — Засулля-Мгар; 32, 33 — Хацьки; 34 — Гапонове

ковими фігурними виступами» за І. О. Гавритухіним (Гавритухин 1996а, с. 32), відділ 15, підвідділ 3, тип 3 за В. Б. Ковалевською (Ковалевская 2000, с. 126—127), тип Н. А.IV.4. за М. Даскалов (Даскалов 2012, с. 77), група В, тип XVII.а за Л. А. Трайковою (Трайкова 2017, с. 135—136), тип (D) I-3, варіант 1 за А. В. Скибою (Скиба 2016, с. 36).

Серед слов'янських старожитностей аналогічні вироби [1] відомі (рис. 13: А; 14) в складі Гапонівського [2] — 3 екз. (Обломский 1996b, с. 15, рис. 30: 19—21) та Суджа-Замостянського — 5 екз. (Родинкова, Сапрыкина, Сычева 2018, рис. 1: 9—13) скарбів, на поселенні Стаєво-4 (Обломский, Швырёв 2018, рис. 6: 15).

8. Наконечник поясний із прямими боками, декорований проріззю у вигляді «замкової щілини» по центру та двома маленькими отворами та двома врізними лініями у верхній частині. Із зворотного боку є дві шпеньки розташовані по різні боки. Довжина 3,7 см, ширина 1,2 см, товщина 0,2 см, товщина із шпенькою 0,3 см, маса 4,93 г. Польовий шифр — № 4/8. Зразок елементного складу № 2028.

1. Оскільки прикраси «геральдичного» кола поширені від Подунав'я до Приуралля, в даній роботи приведені аналогії, перш за все, серед слов'янських старожитностей. Складання повного каталогу аналогій виходить за рамки даної роботи.

2. Більших розмірів.

9. Наконечник поясний з прямими боками, декорований проріззю у вигляді замкової щілини по центру і двома маленькими отворами, від яких проходять дві врізні лінії. Верхня частина має хвилястий край, з двома врізними лініями. Зі зворотного боку збереглася шпенька. Довжина 2,0 см, ширина 1,2 см, товщина 0,2 см, маса 1,5 г. Польовий шифр — № 4/9.

Поясні деталі належать до типу I, варіанту 1—2 за О. І. Айбабіним (Айбабин 1990, с. 55), «наконечників із прямими чи злегка прогнутими боками» за І. О. Гавритухіним (Гавритухин 1996а, с. 32), відділ 1, підвідділ 1, тип 6, варіант 2 за В. Б. Ковалевською (Ковалевская 2000, с. 119), типу (D) I-1, варіанту 7 за А. В. Скибою (Скиба 2016, с. 35).

Аналогічні вироби (рис. 13: Б; 14) виявлені в Ігрені (о. Підкова) (Приходнюк 1998, рис. 72: 4), поховання (?) поблизу с. Моква — 2 екз. (Корзухина 1996, табл. 59: 18, 19), Козіївсько-Новоодеського скарбу — 2 екз. (Корзухина 1996, табл. 55: 18, 19) та Кагамлика (Левченко 2001, с. 26, рис. 1: 4).

10. Коробчастий наконечник поясу у вигляді футляру. Має прямокутну форму й трикутний кінець. Верхній край — хвилястий. У верхній частині є отвір для кріплення шпеньки для фіксації шкіряного поясу. Довжина 3,2 см, ширина 1,3 см, товщина 0,4 см, товщина пластини 0,03 см, маса 282 гр. Польовий шифр — № 4/10.

Знахідка належить до типу 3, варіанту 3 за В. Б. Ковалевською (Ковалевская 2000, с. 119) чи типу (D) II-1, варіанту 1 за А. В. Скибою (Скиба 2016, с. 36).

Аналогічні знахідки (рис. 13: В; 14) походять із Мартинівського (Корзухина 1996, с. 364; табл. 13: 13; 20: 21—23), Хацьківського (Корзухина 1996, табл. 22: 12, 13), Гапонівського (Обломский 1996, с. 15; рис. 30: 4), Полтавського 2014 р. (Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовок 2016, с. 111, рис. 1: 11) скарбів, з Мохнацького поховання (Аксенов, Бабенко 1998, с. 115; рис. 3: 8) та з місцезнаходження поблизу с. Лебехівка (Корзухина 1996, с. 393; табл. 94: 29).

11. Фрагмент Т-подібної накладки у вигляді геральдичного щитка. Орнаментована по-центру округлим отвором та двома циркульними кружками у верхній частині. Із зворотної сторони залишки однієї шпеньки. Довжина 2,3 см, ширина 1,7 см, товщина 0,3, маса 4,06 гр. Польовий шифр — № 4/11. Зразок елементного складу № 2030.

Накладка належить до групи А за І. О. Гавритухіним (Гавритухин 1996а, с. 26), типу А. II.4 за М. Даскалов (Даскалов 2012, с. 91), група В, тип XV за Л. А. Трайковою (Трайкова 2017, с. 133—134), до типу IA за А. В. Скибою (Скиба 2016, с. 37).

Близьких аналогій даній бляшці виявити не вдалося. Тип IA за А. В. Скибою представлений знахідками із Лебяжого I, поховання 3 (Липкинг 1974, с. 147, рис. 5: 11), Лихачівки (Корзухина 1996, с. 395, табл. 43: 5), Мокви (Корзухина 1996, с. 405, табл. 59: 4—6), Засулля-Мгару (Володарець-Урбанович 2016, с. 94, рис. 2: 6), Черемушної (Скирда, Володарець-Урбанович 2019, с. 86, рис. 5: 2), Хацьківського (Корзухина 1996, табл. 22: 1, 2; Скиба 2015, рис. 1: 21, 22) та Гапонівського (Обломский 1996b, с. 15, рис. 29: 1) скарбів (рис. 13: Д; 14). Серед слов'янських старожитностей Т-подібні бляшки із циркульним орнаментом виявлені в складі Гапонівського скарбу.

12. Накладна поясна, що складається із серії чотирьох геральдичних щитків, розташованих перпендикулярно. По центру знаходиться квадратна проріз. На кожному із геральдичних щитків є дві маленькі заглиблення, на трьох із них між ними є прямокутне заглиблення. Довжина 2,9 см, розміри щитків 1,1 × 0,9 см, товщина 0,2 см, товщина в центральній частині 0,3 см, маса 3,48 гр. Польовий шифр — № 4/12. Зразок елементного складу № 2027.

Накладка належить до відділу 36 за В. Б. Ковалевською (Ковалевская 2000, с. 159). На пам'ятках ранніх слов'ян присутні «чотирипелюсткові або хрестоподібні» накладки — Мартинівка, Зимно, Хацьки — тип (А) I-3 за А. В. Скибою (Скиба 2016, с. 15—16, рис. 36: 10—12). Однак, прикраса із Вовчика суттєво відрізняється від цих накладок (рис. 14).

Найближчі аналогії походять із Кузебаївського скарбу (Останина, Канунникова, Степанов, Никитин 2011, с. 22, рис. 6: 19) та Сараю (2 екз.) — колекція із Поволжя (Bela 1905, abb. 304: 1; 305: 6). Більш чи менш схожі вироби походять із Чмі, катакомба 11 (Гавритухин 1996b, рис. 82: 102), Неволінський могильник, поховання 223 (Голдина, Водолаго 1990, табл. XXXII: 45) та Білозерського кургану (Рашев 2000, табл. 14: 2).

13. На пам'ятці присутні також матеріали пізнішого часу. Це, зокрема, фрагмент лунниці із каймою із двох бордюрів та зерні між ними (рис. 9: 17). Розміри 1,4 × 1,1 см, товщина 0,2 см, маса 1,33 г. Польовий шифр — № 4/13. Належить до матеріалів Київської Русі (Седова 1981, с. 24; Древняя Русь. Быт культура 1997, табл. 54: 6—9).

Імовірно, до пізнього середньовіччя чи нового часу належать дві пряжки [1]. Перша із них (14) — із подвійною рамкою та цільнолитим видовженим рамкоподібним щитком із трикутним завершенням. На рамці є три тоненькі виступи. Трикутне завершення щитка ажурне із трьома отворами та системою орна-

1. Точних аналогій даним пряжкам знайти не вдалося. Тому точне визначення їх датування залишається справою майбутнього.

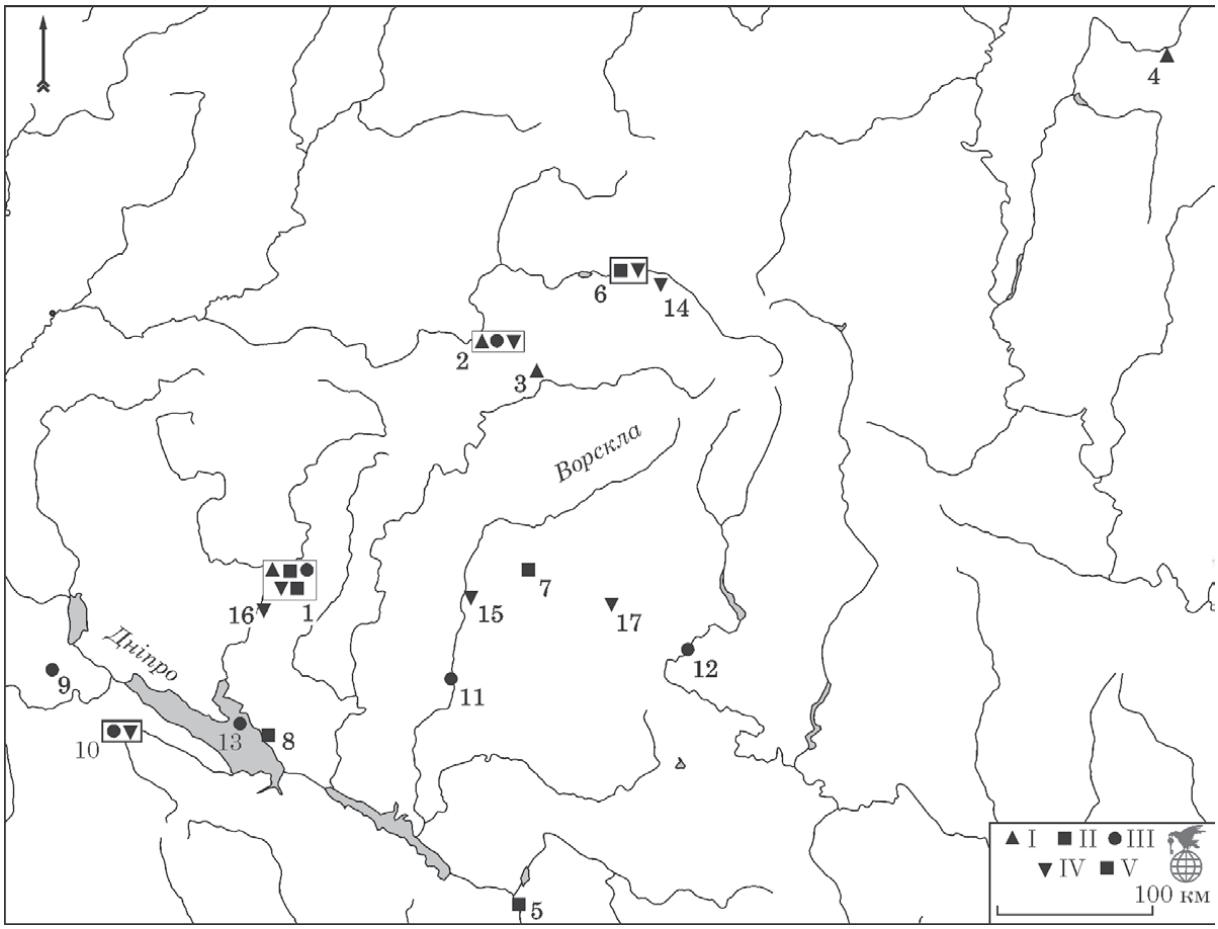

Рис. 14. Карта поширення наконечників та бляшок, аналогічних із Вовчика із слов'янських пам'яток. *Умовні позначення*: I — наконечники із боковими фігурними виступами; II — наконечники із прямими чи злегка прогнутими боками; III — наконечник поясу у вигляді футляру; IV — Т-подібна накладка; V — накладка із чотирьох геральдичних щитків. *Пам'ятки*: 1 — Вовчик; 2 — Гапонове; 3 — Суджа-Замостя; 4 — Стаєво-4; 5 — Ігрень-Підкова; 6 — Моква; 7 — Козіївка / Нова Одеса; 8 — Кагамлик; 9 — Мартинівка; 10 — Хацьки; 12 — Полтава, 2014 р.; 12 — Мохнач; 13 — Лебехівка; 14 — Лебяже; 15 — Лихачівка; 16 — Засулля-Мгар; 17 — Черемушна

ментації у вигляді різного роду насічок. Язичок пряжки прямий, короткий. Другий щиток розташований нижче першого і кріпиться до пряжки стержнем, до якого кріпиться і язичок пряжки. Другий щиток прямокутний, має чотирикутне закінчення (рис. 9: 13). Довжина 4,4 см, довжина рамки 1,0 см, ширина 1,5 см, довжина першого щитка 3,3 см, ширина першого щитка 1,3 см, довжина другого щитка 3,0 см, ширина другого щитка 1,1 см, маса 9,93 г. Польовий шифр — № 4/14. Зразок елементного складу № 2026.

Друга (15) — із рамкою прямокутних обрисів із виступом для язичка та квадратним щитком. Щиток складається із пластини, зігнутої пополам, майже по центру розташовано шпеньок-заклепку. Язичок зігнутий (рис. 9: 14). Довжина 2,9 см, ширина рамки 2,0 см, ширина щитка 1,4 см, маса 6,67 г. Польовий шифр — № 4/15. Зразок елементного складу № 2025.

Цим же часом, датуються дві накладки до замка від шкатулки (рис. 9: 15, 16).

Усі знахідки раннього середньовіччя із поселення Вовчик, уроч. Рудка знаходять аналогії серед скарбів кола Мартинівки чи першої хронологічної групи за О. О. Щегловою. Прикраси датуються другою половиною VI — кінцем VII ст.

Отже, нові знахідки збагачують наші уявлення про типологічне розмаїття, еволюцію й їх ареали та допомагають виявити напрямки торгівельних та економічних зв'язків, шляхів міграцій, виділити окремі культурно-історичні області. Подальші польові дослідження, сподіваємося, дозволять отримати більше інформації щодо контексту знайдених прикрас раннього середньовіччя із полтавського Посулля та розширять наші уявлення про етнокультурну ситуацію в цьому мікрорегіоні.

* * *

Висловлюємо щиру вдячність В. С. Аксьонову, І. О. Гавритухіну, О. В. Комару, Л. В. Мироненко, А. М. Оленичу, О. В. Петраускасу, В. Є. Родінковій, А. В. Скибі та О. О. Щегловій за надані консультації та зауваження.

ЛІТЕРАТУРА

Абашина, Н. С., Магомедов, Б. В., Рейда, Р. М. 2019. *Пам'ятки черняхівської культури Полтавської області*. Київ: ІА НАН України.

Айбабин, А. И. 1973. К вопросу о происхождении сережек пастырского типа. *Советская археология*, 3, с. 62-72.

Айбабин, А. И. 1990. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, I, с. 3-86, 175-241.

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2008. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982—1984 годов*. 1. Симферополь; Керчь: Адеф-Украина.

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2014. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1984, 1986, 1991, 1993—1995 годов*. 2. Киев: Майстер Книг.

Айбабин, А. И., Юрочкин, В. Ю. 1996. Могильник «Баклинский овраг» (по материалам раскопок 1992—1993). В: Могаричев, Ю. М., Храпунов, И. Н. (ред.). *Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма*. Симферополь: Таврия, с. 125-235.

Аксенов, В. С., Бабенко, Л. И. 1998. Погребение VI—VII века н. э. у села Мохнач. *Российская археология*, 3, с. 111-122.

Амброз, А. К. 1993. К происхождению днепровских антропо-зооморфных фибул. *Российская археология*, 2, с. 179-184.

Ауліх, В. В. 1972. *Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині*. Київ: Наукова думка.

Білоусько, О. А., Супруненко, О. Б., Мироненко, К. М. 2004. *Середньовічна історія Полтавщини (V — I половина XVI століття): Підручник*. Полтава: Оріана.

Бодянский, А. В. 1960. Археологические находки в Днепровском Надпорожье. *Советская археология*, 1, с. 274-277.

Бяліцкая, Г. М. 2020. Аб знаходках упрыгажэнняў пастырскага тыпу ў Прыпяцкім Палессі. *История вещей — история и вещи*. Раннеславянский мир, 20. Москва: ИА РАН, с. 49-53.

Виноградский, Ю. С. 1955. Археологические работы Сосницкого историко-краеведческого музея (к 35-летию со дня основания). *Краткие сообщения Института археологии УССР*, 5, с. 86-93.

Веймарн, Е. В., Айбабин, А. И. 1993. *Скалистинский могильник*. Киев: Наукова думка.

Володарець-Урбанович, Я. В., 2010. Пастирський гончарний посуд на слов'янських пам'ятках. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 147-152.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2014. Пронизки епохи раннього середньовіччя зі слов'янських пам'яток півдня Східної Європи. *Археологія і давня історія України*, 2 (13), с. 35-49.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2015a. Браслети V — першої половини VIII ст. з Полтавщини: нові знахідки. *Археологія*, 2, с. 92-107.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2015b. Фібули V — першої половини VIII ст. з Полтавщини (знахідки від початку 2000-х років). *Археологія*, 3, с. 87-106.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2016. Деталі поясних наборів V — першої половини VIII ст. з Полтавщини: знахідки від початку 2000-х років. *Археологія*, 3, с. 89-105.

Володарець-Урбанович, Я. В., Сидоренко, О. В. 2016. Про обстеження місця знахідки Хитцівського («Лубенського») скарбу. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Посулля*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, с. 119-132.

Володарець-Урбанович, Я. В., Скиба, А. В. 2011. Гончарний посуд VII—VIII ст. на півдні Східної Європи. *Археологія*, 2, с. 34-46.

Гавритухин, И. О. 1996a. Детали ременной гарнитуры. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва, с. 22-36.

Гавритухин, И. О. 1996b. Датировка днепровских кладов первой группы методом синхронизации с древностями других территорий. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва, с. 58-95.

Гавритухин, И. О., Щеглова, О. А. 1996. Группы днепровских раннесредневековых кладов. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва, с. 53-57.

Ганощенко, В. В., Володарець-Урбанович, Я. В. 2019. Скарб кола Мартинівки з Правих Солонців Херсонської обл. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 126-150.

Голдина, Р. Д., Водолаго, Н. В. 1990. *Могильники неволинской культуры в Приуралье*. Иркутск: Иркутский университет.

Горюнов, Е. А. 1981. *Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья*. Ленинград: Наука.

Даскалов, М. 2012. *Колани и коланни украси от VI—VII век (от днешна България и съседните земи)*. София: Craft House Bulgaria.

Древняя… 1997. *Древняя Русь. Быт и культура*. Археология СССР, 16. Москва: Наука.

Зиньковская, И. В. 2012. О находках раннесредневековых женских украшений в Верхнем Подонье. *Дивногорский сборник. Труды музея-заповедника «Дивногорье»*, 3, с. 151-153.

Ковалевская, В. Б. 2000. *Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии*. Пущино: ОНТИ ПНЦ РАН.

Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V, с. 352-435, 586-705.

Кропоткин, В. В. 1968. *Отчёт об археологических раскопках Кременчугского отряда Приднепровской экспедиции ИА АН СССР в 1968 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1968/82.

Кропоткин, В. В. 1969. Изучение черняховской культуры на Полтавщине. *Археологические открытия 1968 года*, с. 310.

Курта, Ф. 2011. Женщина из Дэнчень или к вопросу о фибулах тип II C по Вернеру. *Tyragetia. Archeologie Istorie Antică*, V (XXI), 1, с. 153-192.

Левченко, Д. І. 2001. Знахідки VI—VII ст. з околиць Градизька в зібранні Полтавського краєзнавчого музею. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 26-28.

Липкинг, Ю. А. 1974. Могильники третьей четверти I тыс. н. э. в Курском Посемье. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 136-152.

Обломский, А. М. 1996a. Женские украшения. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва, с. 11-14.

Обломский, А. М. 1996b. Поясная гарнитура. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва, с. 14-16.

Обломский, А. М. 2011. О раннесредневековых славянских древностях в бассейне Дона. *Stratum plus*, 5, с. 51-60.

Обломский, А. М. 2016. Колочинская культура. В: Обломский, А. М., Исланова, И. В. (ред.). *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V—VII вв.)*. Раннеславянский мир, 17. Москва: ИА РАН, с. 10-113.

Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 2001. Славянское поселение и кочевнический могильник V—VIII вв. на Ворскле. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 5-16.

Обломский, А. М., Швырёв, А. Д. 2018. Византийская гирька для взвешивания монеты, найденная в верховьях р. Воронеж. *Краткие сообщения Института археологии*, 250, с. 307-326.

Останина, Т. И., Канунникова, О. М., Степанов, В. П., Никитин, А. Б. 2011. *Кузебаевский клад ювелира VII в. как исторический источник*. Ижевск: Удмуртия.

Недоля, А. 2011. Серьги пастырского типа с левобережья брянского течения Десны. В: *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали X Міжнародної студентської наукової археологічної конференції, 15—17 квітня 2011 р.* Чернігів: ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, с. 147-148.

Панікарський, А. 2014a. Двокрилі вістря стріл зі слов'янських ранньосередньовічних пам'яток півдня Східної Європи. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 18, с. 111-127.

Панікарський, А. 2014b. Двокрилі вістря стріл з Малокопанського некрополя. *Наукові студії*, 7: Культові та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації, с. 148-158.

Приходнюк, О. М. 1980. *Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е.* Київ: Наукова думка.

Приходнюк, О. М. 1998. *Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования*. Воронеж: ВГУ.

Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.

Приходнюк, О. М., Падин, В. А., Тихонов, Н. Г. 1996. Трубчевский клад антского времени. В: Приходнюк, О. М. (ред.). *Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. Киев, с. 79-102.

Рашев, Р. 2004. *Прабългарите през V—VII век. (второ допълнено издание)*. София.

Рафалович, И. А. 1972. *Славяне VI—IX веков в Молдавии*. Кишинев: Штиинца.

Родинкова, В. Е. 1996. Раннесредневековые памятники Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья с датирующими находками. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва, с. 155-162.

Родинкова, В. Е. 2003. *Культурные связи населения Среднего Поднепровья в VII в. (по материалам женского убора)*. Диссертация к. и. н. ИА РАН.

Родинкова, В. Е. 2004. Днепровские фибулы с каймой из птичьих голов. В: Горюнова, В. М., Щеглова, О. А. (ред.). *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, с. 233-243.

Родинкова, В. Е. 2006. К вопросу о типологическом развитии антропоморфных фибул (сложные и двупластинчатые формы). *Российская археология*, 4, с. 50-63.

Родинкова, В. Е. 2010. Куриловский клад раннесредневекового времени. *Российская археология*, 4, с. 78-87.

Родинкова, В. Е., Сапрыкина, И. А., Сычева, С. А. 2018. Клад из Суджи-Замостья и проблема социокультурной интерпретации днепровских раннесредневековых кладов I группы. *Российская археология*, 1, с. 130-147.

Свистун, Г. Е., Боков, В. С. 2018. Звездчатая серьга с окрестностей пгт Кочеток Харьковской области. *Харьковский историко-археологический сборник*, 22, с. 4-10.

Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.)*. Москва: Наука.

Скиба, А. В. 2015. Ремінні оздоби з Хацьківського скарбу: реконструкція комплектності та художньо-стилістичні особливості. *Музейні читання «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки» (м. Київ, Національний музей історії України, Музей історичних коштовностей України, 10—12 листопада 2014 р.). Матеріали конференції 2014*. Київ, с. 190-201.

Скиба, А. В. 2016. *Поясні набори геральдичного стилю у слов'ян*. Київ: ІА НАН України.

Скиба, А. В., Баранов, В. І. 2019. Пастирське городище: керамічний комплекс із засипки внутрішнього рову (за результатами досліджень у 2017 р.). *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 67-74.

Скирда, В. В., Володарець-Урбанович, Я. В. 2019. Знахідки пеньківської культури із поселення Черемушна. *Археологія*, 3, с. 83-97.

Супруненко, О. Б., Володарець-Урбанович, Я. В., Пуголовок, Ю. О. 2016. Комплекс кола «Мартинівки» з Полтави (Полтавський скарб 2014 р.). *In Sclavenia terra*, 1, с. 91-131.

Трайкова, Л. А. 2017. *Коланът южно от долен Дунав — края на III — началото на VII в.* София.

Фурасьев, А. Г. 2010. О времени появления пальчатых фибул днепровской подгруппы (по материалам могильников Южного Крыма). В: Воронцов, А. М., Гавритухин, И. О. (ред.). *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 2*. 2. Тула, с. 128-142.

Хавлюк, П. И. 1963. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 320-350.

Хайрединова, Э. А. 1997. Женский костюм с орлиноголовыми пряжками второй половины VI—VII вв. по материалам могильника у с. Лучистое. В: *Византия и Крым. Международная конференция, 6—11 июня 1997 г.* Симферополь, с. 87-89.

Хайрединова, Э. А. 2002. Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма в VI—VII вв. (по материалам могильника у с. Лучистое). В: Мыц, В. Л., Щукин, М. Б., Кирилко, В. П. (ред.). *Алушта и Алуштинский регион с древних времен до наших дней: Сборник научных трудов по материалам конференции к 100-летию присвоения Алуште статуса города*. Киев: Стилос, с. 34-47.

Хайрединов, Э. А. 2003. Обувные наборы V—VII вв. из Юго-Западного Крыма. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, X, с. 125-160.

Хайрединова, Э. А. 2011. *Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма V—VII веков*. Диссертация к. и. н. ИА НАН Украины.

Швецов, М. Л. 2010. Новогригорьевское погребение и этническая ситуация в Приазовье IV—VII вв. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодействия)*. Самара: Офорт Самара, с. 93-102.

Щеглова, О. А. 1990. О двух группах «древностей антов» в среднем Поднепровье. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск, с. 162-204.

Bela, P. 1905. *Archaologische Studien auf russischem Boden*. II. Budapest, Leipzig.

Parczewski, M. 1991. Metalowe zabytki naddnieprzańskie z VI—VIII w. w zbiorach krakowskiego Muzeum Archeologicznego. *Archaeoslavica*, 1, p. 115-128.

REFERENCES

Abashyna, N. S., Mahomedov, B. V., Reida, R. M. 2019. *Pam'iatky cherniakhivskoi kultury Poltavskoi oblasti*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Aibabin, A. I. 1973. K voprosu o proiskhozhdenii serezhek pastyrskogo tipa. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 62-72.

Aibabin, A. I. 1990. Khronologiia mogilnikov Kryma pozdnerimskogo i rannesrednevekovogo vremeni. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, I, s. 3-86, 175-241.

Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2008. *Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1977, 1982—1984 godov*. 1. Simferopol; Kerch: Adef-Ukraina.

Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2014. *Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1984, 1986, 1991, 1993—1995 godov*. 2. Kiev: Maister Knig.

Aibabin, A. I., Iurochkin, V. Iu. 1996. Mogilnik «Baklinskii ovrag» (po materialam raskopok 1992—1993). In: Mogarichev, Iu. M., Khrapunov, I. N. (ed.). *Problemy arkheologii drevnego i srednevekovogo Kryma*. Simferopol: Tavriia, s. 125-235.

Aksenov, V. S., Babenko, L. I. 1998. Pogrebenie VI—VII veka n. e. u sela Mokhnach. *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, s. 111-122.

Ambroz, A. K. 1993. K proiskhozhdeniiu dneprovskikh antropo-zoomorfnykh fibul. *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, s. 179-184.

Aulikh, V. V. 1972. *Zymnivske horodyshche — slov'ianska pam'iatka VI—VII st. n. e. v Zakhidnii Volyni*. Kyiv: Naukova dumka.

Bilousko, O. A., Suprunenko, O. B., Myronenko, K. M. 2004. *Serednovichna istoriia Poltavshchyny (V — I polovyna XVI stolittia): Pidruchnyk*. Poltava: Oriana.

Bodianskii, A. V. 1960. Arkheologicheskie nakhodki v Dneprovskom Nadporozhe. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 274-277.

Bialickaja, H. M. 2020. Ab znachodkach upryhaženniaŭ pastyrskaha typu ŭ Prypiackim Palessi. *Istoriia veshchei — istoriia i veshchi*. Ranneslavianskii mir, 20. Moskva: IA RAN, s. 49-53.

Vinogradskii, Iu. S. 1955. Arkheologicheskie raboty Sosnitckogo istoriko-kraevedcheskogo muzeia (k 35-letiiu so dnia osnovaniia). *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii USSR*, 5, s. 86-93.

Veimarn, E. V., Aibabin, A. I. 1993. *Skalistinskii mogilnik*. Kiev: Naukova dumka.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V., 2010. Pastyrskyi honcharnyi posud na slov'ianskykh pam'iatkakh. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 147-152.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2014. Pronyzky epokhy rannoho serednovichchia zi slov'ianskykh pam'iatok pivdnia Skhidnoi Yevropy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (13), s. 35-49.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2015a. Braslety V — pershoi polovyny VIII st. z Poltavshchyny: novi znakhidky. *Arkheolohiia*, 2, s. 92-107.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2015b. Fibuly V — pershoi polovyny VIII st. z Poltavshchyny (znakhidky vid pochatku 2000-kh rokiv). *Arkheolohiia*, 3, s. 87-106.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2016. Detali poiasnykh naboriv V — pershoi polovyny VIII st. z Poltavshchyny: znakhidky vid pochatku 2000-kh rokiv. *Arkheolohiia*, 3, s. 89-105.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Sydorenko, O. V. 2016. Pro obstezhennia mistsia znakhidky Khyttsivskoho («lubenskoho») skarbu. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Starozhytnosti Posullia*. Kyiv: Tsentr pam'iatkoznavstva NAN Ukrainy ta UTOPIK, s. 119-132.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Skyba, A. V. 2011. Honcharnyi posud VII—VIII st. na pivdni Skhidnoi Yevropy. *Arkheolohiia*, 2, s. 34-46.

Gavritukhin, I. O. 1996a. Detali remennoi garnitury. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva, s. 22-36.

Gavritukhin, I. O. 1996b. Datirovka dneprovskikh kladov pervoi gruppy metodom sinkhronizatcii s drevnostiami drugikh territorii. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva, s. 58-95.

Gavritukhin, I. O., Shcheglova, O. A. 1996. Gruppy dneprovskikh rannesrednevekovykh kladov. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva, s. 53-57.

Hanoshchenko, V. V., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2019. Skarb kola Martynivky z Pravykh Solontsiv Khersonskoi obl. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 126-150.

Goldina, R. D., Vodolago, N. V. 1990. *Mogilniki nevolinskoi kultury v Priurale*. Irkutsk: Irkutskii universitet.

Goriunov, E. A. 1981. *Rannie etapy istorii slavian Dneprovskogo Levoberezhia*. Leningrad: Nauka.

Daskalov, M. 2012. *Kolani i kolanni ukrasi ot VI—VII vek (ot dneshna Blgariia i ssednite zemi)*. Sofiia: Craft House Bulgaria.

Drevniaia… 1997. *Drevniaia Rus. Byt i kultura*. Arkheologiia SSSR, 16. Moskva: Nauka.

Zinkovskaia, I. V. 2012. O nakhodkakh rannesrednevekovykh zhenskikh ukrashenii v Verkhnem Podone. Divnogorskii sbornik. *Trudy muzeia-zapovednika «Divnogore»,* 3, s. 151-153.

Kovalevskaia, V. B. 2000. *Kompiuternaia obrabotka massovogo arkheologicheskogo materiala iz rannesrednevekovykh pamiatnikov Evrazii*. Pushchino: ONTI PNTc RAN.

Korzukhina, G. F. 1996. Klady i sluchainye nakhodki veshchei kruga «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. Katalog pamiatnikov. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, V, s. 352-435, 586-705.

Kropotkin, V. V. 1968. *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh Kremenchugskogo otriada Pridneprovskoi ekspeditcii IA AN SSSR v 1968 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1968/82.

Kropotkin, V. V. 1969. Izuchenie cherniakhovskoi kultury na Poltavshchine. *Arkheologicheskie otkrytiia 1968 goda*, s. 310.

Kurta, F. 2011. Zhenshchina iz Denchen ili k voprosu o fibulakh tip II C po Verneru. Tyragetia. *Archeologie Istorie Antică*, V (XXI), 1, s. 153-192.

Levchenko, D. I. 2001. Znakhidky VI—VII st. z okolyts Hradyzka v zibranni Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 26-28.

Lipking, Iu. A. 1974. Mogilniki tretei chetverti I tys. n. e. v Kurskom Poseme. In: Tretiakov, P. N. (ed.). *Rannesrednevekovye vostochnoslavianskie drevnosti*. Leningrad: Nauka, s. 136-152.

Oblomskii, A. M. 1996a. Zhenskie ukrasheniia. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva, s. 11-14.

Oblomskii, A. M. 1996b. Poiasnaia garnitura. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva, s. 14-16.

Oblomskii, A. M. 2011. O rannesrednevekovykh slavianskikh drevnostiakh v basseine Dona. Stratum plus, 5, s. 51-60.

Oblomskii, A. M. 2016. Kolochinskaia kultura. In: Oblomskii, A. M., Islanova, I. V. (ed.). *Rannesrednevekovye drevnosti lesnoi zony Vostochnoi Evropy (V—VII vv.)*. Ranneslavianskii mir, 17. Moskva: IA RAN, s. 10-113.

Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V. 2001. Slavianskoe poselenie i kochevnicheskii mogilnik V—VIII vv. na Vorskle. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 5-16.

Oblomskii, A. M., Shvyrev, A. D. 2018. Vizantiiskaia girka dlia vzveshivaniia monety, naidennaia v verkhoviakh r. Voronezh. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 250, s. 307-326.

Ostanina, T. I., Kanunnikova, O. M., Stepanov, V. P., Nikitin, A. B. 2011. *Kuzebaevskii klad iuvelira VII v. kak istoricheskii istochnik*. Izhevsk: Udmurtiia.

Nedolia, A. 2011. Sergi pastyrskogo tipa s levoberezhia brianskogo techeniia Desny. In: *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Materialy Kh Mizhnarodnoi studentskoi naukovoi arkheolohichnoi konferentsii, 15—17 kvitnia 2011 r.* Chernihiv: ChNPU imeni T. H. Shevchenka, s. 147-148.

Panikarskyi, A. 2014a. Dvokryli vistria stril zi slov'ianskykh rannoserednovichnykh pam'iatok pivdnia Skhidnoi Yevropy. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 18, s. 111-127.

Panikarskyi, A. 2014b. Dvokryli vistria stril z Malokopanskoho nekropolia. *Naukovi studii*, 7: Kultovi ta pokhovalni pam'iatky u Vislo-Dniprovskomu rehioni: problemy interpretatsii, s. 148-158.

Prykhodniuk, O. M. 1980. *Arkheolohichni pam'iatky Serednoho Podniprov'ia VI—IX st. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.

Prikhodniuk, O. M. 1998. *Penkovskaia kultura: kulturno-khronologicheskii aspekt issledovaniia*. Voronezh: VGU.

Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrske horodyshche*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.

Prikhodniuk, O. M., Padin, V. A., Tikhonov, N. G. 1996. Trubchevskii klad antskogo vremeni. In: Prikhodniuk, O. M. (ed.). Materialy I tys. n. e. po arkheologii i istorii Ukrainy i Vengrii. Kiev, s. 79-102.

Rashev, R. 2004. *Prablgarite prez V—VII vek. (vtoro doplneno izdanie)*. Sofiia.

Rafalovich, I. A. 1972. *Slaviane VI—IX vekov v Moldavii*. Kishinev: Shtiintsa.

Rodinkova, V. E. 1996. Rannesrednevekovye pamiatniki Srednego Podneprovia i Dneprovskogo Levoberezhia s datiruiushchimi nakhodkami. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva, s. 155-162.

Rodinkova, V. E. 2003. *Kulturnye sviazi naseleniia Srednego Podneprovia v VII v. (po materialam zhenskogo ubora)*. Dissertatciia k. i. n. IA RAN.

Rodinkova, V. E. 2004. Dneprovskie fibuly s kaimoi iz ptichikh golov. In: Goriunova, V. M., Shcheglova, O. A. (ed.). *Kulturnye transformatcii i vzaimovliianiia v Dneprovskom regione na iskhode rimskogo vremeni i v rannem Srednevekove*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie, s. 233-243.

Rodinkova, V. E. 2006. K voprosu o tipologicheskom razvitii antropomorfnykh fibul (slozhnye i dvuplastinchatye formy). *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 50-63.

Rodinkova, V. E. 2010. Kurilovskii klad rannesrednevekovogo vremeni. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 78-87.

Rodinkova, V. E., Saprykina, I. A., Sycheva, S. A. 2018. Klad iz Sudzhi-Zamostia i problema sotciokulturnoi interpretatcii dneprovskikh rannesrednevekovykh kladov I gruppy. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 130-147.

Svistun, G. E., Bokov, V. S. 2018. Zvezdchataia serga s okrestnostei pgt Kochetok Kharkovskoi oblasti. *Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii sbornik*, 22, s. 4-10.

Sedova, M. V. 1981. *Iuvelirnye izdeliia drevnego Novgoroda (X—XV vv.)*. Moskva: Nauka.

Skyba, A. V. 2015. Reminni ozdoby z Khatskivskoho skarbu: rekonstruktsiia komplektnosti ta khudozhno-stylistychni osoblyvosti. *Muzeini chytannia «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky» (m. Kyiv, Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy, Muzei istorychnykh koshtovnostei Ukrainy, 10—12 lystopada 2014 r.). Materialy konferentsii 2014*. Kyiv, s. 190-201.

Skyba, A. V. 2016. *Poiasni nabory heraldychnoho styliu u slov'ian*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Skyba, A. V., Baranov, V. I. 2019. Pastyrske horodyshche: keramichnyi kompleks iz zasypky vnutrishnoho rovu (za rezultatamy doslidzhen u 2017 r.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (30), s. 67-74.

Skyrda, V. V., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2019. Znakhidky penkivskoi kultury iz poselennia Cheremushna. *Arkheolohiia*, 3, s. 83-97.

Suprunenko, O. B., Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Puholovok, Yu. O. 2016. Kompleks kola «Martynivky» z Poltavy (Poltavskyi skarb 2014 r.). *In Sclavenia terra*, 1, s. 91-131.

Traikova, L. A. 2017. *Kolant iuzhno ot dolen Dunav — kraia na III — nachaloto na VII v.* Sofiia.

Furasev, A. G. 2010. O vremeni poiavleniia palchatykh fibul dneprovskoi podgruppy (po materialam mogilnikov Iuzhnogo Kryma). In: Vorontcov, A. M., Gavritukhin, I. O. (ed.). *Lesnaia i lesostepnaia zony Vostochnoi Evropy v epokhi rimskikh vliianii i Velikogo pereseleniia narodov*. Konferentciia 2. 2. Tula, s. 128-142.

Khavliuk, P. I. 1963. Ranneslavianskie poseleniia Semenki i Samchintcy v srednem techenii Iuzhnogo Buga. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 108, s. 320-350.

Khairedinova, E. A. 1997. Zhenskii kostium s orlinogolovymi priazhkami vtoroi poloviny VI—VII vv. po materialam mogilnika u s. Luchistoe. In: *Vizantiia i Krym. Mezhdunarodnaia konferentciia, 6—11 iiunia 1997 g*. Simferopol, s. 87-89.

Khairedinova, E. A. 2002. Zhenskii kostium varvarov Iugo-Zapadnogo Kryma v VI—VII vv. (po materialam mogilnika u s. Luchistoe). In: Mytc, V. L., Shchukin, M. B., Kirilko, V. P. (ed.). *Alushta i Alushtinskii region s drevnikh vremen do nashikh dnei: Sbornik nauchnykh trudov po materialam konferentcii k 100-letiiu prisvoeniia Alushte statusa goroda*. Kiev: Stilos, s. 34-47.

Khairedinov, E. A. 2003. Obuvnye nabory V—VII vv. iz Iugo-Zapadnogo Kryma. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, X, s. 125-160.

Khairedinova, E. A. 2011. *Zhenskii kostium varvarov Iugo-Zapadnogo Kryma V—VII vekov*. Dissertatciia k. i. n. IA NAN Ukrainy.

Shvetcov, M. L. 2010. Novogrigorevskoe pogrebenie i etnicheskaia situatciia v Priazove IV—VII vv. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kultury evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletiia n. e. (voprosy mezhetnicheskikh kontaktov i mezhkulturnogo vzaimodeitviia)*. Samara: Ofort Samara, s. 93-102.

Shcheglova, O. A. 1990. O dvukh gruppakh «drevnostei antov» v srednem Podneprove. In: Terpilovskii, R. V. (ed.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk, s. 162-204.

Bela, P. 1905. *Archaologische Studien auf russischem Boden*. II. Budapest, Leipzig.

Parczewski, M. 1991. Metalowe zabytki naddnieprzańskie z VI—VIII w. w zbiorach krakowskiego Muzeum Archeologicznego. *Archaeoslavica*, 1, p. 115-128.

Ya. V. Volodarets-Urbanovych,
O. V. Sydorenko

SLAVIC JEWELRY OF THE EARLY MIDDLE AGES FOUND FROM SULA BASIN IN POLTAVA REGION: NEW FINDS

Article presents jewelry findings from Sula basin in the Poltava region. They were discovered between 2011 and 2016 on Slavic monuments of the early Middle Ages — Penkivka culture and Sakhnivka horizon. Jewelry findings find analogies among the Dnieper treasures by Martynivka and jewelry of Pastyrske hillfort.

Two fibulae (radiate-headed and anthropozoomorphic) and small bell were detected on settlement *Khyttsi tract Shemberovo* (fig. 1; 2). Fragment of radiate-headed brooch (fig. 1: 1; 2: 1) may belong to fibulae with a border of birds' heads. Small bell (fig. 1: 2; 2: 2) decorated of two mortise lines finds wide analogies among Slavic antiquities (treasures of the Martynivka and Kolochyn culture) and early medieval cemeteries of the Crimea: Skaliste and Luchiste. Radiate-headed brooch and small bell date to the second half of the 6th—7th century.

Anthropozoomorphic brooch (fig. 1: 3; 2: 3) belongs to the jewelry made on the Pastyrske hillfort. The spread of such fibulae indicates the migration of a small part of the inhabitants of the Pastyrske hillfort or with trade and exchange relations. Fibula belongs to the Sakhnivka cultural and chronological horizon and

dates from the second half of the 7th — the first half of the 8th century.

Other finds of were found on settlement *Vovchyk tract Rudka* (fig. 9; 10). Products of Penkivka culture are: fragment of radiate-headed brooch, five fragments of bracelets and six heraldic belt set details (fig. 9: 1—12; 10: 1—12).

Lunar-shaped item (fig. 9: 17; 10: 17) dates from period of Kievan Rus. Two buckles belong to the jewelry of the late Middle Ages or Modern times (fig. 9: 13, 14; 10: 13, 14).

The new findings enrich the understanding of typological diversity, evolution and their ranges and help to identify areas of trade and economic ties, migration routes, to identify certain cultural and historical areas.

Keywords: early Middle Ages, 6th—7th centuries, Penkivka culture, monuments of the Sakhnivka, Sula basin, fibula, bracelet, details of belt sets, small bell, bronze tubular beads.

Одержано 6.01.2021

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.
VOLODARETS-URBANOVICH Yaroslav, Ph. D., Researcher, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-1560-3608, e-mail: volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net.

СИДОРЕНКО Олександр Володимирович, співробітник Дніпро-Псельської ранньослов'янської експедиції, ІА НАН України, Київ, Україна.
SYDORENKO Oleksandr, researcher of the Dnieper-Psel early Slavic expedition, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Додаток

Т. Ю. Гошко

ЕЛЕМЕНТНИЙ СКЛАД ЗНАХІДОК ІЗ ПОСЕЛЕННЯ ХИТЦІ, уроч. ШИМБЕРЬОВО І ВОВЧИК, уроч. РУДКА

Зразки з Хитців та уроч. Шимберьово

Елемент		Хитці			Вовчик													
		2024		1546а	2031		2029		2028		2030		2027		2026		2025	
№	Символ	%	±	%	%	±	%	±	%	±	%	±	%	±	%	±	%	±
13	Al	—	—	3,502	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14	Si	—	—	19,01	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
15	P	5,287	0,153	0,322	—	—	0,774	0,161	0,707	0,14	0,737	0,109	2,356	0,137	0,716	0,129	0,839	0,101
16	S	0,118	0,007	0,105	0,114	0,006	0,069	0,005	0,027	0,004	0,059	0,005	0,144	0,007	0,347	0,009	0,111	0,005
17	Cl	—	—	0,291	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
20	Ca	1,506	0,029	—	—	—	1,945	0,045	1,092	0,02	0,053	0,052	0,115	0,056	0,413	0,038	0,271	0,024
26	Fe	0,578	0,097	0,909	0,322	0,138	1,565	0,14	0,946	0,104	0,431	0,13	0,876	0,142	0,841	0,12	>0,058	0,106
27	Co	—	—	0,055	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	>0,051	0,113	0,068	0,105
28	Ni	—	—	0,251	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	>0,082	0,121
29	Cu	77,048	0,163	65,45	69,072	0,174	68,191	0,176	84,698	0,141	75,52	0,165	63,528	0,183	68,294	0,193	87,289	0,143
30	Zn	7,541	0,143	0,734	—	—	0,239	0,135	10,279	0,157	2,2	0,141	1,204	0,136	3,177	0,137	—	—
33	As	0,882	0,097	0,35	0,296	0,087	0,049	0,124	0,209	0,059	0,192	0,066	0,37	0,093	0,326	0,171	0,162	0,102
47	Ag	0,291	0,021	0,085	0,206	0,023	0,39	0,028	0,32	0,025	0,246	0,023	3,256	0,052	0,183	0,023	0,307	0,023
50	Sn	2,195	0,051	4,886	25,435	0,146	16,532	0,125	0,331	0,034	18,164	0,129	22,869	0,148	5,366	0,08	5,295	0,077
51	Sb	0,084	0,034	0,018	0,046	0,048	0,327	0,053	0,039	0,037	0,05	0,045	0,08	0,054	1,707	0,064	0,195	0,039
82	Pb	4,469	0,142	4,038	4,401	0,107	—	—	1,32	0,085	2,316	0,084	4,747	0,118	18,579	0,179	5,323	0,118
83	Bi	—	—	—	0,108	0,073	9,885	0,129	—	—	—	—	0,399	0,079	—	—	—	—

Хитці: зразок 2024 — знахідка 1 (рис. 1: 1; 2: 1); зразок 1546а — знахідка 3 (рис. 1: 3; 2: 3). *Вовчик*: зразок 2031 — знахідка 1 (рис. 9: 1; 10: 1); зразок 2029 — знахідка 7 (рис. 9: 7; 10: 7); зразок 2028 — знахідка 8 (рис. 9: 8; 10: 8); зразок 2030 — знахідка 11 (рис. 9: 11; 10: 11); зразок 2027 — знахідка 12 (рис. 9: 12; 10: 12); зразок 2026 — знахідка 14 (рис. 9: 13; 10: 13); зразок 2025 — знахідка 15 (рис. 9: 14; 10: 14).
Дослідження проведене на спектрометрі ElvaX компанії «Элватех».

ГОШКО Тетяна Юріївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, Україна.

GOSHKO Tetiana, Ph. D. (History), Senior Researcher, Borys Hrinchenko University, Kyiv, Ukraine.
E-mail: hoshko@kubg.edu.ua.

УДК 904.05(477.41)"7" DOI: 10.37445/adiu.2021.01.27

О. В. Комар

ЮВЕЛІРНА ФОРМА З ХОДОСІВСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ВОЛИНЦЕВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У публікації вводяться в науковий обіг матеріали зі споруди волинцевської культури другої половини VIII ст. зі знахідкою стулки форми для виготовлення легкоплавких прикрас-нашивок кола Бернашівки.

***Ключові слова**: східні слов'яни, Середнє Подніпров'я, раннє середньовіччя, волинцевська культура, ливарна форма, ремесло.*

Прикраси жіночого й чоловічого вбрання традиційно привертають найбільше уваги з усього комплексу ознак археологічних культур слов'ян VI—X ст. Це не дивно для складних ювелірних виробів зі срібла чи золота, або ж художньо декорованих прикрас із мідних сплавів. Проте окреме місце серед них займають дрібні нашивні чи підвісні прикраси з легкоплавких металів, які через умови збереженості рідко трапляються у скарбах чи в культурних шарах поселень, і асортимент яких відомий переважно завдяки знахідкам ливарних форм з каменю.

Виділяючи свинцево-олов'яні прикраси у окрему категорію на прикладі скарбу з поселення колочинської культури біля с. Великі Будки (1981 р.), В. М. Горюнова акцентувала увагу на дуже широкій географії аналогій (від Подністров'я до Прикам'я та від півдня України до Прибалтики), а також на широких хронологічних рамках побутування таких прикрас (від III до XII ст. н. е.), вважаючи таку картину наслідком якоїсь масштабної субстратної взаємодії ще у III—IV ст. (1987; 1992). А. Д. Мачинська відзначила, що в Ладозі близькі бляшки з олов'яного сплаву походять з шарів, датованих за дендрохронологічною схемою пам'ятки 760—840 рр., а типи цих прикрас повністю повторюють зображення на ливарних формочках з городищ Камно, Псковського та Риуге, де вони також тяжіють до шарів VIII—IX ст. Зважаючи на аналогії з «антських» скарбів VII ст., дослідниця не відкинула можливість «південного імпульсу», проте більш вагомими визнала географічно ближчі аналогії з Прибалтійського регіону (Мачинская 1989, с. 17—18).

Новий сплеск інтересу до свинцево-олов'яних прикрас слов'ян викликало відкриття у 1990 р. майстерні з великою кількістю ливарних форм на поселенні празької культури Бернашівка у Подністров'ї (Винокур, Мегей 1992; Винокур 1997; 1998). Попри походження з єдиного комплексу, набір предметів, що відливалися у бернашівських формах, охоплював аналогіями значний період від другої половини V до кінця VII ст. І. С. Винокур датував майстерню у згаданих вище публікаціях другою половиною V — першою половиною VI ст. Однак І. О. Гавритухін пізніше дійшов висновку про найбільшу вірогідність подібного поєднання типів предметів аж на межі VI—VII ст. (2005, с. 415), у світлі чого виробництво прикрас з легкоплавких металів на Бернашівському поселенні виглядало не лише кустарним, але й вкрай консервативним.

Ще рельєфніше проблема «архаїчності» форм дрібних свинцево-олов'яних бляшок постала після серії робіт О. О. Щеглової (1999; 2001; 2002; 2003; 2009; Щеглова, Егорьков 2000 та ін.), яка провела детальний порівняльний аналіз ливарних форм і готових виробів «антського» часу (VI—VII ст.) з українського лісостепу (кола Бернашівка — Великі Будки) та аналогічних предметів

© О. В. КОМАР, 2021

VIII—IX ст. з північного заходу Росії й Естонії (кола Камно-Риуге), паралельно запропонувавши їх класифікацію й спостереження за регіональним розподілом варіантів. Констатувавши значний хронологічний розрив між північним та південним ареалами таких знахідок, О. А. Щеглова висловила припущення про міграційний механізм перенесення традиції свинцево-олов'яних прикрас, що мало статися, на її погляд, не пізніше кінця VI—VII ст. шляхом переселення окремих слов'янських груп з півдня та їх участі у формуванні культури довгих курганів.

Є. Ю. Тавлінцева та М. О. Кренке паралельно розглянули знахідки форм і відливок аналогічних нашивок з поселень і могильників населення басейну Оки (Тавлинцева 1999; Кренке, Тавлинцева 2002; 2011). Дослідники констатували, що появу нашивок з легкоплавких металів в цьому регіоні можна датувати ще III ст. н. е., але поєднання одних і тих же типів негативів на глиняних і кам'яних формах вказує на привнесений характер традиції останніх. Верхня межа побутування типів металевого бісеру в регіоні при цьому була віднесеною аж до XII—XIII ст. (Тавлинцева 1999, с. 111). У мощинській культурі час побутування легкоплавких нашивок на підставі стратифікованих комплексів городища Акіньшине О. М. Воронцов визначив у рамках середини V — початку VI ст. (Воронцов 2014, с. 312).

Нові знахідки форм та свинцево-олов'яних прикрас з розкопок Земляного городища Ладоги були підсумовані у дослідженні Н. В. Григорьєвої та О. О. Щеглової (2012). Значний об'єм збережених відливок з шарів IX ст. демонструє повне переважання у цей час круглих форм бляшок та колечок-нашивок. О. О. Залогіна та О. І. Волковицький (2016) підняли верхню межу побутування свинцево-олов'яних прикрас на Земляному городищі Ладоги до першої третини X ст., підкресливши також переважно фінський характер культури городища Камно у VIII—IX ст., що викликає закономірні запитання до версії про появу прикрас-нашивок з легкоплавких металів на цих пам'ятках саме під «південним» слов'янським впливом.

Систематизувавши знахідки свинцево-олов'яних прикрас і негативи форм з комплексів культури довгих курганів, О. Р. Михайлова припустила, що широке поширення такої моди у культурах лісової та лісостепової зон Східної Європи скоріше пояснюється імітацією певної елітної моди, а саме золотих нашивок жіночого аланського вбрання гунської епохи (2015; 2017), серед яких справді є паралелі формі частини бляшок.

Число ливарних форм з ареалу пеньківської культури значно доповнили Ю. В. Буйнов, М. А. Сєргєєв, Я. В. Володарець-Урбанович та М. О. Стрельник, переважно за рахунок випадкових знахідок (Буйнов, Сєргєєв 2012; Володарец-Урбанович, Буйнов 2017; Володарець-Урбанович 2017; 2018; Стрельник, Володарець-Урбанович 2017). З цієї серії робіт варто відзначити кілька важливих моментів.

Набір форм з поселення Циркуни 13, зібраний з дюни на еродованому поселенні пеньківської культури (Буйнов, Сєргєєв 2012; Володарец-Урбанович, Буйнов 2017), цілком може бути комплектом з однієї майстерні, однак, враховуючи обставини знахідки, комплексом його можна все ж вважати лише умовно. На одній формі тут не представлені різні типи прикрас, тож, хоча даний комплект і дає можливість припускати виробництво дрібних нашивних бляшок в басейні Сіверського Дінця щонайменше до етапу горизонту скарбів 2-ї групи за О. О. Щегловою, доказового значення, на жаль, не має.

Я. В. Володарець-Урбанович (2017) також висловив сумніви щодо датування III—IV ст. ряду кам'яних форм, знайдених на поселеннях київської та черняхівської культур. Керуючись принципом економії, дослідник схильний відносити всі такі знахідки до VI—VII ст. Питання, безумовно, вимагає додаткового дослідження через крайню обмеженість знахідок форм у закритому археологічному контексті. Побутування нашивок з легкоплавких сплавів у III—IV ст. в Пооччі цілком дозволяє припускати і їх паралельне використання у сусідніх регіонах у римський час. Втім, проблема датування кам'яних форм для невеликих круглих, напівсферичних, трикутних чи трапецієподібних нашивок, а також металевого намиста виглядає ще складнішою, оскільки цілий ряд подібних знахідок форм асоціюються з пам'ятками лісових культур раннього залізного віку (див.: Лошенков 2011, рис. 91: 1—3; Каравайко 2012, рис. 73: 4, 5; Білинський 2019, с. 160—161, рис. 61: 1—5). Більше того, простота форми і декору таких прикрас є причиною їх повторення у зовсім різний час на різних територіях (пор.: Молодин, Дураков, Кобелева 2018, рис. 2: 1; 3). Тож у даному випадку дуже легко потрапити у пастку випадкової типологічної схожості, і головну роль має відігравати археологічний контекст.

У проблемі верхньої хронологічної межі використання кам'яних форм для свинцево-олов'яних прикрас у Середньому Подніпров'ї теж наразі немає ясності. Я. В. Володарець-Урбанович відзначив фрагмент глиняної форми IX ст. з негативом салтівської сережки з Канівського поселення, а також дві кам'яні форми з пізньороменських пам'яток X ст. — Свердловського 1 та Воргол II (2018, с. 118). Проте канівська форма ні за технікою виконання форми, ні за типом прикрас

на ній (Мезенцева 1965, рис. 27; 55), явно не належить до кола Бернашівки чи Камно-Риуге. Натомість на крейдяній формі з городища Свердловське 1 (Черненко, Кравченко, Луценко 2018, рис. 2) нанесені два негативи для відливки невеликих колечок та рельєфна частина декору круглої «солярної» підвіски, аналогії яким справді представлені на формах IX—X ст. кола Камно-Риуге (Щеглова 2002, рис. 5: 10—12, 16, 17). Найближчими аналогіями для виробу за декором та розміром виглядають негативи форм з Городища на Сясі (Щеглова 2002, рис. 5: 17) та Ізборська (Седов 2007, рис. 78: 9), а також підвіска з Болгарії (Дончева 2007, таб. XXXI: 16). У ливарному каналі підвіски зі Свердловського 1 (Черненко, Кравченко, Луценко 2018, рис. 2) добре помітно кругле вушко для нашивки, характерне для «південних» виробів кола Бернашівки. На півночі такий варіант круглих підвісок чи нашивок поки представлений лише формочкою з Любші (Щеглова 2002, рис. 4: 3; Рябинин 2003, с. 198).

Мергелева форма з городища Воргол II двобічна (Каравайко, Плаксіна 2016, рис. 5). На одній зі сторін вирізаний доволі кустарний негатив скроневого кільця сер. X ст. із зображенням птаха (пор.: Шпилёв 2010, рис. 3: 1—6); на іншій — негатив колечка та круглої підвіски з хрестом в центрі. Здавалося б, друга сторона форми цілком вписується в коло прикрас Камно-Риуге (пор.: Щеглова 2002, рис. 4: 2—15). Проте варто згадати і про дунайський вектор аналогій, зокрема, поширені у IX—XI ст. в Болгарії свинцево-олов'яні круглі підвіски (Дончева 2007, таб. XXXIV: 28, 29; XXXIX: 5; XLVII: 33; LXII: 1, 2; CXVII: 20; CXXVIII; CXXIX: 21, 26; CXXXVII) та форми для їх відливки, на яких також присутні й інші типи характерних для кола Бернашівка-Камно прикрас: круглі бляшки, ворварки, чотирипетельчасті бляшки (Дончева 2015, кат. 1; 8). Форма з Пліски знайдена у культурному контексті X—XI ст. (Станчев 1955, с. 192—194); на ній же вирізані негативи для відливки пряжки і поясного наконечника IX—X ст., що повністю виключає можливість її належності до горизонту слов'янських легкоплавких прикрас VI—VIII ст., представленого в Подунав'ї (див.: Szmoniewski 2002; 2017).

Не належить до числа ранніх і форма зі Стальнівців у басейні Прута (Мисько 2007, рис. 3: 1), на якій зображено негатив трирогої лунниці IX—X ст., аналогічної до лунниці з форми з ур. Калараш на Дунаї (Дончева 2007, обр. 36). Прямокутна і кругла прикраси на формі зі Стальнівців мають вушка з повздовжніми каналами, і тому точно не є нашивними бляшками, як вироби з бернашівських форм. Надзвичайно близькі аналогії їм відомі на візантійській формі з зібрання музею Шнютгена в Кельні (Bosselmann-Ruickbie 2018, fig. 1). Свинцеві ж відливки прикрас такої форми та стилю походять з Болгарії (Дончева 2007, табл. LXIX: 19; LXXVIII: 14; LXXXIX: 1—3, 5, 6; CXLIX: 20; CLXX: 1—3, 5).

На прикладі форм зі Стальнівців та Воргола II бачимо, що вони відображають нову хвилю дунайських впливів і прикраси, достовірно не пов'язані з ювелірними традиціями кола Бернашівки. Форма з городища Свердловське 1 має спільні риси з прикрасами кола Камно-Риуге, і, вірогідно, відбиває інший вектор впливів — північний. Проте виникає закономірне питання: до якого ж часу зберігалася власне місцева традиція лиття свинцево-олов'яних прикрас кола Бернашівки в українському лісостепу? Для відповіді на це питання важливою є знахідка кам'яної форми з Ходосівського поселення волинцевської культури (рис. 1), яка пройшла поза увагою дослідників.

Форма виявлена загоном Є. О. Петровської у 1976 р. (Петровская 1976; 1977, с. 354) під час розвідкового огляду лівого краю устя «Глеєвого яру» (Козаків яр) неподалік від Малого Ходосівського городища. Згідно зі звітом, форма походить з заповнення житла (Петровская 1976, с. 15), однак, за щоденниковими записами Є. О. Петровської, насправді вона була знайдена при огляді яру у викиді з лисячої нори разом з фрагментами ліпного та гончарного посуду (рис. 2), а також уламками жаровні від печі (у колекцію відібрані 5 фрагментів; рис. 7: 1—3). Зачистка схилу по краю виявила в цьому місці пляму заповнення заглибленого об'єкта, для дослідження якого й було закладено розкоп розмірами 5 × 4 м (рис. 3).

В межах розкопу досліджено залишки підчотирикутного котловану розмірами 4,5 × 2,2 м й глибиною 0,55 м від поверхні (заглибленого у лесовий материк на 0,3 м), а також підциліндричну яму 1 розмірами 0,75 × 0,88 м і глибиною 1,35 від поверхні. У північно-західній частині споруди простежено підциліндричну яму 2 діаметром 0,8—0,88 м, заглиблену на 0,95 м нижче від рівня підлоги. На схід від неї розташовувався завал білої обпаленої глини, а під стінкою — овальне заглиблення розмірами 0,4 × 0,5 м, глибиною 0,15 м від рівня підлоги (рис. 3: b). У північно-східній частині котловану автор розкопок позначила продовгувату попелясту пляму на дні споруди (рис. 3: c). Проте на польових фото з робочими моментами розчистки котловану (Петровская 1976, альбом № 1, табл. 46—48) добре помітно округлу пляму попільного з вугликами заповнення ями діаметром бл. 0,9 м, що перерізала заповнення житла (рис. 4). Ця яма (умовно № 3) фіксувалась вже на зачистці після першого

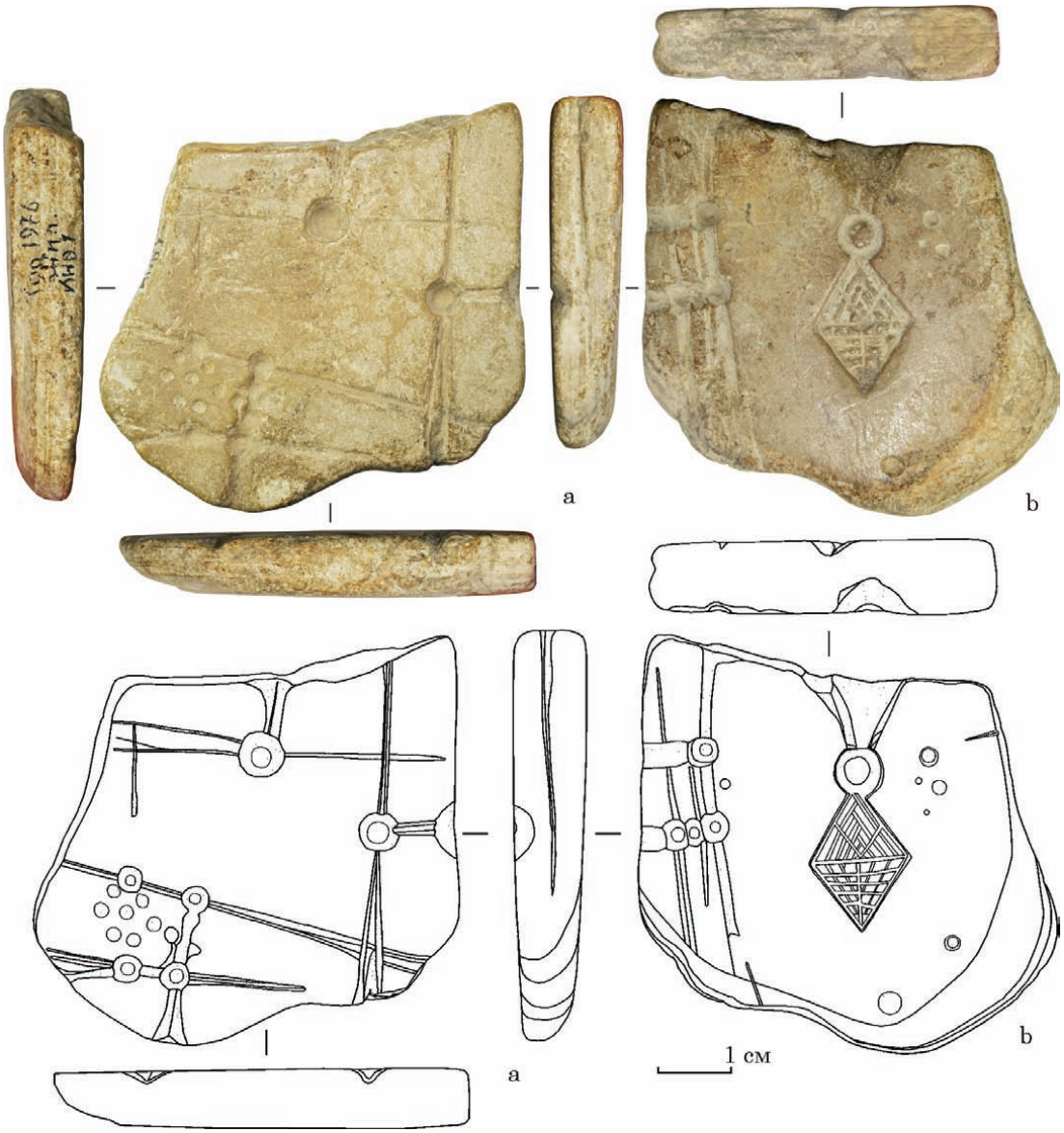

Рис. 1. Стулка форми з Ходосівки

штика (0,2—0,3 м), на одному рівні запуску з ямою 1. Яма 2, навпаки, була виявлена лише після вибірки заповнення, тобто або передувала йому, або ж входила у конструкцію споруди. Така ж картина ями у рамках котловану відзначена на даному поселенні у житлі 1 1972 р. (Сухобоков 1977, рис. 2; Комар 2018, рис. 2: 2), а також житлах 1 і 10 (3) 1985 р. (Петрашенко 1997, с. 9, 15).

Знахідки з культурного шару розкопу (гл. 0,0—0,3 м) представлені переважно дрібними фрагментами ліпних горщиків (рис. 5). Переважають фрагменти з нерівним обпалом червонуватого або коричневих відтінків з помітною домішкою шамоту та часом дрібної жорстви. Профілювання вінець у даної групи горщиків різне — від високих вертикальних (рис. 5: 9) до коротких, відігнутих назовні (рис. 5: 3, 5, 11, 12, 15). Деякі фрагменти декоровані насічками (рис. 5: 5), пальцевими вдавленнями (рис. 5: 15) або гребінцевим штампом (рис. 5: 11) по вінчику; але лише на одному такий спосіб декору поєднувався з наколами по плечикам (рис. 5: 11). Другу, менш чисельну групу фрагментів складають уламки з міцнішим черепком, у тісті якого мало помітний шамот, а як домішку використали річковий пісок; обпал рівний, «черепичного» відтінку (рис. 5: 1, 4, 6, 16, 19). Поверхня таких посудин загладжена, але явних слідів використання поворотного круга не помітно; основної формою вінець були високі вертикальні (рис. 5: 1, 4), що дозволяє відносити групу до наслідувань гончарних сіроглиняних горщиків волинцевської культури. Третя група — представлена єдиним ранньогончарним фрагментом нерівного обпалу з врізним хвилястим декором (рис. 5: 13).

Знахідки з ями 1 у колекції представлені лише дрібними фрагментами ліпних вінець

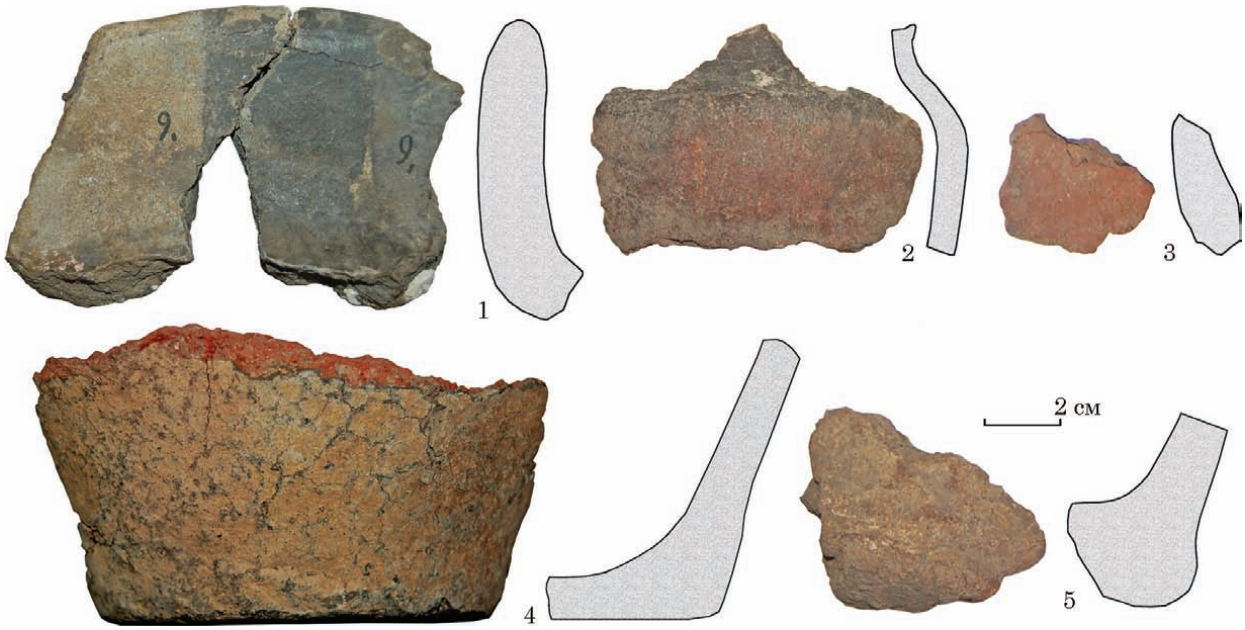

Рис. 2. Фрагменти посуду з лисячої нори, Ходосівка

та денця (рис. 6: 6, 17, 31). У заповненні споруди керамічних фрагментів виявлено більше, і серед них присутні крупніші екземпляри, що дають уявлення про форму посудин. Перша технологічна група ліпного посуду тут також найчисельніша. Серед неї виділяються 3 горщики з різко виділеними потовщеними плечиками (рис. 6: 18, 19, 22), найбільше характерними для роменської культури (пор.: Сухобоков 1975, рис. 45: 1; Сухобоков, Юренко 1995, рис. 21: 1). Втім, декору гребінчатим штампом на фрагментах з об'єкта не відзначено — тут присутні лише пальцеві защепи та насічки по вінцю (рис. 6: 12, 13, 23, 24). На двох фрагментах від однієї посудини помітно грубе вертикальне загладжування стінок травою (рис. 6: 25, 28). До цієї ж групи належить денце «миски-покришки» (рис. 6: 29). Через нерівність кільцевого піддону немає сумнівів, що це саме покришка. Можливо, фрагмент імітує скіфські миски з сусіднього городища, оскільки для волинцевських та роменських пам'яток такий тип посудин не характерний, а конічні «миски-цідилки» культури Луки-Райковецької (Михайлина 2007, рис. 3: 1—12) мали широке пласке денце.

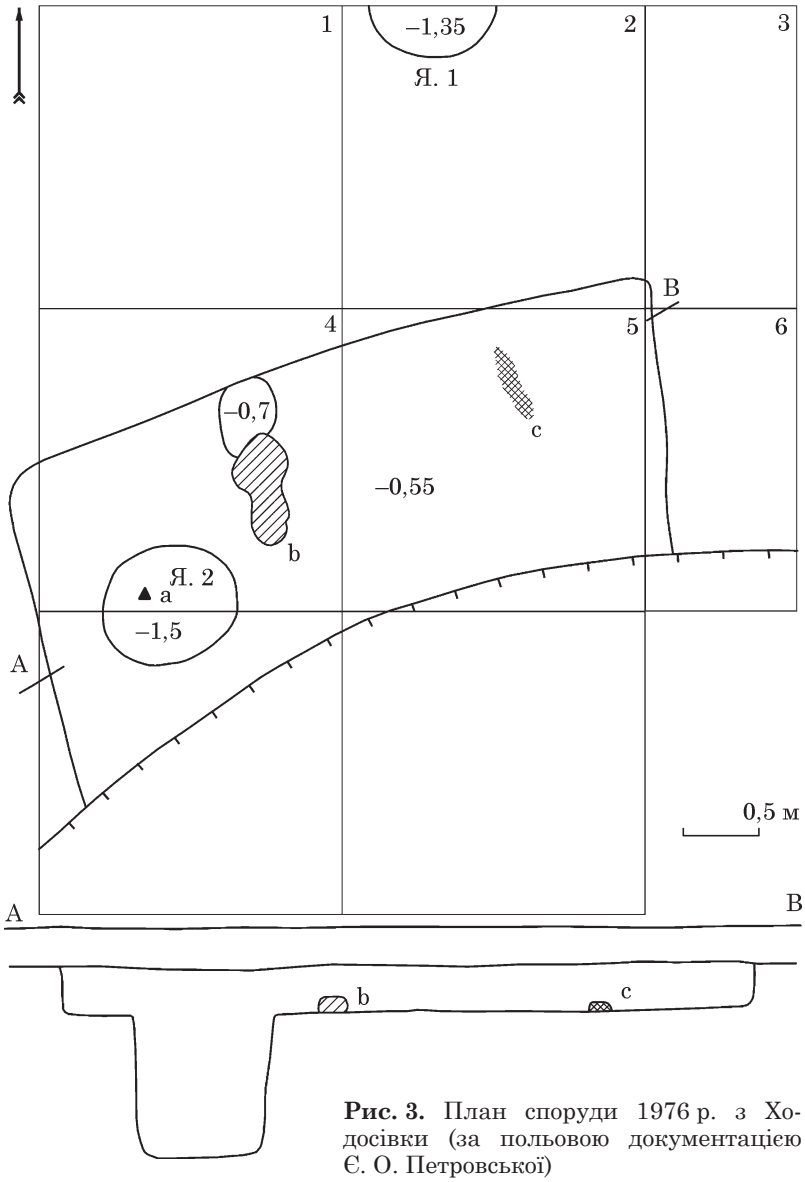

Рис. 3. План споруди 1976 р. з Ходосівки (за польовою документацією Є. О. Петровської)

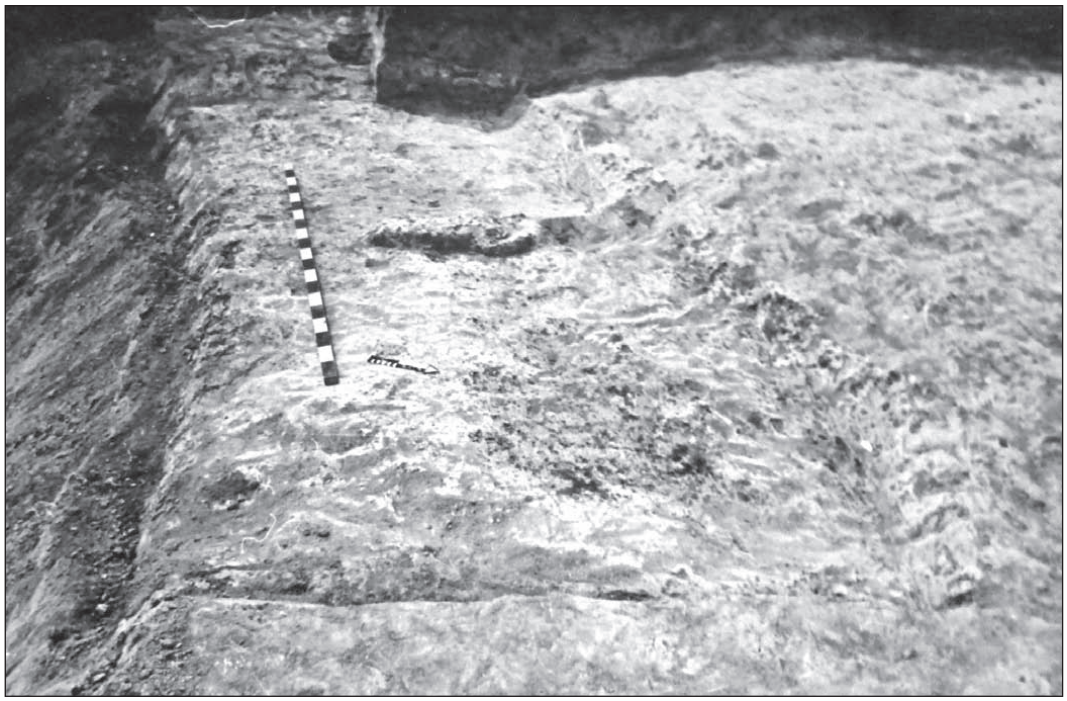

Рис. 4. Споруда 1976 р. з Ходосівки на рівні вибирання заповнення (за Петровская 1976)

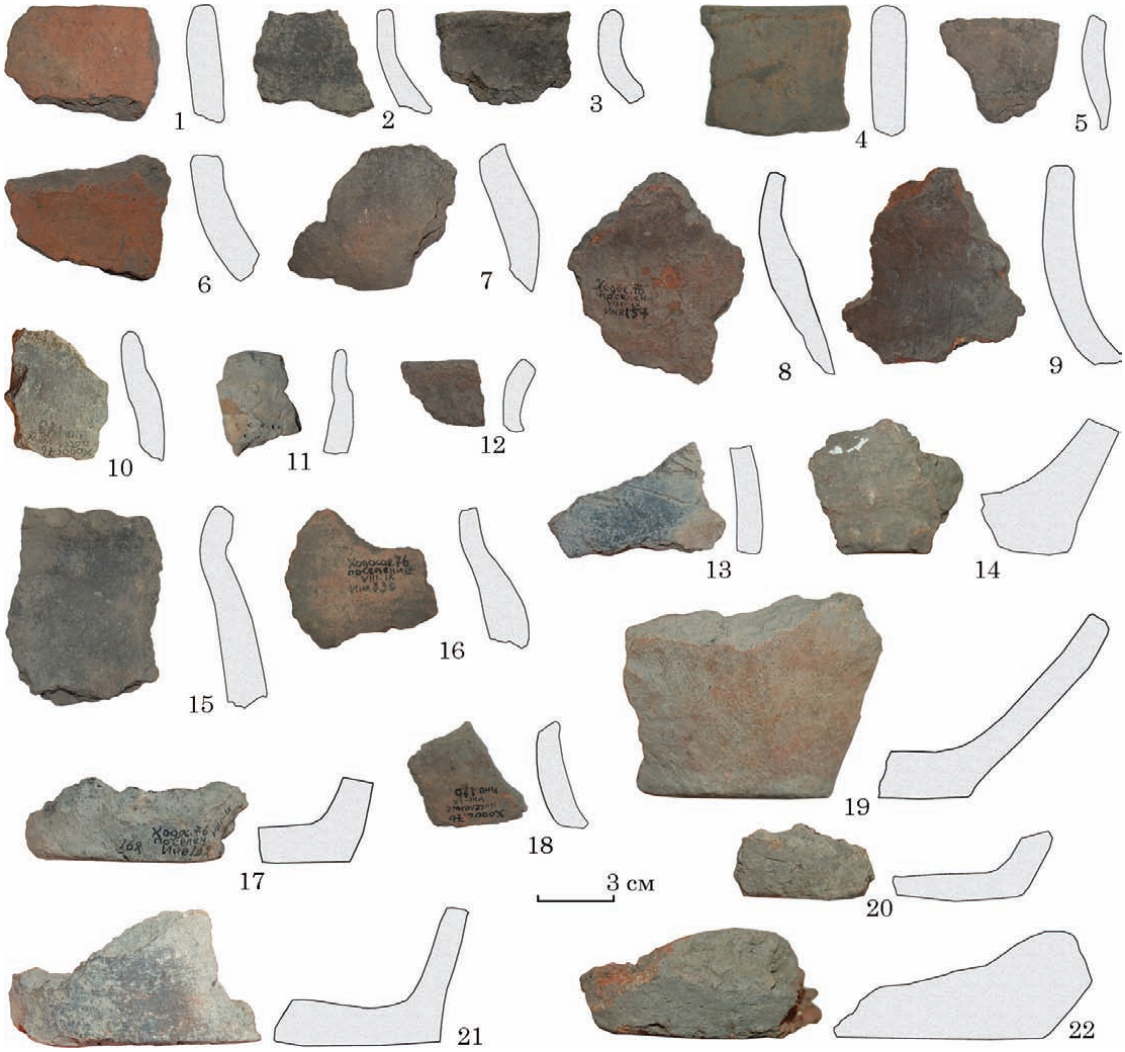

Рис. 5. Фрагменти посуду з шарів над котлованом споруди 1976 р. з Ходосівки

Рис. 6. Фрагменти посуду з заповнення споруди 1976 р. з Ходосівки

Зразки кераміки другої групи, аналогічно до культурного шару, представлені переважно фрагментами горщиків з вертикальними або злегка прогнутими вінцями (рис. 6: 1—5, 7). Дещо незвично виглядає лише фрагмент сковорідки, виготовлений з такої ж керамічної маси з аналогічним рівним обпалом (рис. 6: 34). Третя група представлена двома ранньогончарними фрагментами стінок, на одній з яких грубий хвилястий декор, а на іншій — лінійний врізний декор, нанесений тонким гребінцем (рис. 6: 26, 27). Враховуючи ту обставину, що лисяча нора зафіксована на глибині 0,5 м, а дно споруди — на глибині 0,55 м, викид з нори також мав належати до заповнення котловану. Що додає до керамічного набору зі споруди також четверту групу — фрагменти сіроглиняного гончарного горщика волинцевської культури (рис. 2: 1).

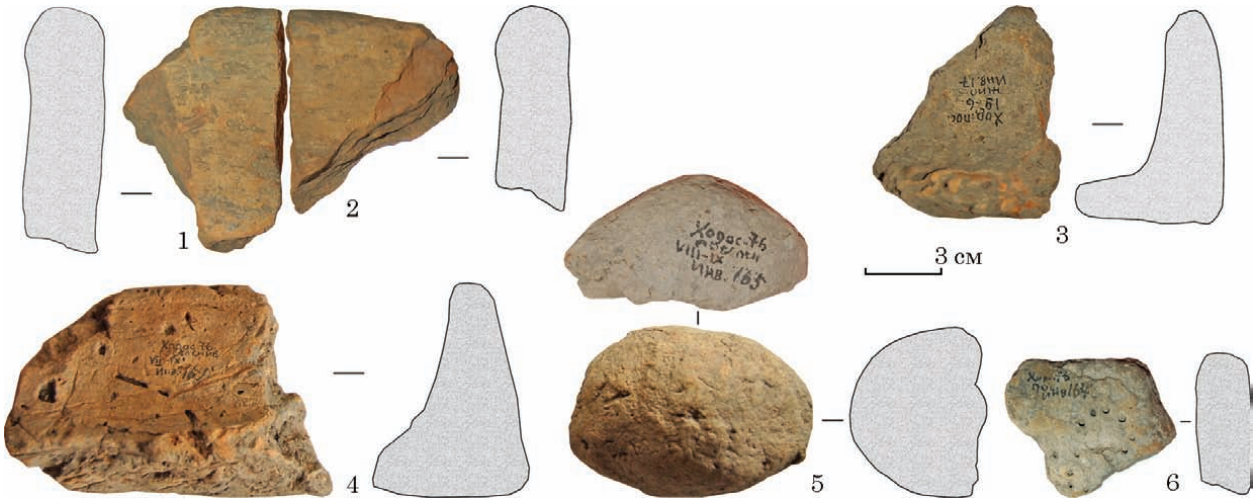

Рис. 7. Фрагменти печі з заповнення споруди 1976 р. з Ходосівки

У заповненні котловану, як і у викиді з нори, знаходилися розрізнені уламки обпаленої глини від печі, фрагменти жаровні печі та вальків-«конусів», характерні для конструкції волинцевських та роменських печей. При цьому уламки стінок жаровні з однаковим декором наколами (рис. 7: 1, 2, 6) виявлені як у придонній частині заповнення, так і на гл. 0,3 м при зачистці. Це свідчить, що рештки розбитого верху печі потрапили вже у культурний шар і заповнення, а не належали до конструкції даної споруди, тому атрибуція її як «житла» на підставі лише цих знахідок не буде коректною.

На дні споруди у кв. 4 знайдені фрагмент залізного ножа та уламок точильного каменя з гальки (рис. 8: 5, 7), а ямі 2 на гл. 1,05 м — біконічне глиняне пряслице (рис. 8: 1). Фрагмент ще одного біконічного пряслиця (рис. 8: 4), а також ціле бочковидне і фрагмент (рис. 8: 2, 3) знайдені у культурному шарі над котлованом споруди (гл. 0,2—0,3 м), разом з кістяним амулетом із зуба тварини (марала?; рис. 8: 6). Уламки вінчика та денця скляної посудини (рис. 8: 10, 11), знайдені у кв. 3 та 4 на глибині відповідно 0,0—0,25 та 0,4 м, у колекції, на жаль, не ідентифіковані, як і уламки залізної голки (рис. 8: 8), а також фрагмент ножа з ями 1 (рис. 8: 9). За виключенням амулета, решта знахідок належить до типових як для самого Ходосівського поселення, так і волинцевської культури вцілому. Просвердлений зуб (рис. 8: 6) вибивається з цього культурного кола, він є частиною доволі рідкісного салтівського амулета — «копитця», представленого у п. 2 Волоконівського могильника (Плетнёва, Николаенко 1976, рис. 8: 2) та кат. 13 Верхньосалтівського (Березовец 1961, табл. XVI: 191).

Для датування споруди («житла») важливі декілька факторів. У ній немає слідів пожежі, поміченої на Ходосівському поселенні у різних його частинах, і датованої археомагнітним та радіовуглецевим методом широко в рамках VIII ст., або ж вужче — серединою VIII ст. (див.: Комар 2018, с. 183—186; рис. 11; 12; Комар 2019, с. 260—263; рис. 5). Але, водночас, споруда 1976 р. не належить і до найпізнішого горизонту Ходосівського поселення, як про це свідчить яма 3 з попелястим заповненням, впущена в заповнення котловану. Фінал поселення визначається за археомагнітними даними в рамках першої половини або вужче — першої третини IX ст., що узгоджується з власне археологічним датуванням (Комар 2018, с. 177—187). Відповідно, час формування заповнення котлована споруди 1976 р. приходиться на другу половину VIII — початок IX ст. Кам'яна форма походить з нижньої частини заповнення споруди, тому найімовірніший часовий проміжок її археологізації — друга половина VIII ст., не пізніше початку IX ст.

Ливарна форма (рис. 1) вирізана на уламку плитки місцевого алевроліту. Поверхня з однієї сторони заполірована — скоріше за все, камінь підібрано на березі Дніпра. Він має природні нерівні обриси, без видимих слідів підтесування сторін, однак, попри це, є лише стулкою роз'ємної форми. Оскільки лише одна з граней відносно рівна, суміщення стулок було важким завданням і можливе лише шляхом центрування ливарних каналів на ній. Форма явно виготовлена не професійним ювеліром, що ускладнює навіть завдання атрибуції нанесених на ній негативів.

На основній стороні стулки вирізано негатив ромбічної підвіски чи нашивки з круглим вушком (рис. 1: b; 9: 2), розмірами 25 × 14 мм. Також на цій же стороні з перпендикулярним розташуванням ливарних каналів вирізані ще дві групи негативів для відливки металевих намистин чи бляшок (рис. 1, b). Одна група створює враження імітації три-

Рис. 8. Знахідки з шарів над котлованом споруди і заповнення споруди 1976 р. з Ходосівки: 1—4 — глина; 5 — камінь; 6 — кістка; 7—9 — залізо; 10, 11 — скло (8—11 — за Петровская 1976)

часної скляної намистини, однак вона не має повздовжнього каналу, всі лінії каналів на ній розташовані перпендикулярно, як і петлі на двочасних нашивках з Великобудківського скарбу (Горюнова 1992, рис. 2: 2; Горюнова, Родинкова 1999, рис. 47: 5—8). Втім, не виключено, що це не цілісний виріб, а з відливки потім зубильцем і напилком формували дві окремі округлі бляшки / намистини діаметрами 2,5—3 мм. З іншої групи утворювалася ще одна така ж бляшка / намистина і, можливо, одна циліндрична з поперечним каналом. Інші невеличкі заглиблення на цій стороні стулці могли використовуватися для точнішого суміщення стулок. Зокрема, привертає увагу в цьому плані група з чотирьох округлих заглиблень справа від підвіски, два з яких більші, а ті, що трошки лівіше — лише «розмітки». Очевидно, майстер намагався точно співвіднести їх розташування з парною стулкою, і перша розмітка виявилася неточною.

На зворотній стороні стулки (рис. 1: а) нанесені два круглі негативи діаметром 5—6 мм, а також групи відливки з двох круглих негативів діаметром 3—4 мм, з'єднаних одним ливарним каналом. Менш вірогідно, що дві круглі прикраси так і залишалися з'єднаними і утворювали більшу прикрасу у вигляді «гантельки». Поруч з ними нанесені два негативи таких за розмірами круглих прикрас, але без окремого ливарного каналу. Між ними спостерігається група концентрично розташованих 7 округлих заглиблень (плюс одне в сторону ливарного каналу). Це або сліди незавершеної розмітки негатива, або ж рельєфний декор округлої підвіски (рис. 9: 1a, 1b), основний контур якої з ли-

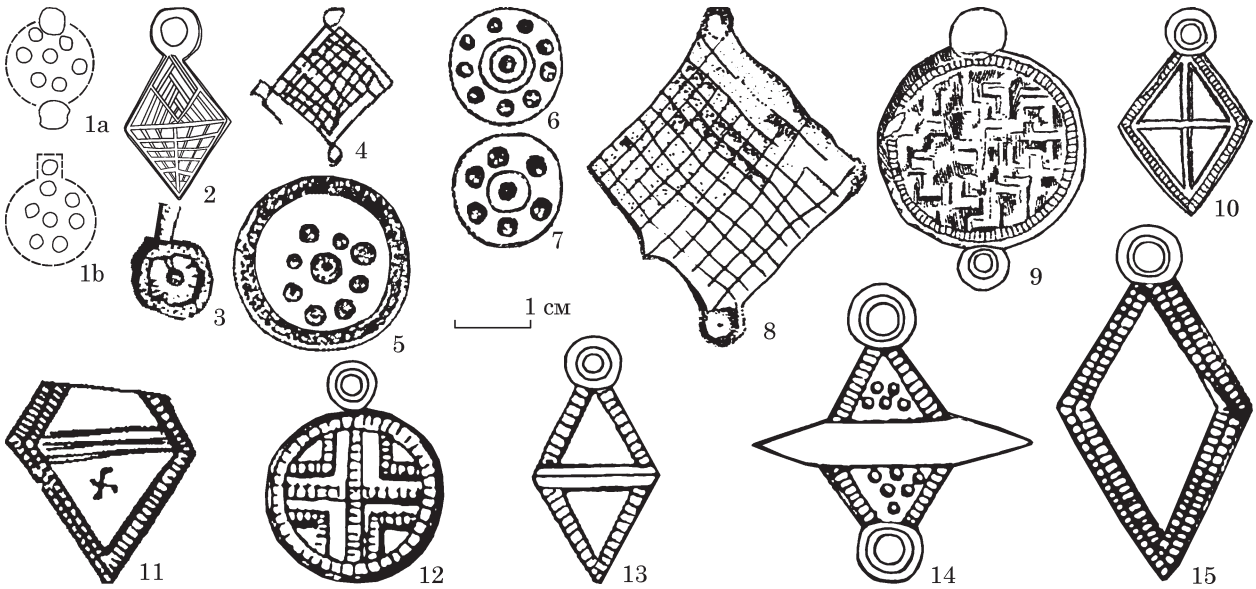

Рис. 9. Негативи прикрас з ювелірних форм: 1, 2 — Ходосівка; 3, 4 — Камно; 5 — Совежа; 6, 7 — Редень; 8 — Ізборськ; 9, 10 — форма з колекції Одеського археологічного музею; 11 — Семенки; 12—15 — Бернашівка (за: 3, 4 — Тараканова 1956; 5—7 — Teodor 1995; 8 — Седов 2007; 9, 10 — Винокур 1997; 11 — Хавлюк 1974; 12—15 — Винокур 1997)

варним каналом мав би бути вирізаний на парній стулці форми. Теоретично не можна виключати, що негативи двох «вушок» пов'язані з такою підвіскою (пор.: рис. 9: 8, 9, 14), але прикраса виходила б занадто несиметричною (див.: рис. 9: 1a). Вірогідніше, що в даному випадку все ж спостерігаємо два етапи нанесення зображень: на першому планувалася підвіска з плоским загнутим вушком (рис. 9: 1b), а на другому поверх неї нанесли ще два круглі негативи.

Круглі негативи наносилися на форму шляхом висвердлювання заглиблення інструментами двох різних діаметрів. Внаслідок цього відливки мали вийти не напівсферичними, а з уступами у місцях зміни діаметрів інструментів. На жаль, без парної стулки форми неможливо точно визначити тип цих прикрас. За аналогією з бляшками Великобудківського скарбу (Горюнова 1992, рис. 2: 1; Горюнова, Родинкова 1999, рис. 47: 10—12) видається, що це мали бути нашивки з петельками. Проте на повній формі з п. 1079 Шокшинського могильника (Тавлинцева 1999, рис. 2) добре помітно, що канали отворів наносилися на стулках на негативи петельок підовальної форми. Подібна картина і на стулках з Бернашівської майстерні (Винокур 1997, рис. 21; 22; 24; 29; 35), хоча тут присутні й кілька стулок з круглими негативами з каналами під отвори (Винокур 1997, рис. 25; 37).

Особливістю бернашівських стулок з петельками є відсутність на них доведених до самого негативу ливарних каналів. Єдине виключення — стулка з «тричастинними» прикрасами з двома поперечними каналами (Винокур 1997, рис. 37), яка є найближчою аналогією негативу ходосівської стулки (рис. 1: b). На інших подібних формах з «тричастинними» круглими прикрасами зі слов'янських пам'яток (Тельнов 2010, рис. 1, 2, 6; Володарец-Урбанович, Буйнов 2017, рис. 1: 6; 4: 2) канали для пронизування відсутні, зате до негативів підходять ливарні канали. Для нашивки така прикраса виходила занадто об'ємною, можливо, вона слугувала з'єднувальним елементом для двох рядів намиста.

Щодо решти круглих негативів (рис. 1: a) певності також не може бути. Найбільший за діаметром має ливарний канал, що притаманно лицевій стороні бернашівських стулок, а от канал для отвору тут лише схематично прокреслений. Другий за розміром круглий негатив цієї ж сторони має і ливарний канал, і старанно прокреслений канал для отвору. При цьому форма відливки тут виходила з найбільшим уступом, як на одному з типів бляшок Великобудківського скарбу (Горюнова, Родинкова 1999, рис. 47: 9). Два круглі негативи без ливарного каналу — явні петельки нашивок, а от «гантелька», що має ливарний канал, і канали для отворів, може виявитися і самостійною деталлю, і петельками на звороті якоїсь більшої прикраси.

Найближчими аналогіями ромбічній прикрасі з вушком (рис. 9: 2) знову виступають негативи форм з Бернашівки (Винокур 1997, рис. 24; 33; 34), а також форми з зібрання Одеського археологічного музею (Дзис-Райко 1983, с. 180; № 179). Ще один уламок форми з подібною прикрасою похо-

дить з Семенків (Хавлюк 1974, рис. 10: 12). Усі вони відрізняються від ходосівської декором, у першу чергу, наявністю одинарного або подвійного (на крупніших екземплярах) орнаментального бордюру (рис. 9: 10, 11, 13, 15). Внутрішнє поле ромбу на ходосівській прикрасі розділено навпіл і заповнене вгорі і внизу різними схемами прокреслених ліній. Таке щільне заповнення поля геометричним декором можна відзначити на круглій підвісці форми з Одеського археологічного музею (рис. 9: 9), але на ній очевидна імітація кербшнітного декору германських прикрас другої половини V—VI ст. (пор.: Theune 2004, abb. 82: 4). Простіший принцип заповнення поля на круглій нашивці з бернашівської форми (рис. 9: 12). Розкреслення сіткою представлене на ескізі ромбовидної прикраси форми з городища Камно (Тараканова 1956, рис. 55: 2) і на подібній прикрасі форми з Ізборська (рис. 9: 4, 8; Седов 2007, рис. 238: 5). У Подунав'ї сітку бачимо на негативі круглої підвіски стулки з ур. Каларaш та на ромбоподібних підвісках з Болгарії (Дончева 2007, обр. 36; табл. XCI: 11—13; CLXII: 10—12), різноманітніші варіанти геометричного декору — на прямокутних підвісках (Дончева 2007, табл. LXXXIX: 4—6; CLXX: 4, 5).

Схема декору концентричними кружками прикраси зі звороту ходосівської стулки (рис. 9: 1a, 1b) присутня як на дунайських, так і на «північних» прикрасах кола Камно-Риуге (Щеглова 2002, рис. 4: 27—30). Деталі виконання ближче всього до негатива форми з Совежі в басейні Серету (рис. 9: 5), але за розмірами варто відзначити негативи форми з Редень (рис. 9: 6, 7; Teodor 1995, fig. 7: 1, 4). Відливки відомі за знахідками в Болгарії (Дончева 2007, табл. LXIX: 11; LXXI: 18; LXXII: 23; CXLI: 8; CLVIII: 18).

За розмірами прикраси з ходосівської форми мали бути дрібнішими, ніж аналогічні підвіски чи нашивки з Бернашівки, Семенків та форми з Одеського археологічного музею. З ними, натомість, можна порівняти розміри зображень незавершеної стулки IX ст. з Камно (Тараканова 1956, рис. 55: 2). Як вже відзначалося, відрізняє ходосівські від ранньої групи зображень формочок і відсутність орнаментальних бордюрів по краю прикрас. Іншими словами, хоча ходосівська форма безумовно продовжує ювелірні традиції свинцевих прикрас VI—VII ст. кола Бернашівки, вона все ж відрізняється від них у сторону прикрас IX—X ст. кола Камно-Риуге, займаючи проміжну позицію. Така характеристика дуже добре співпадає з датуванням об'єкта волинцевської культури, у якому й була знайдена форма, що підказує вихід форми з ужитку й її археологізацію протягом другої половини VIII ст.

Різка відмінність рівня виконання легкоплавких прикрас ходосівської форми та прикрас з золота, срібла, бронзи зі скарбів волинцевської культури та ранньороменських (див.: Березовець 1952; Приходнюк, Хардаев 1998; Сухобоков, Вознесенская, Приймак 1989; Жаров, Терпиловский 2004; Комар, Стрельник 2011; Комар 2017) свідчить про їх належність найнижчим соціальним прошаркам. Говорить на користь цього ж і нерівність граней ходосівської стулки та використання природної гальки для її виготовлення — майстер не витрачав час на витесування заготовки правильної форми, а лише підібрав придатний камінь. У сумі з очевидною архаїчністю типів прикрас на формі, найбільш вірогідно відносити такі предмети до продукції домашнього, а не професійного ремесла.

ЛІТЕРАТУРА

Березовець, Д. Т. 1952. Харівський скарб. *Археологія,* VI, с. 109-119.

Березовец, Д. Т. 1961. *Отчет и таблицы к отчету о раскопках катакомбного могильника.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1959-61/6б.

Білинський, О. О. 2019. *Пам'ятки скіфського часу на Сеймі.* Дисертація к. і. н. Київ, НА ІА НАН України.

Буйнов, Ю. В., Сергєєв, М. А. 2012. Матеріали доби бронзи та раннього середньовіччя з поселення Циркуни-13 на Харківщині. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, 1005: серія Історія, 45, с. 8-17.

Винокур, І. С. 1997. *Слов'янські ювеліри Подністров'я (За матеріалами дослідження Бернашівського комплексу I тис. н. е.).* Кам'янець-Подільський: Oium.

Винокур, І. С. 1998. Ювелірний комплекс ранньосередньовічних слов'ян. *Archaeoslavica*, 3, с. 209-226.

Винокур, І. С., Мегей, В. П. 1992. Ювелірна майстерня ранньосередньовічних слов'ян. *Археологія*, 3, с. 82-95.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2017. Ливарні формочки слов'ян раннього середньовіччя: реінтерпретація знахідок. *Археологія і давня історія України*, 1 (22), с. 331-346.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2018. Ливарні формочки у слов'ян епохи раннього середньовіччя: доповнення каталогів О. О. Щеглової. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2018*, с. 105-128.

Володарец-Урбанович, Я. В., Буйнов, Ю. В. 2017. Литейные формочки с поселения Циркуны 13. *Stratum plus*, 5, с. 57-86.

Воронцов, А. М. 2014. Поздний период существования мощинской культуры. *Краткие сообщения Института археологии*, 235, с. 311-327.

Гавритухин, И. О. 2005. Комплексы пражской культуры с датирующими вещами. В: Kaczanowski, P., Parczewski, M. (ed.). *Archeologia o początkach Siowian*. Kraków: Ksikgarnia akademicka, с. 401-461.

Горюнова, В. М. 1987. К вопросу об оловянных украшениях «антских» кладов. В: Пряхин, А. Д.

(ред.). *Археологические памятники эпохи железа восточноевропейской лесостепи*. Воронеж: ВГУ, с. 85-93.

Горюнова, В. М. 1992. Новый клад антского времени из Среднего Поднепровья. *Археологические вести*, 1, с. 126-140.

Горюнова, В. М., Родинкова, В. Е. 1999. Раннеславянское поселение Великие Будки (Хутор). *Stratum plus*, 4, с. 167-219.

Григорьева, Н. В., Щеглова, О. А. 2012. Украшения из свинцово-оловянистых сплавов в материалах раскопа 3 на Земляном городище в Старой Ладоге. В: Мачинский, Д. А. (ред.). *Истоки славянства и Руси: X чтения памяти А. Мачинской (Старая Ладога, 24—25 декабря 2005 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 250-256.

Дзис-Райко, Г. А. (ред.). 1983. *Одесский археологический музей АН УССР*. Киев: Наукова думка.

Дончева, С. 2007. *Медалиони от средновековна България*. Велико Търново: Фабер.

Дончева, С. 2015. *Кальпи и матрици от българското средновековие (IX—XIV в.)*. Велико Търново: Фабер.

Жаров, Г. В., Терпиловський, Р. В. 2004. *Скарб срібних прикрас VIII століття з Андріяшівки на Сулі*. Київ: Корвін Пресс.

Залогина, А. А., Волковицкий, А. И. 2016. Свинцово-оловянные украшения из раскопок Земляного городища разных лет. (немного статистики). *Археология и история Пскова и Псковской земли*, 31, с. 249-254.

Каравайко, Д. В. 2012. *Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья*. Киев: ИА НАН Украины.

Каравайко, Д. В., Плаксіна, О. В. 2016. Дослідження городищ на території Путивльського та Кролевецького районів у 2012—2014 рр. *Сіверщина в історії України*, 9, с. 58-65.

Комар, А. В. 2017. Ивахниковский клад (время сокрытия и культурные связи комплекса). *Stratum plus*, 5, с. 113-131.

Комар, О. В. 2018. Археологічне та археомагнітне датування волинцевських комплексів Ходосівського поселення. *Археологія і давня історія України*, 2 (28), с. 168-191.

Комар, О. В. 2019. Досвід використання радіокарбонного методу для датування ранньослов'янських пам'яток України (1970—1987 рр.). *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 254-267.

Комар, А. В., Стрельник, М. А. 2011. «Репрессированный» клад: комплекс ювелирных изделий VIII в. из находки у с. Фотовиж. *Stratum plus*, 5, с. 143-164.

Кренке, Н. А., Тавлинцева, Е. Ю. 2002. Литейные формы с Дьякова городища. *Российская археология*, 4, с. 90-110.

Кренке, Н. А. Тавлинцева, Е. Ю. 2011. Литейные формы финального этапа существования Дьякова городища. В: Кренке, Н. А. *Дьяково городище: культура населения бассейна Москвы-реки в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э.* Москва.: ИА РАН, с. 101-106.

Лошенков, М. И. 2011. *Городища милоградской культуры на территории Беларуси*. Минск: МФЦП.

Мачинская, А. Д., 1989. Украшения из оловянистых сплавов из Старой Ладоги. В: Янин В. Л. (ред.). *Новгород и Новгородская земля. История и археология*. Новгород, с. 17-19.

Михайлина, Л. П. 2007. *Слов'яни VIII—IX ст. між Дніпром і Карпатами*. Київ: ІА НАН України.

Михайлова, Е. Р. 2015. Украшения из легкоплавких сплавов в культуре псковских длинных курганов: основные формы и поиск аналогий. *Ладога и Ладожская земля в эпоху средневековья*, 5, с. 125-134.

Михайлова, Е. Р. 2017. О распространении изделий из оловянистых сплавов в лесной зоне Восточной Европы в середине — второй половине I тыс. н. э. *Stratum plus*, 5, с. 87-97.

Молодин, В. И., Дураков, И. А., Кобелева, Л. С. 2018. Захоронения с бронзолитейным оборудованием андроновского (федоровского) могильника Тартас-1 (Центральная Бараба). *Вестник Томского государственного университета*, 56: История, с. 129-137.

Мысько, Ю. В. 2007. Культовая атрибуция лунниц как элемента древнерусского праздничного убора. В: Алексеенко, Н. А., Бабинов, Ю. А., Хофманн, Х. (ред.). *«Sacrum et profanum» II*. Севастополь; Краков, с. 127-134.

Петрашенко, В. О. 1997. Пам'ятки VIII—IX ст. В: Моця, О. П. (ред.). *Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)*. Київ: ІЗМН, с. 6-19.

Петровская, Е. А. 1976. *Отчет о раскопках и разведках памятников раннего железного века на территории Киевской области в 1976 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1976/127.

Петровская, Е. А. 1977. О работах Подгорцевско-Ходосовского отряда Археологического музея АН УССР. *Археологические открытия в СССР 1976 г.*, с. 354.

Плетнева, С. А., Николаенко, А. Г. 1976. Волоконовский древнеболгарский могильник. *Советская археология*, 3, с. 279-298.

Приходнюк, О. М., Хардаев, В. М. 1998. Харивский клад. *Archaeoslavica*, 3, с. 243-282.

Рябинин, Е. А. 2003. *У истоков Северной Руси: новые открытия*. Санкт-Петербург: Блиц.

Седов, В. В. 2007. *Изборск в раннем Средневековье*. Москва: Наука.

Станчев Ст. 1955. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. *Известия на Археологическия институт*, 20, с. 183-227.

Стрельник, М. О., Володарець-Урбанович, Я. В. 2018. Дві ливарні формочки раннього середньовіччя із Волоського (матеріали експозиції НМІУ). В: Клочко, Л. С., Полідович, Ю. Б. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». 21—22 листопада 2017 р.* Київ: Фенікс, с. 116-128.

Сухобоков, О. В. 1977. До питання про пам'ятки волинцевського типу. *Археологія*, 21, с. 50-66.

Сухобоков, О. В., Вознесенская, Г. А., Приймак, В. В. 1989. Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища. В: Толочко, П. П. (ред.). *Древние славяне и Киевская Русь*. Киев: Наукова думка, с. 92-105.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1995. *Опошнянское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.)*. Полтава.

Тавлинцева, Е. Ю., 1999. К вопросу о металлическом бисере в рязано-окских могильниках (по материалам Шокшинского могильника). *Труды ГИМ*, 103, с. 109-115.

Тараканова, С. А. 1956. Каменные плитки с рисунками из городища Камно. *Краткие сообщения ИИМК*, 62, с. 152-154.

Тельнов, Н. 2010. Литейная формочка из городища Потырка. *Revista Arheologicг*, V, 1, с. 167-171.

Хавлюк, П. И. 1974. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 181-215.

Черненко, О. Є., Кравченко, Р. А., Луценко, Р. М. 2018. Дослідження городища Свердловське 1. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 330-331.

Шпилев, А. Г. 2010. Украшения роменского времени из Курской области (вторая половина VIII в. — конец X вв.). *Stratum plus*, 5, с. 221-274.

Щеглова, О. А. 1999. Женские уборы из кладов «древностей антов»: готское влияние или готское наследие? *Stratum plus*, 5, с. 287-312.

Щеглова, О. А. 2001. К вопросу о месте и времени формирования традиции изготовления свинцово-оловянных украшений в формочках «типа Камно-Рыуге». В: Мачинский, Д. А., Селин, А. А. (ред.). *Миграции и оседлость от Дуная до Ладоги в первом тысячелетии христианской эры. Пятые чтения памяти Анны Мачинской, Старая Ладога, 21—22 декабря 2000 г.* Санкт-Петербург, с. 46-55.

Щеглова, О. А. 2002. Свинцово-оловянные украшения VIII—X вв. на северо-западе Восточной Европы. В: Кирпичников, А. Н. (ред.). *Ладога и ее соседи в эпоху средневековья*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 134-150.

Щеглова, О. А. 2003. Свинцово-оловянные украшения VIII—X вв. из Старой Ладоги и Любшанского городища и их восточноевропейские параллели. В: Кирпичников, А. Н. (ред.). *Ладога и истоки российской государственности и культуры*. Санкт-Петербург: Вести, с. 38-46.

Щеглова, О. А. 2009. Волны распространения вещей из Подунавья на Северо-Восток в VI—VIII вв. как отражение миграции или культурных влияний. *Труды Государственного Эрмитажа*, XLIX: Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света: Материалы Международной конференции (14—18 мая 2007 г., Государственный Эрмитаж), с. 39-65.

Щеглова, О., Егорьков, А. 2000. Литейные формочки из Бернашевки и свинцово-оловянные украшения раннесредневековых кладов Днепровского Левобережья. В: Захарова, Н. А. (ред.). *Ювелирное искусство и материальная культура: Тезисы докладов участников седьмого коллоквиума (8—14 апреля 1999 г.)*. Санкт-Петербург, с. 110-112.

Bosselmann-Ruickbie, A. 2018. A Byzantine casting mould for a hystera (womb) amulet and a cross in the Museum Schnьtgen, Cologne: A contribution to the cultural and religious history of Byzantium and the material culture of Byzantine magic. In: Drauschke, J. (ed.). *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte, Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*. RGZ Monographien, 150. Mainz, p. 629-644.

Szmoniewski, B. Sz. 2002. Production of Early Medieval Ornaments made of Non — Ferrous Metals: Dies from Archeological finds in North-East Romania. *Acta archaeologica Carpathica*, XXXVII, p. 111-135.

Szmoniewski, B. Sz. 2017. Un moule d'orfèvre de la période romano-byzantine découvert a la cité de Tropaeum Traiani (dép. de Constanța). *Pontica*, 50, p. 279-306.

Teodor, D. Gh. 1995. Cercei cu pandantiv stelat din secolele VI—VIII d. Hr. on spațiul carpato-dunăreano-pontic. *Arheologia Moldovei*, 18, p. 187-206.

Theune, C. 2004. *Germanen und Romanen in der Alamannia. Strukturveränderungen aufgrund der archäologischen Quellen vom 3. bis zum 7. Jahrhundert*. Berlin; New York: De Gruyter.

REFERENCES

Berezovets, D. T. 1952. Kharivskyi skarb. *Arkheolohiia*, VI, s. 109-119.

Berezovetc, D. T. 1961. *Otchet i tablitcy k otchetu o raskopkakh katakombnogo mogilnika*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1959-61/6b.

Bilynskyi, O. O. 2019. *Pam'iatky skifskoho chasu na Seimi*. Dysertatsiia k. i. n. Kyiv, NA IA NAN Ukrainy.

Buinov, Yu. V., Sierhieiev, M. A. 2012. Materialy doby bronzy ta rannoho serednovichchia z poselennia Tsyrkuny-13 na Kharkivshchyni. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*, 1005: seriia Istoriia, 45, s. 8-17.

Vynokur, I. S. 1997. *Slov'ianski yuveliry Podnistrov'ia (Za materialamy doslidzhennia Bernashivskoho kompleksu I tys. n. e.)*. Kam'ianets-Podilskyi: Oium.

Vynokur, I. S. 1998. Yuvelirnyi kompleks rannoserednovichnykh slov'ian. *Archaeoslavica*, 3, s. 209-226.

Vynokur, I. S., Mehei, V. P. 1992. Yuvelirna maisternia rannoserednovichnykh slov'ian. *Arkheolohiia*, 3, s. 82-95.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2017. Lyvarni formochky slov'ian rannoho serednovichchia: reinterpretatsiia znakhidok. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22), s. 331-346.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2018. Lyvarni formochky u slov'ian epokhy rannoho serednovichchia: dopovnennia katalohiv O. O. Shchehlovoi. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov'ia 2018*, s. 105-128.

Volodaretc-Urbanovich, Ia. V., Buinov, Iu. V. 2017. Liteinye formochki s poseleniia Tcirkuny 13. *Stratum plus*, 5, s. 57-86.

Vorontcov, A. M. 2014. Pozdnii period sushchestvovaniia moshchinskoi kultury. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 235, s. 311-327.

Gavritukhin, I. O. 2005. Kompleksy prazhskoi kultury s datiruiushchimi veshchami. In: Kaczanowski, P., Parczewski, M. (ed.). *Archeologia o początkach Siowian*. Kraków: Ksikgarnia akademicka, s. 401-461.

Goriunova, V. M. 1987. K voprosu ob oloviannykh ukrasheniiakh «antskikh» kladov. In: Priakhin, A. D. (ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki epokhi zheleza vostochnoevropeiskoi lesostepi*. Voronezh: VGU, c. 85-93.

Goriunova, V. M. 1992. Novyi klad antskogo vremeni iz Srednego Podneprovia. *Arkheologicheskie vesti*, 1, s. 126-140.

Goriunova, V. M., Rodinkova, V. E. 1999. Ranneslavianskoe poselenie Velikie Budki (Khutor). *Stratum plus*, 4, s. 167-219.

Grigoreva, N. V., Shcheglova, O. A. 2012. Ukrasheniia iz svintcovo-olovianistykh splavov v materialakh raskopa 3 na Zemlianom gorodishche v Staroi Ladoge. In: Machinskii, D. A. (ed.). *Istoki slavianstva i Rusi: X chteniia pamiati A. Machinskoi (Staraia Ladoga, 24—25 dekabria 2005 g.)*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 250-256.

Dzis-Raiko, G. A. (ed.). 1983. Odesskii arkheologicheskii muzei AN USSR. Kiev: Naukova dumka.

Doncheva, S. 2007. *Medalioni ot srednovekovna Blgariia*. Veliko Trnovo: Faber.

Doncheva, S. 2015. *Kalpi i matritci ot blgarskoto srednovekovie (IX—XIV v.)*. Veliko Trnovo: Faber.

Zharov, H. V., Terpylovskyi, R. V. 2004. *Skarb sribnykh prykras VIII stolittia z Andriiashivky na Suli*. Kyiv: Korvin Press.

Zalogina, A. A., Volkovitckii, A. I. 2016. Svintcovo-oloviannye ukrasheniia iz raskopok Zemlianogo gorodishcha raznykh let. (nemnogo statistiki). *Arkheologiia i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli*, 31, s. 249-254.

Karavaiko, D. V. 2012. *Pamiatniki iukhnovskoi kultury Novgorod-Severskogo Polesia*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Karavaiko, D. V., Plaksina, O. V. 2016. Doslidzhennia horodyshch na terytorii Putyvlskoho ta Krolevetskoho raioniv u 2012—2014 rr. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 9, s. 58-65.

Komar, A. V. 2017. Ivakhnikovskii klad (vremia sokrytiia i kulturnye sviazi kompleksa). *Stratum plus*, 5, s. 113-131.

Komar, O. V. 2018. Arkheolohichne ta arkheomahnitne datuvannia volyntsevskykh kompleksiv Khodosivskoho poselennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (28), s. 168-191.

Komar, O. V. 2019. Dosvid vykorystannia radiokarbonnoho metodu dlia datuvannia rannoslov'ianskykh pam'iatok Ukrainy (1970—1987 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (30), s. 254-267.

Komar, A. V., Strelnik, M. A. 2011. «Repressirovannyi» klad: kompleks iuvelirnykh izdelii VIII v. iz nakhodki u s. Fotovizh. *Stratum plus*, 5, s. 143-164.

Krenke, N. A., Tavlintceva, E. Iu. 2002. Liteinye formy s Diakova gorodishcha. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 90-110.

Krenke, N. A. Tavlintceva, E. Iu. 2011. Liteinye formy finalnogo etapa sushchestvovaniia Diakova gorodishcha. In: Krenke, N. A. *Diakovo gorodishche: kultura naseleniia basseina Moskvy-reki v I tys. do n. e. — I tys. n. e.* Moskva.: IA RAN, s. 101-106.

Loshenkov, M. I. 2011. *Gorodishcha milogradskoi kultury na territorii Belarusi*. Minsk: MFTcP.

Machinskaia, A. D., 1989. Ukrasheniia iz olovianistykh splavov iz Staroi Ladogi. In: Ianin V. L. (ed.). *Novgorod i Novgorodskaia zemlia. Istoriia i arkheologiia*. Novgorod, s. 17-19.

Mykhailyna, L. P. 2007. *Slov'iany VIII—IX st. mizh Dniprom i Karpatamy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Mikhailova, E. R. 2015. Ukrasheniia iz legkoplavkikh splavov v kulture pskovskikh dlinnykh kurganov: osnovnye formy i poisk analogii. *Ladoga i Ladozhskaia zemlia v epokhu srednevekovia*, 5, s. 125-134.

Mikhailova, E. R. 2017. O rasprostranenii izdelii iz olovianistykh splavov v lesnoi zone Vostochnoi Evropy v seredine — vtoroi polovine I tys. n. e. *Stratum plus*, 5, s. 87-97.

Molodin, V. I., Durakov, I. A., Kobeleva, L. S. 2018. Zakhoroneniia s bronzoliteinym oborudovaniem andronovskogo (fedorovskogo) mogilnika Tartas-1 (Tcentralnaia Baraba). *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*, 56: Istoriia, s. 129-137.

Mysko, Iu. V. 2007. Kultovaia atributciia lunnitc kak elementa drevnerusskogo prazdnichnogo ubora. In: Alekseenko, N. A., Babinov, Iu. A., Khofmann, Kh. (ed.). *«Sacrum et profanum» II*. Sevastopol; Krakov, s. 127-134.

Petrashenko, V. O. 1997. Pam'iatky VIII—IX st. In: Motsia, O. P. (ed.). *Pivdennoruske selo IX—XIII st. (novi pam'iatky materialnoi kultury)*. Kyiv: IZMN, s. 6-19.

Petrovskaia, E. A. 1976. *Otchet o raskopkakh i razvedkakh pamiatnikov rannego zheleznogo veka na territorii Kievskoi oblasti v 1976 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1976/127.

Petrovskaia, E. A. 1977. O rabotakh Podgortcevsko-Khodosovskogo otriada Arkheologicheskogo muzeia AN USSR. *Arkheologicheskie otkrytiia v SSSR 1976 g*., s. 354.

Pletneva, S. A., Nikolaenko, A. G. 1976. Volokonovskii drevnebolgarskii mogilnik. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 279-298.

Prikhodniuk, O. M., Khardaev, V. M. 1998. Kharivskii klad. *Archaeoslavica*, 3, s. 243-282.

Riabinin, E. A. 2003. *U istokov Severnoi Rusi: novye otkrytiia*. Sankt-Peterburg: BLITc.

Sedov, V. V. 2007. *Izborsk v rannem Srednevekove*. Moskva: Nauka.

Stanchev St. 1955. Razkopki i novootkriti materiali v Pliska prez 1948 g. *Izvestiia na Arkheologicheskiia institut*, 20, s. 183-227.

Strelnyk, M. O., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2018. Dvi lyvarni formochky rannoho serednovichchia iz Voloskoho (materialy ekspozytsii NMIU). In: Klochko, L. S., Polidovych, Yu. B. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky». 21—22 lystopada 2017 r*. Kyiv: Feniks, s. 116-128.

Sukhobokov, O. V. 1977. Do pytannia pro pam'iatky volyntsevskoho typu. *Arkheolohiia*, 21, s. 50-66.

Sukhobokov, O. V., Voznesenskaia, G. A., Priimak, V. V. 1989. Klad orudii truda i ukrashenii iz Bititckogo gorodishcha. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Drevnie slaviane i Kievskaia Rus*. Kiev: Naukova dumka, s. 92-105.

Sukhobokov, O. V., Iurenko, S. P. 1995. *Oposhnianskoe gorodishche (po materialam arkheologicheskikh issledovanii 1975 g.)*. Poltava.

Tavlintceva, E. Iu., 1999. K voprosu o metallicheskom bisere v riazano-okskikh mogilnikakh (po materialam Shokshinskogo mogilnika). *Trudy GIM*, 103, s. 109-115.

Tarakanova, C. A. 1956. Kamennye plitki s risunkami iz gorodishcha Kamno. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 62, s. 152-154.

Telnov, N. 2010. Liteinaia formochka iz gorodishcha Potyrka. *Revista Arheologicg*, V, 1, s. 167-171.

Khavliuk, P. I. 1974. Ranneslavianskie poseleniia v basseine Iuzhnogo Buga. In: Tretiakov, P. N. (ed.). *Rannesrednevekovye vostochnoslavianskie drevnosti*. Leningrad: Nauka, s. 181-215.

Chernenko, O. Ye., Kravchenko, R. A., Lutsenko, R. M. 2018. Doslidzhennia horodyshcha Sverdlovske 1. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r*., s. 330-331.

Shpilev, A. G. 2010. Ukrasheniia romenskogo vremeni iz Kurskoi oblasti (vtoraia polovina VIII v. — konetc X vv.). *Stratum plus*, 5, s. 221-274.

Shcheglova, O. A. 1999. Zhenskie ubory iz kladov «drevnostei antov»: gotskoe vliianie ili gotskoe nasledie? *Stratum plus*, 5, s. 287-312.

Shcheglova, O. A. 2001. K voprosu o meste i vremeni formirovaniia traditcii izgotovleniia svintcovo-oloviannykh ukrashenii v formochkakh «tipa Kamno-Ryuge». In: Machinskii, D. A., Selin, A. A. (ed.). *Migratcii i osedlost ot Dunaia do Ladogi v pervom tysiacheletii khristianskoi ery. Piatye chteniia pamiati Anny Machinskoi, Staraia Ladoga, 21—22 dekabria 2000 g*. Sankt-Peterburg, s. 46-55.

Shcheglova, O. A. 2002. Svintcovo-oloviannye ukrasheniia VIII—X vv. na severo-zapade Vostochnoi Evropy. In: Kirpichnikov, A. N. (ed.). *Ladoga i ee sosedi v epokhu srednevekovia*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 134-150.

Shcheglova, O. A. 2003. Svintcovo-oloviannye ukrasheniia VIII—X vv. iz Staroi Ladogi i Liubshanskogo gorodishcha i ikh vostochnoevropeiskie paralleli. In: Kirpichnikov, A. N. (ed.). *Ladoga i istoki rossiiskoi gosudarstvennosti i kultury*. Sankt-Peterburg: Vesti, s. 38-46.

Shcheglova, O. A. 2009. Volny rasprostraneniia veshchei iz Podunavia na Severo-Vostok v VI—VIII vv. kak otrazhenie migratcii ili kulturnykh vliianii. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, XLIX: Slozhenie russkoi gosudarstvennosti v kontekste rannesrednevekovoi istorii Starogo Sveta: Materialy Mezhdunarodnoi konferentcii (14—18 maia 2007 g., Gosudarstvennyi Ermitazh), s. 39-65.

Shcheglova, O., Egorkov, A. 2000. Liteinye formochki iz Bernashevki i svintcovo-oloviannye ukrasheniia rannesrednevekovykh kladov Dneprovskogo Levoberezhia. In: Zakharova, N. A. (ed.). *Iuvelirnoe iskusstvo i materialnaia kultura: Tezisy dokladov uchastnikov sedmogo kollokviuma (8—14 aprelia 1999 g.)*. Sankt-Peterburg, s. 110-112.

Bosselmann-Ruickbie, A. 2018. A Byzantine casting mould for a hystera (womb) amulet and a cross in the Museum Schnьtgen, Cologne: A contribution to the cultural and religious history of Byzantium and the material culture of Byzantine magic. In: Drauschke, J. (ed.). *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte, Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*. RGZ Monographien, 150. Mainz, p. 629-644.

Szmoniewski, B. Sz. 2002. Production of Early Medieval Ornaments made of Non — Ferrous Metals: Dies from Archeological finds in North-East Romania. *Acta archaeologica Carpathica*, XXXVII, p. 111-135.

Szmoniewski, B. Sz. 2017. Un moule d'orfèvre de la période romano-byzantine découvert a la cité de Tropaeum Traiani (dép. de Constanța). *Pontica*, 50, p. 279-306.

Teodor, D. Gh. 1995. Cercei cu pandantiv stelat din secolele VI—VIII d. Hr. on spațiul carpato-dunăreano-pontic. *Arheologia Moldovei*, 18, p. 187-206.

Theune, C. 2004. *Germanen und Romanen in der Alamannia. Strukturveränderungen aufgrund der archäologischen Quellen vom 3. bis zum 7. Jahrhundert*. Berlin; New York: De Gruyter.

O. V. Komar

THE JEWELRY MOLD FROM KHODOSIVKA SETTLEMENT OF THE VOLYNTSEVO CULTURE

Casting molds for making small ornaments of lead or tin alloys were found in different parts of the East Europe in the areas of various archaeological cultures. This simple technology and simple shapes of products were in use by many peoples since 3rd till 10th century and perhaps even earlier. Lead castings and stone molds for their manufacture attracted the attention of researchers of Early Slavic archaeology since discovery of the Velyki Budky hoard (1981) and Bernashivka workshop (1990).

The obvious problem was the chronological and geographic lacuna between the Slavic Bernashivka type ornaments (6th—7th centuries) and ornaments of the Kamno-Rõuge type (8th—10th centuries) from the Eastern Baltic region. Several versions explaining the similarity of finds from the northern and southern areas have been proposed: common substrate, population migrations, imitation of some fashion etc. In recent years two molds for some ornaments of the Kamno-Rõuge type have been discovered at the Romny culture hillforts (Sverdlovske 1, Vorkhol II), which demonstrated the lasting of the tradition in the south until the 10th century.

A problem of the upper limit for existence of the Bernashivka type ornaments can be clarified using the mold find from Khodosivka settlement. The mold was discovered by expedition of E. O. Petrovska in 1976 during a survey along the left edge of the Gley ravine (Kozakiv ravine) near the Khodosivka hillfort. It was found in remaining part of a pit dwelling in context with fragments of hand-made and wheel-made pots of the Volyntsevo culture. The object dates back to the second half of the 8th century — early 9th century.

Negatives of ornaments are carved on both sides of the mold. A diamond-shaped patch carved on the main side. On the reverse side the negatives of round plaques are carved and probably loops for attaching the same plaques. There is also circular decoration presents, probably, of a circular pendant. The closest analogies to such decorations were found in the Bernashivka workshop, and also at the molds from the Lower Danube region. Products from the Khodosivka mold look quite archaic and simple in comparing to gold and silver jewelry from hoards of the Volyntsevo culture. Such production was undoubtedly the part of nonprofessional home craft.

Keywords: Eastern Slavs, Middle Dnieper region, Early Middle Ages, Volyntsevo culture, mold, home craft.

Одержано 22.01.2021

КОМАР Олексій Вікторович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.
KOMAR Oleksii, Ph. D. (History), Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-5955-4823, e-mail: oleksii_komar@iananu.org.ua.

УДК [572:904.5] (477.43/.44)"652" DOI: 10.37445/adiu.2021.01.28

Т. О. Рудич

АНТРОПОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ СЕЛА ПОПІВКА

У статті подається краніологічний матеріал з розкопок могильника черняхівської культури біля с. Попівка на Поділлі та аналізується склад населення, яке було поховане на цьому могильнику.

***Ключові слова**: культура Черняхів—Синтана-де-Муреш, римський час, антропологія, краніологія.*

Навесні 2017 р. проведено археологічні дослідження могильника черняхівської культури біля с. Попівка Липовецького р-ну Вінницької обл., по трасі прокладання трубопроводу Уренгой—Помари—Ужгород. Пам'ятка знаходиться на березі безіменного струмка, що є правою притокою р. Соб — лівої притоки Південного Бугу. Автори розкопок О. В. Петраускас та М. О. Авраменко попередньо визначили, що могильник займав площу біля 1 га. Нині розкопана лише невелика частина могильника, на якій було відкрито 22 поховання черняхівської культури за обрядом трупопокладення (Петраускас, Авраменко 2019, с. 7).

Ретельно зібраний кістковий матеріал надійшов до палеоантропологічної лабораторії відділу біоархеології ІА НАН України. Стан збереження кісткових решток з могильника біля с. Попівка коливається в межах середнього та поганого, що взагалі типово для даної археологічної культури. Найбільшої шкоди кістякам у нашому випадку нанесла коренева система рослин. Тим не менш, антропологи отримали новий матеріал з території, слабо представленої в антропологічних колекціях, причому це стосується практично усіх хронологічних періодів, у тому числі і римської доби. Археологічні дослідження, які проводилися на Поділлі вже тривалий, час дали значний та різноманітний археологічний матеріал, який став джерелом низки цікавих інтерпретацій, а от кісткові рештки вивчалися епізодично. Баланс між археологічною та антропологічною базою даних навряд буде колись встановлений, але принаймні диспропорція між ними не повинна збільшуватися. Комплексний підхід до вивчення матеріалу з залученням представників різних наук є оптимальним.

Антропологічні матеріали з черняхівського могильника біля с. Попівка досліджували Т. О. Рудич та О. Д. Козак за різними антропологічними програмами. Інформація стосовно наявності кісткових решок та статево-вікові визначення дані в табл. 1. У даній роботі ми зосередилися виключно на краніологічному аналізі даної серії.

Краніологічна характеристика серії. Черепи з могильника біля с. Попівка у більшості випадків збереглися фрагментарно та потребували реставрації, яка і була здійснена. Виміри матеріалу проводилися за методиками прийнятими вітчизняною антропологічною школою, при краніологічному описі використано рубрикації Г. Ф. Дебеца (Martin 1927, Дебец, Алексеев 1964).

Краніологічну інформацію ми отримали з 12 кістяків дорослих людей, на яких було можливо визначити стать померлої особи. У зв'язку з поганою збереженістю кісткових решток можливості краніологічного аналізу групи виявилися обмеженими. Краніометричні виміри вдалося провести на 3 чоловічих та 9 жіночих черепах, однак в окремих випадках ми змушені були обмежитися даними лише по окремих ознаках. Індивідуальні виміри та індекси черепів подані в табл. 2.

© Т. О. РУДИЧ, 2021

Таблиця 1. Наявність матеріалів і статево-вікові визначення кістяків з розкопок могильника біля с. Попівка

№ п.	Стать	Вік	Череп	Кістки скелета
1	Чоловік	30—40 р.	Уламки кісток черепа	Ключиця, уламки лопаток, тазу, плечові, ліктьові, променеві кістки, уламки стегнових кісток, кістки стопи
2	—	3—9 міс.	Те саме	Ребра, уламок тазу, уламки плечових
3	—	до 3 міс.	Дрібні уламки черепа	—
4	Жінка	30—40 р.	Уламки черепа	Фаланги пальців, плеснева кістка стопи
5	Жінка	20—25 р.	Те саме	Уламки ключиць, лопаток, кісток хребта, тазу, довгі кістки рук та ніг, кістки кистей рук та стопи
6	Чоловік	35—45 р.	Пошкоджений череп	Ключиці, уламки лопаток, хребці усіх відділів, руків'я грудини, тазу, плечові, променева та ліктьова кістки, кістки зап'ястя та п'ясця
7	Жінка?	35—50 р.	Те саме	Ключиці, уламки лопаток, хребці усіх відділів, тазу, кістки верхніх та нижніх кінцівок
8	Жінка	20—25 р.	Уламки черепа	Уламки ключиць, лопаток, хребців усіх відділів, тазу, кісток рук та стегнової кістки
9	Жінка	30—40 р.	Те саме	Уламки довгих кісток
10	Жінка	30—40 р.	Пошкоджений череп	Ключиці, уламки лопаток, грудина, хребці різних відділів, тазу, довгі кістки, кістки кистей рук та стоп
11	—	6—12 міс.	Уламки нижньої щелепи	Уламки хребців, кісток тазу, уламки плечової, ліктьової, стегнових та великої гомілкової кістки
12	—	6—12 міс.	Уламки тім'яної кістки і нижньої щелепи	Ключиця, уламок ребра
13	Жінка?	25—45 р.	—	Кістки кистей рук та стопи
14	—	1—3 міс.	Уламки черепа	Уламки ребер, хребців, плечових, стегнових кісток
15	Жінка	40—50 р.	Череп	Кістки тазу
16	—	Дорослий	—	Уламок стопи, кістки стопи
17	—	3—6 міс.	Уламок черепа	Уламки тазу, стегнових та гомілкової кісток
18	Жінка	35—40 р.	Череп	Повний посткранільний скелет
19	—	4—5 р.	Уламки черепа	Уламки плечових, променевих та ліктьової кістки
20	Жінка	20—25 р.	Черепна коробка	Повний посткраніальний скелет
21	Чоловік	40—50 р.	Уламки черепа	Ключиці, уламки лопаток, тазу, ребра, хребці, довгі кістки верхніх та нижніх кінцівок
22	Жінка	30—40 р.	Череп	—

Таблиця 2. Індивідуальні виміри черепів з могильника Попівка

Ознаки за Мартіном, ін.	Поховання, номер											
	1	5	6	7	8	9	10	15	18	20	21	22
1. Поздовжній діаметр	183?	—	184	186	—	—	176	183	178	186	188	179
8. Поперечний діаметр	133	132	140	139	—	—	130	132	128	137	128	138
17. Висотний діаметр b—br	—	—	—	132	—	—	132	130	120	134	—	134
20. Вушна висота p—br	—	—	118,5	117,5	—	—	109,6	110,5	105,05	115,04	110,7	112,4
5. Довжина основи черепа	95?	—	—	96	—	—	96	97	91	—	—	100
9. Найменша ширина лоба	92	—	98	102	93	—	96	94	92	95	99	97,5
10. Найбільша ширина лоба	115	—	125	—	—	—	120	117	109	119	114	119
11. Вушна ширина	—	119	127	—	—	—	117	121	119?	120	128	121
12. Ширина потилиці	111	104	108	113	97	—	106	111	101	112	106	105
29. Лобна хорда	108	—	—	117	—	—	102	107	99	118	114	109
30. Тім'яна хорда	113	—	121	108	—	—	109	102	113	117	112	126
31. Потилична хорда	88	102	100	89	—	—	97	106	85	94	—	89
26. Лобна дуга	132	—	—	133	—	—	118	130	114	140	130	127
27. Тім'яна дуга	130	—	137	133	—	—	120	103	130	130	132	138
28. Потилична дуга	107	117	117	106	—	—	113	135	96	115	—	104
7.Довжина потиличного отвору	—	—	—	—	—	—	—	34	41	37	—	34

Закінчення табл. 2

Ознаки за Мартіном, ін.	Поховання, номер											
	1	5	6	7	8	9	10	15	18	20	21	22
16. Ширина потиличного отвору	—	—	—	—	—	—	—	30	32	28	—	31
Висота вигину лоба	24	—	—	29	—	—	21	27	24	32	22,5	27
Висота вигину потилиці	25	30	26	27	—	—	28	36	35	30	—	21
40. Довжина основи обличчя	—	—	—	85	—	—	—	85	—	—	—	95
43. Верхня ширина обличчя	—	103?	108	110	100	—	101	101	96	105	109	105
45. Діаметр вилиць	—	127	—	—	—	—	127	124	—	126	—	128
46. Середня ширина обличчя	—	96	—	99	—	—	95?	88	88	92	—	96
48. Верхня висота обличчя	—	—	—	67	—	—	—	70	62	63	—	64
60. Довжина альвеолярної дуги	—	—	—	51	—	—	—	—	48	58	—	—
61. Ширина альвеолярної дуги	—	62	—	60	—	—	—	—	—	38	—	63
55. Висота носа	—	44?	—	52	—	—	—	52	49	48	—	47
54. Ширина носа	—	—	—	25	—	—	—	21	23	23	—	—
51. Ширина орбіти	—	41	—	42	—	40	38?	40	38	41	40	41
51a. Ширина орбіти	—	—	—	—	—	—	—	39	—	39	—	39
52. Висота орбіти	—	—	30	33	—	—	28?	34	33	34	32	32
MC. Максиллофронтальна ширина	—	—	—	—	—	—	23	18	—	20	28	21
MS. Максиллофронтальна висота	—	—	—	—	—	—	—	8,5	—	8	—	9,5
SC. Симотична ширина	—	—	7	8	—	—	—	11,5	8	12	—	9
SS. Симотична висота	—	—	3,5	5	—	—	—	5	4	6	—	5
DC. Дакріальна ширина	—	—	—	—	—	—	—	20	—	21,5	—	21
DS. Дакріальная висота	—	—	—	—	—	—	—	11	—	10,5	—	13
32. Кут профілю лоба (nasion)	—	—	—	—	—	—	—	84	—	86	—	88
g—m. Кут профілю лоба (glab.)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	80	—	86
43.1. Біорбітальна хорда	92	—	—	100	—	—	—	92	88	97	103	96
Sub. n / 43.1. Висота над біорбітальною хордою	17,5	—	—	18	—	—	—	17,5	17	21	19	18
77. Назомалярный кут	138	—	—	140	—	—	—	139	137	133	135	137
Zm—zm. Зигомаксиллярна хорда	—	—	—	99	—	—	—	87	—	88	—	94,5
Sub. ss/zm—zm. Висота над зигомаксиллярною хордою	—	—	—	23	—	—	—	26	—	22,5	—	24,5
Zm. Зигомаксилярний кут	—	—	—	130	—	—	—	118	—	120	—	125
72. Загальний кут обличчя	—	—	—	—	—	—	—	88	—	88	—	84
73. Кут середньої частини обличчя	—	—	—	—	—	—	—	—	—	88	—	86
74. Кут альвеолярної частини обличя	—	—	—	—	—	—	—	90	—	—	—	—
75. Кут нахилу кісток носа	—	—	—	—	—	—	—	68	—	60	—	50
75.1. Кут носа	—	—	—	—	—	—	—	20	—	28	—	34
Fc. Глибина іклової ямки	—	—	—	4,5	—	6	—	5	—	5	—	3
65. Мищелкова ширина нижньої щелепи	—	123	113	113	—	120	116	113	—	111	—	122
66. Кутова ширина нижньої щелепи	—	97	102	91	—	90	96	102	—	92	109	96
71a. Найменша ширина гілки нижньої щелепи	—	31	31	36	35	32.5	31	—	26	33	32	31
67. Передня ширина нижньої щелепи.	—	43	—	43	—	46	45	44	48	45	49	47
69. Висота симфізу нижньої щелепи.	—	31	—	30	—	31	31	28	—	32	36	31
69.1. Висота тіла нижньої щелепи	—	30	—	29	—	30	31	27	24	30	—	29
69.3. Товщина тіла нижньої шелепи	—	—	11	10	—	16	9	12	10	12	10	11
Надперенісся (1—6)	3	1	3	2	—	—	1	1	1	—	3	1
Надбрівні дуги (1—3)	2	1	1	1	—	—	1	1	—	—	—	1
Потиличний бугор (0—5)	4	—	3	4	—	—	2	2	3	—	3	2
Сосковидні відростки (1—3)	3	1	3	2	1	—	1	2	1	—	2	1
Покажчик:	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Черепний	72,6	—	76	74,7	—	—	73,86	72,.1	71,9	73,65	68,8	77,09
Лицевий	—	—	—	—	—	—	—	55,6	—	50	—	50
Орбітний	—	—	—	78,57	—	—	73,6?	85	86,8	82,9	80	78
Носовий	—	—	—	48	—	—	—	40,3	46,9	47,9	—	—
Симотичний	—	—	50	62,5	—	—	—	11,5	50	50	—	55,5
Дакріальний	—	—	—	—	—	—	—	50	—	48,8	—	61,9

Вибірка чоловічих черепів. Як правило, на могильниках з трупопокладеннями практично усіх археологічних культур краще зберігаються кістки чоловічих скелетів, вони більш масивні та менше піддаються руйнації, а тому краще представлені в колекціях. У нашому конкретному випадку на дослідженій ділянці могильника біля с. Попівка істотно переважали жіночі та дитячі кістяки, а збереженість чоловічих скелетів виявилася поганою, що не дало змоги зняти з чоловічих черепів повну інформацію стосовно низки таксономічно важливих ознак, які необхідні для повних морфологічних характеристик та обов'язкові при расових (етнічних) антропологічних інтерпретаціях.

Чоловіки даної популяції характеризуються середньодовгими (2 випадки) та довгим (1 випадок) черепами. В середньому вияві довжина черепа потрапляє до категорії великих розмірів, але на межі з середніми. Черепні коробки вузькі (2 випадки) та середньоширокі (1 випадок). Висота черепної коробки коливається від малої до великої. За формою черепа вибірка доліхокранна. Для нас важливо відзначити, що серед чоловічих черепів серії відсутні брахікранні форми.

Ширина лобних кісток коливається від вузької до широкої, чоло похиле, надперенісся виступає добре. Потилична кістка середньоширока, потиличні кістки виступають середньо та добре.

Обличчя на верхньому рівні середньоширокe (1 випадок) або широке (2 випадки). Виміряти ширину обличчя на рівні вилиць та зигомаксилярному рівні не вдалося, але візуально воно не є вузькими і на цих рівнях. Горизонтальне профілювання обличчя на назомалярному рівні різке.

Ніс виступає добре, але ми маємо виключно візуальні спостереження, спинка носа вигнута. Орбіти низькі та вузькі за абсолютними розмірами, середньовисокі за орбітним покажчиком.

Вибірка чоловічих черепів характеризується європеоїдними рисами. Середні розміри чоловічої вибірки та інформація стосовно мінімальних та максимальних значень розмірів подається в табл.3.

Вибірка жіночих черепів. Жіноча серія характеризується довгою черепною коробкою, і що важливо, до цієї категорії належать усі черепи вибірки. Ширина черепа в середньому вияві знаходиться на межі малих та середніх розмірів, в серії фіксуються черепи з вузькими та середньоширокими коробками. У середньому висота черепної коробки знаходиться на межі середніх та значних розмірів. За формою черепної коробки група в середньому вияві доліхокранна. Доліхокранія є домінуючою серед черепів, лише один з них характеризується мезокранією, черепи брахікранної форми відсутні взагалі

Ширина лобної кістки середня, кут нахилу її знаходиться на межі середніх та великих розмірів.

Обличчя середньовисоке та середньоширокe за абсолютними розмірами, за верхньолицевим покажчиком воно — мезен. У вибірці жіночих черепів форми з малим діаметром вилиць відсутні. Обличчя є середньошироким на верхньому рівні та вузьким на середньому рівні. Горизонтальне профілювання його різке на назомалярному і зигомаксилярному рівнях. За загальним кутом обличчя є ортогнатним.

Орбіти середніх розмірів за абсолютними розмірами та покажчиками. Ніс середньовисокий та вузький як за абсолютними розмірами, так і за носовим покажчиками. Відзначимо, що вузький ніс характеризує усі жіночі черепи, з яких можливо було зняти виміри. Кут випинання кісток носа великий, перенісся високе, спинка носа вигнута. Середні розміри черепів жіночої серії, інформація стосовно мінімальних та максимальних значень подається в табл. 3.

Групу жіночих черепів характеризують великі розміри черепної коробки, що вважається притаманним представникам північного кола європеоїдів.

Важливо зазначити, що жіноча частина населення, похованого на могильнику біля с. Попівки, морфологічно досить однорідна. Усі жіночі черепи мають велику довжину черепної коробки, середньоширокe або широке обличчя, серед них домінують доліхокранні форми. Така яскраво означена доліхокранія не є загалом типовою для жіночих груп черняхівської культури, хоча і характеризує вибірки з окремих могильників. В цілому на черняхівських могильниках серед жіночих черепів чітко переважають мезокранні, що визначає середні характеристики сумарних груп жіночих черепів різних регіонів цієї культури (Рудич 2014b, с. 150). У нашому випадку така концентрація жінок з доліхокранними черепами, як на могильнику біля с. Попівка, може демонструвати або родинні зв'язки жінок між собою (фенокопії), або те, що усі жінки мали генетичні витоки в популяціях, де для жінок була типова яскраво означена доліхокранія.

Статевий диморфізм. Жіноча та особливо чоловіча група черепів з могильника біля с. Попівка є маленькими, що обмежує можливості внутрішньогрупового аналізу як в межах чоловічої, так і жіночої груп. Обмежені також можливості порівняльного аналізу за низкою таксономічно важливих ознак черепів чоловічої та жіночої частини популяції. Можна лише зазначити, що як чоловіча, так і жіноча частина населення належать до кола європеїдних груп, характеризуються в середньому вияві доліхокранією, різким го-

Таблиця 3. Середні характеристики черепів з могильника Попівка

Ознаки за Мартіном, ін.	Чоловіки		Жінки	
	Min—max	M	Min—max	M
1. Поздовжній діаметр	183—188	185,0	176—186	181,3
8. Поперечний діаметр	128—140	133,7	128—139	133,8
17. Висотний діаметр b—br	—	—	120—134	130,3
20. Вушна висота	110—118	114,4	105,5—117,5	111,77
5. Довжина основи черепа	95	95	91—100	96
9. Найменша ширина лоба	92—99	96,3	92—102	95,7
10. Найбільша ширина лоба	114—125	118,0	109—120	116,8
40. Довжина обличчя	—	—	85—95	88,4
43. Верхняя ширина обличчя	107—117	108,5	96—109	102,5
45. Діаметр вилиць	—	—	124—128	126,4
46. Середня ширина обличчя	—	—	88—99	93,4
48. Верхняя висота обличчя	—	—	63—69	65,6
55. Висота носа	—	—	47—52	49,6
54. Ширина носа	—	—	21—25	23,2
51. Ширина орбіти	40	40,0	38—42	40,2
52. Висота орбіти	30—32	31,0	28—34	32,3
32. Кут профілю лоба (nasion)	—	—	84—88	86
77. Назомалярный кут	135—138	136,5	133—140	137,2
Zm. Зигомаксилярний кут	—	—	118—130	123,3
72. Загальний кут обличчя	—	—	84—88	86,6
75.1. Кут носа	—	—	20—34	27,3
Покажчики				
Черепний	68,8—76	72,67	71,9—77,09	73,7
Лицевий	—	—	50,0—55,4	51,8
Орбітний	80,0	80,0	78,4—87,1	82,7
Носовий	—	—	40.3—48.0	45.7
Симотичний	50	50	43,4—62,5	52,3
Дакріальний	—	—	48,0—61,9	53.5
Кількість спостережень	3—1		8—3	

ризонтальним профілюванням обличчя, різко виступаючим носом, спинка якого є вигнутою.

З урахуванням статевого диморфізму жінки у даній вибірці є масивнішими від чоловіків, що поховані на цьому могильнику. Випадки, коли в межах однієї популяції жіночі черепи є масивнішим від чоловічих, фіксуються антропологами на могильниках окремих культур в різні хронологічні періоди. Причини цього можуть бути в різних випадках неоднакові.

Чоловіча та жіноча частини однієї популяції можуть мати різні генетичні витоки і їх краніологічні типи різнитися, інколи досить істотно.

Думку про можливе формування чоловічої та жіночої частини населення черняхівської культури на дещо різній біологічній основі оприлюднив ще перший її дослідник-антрополог А. Шліц (Shliz 1913). Так в чоловіках з могильника Миколаївка (Городок) даної культури на Нижньому Дніпрі він бачив східних германців, а в жінках — західних германок. Тобто, в обох випадках автором відзначався західний напрямок антропологічних зв'язків, але він не був тотожним.

Різницю в морфологічному складі жіночої та чоловічої частини популяцій культури Черняхів—Синтана-де-Муреш антропологи надалі відзначали на матеріалах окремих могильників (Зиневич 1967; Antoniu, Onofrei 1975, s. 281—285; Рудич 2004, с. 388—397). Фіксується відмінність у антропологічному складі жіночої та чоловічої частини популяцій також на хронологічно близьких могильниках вельбарської культури Польщі (Kozak-Zychman 1996 s. 145), з території якої, на думку окремих дослідників, йшло розселення груп на землі сучасної України.

В цілому населення черняхівської культури відзначається антропологічною строкатістю, що відбиває складність її формування та вписується в історичний контекст (Рудич 2014b, с. 34—44). Більшість археологів вважає культуру поліетнічною, а в одній зі скла-

дових її частин бачать готів, інформацію про пересування яких містять писемні джерела (Щукин 1994; Магомедов 2001; Вольфрам 2003). Формування, розвиток та фінал черняхівської культури тісно пов'язані з міграційними процесами. В різні періоди її існування міграційні потоки могли бути різної інтенсивності, сягати значних відстаней, супроводжуватися зворотними рухами та мікроміграціями з черняхівського масиву.

Окремі племена могли приєднуватися до руху більш сильних на даному хронологічному проміжку народів, в перспективі це могло вести до обміну генами. Якщо в міграціях, особливо на далекі відстані, більшу частину переселенців, особливо на першому етапі, складали чоловіки, або якщо жінки несли більші втрати при пересуванні, то вирівнювання статевої та вікової структури популяції могло проходити за рахунок жінок, що походили з інших груп, інколи місцевих племен. Для доби заліза ми можемо знайти про це доволі свідчень і в писемних джерелах (Anthony 1990, p. 895—914; Казакевич 2015).

Обґрунтувати та статистично перевірити думку стосовно різних біологічних витоків чоловічої та жіночої частини будь якої популяції краніологи можуть, але лише за умови гарної збереженості матеріалу. Важливою для краніологів умовою є те, щоб до аналізу можна було залучити інформацію стосовно таксономічно важливих ознак як чоловічої, так і жіночої частини групи. В окремих випадках, коли чоловіки та жінки належать до діаметрально протилежних антропологічних типів, як наприклад за матеріалами могильника Косаново, показовим є навіть візуальне порівняння, але при візуальному порівнянні цілком може включитися чинник суб'єктивності, а це небажано.

У випадку з населенням, яке було поховане на могильнику біля с. Попівки, стан збереженості кісток чоловічої частини серії виявився незадовільним, а кількість їх незначна. За таких умов можна лише чітко констатувати приналежність чоловіків та жінок, які були поховані на могильнику, до великої європеоїдної раси. Про різку типологічну відмінність між чоловічою та жіночою вибірками черепів говорити на даному матеріалі не можна.

За такої ситуації, більшу масивність жіночої частини групи теоретично можна спробувати пояснити тим, що найбільш масивні представники чоловічої статі з даної популяції брали участь у військових походах та, головним чином, могли бути поховані далеко від дому. Якщо чоловіки та жінки однієї популяції належать до одного антропологічного типу, а жіноча вибірка є більш масивною, то така аргументація виглядає цілком логічною.

Можливо збільшення розмірів серії, якщо дослідження могильника будуть продовжуватися, а також обробка матеріалів по іншим програмам дозволить уточнити позиції. Поки кількість матеріалу та стан його збереженості змушує бути обережними з висновками.

Жіноча серія з могильника біля с. Попівка в колі культури Черняхів—Синтана-де-Муреш. На першому етапі жіночу групу з могильника біля с. Попівка порівняно зі збірними серіями окремих регіонів культури Черняхів—Синтана-де-Муреш та групами жіночих черепів з окремих могильників культури. Як зазначено вище, жіноча серія з Попівки характеризується поєднанням доліхокранії з середньошироким (з тенденцією до широколицесті) обличчям. Така комбінація ознак не характеризує сумарні вибірки жіночих черепів жодного з регіонів черняхівської культури. В сумарних серіях культури переважають мезокранні вузьколиці, мезокранні середньолиці та, меншою мірою, мезокранні широколиці або відносно широколиці форми (Рудич 2014b, с. 151). Але комбінація доліхокранії та середньоширокого обличчя визначає середні характеристики окремих жіночих серій культури.

Серія з Попівки спочатку була розглянута в колі окремих черняхівських груп близьких територій, бо логічно було б очікувати найбільшої подібності жіночої частини популяції Попівки саме до них. Реальна ситуація виявилася більш складною. Доліхокранія у поєднанні з середньошироким (з тенденцією до широкого) обличчям не характеризує жодну з жіночих серій регіону. На могильниках черняхівської культури Поділля та наближених до нього земель, з яких представлено краніологічний матеріал, що придатний для досліджень, жінки представлені іншими антропологічними типами.

На могильниках біля с. Косаново і біля с. Петриківці ми маємо справу з брахікранними, широколицими черепами з послабленим горизонтальним профілюванням обличчя. Доліхокранія, але у поєднані з вузьким обличчям, фіксується на могильнику Курники, хоча з цього могильника ми маємо лише один жіночий череп. Мезокранія (з тенденцією до доліхокранії) у поєднані з вузьким обличчям визначає жіночу групу з могильника Лісові Гринівці. Мезокранія з широким обличчям характеризує жінок з Чистилова. Мезокранія з середньошироким обличчям визначає серію з могильника Чернелів-Руський. Тобто, на відносно невеликій території середні типологічні характеристики жіночої частини різних черняхівських популяцій суттєво різнилися між собою на міжгруповому рівні та мали різні складові. Можливо антропологічно неоднорідним був потік мігрантів з північно-західних територій, або

неоднорідним могло бути місцеве жіноцтво саме на міжгруповому рівні.

Антропологічні паралелі жінкам з с. Попівки ми знаходимо на інших територіях розповсюдження черняхівської культури. Доліхокранія у поєднанні з середньошироким обличчям характеризує низку жіночих груп з могильників лісостепової зони Правобережжя Дніпра: Маслово, Телешівка (1 череп), Черняхів, Велика Бугаївка (але з тенденцією до вузьколицесті). Говорити про присутність морфотипу на Лівобережжі передчасно. Там він фіксується на могильнику Компанійці, але матеріал з могильника представлений лише одним жіночим черепом, а при антропологічній строкатості населення черняхівської культури цілком можлива випадковість вибірки. Тобто, намічається певний ланцюжок доліхокранних з середньою шириною обличчя жіночих груп. Але поєднання довгої черепної коробки, доліхокранії та середньоширокого (саме з тенденцією до широколицесті) обличчя визначає, окрім жінок з могильника біля с.Попівки, тільки жінок з могильника черняхівської культури Маслово та з Телешівки, але в останньому випадку ми маємо лише один жіночий череп.

Через погану збереженість чоловіча вибірка черепів не може бути залучена до повноцінного міжгрупового аналізу.

Жіноча серія з могильника біля с.Попівки в колі хронологічно та територіально близьких серій Східної та Центральної Європи. За рахунок вибірок Східної, Центральної та Південної Європи коло серій, залучених до міжгрупового порівняльного аналізу, було розширене. Завдяки цьому встановлено, що доліхокранія у поєднанні з середньошироким (з тенденцією до широколицесті) обличчям не характерна для жіночих груп тієї частини культури ЧСМ, яка походить з територій Румунії та фігурує в антропологічній літературі як збірна серія культури Синтана-де-Муреш.

Ця комбінація ознак не характерна також для жінок, які репрезентують хронологічно близькі південні та східні популяції: пізніх скіфів, населення античних міст та поселень Північного Причорномор'я, а також сарматів різних територіальних груп та періодів. Це стосується також і невеликої вибірки жіночих черепів, яку пов'язують з липицькою культурою.

Для вельбарських груп жіночих черепів Польщі в цілому типова мезокранія. Доліхокранія визначає лише середні характеристики збірної жіночої серії вельбарської культури Мазовії- Підлясся, але при поєднанні з вузьким обличчям. Хоча тут варто відзначити, що краніологи оперують лише матеріалами з ингумацій цієї культури, тобто картина може бути не повною.

Якщо ми звернемося до матеріалів з інгумацій пшеворської культури, то відзначимо, що жіночі групи з різних могильників істотно різняться між собою за черепним покажчиком (від брахікранії до доліхокранії) та шириною обличчя. В силу того, що доліхокранія домінує в найбільш репрезентативних серіях, то і сумарна група жіночих черепів з могильників пшеворської культури Польщі виявляється доліхокраною. Окремі жіночі вибірки з могильників пшеворської культури мають поєднання довгої доліхокраної черепної коробки з широким обличчям.

Поєднання довгої доліхокранної черепної коробки з середньошироким обличчям, яке різко профільоване, представляють окремі жіночі групи з території Балтії II—V ст. Цей антропологічний тип надалі буде одним з провідних у балтів. Балтські групи від II до XIII ст. стабільно відрізнялися найрізкішою доліхокранією в Європі. Серед слов'ян в X—XIII ст. доліхокранія у поєднані з середньошироким обличчям (при різкому профілюванні останнього), як характеристика чоловічих і жіночих серій, буде визначати населення колишніх племінних земель дреговичів, радимичів, сіверян. В свій час висловлювалися думки, що частина слов'янського масиву сформована на балтському біологічному субстраті (Алексеева 1973; 1999, с. 310—311). Але це окрема тема, що потребує ретельної розробки на новому рівні забезпечення матеріалом.

Тому зараз обмежимося висновком, що при залученні до порівняльного аналізу відомих на сьогодні хронологічно близьких жіночих груп з територій сусідніх черняхівській культурі, вибірка з Попівки чітко демонструє північно-західний напрямок антропологічних зв'язків.

Статистичний міжгруповий аналіз. Для перевірки гіпотез та більшої об'єктивізації результатів міжгрупового аналізу в антропології залучають методи багатовимірної статистики. Нами використовувався пакет програм Systat. Порівняння антропологічних матеріалів проходило з використанням декількох статистичних методів за різною кількістю ознак.

Жіноча вибірка з Попівки була порівняна як з жіночими серіями культури ЧСМ по розширеній програмі (із залученням інформації по профілюванню обличчя). При залученні до порівняльного аналізу серій, які представляють популяції Північної, Центральної та Південної Європи, ми користувалися коротким набором найбільш таксономічно важливих ознак: поздовжній, поперечний та висотний діаметр черепа, найменша ширина лоба, ширина та висота обличчя, ширина та висота носа, ширина та висота орбіт. Це викликано відмінностями в антропологічних

методиках, наші західні колеги не знімають та не надають інформацію стосовно кутів горизонтального та вертикального профілювання обличчя та кутів кісток носа.

На превеликий жаль, жіночі вибірки з окремих могильників черняхівської культури не є репрезентативними. З огляду на значну змішаність населення черняхівської культури, особливо гостро постає питання випадковості вибірки, коли 1—2 черепи з могильника навряд чи реально представляють популяцію. А включення таких груп до міжгрупового статистичного аналізу не вважається коректним, бо може приводити до серйозного викривлення реальної картини. На жаль, в окремих випадках ми також стикаємося з відсутністю у серіях даних по окремих ознаках, що також не дозволяє залучити ці групи до статистичного аналізу, який вимагає повної реалізації. Тому до міжгрупового аналізу нами була залучена 21 жіноча серія з черняхівських могильників, які представляють різні її регіони.

До пропонованого варіанту аналізу були залучені жіночі серії черняхівської культур з могильників: Попівка, Петриківці, Лісові Гринівці (Рудич 2014a, с. 79—91), Чернелів-Руський (Рудич 2004), Будешти, Малаєшти (Великанова 1975), Холмське (Сегеда, Дяченко 1984, с. 94—105), Нагорне (Rudic 2017, s. 145—163), Коблево, Вікторівка, Ранжеве (Кондукторова 1979a, с. 163—204), Гаврилівка (Кондукторва 1958, с. 69—79), Журівка, Черняхів (Кондукторова 1972, с. 128—133), Маслово (Дебец 1948), Черкаси-Центр (Рудич 2014b, с. 228), Велика Бугаївка (Рудич 2013, с. 379—382), Дерев'яна, Успенка, Сад, Боромля (Покас 2000, с. 260—273) та збірна серія Синтана-де-Муреш (Rosing, Schwidetzky 1977).

Пізні скіфи представлені матеріалами з могильників Миколаївка-Козацьке, Золота Балка, Неаполь Скіфський (Кондукторова 1972), сармати — збірною серією України (Кондукторова 1972) та збірною серією Таврії (Круц 1973).

Західні та північно-західні території репрезентують збірні серії жіночих черепів вельбарської культури Нижньої Вісли, Словінсько-Дравської групи, Мазовії-Підлясся та могильників Масломенч та Грудек (Козак-Zychman 1996), сумарна група пшеворської культури Польщі (Piontek, Iwanek, Segeda 2008). Три серії представляють матеріали з могильників балтів II—V ст.: Єйгуляй, Вершвай (Денисова 1975 с.159), Марвелес (Jankauskas, Barkus 1994, p. 78—85).

За результатами кластерного аналізу (ієрархічна процедура, дистанція Евкліда, метод Ward) жіноча серія з Попівки потрапляє до одного кластера з жінками з черняхівського могильника Маслово та групами II—V ст. з території Прибалтики, в яких бачать балтів (Марвелес, Єйгуляй, Вершвай).

За результатами факторного аналізу, який є менш категоричним, та до якого були залучені збірні серії різних регіонів черняхівської культури, серія з Попівки дещо дистанціювалась від загального черняхівського масиву та зайняла проміжне положення між збірними групами черняхівської культури Середнього Подніпров'я, Північного Причорномор'я, Синтана-де-Муреш з однієї сторони та рядом серій Прибалтики II—V ст. Тобто, в жіночій групі з Попівки чіткіше проступає північно-західний напрямок антропологічних зв'язків, а ніж в збірних серіях окремих регіонів. Це цілком зрозуміло, бо низка сумарних серій регіонів є досить змішаними. Тобто, статистично, як і морфологічно, жінки з Попівки потрапляють до груп північного кола європеоїдів.

Оскільки значна кількість племен Європи I тис. до н. е. — I тис. н. е. надавала перевагу кремації, яка не лишає матеріалів для краніологів, то пошук витоків окремих антропологічних комплексів в культурах цього періоду на кістковому матеріалі є важким. Ситуацію ускладнює також відсутність опублікованих матеріалів по жіночих серіях цього періоду з низки регіонів. За таких умов окремі позиції важко уточнити. Лишається сподіватися на випадкові знахідки людських решток, які не піддавалися кремаціям та допомогли б заповнити білі плями на антропологічній карті Європи.

Висновки. Невелика краніологічна серія з розкопок черняхівського могильника біля с. Попівка може бути зарахована до європеоїдної раси. Група жіночих черепів репрезентативніша за чоловічу, збереженість черепів краща, що дозволяє краніологу отримати об'єктивнішу інформацію. Жіночі черепи у цій групі є (з урахуванням статевого диморфізму) масивнішими за чоловічі. Така ситуація могла скластися, коли чоловіки та жінки в групі походять із різних популяцій. Іншим поясненням може бути те, що масивніші представники чоловічої статі з цієї популяції брали участь у далеких походах і були поховані десь на чужині або, що менш імовірно, за іншим поховальним обрядом.

Жіноча серія є досить однорідною та належить до північного кола європеоїдів. Вона характеризується довгою, доліхокранною черепною коробкою, середньошироким (з тенденцією до широколицесті) обличчям, яке різко профільоване у горизонтальній площині, вузьким носом, що виступає різко. Жінки можливо були пов'язані між собою родинними зв'язками або мали витоки з популяцій, для яких типова доліхокранія.

Середні параметри жіночої серії вкладаються в міжгруповий розмах варіацій культури ЧСМ. Антропологічні паралелі черепам жінок з могильника біля с. Попівки ми

в межах черняхівської культури знаходимо не на могильниках з близьких подільських земель, а на дещо більш східних територіях. Комплекс доліхокранії з середньошироким обличчям характеризує ряд жіночих груп з могильників лісостепової зони Правобережжя Дніпра: Маслово, Черняхів, Велика Бугаївка. Але найбільшу подібність ми спостерігаємо у жінок з Попівки з жінками, які були поховані на могильнику Маслово. Обидві серії характеризуються поєднанням довгої черепної коробки, доліхокранії та середньоширокого, але з тенденцією до широколицесті обличчя.

При розширені кола серій, які залучаються для порівняльного аналізу, за рахунок хронологічно близьких груп Європи, серія з Попівки чітко засвідчує північно-західний напрямок антропологічних зв'язків. Цей напрямок демонструє як морфологічний, так і статистичний аналіз. Мається на увазі подібність до жінок з могильників Балтії II—V ст. та, меншою мірою, пшеворської культури Польщі.

Маємо надію, що поповнення антропологічних колекцій новим матеріалом дозволить уточнити картину формування жіночої частини черняхівських популяцій, у тому числі і тої, яка похована на могильнику Попівка.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеева, Т. И. 1973. *Этногенез восточных славян*. Москва: МГУ.

Алексеева, Т. И. 1999. Этногенез и этническая история восточных славян. В: Алексеева, Т. И. (ред.). *Восточные славяне. Антропология и этническая история*. Москва: Научный мир, с. 307-315.

Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.

Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: Наука.

Вольфрам, Х. 2003. *Готы: От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии)*. Санкт-Петербург: Ювента.

Дебец, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР*. Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, 4. Москва; Ленинград: АН СССР.

Денисова, Р. Я. 1975. *Антропология древних балтов*. Рига: Зинатне.

Зиневич, Г. П. 1967. *Очерки палеоантропологии Украины*. Киев: Наукова думка.

Казакевич, Г. 2015. *Східні кельти: культури, ідентичність, історіографічні конструкції*. Київ; Вінниця: КНУ ім. Т. Г. Шевченка.

Кондукторова, Т. С. 1958. Палеоантропологический материал из могильника полей погребальных урн Херсонской области. *Советская археология*, 2, с. 69-79.

Кондукторова, Т. С. 1972. *Антропология древнего населения Украины (1 тыс. до н. э. — середины 1 тыс. н. э.)*. Москва: МГУ.

Кондукторова, Т. С. 1979a. Антропологические материалы черняховской культуры Украины. В: Сымонович, Э. А. (ред.). *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 163-204.

Кондукторова, Т. С. 1979b. *Физический тип людей Нижнего Поднепровья на рубеже нашей эры (по материалам могильника Николаевка-Козацкое)*. Москва: Наука.

Круц, С. И. 1993. Сарматы Таврии по антропологическим данням. В: Симоненко, А. В. *Сарматы Таврии*. Киев: Наукова думка, с. 131-119.

Магомедов, Б. В. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin: UMCS.

Петраускас, О., Авраменко, М. 2019. Розкопки пам'ятки черняхівської культури Попівка I на Вінниччині. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 7.

Покас, П. М. 2000. Новые антропологические материалы к проблеме дифференциации черняховской культуры В: Алексеева, Т. И. (ред.). *Народы России: от прошлого к современности. Антропология*. 2. Москва: Старый Сад, с. 260-273.

Рудич, Т. О. 2004. Антропологічний склад населення черняхівського могильника Чернелів-Руський. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, с. 388-397.

Рудич, Т. А. 2013. Антропологические материалы из розкопок могильника Великая Бугаевка. Приложение 3. В: Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. *Могильник и поселение черняховской культуры у с. Велика Бугаевка (археологические источники)*. Oium, 2, с. 373-382.

Рудич, Т. О. 2014a. Антропологічний матеріал з могильника черняхівської культури Лісові Гринівці. *Археологія*, 3, с. 79-91.

Рудич, Т. О. 2014b. *Населення Середнього Подніпров'я I—II тисячоліття за матеріалами антропології*. Київ: ІА НАН України.

Сегеда, С. П., Дяченко, В. Д. 1984. Антропологический материал из черняховского могильника у с. Холмское. В: Гудкова, А. В., Фокеев, М. М. *Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная 1—4 вв. н. э.* Киев: Наукова думка, с. 94-105.

Щукин, М. 1984. *На рубеже эр: опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в.до н. э. — I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе*. Санкт-Петербург: Фарн.

Antoniu, S., Onofrei, M. 1975. Studiul antropologic al sckeletelor din necropola din secolul al IV-lea e. n. de la Latcani. *Arheologia Moldovei*, 8, s. 281-285.

Anthony, D. 1990. Migration in archeology: the baby and the bathwater. *American anthropologist*, 92, 4, p. 895-914.

Kozak-Zychman, W. 1996. *Charakterystyka antropologsczna ludnoszczny z mlodszego okresu rymskiego*. Lublin: UMCS.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena.

Jankauskas, R., Barkus, A. 1994. Marveles sencapio (1—7 m. e. a.) antropologia (1991—1992). *Vidurio Lietuvos Archeologija*, p. 78-85.

Piontek, J., Iwanek, B., Segeda, S. 2008. *Antropologia o pochodzeniu Slowian*. Poznan.

Rosing, F., Schwidetzky, I. 1977. Vergleichend-statistische Untersuchugen zur Antropologie der Fruchen Mittelalters (500—1000 n. d. z.). *Homo*, 28, S. 65-115.

Rudic, T. 2017. Antropologische Materialien aus der Cernjachov-Nekropole Nagornoe 2. In: Gudkova, A., Schultze, E. *Graberfeld und Siedlung Nagornoe 2*. Archaologie in Eurasien, 35. Bonn: Habelt, s. 145-163.

Schliz, A. 1913. Die Schadel aus dem Nekropol von Nikolajewka am Dniepr (Gouv. Cherson). *Prehistorische Zeitschrift*, V, 1—2, S. 148-157.

REFERENCES

Alekseeva, T. I. 1973. *Etnogenez vostochnykh slavian*. Moskva: MGU.

Alekseeva, T. I. 1999. Etnogenez i etnicheskaia istoriia vostochnykh slavian. In: Alekseeva, T. I. (ed.). *Vostochnye slaviane. Antropologiia i etnicheskaia istoriia*. Moskva: Nauchnyi mir, s. 307-315.

Alekseev, V. P., Debetc, G. F. 1964. *Kraniometriia. Metodika antropologicheskikh issledovanii*. Moskva: Nauka.

Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologiia Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechia*. Moskva: Nauka.

Volfram, Kh. 2003. *Goty: Ot istokov do serediny VI veka (opyt istoricheskoi etnografii)*. Sankt-Peterburg: Iuventa.

Debetc, G. F. 1948. *Paleoantropologiia SSSR*. Trudy Instituta etnografii im. N. N. Miklukho-Maklaia, 4. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Denisova, R. Ia. 1975. *Antropologiia drevnikh baltov*. Riga: Zinatne.

Zinevich, G. P. 1967. *Ocherki paleoantropologii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.

Kazakevych, H. 2015. *Skhidni kelty: kultury, identychnist, istoriohrafichni konstruktsii*. Kyiv; Vinnytsia: KNU im. T. H. Shevchenka.

Konduktorova, T. S. 1958. Paleoantropologicheskii material iz mogilnika polei pogrebalnykh urn Khersonskoi oblasti. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 69-79.

Konduktorova, T. S. 1972. *Antropologiia drevnego naseleniia Ukrainy (1 tys. do n. e. — serediny 1 tys. n. e.)*. Moskva: MGU.

Konduktorova, T. S. 1979a. Antropologicheskie materialy cherniakhovskoi kultury Ukrainy. In: Symonovich, E. A. (ed.). *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka, s. 163-204.

Konduktorova, T. S. 1979b. *Fizicheskii tip liudei Nizhnego Podneprovia na rubezhe nashei ery (po materialam mogilnika Nikolaevka-Kozatckoe)*. Moskva: Nauka.

Krutc, S. I. 1993. Sarmaty Tavrii po antropologicheskim danniam. In: Simonenko, A. V. *Sarmaty Tavrii*. Kiev: Naukova dumka, s. 131-119.

Magomedov, B. V. 2001. *Cherniakhovskaia kultura. Problema etnosa*. Lublin: UMCS.

Petrauskas, O., Avramenko, M. 2019. Rozkopky pam'iatky cherniakhivskoi kultury Popivka I na Vinnychchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 7.

Pokas, P. M. 2000. Novye antropologicheskie materialy k probleme differentciatcii cherniakhovskoi kultury In: Alekseeva, T. I. (ed.). *Narody Rossii: ot proshlogo k sovremennosti. Antropologiia*. 2. Moskva: Staryi Sad, s. 260-273.

Rudych, T. O. 2004. Antropolohichnyi sklad naselennia cherniakhivskoho mohylnyka Cherneliv-Ruskyi. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2002—2003 rr.*, s. 388-397.

Rudich, T. A. 2013. Antropologicheskie materialy iz rozkopok mogilnika Velikaia Bugaevka. Prilozhenie 3. In: Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G. *Mogilnik i poselenie cherniakhovskoi kultury u s. Velika Bugaevka (arkheologicheskie istochniki)*. Oium, 2, s. 373-382.

Rudych, T. O. 2014a. Antropolohichnyi material z mohylnyka cherniakhivskoi kultury Lisovi Hrynivtsi. *Arkheolohiia*, 3, s. 79-91.

Rudych, T. O. 2014b. *Naselennia Serednoho Podniprov'ia I—II tysiacholittia za materialamy antropolohii*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Segeda, S. P., Diachenko, V. D. 1984. Antropologicheskii material iz cherniakhovskogo mogilnika u s. Kholmskoe. In: Gudkova, A. V., Fokeev, M. M. *Zemledeltcy i kochevniki v nizoviakh Dunaia 1—4 vv. n. e.* Kiev: Naukova dumka, s. 94-105.

Shchukin, M. 1984. *Na rubezhe er: opyt istoriko-arkheologicheskoi rekonstruktcii politicheskikh sobytii III v. do n. e. — I v. n. e. v Vostochnoi i Tcentralnoi Evrope*. Sankt-Peterburg: Farn.

Antoniu, S., Onofrei, M.1975. Studiul antropologic al sckeletelor din necropola din secolul al IV-lea e. n. de la Latcani. *Arheologia Moldovei*, 8, s. 281-285.

Anthony, D. 1990. Migration in archeology: the baby and the bathwater. *American anthropologist*, 92, 4, p. 895-914.

Kozak-Zychman, W. 1996. *Charakterystyka antropologsczna ludnoszczny z mlodszego okresu rymskiego*. Lublin: UMCS.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena.

Jankauskas, R., Barkus, A. 1994. Marveles sencapio (1—7 m. e. a.) antropologia (1991—1992). *Vidurio Liettuvos Archeologija*, p. 78-85.

Piontek, J., Iwanek, B., Segeda, S. 2008. *Antropologia o pochodzeniu Slowian*. Poznan.

Rosing, F., Schwidetzky, I. 1977. Vergleichend-statistische Untersuchugen zur Antropologie der Fruchen Mittelalters (500—1000 n. d. z.). *Homo*, 28, S. 65-115.

Rudic, T. 2017. Antropologische Materialien aus der Cernjachov-Nekropole Nagornoe 2. In: Gudkova, A., Schultze, E. *Graberfeld und Siedlung Nagornoe 2*. Archaologie in Eurasien, 35. Bonn: Habelt, s. 145-163.

Schliz, A. 1913. Die Schadel aus dem Nekropol von Nikolajewka am Dniepr (Gouv. Cherson). *Prehistorische Zeitschrift*, V, 1—2, S. 148-157.

T. O. Rudich

ANTHROPOLOGICAL MATERIALS OF THE CHERNYAKHIV CULTURE'S CEMETERY NEAR VILLAGE POPIVKA

The archaeological research of the Chernyakhiv Culture's cemetery near village Popivka (Lipovetsky district, Vinnytsia region) was carried in 2017. Authors of excavation were O. V. Petrauskas and M. O. Avramenko. 22 inhumations were examined.

Anthropological material was studied according to the different programs in the Laboratory of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

A small series of skulls can be attributed as belonging to the European race. Female skulls of this group are larger and more massive than male skulls. This situation can occur when men and women in a group have origins in different populations. Another explanations may be that more massive men from this population took part in military campaigns and were buried in foreign lands.

The group of female skulls is more representative. It allows to craniologist to get more information. Female series is homogeneous. It belongs to North Caucasians.

It characterizes by a long, dolichocranial skull, medium-wide (with tendencies to broad) face. Face is sharp profile at a horizontal area. Nose is narrow and sharp. Women may have been genetically related or descended from populations for which dolichocrania is typical.

Anthropological parallels of the Popivka cemetery's women skulls were found in the forest-steppe zone cemeteries of the right bank of Dnieper river (Maslove, Chernykhiv, Beluka Bugaivka). The most similarity are between women from Popivka and Maslove. Popivka series clearly indicates north-western direction of anthropological links. This direction is confirmed by statistic analysis. Women from Popivka have the most similarity to women from cemeteries of Baltic region 2—5 cent. and in less degree to the Przeworsk Culture of Poland.

Keywords: Chernyakhiv—Sintana-de-Mures Culture, Roman period, anthropology, craniology.

Одержано 14.12.2020

РУДИЧ Тетяна Олександрівна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

RUDYCH Tetyana, Dr. hab., Chief Research Fellow, Institute of Archaeologe, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002- 3396-504X, e-mail: rudich@iananu.org.ua.

УДК [904.4:631.151.1](477.8)"653" DOI: 10.37445/adiu.2021.01.29

М. О. Ягодинська, С. А. Горбаненко

ЗЕМЛЕРОБСТВО В МЕЖИРІЧЧІ ДНІСТРА ТА ІКВИ У ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЧАС (ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ)

У статті підсумовані результати археологічних досліджень поселенських пам'яток Південної Волині (округа літописного міста Данилів) та Західного Поділля (округа комплексу пам'яток Збручанського культового центру, літописної Теребовлі, літописного Збаража). Проведено узагальнення даних хліборобських знарядь праці, рослинних матеріалів, доповнено джерельну базу. Зроблено аналіз землеробства згідно процесу: від обробітку ґрунту до зберігання й переробки врожаю.

***Ключові слова**: землеробство, палеоетноботаніка, зернові культури, городництво, садівництво.*

Землеробство, як і тваринництво, було основою господарства населення Київської Русі. Проявом цього є численні знахідки землеробських знарядь праці та залишків зернових запасів, що фіксуються під час досліджень поселенських пам'яток України (напр.: Довженок 1961; Прищепа, Никольченко 1996, с. 44—47; Чайка 2002; Біляєва 2003; Терський 2006, с. 129; Пивоваров 2008, с. 184, 185, рис. 2; Петигирич 2008 та багато ін.). Не є винятком і сучасна Тернопільщина, територія якої об'єднує у своїх межах Південну Волинь, Східне Опілля та Західне Поділля. Поєднання лісових та степових ландшафтів, горбистий рельєф Західного Поділля та південної частини Південно-Західної Волині, відсутність різких температурних контрастів, зосередження тут приблизно 70 % родючих ґрунтів (Заставний 1996, с. 180) і достатня водозабезпеченість становлять надійну основу для розвитку землеробства.

Під час археологічних досліджень поселень і городищ Західного Поділля та Південної Волині протягом останньої чверті XX — початку XXI ст. виявлено 64 металевих предмети, пов'язані із землеробством (дослідження І. Русанової, Б. Тимощука: Русанова, Тимощук 2007; М. Ягодинської: Ягодинська 1998; 2018; О. Гаврилюка: Гаврилюк 1990). Переважна більшість сільськогосподарських знарядь праці виявлена в археологічних об'єктах городищ і поселень Збручанського культового центру (околиці Городниці XIV, Крутилів I—III, Постолівка I). Такому результату сприяли багаторічні дослідження не лише сакральних об'єктів городищ-святилищ, але й садибної забудови численних поселень-супутників. Матеріали з Південної Волині репрезентовані косою-горбушею з літописного Данилова (Стіжок V) та скарбом серпів, що були знайдені в ході охоронних розкопок на Старому Таражі I (Гаврилюк 1990, с. 9, 10, 14, рис. 49—54). Під час досліджень житлових, господарських та сакральних об'єктів зібрано колекцію ботанічних решток, а також ліпного посуду, фрагментів обмазки, до формувальної маси яких додавали зерно й залишки обмолоту.

У статті проаналізовано 64 залізних знаряддя хліборобської праці із 17 пам'яток і 11 визначень палеоетноботанічних матеріалів (табл. 1; рис. 1) [1]. Функціонально вони поділяються на знаряддя, пов'язані з обробітком ґрунту: наконечники на орні знаряддя (4), чересла (2), мотики (3), окуття від лопат (4); та знаряддя, за допомогою яких збирали вирощений врожай: серпи (33) і коси (18). Наральники й чересла пов'язують

1. Нумерація пам'яток в статті (рис. 1, табл. 1 і 2, «каталог» палеоетноботанічних даних) наскрізна.

© М. О. ЯГОДИНСЬКА, С. А. ГОРБАНЕНКО, 2021

Рис. 1. Карта слов'яно-руських пам'яток межиріччя Дністра та Ікви зі свідченнями про хліборобство: 1 — Городниця XIV; 2—4 — Крутилів I—III; 5 — Постолівка I; 6, 7 — Старий Збараж V, I; 8 — Верняки III; 9 — Старий Тараж I; 10—15 — Теребовля I, II, V, VII, IX, X; 16 — Курники I; 17 — Стіжок V (детально див. табл. 1)

Таблиця 1. Перелік пам'яток Тернопільської області зі знахідками землеробських знарядь праці і визначеннями з палеоетноботаніки

Пам'ятка					Матеріал		
№	Назва	Тип	Адреса	Дата, ст.	Знаряддя	Рис.	Рослинні рештки
			Гусятинський район				
1	Городниця XIV	Городище-святилище	с. Городниця, уроч. Богит (Бохут)	X—XII	Коса	7: 1	+
2	Крутилів I	Те саме	с. Крутилів, уроч. Звенигород	VI—VII, X, XI, XII—XIII	2 наральники, чересло; 3 окуття, 2 мотички; 23 серпи цілі й фр.; 14 кіс цілі й фр.	2: 2, 5; 3: 2, 3, 5, 6; 6: 1—5; 7: 2, 3, 5	рис. 4: 1, 2; 5
3	Крутилів II	Поселення-посад	Там само, уроч. Бабина долина	X, XI, XII—XIII	Чересло; окуття; мотичка; 2 серпи; 4 коси	2: 4; 3: 1, 4 —	Те саме
4	Крутилів III	Те саме	Там само, уроч. Замчище	XI, XII	Серп; зернотерка	— 8: 5	Те саме
5	Постолівка I	Городище-святилище	с. Постолівка, уроч. Говда	XI—XIII	Наральник, серп	2: 1 —	—
			Збаразький район				
6	Старий Збараж V	Городище	с. Старий Збараж, уроч. Бабина Гора	X, XII—XIII	—	—	рис. 4: 3
7	Старий Збараж I	Те саме	Там само, уроч. Замкова Гора	X—XIII	—	—	рис. 4: 4
8	Верняки III	Поселення	с. Верняки	X—XIII	—	—	+
			Кременецький район				
9	Старий Тараж I	Поселення і городище	с. Старий Тараж, уроч. Коло Церкви	XI—XIII	5 серпів	—	—
			Теребовлянський район				
10	Теребовля I	Городище	м. Теребовля, уроч. Замкова Гора	VIII — поч. X, 2 пол. X—XIII	—	—	+
11	Теребовля II	Поселення	Там само, уроч. Черпало	X	—	—	—
12	Теребовля V	Те саме	Там само, вул. Князя Василька, 144—152	2 пол. V—VI, XII—XIII	—	—	+
13	Теребовля VII	Те саме	Там само, вул. Шухевича	XII—XIII	—	—	—
14	Теребовля IX	Те саме	Там само, вул. Тернопільська	VIII—IX, XI, XII—XIII	—	—	+
15	Теребовля X	Те саме	Там само, вул. Князя Василька, 5—7	VIII—IX, XII—XIII	—	—	+
			Тернопільський район				
16	Курники I	Поселення	с. Курники, уроч. Поле за Дзендзелем	VIII—IX, XII—XIII	—	—	+
			Шумський район				
17	Стіжок V, літописний Данилів	Городище	с. Стіжок, уроч. Гора Св. Трійці (або Данилова Гора)	XIII	Коса	7: 4	+

№ — номер на карті (рис. 1), а також у «каталозі» даних з палеоетноботаніки і в табл. 2.

з первинним обробітком ґрунту — рільництвом, лопати й мотики — з городництвом, садівництвом, земляними роботами. Населення давньоукраїнських земель вирощувало зернові культури (пшеницю, жито, просо, ячмінь), тримало городи (овочі), а також сади, де вирощували яблука, про що маємо свідчення в арабських (у Ібрагима Ібн-Якуба — сост. Куник, Розен 1878, с. 55, Абу Хамід ал Гарнаті — Большаков, Монгайт 1971, с. 35) та давньоруських писемних джерелах (ПСРЛ 1997, стб. 128, 147, 148, 175, 176, 226, 229; 299, 310, 322, 332, 387, 451; ПСРЛ 1908, стб. 845). Археологічні матеріали збагатили і доповнили писемні джерела знахідками кісточок слив, вишні, черешні, шкаралупи грецьких горіхів (Петигирич 2008, с. 207; автор визначень не вказаний).

Частину представлених сільськогосподарських знарядь праці знайшли безпосередньо у спорудах садиб кінця XI — початку XII ст. (Крутилів II, уроч. Бабина долина, садиба 1, споруда 5а — чересло; там само — фрагмент верхнього каменю жорна; там само, поверхня кам'яної площадки біля господарської споруди — мотика; Крутилів III, садиба 1, житло 1 — серп і верхній камінь зернотерки), та в житлах другої половини XII — першої половини XIII ст. (Крутилів II, споруда 1 — три коси і серп) і у сховку (Старий Тараж I — п'ять серпів).

Решту знарядь праці виявлено в культових спорудах городищ-святилищ (Городниця XIV, Говда I, Крутилів I — 36 од., на поселенні Бабина долина — 2 од.) і на території Крутилова I після грабіжницьких «копів» (14 од.; зібрала М. Ягодинська). Усі вони датовані другою половиною XII — першою половиною XIII ст. Знаряддя для збирання врожаю (серпи і коси), знайдені у спорудах городищ-святилищ, використовували в землеробських культових обрядах разом зернами злакових культур (Русанова, Тимощук 2007, с. 153).

Знаряддя для обробітку ґрунту. *Наральники*. Представлені трьома збереженими зразками та одним фрагментом; були знайдені в об'єктах городищ-святилищ.

Наральник 1 (ТКМА 4389, Постолівка I, XI—XIII ст., табл. 1: 5; рис. 2: 1), симетричний, втульчастий, робочий край леза загострений та підсилений навареною смугою зверху. Лезо і втулка виконані з цільної смуги металу. Розміри, см: загальна висота — 22, втулки — 8,3, її довжина — 10,8, її ширина — 3,5, висота леза — 13,7, його ширина — 11,6, довжина плічка — 1,4—2,0, найбільша ширина підсилюючої смуги — 4,9, її ширина по краях — 1,1—1,5, товщина залізної заготовки 0,7. Різниця найбільшої ширини між втулкою та лезом складає 1,2 см. Згідно класифікації Ю. Краснова належить до типу IVB1 (Краснов 1987, с. 36, рис. 14; с. 41, табл. 1). Знайдений у відкритому археологічному комплексі городища.

Наральник 2 (ТКМА б. н., Крутилів I, підйомний матеріал, XII—XIII ст., табл. 1: 2; рис. 2: 2) симетричний, втульчастий, робочий край леза загострений та підсилений навареною зверху смугою. Лезо і втулка виконані з двох смуг, зварених між собою. Розміри, см: загальна висота — 20, втулки — 8,7, її довжина — 14,0, її ширина — 4,0, висота леза — 11,3, його ширина — 14,4, довжина плічка — 1,2—2,0, ширина підсилюючої смуги — 3,2, товщина залізної заготовки — 1,5. Різниця найбільшої ширини між втулкою та лезом складає 0,4 см. Згідно класифікації Ю. Краснова належить до типу IVB1 (Краснов 1987, с. 36, рис. 14; с. 41, табл. 1).

Наральник 3 (ТКМА б. н., Крутилів I, підйомний матеріал, XII—XIII ст., табл. 1: 2; рис. 2: 3), симетричний, втульчастий, робочий край леза загострений. Лезо та втулка виконані з двох смуг, зварених між собою лише у верхній частині втулки. Імовірно, це було недороблене знаряддя. Розміри, см: загальна висота — 18,0, втулки — 8,9, її довжина — 13,5, її ширина — 4,1, висота леза — 9,1, його ширина — 15,0, довжина плічка — 1,2—1,5, товщина залізної заготовки — 1,4—1,6. Різниця найбільшої ширини між втулкою та лезом складає 1,5 см. Згідно класифікації Ю. Краснова належить до типу IVB1 (Краснов 1987, с. 36, рис. 14; с. 41, табл. 1).

Усі наральники масивні, однак наральник 1 (рис. 2: 1) відрізняється від двох інших, зі Звенигородського городища (рис. 2: 2, 3), стрункішими формами та вужчими втулкою і лезом. Згідно Ю. Краснову, основний напрям розвитку таких наконечників у часі — збільшення всіх абсолютних розмірів за швидшого збільшення загальної довжини (Краснов 1987, с. 52).

Чересла зазвичай мають ножеподібну форму, складаються з підпрямокутного в перетині черешка і підтрикутного в розрізі леза. Вони призначені для розбивання грудок під час оранки. Знаряддя представлені двома екземплярами, причому один був знайдений у житловій споруді кінця XI — початку XII ст. на підлозі, між пічкою-кам'янкою та стінкою житла. Це житло входило в комплекс зосереджених в одній садибі житлових, господарських та ремісничих споруд, господарі якої займалися залізоробним виробництвом (Ягодинська 1998, с. 67; 2018, с. 53, 54, рис. 30, с. 56). Наявність чересла свідчить про важливу роль рільництва у господарському укладі жителів цієї садиби.

Чересло 1 (ТКМА 4262, Крутилів II, садиба 1, дно споруди 5а, табл. 1: 3; рис. 2: 4). Розміри, см: загальна довжина — 46,4,

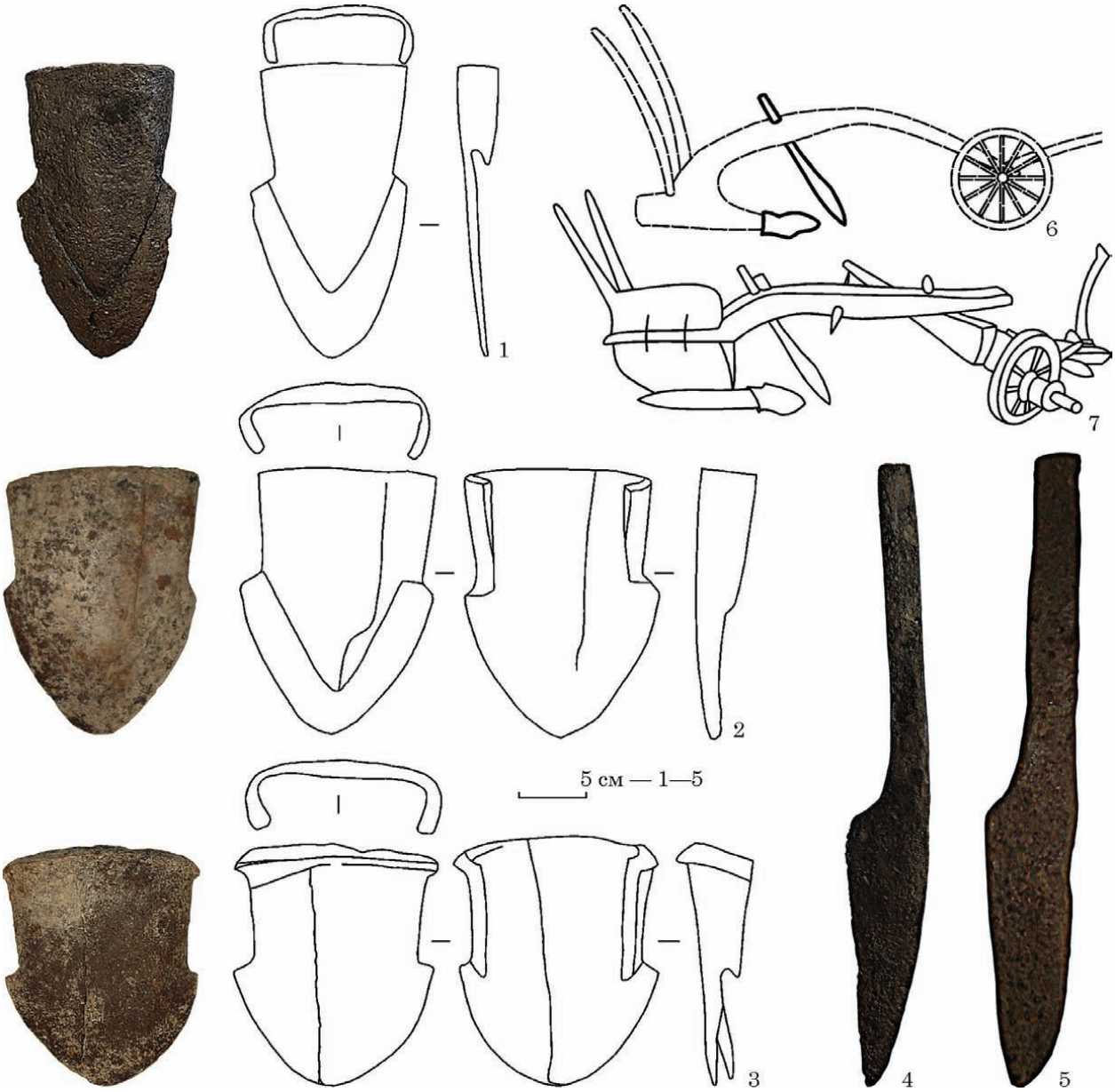

Рис. 2. Знаряддя для первинного обробітку ґрунту: 1—3 — наральники; 4, 5 — чересла; 6, 7 — реконструкції (1 — Постолівка I; 2, 3, 5 — Крутилів I; 4 — Крутилів II; 6 — спрощена графічна схема використання залізних деталей знарядь для первинного обробітку ґрунту; 7 — плуг з Полтавської губернії за Гюльденштедт 1804)

леза — 20,2, його ширина — 6,4, товщина стрижня — 2,3 × 1,9.

Чересло 2 (ТКМА б. н., Крутилів I, підйомний матеріал, табл. 1: 2; рис. 2: 5). Розміри, см: загальна довжина — 47,3, леза — 20,7, його ширина — 6,5, товщина стрижня — 3,6 × 2,7.

Наконечники на орні знаряддя й чересла — знахідки, що не занадто часто трапляються в ході археологічних досліджень, оскільки це доволі масивні деталі, які доволі складно загубити. Тим ціннішим є свідчення про кожну знахідку. Такі деталі могли використовувати на одному знарядді — плужного типу: знаряддя із ральником, поставленим горизонтально до ґрунту, укріпленим залізним наконечником, а також череслом, поставленим під тупим кутом до лінії оранки попереду чересла (рис. 2: 6, 7). Такі знаряддя зазвичай також могли були укомплектовані відвальною дошкою, що «підхоплювала» відрізаний пласт землі та дещо обертала його, таким чином позитивно впливаючи й на боротьбу з бур'янами. Оскільки корені останніх виявлялись на поверхні й засихали.

Такі деталі добре відомі з ранньослов'янських часів (добірку див.: Горбаненко, Пашкевич 2010; літературу див там само). Якщо чересла принципово мало змінились (можна хіба що відмітити певне збільшення розмірів), то наконечники на орні знаряддя

набули більшої подібності до лемешів — найпродуктивніших наконечників для плуга.

Знаряддя праці для городництва та садівництва. До таких знарядь зараховуємо лопати й мотики. Їх могли використовувати для вторинного обробітку ґрунту, земляних робіт, а також для садівництва й городництва. У першому випадку ними могли подрібнювати грудки по оранці та чистити рало від землі, що налипла. У другому випадку йдеться про викопування ям тощо. Але найпоширенішою думкою щодо їхнього використання є застосування саме для садівництва й городництва.

Окуття для лопат. Усього представлено чотири взірця окуть для лопат. Усі вони були знайдені в сакральних об'єктах Крутилова II (табл. 1: 3; рис. 3: 1) і Крутилова I на Збручі (табл. 1: 2; рис. 3: 2, 3) і датовані другою половиною XII — першою половиною XIII ст. Вони мали різну висоту та ширину, були овальної або підтрикутної форми.

*Окуття 1 (*ТКМА 5929, Крутилів II, дно споруди 12, гл. 0,3—0,4 м, табл. 1: 3; рис. 3: 1), овальної форми, загострене на кінці, фігурне у перерізі. Розміри, см: висота — 13,7, ширина — 12,8, ширина внутрішньої частини (паз) — 2,2.

Окуття 2 (ТКМА 2608, Крутилів I, дно колодязя 1, біля кістяка, табл. 1: 2; рис. 3: 2), овальної форми, загострене на кінці, фігурне у перерізі. Розміри, см: висота — 10,8, ширина — 9,0, ширина внутрішньої частини (паз) — 2,0, ширина металевої смуги — 2,9.

Окуття 3 (ТКМА 2631, Крутилів I, капище 3, кв. 12/с, табл. 1: 2; рис. 3: 3), підтрикутної форми, загострене на кінці, фігурне у перерізі. Розміри, см: висота — 12,5, ши-

Рис. 3. Деталі знарядь для вторинного обробітку ґрунту: 1—3 — окуття для лопат; 4—6 — мотички; 7, 8 — реконструкції (1, 4 — Крутилів II; 2, 3, 5, 6 — Крутилів I; 7 — дерев'яний заступ, укріплений залізним наконечником; 8 — мотичка)

рина — 13,2, ширина внутрішньої частини (паз) — 2,3, ширина металевої смуги 2,9.

Найбільша ширина була у окуття підтрикутної форми. Кріпили окуття до полотна лопати за допомогою цвяхів, від яких залишилися невеликі отвори (рис. 3: 7). Лопати (як і мотики) були багатофункціональними знаряддями праці, їх використовували не лише у городництві та садівництві. Ними викопували ями різного призначення: під час кам'яного будівництва, при похованні тощо. Тому не дивним є їхнє широке розповсюдження територією Київської Русі (напр.: Довженок 1961, с. 95—99; Чайка 2002, с. 155, рис. 3: 2; Терський 2006, с. 130, рис. 109: 2 тощо). Зауважимо, що у ранньослов'янський період окуття для лопат не були відомі на широких теренах літописних слов'ян (на райковецьких і волинцевсько-роменських пам'ятках). Їхні знахідки походять з матеріалів салтівської культури (див., напр.: Колода, Горбаненко 2018, рис. 4.3). Подібні знаряддя доволі широко побутували наприкінці I тис. н. е. і на півдні Європи (Henning 1987, S. 74, Abb. 32).

Мотика 1 (ТКМА 4264, Крутилів II, садиба 1, кв. 7—8/и, на кам'яній вимостці, табл. 1: 3; рис. 3: 4). Розміри, см: загальна висота — 12,3, втулки — 8,4, розмір отвору втулки — 3,24 × 2,13, ширина леза — 6,0.

Мотика 2 (ТКМА 3464, Крутилів I, капище 3, кв. 16/п, табл. 1: 2; рис. 3: 5). Розміри, см: загальна висота — 8,3, втулки — 4,4, розмір отвору втулки — 2,8 × 1,8, ширина леза — 4,2.

Мотика 3 (ТКМА б. н., Крутилів I, підйомний матеріал, табл. 1: 2; рис. 3: 6). Розміри, см: загальна висота — 13,8, втулки — 8,9, її ширина — 3,3 × 3,5, ширина леза — 5,8.

Мотики, знайдені на пам'ятках Західного Поділля, були втульчастими (із вертикальною розімкненою втулкою). Робоча частина мала вигляд розширеного клиноподібного загостреного леза. Знаряддя мали різні розміри. Для використання мотик з вертикальною втулкою їх залізну частину достатньо було закріпити на держаку з відігнутим суком (рис. 3: 8). Такі знаряддя мали суттєве поширення у часі й просторі.

Щодо використання мотичок існує думка, що їх могли застосовувати як тесла для обробітку дерева (див., напр. Петигирич 2008, с. 205 та багато ін.). Нині складно сказати, для чого саме були призначені ті чи інші мотички. Загалом, очевидно, що знаряддя з найбільшою шириною леза (які іноді сягають 12 см) слугували в землеробстві та для інших земельних робіт; з найменшою (усього 1,5—2 см) — для деревообробки. Не виключаємо, що знаряддя із «середніми» показниками розміру леза могли бути поліфункціональними.

Палеоетноботанічні дані. Матеріал отримано двома шляхами. У ході класичних археологічних досліджень на двох пам'ятках було відібрано п'ять зразків обгорілих матеріалів ботанічного походження: чотири з Крутилова II й один з Верняків III. Іншим джерелом інформації є оглянуті колекції виробів із глини з дев'яти слов'яно-руських пам'яток з метою виявлення й ідентифікації відбитків зернівок і насіння культурних рослин і бур'янів. Загальна кількість пам'яток становить 11 включно із комплексом пам'яток Крутилів I—III, оглянутих сукупно. Ідентифікаційний аналіз проведено за допомогою широкого кола публікацій на цю тему, а також порівняння із сучасною колекцією та давніми зразками. Бур'яни встановлено за відповідним довідником (Веселовський, Лисенко, Манько 1988).

Нижче даємо ***опис оглянутих матеріалів*** [1].

1. Городниця XIV (1); розкопки проводила Прикарпатська археологічна експедиція ІА АН СРСР під керівництвом І. Русанової та Б. Тимощука у 1984 р. за участю Давньоруської археологічної експедиції Тернопільського обласного краєзнавчого музею під керівництвом М. Ягодинської та М. Филипчука (Русанова, Тимощук 1993). Відбитки на ліплених від руки виробах із глини (табл. 2).

3. Крутилів II (1); відкрила у 1985 р. і досліджувала Давньоруська археологічна експедиція Тернопільського краєзнавчого музею під керівництвом М. Ягодинської у 1985—2000 рр. (Ягодинська 2018).

4. Крутилів III (1); у 1985 р. розкопки проводили І. Русанова, Б. Тимощук, М. Ягодинська; у 1988 р. — М. Ягодинська (Русанова, Тимощук 1993; Ягодинська 2018).

Відбитки на ліплених від руки виробах із глини (табл. 2). Крім окремих відбитків, виявлено такі випадки (не внесені до табл. 2). На 1 фрагменті горщика: 3 проса (*Panicum miliaceum*), 1 пшениці двозернянки (*Triticum dicoccon*); фрагменти ліпного посуду, імовірно розвалу: 2 ячменю плівчастого (*Hordeum vulgare*), 2 жита (*Secale cereale*), 1 пшениці двозернянки, 1 проса. Уся обмазка з комплексу містить відбитки посіченої трави і можливо відходів від обмолоту. Крім того, на одному з фрагментів виявлено відбиток частини 1 колоса (рис. 4: 1), на іншому — 2 зернівок проса. Також, один фрагмент обмазки містив одиничні відбитки зернівок жита; ще один фрагмент (можливо, жаровні? — фрагмент доволі плаский) має суттєву кількість відбитків жита (рис. 4: 2).

1. Нумерація в дужках позначає місце зберігання колекцій: (1) — Тернопільський обласний краєзнавчий музей; (2) — фонди Національного заповідника «Замки Тернопілля», Збараж.

Із Крутилова II походить і чотири обгорілих зразки. *Зразок 1*, матеріал із дна споруди 3 другої половини XI ст., розкопки 1985 р. — перепалена грудка органічного, імовірно — ботанічного походження. Зернівок або насіння не виявлено. *Зразок 2*, матеріал із господарської ями споруди 15[а] другої половини XI ст., розкопки 1990 р. — перепалена грудка і окремі насінини льону (*Linum usitatissimum*). *Зразок 3*, місце забору споруда 15[а], перепалена грудка і окреме насіння льону; також знайдено 1 зернівку пшениці двозернянки. *Зразок 4*, кв. 12/Б, другий штик, друга половина XI — початок XII ст., розкопки 2000 р. — палеоетноботанічний матеріал обсягом близько 90 мл, складається із зернівок вівса посівного (*Avena sativa*). Додатково ретельніше переглянуто близько 5 мл, виявлено: 1 зернівку ячменя плівчастого і сильно поруйнований фрагмент невизначеної зернівки культурної рослини, але не вівса (Cerealia). Оскільки обгорілий матеріал походить зі скупчень і не представляє статистичного інтересу, в табл. 2 позначено лише знахідки льону.

Цікавий факт виявлення відбитків решток від плодів дерев: 1 — імовірно кісточки терену (*Prunus* sp.), 1 — фрагмента шкаралупи горіха ліщини (*Corylus avellana*).

Палеоетноботанічний спектр за кількісними показниками (ПБС$_К$) культурних злакових рослин (на основі: Кравченко, Пашкевич 1985), представлений на рис. 5: 1.

6. Старий Збараж V (1, 2); у 1883 р. розкопки вів А. Кіркор, у 1990 р. — М. Ягодинська (Ягодинська 2018). Відбитки на ліплених від руки виробах із глини (табл. 2).

Крім окремих відбитків, виявлено фрагмент обмазки (підкліть оборонного валу городища першої половини X ст., кв. А/5—6, гл. 0,6—0,7 м), рясно вкритий з обох боків відбитками зернівок жита (рис. 4: 3; в табл. 2 не враховано).

7. Старий Збараж I (2); матеріал з підкліті валу X ст. 1997—1999, 2018 рр. — розкопки М. Ягодинської (Ягодинська 2018). На двох фрагментах кераміки виявлено відбитки тканини (рис. 4: 4).

8. Верняки III (2), матеріал із об'єкта 1 — господарської ями з обмазкою, другої половини XII — початку XIII ст.; виявили у 2013 р. В. Ільчишин, А. Загородній, М. Строцень, розкопки ДП ОАСУ «Подільська археологія» 2014 р. — окрема одиниця, не перепалена, «муміфікована» — 1 плід від глоду або шипшини, родина розові (Rosaceae).

10. Теребовля II (1, 2); локалізувала у 1984 р. М. Ягодинська, розкопки Б. Тимощука (1986 р.) та М. Ягодинської (1986, 2002 р.). Виявлено садибу середини X ст. (Ягодинська 2018). Відбитки на ліплених від руки виробах із глини (табл. 2).

Таблиця 2. Палеоетноботанічні матеріали

№	Трав'янисті														Кущі, дерева			*N*
	Культурні рослини										Бур'яни							
	Зернові							Зернобобові	Технічні									
	P. m.	*H. v.*	*T. d.*	*T. m.*	*T. a.*	*S. c.*	*A.* sp.	*P. s.*	*C. s.*	*L. c.*	*B.* sp.	*S. i.*	*S.* sp.	?	*C. a.*	*P.* sp.	Ros.	
1	7	1	—	—	—	3	—	1?	—	—	—	—	2	—	—	—	—	14
3, 4	48	24 [1]	17	3	21	24	7	3	3	*	4	—	9	3	1	1?	—	168, *
6	9	2	4	—	—	4	1	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	22
7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
10	1	1	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
12	5	—	3	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9
14	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
15	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
16	2	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
17	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Скорочення: **культурні рослини**: ***зернові***: *P. m.* — *Panicum miliaceum* (просо звичайне); *H. v.* — *Hordeum vulgare* (ячмінь плівчастий); *T. d.* — *Triticum dicoccon* (пшениця двозернянка); *T. m.* — *Triticum monococcum* (пшениця однозернянка); *T. a.* — *Triticum aestivum* s. l. (пшениці м'які голозерні); *S. c.* — *Secale cereale* (жито); *A.* sp. — *Avena* sp. (овес, імовірно — посівний); ***зернобобові***: *P. s.* — *Pisum sativum* (горох посівний); ***технічні***: *C. s.* — *Cannabis sativa* (коноплі); *L. c.* — *Linum usitatissimum* (льон); **бур'яни**: *B.* sp. — *Bromus* sp. (стоколос, до виду не визначено); *S. i.* — *Setaria italica* (мишій італійський, просо італійське); *S.* sp. — *Setaria* sp. (мишій, до виду не визначено); ? — бур'ян, не визначено; **кущі, дерева**: *C. a.* — *Corylus avellana* (ліщина звичайна); *P.* sp. — *Prunus* sp. (терен); Ros. — Rosaceae (родина розові: глід або шипшина).
[1] Із них одна плівка.

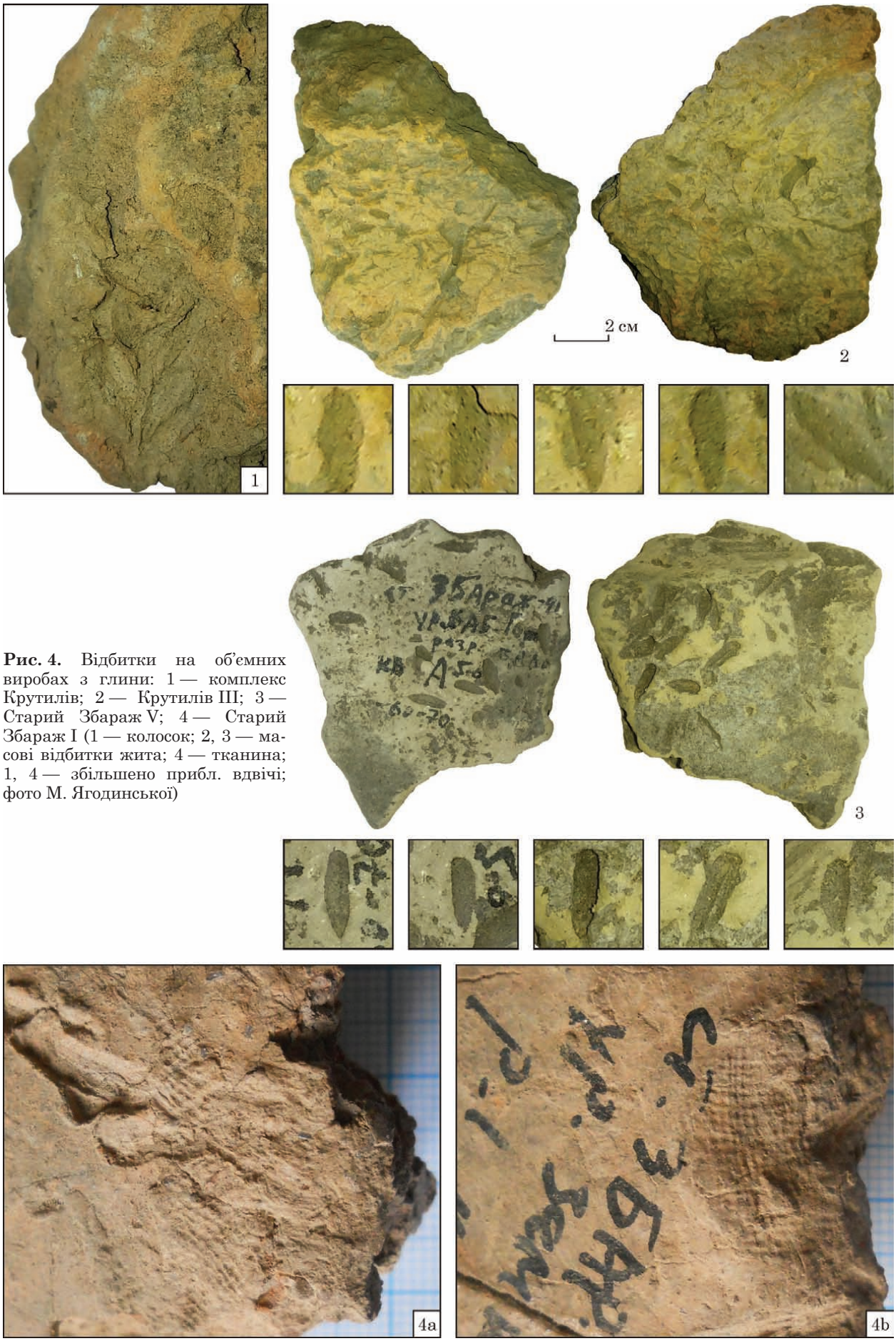

Рис. 4. Відбитки на об'ємних виробах з глини: 1 — комплекс Крутилів; 2 — Крутилів III; 3 — Старий Збараж V; 4 — Старий Збараж I (1 — колосок; 2, 3 — масові відбитки жита; 4 — тканина; 1, 4 — збільшено прибл. вдвічі; фото М. Ягодинської)

12. Теребовля V (2); виявив у 2005 р. В. Ільчишин, дослідження 2010 р. експедиції ДП ОАСУ «Подільська археологія» під керівництвом Б. Строценя та М. Ягодинської. Матеріали частково введені до наукового обігу (Ягодинська 2020). Відбитки на ліплених від руки виробах із глини празької культури (табл. 2).

Крім окремих зернівок, оглянуто 4 денця з відбитками проса (в табл. 2 не враховано). Пшениця двозернянка (врахована в табл. 2) — колосок.

14. Теребовля IX (2); виявив у 2009 р. співробітник ДП ОАСУ «Подільська археологія» О. Дерех. Розкопки проводила у 2010 р. експедиція ДП ОАСУ «Подільська археологія» під керівництвом Б. Строценя та М. Ягодинської. Матеріали частково введені до наукового обігу (Ягодинська 2018). Відбитки на ліплених від руки виробах із глини (табл. 2).

15. Теребовля X (2); у 2010 р. виявив В. Ільчишин, дослідження 2011 р. експедицією ДП ОАСУ «Подільська археологія» (В. Ільчишин, М. Бігус). Матеріали частково введені до наукового обігу (Ягодинська 2020). Відбитки на ліплених від руки виробах із глини райковецької культури (табл. 2).

16. Курники I (1); відкрив у 1990 р. М. Левчук, дослідження проводили М. Ягодинська, М. Левчук під керівництвом О. Ситника (Ягодинська 2018). Відбитки на ліплених від руки виробах із глини (табл. 2).

17. Стіжок V, городище давньоруського часу, XIII ст., залишки літописного міста Данилів (уроч. Гора Св. Трійці або Данилова гора, Шумський р-н, Тернопільська обл.). У 1968 р. стаціонарні археологічні дослідження здійснила експедиція Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом П. Раппопорта (Раппопорт 1971).

У 2017—2018 рр. дослідження проводила археологічна експедиція під керівництвом М. Ягодинської. Передано для аналізу фрагменти розвалу череня печі XIII ст. з розкопу 3, зібрані між каменями фундаменту наземної споруди, можливо, заможної людини. Об'єкт 1 (2017) — нічого не виявлено. Об'єкт 2 (2018), 3 фрагменти, виявлено відбитки — 1 жита, масові проса, також трави. Об'єкт 4 (2018) — відбитки деревини. Об'єкт 5 (2018), виявлено відбитки — 3 жита, декілька проса.

Інтерпретація матеріалів. Статистичні дані отримано в одному випадку: для комплексу пам'яток біля Крутилова. Нагадаємо, що відбитки отримано з виробів із глини, ліплених від руки. Це зауваження важливе, оскільки отримані дані таким чином ближчі до початкових етапів існування комплексу Крутилова (X—XI ст?). Для порівняння даних, кількісні показники варто перевести

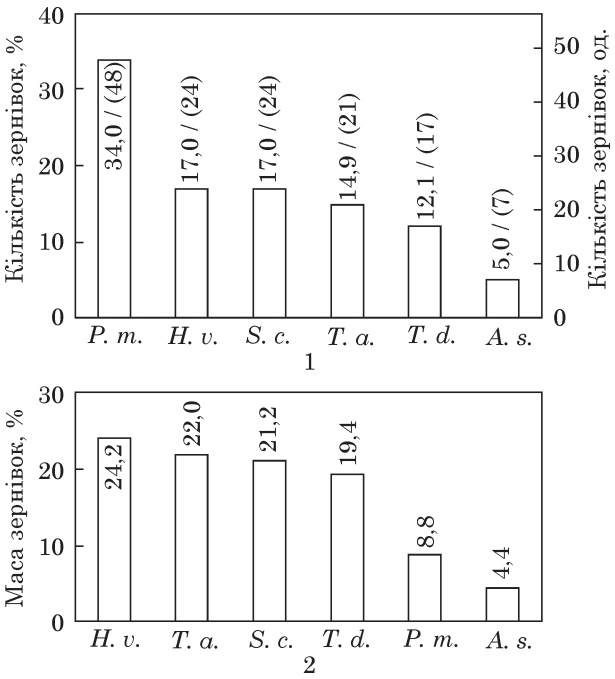

Рис. 5. Палеоетноботанічний спектр зернівок злакових культурних рослин за відбитками на виробах з глини з Крутилова: 1 — за кількістю, над стовпчиками дано відсоток зернівок / (кількість, од.); 2 — за масою. **Скорочення** див. у табл. 2

у якісні, за масою ($ПБС_М$; див. Горбаненко 2014). За цими показниками (рис. 5: 2), отримані результати доволі подібні аналогам райковецької культури, і ширше — населенню півдня Східної Європи переддержавного періоду (найновішу інформацію опубліковано: Горбаненко 2018). За цими показниками, урожайніші, але й вибагливіші до обробітку ґрунту культурні рослини (жито, пшениці м'які голозерні) набувають більшого значення і фактично становлять майже таку саму частку, що й перевірені часом невибагливі, але й менш врожайні ячмінь плівчастий, пшениця двозернянка і просо. Останнє традиційно для кінця I тис. н. е. (і початку II тис?) становить частку до 1/10 від загального обсягу вирощуваних зернових. Традиційно незначну частку становить овес посівний.

Звісно, що усі ці культурні рослини притаманні й для хліборобства давньоруських часів.

Важливими й цікавими також є знахідки терену й ліщини, оскільки вони є прямими маркерами збиральництва.

Знаряддя, пов'язані зі збором врожаю. До таких традиційно зараховують у першу чергу серпи — для збирання всіх культур, а також коси — для збирання врожаю зернових із тугим колосом.

Серпи (рис. 6) є найпоширенішими і найчастіше трапляються в ході археологічних досліджень поселенських пам'яток. Ними жали врожай злакових культур — пшениці,

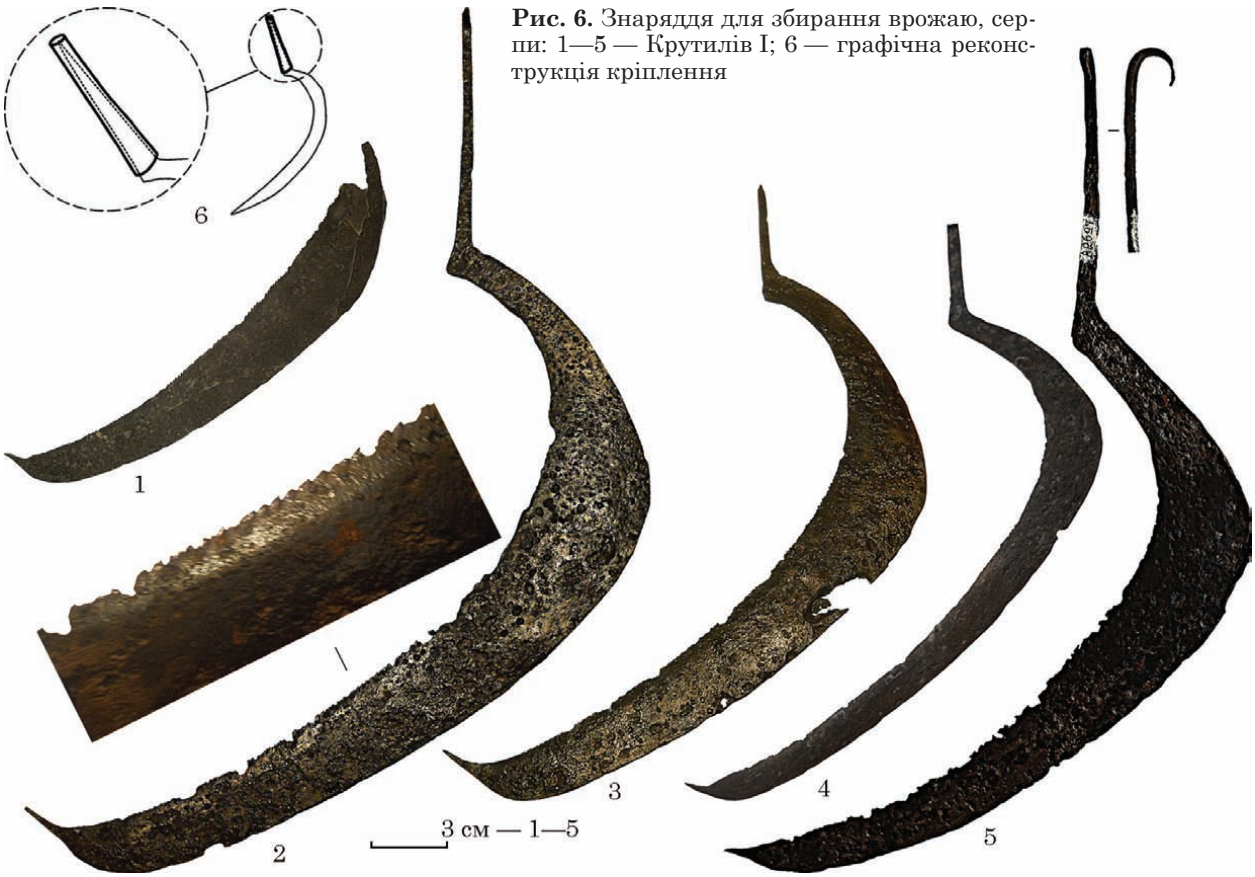

Рис. 6. Знаряддя для збирання врожаю, серпи: 1—5 — Крутилів I; 6 — графічна реконструкція кріплення

жита тощо. Для підвищення продуктивності серпів під час збору врожаю, їх підгострювали косою насічкою (рис. 6: 2, збільшене зображення). На території Тернопільщини, як зазначалося раніше, знайдено 33 од. — цілих серпів та їхніх фрагментів, однак, доступними для опрацювання — 28 од. З цієї кількості придатних для статистичних даних виявилось 19 екземплярів. Із них один за супутнім матеріалом датовано кінцем XI — початком XII ст., 11 — другою половиною XII — першою половиною XIII ст., сім серпів, знайдених на поверхні культурного шару Звенигородського городища-святилища, слід датувати XII—XIII ст.

*Серп 1 (*ТКМА 3301, Крутилів III, садиба 1, споруда 1, кінець XI — початок XII ст., табл. 1: 4). Розміри, см: довжина робочої частини леза — 27, ширина полотна — 3,6, його товщина — 0,2, висота дуги — 7,7, довжина черешка — 9,7, його товщина — 0,4 (гачок черешка обламаний).

Серп 2 (ТКМА 2697, Крутилів I, споруди 5, 5а, дно, друга половина XII — перша половина XIII ст., табл. 1: 2; рис. 6: 5). Розміри, см: довжина робочої частини леза — 25,3, ширина полотна — 4,0, його товщина — 0,2, висота дуги — 7,5, довжина черешка — 12,2, його товщина — 0,4. Розміри гачка — висота становить 1,2 см за ширини 2,0 см.

Серп 3 (ТКМА 2698, Крутилів I, споруди 5, 5а, дно, друга половина XII — перша половина XIII ст., табл. 1: 2). Розміри, см: довжина робочої частини леза — 23,3, ширина полотна — 3,6, його товщина — 0,15, висота дуги — 6,7, довжина черешка — 11,2, його товщина — 0,4, довжина гачка — 1,4.

Серп 4 (ТКМА 2686, Крутилів I, довгий дім 7, друга половина XII — перша половина XIII ст., табл. 1: 2; рис. 6: 4). Розміри, см: довжина робочої частини леза — 24,1, ширина полотна — 2,4, його товщина — 0,15, висота дуги — 7,5, довжина черешка — 6,7, його товщина — 0,25, частина черешка разом з гачком обламана.

*Серп 5 (*ТКМА 4198, Крутилів I, дно споруди 14, друга половина XII — перша половина XIII ст., табл. 1: 2; рис. 6: 2). Розміри, см: довжина робочої частини леза — 25,8, ширина полотна — 4,1, його товщина — 0,2, висота дуги — 8,3, довжина черешка — 11,4, його товщина — 0,2, довжина гачка — 1,0.

Серп 6 (ТКМА 4199, Крутилів I, дно споруди 14, друга половина XII — перша половина XIII ст., табл. 1: 2; рис. 6: 3). Розміри, см: довжина робочої частини леза — 24,5, ширина полотна — 4,0, його товщина — 0,15, висота дуги — 7,5, збережена довжина черешка — 6,8, його товщина — 0,4.

Серп 7 (ТКМА б. н., Крутилів I, дно споруди 19, друга половина XII — перша половина XIII ст., табл. 1: 2). Розміри, см: довжина робочої частини леза — 25,5, ширина полотна — 4,4, його товщина — 0,25, висота

дуги — 7,2, довжина черешка — 11,0, його товщина — 0,4, довжина гачка — 2,0.

Серп 8 (ТКМА б. н., Крутилів I, підйомний матеріал, XII—XIII ст., табл. 1: 2). Розміри, см: довжина робочої частини леза — 23,0, ширина полотна — 4,0, його товщина — 0,2, висота дуги — 6,1, збережена довжина черешка — 8,1, його товщина — 0,4.

Серп 9 (ТКМА б. н., Крутилів I, підйомний матеріал, XII—XIII ст., табл. 1: 2). Розміри, см: довжина робочої частини леза — 26,6, ширина полотна — 4,6, його товщина — 0,2, висота дуги — 7,0, збережена довжина черешка — 8,1, його товщина — 0,5.

Серп 10 (ТКМА б. н., Крутилів I, підйомний матеріал, XII—XIII ст., табл. 1: 2). Розміри, см: довжина робочої частини леза — 27,2, ширина полотна — 4,2, його товщина — 0,25, висота дуги — 7,0, довжина черешка — 10,8, його товщина — 0,5, довжина гачка — 2,5.

Серп 11 (ТКМА б. н., Крутилів I, підйомний матеріал, XII—XIII ст., табл. 1: 2). Розміри, см: довжина робочої частини леза — 26,0 см, ширина полотна — 4,3, його товщина — 0,2, висота дуги — 7,5, довжина черешка — 10,8, його товщина — 0,4, довжина гачка — 0,9.

Серп 12 (ТКМА б. н., Крутилів I, підйомний матеріал, XII—XIII ст., табл. 1: 2). Розміри, см: довжина робочої частини леза — 23,7, ширина полотна — 4,0, його товщина — 0,2, висота дуги — 7,9, довжина черешка — 11,8, його товщина — 0,4, гачок відсутній.

Усі цілі форми серпів мають асиметричність (ввігнутість робочої частини ближчої до черешка), лезо загострене насічками й трикутне в розрізі, кінчик робочої частини загострений (часто спеціально сформований заклепуванням), черешок рукояті сильно відігнутий від тіла серпа, має гачок на кінці (рис. 6: 5). В одному випадку черешок був прямий (рис. 6: 2). Гачок використовували для щільнішого кріплення дерев'яного руків'я. Стандарту розмірів гачків немає. Вони могли бути і зовсім невеликі (0,9—1,0 см), і масивні (2,0—2,5 см). Вочевидь, що розмір гачка залежав від різниці між довжиною черешка та дерев'яного руків'я, що закріплювали на черешку.

Серпи виробляли із залізних смуг середньої товщини 4,0 см, на які наварювали стальні смуги (Борисевич и др. 1985, с. 225). Єдиний екземпляр серпа кінця XI — початку XII ст. не дозволяє провести порівняльний аналіз між цими виробами за хронологією — XI ст. і XII—XIII ст. Зауважимо лише, що серп кінця XI — початку XII ст. відрізняється від пізніших аналогів XII—XIII ст. більшою довжиною леза — 27 см. Леза серпів другої половини XII — першої половини XIII ст., датованих іншими знахідками, — коротші, мають розміри від 23 до 25,8 см. Висота дуги для всіх серпів коливається від 6,1 до 8,3 см. Загальною рисою всіх серпів є максимальне розширення полотна у найбільш вразливому місці. Цю особливість можна помітити й на ранньослов'янських матеріалах, але лише за давньоруських часів серпи стали помітно масивнішими.

Серпи були цінним сільськогосподарським реманентом. Їх використовували довго, коли ж вони ламалися, ремонтували: з'єднували розламані частини наварюванням залізної смуги (рис. 6: 1), знайдений у кв. 13/с капища 3 в Крутилові I. Якщо ж ремонтований серп вже неможливо було використовувати в господарстві, тоді їх могли принести богам як пожертву. Подібний ремонтований серп знайдений під час дослідження капища 3 на Звенигородському святилищі в складі інших жертовних речей (Русанова, Тимощук 2007, с. 275, рис. 46: 12).

Коси. Нині їх налічується 18 екземплярів. Переважну більшість становлять коси-горбуші; дві подібні коси знайдено, наприклад, в об'єктах Західного Поділля другої половини XII — першої половини XIII ст. (ТКМА 3154, Крутилів II, споруда 1, та ТКМА 2685, Крутилів I, довгий дім 7). Яскравим прикладом безп'яткової коси є екземпляр з Городниці XIV другої половини XII — першої половини XIII ст.

Коса 1 (ТКМА 2437, Крутилів I, капище 2, друга половина XII — перша половина XIII ст., табл. 1: 2; рис. 7: 2). Розміри, см: довжина леза — 30,8, його ширина — 4,5, товщина полотна — 0,3, висота дуги — 4,0, довжина черешка — 9,6, його товщина — 0,5, довжина гачка (стовпчика) — 1,0, в нижній частині леза є поздовжня борозенка.

Коса 2 (ТКМА б. н., Крутилів I, підйомний матеріал, XII—XIII ст., табл. 1: 2, рис. 7: 5). Розміри, см: довжина леза — 35,8, його ширина — 5,3, товщина полотна — 0,2, висота дуги — 3,2, довжина черешка — 10,2, товщина черешка — 0,5, довжина гачка — 1,0.

Коса 3 (ТКМА б. н., Крутилів I, дно споруди 19, друга половина XII — перша половина XIII ст., табл. 1: 2; рис. 7: 3). Розміри, см: довжина леза — 30,6, його ширина — 4,3, товщина полотна — 0,3, висота дуги — 3,7, довжина черешка — 8,3, товщина черешка — 0,4, довжина гачка — 1,2.

Коса 4 (ТКМА б. н., Крутилів I, підйомний матеріал, XII—XIII ст., табл. 1: 2). Розміри, см: довжина леза — 32,5, його ширина — 5,1, товщина полотна — 0,3, висота дуги — 2,0, збережена довжина черешка — 5,5, товщина черешка — 0,4.

Коса 5 (ТКМА б. н., Крутилів I, підйомний матеріал, XII—XIII ст., табл. 1: 2). Розміри, см: довжина леза — 31,2, його ши-

Рис. 7. Знаряддя для збирання врожаю, коси: 1 — Городниця XIV; 2, 3, 5 — Крутилів I; 4 — Стіжок V; 6, 7 — графічна реконструкція кріплення (1, 7 — безп'яткова коса, тип II; 2—6 — коса-горбуша з п'ятою, тип I; типи за: Михеев 1985)

рина — 4,7, товщина полотна — 0,3, висота дуги — 3,1, довжина черешка — 8,0, товщина черешка — 0,3, довжина гачка — 1,0.

Коса 6 (Шумський краєзнавчий музей, ШКРМ 1660, Стіжок V, розкоп 2, кв. 1, об'єкт 1, пласт 2, табл. 1: 17; рис. 7: 4). Розміри, см: довжина леза — 39,0, його ширина — 5,0, товщина полотна — 0,3, висота дуги — 4,1, довжина черешка — 8,0, товщина черешка — 0,3, довжина гачка — 1,0.

Коса 7 (Городниця XIV, вал, табл. 1: 1; рис. 7: 1) відрізняється від попередніх черешкових кіс. Розміри, см: довжина леза — 23,1, його ширина — 3,0, товщина полотна — 0,2, висота дуги — 2,5. Приблизно посередині короткого леза знаходиться поздовжня виїмка, яка має ширину біля завершення леза з боку держака у 1,5 см, посередині леза — 1,0 см і звужується нанівець до кінчика коси. Відмінність її від попередніх у вузькому вигнутому загостреному клинку та кріпленні леза до дерев'яного держака за допомогою цвяхів, від яких залишилися отвір та шляпка на п'ятці. Коси з подібним способом кріпленням знайдені на салтівських пам'ятках (рис. 7: 7; Колода, Горбаненко 2009, с. 270, рис. 8: 3, 4).

Технологічно коси відрізнялися від серпів розмірами, масивністю, відсутністю насічок на лезі і довжиною робочих держаків. За рахунок цих відмінностей знаряддя мали ширше використання у господарстві. Косами не лише збирали врожай сільськогосподарських культур з грубим стеблом (бобових, гречки, ячменя, вівса), але й косили траву для потреб тваринництва. Коси лісостепової зони відрізнялися коротким лезом (так звані коси-горбуші). Робоче лезо загострювалося клепанням. Таке знаряддя кріпили до дерев'яної рукояті за допомогою короткого гачка (або стовпчика) на черешку, що

був необхідний для кращої фіксації обох частин коси, дерев'яної та металевої. З тією самою метою використовували археологічно відомі кільця; вочевидь, були й еластичні варіанти кріплення (рис. 7: 6). Крім гачків на п'яточній частині кіс робили ромбоподібні виїмки-насічки які, можливо, використовували для кращої фіксації обмотки.

Лезо виготовляли з широкої залізної смуги, поверх якої наварювали сталеві (Борисевич и др. 1985, с. 225). Довжина леза коливається від 30,6 до 35,8 см, ширина залізної смуги складає 4,5—5,3 см, висота дуги леза — 2,0—4,0 см, довжина черешка коливається від 8,0 до 10,2 см, середня довжина гачка (стовпчика) 1,0 см. За розмірами, досліджені коси належать до південноруських кіс, для яких характерне широке і коротке лезо і якими можна було косити на обидва боки (Петигирич 2008, с. 203).

Зберігання й переробка врожаю. Завершальним етапом хліборобства є збереження плодів своєї праці та їхня переробка на продукти харчування.

Зберігали врожай у спеціальних зернових ямах або господарських ямах-погребах грушоподібної, циліндричної або дзвоноподібної форми (Тимощук 1976, с. 59—60). Вони могли знаходитись в житлах або за їх межами, у дворі, в господарських спорудах. Такі ями були виявлені в житлах першої половини X — початку XII ст. У першій половині X ст. вони знаходились посередині підлоги (рис. 8: 2); в кінці XI — початку XII ст. такі ями розташовували під однією зі стінок споруд. В одному випадку грушоподібна яма знаходилась посередині північно-східної стіни, врізалася в материкову стіну (Крутилів II, житло 2, рис. 8: 3), в другому — яма циліндрична, з заокругленим дном — біля

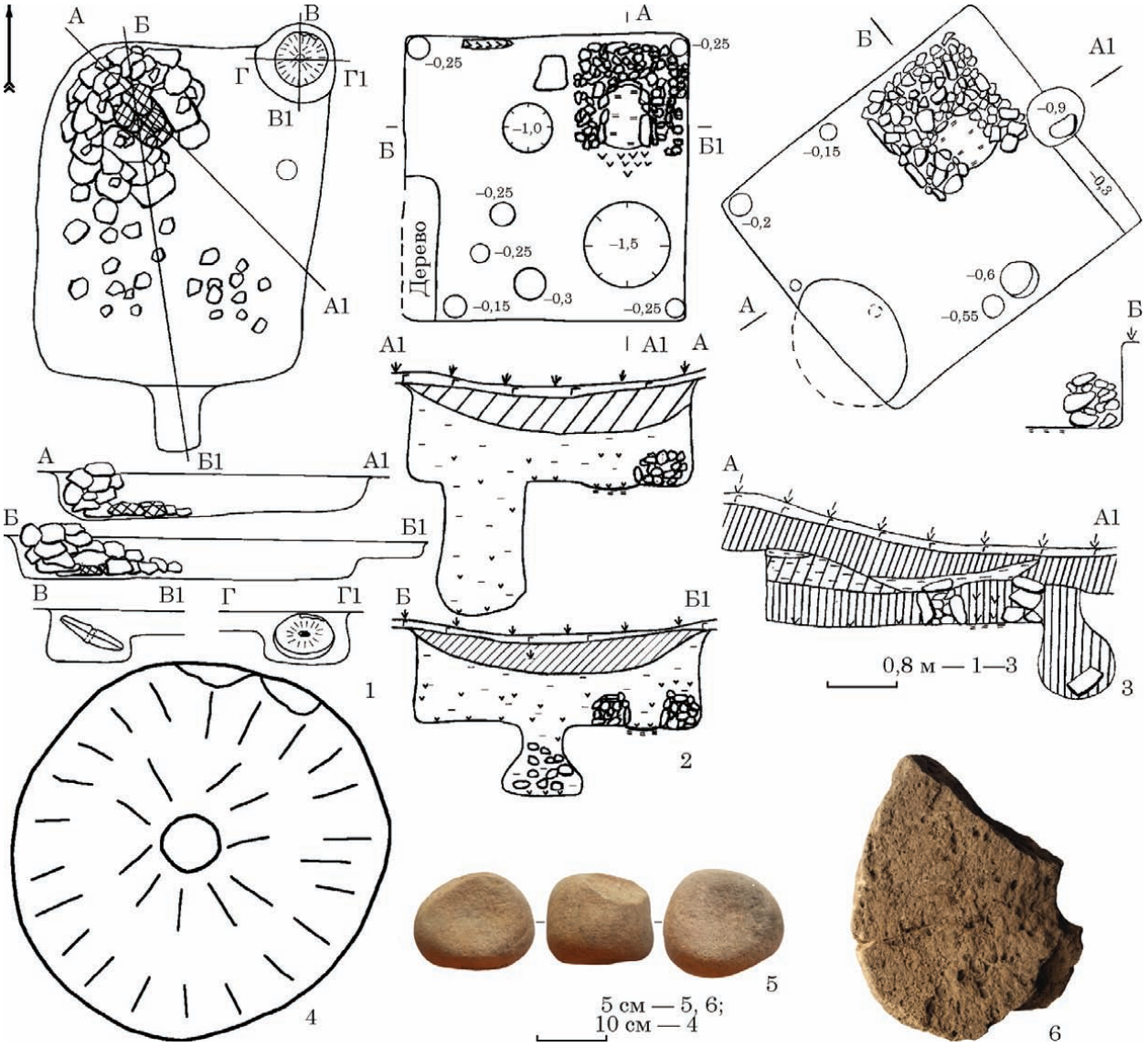

Рис. 8. Зберігання й переробка врожаю, житла й знахідки: 1 — Бучач I, житло з жорном; 2 — Теребовля II, житло 2; 3 — Крутилів II, житло 2; 4 — жорно, Бучач I; 5 — верхній камінь зернотерки, ТКМА 3300, Крутилів III, садиба 1, житло 1, дно; 6 — фрагмент жорна, ТКМА 4660, Крутилів II

південно-західного кута (Крутилів II, житло 15[а]). Розміри: діаметр вхідного отвору ями в житлі 2 — 0,8 м, діаметр середньої частини ями — 0,95 м, глибина від рівня підлоги — 0,9 м, діаметр вхідного отвору ями з житла 15[а] — 0,9 м, діаметр дна — 0,9 м, глибина від рівня підлоги — 0,6 м. Господарські ями-погреби також мали місце і за межами жител, на подвір'ї садиб (Крутилів II, садиба 1). В одному випадку (Крутилів II, житло 15[а]) стінки ями та дно були випалені, а на дні знайдено перепалене зерно та цілі форми посуду. Випал ям доволі широко зафіксований археологічно та за етнографічними джерелами. Це, а також знахідки в подібних ямах збіжжя на широких теренах за слов'яно-руських часів, є підтвердженням їхнього використання для зберігання зерна.

Вирощене зерно використовували в їжу у подрібненому вигляді, для чого застосовували зернотерки і жорна. Під час досліджень культурного шару поселень та заповнення жител досить часто трапляються фрагментовані частини жорен. Досліджені жорна виготовляли з місцевого каменю вапняку, зернотерки — з сірого та червоного пісковику, поклади яких характерні для Тернопільщини. В інтер'єрі слов'янського та давньоруського житла зафіксовані й спеціально відведені місця для переробки зерна для приготування їжі. Так у пізньослов'янському житлі VIII—IX ст. (Бучач I, рис. 8: 1) верхній жорновий камінь знаходився в неглибокій вирізаній у підлозі ямі, розташованій у північно-східному куті. Принаймні в одному випадку нам вдалось реконструювати використання жорен безпосередньо в житлі, щоправда — на ранньосередньовічному Пастирському городищі в середньому Подніпров'ї (Горбаненко, Журавльов, Пашкевич 2007, с. 84—91).

Верхній камінь зернотерки (рис. 8: 5) був знайдений на підлозі в житлі 1 сільської садиби в уроч. Замчище біля Звенигородського святилища (звідки походить і один із серпів). Садиба була розташована за межами посаду, на вододільній частині плато, поруч з розчищеним від каменів полем (Русанова, Тимощук 2007, с. 169—170).

Отже, традиція використання різних знарядь для переробки врожаю все ще існувала. Вважаємо, що це цілком природно: для вирішення «завдань» різної складності використовувати максимально зручні знаряддя. Якщо для виготовлення борошна в суттєвих кількостях доцільніше було використовувати легкі ручні жорнові постави, то для підготовки невеликої порції крупи простіше було використати «малоефективну» зернотерку.

Коротко **підсумуємо** викладене. Створено чи не першу узагальнюючу базу даних матеріалів із землеробства слов'яно-руського часу з межиріччя Дністра та Ікви. Вона яскраво репрезентує повний цикл хліборобської праці від обробітку ґрунту до зберігання й переробки врожаю. Знаряддя для оранки представлені розвиненими типами наконечників — IVB1 (за Ю. Красновим), що за формами, пропорціями, а також можливостями максимально наближались до лемешів. Знахідки чересел укріплюють думку про існування й широке застосування знаряддя плужного типу — найпродуктивнішого для оранки. Набором окуть для заступів і мотичок представлені такі напрями господарювання як городництво і садівництво (хоча самі знаряддя можуть бути поліфункціональними та спрямованими на вирішення різних завдань).

Незважаючи на спроби зібрати максимально повну кількість інформації з палеоетноботаніки, результати досі не занадто суттєві. Для регіону отримано один повноцінний палеоетноботанічний спектр, який уможливлює характеристику зернового господарства. За отриманими даними (нагадаємо, що інформація доступна за відбитками на виробах із глини, *ліплених від руки*), показники подібні до ранньослов'янських. Утім, показники врожайних вибагливих зернових доволі суттєві, що опосередковано підтверджує високий рівень обробітку ґрунту. Окремі палеоетноботанічні матеріали засвідчують збиральництво.

Наявність серпів і кіс є беззаперечним свідченням місцевого землеробства. Врожай також дбайливо зберігали, про що свідчать спеціально підготовлені для цього ями.

Отже, огляд усіх доступних матеріалів з теми землеробства засвідчує високий рівень цієї відтворювальної галузі. Подальші поглиблені та комбіновані дослідження уможливлять уточнення цих висновків і місця й ролі хліборобства в життєдіяльності давніх спільнот в межиріччі Дністра та Ікви у давньоруський час.

ЛІТЕРАТУРА

Біляєва, С. О. 2003. Землеробство. В: Моця, О. П. (ред.). *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях, с. 70-76.

Большаков, О. Г., Монгайт, А. Л. 1971. *Путешествие Абу Хамида ал Гарнати в Восточную и центральную Европу (1131—1153 гг.)*. Москва: Наука.

Борисевич, Г. В., Даркевич, В. П., Кирпичников, А. Н., Кирьянова, Н. А., Колчин, Б. А., Куза, А. В., Медведев, А. Ф., Раппопорт, П. А., Рыбаков, Б. А., Чернецов, В. Л., Янин, В. Л. 1985. *Древняя Русь. Город. Замок. Село*. Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах. Москва: Наука.

Веселовський, І. В., Лисенко, А. К., Манько, Ю. П. 1988. *Атлас-визначник бур'янів*. Київ: Урожай.

Гаврилюк, О. 1990. *Звіт про проведені археологічні розкопки і розвідки на території Тернопільської області*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/179.

Горбаненко, С. А. 2014. Зернове господарство сіверян. *Археологія*, 1, с. 113-123.

Горбаненко, С. А. 2018. Порівняльний аналіз сільського господарства передодня утворення Давньої Русі. *Археологія і давня історія України*, 1 (26), с. 301-320.

Горбаненко, С. А., Журавльов, О. П., Пашкевич, Г. О. 2008. *Сільське господарство жителів Пастирського городища*. Київ: Академперіодика.

Горбаненко, С. А., Пашкевич, Г. О. 2010. *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.)*. Київ: Академперіодика.

Гюльденштедт, А. 1804. Описание некоторых в малой России употребительных плугов. *Технологический журнал*, 1, 2, с. 3-31.

Довженок, В. Й. 1961. *Землеробство Давньої Русі до XIII ст*. Київ: Наукова думка.

Заставний, Ф. Д. 1996. *Фізична географія України: Підручник для учнів старших класів та студентів*. Львів: Львівський обласний науково-методичний інститут освіти.

Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2009. Землеробство салтівської культури (за матеріалами Мохначанського городища). *Vita antiqua*, 7—8, с. 261-280.

Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2018. *Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні*. Київ: Академперіодика.

Кравченко, Н. М., Пашкевич, Г. А. 1985. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.). В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Археология и методы исторических реконструкций*. Киев: Наукова думка, с. 177-190.

Краснов, Ю. А. 1987. *Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы*. Москва: Наука.

Куник, А. А., Розен, В. Р. (сост.). 1878. *Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах*. 1. Записки ИАН, XXXII, 2. Санкт-Петербург.

Михеев, В. К. 1985. *Подонье в составе хазарского каганата*. Харьков: Вища школа.

Петигирич, В. 2008. Розвиток сільського господарства у Надбужанщині за доби раннього середньовіччя. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 12, с. 200-213.

Пивоваров, С. 2008. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. *Археологічні студії*, 3, с. 180-199.

ПСРЛ…1997. *Полное собрание русских летописей*. 1: Лаврентиевская летопись. Москва: Языки русской культуры.

ПСРЛ…1908. *Полное собрание русских летописей*. 2: Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург.

Прищепа, Б. А., Нікольченко, Ю. М. 1996. *Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X—XIII століттях*. Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство.

Раппопорт, П. А. 1971. Данилов. *Краткие сообщения Института археологии*, 125, с. 83-86.

Русанова, И. П., Тимощук, Б. А. 1993. *Языческие святилища древних славян*. Москва: Архэ.

Русанова, И. П., Тимощук, Б. А. 2007. *Языческие святилища древних славян*. Москва: Ладога-100.

Терський, С. В. 2006. *Лучеськ X—XV ст*. Львів: Львівська політехніка.

Тимощук, Б. О. 1976. *Слов'яни Північної Буковини V—IX ст*. Київ: Наукова думка.

Чайка, Р. 2002. Сільське господарство і промисли Лиственського городища. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 8, с. 151-158.

Чернецов, А. В., Куза, А. В., Кирьянова, Н. А. 1985. Земледелие и промыслы. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Древняя Русь. Город, замок, село*. Археология СССР, 15. Москва: Наука, с. 219-242.

Ягодинская, М. 1998. Селище «Бабина долина» — селище ремесленников. В: *Матеріали наукової конференції «Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя виявлення Збруцького "Святовита")». Гримайлів, Україна. 8—9 жовтня 1998 р*. Львів: Місіонер, с. 57-68.

Ягодинська, М. О. 2018. *Археологічні пам'ятки Тернопільщини: Давньоруські пам'ятки Західного Поділля у X—XIII століттях*. Тернопіль: Терно-граф.

Ягодинська, М. О. 2020. Слов'янські пам'ятки на Тернопільщині. *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 222-233.

Henning, J. 1987. *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter*. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z., Schriften zur Ur- und Frühgeschichte, 42. Berlin: Akademie.

REFERENCES

Biliaieva, S. O. 2003. Zemlerobstvo. In: Motsia, O. P. (ed.). *Selo Kyivskoi Rusi (za materialamy pivdennoruskykh zemel)*. Kyiv: Shliakh, s. 70-76.

Bolshakov, O. G., Mongait, A. L. 1971. *Puteshestvie Abu Khamida al Garnati v Vostochnuiu i tsentralnuiu Evropu (1131—1153 gg.)*. Moskva: Nauka.

Borisevich, G. V., Darkevich, V. P., Kirpichnikov, A. N., Kirianova, N. A., Kolchin, B. A., Kuza, A. V., Medvedev, A. F., Rappoport, P. A., Rybakov, B. A., Chernetsov, V. L., Ianin, V. L. 1985. *Drevniaia Rus. Gorod. Zamok. Selo*. Arkheologiia SSSR s drevneishikh vremen do srednevekovia v 20 tomakh. Moskva: Nauka.

Veselovskyi, I. V., Lysenko, A. K., Manko, Yu. P. 1988. *Atlas-vyznachnyk bur'ianiv*. Kyiv: Urozhai.

Havryliuk, O. 1990. *Zvit pro provedeni arkheolohichni rozkopky i rozvidky na terytorii Ternopilskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1989/179.

Horbanenko, S. A. 2014. Zernove hospodarstvo siverian. *Arkheolohiia*, 1, s. 113-123.

Horbanenko, S. A. 2018. Porivnialnyi analiz silskoho hospodarstva peredodnia utvorennia Davnoi Rusi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (26), s. 301-320.

Horbanenko, S. A., Zhuravlov, O. P., Pashkevych, H. O. 2008. *Silske hospodarstvo zhyteliv Pastyrskoho horodyshcha*. Kyiv: Akademperiodyka.

Horbanenko, S. A., Pashkevych, H. O. 2010. *Zemlerobstvo davnikh slov'ian (kinets I tys. do n. e. — I tys. n. e.)*. Kyiv: Akademperiodyka.

Giuldenshtedt, A. 1804. Opisanie nekotorykh v maloi Rossii upotrebitelnykh plugov. *Tekhnologicheskii zhurnal*, 1, 2, s. 3-31.

Dovzhenok, V. Y. 1961. *Zemlerobstvo Davnoi Rusi do XIII st*. Kyiv: Naukova dumka.

Zastavnyi, F. D. 1996. *Fizychna heohrafiia Ukrainy: Pidruchnyk dlia uchniv starshykh klasiv ta studentiv*. Lviv: Lvivskyi oblasnyi naukovo-metodychnyi instytut osvity.

Koloda, V. V., Horbanenko, S. A. 2009. Zemlerobstvo saltivskoi kultury (za materialamy Mokhnachanskoho horodyshcha). *Vita antiqua*, 7—8, s. 261-280.

Koloda, V. V., Horbanenko, S. A. 2018. *Silske hospodarstvo naselennia Khozarskoho kahanatu v lisostepovii zoni*. Kyiv: Akademperiodyka.

Kravchenko, N. M., Pashkevich, G. A. 1985. Nekotorye problemy paleobotanicheskikh issledovanii (po materialam Obukhovskoi territorialnoi gruppy pamiatnikov I tys. n. e.). In: Gening, V. F. (ed.). *Arkheologiia i metody istoricheskikh rekonstruktsii*. Kiev: Naukova dumka, s. 177-190.

Krasnov, Iu. A. 1987. *Drevnie i srednevekovye pakhotnye orudiia Vostochnoi Evropy*. Moskva: Nauka.

Kunik, A. A., Rozen, V. R. (sost.). 1878. *Izvestiia al-Bekri i drugikh avtorov o Rusi i slavianakh*. 1. Zapiski IAN, XXXII, 2. Sankt-Peterburg.

Mikheev, V. K. 1985. *Podone v sostave khazarskogo kaganata*. Kharkov: Vyshcha shkola.

Petyhyrych, V. 2008. Rozvytok silskoho hospodarstva u Nadbuzhanshchyni za doby rannoho serednovichchia. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 12, s. 200-213.

Pyvovarov, S. 2008. Doslidzhennia Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. *Arkheolohichni studii*, 3, s. 180-199.

PSRL…1997. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 1: Lavrentievskaia letopis. Moskva: Iazyki russkoi kultury.

PSRL…1908. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 2: Ipatevskaia letopis. Sankt-Peterburg.

Pryshchepa, B. A., Nikolchenko, Yu. M. 1996. *Litopysnyi Dorohobuzh v period Kyivskoi Rusi. Do istorii naselennia Zakhidnoi Volyni v X—XIII stolittiakh*. Rivne: Derzhavne redaktsiino-vydavnyche pidpryiemstvo.

Rappoport, P. A. 1971. Danilov. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 125, s. 83-86.

Rusanova, I. P., Timoshchuk, B. A. 1993. *Iazycheskie sviatilishcha drevnikh slavian*. Moskva: Arkhe.

Rusanova, I. P., Timoshchuk, B. A. 2007. *Iazycheskie sviatilishcha drevnikh slavian*. Moskva: Ladoga-100.

Terskyi, S. V. 2006. *Luchesk X—XV st*. Lviv: Lvivska politekhnika.

Tymoshchuk, B. O. 1976. *Slov'iany Pivnichnoi Bukovyny V—IX st*. Kyiv: Naukova dumka.

Chaika, R. 2002. Silske hospodarstvo i promysly Lystvynskoho horodyshcha. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 8, s. 151-158.

Chernetsov, A. V., Kuza, A. V., Kirianova, N. A. 1985. Zemledelie i promysly. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Drevniaia Rus. Gorod, zamok, selo*. Arkheologiia SSSR, 15. Moskva: Nauka, s. 219-242.

Iagodinskaia, M. 1998. Selishche «Babina dolina» — selishche remeslennikov. In: *Materialy naukovoi konferentsii «Medobory i dukhovna kultura davnikh, serednovichnykh slov'ian (do 150-richchia vyiavlennia Zbrutskoho "Sviatovyta")». Hrymailiv, Ukraina. 8—9 zhovtnia 1998 r*. Lviv: Misioner, s. 57-68.

Yahodynska, M. O. 2018. *Arkheolohichni pam'iatky Ternopilshchyny: Davnoruski pam'iatky Zakhidnoho Podillia u X—XIII stolittiakh*. Ternopil: Terno-hraf.

Yahodynska, M. O. 2020. Slov'ianski pam'iatky na Ternopilshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 222-233.

Henning, J. 1987. *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter*. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z., Schriften zur Ur- und Frühgeschichte, 42. Berlin: Akademie.

M. O. Yahodynska, S. A. Gorbanenko

AGRICULTURE IN THE INTERFLUVE OF DNIESTER AND IKVA AT OLD RUSSIAN PERIOD ACCORDING TO ARCHAEOLOGICAL FINDINGS

The article sums up the results of archaeological investigations of the settlements of South Volyn (the territory around annalistic Danyliv town) and Western Podillia (the territory of sites complex of Zbruch cultural center, annalistic Terebovlia). Authors conducted generalization of findings of agriculture implements, white straw crops remains and supplemented source base. During archaeological investigations of the settlements and fortified settlements of Western Podillia and South Volyn at the end of 20th — beginning of 21th centuries scientists discovered 64 metal objects connected with agriculture found at 14 sites and palaeoethnobotanical materials at 11 sites (table 1; fig. 1). Functionally metal objects divide into tools connected with land cultivating: tips on plowing tools (4), coulter (2) (fig. 2), hoes (3) and shovels ironing (4) (fig. 3); and the tools for harvesting: sickles (33; fig. 6) and scythes (18; fig. 7). Only one palaeoethnobotanical complex from 11 sites is of interest to statistics (table 2; fig. 5).

Agriculture analysis is conducted according to the process: from land cultivating to preservation and harvest processing. Plowing tools are represented by developed tips types maximally similar to tusks. Findings of coulters prove existence of the most efficient tools of plough type for plowing. Set of ironings for shovels and hoes represents kitchen gardening and horticulture.

One full paleoethnobotanical spectrum connected with the region is derived which helps to characterize grain farming and spectrum indicators resemble early Slavic. At the same time indicators of efficient capricious white straw crops are rather substantial and that proves high level of tillage.

Presence of sickles and scythes is an undoubted proof of local agriculture. For harvest preserving some special grain pits were used.

The survey of materials concerned with agriculture proves its high level. Further thorough and combined investigations will give an opportunity to refine these conclusions and place and role of agriculture in life of ancient communities in the interfluve of Dniester and Ikva at Old Russian period.

Keywords: agriculture, palaeoethnobotany, white straw crops, kitchen gardening, horticulture.

Одержано 30.12.2020

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

GORBANENKO Sergii, Ph. D., Senior Researcher, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-4786-0369, e-mail: gorbanenko@gmail.com.

ЯГОДИНСЬКА Марина Олександрівна, кандидат історичних наук, директор, Тернопільський обласний центр охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини, Тернопіль, Україна.

YAHODYNSKA Maryna, Ph. D., director, the Ternopil Regional Center for the Protection and Research of Cultural Heritage Sites, Ternopil, Ukraine.

ORCID 0000-0003-1280-9045, e-mail: tokiopik2@gmail.com.

УДК 904.2(477.51)"652"-035.56 DOI: 10.37445/adiu.2021.01.30

М. С. Сергєєва, Р. А. Кравченко

ПРЕДМЕТИ З ОБРОБЛЕНОЇ КІСТКИ З ГОРОДИЩА РАДИЧІВСЬКЕ 3 НА р. ДЕСНА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ 1991—1992 рр.)

До наукового обігу введено й проаналізовано вироби з кістки з багатошарового поселення Радичівске 3 (Коропський р-н Чернігівської обл.), виявлені в ході досліджень 1991—1992 рр. Вироби походять з об'єктів роменської культури і культурного шару. Переважна більшість знахідок репрезентована знаряддями праці з загостреним функціональним кінцем. У колекції є також лощило з ребра, кістяний предмет (застібка або функціональна деталь складного пристрою) і амулет з ікла ведмедя. 2 кістки коня з природним загостренням без слідів використання, які також походять з колекції, не є знаряддями. Загалом склад виробів з кістки є звичайним для слов'янських пам'яток. Вони могли належати особам, які займалися обробкою тваринної сировини шкіри і хутра.

Ключові слова: *Подесіння, слов'яни, роменська культура, обробка кістки, кістяні знаряддя праці, амулет з ікла.*

Городище Радичівське 3 (інші назви Хотинське, Городок) розташоване в 1 км на південь від с. Радичів (Коропський р-н Чернігівської обл.) в ур. Хотинське (рис. 1). Укріплена площадка займає мисоподібний виступ. З південного сходу до неї примикає порізане ярами плато зайняте поселенням-супутником та рештками курганної групи (рис. 2). Увесь комплекс розташований на високій (40—50 м) правобережній терасі правого берега р. Десна і з усіх боків обмежений обводненими ярами. З основним плато він з'єднаний вузьким перешийком розташованим з південного боку. Загальна площа поселення оцінюється в 16 га (Казаков, Черненко 2013).

Пам'ятка відома в літературі з кінця XIX ст. (Самоквасов 1873, с. 4; Уварова 1906, с. 80). Комплекс в ур. Хотинське обстежували у 1907 р. розвідками під керівництвом С. А. Гатцука (1907, арк. 83, 88—91). У 1970—1990-ті рр. його досліджував В. Є. Куриленко (Куриленко 1988, арк. 9—10; 1989, арк. 3—4; 1991, арк. 8—9; 1992a; 1992b; 1995; 1998), у 1983 — О. В. Шекун (Шекун 1983, арк. 18—19, рис. 69, 70).

У 1991—1992 рр. Чернігово-Сіверська експедиція Чернігівського обласного археологічного центру під керівництвом А. Л. Казакова здійснила на пам'ятці стаціонарні розкопки. Дослідження, загальною площею близько 1000 м^2, охоплювали городище, відкрите поселення й рештки курганної групи (Казаков, Потапов, Олейник 1991; Казаков, Черненко 2013).

Проведенні дослідження дозволили Л. А. Казакову (Казаков, Черненко 2013) виділити три культурно-хронологічні етапи функціонування пам'ятки: 1) ранній залізний вік — юхнівська археологічна культура; 2) слов'янський — роменська археологічна культура; 3) великокнязівська доба — матеріали XI—XIII ст. Аналіз керамічного комплексу отриманого в результаті розвідок та стаціонарних розкопок дозволяють констатувати наявність на пам'ятці матеріалів епохи бронзи та київської археологічної культури.

Нині результати досліджень пам'ятки введено до наукового обігу частково (Казакаков 1994; 2010, с. 109—110; Казаков, Черненко 2013; Кравченко 2016; Кравченко, Горбаненко 2017). Основний масив матеріалів лишається поза увагою вчених. Серед іншого, це стосується й виробів з кістки.

Колекція виробів із кісти з комплексу в ур. Хотинське представлена, насамперед,

© М. С. СЕРГЄЄВА, Р. А. КРАВЧЕНКО, 2021

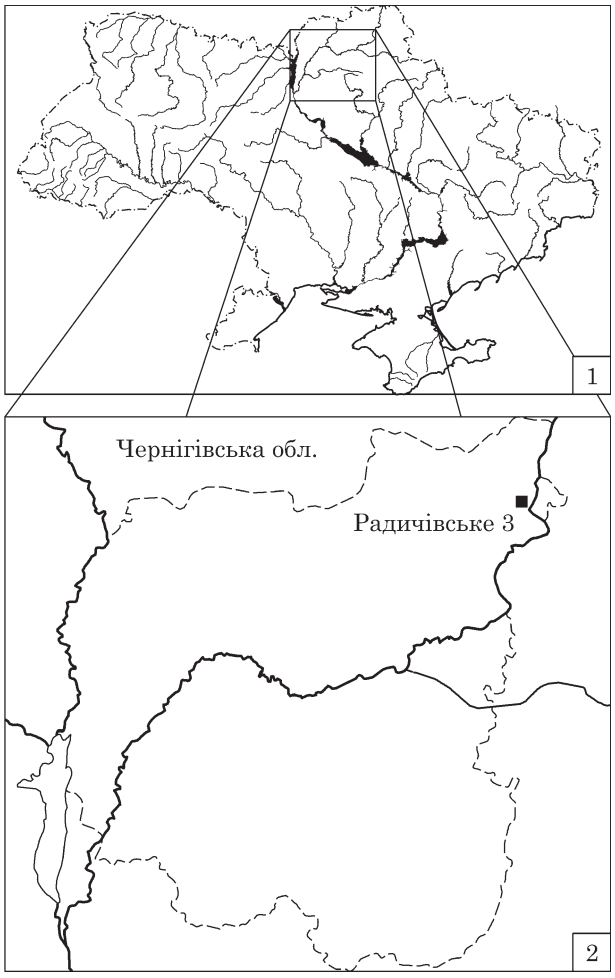

Рис. 1. Місце розташування археологічного комплексу Радичівське 3 на картах: 1 — України; 2 — Чернігівської обл.

матеріалами розкопок Чернігово-Сіверської експедиції під керівництвом А. Л. Казакова в 1991—1992 рр. [1] Згідно опису індивідуальних знахідок у звіті про археологічні дослідження в 1991 р. (Казаков, Потапов, Олейник 1991, арк. 27—29) та польового опису 1992 р. на пам'ятці виявлено 25 таких артефактів. Однак, нажаль, археологічна колекція з Радичівського 3 частково втрачена, деякі вироби збереглися тільки в прорисовках. Під час підготовки публікації авторам вдалося оглянути лише 22 знахідки, що зберігаються в філіалі Мезинського народного археологічного науково-дослідного музею в с. Деснянське.

Виявленні на пам'ятці предмети з обробленої кісти концентрувалися на ділянці де зафіксована щільна житлова забудова (розкопи 1 і 9; рис. 2). З десяти знахідок, виявлених під час розкопок городища (розкоп 9), п'ять (рис. 3: 18—22) походили із заповнення будівлі роменської культури (споруда 27). До цього ж часу відноситься й артефакт виявлений в ямі 38 (рис. 3: 23). Не визначеною є культурна приналежність виробу виявленому у ямі 39 (рис. 3: 24), щоправда, віднесення його саме до виробів є доволі умовною (він є практично необробленою кісткою).

Два вироби виявленні у культурному шарі (рис. 3: 16, 17), не мають чіткої хронологічної прив'язки.

1. Користуючись нагодою авторський колектив висловлює подяку А. Л. Казакову за надані для публікації матеріали.

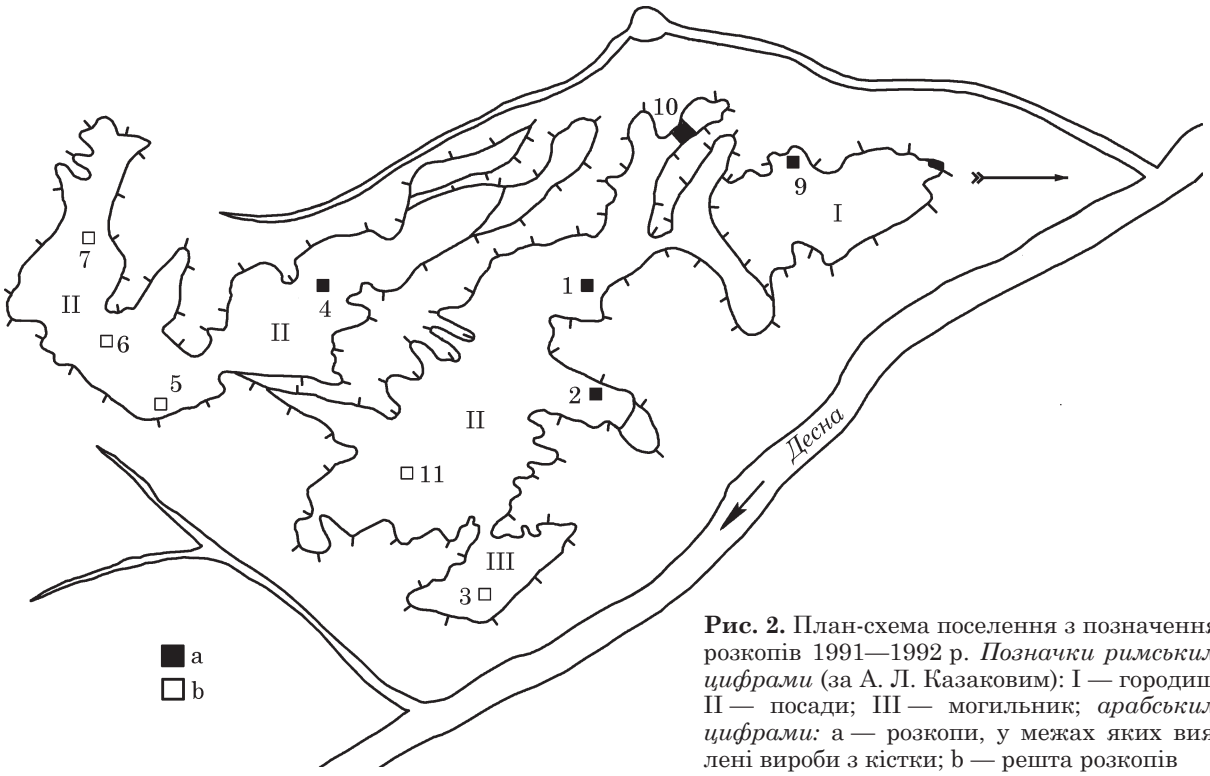

Рис. 2. План-схема поселення з позначенням розкопів 1991—1992 р. *Позначки римськими цифрами* (за А. Л. Казаковим): I — городище; II — посади; III — могильник; *арабськими цифрами:* a — розкопи, у межах яких виявлені вироби з кістки; b — решта розкопів

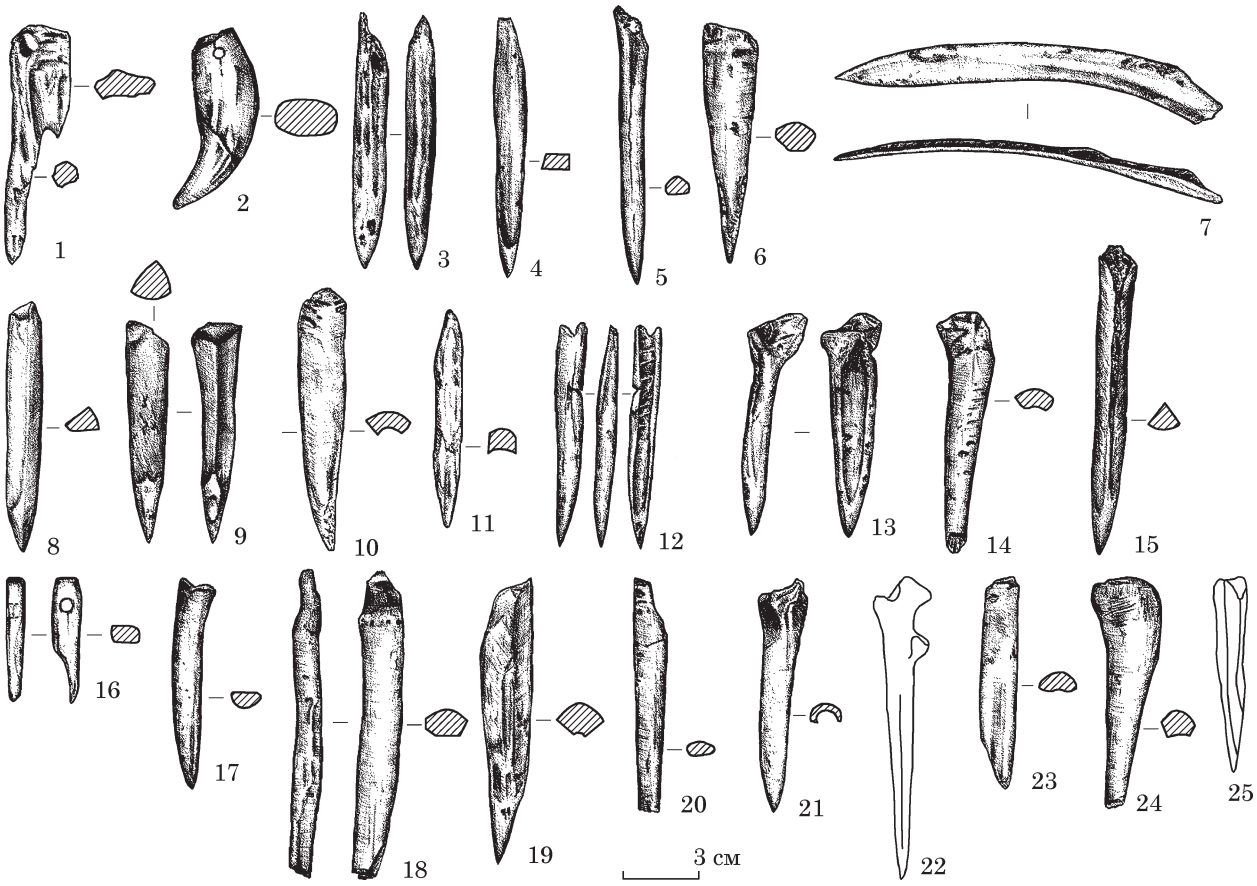

Рис. 3. Вироби з кістки, *розкоп 1*: 1 — культурний шар; 2—4 — споруда 5; 5—8 — споруда 6; 9 — споруда 9; 10, 11 — яма 4; 12 — яма 7; *розкоп 2*: 13, 14 — споруда 1; *розкоп 4*: 15 — споруда 13; *розкоп 9*: 16, 17 — культурний шар; 18—22 — споруда 27; 23 — яма 38; 24 — яма 39; *розкоп 10*: 25 — споруда 22

Дванадцять із п'ятнадцяти виробів з кістки, виявлених на території поселення знайдені в межах розкопу 1. Сім з них виявленні в заповненні житлових споруд 5 (рис. 3: 2—4) та 6 (рис. 3: 5—8). Ще чотири походили зі споруди 9 (рис. 3: 9) та ям 4 (рис. 3: 10, 11) та 7 (рис. 3: 12), які вірогідно мали господарче призначення. Всі зазначені об'єкти відносяться до роменської культури. Слушно гадати, цим самим часом датується й виріб з кістки, виявлений в культурному шарі над спорудою 6 (рис. 3: 1).

Також, часом існування роменської культури датуються вироби з кістки виявленні в споруді 1 (розкоп 2; рис. 3: 13, 14), споруду 13 (розкоп 4; рис. 3: 15) та споруді 22 (розкоп 10; рис. 3: 25).

Нижче презентуємо каталог кістяних артефактів, виявлених на поселенні у 1991—1992 рр. Видову приналежність всіх кісток — матеріалу виробів визначив О. Г. Сенюк (див. додаток).

1. **Знаряддя з загостреним функціональним кінцем** (№ 40/13; рис. 3: 13; 4: 1). Матеріал — метаподій особини великої рогатої худоби. Кістка розколена уздовж, з залишками епіфіза. Функціональний кінець відшліфований абразивним матеріалом. Поверхня відшліфована, лощіння інтенсивніше по гранях зрізу і біля функціонального загострення (рис. 4: 1а, б). Довжина виробу 8,5 см.

За характером загострення і лощіння виріб міг слугувати знаряддям для обробки дрібних деталей виробів з м'яких матеріалів, наприклад, загладжування швів шкіряних виробів.

Місце виявлення: розкоп 2, споруда 1.

2. Грифельна кістка коня з природним загостреним кінцем (№ 44/18; рис. 3: 14). Кінець обламаний. Поверхня лощена.

Слідів обробки не простежено, тому проблематично відносити його до знарядь праці. Про використання нібито свідчить лощена поверхня, проте вона могла створитися під впливом зовнішніх умов.

Місце виявлення: розкоп 2, споруда 1.

3. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем з кістки великої рогатої худоби (№ 12/15; рис. 3: 3; 4: 3). Сформоване з компактної кісткової речовини. Поверхня оброблена різальним знаряддям; його сліди добре простежуються (рис. 4: 3а). Вістря оброблене грубим абразивом, простежуються його сліди. Протилежний кінець грубо обламаний і не оброблений. Виріб лощений по

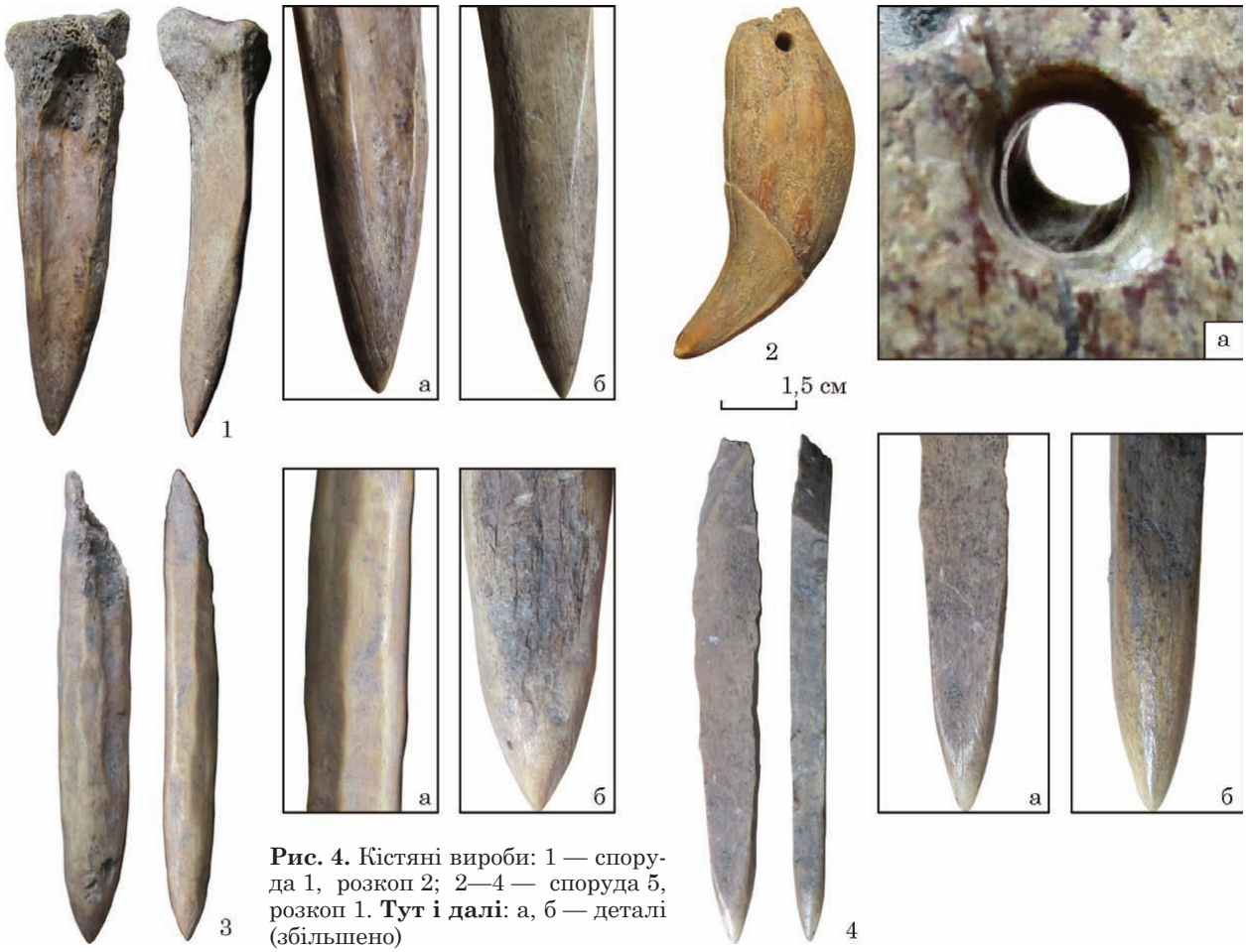

Рис. 4. Кістяні вироби: 1 — споруда 1, розкоп 2; 2—4 — споруда 5, розкоп 1. **Тут і далі**: а, б — деталі (збільшено)

всій поверхні. Таке лощіння могло утворитися внаслідок тривалого використання знаряддя. Довжина виробу 10 см.

Виріб можна інтерпретувати як знаряддя для обробки дрібних деталей виробів з м'яких матеріалів, зокрема швів шкіряних або хутрових виробів.

Місце виявлення: розкоп 1, споруда 5.

4. Амулет з ікла ведмедя з просвердленим круглим отвором (№ 11/14; рис. 3: 2; 4: 2). Виготовлений з нижнього ікла. Діаметр отвору 4 мм, виконаний свердлом (рис. 4: 2а).

Місце виявлення: розкоп 1, споруда 5.

5. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Матеріал — велика рогата худоба, метаподій (передня п'ясна або задня плюснева кістка). Знаряддя сформоване з уламка компактної речовини (№ 26/30; рис. 3: 4; 4: 4). Функціональний кінець лощений до блиску (рис. 4: 4а, б), слабке лощіння простежується по всій поверхні, що свідчить про тривале використання знаряддя. Довжина виробу 10,2 см.

За характером загострення вістря могло бути знаряддям для обробки дрібних деталей, зокрема загладжування швів шкіряних або хутрових виробів.

Місце виявлення: розкоп 1, споруда 5.

6. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Матеріал — метаподій бика. Виготовлене з кістки, розрубаної навскіс (№ 14/17; рис. 3: 6; 5: 2). З одного боку збереглися залишки епіфіза, який утворює руків'я. Поверхня грубо оброблена різальним інструментом. З боку зовнішньої поверхні кістки не оброблена, зберігає фактуру вихідного матеріалу. Інтенсивне лощіння по всій поверхні свідчить про тривале використання знаряддя. Довжина виробу 9,3 см.

Наявність ручки-упору і ступінь загострення функціонального кінця знаряддя можуть свідчити про його використання для проколювання м'яких матеріалів.

Місце виявлення: розкоп 1,споруда 6.

7. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Виготовлено з грифельної кістки коня (№ 9/12; рис. 3: 5; 5: 4). Поверхня добре відшліфована (рис. 5: 4а, б). Довжина виробу 11 см.

Видовжені пропорції і невелика товщина дозволяють припускати, що знаряддя використовували для плетіння. Воно також могло слугувати знаряддям для обробки дрібних деталей виробів з м'яких матеріалів.

Місце виявлення: розкоп 1, споруда 6.

8. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Виготовлене з ребра ве-

Рис. 5. Кістяні вироби, розкоп 1: 1 — споруда 6; 2—4 — споруда 9

ликої рогатої худоби (№ 19/23; рис. 3: 7; 5: 1). Має увігнуту форму, притаманну вихідному матеріалу. З вигнутої площини сколена компактна речовина, увігнута — зберігає фактуру вихідного матеріалу, трохи лощена. Загострений кінець добре залощений. Простежується його обробка грубим абразивом. Довжина виробу 16 см.

Знаряддя могли використовувати для обробки м'яких матеріалів (шкіра, хутро), зокрема, як лощило.

Місце виявлення: розкоп 1, споруда 6.

9. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Матеріал — метаподій, велика рогата худоба. Виготовлене з компактної речовини (№ 8/11; рис. 3: 9; 5: 3). Епіфіз з протилежного кінця зрізаний, зріз плаский. Розширення перед зрізаним епіфізом утворює руків'я. Вістря сформоване ретельно різальним інструментом, відшліфоване (простежуються слабкі сліди абразиву). Решта поверхні не оброблена. Довжина виробу 8,5 см.

Вістря гостре, знаряддя дуже зручно тримати у руці, функціональний кінець добре загострений. Таким знаряддям зручно пробивати шкіру або подібний м'який матеріал, а отже його можна інтерпретувати як пробійник або проколку.

Місце виявлення: розкоп 1, споруда 9.

10. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Матеріал — метаподій великої рогатої худоби. Сформоване з компактної речовини шляхом обрубки (№ 49/3; рис. 3: 15; 6: 1). Вістря сформоване різальним інструментом і підшліфоване абразивним матеріалом. Поверхня лощена від тривалого використання. Довжина виробу 12 см.

За характером загострення вістря і зручним способом утримання в руці могло бути знаряддям для обробки дрібних деталей, зокрема загладжування швів шкіряних або хутрових виробів.

Місце виявлення: розкоп 4, споруда 13.

11. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Матеріал — метаподій

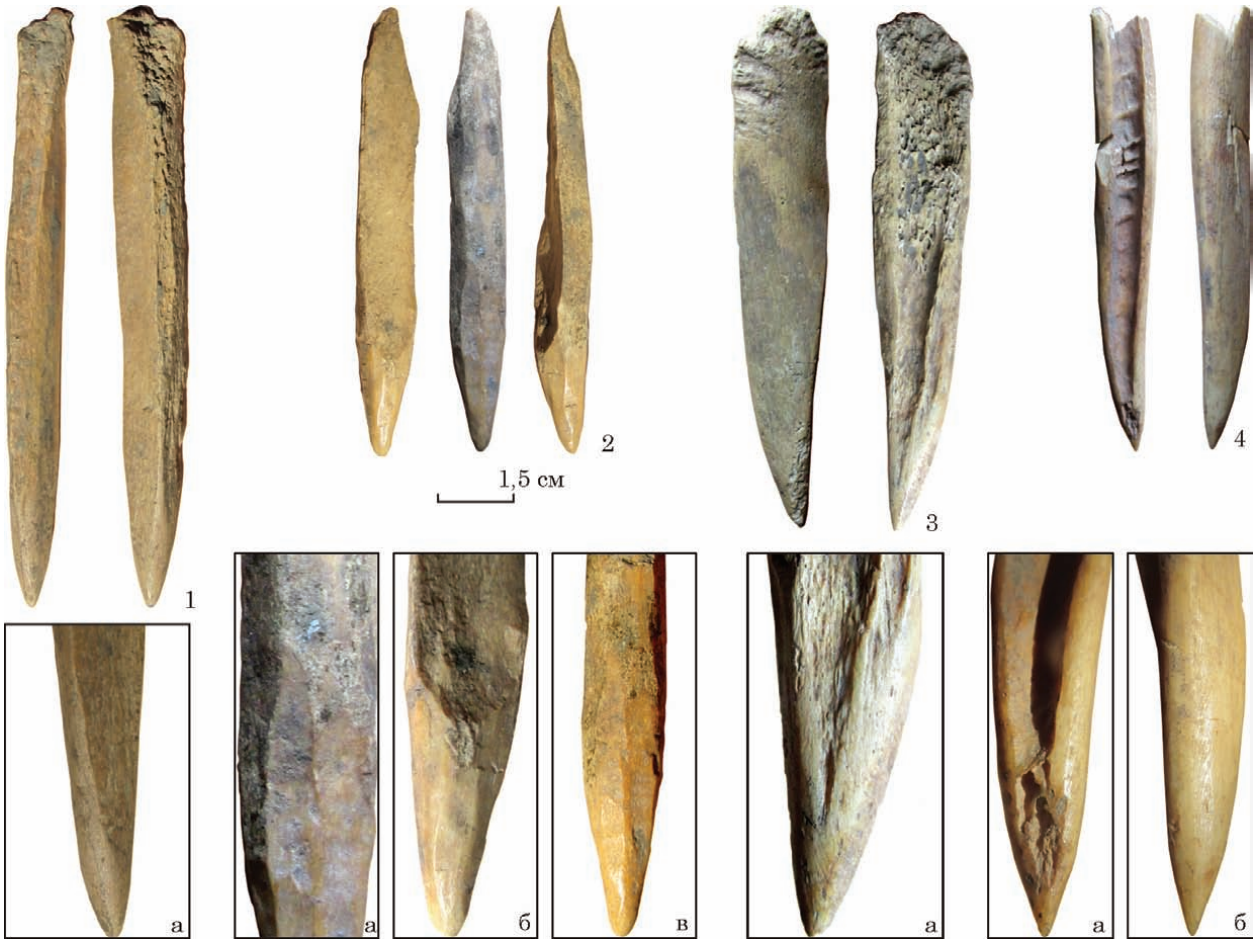

Рис. 6. Кістяні вироби: 1 — споруда 9, розкоп 4; 2, 3 — яма 4, розкоп 1; 4 — яма 7, розкоп 1

великої рогатої худоби, компактна речовина (№ 18/31; рис. 3: 19; 7: 2). Частина «руків'я» оброблена начорно обрубкою уздовж. Загострення сформовано дуже ретельно. Кінець загострений і відполірований, при збільшенні простежуються сліди абразиву. Простежене лощіння всієї поверхні, проте воно менш інтенсивне за функціональну частину. Таке лощіння могло створитися внаслідок тривалого використання. Довжина виробу 10,8 см.

Враховуючи зручність розміщення знаряддя у руці і інтенсивне лощіння функціональної частини, його могли використовувати для обробки дрібних деталей, зокрема швів шкіряних або хутрових виробів. Проте, враховуючи ступінь загостреності кінця, це знаряддя могло також слугувати для проколювання м'яких матеріалів.

Місце виявлення: розкоп 1, споруда 27 (городище).

12. Виріб (?) з кістки, фрагмент. Матеріал — грифельна кістка коня. Обидва кінці обламані (№ 26/41; рис. 3: 20; 7: 4). Поверхня зберігає фактуру вихідного матеріалу. Довжина 8,7 см.

Місце виявлення: розкоп 9, споруда 27 (городище).

13. Компактна речовина фрагменту трубчастої кістки (метаподій великої рогатої худоби) зі слідами грубої обробки різальним інструментом (№ 13/20; рис. 3: 18; 7: 3). Довжина кістки 11,8 см.

Предмет можна трактувати як заготовку для виробу.

Місце виявлення: споруда 27 (городище).

14. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Матеріал — велика гомілкова кістка дрібної рогатої худоби. Кістка розколена уздовж (№ 27/42; рис. 3: 21; 7: 1), має трохи увігнуту форму. Поверхня лощена з обох боків. Лощіння інтенсивніше по гранях зрізу. Довжина виробу 8,7 см.

За характером загострення і лощіння могла слугувати знаряддям для обробки дрібних деталей шкіряних виробів, проте увігнута форма дозволяє також припускати використання виробу як знаряддя для плетіння.

Місце виявлення: розкоп 9, споруда 27 (городище).

15. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Трубчаста кістка, належить великій рогатій худобі, розколена уздовж, без залишків епіфіза (№ 16/19; рис. 3: 10; 6: 3). З боку зовнішньої поверхні кістки залишилася фактура вихідного матеріалу,

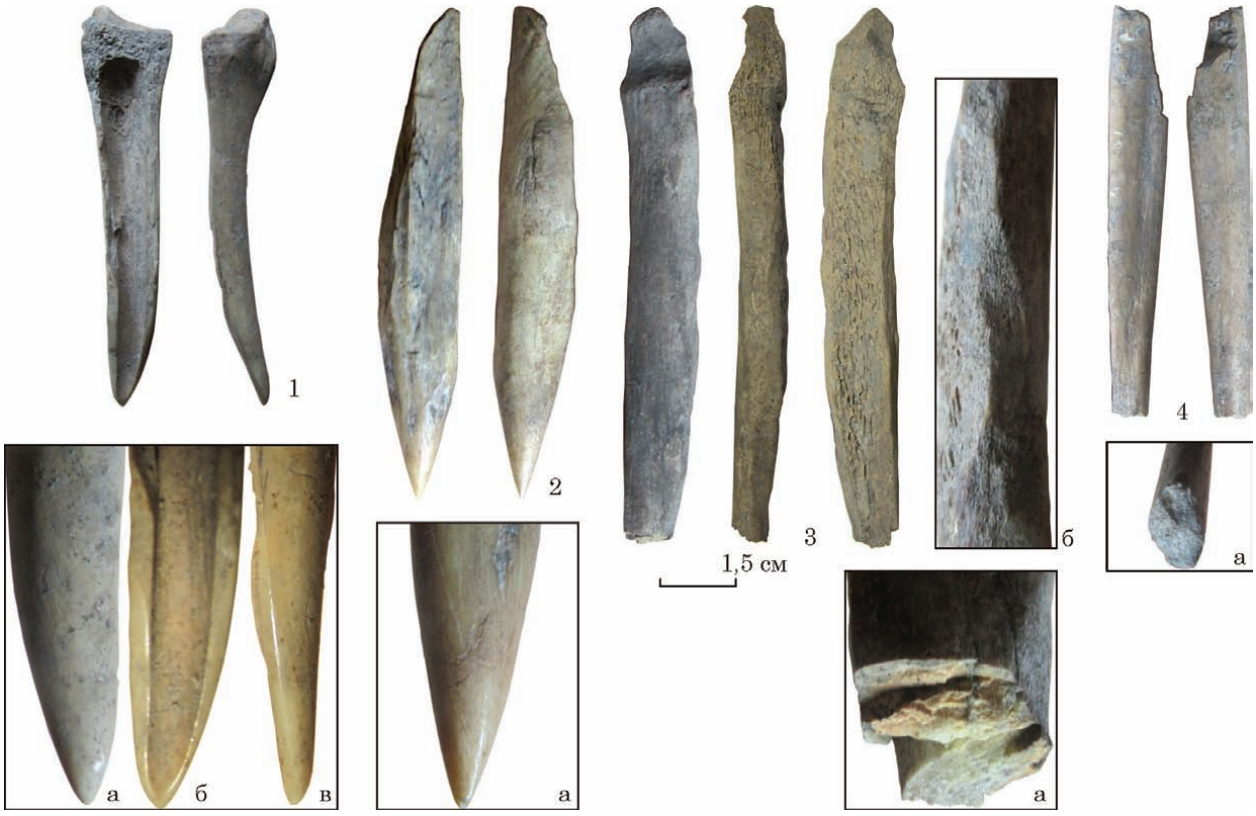

Рис. 7. Кістяні вироби, споруда 27, розкоп 9

більша частина поверхні має сліди лощіння. Вістря сформоване і оброблене грубим абразивним матеріалом. Лощіння інтенсивніше по гранях зрізу і біля кінця вістря з цього боку. Довжина виробу 10 см.

За характером загострення і лощіння, виріб міг слугувати знаряддям для обробки дрібних деталей виробів з м'яких матеріалів, зокрема швів шкіряних виробів.

Місце виявлення: розкоп 1, яма 4.

16. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Виготовлене з компактної речовини трубчастої кістки (№ 17/20; рис. 3: 11, 6: 2), кістка належіть великій рогатій худобі. Знаряддя грубо обстругане, проте вістря має сліди лощіння. Довжина виробу 8,5 см.

Виріб можна інтерпретувати як знаряддя праці. За характером загострення вістря і зручним способом утримання в руці могло бути знаряддям для обробки дрібних деталей, зокрема швів шкіряних виробів.

Місце виявлення: розкоп 1, яма 4.

17. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Виготовлене з плечової кістки свині (№ 20/24; рис. 3: 12; 6: 4). Вістря заточене (рис. 6: 4а, б), протилежний край обламаний. На поверхні простежуються сліди грубого абразиву. Поверхня лощена з обох боків, в районі функціонального загострення — до блиску. Довжина виробу 8,7 см.

За характером загострення і лощіння могла слугувати знаряддям для обробки дрібних деталей виробів з м'яких матеріалів, зокрема швів шкіряних виробів. Через поздовжні пропорції не можна виключати також використання знаряддя як пристрою для плетіння.

Місце виявлення: розкоп 1, яма 7.

18. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Виготовлене з ребра великої рогатої худоби (№ 23/36; рис. 3: 23; 8: 3). Поверхня цілком добре лощена, вістря сформоване, кінчик залощений до блиску (рис. 8: 3а, б), мікроподряпини від абразивних матеріалів не простежуються. Довжина виробу 8 см.

За характером загострення і ступенем лощіння виріб можна інтерпретувати як лощило, яке застосовували для обробки дрібних деталей виробів з м'яких матеріалів, зокрема швів шкіряних виробів.

Місце виявлення: розкоп 9, яма 38 (городище).

19. Грифельна кістка коня з природно загостреним кінцем (№ 24/39; рис. 3: 24). Сліди обробки і лощіння відсутні. Загострений кінець обламаний, що не дозволяє стверджувати можливість функціонування цієї кістки як знаряддя.

Місце виявлення: розкоп 9, яма 39 (городище).

20. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Матеріал — плюснева кістка, належить великій рогатій худобі.

Рис. 8. Кістяні вироби, *культурний шар*: 1 — розкоп 1; 2, 4 — розкоп 9; 3 — яма 38, розкоп 9

Знаряддя виготовлене з компактної речовини діафізу (№ 1/1; рис. 3: 1; 8: 1). З одного кінця збереглися залишки епіфізу, який утворює руків'я знаряддя. Поверхня грубо оброблена різальним інструментом. Вістря сформоване, шліфоване грубим абразивом (рис. 8: 1а, б). Інтенсивне лощіння по всій поверхні свідчить про тривале використання знаряддя. Довжина 9,3 см.

За формальними ознаками виріб можна трактувати як знаряддя яке застосовували для обробки дрібних деталей виробів з м'яких матеріалів, проте не виключено його застосування як кілка для розтягування шкіри.

Місце виявлення: розкоп 1, культурний шар, над будівлею 6.

21. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Матеріал — ребро (велика рогата худоба). З одного боку знаряддя трохи загострене, проте кінець притуплений (№ 17/28; рис. 3: 17; 8: 4). Остаточно кінець оброблений за допомогою абразиву, сліди якого простежуються при збільшенні (рис. 8: 4а). На всій поверхні простежується слабке лощіння, особливо помітне на увігнутій грані. Довжина виробу 7,65 см.

За характером лощіння і невеликими розмірами знаряддя можна інтерпретувати як невеличке лощило, яке застосовували, ймовірно для обробки швів шкіряних виробів.

Місце виявлення: розкоп 9, культурний шар (городище).

22. Виріб з кістки (№ 14/22; рис. 3: 16; 8: 2). Кістка належить великій рогатій худобі. Має складну форму: широку прямокутну частину з вузьким «носиком» з одного боку. Виготовлений за допомогою різального знаряддя (ножа) — на торцях, оброблених не дуже ретельно, простежуються його сліди. У прямокутній частині ближче до краю висвердлений отвір круглої форми. Канал має рівні стінки. Отвір виконаний свердлом (рис. 8: 2а). Розміри виробу: загальна довжина 4,8 см, довжина широкої частини 2,9 см, ширина 1,2 см, ширина вузької частини 0,6—0,35 см. Товщина 0,65 см. Діаметр отвору 5 мм.

Виріб можна інтерпретувати як деталь складного пристрою, можливо, замочок або застібку.

Місце виявлення: розкоп 9, культурний шар (городище.

* * *

Загалом, з пам'ятки походить досить типова для роменської культури колекція виробів з кістки, здебільшого знаряддя праці. Переважну більшість з них (15 екземплярів) складають примітивні знаряддя із загостреним кінцем. Ми свідомо відмовляємося від усталеного терміну «проколки», який для них

зазвичай застосовують, оскільки їхні функції набагато різноманітніші.

Різновиди загострених знарядь зазвичай трактують як знаряддя для плетіння (Ленц 2002, рис. 68: 1—4; Wrzesiński 1994, s. 166. rys. 17), для підбивання утоку до ниток основи (Смирнова 1999, с. 153—154), як кілки-фіксатори шкіри, що вичинялася (Войнаровський 2017, с. 71). Л. І. Смірнова загалом вказує на три можливі функції загострених знарядь: проколювання, закріплення та плетіння / розв'язування (Смирнова 1999, с. 143). За формою і ступенем лощіння зазначені предмети відрізняються, що дозволяє припускати їхнє неоднакове призначення, хоча, власне кажучи, примітивне знаряддя з загостреним кінцем може виконувати кілька функцій. Варто окремо зауважити, що серед цих знарядь переважають такі, що мають дещо притуплений кінець. Як правило, вони також мають добре залощену з одного боку поверхню і лощіння у тому місці, де їх тримали в руці (ознака тривалого використання). Для них усталений термін «проколка» взагалі є неприйнятним через недостатнє загострення. Характер лощіння і зручний спосіб утримання у руці дозволяє інтерпретувати їх як простіший варіант лощила для обробки дрібних деталей шкіряних або хутрових виробів, зокрема загладжування швів. Не можна також виключати застосування частки з них для плетіння грубих тканин або сіток. Таких знарядь виявлено13 екземплярів, тимчасом як імовірних «проколок» — всього дві.

У колекції є також дві грифельні кістки коня з природним загостренням — з будівлі 1 і з ями 39. У зв'язку з цими екземплярами звернемо увагу на те, що часто такі кістки безпідставно відносять до «проколок», незважаючи на відсутність на них слідів характерних для знарядь праці аналогічної форми (інтенсивне лощіння внаслідок використання, сліди обробки для надання потрібної форми — підправка форми поверхні або загострення). Обидва екземпляри з Радичівського 3 не мають зазначених слідів, отже їх віднесення до знарядь праці є сумнівним. З деякими застереженнями можна припустити, що короткий час використовували кістку зі споруди 1, де виявлене ще одне знаряддя з загостренням. Кістка має слабке лощіння, а отже можна припустити, що її могли протягом короткого часу використовувати як допоміжне знаряддя.

У колекції є також одне лощило з ребра. Такі лощила застосовували для обробки шкіри. Ще одне знаряддя збережене фрагментарно, що унеможливлює його інтерпретацію.

Крім того, колекція містить заготовку з компактної речовини трубчастої кістки, з грубою обробкою поверхні різальним знаряддям.

В поодиноких екземплярах представлені: дрібний предмет з загостреним виступом з одного боку і наскрізним отвором у середній частині, який можна інтерпретувати як деталь складного пристрою, можливо, замочок або застібку, і амулет із ікла ведмедя.

Точною аналогією зазначеному предмету є кістяний виріб такої самої форми з Києва, виявлений у 1936 р. на Старокиївській горі (Шовкопляс 1973, рис. 7: 7; Сергєєва 2011, с. 80, табл. 60: 9), який відрізняється від екземпляру з Радичівського-3 більш якісною обробкою і ретельним поліруванням. Зазначені предмети формою нагадують деталь одного з різновидів пасток для хутрових тварин у якутів (Зыков 1989, рис. 52), або замок для самострілів у тувинців (Вайнштейн 1961, рис. 17). Ґрунтуючись на зазначених аналогіях, ми з деякими застереженнями можемо трактувати його як деталь мисливського пристрою. Замки, відомі з етнографічних прикладів, більшого розміру і зроблені з дерева, проте, враховуючи конструктивні особливості, наша знахідка також може бути аналогічним замочком. Проте, виходячи з розмірів, також не виключено, що обидва кістяні вироби могли бути застібками.

Виріб з Радичівського 3 виявлений у культурному шарі, що ускладнює його датування, проте київська аналогія дозволяє припускати його належність до ранньослов'янського або давньоруського часу.

Амулети з ікл ведмедя належать до поширеного типу амулетів слов'яно-руського часу. Вони походять переважно з пам'яток IX—X ст. Зокрема виявлені в окремих похованнях київського курганного некрополю на Старокиївській горі (Каргер 1958, с. 150) і у курганному могильнику у Шестовиці (Блифельд 1956, табл. XLI: 2; Хамайко, Яніш 2018, рис. 5: 4). Багато їх виявлено у Кам'яному (Лебединський р-н, Сумська обл.) — у похованнях могильнику IX—X ст. (Сухобоков 2012, с. 99, 112, рис. 56: 6, 69: 7, рис. 105: 17, 130: у центрі і ліворуч) і на поселенні (Сухобоков 1976, рис. 12: унизу). У Полтаві ікло ведмедя виявлене у ямі X ст. (Супруненко, Пуголовок 2014, с. 118, рис. 8: 9; 2015, с. 66, рис. 76), у Виповзові — у заповненні будівлі початку X ст. (Скороход 2010, рис. 2). Є також знахідки на більш ранніх і більш пізніх пам'ятках. Поселення Ходосівка, звідки також походить ікло ведмедя, датується VIII—IX ст. (Петрашенко 1989, рис. 4: 16). На Райковецькому городищі знахідка найімовірніше пов'язана з XII—XIII ст. (Гончаров 1950, табл. XXII: 17).

Загалом практика використання амулетів з ікл хижаків поширена у просторі і часі, що пов'язано з особливим ставленням до хижаків і охоронною магією їхніх зубів та ікл.

Всі вироби виготовлені за нескладними технологіями, які включають лише незначну обробку первинної сировини. Виготовлення таких виробів не потребувало ані спеціальних вмінь і навичок, ані спеціальних знарядь, тому загальноприйнятою є думка, що виробництво простих виробів домашнього вжитку і промислу відбувалося у разі потреби у кожному господарстві (Флерова, (Нахапетян) 2000, с. 104; Петраускас 2003, с. 141; Петраускас 2006, с. 99). Через це примітивність знарядь взагалі є характерною для домашніх промислів (Флерова 1996, с. 302). Характерно, що всі знаряддя виготовлені з кісток свійських тварин, здебільшого великої рогатої худоби (див. додаток), тобто з підручних матеріалів. Спеціальна заготівля сировини для таких виробів не спостерігається.

Загалом склад виробів з кістки є звичайним для слов'янських пам'яток. Знаряддя з Радичівського 3 репрезентовані переважно варіантами з загостреним функціональним кінцем, більшість з них є приладами для обробки дрібних деталей виробів з шкіри або хутра або знаряддями для плетіння. Лише окремі екземпляри могли використовуватися для проколювання м'яких матеріалів, імовірно, шкіри або хутра. Варто звернути увагу на те, що їх переважна більшість сконцентрована у кількох комплексах: у спорудах 1, 5, 6, 27. У споруді 9 виявлено 1 екземпляр знаряддя з загостренням. Ще кілька знарядь (але менша кількість) виявлено у ямах і культурному шарі. Враховуючи те, що за необхідністю їх міг виготовити кожен майстер для себе, можна припускати, вони належали особам, які займалися обробкою тваринної сировини — шкіри та хутра і саме вони мешкали у зазначених спорудах. Судячи з розташування комплексів зі знаряддями, обробка тваринної сировини не концентрувалася в одній частині поселення.

ЛІТЕРАТУРА

Бліфельд, Д. И. 1956. *Звіт про археологічні дослідження в селі Шестовиці 1956 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1956/12а.

Вайнштейн, С. И. 1961. *Тувинцы-тоджинцы. Историко-этнографические очерки.* Москва: Восточная литература.

Войнаровський, В. М. 2017. Обробка кістки та кістяні вироби як індикатор рівня соціально-економічного розвитку населення України I тис. н. е. В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Європейська археологія I тисячоліття н. е. Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко.* Київ: ІА НАН України, с. 63-74.

Гатцук, С. А. 1907. *Раскопки 1907 г. Городища и курганы.* Научный архив рукописного архива ИИМК РАН, ф. 1, оп. 10, дело 41.

Гончаров, В. К. 1950. *Райковецкое городище.* Киев: АН УССР.

Зыков, Ф. М. 1989. *Традиционные орудия труда якутов (XIX — начало XX века).* Новосибирск: Наука.

Казаков, А. Л., Потапов, И. А., Олейник, Г. Л. 1991. *Отчет об исследовании Радичевского городища.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/129.

Казаков, А. Л. 1994. Радичевский курганный некрополь. В: *Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посем'я. Матеріали наукової конференції, присвяченої 900-річчю Вира.* Білопілля, с. 22-24.

Казаков, А. Л. 2010. Літописна «Сівера» і літописні міста Чернігово-Сіверщини. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 109-115.

Казаков, А. Л., Черненко, Е. Е. 2013. Археологические исследования северянского Радичева. *Археологические исследования в еврорегионе «Днепр». 2012*, с. 171-175.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города.* 1. Москва, Ленинград: АН СССР.

Кравченко, Р. А. 2016. Гончарний горн XII ст. з городища Радичівське 3. В: *Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XV Міжнародної студентської наукової археологічної конференції.* Чернігів, с. 70-73.

Кравченко, Р. А., Горбаненко, С. А. 2017. Матеріали до вивчення землеробства мешканців городища Радичівське 3. В: Скиба, А В., Горбаненко, С А. (ред.). *Європейська археологія I тисячоліття н. е. Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко.* Київ: ІА НАН України, с. 267-274.

Куриленко, В. Е. 1988. *Отчет о разведках 1988 года.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/93.

Куриленко, В. Е. 1989. *Научный отчет о разведках музея в 1989 г. в регионе Средней Десны.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/65.

Куриленко, В. Е. 1991. *Отчет о разведках Мезинского археологического музея (Коропский район) в 1991 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/108.

Куриленко, В. Е. 1992a. *Научный отчет о разведках Мезинского археологического музея (Коропский район) в 1992 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1992/67.

Куриленко, В. Е. 1992b. Северная округа Радичева в IX—XIII вв. В: Моця, О. П. (ред.). *Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі.* Чернігів, с. 38-39.

Куриленко, В. Е. 1995. Пам'ятники археології Коропа та його околиць. В: Моця, О. П. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О. В. Шекуна (19—20 січня 1995 р., м. Чернігів).* Чернігів: Сіверянська думка, с. 47-48.

Куриленко, В. Е. 1998. Сіверяни. Округа міст Радичева і Новгорода-Сіверського. *Сіверянський літопис*, 1, с. 104-106.

Ленц, Г. Т. 2002. Косторезное производство в Верхнем Прикамье. В: Белавин, А. М. (ред.). *Очерки археологии Пермского Предуралья.* Пермь: ПГПУ, с. 217-242.

Петрашенко, В. О. 1989. Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї. *Археологія*, 2, с. 32-44.

Петраускас, А. В. 2003. Інші ремесла. В: Моця, О. П. (ред.). *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель).* Київ: Шлях, с. 137-149.

Петраускас, А. 2006. *Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX—XIII ст.* Київ: КНТ.

Самоквасов, Д. Я. 1873. *Указатель сохранившихся городищь в Чернигов-ской губернии.* Приложение. Древние города России. Санкт-Петербург.

Сергєєва, М. С. 2011. *Косторізна справа у Стародавньому Києві.* Київ: КНТ.

Скороход, В. М. 2010. Дослідження Виповзівського археологічного комплексу 2009 р. *Археологічні дослдження в Україні 2009 р.*, с. 378-379.

Смирнова, Л. И. 1999. Проколки. Хронология и функциональное назначение. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 13, с. 142-162.

Супруненко, О. Б., Пуголовок, Ю. О. 2014. Дослідження на Івановій горі у Полтаві 2012 р. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток.* Полтава: Дивосвіт, с. 88-170.

Сухобоков, О. В. 1976. *Отчет о работе Левобережной Славяно-русской экспедиции в 1976 г.* НА ІА НАН України, ф. 64. 1076/18.

Сухобоков, О. В. 2012. *«Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X—XIII вв. по материалам роменско-древнерусского комплекса у с. Каменное.* Киев: Аграр Медіа Груп.

Уварова, П. С. 1906. Городища и курганы: Выборка из дел Черниговского статистического комитета общества Нестора-летописца и архива гр. П. С. Уваровой. *Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда.* Москва, с. 73-93.

Флерова, В. Е. 1996. Домашние промыслы в Саркеле—Белой Веже (по материалам коллекции костяных изделий). В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.* Самара: Самарский областной историко-краеведческий музей им. П. В. Алабина, с. 277-313.

Флерова (Нахапетян), В. Е. 2000. Рогообработка в Саркеле—Белой Веже: сырье и технология. В: Винников, А. З. (ред.). *Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья.* Воронеж: ВГУ, с. 99-110.

Хамайко, Н. В., Яніш, Є. Ю. 2018. Археозоологічні матеріали Шестовицького могильника в колекціях Інституту археології. *Археологія і давня історія України*, 3 (28), с. 192-204.

Шекун, А. В. 1983. *Отчет об археологических исследованиях на Черниговщине в 1983 г.* НА ІА НАН України, ф. 64. 1983/170.

Шовкопляс, Г.М. 1973. Про косторізне ремесло в стародавньому Києві. В: Шевченко, Ф. П. (ред.). *Середні віки на Україні.* 2. Київ, Наукова думка, с. 109-122.

Wrzesiński, J. 1994. Lednicki przyczynek do znajomości plecionkarstwa. *Studia Lednickie*, 3, s. 151-171.

REFERENCES

Blifeld, D. Y. 1956. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia v seli Shestovytsi 1956 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1956/12a.

Vainshtein, S. I. 1961. *Tuvintcy-todzhintcy. Istoriko-etnograficheskie ocherki.* Moskva: Vostochnaia literatura.

Voinarovskyi, V. M. 2017. Obrobka kistky ta kistiani vyroby yak indykator rivnia sotsialno-ekonomichnoho rozvytku naselennia Ukrainy I tys. n. e. In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (ed.). *Yevropeiska arkheolohiia I tysiacholittia n. e. Zbirnyk naukovykh prats na chest Liany Vasylivny Vakulenko.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 63-74.

Gattcuk, S. A. 1907. *Raskopki 1907 g. Gorodishcha i kurgany.* Nauchnyi arkhiv rukopisnogo arkhiva IIMK RAN, f. 1, op. 10, delo 41.

Goncharov, V. K. 1950. *Raikovetckoe gorodishche.* Kiev: AN USSR.

Zykov, F. M. 1989. Traditcionnye orudiia truda iakutov (XIX — nachalo XX veka). Novosibirsk: Nauka.

Kazakov, A. L., Potapov, I. A., Oleinik, G. L. 1991. Otchet ob issledovanii Radichevskogo gorodishcha. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1991/129.

Kazakov, A. L. 1994. Radichevskii kurgannyi nekropol. In: *Problemy rannoslov'ianskoi i davnoruskoi arkheolohii Posem'ia. Materialy naukovoi konferentsii, prysviachenoi 900-richchiu Vyra.* Bilopillia, s. 22-24.

Kazakov, A. L. 2010. Litopysna «Sivera» i litopysni mista Chernihovo-Siversh chyny. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnoruskoi ta serednovichnoi arkheolohii, s. 109-115.

Kazakov, A. L., Chernenko, E. E. 2013. Arkheologicheskie issledovaniia severianskogo Radicheva. *Arkheologicheskie issledovaniia v evroregione «Dnepr». 2012*, s. 171-175.

Karger, M. K. 1958. *Drevnii Kiev. Ocherki po istorii materialnoi kultury drevnerusskogo goroda.* 1. Moskva, Leningrad: AN SSSR.

Kravchenko, R. A. 2016. Honcharnyi horn XII st. z horodyshcha Radychivske 3. In: *Serednovichni ta rannomoderni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Materialy XV Mizhnarodnoi studentskoi naukovoi arkheolohichnoi konferentsii.* Chernihiv, s. 70-73.

Kravchenko, R. A., Horbanenko, S. A. 2017. Materialy do vyvchennia zemlerobstva meshkantsiv horodyshcha Radychivske 3. In: Skyba, A V., Horbanenko, S A. (ed.). *Yevropeiska arkheolohiia I tysiacholittia n. e. Zbirnyk naukovykh prats na chest Liany Vasylivny Vakulenko.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 267-274.

Kurilenko, V. E. 1988. *Otchet o razvedkakh 1988 goda.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1988/93.

Kurilenko, V. E. 1989. *Nauchnyi otchet o razvedkakh muzeia v 1989 g. v regione Srednei Desny.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1989/65.

Kurilenko, V. E. 1991. *Nauchnyi otchet Mezinskogo arkheologicheskogo raz-vedkakh muzeia (Koropskii raion) v 1991 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1991/108.

Kurilenko, V. E. 1992a. *Otchet o razvedkakh Mezinskogo arkheologicheskogo muzeia (Koropskii raion) v 1992 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1992/67.

Kurilenko, V. E. 1992b. Severnaia okruga Radicheva v IX—XIII vv. In: Motsia, O. P. (ed.). *Problemy vyvchennia serednovichnoho sela na Polissi.* Chernihiv, s. 38-39.

Kurylenko, V. E. 1995. Pam'iatnyky arkheolohii Koropa ta yoho okolyts. In: Motsia, O. P. (ed.). *Slov'iano-ruski starozhytnosti Pivnichnoho Livoberezhzhia. Materialy istoryko-arkheolohichnoho seminaru, prysviachenoho 60-richchiu vid dnia narodzhennia O. V. Shekuna (19—20 sichnia 1995 r., m. Chernihiv).* Chernihiv: Siverianska dumka, s. 47-48.

Kurylenko, V. E. 1998. Siveriany. Okruha mist Radycheva i Novhoroda-Siverskoho. *Siverianskyi litopys*, 1, s. 104-106.

Lentc, G. T. 2002. Kostoreznoe proizvodstvo v Verkhnem Prikame. In: Belavin, A. M. (ed.). *Ocherki arkheologii Permskogo Preduralia.* Perm: PGPU, s. 217-242.

Petrashenko, V. O. 1989. Volyntsevska kultura na Pravoberezhnomu Podniprov'i. *Arkheolohiia*, 2, s. 32-44.

Petrauskas, A. V. 2003. Inshi remesla. In: Motsia, O. P. (ed.). *Selo Kyivskoi Rusi (za materialamy pivdennoruskykh zemel).* Kyiv: Shliakh, s. 137-149.

Petrauskas, A. 2006. *Remesla ta promysly silskoho naselennia Serednoho Podniprov'ia v IX—XIII st.* Kyiv: KNT.

Samokvasov, D. Ia. 1873. *Ukazatel sokhranivshikhsia gorodishch v Chernigov-skoi gubernii. Prilozhenie.* Drevnie goroda Rossii. Sankt-Peterburg.

Serhieieva, M. S. 2011. *Kostorizna sprava u Starodavnomu Kyievi.* Kyiv: KNT.

Skorokhod, V. M. 2010. Doslidzhennia Vypovzivskoho arkheolohichnoho kompleksu 2009 r. *Arkheolohichni dosldzhennia v Ukraini 2009 r.*, s. 378-379.

Smirnova, L. I. 1999. Prokolki. Khronologiia i funktcionalnoe naznachenie. *Novgorod i Novgorodskaia zemlia. Istoriia i arkheologiia*, 13, s. 142-162.

Suprunenko, O. B., Puholovok, Yu. O. 2014. Doslidzhennia na Ivanovii hori u Poltavi 2012 r. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Poltavskyi kraieznavchyi muzei: zbirnyk naukovykh statei. Malovidomi storinky istorii, muzeieznavstvo, okhorona pam'iatok*. Poltava: Dyvosvit, s. 88-170.

Sukhobokov, O. V. 1976. *Otchet o rabote Levoberezhnoi Slaviano-russkoi ekspeditcii v 1976 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64. 1076/18.

Sukhobokov, O. V. 2012. *«Zemlia neznaema»: naselenie basseina Srednego Psla v X–XIII vv. po materialam romensko-drevnerusskogo kompleksa u s. Kamennoe*. Kiev: Agrar Media Grup.

Uvarova, P. S. 1906. Gorodishcha i kurgany: Vyborka iz del Chernigovskogo statisticheskogo komiteta obshchestva Nestora-letopistca i arkhiva gr. P. S. Uvarovoi. *Trudy Moskovskogo predvaritelnogo komiteta po ustroistvu XIV Arkheologicheskogo sezda*. Moskva, s. 73-93.

Flerova, V. E. 1996. Domashnie promysly v Sarkele—Beloi Vezhe (po materialam kollektcii kostianykh izdelii). In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kultury Evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletiia n. e.* Samara: Samarskii oblastnoi istoriko-kraevedcheskii muzei im. P. V. Alabina, s. 277-313.

Flerova (Nakhapetian), V. E. 2000. Rogoobrabotka v Sarkele—Beloi Vezhe: syre i tekhnologiia. In: Vinnikov, A. Z. (ed.). *Evraziiskaia step i lesostep v epokhu rannego srednevekovia*. Voronezh: VGU, s. 99-110.

Khamaiko, N. V., Yanish, Ye. Yu. 2018. Arkheozoolohichni materialy Shestovytskoho mohylnyka v kolektsiiakh Instytutu arkheolohii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (28), s. 192-204.

Shekun, A. V. 1983. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniiakh na Chernigovshchine v 1983 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64. 1983/170.

Shovkoplias, H.M. 1973. Pro kostorizne remeslo v starodavnomu Kyievi. In: Shevchenko, F. P. (ed.). *Seredni viky na Ukraini*. 2. Kyiv, Naukova dumka, s. 109-122.

Wrzesiński, J. 1994. Lednicki przyczynek do znajomości plecionkarstwa. *Studia Lednickie*, 3, s. 151-171.

M. S. Sergeeva, R. A. Kravchenko

OBJECTS FROM THE TREATED BONE FROM THE SETTLEMENT OF RADYCHIVSKE 3 ON THE DESNA RIVER BASIN (ACCORDING TO THE EXCAVATIONS 1991—1992)

The bone objects from the multi-layered settlement Radychivske 3 (Korop district, Chernihiv region) are introduced into scientific circulation and analyzed in the paper. They have been found during the excavations in 1991—1992. The items come from objects of Romny culture (structures and pits) and from the cultural layer.

Most of the finds are pointed tools. Thirteen of them can be interpreted as tools for treating of seams or for weaving and 2 are piercing tools. The collection also contains two horse bones with a natural sharpening with no traces of use. Their interpretation as tools is problematic. The collection also includes the polish tool made of rib. In addition, in the collection of treated bone there is a workpiece made of compact bone.

The bone object with a through hole in its middle part can be interpreted as a detail of complex device, perhaps the lock or clasp. Its analogy is the bone item of similar shape from Kyiv. The item from Radichiv was found in the cultural layer. The conditions of the find make it difficult for dating but the Kyiv parallel allows us to date it to the Slavic (Romny culture) or Old Rus time.

The collection also includes the bear's fang amulet. Such amulets were common during Slavic and Old Rus time. They occur mainly from the sites of the 9th—10th centuries although in general they are found both earlier and later than the time in question.

All the tools were made from the bones of domestic animals, mostly cattle. Horse bones and single specimens of bones of pig and small cattle were also identified. So the manufacture of such products was based on materials at hand.

In general, the set of bone products is common for Slavic sites. Considering that, if necessary, each artisan could make the bone items for himself, we can assume that they belonged to persons who were engaged in the treatment of animal raw materials, primarily of leather and fur.

Keywords: Desna River area, Slavs, Romny Culture, bone processing, bone tools, fang amulet.

Одержано 3.01.2021

КРАВЧЕНКО Роман Анатолійович, молодший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.
KRAVCHENKO Roman, Junior researcher, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-5193-4482, e-mail: romakrav@ukr.net.

СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.
SERGEEVA Maryna, Dr. hab., Leading Researcher of Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-3785-0311, e-mail: mar.sergeyeva@gmail.com.

Додаток

О. Г. Сенюк

ВИЗНАЧЕННЯ ОБРОБЛЕНИХ КІСТОК З ПОСЕЛЕННЯ РАДИЧІВСЬКЕ 3

1991, розкоп 1, посад

1/1 [1]. *Знаряддя праці*, культурний шар, кв. 2, гл. 0,43 м, ВРХ, плюснева кістка.

8/11. *Знаряддя праці*, споруда 9, кв. 24 гл. 0,75 м, ВРХ, метаподій.

9/12. *Знаряддя праці*, споруда 6, кв. 7, гл. 1,30 м, кінь, грифельна.

11/14. *Амулет*, споруда 5, кв. 11, гл. 1,55 м, ведмідь, клик нижній (просвердлений отвір).

12/15. *Знаряддя праці*, споруда 5, кв. 21, гл. 1,37 м, ВРХ, не визначено.

14/17. *Знаряддя праці*, споруда 6, кв. 11, гл. 2,17 м, ВРХ, метаподій.

16/19. *Знаряддя праці*, яма 4, кв. 20, гл. 0,62 м, ВРХ, не визначено.

17/20. *Знаряддя праці*, яма 4, кв. 19, гл. 0,57 м, ВРХ, не визначено.

19/23. *Знаряддя праці*, споруда 6, кв. 7, гл. 1,80 м, ВРХ, ребро.

20/24. *Знаряддя праці*, яма 7, кв. 14, гл. 0,64 м, свиня, плечова.

1. За фактом наявності знахідки / за польовим описом А. Л. Казакова. В описі А. Л. Казакова нумерація індивідуальних знахідок окрема для кожного розкопу.

26/30. *Знаряддя праці*, споруда 5, кв. 11а, гл. 1,25 м, ВРХ, метаподій (передня п'ясна або задня плюснева).

1991, розкоп 2, посад.

40/13. *Знаряддя праці*, споруда 1, кв. 9, гл. 2,35 м, ВРХ, метаподій.

44/18. *Знаряддя праці*, споруда 1, кв. 15, гл. 2,30 м, кінь, грифельна.

1991, розкоп 4, посад.

49/3. *Знаряддя праці*, споруда 13, кв. 1, гл. 1,90 м, ВРХ, метаподій.

1992, розкоп 9, городище.

13/20. *Знаряддя праці*, споруда 27, кв. 2, гл. 1,40 м, ВРХ, метаподій.

14/22. *Амулет*, культурний шар, *кв.* 25, гл. 1,50 м, ВРХ, метаподій.

17/28. *Знаряддя праці*, культурний шар, *кв.* 13, гл. 1,57 м, ВРХ, ребро.

18/31. *Знаряддя праці*, споруда 27, кв. 2, гл. 1,36 м, ВРХ, метаподій.

23/36. *Знаряддя праці*, яма 38, кв. 18, гл. 1,47 м, ВРХ, ребро.

24/39. *Знаряддя праці*, яма 39, кв. 19, гл. 1,91 м, кінь, грифельна.

26/41. *Знаряддя праці*, споруда 27, кв. 2, гл. 1,69 м, кінь, грифельна.

27/42. *Знаряддя праці*, споруда 27, кв. 3, гл. 1,90 м, МРХ, велика гомілкова.

СЕНЮК Олег Геннадійович, науковий співробітник, ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України», ІА НАН України, Київ, Україна.
SENIUK Oleg, Researcher of State Enterprise «Security Archeological Service of Ukraine» of Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
E-mail: sog32@ukr.net.

УДК [904:94](477.7-15) DOI: 10.37445/adiu.2021.01.31

С. О. Біляєва

УКРАЇНСЬКІ ОБРІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я: ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

У статті приділено увагу основним етапам та особливостям формування та розвитку українського історико-культурного процесу на теренах Північного Причорномор'я, ключовим факторам, які мали вплив на його особливості на основі історико-археологічного вивчення регіону. Розглянуті актуальні питання заселення, та етнокультурного обличчя регіону, відзначені перспективні напрямки подальших досліджень.

Ключові слова: *Північне Причорномор'я, етнокультурні фактори, слов'яни, русичі, українці, археологічні дослідження.*

Вступ. Геополітичне та стратегічне положення Північного Причорномор'я об'єктивно визначало його значення, інтенсивність заселення та використання різними спільнотами. Особливе місце належить комплексу питань щодо участі та ролі українського компонента у історичному процесі, який зумовив обличчя Південної України. Це потребує не лише дослідження минулого, але й звернення до сучасних концептуальних підходів, які базуються на фактах та методах археології, археологічному пізнанні. Це знайшло своє відображення у теорії «запозичення з археології» («borrowing from archaeology») за визначенням видатного ісландського археолога-теоретика Г. Лукаса, застосовується у багатьох розробках вченого та інших археологів сучасного світу, що в свою чергу концентрує увагу саме на можливостях археології у вивченні історичного процесу та його реконструкції (Lucas 2014, p. 9; 2015, p. 13—32). Такий підхід змінив уставлену схему: побудову концепції, а потім підбір фактів для її підтвердження. Віднині, за міркуванням Г. Лукаса, саме археологічні факти є першою ланкою вивчення, і саме вони надають можливість створення тої чи іншої концепції, незалежної від політичних схем та ідеологічних налаштувань. На наш погляд, в останні десятиліття, інколи навіть інтуїтивно, відбувся перегляд багатьох застарілих, закомплексованих схем історичного розвитку, зокрема Східноєвропейського ареалу. Цьому особливо сприяли праці українських археологів, блискучі постаті славістів та русистів В. Д. Барана, М. Ю. Брайчевського, Г. Ю. Івакіна, М. П. Кучери, О. П. Моці, П. П. Толочка та інших вчених країни.

Предтечою розвитку українського обличчя Північного Причорномор'я був початок власної етнічної історії східних слов'ян на межі IV—V ст., їх просування на південний захід, і далі до кордонів Візантійської імперії, серед яких найбільша роль належить антам, назва яких індоіранською зазначає «крайні» або «окраїнні» (Баран 1998, с. 214). Вони постійно і регулярно рухались між Середнім Подніпров'ям і Руським морем, а частина могла осідати на його берегах, особливо у VI ст. (Рыбаков 1982, с. 84). Археологічне обличчя матеріальної культури антів ототожнюється, як відомо, з комплексом пеньківської культури та речами загальноєвропейського розповсюдження (Толочко 1999, с. 10). Прихід кочівників-скотарів аварів додав новий компонент у речовий комплекс культурного обличчя регіону, але слов'янське населення зберегло свою етнічну присутність у регіоні. За поховальними пам'ятками Північного Причорномор'я також фіксується проходження болгар до нової батьківщини.

На наступному етапі історії південної групи слов'янських племен важливою віхою

© С. О. БІЛЯЄВА, 2021

постало засвоєння Нижнього Подніпров'я та Південного Побужжя племенами уличів, а також просування та заселення причорноморських земель між південними ділянками річок Дністер—Прут—Серет племенами тиверців. Наприкінці I тис. н. е. вони входили до кола слов'янських племен. За літописним твердженням вони «сиділи аж до моря», яке у IX ст. у літопису, деяких арабських та західних джерелах отримало назву «Руське» (ред. Адрианова-Перетц 1950, с. 14). Таким чином колонізація Причорноморської смуги слов'янськими племенами тривала понад 500 років, що створило достатньо потужну етнічну основу автохтонного елементу населення території та сприяло подальшій перспективі його участі в історико-культурному розвитку території. Вона заклала фундамент продовження існування автохтонних племен та співіснування з іншими етнокультурними спільнотами та цивілізаціями. У ґрунтовної праці О. П. Моці, присвяченій дослідженню формування ідентичності у слов'ян півдня Східної Європи, цей процес розглядається у широкому хронологічному діапазоні V—XIX ст. і охоплює три етапи етнічної самосвідомості: Анти — Руси — Українці (Моця 2012). Кожному з етапів відповідає власне історико-культурне наповнення, яке знайшло свій вираз у специфіці колонізаційних процесів, різних формах використання простору, матеріальній культурі. Тому, актуальним завданням їх вивчення є подальше накопичення та наповнення фактами археології, зокрема на матеріалах Північного Причорномор'я, особливості розвитку української історії на теренах якого залишаються ще недостатньої вивченими. Зупинимось на деяких питаннях, які засвідчують українській фактор у розвитку регіону, в тому числі за матеріалами пам'яток, у дослідженні яких впродовж тривалого часу брала участь і Південна середньовічна експедиція (Біляєва 2016).

Києворуська доба Північного Причорномор'я. З формуванням Київської Русі Північне Причорномор'я посіло важливе місце у вирішенні просторових, політичних економічних, етнокультурних питань її історії, про що свідчить активна політика руських князів щодо забезпечення зони вільної торгівлі, як прямий так і транзитної, що особливо зростає у X ст. Після успішних походів Святослава на Хозарський каганат суттєво змінюється ситуація на Кримському напрямку, коли Керч (давньоруський Корчів) стає руським містом (Рыбаков 1982, с. 377), а у Болгарському напрямку відбувається включення етнічних територій тиверців та уличів на Нижньому Дністрі та болгарського населення Подунав'я (анекси) до Русі (Моця 2007, с. 17). Не дивлячись на ускладнення ситуації у Північному Причорномор'ї внаслідок дій з боку Візантії та печенізької загрози, наприкінці X ст., Русь зберігає протекторат над регіоном, де відбуваються процеси подальшого заселення території, формування поселенських структур, господарське засвоєння, використання узбережжя у торгово-економічних стосунках та міжнародної торгівлі. Не зважаючи на необхідність подальшого археологічного вивчення складного періоду історії чорноморської України X—XI ст., фактологічний аналіз сучасного стану досліджень дозволяє намітити певні контури джерелознавчого пошуку на прикладі вже відомих пам'яток.

Це насамперед стосується запустілої фортеці Аспрон («Біла фортеця» у перекладі з грецького). За повідомленням Костянтина Багрянородного у середині X ст. вона знаходилась на Дністрі, на боці оберненим вбік Болгарії. Її назва грецькою мовою відрізняє її від інших фортець, назви яких є тюркською (Багрянородный 1934, с. 10). Деякі автори спробували ідентифікувати фортецю з руїнами античного міста Тіри (Шлапак 2001, с. 2). Разом з тим, Аспрон, за повідомленням Костянтина Багрянородного, входив до території підконтрольної печенігам. Проте, вона знаходилась у осередку різних культурних впливів Візантії, Русі та Першого Болгарського царства, що знайшло своє відображення у колекції артефактів, наприклад Балкано-Дунайської кераміки, матеріали якої представлені в колекціях Білгороду-Дністровського (Богуславський 2002, с. 163).

Місцезнаходження фортеці чи поселенської структури, яку можливо вважати Аспроном досі не було локалізоване археологічно. З приводу його ймовірного розташування цілком слушну думку висловила дослідниця Білгород-Дністровської фортеці Т. Л. Самойлова. Вона зробила припущення, що руїни фортеці могли бути зміщені на захід від залишків античної Тіри. На цьому місті досі не проводились планомірні археологічні розкопки, що ставить надзвичайно актуальним завданням звернути увагу саме на цю ділянку місцевості (Самойлова 2008, с. 170).

До рідкісних ранніх знахідок, що додають ваги наявності раннього періоду на теренах Білгороду належить мідна монета Костянтина X Дукі, яка датується XI ст., знайдена Г. Г. Мезенцевой (Мезенцева 1986, с. 517). За відсутністю публікацій переважної більшості матеріалів експедицій автора та інших обставин, частина інформації була втрачена для повноцінного джерелознавчого аналізу, деяка ще чекає на обробку та введення до джерельної бази.

Проте, безперечно важливим є те, що на території фортеці в процесі дослідження різними археологічними експедиціями мали місце знахідки артефактів, які відповідають часам існування Русі, мають аналоги на її

теренах, і навіть можливо належать її майстрам. Вони охоплюють декілька напрямків матеріальної культури: знаряддя праці, зброю, предмети християнського культу, прикраси та засоби їх виготовлення. З іншого боку, вони були розповсюджені у широкому територіальному просторі Візантії, Балкан та Південної Русі.

До унікальних знахідок, що мають вузьке та раннє датування X—XI ст. належить ливарна вапнякова формочка з двома стулками, та з комірками для виготовлення цілої низки прикрас різних форм. При чому, на одній стулці зберігся бронзовий штир, забитий наскрізь із зворотного боку, на іншій — отвори для закріплення формочки, що свідчить про робочий варіант інструментарію ювелірної майстерні. Виріб призначений для відливки декількох різних предметів, серед яких привертає найбільшу увагу сережка з імітацією коштовних камінців або перлин на тоненьких штирях (Рябцева, Савельев 2014, с. 163—164, рис. 2, 1). Такі прикраси мали розповсюдження на Балканах, а також на Русі. Зокрема, сережка, виготовлена у аналогічній формочці, знайдена під час розкопок Чернігова у житлі X ст. (Казаков, Черненко 2007, с. 119—125). За висновком С. С. Рябцевої та О. К. Савельєва, формочка могла бути застосована для виробництва прикрас, характерних для Фессалонік, так як у неї є імітація кульок на дужці та три рядка перлин, характерних для прикрас цього регіону (Рябцева, Савельев 2014, с. 163, рис. 2: 1, 8).

Крім того у формочці є негативи для виготовлення двох замкнених обручок, біконічного виробу, можливо прясла або важеля та конічного виробу із розширенням донизу (Смольянинова 2010, с. 116). Аналогії негативам для виробництва таких речей та самі свинцеві біконичні прясла широко відомі у широкому хронологічному діапазоні від античності до пізнього середньовіччя та на значних просторах. Добре відомі вони і у Київської Русі, багатьох пам'ятках X—XI ст. у візантійських фортецях на території Румунії, Болгарії та інших регіонів Балкан.

Знахідка формочки із залишками кріплень для її фіксації під час виробничого процесу свідчить про її належність до місцевої ювелірної майстерні Білгороду того часу, певної поселенської структури, до якої відносилась майстерня для виготовлення виробів з кольорових металів. Нею цілком могла бути фортеця або поселення Аспрон, пов'язане із етнокультурним колом християнства візантійського напрямку, але етнічний склад портового осередка міг бути різним. Це не виключало і можливу присутність русичів, що фіксується за складом нижчезгаданих речових знахідок, спільних для широкого кола культур, зокрема Київської Русі, можливостей торгівельних контактів між Північно-Західним регіоном Причорноморської смуги і давньоруськими анклавами Південної Русі. До того ж, і в Білгороді і в Києві знайдені аналогічні формочки для виробництва ґудзиків та самі ґудзики, а також формочка для відливки напівсферичних бляшок, які мають більш широке хронологічне розповсюдження. Аналогії ґудзикам та свинцеві напівсферичні важелі були знайдені і під час наших розкопок у Нижньому дворі.

Коло артефактів, які хронологічно співпадають із давньоруським часом та мають аналогії на пам'ятках Південної Русі репрезентовано двома групами виробів. До першої групи відносяться речі відомі з IX—X ст., які продовжують існувати до XIII ст. і навіть пізніше. Серед знарядь праці поодинокі речі, переважно, мають досить широке датування і можуть бути пов'язані з різними культурними осередками. За функціональним призначенням це залізне тесло, ножі побутового використання довжиною від 8—10 до 20 см, але переважають середніх розмірів, які могли використовуватися етнічно різним населенням та шарнірні ножиці, побутування яких на пам'ятках Східної Європи розповсюджується з IX—X ст. як у кочовиків та давньоруських поселенських пам'ятках, насамперед міського типу (Кравченко 1986, с. 81). З предметів озброєння до ранніх форм належать, широко розповсюджені на Русі у X—XIII ст.: бронзова булава та кістені, зроблені з рогу лося. Слід зазначити, що Білгородська булава дуже близька до Київських виробів, які розповсюджувалися не лише на Русі, а й далеко за її межами. Аналогія булаві знайдена також і на Райковецькому городищі, але і Київський екземпляр і Райковецький, швидше за все, належать до часів широкого розповсюдження у XII—XIII ст. Також до широкого побутування, аж до XIV ст. включно, відносяться залізні наконечники стріл ромбічного типу (три знайдені А. А. Кравченко і одна нами).

Наступною групою знахідок X—XIII ст. є нагрудні хрести-реліквaрії, з яких два візантійські, типологічно добре відомі на пам'ятках Візантії, Болгарії, Південної Русі (Куницкий, 1985, с. 124; Куницький 1990, с. 106—116; Рябцева, Савельєв 2014, с. 160, 161).

П'ять білгородських хрестів, на думку А. А. Пескової, давньоруські, які безумовно пов'язані із візантійськими традиціями, але дуже своєрідні (Пескова 2006, с. 120—162). Ці хрести-енколпіони належать до типів, добре відомих на Русі у XII—XIII ст. (Рябцева, Савельев 2014, с. 161). Три хреста знаходяться за межами України в Ермітажі. Четвертий енколпіон (лицева стулка), який належить до хрестів із заокругленими кінцями гілок, знайдений біля фундаменту християнської

церкви, відкритого під час розкопок Г. Г. Мезенцевої, переданий до Білгород-Дністровського музею. За рисами зображень на хресті, нехарактерними для давньоруських енколпіонів, не виключено, що він був зроблений місцевим майстром (Рябцева, Савельєв 2014, с. 162).

Фрагмент хреста-енколпіона був також знайдений Південною Середньовічною експедицією ІА НАН України під час дослідження Нижнього двору фортеці. За визначенням С. С. Рябцевої та О. К. Савельєва він належить до широко розповсюджених давньоруських енколпіонів із зверненням «Свята Богородиця, допоможи» і датується XIII ст. (Рябцева, Савельєв 2014, с. 162).

Конкретні межі датування XII—XIII ст. за типологічними ознаками має скляний браслет київського походження, фрагмент якого був знайдений нами у рову фортеці (Біляєва 2010, с. 35).

За час розкопок у Білгороді, зокрема за повідомленням Е. Штерна та Г. Авакяна, знайдено чимало натільних хрестів різного хронологічного періоду, але відомі лише два зображення з розкопок Г. Г. Мезенцевой, які зберігаються у Білгород-Дністровському музеї. За формальними ознаками вони відомі з давньоруського часу XII—XIII ст., але існують і пізніше, і мають аналогії серед хрестів широкого хронологічного діапазону XVI—XVIII ст., і надалі (Рябцева, Савельєв 2014, с. 163). В свою чергу це підтверджує факт перебування християнського православного населення впродовж тривалого часу, відомий за писемними джерелами, існуванням болгарської, молдавської та вірменської церкві в Білгороді.

Що стосується артефактів X—XIII ст., наявність зібрання таких знахідок ставить питання про існування населеного пункту, з якого походять перелічені артефакти, і який презентує населення православної конфесії, що пов'язана традиціями із Візантією та Балканським регіоном. Враховуючи протекторат Русі над Східним Кримом та Північно причорноморським регіоном в цілому, існування повноправного представництва Русі у портах та торгових містах: від кримського Судаку на Півдні та Олешшя на Сході, не виключено, що західна частина узбережжя могла бути представлена поселенням або портом та торговим місцем перебування руських купців. Так само як, наприклад, Олешшя, розташоване на кінці дніпровської торгівельної магістралі, яке, на думку П. П. Толочко, зростало і розвивалося за рахунок переважно, торгівлі (Толочко 1989, с. 16, 182).

Потенційну можливість такого урбанізаційного перебігу збільшує послідовне згадування, спадкоємність визначення «білий» — біла фортеця — біле місто. Від Аспрона X ст. Костянтина Багрянородного до міста Акліба («Ак» тюркською зазначає білий) на карті арабського географа Ідрисі 1154 р., що генетично продовжує в назві населеного пункту гирла Дністра назву «білий». Цьому періоду існування Білого міста відповідають і вищезгадані знахідки речей XII—XIII ст., які мають аналогії на Русі.

Сліди низки давньоруських поселенських структур простежуються вздовж Чорноморського узбережжя на виходах з Великих рік України. В цьому напрямку важливим кроком постали дослідження Пониззя Дніпра та Південного Бугу, С. Б. Буйських та М. М. Ієвлева, які презентують давньоруські пам'ятки, пов'язані із розселенням уличів (Буйських, Ієвлев 1991, с. 89-104). На виході із Дніпро-Бузького лиману в Чорне море, на о. Березань, відомо давньоруське поселення та могильник X—XIII ст. (Болтенко 1947, с. 39—51; Буйських, Ієвлев 1991, с. 91). Також у Пониззі Дніпро-Бузького лиману відомо поселення у гирлі Аджигольської балки, керамічний комплекс датовано XI—XIII ст. (Буйських, Ієвлев 1991, с. 96) та городище Дніпровське 2 в місті злиття Дніпровського та Бузького лиманів. У XI—XIII ст. відбувається і відтік частини давньоруського населення до Пониззя Дніпра та засвоєння Нижнього Подніпров'я, добре відоме завдяки багаторічним дослідження А. О. Козловського, М. П. Оленковського та інших. Надзвичайно важливим висновком, що виходить з аналізу етнокультурної ситуації, яка склалась в регіоні у давньоруський час є те, що він був місцем проживання різних етнічних груп населенням, у структуру господарства яких входило і землеробство і скотарство. Це відноситься не лише до часів існування печенізьких фем, але й Половецькой землі.

Що стосується землеробів, вони практично засвоїли не зайняту економічно, природну нішу, непотрібну кочовикам (Оленковський 1993, с. 16). Відсутність фортифікації і руйнації поселень внаслідок військових дій свідчить про мирний характер відносин, тобто стосунки «базувалася на взаємних економічних інтересах» (Козловський 1992, с. 165). Також слід відмітити, що у XII ст. до двох протилежних, окраїнних частин Південної Русі (західній та східній) вживається назва «Україна», що було певним етапом окреслення її відповідних частин як певні кроки на перспективу до вживання назви «Вкраїна» практично до всієї території Південної Русі.

Посткиєворуська та доба Литовсько-Руської федерації у Північному Причорномор'ї. В науковій літературі, що стосується подій другої половини XIII—XIV ст. склалася парадоксальна ситуація, коли період після монголо-татарської навали отримав назву золотоординського, не дивлячись на те, що

сама назва Золота Орда є штучною, а вживання такого епітету як «золота» зобов'язане сприйняттю блискучого вигляду ханського шатра у ставці (Орді), який блищав на сонці наче золото. Перше використання такої назви відноситься до 1565 р. в хроніці «Історія Казані», тобто прямого відношення до історії Русі-України не має, яка на той час перебувала вже у зовсім інших політичних обставинах і у іншому, західному цивілізаційному напрямку. Більше того, таке огульне перенесення назви «золотоординський період» не відповідає дійсної періодизації історії України, й насправді, заважає розумінню власного історичного шляху українських земель, визначенню його етапів з точки зору української історії. В самій же Монгольської імперії існував чіткий поділ на улуси: Ак-Орда та Кок-Орда. В свою чергу Ак-Орда також була поділена на декілька улусів, до яких входив і улус Джучі. За даними історичних, археологічних, нумізматичних джерел, що дозволили встановити кордони улусу Джучі (Егоров 1985, с. 75—150), Русь-Україна ніколи не входила до його складу, хоча і знаходилась у васальної залежності. Всі південно-руські князівства з їх власною адміністрацією продовжували існувати, але змушені були вносити регулярні податки в Орду.

Принципово важливим є те, що матеріальна культура південноруських князівств другої половини XIII—XIV ст. зберегла основні риси спадкоємності Київської Русі та засвідчила здатність до подальшого розвитку як традиційних так і нових напрямків. Це і широке запровадження до наземного домобудівництва сільської периферії, і еволюція вдосконалення сільськогосподарської техніці, що призводить до революційних змін у аграрному секторі економіки. Це перехід до асиметричних важких великих лемішів та збільшення розмірів чересел, які надали можливість повного обернення орного шару, глибокій оранці, розвитку сівозміну, перехід на вододіли та можливість оранки важких чорноземних ґрунтів. Це надавало можливість подальшого розселення українців та засвоєння ними ландшафтів у Чорноморському напрямку. Південноруські князівства зберегли і продовжили розвиток власної культури, яка на сьогодні вже отримала ґрунтовне історико-археологічне бачення, завдяки чисельним працям українських вчених, насамперед, Г. Ю. Івакіна, О. П. Моці, С. О. Біляєвої, О. В. Оногди та інших. До того ж, присутність на території південно руських земель атрибутів синкретичної культури, що отримала в літературі штучну назву «золотоординська» не змінила принципово характер автохтонної культури Південної Русі. Це було або запровадження окремих господарських речей, якими, наприклад, були чавунні казани або данина моди, у вигляді деяких прикрас та інших виробів, широко розповсюджених на той час внаслідок першій глобалізації світовий культури від Китаю до Італійського узбережжя, на яку стала спроможна могутня але нетривала Монгольська імперія. До таких висновків призводить і порівняльний аналіз історії і культури районів Євразії, що входили до різних улусів Монгольської імперії (ред. Усманов, Хакимов 2009), значна частина яких на сьогодні входить до складу Російської федерації. Тому вживання назви «золотоординський період» до історії та культури українських земель не відбиває змісту реального історичного процесу на їх території.

До того ж, результати битви при Синіх Водах 1362 р. визначили переорієнтацію на Захід, що знайшло остаточне закріплення у спільній федеративної державі Великому князівстві Литовському, Руському та Жемайтійському.

Проте, у безпосередньому підданстві Джучідських ханів знаходився степ від берегів Чорного моря до кордонів Русі та землі степового Криму. Південне узбережжя — Таврика, було зайнято генуезькими портами-колоніями, невелика територія якої була куплена Генуєю у 1266 р., яка до кінця XIV ст. постала торговою столицею всього Північного Причорномор'я (Измайлов 2009, с. 191). Монгольська імперія була конгломератом народів, які ніколи не склали окремого етносу. У її синкретичну культуру входили надбання багатьох культур євразійського простору, різні релігійні конфесії, ідеологічні уявлення (Моця 2009, с. 36-37). Тому, етнокультурна ситуація в регіоні була неоднозначною. На Західному кордоні улусу Джучі головним постає місто, яке на середину XIII ст. було одним з самих крупних портів Генуезької республіки. За Німфейським договором 1261 р. з Нікейським монархом Михаїлом III Палеологом починається інтенсивний процес генуезької, а з початку XIV ст. венеційській колонізації за сприяння ханської влади Джучі. Водночас, у другій половині XIII ст. правителі улусу будують місто з притаманними ісламському місту інфраструктурою, ремісничим центром та портом, яке існує нетривалий час і припиняє своє існування як місто улусу Джучі у 60—70 рр. XIV ст. Воно зберігає зміст назви як Біле місто, Білгород, яке увійшло до списку руських міст, про що свідчить назва документу: «Список руських міст далеких і близьких», датованого 1388—1394 рр., складеного митрополитом Кипріяном. Перелік руських міст відбувається з півдня на північ, на що звернув увагу О. П. Моця (2012, с. 201), з вказівкою належності Білгороду на той час: «А се болгарські та волоські гради»

(Тихомиров 1979, с. 83). Назва міста молдавського періоду Четатя Албе і наступного османського- калька з той самої назви: Біле місто, Білгород.

Нагадаємо, що саме у 60—70-х рр. XIV ст. після Синьоводської битви ординці були відсунуті з Північно-Західного Причорномор'я (Шабульдо 2003, с. 20). Складаються умови розвитку зв'язків із Молдавським князівством та Київським удільним князівством, існування якого в межах Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського цього часу було поєднано із кордонами на Півдні від гирла Дністра до гирла Дніпра і далі до Тавані (Івакін 1996, с. 282). Деякі керамічні матеріали, близькі Наддніпрянським, знайдені і на території міської частини середньовічного Очакова, який співвідноситься з Дашковим — пунктом фортифікаційної лінії, побудованої Вітовтом.

Після розповсюдження влади улусу Джучі у Північному Причорномор'ї, своєрідна ситуація складається на Нижньому Подніпров'ї, де за дослідженнями А. О. Козловського встановлено збереження давньоруських міст та поселень, їх функціонування у другій половині XIII—XIV ст. (Козловський, 1992, с. 3). На Дніпровському Лівобережжі також помітні «контингенти давньоруського населення, втягнутого в орбіту історичних подій» (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, с. 18). Русичі разом із аланами, вірменами, італійцями, половцями, греками, вірменами, валахами складали значний прошарок населення Криму, Азово-Причорноморського узбережжя, яке залишалося тут з попередніх часів і навіть більш раннього періоду (Козловський 1992; Єльников 2001, с. 20—29; 2002, с. 72, 73), що підтверджують і результати антропологічних досліджень. Багатоетнічне населення півдня засвідчується артефактами поховань, зокрема наявністю та чисельністю поховань із християнською атрибутикою у могильнику Мамай-Сурка кінця XIII — початку XV ст. та антропологічними матеріалами (Ельников, 2001; 2006).

Міграційні потоки продовжуються і в XIII—XV ст., при цьому монголоїдна домішка у Нижньому Подніпров'ї навпаки зменшується порівняно із давньоруським часом, «а порівняльний аналіз з антропологічними матеріалами XVII—XIX ст. свідчить про морфологічний зв'язок з українцями південних, східних, центральних та західних районів України». Це в свою чергу дозволяє прийти до висновку, що «антропологічний тип українців, певною мірою, склався на підґрунті морфологічних типів осілого населення Півдня та Центральної України XII—XV ст.» (Литвинова 2012, с. 102).

Кордони Руської частини федерації, зокрема Київського князівства у гирлі Дніпра увійшли до системи будівництва оборонної лінії фортець федеративної Русько-Литовської держави від західного кордону із Білгородом включно до Тягиня на Сході. Там були переправи, пристані, стояли фортеці-замки, митниці, як це відомо, на прикладі фортеці Тягинь. Вона побудована князем Вітовтом наприкінці XIV — початку XV ст. і є першим, найдавнішим об'єктом *кам'яного оборонного зодчества* східної ділянки Північного Причорномор'я, відкритим на цей час. За результатами досліджень та писемними джерелами відомо, що тут існувала митниця і перебували литовські чиновники, що додатково засвідчено знахідками литовських накладок на шкіряні торби.

Початок робіт був покладений В. І. Гошкевичем у 1914 р., а розкопки і 2016—2020 рр. здійснює Південна Середньовічна експедиція ІА НАН України. Завдяки дослідженням став наочно відомим не лише план та розміри фортеці, але й засвідчений новий етап оборонного зодчества — розбудова кам'яних фортець на східному боці Північно-причорноморського узбережжя (Біляєва та ін. 2018). Тягинська фортеця належить до Константинопольського типу планування у вигляді трикутника, з прямокутними вежами та донжоном квадратної форми, що відповідає оборонному етапу кінця XIV — першій половині XV ст. від Литви та Білорусі до Північного Причорномор'я включно. Кам'яні стіни, укріплені контрфорсами, у південно-східному кутку завершувалися досить потужною кам'яною вежею, майже квадратною за формою, площею 20 кв. м. Вежа складалась принаймні з двох ярусів багаторядної вапнякової кладки, яка зберіглася у висоту до 1,75 м, була поштукатурена та побілена ззовні, прикрашена фризом вишуканим різьбленням у сельджуцькому стилі. Другий ярус вежі підтримували три потужні стовпи, ями від яких з обмазкою для кріплення зафіксовані вздовж центральної осі приміщення у материковому шарі під підлогою. У внутрішньому приміщенні вежі на дощатої підлозі, від якої зберіглися 8 рядків дошок, завширшки 14—15 см кожна, знайдені два великих фрагменти бомбарди, діаметр якої складав 22 см. Це перша, найбільш рання знахідка артилерійської зброї у цьому регіоні.

Архітектурні елементи та артефакти різного культурного походження: литовського, західноєвропейського, сельджуцького, татарських монет з генуезькою контрамаркою кінця XIV ст. та польських білонових монет Владислава Варненчика (1434—1444 рр.) наочно презентують специфіку та різноманітність культурних впливів, свідчать про інтенсивні торгові контакти у напрямку Схід-Захід. Взаємодія культур є непересічним, але ще мало вивченим явищем цього пе-

ріоду розвитку української культури, ї чекає на подальші всебічні дослідження. Проте, надзвичайно важливим у розвитку спільної литовсько-руської федеративної державності є факт створення оборонної лінії у Північному Причорномор'ї на основі переходу до нового етапу фортифікації- кам'яних фортець із застосуванням артилерійської зброї. При цьому треба враховувати, що економічним та людським фактором, який забезпечував спроможність таких перетворень була велика держава, яка стояла за спиною будівничих — Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське з величезним відсотком (до 90 %) території і населення нелитовського походження (Моця, Рафальський 2014, с. 5). Основний масив його складали русичі-українці.

Колонізаційні процеси та фактори духовної консолідації української спільноти Причорномор'я за часів кримсько-османського адміністрування. За повідомленням писемних джерел, на каравани купців різних країн із Сходу на Захід, які рухались по торгових шляхах Півдня (Черепнин 1960, с. 400, 407; Козловський 1998, с. 299), у середині XV — на початку XVI ст. мають місце напади та пограбування «ординських козаків» та «литовських людей», тобто мешканців Литовсько-Руської держави. В цьому плані цілком слушною є думка А. О. Козловського, про те, що дуже сумнівно, що це були етнічні литовці. Навпаки, пише він: «*Це могли бути групи українських козаків, які може і не мали постійного мешкання на Дніпрі, але добре знали цю місцевість. Можна припустити, що ці угрупування мали тимчасові бази у важкодоступних місцях — на островах або у плавнях, де можна було переховатися від переслідування та перепочити*» (Козловський 1998, с. 299).

Наприкінці XV ст. після формування адміністрації Кримського ханства на Нижньому Подніпров'ї, хан Менглі Гірей, пройшовся практично тим самим напрямком фортифікації Вітовта з розбудовою невеликих фортець ніби то «щоб зашкодити Польщі», зокрема в Очакові та Тягині (Карамзин 1897, с. 222). Монети його правління кінця XV початку XVI ст. відмічені у нумізматичної колекції обох пам'яток. Але з 1484 р. Причорноморські землі підпадають під контроль Османської адміністрації, тут визначаються такі найбільш стратегічно важливі фортеці як Аккерман та згодом і Очаків (фортеця Озі), які набувають першочергового значення в обороні північних кордонів імперії. Проте, внутрішнє життя регіону значно відрізнялося від оборонного напрямку форпостів. Як зазначає відомий український дослідник османсько-українського степового порубіжжя О. Середа, «*Протягом всього періоду кримського господарського і османського централізованого провінційного управління в Очаківської землі*», до якої входили території Буго-Дністровського міжріччя, а подекуди Ходжабей і придніпровська фортеця Тягинь, «*вагоме місце займало адміністрування релігійних громад. Окрім домінуючої мусульманської, існувала численна православна громада, згуртована під орудою церковно-парафіяльного управління*» (Середа 2015, с. 22). Причому, надзвичайно важливим є те, що «формування церковного адміністрування відбувається від початку володарювання (тобто з кінця XIV ст. — С. Б.) Османської держави в регіоні, коли християнське населення перетворено на османську реайю», що зазначало підвладне немусульманське населення Османської імперії. Тобто, це та група *автохтонного населення*, яке залишалося жити і господарювати у Причорномор'ї від попереднього періоду. Це те населення, яке простежується за згаданими вище антропологічними дослідженнями, з українською етнічною часткою включно. Попри входження Північного Причорномор'я до улусу Джучі, історичний зв'язок із попереднім часом не перервався.

З розвитком козацтва, Пониззя Дніпра та Південь в цілому постали ареалом господарської колонізації українським населенням: від тимчасових промислів та торгівельної діяльності до заснування поселенської мережі, розвитку аграрного виробництва та ремесла. Значна роль у нарощенні українського етнічного компоненту у Нижньому Подніпров'ї належала козацтву. Тут протягом століть існували поселення на кшталт зимівників. Завдяки союзницькому договору П. Дорошенка з Османською імперією козаки отримали дозвіл на подальше використання Нижньодніпровських земель, «*де їм відводились Олешки і з'явилося нове поселення Кардашин*» (Середа 2015, с. 65), що перекладається з турецької як «Братське». Воно притягувало родини переселенців з українських міст, які страждали від поборів та податків, поневоленою Росією частини України (Мільчев 2006, с. 589—590).

Що стосується українського етнічного компонента, його існування відзначається також знахідками артефактів української матеріальної культури, зокрема кераміки, зразки якої зафіксовано в культурному шарі Аккерманської фортеці. Найбільш ранні типи зразків XIV—XV ст. знайдені у рову у західному кінці фортечних споруд між вежами 19 і 20. У Нижньому дворі знайдені уламки горщиків, які типологічно близькі формам української кераміки кінця XVI ст., але переважно відома у XVII-XVIII ст., а також кераміки, що має аналогії в українському посуді другої половини XVIII — початку

XIX ст., зокрема із ріжкуванням та фляндрівкою (Чміль 2018, с. 338; Біляєва, Фіалко 2013, с. 322—323).

В Очакові українська кераміка XV—XVI та XVII—XVIII ст. інколи зустрічається у межах колишнього розташування фортеці, але найбільша кількість знайдена у будівлях та культурному шарі міської частини пам'ятки. Це димлений сіро-чорний посуд зі штампованим декором та яскрава мальована кераміка із ріжкуванням та фляндрівкою XVI—XVIII ст.

Як свідчать археологічні дослідження, *друга група (переселенців)* осілого населення регіону формується внаслідок поступової колонізації степового простору українським населенням, що спостерігається вже з XV ст. (Одещина). У XVI ст. триває заселення узбережжя Азовського моря, деяких районів Миколаївщини, Дніпропетровщини. Колонізаційний рух поступово нарощується у XVII ст. та стає найбільш потужним у XVIII ст. (Титова 1997, с. 25; Сапожніков 1997, с. 130—150 та ін.). До того ж, з кінця XVII ст. до 1791 р. землі між Дністром та Дніпром (Ханська Україна) активно заселяються молдавськими та українськими переселенцями. Адміністративно ці території входили до Османської імперії, але лише *номінально*, так як османські поселення тут були відсутні, окрім деяких містечок південної смуги.

Антропологічні дослідження в свою чергу підтверджують існування на Півдні України великої кількості осілого населення, яке мало «значний морфологічний зв'язок з українцями південних, східних, центральних та західних районів XVII — першої половини XIX ст.» (Литвинова 2012, с. 82).

Ще одним фактором, який підкреслює не лише постійне помешкання осілого християнського населення у Північному Причорномор'ї, але й певне задоволення духовних та релігійних потреб, є організація церковного адміністрування громад віруючих із самого початку запровадження влади Османської імперії, входження їх до складу Проїлівської (Браїлівської) митрополії з прямим підпорядкуванням Константинопольському патріархату. Заснована у 1540-1550 рр. в Браїлі (сучасна Румунія) вона поступово увібрала всі території з православним населенням Правобережжя України, що були підвладними Османській імперії, населення Причорномор'я, до фортеці Тягинь включно. За рішенням Константинопольського патріархату у 1641 р. офіційна назва була проголошена як «Митрополія Проїлівська і Ізмаїльська», а Очаківська земля з Ханською Україною складали «турецьку єпархію» (Середа 2015, с. 22).

Анексія Причорномор'я Російською імперією призвели до примусового усунення Проїлівської митрополії Константинопольського патріархату від православного населення південної України, руйнації давніх природних відносин та взаємодії православних громад на території Речі Посполитої, багатьох козацьких монастирів Правобережної України, насильницького захоплення православних парафій Бузько-Дністровського міжріччя, а згодом і всього Буджаку московським патріархатом. До того ж, наслідком війни, розв'язаною Росією, Очаківський вілаєт (провінція), у якому було чотири квітучих міста та понад 150 сіл, регіон-постачальник зернового збіжжя, продукції скотарства, торгівельно-транспортних вузлів та хлібних гаваней перетворюється на безлюдну пустелю (Середа 2015, с. 23). Така ж незавидна доля чекала і Очаків: фонтани, якими він ряснів були зірвані дощенту, залишився лише один колодязь, клумби, повні чудових пахучих роз знищені.

Висновки. Історико-археологічні дослідження Південної України останніх десятиліть із нарощенням фактологічного матеріалу, залученням нових архівних джерел, зокрема з Туреччини, значно розширили можливість нового бачення історичного шляху України та її державотворення. Вдалося віднайти репери тривалого власного цивілізаційного руху, відкинути зайві, нав'язані ззовні концепції і терміни не придатні для його характеристики. Роботу у цьому напрямку безсумнівно продовжуватиме археологія, яка має перспективи подальшого внесення нових знань у концепцію історії України, як складової частини Європейської історії попри всі перепони та тягар старих уявлень. Саме ті струмочки новини поступово формуватиме подальше пізнання українських обріїв Північного Причорномор'я.

ЛІТЕРАТУРА

Адрианова-Перетц, В. П. (ред.). 1950. *Повесть временных лет*. 1: Текст и перевод. Москва; Ленинград АН СССР.

Багрянородний Константин. 1934. *Об управлении империей*. Известия ГАИМК, 91. Москва: ОГИЗ.

Баран, В. Д. 1998. Давні слов'яни. В: Смолій, В. А. (ред.). *Україна крізь віки*. 3. Київ: Альтернативи.

Біляєва, С. О. 2016. *Слов'янські та тюркські світи в Україні*. Київ: О. Філюк.

Біляєва, С. О., Гуленко, К. С., Фіалко, О. Є., Ієвлев, М. М., Грабовська, О. В., Манігда, О. В., Чубенко, О. В., Симоненко, О. В., Дзнеладзе, О. С., Сікоза, Д. М. 2018. *На розі двох світів. Історична спадщина України та Литви на території Херсонської області*. Київ; Херсон: Гілея.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2013. Українська кераміка з розкопок Аккерманської фортеці (до питання про етнокультурний розвиток Півдня України). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22, с. 329-335.

Богуславський, Г. С. 2002. Проблема існування міста (Білгород на Дністрі IX—XIII ст.). В:

Сминтина, О. В., Прігарін, О. А. (ред.). *Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження*. Одеса: Друк, с. 163-164.

Болтенко, М. Ф. 1947. Стародавня руська Березань. *Археологія*, I, с. 39-51.

Буйських, С. Б., Ієвлев, М. М. 1991. Про осіле населення понизь Дніпра та Південного Бугу. *Археологія*, 4, с. 89-104.

Егоров, В. Л. 1985. *Историческая география Золотой Орды*. Москва: Наука.

Ельников, М. В. 2001. *Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1989—1992 гг.)*. I. Запорожье: ЗГУ.

Ельников, М. В. 2006. *Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1993—1994 гг.)*. II. Запорожье: ЗГУ.

Єльников, М. В. 2001. «Дике поле» і проблема складу населення Нижнього Дніпра за часів Золотої Орди. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, 13, с. 20-29.

Єльников, М. В. 2002. До питання про міграції за часів Золотої Орди на Нижньому Дніпрі. В: Крижицький, С. Д. (ред.). *Сучасні проблеми археології*. Київ: Академперіодика, с. 72-73.

Измайлов, И. 2009. Ак-Орда. В: Усманов М., Хакимов, Р. (ред.). *История татар с древнейших времён*. III: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII — середина XV в., р. IV, гл. 1, § 1. Казань: Институт истории АН РТ, с. 190-194.

Івакін, Г. Ю. 1996. *Історичний розвиток Києва XIII—XVI ст. (історико-топографічні нариси)*. Київ.

Казаков, А., Черненко, Е. 2007. Черниговский детинец IX—XIII вв. в свете новых археологических материалов. В: Коваленко, О. Б. (ред.). *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячених 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів*. Чернігів: Деснянська правда, с. 119-125.

Карамзин, Н. М. 1897. *История государства Российского*. 4. Санкт-Петербург: Н. Н. Морев.

Козловский, А. О. 1992. *Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст*. Київ: Наукова думка.

Козловський, А. О. 1998. Населення Південного Подніпров'я і формування Запорізького козацтва. В: Моця, О. П. (ред.). *Історія Русі-України (історико-археологічний збірник)*. Київ, с. 298-304.

Кравченко, А. А. 1986. *Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII—XIV ст.)*. Киев: Наукова думка.

Куницкий, В. А. 1985. Предметы художественной пластики из Белгорода В: Толочко, П. П. (ред.). *Земли Южной Руси в IX—XIV вв*. Киев: Наукова думка, с. 124-126.

Куницький, В. А. 1990. Близькосхідні енколпіони на території Південної Русі. *Археологія*, 1, с. 106-116.

Литвинова, Л. В. 2012. *Населення Нижнього Подніпров'я 12 — початку 15 ст*. Київ: ІА НАН України.

Мезенцева, Г. Г. 1986. Средневековый Белгород-Днестровский. В: Баран, В. Д. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 3. Киев: Наукова думка, с. 513-518.

Мільчев, В. 2006. Військо Запорозьке Низове під кримською протекцією. В: Смолій, В. А. (ред.). *Історія українського козацтва*. I. Київ: Києво-Могилянська академія, с. 587-603.

Моця, О. П. 2007. *Південна «Руська земля»*. Київ: Корвін-Пресс.

Моця, О. П. 2009. *«Русь», «Мала Русь», «Україна» в післямонгольські та козацькі часи*. Київ: Наукова думка.

Моця, О. П., Рафальський, О. О. 2014. Битва на Синіх водах і її місце в Середньовічної історії Європи. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*, 20: Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи, с. 3-9.

Оленковський, М. П. 1993. Про деякі історичні, політичні й економічні передумови виникнення запорозького козацтва. *Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва*, 2, с. 15-19.

Пескова, А. А., Строкова, Л. В. 2012. *Христианские древности Византии в «Сирийской коллекции» Б. И. и В. Н. Ханенко*. Санкт-Петербург; Киев: Петербургское востоковедение, с. 120-162.

Рыбаков, Б. А. 1982. *Киевская Русь и русские княжества XII—XIII ст*. Москва: Наука.

Рябцева, С. С., Савельев, О. К. 2014. Некоторые предметы из цветных металлов и ювелирный инструментарий из раскопок Белгород-Днестровской крепости. *Stratum plus*, 5, с. 157-175.

Самойлова, Т. Л. 2008. Исследования последних лет античной Тиры и проблемы её и проблемы её изучения. В: Papuci-Władyka, E. (ed.). *Pontika 2006. Najnowsze badania greckich kolonii północnych wybrzeży Morza Czarnego*. Kraków: Uniwersytet Jagiełłoński, с. 161-175.

Сапожников, І. В. 1997. *Кам'яні хрести степової України (XVIII — перша половина XIX ст.)*. Одеса: Чорномор'я.

Середа, О. 2015. *Османсько-Українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст*. Одеса: Астропринт.

Смольянинова, С. П. 2010. Литейные формы из Тиры-Белгорода. В: Крыжицкий, Д. С. (ред.). *Тира — Белгород — Аккерман. Материалы исследований*. Одесса: Печатный дом, с. 100-120.

Супруненко, О. Б., Приймак, В. В., Мироненко, К. М. 2004. *Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя*. Київ; Полтава: Археологія.

Титова, О. М. 1997. Козацькі пам'ятки кінця XVII—XVIII ст. на Миколаївщині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 6, с. 24-26.

Тихомиров, М. Н. 1979. Список русских городов дальних и близьких. В: Тихомиров, М. Н. *Русское летописание*. Москва: Наука, с. 83-137, 357-361.

Толочко, П. П. 1989. *Древнерусский феодальный город*. Киев: Наукова думка.

Толочко, П. П. 1999. *Кочевые народы степей и Киевская Русь*. Киев: Абрис.

Усманов, М., Хакимов, Р. (ред.). *История татар с древнейших времён*. III: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII — середина XV в. Казань: Институт истории АН РТ.

Черепнин, Л. В. 1960. *Образование Русского централизованного государства в XIV—XV вв. Очерки социально-экономической и политической истории Руси*. Москва: Соцэкгиз.

Чміль, Л. В. 2018. Результати та перспективи дослідження технології виготовлення керамічного посуду Середньої Наддніпрянщини XVI—XVIII ст. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 323-341.

Шабульдо, Ф. 2003. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. В: Шабульдо, Ф. М. (ред.). *Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст*. Київ, с. 8-26.

Шлапак, М. 2001. *Белгород-Днестровская крепость. Исследование средневекового оборонного зодчества.* Кишинёв: ARC.

Lucas, G. 2014. Theory Building, Theory Borrowing. *XIV Nordic Tag. 22—26 april 2014*, Stockholm, p. 9.

Lucas, G. 2015. Mobility of theory. *Current Swedish archaeology*, 23, p. 13-32.

REFERENCES

Adrianova-Perettc, V. P. (ed.). 1950. *Povest vremennykh let*. 1: Tekst i perevod. Moskva; Leningrad AN SSSR.

Bagrianorodnii Konstantin. 1934. *Ob upravlenii imperiei*. Izvestiia GAIMK, 91. Moskva: OGIZ.

Baran, V. D. 1998. Davni slov'iany. In: Smolii, V. A. (ed.). *Ukraina kriz viky*. 3. Kyiv: Alternatyvy.

Biliaieva, S. O. 2016. Slov'ianski ta tiurkski svity v Ukraini. Kyiv: O. Filiuk.

Biliaieva, S. O., Hulenko, K. S., Fialko, O. Ye., Iievlev, M. M., Hrabovska, O. V., Manihda, O. V., Chubenko, O. V., Symonenko, O. V., Dzneladze, O. S., Sikoza, D. M. 2018. *Na rozi dvokh svitiv. Istorychna spadshchyna Ukrainy ta Lytvy na terytorii Khersonskoi oblasti*. Kyiv; Kherson: Hileia.

Biliaieva, S. O., Fialko, O. Ye. 2013. Ukrainska keramika z rozkopok Akkermanskoi fortetsi (do pytannia pro etnokulturnyi rozvytok Pivdnia Ukrainy). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 22, s. 329-335.

Bohuslavskyi, H. S. 2002. Problema isnuvannia mista (Bilhorod na Dnistri IX—XIII st.). In: Smyntyna, O. V., Priharin, O. A. (ed.). *Arkheolohiia ta etnolohiia Skhidnoi Yevropy: materialy i doslidzhennia*. Odesa: Druk, s. 163-164.

Boltenko, M. F. 1947. Starodavnia ruska Berezan. *Arkheolohiia*, I, s. 39-51.

Buiskykh, S. B., Iievlev, M. M. 1991. Pro osile naselennia ponyz Dnipra ta Pivdennoho Buhu. *Arkheolohiia*, 4, s. 89-104.

Egorov, V. L. 1985. *Istoricheskaia geografiia Zolotoi Ordy*. Moskva: Nauka.

Elnikov, M. V. 2001. *Srednevekovyi mogilnik Mamai-Surka (po materialam issledovanii 1989—1992 gg.)*. I. Zaporozhe: ZGU.

Elnikov, M. V. 2006. *Srednevekovyi mogilnik Mamai-Surka (po materialam issledovanii 1993—1994 gg.)*. II. Zaporozhe: ZGU.

Yelnykov, M. V. 2001. «Dyke pole» i problema skladu naselennia Nyzhnoho Dnipra za chasiv Zolotoi Ordy. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*, 13, s. 20-29.

Yelnykov, M. V. 2002. Do pytannia pro mihratsii za chasiv Zolotoi Ordy na Nyzhnomu Dnipri. In: Kryzhytskyi, S. D. (ed.). *Suchasni problemy arkheolohii*. Kyiv: Akademperiodyka, s. 72-73.

Izmailov, I. 2009. Ak-Orda. In: Usmanov M., Khakimov, R. (ed.). *Istoriia tatar s drevneishikh vremen*. III: Ulus Dzhuchi (Zolotaia Orda). XIII — seredina XV v., r. IV, gl. 1, § 1. Kazan: Institut istorii AN RT, s. 190-194.

Ivakin, H. Yu. 1996. *Istorychnyi rozvytok Kyieva XIII—XVI st. (istoryko-topohrafichni narysy)*. Kyiv.

Kazakov, A., Chernenko, E. 2007. Chernigovskii detinetc IX—XIII vv. v svete novykh arkheologicheskikh materialov. In: Kovalenko, O. B. (ed.). *Chernihiv u serednovichnii ta rannomodernyi istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenykh 1100-littiu pershoi litopysnoi zghadky pro Chernihiv*. Chernihiv: Desnianska pravda, s. 119-125.

Karamzin, N. M. 1897. *Istoriia gosudarstva Rossiiskogo*. 4. Sankt-Peterburg: N. N. Morev.

Kozlovskyi, A. O. 1992. *Istoryko-kulturnyi rozvytok Pivdennoho Podniprov'ia v IX—XIV st.* Kyiv: Naukova dumka.

Kozlovskyi, A. O. 1998. Naselennia Pivdennoho Podniprov'ia i formuvannia Zaporizkoho kozatstva. In: Motsia, O. P. (ed.). *Istoriia Rusi-Ukrainy (istoryko-arkheolohichnyi zbirnyk)*. Kyiv, s. 298-304.

Kravchenko, A. A. 1986. *Srednevekovyi Belgorod na Dnestre (konetc XIII—XIV st.)*. Kiev: Naukova dumka.

Kunitckii, V. A. 1985. Predmety khudozhestvennoi plastiki iz Belgoroda In: Tolochko, P. P. (ed.). *Zemli Iuzhnoi Rusi v IX—XIV vv.* Kiev: Naukova dumka, s. 124-126.

Kunytskyi, V. A. 1990. Blyzkoskhidni enkolpiony na terytorii Pivdennoi Rusi. *Arkheolohiia*, 1, s. 106-116.

Lytvynova, L. V. 2012. *Naselennia Nyzhnoho Podniprov'ia 12 — pochatku 15 st.* Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Mezentceva, G. G. 1986. Srednevekovyi Belgorod-Dnestrovskii. In: Baran, V. D. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. 3. Kiev: Naukova dumka, s. 513-518.

Milchev, V. 2006. Viisko Zaporozke Nyzove pid krymskoiu protektsiieiu. In: Smolii, V. A. (ed.). *Istoriia ukrainskoho kozatstva*. I. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia, s. 587-603.

Motsia, O. P. 2007. Pivdenna «Ruska zemlia». Kyiv: Korvin-Press.

Motsia, O. P. 2009. *«Rus», «Mala Rus», «Ukraina» v pisliamonholski ta kozatski chasy*. Kyiv: Naukova dumka.

Motsia, O. P., Rafalskyi, O. O. 2014. Bytva na Synikh vodakh i yii mistse v Serednovichnoi istorii Yevropy. *Naukovi zapysky*. Seriia: Istorychni nauky, 20: Synovodska bytva 1362 roku v konteksti istorii Skhidnoi Yevropy, s. 3-9.

Olenkovskyi, M. P. 1993. Pro deiaki istorychni, politychni y ekonomichni peredumovy vynyknennia zaporozkoho kozatstva. *Arkheolohichni doslidzhennia pam'iatok ukrainskoho kozatstva*, 2, s. 15-19.

Peskova, A. A., Strokova, L. V. 2012. *Khristianskie drevnosti Vizantii v «Siriiskoi kollektcii» B. I. i V. N. Khanenko*. Sankt-Peterburg; Kiev: Peterburgskoe vostokovedenie, s. 120-162.

Rybakov, B. A. 1982. *Kievskaia Rus i russkie kniazhestva XII—XIII st.* Moskva: Nauka.

Riabtceva, S. S., Savelev, O. K. 2014. Nekotorye predmety iz tcvetnykh metallov i iuvelirnyi instrumentarii iz raskopok Belgorod-Dnestrovskoi kreposti. *Stratum plus*, 5, s. 157-175.

Samoilova, T. L. 2008. Issledovaniia poslednikh let antichnoi Tiry i problemy ee i problemy ee izucheniia. In: Papuci-Władyka, E. (ed.). *Pontika 2006. Najnowsze badania greckich kolonii północnych wybrzeży Morza Czarnego*. Kraków: Uniwersytet Jagiełłoński, s. 161-175.

Sapozhnykov, I. V. 1997. *Kam'iani khresty stepovoi Ukrainy (XVIII — persha polovyna XIX st.)*. Odesa: Chornomor'ia.

Sereda, O. 2015. *Osmansko-Ukrainske stepove porubizhzhia v osmansko-turetskykh dzherelakh XVIII st.* Odesa: Astroprynt.

Smolianinova, S. P. 2010. Liteinye formy iz Tiry-Belgoroda. In: Kryzhitckii, D. S. (ed.). *Tira — Belgorod — Akkerman. Materialy issledovanii*. Odessa: Pechatnyi dom, s. 100-120.

Suprunenko, O. B., Pryimak, V. V., Myronenko, K. M. 2004. *Starozhytnosti zolotoordynskoho chasu Dniprovskoho lisostepovoho Livoberezhzhia*. Kyiv; Poltava: Arkheolohiia.

Tytova, O. M. 1997. Kozatski pam'iatky kintsia XVII—XVIII st. na Mykolaivshchyni. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 6, s. 24-26.

Tikhomirov, M. N. 1979. Spisok russkikh gorodov dalnikh i blizkikh. In: Tikhomirov, M. N. *Russkoe letopisanie*. Moskva: Nauka, s. 83-137, 357-361.

Tolochko, P. P. 1989. *Drevnerusskii feodalnyi gorod*. Kiev: Naukova dumka.

Tolochko, P. P. 1999. Kochevye narody stepei i Kievskaia Rus. Kiev: Abris.

Usmanov, M., Khakimov, R. (ed.). *Istoriia tatar s drevneishikh vremen*. III: Ulus Dzhuchi (Zolotaia Orda). XIII — seredina XV v. Kazan: Institut istorii AN RT.

Cherepnin, L. V. 1960. *Obrazovanie Russkogo tcentralizovannogo gosudarstva v XIV—XV vv. Ocherki sotcialno-ekonomicheskoi i politicheskoi istorii Rusi*. Moskva: Sotcekgiz.

Chmil, L. V. 2018. Rezultaty ta perspektyvy doslidzhennia tekhnolohii vyhotovlennia keramichnoho posudu Serednoi Naddniprianshchyny XVI—XVIII st. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 323-341.

Shabuldo, F. 2003. Synovodska bytva 1362 r. u suchasnii naukovii interpretatsii. In: Shabuldo, F. M. (ed.). *Tsentralna Ukraina za doby klasychnoho serednovichchia: studii z istorii XIV st.* Kyiv, s. 8-26.

Shlapak, M. 2001. *Belgorod-Dnestrovskaia krepost. Issledovanie srednevekovogo oboronnogo zodchestva*. Kishinev: ARC.

Lucas, G. 2014. Theory Building, Theory Borrowing. *XIV Nordic Tag. 22—26 april 2014*, Stockholm, p. 9.

Lucas, G. 2015. Mobility of theory. *Current Swedish archaeology*, 23, p. 13-32.

S. O. Biliaieva

THE UKRAINIAN HORIZONS OF THE NORTH BLACK SEA AREA: HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL OBSERVATIONS

The important role in the history of Ukrainian lands belong to the North Pontic Area. Last decades the revision of old position from one side and the growing of the attention towards the problems of this region take place. The beginning of own ethnical development of Slavs tribes, known by «Ants» name or «Okrainni» by Indo-Iranian language. On the next stage of history, the tribes of Russ chronicle: Ulichi and Tyvertsy settled on Black Sea region. Colonization of this area by the Slavs lasted through more than 500 years, which created the fundamental ethnical base of autochthone population. With formation of Kyiv Russ the North Black Sea area take the important place in political, economic, ethno cultural and trade fields of the new country. The numerous settlements fixed on the Lower Dnieper and other rivers in spite of numerous nomadic tribes: every society occupy the own part of the landscape in connection from their economic type. In the of Post Kyiv Russ and Lithuanian-Russ federation, the South Russ principalities preserved their traditions and continue the progressive development. At the end of the XIV — at the beginning of XV centuries the new fortification line built under the chief of the Great Prince Vitovt in the North Black Sea Area, which opened the new stage of fortification: stone fortresses. The brilliant example of this kind is the first stone fortress Tyagin of the South part of the Lithuanian-Russ principality, as a part of the early Ukraine. In the time of Crimean-Ottoman administration in region, the Christiania autochthone population with Ukrainian part also, continue to live in the North Black sea area and became the region of Cossack colonization. The artefacts of Ukrainian culture founded in the course of the archaeological excavation (Akkerman, Ochakiv) even in the Ottoman fortresses. The anthropological investigations support the existence of great part of the settled population, which take the considerable morphological contacts with Ukrainians of the South, Central and West regions of the XVII—XIX centuries. The important factor of the living of Christian population, including Ukrainians, was the existence and activity of the Brailiv metropolis of the Konstantinopol patriarchate in the middle of the XVI—XIX cent., which escape the large area from Braila to Tyagin. The archaeological investigation of the South Ukraine increase the possibility of the knowledge of the Ukrainian history from the new modern position.

Keywords: North Black Sea area, ethno cultural factors, Slavs, Rusichi, Ukrainians, archaeological investigations.

Одержано 26.12.2020

БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.
BILIAIEVA Svitlana, Dr. hab., Senior Researcher, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9437-3259, e-mail: svitbil@ukr.net.

УДК 006.915+336.746 DOI: 10.37445/adiu.2021.01.32

Г. А. Козубовський

ДО ПОХОДЖЕННЯ ГРИВНІ

Де хліб, там і міра
(старовинне прислів'я)

У статті розглядається проблема походження слов'янської гривні. Звертається увага на стародавні та середньовічні зернові та земельні міри Ірану, Кавказу та інших країн Передньої Азії. Їх аналіз дозволяє припускати, що першопочатки слов'янської гривні походять від східної хлібної міри «gryw» («grîw», вірм. «gryv») чи їх похідних. І зернова міра передувала усім іншим: мірі ваги, грошового знаку, прикрасі.

***Ключові слова**: Грив-модій, гривня, система зернових і земельних мір, Персія, східні слов'яни, Київська Русь.*

Більше двох століть лінгвісти й історики досліджують походження, назву, основні метрологічні та хронологічні особливості грошової і вагової одиниці Давньої Русі — гривні. Але і в наш час ще залишається багато не вивчених та дискусійних питань із цього приводу.

До початку XX ст. було запропоновано кілька основних версій щодо походження гривні. В. Н. Татищев пов'язував гривню з ціною коня — «гривна, взятое от гривы, значило цену лошади, но весом сребра чистого фунт» (Татищев 1996, с. 248, 280; Левшиновский 1903, с. 30).

Один із найперших дослідників гривень М. Муравьов пов'язав гривні з німецьким «*Griff*» — що означало пригорошню («горсть») і російським «брати» — «бери». Дослідник звернув увагу, що на початку XIX ст. у Німеччині застосовувався вираз — «в горсть могущее вместиться». Новгородці, які постійно чули «гриф-фон-зильбер», по-своєму передали це — «грифны серебра». Він вважав, що з V ст. н. е. слов'яни називали гривнами злитки срібла чи золота, які вміщувалися «в горсть» і які з часом стали і прикрасою, «отличием возвышенного сана», що привішувалися на ланцюгах на грудях (Муравьев 1826, с. 6, 14; Левшиновский 1903, с. 30).

К. В. Болсуновський пов'язав форми злитків (зокрема київських) з формою суден-барж якими перевозили хлібні та інші грузи в Наддніпрянщині, а також вважав їх податком — десятиною від товарів що знаходилися на відповідних суднах (Болсуновский 1903, с. 12, 19—21).

Із середини XIX ст. більшість фахівців підтримують сформульоване А. Куником визначення гривні, від старовинної форми прикметника, що присутнє в усіх слов'янських мовах і яке виводиться від слова «грива» («что на шее») (Чернов 1957, с. 146—147). Гривня визначається у трьох основних назвах: шийної, вагової та грошової. Гривня вагова походить від оцінки шийної — на вагу. Грошова гривня, що походить із вагової, відливались з часу утворення давньоруської держави чи зразу після того (Куник 1860, с. 8—12).

Так і більшість словників визначають слово від прикраси, яку носили на шиї, і що являє собою «субстактирований стислий прикметник за допомогою суфікса «ън» від іменника «грива» (шия, загривок, волосся на шиї та по хребту деяких тварин) (ред. Шанский 1972, с. 170; ред. Мельничук 1982, с. 593; Преображенский 1910—1914, с. 158; Шапошников 2010, с. 197).

З прикрасою, намистом пов'язують гривню і в спеціальних працях (Романова 2017, с. 99—100). Окремі намистини асоціюються зі словом «гривенки». Найдавніша слов'янська гривня масою 68,22 г походить від срібної

© Г. А. КОЗУБОВСЬКИЙ, 2020

міни давньої Мясопотамії і можливо відноситься до VII—V ст. до н. е. — часу розквіту Скіфської держави (Зубко 2012, с. 21—22). Сучасні мовознавці вважають, що давня «гривна» породила дві фонетично близькі, але різні з погляду семантики лексеми: як металеву прикрасу — «гривну» і грошову одиницю — «гривню» (Сібрук, Добровольська 2018, с. 69; ред. Бажан 1974, с. 164).

Також звертається увага на архаїчність гривні як платіжного засобу, оскільки це слово у значенні грошової одиниці, поруч із — «браслетом», «обручем», «намистом» фіксується у всіх слов'янських мовах, за виключенням болгарської. А також, що під гривнею розумілася міра ваги дорогоцінностей взагалі (Назаренко 1996, с. 7).

Автори середньовічних словників пов'язували гривню з міною («мна») — лічильно-ваговою і грошовою одиницею Стародавнього Сходу (ред. Німчук 1973, с. 269—270). Так гривню розуміли і дослідники XVIII—XIX ст.

В. В. Святловський звернув увагу, що головна частина шийних гривень — це «спіральній круг», а прикрасу гривню — намисто зі сплаву з дорогоцінних металів і каміння назвав «матас» та вважав, що до слов'ян гривня прийшла з Персії (Святловский 1914, с. 100, 96).

Талант (євр. кікар, круг, круглий шматок металу), у Синодальному перекладі Старозавітного тексту — замість «талант свинцю» — «шматок свинцю». Міна («частина»), в ієрархічній системі мір ваги розглядається проміжною — між сиклем і талантом (Колоїз 2012, с. 78—80). Ще найдавнішим злиткам кольорових та дорогоцінних металів, які використовували у якості грошових знаків надавали форми кілець чи кругів (округлих шматків металу) (Авилова 2018 с. 108, 118—119, 121, 123—124).

Постійна потреба слов'ян у римській монеті з початку н. е. розглядається частиною дослідників саме в контексті джерела для виробництва прикрас (Янин 2009, с. 201—202).

У XVIII ст. «гривною» також називалась сплетена із золота чи срібла сітка, якою прикрашали гриви коней (Словарь Академии Российской 1790, с. 344—345). Слова гривна та «гривенька» фіксуються і на означення привіски до ікони (ред. Гумецька 1977, с. 262; Черных 1956, с. 128).

У XX ст. з'явились і ґрунтовні лінгвістичні праці, де розглядаються проблеми, пов'язані з гривнею. В. І. Абаєв звернув увагу на назву «фунта» у деяких східних мовах — «giranka» (осетин.), «girvanka» (перс.), «grvanka» (вірм.), «girvanka» (груз.) та ін. Учений вважав їх пізнішими запозиченнями з російської «гривенка», як наслідок російсько-персидських контактів XVII ст. «Осетинское слово идет, вероятно, из грузинского, грузинское из персидского, персидское из русского» (Абаев 1958a, с. 519; 1958b, с. 96—98). В XIX—XX ст. в різних районах Ірану та прилеглих територіях існували різні «гирванки» вагою від 371,2 до 409,5 г (Floor 2008, s. 86). В багатьох регіонах Кавказу «гирванка» була досить поширеною мірою ваги і прирівнювалась до російського фунта. Але основною хлібною мірою була літра, в багатьох містах і селах існували свої літри — від $^1/_2$ до 1 $^1/_2$ фунта. При купівлі продажу хліба зазначалося літерою якого села продавець повинен відміряти хліб (Ханыков 1851, с. 557, 564, 566, 568, 570, 563).

Санскритські назви частин коня слугують лінгвістам для доказовості загального індоєвропейського значення та походження окремих слів: «manyâ» (давньо.-інд.) — край вуха коня, «mana» (давньо.-в.-нім.) — «грива», «monile» (лат.) — намисто, кінська грива, «монисто» (давньо.-слов.). Поширена в слов'янських діалектах нова назва намиста, коштовності > монети, розглядається як похідна від діалектного індоєвропейського слова для «гриви»: праслав. «grîvьn-a» > давньо.-рус. «гривьна», намисто; міра ваги (золото, срібло); грошова одиниця; с.-хорв. «grivna» — браслет, перстень, каблучка, чеськ. — «hřivna» при «grîvьn-ъ» > давньо.-рус. «гривьный» — шийний (Иванов 2008, с. 96, 495—499). Загальноєвропейське «moni» — шия розглядається таким, що замінено в італійсько-германській області словом «qolso», а в арійсько-балто-слов'янський — словом «gurią̱â»: давньо.-інд., авест. — «grivâ»: потилиця, латиш. «griva» — «гирло ріки, клиноподібна дільниця між ріками», давньо.-церк.-слов. «griva», рус. «грива», сербо-хорв. «griva», чеш. «hřiva», польск. «grzywa». (Порциг 1964, с. 170, 247).

В пехлеві і маніхейських текстах слово «gryw» («grîw») зафіксовано у кількох основних значеннях: шия, горло, душа, сам (сама), а також *хлібна міра, модій*. В маніхейських рукописах «*Gryw Zyndag*» — «Жива Душа» складається з п'яти елементів «Першолюдини» (MacKenzie 1986, s. 37; Durkin-Meisterernst 2004, s. 164—165; Чунакова 2011, с. 23, 31, 49, 52, 62, 63, 107).

Певний зв'язок із шиєю, горлом фіксується у низці термінів, пов'язаних із обладнанням перської панцирної кінноти: *«grîwbânwar»* (той, що носить захист для шиї), має у своїй основі слово *«grîwbân»* (захист для шиї), відомий за «Пехлевійським коментарем» до «Вендидади». Чи, *«grivpan»* (вірм.), частина панцира, що захищає шию (Никаноров 2005, с. 154).

Але привертають увагу повідомлення, що основну хлібну міру у Сасанідському Ірані та Вірменії у першій половині — середини I тис. н. е. називали «грив» чи «гриван»

(перс. gribân). Так, родині Сасанідів кожен день приносились «жертви»: 1 ягня та «I gryw 5 hwpn», яке перекладають як півтора модія зерна («hwpn» — пригорошня — «горсть»). (Луконин 1987, с. 244). У грецькому тексті напису Шапура I (240—271) — парфянському I gryw IIIII HWPN, перському — I g IIIII H відповідає *півтора модія* (μόδιος) (Дьяконов, Лившиц 1966, с. 144). В Сасанідських текстах також фіксуються частини цієї зернової міри, зокрема, «*xwafn*» (1/10 від gryw) (Brunner 1974, s. 110—111).

Наприкінці свого життя володар Сасанідської держави Кавад (481—531) наказав здійснити виміри землі гір і долин із метою визначення поземельного податку. Його син і наступник Хосров I (531—579) завершив задумане батьком, який наказав також перерахувати «голови» людей, у яких збирали податки. Одиницею виміру землі було прийнято *«гариб»,* що дорівнював 3600 кв. ліктів. Поземельний податок вилучався з усіх насаджень — пшениці, ячменю, риса, люцерни, фініків, оливок, винограду. В залежності від того, чим була засіяна дільниця, здійснювалося й оподаткування. З гариба землі, засіяної злаками, вилучався 1 дирхем, із гариба виноградника — 8 дирхемів, із гариба люцерни — 7 дирхемів. Спочатку *«гариб»* був мірою сипких тіл (насамперед злаків), якою можна було засіяти певну площу землі. Згодом і сама площа, яка могла бути засіяна 1 гарибом, отримала ту ж назву (Пигулевская 1937, с. 147, 152).

За трактатом Ананії Ширакського (VII ст.) «Про ваги та міри» — фіксується міра *«грив»,* що пов'язується з модієм в 9,782 кг, чи *1,5 широко відомого римсько-італійського модія* (6,528 кг + 3,264 кг (?) зерен ячменю: «Мера в 22 ксеста составлет 1 *грив*, который является мерой, одинаковой с модием» (Манандян 1949, с. 63—64, 69—70). У сучасних дослідженнях цей модій-*«грив»* називають вірменським варіантом «*гериба*» — відомої за джерелами VIII—X ст., східної хлібної й земельної міри (Большаков 1984, с. 184—185).

Дослідники давно звернули увагу на існування міри у багатьох східних народів: «griv» (grvi) (вірм.), «girîb» «gryb'».(cip.), «jarîb», «garib» (араб.), «grîbân» (=grîwân), «grлβ» (пхлв.) (Nöldeke 1879, s. 242—243; Hübschmann 1895, s. 185; Hübschmann 1897, s. 131; Harmatta 1958, s. 99—101). В давньоперських джерелах ця міра також зустрічається у формах: *«grbhi», «grb», «grbn»,* реконструюються як *«grîβa».* Як давньоперська міра *«grîβa», «ki-ri-ma», «kur-ri-ma», «ik-ri-maš»,* зокрема в Ахаменідській державі (550—330 рр. до н. е.) — дорівнювала 10 qa = 9,7 літр (Hinz 1975, s. 108; Harmatta 1959, s. 345—346, 407; Tavernier 2007, s. 448; Stolper, Tavernier 2007, s. 13). «*Grbn*», зафіксоване на парфянських остраконах із Дура-Європоса на Євфраті (256—262 рр. н. е.), розглядається як міра місткості зернових, що походить від давньоперської форми *«grabya»*, і представлена в середньоперській, новоперській та парфянській мовах. Пізніше запозичене у вірменській, сірійській, арамейській та арабській мовах. Новоперське *«gärib»* розглядається зворотнім запозиченням з арабської (Harmatta 1958, s. 100—102, 170). В єгипетському арамейському папірусі, датованому близько 310 р. до н. е., з'являється нове іранське запозичення *«grb»* (давньоперське *«grîβa»*), що перекладається як корзина (Harmatta 1959, s. 345—346, резюме). Наводять різні форми написання цієї міри: *«gareba», «tvirĕb», «urĕb»* (Nöldeke 1879, s. 242—243), *«griwa», «grw»* (aram.) та ін. (Hallock 1969, s. 72, 644, 717).

«Griva» за своєю метричною нормою (9,7 літр) відповідала аккадському «bar» і становила 1/3 artaba (30 qa = 29,1 Liter) (Hinz 1973, s. 101). За результатами розкопок у Persepolis, ця міра реконструюється в 9,32 літр (Bivar 2010). Існує припущення, що на Сході «джериб» («*гериб*», «*гариб*») виступає основною податковою одиницею (приблизно 1/10 га), його, подібно до хараджу-мисаха абасидського часу, виплачували і грошима, і натурою (Луконин 1987, с. 150, 118). Існують повідомлення (ал-Белазурі), що в середині VII ст. мешканці Мерва виплачували данину арабам — 1000000 дирхемів і 200000 джерибів пшениці та ячменю. Для найближчої до Мерва території використовувався яхудійський джериб — 10,444 кг (ред. Волин, Рамаскевич, Якубовский 1939, с. 67). У джерибах вимірювали площу великих міст. Площа внутрішньої та зовнішньої медини Самарканда у кінці IX — на початку X ст. складала 2500 і 5000 джарибів, що дозволяє вираховувати джериб (джариб) у 290 м^2. Але разом із тим, певно, справедливо зазначається, що за цією назвою ховаються досить різні між собою міри (Большаков 1984, с. 125; Большаков 2010, с. 180—181). Виділяють малий (1592 м^2) і великий (5837 1/3 м^2) *«djarib»* (Rebstock 2008, s. 2258). У XIX — початку XX ст. в Ірані та прилеглих територіях *«jarib»* фіксується від 725 до 1040 м^2 (Floor 2008, s. 76). Звичайний гариб для середньовічного Ірану приймається як площа в 60 × 60 гезів = 3600 кв. гезів (приблизно 2900 м^2; Петрушевский 1960, с. 341).

У деяких східних країнах VII ст. 1 *«джериб»* дорівнював 7 кафізмам. В. Хінц вираховує джериб у 29,5 л (22,875 кг) пшениці, але зазначає, що у різних країнах Сходу розміри цієї одиниці значно коливалися (для X ст. біля 16—20 л). У XIV ст. в Ірані 1 джариб дорівнював 260 дирхемам по 3,2 г і відповідав 100 кг пшениці, чи об'єму 100 л. В Тур-

кменістані за Улуг-Бека (1409—1449) на 1 джерибі землі (958 м^2) отримували врожай 4 харвара зерна (харвар — міра, груз осла, 83,2 кг). У XX ст. в Ірані офіційно 1 джариб = 1 га, але існувала значна кількість місцевих різновидів джарибів, що коливалися в межах приблизно 400—1459 м^2 (Хинц 1970, с. 43, 46—47, 73—74).

Джерела свідчать про якісь зміни у реальному наповненні цієї хлібної міри — *«djarîb»* на Арабському Сході після 978 р. (Rebstock 2008, s. 2259).

В Туркменістані 1040 р. джериб землі коштував 1000 дирхемів: «Около Нишапура была деревня… это хорошее место, так что один джуфтар — из тех, которые в Нишапуре и Кермане *называют джерибами* — простой земли покупали по 1000 диргемов, а с деревнями, пашней и рисом по 3000 диргемов» (ред. Волин, Рамаскевич, Якубовский 1939, с. 289—290). Існують повідомлення, що на 1 джериб землі йшло 1/4 джериба зерна (Большаков 1984, с. 185). В Російській імперії до революції 1917 р. на одну десятину посіва основних хлібів (жита, пшениці) йшла *одна четверть* зерна (Струмилин 1966, с. 9). Припускається, що у зерноторгівлі джериб не міг бути мірним посудом (оскільки існують данні про дуже великі такі одиниці — до 600 л (480 кг зерна), а був скоріш за все рахунковою мірою, реально міряли кафізами і 10 із них вважалися джарибом. Але справедливо зазначається, що під цим терміном ховаються різні міри (Большаков 2010, с. 170).

У грузинському документі 861—873 рр.: «…Начал в своем владении возводить крепость …Положил один день яровой богара на крепость, один день жатвы, один день обмолота. Если [10] (?) *гриви (*курсив наш — Г.К.) выйдет, *девять гриви* господину и десятый цхев(ерцам)». Згідно видавців документу, «богар» — податок з землі однодневної ярової оранки, *грив* — міра пшениці, спуд, «сосуд» як міра сипких тіл (Грузинские документы 1982, с. 7—8, 13, 253). В документі 1070—1080 рр.: «…купил (я хлебное) поле, и за это отдал *пшеницы гриви 1*, плуг 1; и есть тому свидетели», «…купил (я) землю с плодовыми (деревьями) и отдал быков 2, *пшеницы гриви 3*…». Там же, «…приобрел я хлебное поле *засеваемое 1 гриви*…» (Грузинские документы 1982, с. 40—41).

У більшості випадків продаж землі здійснюється за натуральні продукти: зерно, худоба (бики), шкури (биків, лисиць), шерсть, залізні вироби, але іноді згадуються й срібні та золоті монети («драпкана костантината» — номісма Костянтина Мономаха (1042—1055). Чи вказується вартість у монетах («…купил хлебное поле и отдал железа и шерсти на 30 драм») (Грузинские документы 1982, с. 41—45).

У вірменських документах XIII ст.: «…налог (взимаемый в пользу) деметера… грудину (ербуц — грудина скота), барщину (орудие труда), *10 грива хлеба* (курсив наш — Г.К.), 1 быка, 1 корову с каждой деревни» (1275 р.). В дарчій грамоті 1292 р. «…Земля охоплює посіви *12 гривов*». (Григорян 1990, с. 150, 323). Як хлібна та винна міра «грив» фіксується у вірменській мові в першій половині XIX ст. (Худобашев 1838, с. 297).

Привертає увагу й одна з хлібних мір у Середній Азії. В першій половині XX ст. хлібну міру *«гурив»* — пригорошня з двох рук (біля 0,5 кг) фіксував М. С. Андреев у Язгулемському районі Таджикістану. В інших місцях долини Хуф ця міра називалася «мут». Зважування такої пригорошні у трьох чоловік дало 450, 525 і 350 г (Андреев 2020, с. 342—344). Сучасні дослідники наголошують, що ця одиниця (*хамб, гурив, мут*) була і мірою висівання зерна. 5 (4—6) таких «пригорошнів» складали «токі» (тадж. тюбетейка (2—2,5 кг). Як найменша одиниця площі — «1 токі» — дільниця, на якій засівали 4 мут чи 2 кг зерна (Холов, Каюмова 2013, с. 67, 72—73, 77, 83). Існують повідомлення, що в XIX ст. на 1 джариб (танаб) (4097,025 м^2) поливної землі висівалось 2 пуди зерна (Давидович 1970, с. 124).

Одна з дрібних вагових одиниць у низці районів Середньої Азії XIX ст. мала назву «*ґарпбак*», поява якої датується *не пізніше* XVI—XVII ст. Різні дослідники називають для різних місцевостей «*ґарпбаки*» в 128 г; 153,36 г; 500 г; 2,536 кг (Давидович 1970, с. 80).

На Памірі спеціальна дерев'яна мірка, що за своєю формою нагадувала велику кружку чи глечик — «растай» — біля 4 кг, слугувала найважливішим елементом землеробської праці та пов'язаних із нею вірувань. Хоча у різних місцевостях існувала своя фіксована форма такої міри і відповідного посуду, «растай» міг дорівнювати 6 — 9 — 10 — 12 пригоршням (мут, *гурив*), тому в давнину вважалося, що для отримання правильної міри, пригоршні повинні бути від різних людей (Андреев 2020, с. 85, 342—344; Холов, Каюмова 2013, с. 69).

Появу найперших зернових культур в Україні пов'язують із населенням буго-дністровської культури та датують близько 6300 р. до н. е. Серед культур, які вирощувало населення, називають пшеницю однозернянку та двозернянку, спельту, ячмінь плівчастий, і, можливо, льон. Дослідникам добре відомі посудини-зерновики трипільської культури (близько 5400—2750 рр. до н. е.) із зображенням колоса. Вражають масштаби поселень, асортимент керамічної посуди (в тому числі тари) розвинутої землеробської трипільської культури, із якою справедливо пов'язується

становлення землеробства, як *основної системи життєзабезпечення* населення у лісостеповій смузі між Карпатами й Дніпром (Пашкевич, Відейко 2006, с. 33—34, 81, 109, 113). Під назвою «трипільська культура» археологи об'єднують понад 50 локальних груп чи певну кількість археологічних культур (Відейко 2005, с. 10—11), що, напевно, мали свої пріоритети в культивуванні тих чи інших зернових культур та способах ведення землеробства. Але населення, яке тривалий час використовувало різноманітні системи землеробства та спиралося на ресурси дуже родючої землі, не могло не виробити *власних хлібних мір*. Щоправда, це не заперечує появи мірної тари і раніше, адже на час появи трипільської культури досвід рільництва на території України налічував понад 1000 років (Пашкевич, Відейко 2006, с. 81).

Домінуючою культурою у слов'ян протягом дуже тривалого часу, починаючи з III ст. до н. е., вважається просо. Джерела й археологічні знахідки засвідчують надзвичайну поширеність проса також у скіфів і давніх слов'ян, для посіву якого потрібна дуже незначна кількість зернин (Пашкевич 2012, с. 105, 99). В античну добу (за Плінієм, I ст. н. е.) на югер землі висівали 5 модіїв пшениці чи 6 ячменю, проса і могару — 4 секстарія (секстарій — 1/16 модія) (ред. Добиаш-Рождественской, Бурский 1937, с. 261). В XIII ст., за П. Кресценієм (1233—1321), норма висіву проса була в *8 разів менша* за норму висіву пшениці, ячменю й жита на одну й ту ж площу (ред. Добиаш-Рождественской, Бурский 1936, с. 306, 313, 316, 314, 310, 315). В той час, як в Ірані I тис н. е. просо вважається слабо поширеною культурою, що культивувалася значно пізніше ячменю й пшениці, після арабського завоювання, китайські джерела стверджують, що за Сасанидів у країні Боси (Персії) не було проса. Арабські джерела не згадують його серед податків у зернових (Петрушевский 1960, с 183—184). В сільському господарстві дореволюційної Російської імперії просо сіяли тільки на півдні чи в районах прилеглих до черноземної смуги. За окремими виключеннями, на давньоруських пам'ятках лісової зони просо не фіксується. Вважалося, що на півночі його гублять морози (Левашова 1956, с. 56—57). Але у скіфів, сарматів та слов'ян просо було дуже поширеним. Ібн-Русте звернув увагу на ківш із просяними зернами, розповідаючи про звичаї якоїсь частини східних слов'ян: «Хлеб, наиболее ими возделываемый, — просо. *В пору жатвы кладут они просяные зерна в ковш*, поднимают его к небу и говорят: господи, ты который, даешь нам пищу, снабди теперь нас ею в полной мере». Інший варіант перекладу цього фрагмента: «Они *берут из кувшина зерно в черпак…*». У іншого східного автора Гардайзи: «Они *кладут незрелое зерно в сито…*». Б. Заходер, коментуючи цей уривок, зазначив, що переклад має бути : «… зерно предназначеное для посева…», оскільки мова йде про молитву про врожай (Заходер 1967, с. 115—116).

В українській середньовічній лексиці зафіксована міра — «ківш», як 1/12 частини (путівки?) (Єрофієв 1927, с. 47). В сучасних дослідженнях наголошується, що — «ківш», як міра сипких тіл, отримав свою назву від вимірюваного ковша, черпака з довгою ручкою. В якості міри сипких тіл точно не визначається (Романова 2017, с. 126—127). Найдавніша етимологія слова охоплює величезне коло досить далеких одна від іншої індоєвропейських мов, свідчить про надзвичайну давнину цієї назви дерев'яного посуду, та пов'язується з балтійськими «kaūšaš» (лит.), «kaūss» (лат.) (ківш) (Откупщиков 2001, с. 226—234). У зв'язку з цим, логічним буде припустити, що на деяких територіях, де сіяли переважно просо, ківш зберігався досить довго. В окремих регіонах України видовбаний дерев'яний ківш, що називається «кор'як», застосовується у якості совка для набирання зерна, борошна, а також — черпака з довгою ручкою, що прикріплявся біля криниці. Розглядається як похідне від «кърь» (Мартинова 2016, с. 61). Привертає увагу зафіксоване для XVI ст. слово корь («кърь») і коръ на означення місця, розчищеного під оранку (ред. Филин 1980, с. 354). В іранських мовах «kar» («kâr») — сіяти, обробляти землю, орати, боронити (Эдельман 2011, с. 259, 265, 270). Але, напевно, що в окремих місцях Східної Європи уже в найдавніший період ківш був замалим у якості посівної міри, особливо там, де сіяли ячмінь або пшеницю. Пізніші джерела фіксують лексеми: «коробью», «короб» «крабій» («крабья»), «корзину» як середньовічну новгородську міру орної землі по кількості зерна, що висівається, яка дорівнювала 2 четвертям, а пізніше 1. А також — на означення певної тари, що могла бути плетеною корзиною, невеличкою металевою посудиною, кам'яною посудиною у формі корчаги. Зафіксовано назву «крабій» у значенні коробки, ларця для грошей (ред. Филин 1980, с. 328—333, 401). В литовській мові «gūrbas» / «kūrbas» (корзина, плетінка, огорожа, загін для худоби та ін.) пов'язуються з корнем «ger» (плести), і датуються часом єдиної балто-слов'янської доби (Откупщиков 2001, с. 219—226). «Corba» (досл. корзина) як міра була добре відома і в середньовічній Європі (рис. 1; 2; ред. Добиаш-Рождественской, Бурский 1936, с. 303).

Певно, що у різних землеробських народів були винайдені й найзручніші (для даної місцевості) тари-міри для зерна, що засівалося. Вважалося, що розкидати потрібно не більше, ніж можна було заорати в той же день.

Рис. 1. Посівач з корзиною. Псалтир, кінець XIII — початок XIV ст. Рукопис Паризької Національної бібліотеки, за: ред. Добиаш-Рождественской, Бурский 1936

Рис. 2. Сів з лукошка чи корзини. Гравюра на дереві до видання Петра Кресценія 1495 р., за: ред. Добиаш-Рождественской, Бурский 1936

До найдавніших землеробських культур належав ячмінь. Найдавніші ареали культивування ячменя локалізують у Передній Азії та Північній Африці. Сліди вирощування ячменя відомі у всіх стародавніх культурах Передньої Азії, починаючи з X тис. до н. е. В Європі ячмінь фіксується з кінця неоліту і стає переважаючою культурою в IV—I тис. до н. е. Дослідники відзначають велику кількість термінів для ячменю в Давньому Єгипті, що пов'язується з різноманітністю його видів. Для індоєвропейських мов розділяють два діалектних ареали: з одного боку — грецько-вірменський та албанський, з іншого — італійський та германський, що виникли пізніше загальноєвропейського (Гамкрелидзе, Иванов 1984, с. 656—657). Саме ячмінь постає найдавнішим засобом платежу на Ближньому Сході. Близько 3000 р. до н. е. відносяться найдавніші повідомлення про шекель, одиниця ваги якого дорівнювала 120—200 (чи конкретно — 180) зерен ячменю. Хоча зв'язок зерна з ваговими системами набагато давніший. Пізніше шекель стає базою усіх рахунково-вагових систем Близького Сходу, 60 шекелів складали міну, 60 мін — талант. Існують припущення, що назви найдавніших грецьких одиниць ваги є адаптацією близькосхідних назв. Виділяють цілий період в історії Вавилону й Ассирії (2225—1926 р. до н. е.), коли і зерно, і срібло виконували функцію міри вартості. Основу найдавнішої грошової персидської системи становив сикль, рівний вавілонському. Близько 510 р. до н. е. датуються найдавніші перські монети, що спираються на *«зерновий» шекель* (Einzig 2014, s. 210-211; Терещенко, Чухина, Яржецкий 2016, с. 458, 461—462). У найдавнішої перської монетної системи, що будувалася на сріблі, основна грошова одиниця — шекель відповідав основній хлібній мірі — «гур» (1 shekel = 1 gur, 60 shekel = 1 pound (mana) (Olmstead 1948, s. 77—79).

Дослідникам античних монет добре відомі пам'ятки із зображенням греко-римського та єгипетського божества Серапіса з *корзиною — модієм* на голові. Більшість дослідників, культ Серапіса, введений у пантеон птолемеєвського Єгипту, пов'язують із Птолемеєм I Сотером (305—283 рр. до н. е.), що утворився на основі злиття єгипетського Осириса й Апіса. Але існують й інші версії з цього питання. Зокрема, Серапіса пов'язують із xsăGrapati («господар чи покровитель царства», «захисник», «сатрап») — *іранським божеством*, однією з іпостасей Мітри як захисника держави й династії Ахаменідів (Бивар 1991, с. 57—59, 62—63; Сапрыкин 2009, с. 160, 174). Існує гіпотеза, що в основі давньоруської системи мір довжини, ваги та об'єму знаходиться давньоєгипетська система мір, яка у значній мірі зазнала асиро-вавилонських впливів. Поширення досить виваженої філетерійської системи фіксується не лише у деяких сусідніх із Олександрією містах і державах Малої Азії, але й у багатьох грецьких причорноморських колоніях. Створена в Єгипті система отримала назву — філетерійської, за ім'ям Філетера, правителя Пергама (283—263 до н. е.). Скіфи-землероби і слов'яни прийняли цю систему в процесі торгівлі, зокрема хлібної, із грецькими колоністами (Беляев 1927, с. 258—260, 264—270, 276—278, 280—284). У значній мірі, ця гіпотеза сприймається й пізнішими дослідниками (Шостьин 1975, с. 17—20).

Безперечно, що різні умови та способи господарювання впливали на зернові й посівні міри, самий вид та об'єм відповідного *посуду, корзини чи торби (мішка).* В Середньовічній Європі поширення набув мішечок для зернин (*Saticulum*), який під час сівби посівач надівав собі на шию (рис. 3) чи клав за пазуху, але також широко використовувалися різноманітні *плетені корзини* (ред. Добиаш-Рождественской, Бурский 1936, с. 148—149). У зв'язку з цим слово — «грива» («что на

шеє») первинно могло пов'язуватися також із такою торбою з зерном, вартість якого з часом дорівнювала шийній прикрасі, злитку металу, певній кількості монет, ціні коня, тощо.

Серед візантійських натуральних податків привертають увагу т. зв. «корзини», або «корзиночки». «Спортула» — лат. «корзинка» — плата посадовій особі місцевої адміністрації за певні дії, добровільний «внесок» у вигляді «подарунка». Імператори з другої половини IV ст. своїми указами намагалися обмежити вміст таких «корзинок», але можливість чиновників отримати додаткові прибутки за свою діяльність призводила до збільшення її величини. «Каниский» — грець. «корзинка» — дарування послами імператору ромеїв коштовностей та різних речей, поставки залежного селянина своєму господарю, а також добровільне підношення прихожанина храму у натуральній, а пізніше грошовій формі (Сорочан 2020, с. 591, 286). Один з актів XI ст. Руського монастиря на Афоні до складу такої «корзиночки» включає буханку хліба, курку, *міру ячменю* і *півміри* вина (Каждан 1960, с. 116, 144—147, 152). Тобто візантійська «корзина» XI ст. була більшою за *міру ячменю*.

На давньому Ближньому Сході зерно і стручкові вимірювалися, а не зважувалися. Їх об'єм приблизно встановлюється, виходячи з того, що 65—77 кг пшениці і 60—72 кг ячменю займають 100 літрів (Хинц 1970, с. 45). В абсолютної більшості давніх хліборобських народів основою вагових систем були відповідні зерна найпоширеніших хлібних рослин. У Месопотамії — ячмінне зерно, у частини слов'ян — зерно пшениці, у багатьох середньовічних німецьких землях — ячмінне зерно. Римська сіліква дорівнювала масі боба ріжкового дерева (боби чорних стручків) — 0,189 г. (Зубко 2015, с. 330). «Джоу», «хабба», «ша'йра» — ячмінне зерно, товщина якого дорівнювала 6 волоскам із гриви робочого коня, вважалася канонічною мірою довжини на сході (Давидович 1970, с. 116; Хинц 1970, с. 44). Основною ваговою й грошовою одиницею у Давній Персії була срібна драхма та її фракції: 1/2 і «данак» «dânâ», «dhânâ», «dân (ag)» — 1/8 шекеля («dânâ» — дослівно «зерно» 0,6 г) (Луконин, 1987, с. 151—152; Tavernier 2007, s. 450).

Перші відомості про ячмінь в Україні датуються епохою неоліту, у великих кількостях він представлений у матеріалах епохи бронзи і раннього залізного віку (Пашкевич 2012, с. 69). Ячмінь переважав у лісовій частині Східної Європи та низці областей Північної й Середньої Європи з III — II тис. до н. е. до епохи раннього заліза. Особливо добре ячмінь росте на підсіках, на гарах. В XIX ст. урожай сам 25 — сам 30 на таких дільницях був звичайним явищем (Краснов 1974,

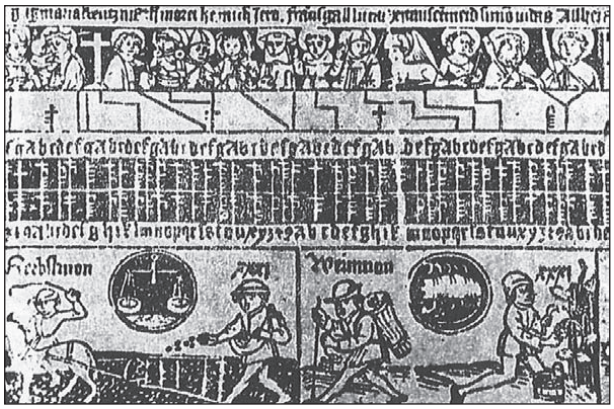

Рис. 3. Посівач з торбою на найдавнішому селянському друкованому календарі 1492 р., за: Strzelczyk 1967

с. 13—14, 18). Вважається, що ячмінь був основною культурою слов'ян в *лісовій зоні* в період їх розселення. І саме він забезпечував у перший час після розчистки й випалювання лісу значні врожаї (Буганов, Преображенский, Тихонов 1980, с. 24—25).

Більшість стародавніх мір обумовлювалися якістю та сортами зерна, можливою кількістю засіяного та отриманого врожаю, що значно різнилися. Але ячмінь вважався найбільш надійною (і, мабуть, перевіреною протягом багатьох століть) культурою. Пліній нараховує 6—8 різновидів ячменю, що відрізняються за рядністю (дворядний, чотирирядний, шестирядний), вагою: (важкий, легкий), фракціями (довгий, короткий, дрібний, великий), кольором (білий, пурпурний, чорний) (Кузищин 1966, с. 104, 106). З конкретним сортом зернової культури можуть пов'язуватися і зображення зерна й колосків на античних монетах. На багатьох античних монетах зернівки мають майже правильну еліптичну чи еліптично-ромбічну та подовжено-еліптичну форму. На синдських та фанагорійських монетах фіксуються верхня й нижня квіткові луски (плівки), що дає підстави стверджувати, що зображені саме плівчасті форми ячменю (Терещенко, Чухина, Яржецкий 2016, с. 449). Існують й інші інтерпретації хлібних культур, зображених на монетах. Зокрема, це — також колос пшениці- двозернянки на пантикапейських срібних монетах III ст. до н. е. (Блаватский 1953, с. 77), або колоски шестирядного ячменю на монетах Великої Греції V ст. до н. е. (Кузищин 1966, с. 102).

Грецькі «χρῖ» (κρι), «χριυή» (κριυ-ή) — ячмінь, вірменське «gari», іноді допускають вірменські і грецькі форми $g^{(h)}riV$ — $g^{(h)}rîd^{(h)}$. (Martirosyan 2010, s. 199).

Іноді посуд отримував назву від виконуваної ним функції, тобто семантично на нього переходила назва того, що в ньому зберігалося (Мегрелидзе 1938, с. 161—162). Або міра

й назва посуду співпадали (Хориков, Малев 1980, с. 519). Дослідники давно звернули увагу на єгипетські платіжні документи XIII—XII ст. до н. е., де зустрічаються вирази типу: «ячменю у вигляді ячменю — 1 мішок, що коштує 1 мішок», чи в посудинах *хин* сезамового масла (в посудинах хин вимірювались й інші продукти — мед, зерно тощо). Тобто продукт відтворює свою вартість через самого себе. І не посуд (тара) вважалися загальним еквівалентом, а зерно, що в них зберігалося. Вартість еммеру та ячменю була зрівняна і при визначенні цін на різноманітні продукти через зерно у якості *загального еквівалента* єгиптяни називали тільки мішки — *h'rw (*чи їх частини*)*. Для другої половини II тис. до н. е. 1 мішок зерна (76,88 л) приблизно дорівнював 2—3 г срібла (Богословский 1982, с. 7—8, 10—11).

До XX ст. у Східній Європі застосовувався ручний спосіб посіву хлібних культур. Зазвичай землероб ішов по полю і розкидав зерно з підвішеного мішка, чи особливої «коробки». Для того, аби надати посіву рівномірний характер, поля ділилися на вузькі смуги однакової міри, йдучи посередині якої, посівач розкидував в обидва боки зерно — однакову міру зерна (Народная энциклопедия 1910, с. 480). В умовах ручної сівби співвідношення між площиною й мірою висіву було досить стабільною величиною в часі та просторі. В різних країнах такі міри отримували свої назви («буассо» (бушель), «манко», «мезюре» (міра), але тісний зв'язок їх усіх із працеємкістю земляних робіт очевидна. В Римі часів Плінія (I ст. н. е.) югер не перевищував 0,25 га, в середньовічній Німеччині морген — на Рейні — 0,31 га, на Мозилі — 0,34 га, акр в Англії XIII ст. — 0,40 га, день оранки в Грузії — до 0,5 га (Струмилин 1966, с. 9—10). Напевно, у різних груп слов'ян і на різних етапах вони доволі різнилися, але також вкладалися в подібні цифри.

Трактат Альберта Великого (1193—1280) «О растениях» прямо застерігає: «если засеять поле семенами *сверх меры*, то они дадут тощие невыгодные побеги. П. Кресценій (1233—1321) у відомому творі «О выгодах сельского хозяйства» називає однакову посівну *одну міру* на югер (площа, яку можна було зорати парою биків за день, приблизно 1/4 га) для пшениці, ячменю і жита, але для висіву проса — 1/8 міри, полби і гороху — дві міри, льону — 3 міри на югер (ред. Добиаш-Рождественской, Бурский 1936, с. 254, 306, 313, 316, 314, 310, 315).

Велике значення мали хлібні культури та відповідні міри найбільших світових імперій, насамперед, для тих скіфських і слов'янських племен, що мали з ними регулярні контакти. Аналіз візантійських джерел дозволяє історикам припускати, що у VIII—X ст. на Балканському напівострові, *за старою традицією*, переважав ячмінь, тоді як у Малій Азії — пшениця (Каждан 1971, с. 191—192). Дослідники звертають увагу на значну диференціацію у посівах зернових культур у каролінгських текстах. Наприклад, для Саксонії фіксується переважання жита й вівса. На правому березі Рейну відмічають майже повну відсутність пшеничних злаків. Бретань називають країною переважаючого ячменю та ін. (ред. Добиаш-Рождественской, Бурский 1936, с. 54—60).

«Крина», «krinъka», «krinъ», «krina», «krinica», «krinow» та ін. — зернова міра й посуд для зерна, чаша, дерев'яна циліндрична посудина, зустрічаються в багатьох слов'янських мовах. Існують різні погляди на першопочатки цього слова. О. М. Трубачев також звернув увагу на різницю між «krina» (сосуд) і «krinica» «krynica» — джерело, криниця (викопаний, виритий) вважаючи, що керамічні значення цього слова «kr-in» набагато давніші від «ker» (різати, вирізати) (довбаний дерев'яний посуд). (ред. Трубачев 1985, с. 156—160). Інші дослідники вважають, що обидві групи походять з однієї індоєвропейської основи «(s) krin» (повертати, плести, плетений з лика, кори та ін.). Тож і українська криниця може розглядатися в одному ряді з іншими слов'янськими лексемами зі значенням — посудина, місткість. Існує також версія про зв'язок основи слова з лат. «skrinium» (круглий ящик, ларець, «круглий сосуд») (Р. Фасмер) (Шустер-Шевц 2007, с. 323—326). Привертає увагу і зафіксоване серед слов'янських мов слово «*гривна*» на означення огорожі криниці, а також інших життєво необхідних *круглих предметів*: металеве, залізне кільце, *частина коси, мотики* (ред. Филин 1980, с 131).

В Болгарії міра «модій» (8, 754 л чи 8, 4 кг) застосовувалася рівнозначно до слів: «крината» та «шиника». «Крина» — зернова міра (12,820 — 20,52 кг). А також для «крина» фіксується багато місцевих назв: «кутія», «кутленце», «кошниця», «шиник» (Харитонов 2004, с. 141, 115). У Східній Європі «крина», «криница», «кринка», «криночка» — зернова міра і глиняний горщик. Вважається південнослов'янським запозиченням, що прийшло на Русь разом із церковнослов'янською писемністю. В Добриловом євангелії 1164 р. «крина», використовується як синонім до слова «спуд». «Спуд» — сосуд, дерев'яне відро, кадь і міра сипких тіл, мірний посуд визначеної місткості. Слово «спуд» зустрічається в перекладній літературі при перекладі для різних, але співвідносних за об'ємом єврейських та грецьких сипких мір (Востоков 1858, с. 367; Романова 2017, с. 141, 242; ред. Крысько 2006, с. 98).

В давніх латинських текстах слова «*crinis*» і «*coma*» означають волосся, грива, а також

застосовуються метафорично у широкому значенні до рослинності, іноді позначають *верхню частину рослин*. Словом «coma» Пліній називає *просяний колос* (Грошева 2009, с. 267). У більшості міст стародавньої Італії жнець зрізав тільки *верхню частину стеблини, колос* і трохи соломи (Катон 1950, коментарий с. 178). Варто згадати, що одинадцята літера латинського алфавіту «K», що використовувалася в давнину поступово була витіснена літерою «C». Слово «*crinio*» — покривати волоссям, але також і листям (перенос.). «C*rinis*» розглядається як слово одного кореня з «cresco» («crevi», «cretum») — рости, виростати, «произростать» (Дворецкий 1986, с. 434, 209, 208).

Пліній, розповідаючи про нові поставки зернових до Італії, зазначав: «За последнее десятилетие из Индии…ввезли просо черного цвета, с крупным зерном и стеблями, как у тростника. Оно вырастает до семи футов высоты, имеет очень длинные листья, *называемые гривой* (виділено нами — Г. К.), и урожайностью превосходит все злаки. Из одного зерна родится три секстария» (ред. Бурский 1937, с. 240). Привертає увагу й звичай, що зберігся в деяких місцевостях і діалектах Східної Європи до нового часу: «*гривочку*» — незжатий пучок колосків (можливо як зменшене від *гривні, чи гриви* — Г. К.), залишали в кінці жнив (ред. Филин 1972, с. 144—145). Для усіх хліборобських народів властиве виділення обрядової дії останніх колосків, із якими пов'язане уявлення про «дух зерна». Але, через неоднакових соціально-економічних і географічних умов, це по-різному реалізовувалося й називалося (Павлюк 1991, с. 93).

Посівна міра виступає домінуючою у багатьох землеробських народів із найдавніших часів, на неї орієнтуються усі інші міри: ваги, часу, довжини, об'єму. У римському суспільстві на засів одного югера землі вимагалося 4,5—5 модіїв зерна, так, що своїми 50 модіями римський ветеран міг засіяти 10 югерів. Малося також на увазі, що він міг це зробити парою волів за певний час. Основною податковою одиницею виступав jugum, що міг нараховувати 5, 20, 40, 60 югерів. Югер відповідав моргену — 1/4 десятини землі (Успенский 1885, с. 26—29, 31). У Візантії існувало кілька варіантів основної міри — модія як хлібної та земельної міри (Shilbach 1970, s. 59—61, 66, 75—77, 103—104, 111, 268—269; Манандян 1985, с. 131—134; ed. Kazhdan 1991, s. 1388). Серед основних називають: італійсько-римський, елінистичний, ближньосхідно-римській модії. Візантійські землеміри співвідносили хлібну міру — модій з вагою (модій — 40 літр) і з відповідними грошовими знаками (Успенский 1888, с. 290—294, 304).

Дослідники давно звернули увагу на зв'язок основних найдавніших вагових систем — грецької, єгипетської та вавілонської — з пізнішими метрологічними нормами, зокрема, із римським фунтом в 327 г., а також із численними знахідками гирь-екзагіїв у Північному Причорномор'ї вагою у фунт-лібру, 3, 5, і 20 лібр, півфунта чи їх фракцій, де римська вагова система була започаткована у 70-х рр. I ст. н. е. В основі цих вагових систем лежали хлібні міри. Однією з найдавніших була аттична система, базовою нормою якої була драхма, що означало пригорошню «горсть»: 1 драхма = 16 каратам, 1 карат = 4 пшеничним зернам (Чуистова 1962, с. 19, 77—78, 83—85, 87, 93, 121). Саме хліб розглядається як основний чинник у поширенні римських монет та прийнятті римських мір скіфами і слов'янами. Римський квадрантол, зовнішнім виразом — тарою якого вважається амфора (26,26 л), визнається тотожним до руського четверика (26,24 л) (Беляев 1927, с. 280—283; Брайчевський 1959, с. 42—44, 104). Багато різноманітних місцевих і запозичених мір, із часом, були уніфіковані, узгоджені з модієм, і становили 1 $^1/_4$, 1 $^1/_2$, 2 модія. Епіфаній Кіпрський (315—403) називає їх: «…модий с излишком» (Епифаний Кипрский 1885, с. 251—252; Dean 1935, s. 13). Напевно, в римських провінціях був відомий і *трьохмодіївний* посівний посуд, і великі корзини для посіву (рис. 4) — місткості в 10 і 3 модія: «*corbulae desemmodiae trimodiae satôriae*» (Кузищин 1966, с. 180; Грошева 2009, с. 68). Існують і бронзові *мірні модії* IV ст. н. е. (рис. 5; An-Nasarat 2018, s. 3).

У сучасних дослідженнях єгипетська корзина ячменю вираховується в 26,881 кг, що співвідноситься з 3200 шумерськими шекелями по 8,4004 г, але також із 1000 римськими унціями по 26,881 г. Ваговий стандарт римської унції, введений близько 250 р. до н. е. — 26,7 г, дуже близький до 27,02 г, що дорівнювало 6 золотим солідам, карбованим з 324 р. н. е. (Bosak 2014, s. 13).

Як і в римських провінціях на Близькому Сході, більшість різноманітних корзин, мішків, торб, посудин (що відповідали різноманітним посівним мірам), було скореговано на модій та його фракції. І серед них, безперечно, були міри близькі до вірменського чи римсько-близькосхідного *«полуторного модія» — «грива»* (дільниць землі, що потребували приблизно в 1,5 рази більше зерна). *«Полуторний модій»* застосовувався і в середньовічній Європі. Джерела фіксують використання двох модіїв у Франкській державі: один — менший (вірогідно приблизно 14 літрів) та інший, встановлений Карлом Великим, — у 1,5 рази більший (ред. Добиаш-Рождественской, Бурский 1936, с. 71). Ймовірно, в багатьох випадках провідну роль грав сорт зерна. Співвідношення ячменю та пшениці у давніх мірах, що прий-

Рис. 4. Посівач з великою корзиною. Псалтир, кінець XII — початок XIII ст. Рукопис Паризької Національної бібліотеки, за: Omont 1906

Рис. 5. Бронзовий модій IV ст. н. е. за: Wikipedia.org/

мається як 4/5, або 48/60 (Bosak 2014, s. 13), в реальності — могло бути досить різним. Але такі міри не підходили до поширеного у Східній Європі проса, де при посіві вимагалося в 10—20 разів менше зернин. Для багатьох мір зберігалися старі назви, обумовлені сортом зерна, вагою, формою та розмірами мішків, корзин, горщиків, тощо. Присутність змішаних візантійських та перських мір, у тому числі *«грив»*, зафіксував Ананія Ширакскій на Кавказі у VII ст. (Манандян 1985, с. 124—125, 132—133).

Безперечно, що на величезній території розселення давніх слов'ян, у дуже різних географічних, кліматичних та політичних умовах, посівні міри не могли бути однаковими. Поширене в I тис. н. е. підсічне землеробство, на лісових дільницях дозволяло сіяти вдвічі меншу кількість зерна, у порівнянні з тією самою площею полів (4—5—6 пудів на десятину). На Русі також добре знали, що результати посіву на лісових дільницях значно кращі, ніж на полях, через відсутність шкідливих рослин. Одне зерно могло дати до 30 зернин (Третьяков 1932, с. 15—16). Запроваджені ще на початкових етапах землеробства міри залишалися актуальними протягом століть, а то й тисячоліть.

Візантійська аграрна енциклопедія X ст. (із посиланням на Памфіла, автора ботанічного твору II ст. до н. е.) так визначає нор-

ми посіву для різних культур: «…Растопырь пальцы и отпечатай руку на земле. Затем, подняв руку, посмотри, сколько зерен уместится на этом отпечатке…Хлебных зерен должно быть самое большее семь, самое меньшее пять; ячменных зерен — девять или семь; бобов — шесть или четыре…На земле, которая часто бывает покрыта снегом, нужно сеять немного гуще…». Для проса (із посиланням на Флорентіна, III ст. н. е. (?): «…на плеф нельзя брать больше одной пригорошни проса. При…уходе плеф приносит верных сорок модиев проса» (Геопоники 1960, с. 66—67, 310, 74, 309).

Походження давньоруських земельних і хлібних мір не є остаточно встановленим. Згадані в давньоруських джерелах XI—XIII ст.: кадь, берковець, пядь мерная, уборок, головажня, лукно, спуд, крина та ін. реконструюються, здебільшого, за пізнішими джерелами і, безперечно, не фіксують усіх хлібних мір. Хоча, напевно, враховуючи приблизно однаковий рівень землеробства, корелюються з європейськими (рис. 6). Основну систему мір для сипких тіл визначають згідно каді: 1 кадь = 2 половникам = 4 четвертям = 8 осьминам (Шостьин 1975, с. 20—28, 30, 67). Але згадки про лукно в законодавчому документі — Руській Правді, дозволяють говорити, що й давня корзина не була забута. Л. В. Черепнін обережно припустив: «может быть связь с древним лукном имеет позднейшее лукошко вместимостью до 16 кг зерна» (Черепнин 1944, с. 28).

На початку XIX ст. Ф. Круг, коментуючи «дань от плуга», зазначив: «Может быть столько земли, сколько можно выорать одним плугом» (Круг 1807, с. 265). В одному зі списків Руської Правди занотовано: «А в селе сеяной ржи на два плуга 16 кадей ржи ростовской». Певно, що подібні каді існували і в інших давньоруських землях, але, враховуючи близькі умови господарювання, мали близькі метричні показники. В. Й. Довженок, коментуючи це повідомлення, звернув увагу на те, що в XVI ст. одна чверть вміщувала близько 4 пудів зерна. Якщо такою була і давньоруська чверть XII ст., то «кадь ростовська» Руської Правди вміщувала близько 8 пудів зерна. Щоб засіяти площу одного «плуга», потрібно було витратити близько 64 пудів насіння жита. Приблизна норма висіву жита на одну десятину — дві чверті або 8 пудів — зберігається в сільському господарстві протягом всього феодального періоду (Довженок 1961, с. 186). В XVI—XVII ст. в Московській Русі, на площину землі розміром із півдесятини, висівалася чверть каді. Це, на думку дослідників, свідчить, що пізньосередньовічна московська четверть (каді) була вдвічі більша за давню київську, звідси «плуг» вираховується у 8 десятин землі (≈9 га) (Черепнин 1944, с. 27).

Рис. 6. Міри XI ст., Енциклопедія Рабана Мавра, Монтекассинський рукопис 1023 р., за: ред. Добиаш-Рождественской, Бурский 1936

Багато дослідників звертають увагу на рішучі зміни в розвитку сільського господарства у різних регіонах Східної Європи на межі XI—XII ст. На ранніх етапах (VI—VII ст.) у поліських районах населення використовувало виключно піщані ландшафти, що свідчить про абсолютне панування вогне-зрубного господарства. В останній чверті I тис. н. е. з'являються перші досвіди орного землеробства. На межі XI—XII ст., за даними комплексних археологічних досліджень, частина оброблених орним способом земель перевищила дві третини. В 2,5 рази збільшується площина освоєної території, кількість населення й пам'яток. Змінюється система й розміщення поселень (Томашевський 1992, с. 48, 54—55). Якщо в X—XI ст. землеробством, зберіганням та переробкою зернових культур займалися мешканці майже кожної садиби поселення біля с. Григорівка у Канівському Подніпров'ї, то з другої половини XII ст. виділяються спеціалізовані господарства по зберіганню та переробці зерна. Виробники цього зерна мешкали десь за межами основної частини поселення (Петрашенко 2005, с. 116—117).

На різних пам'ятках кінця I — початку II тис н. е., в межах одного і того самого мікрорегіону, фіксується доволі різне співвідношення зернових культур (Беляева, Пашкевич 1990, с. 41—45). Це, певно, обумовлено як вибіркованістю (збереженістю) матеріалу, так і реальним поширенням тих чи інших зернових культур. Частина дослідників величезне значення надають поширенню жита, яке розглядається як переворот у землеробстві. За даними розкопок в південних районах Київської Русі вже в X—XI ст. жито набуває поширення поряд із пшеницею та ячменем. В XII—XIII ст. питома вага жита на окремих пам'ятках сягає 80 % (Буганов, Преображенский, Тихонов 1980, с. 24—25). Серед матеріалів із розкопок на території Києва XI—XIII ст. найчастіше зустрічаються саме зернівки жита, потім — проса, на третьому місці — голозерної пшениці (Пашкевич 2012, с. 82—86). Для Середньої Наддніпрянщини якісно новий розвиток хлібо-

робства також пов'язують із освоєнням та значним поширенням на межі XI—XII ст. голозерних пшениць, які давали більший вихід борошна, вимагали менш трудомісткої обробки врожаю, значно ширший діапазон використання в ярих та озимих посівах (Беляева, Пашкевич 1990, с. 45—46). Варта уваги інформація, що співвідношення зерна до плівок у плівчатих пшениць складає 1/3, тому збереження колосків потребувало значних об'ємів відповідної тари: *зерновиків або плетених кошиків* (Пашкевич 2012, с. 61).

Величезне значення мало поширення орних знарядь праці. Дослідники звертають увагу, що за допомогою орних знарядь можна було отримати в 2-3 рази кращі результати. Або, за іншими даними, за допомогою мотики, землероб міг обробити в день не більше 0,05 га, тоді як за допомогою упряжних орних знарядь — до 1 га (Краснов 1987, с. 9).

Варто згадати, що оформлений домен Київської землі в XI ст. охоплював частини двох ландшафтних зон — лісу й лісостепу, що в значній мірі й обумовило його швидке економічне зростання. Природні чорноземи лісостепової зони були основою високої культури землеробства, а багате на природі копалини Полісся — розвинутого багатопрофільного ремесла (Толочко 1987, с. 84). Завдяки потужній металургійній базі у Поліссі, існувала унікальна можливість у забезпеченні і постійному оновленні землеробських знарядь праці.

Але, безперечно, що цілий комплекс економічних та політичних чинників у найрозвиненішому регіоні найбільшої європейської держави на межі XI—XII ст. призвів до різких змін в основній виробничій галузі — землеробстві. Незрівнянно з попереднім періодом, виросли і потреби в хлібі, особливо, в його регулярній і стабільній доставці до столиці та інших міст-фортець на Дніпрі та по його притоках.

В існуючій історіографії можна зустріти дуже різні цифри врожайності зернових у давньоруський час, обумовлені браком інформації у джерелах. Напевно, вони дійсно дуже різнилися і не були сталими. Разом із тим, аналіз пізніших джерел XVIII—XIX ст. дозволяє дослідникам стверджувати, що врожай був досить обмеженим. І для того, щоби покрити витрати на виробництво зернової продукції у XII—XIV ст., *посів, мав бути значно збільшений*, а обробка поля максимально спрощена (Милов 2003, с. 772—773). Безперечно, різке збільшення посівних площ не могло не позначитись на істотних змінах у зернових мірах (насамперед, посівних). Згадки в джерелах про каді посівного зерна в XII ст. можуть бути свідченням значного збільшення як посівного зерна, так і площі, що засівалася, отже, виходу окремих районів Давньої Русі на новий рівень сільськогосподарського виробництва (Довженок 1961, с. 186). За пізнішими джерелами, кадь визначається в 14 пудів жита (229,32 кг) (Шостьин 1975, с. 30), і, безперечно, що посівні норми на зразок модія (та його місцевих еквівалентів), близькі до 10 кг, відходили у минуле. Хоча ще в новітній час в окремих районах Східної Європи фіксується посівна міра «сєв», рівна 25 фунтам (більше 10 кг). «Сєв», також — назва площі, що засівалася з лукошка за один прохід сіячем (Романова 2017, с. 232—233).

В контексті істотних зрушень у визначальній галузі виробництва — сільському господарстві, поява еквівалентів зернової продукції у сріблі — зливків стандартної ваги і форми — виглядає цілком закономірним явищем. В існуючий історіографії бракує єдності щодо часу появи великих стандартизованих злитків, умовно названих «київськими», «новгородськими» та «чернігівськими» гривнами. Частина дослідників наголошує на відносно пізній появі «київських» злитків, пізніше — «новгородських» та «чернігівських» — у другій половині XII ст. (Медведев 1963, с. 111; Комар 2016, с. 176). Утім, потреба і можливість виготовлення *великих і стандартних форм* срібних злитків у найрозвиненіших східнослов'янських землях, напевно, виникла приблизно одночасно, коли сільске господарство почало приносити досить високі та *стабільні врожаї*. І, головне, у відносно великому часовому діапазоні (у межах невеликої території) з'явилась *стала відповідність хлібних мір до срібла*.

Різниця ж у вазі «київських» (163,7 г), «новгородських» (бл. 204 г) та «чернігівських» (196—197 г) злитків, якраз, може пов'язуватись з ціною зерна у сріблі. Адже у Київському Подніпров'ї собівартість вирощування зернових культур мала бути значно нижчою, враховуючи кліматичні та географічні умови. Доволі різними були і врожаї. В історіографії зверталась увага, що торфяно-болотисті ґрунти сільської округи Новгорода не могли забезпечити прокорм свого міста, коли виникали затримки із підвозом хліба з інших районів (Левашова 1956, с. 58). Якість українських чорноземів завжди значно вирізнялась серед інших східноєвропейських територій (Докучаев 1936, с. 270, 204, 392).

Безперечно, що на розвиток грошово-вагових систем східних слов'ян, а пізніше Київської Русі впливала і Візантія. До XI ст. у сільському господарстві імперії провідна роль належала натуральним податкам, і лише з цього часу фіксується домінування грошових «повинностей», що стають основою обкладання. Хоча й раніше частина податків вилучалася в грошовій формі. Державний податок, «капнікон», що в IX—X ст. стягувався у роз-

мірі 2 міліарісіїв на рік із дому (досл. «дим», «очаг»), із часом з'єднується з «сіноной» (комутовані поставки хліба), та стає основним селянським податком. Джерела свідчать, що однією з головних причин повстання в Болгарії в 60—70 рр. XI ст. був переклад натуральних податків на грошові. «Орфанотраф приказал взыскивать деньги. Вместо *модия пшеницы, модия проса* и кувшина вина — одну номисму». Імператор Михаїл VII (1071—1078) отримав прізвисько «Парапикана», через те, що в його правління значно збільшилася ціна хліба: з 8—20 модіїв до 3/4 *одного модія* за номісму («Парапикан» — *модій без 1/4*) (Литаврин 1956, с. 90, 85). Часом Михаїла VII датують і встановлення державної монополії на торгівлю хлібом, хоча окремі спроби фіксуються і раніше (Каждан 1960, с. 337).

Але головною причиною появи великих злитків стандартної форми видаються істотні зміни в організації та масштабах виробництва зернової продукції — основи економічного розвитку східнослов'янського суспільства, що фіксується й археологічно. Рішучі зміни в системі землеробства, асортименті та масштабах виробництва сільськогосподарської продукції не могли не відбитися і на відповідних посівних мірах та їх відповідністю у сріблі.

Появі великих злитків стандартної ваги та форми передував тривалий період у використанні маленьких злиточків дорогоцінних металів різноманітної ваги та форми (у більшості випадків округлих чи продовгуватих). Вони, напевно, також узгоджувались з основними місцевими племінними хлібними мірами (провідними для усіх інших), обумовленими можливостями й масштабами хліборобства. У східноєвропейських скарбах останніх століть I тис. н. е. зустрічаються сасанідські драхми разом із злитками металу (Марков 1910, с. 8, № 39, с. 32—33, № 180, с. 54, № 314), можливо, перелитими із таких самих драхм. Існує аргументована думка, що сасанідська драхма була включена в найдавнішу східнослов'янську грошово-вагову систему, що народилася на самому початку надходження арабських дирхемів (Анохин 1986, с. 487). Поширені в Сасанідській Персії та прилеглих районах Кавказу земельні міри та норми оподаткування, безперечно, були відомі й сусіднім народам, в тому числі — східним слов'янам, уже до середини I тис. н. е. Основним ареалом контактної зони називають Каспійсько-Приволзькі землі. Але, звертається увага і на Причорноморські райони. Зокрема, іранські числівники в мові готів Криму: «sada» — «сто», «hazer» — «тисяча» розглядаються як запозичення зі скіфо-сарматських діалектів чи безпосередньо з перської (Едельман 2002, с. 179).

Аналіз гідронімів Подніпров'я дозволяє дослідникам припускати, що *мовні сліди іранців є неоднорідними* в хронологічному відношенні. Найдавніший пласт іранізмів на цій території належав скіфським племенам, мова яких відтворює особливості східноіранської групи мов на давній стадії розвитку. Мірою просування на схід, збільшується кількість іранізмів, які зберігають відбитки середньоіранського періоду. Деякі фонетичні примати дозволяють пов'язувати цей шар із сарматами. Найбільш пізній шар іранських елементів пов'язується з аланами. Деякі варіанти використання і зміни літер k — g у гідронімах відтворюють зміни середньоіранської форми давньої k (Топоров, Трубачев 1962, с. 229, 230). Певно, що і хлібні міри цих різних груп *іранців були не однаковими,* по різному вимовлялися і по різному сприймалися оточуючими. Перебіг г / к відмічають і у тюрських мовах, для деяких гідронімів (р. Кутлуй) припускають, що етимологічне *к* на слов'янському ґрунті дало *г*, пізніше оглушене за законами української мови (Железняк 1987, с. 83). Існує версія і про зв'язок лит. «gūrbas» (корзина, плетінка, хлів) із словен. «grb» (бугорок, горб, зморшка), хоч і не поділяється сучасними дослідниками. Велика кількість термінів, пов'язаних із землеробством, фіксують заміну глухої — дзвінкої *к / г* , в тому числі лит. «gūrbas / kūrbas» (*корзина*), що датується часом єдиної балто-слов'янської епохи (Откупщиков 2001, с. 219—220).

Привертає увагу і корнева група *гр(хр)б і бр, кр(б)*, що широко використовується в слов'янських і деяких індоєвропейських мовах щодо утворення назв гірського ландшафту, різних нерівностей, «вигинів», *а в переносному значенні, в тому числі, й «обруча»*. Хорвати і венеди для Карпат використовували архаїчні слова «*Хрб» і* «*Хриб»*, що, як припускають, в давньослов'янській мові звучало як «*Карб*» / «*Карп*». Таке явище пов'язується з пом'якшенням приголосних, при якому звук *к* став вимовлятися як *г*, *х*, чи навіть с. Але в загальнослов'янській мові відсутня єдина назва «гірського ланцюгу», його назви в слов'янських мовах відрізняються. (Кобычев 1973, с. 137—139). В авестійських текстах, у поєднанні з ім'ям дева Арезура (сина Ахримана), «*grîvâ*» означає гору (Иванов 2008, с. 497—498).

У зв'язку з цим, варто згадати, що одним із семантичних значень слова «грива» у східнослов'янських мовах є «подовжений гірський хребет»: «грив-а», «за-грив-ок» — «гірський хребет», «узвишшя, поросле лісом» (Горяев 1896, с. 79; Шимкевич 1842, с. 54). Прикметник «гривний» відносять до підвищеного місця, «подовжений гірський хребет», «гривний лісок», «гривне місце» (Носович 1870, с. 121). У східноєвропейських мовах слово «грива» зустрічається для означення «сухого підвищеного місця серед боліт» (ред.

Трубачев 1980, с. 130), а також — для пропущеної, не прокошеної ділянки землі (Шимкевич 1841, с. 54).

В східноєвропейській науці XX ст. — *«гриви»* — видовжені підвищення в рельєфі, що простягаються, іноді, на кілька кілометрів. Крутизна схилів залежить від порід, із яких складаються *«гриви»* (ред. Бажан 1974, с. 164).

В латинській мові III ст. до н. е. — VII ст. н. е. — одна з основних мір «jugum» («югер») — площа одноденної оранки однією парною запряжкою (волів), ярмо, коромисло (для переносу важких речей), але й *«горная цепь», «хребет», «вершина»* (Дворецкий 1986, с. 431). Латинські слова, що отримували додаткові значення, пов'язані з ландшафтом, розглядаються як похідні від частин тіла (collum — шия і горний перевал, collis — холм), а також із *сільськогосподарчої лексики* (Грошева 2009, с. 32).

Подовжених гірських хребтів на території східних слов'ян — небагато, але центром утворення давньоруської держави стала невелика територія в межах розселення полян у районі м. Києва, де якраз фіксується подібний рельєф. Так, у XVIII ст., пояснюючи назву однієї з київських гір — Хоревиці, В. К. Тредіаковський зазначав: «Корев, Хорев и Хорив, есть от горы или от высоты, как будто *Горев* или *Горив* (виділено нами — Г. К.): ибо К, Х и Г. суть одного органа буквы». Дослідник пов'язав назви київських гір із слов'янами, тоді як І. Ф. Єлагін вважав, що назва міста Київ — сарматська, «ибо горы на сарматском языке Киви называються» (Тредиаковський 1773, с. 120—121; Боровський 1981, с. 33, 35). Багато дослідників звертають увагу, що майже усі відомі у Середньому Подніпров'ї слов'янські поселення VIII—XIII ст. розташовані на узвишшях або мисових уступах, і мають укріплення (Климовский 2012, с. 85). І саме Середнє Подніпров'я та поліська зона розглядаються як прабатьківщина формування хліборобства взагалі і орного — зокрема (Павлюк 1991, с. 160).

Водночас, на території розселення полян фіксуються доволі значні дільниці рівнини — полів. Безперечно, що кількість посіяного зерна на рівних ділянках і в гірській чи переміжній («гривастій») місцевості мали істотно різнитися. Візантійські землеміри звертали увагу на те, що, в залежності від характеру землі й рельєфу, на одних землях — 1-им модієм жита можна засіяти вдвічі більшу площу, ніж на інших (Успенский 1888, с. 279, 298—299, 303). Гірські землі вимагали особливого обліку. Державні урядовці, що складали відповідні кадастри, викликали селян з інших гірських місцевостей, які за власним досвідом встановлювали, з якої площі землі *на горі* міг бути зібраний *модій пшениці чи ячменю* (Пигулевская, 1951, с. 8). Автор фундаментальної праці з римського сільського господарства Марк Теренций Варрон (116—27 рр. до н. е.) чітко розділяє землеробські землі на рівнини, *гори, «пагорби»* та змішані дільниці, акцентуючи увагу на різниці в обробці таких ділянок. Водночас, він зазначає: «…наблюдай, как принято сеять в этой области, и поступай также» (Варрон 1963, с. 33, 134, 59).

Згідно із реконструкцією, здійсненою В. О. Петрашенко, дуже пересічена та «горбиста» місцевість змусила ресурсну зону землеробського поселення в Канівському Подніпров'ї зменшити, приблизно, вдвічі (Петрашенко 2005, с. 114). Але такі підвищені «гриви», в оточенні агресивних сусідів, забезпечували певний захист, не лише самим мешканцям, але й їхнім посівам. Давали можливість дозріти хлібу, та зібрати врожай. Діалектні словники фіксують слово «грива» — пашня, поле на узвишші, на місці викорчуваного лісу, а також слово «гривна» — нешироке поле високого хліба (ред. Филин 1972, с. 144—145). І не виключено, що частина таких «грив» фіксує етап, коли відповідна дільниця на узвишші засівалась *мірою*, що за своєю назвою чи вмістом ще відповідала (була близькою) східному «гриву» (або тих прилеглих територій, що зберігали цю хлібну міру доволі довго). Можливо, така зернова *міра* залишалась актуальною для гірських, підвищених (за зразком кавказьких) невеличких дільниць.

Безперечно, лінгвісти можуть багато чого заперечити стосовно наведеного вище, адже словотворення підпорядковується власним законам. Але, походження *гривн*і від основних хліборобських мір видається більш логічним. Не виключено також, що на час масового знайомства з гривнями-прикрасами у частини іранських та слов'янських племен, хлібні міри вже були змінені. У частини слов'ян ця міра (у зміненій формі) перейшла на посівний посуд, назви ділянок землі, рельєфу, збереглася в окремих, пов'язаних із землеробством, елементах вірувань.

ЛІТЕРАТУРА

Абаев, В. И. 1958a. *Историко-этимологический словарь осетинского языка*. 1: А—К. Москва; Ленинград: АН СССР.

Абаев, В. И. 1958b. Из истории слов. Русское гривенка, персидское girvânke. *Вопросы языкознания*, IV, с. 96-98.

Авилова, Л. И. 2018. *Анатолийские клады металлических изделий*. Москва: ИА РАН.

Андреев, М. С. 2020. *Таджики долины Хуф*. Бишкек: Джем кей Джи.

Анохин, В. А.1986. Деньги Киевской Руси. В: Баран, В. Д. (ред.). *Археология Украинской ССР в трех томах*. 3. Киев: Наукова думка, с. 485-491.

Бажан, М. П. (ред.). 1974. *Українська радянська енциклопедія*. 3. Київ: Українська радянська енциклопедія.

Беляев, И. Т. 1927. О древних и нынешних русских мерах протяжения и веса. *Seminarium Kondakovianum*, 1, с. 247-288.

Беляева, С. О., Пашкевич, Г. О. 1990. Зернове господарство Середнього Подніпров'я X—XIV ст. *Археологія*, 3, с. 37-47.

Бивар, А. Д. Х. 1991. Митра и Серапис. *Вестник древней истории*, 3, с. 52-63.

Блаватский, В. Д. 1953. *Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья*. Москва: АН СССР.

Болсуновский, К. В. 1903. *Русские монетныя гривны, их формы и происхождение*. Киев: Н. А. Гирич.

Богуславский, Е. С. 1982. Древнеегипетская экономика на пути к возникновению денег. *Вестник древней истории*, 1, с. 3-12.

Большаков, О. Г.1984. *Средневековый город Ближнего Востока VII — середина XIII в*. Москва: Наука.

Большаков, О. Г. 2010. Метрологические заметки. *Историография и источниковедение*, 15, с. 153-184.

Боровський, Я. Є. 1981. *Походження Києва: Історіографічний нарис*. Київ: Наукова думка.

Брайчевський, М. Я. 1959. *Римська монета на території України*. Київ: АН СССР.

Буганов, В. И., Преображенский, А. А.,Тихонов, Ю. А. 1980. *Эволюция феодализма в России*. Москва: Мысль.

Бурский, М. И. (ред.). 1937. *Катон, Варрон, Колумелла, Плиний. О сельском хозяйстве*. Москва; Ленинград: ОГИЗ-Сельхозгиз.

Варрон. 1963. *Сельское хозяйство. Перевод с латинского комментарий и вступительная статья М. Е. Сергиенко*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Відейко, М. Ю. 2005. *Трипільська археологічна культура в Україні*. Київ: Академперіодика.

Волин, С. Л., Ромаскевич, А. А., Якубовский, А. Ю. (ред.). 1939. *Материалы по истории туркмен и Туркмении*. I: VII—XV вв. Москва; Ленинград: АН СССР.

Востоков, А. Х. 1858. *Словарь Церковно-славянского языка*. I. Санкт-Петербург: Академия наук.

Гамкрелидзе, Т. В, Иванов, В. В. 1984. *Индоевропейский язык и индоевропейцы*. Тбилиси: Тбилисский университет.

Геопоники… 1960. *Геопоники. Византийская сельскохозяйственная энциклопедия X века*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Горяев, Н. В. 1896. *Сравнительный этимологический словарь русского языка*. Тифлис: Типография канцелярии Главнонач. гр. г. на Кавказе.

Григорян, Г. М. 1990. *Очерки истории Сюника. IX—XV вв*. Ереван: АН Армянской ССР.

Грошева, А. В. 2009. *Латинская земледельческая лексика на индоевропейском фоне*. Санкт-Петербург: Наука.

Грузинские… 1982. *Грузинские документы IX—XV вв. в собрании Ленинградского отделения Института востоковедения АН СССР*. Перевод и комментарии С. С. Какабадзе. Москва: Наука.

Гумецька, Л. Л. (ред.). 1977. *Словник староукраїнської мови XIV—XVI ст*. I: А—М. Київ: Наукова думка.

Давидович, Е. А., В. 1970. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. В: Хинц, В. *Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему (перевод с нем. Брегель Ю. Э.)*. Давидович, Е. А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. Москва: Наука, с. 79-131.

Дворецкий, И. Х. 1986. *Латинско-русский словарь*. Москва: Русский язык.

Добиаш-Рождественской, О. А., Бурский, М. И. (ред.). 1936. *Агрикультура в памятниках западного средневековья. Переводы и комментарии*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Довженок, В. Й. 1961. *Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст*. Київ: АН УРСР.

Докучаев, В. В. 1936. *Русский чернозем*. Москва; Ленинград: ОГИЗ-Сельхозгиз.

Дьяконов, И. М., Лившиц, В. А. 1966. Новые находки документов в Старой Нисе. В: Дьяконов, И. (ред.). *Переднеазиатский сборник*, II. Москва: Наука, с. 134-157.

Епифаний Кипрский. 1885. О мерах и весах. Творения Святого Епифания Кипрского. *Творения святых отцов*. 52, 6. Москва: Типография М. Волчанинова, с. 213-266.

Єрофієв, І. 1927. До питання про старі українські міри, вагу та грошовий обіг. В: Багалій Д. І. (ред.). *Роботи з метрології*, 2. Харків, с. 11-52.

Железняк, І. М. 1987. *Рось і етнолінгвістичні процеси Середньо-наддніпрянського Правобережжя*. Київ: Наукова думка.

Заходер, Б. Н. 1967. *Каспийский свод сведений о Восточной Европе*. II Москва: Наука.

Зубко, А. 2012. Походження давньоруської гривні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, 109, 7, с. 19-22.

Зубко, А. 2015. Грошово-вагові системи в Київській Русі. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*, 26—27, с. 327-336.

Иванов, В. В. 2008. *Труды по этимологии индоевропейских и древнепереднеазиатских языков*. 2. Москва: Знак.

Каждан, А. П. 1960. *Деревня и город в Византии IX—X вв*. Москва: АН СССР.

Каждан, А. П. 1971. Из экономической жизни Византии (XI—XII вв.). В: Удальцова, А. П. (ред.). *Византийские очерки*. Москва, с. 169-212.

Катон Марк Порций. 1950. *Земледелие*. Перевод и комментарии М. Е. Сергиенко. Москва; Ленинград: АН СССР.

Климовский, С. И. 2012. *Где, когда и почему возник Киев*. Киев: Стилос.

Кобычев, В. П. 1973. *В поисках прародины славян*. Москва: Наука.

Колоїз, Ж. В. 2012. Біблейна репрезентація одиниць вимірювання в україномовному перекладі. *Мовознавство*, 5, с. 68-80.

Комар, О. До проблеми датування грошових злитків київського типу. 2016. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 1 (1), с. 173-178.

Краснов, Ю. А. 1974. *Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы. III тыс. до н. э. — I половина I тыс. н. э*. Материалы и исследования по археологии СССР, 174. Москва: Наука.

Краснов, Ю. А. 1987. *Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы*. Москва: Наука.

Круг, Ф. 1807. *Критические разыскания о древних русских монетах*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.

Крысько, В. Б. (ред.). 2006. *Словарь русского языка XI—XVII вв*. 27. Москва: Наука.

Кузищин, В. И. 1966. *Очерки по истории земледелия Италии II в. до н. э. — I в. н. э*. Москва: МГУ.

Куник, А. 1860. *О русско-византийских монетах Ярослава I Владимировича с изображением св. Георгия Победоносца*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.

Левашова, В. П. 1956. Сельское хозяйство. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Очерки по истории русской деревни X—XIII вв*. Москва: Культурно-просветительская литература, с. 19-105.

Левшиновский, М. С. 1903. *Опыт истории денежных знаков в России*. 1. Минск: Типография С. А. Некрасова.

Литаврин, Г. Г. 1956. Налоговая политика в Болгарии в 1018—1185 гг. *Византийский временник*, 10, с. 81-110.

Луконин, В. Г. 1987. *Древний и раннесредневековый Иран*. Москва: Наука.

Манандян, Я. А. 1949. Римско-византийские хлебные меры и связанные на них индексы хлебных цен. *Византийский временник*, II (XXVII), с. 60-73.

Манандян, Я. 1985. *Труды*. VI. Ереван: АН Армянской ССР.

Марков, А. 1910. *Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических)*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.

Мартинова, Г. 2016. Архаїзми та іновації в діалектних словниках як відображення динаміки говірки. *Gwary Dziś*, 8, с. 57-66.

Мегрелидзе, И. В. 1938. *Лазский и мегрельский слои в гурийском*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Медведев, А. Ф. 1963. О новгородских гривнах серебра. *Советская археология,* 2, с. 107-120.

Мельничук, О. С. (ред.). 1982. *Етимологічний словник української мови*. I: А—Г. Київ: Наукова думка.

Милов, Л. В. 2003. Особенности исторического процесса в России. *Вестник Российской Академии наук*, 73, 9, с. 771-778.

Муравьев, Н. Н. 1826. *Описание древней новгородской серебряной гривны и ея рублей, с некоторыми понятиями о древности, величии и богатстве Новгорода*. Москва: Университетская типография.

Назаренко, А. В. 1996. О происхождении древнерусского денежно-весового счета. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1994 г.*: Новое в нумизматике, с. 5-79.

Народная… 1910. *Народная энциклопедия научных и прикладных знаний*. IV: Сельское хозяйство, земледелие. Москва: И. Д. Ситин.

Никоноров, В. П. 2005. К вопросу о парфянском наследии в Сасанидском Иране: военное дело В: Никоноров, В. П. (ред.). *Центральная Азия от Ахаменидов до Тимуридов. Археология, история, этнология, культура. Материалы международной научной конференции посвященной 100-леттию со дня рождения Александра Марковича Беленицкого*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 141-179.

Німчук, В. В. (ред.). 1973. *Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського*. Київ: Наукова думка.

Носович, И. И. 1870. *Словарь белорусскаго наречия*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.

Откупщиков, Ю. В. 2001. *Очерки по этимологии*. Санкт-Петербург: СПбУ.

Павлюк, С. П. 1991. *Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект*. Київ: Наукова думка.

Пашкевич, Г. О. 2012. *Хліб давньої України*. Київ: Скіф.

Пашкевич, Г. О. Відейко, М. Ю. 2006. *Рільництво племен трипільської культури*. Київ.

Петрашенко, В. А. 2005. *Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка)*. Київ: Академперіодика.

Петрушевский, И. П. 1960. *Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XV веков*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Пигулевская, Н. 1937. К вопросу о податной реформе Хосроя Анушервана. *Вестник древней истории*, 1, с. 143-154.

Пигулевская, Н. 1951. *Византия на путях в Индию. Из истории торговли Византии с Востоком в IV—VI вв*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Порциг, В. 1964. *Членение индоевропейской языковой области*. Москва: Прогресс.

Преображенский, А. 1910—1914. *Этимологический словарь русского языка*. I. Москва: Г. Лисснер, Д. Совко.

Расторгуева, В. С., Эдельман, Д. И. 2007. *Этимологический словарь иранских языков*. 3. Москва: Восточная литература.

Романова, Г. Я. 2017. *Обьяснительный словарь старинных русских мер*. Москва: Университет Дмитрия Пожарского.

Сапрыкин, С. Ю. 2009. *Религия и культы Понта эллинистического и римского времени*. Москва; Тула: Триумф принт.

Святловский, В. В. 1914. *Примитивно-торговое государство как форма быта*. Санкт-Петербург: Герольд.

Сібрук, А. В., Добровольська, Л. А. 2018. Історико-семантичний шлях іменника гривьна. В: *Наукове мислення: Збірник статей учасників двадцятої наукової всеукраїнської практично-пізнавальної інтернет-конференції «Наукова думка сучасності і майбутнього»*. Дніпро: Н. С., с. 68-70.

Словарь… 1790. *Словарь Академии Российской*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.

Сорочан, С. Б. 2020. *Ромейское царство*. 3. Харьков: Майдан.

Струмилин, С. Г. 1966. *Очерки экономической истории СССР*. Москва: Наука.

Татищев, В. Н. 1996. *Собрание сочинений. История Российская (окончание). Работы разных лет*. 7—8. Москва: Ладомир.

Терещенко, А. Е., Чухина, И. Г. Яржецкий, К. 2016. Злаки на античных монетах. *Древности Боспора*, XX, с. 446-466.

Толочко, П. П. 1987. *Древняя Русь*. Киев: Наукова думка.

Томашевский, А. П. 1992. Природно-господарчий аспект заселення басейну р. Тетерів у середньовічні часи. *Археологія*, 3, с. 46-59.

Топоров, В. Н., Трубачев, О. Н. 1962. *Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья*. Москва: АН СССР.

Тредиаковский, В. 1773. *Три разсуждения о трех славнейших древностях Российских*. Санкт-Петербург.

Третьяков, И. И. 1932. *Подсечное земледелие в Восточной Европе*. Известия ГАИМК, XIV, 1. с. 1-39.

Трубачев, О. Н. (ред.). 1980. *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. 7. Москва: Наука.

Трубачев, О. Н. (ред.). 1985. *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. 12. Москва: Наука.

Успенский, Ф. 1885. Следы писцовых книг в Византии. *Журнал Министерства Народного Просвещения*, CCXL, июль, с. 1-52.

Успенский, Ф. 1888. Византийские землемеры. Наблюдения по истории сельского хозяйства. *Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.)*, II, с. 272-341.

Филин, Ф. П. (ред.). 1972. *Словарь русских народных говоров*. 7. Ленинград: Наука.

Филин, Ф. П. (ред.). 1980. *Словарь русского языка XI—XVII вв*. 7. Москва: Наука.

Ханыков, Н. В. 1851. О весах и мерах Закавказского края. *Кавказский календарь на 1852 год*, с. 534-579.

Харитонов, Х. 2004. *Стари мерки, теглики и монеты в България (VII—XX век)*. Велико Търново: Абагар.

Хинц, В. 1970. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. В: Хинц, В. *Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему (перевод с нем. Брегель Ю. Э.)*. Давидович, Е. А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. Москва: Наука, с. 9-78.

Холов, М. Ш., Каюмова, Х. А. 2013. *Метрология и хронология Восточной Бухары и Западного Памира (втор. полов. XVIII — начало XX вв.)*. Душанбе: Дониш.

Хориков, И. П., Малев, М. Г. 1980. *Новогреческо-русский словарь*. Москва: Русский язык.

Худобашев, А. 1838. *Армяно-русский словарь*. Москва: Институт Восточных языков.

Черепнин, Л. В. 1944. *Русская метрология*. Москва: Главное Архивное управление НКВД СССР.

Чернов, Є. І.1957. Назва грошей та грошових одиниць в давньоруській мові та їх еволюція в українській мові. *Наукові записки Запорізького Державного педагогічного інституту. Філологічний збірник*, IV, с. 144-160.

Черных, П. Я. 1956. *Очерк русской исторической лексикологии Древнерусский период*. Москва: МГУ.

Чуистова, Л. И. 1962. Античные и средневековые весовые системы имевшие хождение в Северном Причерноморье. *Археология и история Боспора*, II, с. 7-231.

Чунакова, О. М. 2011. *Манихейские рукописи из Восточного Туркестана. Среднеперсидские и парфянские фрагменты*. Памятники письменности Востока, CXIX. Москва: Восточная литература.

Шанский, Н. М. (ред.). 1972. *Этимологический словарь русского языка*. Москва: МГУ.

Шапошников, А. Н. 2010. *Этимологический словарь современного русского языка в 2-х т*. 1: А—Н. Москва: Наука.

Шимкевич, Ф. 1842. *Корнеслов русского языка сравненного со всеми главнейшими славянскими наречиями и с двадцатью четырмя иностранными языками*. 1. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.

Шостьин, Н. А. 1975. *Очерки истории русской метрологии XI— XIX веков*. Москва: Издательство стандартов.

Шустер-Шевц, Г. 2007. Правоверно ли разделение праслав. *Krinica/*krynica* «колодец, источник» и *krin (ica), kryn(ъка) «сосуд». *Этимология*, 2003—2005, с. 323-327.

Эдельман, Д. И. 2002. *Иранские и славянские языки*. Москва: Восточная литература.

Эдельман, Д. И. 2007. *Этимологический словарь иранских языков*. 4: I—K. Москва: Восточная литература.

Янин, В. Л. 2009. *Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода*. Москва: Языки славянских культур.

Al-Nasarat, M. 2018. Weights and Measures Units in Petra Papyri. *Canadian Social Science*, 14, 5, p. 1-5.

Bivar, A. D. H. 2010. (online). Weights and measures. I. Pre-Islamic period. Encyclopedia Iranica. Режим доступу: https://www.iranicaonline.org/articles/weights-measures-i (дата звернення 24 березня 2020).

Bosak, J. 2014. (online). Canonical grain weights as a key to ancient systems of weights and measures. Режим доступу: http://www.ibiblio.org/bosak/pub/wam/canonical-grain-weight-key.pdf. (дата звернення 24 березня 2020).

Brunner, Ch. J. 1974. Middle Persian Inscription on Sasanian Silwerware. *The Metropoliten Museum Jornal*, 9, s. 109-121.

Dean, J. E. (ed.). 1935. *Epiphanius' Treatise on weights and measures*. Chicago: The University of Chicago.

Durkin-Meisterernst, D. 2004. *Dictionary of Manichaean Texts*. III, 1. Turnhout: Brepols Publishers.

Einzig, P. 2014 (1944). *Primitive Money: Its Etnological, Historical and Economic, ets*. London; Oxford.

Floor, W. 2008. Weights and measures in Qajar Iran. *Studia Iranica*, 37, p. 57-115.

Hallock, R. T. 1969. *Persepolis Fortification Tablets*. Chicago: The University of Chicago.

Harmatta, J. 1958. Die parthischen Ostraka aus Dura-Europos. *Acta Antiqua*, 6, p. 87-175.

Harmatta, J. 1959. Irano-Aramaica (zur Geschichte des frühhellenistischen Jadentums in Ägypten). *Acta Antiqua*, 7, p. 337-409.

Hinz, W. 1973. *Neue wege im altpersischen*. Göttinger Orientforschungen, III. Reihe: Iranica, 1.

Hinz, W. 1975. *Altiranisches sprachgut der Nebenüberlieferungen*. Göttinger Orientforschungen. III. Reihe: Iranica, 3.

Hübschmann, H. 1895. *Persische studien*. Strassburg: Karl J. Trübner.

Hübschmann, H. 1897. *Armenische Etymologie*. Leipzig: Breitkopf & Härtel.

Kazhdan, P. (ed.). 1991. *The Oxford Dictionary of Byzantium*. 2. New York; Oxford: Oxford University.

MacKenzie, D. N. 1986. *A concise Pahlavi dictionary*. London; New York; Toronto: Oxford University.

Martirosyan, H. K. 2010. *Etymological dictionary of the Armenian inheritet lexicon*. Leiden: Brill.

Nöldeke, T. 1879. *Geschichte der Perser und Araber zur zeit Der Sasaniden. Aus der Arabischen chronik des Tabari*. Leyden: E. J Brill.

Olmstead, A. T. 1948. *History of the Persian Empire*. Chicago; London: The University of Chicago.

Omont, H. 1906. *Psautier illustré (XIIIe siècle). Reproduction Des 107 Miniatures du manuscrit Latin 8846 de la Bibliothèque Nationali*. Paris: Berthaud Frères.

Stolper, M. W., Tavernier, J. 2007. An Old Persian Administrative Tablet from the Persepolis Fortification. *Arta*, 1, s. 1-28.

Rebstock, U. 2008. Weights and mesures in Islam. In: Selin, H. (ed.). *Encyclopaedia of the history of science, technology, and medicine in non Western cultures*. Berlin: Springer, s. 2255-2267.

Schilbach, E. 1970. *Byzantinische Metrologie*. Münhen: C. H. Beck'sche.

Strzelcyzk, J. Z. 1967. Z nowsyzch prac nad historią osadnictwa na dawnych terenach słowiańskich w Saksonii Dolnej. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, XV, 3, p. 579-592.

Tavernier, J. 2007. *Iranica in the Achamenid period (ca. 550—330 BC). Lexicon of Old Iranian Proper*

Names and Loanwords, Attested in Non-Iranian Texts. Orientalia Lovaniensia Analesta, 158. Leuven; Paris; Dudley: Uitgeveru Peeters en Departement Oosterse Studies.

REFERENCES

Abaev, V. I. 1958a. *Istoriko-etimologicheskii slovar osetinskogo iazyka*. 1: A—K. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Abaev, V. I. 1958b. Iz istorii slov. Russkoe grivenka, persidskoe girvânke. *Voprosy iazykoznaniia*, IV, c. 96-98.

Avilova, L. I. 2018. *Anatoliiskie klady metallicheskikh izdelii*. Moskva: IA RAN.

Andreev, M. S. 2020. *Tadzhiki doliny Khuf*. Bishkek: Dzhem kei Dzhi.

Anokhin, V. A.1986. Dengi Kievskoi Rusi. In: Baran, V. D. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR v trekh tomakh*, 3. Kiev: Naukova dumka, s. 485-491.

Bazhan, M. P. (ed.). 1974. *Ukrainska radianska entsyklopediia*. 3. Kyiv: Ukrainska radianska entsyklopediia.

Beliaev, I. T. 1927. O drevnikh i nyneshnikh russkikh merakh protiazheniia i vesa. *Seminarium Kondakovianum*, 1, s. 247-288.

Beliaeva, S. O., Pashkevych, H. O. 1990. Zernove hospodarstvo Serednoho Podniprov'ia X—XIV st. *Arkheolohiia*, 3, s. 37-47.

Bivar, A. D. Kh. 1991. Mitra i Serapis. *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 52-63.

Blavatskii, V. D. 1953. *Zemledelie v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria*. Moskva: AN SSSR.

Bolsunovskii, K. V. 1903. *Russkie monetnyia grivny, ikh formy i proiskhozhdenie*. Kiev: N. A. Girich.

Boguslavskii, E. S. 1982. Drevneegipetskaia ekonomika na puti k vozniknoveniiu deneg. *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 3-12.

Bolshakov, O. G.1984. *Srednevekovyi gorod Blizhnego Vostoka VII — seredina XIII v*. Moskva: Nauka.

Bolshakov, O. G. 2010. Metrologicheskie zametki. *Istoriografiia i istochnikovedenie*, 15, s. 153-184.

Borovskyi, Ya. Ye. 1981. *Pokhodzhennia Kyieva: Istoriohrafichnyi narys*. Kyiv: Naukova dumka.

Braichevskyi, M. Ya. 1959. *Rymska moneta na terytorii Ukrainy*. Kyiv: AN SSSR.

Buganov, V. I., Preobrazhenskii, A. A.,Tikhonov, Iu. A. 1980. *Evoliutciia feodalizma v Rossii*. Moskva: Mysl.

Burskii, M. I. (ed.). 1937. *Katon, Varron, Kolumella, Plinii. O selskom khoziaistve*. Moskva; Leningrad: OGIZ-Selkhozgiz.

Varron. 1963. *Selskoe khoziaistvo*. Perevod s latinskogo kommentarii i vstupitelnaia statia M. E. Sergienko. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Videiko, M. Yu. 2005. *Trypilska arkheolohichna kultura v Ukraini*. Kyiv: Akademperiodyka.

Volin, S. L., Romaskevich, A. A., Iakubovskii, A. Iu. (ed.). 1939. *Materialy po istorii turkmen i Turkmenii*. I: VII—XV vv. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Vostokov, A. Kh. 1858. *Slovar Tcerkovno-slavianskogo iazyka*. I. Sankt-Peterburg: Akademiia nauk.

Gamkrelidze, T. V, Ivanov, V. V. 1984. *Indoevropeiskii iazyk i indoevropeitcy*. Tbilisi: Tbilisskii universitet.

Geoponiki… 1960. *Geoponiki. Vizantiiskaia selskokhoziaistvennaia entciklopediia X veka*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Goriaev, N. V. 1896. *Sravnitelnyi etimologicheskii slovar russkogo iazyka*. Tiflis: Tipografiia kantceliarii Glavnonach. gr. g. na Kavkaze.

Grigorian, G. M. 1990. *Ocherki istorii Siunika. IX—XV vv*. Erevan: AN Armianskoi SSR.

Grosheva, A. V. 2009. *Latinskaia zemledelcheskaia leksika na indoevropeiskom fone*. Sankt-Peterburg: Nauka.

Gruzinskie… 1982. *Gruzinskie dokumenty IX—XV vv. v sobranii Leningradskogo otdeleniia Instituta vostokovedeniia AN SSSR*. Perevod i kommentarii S. S. Kakabadze. Moskva: Nauka.

Humetska, L. L. (ed.). 1977. *Slovnyk staroukrainskoi movy XIV—XVI st*. I: A—M. Kyiv: Naukova dumka.

Davidovich, E. A., V. 1970. Materialy po metrologii srednevekovoi Srednei Azii. In: Khintc, V. *Musulmanskie mery i vesa s perevodom v metricheskuiu sistemu* (perevod s nem. Bregel Iu. E.). Davidovich, E. A. Materialy po metrologii srednevekovoi Srednei Azii. Moskva: Nauka, s. 79-131.

Dvoretckii, I. Kh. 1986. *Latinsko-russkii slovar*. Moskva: Russkii iazyk.

Dobiash-Rozhdestvenskoi, O. A., Burskii, M. I. (ed.). 1936. *Agrikultura v pamiatnikakh zapadnogo srednevekovia*. Perevody i kommentarii. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Dovzhenok, V. Y. 1961. *Zemlerobstvo Drevnoi Rusi do seredyny XIII st*. Kyiv: AN URSR.

Dokuchaev, V. V. 1936. *Russkii chernozem*. Moskva; Leningrad: OGIZ-Selkhozgiz.

Diakonov, I. M., Livshitc, V. A. 1966. Novye nakhodki dokumentov v Staroi Nise. In: Diakonov, I. (ed.). *Peredneaziatskii sbornik*, II. Moskva: Nauka, s. 134-157.

Epifanii Kiprskii. 1885. *O merakh i vesakh. Tvoreniia Sviatogo Epifaniia Kiprskogo. Tvoreniia sviatykh ottcov*. 52, 6. Moskva: Tipografiia M. Volchaninova, s. 213-266.

Yerofiiev, I. 1927. Do pytannia pro stari ukrainski miry, vahu ta hroshovyi obih. In: Bahalii D. I. (ed.). *Roboty z metrolohii*, 2. Kharkiv, s. 11-52.

Zheliezniak, I. M. 1987. *Ros i etnolinhvistychni protsesy Seredno-naddniprianskoho Pravoberezhzhia*. Kyiv: Naukova dumka.

Zakhoder, B. N. 1967. *Kaspiiskii svod svedenii o Vostochnoi Evrope*. II Moskva: Nauka.

Zubko, A. 2012. Pokhodzhennia davnoruskoi hryvni. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, 109, 7, s. 19-22.

Zubko, A. 2015. Hroshovo-vahovi systemy v Kyivskii Rusi. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*, 26—27, s. 327-336.

Ivanov, V. V. 2008. *Trudy po etimologii indoevropeiskikh i drevneperedneaziatskikh iazykov*. 2. Moskva: Znak.

Kazhdan, A. P. 1960. *Derevnia i gorod v Vizantii IX—X vv*. Moskva: AN SSSR.

Kazhdan, A. P. 1971. Iz ekonomicheskoi zhizni Vizantii (XI—XII vv.). In: Udaltcova, Z. V. (ed.). *Vizantiiskie ocherki*. Moskva, s. 169-212.

Katon Mark Portcii. 1950. *Zemledelie*. Perevod i kommentarii M. E. Sergienko. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Klimovskii, S. I. 2012. *Gde, kogda i pochemu voznik Kiev*. Kiev: Stilos.

Kobychev, V. P. 1973. *V poiskakh prarodiny slavian*. Moskva: Nauka.

Koloiz, Zh. V. 2012. Bibleina reprezentatsiia odynyts vymiriuvannia v ukrainomovnomu perekladi. *Movoznavstvo*, 5, s. 68-80.

Komar, O. Do problemy datuvannia hroshovykh zlytkiv kyivskoho typu. 2016. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 1 (1), s. 173-178.

Krasnov, Iu. A. 1974. *Rannee zemledelie i zhivotnovodstvo v lesnoi polose Vostochnoi Evropy. III tys. do n. e. — I polovina I tys. n. e.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 174. Moskva: Nauka.

Krasnov, Iu. A. 1987. *Drevnie i srednevekovye pakhotnye orudiia Vostochnoi Evropy*. Moskva: Nauka.

Krug, F. 1807. *Kriticheskie razyskaniia o drevnikh russkikh monetakh*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.

Krysko, V. B. (ed.). 2006. *Slovar russkogo iazyka XI—XVII vv*. 27. Moskva: Nauka.

Kuzishchin, V. I. 1966. *Ocherki po istorii zemledeliia Italii II v. do n. e. — I v. n. e*. Moskva: MGU.

Kunik, A. 1860. O *russko-vizantiiskikh monetakh Iaroslava I Vladimirovicha s izobrazheniem sv. Georgiia Pobedonostca*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.

Levashova, V. P. 1956. Selskoe khoziaistvo. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vv*. Moskva: Kulturno-prosvetitelskaia literatura, s. 19-105.

Levshinovskii, M. S. 1903. *Opyt istorii denezhnykh znakov v Rossii*. 1. Minsk: Tipografiia S. A. Nekrasova.

Litavrin, G. G. 1956. Nalogovaia politika v Bolgarii v 1018—1185 gg. *Vizantiiskii vremennik*, 10, s. 81-110.

Lukonin, V. G. 1987. *Drevnii i rannesrednevekovyi Iran*. Moskva: Nauka.

Manandian, Ia. A. 1949. Rimsko-vizantiiskie khlebnye mery i sviazannye na nikh indeksy khlebnykh tcen. *Vizantiiskii vremennik*, II (XXVII), s. 60-73.

Manandian, Ia. 1985. *Trudy*. VI. Erevan: AN Armianskoi SSR.

Markov, A. 1910. *Topografiia kladov vostochnykh monet (sasanidskikh i kuficheskikh)*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.

Martynova, H. 2016. Arkhaizmy ta inovatsii v dialektnykh slovnykakh yak vidobrazhennia dynamiky hovirky. *Gwary Dziš*, 8, s. 57-66.

Megrelidze, I. V. 1938. *Lazskii i megrelskii sloi v guriiskom*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Medvedev, A. F. 1963. O novgorodskikh grivnakh serebra. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 107-120.

Melnychuk, O. S. (ed.). 1982. *Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy*. I: A—H. Kyiv: Naukova dumka.

Milov, L. V. 2003. Osobennosti istoricheskogo protcessa v Rossii. *Vestnik Rossiiskoi Akademii nauk*, 73, 9, s. 771-778.

Muravev, N. N. 1826. *Opisanie drevnei novgorodskoi serebrianoi grivny i eia rublei, s nekotorymi poniatiiami o drevnosti, velichii i bogatstve Novgoroda*. Moskva: Universitetskaia tipografiia.

Nazarenko, A. V. 1996. O proiskhozhdenii drevnerusskogo denezhno-vesovogo scheta. *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy. 1994 g.*: Novoe v numizmatike, s. 5-79.

Narodnaia… 1910. *Narodnaia entciklopediia nauchnykh i prikladnykh znanii. IV: Selskoe khoziaistvo, zemledelie*. Moskva: I. D. Sitin.

Nikonorov, V. P. 2005. K voprosu o parfianskom nasledii v Sasanidskom Irane: voennoe delo In: Nikonorov, V. P. (ed.). *Tcentralnaia Aziia ot Akhamenidov do Timuridov. Arkheologiia, istoriia, etnologiia, kultura. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentcii posviashchennoi 100-lettiiu so dnia rozhdeniia Aleksandra Markovicha Belenitckogo*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 141-179.

Nimchuk, V. V. (ed.). 1973. *Leksikon latinskii E. Slavinetckogo. Leksikon sloveno-latinskii E. Slavinetckogo ta A. Koretckogo-Satanovskogo*. Kyiv: Naukova dumka.

Nosovich, I. I. 1870. *Slovar belorusskago narechiia*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.

Otkupshchikov, Iu. V. 2001. *Ocherki po etimologii*. Sankt-Peterburg: SPbU.

Pavliuk, S. P. 1991. *Tradytsiine khliborobstvo Ukrainy: ahrotekhnichnyi aspekt*. Kyiv: Naukova dumka.

Pashkevych, H. O. 2012. *Khlib davnoi Ukrainy*. Kyiv: Skif.

Pashkevych, H. O. Videiko, M. Yu. 2006. *Rilnytstvo plemen trypilskoi kultury*. Kyiv.

Petrashenko, V. A. 2005. Drevnerusskoe selo (po materialam poselenii u s. Grigorovka). Kiïv: Akademperiodika.

Petrushevskii, I. P. 1960. *Zemledelie i agrarnye otnosheniia v Irane XIII—XV vekov*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Pigulevskaia, N. 1937. K voprosu o podatnoi reforme Khosroia Anushervana. *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 143-154.

Pigulevskaia, N. 1951. *Vizantiia na putiakh v Indiiu. Iz istorii torgovli Vizantii s Vostokom v IV—VI vv*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Portcig, V. 1964. *Chlenenie indoevropeiskoi iazykovoi oblasti*. Moskva: Progress.

Preobrazhenskii, A. 1910—1914. *Etimologicheskii slovar russkogo iazyka*. I. Moskva: G. Lissner, D. Sovko.

Rastorgueva, V. S., Edelman, D. I. 2007. *Etimologicheskii slovar iranskikh iazykov*. 3. Moskva: Vostochnaia literatura.

Romanova, G. Ia. 2017. *Obiasnitelnyi slovar starinnykh russkikh mer*. Moskva: Universitet Dmitriia Pozharskogo.

Saprykin, S. Iu. 2009. *Religiia i kulty Ponta ellinisticheskogo i rimskogo vremeni*. Moskva; Tula: Triumf print.

Sviatlovskii, V. V. 1914. *Primitivno-torgovoe gosudarstvo kak forma byta*. Sankt-Peterburg: Gerold.

Sibruk, A. V., Dobrovolska, L. A. 2018. Istoryko-semantychnyi shliakh imennyka hryvna. In: *Naukove myslennia: Zbirnyk statei uchasnykiv dvadtsiatoi naukovoi vseukrainskoi praktychno-piznavalnoi internet-konferentsii «Naukova dumka suchasnosti i maibutnoho»*. Dnipro: N. S., s. 68-70.

Slovar… 1790. *Slovar Akademii Rossiiskoi*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.

Sorochan, S. B. 2020. *Romeiskoe tcarstvo*. 3. Kharkov: Maidan.

Strumilin, S. G. 1966. *Ocherki ekonomicheskoi istorii SSSR*. Moskva: Nauka.

Tatishchev, V. N. 1996. *Sobranie sochinenii. Istoriia Rossiiskaia (okonchanie). Raboty raznykh let*. 7—8. Moskva: Ladomir.

Tereshchenko, A. E., Chukhina, I. G. Iarzhetckii, K. 2016. Zlaki na antichnykh monetakh. *Drevnosti Bospora*, XX, s. 446-466.

Tolochko, P. P. 1987. *Drevniaia Rus*. Kiev: Naukova dumka.

Tomashevskyi, A. P. 1992. Pryrodno-hospodarchyi aspekt zaselennia baseinu r. Teteriv u serednovichni chasy. *Arkheolohiia*, 3, s. 46-59.

Toporov, V. N., Trubachev, O. N. 1962. *Lingvisticheskii analiz gidronimov Verkhnego Podneprovia*. Moskva: AN SSSR.

Trediakovskii, V. 1773. *Tri razsuzhdeniia o trekh slavneishikh drevnostiakh Rossiiskikh*. Sankt-Peterburg.

Tretiakov, I. I. 1932. *Podsechnoe zemledelie v Vostochnoi Evrope*. Izvestiia GAIMK, XIV, 1. s. 1-39.

Trubachev, O. N. (ed.). 1980. *Etimologicheskii slovar slavianskikh iazykov. Praslavianskii leksicheskii fond*. 7. Moskva: Nauka.

Trubachev, O. N. (ed.). 1985. *Etimologicheskii slovar slavianskikh iazykov. Praslavianskii leksicheskii fond*. 12. Moskva: Nauka.

Uspenskii, F. 1885. Sledy pistcovykh knig v Vizantii. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia*, CCXL, iiul, s. 1-52.

Uspenskii, F. 1888. Vizantiiskie zemlemery. Nabliudeniia po istorii selskogo khoziaistva. *Trudy VI Arkheologicheskogo sezda v Odesse (1884 g.)*, II, s. 272-341.

Filin, F. P. (ed.). 1972. *Slovar russkikh narodnykh govorov*. 7. Leningrad: Nauka.

Filin, F. P. (ed.). 1980. *Slovar russkogo iazyka XI—XVII vv*. 7. Moskva: Nauka.

Khanykov, N. V. 1851. O vesakh i merakh Zakavkazskogo kraia. *Kavkazskii kalendar na 1852 god*, s. 534-579.

Kharitonov, Kh. 2004. *Stari merki, tegliki i monety v Blgariia (VII—XX vek)*. Veliko Trnovo: Abagar.

Khintc, V. 1970. Musulmanskie mery i vesa s perevodom v metricheskuiu sistemu. In: Khintc, V. Musulmanskie mery i vesa s perevodom v metricheskuiu sistemu (perevod s nem. Bregel Iu. E.). Davidovich, E. A. *Materialy po metrologii srednevekovoi Srednei Azii*. Moskva: Nauka, s. 9-78.

Kholov, M. Sh., Kaiumova, Kh. A. 2013. *Metrologiia i khronologiia Vostochnoi Bukhary i Zapadnogo Pamira (vtor. polov. XVIII — nachalo XX vv.)*. Dushanbe: Donish.

Khorikov, I. P., Malev, M. G. 1980. *Novogrechesko-russkii slovar*. Moskva: Russkii iazyk.

Khudobashev, A. 1838. *Armiano-russkii slovar*. Moskva: Institut Vostochnykh iazykov.

Cherepnin, L. V. 1944. *Russkaia metrologiia*. Moskva: Glavnoe Arkhivnoe upravlenie NKVD SSSR.

Chernov, Ye. I.1957. Nazva hroshei ta hroshovykh odynyts v davnoruskii movi ta yikh evoliutsiia v ukrainskii movi. *Naukovi zapysky Zaporizkoho Derzhavnoho pedahohichnoho instytutu. Filolohichnyi zbirnyk*, IV, s. 144-160.

Chernykh, P. Ia. 1956. *Ocherk russkoi istoricheskoi leksikologii Drevnerusskii period*. Moskva: MGU.

Chuistova, L. I. 1962. Antichnye i srednevekovye vesovye sistemy imevshie khozhdenie v Severnom Prichernomore. *Arkheologiia i istoriia Bospora*, II, s. 7-231.

Chunakova, O. M. 2011. Manikheiskie rukopisi iz Vostochnogo Turkestana. Srednepersidskie i parfianskie fragmenty. *Pamiatniki pismennosti Vostoka*, CXIX. Moskva: Vostochnaia literatura.

Shanskii, N. M. (ed.). 1972. *Etimologicheskii slovar russkogo iazyka*. Moskva: MGU.

Shaposhnikov, A. N. 2010. *Etimologicheskii slovar sovremennogo russkogo iazyka v 2-kh t*. 1: A—N. Moskva: Nauka.

Shimkevich, F. 1842. *Korneslov russkogo iazyka sravnennogo so vsemi glavneishimi slavianskimi narechiiami i s dvadtcatiu chetyrmia inostrannymi iazykami*. 1. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.

Shostin, N. A. 1975. *Ocherki istorii russkoi metrologii XI—XIX vekov*. Moskva: Izdatelstvo standartov.

Shuster-Shevtc, G. 2007. Pravoverno li razdelenie praslav. *Krinica/*krynica* «kolodetc, istochnik» i *krin (ica), kryn(ka) «sosud». *Etimologiia*, 2003—2005, s. 323-327.

Edelman, D. I. 2002. *Iranskie i slavianskie iazyki*. Moskva: Vostochnaia literatura.

Edelman, D. I. 2007. *Etimologicheskii slovar iranskikh iazykov*. 4: I—K. Moskva: Vostochnaia literatura.

Ianin, V. L. 2009. *Denezhno-vesovye sistemy domongolskoi Rusi i ocherki istorii denezhnoi sistemy srednevekovogo Novgoroda*. Moskva: Iazyki slavianskikh kultur.

Al-Nasarat, M. 2018. Weights and Measures Units in Petra Papyri. *Canadian Social Science*, 14, 5, p. 1-5.

Bivar, A. D. H. 2010. (online). Weights and measures. I. Pre-Islamic period. Encyclopedia Iranica. Rezhym dostupu: https://www.iranicaonline.org/articles/weights-measures-i (Data zvernennia 24 березня 2020).

Bosak, J. 2014. (online). Canonical grain weights as a key to ancient systems of weights and measures. Rezhym dostupu: http://www.ibiblio.org/bosak/pub/wam/canonical-grain-weight-key.pdf. (Data zvernennia 24.03.2020).

Brunner, Ch. J. 1974. Middle Persian Inscription on Sasanian Silwerware. *The Metropoliten Museum Jornal*, 9, s. 109-121.

Dean, J. E. (ed.). 1935. *Epiphanius' Treatise on weights and measures*. Chicago: The University of Chicago.

Durkin-Meisterernst, D. 2004. *Dictionary of Manichaean Texts*. III, 1. Turnhout: Brepols Publishers.

Einzig, P. 2014 (1944). *Primitive Money: Its Etnological, Historical and Economic, ets*. London; Oxford.

Floor, W. 2008. Weights and measures in Qajar Iran. *Studia Iranica*, 37, p. 57-115.

Hallock, R. T. 1969. *Persepolis Fortification Tablets*. Chicago: The University of Chicago.

Harmatta, J. 1958. Die parthischen Ostraka aus Dura-Europos. *Acta Antiqua*, 6, p. 87-175.

Harmatta, J. 1959. Irano-Aramaica (Zur Geschichte des frühhellenistischen Jadentums in Ägypten). *Acta Antiqua*, 7, p. 337-409.

Hinz, W. 1973. *Neue wege im altpersischen*. Göttinger Orientforschungen, III. Reihe: Iranica, 1.

Hinz, W. 1975. *Altiranisches sprachgut der Nebenüberlieferungen*. Göttinger Orientforschungen. III. Reihe: Iranica, 3.

Hübschmann, H. 1895. *Persische studien*. Strassburg: Karl J. Trübner.

Hübschmann, H. 1897. *Armenische Etymologie*. Leipzig: Breitkopf & Härtel.

Kazhdan, P. (ed.). 1991. *The Oxford Dictionary of Byzantium*. 2. New York; Oxford: Oxford University.

MacKenzie, D. N. 1986. *A concise Pahlavi dictionary*. London; New York; Toronto: Oxford University.

Martirosyan, H. K. 2010. *Etymological dictionary of the Armenian inheritet lexicon*. Leiden: Brill.

Nöldeke, T. 1879. *Geschichte der Perser und Araber zur zeit Der Sasaniden. Aus der Arabischen chronik des Tabari*. Leyden: E. J Brill.

Olmstead, A. T. 1948. *History of the Persian Empire*. Chicago; London: The University of Chicago.

Omont, H. 1906. *Psautier illustré (XIIIe siècle). Reproduction Des 107 Miniatures du manuscrit Latin 8846 de la Bibliothèque Nationali*. Paris: Berthaud Frères.

Stolper, M. W., Tavernier, J. 2007. An Old Persian Administrative Tablet from the Persepolis Fortification. *Arta*, 1, s. 1-28.

Rebstock, U. 2008. Weights and mesures in Islam. In: Selin, H. (ed.). *Encyclopaedia of the history of science, technology, and medicine in non Western cultures*. Berlin: Springer, s. 2255-2267.

Schilbach, E. 1970. *Byzantinische Metrologie*. Münhen: C. H. Beck'sche.

Strzelcyzk, J. Z. 1967. Z nowsyzch prac nad historią osadnictwa na dawnych terenach słowiańskich w Saksonii Dolnej. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, XV, 3, p. 579-592.

Tavernier, J. 2007. *Iranica in the Achamenid period (ca. 550—330 BC). Lexicon of Old Iranian Proper Names and Loanwords, Attested in Non-Iranian Texts*. Orientalia Lovaniensia Analesta, 158. Leuven; Paris; Dudley: Uitgeveru Peeters en Departement Oosterse Studies.

G. A. Kozubovskyi

TO THE ORIGIN OF THE GRIVNA

The article is devoted to the problems of the Old Slavonic grivna. The word is present in all Slavonic languages and associates with decoration, weight and monetary unit. Many researchers link word a grivna as derived from animal mane. Study of the Persian, Caucasian and some other East writings and archeological sources of the 1st millennium BC to the 1st millennium AD (T. Nöldeke, H. Hübscmann, J. Harmatta, A. Manandyan, W. Hinz, A. Bivar, H. Martirosyan and other) has allowed to select many variant off this word, how corn measure and land measure. This measure is fixed in Old Persian, Middle Persian, Armenian, Georgian, Parthian, Arabic and other languages (grb, grbn, grϋβa, griv, grïw, garib, jarib and other). Grb (graβi, basket) is present in Aramaic-Egyptian document and is dated near 310 BC. How corn measure, the word was widespread in the Achemenid and Sasanian Empire. Attested as Armenian corn measure in the Anania Sirakaci, 7th century (9.782 kg, 1.5 modius, a unit of measurement), links with garw-o-y, barley. However, in Greek version inscription of Šāpur I (240—271), the word can be correspond to 9.32 litres (A. Bivar). Griv as corn measure is fixed on Caucasus in the end of the 1st millennium — beginning of 2st millennium AD. Special attention is spared to geographical terminology, in East Europe word griva are spread for mountain territory and area of land. Obviously, griv-modius how a corn measure preceded to grivna-decoration, to grivna-weight and to grivna-monetary unit in the Slavonic territories. The Eastern Europe in the end of 1st millennium BC and the 1st millennium AD was a territory of agrarian economy, and corn measure defined all others: capacity, length and square, weight measures and monetary units.

Keywords: Griv-modius, Grivna, measurement for corn and land, Persian, Eastern Slavs, Kyiv Rus.

Одержано 14.12.2020

КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій Анатолійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

KOZUBOVSKYI Georgiyi, Ph. D. (In History), Researcher fellow of the Institute of Archaeology, the National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-2633-604X, e-mail: kozubovskyi_yurii@iananu.org.ua.